ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. 358
Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 71
Araştırma Serisi No. 60

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

OSMANLILAR'IN KAFKAS - ELLERİ'Nİ FETHİ (1451 - 1590)

Doktora Tezi

— İKİ HARİTALI —

Y. İzzettin Silahçı
Bağışıdır.

Sevinç Matbaası, Ankara — 1976

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. 358
Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 71
Araştırma Serisi No. 60

Dr. M. Fahrettin KIRZIOĞLU

OSMANLILAR'IN KAFKAS - ELLERİ'Nİ FETHİ (1451 - 1590)

Doktora Tezi

— İKİ HARITALI —

Sevinç Matbaası, Ankara — 1976

«Kars Kalesi Dizdarı» olan Ana-Dedesi, Dağıstan'da (Komuk - Eli'nin) «Cungutay» kesiminden gelen rahmetli Babam

Kırzıoğlu Mehmed Derviş Efendi'nin Aziz ruhuna armağan.

Doç. Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu

İÇİNDEKİLER

Sunuş ... ... XI-XIII

Önsöz ... ... XV-XIX

I. BÖLÜM

FÂTİH SULTAN MEHMED ÇAĞINDAKİ FETİHLER (1451 - 1479) 1-81

A) Sokum/Apkaz-Eli ve Dadyan/Megrel (Mingrel) Ülkelerinin İtaati (1451, 1454) 1-21

B) Harşıt (Khaşrûd)dan Çoruk-Ağzı ve Acara-Suyu'na Değin Fetihler :

1. Tırabuzon'un Fethi (1461) 22-33

2. Kürtün ile Torul ve Çanıça (Gümüşhane) Bölgesinin Ortodoks Kabasitan'lardan Alınması (1479) 33-48

3. Tırabuzon Sancağı ve Sınırları (1516) 48-49

C) Kefe ile Azak'ın Cenevizliler'den Fethi ve Kırım Hanlığı'nın Istanbul'a tâbiliği ile, bütün Kuzey-Kafkas bölgelerinin hukukça Osmanlılar'a bağlanması (1475) 50-64

Ç) Anapa, Taman ve Koba'nın Kıyı-Çerkesleri ile Cenevizli'lerden alınarak Kefe Sansağı'na bağlanması (1479) 65-81

II. BÖLÜM

ŞEHZÂDE VE PADİŞÂH YAVUZ SELİM'İN FETİHLERİ (1508, 1514) **83-120:**

A) Canet/Batum çevresinin fethi ile Gürel/Gurya ve Açıkbaş / İmeret bölgelerinin itaat ettirilmesi (1508);
Doğu-Gürcistan/Kartli'nin Tâbiliği (1514) 83-99

B) Çaldıran Seferi sırasında Nahçıvan ve Revan'ın vurulması ve Ahıska-Çoruk Atabeklerinin tâbilik hizmeti (1514) ... ... 99-120.

III. BÖLÜM

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN ÇAĞINDAKİ FETİHLER (1534-1555) **121-249:**

A) Aras boylarındaki ilk fetih ve işgaller (1534); ve Erzurum Eyaletinin kuruluşu (1535) 121-159

B) Osmanlılar'ın İlk Erzurum Beğlerbeğisi'nin Atabek-Yurdu'ndan aldığı yerler ve Erzurum Eyaletinin kuzey ve doğu sınırları 160-168

C) Doğu-Gürcistan ile Atabekler-Yurdu'nun Safililere tâbi oluşu ve Tahmasb'ın Atabekleri Erzurum'a saldırmaya kışkırtması; Kanunî'nin İkinci-Doğu Seferi sırasında Atabek'lerden alınan yerler ve Gürcistan ile Şirvan'daki vak'alar (1543-1549) 168-205

Ç) Atabekler'den Ardanuç ve Ardahan Bölgesinin fethi; İranlıların Doğu-Anadolu'ya saldırmaları ve bunun üzerine Kanunî'nin Üçüncü-Doğu Seferine çıkışı; ilk Osmanlı-Safîli Barışı'na (1 Haziran 1555) göre Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti ve topraklarının sınırları ... ... 205-249.

IV. BÖLÜM

III. SULTAN MURAD ÇAĞINDAKİ FETİHLER (1578-1590) **251-389:**

A) Osmanlılar'ın İran Barışını gözetmeleri; Dağıstan, Şirvan ve Gilân'daki Sünnî halkın ve Doğu-Gürcistan'daki Hıristiyanların, Osmanlılar'dan yardım dileği; Osmanlılar'ın Hazar Denizi'ne hâkim olup, Türkistan Ticaret ve Hac-Yolunu açma isteği 251-266

B) Dünyanın en büyük imparatorluğu Osmanlı Devleti'nin, Hazar Denizine hâkim olmak isteği ile Safîli İran üzerine sefer hazırlığı, II. Şah İsmail'in ölümü üzerine İranda Saltanat Nâibliği, karşılıklı sınır akınları 267-274

C) Doğu-Gürcistan ile Şirvan'ın Fethi (1578-1583):
1. Lala-Paşa Serdarlığı'ndaki hazırlıklar ve Çıldır Cengi ile Akhıska Atabeklik bölgesinin ve Tiflis/Kartlı Eli'nin fethi (1578) 274-296
2. Kakhet Beğliği'nin itaati; Koyungeçidi Cengi ile, Şirvan'ın alınması (1578) 297-307

Ç) Dağıstan işleri; Aras güneyinde ve kuzeyindeki fetihler; Kars imarı; Faş Kalesi'nin yapımı :
1. Dağıstan Beğleri'nin itaati ve burada Osmanlı Sancağı kurma teşebbüsleri (1578, 1579-1585) 307-317
2. Van Eyâleti Beğleri'nin Aras güneyindeki fetihleri: Ağrı İli'nin ve Makû, Ovacık, Khoy bölgelerinin alınışı (1578) 317-320
3. Serdar Lala-Paşa ordusunun Aras kuzeyindeki fetihleri, Kars Kalesi'nin İmarı ve Eyâlet merkezi oluşu, Revan'a akın yapılması (1579) 320-328
4. Kaptan Kılıç-Ali Paşa'nın Riyon-Ağzı'nda Faş Kalesi'ni yaptırması (1579) 328-329

D) Kür boylarındaki Vak'alar; Revan Fethi, Yeni İmar ve Eyaletler (1578-1588):
1. Büyük-Şirvan'ın elden çıkması ve istirdadı, Karabağ/Gence ve Mugan akını (1578-1583) 330-338
2. Koca-Sinan Paşa'nın Serdarlığı sırasında Tiflis/Kartli ve Kahket'teki vak'alar (1579-1582). 339-344
3. Ferhad Paşa'nın İlk Serdarlığı sırasında Revan Fethi ve İmarı (1583); Loru ile Tuma-

nıs Kaleleri'nin İmarı, Loru (Borçalı) ve Tumanıs Eyâletleri'nin kurulması (1584) ... 344-355

4. Tebriz Fethi sırasında Nahçıvan, Ordubad, Kapan ve Zengezur bölgelerinin itaati (1586); Ferhad Paşa'nın İkinci Serdarlığında Akhıska ve Göri Kalelerinin yapılması, Göri Beğlerbeğiliği'nin kuruluşu (1587); Gence Kalesi'nin İmarı ve Gence/Karabağ Eyaleti'nin Fethi (1588); Revan Beğlerbeğisi Khıdır Paşa'nın, yerli halkının dileğiyle Nahçıvan'ı kurtarması (1588) 356-375

D) Şah Abbâs'ın dileği ile, 12 yıllık savaşlara son verdiren 1590 İstanbul Barışı'nın imzalanması; Osmanlılar'ın 1451-1590 arasında Kafkas-Elleri Fetihlerine toplu bir bakış ... ... 375-389.

Kaynaklar ve Bibliyografya: **391-407**

I — Kaynaklar (Arşiv malzemesi) 391-395

II — Kaynak Eserler 395-403

III — Araştırmalar ve Umumî Eserler 403-407

BELGELER **409-447**

İndeksler **449-550**

1. ve 2. Harita ... ... Sonda

Sunuş

Hazar denizi-Yukarı Kızılırmak ve Kafkas sıradağları ile Kızılözen-Sincar dağı arasındaki ülkeleri içine alan *«Oğuz-Elleri»*nde yaşamış olan *Eski-Oğuzlar*'ın tarih-destanları *«Dede-Korkut Oğuznâmeleri»* sayılan kitap ve destan parçalarını okudukça, bunlarda geçen coğrafya adlarını, haritada tesbit ederek, oraları her yönüyle tanımaya merak ediyordum. Bu, benim için, ömrüm boyunca sürecek olan bir meslekî-millî tutkudur. Bu uğurdaki ilk yazım, Haziran 1939 dan itibaren Kars'ta yeniden ve daha olgunca çıkmaya başlayan ve «Yazı İşleri»ni resmen üzerime almış bulunduğum «Kars Halkevi Aylık Dergisi DOĞUŞ»un, Cumhuriyet ve Kars'ın Son-Kurtuluşu Yıldönümleri Bayramı üzerine çıkan «Özel Sayı»sında, *«İç Oğuz yahut Kars Eli»* başlığı altında, takmaadım *«Karsaklı»* imzasıyla neşredilmişti («Doğuş», Sonteşrin/Kasım 1939, yıl 6, sayı 6/47, s. 20-21).

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi «Tarih Dalı»na devam ederken (1941-1943, 1945-1946 Şubat) ve ikinci Yedeksubaylığım (1943-1945) sırasında, kütüphanelerde, arşivlerde ve görebildiğim ince askerî haritalarda, *«Oğuz-Elleri»*nden sayılan yerler ve oraların eski-yeni ahalisi üzerine bilgiler derliyordum; arada da, yayınlar yapıyordum. *«Dede-Korkut Oğuznâmeleri»* ile, Dede-Korkut'tan da bahseden *«Reşideddin-Oğuznâmesi»* gibi destanlarımızda, hiçbir yerde *«Ermenî»* ve *«Armenya/Ermeniye/Ermenistan»* deyimlerinin geçmemesi, bunların *«Oğuzlar»* tarafından bilinmediğini ve *«Yukarı-Eller»* adının, Eski-Yunanlı, Romalı/Bizanslı ve İranlılar, sonra da Araplarca kullanılan karşılığı olduğunu, açıkça gösteriyordu. Bu gerçeği, 1952 de basılan *«Dede-Korkut Oğuznâmaleri—I. Kitap»*ta ve 1953 te çıkan *«Kars Tarihi—I. Cilt»*te, öteki delillerle birlikte, belirtmiştim. İstanbul ve Ankara gibi Üniversite şehirlerimizden uzak yerlerde çalıştığım halde, bir «Tarih Doktorası» yapa-

cak olursam, «*Dede-Korkut Oğuznâmeleri*»nde geçen ve bugünkü sınırlarımız dışında kalarak, «*Kafkas-Elleri*»nden sayılan şu yerleri de, tanıtmak istiyordum : «*Çerkes, Kıpçak-Melik* yurdu, *Şavkalı-Melik* yurdu, *Kan Apkaza- Eli, Tatyan*/Dadyan, *Başıaçuk*/Açıkbaş, *Aksıka, Tokuz-Tümen Gürcistan, Tiflis, Ağlagan, Cızıglar, Kazılık-Tağı*/Elegez, *Kökçe-Dengiz, Alınca-Kal'ası, Gence, Berde Görklü-Su*/Aras, *Kanlu-Su*/Kür, *Küre-Kâfir-Elleri, Demirkapu-Derbend.*»

Diyarbakır-Ziyagökalp Lisesi'nden nakledildiğim Sakarya/Adapazarı-Ârifiye İlköğretmen Okulu Tarih Hocalığım sırasında, her yaz İstanbulda arşiv ve kütüphanelerden istifadem kolaylaşmıştı. 1958 yazında, İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde çalışırken görüştüğüm, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi «Ortaçağlar Tarihi Kürsü Profesörü» rahmetli *Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT* Beğ'e (doğumu : 22 Nisan 1903 Çarşamba Kazan-Eli/Tataristan, Novo-Şeşminsk Rayonu'ndaki Berekete köyü—Ölümü : 8 Eylül 1971 Çarşamba, İzmit'teki trafik kazasından yaralanarak götürüldüğü İstanbul-Kasımpaşa Deniz Hastahanesi'nde), yurdumuzda pek bilinmeyen «*Kafkas-Elleri*» üzerine bir «*Doktora Tezi*» yapmamı kabul edip, etmiyeceklerini, bir dilek olarak söyledim. Büyük Tarih Bilginimiz, bunu hemen kabul ettiklerini bildirerek, Fakülteye resmen müracaatle, kaydedilmemi söylediler. Ekim 1958 de bu iş, resmen yapıldı. 1961 de tezim, hazırdı. Fakat, rahmetli Hocam, yurt dışında bulunuyor ve bu yüzden, müsveddeleri daktilo etmeme izin veremiyordu. Bir yıl Amerikada (Konferans-Ders vermek üzere), sonra da Belçika'da NATO Merkezi'nde (İlmî Müşavir olarak) bulunmaları, tezin bitim ve kabulünü geciktirdi.

Yeni plân ve hazırlıklarla «*Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi, 1451-1590*» adlı tezimin müsveddelerini 750 sahife halinde gören rahmetli Hocam, «bunun, Fakülte Yayınları arasında basılabilmesi için, yarıya, hiç olmazsa üçteikiye indirilmesini» öğütlediler. Böyle olunca, kaynak ve bibliyoğrafyayı, başlangıç ve bitim bakımından tesbit için, yeni baştan gözden geçirmek gerekti. Bu iş de, 1966 da bitince, temize çekmeme müsaade ettiler. «30 Ocak 1967» günü, «Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanlığı»na bitmiş tezimden iki nüsha ile sunduğum dilekçede, «alâkalı Sayın Profesörler tarafından tedkik buyurulmasına müsaadeleri»ni diledim.

Sonunda, rahmetli Hocam Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT Beğ'in verdiği «Birinci Tedkik Raporu»nda «Pekiyi Derece» alan

Doktora Tezim, öteki Sayın Profesörlerce de, kabul edilip, ayni dereceyi aldı. 11 Mayıs 1967 günü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Profesörler Toplantı Salonu'nda, Dekan Sayın *Prof. Dr. M. Emin BİLGİÇ*'in Başkanlığındaki jüride bulunan : Sayın *Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT, Prof. Dr. Faruk SÜMER, Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL, Prof. Dr. Adnan Sâdık ERZİ* ve Sayın *Doç. Dr. Şerif BAŞTAV* ile *Doç. Dr. Ali SEVİM* huzurlarındaki tez savunması ve örnek dersi verdikten sonra, «Doktor» payesini aldım. Fakat, aradan yedi yıl geçtiği halde, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, bu Doktora Tezi'mi bastırmak imkânını bulamadı. 30 Ekim 1967 den beri «Öğretim Görevlisi» olarak çalışmakta olduğum Erzurum-Atatürk Üniversitesi'nin, Doktora Tezleri ve öteki ilmî araştırma eserlerini bastırma kararına göre, benim bu tezim de, bastırılmak üzere, Ankara'daki Sevinç Matbaası'na verildi. Belge suretleri ile eski metinlerin, yeni yazımıza çevrilmesinde, arap-alfabesindeki karşılıkları, burada bulmak güç olduğundan, hiç olmazsa, «*a'yn* (ع) ve *kh* (خ) » gibi seslerin karşılığını, mümkün olduğu denli vermeye çalıştım.

Eser, 1967 deki imlâ ve haliyle, baskıya verilmiştir. Sonradan ele geçen eserler ve belgelerdeki bilgileri eklemek, vakit alıp, baskıyı geciktireceğinden, bundan vazgeçilmiştir. Eserin bütünüyle basılmasına imkân veren Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü ile, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'mıza teşekkürler ederim.

10 Mart 1975, Erzurum. *Dr. M. Fahrettin Kırzıoğlu*

ÖNSÖZ

Eski İslâm müellifleri gibi, 1856 yılına değin Türkler'in ve bugünkü «Kafkas-Elleri» yerlilerinin bilmediği, 1856 dan önceki Türk kaynaklarında da hiç geçmeyen *«Kafkas, Kafkasya»* adı, ilk defa, Eski-Yunan müelliflerinden AİSKHYLOS'un m. ö. 490 da yazdığı bilinen *«Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence»* adlı romanında anılan *«Kavkasos-Dağı»* deyiminde görülür. Bunun Eski-Yunanlılarca bilinmesi, Karadeniz'deki İyon Kolonicileri vâsıtasıyla olmuşa benziyor. Çünkü, Karadeniz ile Kuban ırmağı arasında kalan sıradağların batı kesimi kuzeyindeki yerli ahalinin millî adı olarak *«Kawkas»* deyimi, eskiden yunanca yazılı yerli efsane ve vakayinamelerden m.s. 430 dan sonra Kartel/İber (Tiflis çevresi) alfabesine çevrilen destanî Kartel/İber (Gürcistan) tarihi *«Kartlis-Çkhovreba»*da geçmekte; ve *«Lekan»* (=Lekler/Dağıstan'daki Lekezî/Lezgiler) kavminin batı komşusunun uluataları, bu adla anılmaktadır (M. BROSSET, *Histoire de la Géorgie*, I/1. 17, 18).

Eski-Yunanlılar'dan sonra Romalılar'a, Karadeniz ile Hazar denizi arasında bulunan ve İslâm-Türk eserlerinde *«Alburuz-Dağı»* denilen sıradağların adı olarak *«Kavkasus»* (Caucasus) biçiminde geçen bu coğrafya deyimi, Rönesans'tan sonra hümanistlerin eserlerinde, *«Caucasus/Caucasia/Caucasie»* diye anılmaya başlamıştır.

Ruslar, Çar I. Petro çağında, Astarkan'dan gemilerle ve karadan ilerliyen ordularıyla ilk defa 1722 de, *Dağıstan* ve *Şirvan* ile Hazar denizi batı ve güney kıyılarını işgal etmişlerdi. I. Petro'nun yeni başkendi Petersburg'da kurduğu *«İmparatorluk İlimler Akadedemisi»*, rus istilâ ve yerleşmelerine ilmî kılavuzluk ederken, Ruslar'ın 1767-1774 te ilk defa ve 1801 de son olarak *Gürcistan*'a sokulmasını müteakip, bu eski *«Kavkasos/Kavkasus»* coğrafya adını, şu iki gaye için kullanarak, genişletip, yaymaya ve yaygınlaştırmaya

gayret etti: a) Eki *«Deşt-i-Kıpçak, Dağıstan, Komuk-Eli, Çeçenistan, Çerkes-Eli, Apkaz-Eli, Gürcistan, Şirvan, Aran/Karabağ, Mugan»* gibi millî-yerli ve tarihî-coğrafî etnik bölge/ülke adlarını unutturmak; b) Tiflis şehrinde oturan *«Namestnik»* (Çar Nâibi) unvanlı Umumî-Vâliler'in idaresine bağlı bulunup, kuzeyde Ulu-Batak/Maniç-Bataklığı'ndan, güneyde Aras ırmağına ve hattâ Aras'ın sağındaki Lenkaran'a değin uzayan bölgeleri, toplayıcı bir ad altında anmak. Bundan başka, büyük sıradağların güneyindeki ülkeleri anlatmak üzere, «Kafkas» adından rusça, *«Za-Kafkaz»* (Kafkas-Ardı/Mâverâyi-Kafkas) deyimi yakıştırıldığı gibi, Baku'dan Anapa'ya varınca uzayan ünlü sıradağlara *«Büyük-Kafkas Dağları»;* Faş/Riyon-Suyu ile Kür ırmakları güneyinde bulunup, Karadenizle Hazar denizi arasındaki yer yer kopuk alçak sıradağlara da, *«Küçük-Kafkas Dağları»* adını takarak, Gökçegöl'ün bu sonkilerin ortasında kaldığını ve Aras ırmağının, Küçük-Kafkas Doğlarının güneyini çevirdiğini belirttiler (Sengey ANİSİMOF, *«Kafkas Kılavuzu»*, çeviren Binbaşı SADIK, 1926 Istanbul, s. 1-3, 278-283).

Yine Rus İlimler Akademisi ve «Coğrafya Cemiyeti» ile rus resmî yayınları, *«Kafkasya»* adını ve sınırlarını, idarî ve siyasî manada durmadan genişleterek, Rus istilâsına uygun davranmışlardır. Meselâ, 1878 de *«Savaş Tazminatı yerine»* Türkiye'den koparılan Anadolu topraklarından *«Kars, Ardahan* (Oltu, Şenkaya ve Olur dahil). *Batum* (Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Borçka dahil) *Sancakları»* (Elviye-i-Selese/Üç-Sancak) bölgelerini bile, (1878-1917 arasında), Tiflis'teki «Namestnik» idaresine bağlandığından, derhal, *«Kafkasya»*dan saymış ve *«Çoruk ırmağı»* boylarını da, «Topyolu-Dağları»na değin, bu uydurma coğrafya adının şümulü içine almışlardır.

1851 de başkent İstanbul'da kurulan «Encümen-i Dâniş» adlı ilk Türkiye İlimler Akademisinin seçkin üyelerinden Vak'a-nüvis *Ahmed CEVDET Paşa,* 1854-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı'nda Türkiye Müttefikleri'nden olan İngilterenin, İstanbul Elçisi Statford CANNING'in, yenik Rusya ile barış görüşmelerini yapmak için, 22 Şubat 1856 da toplanacak olan «Paris Barış Konferansı»na yetiştirilmek üzere resmen istettiği, *«Dağıstan, Gürcistan, Çerkesistan, Kabartay»* ülkelerine ait bir *«Lâyiha»*yı, Osmanlı arşivine ve tarih bilgilerine göre, birkaç haftada hazırladı. İşte Ahmed CEVDET Paşa bu «Lâyiha»sında, ilk defa türkçede, Avrupalılar'dan alınmış olarak, *«Kafkasya»* ve *«Cebel-i Kafkas»* deyimlerini kullanmış ve edebiyatımıza sokmuştur (Cevdet Paşa, *«Tezâkir»*, yayınlayan Prof.

Cavid BAYSUN, 1953 Ankara, *«Onbirinci Tezkire»*, s. 90, 93-95, 98, 100-101).

Ruslar'ın İstanbul'daki Elçiliği ile Tırabuzon, Erzurum, Van ve Diyarbakır Konsolosluklarının, Türkiye'yi Anadolu'da parçalama yolundaki çalışmaları yanında, daha 93 (1877) Savaşından önce resmî Devlet ve Vilâyet Sâlnâmelerimize (önceleri Batum Sancağı, sonra da Rize Sancağı için) «Lazistan» ve «Kürdistan» hattâ mektep kitaplarımız ile «Muhitü'l-Ma'ârif»e «Ermenistan» deyimlerini yazdırtıp, benimsetmeyi başardıklarını, görüyoruz. Birinci Cihan Savaşı'nda Türkiyeye hâkim olan İttihad ve Terakki Fırkası mensupları gibi «Türkçü» hattâ «Turancı» tanınan aydın idareciler, bu gibi resmî yayınlarımızdaki Rus işi ihdasları düzeltmeyi akıl edemedikleri gibi, onların *«Kafkasya»* diyerek, çarlığın yayılışı ile büyüyüp genişleyen deyimini bile, resmen benimseme gafletini gösterdiler: *«Kafkas, Kafkasya, Kafkaslı»* deyimlerini *«Üç-Sancak»* bölgemiz için olduğu gibi, Azerbaycan ve Dağıştan Türkeleri ile ülkeleri için de kullandılar. Bu yetmiyormuş gibi, çarlık ordularının, «Sarıkamış Felâketi»mizden sonra işgal ettiği Giresun doğusu ve Hakâri çizgisi karşısında müdafaada bulunan ordularımızın cephesine, *«Kafkas-Cephesi»* adı takıldıktan başka, Erzincan-Erzurum-Kars bölgeleriyle Tırabzon İlimizi de kurtaran iki kolordumuza: *«Birinci Kafkas Kolordusu», «İkinci Kafkas Kolordusu»* denildi! Ayrıca, «Fırka» (Tümen) ölçüsündeki birliklerimize de, bu sıfat verildi. Ünlü Tarihçilerimizden, askerlikten ayrılma merhum Ahmed Refik (ALTINAY) Beğ bile, «Ermeni Mezâlimini Tesbitle Vazifeli Kızılay ve Kızılhaç Tarafsız Hey'eti»nde Türkiye temsilcisi sıfatıyla, kurtuluşlarını müteakip: Trabzon-Erzurumş-Kars-Ardahan-Artvin-Batum'u Mayıs 1918 de dolaştıktan sonra, 1919 da İstanbul'da bastırdığı bu gezilerini anlatan eserine, *«Kafkas Yollarında Hâtıra ve Tahassüslerim»*, adını vermişti.

Türkün Çanakkale Zaferi'nin tesiriyle 1917 Martında Rus Çarlığı, gününden önce yıkılınca, yedi ay sonra iktidara geçen Bolşevikler'in davranış ve vaadlerini fırsat bilen «Rus Mahkûmu Milletler», önce hürriyetlerine, az sonra da istiklâllerine kavuştu. Türkiye ordularının yardımıyla, Aras ve Terek ırmakları arasındaki yerli Türkler de, millî Hükümetlerini kurup, ülkelerine sahip olabildiler. Bu yüzden, 1918 yılında, Hıristiyan Gürcüler ve Osetliler de dahil, uydurma *«Kafkasya»* adı altında unutturulmak istenen bölgedeki yerli kavimler, artık eski tarihî-coğrafya adlarını ve etnik hüviyet-

lerini, resmen kullanmaya başladılar. Fakat, 1920-1921 yıllarında bu millî hükümetleri yıkarak, yurtlarını birer birer istilâ eden Bolşevik Ruslar, bu sefer yerli aydınlardan da faydalanarak, yeni millî birlikleri dağıtma ve bölme uğrunda, daha aşırı davrandılar: «*Azerbaycan, Dağıstan, Karaçay-Balkar, Kabartay, Çerkesistan, Apkaz, Gürcistan/Mingrel-İmeret-Gürye-Kartel-Kakhet-Oset, Acara, Nakhçıvan, Dağ-Karabağ*» ve daha küçük «*ayrı dil ve lehçeli*» toplulukların adları ile, «Rayon» (Bölge) düzenleri kurdular. 1936 da «*Güney-Kafkas/Za-Kavkaz Konfederasyonu*» (Azerbaycan-Gürcistan-Ermenistan) Birliğini de dağıttıktan sonra, (Ermeni ve Gürcüler hariç), ayrı ayrı «alfabeler»ler ile, eski «*Kafkasya*»daki kavimleri, «yazı dili'ne kavuştur»dular.

Bugün bile Çarlık İlimler Akademisi'nin icadı «*Kafkasya*» deyimi, Sovyetler Birliği yayınlarında, Avrupa ve Amerikada, tercüme yoluyla da Türkiyede kullanılagelmektedir. Biz Doktora Tezimize mevzu olarak buraları alınca, adını, «*Kafkas-Elleri*» biçiminde türkçenin damgasıyla olsun diye, anmayı uygun gördük. Bu da, 1918 de Yavuz Zırhlımızla Batum'a çıkan Başkumandanvekili rahmetli Enver Paşa için Batum'da toplanan Türkler'in söylediği ve arasıra Türkiye Radyolarında da tekrarlanan, «Çırpınardınğ Karadeniz» diye başlayan şarkıda geçen, «Olsun bütün *Kafkas-Eller* Kurban Türkün* Bayrağı'na» beytindeki deyime ve türkçemizde yaşayan bir yeni ada da uymaktadır.

∴

Bugün «*Kafkasya/Kafkas-Elleri*»nden sayılan ve 1920-1921 den beri Sovyet Rusya İmparatorluğu'na mahkûm halde bulunan ülkelerin yüzölçümü, 455 000 km².dir. Buna göre Anadolu'nun 3/5 ü büyüklüğünde olan *Kafkas-Elleri*, şimdiki *Romanya* (283 000), *Macaristan* (93 000), *Avusturya* (83 000) ve *İsviçre* (41 000) gibi Avrupa ülkelerinin bütününce toprakları kaplamaktadır. Yerüstü ve yeraltı zenginlikleri bakımından ise, anılan dört ülkeden daha verimli ve çok zengindir. Bu zenginlikten, XV.-XVI. Yüzyıllarda, çağın icabı ölçüsünde, *Osmanlılar*, eşsiz derecedeki âdil ve yerlilerin hürriyetini kısıtlamayan idareleri çağında, verimli olarak faydalanmışlardır. Bunu, «BELGELER»imizden (s. 409-447) iyice anlamaktayız.

∴

Bu tezi, daha çok basılmamış arşiv belgelerimizden ve yazmalardan faydalanarak, hazırladık. Sondaki özetimizden (s. 382-389)

ve haritalarımızdaki fetih yılını gösteren rakamlardan da iyice anlaşılacağı gibi, *1451 Sokum zaptından 1588 Gence-Karabağ ve Nahçıvan Fethi*'ne değin «*Kafkas-Elleri*», şu Padişahlarımız çağlarında fethedilmiştir: *Karadeniz ile Azak denizi kıyıları, Fâtih Sultan II. Mehmed* çağında fethedilip, bütün *Apkaz, Çerkes, Kabartay* ve *Dağıstan* ülkeleri de, Altınorda'nın vârisi Kırım Hanlığı'nın 1475 te İstanbul'a bağlanması ile, Osmanlılar'ı «metbû» tanımışlardır. *Yavuz Selim* ve oğlu *Kanunî Sultan Süleyman* çağlarında, *Doğu Gürcistan* ile *Şirvan* da Osmanlılar'ı «metbû'» bilmiş, her fırsatta Safavîler'den yüzçevirip, İstanbul'a bağlanmayı ülkü edinmişlerdir. Sonunda, *III. Murad*, babası II. Selim gibi, hiç seferlere katılmadan, «Serdâr»lar idaresinde gönderdiği çağın en kudretli orduları ile: son *Atabek-Yurdu*/Ahıska (Kuzeydoğu Çıldır Eyaleti), *Göri, Tumanıs, Tiflis* (son üçü, Doğu-Gürcistan/Kartel'de), *Kakhet, Loru*/Borçalı, *Revan, Şirvan, Gence-Karabağ ve Nahçıvan* kesimlerinin fethini sağladı. Ayrıca Baku ve Demirkapu-Derbend'de üslenen «*Hazar Denizi Donanması*» ile, *Özbek Hanlığı*'na topçu ve yeniçeri gönderip,Hazar denizi doğusunda da sağlam müttefik olan bu Sünnî Türk Devleti ile, Şi'î Safavî İran devletini sıkıştırmada başarı kazanmış, Ruslar'ın büsbütün Terek solundan ve bir ara Astarkan güneyinden çekilmesini temin etmiştir.

Bu tezin hazırlanmasında çok değerli irşad ve öğütlerini gördüğüm Sayın Hocam Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT Beğ'e, her hafta İstanbul arşiv ve kütüphanelerinde çalışabilmem için ders programımı toplu kılma anlayışını gösteren Ârifiye İlköğretmen Okulu eski Müdürü Sayın Azmi GÖKMEN Beğ'e, resmî kütüphanelerimizde bulunmayan gürcüce kaynakların asıl ve tercümelerinden faydalanmama yardımcı olan İstanbul Osmanbey (Bomonti) Katolik Gürcü Kilisesi ve Kütüphanesi memurlarından Ahıskalı mülteci dostum Paul'e, Haritaların güzelce çizilip yazılmasında emeği geçen eski Kars Lisesi Öğrencilerimden şimdi Avukat olan hemşehrim Mürsel KÖSE Beğ'e, burada teşekkürler ederim.

Bu eserin, gönül isteğince olgunlaşması için, İstanbul-Topkapısarayı Arşivi'nden, pek faydalanamadık. Çünkü, «tasnif işleri devam ediyor, henüz bitmemiştir» cevabı ile, buna imkân verilmemiştir. Kitaptaki eksikliklerin, bu bakımdan hoşgörülmesi ve görülecek yanlışların, yayın yoluyla duyurulmasını, tenkidlerini, aziz okuyuculardan dilerim.

Ankara-Kurtuluş, 30 Ocak 1967 *M. Fahrettin KIRZIOĞLU*

I. BÖLÜM

FÂTİH SULTAN MEHMED ÇAĞINDAKİ FETİHLER

(1451-1479)

A) Sokum/Apkaz-Eli ve Dadyan/Megrel (Mingrel) Ülkelerinin İtaati (1451, 1454)

Osmanlı kaynaklarından hiçbirisi, doğu Karadeniz kıyılarındaki Apkaz-Eli/Abaza ve Dadyan/Megrel (Mingrel) bölgelerinin, II. Murad'ın son yıllarında veya Fâtih Mehmed'in tahta geçtiği 1451 tarihinde bir Osmanlı donanmasının seferi sonunda zaptedildiğini veya itaat altına alındığını bildirmezler. Ancak Kıvâmî, 855 (1451) de II. Mehmed'in tahta geçişini anlatırken, bu yeni Osmanlı pâdişâhının «dehşetinden ve heybetinden» korkup içlerine «od düşen» ülkeler arasında: «*Eflak*'a, *Apkhaz*'a, *Deşt*'e ve *Kıfçağ*'a» da telâş eriştiğini söyler(1). Bu haber bize, Edirne'de 18 Şubat 1451 günü II. Mehmed'in tahta geçtiği sırada, Karadeniz'deki ülkelerden bu dört yer arasında, «*Apkaz*»ın da, henüz Osmanlılar'ca fethedilmediğini gösteriyor.

Verdiği bilgiler doğru olup, kronolojisinde bir-iki hattâ dört yıl gerilik veya bir-iki yıl öncelik bulunan çoğu resmî anonim gürcü kroniklerinde ise *Sokum*'un 1451 de, yani II. Mehmed'in ilk saltanat yılında Osmanlı donanması tarafından zaptedildiği bildiriliyor(2). Bu fethin yı-

---

(1) *Kıvâmî*, s. 24.

(2) «Gürcü-Takvimi»nin ilk yılı, Milâdın 1312 senesinde başlar. Bu takvimle yazılmış kronoloji bilgilerini, Türk ve Lâtin (Ceneviz) kaynakları ile karşılaştırınca, gerçek takvime göre bir-iki yıl önce veya 2-3 sene sonrasına işaret edildiği, bazen de doğru bir takvim kullanıldığı görülür. Uzun-Hasan'ın 1458 deki «İlk-Gürcistan Seferi»ni gürcü kroniklerinin 1456 da yani iki yıl önce olmuş göstermelerine dokunan *W. Hinz* (s. 32) in de dediği gibi, «Gürcü kaynakları», «XV. Yüzyıl için pek karışıktır.» Meselâ, 1453 İstanbul Fethini de 4 yıl sonra «145 (Güncü-) *yılında* (1457 Milâdide) *Tatarlar İstanbul'u aldı*» diye gösterir (M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II. 3) ve 1453 te tahta geçtiği bilinen Uzun-Hasan'ın İlk-Gürcistan Seferi de, İstanbul Fethinden bir yıl önce olarak anonim gürcü kronikinde «144 (1456) yılında» gösteriliyor (*Chronique Géorgienne*, s. 3). Bu bakımdan, Gürcülerin 1451 de geçtiğini bildirdiği Sokum/Abaza Fethi de, Cenevilelerin andığı gibi, 1454 Hazirandaki donanma tarafından kazanılmışa benziyor.

lının, 1453 Mayısındaki İstanbul Fethinden önce olduğunu da, Dukas'ın bir kaydinden öğreniyoruz. Son Bizans tarihçilerinden olup, eserini 1462 de bitirmiş bulunan bu müellif, doğu Karadeniz kıyılarının İstanbul Fethinden önce Osmanlılara tâbi bulunduğunu şöyle ima ediyor: 18 Haziran 1453 te İstanbul'dan çıkarak eski başkent Edirne'ye dönen *Fâtih Sultan Mehmed*, kendisini kutlamaya ve yıllık vergilerini sunmaya gelip burada bekleşmekte olan *yabancı Elçiler*'e, bundan sonra metbû'-larına nasıl davranması gerektiğini bildirirken, «*Tırabuzon* (Komninoslar) *Hükûmeti*'ne, *Karadeniz taraflarında oturanlara* (Tırabuzon'a komşu Gürel ve Megrel ile Abaza'ya), her sene hediyelerile İstanbul'a gelip arzi tazimat eylemelerini ve tayin olunan haracı takdim etmelerini emretti»(3).

Biz, Osmanlı fethinden önceki durumlarını kısaca gördükten sonra, Gürcü ve Ceneviz kaynaklarındaki Osmanlı donanmasının buraları elegeçirmesini anacağız. Çoruk ile Kuban ağızları arasındaki Karadeniz kıyıları, tarihte hiçbir zaman medenî bir hayat yaşamamış ve buralarda şehir kurulamamıştır. Çok bol yağışlar, gür ormanlar, Kuban'dan İngur'a değin arkasında sarp ve aşılmaz Batı-Kafkaslar ile İngur-Çoruk arası bataklık ve sıtma yatağı bölgesi olduğundan, eski medenî milletler de bu topraklara çok tama' etmemişler ve buraları temelli elde tutmak için kendi halklarını getirip yerleştirmemişlerdir. Bu yüzden Gürcü, Abaza ve Çerkes soyundan gelen yerli ahali de, çok geri ve vahşî bir hayat süregelmiştir.

Öteden beri kıyılarında birkaç sömürge kuran eski medenî milletlere kız ve oğlan çocuklarını satmakla; başka veya komşu boy ve oymaklardan çalıp aşırdıkları tutsaklar ile kendir ve bal gibi yerli mahsulleri, dışarıdan gelen gemicilerin getirdiği bakır ev eşyası, tuz, silâh, giyecek, tahıl ve meşinler ile değiştirip, para ile alışverişi bile bilmeyen bu kıyılardan, *Apkaz-Eli/Abaza* ülkesinde kasaba denilecek biricik yer, m.ö. VII. Yüzyılda İyonya'nın *Milet* şehri sömürgecileri tarafından bir esir iskelesi olarak kurulan *Dioscurias/Diyoskuri* idi. Romalılar ile Bizans çağında bu esir pazarı iskeleye *Sebastopolis/Sebastopol* denilmekte idi. Burayı Gürcüler, *Thukhumi/Tzkhom* ve Türkler de *Sokum/Sokum-Kal'ası* diye anıyorlardı(4).

(3) Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 194.

(4) S. Anisimof, *Kafkas Kılavuzu*, s. 103; *Chronique Géorgienne*, s. 2-3; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. 684. V. Yüzyıl müellifi *Procopius*, «o zamanlar İstanbul (Bizans)a *Abaza memleketinden köleler* getirilmiş» olduğunu bildiriyor. Apkaz-Eli, Bizans kayseri Justinianus çağında (546 yılından itibaren) Ortodoks-Hıristiyanlığı benimsediler (W. Barthold, *Abazalar*, İA, I. 6).

Haçlılar'ın işgalinden sonra 1261 de İstanbul yeniden Bizanslıların başkendi olunca, buradaki Lâtinler'in hâkimiyetinin, yıkılmasında yardımı olan *İtalyan-Cenevizliler*, karşılık olarak Bizans'tan Karadenizde birçok sömürge kurma ve ticaret hakları alırken, *Sebastopolis/Sokum*'da da tutundular. Ortaçağ İtalyan haritalarında bu iskeleden başka, *Pitsunda* yanında *Cavo-Buxo* (Ubukh'lar ile ilgili?) adı da geçiyor. 1330 da bir (Katolik) İngiliz Piskoposu *Sebastopolis*'te Hıristiyanlığı yayıyordu; 1354 te burada bir *Ceneviz-Kolonisi* ile, ayrıca *İslâm*, *Rum* ve *Yahudi* ticaret kolonicikleri de vardı; hâkimi de, (Şervaşidze sülâlesinden) bir *Gürcü Beği* idi(5).

Bizansın müttefiki olarak Kafkasya ve Azerbaycan'daki İslâm-Araplar ile savaşan Kazar Türkleri, 799 daki son büyük akınlarında *Tiflis* ile *Berda'a*'yı elegeçirmiş; İranlı Husrevliler soyundan gelen İber/Kartli kırallarının kökünü kesmiş ve Apkaz ile Çoruk boyundaki yerli beğlerin yüzeçıkmalarını sağlamışlardı. Bu arada, Kazar Kağanı'nın kızlarından birisiyle evli bulunan *Abkaz Er-is-Tav*'ı (=Er-Başı) *II. Levan/Leon Anç-Abadze* (744-799), 800 yıllarında «mepe» (=kıral) unvanını almış ve halefleri doğugüneye de hâkim olarak *Megrel*, *İmeret* ve *Kartli* bölgelerini bile ele geçirip, bilhassa 850-950 yıllarındaki parlak çağlarında «Apkaz» adının Şirvan sınırlarına ve Çoruk boyuna değin yayılmasına yolaçmışlardır. Bu yüzden gürcü dili, edebî lisan olarak öz Apkaz ülkesine de yayılmış ve *Ançabadzeli* (=Anç-Aba-oğlu) sülâlesinin son kıralı *II. Tevdos/Teodos*, 985 te erkek vâris bırakmadan ölünce, onun kızkardeşi Guran-Dukht ile evli ve ana yönünden de Ançabazeli olan Artivin-Ardahan Bagratlılarından «Gürcistan/Kartli» kıralı *III. Bagarat* (974-1014) Apkaz-Eli'ne de hâkim olarak, Tiflis'ten Soçi'ye varınca yayılan yerleri elingeçirmiş ve kendisi ile halefleri, unvanlarının başına «*Apkazlar-Kıralı*» sıfatını da alıp kullanmışlardır(6). 1124 te *Anı*'dan tutsak götürülen *Türk Şeddâdlılar* sülâlesinden geldiği bilinen *Şervaşidze* hanedanı, 1325 yıllarında Bagratlılar'dan Abaza ülkesini mâlikâne olarak almış ve «*Eristav*» unvanıyla müstakil yaşayıp, *Pitzunda* köyündeki müstakil *Apkaz-Patrikliği*'ne bağlanmıştır(7).

(5) *W. Heyd*, II. 191-192.

(6) M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. 258-259; W. Barthold, *Abazalar*, İA, I. 6-7; *Allen*, s. 49, 81, 83.

(7) W. Barthold, *Abazalar*, İA, I.7.

Temür, 1395 te yendiği *Altun-Ordalı Toktamış*'a bağlı ülkeleri tarayıp ordusuna yağmalatırken, sonbaharda «*Balkan*» (Balkar) yurduna komşu «*Alburuz-Dağı*» kesiminde Polad adlı ilbeğinin elinde «Kabçagay» denilen dereboyundaki sarp hisarını da kuşattırmış ve Alburuz-Dağı'nın güney-batısına aşarak «*Abase* اباسه » (Abaza) bölgesine geçip buraları da «elegeçirerek geri dönmüş»idi(8). Akdeniz ile Karadeniz ülkelerinin hükûmet bayraklarını renkli olarak gösteren İspanyol Johas de Villadestes, 1428 de yaptığı renkli haritada, Apkaz başkendi «*Sebastopolis*» üzerindeki bayrağı: *Kızıl yer üzerinde* (Tevrat'ta anılan Hz. Musa'nın «Yed-i-Beyzâ»/Ak-El'inden ibaret) parmaklar tarafı serene doğru duran *bir Ak-El* ile göstermiştir(9). Böylece, gevşek Ortodoks mezhebinde ve Şervaşidze hanedanı Eristavlığında ve Katolik Cenevizlilerin de esir toplama ve küçük ticaret pazarı iskele olarak tutunduğu *Sebastopolis/Sokum*'un başkent bulunduğu *Apkaz/Abaza-Eli* bölgesi, İstanbul Fethinden (1453 yılından) önce Osmanlılara itaat etmiştir.

İlk yılı Milâdın 1312 senesinde başlayan «Gürcü-Yılı/Takvimi» ile tutulan resmî ve anonim «*Gürcü Kronikleri*»nde Abaza ve Megrel/Dadyan ülkelerinin Osmanlı donanması tarafından itaat altına alınması üzerine şu kısa bilgiler veriliyor: «Gürcistan Kıralları»nın 74. sü olan ve 1445 te (yahut 1447 de) sonsuz (erkek vâris bırakmadan) ölen *IV. Vakhtang*'ın yerine geçen kardeşi 75. Kıral Bagratlı *III. Dimitri* (1445-1452) çağında, «139 (Gürcü-) yılında (1451 tarihinde) *Tatarlar* (Türkler) 50 kadırga ile *Abkhazya* (Megrel ile Abaza) kıyılarına gelerek, *Tzkhom/Thkhumi* (Sokum) şehrini ve bütün *Karadeniz*'in kuzeyini (Gürcistan'a göre, Sokum'dan Kuban ağzına değin olan kıyıları) vurup, yağmalıyarak elegeçirdiler»(10).

1451 de 19 yaşında Edirne tahtına çıkan II. Mehmed, başta İstanbulda Bizanslılar olmak üzere sınırlardaki düşmanların Osmanlılar aleyhine umuda düşerek tecavüzcü davranışlarına karşı tedbirler alıyordu. 1451 Mayısında Anadolu'ya geçerek Karamanoğlu İbrahim Beğ'e Akdeniz ticaretine yarayan Alâiyye Kalesi'ni bırakarak dostluğunu sağlayıp, Edirne'ye döndü. Başvezir *Çandarlı Halil Paşa*, 10 Eylül 1451 de Venedikliler'le eski dostluk muahedesini yenilemiş; 20 Kasım 1451 de de Macarlar ile üç yıllık mütareke yapmıştı(11). 1451 yazındaki Karaman Seferi dönüşünde Başvezir'e, Boğaz'da Osmanlı hâkimiyetini sağlamak ve Bizans'ın Karadeniz'den gelebilecek asker ve yiyecek yardımına engel olmak için, Anadolu-Hisarı karşısında *Rumeli-Hisarı*'nın yapılmasını havale buyuran II. Mehmed(12), ayni 1451 yazında donanmayı Doğu-Karadeniz kıyılarını zapta göndermiş ve Megrel ile Abaza (Apkaz) kıyılarını itaat altına aldırmış olsa gerektir. Gürcü kroniklerinin verdiği bilgi doğru ise de, yıl tarihinin keskinliğine güvenilemiyor(13).

Yine bu anonim ve resmî gürcü kroniklerine dayanan «Dadyan» (Megrel ile İmeret/Açıkbaş) kıyıları Gürcülerinin geleneğine göre, Osmanlıların İstanbulu fethettikleri 1453 te buralar, İstanbul'a itaat ederek Osmanlı hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bu an'aneyi gösteren 1820 dan kalma bir belge elimizdedir. İlk Rus işgali sırasında: Rus-Ortodoks Kilisesine tâbi kılınmak ve toprakları ellerinden alınmak gibi Moskof mezalimine karşı 1820 de isyan eden Batı-Gürcistan halkı, hükümdarları «*Dadyan Salamon*»un ağzıyla ve onun imzasıyla, Osmanlı Devletinden yardım dilemek üzere, Ahıska (Çıldır Eyaleti) Vâlisi Ali Paşa'ya bir elçi ile gönderdikleri mektupta, şöyle diyorlardı:

«Ahıska Vâlisi *Ali Paşa*'nın ellerinden öperek, kendisinden rica ederiz: *Osmanlı İmparatorluğu İstanbul'u zaptettiği gün* (29 Mayıs 1453 te), *Açıkbaşlar*'a (İmeret ve Megrel ile Apkaz'a da hâkim olan Kütayıs/Açıkbaş Bagratlıları'na) da *Nâme* göndermişti. *Biz, o günden beri Osmanlı tebaası olmayı kabul ettik.* Babam, gönül rizasiyle Osmanlı Devleti'ne hizmet etti. Benim ocağım da Devletin mülkü, halkı onun reayasıdır. Biz, hiçbir vakit başımızi *Moskof reayalığına* vermedik; kanımızı dökmeyince de, *Moskof*'a tâbi olmayız»(14).

---

(8) N. Şâmî, *Zafernâme*, s. 198.

(9) İ. Hakkı (Konyalı), *Topkapı Sarayında deri üzerine yapılmış eski haritalar*, s. 150, 152, 203.

(10) *Chronique Géorgienne*, s. 2-3; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. 680, 684. Bu haberi XVIII. Yüzyıl müellifi Prens Vakhuşti'nin naklinde de bulan M. Brosset, Osmanlıların 1451 deki Sokum tahribinin, I. Mehmed oğlu II. Murad (1421-1451) çağında yapılmış olacağını sanıyor (ayni eser, s. 684, Not 7). Halbuki, II. Murad 3 Şubat 1451 de yani 1451 in donanma mevsiminden önce öldüğü gibi, ancak Karadenizin batı kıyıları hâkimiyeti için uğraşabilmiştir (bak. Halil İnalcık, *Murad II.*, İA, IX. 598-615).

(11) Halil İnalcık, *Mehmed II.*, İA, VIII. 509-510.

(12) Halil İnalcık, *Mehmed II.*, İA, VIII. 510.

(13) Bizim 2. Notumuzda anıldığı gibi, 1453 İstanbul Fethinin 1457 de ve 1458 Uzun-Hasan'ın Gürcü Seferi'nin 1456 da geçmiş gösterilmesi gibi.

(14) Başvekâlet Arşivi H. H. 44606 sayıdaki belgeden sadeleştiren Şinasi Altundağ, «IV. Türk Tarih Kongresi», 1952 Ankara, s. 322-323.

İstanbulun fethiyle bütünlenen Boğazlar'daki Osmanlı hâkimiyeti, ertesi yıl Karadeniz kıyılarında da genişlemeye başlamış; galiba 1451 deki itaatlerinden vazgeçerek ve Ceneviziller'e dayanarak Abkaz başkendi *Sebastopol/Sokum-Kal'ası*'nın haracı gönderilmediğinden 1454 yazında Karadenize açılan Osmanlı donanması, Haziran başlarında buraları tahrip ederek, yeniden itaat altına almıştır. Yılı ve ayı keskin olarak bilinen ceneviz kaynaklarına göre Osmanlıların 1454 teki Sokum Fethi, şöyle olmuştur(15):

«*Sebastopolis*» (Sokum), *Megrel* (Dadyan) *Beği* «*Bendiani*»a tâbi bulunduğu sırada, 1454 te gelen Türk donanması burayı bir vuruşta alarak, içindeki *Apkhazlar* ile bütün koloni *Cenevizlileri*'ni tutsak edip götürdü. Bu arada *Ceneviz Konsolosu «Gherardo Pinelli»* de tutsaklar arasında Türklerin eline düşmüş olduğundan, 1455 Haziranında *Kefe*'ye sığınmaya çalışıyordu. Bu yüzden Kefe Ceneviz Kolonisi idarecileri, ikinci bir emre kadar, Sebastopolis (Sokum) seferlerini kaldırmaya karar verdiler. Bundan iki yıl sonra da Kefe'deki *Sen-Jorj Bankası*, yeni bir Konsolosla buradaki Ceneviz Kolonisini (Osmanlıların müsaadesiyle), yeniden düzene koyabildi(16). Yine bu ceneviz kaynakları, 1454 te Osmanlı donanmasının Karadeniz'e çıkışı ile muvaffakıyetlerini şöyle anlatmaktadır:

İlk Kırım Hanı *Haci-Gerey Han* (1428?-1466?), *Kefe*'deki çok zengin ticaretleri ile pek müstahkem kal'alarından dolayı Kırım'daki Cengizoğulları kolunun siyasî işlerine de tesirden geri kalmayan *Cenevizliler*'e düşman olmuştu. Bunları buralardan atmak için, donanması kudretli ve ateşli silâhları üstün *Osmanlılar* ile ittifak etmek üzere teşebbüse geçti. Çünkü, kara ordusu çok güçlü olan Cengizoğullarının donanması ve güçlü surları yıkacak topları yoktu. *Haci-Gerey Han*'ın teklifini kabul eden *Fâtih Sultan Mehmed*'in buyruğu ile, *Demir-Kaya Beğ*'in kumandasında 56 gemilik bir Osmanlı donanması, 1454 yazı başlarında Boğaz'dan Karadeniz'e çıktı. Önce, (Basar-Aba/Basarabya'daki) *Monkastro* (Akkerman) kıyısına gelip burayı sıkıştıran Türkler, canlı bir savunma ile karşılaşınca, *Kafkasya* kıyılarına doğru gittiler. Bu kıyılarda, ansızın *Sebastopolis*'e (Sokum'a) hücum ederek (1454 Haziranında) burayı aldılar. Sonradan Sebastopolis'ten ayrılan donanma, Kırım üzerine gelerek, 11 Temmuz 1454 te *Kefe* önünde de-

(15) Bunları, W. Heyd'in naklinden alabiliyoruz.

(16) *W. Heyd*, II. 392, 396.

mir attı(17). Birkaç gün sonra da *Kırım Hanı*, 6 bin atlı ile gelip şehrin surlarını zorlayınca, *Kefe Ceneviz Kolonisi*, haraca razı oldu: yapılan anlaşmaya göre, *Osmanlılar*'a yılda 600 «sommi» (1 sommi = 2,5 duka olduğuna göre, 1 500 altın) ile bir rehin vererek, eskisi gibi ticaretlerine devam etme müsaadesini aldılar(18).

Böylece, yılı şüpheli gürcü kroniklerine göre 1451 de 50 kadırga ile, yılı ve ifadesi doğru Cenevizlilere nazaran ise 1454 Haziranında 56 gemilik donanma ile Osmanlıların fethederek tâbi kıldıkları *Şervaşidze Eristavları* idaresindeki Ortodoks-Hıristiyan *Apkaz-Eli* ve *Bagratlılar*'ın *Dadyan/Megrel* kolu idaresindeki Batı-Gürcistan kıyıları, kendi hâkimleri idaresinde ve eski düzenlerinde yaşayarak, 1828 yılına değin 375 yıl İstanbul'a bağlı kalmış; resmen 1829 Edirne Muahedesiyle Osmanlılar'dan Ruslar'a geçmiştir(19). Karadeniz hâkimiyeti yolunda ilerlerken Osmanlıların Kafkasya'dan ilk fethettikleri bu yerler, elden çıkan en son Kafkas toprakları olmuş demektir.

(17) Bu tarih, Kefe Başkonsolosunun kaydine göredir. Kefe Piskoposu ise, Türk donanmasının buraya gelişini 4 Ağustos 1454 te ve gücünü de 56 yerine 60 gemi gösterir (*W. Heyd*, II. 383, Not 1).

(18) *W, Heyd*, II. 381-383.

(19) Ceneviz kaynaklarını incelemiş olan *Smirnof*'tan alındığı anlaşılan şu bilgiler, Sokum'daki Osmanlı idaresini pek kısaca bildirir: «Bu şehrin civarında *Cenevizliler*'in âsârı vardır. Gürcüler buraya *Thukhumi* demişler. 1455 (1454 olacak) senesi *Türkler*'in eline geçti, buraya *Sokhum-Kal'a* demişler. Burası Türkler'in idaresinde iken, *büyük bir esir iskelesi idi*. 1810 senesi *Ruslar*'a geçti. Sokhum, 355 sene (fi'len) Türklerin idaresinde kaldı» (S. Anisimof, *Kafkas Kılavuzu*, s. 103). Hukukça, Sokum'u, Anapa ve Batı-Gürcistan ile birlikte 1829 Edirne Muahedesiyle kaybettik.

XVII. Yüzyıl Osmanlı kaynaklarının Abaza-Eli ve halkı hakkında verdiği aşağıdaki bilgiler, Osmanlı fethinden önce ve sonrası için de ayni gibidir: «*Fasl-i der-beyân-i Abaza*. - Bunlar Karadeniz sahilinde *Çerkes* cenûbunda olurlar. Ve bu tâifenün dahı âyîn ü âdetleri başkadır. Ve ibtidâ hadleri (kuzeybatıdaki) *Soçe* (Soçi) - *Limanı*'nda (güneydoğuda ve Alburuz'dan gelip Karadenize karışan) *Kodor* ırmağına varınca ki ol semte *Sokhum* derler» (Kâtib-Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 403-404). «Bu tâifenün Beğleri, birer limân ismile müsemmâdır. Meselâ: *Açoba* (985 yılında değin yaşayan ve Kazarlar'ın güveğisi olan II. Levan'ın mensup olduğu «Ançabadze/Anç-Aba-oğlu» sülâlesi adıyla ilgili) - *Beği*, *Sovuksu-Beği* ki anda *Malluca-Kilisâ* (=Zengin-Kilise) derler bir kilisâ vardır, (bu) kilisâ gaayet mu'teberdir, *Bercemte-Beği*, *Kesci-Beği*, dahı *Kagrı-Derbendi*, *Buçundalar* (Patrikin köyü «Pitzunda»lı), *Arıklu*, *Keçiler*, *Kamış*, *Uzgan*, *Mamay*, *Kaya-Subaşıları* (Sübaşıları?) *Beğleri*» gibi; *Sokhum*'da *Kâobay* tâifesi ve *Alan*, *As* taifesi olur» (*Coğrafyây-i-Kebîr*, y. 170b). Bilindiği gibi, «*Alan-As*» kavmı, İranlı karışığı ve Kafkaslar'ın «*Oset*» bölgesindeki halkın mensup olduğu urugdur; güneydekileri Ortodoks-Gürcü mezhebinde ve kuzeydekileri Sünni-Müslümandır.

İncelediğimiz 1590 yılına değin Kafkasyada Osmanlı hâkimiyeti sırasında buraların İmparatorluğa bağlılık ve idare şeklini gösteren değişik belgeler ile kısa tarih haberlerini aşağıya alarak, Osmanlı hâkimiyetinin nasıl devam ettiğini belirtmeye çalışacağız.

Osmanlılar'ın denizden Gürcistan'ın kıyı bölgelerine hâkim olması, kendisini Önasya Türklüğü hâkimiyetinin vârisi sayarak Fâtihle boyölçüşmeye kalkışan *Akkoyunlu/Bayındurlu Uzun-Hasan*'ın rakabetine yolaçtı. İstanbulun fethedildiği 1453 te *Kara-Amıd/Diyarbekir* şehrinde tahta geçen *Uzun-Hasan* (1453-1478), 30 yaşında idi ve 25 yıl sonra ölürken, Kafkaslar'dan Umman denizine, Ceyhun'dan Fırat'a değin uzayan koca bir imparatorluk bırakmıştı. Uzun-Hasan, 1457 yazında Karakoyunlular'ı bozarak Şebinkarahisar'dan Pasın'a değin olan yerleri içerisine alan *Erzincan Vilâyeti*'ni fethederek, ertesi 1458 deki Birinci-Gürcistan Seferi'nde *Atabekler-Yurdu/Sa-Atabago*'yu istilâ ile itaat altına alıp, *Kartli* (Tiflis) bölgesinin batı kesimlerini de yağmaladı(20). Böylece, İçoğuzluları temsil eden *Bayındurlu Uzun-Hasan Pâdişah*, Taşoğuzlar'dan gelen *Kayılı Fâtih Mehmed* ile ilk nüfuz yarışına girmiş oluyordu.

1461 de, Uzun-Hasan'ın ittifakına ve koruma davranışlarına rağmen Fâtih, karadan ordu ve denizden donanma ile sıkıştırdığı *Tırabuzon*'u fethederek, Gürcistan ile Osmanlılar arasındaki gedik sayılan Anadolu'nun son Karadeniz kıyılarına da hâkim olunca, *Apkaz-Eli* ile *Dadyan/Megrel* ve *Gürel*'in İstanbul'a tâbiliği, daha da gelişmiş oldu. Bu yüzden Osmanlılar'dan yardım ve tevşik gördükleri

---

Evliya-Çelebi de, 17 si kıyıda ve 10 u dağda olup, Kanuni (1520-1566) çağında «Tırabuzon Defteri»ne kayıtlı şu 17 *Abaza oymağı*'nın adlarını bildirir: «*Tırabuzon*'da *Sultân Süleymân* Kaanûnu üzere muti' ve münkaad olan *Boybeğleri Abaza Aşîretleri*»nden KIYI'da: 1) *Çaçlar*, 2) *Arlan*, 3) *Dağ-Çandaları*, 4) *Büyük-Çandalar*, 5) *Keçiler*, 6) *Arıklar*, 7) *Sadaşa*, 8) *Kamış*, (9 *Soçalar* (Soçe/Soçi çevresinde), 10) *Cembe*, 11) *Bozoduk*, 12) *Osoviş* (Os/Aslar soyundan olmalı), 13) *Aşağılı* (=Kıyılı anlamına), 14) *Yukarulu*, 15) *Atma*, 16) *Sovuksu*, 17) *Kotası*; «Ve on aded DAĞ'da sâkin olan aşiretlerin hiçbirisi *Aşağılı* (Kıyı) da olan *İskele-Abazaları* mâbeynine gelmez» olan (Kabartay ile Balkar'a komşu dağlıktaki Abaza) oymakları da: 1) *Puşarkhı*, 2) *Akhçapsı*, 3) *Mekliye*, 4) *Vaypıga*, 5) *Bagres*, 6) *Besleb*, 7) *Alakrış*, 8) *Çımakors*, 9) *Macar* (Fin-Ogurlu kalıntısı), 10) *Yaykharş* (Evliya Çelebi, II. 83, 102-109). «*Âşiret-i Macar*. Beğleri vardır. Cümle ikibin âdemdür. Ammâ bahadır erlerdür» (II. 109).

Abaza iskelelerine gemi ile çıkıp, dillerinden de örnekler veren Evliya-Çelebi, XVII. Yüzyıl ortalarında *Abaza Ülkesi*'nin genişlemiş olarak Faşa (Riyon) ağzından *Anapa*'ya varınca Karadeniz kıyılarını kapladığını da belirterek; ahlâk, âdet ve geçimlerini şöyle tanıtıyor:

«Bu *Abaza*(lar), birbiriyle ceng edüp; *evlâd ve avratlarını oğurluyarak esîr satup*, bu yüzden geçinirler. (Dadyan/Megrel'deki komşu kıyı Gürcüleri gibi) *Hırsız olmayan âdem*, bu kavım nazarında şûm ve bedbaht sayılır. Bunun içün öylelerin meclislerine komadıkları gibi, kızlarını da vermezler (evlendirmezler).»

«*Bu diyârda aslâ çârşû, bâzâr, han, hammâm, dükkân gibi şeyler yokdur*. Hemân dağbaşlarında kırk-elli hâneli köylerdir. *İskelelerine yılda bir kerre* (yaz aylarında) *her diyârın gemileri:* barut, kurşun, tüfek, ok-yay, fişek, kılıç, kalkan ve gayri *âlâti ceng* ve *eski-pabuç*, *çuka-kenârı*, *gömlek-bezi* ve *boğası* (astarlık), *ocak-demirleri*, *kazan*, ocak içine kazan asacak *demir-zincir*, *tuz*, *sabun* gibi şeyleri getirirler. Bu gemicilere: *pâkîze gulâm* (ve câriye), *roğan*, *şem'-i- 'asel*, *'asel-i-müşemma'*, *zerduva*, *'asel* vererek mukaabilinde eşyây-i mezkûreyi alırlar. Bu diyârda *aslâ ve kat'â altun ve guruş* (para) olmaz. Bey' ü şirâları, *değiş-tokuş* (takas) iledür.»

«*Abaza Diyârı*'nda *basta-darısı* ekerler (arpa ve buğday bilmezler). Bir kileden, yüz kile hâsıl olur. Bu *Katası* (Kotası) kavmının *sazdan tahta örtülü evleri vardır*. Ocakları ortadadır. *On eve* bir *kabak* ta'bir edüp, cevânib-i erba'ası kal'a misâl *çit* azbârlardır; cümle hayvânlarını (bu çit içinde) hıfzedüp, gece sabâha kadar arslan misâl kelbleri ile nevbet beklerler. *Cemi' Abaza Aşîretlerinün hâlleri budur*. Zirâ, *cümle evleri ormanlar arasındadır*; birbirinden havfederler» (Evliya Çelebi, II. 98, 104, 107-108). Evliya Çelebi'de (II. 96-98) *Gürel* ile *Megrel* halkının ahlâk ve ticaretini de ayni şekilde anlatılıyor: «Abazalar *Megrelleri*, Megreller *Abazalar*'ı *sirkat edüp*; *bâzırgânlara satarlar*», deniliyor. Avrupa kaynakları da, Evliya-Çelebi'nin anlattıklarının doğru olduğunu göstermektedir. 1555 te İstanbul'a gelen Megrel ve İmeret Kıralı *Dadyan* (II. Vakhuşt) ile maiyetini gören Avusturya Elçisi *Busbecq*, onların ülkesini görüp dönen katolik misyoneri papaslardan edindiği bilgileri anlatırken: «*hep darı ekip, yiyorlar*»; «*ahali, tenbelliği tercih ediyor*»; «yabani-arılar»dan aldıkları «*bal ve balmumları çoktur*»; «*içlerinde gümüş bir sikke görmüş olanı yok gibidir. Altın sikke* ise daha nâdirdir»; «bunlar ticaretin yalnız *trampa* şekline alışkındırlar»; «ahlâk seviyesi yüksek değildir ve *iffet, nâdir birşeydir*. Bir koca misafiri, karısına yahut bir birader, hemşiresine takdim eder»; «*hırsızlık*'ta maharet, pek takdir edilir. Mutahassıs ve mâhir hırsızlar, büyük bir adam addedilir», diyor (*Türk Mektupları*, s. 164-169).

Belgrat İkincitercümanı Osman'ın 1751 de lâtinceden çevirdiği «Atlas Tercümesi-Risâle-i Coğrafya»da (Esadefendi Küt. sayı 2041, y. 152 a-b) da şöyle deniyor: Gürcistanın «*Karadeniz semtinde olan kıt'ada, kâmil hırsızlar*'a ziyâdesile ikrâm edüp: şehbâz-yiğid, derler. *Avratları dahı pek fâhişedür* ve biribirlerine karışurlar... *Babası oğlu'na hırsızlık* ve *anası kızı'na kahbelik öğredür... Megrel Vilâyetinde şehir yokdur.*»

İşte böylece, iklimi yaramaz, sıtması bol ve insanları yabani ve çok hırsız olan *Abaza* ile *Megrel/Dadyan* bölgeleri'nde Osmanlılar, Sancak ve benzeri idare düzeni de kurmayıp, hiçbir Türk halkını yerleştirmedikleri gibi; oralar halkını, kendi oymak ve boy beğlerinin idaresinde saray ve konaklara cariye ve köle yetiştiren bir çeşit esir bölgeleri olarak kendi hallerine bırakmışlardır. Ancak, 1774 te Kırım elden çıkınca, buralara ve Çerkesler içine İslâm misyonerleri göndererek Hanefi mezhebini yaymaya ve buralarda sağlam kal'alar yapmaya başlamışlardır. Bu da, yeni ve heyecanlı Müslüman olan Çerkes ve Abazalar'ın, Moskofların istilâ ve zecrî yollarla ürkütmesi karşısında çoklukla 1864 tarihinden itibaren Osmanlı topraklarına göçlerine sebep olmuştur.

(20) *Müneccimbaşı*, III. 157; *W. Hinz*, s. 24-26, 115. Anonim gürcü kronikinde, Gürcü yılının 144 (milâdî 1456) tarihinde iki sene erken olmuş gösterilen bu hâ-

anlaşılan *Apkaz ve Batı-Gürcistan Beğleri* aralarında ittifak ederek, din ve gelenek bakımlarından bağlı bulundukları *Doğu-Gürcistan* (Tiflis) *Bagratlı Kırallığı* ile savaşarak galip geldiler. Kütayıs'taki Açıkbaş/İmeret Beği *I. Bagrat*, dağlık Suvan/Swanlar Eristavı *Gelovan*, Güril/Gurya Eristavı Vardanoğlu *Kakhaber*, Megrel/Mingrel ile Odiş'in Hâkimi *Dadyan-Libarit*, Apkazlar ve Ciket (Ubukh) Kıralı *Şarvaşidze* (Şirvanşâhoğlu) gibi 5 beğliğin başları ordularını birleştirerek, Kartli/Kartel Kıralı *Bagratlı VIII. Giorgi*'yi 1462 yazında Riyon/Faş ırmağının doğu kolu Kvirila/Gürleyen-Suyu sağında ve Kütayıs ile Şaropan/Şehribân arasında bulunan *Çikhori* köyü yanındaki savaşta ağır bozguna uğratarak, müstakil oldular(21). İşte bu 1462 Çikhori Zaferi üzerine, Apkazlar da Gürcü Katolikosluğundan ayrılarak, kendilerinin *Pitzunda/Pitzond* köyündeki «müstakil Patrikliği»ni kurmuşlardır(22).

Apkazlar'ın batı komşuları, Türk *Çik (-il)* soyundan sayılan *Zikhus/Cikhi/Ubukh/Ubıkh* boyunun iki kolundan doğudakileri *Sakhe* ve batıdakileri de *Vardane* adıyla anılırdı(23). «*Abkhazistan*», bugün bile kuzeybatısındaki «*Sakhe*» bölgeciği ile Kıyı-Çerkesleri'nden ayrılır(24). Bu yüzden XV. Yüzyıl ortalarında bu oymağa göre, Apkaz-Eli'nin batı kesimine «*Sıkhya*» denildiği anlaşılıyor. İlk Kırım Hanı Hâci-Gerey öldükten sonra, oğulları arasında taht kavgaları başlamıştı. İkinci Hanzâde *Nur-Devlet Han* (1466-1467) bir yıl kadar hanlık yaptıktan sonra, küçük kardeşi *Menğli-Gerey Han*'a yenilince, 1467 de Osmanlı toprağı sayılan «*Sıkhya*» (Abaza) ülkesine kaçarak canını kurtarmış ve ölünceye değin burada kalmıştır(25). Bu hâdise, eski Altın-Orda ve onun Karadeniz kıyılarındaki vârisi *Kırım Hanlığı*'nın sınırının 1467 de Osmanlı tâbii Abkaz-Eli'ne dayandığını göstermesi

---

dise için, *Uzun-Hasan*'ın, «*Çis-Kari*» (Azgur-Gori arasında ve Kür boyundaki Borcom-Boğazı) bölgesine değin «Kartli ülkesini kan ile ateş içerisinde bırakarak tahrip eylediği» anlatılıyor (*Chronique Géorgienne*, s. 3). Bundan, Akkoyunlu Pâdişâhı'nın, Fâtihi metbu tanıyan Dadyan ve Gürel ile birlikte Açıkbaş/İmeret sınırına değin yaklaştığını öğreniyoruz. M. Brosset, Uzun-Hasan'ın bu İlk-Gürcistan Seferi'nin, Mora'da Osmanlılar'dan kötü muamele gören Venediklilerin ricası üzerine «Fâtihten öçalmak» için yapılmış olduğunu, ilerisürüyor (ayni eser, s. 3-4 teki Not 5).

(21) M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I. 688; II. 382, 386; *Allen*, s. 133-137.

(22) W. Barthold, *Abazalar*, İA, I. 7.

(23) *Abask, Abasg*, İnönü Ansiklopedisi, I.14.

(24) *Abkhazistan*, İnönü Ansiklopedisi, I.75.

(25) Kırımlı Abdullahoğlu Hasan, *Ceneviz Menbalarına göre XV. Asır Kırım Hanlığı*, Azerbaycan Yurt Bilgisi, I. 372 (1932 yılı).

bakımından da mühimdir. Çünkü, 1479 daki Osmanlı fethinden önceleri Abaza-Eli'ne komşu *Kıyı-Çerkesleri* ülkesi de, Kırım'a tâbi *Koba* idare bölgesine bağlı bulunuyordu.

Gevşek Hıristiyan olan *Apkaz/Abazalar*, 1475 te Kefe ile Azak'ın da Osmanlıların eline geçmesi üzerine Karadeniz'den büsbütün kovulan Cenevizli ve Venedikli gemici-kolonileri gibi eski müşterilerini kaybedince, büsbütün Osmanlı esir tacirlerinin ve ticaret gemilerinin kıyılarına uğramalarına muhtaç kaldılar. Bu yüzden, eskisi gibi çapul ve hırsızlıkla eldeettikleri çocuk ve yetişkin kimseleri tutsak olarak satıp, kendi mallarını da değiştirme yoluyla elden çıkarmada sıkıntıya düşmüş olacaklar ki, kendilerinin gününe düşen *Dadyan/Megrel* gemicileriyle, daha doğrusu büyük-kayıkçılarıyla işbirliği ederek, Rize'ye varınca uzayan Karadeniz kıyılarında korsanlık yapmaya koyuldular. Sık ormanlar, bol yağışlar, bataklık ve sıtma yüzünden, *Sokum* bölgesinde(26) 1578 de «*Sokhum Eyâleti*» kurulup deneninceye değin, «âsi»lerden «*Abaza ve Dadyan*» (Megrel-Gürcüleri), sayıları en çok 15 e varan koca ve kaba kayıklar ile en çok Riyon/Faş Irmağı ağzı güneyindeki *Gürel* ve *Göniye/Konıya* kıyılarını yağmaya gelirlerdi. Fakat, «âsi» sayılan bu korsanların, «muti' Gürcistân» kıyılarına zarar vermemeleri için Osmanlıların Karadeniz donanmasından bir küçük

---

(26) Apkaz/Abaza-Eli'nin dağlarında, eski şartlarla medenî insan kolay kolay yaşayamaz; kıyıları ise, Dadyan/Megrel ülkesindeki gibi balta girmemiş ormanlık, bataklık ve sıtması bolca bir yerdir. Bu yüzden Anadolu ile Kafkaslar kuzeyindeki Kıpçak-Deşti'nden Türkler gelip buralara tama' ederek yerleşmemişlerdir. Ancak, Moskof zulmünden ve kuraklıktan doğan kıtlıklar yüzünden Kıyı-Çerkesleri içine kaçan Nogaylar'dan bir iki bölük, XVIII. Yüzyılda karadan buralara sokulup sığınmıştır. Ülkenin, dışarıdan gelenleri imrendirip barındıramaz olan bu hususiyetlerini, şu turistik eserden de öğreniyoruz:

«*Gagrı'dan Sokhum'a*» varınca aradaki *Pitsunda-Burnu*'nun «kâmilen deniz kenârı *çamlarla* mesturdur. *Bu ormana* (buradaki Patrik'in de eski geleneğe dokunmamasından) *hiçbir vakit insan-eli değmemiştir*. Çünkü, kadîmen bu havâli *Putperest-Abazalar*'la meskûn idi, ki o vakit bu ormanları mukaddes addederlermiş ve bu sebeple kimse dokunmamıştır.» Yazın Sokhum'da esen meltemler, «sıcaklarla sıkıntıyı tadil eder. *Bütün Abaza Meleketi'nin Karadeniz sahili, yazın malaryalıdır*. Buradaki sıtmaya da *sokhum-malaryası* derler. Kışın malarya yoktur» (S. Anisimof, *Kafkas Kılavuzu*, s. 100, 103). «*Neccârân* (dülgerler) ve *rencberân* ve *araba, Abaza'da aslâ yokdur*» (İbrahim Müteferrika'nın 1145/1732 de bastığı «Cihânnümâ»ya kendisinin eklediği bilgiler: «Tezyîlü't-tâbi'», s. 406). Bugünkü S. S. Muhtar Eyaleti «Abkhazistan»ın yüzölçümü 8 998 Km² olup, arazisinin % 65'i *ormanlıktır*; ve 105 türlü ağacı vardır. Kıyıdan başka yerleri dağlık ve geçilmesi güçtür (*Abkhazistan*, İnönü Ansiklopedisi, I. 75-76).

filo, Göniye ve Faş Kal'aları önünde, Çoruk ile Faşa/Riyon suları ağızlarına yakın demirleyip, arasıra kol gezerdi. Osmanlı arşivindeki hükümlerde, Hıristiyan oldukları halde «Muti'» olan *Gürcistan*'dan esir satın alınmasının sık sık yasak edilmesi ve bu uğurdaki hükmün Abaza ile *Dadyan/Megrel*'e teşmil edilmemesi de, onların *«Harbî»* (âsî) ve «Kâfir» sayılmaları yüzündendir.

Abaza ve *Dadyan/Megrel-Gürcü* korsanlarına ait bulabildiğimiz en eski kayit, I. Selim'in ilk yıllarından kalma h. 921 (1516) tarihli «Tırabuzon Mufassal Dirlik Defteri»nde şöyledir: *«Arkhave* (şimdiki: Arhavi) *Kazâsı*»na bağlı Hopa'yı da içerisine alan *«Vilâyet-i İskele»*deki Hıristiyan yerli «Martolos»lar anlatılırken, eski «Müsellem»ler yerine 23 Hıristiyan «ra'iyyet»in *Martolos* yazılarak, bunların kendi takımları ve imkânları ile, *«Gürcü* (Megrel) *ve Abaza Kâfiri»*nden buradaki *«uc»* (serhad) bölgesini korumakla vazifelendirildikleri, bildiriliyor(27). Kanunî çağındaki ilk tahriri gösteren 929 (1523) tarihli Tırabuzon Defterinde de, bu kayit yenilenmiştir(28). «Mühimme»lerde ilk olarak(29), Ramazân 967 (26 Mayıs-24 Haziran 1560) tarihinde *Göniye*'ye yapılan bir *«Abaza taifesi»* korsanları baskınından ve öteden beri bu gibi hallere karşı alınacak tedbirlerden bahsedilmektedir(30).

(27) «Tırabuzon Vilâyeti tecdîd-i defter olup, Müsellemler bozulup ra'iyyet emrolundukda, *Uc-Vilâyetin* (Sancağın ucunu) *Gürcü ve Abaza Kâfirinden* hıfzetmek maslahatı içün, Emr-i-Pâdişâhî mûcebince, *yiğirmi üç nefer kâfir* haracdan ve ispencden afvolunmak üzere, hâric-i defter olan yerlerden *tımar* ta'yîn olunup, Defter-i Cedîd-i Sultânî'ye kaydolundu» (Başvekâlet Arşivi-Tapu, sayı 52, y. 299b).

(28) Tapu, Sayı 387, s. 849. Her iki defterde de bu *«Martolosân»*a verilen (Çoruk ağzı kuzeyinde ve Acara toprağındaki) 8 köyün adları şöyledir: 1) *Kontanikh*, 2) *Çat*, 3) *Çença-Lazet*, 4) *Mamanat*, 5) *Makret*, 6) *Şıkhand*, 7) *Borç*, 8) *Vakura*. Buralardaki dirlikli/tımarlı Martoloslar'ın ve babalarının adlarından, bunların *Ortodoks-Acaralı* oldukları beliriyor.

(29) Başvekâlet Arşivindeki mevcut «Mühimme Defteri»nin en eskisinin (I. Sayı), «Evâil-i Ramazân Sene 961» tarihli olduğu ve Kanunî'nin Üçüncü-İran Seferi'ne çıkarken Halep'te tutulup devamının işlendiği, unutulmasın.

(30) Bak. BELGELER I.

Rize'nin doğusundaki ilk ilçe olan *«Mapavri»*de yalıdaki duvar kalıntıları için, Ş. Şevket, şu bilgileri veriyor: *«Çerkesler*'in (Abazalar'ın) *Heçapa* dedikleri *kayıklar*'la bu havâliyi yağmaya geldikleri zaman, bunlara mukaabele içün *istihkâm sûretinde* yapılmış şeylerdir. *Cevdet Târihi*'nin bu bâbdaki fıkrası müeddâsına göre, *Çerkesler*'in o yolda yağma içün *Karadeniz Sevâhili*'nde gezdikleri *Heçabalar*, (h. 1195/1781 de) (Soğucuklu Abazalar'dan) *Ferah-Ali Paşa* Hazretlerinin o havâlice vâkı' olan ıslâhât-i aliyyeleri cümlesinden olarak mahvedilmişdir. Şöyle ki, *Kabâil-i Çerâkise-i Sâhil* tarafında bulunan *ma'üna şeklinde ve yiğirmi beş arşun kaddinde* (17 m. uzunluğunda) *Heçaba* ta'bir olunur *kayıklar* inşâ edüp; *Sokhum ve Batum* taraflarında râstgeldikleri küçük kayıkları ahz-ile, içinde olan emvâli nehb ü gaaret ve âdemleri esîr ve sefîneyi ihrâk eylemek, âdetleri» idi (Tırabuzon Tarihi, s. 99-100).

Bu tarihten 11 yıl sonra gelen Abaza korsanları, önce *«Gürel Vilâyeti»*nin kıyılarını yağmaladıktan sonra, *Göniye* ve *Arkhava* kıyılarını da vurup savuştular. Batum (Göniye) Sancakbeği İskender'den gelen arza göre, oranın bağlı bulunduğu Erzurum Beğlerbeğisi'ne yazılan hükümde şunlar belirtiliyordu:

«Batum Sancağı (merkeze bağlı Anadolu topraklarında, ocaklı-beğlerine âit Gürel ülkesine komşu) serhad olup; *evvelbahârda dâimâ Abaza gelüp: Gürel Vilâyeti*'n gaaret edüp, berü cânibe gelmeğe tedârükleri olduğu haber alınup; *Livâ-i Batum Sipâhîleri* perâkende olup, vakt-i hâcetde bulunmamağla, muzâyaka çekilüp; cem'iyyet teklîf olundukda: «Müstakil Emr-i-Şerîf olmayınca varmazuz», deyü muhâlefet eyledüklerin bildürmeğin, buyurdum ki: ... şöyle ki, vakt-i hâcetde hâzır bulunmayup, *Abaza* gelüp vilâyete bir zarar ü gezend erişdire; dirlikleri (tımarları geri) alınmağla konulmayup, envâ'-i 'itâb ü 'ıkaaba müstahıkk olurlar»(31).

Fakat bu hüküm yerine varmadan, *«Dadyan* (Megrel-Meliki) *ve oğulları on beş aded donanma ile iki kerre»*, *«Batum* (Göniye) *Sancağı*'na tâbi' *Arhava* (metinde kâtip hatası ile: «Arkhal») ve *Göniye* ve *Atine* (şimdiki: Pazar İlçesi) *Nâhiyeleri*»ni vurmuş; bulduğu «ehl ü 'ıyâli kaparak», *«esîr edüp* ve niçe rızkı» da yağmalayıp götürmüştü(32). Ayrıca, «Göniye Kazâsı'ndan *Makrı-Yalu* (=Ulu-Yalı, şimdiki: Kemalpaşa bucağı merkezi) nâm karyeye iki kıta *Abaza gemileri* gelüp, basup gaaret etdükde; dört kıt'a *Abaza gemileri* (dahı) gelüp *Arkhava Kazâsı*'na tâbi' *Sindi* nâm karyeye basup, gaaret edüp, *kırk yedi nefer âdem alup gidüp* ve niçe kimesneleri katl ve mecrûh edüp ve sığırların kırup, küllî hasâret eylemişlerdür. Re'âyâ küllî ıstırâb üzere olup, niçeleri: *«dahı deryâda Abaza gemileri vardur»*, deyü ürkülük ve perâkende oldukları»nı Arkhava Kadısı İstanbul'a arzettiğinden; *«Abaza*'nun haklarından gelinmek bâbında envâ'-i sa'y ü ıkdâm eyliseyin» diye Tırabu-

(31) Mühimme, XIV. 58, 30 Muharrem 979/24 Haziran 1571.

(32) Mühimme, XIV. 60, 30 Muharrem 979 ve Mühimme, XII. 673, 3 Safer 979/27 Haziran 1571. Bu sonkinde, «Erzurum Beğlerbeğisi»ne: «Fi'l-vâkı' mezbûr *Dadyan*, vech-i meşrûh üzere ta'addi eylediği vâkı' mıdur?» diye sorularak, tahkiki isteniyor.

zon Sancakbeği'ne bir hüküm gönderilmişti(33). Bu korsanlığı yapanların, İngur-Suyu sağındaki *«Sa-Murzakan* (Murzakan-Yurdu) *Abazaları»* ile bu suyun solundaki komşu *Dadyan* (Odişli-Megrel) halkından olduğu, bu eşkıyanın *«Sokhum Vilâyeti'nden berüde olan memleketleri* gaaret olunmak mukarrerdür», denilmesinden anlaşılıyor(34).

II. Selim (1566-1574) çağında hiç İstanbuldan dışarı çıkmadan «müstakil hükûmet eden Sokollu Mehmed Paşa»nın, artık Rize doğusundaki Anadolu kıyıları halkının bu utandırıcı can ve mal kayıplarına daha çok seyirci kalmadan, —yerleri sık ormanlık ve bataklık, arkaları erişilmez dağlar olduğundan elegeçmeleri pek güç olan— *Abaza korsanları* için, felâkete uğrayan halkın Kadılara duyurduğu şu iki tedbiriri aldığını görüyoruz: 1) Korsanların ocakları bulunan yerlere bir yaz boyunca yıldırıcı akın ve yağmalar yaptırmak; 2) Abazalar içine varan gemilerle silâh ve cephanenin götürülüp satılmasını ve silâh kaçakçılığını sıkıca yasak etmek. Bu iki tedbirle, *Abaza âsileri*'nin epeyce uslandıkları ve bir müddet sindikleri; *Gürel* ile *Dadyan* gemicileri de onlara karşı donatıldığından, artık Anadolu kıyılarına 1571 den sonra XVI. Yüzyıl boyunca sokulamadıklarını görüyoruz.

Dadyan ile Abaza korsanlarından öcalmak üzere 1571 yazı sonunda Göniye (Batum) ve Tırabuzon Sancakları'ndaki «Müstahfız ve 'Azab (bekâr)» çerisinin kayıklarla âsilerin yurduna vardıkları, Göniye Kadısı Ahmed'in arzından alınan şu ifadelerden anlaşılıyor: *«Kal'a-i Göniye Müstahfızları ve 'Azabları* bi'l-külliyye Meclis-i-Şer'a (Mahkeme'ye) gelüp: Deryâdan *Abaza-Keferesi*'nün mazarratın def' içün Beğleri'le deryadan *kayıklarla varup, tüfeklerile üç-dört ay ol hidmetde olup»*(35).

Yeniden silâhlanıp korsanlığa çıkmasınlar diye, *«Küffâr-i* hâksârdan *Abaza* cânibine ve ol taraflarda *Dârü'l-Harb*'e (=Müslüman olmayanlar -yurduna), memnû' olan metâ'ı ve yarağı ve ba'zı Re'isler (halk gemileri Kaptanları) gemilerile iletüp, bey' etdükleri»

(33) Mühimme, XII. 979, 1 Rebî'ülâhir 979/23 Ağustos 1571. Batum Sancağı Beği'ne de, bu uğurda Tırabuzon Beği ile birlikte hareket etmesi emredilmişti (Mühimme, XII. 980, 16 Rebî'ülevvel 979/8 Ağustos 1571).

(34) Bak. BELGELER II.

(35) Mühimme, XIX. 1, 1 Muharrem 980/14 Mayıs 1572 de «Erzurum Beğlerbeğisi»ne yazılmıştır.

haber alındığından; böylelerine sıkıca engel olunması ve silâh ile cephane kaçakçılığı yapan gemilerin yakalanarak *«mîrî içün»* zaptedilmesi, hattâ *«küreğe konul»*mak üzere Re'islerinin adlarının bildirilmesi, *Kefe* ile *Batum Sancakbeğleri*'ne birer hükümle sıkı sıkı tenbih ediliyordu(36). 1572 Martında daha da sıkılaştırılan bu yasak, 1578 yazında *«Eyâlet»* düzeni kurulup *Sokum*'da bir «Beğlerbeği» oturuncaya değin sürmüştür. Bu yüzden, yasak nesneleri kaçak olarak götürmiyecek ticaret gemilerinin Abaza'ya, Sokum'a gidebilmeleri, ancak «icâzet» ile mümkün oluyordu. Kırım Hanı *Devlet-Gerey Han* bile, kendisine avcı-kuşlar tedariki için *Sokum*'a göndereceği gemiye 1573 baharında İstanbul'dan müsaade almış idi. Bu hususta *«Han Hazretleri*'nün öteden gelen âdemisi» ile 25 Şubat 1573 te *Kefe Sancakbeği*'ne gönderilen hükümde şöyle deniyordu:

Han Hazretleri, «Şâhin ve Doğan ve Göçkenkuyruğu cem'i içün *Sokum taraflarına bir gemi* göndermek murâd edinüp; andan mâ'ada ol taraflara gemi varduğuna emrim yokdur»(37). Ertesi yıl için, 4 Ocak 1574 tarihinde *«Karadeniz Yalıları'nda vâki' olan Kaadîler'e»* yazılan hükümlerde de, yine Abaza Âsilerine dâir, *«Kefere-i fecereye yarak* ve *barut* ve sâir *âlât-i harb* ve *bi'-cümle memnû' olan metâ'dan* nesne alup gitmeden ziyâde ihtirâz» olunması, pek sıkı tenbih ediliyordu(38). Bunun gibi, *Azak* ile *Koba* balıkçılarının kullandığı *«ağ-ipliği»*ni getirmek(39) veya *«ticâret eylemek»* için de (40), ancak İstanbul'dan izin alabilenlerin gemileri Sokum'a varıyordu.

Batı-Gürcistan'daki ocaklı ve itaatleri yolunda olan kıyıdaki *«Gürel* ve *Dadyan* (Megrel) *Beğleri*, âdem gönderüp»: ülkelerini denizden gelerek harap eden *«Abaza'nun mazarratı def'i içün*, bir-iki kayık binâ eylemek bâbında icâzet-i Hümâyûn» dilediklerinden, 12 Nisan

(36) «Batum Beği»ne, Mühimme, XV. 228, 14 Zilka'de 979/29 Mart 1572; «Kefe Beği»ne, Mühimme, XVI.239, 15 Zilka'de 979/30 Mart 1572.

(37) Mühimme, XIX.364, 23 Şevvâl 980.

(38) Mühimme, XXXIII.495, 11 Ramazân 981.

(39) Bak. BELGELER III.

(40) Mühimme, XXIII.495, 11 Ramazân 981/4 Ocak 1573: «Batum ve Göniye Kaadîsi'ne hüküm ki, Hâssa Dilsüzleri'mden 'Ar'ar zîde kadrehu'nun bir milk gemisi olup, Re'is Yanos nâm zimmî *Kefe*'ye ve *Sokhum*'a varup, *ticâret eylemek* istedükde kimesne mâni' olmamak bâbında Hüküm taleb eylemeğin; buyurdum ki,... ammâ yarak ve sâir memnû' olan metâ'ı alup gitmeğe erim ymokdur. Yarak ve gayri memnû' metâ'i alup gitmekden hazer eyliyesin.»

1574 te *Erzurum Beğlerbeğisi*'ne yazılan hükümde: «*Batum Sancağı*'ndan akça ile kifâyet kadar *üstüpü ve zift*» ile gereken malzeme ve «*kalafatçı*» gönderilmesi; ve bu işin yarar olup olmıyacağının arzedilmesi bildiriliyordu(41). Fakat, konulan bu gibi sıkı yasaklara ve gözetlemelere rağmen, esir tâcirlerine kız ve oğlan köleler tedariki için kaçakçıların her şeyi göze aldıkları, 1574 baharında *Batum* (Göniye) *Sancakbeği*'nden İstanbul'a gelen arzdaki şu haberlerden anlaşılıyor: «*Abaza* ve *Çerkes* ve *Megrel* (Dadyan) câniblerine *sekiz pâre gemi* (izin almadan) çıkup: *esbâb* ve *libâs* ve *tüfeng* ve *şakaloz* ve *barut* ve *kılıç* ve *körde* (korda/kısa-kılıç) verüp, a'dây-i bed-re'ye takviyyet» ettikleri tesbit edilmiştir(42). 1577 yılında bile, «isyân üzere olan *Abaza ve Megrel Vilâyetleri*» henüz yatışmadığından, buralara tâcir gemilerinin kaçak olarak: «*meşin* ve *tuz* ve *yarak* ve *libâs* ve *zahâyir*» götürmelerine sıkıca engel olunması için, *Karadeniz'deki Sancakbeğleri* ile *İskele-Eminleri*'ne ve *Kadılar*'a hükümler gönderildi(43).

Bol yağmurlu ve gür ormanlarla kaplı bulunan Batı-Kafkas dağları eteklerindeki Kıyı-Çerkesleri ve Apkaz/Abaza-Eli'nde, çok makbul avcı-kuşlar yaşadığından, *Kırım Hanları* gibi, *Osmanlı Sultanları* da av eğlencelerinde buralardan getirtilen iyi cins doğan ve tülekleri kullanıyorlardı. 1571 den itibaren bu kıyılar için konan yasaklara, Kırım Hanları gibi, İstanbul Sarayı'na seçme «şâhin»ler getirecek

(41) Mühimme, XXIV.330, 20 Zilhicce 981.

(42) Mühimme, XXIV.757, 3 Safer 982/25 Mayıs 1574.

(43) Mühimme, XXX.386, 5 Safer 985/24 Nisan 1577. 19. Nota aldığımız Evliya-Çelebi'nin anlattığı 1640 yılındaki Abazaların ihtiyacı basit değiş-tokuş maddeleri ile, bu 1577 de bildirilen: *meşin*, *tuz*, *silâh* ve *giyim* gibi nesnelerin aynılığı, değişmemiştir. Evliya-Çelebi'nin (II. 105) Abazalar'a götürülen eşya arasında andığı «*kazan*, ocak içine kazan asacak *demir-zincir*» için, 1957-1961 arasında Adapazarı/Sakarya'da ve köylerinde yaşlı Abazalar'dan duyduğumuz şu fıkra da, bir gerçeğin ifadesi olsa gerektir: «Eskiden koyun beslemek bilmeyip, *domuz eti* yiyen Abazalar arasında Osmanlılar İslâm dinini yayınca, bir ev halkının yarısı Müslüman olup, yarısı da Hıristiyan kalıyor. Müslüman, *koyun* tedarik ederek, onun etini yemeğe mecbur kalıyor. Fakat, kalabalık âilenin biricik bakır kazanı olduğundan, koyun ile domuz etlerini ayrı ayrı pişirmeğe imkân olmuyor. Sonunda Müfti'nin fetvasile, bir hasır örgüsü perde ile kazanı ikiye ayırıyorlar: bir yanı koyun, bir yanı domuz eti ile doluca kazan, ayni zamanda kaynatılıp evdeki Müslüman ve Hıristiyanlarca çekişmeden yenilebiliyor!» Çerkesler için de bunu söylerler.

kimselere de hususî ruhsat veriliyordu(44). *Abaza ve Çerkeş halkı altın-akça gibi para ile alış-verişi bilmediklerinden*, onlardan avcı-kuşlar almak için de, götürülen değiştirilecek ve aranan nesnelere, 1577 yazında Kırım Hanı'na verilen müsaade hükmünde şöyle işaret ediliyor: Satın aldıracağı «şâhinler» için, «kendü gemisine: *meşin* ve *tuz* ve *bez* tahmîl edüp; Behrâm Re'isle Vilâyet-i mezbûreye göndermek bâbında» ruhsat çıktığı, «Kefe Beği'ne ve Kaadisi'ne» yazılarak, götürmek üzere İstanbul'dan dönen «Han Hazretleri'nün Çavuşu'na verildi»(45). Yeni Kırım Hanı *II. Mehmed-Gerey*'in de, ayni Behrâm Re'isle ve ayni mallarla değiştirterek *Abaza*'dan şâhin getirmesine ruhsat verildiği, 28 Nisan 1578 de Kefe Sancakbeği ile Kadısına bildiriliyordu(46).

1577 de artık Abaza âsilerinin yatıştırıldığı ve bunların ulubeği olup «*Ban/Bana*» unvanı(47) ile anılan (Şervaşidze soyundan olan) «Melik»e saygı gösterilmeye başlandığı, anlaşılıyor. 1578 Ocak ayında İstanbul'da kararlaştırılan «*Gürcistân ve Şirvan Seferi*»ne Serdâr tayin edilen III. Vezir *Lala-Mustafa Paşa*, 985 Zilhiccesinde (Şubat 1578) «tahvîf ve tehdîd» yollu yazılan ve ordu-müşîsi Âlî'nin kaleminden çıkma «istimâletnâme»lerden birer tane: «Gürcistân Meliklerinün gürgü (=kurdu, veya «görkü» =ihtişamı) *Başaçuk Görgi* (İmeret Bagratlı Kıralı olup, 1577-1591 arasında hüküm sürdüğü belli ve sonu bilinmeyen II. Giorgi) cânibine ve *Gürel* ve *Dadyan*' a (Megrel Beği'ne), husûsâ (dıştan Safîlilere, gönülden Osmanlılara bağlı) *Levend-oğlu*'na (Kakhet Meliki II. Alekdandır'a) ve (Orbelli) *Liba(ri)d-*

(44) «Çakırcılar-Kâtibi Mustafâ»ya verildiğine işaret olunan 10 Safer 985/29 Nisan 1577 tarihli hükümde: «*Abaza ve Çerkes Vilâyetleri*'ne varınca yol üzerinde vâkı' olan Kaadîlere Hüküm ki: hâlâ zikrolunan vilâyetlerden *şâhin* satun alup getürmek içün, *Hâssa-Şâhincileri*'nden Dâvûd ve Pervâne nâm kimesneler irsâl» olunduğu, bildiriliyor (Mühimme, XXX.226).

(45) Mühimme, XXX.445, 5 Rebî'ülevvel 985/23 Mayıs 1577 (iki gün sonra verilmiş olduğuna işaret edilmiştir).

(46) Mühimme, XXXVI. s. 198, 20 Safer 986.

(47) *Fâtih Mehmed Han*, «*Kefe Vilâyeti*'ni fethedelden berü (1475 ten sonra) *Vilâyet-i Kırım Hanları* ve *Memâlik-i Çerâkise Banları*», Osmanlılar'a tâbi'dir (1570'te Moskof Çarı Korkunç/Grozni-İvan'a yazılan Nâme-i-Hümâyûn, Münşeâtü's-Selâtîn, II. 552-553). Her iki belgede geçen «*Ban*» unvanı, türkçedir: «Avarca *Bağan*» dan gelmedir. «Bu Göktürk *bağa*, Bulgar *bağan*, en eski Macar *bağaçi* rütbe adlarına bağlanır» (L. Râsonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, s. 67-68). Temeşvar'ın merkez olduğu Macaristan'ın «Banat»-Eli adı da, bu «Ban» ile ilgili olsa gerektir.

yan»a çavuşlarla gönderildi(48). Fakat, Karadeniz'in doğu kıyılarında 1577 de «Tâife-i *Çerâkise* ve *Al*(Alan/As) ve *Apkas* (Abaza) ve *Çiked* (Çiket/Ubukh) dedükleri düşmen-i dâll», aralarında birleşerek, «*Melik Gürel*»in (Faşa-Çoruk arasındaki) yurduna (gemiler ile) saldırmış olduklarından, Gürel'den Serdar'a gelen cevapta, bunlardan şikâyet ediliyordu(49). Serdâr'ın İstanbul'dan doğuya hareketi sırasında, 24 Mart 1578 de «bir sûreti aynî ile *Bana-Melik*'e (Abaza Beği'ne) yazıl»an ve eşleri «*Başaçuk-Meliki*» (II. Giorgi) ile «*Guryol* (Gürel) *-Beğ*»e gönderilen hükümde: Sefere çıkan orduya erzak ile mühimmât götürmek üzere, «Donanmay-i Hümâyûn»dan birtakım gemilerin, «Karadeniz tarafında *Faşa* (Riyon) *-Suyu* içinden varmak buyruğunu aldığı; bu Beğlerin kendi elleri altındaki yerli çerileri ile Serdâr'a ve «akça ile» zahire tedariki yoluyla da Donanma'ya yardımcı olmaları, bildiriliyordu(50).

1578 Mayısı başlarında, «*Kefe'den Şirvan'a varınca mâbeynde vâkı' olan Çerâkise ve Abaza Beğleri*»ne (Dağ-Abazalarına) birer «hil'at ile» gönderilen hükümlerde şöyle deniyordu: Serdâr, «niçe yüz bin asker» ile Şirvan fethine yürüyor; siz de, «*kadîmden olan ubûdiyyet ve muhâlesetinüz mûcebince*», Kırım Hanı'nın kardeşi *Âdil-Gerey Han* başbuğluğunda (Taman-Kuban-Beştepe-Terek-Derbend yoluyla) sefere çıkan «*asker-i Tatar*-i nusret-şi'âr»a azık tedariki ve başkaca gereken hususlarda yardım ederek, «hüsn-i mu'âvenet ü müzâheretde dakîka fevt etmiyesiz»(51). Böyle iken, 1 Haziran 1578 de Tırabuzon Sancakbeği'ne gönderilen şu hükümden, Abaza ve Megrel kıyıları için konulan yasağın yerine getirilmesi isteniyordu: «Mukaddemâ defa'âtile irsâl olunan Ahkâm-i-Şerîfe mûcebince, *Megrel* ve *Abaza* ve *bi'l-cümle Küffâr* cânibleri̇ne *tuz* ve *meşin* ve *yarak* ve *sâir memnû' olan metâ' ve esbâb*, gemiler ile gitmeğe ruhsat verilmeyüp, ihtimâm üzere olduğın bildürmüşsün... Ve gerü (yine), Kudât ve Re'îsler'e tenbîh eyliyesin ki: *Megrel* ve *Abaza* cânibleri̇ne, *memnû' olanları* alup gitmekteden hazer edeler»(52).

---

(48) Nusretnâme, y. 21a-22b.

(49) Nusretnâme, y. 39a-b.

(50) Mühimme, XXXIII.219, 15 Muharrem 986.

(51) Mühimme, XXXII.318, 3 Rebi'ülevvel 986/10 Mayıs 1578 (atlas kise ile gönderildiğine işaret edilmiştir).

(52) Mühimme, XXXIII.571, 25 Rebi'ülevvel 986.

1578 Mayısında İstanbul'dan ayrılan ve *Gürcistan* kıyılarına varan beş kadırga(53) ile, eskiden Batum (Göniye) Sancakbeğliğinde bulunmuş olan «*Çerkes Hayder Beğ*»in de yola çıktığı ve bu sırada ilk defa kurulan «*Sokum* (Abaza) *Eyâleti*»ne «Beğlerbeği» tayin edilerek vazifesine başladığı; fethinden 125 yıl sonra buraları tam olarak ve sıkıca Merkez'e bağlamada güzelce hizmetler ettiği, anlaşılıyor. Bu işleri yapan «Çerkes Hayder Paşa»nın, kendi oymak ve yakınlarından da kalabalık bir toplulukla Sokum'a gelip, buralardaki oymak ve boybeğlerinin suyuna göre davranarak muvaffak olduğu; ve böylece, çok bataklık, sık ormanlık ve balkanlık oluşundan at ile araba işlemeyen Abaza-Eli'nde hâkim olduğu, tahmin edilebilir.

986 Recebi (1578 Eylül) ortalarında Şirvan'ın batı kesimindeki *Ereş*'ten Serdâr Lala-Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği iki aylık sefer ve fetihlerin sonuçlarını bildiren mektubunda, yapılan işler anılırken, Hazar denizinden Karadeniz'e varınca Kafkasya'nın güney kesimlerindeki yeni Osmanlı Eyâletlerinin kuruluşu şöyle tanıtılıyordu: 1) *Şirvan* (fetihle) 2) *Tiflis* (Kartli, fetihle), 3) *Gürcistan* (itaat yoluyla ocaklık olarak) *Eyâletleri* kurulduğu gibi, «*dördüncüsü Sokhum Beğlerbeğiliği*'dir ki, ol serhaddün kudemâsından, husûsâ şecâ'atle ma'rûf olan Ümerâsından *Hayder* (Paşa) çâkerlerine (yıllık gelir olarak Hâs-Dirlik) *sekiz kerre yüz-bin* (akça) ile tefvîz olunmuşdur»(54). Böylece, *III. Murad* çağında ve Başvezir Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümünden önce kurulduğunu gördüğümüz «*Sokum Beğlerbeğiliği*», XVII. Yüzyılda Evliya-Çelebi'nin yine şahid olduğu gibi, para ile alış verişe ve vergi vermeye bir türlü alışamadan, hırsızlık ve çoluk-çocuk satmakla geçinen tenbel ve yoksul ibtidaî *Abazalar*'a ağır gelmiş ve Devlete de külfet olmuş bulunduğundan, çok geçmeden bu Eyâlet kaldırılarak, Hıristiyan ve yabani yerli ahalisi yine eskisi gibi kendi hallerine bırakılmıştır. Ancak, müstahkem iskelelerdeki gemi ve muhafız çeriler ile Abazalar'ın komşu kıyılara korsanlığa varmalarına engel olunduğu, anlaşılıyor.

«*İltizâm ile* Beğlerbeğilik ve Sancak ve Müteferrikalık ve Çavuşluk men'olunmak emri», umumî bir hüküm olarak bütün Osmanlı İmparatorluğundaki Eyâletlere gönderilirken, çıkarılan «sûret»lerden 22. sırada: «Bir sûreti *Sokkum Beğlerbeğisi*»ne yazıldığı, 1 Şubat 1580

---

(53) Mühimme, XXXII.323, 8 Rebi'ülevvel 986/15 Mayıs 1578.

(54) Nusretnâme, y. 111b-112a.

günü Divân kararlarından anlaşılıyor(55). «*Sokhum Beğlerbeğisi Hayder Paşa*»nın, eskiden Tırabuzon ve Batum Sancaklarında 14 400 akça tımarı olup, 1580 Şubatında Sokum'da bulunan bir Sipâhi'nin dirliği hakkındaki arzı, 11 Şubat 1580 günkü İkindi-Divânı'nda görüşülmüş idi(56). Abaza-Eli'nde iki yılını doldurarak Sokum'dan ayrılan yaşlı *Hayder Paşa* hakkında, 1580 Eylülü başında yeni Şark Serdârı Başvezir *Sinan Paşa*'ya İstanbul'dan gönderilen hükümde şöyle deniyordu: «Sâbıkaa *Batum Sancağı Beği* olan Emîrü'l-Ümerâü'l-Kirâm *Hayder* dâme ıkbâlehu, yarar ve emekdâr ve umûr-dîde ihtiyâr olmağın, *Sokhum Beğlerbeğiliği* inâyet olunmuş-idi. Mûmâ-ilyh, zikrolunan Beğlerbeğilikden munfasıl olup, bir mıkdâr zamân Âstâne-i-Sa'âdetimde (İstanbul'da) hidmet ve mülâzemet üzere iken, hâlen ol cânibe (Tiflis cephesine) teveccüh etmek murâd edinmeğin, buyurdum ki: vardukda münâsib gördüğün hidmetlere istihdâm eyleyüp, bir *Beğlerbeğilik* mahlûl oldukda, tevcîh eyliyesin»(57).

1579 baharında «altmış pâre sefâin ve donanma-i Hümâyûn» ile gelen Başkaptan *Kılıç-Ali Paşa*, «Karadeniz cânibinden *Faşa* (Riyon) *Suyu*'na ve andan içerü *Gürcü Beğleri*'nden *Başaçuk* (İmeretli) *Görgi* dedükleri lâ'înün sâhil-i sevâhil-i memâlikine dühûl edüp, Serdâr»ın isteğine göre, «*Faşa-Boğazı*'nda (Faşa-Ağzı'nda) ya'ni ol vâdilerin bir memerr ü ma'ber-i mümtâzında, bahir cânibinden gelen gaazilerle bir *Kal'a* (Faş/Faşa-Kal'ası) binâsına el-urmuşlar idi. Ve (987 de) mâh-i Cumâdelâhirün gurresine gelince (26 Temmuz 1579) gaayet-pezîr olduğunu arzeylemişler idi»(58). Bundan sonra burada, Doğu-Karadenizi korsanlardan korumak, Gürcistan ile Şirvan'a mühimmat ve erzak göndermek üzere, her yaz «deryâ-mevsi»minde İstanbul'dan gelerek çalışan bir «*Faş/Faşa-Kaptanlığı*» kurulmuştu. 1584 baharında âsi tanınan Kırım Hanı *II. Mehmed-Gerey Han*, III. Murad'ın fermanıyla yeni Han'ın adamları eliyle idam olunduğundan, bunun oğullarından üç Hanzâde «kazak çıkarak» Çerkesler içine kaçmış ve oradan *Mengütav/Alburuz* dağı bölgesine sığınmış, Kırım tahtını elegeçirmek üzere kuvvet toplamaya koyulmuşlardı. İşte bu sıralarda, «hâlâ ba'zı *rencber* (ahâli)-*gemileri* bu cânibden *âlât-i harb* tahmîl edüp, *Vilâyet-i*

(55) Mühimme, XXXIX. 278, 14 Zilhicce 987.

(56) Mühimme, XXXVII.3028, 24 Zilhicce 987.

(57) Mühimme, LIII.420, 24 Receb 988/4 Eylül 1580.

(58) Nusretnâme, y. 187a.

Abaza ve Tatyan (Dadyan/Suvanet ile Megrel) *Kâfirleri*'ne alup gitdikleri» duyularak; buraya yakın Alburuz'daki Hanzâdelere de yarar diye böyle silâh kaçakçılığına engel olması için, «*Faşa-Kapudanı* olan *Budak*», bir kadırga ve üç kalite ile bu kıyıları güven altına almaya memur kılınmıştı(59).

Osmanlı Arşivinde «*Sokum/Sokhum Eyâleti Tahrîr Defteri*»nden henüz hiçbiri bulunamadığı gibi, buradaki Sancak, Kazâ ve Nâhiyelerin de nereleri olduğunu gösteren kayıtlara raslıyamadık. Yukarıda gördüğümüz Serdâr *Lala-Mustafa Paşa*'nın 1578 Eylülünde Ereş'ten İstanbul'a gönderdiği mektubunda andığı yeni Kafkas Eyâletleri için: «Ve bu zikrolunan *Beğlerbeğiler*'ün herbirisi tahminen *Karaman* (Konya) ve *Rûm* (Sivas) ve *Zulkadriyye* (Maraş) demekle mevsûm olan Beğlerbeğiler'ce vardur» diyor(60). Sokumu'un Sancak merkezleri herhalde: *Kagrı/Gagri*, *Bucanda/Bicunda/Bitzunda*, ve *Sokum* idi(61).

———o———

B) Harşıt (Khaşrûd)'dan Çoruk-Ağzı ve Acara-Suyuna Değin Fetihler: 1. Tırabuzon'un Fethi (1461); 2. Kürtün ile Torul ve Çanıça (Gümüşhane) Bölgesinin Ortodoks Kabasitanlar'dan Alınması (1479) ve Madzahalét (Maçakhel) Atabekleri'nin İtaati; 3. Tırabuzon Sancağı ve Sınırları.

Konumuzla ilgisi dolayısıyla, Osmanlılar'ın şimdiki *Acara* ve *Gürcistan* sınırına karadan yaklaşmalarını da gözden geçireceğiz. Fâtih çağında şimdiki Tırabuzon ve Rize illerinin bütünü ile, Gümüşhane'nin Harşıt çayı bölgesi, Artvin'in Karadeniz yakası ve Macakhel bucağı, Giresun'un kalesiyle yakın köyleri fethedilmiştir. Giresun ile Akçaabad (Vakfikebir) arasındaki kıyılar ve Harşıt'ın aşağı boyu ise, komşu yerli Türkmenler ve başta Çepniler'in eline geçmiş olarak, Osmanlılara katılmıştır.

(59) Mühimme, LX.565, 10 Cumâdelûlâ 994/29 Nisan 1586.

(60) Nusretnâme, y. 112a.

(61) Ali Macar Re'is'in, eski (lâtince) haritalardan da faydalanarak 975 Safer/1567 Ağustos tarihinde yaptığı *deniz haritaları*'ndan I. sinde *Taman*'dan *Çoruk* ağzına kadarki Doğu-Karadeniz limanları anılırken, şu 9 ad yazılmıştır: 1) *Kalo-Limoni* (rumca: Güzel-Liman demektir, Gelincik olmalı), 2) *Marolako*, 3) *Cana*, 4) *Bucanda* (Pitsunda), 5) *Komado* (Abaza'da), 6) *Sevastepoli* (Sokum), 7) *Faşa* (Poti), 8) *Belbasdırma*, 9) *Batun* (Batum) (İ. Hakkı, Topkapı Sarayında deri üzerine yapılmış eski haritalar, s. 240, 241).

1. Tırabuzon'un Fethi (1461).

Dördüncü Haçlı ordusunun İstanbulu işgal ederek buradaki Bizans Kayserleri sülâlesi *Komninoslar*'ı başkentten kaçmaya mecbur bırakmaları, 1204 Nisanında Tırabuzon'da Komninos İmparatorluğu'nun kurulmasına yolaçtı. Bu sırada başkent Tiflis'te oturan «Apkaz, Kartli ve Aran Ülkeleri Hâkimi» Bagratlı kıraliçe *Tamara* (1184-1212) tarafından gönderilen bir ordunun yardımiyle Tırabuzon'da tahta geçen *I. Aleksis Komninos* ile, Bizans'ın bir kolu olarak «*Tırabuzon Kayserliği*» kurulmuş oldu(62). Tırabuzon Kominosları'nın sınırları az sonra, do uda *Faşa* (Phasis/Riyon) ırmağı ağzından, batıda Ünye ile Çarşamba kasabaları arasındaki *Terme* (Thermodon) çayına değin Karadeniz kıyılarını içerisine alıyordu. 1214 ten itibaren Konya-Selçukluları'na, 1243 ten sonra Cengizliler'e ve onların Erzurum bölgesine hâkim vârislerine, sonra Temür ve Karakoyunlular ile Akkoyunlular'a, 1456 da da Osmanlılar'a harac vererek gittikçe küçülen Komninoslar Hükûmeti, 1461 yazında yıkılıncaya değin, resmen «*Vasileus*» (İmparator) unvanını taşıyan âciz hükümdarlar tarafından idare ediliyordu. Bu yüzden, Dede-Korkut Kitabı ile Osmanlı kaynaklarında, bunlara «*Takvur/Tekvür*» (tâc-âver) denilerek, küçümsenmiştir(63).

1404 te Tırabuzon'dan Erzincan'a ve 1405 yıllarında İspir üzerinden Rize batısındaki kıyıya varan İspanyol Elçisi Klaviyo, «*Temür*'e *vergi veren*» Tırabuzon İmparatorunun yurdundaki perişanlığını; şehirdeki ticaretin *Cenevizli* ve *Venedikli* koloniler elinde olduğunu; «*Zegan* (Zıgana) *Kalesi*» ile, buradan Erzincan Türk Beğliği arasındaki yerlerin «*Kabasitan*»lı derebeğler elinde olduğunu; «*Çabanlı*» (Çepni) Türklerinin bunlarla savaşıp yıldırdığını; *İspir*'deki Türk Hâkimi «*Pirhacabea*» (Pir-Hoca Beğ) adlı zâtın, halkı ortodoks-Gürcü sayılan

(62) Fallmerayer, s. 16-19; W. Heyd, II. 92; Mirza Bala, «Gürcistan», İA, IV. 810; İ. H. Uzunçarşılı, II. 51 Not, 52. Dede-Korkut Kitabında harekeli olarak «*Turabuzan*», Âşıkpaşazâde'de «*Durabuzan*» diye geçen şehrin türk dilince söylenişini Evliya Çelebi de, yerli halk ağzından: «*Turabozan élimüz + Akça görmez elimüz*» diye başlıyan balıkçı türküsüyle, doğru tesbit etmiştir. 1928 Harf İnkılâbından sonra —türkçede iki sessizle başlayan sözlerin söylenemez olduğu unutularak—, «*Trabzon*» diye resmî yazı ve konuşmalarda anılmasını, bugün de halk benimsememiştir. Bu yüzden biz, atalara ve bugünkü yerli halkın deyişine uyduk.

(63) Fallmerayer, s. 166-173, 212-215, 227, 230-231; İ. H. Uzunçarşılı, II. 441-442.

Karadeniz kıyısındaki (Rize-Sürmene arasında) «*Arakuel*» denilen bölgeye de hükmedip, bir Müslüman hâkim tayin eylemiş bulunduğunu, bir tanık olarak anlatır(64). Osmanlıların Tırabuzon «Tekvür»lüğünün toprağına ilk defa karadan yürümeleri, 1456 da Safîli *Şeyh-Cüneyd*'in, Osmanlı tebaasından topladığı Alevî müridleriyle az daha Tırabuzonu elegeçirecek olması yüzündendir.

Erdebil'deki Safavî-Ocağı, *Hoca-Ali*'nin buradaki şeyhliği (1392-1429) sırasında *Temür*,ün Anadolu'dan sürüp götürdüğü onbinlerce (bir rivayete göre: 30.000): *Rumlu* (Amasya-Sıvaslı), *Şamlu* (Halep-Antep Malatyalı), *Karamanlu* (Konyalı), *Dulkadırlu* (Maraş-Elbistanlı), *Tekelü* (Antalyalı), *Varsaklu* (İçelli), *Ustaçalu* (Erzincanlı), *Türkman* (Erzurumlu) ve *Bayat* (Iğdırlı ve Makûlu) adlı Türkmen göçebelerini, bu sünnî Safîli Şeyhinin ricası üzerine *Erdebil-Ocağı*'na bağışlıyarak, Güney-Azerbaycan'da bırakmıştı. Bu yüzden hürriyetlerine kavuşan bu Anadolulu Türkmenler, Erdebil-Ocağı'nın sâdık müridi olmuşlardı. Böylece geliri ve gücü artan Erdebil Safavî-Ocağı (tekyesi), Hoca-Ali'nin son yıllarında gittikçe şi'î-alevîliğe kaydığı halde, Osmanlı başkendinden bile «çerağ-akçası» adıyla Erdebil'e adak-armağanları gönderiliyordu. Hoca-Ali'nin torunu *Şeyh-Cüneyd*'in pîrliği çağında (1447-1460) Erdebil-Ocağı artık şi'ileşmiş ve bu «pîr» de «selâtin» kılığını benimseyerek siyasî hâkimiyet kurma hazırlığına girişmişti(65).

Bu yüzden *Karakoyunlular*'ın Erdebil'den ve kendi topraklarından kovduğu *Şeyh-Cüneyd*, 1449 da Karamanoğlulları toprağına geçince ve buradan Kölemenler'in İskenderun bölgesine varınca da yerli halktan müridler toplayıp, siyasî faaliyete koyulduğundan takip olunarak kovulmuştu. Sonunda, 1453 te Osmanlılar'ın «*Canik*» (Samsun) bölgesine geldi ve burada kaldığı dört yıl içinde müridlerinden «birkaç bin kişilik silâhlı» kuvvet topladı ve 1456 yazında *Tırabuzon Tekvürlüğü* üzerine yürüdü(66). Bir cinayet sonunda Tırabuzon tahtına geçmiş olan *IV. Yoannis Kaloyani* (1446-1458), Komninos hanedanı mensupları ile ülkesindeki ilerigelenler arasında geçimsizliğe ve küskünlüklere yolaçmıştı. Bu yüzden, *Şeyh-Cüneyd*'in gönüllü Türkmen

(64) Klaviyo, I. 78-80, 83-87; II. 120-121. Dede-Korkut Kitabında (VI. Boy) «*Turabuzan Tekvürü*» ve «Kitâb-i Diyârbekriyye»de (I. 13) de «*Tekfûr-i Turabuzan*» denilmesi de, bu yüzdendir.

(65) Müneccimbaşı, III. 180; W. Hinz, s. 8, 15, 67-68.

(66) Âşıkpaşazâde, s. 265-266; Âşıkpaşaoğlu, s. 249-250.

müridlerinden kurulan kuvvete karşı, Harşıt (Khaş-rûd) çayının orta ve yukarısındaki «*Meso-Khaldiya*» (=Orta-Khaldiya) bölgesinin Derebeği (Dükü) Kabasitanlı Pansebastos sülâlesinden *Aleksander*'den başka, çerisiyle Tekvüre yardıma gelen olmadı(67). Böylece, *Tırabuzon ile Meso-Khaldiya* (Gümüşhane/Torul) müttefik ordusu birleşerek, başbuğluğunu Pansebastoslu Aleksander almış; IV. Yoannis de, donanmanın başında, Şeyh-Cüneyd kuvvetlerini arkadan saracak askerleri kıyıya çıkarmaya çalışıyordu. Tırabuzon batısında bir boğazda karşılaşan Şeyh ile Müttefikler ordusu savaşını, kısa zamanda Şeyh kazanarak, Aleksander ile oğullarını da öldürdü. Karaya asker çıkaramıyan IV. Yoannis ise, gemi ile kaçarak Tırabuzon'a güçlükle sığınabildi. Bundan sonra üç gün Tırabuzon'u kuşatarak şiddetli hücumlar yaptıran Şeyh-Cüneyd, surların sağlamlığı yüzünden muvaffak olamayıp, geri döndü. Dönmeden, Tekvürün İmrahoru ile Arabacısını da tutsaklar arasından çıkarıp boğdurdu. Oradan *Meso-Khaldiya* topraklarına da girip «kale»sini (Torul'u) kuşattıktan sonra, geri döndü(68).

Şeyh'in *Meso-Khaldiya Kalesi*'ni kuşatmışken çabucak geri dönmesi, Osmanlıların Amasya Beğlerbeğisi *Hızır Beğ*'in karadan bir ordu ile ilerlemesinin ve Samsundan kalkan donanmanın da Tırabuzon'a yaklaştığının haber alınmasındandır. Tırabuzon surları önüne varan Hızır Bey, elegeçirdiği iki bin tutsağı —Belgrad'ta Macarlar, Arnavutlukta âsiler ve Adriya denizinde Cenevizlilerle savaşan Fâtih'in müsaadesi ile— ileride salıvermek üzere götürmekte olduğu haberini IV. Yoannis'e ulaştırarak, geriye döndü(69). Bu sırada Alevî müridlerini bırakarak savuşan *Şeyh-Cüneyd* de, önce *Hasaykeyf*'deki Eyyublular'a ve sonra da Akkoyunlu başkendi *Amid*'e gitti(70). Karakoyunlu Cihanşâh'a rakip olan Akkoyunlu *Uzun-Hasan*'a: «Benüm silâhlı yiğirmi bin sofiye gücüm yeter; ben de sana yardımcı olayım» diyerek(71), Tebriz'in ötesindeki Erdebil-Ocağı'na bağlı Türkmenlerin Akkoyunlular'dan yana olabileceğine inandırdı ve Uzun-Hasan'ın kızkardeşi *Hadice-Begüm* ile evlendi(72).

---

(67) Fallmerayer, s. 226-227; W. Hinz, s. 20.

(68) Fallmerayer, s. 227-229; W. Hinz, s. 20.

(69) Fallmerayer, s. 231. Âşıkpaşaoğlu (s. 250): «Rûm (Sıvas) Beğlerbeğisi *Hızır Ağa* dahi cem'etdügi asker ile *Cüneyd*'ün üzerine vardı. Cüneyd, işidüp kaçdı» demekle, Osmanlı Vâlisinin seferdeki asıl gayesini belirtmiş oluyor.

(70) W. Hinz, s. 22, 26.

(71) Âşıkpaşaoğlu, s. 250.

(72) W. Hinz, s. 27. Üç yıl Akkoyunlu başkendi Amıd'da kalan Şeyh-Cüneyd'-

Hızır Beğ Tırabuzon önünden geri döndükten sonra, IV. Yoannis, kardeşi *Davit Komninos*'u ağır armağanlarla İstanbul'a göndererek, yılda iki bin duka altını haraç vermek üzere tutsaklarını kurtardı(73). Fakat eninde-sonunda Osmanlıların Tırabuzon üzerine de geleceğini kestiren Komninoslar, çevrelerinden kendilerini koruyacak müttefikler aramaya koyuldular. Bu sırada, Bizansı yıkmış olan Osmanlıları arkadan vurdurmak için, Papa *III. Calixt*'in gayretiyle Fransisken rahip *Lodovico da Bologna* (Louise de Bologne), 1456 yılında, Tırabuzon ve komşusu Çoruk boyundaki Ortodoks Atabekler ile Gürcü Beğlikleri arasında bir ittifak kurulmasını sağlamak üzere yola çıkmıştı. 1457 baharında Amıd'a gönderilen Komninos Elçisi, geçen yüzyıldaki gibi Tırabuzon sarayının en güzel prensesiyle Akkoyunlu hükümdarının evlenerek güveği olup, Komninoslar'ı dıştan gelecek tehlikelere karşı korunması dileğinde bulundu. Güzelliğinin ünü dillerde dolaşan Kalo (=Güzel) Yoannis'in genç kızı *Kirya Katerina* ile evlenmeye razı olan *Uzun-Hasan*, «cihaz olarak *Kapadokya* (Sıvas) *Vilâyeti*'ni istedi»; halbukî burada Komninosların bir köyü bile yoktu. Akkoyunlu Padişahının maksadı, İstanbul'da Rum Kayserliğini yıkan Fâtih'e karşı, Komninoslar'ın damadı ve Bizans'ın hukukça vârisi olarak ortaya çıkmaktı. Bu şartlarla *Amıd-Tırabuzon İttifakı*, 1458 de Amıd'da imzalandı. Bu sırada IV. Yoannis öldüğünden, tahta geçen kardeşi 20. ve sonuncu Tırabuzon Vasileus'u *Davit Komninos* (1458-1461), yeğeni *Katerina*'yı gelin olarak Amıd'a gönderdi,ki Akkoyunlulularca adı, rumca-türkçe karışımı ile, *Despine-Khatun* olarak tanındı(74).

---

in, hiç değilse 1458 de Akkoyunlulara güveği olduğu sırada, yazı geçirdiği anlaşılan Diyarbakır'ın güneyindeki «Köşkler» semtinde Dicle-Köprüsü batı başındaki bugün de sağlam ve kullanılır olan «*Erdebil(î)-Köşkü*»nde kaldığı, bu güzel yapının adından anlaşılıyor.

(73) Chalcocondyles ile Dukas gibi Bizanslı kronikçilerden naklen Hammer, III. 63-64. Fallmerayer (s. 231-232), Davit Komninos'un İstanbula varışında «yıllık haracın 3 000 altına çıkarılmak suretiyle» tutsakların salıverildiğini yazar. W. Hinz (s. 22, 28, 33), bu haracı «3 000 altın lira» olarak gösteriyor. Dukas'taki (s. 194) şu kayıt, 1453 Mayısında İstanbul'un fethinden önce de, Tırabuzon Hükûmetinin Edirne'ye haraç vermekte olduğunu göstermektedir: İstanbul'u fetihten sonra Edirne'ye dönen Fâtih, buraya armağanlarla itaatlerini arza gelen Hıristiyan Kıral ve Elçilerini kabul ederken, bunlar arasında bulunanlardan, «*Tırabuzon Hükûmeti*'ne, Karadeniz taraflarında oturanlara, her sene hediyelerle İstanbul'a gelip, arzi tazimat eylemelerini ve tayin olunan haracı takdim eylemelerini tenbih etti.»

(74) Fallmerayer, s. 235-237; W. Hinz, s. 28-29.

Amıd sarayındaki güzel Despine-Khatun da kocası *Uzun-Hasan*'ı, Osmanlılar aleyhine Komninoslar'ı himaye etmeğe kışkırtıyordu. Rahip *Lodovico*'nun gayretleriyle *Megrel* Dadyanı, *Kartli/Kartel* (Tiflis) Kıralı VIII. Giorgi (1453-1469), *Çoruk-Ahıska* Atabeki II. Gorgora/Kvarkvare (1451-1466) ile *Tırabuzon* Tekvürü'nün yaptığı dörtlü Ortodoks ittifakına, en büyük ve hâmi güç olarak, Akkoyunlular da 1460 ta katıldılar. Bütün bu hükûmetlerden gelen Elçilerle birlikte Rahip Lodovico, Roma'ya doğru yöneldi. Daha önce *Davit Komninos*, 22 Nisan 1459 da yazarak Burgondiya Dükü'ne gönderdiği lâtince mektubunda: Tırabuzon İmparatoru olan kendisinin 30 gemi ve 20 bin çeri, (Anuşirvan soyundan gelme sayılan Bagratlı Gürcistan) «*Pers Kıralı Georgius*»un 60 bin kişi, «*Georgianea*» (Gürcistan/Çoruk-Ahıska Atabeki) Dükü'nün 20 bin kişi, «*Mingrelia Kıralı Bendian*»ın 60 bin ve bunun kardeşi (Apkaz/Sokum hâkimi) «*Rabia*»nın 30 bin asker çıkaracağı; (Kırım'daki hayalî) *Gotlar* ile (Oset'teki) *Alanlar*'ın da *Persli* (Gürcistan Bagratlı) *Kıral Georgi* emrinde toplanacağını, pek mübalâğalı olarak bildirmişti. Bu mektubu ve Elçisiyle Davit, Osmanlılar aleyhine Avrupa'da bir Haçlı Seferi kurularak, *Macarlar*'ın da böyle bir ittifaka sokulmasını diliyor; ve Burgondia Dükü *Filip*, Hıristiyanların en kutlu hac yeri *Kudüs*'ü zapta gelecek olursa, güveğisi Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın da kendilerine yardımcı olacağını bildiriyordu(75). Yeni Papa *II. Pius* da, bu düşünceleri benimseyip halefinin yolunda yürüyerek, 1459 da Mantua'da bir «*Haçlılar Meclisi*» toplamış ve Osmanlılara karşı batıda Katoliklerden bir ittifak hazırlamaya girişmişti. Fransa Kırallığı ile Burgondia Dukalığı bu yüzden, 1461 Mayısında doğudaki Müttefik Elçilerinin gelişiyle, Osmanlılar'a karşı birleşmiş bulunuyorlardı(76).

Davit Komninos'a, güvesiği ve büyük fetihler ülküsü taşıyan Akkoyunlu Padişahından başka, yakın ve uzaktaki hiçbir müttefiki yardımcı gönderecek güçte değildi. Bunu iyi bilmesi gereken Davit, 1459 yazında *Amıd*'a bir elçi göndererek, Osmanlılara ödemekte olduğu haraçtan kurtarılmasını diledi. Bunun üzerine, «Rum-Kayseri Tahtı»na konmak ve Önasya'nın da hâkimi olmak ülküsünü taşıyan Bayındurlu (İç-Oğuzlu) Uzun-Hasan, Karakoyunlular'dan sonra ve belki daha çok rakip gördüğü Kayılu (Dış-Oğuzlu) Osmanlılar'la

(75) Fallmerayer, s. 243-245; W. Heyd, II. 363-364; İ. H. Uzunçarşılı, II. 443 Not 2.

(76) W. Heyd, II. 363; W. Hinz, s. 30-31.

savaşı gözealarak, bir çeşit metbu davranışı gösterdi. Yeğeni *Murad Beğ*'i bir heyetle İstanbul'a elçi göndererek şu yersiz tekliflerde bulundu: 1) *Tırabuzon*'dan alınan haracın geri verilmesi; 2) Haremi Despine-Khatun'un çeyizi olan *Sıvas-Kayseri* (Kapadokya) bölgesinin Akkoyunlular'a teslimi; 3) Yıldırım Bayezid çağında Bayındurlu'lar'a gönderilen at-takımı, seccade-halı gibi *armağanlar*, 60 yıldan beri gelmediğinden, bunların da verilmesi. *Fâtih Sultan Mehmed* de Akkoyunlu elçisine: gelecek yıl bütün bunları yanında getirip ödeyeceğini söyliyerek, bu heyeti geri çevirdi(77).

Fâtih, Tırabuzon'u fetih için donanma hazırlığı görürken, Davit de Venedikliler'den aldığı havan toplarını başkendinin kalesine yerleştirmekle ve surlarını onartarak koruma gücünü arttırmakla uğraşıyordu(78). Uzun-Hasan ise, elçilerinin boş dönmesi üzerine, Akkoyunlu sınırı içindeki Şarkı-Karahisar/Şebin-Karahisar'ın batı karşısında ve Kelkit çayının sağında bulunan *Koylu* (Koyunlu)-*Hisar*'ı, 1459 da bir baskınla buradaki Osmanlı uçbeğinden alarak, ülkesine kattı. Uzun-Hasan'ın bu tecavüzünü ve Hıristiyanların koruyucu müttefiki davranışlarını daha ileri götürmesine fazla fırsat vermek istemiyen *Fâtih'in*, bir gün Veziri Mehmed Paşa'ya, Anadolu'nun bütün Karadeniz kıyılarını fethetmek isteğini açarak şöyle dediği rivayet olunur: Üç yeri almak istiyorum. «Biri bu kim şol *İsfendiyar Vilâyeti* kim (Bolu,) *Kastamonu* ve *Sınab*'dur; ve biri dahi (Akkoyunlular'ın kaptığı) *Koylu-Hisar*'dur; ve biri dahi (Komninoslar elindeki) *Durabuzon*'dur. Bunlar benüm gaayet huzûrum giderürler. Dâimâ bunlarun hayâli gönlümde, gözümde müntakış olmuşdur»(79).

Fâtih, h. 864 (1461) baharında «gemi ile Mudanya'ya çıkıp, oradan Bursa»ya geçerek hazırlık görürken, Mahmud Paşa da «İstanbul'da yüz pâre gemi donatdı, *Sınab*'a göndürdü»(80). Sonra da Edirne'ye varıp Rumeli ordusunu toplayan Mahmud Paşa, bu kuvvetlerle birlikte Bursa'ya gelince, burada da Anadolu ordusu toplanmış bulunuyordu. Fâtih Bursa'dan Ankara'ya doğru yürürken, alınan siyasî tedbirler yüzünden, *Bolu* ile *Kastamonu* İsfendiyaroğulları'nın Kızılahmedlü kolundan; ve *Sınab* (Sinop) da İsfendiyarlılar'ın ana

(77) Dukas, s. 209; Müneccimbaşı, III. 160; W. Hinz, s. 33.

(78) W. Hinz, s. 33.

(79) Âşıkpaşaoğlu, s. 203-204.

(80) Âşıkpaşaoğlu, s. 204.

kolundan, kan dökülmeden, alındı; *Amasra*'daki Cenevizliler de, buradan kovularak, bütün bu yerler Osmanlı ülkesine katıldı(81).

Sinop fethini müteakıp, 1461 yazında Osmanlı donanması, Gelibolu Sancakbeği (ve Kaptan-i-Derya) *Kasım Beğ*'in idaresinde *Tırabuzon* üzerine gönderildi. Fâtih ile Anadolu ordusu başında *Gedik-Ahmed Paşa* ve Rumeli ordusu başbuğluğunda Başvezir *Mahmud Paşa* ilerliyerek Akkoyunlu toprağına girdi (Tokat üzerinden Yeşilırmağı geçerek Kelkit boyuna vardı). Bu sırada *Kemah* bölgesine gelen *Uzun-Hasan*, ordusunun burada toplanmasını bekliyordu. Osmanlı öncülerinin kuşattığı *Koylu-Hisar* toplar ile döğülürken, Fâtih'in yetişmesi üzerine üç günde kolayca zaptedildi. Bundan sonra Osmanlı ordusu, Akkoyunlu Vilâyeti merkezi *Erzincan*'a doğru yürüdü(82). Erzincan-Ovası'na varmadan, Kelkit çayı ile Karasu/Fırat boyları akımını ayıran *Yassıçimen-Yaylağı*'nda konaklayan Osmanlı ordusu, ertesi gün Erzincan-Ovası'na inecekken, Fâtih'in Bizansı yıkan toplarından çok çekinen Uzun-Hasan, anası *Sara/Saray-Hatun* ile Çemişkezek ocaklı Kürt beği *Şeyh-Hasan*'ı bir «darâ'atnâme» ile elçi gönderip: barışma teklifinde bulundu. Bu Akkoyunlu elçi heyetini geceleyin karşılayan Başvezir Mahmud Paşa, işi Fâtih'e arzedince: dileklerinin kabul edildiği bildirilerek; Akkoyunlu elçi heyetinin de Osmanlı ordusu ile birlikte *Tırabuzon*'a yürümeleri buyuruldu(83). Böylece Fâtih, Komninoslular ile uğraşılırken, Akkoyunlular'ın arkadan saldırmaları ihtimalini ortadan kaldıracak rehineleri de elinde tutmuş oluyordu. Akkoyunlu ordusu, Ovacık'taki Munzur suyu boyunda Uzun-Hasan'ın amucası oğlu *Hurşid Beğ* başbuğluğunda toplanmış bulunuyordu. Osmanlı ordusunun, Erzincan ovasına inmeden, Karasu/Fırat ile Kelkit ve Çoruk akımlarını ayıran dağlar belinden ve yamacından yürüyerek Bayburt bölgesine girdiği ve burada Khart-Düzü'nü geçerek (şimdi 2856 m. lik tepesine Kemer dağı denilen) «*Bulgar/Burkar*» adlı dağı güçlükle aşıp, Sürmene-Suyu başlarına

---

(81) Âşıkpaşaoğlu, s. 204-206; Tursun Beğ, s. 98-100; Tâcü't-Tevârih, I. 479; Kritovulos, s. 146-149. Bu son Bizanslı kronikçi, Osmanlı ordusunu 60 bin atlı ve 80 bin yaya olarak 140 bin; yük gemilerinden başka, elli çifte kürekli ve zırhlı (gön kaplı) gemilerin sayısını da «üç yüze bâliğ» gösteriyor.

(82) Âşıkpaşaoğlu, s. 207; Tursun Beğ, s. 100; Neşrî, II. 750.

(83) Tursun Beğ, s. 100; Neşrî, II. 750-751; Âşıkpaşaoğlu, s. 207; Kritovulos, s. 153; İbn-Kemal, VII. 193-194; Tâcü't-Tevârih, I. 376-377, 478-479 (Uzun-Hasan'ın «darâ'atnâme» gönderdiği bu sonuncuda yazılıdır). Neşrî (II. 750) ile Âşıkpaşaoğlu (s. 100), Akkoyunlu Elçilerinin ağır armağanlar getirdiğini anarlar.

geçtikten sonra, Değirmenderesi-Maçka yolundan Tırabuzon'a vardığı anlaşılıyor. Dağ belleri ile yamaçlarından topları geçirmek, derin ve dar giçitli dere boylarına göre daha kolay ve kestirmedir.

Ordu ile Fâtih, «*Bayburd* yolundan kûh-i felek-şükûh *Burkar*-i pür-kardan» çıkış ve inişi aşarak, «serhadd-i *Turabuzon*'a karîb varıldı»(84). Mahmud Paşa Rumeli ordusuyla sol-koldan ve Padişah da

---

(84) Tursun Beğ, s. 101. Tırabuzon Seferi'ne Defterdar iken katılmış bulunan Tursun Beğ'in anlatması çok doğru olduğu gibi, öteki Türk kaynaklarının (Âşıkpaşazâde, s. 159, Âşıkpaşaoğlu, s. 207-208; Neşrî, II. 750, 752) «*Bulgar-Dağı*» dediği Bayburt kuzeyindeki sıradağlara «*Burkar/Barkar*» demesi de, öteden beri yerli halkın söyleyişine uygundur. XIV-XV. Yüzyıllarda yazılan bir «Danişmendnâme»de dahi «Canik» bölgesine yakın gösterilen «*Bulgar-Dağı*» (DTCFD, VIII. 141) da, 1461 de Fâtih'in üzerinden aştığı Bayburt kuzeyindeki Çoruk ile Kelkit boylarını Karadeniz suakımından ayıran dağlardır.

Toroslar'daki «*Bulgar Dağı*»nın adaşı olan Çoruk-Karadeniz arasındaki bu «*Bulgar/Barkar Dağları*»nın adı, İslâmlıktan çok önceleri (m. ö. 120 yıllarında) Kafkaslar kuzeyinden gelerek Kars ile Çoruk'un yukarı bölgesine yerleşen «*Bulgar/Balkar*» Türklerinden kalmadır. Selçuklu Toğrul Beğ çağını görmüş olan Erzurum bölgesinden yetişme Lasdivertli Aristakes adlı ermeni kronikçisi, Selçuklu akıncılarının o sırada «*Parkhar Dağları*»na değin vardığını ve Bayburd bölgesini vurduğunu anlatır (bak. Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I. 145-147). Bayburd'un «Khart-Düzü»nden yetişme (Prof.) Dr. Osman Turan, Aristakes'in «Parkhar» dediği dağ adı hâtırasının, o yönden güneye esen soğuk rüzgârda yaşatıldığını anarak şöyle diyor: «*parkhar* kelimesi bugün oralarda (Bayburt'ta) esen *şimal rüzgârı manasına* kullanılır» («Bayburt», İA, II. 365). Bugün Kafkas dağları ortasında yaşıyan ve Ortaçağ'da «*İç-Bulgar*» diye tanınan koyuncu Türk uruğu «*Karaçay-Balkar/Malkarlar*»ın adında da «*Bulgar*»ın, «*Balkar*» hattâ «*Malkar*» biçimine girdiğini görüyoruz. Müneccimbaşı (I. 396), İdil (Kazan)-Bulgarları'nı anlatırken, bunlara «*Bargar* ve *Burgar* dahi derler» diyor. «Tırabuzon Tarihi»nde (s. 70, 73) «*Balhar/Balkhar Dağı*», Rize-Yusufeli arasında tepesi 3937 m. olan ve Yusufeli'nin «Balkar/Balkhar-Suyu»nun çıktığı dağa deniyor. Lynch'in haritasında da, 41° doğu boylamı ve 41° kuzey enlemi kavuşağındaki bu dağın adı, «*Parkhal*» olarak yazılmıştır. Bu millî ve yaşayan addan habersiz olan Coğrafyacılarımız, Çoruk-Karadeniz arasındaki Bulgar sıradağlarına «*Tatus Dağları*», «*Rize Dağları*», «*Soğanlı Dağları*» gibi üç ayrı ad takmışlardır.

Fâtih'in ordusu ile, son 50 yıldan beri Bayburt-Tırabuzon şosesinin geçtiği Gümüşhane/Harşıt deresine girmeden, Bayburt kuzeyindeki Kemer Dağı kesiminden «*Bulgar Dağı*»nı aştığı, Osmanlı kaynaklarından anlaşılıyor. Âşıkpaşaoğlu (s. 208), «*Bulgar Dağı*'na kim çıkdılar, *Durabuzon* tarafına iner oldular. *Pâdişâh* bu dağun ekserin yayak yörüdü.» Tursun Beğ (s. 102), Bayburt yanından geçildikten sonra, «ol yoldan ki, kuş uçmağ-ile varılması mümteni görüldü, kesret-i esbâb vâsıtasile kazmacılar ve baltacılar (yamaçlar ile ormanı) aça aça ve Tâife-i Voynuk, tulû'-i subh-ı-sâdıkdan tâ beyne's'salâteyn Dağ tepesinden dibine hezâr zahmet ü ta'ab ile inildi»ği yoldan varıldı. Bugün Bayburt halkının, «*Turabuzan*'ın *Kese-Yo-*

Kapıkulu ve Anadolu ordusuyla sağ-koldan yürüyüp, *Komninoslar*'ın şehirden dışarıya kaçmalarını önlemek üzere, batısından ve doğusundan Tırabuzon'u daha uzaklardan çenber içerisine almayı gözettiler. Deniz yolunu da, 33 günden beri Osmanlı donanması kollayıp, kapamıştı(85).

Öncü olarak varan ve şehrin batı yollarını keserek Tırabuzon'u kuşatan Başvezir Mahmud Paşa topları yerleştirererek, bir aydan beri denizden şehri sıkıştıran Osmanlı donanması ile birlikte davranarak, Komninosluları teslim olmaya zorladı. Kaçmaya fırsat bulamıyan Tırabuzonlular, ertesi gün (25 Ekim? 1461), doğu yönünden (Sürmene tarafından) yetişen Fâtih'in keskin ihtarı üzerine, amânla şehri teslim etmek mecburiyetinde kaldılar(86). «Topa ve tüfeğe ve yörüyüşe ihtiyâc görülmedi. *Tekvür* (Davit Komninos), kendü cânına ve hânimânına amân dileyüp; Kal'ayı ve ıklîmi teslim etdi. Kendü, şeref-i 'Atabe-bûsa mülhak olup; 'avâtıf-i Pâdişâhiden hil'at-i fâhir ve

lu/Dağ-Yolu» dediği bu kestirme yol, 1908 Meşrutiyetine değin kervan yolu olarak da işliyordu. Bu yüzden, 1901 de basılan Lynch'in Haritasında ve 1914 ten önce Pariste basılan 1:1000 000 ölçekli «Turquie d'Asie, Feuille No. 4» te, bu kestirme kervan yolu şu köy ve han konaklarından geçer gösterilmiştir: *Bayburt-Varza Hanı-Yukarı Kırzı-Erginis-Toronsos-Mezre Hanı* - (tepesi 2656 m. yüksek) *Kemer* (Fâtih'in aştığı «Bulgar/Barkar/Burkar») *Dağı* (batı) *beli* - (Karadeniz akar-bakarında ve Karadere başlarında) *Çörek Hanı-Keşiş Köyü-Taşköprü*. Bunlardan Tırabuzon'a doğusundan ve batısından varan yolun çatallaşarak ayrıldığı Keşiş Köyü veya Taşköprü köyü önünde Osmanlı ordusunun da, Rumeli ve Anadolu çerilerine ayrılarak, iki koldan yürüdüğü anlaşılıyor.

*«Bulgar Dağı»*nın yerini araştıran Faik R. Unat ile Dr. Mehmet A. Köymen şu yanlış sonuca varmışlardır: «Bugün Trabzon civarında bu isimde bir dağ yoktur. Diğer kaynakların tarifinden bunun, Gümüşhane ile Trabzon arasındaki *Kolat dağları* —Zıgana geçidi— olduğu tahmin edilebilir. Şiran'ın kuzeyine düşen ve 3000 m. den yüksek olan *Burgababa dağı* da dikkati çekmektedir» (Neşri, II. 751, Not).

(85) Fallmerayer, s. 255.

(86) Tursun Beğ, s. 101-102; Âşıkpaşaoğlu, s. 208; Neşri, II. 752; Fallmerayer, s. 255-256. Fâtih'in ilim adamlarına katarak itibar gösterdiği *Tırabuzonlu Yorgi Amiruki*, 11 Aralık 1461 de Edirne'den İtalyadaki kızkardeşine gönderdiği bir mektubunda: Türkler'in Tırabuzon'a hücumlarının ansızın yapıldığı; donanmalarının yüz gemiden çok olmadığı ve iyi donatıldığı; ordularının da 150 binden artık bulunduğu yolundaki görüşlerini bildirmiştir (Miller'den naklen İ. H. Uzunçarşılı, II. 443).

vazife (dirlik zeamet) ve idrâr (arpalık), bikadrü'l-maslaha ta'yîn olunup; ehl ü 'ıyâlile, mâl ü menâlile» gemiye bindirilerek, *İstanbul*'a gönderildi(87).

Tırabuzon'un teslim alındığı ay ile gün, keskince bilinemiyor. Bu hususta, Osmanlı ve Bizans kaynaklarını son Avrupalı araştırmaları ile karşılaştıran Dr. Şehabeddin Tekindağ da, sağlam bir sonuca varamadığını yazıyor(88). Rumca kaynak ve muhtıralardan da faydalanmış olan Şakir Şevket başta olmak üzere, Türkçe üç eserde de, Tırabuzon'un Osmanlılara teslimi 15 *Ağustos* 1461 (8 Zilka'de 865 Cumartesi) gününde gösterilmektedir(89). Osmanlılar'ın eline geçtiği sırada Tırabuzon Hükûmetinin sınırları da, doğru olarak bilinmiyor. Doğu kıyıları *Lazlar* ve dağlık bölgesinde koyuncu ve yaylacı *Hemşenlileri*'in oturduğu yerler; batısı *Çepni* ve (Danişmend-Eli boylarından) *Kürtünlü* Türkmenleriyle meskûn bulunan *Tırabuzon*'da, soyca kozmopolit

(87) Tursun Beğ, s. 102. Âşıkpaşaoğlu (s. 208) ile Neşrî (II. 752), Bulgar Dağından çok güçlükle ve yaya yürüyerek inen koca Fâtih'e, Sara Hatun'un: «Hey oğul! bir Turabuzon içün bunca zahmetleri çekmek neden?» dediğini; Pâdişah'ın da, din uğrunda böyle zahmetlerin sevab olduğu cevabını verdiğini; Tırabuzon'a varılınca, yine Sara-Hatun'un: «burası benüm gelinimün»dür diye hatırlatıp, bana bağışla dediğini; Pâdişah'ın da cevap vermeyip, fetihten sonra şehrin hazinesinden değerli nesneler ile altınların bir kısmını ona vererek, saygı ile yolcu ettiğini anarlar. «Komninoslular'a bütün külçe, gümüş ve altın gibi servetini, saray adamlarını ve nakli mümkün mallarını birlikte götürmelerine müsaade olundu. İstanbula sevkolunmak üzere İmparatorluk âilesi, bütün akrabaları ve devletin yüksek memurlariyle rütbe sahibi kimseler, gemilere bindirildi» (Fallmerayer, s. 256-257).

(88) «Trabuzon Rum İmparatorluğunun Fethi», Bilgi dergisi, sayı 145, s. 4-6. Burada (s. 6) şunlar da belirtilmiştir: Gün olarak Oruç Beğ (Mufassal s. 125), 865 «Rebi'ülevvel ayında» (15 Aralık 1460-13 Ocak 1461) diyorsa da, bu bir yanılma eseridir. Fallmerayer, «1462 yılı yazında» demekle de hata etmiştir. Bir Venedik belgesine göre 26 Ekim 1461 tarihini münakaşa eden W. Miller, bunu 24 Ekim olarak kabul eylemiştir. İ. H. Uzunçarşılı (II. 55, 443) da, kaynak belirtmeden «26 Ekim 1461» tarihini gösterip, «866 Muharrem 21» diye hicrî karşılığını da ekliyor! 1964 yılından beri «Trabzon Turizm ve Tanıtma Derneği» ile Vilâyeti, «Trabzon Fethi»nin yıldönümünü, 25 *Ekim*'de resmen kutlamaktadırlar.

(89) Tırabuzon Tarihi, s. 58; «Komninosların müşaviri olan Mikhail Panaretos'un Khronikon»u ile Alman Fallmerayer, İngiliz Finlay ve «Sava Yıvanidi tarafından 1898 de Hocabeğ (Odesa) da neşrolunan tarih»i mehaz gösteren 1320 (1902) yılında çıkan «XX. Tırabuzon Salnâmesi»nde (s. 94) ve (Hopalı Prof.) Bekir Sıtkı Baykal (Belleten, sayı 65, s. 68) ile Mirmiroğlu (Fâtihin Donanması, 1946 İstanbul, s. 94) de, 15 Ağustos 1461 gününü benimsemişlerdir. Fallmerayer'in (s. 261), Fâtih'in kışı Tırabuzon'da geçirerek, «ancak müteakıp ilkbaharda memleketi terketti» demesi de, büsbütün yanlıştır.

Bizanslı/Rum halkının azlıkta olduğu anlaşılıyor. *Heraklius* (610-641) çağında kurulan «*Khaldea Théma*»sının merkezi olan bu büyük iskele ve ticaret şehrinin çevresine verilen «*Khaldea/Khaldiya*» adı, ulu tanrılarına «*Khaldi*» diyen ve m. ö. 585 te Medyalıların yıktığı Van bölgesindeki *Urartulular*'ın Çoruk başları ile Gümüşhane ve Tırabuzon çevresine çekilip buralarda tutunan göçmenlerinden kalmıştır(90). Bugün de Oflu ve Lazlar'ın, Hemşenliler'den başka Tırabuzon ile Bayburt ve Gümüşhane halkından türkçe konuşanlara «*Khaldlar*» demesi de, bu tarihî bölge adından kalma canlı bir hâtıradan ileri geliyor. «Komninoslar zamanında Tırabuzon'un daire-i hükûmeti», Osmanlı fethi sırasında, doğuda «Atine (şimdiki Pazar) Kazası dahilinde *Kemer* ve ciheti garbiyeden Giresun'a karib (Görele yanındaki) *Batlama* ve tarafi cenubiden Gümüşhane'ye tâbi *Torul* (Meso-Khaldiya) kazasiyle mahdûd» idi(91). Phranzes'in tanıklığına göre, «mühim ve güzel *Kerasunta* (Giresun)» kalesi de «İmparator Davit'in mülkü» idi(92).

Teslim alınan Tırabuzon'da, eski halktan «yalnız üçtebirinin» şehrin kıyı mahallelerinde ve sur dışında oturmasına müsaade edildi; ötekilerden birtakımı İstanbul'a gönderildi, birtakımı da köle ve hizmetçi olarak askerele dağıtıldı; 800 çocuk da, Acemioğlanlar Ocağına alındı. Komninoslar Sarayı, Tırabuzon Sancakbeği konağı oldu. «Umumiyetle nerede bir güzel çiflik veya müstahkem bir mevki varsa, sahibi koğularak, yerine bir Türk geçirildi»(93). Böylece, ülkenin Türkleştirilmesine de önem verildi. «Rum (Sıvas) Vilâyeti»ne bağlanan «*Tırabuzon Sancağı*», Harşıt boyundaki Kürtün/Cezre, Torul ve Çanıça/Gümüşhane dışında Görele'den Atine/Pazar'daki Kemer'e değin *Komninoslular*'dan; ve Kemer'den Çoruk ağzına değin «*Canet/Çanet/Lazlık*» bölgesi de buradaki Atabeklerin elinden alınan «*Hemşen*» ve «*Laz*» bölgeciklerini içerisine alıyordu(94). Fâtih'in, Tırabuzon Se-

(90) R. Grousset, s. 62-63. Erzurum-Aşkale arasındaki kalecikli «*Kâğdariç/Khaltoyariç*» köyünün adını izah eden Marquart, bunun «*Khaldi* tapınma yeri» anlamına geldiğini ve Urartuların ulu-tanrısının tapınağının bulunmasından böyle anıldığını, belirtmiştir (R. Grousset, s. 63, Not 2). Of'tan geçen «*Khaldizen*» deresinin adı da, «Khald» ile ilgili olmalı.

(91) Tırabuzon Tarihi, s. 73-74.

(92) Fallmerayer, s. 260.

(93) Fallmerayer, s. 260-261.

(94) 963 (1556) tarihli hükümde şöyle deniyor: «Tırabuzon Beği Mustafa Paşa mektub gönderüp, *Feth-i Hakanî*'den berü *Çoruk-Suyu*'ndan berü *Tırabuzon Sancağı*'dur». (Mühimme, II. s. 161, 28 Zilka'de 963/4 Ekim 1556). Aşağıda «Tırabuzon Sancağı» bahsinde, Hopa'nın da «Havâss-i Hümâyûn» dan olduğunu göreceğiz.

feri sırasında, Akkoyunlular'a tâbi «*Torul/Meso-Khaldiya Beğliği*»ne dokunmadığını; ancak Uzun-Hasan öldükten sonraki karışıklık sırasında 1479 da, burasını Osmanlı ülkesine katmasından anlıyoruz. Bunun gibi, Çoruk boyu ile Ardahan-Ahıska kesimindeki Ortodoks *Atabekler Hükûmeti*'ne de, dokunmadığı anlaşılıyor(95).

2. Kürtün ile Torul ve Çanıça (Gümüşhane) Bölgesinin Ortodoks Kabasitanlar'dan Alınması (1479).

Komninoslu kronikçilerin «*Meso-Khaldiya* (=Orta-Khaldiya)/*Khaldea*» dedikleri Harşıt suyu boyundaki *Çanıça/Canıca* (Gümüşhane), *Torul* ve *Kürtün* bölgelerinin derebeğleri, «*Kabasitanlar*» ve Klaviyo'ya göre de «*Kabasika*» âilesinden olup, Tırabuzon vasileuslarını metbu tanırlardı. Yukarıda, 1456 Şeyh-Cüneyd baskını sırasında bunların Tırabuzon'un müttefiki ve vasalı olarak kendi çerileriyle savaşa katıldıklarını ve Meso-Khaldiya Dükü (Despotu) Kabasitanlı Pansebastos Aleksander'in, kara ordusu başbuğluğunu yaparken öldürüldüğünü görmüştük. Osmanlı kaynaklarının «*Torul Beğliği*» bölgesini «*Gürcistan*»dan ve beğlerini de «*Gürcü*» göstermesine bakılırsa, bu «*Kabasitanlar*'ın, XI. Yüzyıldaki Selçuklu fetihleri sırasında bütün Faş/Riyon ve Kür boyu Gürcistanı'na da alem olan «*Abkhaz/Apkaz*» ile ilgili bulundukları ve adlarının «*K'abasitliler*» (Apkasyalılar) anlamına geleceği düşünülebilir.

Fallmerayer, «*Skolarlılar ve Meso-Khaldialılar Partisi ile Menşeleri*» bahsinde özetle şöyle diyor: «Bağdad'da Büveyhîler, Kahire'de Bahriyûn Memlûkleri ne idiyse, vaktiyle *Skolarlılar* da Bizans'ta öyle idiler ve hükümdarın saray askerleri olup, muhafızı idiler.» İstanbul'da Komninoslar düşünce, bunlar da 1204 te gemilerle «*Kolkhis*» (Çoruk-Faş suları arası) a kaçtılar. «Bunlar arasında eski Bizans sarayının bütün aristokratları da vardı»; 1204 te «I. Aleksis Komninos'u bunlar destekliyerek, Tırabuzon'da kıral yaptılar.» İşte bu «Skolarlılar, Tırabuzon'daki yeni imparatorluğun da Saray Erkânı'nı teşkil ettiler ve *Saray Partisi* sayıldılar.» Bunların karşısında, «Halk veya *Yerli Partisi*'ni, de meşhur ve zengin hanedanlar teşkil ediyorlardı; Tırabuzon

(95) «Fâtih'in Tırabuzon'u fethi» sırasında Yusufeli bölgesinde «hüküm süren derebeğlerine gönderdiği nâme üzerine, arzi inkıyâd edilmek suretiyle», buralar Osmanlılara itaat etmiştir. «Keyfiyyeti ilhâk ve sair tarihî vuku'ât ile *Fâtih Sultan Mehmed'in yazdığı nâmenin aslı*, (Yusufeli'nin eski Sancak merkezi) *Pete(k)rek* karyesinde sakin olan ve eski Beğlerin (Atabekler) sülâlesinden Şerifbeğzâde Fâik Beğ'de muharrer ve mazbut olarak bulunmakda imiş» (Artvin Vilâyeti, s. 171).

kıyılarında zengin mâlikâneleri vardı. 1204 te yeni devletin kuruluşuna çok yardım etmişlerdi. Saraya nüfuzla, dahilî işlere karışmak istiyorlardı. Bu yüzden, bircok *derebeği sülâleleri* türemişti ve Komninosluları baş tanıyorlardı. Fakat bu sülâleler, devletin son zamanlarına doğru, Başşehir (Tırabuzon) ile ona üç günlük mesafede bulunan *Giresun* kalesiyle bu ikisine ait bütün köylerden başka, İmparatorluğa birşey bırakmamışlardı.»

«Tırabuzon'un eski nüfuzlu Yerli zâdegân âileleri, (1204 te Bizanstan) yeni gelen muhacirlere karşı düşman gözüyle bakıyor, onları kıskanıyorlardı. *Yerli Partisi*, asıl merkezlerine göre *Meso-Khaldiyealılar* veya prensiplerine göre, *Tırabuzon-Kolkhis Partisi* adıyla da anılabilir». Komninoslardan «*II. Aleksis* (1297-1330) çağında ilk defa parti ayrılıkları zuhur etmeğe başladı. Bunun ölümünden sonra da iç savaşlara sebep oldular ve XIV. Yüzyılda memleketi harabeye çevirdiler. (Komninosların) sülâle hâkimiyeti sarsılmıştı»; her iki parti de, Tırabuzon tahtını elegeçirmek istiyordu(96).

Yine Fallmerayer, Klaviyo'nun mufassal kitabından alarak, Komninosların vasallarından «Yerli-Tırabuzon sülâlelerinden *Kabasitan* hanedanı» üzerine şunları naklediyor: 1404 te bunların başında «*Kyr-Leo*» bulunuyordu. «O sırada hükûmet idaresinde bulunan Kyr-Leo'nun âile adı, Klaviyo'nun itineriumunda, bilgisizlik yüzünden son zamanlarda değişmiş olarak, bir yerde *Qyiri-Leo-Arbosit* ve diğer bir yerde *Cabasica* (Kabasika) diye geçer. Yerliler ve Rumlar buona *Kabasica* veya *Kabaisites* ve onun partisine de *Kabasitanoi* (Kabasitanlar) diyorlardı.» Bayburt ile Erzincan gibi Türk bölgeleriyle Komninoslu III. Manuel'in (1390-1417) memleketleri arasında Kyr-Leo, «birçok şato ve kalelere mâlik olup, dağgeçitlerine ve kendisine şahsen vergi veren şehirlere sahipti. *Zigana, Kadaka, Dorila* (Torul) şatoları ve diğer birçok mahaller, *Arsinga* (Erzincan)nın hudut köyü *Alangoza*(97), bu güçlü hanedana âitti. O zamanlar Tırabuzon'dan yüksek Anadolu'ya ve doğuya giden meşhur yolun üçteikisi de, bunların elinde bulunuyordu. Klaviyo'nun bizzat gezdiği ve gördüğü

(96) Fallmerayer, s. 148-152.

(97) Guy le Strang'ın ingilizce tercümesinden (1928 London, s. 120) çevrilen Klaviyo'nun türkçesinde de, doğru olarak, «*Alanza*» denilen (Kelkit ilçe merkezine 8 Km. kuzeybatıdaki belediyeli «Alansa»dan ibaret) köyün Türklere ve Erzincan Vâliliğine ait olduğu, çok açık belirtildiğinden, Fallmerayerin böyle nakletmesinde bir yanlışlık vardır.

bu şatolardan başka *Kabasitanlar*, adıgeçen kervan yolunun sağında (batısında) çok eski bir kale olan *Meso-Khaldion*'a da, bütün çiftlik ve mâlikâneleriyle birlikte sahiptiler. Bu sebepten dolayı onlar saray kroniklerinde *Khaldia Büyük-Dükleri* diye anılırlar»(98).

Tırabuzon'dan sekiz günde kervan ile Erzincan'a gelebilen Klaviyo, Tırabuzon'dan ayrılışının ikinci akşamı «yüksek dağlar» bölgesindeki «*Zegan Kalesi*»ne varmıştı. «Burada *Kiril-Kabasika* namında bir Rum asilzâdesinin adamları bulunuyordu.» Ertesi gün, eteğinden bir dere akan «*Kavaka*» kaleciğinin yolları o kadar sarptı ki, ancak «bir adam ve bir at geçebiliyordu», etrafı da çıplak (ormansız)dı.» *Kabasika* namındaki zâta âit olan bu yer, *eşkıya* ile dolu idi. Çünkü *Kabasika*'nın kendisi de, bu çeşit bir adamdı.» Bundan sonra Kastilya (İspanyol) Elçisi, «yeni yapılmış» bulunan «*Dorila* (Torul)» adlı müstahkem kaleye vardı. «Bütün bu havalide hüküm süren *Kabasika*'nın bu kalede ikamet ettiğini haber» aldı. Kavaka'da olduğu gibi, burada da Elçi heyetinden bâc aldılar. Ertesi 1 Mayıs 1404 günü, «yanında otuz atlı» bulunduğu halde *Kabasika*, Elçilerin yanına geldi. «Hepsi de ok ve yayla müsellâhtı»(99).

Bundan sonra Klaviyo, Kabasitanlar'ın nasıl geçim sağladığını ve komşu *Çepni Türkmanları* ile sık sık savaştıklarını şöyle anlatıyor: «Bu dağların ve kalelerin hâkimi olan *Kabasika*, bize, nasıl yaşadığını anlatmağa başladı. Kendisi bu çıplak yerlerde ömür sürermiş. Bu havali şimdilik (Temür'ün korkusundan) sükûn içerisinde yaşamakta ise de, daima (Bayburt-Ovası batısında Sinür köyünde ocakları bulunan Bayındurlu/Akkoyunlu ve Kelkit başları ile Kürtün bölgesi kuzeyinde ve Alucra'daki Çepnilü) *Türkler*'in taarruzuna uğrarmış.» Bütün geçimi, gelip geçen kervanlardan ve yolculardan para veya mal/eşya almakla sağlanırmış. Ticaretle uğraşmadığımızı ve Temür'e elçi gittiğimizi söylediğimiz halde, bizden de bâc almadan bırakmadı. Ertesi (2 Mayıs) gün «öğleden sonra, yine *Kabasika*'ya âit bir *Kale*'ye vardık.» Buradakiler de gelip bizden para aldılar (Zegana'dan beri dört yerde). «Yolumuza devam ettik. Öğleden sonra bir vâdiye vardık. Orada, *Çabanlı* (Çepnilü) kabilesine mensup *Türkler*'e âit bir *Kale* (Gümüşhane ile Kelkit ilçe merkezi arasında ve tam orta yerdeki «Ulu-Kal'a») bulunduğunu anladık. Kabasika ile bu Türkler ara-

(98) Fallmerayer, s. 213-214. Burada (s. 215), toprağı verimsiz olan Kabasitanların, arasıra Tırabuzon bölgesine bile yağmaya vardıkları anılır.

(99) Klaviyo, I. 82-85.

sında harp vaziyeti devam ettiğinden, Kabasıka'nın adamları bize bir müddet duraklamayı ihtar ederek, etrafı keşfe çıktılar. Nihayet, döndüler. Biz de, hiçbir taarruza uğramadan, bu havaliyi geçerek, ikindi üzeri, *Erzincan* hududu dahilindeki *Alanza* köyüne vardık (burası Erzincan'a iki konak mesafede idi).» Kabasika'nın adamları, kiralık yük hayvanlarını alarak eşyamızı indirip, döndüler. (Gümüşhane'nin Kelkit İlçesinde Kelkit'in 8 Km. kuzeybatısında, belediye teşkilâtı da bulunan büyük «Alansa»dan ibaret) «*Alanza* köyünde, köy-başı olan bir *Türk* asilzadesi ile karşılaştık. Bu zât, Erzincan Vâlisi (Temür'e bağlı Taharten) namına burada hüküm sürüyordu. Hakkımızda son derece hüsnükabul gösteren asilzâde, ikametimiz için yer göstermiş, istirahatimizi temin edecek her şeyi yapmış, bize levazım ve erzak göndermişti»(100).

Bayburt-Ovasının batı ucundaki *Sınor/Sünür* köyü, kubbeli câmi ve türbe gibi Bayındurlu yapıları ve kalabalıklığı ile, kasabayı andırır bir yerdir. Akkoyunlu devletini kuran Kara-İlük Osman Beğ'in (1400-1435) babası Tur-Ali Beğ oğlu *Hacı Fahreddin Kutlug Beğ*'in türbesi, burada kendi yaptırdığı güzel câmiin batı yanındadır. Türbedeki kitabede:» (Fakhrü'd-Dünyâ) ve'd-Dîn *Kutlug Bek* bin Bayındur El-Emirü'l-merhûm Tur-Ali Bek» ibaresi vardır(101). Bu bakımdan, *Amıd* (Diyarbakır) şehrini başkent edinen Akkoyunlular'ın baba-ocağı, Bayburd'un bu Sınor köyünde sayılırdı. Karakoyunlular'ın yıktığı *Erzincan*'ı 1457 de yeniden elegeçirip onartan *Uzun-Hasan*, 1458 baharına Fırat'ın kuzeyinde Tarmuk-Yaylası'nda topladığı ordusuyla Atabekler'in Çoruk boyundaki topraklarına girerek, başta (Tortum'daki) «*Nikhak kalesi*» olmak üzere «altı kaleyi *Gürcü kâfirleri*» elinden zaptetmişti. Bu «ilk Gürcistan Seferi», Kahire sarayında da duyulmuştu(102). 1461 yazında Osmanlılar'ın *Tırabuzon*'u fethine engel olmak için ordusunu Munzur suyu boyunda toplamış olan *Uzun-Hasan*, anası Sara-Khatun'un da katıldığı elçileriyle barış yolunu tutunca, derilen ordusunu boşuna dağıtmayıp, doyumluklara kavuşturmak için, ikinci defa «*Gürcistan Seferi*»ne çıktı: «der'akab ol tedârük ile *Gürcistân* üzerine varup, ta *Açıkbaş* (İmeret/Kutayıs) *Vilâyeti*'ne ve

(100) Klaviyo, I. 85-87.

(101) A. Şerif Beygu, Erzurum I, s. 254-257.

(102) Ahsenü't-Tevârih, yazma y. 77a, 85a; W. Hinz, s. 32. Ahsenü't-Te-vârih yazmasındaki yanlış imlâlı «Muhak» (Nıkhak) kalesinin yerini bilemiyen W. Hinz'-in, bu sırada «Uzun-Hasan'ın bilhassa *Kartli*'ye (Gori ile Tiflis bölgesine) taarruz ettiği ve burasını çiğnediği sanılmaktadır» demesi, yanlıştır.

Akhıskha'ya dek gaaret ü tahrîb ve çok esîr ü ganâim ile avdet etdi»(103). Uzun-Hasan'ın 1461 deki bu «Gürcistan Seferi», o yıl Atabek *II. Korkore*'nin (1451-1466), kendi ülkesine saldıran Kartli kıralı VIII. Giorgi'ye karşı metbuu Akkoyunlular'dan yardım istemesi üzerine, Gori ve Tiflis yakınlarına varınca, Kartli ülkesinin yağmasıyla sonuçlanmıştı. Akkoyunlu başbuğları *Derviş Gilekî* ile *Temür Beğ*, bu sırada *İmeret* (Açıkbaş) ile *Somkhet* (Loru çevresi) bölgelerini yağmalamıştı(104).

Böylece, daha 1458 deki «İlk Gürcistan Seferi»nde İspir'den aşağı Çoruk boyu ile Yukarı-Kür bölgelerindeki Atabek-Yurdu'nu kendisine tâbi kılarak himayesi altına alan *Uzun-Hasan*'ın, Karadenizde kıyısı bulunmayan, orta ve yukarı Harşıt boyundaki küçük *Meso-Khaldiya* (Torul) ile *Kürtün Beğliği*'ni de, 1461 Yassıçimen Anlaşması diyebileceğimiz ilk Osmanlı-Akkoyunlu uyuşmasıyla arada tampon bıraktırıp, Akkoyunlu himayesine aldığı anlaşılıyor. Karakoyunlu imparatorluğunu yıkarak *Tebriz*'i 1469 da başkent edinen *Uzun-Hasan*, Horasan'dan Fırat'a varan koca bir Akkoyunlu Hakanlığı kurmuş, Papa *II. Paul*'ün 1471 başında *Napoli* ve *Aragonya* kırallıkları ile, donanması güçlü *Venedik* ve öteki *İtalyan* hükûmetlerinin katılmasıyla kurduğu, Osmanlılar aleyhindeki ittifaka katılmıştı. 1473 yazında Venedik donanması Akdeniz ile Adalar denizindeki Osmanlı kıyılarını vururken, Fâtih ile Uzun-Hasan'ın 11 Ağustos Çarşamba günü *Otlukbeli*'nde yaptığı büyük ve korkunç meydan savaşını, topları sayesinde, Osmanlılar kazanmıştı(105).

1473 Otlukbeli bozgunundan sonra bir daha Osmanlılar aleyhine davranma cesaretini bulamıyan Uzun-Hasan, 54 yaşında iken 5-6 Ocak 1478 gecesi *Tebriz*'de ölünce, tahta geçen büyük oğlu *Halil Sultan*, rakip saydığı kardeşlerini öldürmeye girişti. Bu sırada Kara-Amıd'dan güçlü bir ordu ile gelen küçük kardeşi Şehzâde *Yakup Sultan*, 15 Temmuz 1478 günü Halil Sultan'ı yenerek öldürdü ve 15

(103) Müneccimbaşı, III. 161. Resmî Akkoyunlu tarihinde, Osmanlılar'ın Tırabuzonu fethi yılında Uzun-Hasan'ın: ordusu ile ıssız «*Erzenirrum*»a uğrayıp, ekini ve tahılı bol «*Avnik*»e geldikten sonra, oradan «*Akhıskha*»ya ve hiçbir «Ehl-i-İslâm'ın varmadığı *Karadeniz*»e kadar varıp, yağma ile döndüğü bildiriliyor (Kitâb-i Diyarbekriyye, II. 394).

(104) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I. 686 ve Not 1, 688 («Asan-Bek» «Tawrij Gilek» ve «Temur»); Ustaoğlu, Batum ve Artivin Tarihi, s. 14-15; Allen, s. 133-137.

(105) W. Hinz, s. 48-54; Tursun Beğ, s. 151-153, 158; Âşıkpaşaoğlu, s. 221-224; İ. H. Uzunçarşılı, II. 98-101.

yaşında iken Akkoyunlu tahtına geçti(106). İşte bu sıralarda, *Atabekler Tebriz'e* itaatten ayrıldıkları gibi, Tırabuzon'un güneybatı yanındaki tampon *Meso-Khaldiya* (Torul) *ve Kürtün Beğliği* başındaki *Kabasitanlar* da, iç karışıklıkları yatışmayan Akkoyunluların himayesinden uzak kalmıştı. *Tırabuzon Sancağı*'nın Borçka'dan aşağı Çoruk sağında kalan ve Gürel Beğliği'nden Atabekler'e geçip, bunlardan bir kolun elinde bulunan *Madzahalét* (Maçakhal) bölgesi de, rakip kardeş Atabek prenslerinin gözkoyması yüzünden, kendi beğlerinin rızasıyla Osmanlılara bağlanıp, güvenliklerini sağlamak istedikleri anlaşılıyor. Çünkü, sonraki Osmanlı belgelerinde, «*Maçakhal Sancağı*»nın Atabekler soyundan olan beğlerinin, «yurtluk-ocaklık» olarak burayı idare ettiklerini görüyoruz.

Uzun-Hasan'ın ölümünden sonraki hâdiseler ile doğan fırsatlar, Osmanlıların Harşıt boyundaki *Kabasitanlı Beğliği*'ni ortadan kaldırmalarına ve *Madzahalét*'i de ocaklık yoluyla Torabuzon'a bağlamalarına yol-açmış oldu. Fâtih'in son Başveziri (1477-1481) Karaman (Konya)lı Nişancı Mehmed Paşa, kendi iktidarı zamanında fethedilen bu iki beğlik için, ancak şu bilgileri vermektedir:

«Sultan Hazretleri, 884 (1479) yılında Şerefli Merkezinde (İstanbul) oturarak, Tanrının yardımı ile düşmanları yenen ordusundan küçük bir fırkayı *Gürcistan* bölgesine gönderdi. Orada, *Torul* denilen (başkent) kale ile, *Madzahalét* ضماخليت ülkesini baştanbaşa fethettiler»(107).

(106) Müneccimbaşı, III. 164-165; W. Hinz, 56-57.

(107) Osmanlı Tarihleri, I. 360. Mükrimin Halil tercümesinde (TTEM, 3/8. sayı, s. 154-155), bu iki yerin nereleri olduğu belirtilememiştir. İ. H. Danişmend, 1947 de basılan «İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi»nin I. Cildinde (s. 344), birincisinin yerini göstermiş ve «*Turul-Durul*» diye doğruya yakın okumuşsa da, ikincisi için: «bu yerin ismi çok muharref olduğu için neresi olduğu belli değildir» diyerek, eski imlâsını bile göstermemiştir. Sadeleştirdiğimiz «Câm-i Cem-Âyîn» ile birlikte basıma hazırlanan İ. H. Konyalı'nın Nişancı Mehmed Paşa'nın eserini tercümesi sırasında kendilerine, «*Mazahalét*» okunması gerektiği ve yerinin de Artivin'deki «*Maçakhel*» olduğunu anlattığımızdan, doğru yazıp izah etmiştir (s. 324, 325, 360). Fakat, bunu «*Mazahilit*» okumada ısrarında ve ayni sahifede «Koba» için «Kuban olacağı şüphesizdir» demekle yanılmıştır (s. 360, Not 2). İ. H. Uzunçarşılı (II. 56) ise, yönü ve serdarların isimleri ile yerlerin adlarını daha karışık bir halde şöyle tanıtmıştır: «Trabzon'un doğu (güneybatı olacak) taraflarında Kabazitenler'in şehri olan *Meso Chalde*»yı («Madzahalet»i yakıştırarak) «*Hızır Bey*», «sulhen ve tamamen aldı»; «Trabzon ile Gümüşhane arasındaki *Tirol* (Torul olacak) mıntakası» da, «*Rakkas Sinan Bey* tarafından elde edilerek, Tirol Beyi Erzincan'a kaçmıştır». Halbuki, Başvezir Nişancı Mehmed Paşa'nın tarihi, müellif hattıyladır ve hiçbir imlâ yanlışı yoktur.

Osmanlı arşivinden faydalanmış olan Bitlisli İdris, Torul Beğli'ğini ortadan kaldıran Osmanlı başbuğunun adını doğru yazarak, şöyle diyor: «Rumiyye-i-Suğrâ (Amasya) Vâlisi (Sancakbeği) Veliahd Şehzâde *Bâyezid*», Padişahın buyruğu üzerine, 884 (1479) yılında maiyeti erkânından «kendi veziri *Rakkaas Sinân Beğ*'»i bir çeri kolu ile «Erzincan ile Bayburt yanındaki *Torul Hâkimi*» üzerine gönderdi; ülkesini fethettirdi. *Torul Beği* de, kaçıp «Uzun-Hasan(ın oğlu Yakub Han)a sığındı» (108).

Kemalpaşazâde, Torul seferinin sebebini ve tafsilâtını öteki kaynaklardan çok geniş yazdığı halde, başbuğun adını yanlış göstermiş veya ikinci serdarı anmıştır(109). «Hazreti Sâhib-Kırânun (Fâtih'in) icâzetile Şâhzâde-i sa'id Sultân Bâyezid, *Gürcistân*'a leşger-i kişver-sitân gönderdiğini, ol uçda üç hisâr-i üstüvâr ki: *Torul* طرول ve *Cezre* جزره (Kürtün) ve *Çanekhah* چانخاه (Çanıça/Gümüşhane) derlerdi alup, Diyâr-i Küffâr'un altın üstüne döndürdüğün beyân eyler» başlığı altında Kemalpaşazâde şu haberleri veriyor(110):

Torul Beği'nin kaçarak (bir yıl önce ölen) Uzun-Hasan'a sığındığını yazan Bitlisli İdris (Heşt-Bihişt, Aliemiri yazması, y. 158b; tercümesi, y. 157b) ile Rumlu Hasan Bek (Ahsenü't-Tevârih yazması, y. 130b), ayni kaynaktan faydalanmışa benziyor. Halbuki ikisi de, Torul fethinin h. 884 te geçtiğini anarlar.

(108) Heşt-Bihişt, Aliemiri yazması, y. 158b; tercümesi, y. 157b. Tâcü't-Tevârih'te (II. 568), Torul fethinin gecikmesinin, «*Hâkim*inün,*Hasan-i Diráz* ile ittifâkı»ndan ilerigeldiği; ve «avâık-i zarûriyye 'avkı ile 'akdın te'hîre düşmüş» bulunduğu; Amasya Sancakbeği Şehzâde Bayezid'in «Vezirleri olan *Rakkaas-Sinân Beğ*»in «*Torul Vilâyeti*»ne varınca, «*Hâkimi*'nün mukaavemete ıktidârı olmaduğu cihetden (komşu ve hâmi Akkoyunlu toprağı) *Erzincan*'a cân atup, memleketden elçekdi»ği belirtiliyor.

(109) Tırabuzon'daki Sancakbeğliği sırasında h. 888 (1483) yılında buradaki Kulaklı-Çeşmeyi yaptıran Torul fâtihi «*Tâcüddin Sinân Beğ*», bu hayratına koyduğu arapça kitabesinde: (3) تاج الملة و الدين سنان بك دام اقباله الذي
(4) غلب على قهر امير كور تون و نا ... (طرول) و فتح بولايت
(5) و ظفر على وضع الجزية و الخراج على اهلها
(TOEM, VIII. 334; Ömer Akbulut, Trabzon Kitabeleri, s. 28), «*Kürtün* ile (öteki adlar kırık) ... *Beği*»ni kahr ile yenerek, vilâyeti halkını cizye ile haraca bağladığını, bildiriyor.

(110) İbn-Kemal, s. 464-467. Burada andığımız bütün kaynaklarda ve Solakzâde (s. 261) de hep, «*Rakkası Sinân Beğ*»in Torul Beğliğini fethini yazmalarına karşılık, Kemalpaşazâde'nin «*Mehmed Paşa*» demesi, bir yanılma eseri değilse, «Sinân Beğ»in ikinci adının da «Mehmed» olmasından ilerigelse gerektir. Yukarıdaki kitabede de «*Sinân Beğ*» adının geçmesi, asıl serdar fâtihin öteki kaynaklarda anılan isminin doğruluğunu gösterir.

884 (1479) yılında *Padişah*, bir yere gitmeden, ilkbahar gelince Karadeniz kıyısında yazlığa çıkıp, otaklar kurdurdu. Henüz cizye ve haraca bağlanmamış bulunan Kâfirlere akın edilmesini buyurdu. İtaat etmiyenler üzerine, seçme çeriler gönderdi. Bu arada «Hızır Paşa oğlu *Mehmed Paşa*'ya emretdi, Rûm (Sıvas) çerisile *Gürcistân* üzerine gitdi.» Bu vezir, (Amasya Sancakbeği) Şehzâde Bayezid'in divanında bulunuyordu. Bu seferin sebebi şudur: Şehzâde (Bayezid) av mevsiminde avlanırken, «cins-i tüccârdan bir tâife, rehgüzârunda dururlar. İzhâr-i tazallüm edüp, *Gürcüler*'den (Kabasitanlar'dan) şikâyet eylediler: «*Diyâr-i-'Acem*'den gelürken, *Torul* nâm kal'anun ehli bizi gaaret etdiler» deyüp, mâcerâların hikâye eylediler.» Bunun üzerine Şehzâde, onlardan öcalmak için dilediği izni Padişahtan aldı.

«Sâbıkaa zikrolan Serdâra (Mehmed Paşa'ya): «*Toğrul-Hisârı*'-nun üzerine doğrul, var» deyü Fermân-i-Âlî-şân vârid oldu. Bunun üzerine Bayezid, çerisini vezirine koşup gönderdi; kale fethine gerekenleri hazırlayıp gittiler. «*Hisâr-i Toğrul*'un ki él dilinde *Torul* demekle iştihâr bulmuşdur(111), üzerine konup; içindeki *Küffâr*-i bed-girdârı muhâsara etdiler.» Taştan yapılma olan kalenin başı «eflâke urûc etmişdi; gûyâ ki kal'a-i âsmânun burûcundan bir burcdu.» Osmanlılar burayı *toplar*'la döğdüler, içindekiler de oklarla öldürüldü. «Burc ü bârûsın pest edüp, darb-i destile ol kal'ayı teshir etdiler.»

«Ol diyârda iki hisâr dahı vardı, onların üzerine gitdiler. Birine *Cezre* جزره (112) ve birine *Canekhâh* جانه‌خواه (Çanıça/Gümüşhane'nin 5 Km. batı yanındaki eski merkezi Canıca/Canca) derler-idi. Onları dahi, içlerindeki gümrâhların ellerinden hâh-nâhâh aldılar; ehl-i-fesâdun hânelerine cârûb-i gaaret ü hasâreti çalup, bed-nijâdların cânlarına nâr-i mihnet ü âşûbu saldılar. Mezkûr hisârlar ki, ol kenârlarda *harâmiler*'e makaam ü mesken, *reh-zenler*'e ârâmgâh ü me'mendi,

(111) Kemalpaşazâde'de «*Toğrul*» ve öteki Osmanlı ve Akkoyunlu kaynakları ile, fetih sırasındaki «él dilinde» olduğu gibi bugün de «*Torul*» denilen bölgenin adı, Tırabuzon kronikleri ile Klaviyo'da «*Dorila*»dır. Yerli veya Hıristiyan söyleyişinde sona eklenen «*a*»nın, gürcücede çok görülen sessizle biten adların (Kür-Kura, Apkaz-Apkhaza, Acar-Acara, Çoruk-Corokhi, Tiflis-Tbilisi, .. gibi) sonuna katılan bir sesliden ilerigeldiğini sanıyoruz.

(112) Aliemiri yazmasında (y. 125b, 126a) «*Cerze*»dir. Burasının, «*Kürtün*» bölgesinin idare merkezi bir kale olduğu anlaşılıyor. Çünkü, Osmanlı kroniklerinde anılmayan «*Kürtün*»ün fethedildiğini, Sinân Beğ'in Tırabuzon'daki Kulaklı-Çeşme kitabesi bildiriyor.

harâb etdiler. Ol meyşûmlarun hânelerini âşyân-i bûm ü gurâb kılup, ol kal'alarun kullarını tûde-i türâb etdiler.»(113).

Eldeki en eski «Tırabuzon Sancağı» tahrir defteri olan h. 921 (1516) tarihli dirlik defterinde, 1479 da fethedilen eski *Meso-Khaldiya* bölgesi toprakları, aşağıda «*Vilâyet-i Kürtün*» ve yukarıda «*Vilâyet-i Torul*» adıyla iki «Nâhiye»ye ayrılmış gösteriliyor; «*Khaş-rıd/rûd*» çayının Kürtün'den aşağı ağız bölgesi ve çevresi de, «*Görala*» (Görele) ve «*Karaburun*»u da içerisine alan Türkmenlik bölgesi olarak «*Vilâyet-i Çepni*» adıyla ayrı bir (1479 dan eski) «Nâhiye» sayılıyor(114). Yine bu tahrir defterinden, 1404 te Klaviyo'nun gördüğü gibi, Harşıt boyundaki köylerin çoğunun eskiden beri Türkmen boy ve oymaklarının yurdu olduğu ve birkaç sarp kalenin Kabasitanlılar elinde kervanlardan bâc alan eşkıya yatağı kaldığı anlaşılıyor. 1479 fethinden 37 yıl sonraki «*Vilâyet-i Kürtün*» nahiyesinde şu Türkmen boy ve oymaklarıyla anılan zengin köylerin bulunması, bunu gösteriyor: «*Döger, Alayontlu, Uragir, Boynuyoğun, Buğalu, Avcılu, Karabörk, Boşcalu* (son ikisi Tiflis altından gelme Karapapak ve Borçalu'dandır), *Oğuz, Oruçbeglü, Çanakçılu, Kızılcalu*, (Danişmendlü) *İsmailbeglü*, Cemâ'at-i *Nökerân*.»

«*Vilâyet-i Torul*» nahiyesindeki 71 köyden, üzerinden bugün şose geçen «*Zikana*» köyü ile Gümüşhane yerindeki «Kayre-i *Eski-Canıca*» da anılıyor. 1516 defterinde bu nahiyedeki köylerden şu 32 sinin adları türkçe ve türkçe ile ilgili görünüyor: *Kharak, Aşağı-Müd* (Şair ve Muharrir N. Atsızın dedelerinin köyü «Midi» burasıdır), *Korum, Üçkilise, Büyük-Çit, Küçük-Çit, Kân-Çatağı, Aş, Marsalu* (Marsallu?), *Saru-yatı, Durna, Tazık, Akpınar, Morkon, Khasköy, Koşa* (=çifte demektir-), *Ada-Mezreası, Erek, Koz-oğlu, Beşkilise, Kökes, Ulu-köy, Parkı, Kopuz, Yeni-kharman, Kösten, Küçük-Şalva, Çaka, Artasa* (şimdi: Torul ilçesi merkezi Ardasa), *Kharşan, Akça-Kal'a* (esas Toğrul/Torul kalesi), (Yağmurderesi'ne tâbi) *Şebkhane* (şap çıkarılan köy). Yavuz'un 1511 de babası ile veya 1512 de kardeşleri ile savaştığı sırada, Erzincan üzerinden Harşıt boyuna ve Kızılbaş Çepnilerle işbirliği yaparak, Karadeniz kıyılarına yapılan Safîli akınından ibaret «*Kızılbaş-Fetreti*»nde «yarar»lıkları görülen Torul bölgesi Hıristiyanlarından «*Macukalı Androniko*» ve «*Çulkha Kobılu*» gibilere de, «tımar» verildiği ve sipahilere katıldığı bu defterde anılıyor.

(113) İbn-Kemal (s. 541), Fâtih çağı fetihlerini anarken de, «*Torul Kal'ası*'nı, *Gürcistân Sultânı*'ndan alup; cânlarına od salmışdı», diyor.

(114) Başvekâlet Arşivi-Tapu, Sayı 52, s. 362b-386b, 390b-411b.

Torul, Osmanlıların doğu hazinesini besliyen altın ve gümüş paraların külçesinin, Doğu ve Orta-Anadolu'da hattâ Irak'taki kubbeli yapılarda kullanılan kurşunun(115), İran ve Kafkasya seferlerinde orduya yüzbinlerce tüfek mermisinin(116) çıkarılıp yapıldığı «*Canıca*» (Gümüşhane) ile «*Korum/Kurum*» ocakları, işletilen bir gelir kaynağı idi(117). Kanuni'den itibaren Erzurum ile Tırabuzon adına kesilen paraların da darbhanesi, büyük maden ocaklarının işletildiği bu Gümüşhane/Canıca'daydı.

---

(115) Halil Edhem, Meskûkât-i Osmâniyye, I. 258, 381-382; Mühimme, XXI. 74, 16 Ramazan 980/20 Ocak 1573 («Nefs-i Tokad'da yapılan câmi' içün Bayburd ve Gümüşhane'de der-mahzen olan kurşunu kira ile Tokad'a gönderilmek» için Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm). Mühimme, XXVI. 291, 4 Rebi'ülâhir 982/24 Temmuz 1574 («Canıca Ma'deni'nden hâsıl olan kurşun, Kızılbaş (İran)a (kaçak) gönderüldüğü istimâ' olundu»ğundan, engellenmesi için Erzurum Beğlerbeğisine Hüküm). Mühimme, XXXII. 197, 17 Muharrem 986/26 Mart 1578 («Canıca Ma'deni'nden Bağdâd'a altı bin kantar kuşun» gönderilmesi için hüküm.

116) Meselâ, 27 Zilka'de 986 (26 Ocak 1579) tarihli «*Canca* (Canıca) *Ma'deni* (Emini)*ne*» yazılan Hüküm'de şöyle deniyor: «*Diyâr-i Şark*'a Sefer-i zafer-rehbere fermân olunan asâkir-i mansûre mühimmi içün, *otuz kerre yüzbin* (3000000) *tüfenk fındığu* lâzım olup; mu'accelen dökülüp, Serdâr olan Vezîr'üm (Lala-) *Mustafâ Paşa* adâm-Allâhu Te'âlâ iclâlehuya irsâl olunmak emrim olup; ol bâbda Serdâr-i müşârün-ileyhe Hükm-i Şerif'üm gönderilmişdir. Buyurdum ki, müşârün-ileyh tarafından Hükm-i Şerif'ümle âdem geldükde, aslâ te'hîr ü terâhi» etmiyerek, «fermân olunan *otuz kerre yüzbin tüfenk fındığu*'nu, mu'accelen ihzâr ve tedârük edüp, dahı müşârün-ileyhe irsâl ve îsâl edesin..» (Mühimme, XXXIII.533).

(117) İran ülkelerine kaçak olarak aşırılması yüzünden III. Murâd'ın Erzurum adına Gümüşhane'de akça ve altın para kesilmesini yasaklamasından doğan sakıncalar, Divan'a arzedilince, bu yasağın kaldırıldığını gösteren ve 17 Şevvâl 985 (28 Aralık 1577) günü «*Erzurum Beğlerbeğisi*»ne yazılan Hüküm'de şöyle deniyor: «Mektûb gönderüp, *Canca Ma'deni*'nde akça kesdirilmekle: rencber tâifesi ve tüccâr ve sâir âyende ve revende, refâhiyyet ile mu'âmele etmekle, âsân vechile râyic var-idi. Pâra kat-olunmak (yasak) şart olalıdan berü, cemî' mu'âmele bozulup ve kesilen pâranın dahı, sâir vilâyetde râyici olmaduğun, bildürmüşsün.»

«İmdi, akça kesilicek, *Yukaru-Cânib*'e (Azerbaycan ve İran'a) gitmemek lâzım gelür. Buyurdum ki, (bu Hüküm sana) vardukda, gerü (yine) pâra kesdirüp; ve *kadîmden kesildüğü üzere, onbin altun dahi* kesdirüp ve *altı yük çil-akça* (600000 gümüş para)yı, Emr-i sâbık mûcebince, Nevrûz'a (21 Mart 1578'e, yani iki-ikibuçuk aya) değin erişdirüp, (Istanbul'a) gönderesin. Mezbûr husûs dahı, emr-i mühimmâtdandır. Dâimâ muttasıl kesdirüp, 'alettevâlî *İstanbul*'a göndermekden hâlî olmıyasın» (Mühimme, XXXIII. 371).

25 Şevvâl 985 (4 Ocak 1578) tarihinde «*Erzurum Beğlerbeğisi'ne ve Defterdârı*»na yazılan Hüküm'de de, *Gümüşhane* ve bura Emînine bağlı *Korum*'daki altın ve gümüş külçe istihsaline şöyle işaret ediliyor: «*Torul Kaadisi* mektûb gönderüp, *Canca Ma'deni*'ne, bervech-i iltizâm *Emîn* olan *Halîl*, Meclis-i Şer'a (Mahkeme'ye) gelüp: *Canca*

Yukarıda görüldüğü gibi, yalnız Başvezir Nişancı Mehmed Paşa'nın 1479 da Torul'un fethi sırasında alındığını bildirdiği «*Madzahalét* ضماعليت *ülkesi*»nin yeri, 1949 yılına değin bilinmiyordu(118). Dede-Korkut Kitabındaki «Kadzan» ve «Kadzılık» adlarında görüldüğü gibi peltek oğuz-ze'si ile bugün de Acaralıların «*Madzakhal*» dedikleri bu bölge, yukarısı bizde ve aşağısı Acara Muhtar Sovyet Cumhuriyetinde kalan Osmanlı belgelerindeki «*Maçakhal*» Sancağından ibarettir. 1479 da anılan adın sonundaki «*et*» eki, gürcüce «lik/lık» ve ülke anlamını bildiren (Os-et, Urus-et, Türk-et, Apkhaz-et, Can/Çan-et, Triyal-et.,..gibi) bir sonektir. «*Madzakhél/Maçakhél*» adı, Acara lehcesinde «*çamurlu/balçıklı*» demektir. Çoruk ağzı doğusunda ve Şavşat batısındaki bu bölge, çok yağmur almakta ve gerçekten kaygan çamur ve balçıkları ile tanınmaktadır. Bir bölgeye ad olan Madzakhal/Maçakhel'in merkezi, zaman zaman değişmiştir. Evliya-Çelebi, Çıldır/Ahıska Eyaletine bağlı sancakları sayarken «*Macakhel Sancağı*» için «*Avkhetci Kal'ası*, Sancakbeği tahtıdır. Defter-i Hakanîde *Macakhel* yazar, sarp kal'adır» diyor(119).

Eldeki Mühimme Defterlerinde ilk olarak «*Macakhél* ماجخيل *Sancağı*»ndan, evini bozan köylülerin yolkeserek, Acara yolcularına zarar vermelerine engel olunması için, 981 (1573) yazında gönderilen bir Hüküm'de bahsedilmektedir(120). *Madzahalet/Maçakhél* Sancağı

Ma'deni'nden mâh-i Zilhicce'den Şa'bân ayının intihâsına değin (19 Şubat-11 Kasım 1577 arasındaki sekizbuçuk ay içinde), *her hafta* gâh *onüç* (bin)ve gâh *onbeş bin dirhem* (40 300 ve bazen 46 500 gram) *altun* ile *gümüş* hâsıl olup; sî'a-i mîrî ve (İstanbulun) *Darbhâne-Altunu* ile, *her haftada bin filori*'ye karîb akça tahsîl olunup; ve bundan gayrı, Ma'den-i mezbûr tevâbi'inden *Korum Ma'deni*'nden dahı *her hafta onbin dirhem*'e (31 kg.) karîb *gümüş*» elde edilirken, bu ara «tâ'ûn» (kolera) salgınından, işçilerden «bir niçesi fevt» olduğundan, ocaklar ve «*Darbhâne* mu'attal kalup», bu yıl çok zarar gördüğünden, iltizamında belirtileni ödeyemiyeceğini arzile, ona göre muamele yapılması dileğinde bulunmuştur (Mühimme, XXXIII.401). 1578 yılında «*Erzurum Defterdar*»lığı, «Erzurum Hazinesi»nden «*kırk yük* (4 000 000) *akça*», Şark Serdarı Lala-Mustafa Paşa'ya teslim etmiş ve «*Canca Madeni'nden on yük çil-akça*»yı da, Balı Çavuş ile Istanbul'a göndermişti (Mühimme, XXXV, 600, 16 Receb 986/18 Eylül 1578).

(118) İstanbulda «Türkiye Yayınevi»nin neşrettiği «*Osmanlı Tarihleri*»nin *I. Cildi*'nde (s. 360), Konyalı İbrahim Hakkı, ayni ciltte çıkan bizim «Câm-i Cem-Âyîn» sadeleştirmesi dolayısıyla tanışırken verdiğimiz haberleri, iyi değerlendirememiş; bölgenin adını, «*Mazahilit*» diye yanlış göstermiştir.

(119) Evliya-Çelebi, II. 322, 325.

(120) «*Livana* (Artivin) ve *Pe(r)t-Ekrek* (Yusufeli) ve *Macakhel* ماجخيل *Sancağı Beğleri*'ne Hüküm ki, *Acara Beği Abdurrâhmân* âdem gönderüp: taht-i hükûmetinize

ocaklı-beğleri olan Atabekler kolunun, 1479 daki fetih sırasında kendi arzularıyla Osmanlı ülkesine katıldıkları ve ancak 82 yıl sonra gönül isteğiyle İslâmlığı benimsedikleri, 986 (1578) de başlıyan Doğu-Seferleri'nin ilk Serdarı *Lala-Mustafa Paşa*'nın Maçakhél-İmerkhev-Şavşad Atabekleri soyundan *Lağveş* (=Şişman)-*Ahmed Beğ*'e yazılan mektubundan anlaşılıyor(121). Bunda (970/1563 yılında Erzurum'daki Lalapaşa-Câmiini yaptıran) Lala-Mustafa Paşa, Erzurum Beğlerbeğiliği (1561-1563) sırasında yaptığı öğütlemelerle, İslâm dinine girerek *«Ahmed»* adını alan ve 1578 de «Şavşad Sancağı Beği» olan *Lağveş*'in, kaynatası olan Kakhet Bagratlı Kıralı bölgesini ve Ahıska ile Ahılkelek'teki Varazaoğlu'yu, Safîlilerden yüzdöndürüp Osmanlılara çevirmeye gayret etmesi isteniyor. «Ma'lûmunuzdur ki, sâbıkaa şeref-i İslâmla müşerref olmanuza ve sa'âdetlü *Pâdişâh*'un (Kanunî'nin) râyet-i sa'âdet-âyâtile (Sancakbeğliliğile) akrân ü emsâl mâbeynin-de behre ve şeref bulmanuza, bu muhibbinüz sebeb-i zâhiri düşüp» diye de hatırlatılıyor.

Madzahalét/*Maçakhal*/*Maçakhel* bölgesi, Acara-Suyu'ndan önce sağdan Çoruk'a karışan ve 16 Mart 1921 Moskova Muahedesiyle Batum ile Acara'yı (1877 de Türkiyeninken Çarlığa bırakılıp, 3 Mart 1918 Brest-Litowsk Muahedesiyle geri alındığı halde) Anadolu'dan kopararak Sovyetler Birliğine bırakan son devlet sınırına göre, baş kolları beride kalan *Akrıyas-Çayı* boylarındaki balkanlık derelerden ibarettir. Bu çayın başlarındaki Artvin'e bağlı 6 köyden ve mahallelerinden ibaret *«Maçakhél Bucağı»*na, öteden beri halk arasında *«Yukarı-Madzakhél/Maçakhél»* ve sınır ötesinde kalan 20 köylük büyük bölümüne de *«Aşağı-Maçakhél»* ve Acaralılarca *«Madzakhél-is-Pir»* denilmektedir(122). 1289 (1872) tarihli IV. «Tırabuzon Sâlnâmesi»ndeki mülkî düzen cetvelinde: merkezi Batum olan *«Lazistân Sancağı»*nın, merkezi «Khula» (Kula/Kule) olan *«Acara Kazâsı»*nın *«Maçakhél Nâhiyesi»*nde, halkının hepsi «Müslim» olan 3955 evli 26 *köy* bulunduğu belirtilmiştir. İşte bunlardan 6 sı bugün beridedir.

tâbi olup, *Acara Sancağı*'na karib olan yollar üzerinde kadîmden ba'zı köyler sâkin olup, *Livâ-i Acara*'ya mürûr u 'ubûr eden kimesnelere zarar u ziyân olunmaz-iken»; şimdi bu köylerin halkı dağıldığından yerleri ıssız «hırsuz ve harâmî yatağı olup»; gelen geçenlere zarar vermektedirler. Bu köylerin yeniden iskânı buyurularak, sıkı tenbih ediliyor (Mühimme, XXII, 334, 26 Rebî'ülevvel 981/26 Temmuz 1573).

(121) Nusretnâme, y. 22b-24b.

(122) Artivin ve ilçeleri üzerine üç değerli eser neşreden ve Yukarı-Maçakhel merkezinde altı yıl Başöğretmenlik yapan dostumuz Yusufelili M. Âdil ÖZDER'den öğrenilen bu haberler, Adapazarı'ndaki Acara ve Maçakhelli göçmenlerden de tahkik edildi.

Artvin'de «Meclisi Umumî Vilâyetin (1)925 senesi ictimaında kâmilen değiştirilmiş» olan eski köy adlarının yerine konulan yenileri, bugün de resmen kullanılmaktadır. Artvin'in *Borçka İlçesi*'ne bağlı *«Maçakhél Bucağı»*nın 6 köyünün 1925 ten önce ve sonraki adları şöyledir(123): 1) *Khertvis* (Bucak merkezi): *Câmili* (buranın mahallesi *«Kâftaret»*=Sırtlanlı'nın yarısı sınırın ötesinde kalmıştır), 2) *Mindiyet*: *Maral*/*Maralköy*, buranın mahallesi *İremét*'tir. 3) çayın başındaki *Akrıya*: *Uğur*, 4) *Kuvabis-Tavi* (acaraca: «kaya-tepesi» demektir): *Kayalar*, 5) *Efrat*: *Efeler*, 6) *Zedvâka*: *Düzenli* (1: 500 000 lik Anadolu haritalarında yanlışlıkla «Düşenli»). Resmî sayım yayınlarında Artvin İlinde gösterilen *«gürcüce konuşanlar»*ın bütünü Borçka'nın «Maradet» Bucağı ile Şavşat'ın İmirkhev/Meydancık bucağının köylüleri olup, dilleri «Acara-Gürcücesi» sayılır ve eski ile yeni Kıpçak ve Anadolu türkçesi sözleriyle dolu bulunduğundan, İmeret (Kutatıs) ve Kartli (Tiflis) Gürcülerince anlaşılmaz(124).

Gerek Yavuz çağındaki *«Tırabuzon Sancağı»* tahrir defterlerinde, gerekse Kanunî zamanında tutulan Atabek-Yurdu *«Gürcistan Vilâyeti»* tahrir defterlerinde, 1479 daki fetihte itaat ettiği için yerli ocaklı-beğler elinde bir «hükûmet»çik sayılan *«Maçakhel Sancağı»*nın ve komşusu *«İmerkhev»* ile *«Şavşad»*ın da, XVI. Yüzyıl boyunca Osmanlı tahririne girmediğini görmekteyiz(125). XV. Yüzyıl ortalarında: 1) *Samçkhe* (Ahıska), 2) *Şavşet* (Madzakhél-İmerkhev-Şavşat), 3) *Cavakhet* (Çıldır-Ahılkelek), 4) *Kalarcet* (Ardanuç-Artivin) ve 5) *Tao* (Tortum-Oltu-Tavusker-Yusufeli/Dav-Eli) adıyla beş bölgede beş kola ayrılan *Atabekler-Yurdu* (Sa-Atabago) bölgesinin(126), Evliya-Çelebi'-

(123) Muvahhid Zeki, Artvin Vilâyeti, s. 111, 121.

(124) Bu hususu, 1966 yazında Artivin ilçelerini dolaşırken, Borçka ve Maradet'te tesbit ettik. 93 Felâketimizden sonraki Çarlık idaresinde gelen Kartvel ve İmeretli Gürcü memurları ile tercümanla anlaşan bu *Artvin-Acaralıları*, bugün de Tiflis/Gürcistan Radyosunun dilini, anlamıyorlar. Bugün *Borçka İlçesi*'nin: *Merkez* Bucağında 11, *Maradet*/*Muratlı* Bucağında 6 ve *Murgul*/*Göktaş* Bucağı'nda da 8 köy; Şavşat'ın Borçka'ya komşu *İmerkhev*/*Meydancık* Bucağındaki 15 köyün anadili «acara/acar» dilidir.

(125) Böyle defterler, İstanbul ve oradan 1925 te Ankara'ya getirilen (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ndeki) «Kuyûd-i Kadîme» arşivlerinde yoktur. Şark Serdarı *Ferhad Paşa*, h. 992 (1584) yazında, Ocaklık ve Yurtluk Sancakların merkezleri oldukları halde, *Şavşad*, *Livana*, *Maçakhel* ve *Yukarı-Acara* (Khula) hisarlarına kale erleri ve top yerleştirtmiş; ayrıca, *Maçakhel Kalesi*'ni, yeniden onartmıştı (Künhü'l-Ahbâr, y. 362b).

(126) Mirza Bala, («Gürcistân», İA, IV. 841), bu bölünmenin, XV. Yüzyıl başlarında da devamına işaret eder.

nin «*Şavşadistan*» dediği Çoruk-Acarasuyu kavuşağından Ardahan ve Poskov'a kadarki kesimi kaplıyan «*Şavşét*» *bölgesi Atabekler* kolundan herbiri bir ocaklık-sancak sayılan *Maçakhél*, *İmerkhev* ve *Şavşad*'a hâkim olan üç kardeşin de, 1561-1562 yıllarında Erzurum Beğlerbeğisi Lala-Mustafa Paşa'nın delâletiyle Ortodoks-Hıristiyanlıktan dönüp Hanefî-Müslüman olduklarını, yukarıda anılan Lala-Paşa'nın «Lağveş Ahmed Beğ»e yazdığı mektup ile, şu belgeden anlıyabiliriz:

«Erzurum Beğlerbeğisi'ne ve Defterdârına Hüküm ki, *Macakhel Sancağı Beği* (Atabekli Lağveş-) *Ahmed Beğ* mektûb gönderüp: *babaların ocağın* (irsî hükûmet bölgesini) büyük karındaşı (merhum) *Mehmed Beğ* tasarruf ederken, üç karındaşı bile birleşdirilmek içün, Livâ-i mezbûra Vilâyet-Kâtibi (Erzurum'dan Khoca nâm Emîn-i-Kalem, 978 sonunda/1571 Mayısında) «gönderilüp; varup, tahrîr eyledükde: *asıl ocakları* (Macakhél) beş kerre yüzbin akça ile büyük-karındaşı *Mehmed Beğ*'e verilüp; ve eyü yerlerinden iki kerre yüzbin akça ile (İmerkhev bölgesi) küçükkarındaşı *Mahmûd*'a verilüp; ve kendüye (Lağveş-Ahmed'e) hâs yerlerinden iki kerre yüzbin akçalığı (Şavşad bölgesi) dahi kendüye tevcih olunup. Sonra, büyükkarındaşı fevt olup, Sancağın yedi yüzbin akçalığı (Şavşad ile İmerkhev) küçükkarındaşına ve (üç) yüzbin akçalığı dahı kendüye tevcîh olunup. Lâkin kendünün (Macakhel'den ibaret çok balkanlık ve verimsiz) sancağı gaayetle bihâsıl olmağla; büyükkarındaşından mahlûl kalan üç kerre yüzbin akça, elünde olan harâbenün (Macakhel'in) üzerine zammolunup, cümle altı kerre yüzbin ile inâyet buyurulursa, karındaşı oğlundan (Mehmed Beği'in küçük yaştaki oğlu Husrev'den) taleb olunacak mâl-i-mîrîyi edâ etmesine ta'ahhüd ederim, deyü bildürdü».

«İmdi, müşârün-ileyh *Mehmed Beğ*'ün (Macakhel'e ait ocaklık) Berâtında: *kendüden sonra oğluna verile*, deyü (Kanunî fermanında) mukayyed olmağın, (Lağveş-Ahmed'in dileği) müyesser olmamışdur. Buyurdum ki: vardukda, müşârün-ileyhe tenbîh eyliyesin ki, karındaşı oğlunun zimmetinde olan mâl-i-mîrîyi bîkusûr cem' ü tahsîl eyleyüp, Erzurum Hazînesi'ne teslîm eyliye ki, irsâliyye ile kendüye (sonu kopuk)»(127).

Şavşad ile İmerkhev'deki kardeşi ve yeğeninin Lağveş-Ahmed Beğ'den şikâyetleri üzerine gönderilen Hükümde de şunlar bildirilmektedir: «Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm ki, hâlâ *Şavşad* ve *İmirkhev* Sancakları Beğleri *Mahmûd* ve (yeğeni, Mehmed Beğ oğlu) *Khusrev* dâme izzehümâ mektûb gönderüp: bundan akdem Vilâyet tahrîr olunup, Sancaklarımuzu ta'yîn eyledikde (1571 Mayısında), kıdvetü'l-ümerâü'l-kirâm (Macakhel Sancakbeği) *Ahmed* dâme izzehuya, *Sancaklarımuz içinde ba'zı karyeler* hâs ta'yîn eylemekle, Sancakları dâhilinde olan karyelere gelüp sâkin olup—re'âyâya envâ'-i ta'addî eyledüğünden gayrı—, gavgaa eylemekden hâlî olmaduğunu; müşârün-ileyh sâbıkaa kendü Sancağı'nda sâkin olmağ-içün Hükm-i Hümâyûn verilmişiken; Sancağı'na varmayup, Emr-i Şerîfüme muhâlif, bunlarun Sancağı'nda sâkin olduğun i'lâm eylediler. Buyurdum ki: vüsûl buldukda, müşârün-ileyhüm Beğler'e bu def'a dahi tenbîh eyliyesin ki, herbiri kendü Sancağı'nda sâkin olup», «eslemiyenleri yazup, arzeyliyesin»(128).

«*Şavşad* ve *İmirkhev* Beğleri Khusrev ve Mahmûd», âilelerinin büyüğü ve açgözlüsü «*Macakhel* Sancağı Beği Ahmed Beğ»in, Kakhet kıralı olan kaynı «Aleksandre»nin Osmanlılara «ubûdiyyet-nâmesi»ni getirirken kaçakçılık yaparak İran'a atlar savuşturduğunu da, İstanbul'a duyurmuşlardır(129). 1578 de Şirvan Seferi'ne çıkılırken, Kakhet Kırallığını İran' dan çevririp elaltından Osmanlılar'a döndürdüğü için mükâfat olarak «Şavşad Sancağı Beği»de tayin edildiğini gördüğümüz «*Lağveş-Ahmed Beğ*»in soyundan gelen «Atabekler» kolundan bugün Şavşat eşrafından ve tüccârdan *Musa Atabek*'in elinde bulunan 1029 (1620) yılında yenilenmiş bir Osmanlı «temliknâmesi»nde, (1561 de Lağveş'in İslâm dinine girişi dolayısıyla Kanunî tarafından verilen yeni bir senedden) şöyle bahsediliyor: «Bundan akdem merhûm *Sultân Süleymân* tarafından *yurdluk ve ocaklık* tarikile verilen *Şavşad ve İmirkhav Sancağı*'nda»(130).

1479 da «*Madzahalet*»/*Madzakhal* bölgesinin fethiyle, Osmanlı sınırı, ilk defa Çoruk sağına geçmiş oluyordu. Burası, batıdan Çoruk ile

---

(127) Mühimme, XXVIII. 762, 1 Şa'bân 984/24 Ekim 1578.

(128) Mühimme, XXVIII. 783, 8 Şa'bân 984/30 Ekim 1578.

(129) Mühimme, XXIX. 373, 25 Zilka'de 984/16 Mart 1577.

(130) Atalarının, hattâ babasının, başkaları okumaması için, «*Süryani-Yazısı*» diye sağdan sola doğru yazılan özel bir «âile-alfabesi» ile yazılmış mektuplarını da saklayan Musa ATABEK elindeki sekiz Osmanlı temlik fermanından en eskisi, 14 Şa'bân 972 (17 Mart 1565) tarihli olup, Kanunî Süleymanın çok süslü ve tezhipli tuğrasını taşıyor. *Lala-Mustafa Paşa*'nın Erzurum'daki Câmiinin h. 971 (1563) tarihli *Vakfiyesi*'nde, *Maçakhel*'den gelme Maçakhel-Şavşad Sancakbeğlerinden «*Asferidun oğlu Yosebit*»in, ihtida ederek, (1561 de) «*Mehmed*» ve kardeşlerinin de «*Ahmed* ve *Mahmûd*» adlarını aldıklarına işaret ediliyor.

«Göniye-Batumu», kuzeyden *«Aşağı-Acara»*, doğudan *«İmirkhev»* ve güneyden de *«Livana* (Artvin)» Sancakları ile çevrilmiş bulunuyordu. 1921 sınır kesimiyle bizde kalan 6 köylü *«Yukarı-Maçakhêl»*in Borçka İlçesine bağlı sarp ve balkanlık bir «bucak» olduğuna, yukarıda işaret etmiştik.

3. Tırabuzon Sancağı ve Sınırları (1516)

Bugün Osmanlı arşivinde kalabilen en eski Tırabuzon tahrir defteri, I. Sultan Selim çağında yenilenen 921 (1516) yılından kalma 411 yapraklı «Tırabuzon Sancağı Mufassal Dirlik Defteri»dir. Bunda, *Tırabuzon Komninosları* ile, sözde onlara bağlı doğudaki (Pazar/Atine'deki) *Hemşen* ve (Arhavi, Hopa'daki) *Lazlık* (Canet) gibi ayrı derebeğliklerden 1461 de fethedilen yerler ile, 1479 da alınan *Torul Beğliği* toprakları, *«Tırabuzon Sancağı»* adıyla *«Rûm* (Sıvas) *Vilâyeti»*ne bağlı gösteriliyor. Bu defterdeki sıraya göre: A) *Komninoslar*'dan alınanlar, B) Doğudaki yerli derebeğlerden alınanlar ve C) Güneybatıdaki Torul Beğliği'nden zaptedilen yerler, birer *«Nâhiye»* adıyla merkez Tırabuzon Sancağı'na bağlı olarak şöyle anılıyor(131):

A — 1) *Merkez (Tırabuzon) Nahiyesi* (y. 1-6);

A — 2) *«Macuka»* (Maçka) (y. 7a-29b); eski ve yeni «Müselmân»ları var.

A — 3) *«Yomra»* (y. 31b-65a);

A — 4) *«Sürmene»* (y. 68b-104b);

A — 5) *«Rize»* (y. 106a-180a), ahalisi «Müslim» olan *«Mapavri»* buradadır;

A — 6) *«Of»* (y. 181b-209a);

A — 7) *«Katakhor»* (y. 211b-213b), «Vilâyet» adıyla ve «hâric-i ez-defter»;

A — 8) *«Atine»* (y. 215b-259a), şimdiki «Pazar» ilçesi, «Müselmân-i Kadîm»i var;

B — 9) *«Laz»* (y. 259b-286b), *«Arkhave»*, *«Viçe»*, *«Khopa»*, *«Makri-yalu»*, *«Misopotamya»*, *«Yakovid»* dahil 35 köyü vardır; burada da eski-Müslümanlar var;

(131) Başvekâlet Arşivi-Tapu, Sayı 52.

B — 10) *«Vilâyet-i Bagobit* ki hâric-i ez-defter»dir (y. 291b-293b), Hopa ile şimdiki sınıra yakın Kemalpaşa (Makri-Yalu) arasındadır; hepsi beşi bulan köylerinin geliri, yerli hıristiyan *«martolos»*lara bırakılmıştır;

B — 11) *«Konıya,* tâbi'-i Çoruk ki hâric-i ez-defter yâfte»dir (y. 293b-294b). Çoruk ağzı solundaki «Göniye/Gönye» kalesi çevresi olup, hepsi, geliri yerli Hıristiyan «Martolos»lara bağlanan beş köyü vardır;

B — 12) *«Vilâyet-i İskele,* ki hâric-i ez-defter yâfte»dir (y. 294b-299b), (şimdi Artvin ilçe merkezi Borçka) *«Borçkha»*, *«Kostanıkh»*, *«Çat»* (Çoruk ile Murgul suyu kavuşağında türkçe adlı), *«Çença-Lazet»*, *«Mamanat»*, *«Bakret»* ve *«Şıkhandoru»* adlı yedi köyü de «Martolos» tımarıdır;

A — 13) *«Vilâyet-i Çepni»* (y. 301b-350b), *«Kal'a-i Giresun»* çevresindedir;

A — 14 *«Yağlu—Dere»* (y. 351b-362a), şimdiki Vakfıkebir ve Tonya çevresinde;

C — 15) *«Kürtün»* (y. 362b-386b), şimdiki «Harşıt» ile «Kürtün» bölgeleri;

C — 16) *«Vilâyet-i Torul»* (y. 390b-411b), 71 köyü vardır, 32 sinin adlarını yukarıda almıştık.

Bu defterde «Torul»un köyleri içinde ve bütün Tırabuzon'un tam güneyindeki bölgelerde *«Kögâns/Kovans»* kalesinin adının geçmemesi, Harşıt çayı başlarında ve Gümüşhanenin doğu yukarısındaki bu bölgenin, 1479 Osmanlı fetihinden önce Torul (Kabasitanlı) Beğliği dışında ve Akkoyunluların elinde bulunmasındandır. Şehzâde Yavuz'un Tırabuzon Sancakbeği iken Safililer toprağına akın ederken aldığı *«Köganıs/Köke(n)z»* kalesi de, burasıdır. Bu 1516 Tırabuzon Defterinde, *«Nâhiye-i Laz»*daki *Khopa*'nın çevresi ve sınırı için de «aslında *Tekvür*'ün imiş» denilerek, şu izahat veriliyor: *«Hudâvendigâr* Hazretleri *Turabuzon*'a geldükten sonra, hâssa-i Hümâyûn için zabt-olunup, mezkûr şirenün bahâsı sâhib-i tımara Hizâne-i Âmire'den teslim olunageldüğü sebebden, vâkı'-i hâl üzere kaydolundu»(132).

(132) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 52, y. 280a.

C) Kefe ile Azak'ın Cenevizliler'den fethi ve Kırım Hanlığı'nın İstanbul'a tâbiliği ile, bütün Kuzey-Kafkas bölgelerinin hukukça Osmanlılar'a bağlanması(1475).

Eski *Scythe* (İskit) Ülkesi'nden olan *Kırım* yarımadası, Göktürkler çağından beri, Uzakdoğu ve Ortaasya ile Sibir ticaret mallarının Karadeniz yoluyla, Ortadoğu ve Avrupa memleketlerine yayıldığı işlek ticaret iskelelerine sahipti. Göktürkler'in batı-kolu olarak Kırım'a ve Azak denizi çevresine de hâkim olan *Kazarlar* (603-1055)dan dolayı Bizanslılar Kırım'a «*Khazarie*» veya «*Gazarie*», diyorlardı. Buradaki en iyi ve işlek limanı, m. ö. VII. Yüzyılda İyonya'dan gelen Miletos kolonileri, *Theodosya* adıyla iskele yapmışlardı. Bu liman şehri sonraları «*Kapha/Kafa*» adını almış ve Kazar Beğleri'nden birinin merkezi olmuştu. Kazarlar'ın yerine XI.-XIII. Yüzyıllarda *Koman/Kıpçak* Türkleri buralara hâkim olmuşsa da, Kırım'a Bizanslılar yine *Khazarya/Gazarya* demekte devam etmişler; ve bu ad, onlardan Ceneviz-İtalyan kolonilerine de resmen geçmişti(133).

Kırım'daki Bizans/Rum şehri *Kerson* ile ticaret merkezi *Kafa/Kefe*, Komanlar'dan sonra XIII. Yüzyılın yarısında *Altınordalılar*'a geçti. *Konya/Türkiye-Selçukluları* da, Sinop üzerinden gelip, Kefe'de ticaret yapıyorlardı. *Cenevizliler*, 1204 Haçlı Seferi'nden sonra yerleştikleri *Kefe*'de tutunabilmek için, Altınordalı *Özbek Han*'a %3 gümrük vererek ticaret imtiyazı almışlardı. *Venedikliler*'e de, buna benzer kazanç karşılığı imtiyazlar tanınmıştı. Ten/Don Suyu ağzındaki *Azak*, 1343 te «*Tana*» adıyla Ceneviz kolonisi olarak tanınıyordu. 1389 da *Venedikliler*'in de burada ticaret imtiyazı vardı(134). *Tana/Azak* şehri İskenderiye (Mısır), Hint, Çinhindi, Kâbil (Afgan), Ürgenç (Kharemz) ve Astarkan ile ticaret yaptığından, kervansarayları çok şenlikti. Buradan *Pekin*'e varan ticaret yolu çok işlek olup, Türkistan malları da bu yolla Karadeniz'e gelirdi; ayrıca İran ticaret malları bile, Gilân üzerinden Hazar denizi yoluyla Azak limanına varırdı(135).

Temür'ün «Altınorda Seferi» sırasında 14 Eylül 1395 te *Azak/Tana*'da, «Müslümanları ayırıp serbest bıraktı»ktan sonra, «bütün Kâfirler'i kılıçtan geçirip, evlerini yakması»(136), buradaki Venedikliler'in Ortaasya'dan gelen *ipek*, Sibir'den kavuşan *kürk* ticaretiyle uğraşan kolonisini de kökünden yıktı. Burası, ertesi 1396 yılında Temür'den kurtuluş-akçasıyla alınan Venedikliler eliyle yeniden şenlendirilerek, bir ticaret kolonisi olarak canlanmaya başladı. Altınordalı *Toktamış Han*, şehrin uğradığı acıları gözönünde tutarak koloniden Devlete alınan gümrüğü, 20 Şubat 1397 de yarıya indirerek % 1,5 nisbetini kabul etmekle, kalkınma ve imarı hızlandırdı. 1400 yılında artık *Venedik* şehriyle *Azak/Tana* arasındaki gemi seferleri yoluna girmişti(137).

Bundan sonra da rakip Ceneviz ve Venedik Kolonileri Azak'ta yan yana ticaret yaptıklarından, buranın fethinden ve her iki İtalyan kolonisinin kovulmasından 54 yıl sonra bile, «Azak Tahriri»ni gösteren Osmanlı defterinde, bir «*Kal'a-i-Venedik*» ve Müslümanlar'ın oturduğu «*Kal'a-i Khâk*» (Toprakkale) den ayrı bir «*Kal'a-i-Ceneviz*» mahallesinin bulunduğu belirtiliyor(138). Azak denizindeki Ceneviz kolonilerinden biri de, Azak denizine dökülen «*Kara-Kuban*» kolu solundaki *Kopa* (Koba)'da idi. Cenevizliler buradan *tuzlu-balık* götürüp *İstanbul*'da satarlardı. Bu yüzden Bizanslılar, Pera/Galata'ya gelen tuzlu-balıklarından bahsederken bu iskeleyi 1328 de *Kopais* diye anıyorlar. «*Kopa-Havyarı*» da, Cenevizliler'in başlıca ticaret malı idi. Cenevizlilerin *Kopa Konsolosu*, burada *balıkçılık* ve (Çerkesler'den alınan) *esir ticareti* ile uğraşan küçük kolonilerinin hukukuna bakardı. Burada, *Rum* ve *Lâtin* kolonicikleri de vardı. Önceden yerli—Tatar veya Çerkes—halkına avanslar dağıtılır ve tuzlu-balık ile havyar mevsiminde Kefe'den Konsolos bizzat gelirdi. 1449 yılında «*Bütün Khazarya Konsolosu*» sıfatı ile *Kefe Ceneviz Başkonsolosu*, şu kolonilerin idaresine bakıyordu: Kırım'da «*Soldaja*» (Soğdak) ve «*Balıklava*»; Azak denizinde *Tana* (Azak) ve *Kopa* (Koba); Karadeniz'de *Sebastopolis* (Sokum), *Tırabuzon* ve *Sinop*(139).

Bütün *Ceneviz Kolonileri*, bulundukları yerin asıl hâkimine gümrük verirlerdi. *Kefe*'deki «*Bütün Khazarya'nın Konsolosu*»nu *Türk* (Kıpçak

(133) W. Heyd, II. 157, 159-160.

(134) W. Heyd, II. 160-163, 167, 179-180, 185.

(135) W. Heyd, II. 188-189.

(136) Max Silberschmidt, Şark Meselesi, s. 110; N. Şâmî, Zafernâme, s. 196.

(137) Max Silberschmidt, Şark Meselesi, s. 110-111, 125-127.

(138) H. 935 (1528-1529) tarihli «Rumeli ve Kefe Defteri», Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 370, y. 274a. H. 949 (1542) tarihli «Kefe Sancağı Tahrir Defteri»nde de bu mahalleler anılıyor (Başbakanlık-Tapu, Sayı 214, y. 121b, 123a).

(139) W. Heyd, II. 190-191, 210, 369, 372, 373, 379. Geçen yüzyılda (1841 de) eski *Kopa*'nın yerinde, küçük «*Kopil Hisarı*» vardı (Duboi'dan naklen W. Heyd, II. 191).

ve sonra Altınorda ve Kırım) *Devleti* adına, Cenevizlileri'n *«titanonus»* veya *«cittain»* diye andıkları bir *«Tudun»* (Tüzün/Nizamcı-Zâbit) kontrol eder, gümrük gelirini kabzeylerdi(140).

Altınorda Devleti'nin bölünmeye başlaması üzerine, onun Azak denizi çevresiyle Kuzey-Kafkas Elleri ve Ten-Özü arasındaki («Altı-Su»dan: Terek-Kuban, Ten-Özü gibi Dört-su boyları) kesimlerinde ilk defa *Kırım Hanlığı*'nı kuran *Hâci-Gerey Han* (1428?-1466?), 22 veya 26 Safer 857 (4 veya 8 Mart 1453) tarihinde Engürülü Mahmud oğlu Hekim Yahya'ya verdiği bir «Tarhanlık Yarlığı»nda, Kırım Hanlığı'na bağlı toprakların adlarını da anarak, bu yarlığın hükümlerine uyulacağı yerleri belirtiyor. Hepsi Kırım Yarımadası üzerinde bulunan *«Kırkyer»* (Kırk-Er), *«Kefe»*, *«Kırım»* (Eski-Kırım şehri) ve *«Kerc»* gibi büyük ticaret ve idare merkezlerinden başka, Asya topraklarında da şuraların buyruğunda olduğunu belirtiyor: «ve *Taman*'da ve *Koba*'da ve *Kıbcak* (merkezi Azak olan Ten/Don boyları ile, Terek-İdil arasındaki «Deşt-i-Kıpçak»)da ne kim minüm hukmüm yitken yerde kim erse, bu *Hekîm Yahya*'dın tamga (gümrük), tartanak (kantariye/ihtisâb), harc, harâcât tilemesünler, almasunlar»(141).

Ateşli silâhlar ile *donanma* gibi Kırım Hanlığı'nda bulunmayan iki üstün güçten başka, *çok sağlam kaleler*'e dayanarak sömürgeyi andıran ticaretleri gelişen *Cenevizliler*'e karşı *Hâci-Gerey Han*, İstanbul gibi dünyanın en ünlü müstahkem şehrini büyük topları ve üstün donanması ile fetheden Osmanlı Padişahı *II. Mehmed*'den yardım dileyip, ittifak yapmıştı. 1454 yazındaki bu *Osmanlı-Kırım İttifakı* yüzünden, *Kefe Ceneviz Kolonisi* haraca bağlanmıştı. Hâci-Gerey Han'ın ölümünden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları sırasında, ağabeyisi *Nur-Devlet Han*'i *Sikha* (Ciket/Ubukhlar) bölgesine kaçmaya ve ölünceye kadar orada (Osmanlı toprağında) kalmaya mecbur bırakan *Menğli-Gerey Han*, Birinci-Defa (1467-1474) Kırım tahtına geçmişti. 1469 yazında *Yakup Beğ* kumandasındaki bir Osmanlı donanması, Kırım'da iki Ceneviz koloni merkezini yakmış ve *Kefe*'deki Cenevizliler'i de yağmalamıştı. Bu sırada kendi kulları da tutsak olarak Osmanlı donanmasınca götürülen *Menğli-Gerey Han*, *Fâtih Sultan*

(140) W. Heyd, II. 369, 371.

(141) A. N. Kurat, «Yarlık ve Bitikler», s. 61, 66-69. Burada 42. Satırda «*T* (a)*man*'da تمانده», ve 67. satırda «*K*(o)ba'da قباده » yazılıdır.

Mehmed'e yazdığı 18 Rebî'ülâhir 874 (25 Ekim 1469) tarihli mektubunda, sitem yollu, şöyle diyordu:

«...Munda sizninğ *Katırgalar*'nı Başlab *Ya'kuub* keldi, biz takı yakhşı sözlerimüz aytgan kişimni tutup alup, kitdi; *iki şehrimiz*(ni) köydürdü. Bu işler üçün men sizge yakhşı kişim yiberürmin. Alay bilgeysiz basa *Kefe* (1454 yazından beri yeniden) sizninğ harâc-güzârınğız erdi, bizninğ konakımız (yurdumuz) erdi. *Katırgalar*'nı *Başlab Ya'kuub* kelib *Kefe*'ninğ köp kişilerin alıp kitibdür. Meninğ takı bir nökerimni *Ya'kuub*, alıp kitibdür. Erdi ol kişim (k)ayta-keldi: *Ya'kuub, Sultânga* (Fâtih'e) ayta-bardı: '*Kefeliler*, kişilerimizni tunap, bir kişimizni öltürdi(ler); bu yesirleri anunğ üçün aldık', teyipdurur.»

«Sizge (y)üzüm sürdüm, ol işler barı yalganturur. Sizninğ tarafınğızga yamanlık kılsalar, bizninğ könğlümüzge yakhşı kelmez; sizge artuk 'izzet ve hurmet kılganını tilermin. İmdi, karındaşlık kılıp: *Kefe'nin ol yesirlerni* yibersenğiz, 'azim minnet bolgay. *Kefe*'ge bolgan ziyân, hemân bizge bolgan kibitürür...»(142).

Sikha'dan gelen *Nûr-Devlet Han*, 1474-1475 arasında bir yıldan az Kırım tahtını ikinci defa işgal etmiş; Kefeliler'den yardım alan *Menğli-Gerey* 1475 başlarında yeniden ve ikinci defa (1475-1476) Hanlığa hâkim olmuştu, fakat çok güçlü olan *Kırım Boybeğleri* ile anlaşamıyordu. 1469 Baskınından sonra *Kefe-Cenevizlileri*, yakalanan tutsaklarını kurtarabilmek ve Osmanlı tehlikesini uzaklaştırmak için olacak ki, *İstanbul*'a verdikleri yıllık 3000 altın haracı, 1470 ten itibaren 8000 altın olarak ödüyorlardı(143). İstanbul fethi ile Bağazlar'a büsbütün hâkim olan *Osmanlılar*, Kefe Kolonisi ile anayurtları *Cenova*'nın arasını kesmişlerdi. Bu yüzden, zenginliği ve kalabalıklığı ile dillere destan olup, *«Küçük-İstanbul»* diye de anılan *Kefe Kolonisi*, Cenova ile olan bağlılık ve ticaret yollarını, Boğdan-Ulakh (Eflak)-Macaristan üzerinden devam ettirmeye mecbur kalmıştı. Ayrıca, Kefe ve buraya bağlı Azak denizi ile Karadeniz'deki *Ceneviz Kolonileri* Osmanlılar'a karşı *Kırım Hanlığı*, *Mankup*'taki son Bizans artığı *Rum-Beğliği* ve *Boğdan-Voyvodalığı* ile bir ittifak kurmaya çalışıyorlardı(144). Osmanlılar aleyhinde, donanması kuvvetli *Venedikliler* ile ordusu çok güçlü *Akkoyunlular*'ın 1471 deki Tebriz İttifakı da, Ceneviz-

(142) A. N. Kurat, «Yarlık ve Bitikler», s. 84, satır 11-19.

(143) W. Heyd, II. 399-400.

(144) Halil İnalcık, «Mehmed II.», İA, VIII. 530.

lileri çok umutlandırmıştı(145). Çünkü, bu ittifaka göre *Uzun-Hasan*, Veziri Emîr Beğ başbuğluğunda gönderdiği bir Akkoyunlu ordusu ile 1472 yazında *Karamanoğulları*'na eski ülkelerini verdirmek için çalışmış ve Sıvas ile Tokad'ı yağmalatıp, Kayseri'de Konya Beğlerbeğisi Gedik-Ahmed Paşa'yı bozguna uğratmış, Konya'ya kaçırtmıştı.

Kefe'nin fethine ve Kırım Hanlığı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmasına yolaçan Kırım'daki Menğli-Gerey Han ile Boybeğleri anlaşmazlığının içyüzü şöyle idi: Han'ın mümessili ve «*Tudun*» olarak Kefe'deki Türk halkının hâkimi ve Cenevizliler ile öteki tâcirlerin ödediği gümrük hisselerini alan çok güçlü ve kalabalık *Şırın* boyundan *Mamak Beğ* 1473 te ölünce, âdete uyularak *Menğli-Gerey Han* tarafından onun yerine kardeşi *Şırınlı Eminek Beğ*, Tudun tayin edilmişti. Papalığın büyük gayretleriyle kurulan ve bütün Avrupa Hıristiyanlığının belbağladığı *Venedik-Akkoyunlu-Karaman İttifakı*, Fâtih'in 1473 Ağustosundaki *Otlukbeli Zaferi* ile ezilince, artık Osmanlılar ile boyölçüşecek hiçbir kuvvet kalmamıştı. Fakat, Papalığın, Ortodoks Ruslardan *Moskova Büyük-Knezi III. İvan* (1462-1505) ile, son Bizans İmparatoru Paleologoslu Konstantin'in kardeşi Mora Despotu Thomas'ın Floransa'da büyüyen kızı *Sofya* (Zoya) *Paleologos*'u 1472 de evlendirmesi; ve onun refakatinde «birçok Rum akrabaları»nı Moskova'ya gönderip, Osmanlılar aleyhinde telkinlerde bulunarak, «*Bizans Prensesi*» ve «*İstanbul Prensesi*» saydırması, Uzun-Hasan'ın Tırabuzon/Komninoslu damadı olarak «Bizans Vârisi» sayılmasından sonra, Papalığın eliyle bu defa da «*Moskof/Rus Büyük Beğliği*»ne, Bizans Vârisliği hakkını ve davasını gütme düşüncesi yerleştirilmiş oluyordu. «Gerek *Papa*'nın ve gerek *Sofya*'nın adamları olan bu *Rumlar* ve bazı *İtalyanlar*, *Moskova Knezi*'ne: kendisinin *Bizans İmparatorları'nın halefi* olduğunu telkine başladılar. *İvan* bu görüşü benimsedi. Moskova yüksek muhitinde ve bilhassa ruhanî mahfillerde de, bu telâkki yayıldı»(146).

Olupbitenleri haber alan *Fâtih*'in, Kırım Hanlığı'nın ikinci şahsiyeti sayılan *Kefe-Tudunu* ile anlaştığı sanılıyor. Kefe-Cenevizlileri, Osmanlılardan yana olan *Şırınlı Eminek Beğ*'i, 1475 başlarında Menğli-Gerey Han'a başvurarak Tudunluk'tan azlettirdiler. Bunun yerine, önce *Karay-Mîrzâ* ve az sonra da *Sertak/Sartak Beğ*, Kefe-Tudunu tayin edildi. Bunun üzerine, çok sayılıp tutulan *Eminek Beğ*, Kırım'ın öteki Boybeğleri'yle de anlaşarak, Menğli-Gerey Han'a karşı ayaklan-

(145) W. Heyd, II. 399.

(146) A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 123, 124, 139-140.

mış ve onu, Başknetten kaçarak Kefe'de Cenevizlilere sığınmaya mecbur bırakmıştı. Bu sefer de *Cenevizliler*, rakip Han *Nûr-Devlet* ile anlaşarak, Menğli-Gerey'i mevkuf tutarak, onu üç kardeşiyle birlikte *Soldaja/Soğdak* kalesinde hapsetmişlerdi. Nûr-Devlet Han ile de anlaşamıyan Eminek Beğ, Cenevizliler'e karşı kuvvet göndermesi dileği ile *Fâtih Sultan Mehmed*'e müracaat etti(147). Bunun üzerine Fâtih, Başveziri kumandasında donanma ile gönderdiği bir ordu ile Ceneviz Kolonileri'ni fethettirip Kırım Hanlığını da, iç işlerinde muhtar bir Sultanlık halinde Osmanlılara tâbi kıldı.

Eserini 1476-1478 arasında yazıp bitiren Amasyalı Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Osmanlılar'ın Kırım Seferi*'ni şöyle anlatır: Fâtih Sultan, «anı murâd edindi kim, *Karadeniz-Kenârı*'n dahı feth-ede; ve hem bu denizde olan *Cezâyirler*'de bunun adına Hutbe-i-İslâm okuna. *Sultân Mehmed Han Gaazî*, kulu (Başvezir) *Gedük-Ahmed*'e buyurdu kim: '*tezcek yakhşı yarak gör kim, seni gazâya gönderürin*', dedi. *Ahmed* vardı, (yük ve at gemileriyle birlikte) *üç yüz pâre gemi* donatdı; ve hem eyü, yarar yoldaşlardan dahı bile aldı atludan ve yayadan. At gemileri dahı aldı(148). *Ahmed Paşa*, Pâdişah'un emrini cemî' yerine getürdü, tamâm etdi.»

Bu hazırlıklar görüldükten sonra ordu, donanmaya binerek yola çıktı. «*Yetmiş bin mıkdârı Sünnî Gaaziler* leyl ü nehâr, nehâr ü leyl deryâ yüzünde yörüdüler. Günlerde bir gün (1 Haziran 1475 Perşembe), *Kefe*'nün *Limon*'una girdiler: hemân dem sıçradılar, yer yerin kenâra

(147) 'Umdetü't-Tevârîh, s. 97; W. Heyd, II. 400-401; Halil İnalcık, «Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliği», Belleten, VIII. 204-205; ayni müellif, «Mehmed II.», İA, VIII. 537. H. İnalcık, «Es-Seb'ü's-Seyyâr»da (s. 75) anlatılanlara göre, Menğli-Gerey'in 1475 Temmuzundaki mektubunu da elealarak, «belki Kefe'nin fethi için Pâdişah'a her iki taraf da (Eminek ve Menğli-Gerey) ayrı ayrı başvurmuşlardır» derken (Belleten, VIII. 205, Not 2); sonraki etüdünde, Kırım'da karışıklıklar çıkarken, «bu tarihte Kırım'da bulunan bir *Osmanlı Elçisi*, hadiselerin gidişinde mühim rol oynamıştır. *Eminek*, *Kefe*'ye karşı savaşa başladı ve *Osmanlılar*'ı yardıma çağırdı», diyor (İA, VIII. 530).

(148) Neşrî de (II. 824), 300 gemiden bahsediyor. Hoca-Sadüddin: kadırga, at-gemisi, göge, mavna ve aksamı ile 300 geminin çıktığı bu seferdeki görülmemiş kalabalık için, «*Karadeniz, Orduy-i Sultânî*'ye dönmüş idi», diyor (Tâcüttevârîh, I. 553-554). Cenevizliler Türk savaş gemilerini, «180 galer (kadırga) ve 3 galeasse» olarak gösteriyor (W. Heyd, II. 402). Kemalpaşazâde'nin savaş gemisini yüz adet göstermesini doğru bulan H. İnalcık, «resmî defter kayıtlarına en uygun rakam budur», diyor (İA, VIII. 530). Cenevizliler'in Türk gemi sayısını 183 savaş ve 290 yük ve at için olarak 473 parça göstermeleri, kısa zamanda başka başka limanlarda görülen ayni gemi topluluğunu, ayrı ayrı sanmalarından ilerigelse gerektir.

çıkdılar; meterisler ve doplar kuruldu.» Kefe'deki *Hıristiyanlar* ile (Ceneviz Başkonsolosu Oberto Squarciafico ve öteki İdareci) *Beğler*'i aralarında görüşüp danıştıktan sonra, «bu gelen *Türk* ile nice eyle»-yeceklerini kararlaştırıp, «üçüncü gün (3 Haziran 1475 Cumartesi), amân dilediler. Ahmed Paşa dahı amân verdi. Beşinci gün (5 Haziran Pazartesi) *Hisâr*'un kapusın açdılar; Hisâr, feth-olundu(149). *Pâdişâh'un Sancağı*, *Hisâr*'a girdi ve bedenlerinde Nevbet-i-Sultânî urul-du.» Bütün hazinesi, devlet hesabına geçirildi; halkı ile emlâki yazıldı. Kefe'nin eski askerlerinin evleri, Osmanlı gazilerine verildi. «Ve bun-dan sonra, bir niçe pâre gemiler göndürdüler, etrâfda olan *Kâfir Hisârları*'n feth-etmeğe. *Azağ*'ı ve *Yabu-Germen*'i ve ol deniz (Azak-Denizi) kenârında olan *Hisârlar*'ı ta *Çerkes*'e (Kuban ırmağının Kara-deniz ile Azak denizine dökülen çatal iki ağzından sağdaki «Kara-Kuban»a) varınca feth-etdiler(150). Andan sürdüler, (Kırım yarım-adasında çok sarp yerde kurulu bulunan, Boğdan/Moldavya Voyvodası Stepan'ın kaynı olup, ondan yardım gören Bizans Beğleri'nden Theodori oğlu Aleksander idaresindeki Mangup) *Mengüp*'ün üzerine gel-diler; kenâra çıkdılar, doplar kurdular»(151).

(149) Donanmanın 1 Haziran 1475 te gelip, 6 Haziran'da Kefe'nin fethedil-diğini, Ceneviz kaynaklarına göre Hammer (III. 147) ile W. Heyd (II. 402) nakle-diyorlar. Kemalpaşazâde ise şöyle diyor: Kefe, 880 *Safer* ayında fethedildi. «Beyt-i türkî: *Ceng olundu dört gün, beşde alındı bu Kefe * Zammedicek ol beşi târîh olur ŞEHR-İ SAFER*» (İbn-Kemâl, VII. 385). Gerçekten ebced-hesabiyle «Şehr-i Safer» sözü, 875 rakamını gösteriyor ve buna 5 eklenince 880 yılı Safer'inin ilk günü (6 Haziran 1475) bulunuyor. İ. H. Ertaylan'ın 1948 de İstanbul'da neşrettiği «*Külliyât-i Dîvân-i Kabûlî*»deki (s. 86) kayde göre, 880 *Saferi başı*'nda (6 veya 7 Haziran 1475) *Kefe*'nin «karadan ve denizden» kuşatıldığına dikkati çeken S. Tansel'in Angiolellos'tan nak-len bildirdiğine göre, Osmanlılar Kefe'yi, «1 Haziran 1475 te saat 3 raddelerinde» kuşatmıştır. Kaleye şiddetli top ateşi açıldığından, Beğlerini tehdid ederek telâşa düşen halkın, üç gün dayandıktan sonra, «9 Haziran/3 Saferde teslim olmuş» bu-lunduğunu yazan S. Tansel, Âşıkpaşaoğlu, Kemâlpaşazâde ve Kabûlî'deki kuşatma günlerini birleştirmek istemişse de (Osmanlı Kaynaklarına Göre Fâtih Sultan Meh-medin Siyasî ve Askerî Faaliyeti, s. 276), Türk kaynaklarının Ceneviz kayitlerine de uyan «*Safer başı*» (6 Haziran) gününü üç gün öteye götürmeye hiç lüzum yoktur.

(150) İbn-Kemâl (VIII. 386), «*Karadeniz'ün öte kenârı*, *Çerkes*'e varınca zabtolu-nup; ol diyârda *Azak* derler bir *Hisâr* vardı, ol dahı alındı», diyor. Neşri (II. 826) de, Kefe'den sonra, «ol kenârlarda (kıyılarda) olan *Hisârlar*'ı ta *Çerkes*'e varınca fetholdu», demektedir.

(151) Âşıkpaşaoğlu, «Osmanlı Tarihleri», I. 225-226. Kefe fethinden sonra, «*Azak Vilâyeti* ki, Memâlik-i Sakaalibe (Islav-Fin) ve Vilâyet-i Şimâliyye'nün (Bulgar-Kazan Türkleri'nin) bender ma'beridür ve Kişver-i Türkistân ve Mâve-râünnehir ve Diyâr-i Hâcetarkhan'dan gelen tüccârun rehgüzeridür», burası da açılarak Osmanlı Ülkesine katıldı (Tâcüttevârîh, I. 555).

Tırabuzon Komninosluları ile akraba olan *Mangup Beği Theodori*, 1471 de Cenevizliler'e ticaret imtiyazı verip, gelecekteki Osmanlı hücumlarına karşı bir ittifak imzalamıştı. 1475 başlarında bunun yerine oğlu *Aleksander* geçmiş; Osmanlı kuşatması sırasında bu «*Man-gup-Tekfuru*», yardımına gelen 300 Boğdanlı çerisiyle, yanaşılması zor ve pek sarp olan kalesini, Aralık 1475 tarihine kadar koruyabilmişti. Mangub'u kuşatan Türk kuvvetleri Başbuğu (1469 da Kefe'yi yakan kaptan?) *Zağarcı-Yakup Beğ*, sonunda Aralık ayında burayı amânla zaptetti; tutsak alınan *Aleksander*, İstanbul'a gönderildi(152).

Ceneviz kaynaklarına göre, Osmanlılar'ın Kefe'yi fethi şöyle olmuştur: *Gedük-Ahmed Paşa*, 180 galer (kadırga), 3 galeasse, 170 yük-gemisi ve 120 at-gemisi (183 savaş ve 290 yük ve at-gemisi) ile 19 Mayıs 1475 te *İstanbul*'dan yolaçıktı. 31 Mayısta *Kefe*'den görüldü. 1 Haziran'da Topçular karaya çıktı ve mevzilendi. 2 Haziran 1475 te Kefe'nin kuşatılması başladı. (Kırımlılar'dan birçoğunun «Baş-Bek» tanıdıkları Şırınlı-) *Eminek Beğ* de, kendi kuvvetleriyle arkadan kuşat-mayı tamamlıyordu. Bu sırada *Mengli-Gerey Han*, «Kerkri» (başkent Kırk-Yer)ye iade edildi. 4 Haziranda Kefe'nin eski surları yıkıldı ve top ateşi kuvvetlendiğinden; koruyucular amân dilediler. 6 *Haziran* 1475 günü, Kefe teslim oldu. O zaman burada 8000 ev ve 70 000 nüfus bulunuyordu. Şehirdeki yabancılar: Ulakh (Eflaklı), Polonez, Rus, Gürcü, Çerkes'ti. Türkler buradan 250 000 duka altını eldeettiler. 9 ve 10 Haziran günlerinde Lâtin (Cenevizli), Ermeni ve Rumlar ile Yahudiler gibi «yerli»ler, haraca (cizyeye) bağlandı: adam başına 15-100 kuruş alındı. Bundan sonra, *Soldaja* (Soğdak) şehri de, düş-tü(153).

Kefe'nin fethi üzerine, bu kalenin çevresindeki Türk köyleri de itaat altına alındı. Çünkü, Kefe'deki karşıkoymaya, Cenevizliler'den başka, Kırımlılar'dan birtakımı da katılmış ve Osmanlılar'la çarpış-mışlardı. Bu yüzden, Kefe'den alınan 40 bin tutsak arasında «*Müs-lüman-Tatarlar*» da vardı(154). Savaşla alınan Kefe ve öteki Hıristiyan

(152) W. Heyd, II. 214, 405; İbn-Kemâl, VII. 386; Neşri, II. 826.

(153) W. Heyd, II. 402-404.

(154) Topkapu Sarayı Arşivi, Sayı 11485 teki farsça «Kefe Fetihnâmesi» Mir-miroğlu'nun 1946 da İstanbulda basılan «Fatihin Donanması ve Deniz Savaşları» kitabına göre S. Tansel, «Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyetleri, s. 276-277. Cenevizliler, Kefe'nin kuşatılması sırasında, içerideki *Ermeni* ve *Rum* cemaatlerinin Türkler'den yana olduğunu söylüyor (W. Heyd, II. 402). Osmanlıların âdil idaresi ve İstanbul'da Rum Patrikliğinden başka

kaleleri ile çevreleri, «*Kefe Sancağı*» adı ile önce Rumeli Beğlerbeğiliği'ne bağlanıp, sonradan 1580 yılında «*Kefe Eyaleti*» sayıldı.

Kefe'nin fethi üzerine, 6-7 Haziran 1475 günlerinde *Soğdak*'taki zındandan çıkartılıp hürriyetine kavuşan eski Kırım Hanı *Menğli-Gerey*, ikinci defa tahta çıkarıldı (1475-1476) ve *Osmanlılar'ı metbu tanıdı*; (son 4-5 aydan beri) Cenevizliler'e dayanarak ve onların dostu olarak Kırım'a hâkim olmaya çalışan ağabeğisi *Nûr-Devlet Han*'ı ülkeden çıkardı (o da, yine Sikha/Ubukh-Apkaz sınoruna sığındı). Osmanlı «dikmesi» ilk *Kırım Hanı Menğli-Gerey*'in 1475 Haziranında *Başvezir Gedik-Ahmed Paşa* ile yaptığı anlaşmaya göre, bundan sonra kendisi ve gelecekteki Kırım Hanları, «*Pâdişâh'un dostuna dost, düşmenine düşmen*» olarak saltanat sürecekti(155). Kefe fethi ve Kırım Hanlığının Osmanlılar'a tâbi oluşundan 30-40 gün sonra Kefe'ye geldiği anlaşılan bir *Osmanlı Veziri*'ne (Zağarcı-Yakub Beğ mi?), *Menğli-Gerey Han*'ın gönderdiği «Evâil-i Rebî'ülevvel 888» (5-14 Temmuz 1475) tarihli bir dilek bitiğinde şöyle denilmektedir (belgenin başı ve kime yazıldığını bildiren yeri bozulmuştur):

«...evsâf-i hamidinğizi işitip, (Soğdak Kalesindeki) ol zından içinde sizdin necât umar-erdük. Bihamdillâh, ol umganımuz kibi boldu: *Kefe* dahı dârû'l-İslâm boldu. Biz takı bolsa (Tanğrı) inâyetüne şükür ol zındândan halâs bolup; *Pâdişâh'nunğ tikmesi* (tahta oturttuğu) boldum... *Devlet-İşigi*'nde merhamet sem'iğiz vâkıf bolup: Pâdişâh'ga bizni khayir-söz birle yâd kılgaysız kim, biz Pâdişâh'ga mutî' (ve) munkaad bolganımıznı, takı şâkir bolganımıznı, takı (Başvezir) *Ahmed Paşa* birle şart kılduk kim: *Pâdişâh'nunğ dostuna dost, düşmenine düşmen bolganmız*, teyüp; ol ahd ü şart üstünde tururmız.»

«Takı bizminğ düşmenlerimiz köptürür; bizninğ üçün hile birle yalgan söz tüşürgey teyip, korkarmız kim: sizler, anınğ kibin sözlerge

bir de Ermeni Patrikhanesini kurdurmaları, böyle bir yakınlık ve tarafdarlığa sebep olmuştur. Venedik'te 3 ciltlik büyük bir «Armenya Tarihi» yazarak 1784-1786 da bastıran Mekhitarcı-Katolik Ermenilerden Mikâel Çamiçyan, III. Cildde 1475 yılı vak'alarını anlatırken, Türk fetihleri sırasında onlara yardımcı olarak «*yararlığı görülen Kefe ve Kırım'daki Ermeni halkı*'nın Başvezir *Gedik-Ahmed Paşa* tarafından İstanbul'a getirilip, kendi adını taşıyan (Gedikpaşa denilen) mahallede yerleştirilmek suretiyle mükâfatlandırıldığı»nı, anar (Hrand D. Andreasyan tercümesi, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Küt., daktilolu yazma). İstanbul'daki «*Gedikpaşa Ermenileri*»nin anadili öteden beri türkçedir ve atalarının Kırım'dan geldiğini âile hâtırası olarak bilirler.

(155) H. İnalcık, Belleten, VIII. 207.

inanmay. Bizdin mu'ayyen khaber verilmegince, bizge öfke kılmaysız teyip, umatu(ru)rmız teyü kereminğinğe i'timâd kıla; tahiyyet-nâme irsâl kılındı»(156).

Kendi adlarına para kestirip, Hutbede, Pâdişahtan sonra, kendi adlarını okutarak, Başvezirlere mahsus bulunan *beş-tuğlu sancak* taşımak, Osmanlılar'a yardım için katıldıkları seferde ordularının masraflarını Devlet Hazinesinden almak ve her zaman Kırım-Tahtı'na, buradaki *Cengizli soyundan Gereyler*'den birisinin Han tayin edilmesi gibi, 1475 ten sonraki ilk yüzyıl içinde biçimini bulan esaslarla *Kırım Hanlığı*, ağabeği sayılan Osmanlılar'ın tâbii ve müttefiki bir devlet olmuştur(157). Ayrıca Kırım Hanları, İstanbulca idare edilen merkeze bağlı *Azak* ve *Kefe Sancakbeğlerini* de kontrol ve tezkiye eder(158); kendilerine bağlı *Kuban-Çerkesleri* ile *Kabartay Beğleri*'ni gerektiğinde cezalandırarak, öldürür veya sürebilirlerdi(159). *Terek-Boyu* ve *Dağıstan Beğleri* de Kırım Hanlığı'na tâbi bulunduğundan, buralarda yapılacak kalenin işe yarayıp yaramadığını bildirmek ve Dağıstan Beğlerinin İstanbul'a duyurcakları dilekleri, Kırım Hanı yoluyla olurdu(160). Kırım Hanlığı, koca Osmanlı İmparatorluğuna bağlı en

(156) A. N. Kurat, «Yarlık ve Bitikler», s. 88, 2-6,9-18. satırlar.

(157) H. İnalcık, Belleten, VIII. 224-225.

(158) 14 Nisan 1560 İkindi-Dîvânı kararı: «*Han Hazretleri* mektûb gönderüp, *Kefe Beği* Sinân Beğ'ün yararlığını, *Azak Kala'sı* kasdına gelen *Rus* (Kazak) *Kâfiri*'nden hıfz-i memleket edüp; ve *Çerâkise-Yalıları*'na hidmet edüp ve ısyân eden *Jana-Beği* oğulların katledüp, yüzakliklarında bulunmuşdur, deyü bildürmeğin; otuz bin akça terakkî buyuruldu» (Mühimme, IV. 517/18 Receb 967). Kırım Hanları'nın Kuban-Çerkesleri ile Kabartay'ı uslandırması ve Dağıstan'ın da hâkimi sayıldıklarını gösteren haberler için, s. 60-64 te anılan belgelere bakınız.

(159) 'Umdetüttevârîh, s. 103-104, 107-109.

(160) III. Murad çağında İran'a açılan 12 yıllık seferlerin üçüncü yılında, Taman-Beştepe (Beşdağ)-Demirkapı yolunu güvene almak ve Devlet gücünü buralarda iyice yerleştirip duyurmak için (galiba Şirvan Serdarı Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kabartay'daki akrabasından) *Çerkes Behram Beğ*'e, 1580 yazında «*Sancakbeğliği*» verilerek, *Terek* ile *Kuban* ırmakları boyunda «kendü mâlile» *birer kale* yapması (Mühimme, XLIII. 193, 14 Cumâdelûlâ 988/27 Haziran 1580) ve buradaki «*Çerâkise re'âyâsı*»nın da buna yardım etmesi (Mühimme, XLIII. 206, 20 Cumâdelûlâ 988/3 Temmuz 1580) için «*Han Hazretleri*» ne (II. Mehmed-Gerey'e) yazılmış ve işe başlattırılmışken; ondan gelen, «nef'i yokdur» yollu Nâme üzerine, *Behrâm Beğ* Sancakbeğliği'nden azledildiği gibi, Kefe Sancakbeği'ne yazılan 7 Ekim 1580 tarihli hükümde de, Kırım Hanlığı'nın Kuban ve Terek boylarındaki metbuluk hakkı şöyle belirtiliyordu: «Cenâb-i Emâret-meâb *Mehmed-Gerey Han* dâmeti me'âliyehu mektûb gönderüp: mezbûrun (Behrâm Beğ'in) Sancağ'a liyâkati ve istihkaakı

büyük ve orduca en güçlü bir kardeş devlet sıfatıyla, kuzey sınırlarını Ukraynalı Rus-Kazaklar ile Polonyalılar'a ve bilhassa Moskof/Ruslar'a karşı korumak üzere, onların ülkelerine çok yıkıcı ve tesiri yıllarca süren ılgar ve akınlar yapardı. Böylece, hem *Karadeniz*'in «*Türk Gölü*» kalmasını sağlar, hem de Moskoflar'ın Kafkas Elleri'ne sokulmalarına engel olurdu(161).

Kuzey-Kafkas Elleri'nin, Altınorda'dan kalma olarak Kırım Hanlığı toprakları sayılıp, 1475 te bu Hanlıkla birlikte Osmanlı tâbiliğine geçtiği, aşağıdaki belgelerden de anlaşılıyor:

1) Yukarıda (s. 52) gördüğümüz gibi, Mart 1453 tarihli yarlığında ilk Kırım Hanı *Hâci-Gerey Han*'ın kendi ülkesinden olarak andığı yerlerden Asya'da «*Taman*'da (Karadeniz-Çerkesleri) ve *Koba*'da (Aşağı-Kuban Çerkesleri) ve (merkezi eskiden Beştav ve sonra Azak olup, Ten/Don boyları ile Terek boylarını da içerisine alan «Deşt-i-Kıpçak»-tan ibaret) *Kıbcak*'da, ne kim minim hukmüm yitken yerde», diye Çerkes ve Dağıstan ile Nogay-Ovalarını da anıyordu.

2) Kırım Hanları, «yarlığ»larının başında hâkimi bulundukları yerleri anarken, şöyle diyorlardı: «*Uluğ-Orda* ve *Uluğ-Yurt*'nunğ ve *Deşt-i-Kıpçak*'nınğ (Terek-Ten-İdil arasındaki ovanın) ve *Takht-i-Kırım*'nınğ ve sansız köp çerininğ ve sağışsız *Tatar*'nınğ (Kırımlı ve Nogaylar'ın) ve *Tağ-Ara* (Dağlar-Arası sayılan Terek ile Kuban başlarındaki) *Çerkes*'ninğ ve (Kırım'da «Tat-Eli» de denilen Soğdak'tan ibaret) *Tat* bile *Tavgaç*'nınğ (Kumı/Kuma ırmağı boyundaki Kalmuklar'ın) Uluğ-Pâdişâhı ve hem Uluğ-Hanı bolgan (falanca) Han»(162). Yine birtakım Hanlar, verdikleri yarlığlarda, «*Tav*

olmaduğundan mâ'ada, ol mahalde *hisâr* binâ olunmasının aslâ nef'i yokdur. Eğer filcümle fâidesi olaydı, andan mukaddem arzolunurdu... Hidmete iktidârı olanlar, bu cânibde (Kırım Hanlığınca) tamâm tetebbû' olundukdan sonra arzolunup; mezkûrun dahı liyâkati olsa, bu cânibden arzolunurdu». Bundan sonra Kırım Hanı'nın «muta'allikaatı hakkında (Terek ve Kuban boyları gibi tâbileri üzerine), kendünün 'arz ve mektûbu olmayınca, tevcih olunmaya deyü 'arzetmeğin, mezkûr *Sancak* müyesser olmayup, hidmet-i mezbûreden ref'olunmuşdur» (Mühimme, XLIII. 506/27 Şa'bân 988).

(161) Hanlığın bu üstün ve millî hizmetleri, *I. Devlet-Gerey*'in 1571 Mayısında, Rus Çar'ı IV. İvan'ı kaçırtarak *Moskova*'yı yakması ile, en yüce noktasına varmıştı (bak. A. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 152-154).

(162) H. İnalcık, «Giray», İA, IV. 787.

(*Dağıstan*) ve *Çerkaç*'nın (Kuban-Boyu Çerkesleri'nin)» dahi padişah ve hükümdarı bulunduklarını belirtirlerdi(163).

3) Kırımlı Abdülgaffâr Hoca, henüz aslı elegeçmeyen ve «*Şâhin-Gerey Han* (1532-1551) *Vakaayi'nâmesi*» diyebileceğimiz XVI. Yüzyıl ortalarından kalma bir kaynaktan alarak, Kırım Hanları'nın *Çerkes* ve *Kabartaylar* üzerindeki metbuluk haklarını şöyle tanıtıyor:

I. Sâhib-Gerey Han çağında, «bir gün, (1539-1542 yıllarında Kefe Sancakbeği olan) *Kefe Beği Halil Beğ*'den, Dergâh-i Hanî'ye arz gelüp: *Kabartay* tarafından bir mıkdâr *Çerkes*, *Aşağıra* (Kuban)-*Çerkesleri* delâletile *Taman-Adası*'ndan mâl sürüp götürdüğünü i'lâm eylemiş. *Han Hazretleri*, (bu çapul üzerine) *Çerkes Seferi*'ne niyyet edüp, Kefe Beği'ne yarlığ tahrir olundu kim: *Taman-Ma'beri*'nden (Kerç-Boğazı'ndan) tombaz-gemileri hazırlaya». 40 bin çeri, 6 Boybeği ve Kapu-Halkı ile Kerç üzerinden Taman'a geçtiler. Han ile ordusu, «oradan (Taman'dan sonra) *Temürküvey* (Kemürgüvey)i geçüp, *Kıdımıt* nâm mahalle nüzûl olundu. Ol vakitde (1479 Koba fethinden beri Taman ile birlikte İstanbul'a bağlı bulunan Çerkes Boybeğleri'nden) *Jana Beği*, Devlet-i-'Aliyye'den Tuğ ve Sancak sâhibi olup, hayli kudret sâhibi idi; ve ismine *Kansavuk Beğ* derler idi. Gelüp Han-i Âlişân'a buluşdukda; andan süâl etdi ki:»

«Ne mıkdâr askere mâliksin? Dedi ki: *onbeş bin* askerim olur, deyicek; itâb ederek dedi ki: *Devlet-i-Âl-i-Osmân*'un Tuğ'unu çekesün ve *Ada-i-Şâhî*'den (Taman-Adası'ndan) *Çerkesler*'i süreler; bir konak yerde durup, anı def'etmiyesün; senden artuk hâin olur mu? deyü, habsetdirdi ve salb-etmek fermân eyledi. Lâkin, (Jana/Cana boyundan olan) *Çerkesler*, *Kefe Beği*'ne ilticâ ederek, Han'a iki yüz esir ve Halil Beğ'e yiğirmi beş esir verüp, *Kansavug*'u ricâ etdürüp, halâs etdürdüler.»

«Andan *Han Hazretleri*, kona-göçe *Kuban-Suyu*'nun başı *Alburuz-Dağı*'na doğru yörüdüler. (Yukarı-) *Çerkes* (Kabartaylar) dahı, *Nehr-i-Maksan* (Terek ırmağının yukarı kollarından Baksan)da olan ma'rûf mahalle komaldılar (toplandılar).» Ordu ile ağırlığın üzerine, («Baş-Bek» safatıyla en büyük boybeği sayıldığından) *Şırınlı Babay Beğ*'i kaymakam bırakan *Sâhib-Gerey Han*, «beş-altı bin salt asker ile ol sarp sağlara yörüdüler. Ammâ yol bulamayup, hayli asker atları ile kayadan

(163) Kırımlı Abdullahoğlu Hasan, «Kırım-Kafkasya münasebetına dair bir yarlığ», Azerbaycan Yurt Bilgisi, III. 400.

uçup, helâk oldular. Âkıbet, çâr-nâçâr on günden ziyâde yörüyüp avdet ve koş'a selâmet geldiler. Ahz-i intikaamı âhire tehîr edüp, *Kırım*'a geldiler.»

Sonra yine «*Kefe Beği Halil Beğ*'den arz gelüp, tahrîr eylemiş ki: *Jana Beği Kansavuk* yine temerrüd edüp, Pâdişâh-i-Âlem-penâh'a ve Han-i-Zîşân'a verilecek *pîşkeş esîrler*'ini vermediğinden mâ'adâ, dîn ü devlete tahammül etmiyecek gibi biraz kelimât eder-imiş, deyücek»; *I. Sâhib-Gerey Han* yine atlısını alarak gelip, «*Kıdımıt-Dağı*»na kondu. Burada, *Kansavuk*'tan «arz-i ubûdiyyet» için gelen Elçi'lerin burunlarını keserek, geri yolladı. Bu yüzden sarp yerlere sığınan *Jana Beği*'nin üzerine varan Han, onun kuvvetlerini bozunca, «Kansavuk, bir mıkdâr asker ile firâren (komşu Çerkes boyu) *Bozadug*'a, ba'dehu *Kabartay*'a gitdi.» Bunun üzerine Kırım'a dönen Han, bir müddet sonra «*Kabartay*'a *Sefer* etdiği»nde, (Taman-Kıdımıt yolunu bırakıp) *Azak* üzerinden yürüdü. «Kona-göçe *Kabartay* civârında (Terek başlarında) *Kolkuçın* قولقوجن (Temür çağındaki «Kiçike» ve Osmanlıların andığı Beştepe yakınındaki «Kaşka»?) nâm küçük suya konduklarıda, gece ile *Kabartay*'un onbinden ziyâde askeri şebhûn etdiler.» Açıkta yatan Kırım çerisinden birçoğunu bozarak, «*Kömesi-Suyu*» (Kumı/Kuma-Suyu?)na kaçırdılar. Ertesi gün Han ordusu, «*Çerkes*'i ortaya alup çoğusunu kırdılar ve haylîsi esîr oldu; ve ba'dehu *Nehr-i-Baksan*'-dan éllerini (uruğlarını) çıkarup; murâd etdüğü mıkdârı üç-dört bin mıkdârı dilber esîrlerin alup; bâkîsini ahd ü amân ile getürdüp, (Kuban'ın büyük kollarından) *Urup-Suyu*'nun başında, kendü 'abd-i memlûkü olmak üzere, iskân etdi; ve *benüm işbu mahalde bir onğarum ve yurdumsuz*, dedi; ve safâlar ile *Kırım*'a geldi»(164). Bundan sonraları, *Urup-Suyu* yukarısında ve *Sokum* kuzeyindeki bu sürgün Kabartaylar'a «*Küçük-Kabartay*» ve Müslüman Beğleri «Beşir»e göre de «*Başıl-Beğ*/*Başılbeğli*» denildiğini görüyoruz.

4) 1569 Ejderhan Seferi'nin sebebini sormak üzere 1571 de İstanbul'a Elçi gönderen *Rus Çarı IV. İvan*'a *II. Sultan Selim*'in yazdığı «*Nâme-i Hümâyûn*»da, Kafkaslar kuzeyindeki Éllerin 1475 Kırım Hanlığı tâbiliğinden beri Osmanlı ülkesinden sayıldığı, şöyle belirtiliyordu:

(164) 'Umdetüttevârih, s. 103-104, 107-109. İşte bu felâketleri üzerine Hıristiyan Kabartaylar'ın, 1552 de Kazan Hanlığı Ruslar'ın eline geçtiği sırada, Elçi gönderdikleri «iki Çerkes Beyi *Moskova*'ya gelerek *Çar (IV.) İvan*'ın kendilerini himayesi altına alması için ricada bulundu»kları (A. N. Kurat, Rusya Tarihi, s. 155), anlaşılıyor.

Rahmetli dedem *Sultan Mehmed Han*, «*Kefe Vilâyeti'ni feth-edeliden berü: Vilâyet-i Kırım Hanları* ve *Memâlik-i Çerâkise Banları*, Âstân-i-Gîtisitânımuza itâ'at ve izhâr-i ubûdiyyet kılup, ilâ hâzâ el-ân herbiri», gözümüzde ve mutlu olup, «ekseri, *Sancağ-i Hümâyûnumuz* ile», düşmandan korunmuştur. Bunlar, fermânımıza uyan «Beğler ve kullarımuz olmuşlar iken, *Memâlik-i-Şâhâne'mize dâhil Kabartay Vilâyeti*'nde, kadîmî ülfet ü muhabbete muhill (Terek ırmağı ortasında sağdan karışan Sünç/Sevinç-Suyu üzerinde bugünkü Grozni şehrine yakın yerde 1567 Ruslar tarafından) *Kal'a* ihdâs olunduğundan», bu «*Kabartay* içinde hâdis *Kal'a*'yı ref'eyleyüp; ol diyârdan mürûr ü ubûr eden» yolcuların güvenle Osmanlı toprağına geçmelerinin temini, isteniyordu(165). Bunun üzerine Ruslar, Andrey Kozminski adlı Elçileriyle, «*Kabartay Beği* ve ana tâbi'olanlar iltimâsile binâ olunan *Kal'a*'nun» 1571 de yıktırıldığını İstanbula bildirmişlerdi(166).

5) *Dağıstan*'ın en büyük Hâkimi olan «*Komuk ve Kaytak Hâkimi*» *Şamkhal-Mîrzâ*, 1574 te küçük metbuu Kırım Hanı *Devlet-Gerey Han*'a «mektûb gönderüp», büyük metbuu Osmanlılar'ın başkendi İstanbul'a gitmesi için delâlet buyurmasını dilemişti. Han da bu dileği İstanbul'a arzedince, «*Dağıstan Hâkimleri'nden Şamkhal-Mîrzâ* (Çoban Sultan'a)ya» yazılan «*Nâme-i Hümâyûn*»da şöyle deniyordu: Osmanlı Eşiğine, «*Babanuz merhûm gibi sadâkat ü ihlâs üzere* arz-i ubûdiyyet ve ihtisâs eyleyüp, 'Atabe-i-'Aliyye-i Sa'âdet-medârımuza gelmek murâd edindüğümüz, (Devlet-Gerey Han) bildirmiş. İmdi, sizün dahı Babanız merhûm gibi, Sa'âdet-Bâbımuza sadâkat ü ihlâs üzere olduğunuz tamâm ma'lûm-i şerîfüm olmağın», bu sırada, «*ol taraflar serhadd olup* (Şah Tahmasb'ın işgal ettiği Şirvan ve Demirkapı sınırında bulunduğundan), hıfz ü hirâset ve zabt ü sıyâneti mühimmâtdan olmağın koyup bu cânibe gelmek münâsib görülmemişdür.» Mektubumuzu alınca, ülkenin korunmasına dikkat ile, «mesâlih-i Müslimîni hakk üzere görüp, kemâkân Dergâh-i-'Âlem-penâhımuza arz-i ubûdiyyet ü ihlâs ve mûmâ-ileyh (Devlet-Gerey) *Han dâmet-i me'âliyehu tarafına meveddet ü ihtisâsdan hâlî olmayup*», oraların ahvali ile selâmetinizin haberlerini, «i'lâm ü ihbârdan hâlî olmıyasız»(167).

(165) Münşeâtisselâtîn, II. 552-553.

(166) «Moskov Kıralı'na Nâme-i Hümâyûn» (Mühimme, XVI. 3/17 Cumâdelûlâ 979); A. N. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, «Ekler», s. 049-050.

(167) Mühimme, XXIV. 510, 11 Muharrem 982/3 Mayıs 1574.

6) *Dağıstan Hâkimleri üzerindeki Kırım Hanlığı metbuluğu*'nu, Osmanlı Devleti gözetiyordu. Bunun en açık bir örneği, 3 Kasım 1578 de *II. Mehmed-Gerey*'e yazılan bir «Nâme-i Hümâyûn»da, Şirvan Seferine çerileriyle katılmaları yolunda Dağıstan Beğlerine gönderilen «istimâletnâme»lerin yerine varması ve gereğinin yapılmasına yardım etmesi için, şöyle deniyordu:

«ve *Demürkapu* kurbünde olan Cenâb-i Emâret-me'âb *Komuk Hâkimi Şamkhal* dâmeti me'âliyehuya ve *Dağıstân Hâkimleri*'ne (Tabasaran, Avar, Çeçen, Kabartay, Karabudak Beğlerine) edâm-Allâhu Te'âlâ ulüvvehüm, *Sizün tarafınuzdan Yarlığ gönderüp*»; gereği gibi gayretlerini temin ediniz(168).

7) Kırım Hanı *II. Feth-Gerey*'in 1736 da «*Dîvân-Kâtibi*» olan *Kefeli İbrahum Efendi*, Kırımdaki «Hucac-i Şer'iyye (Mahkeme Hüccetleri) ve Defterhâne-i Âmire»deki kayitlere de dayandığını belirterek, *Hazardenizi-Karadeniz* arasındaki Kafkaslar kuzeyinin Kırım Hanlığı mülkü olduğunu şöyle belirtiyor:

«*Ejderhan*»ın *Moskoflar* tarafından (1556 da) istilâsından sonra, *Terek Kal'ası'ndaki Mirzâ*'yı armağanlarla kandırıp, burada garnizon kurmaları ve 1636 da burayı *Kızlar-Kal'ası* adıyla yeniden onarıp tahkim eylemeleri, onlara bir hak kazandırmaz. «Bir defa, *Han Hazretleri* tarafından hüccet ile verilmeyüp, *Devlet-i-Osmâniyye*'nün dahı re'yi munzam ü tasdîk ve rizâsı lâhik olmaduğu memleketi, yalnız, *Emânetkâr olan Mirzâ*'nun (Terek Çeçen Beği'nin), kemâl-i hiyânet ü ısyânından nâşî, *Moskov Çarı* ile hafiyyen etdikleri senedât ile, *Moskov Çarı*'nun ol havâlileri kuvve-i bâzûsuna mağrûren zabt-eylemek sevdâsı ile iddiâ ve tasallûtu, kat'iyyen îcâb etmez.»

«Zirâ, *Memleket-i Çerkes* (Çerkes-Eli ve Dağıstan), *Bahr-i-Hazar'dan Bahr-i-Siyâh'a gelince, Kırım Hanları'nun ebâ-'an ceddin milk-i mevrûsları idiğü*, Maşrık ü Mağrıb (İslâm ve Avrupa) tevârihleri tahrir etetdüklerine göre; ve *Hucac-i-Şer'iyye ve Defterhâne-i-'Âmire kuyûdâtile mesbût ü nümâyân olmağla*; bir vechile (yerli boybeğleri ve uruğbeğlerine) emânet bir memlekete hâkim olan kimesne, emâneten zabtetdiği arâziyi, fürûkht ve yâhûd rehin vaz'ü i'tâ etmeğe, milk sâhibinün rizâsı olmayınca, kaadir değildür»(169).

---

(168) Mühimme, XXXII. 457, 3 Ramazân 986.

(169) Kefeli İbrahim, s. 23, 25-27.

Ç) Anapa, Taman ve Koba'nın Kıyı-Çerkesleri ile Cenevizliler'den Alınarak Kefe Sancağı'na Bağlanması (1479).

Bir esir satın alma iskelesi olan ve *Mapa/Maparium* denilen *Anapa*, 1423 yılından beri, Cenevizliler'in *Kefe* Kolonisine bağlı idi(170). «*Anapa Limanı*'nın başında, neft-yağı çıkan dere» vardı. «*Tapan*» da denilen Taman-Adası'nda(172), Eski «*Hazar Kalesi Tamatarkha*»(173) (Taman-Tarkhan) yerindeki *Tmokregan*'dan bozma «*Matrega*» kalesi ile, Kuban ırmağının Azak denizine akan güney ağzından ibaret (Protok denilen) «Kara-Kuban» üzerinde şimdiki küçük «*Kopil Hisarı*» yerinde «*Kopa*» (Koba) Kalesi vardı ki, yanındaki delta gölüne de «*Kopais Gölü*» (Koba-Gölü) deniyordu(174). Yukarıda görüldüğü gibi, Cenevizliler'in Kopa'da balıkçılık ve esir ticareti ile uğraşan bir kolonisi vardı. Kopa'nın havyarı ile tuzlu-balığı, pek makbul olduğundan, İstanbulda ve Cenova'da da aranırdı(175). Cenevizliler, Türkler'in *Anapa*'dan sonra *Matrega* ve *Kopa*'yı da ayni yılda fethettiklerini anarlar. *Matrega* (Taman) *Kalesi*'nin ve Adanın asıl hâkımi bir «Çerkes veya Tatar Beği» olup, 1419 dan Osmanlı fethine kadar buradaki Ceneviz kolonisinin başı, Cenevizli «*Ghizolfi/Guizulfi âilesi*» idi. Bu âileden 1424 te Matrega koloni başı bulunan *Simon*'dan sonra, küçük oğlu «*Zaccaria*»nın 1472 de burada bulunduğu, Sen-Jorj Bankası kaydinden anlaşılıyor, ki Türk fethine değin *Matrega*'da idi(176).

---

(170) W. Heyd, II. 396. «Eski zamanlarda *Anapa*, Rum (İyon) kolonisi *Georgipia* idi» (Kafkas Kılavuzu, s. 73). Anapa, «Venedikliler zamanında *Napa* adiyle maruftu» (İA. I. 431).

(171) H. Mehmed Efendi, Ahvâl-i Abaza ve Çerâkise, y. 20a.

(172) Dizpûlî, y. 55a-55b.

(173) A. N. Kurat, Türkiye ve İdil Boyu, s. 54.

(174) W. Heyd, II. 190-191

(175) W. Heyd, II. 179, 191, 379, 394.

(176) W. Heyd, II. 191, 379-380, 395, 405. 1470 yılına doğru Çerkes Beği «*Cadibeldi*» (Kadırberdi?), *Matrega*'yı almışsa da, Cenevizliler ile anlaşmıştı. Sen-Jorj Bankası, 1471 de *Kopa*'da bir kale yaptırmıştı (W. Heyd, II. 394-395).

VIII. Yüzyılda *Hazarlar*'ın yedi piskoposluk merkezinden birisi de, «*Tamatarkh*» (Tama-Tarkan/Taman) idi. «*Taman* yarımadasında Hazarlar'ın *Tamantarkhan* —rusça Temutrakan—, diğer ismiyle *Samkirş* şehri vardı.» 1016 da Norman-Ruslar, Bizansın yardımı ile, burayı Hazarlar'dan almıştı (A. Z. Velidi Togan, Hazarlar, İA. V. 402, 407).

İlk Kırım Hanı *Hâci-Gerey Han*'ın Mart 1453 tarihli yarlığında «تماندا و قبادا *T(a)man*'da ve *K(o)ba*'da» diye 42. satırda anılan Kırım'a âit yerler, *Taman* ve *Koba*'dır(177). Bu iki kale arası, 100 Km. kadardır. Kırımlılar, Taman-Yarımadası ve Kuman/Kuban ırmağı aşağısındaki Çerkeslere, «*Aşağıra-Çerkesleri*»(178) diyorlardı. Fâtih'in son Başveziri olarak 1477-1481 arasında Sadârette bulunup, 1481 de II. Bayezid'in tahta geçişi sırasındaki devşirmeler ihtilâlinde öldürülen Karamanlı Nişâncı-Mehmed Paşa, kendi iktidarı sırasında fethedilen yerleri anarken, «*K(o)ba*»nın adını da, Hâci-Gerey'in yarlığındaki imlâ ile yazarak şöyle diyor:

«*Sultân Hazretleri*, 884 (1479) yılında Şerefli Merkez'inde (Istanbul'da) oturarak, Tanrı'nın yardımı ile düşmanları yenen ordusundan küçük bir fırkayı» gönderip, *Torul-Kalesi* ile *Mazahalêt*'i fethettirdiği gibi; «başka bir tâifeyi de, *Çerkes-Bilâdı* nevâhisine irsal etti: *Koba* ve *Anaba* memleketlerini aldılar»(179). Kemalpaşazâde'de ve «Koba Kanunnâmesi»nde de «vavsız» olarak « قبا *K(o)ba*» biçiminde yazılan *Kopa*'nın adı, sonraki Osmanlı tarihlerinde yanlış imlâ ile anılması yüzünden, Hammer'den Uşunçarşılı'ya varınca, yeri bilinmez ve yanlış bir adla anıldığını görmekteyiz(180). *Çerkes-Eli* ile *Anapa* ve

(177) A. N. Kurat, Yarlıklar ve Bitikler, s. 66. Transkripsiyonda «*Taman*»ın «Taman şehri» olduğu (s. 67) belirtilmiş ve «*Kba*» için o zaman haklı olarak «Kaba yeri? Kabarda?» (s. 75) diye iki ihtimal ve şüphe işareti konmuştur.

(178) 'Umdetüttevârîh, s. 103.

(179) Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, Osmanlı Sultanları Tarihi, (Osmanlı Tarihleri, I. 360); Mükrimin Halil tercümesi, TTEM, Nu. 3/80, s. 154. Kemalpaşazâde de, «vavsız» ve harekeli olarak « قبا *Koba*» diye yazar.

(180) Heşt-Bihişt'te (meselâ, Aliemiri Küt., Farsça Yazmalar, Sayı 806, VII. Cilt, y. 158a) «قوبه *Koba*» diye vavla yazıldığı halde, bundan tercüme olan «Tâcüttevârîh» basmasına esas tutulan nüshadaki gibi (I. 568), bir nokta fazlasından ve kaf yerine mim konmadan doğan hata ile « موته *Mota*» imlâsı, «Solakzâde»ye (s. 260) de geçmiş; bunları kaynak gösteren Hammer'de de «*Mota*» yazılarak, türkçe tercümesinde (III. 185) ise, «موطه Mota» biçimine sokulmuştur. İbrahim Hakkı Konyalı'nın Nişancı Mehmed Paşa tarihini tercümesinde, «*Koba*»yı «*Kuban*»a çevirerek, dip notunda da (Not 2), «Metinde قبا =*Kba* şeklinde yazılan bu kelimenin قبان =*Kban*= *Kuban* olacağı şüphesizdir» hükmünü benimsediği anlaşılan Dr. Salâhattin Tansel'in 1953 te TT Kurumunca bastırılan «Fatih Sultan Mehmedin Siyasî ve Askerî Faaliyeti» kitabında (s. 218) da, «*Kuban* ve *Anapa* bölgeleri işgal olunmuştu», deniyor. Koba'nın adı, «Müneccimbaşı»nda da (III. 398) «مونه Mona kılığına girmiştir. En geniş «Osmanlı Tarihi»ni gelişigüzel yazarak, sayısız yanlışlıklar yapan İ. H. Uzunçarşılı da, TT Kurumunca bastırılan «Osmanlı Tarihi»nde (II. 128, Not 2), buraya «*Muta Hisarı*» demekle, Hammer'i tekrarlamış sayılır.

Koba'nın fethini en geniş olarak *Kemalpaşazâde* anlatmaktadır. Yazmasıyla da karşılaştırarak, basmadaki bu bölümü, aşağıya alıyoruz:

«Asker-i cerrârdan bir fevc *Kişver-i-Çerkeş*'e geçüp, *Koba*'yı(181) kabay-i milk-i düşmen-i bîbâki çâk etdükleri, ol bahr-i zuhâdan bir mevc *Karadengiz* kenârında olan diyârı khâr ü khes-i *Küffâr*-i nâkesden pâk etdüklerin beyân eder. Gine mezkûr (884/1479) senenün şühûrunda.» Pâdişahın buyruğu ile Osmanlı ordusundan bir kol, «kûh-i pür-şükûh (gibi) keştilerle *Karadengiz*'den fevc fevc geçdiler ve *Çerkes-Diyârı*'na vardılar. Ol élde-günde *Gaaziler*'e elvermeyüp savaş eden serkeşlerün, gerden-efrâz dilâverler tîğ-i ser-endâzla başlarını düşürdüler; ol nâkesleri tu'ma-i 'ukaab-i tîr ve lokma-i şîr-i-şemşîr edüp; ol kenâra dahı mevc-i deryâ gibi, el karıdılar. *Çerkes-Diyârı*'nun sâfî-rukham ve sîm-i-khâm gibi sefîd-beden ve nâzik-endâm nâzenînlerin ellisin-yüzün bir yerden dest-gîr etdiler; sîne-i bîkîneleri kakum ü sincâp gibi germ ü nerm âftâb-sûret ve meh-cebînleri, dürr-i-şehvâr ve lâ'l-i-âbdâr gibi dizin dizin esîr etdiler.»

«Bu varan şirler ki ol diyâra nâgâh havâle oldular: şikârgâhında gazâle komadılar, nakhcîr eylediler; mânend-i *Kûh-i-Elvend* pür-şükûh ü bülend, dîv-nijâd khoryadlarını (yiğitlerini/Oryat'a benzer kişilerini), gürz-i pûlâd-ser ve *Alburuz*-peykerle karayer eylediler. *Koba*'yı kim, mezkûr ma'mûrenün kılâ'-i meşhûresindendür, nevâhisindeki bukaa' ile (Temrük ve Taman'la birlikte) fethedüp; *Melik-i-Milk-i-Çerkes*'ün dâmen-i milkini çâk-eylediler» Böylece kılıçla oraları açıp temizledikten sonra, «*Anaba*'yı dahı *Koba*'ya zam kılup; a'dây-i bed-fercâm ki, *Ebnây-i-İslâm*'dan civârlarında olan (Kırımlı) *Tatar*'la leyl ü nehâr adâvet ü husûmete nasb-i nefs-etmişlerdi, kesr-edüp, ol aradan def'etdiler.»

«Zikrolan *Hisârlar*'ı fethetmekle *Dârü'l-Küfr*'den çok diyâr ceredüp, ol Vilâyetdeki, (hiç) bir zamân şi'âr-i *Şer'-i-Ahmedî* zâhir olmuş değildi, Râyet-i hidâyet-âyât-i *Muhammedî*'yi ref'etdiler. Gazâya hurûc edenlere, ol kenâr dahı başka bir uc oldu....Mezkûr *Hisârlar*, şenlendi; içi ve taşı ma'mûr olup, bahr-i harbün gavvâsları ve bezm ü rezmün rakkaasları ve merd-i neberdün khâsları ile doldu»(182).

(181) Yazmada da harekeli olarak « قبا *Koba*»dır.

(182) İbn-Kemâl, Tevârîh-i Âl-i-Osmân, Aliemiri Küt. Tarih, Sayı 31, VII. y. 126b-127a; Kemalpaşazâde, VI. Defter, s. 467-468.

Sonraki Osmanlı tarihlerine kaynak olan *Bitlisli İdris*'in Aliemîrî yazmasında ise, *Anapa*'nın adı anılmıyarak, *Koba*'nın fethi şöyle anlatılıyor: (Arnavutluktaki İskenderiye/İşkodra'dan ibaret) *İskenderiye* fethinden sonra Fâtih Sultan gelip, İstanbul'da oturdu. 884 (1479) yılında, «*Kefe* nâhiyelerinden *Azak-Suyu* (Denizi) kıyısındaki قوبه *Koba Hisarı* ile *Kalesi*'nin fethine azmetti. Çünkü, (1475 te) *Kefe*'nin fethi sırasında birtakım engeller yüzünden o memlelet, *Firenk* (Katolik-Cenevizli) kalıntılarının elinde bırakılarak, alınmamıştı. Bu yüzden, Gazilerin donanıp hazırlanmasını buyurdu. *Kocaeli* (İzmit) *Beği*'ni (Cezerîzâde Koca-Kaasım/Şâir Sâfî'yi), birtakım Beğler ve çerinin başında otuz parça büyük gemi (kadırga) ile, *Karadeniz* yoluyla o çevreye gönderip; o ülkelerin fethi ile, hepsinin tamir edilerek, adâlet ve kanun üzere iş görmesini ferman eyledi. Muzaffer çeriler, *Hisar*'ın eteğine yaklaşınca *Kâfirler*, *İslâm* ordusundaki satveti korku ile duymuşlarken, gözleriyle görünce; vuruşma ve cenge girişmeden önce, doğru bir tedbir görüp: *Kale*'yi teslim ederek, Başbuğ'dan amân dilemeye koştular. Buradaki Kale ve memleket, çok işlek bir yerde olup, bütün *Rus-Eli*'nin, *Leh* ve *Çeh Ülkesi*'nin, koca *Kuzey-Vilâyetleri*'nin ticaret merkezidir. Sultanın Nâibleri (Kocaeli Sancakbeği ile öteki Beğler), İslâm dinine göre davrandılar; *Kâfirler*'den burayı kurtarıp, ayrıldılar»(183).

Hoca-Sa'düddin, Koba fethini de olduğu gibi «*Heşt-Bihişt*»ten tercüme ile almıştır(184). Bitlisli'nin «sî keştî-i buzurg» demesini, Sa'düddin gibi *Solakzâde*(185) de, «otuz pâre pür-yarak kadırga» diye andıkları halde, *Müneccimbaşı*, şöyle anlatıyor: «*Kocaeli Sancakbeği*, kırk sefîne asker ile me'mûr olup; vardı: *Azak-Diyârı*'nda *Mona* (Koba) *Kal'ası*'nı amân ile fetheyledi.»(186). 1479 da Anapa, Koba ve Taman'ı fetheden Osmanlı Serdarı *Kocaeli Sancakbeği* adının *Cezerlioğlu/Cezerîzâde Kaasım Beğ* (sonradan «Paşa») olduğunu hem Âşıkpaşazâde-Zeyli'nden, hem de 3 Nisan 1484 tarihli Kasım Paşa Vakfiyesi ile, Taman'da Kasımpaşa Câmii'nin bulunduğu İslâm Mahallesinin adından anlıyoruz. *Âşıkpaşzâde*, Fâtih çağındaki vezirlerin hayratını sayarken, «*Sâfî*» mahlâsı ile şiirler yazdığı bilinen ve II. Bayezid Çağında 1481-1482 de «Nişâncı» olduğundan «Paşa» (Vezir) unvanıyla anılan bu zâtın hayratı için şöyle diyor: «*Cezerî Kaasım Paşa*. *Kefe*'de bir Cum'a-Mescidi(187) ve *Taman*'da طمنده bir Cum'a-Mescidi ve bir 'imâret,...» yaptırdı(188). Atsız neşrinde ise, «*Cezerli Kaasım Paşa*»nın «*Çerkes-Vilâyeti*'nde *Daman*'da bir Mescid ve *Tarkhan* (sonraki: Temrük) yanında bir Cum'a-Mescidi yapdurdu»(189), deniyor. Fetihten sonraki beş yılda bittiği anlaşılan *Taman*'daki *Kasımpaşa-Câmii*'nin Vakfiye sureti arapça olup, 6 Rebî'ülevvel 889 tarihlidir(190).

Fâtih çağında fethedilen Karadeniz doğusundaki ülkelerden 1451, 1454 te alınan *Sokum/Apkaz-Eli* ile itaat eden *Dadyan/Megrel* bölgesinin, 1461 Tırabuzon fethine kadar, «*Rûm*» (*Sıvas*) *Eyaleti*'ne bağlandığı; fethinden sonra ise *Tırabuzon Sancakbeğliği*'ne buraların yıllık haracının getirilerek, buraya tâbi kılındığı anlaşılıyor. *Kagrı/Gagri*'den güneyde kalan Karadeniz kıyılarının idare bakımından Tırabuzon Sancağına bağlılığını, buralardaki isyanları bastırmak için «*Abaza ve Dadyan Kâfirleri*» üzerine hep, Tırabuzon Sancağından kuvvet gönderilmesinden, anlıyoruz. II. Bölümüzde, Tırabuzon Sancakbeği *Şehzâde* (Yavuz) *Sultan Selim*'in *Gürel* ve *Açıkbaş* (İmeret) Ülkelerini de fethederek, harâç ve pişkeşlerini bu Sancak eliyle Rûm/Sıvas Hazinesine malettiğini; ve 1514 te Erzincan Vilâyeti kurulunca Tırabuzon Sancağı'nın oraya; ve sonra bu Vilâyet lâğvedilip, 1535 te *Erzurum Eyaleti* kurulunca da, bu yeni Beğlerbeğiliğe bütün *Batı-Gürcistan* (Megrel/

---

(183) Aliemiri Küt. Farsça Kitaplar, Sayı 806, VII. y. 158a-158b. Topkapu Sarayı Hazine-Odası Küt. yazmasında (Sayı 1655, y. 514a): «*Koba*» adı, atlanmış görülüyor. I. Sultan Mahmud'un buyruğu ile Sa'dî adlı birisinin yaptığı Heşt-Bihişt Tercümesi'nde (Topkapusarayı Bağdad-Köşkü Küt., Sayı 196, VII. y. 157a) «قونه *Kona*» dendiği halde, aşağıdaki cümlede bunun «*Kefe*»den ibaret olacağı sanılarak, «Zîrâ *Kefe*, ba'zı mevâni' sebebile *Küffâr-i Fireng*'in tasarrufunda kalmış idi» cümlesinde bu iki yer, bir gibi gösterilmiştir.

(184) Tâcüttevârîh, I. 567-568.

(185) Solakzâde, s. 260.

(186) Müneccimbaşı, III. 398.

(187) H. 946-949 «Kefe Sancağı Tahrir Defteri»nde (Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 214, y. 15b), *Kefe* şehrinde herbiri bir câmiden adını alan 12 İslâm Mahallesinden birisinin de, «*Mahalle-i Mescid-i Kaasımpaşa*» diye anılması, bu yüzdendir.

(188) Âşıkpaşazâde, «Tevârîh-i Âl-i-Osmân» basmasında (s. 193) istinsah hatasiyle: «*Kefe*'de bir Cum'a-Mescidi ve (hareke ile) bir *Toman*'da طمنده ر Cum'a-Mescidi» denilmiştir.

(189) Osmanlı Tarihleri (Atsız neşri), I. 245, 293.

(190) 214 Sayılı Kefe Sancağı Tahrir Defteri, y. 136a-137b. 1666 da *Evliya-Çelebi* (VII. 699), *Taman*'da «*Ortakal'a*'da *Kaasımpaşa-Câmii*»ni görmüştür.

Dadyan, Gürel ve Açıkbaş/İmeret) ocaklı-beğlerinin «Melik» (kıral) adı ile tâbi olduğunu, göreceğiz. Kagrı'dan kuzeye olan Karadeniz ile Azak denizi kıyılarında merkeze bağlı topraklar, *Taman* ve *Azak Kazâları* adı ile Osmanlılar'ın *Kefe Sancakbeğliği*'ne bağlanarak *Rumeli Beğlerbeğiliği*'ne tâbi kılındı. Böylece, Fâtih çağında 1475 te fethedilen *Azak* ve 1479 da alınan Anapa-Koba-Taman'ı içerisine alan *Taman*, birer *Kazâ* (Kadılık) hâlinde, *Kefe Sancakbeğliği*'ne bağlandı.

Arşivlerimizde bulunan en eski *Kefe Sancağı Tahrir Defteri*, H. 935 (1529) yılından kalma olup, burasının *Rumeli Beğlerbeğiliği*'ne bağlı bulunduğunu gösteriyor. Bir «Dirlik İcmâli» olan bu defterde, «*Kefe Sancağı*»nda şu altı *Kazâ* gösteriliyor(191): 1) *Kefe*, 2) *Soğdak* (Tat-Eli), 3) *Mankûb*, 4) *Kerş* (bu dördü, Kırım Yarımadası'ndadır), 5) *Azak*, 6) *Taman*. Bunlardan Asya/Kafkas-Elleri'nden sayılan son iki «Kazâya» âit mahalle, ev ve Osmanlı koruyucu askerleri sayısı, şöyle bildiriliyor(192):

1) «*Kazâ-i Taman. Nefs-i Taman: Mahalle-i* merhûm *Kaasımpaşa* hâne 25, mücerred (bekâr) 3; *Cemâ'at-i Çerkesân-i Gebrân* hâne 9, mücerred 5; *Cemâ'at-i Gebrân* (Çerkes'ten başka Hıristiyanlar/Cenevizli ve Rum) hane 3. Yekûn: 1 Mahalle, 2 Cemâ'at; Hâne-i Müslim 25, Mücerred 3; Hâne-i Gebrân 12, Mücerred 5. *Kal'a-i Taman*, Cemâ'-at-i Mustahfızân: *Dizdâr* fî yevm 10 (akça), *Kethudâ* fî yevm 8, *Kaadî* fî yevm 5, *İmâm* fî yevm 5. *Topçıyân* nefer 9, *Bevvâbân* nefer 4, Meremmeti (tamir-ustası) nefer 6, *Cebeci* 7, *Heddâd* (demirci) 6, *Mustahfızân* nefer 44. Yekûn-i nefer 68. *Azebân-i Taman* nefer 124. *Kal'a-i Tamruk* تمروق *Cemâ'at-i Mustahfızân*: *Dizdâr* fî yevm 10 (akça), *Kethudâ* fî yevm 8, *İmâm* fî yevm 5; (nefer olarak) *Topçıyân* 5, *Cebeci* 6, *Tîrkeş* (Okçu) 5, *Bevvâb* 3, *Haddâd*, *Mehterân*, *Meremmetî* (üçü birden) 3, *Mustahfızân* 58. Yekûn-i nefer 76. Yekûn-i *Azebân-i Tamruk* 73.»

2) «*Kazâ-i Azak*»ta üç mahalle «Kal'a-i Khâk» (Toprakkaled)e *Müslümânlar* oturur; öteki iki mahallede de «*Gebrân-i Kal'a-i- Azak*»ta şunlar vardır: «*Cemâ'at-i Rus* (Ukraynalı) der *Kal'a-i Venedik* hâne 21; *Cemâ'at-i Zanî* (Jane/Cana Çerkes'i) der *Kal'a-i Ceneviz* hâne 17, mücerred 3; *Cemâ'at-i Dalyancıyân-i Mâhî* der *Kal'a-i Azak* nefer 42, dalyan-i ma'mûr 10, dalyan-i batak 7».

Yine bu H. 935 (1529) tarihli Kefe Sancağı Defteri'ndeki «*Kaanûnnâme-i Gümrük-i İskele-i Taman*»dan, İlk ve Ortaçağ'da olduğu gibi *Çerkesler*'in Müslüman olmayan boylarının, Osmanlı çağında da vergi ve satış malı gibi kendilerinden kız ve erkekleri esir olarak kullandıklarını(193), anlıyoruz. Bu yüzden *Yavuz Sultan Selim*, yaşlı Kölemen Sultanı Çerkes *Kansugavrı*'ya H. 922 başlarında (Şubat 1516) gönderdiği bir mektupta, «Size (Mısır'a) *köle getiren tüccârı* ben menetemdim» diyor(194). Adıgeçen «*Kaanûnnâme*»de, «esîr»ler için şu hükümler vardır:

«Ve *Kefe* cânibünden esir gelse, *Taman*'da bey'-olunsa ,otuz sekiz akça alınur: mezkûrun otuz dört akçası alandan, dört akçası satandan alınur.»

«Ve bir esîr ki *Çerkes* (Kuban boyu veya Anapa/Karadeniz yalısı) *Cânibi*'nden gelse, *Taman*'da bey'-olunsa, alandan iki yüz akça alınur. Ve bir esîr *Çerkes*'den gelüp, sâhibi alup *Kerş* cânibine gitse, elli dört akça alınur.»

«Ve dahı *Çerkes*'den bir esîr olsa, esîrün akrabâsından bir kimesne zikrolan esîri *Kefe*'de veya *Kerş*'de bulsa, almak istese; sâhibi esîri kitâbete kesüp, bedel-i kitâbeti aldıkdan sonra, ol halâs olan esîr gelüp *Taman*'da vatanına gitse, tavûs-i dîvândan dört yüz akça alınur»(195).

H. 946-949 (1539-1542) tarihli «*Kefe Sancağı Defteri*»nde(196), 1529 yılı Defterinde gördüğümüz *Azak*'taki «*Rus*» ve «*Zanî*» cemaatleri yerine, *Venedik-Kal'ası* ve *Ceneviz-Kal'ası* adlı iki mahallede de,

(191) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 370.

(192) Aynı defter, y. 274a-277a.

(193) Ceneviz Kolonileri çağında Kıpçak'tan ve Kafkas-İlleri'nin İslâm olmayan yerlerinden alınan esir köleler, en çok *Mısır*'da son yerini buluyordu. Eyyublular'dan beri burada orduya alınanlar, sonunda hükûmete hâkim olup, *Kölemenler Devleti*'ni (1250-1517) kurmuşlardı. İlk Kölemen sultanları Türk, sonuncular Çerkes'ti. Hıristiyan (Venedikli ve Cenevizli) ile Yahudilerin: *Kefe*, *Tana* (Azak) ve çevrelerindeki satıcılardan aldıkları: «*Zichien* (Sikhalı/Ubukh ve Şapsekh)ler, *Ruslar*, *Alan* (As) *lar*, *Mingreller* (Kara-Deniz Gürcüleri) ve *Abkazlar*»dan çıkma esirleri, XIV. Yüzyıl boyunca Müslüman ülkeleri kullanmak üzere satın alıyordu. Bu çağda *İskenderiye* (Mısır) esir pazarlarında bu kölelerin rayici şöyle idi: *Tatarlar*, 130-140; *Çerkesler*, 110-120; *Rum*, 90; *Arnavut*, *Sırp* ve *Esklavon* (Islav/Hırvat), 70-80 duka-altınına giderdi (W. Heyd, II. 558-559).

(194) İbn-Ayas Tarihi'nden (V. 43) naklen İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. 268.

(195) 370 Sayılı «Kefe Sancağı Tahrir Defteri», y. 268a-268b. Bu Kanunnâme, H. 946-949 tarihli ve 214 Sayılı Kefe Sancağı Defterinde (y. 4a) de vardır. Bu sonki defterin başında (y. 2a), bir «*Kaanûnnâme-i Rüsûm-i Esîrân*» dahı bulunmaktadır.

(196) 214 Sayılı Kefe Sancağı Tahrir Defteri, y. 121b-123a, 124a.

*«Cemâ'at-i Müselmân»*ın yerleşmiş, bulunduğu; eskiden Müslümanlar'ın oturduğu *Toprakkale* mahallesinde de *«Cemâ'at-i Akıncıyân-i Tatarân»*ın oturmakta olduğu, belirtiliyor. Yine bu Defterde, yoksul ve tenbel Çerkes boy ve uruklarının vergiye bağlanma işi hakkında şu dikkate değer bilgiler verilerek, neden öşür ve cizye alınamayıp, «maktû'» vergi kesildiği, açığa vuruluyor:

«Temrük-Kal'ası» yanındaki *«Tatar-Köşü»* (koş/sağın hayvan ağılı) köyünde «mütemekkin-i kadîmü'z-zamân» olan *«Cemâ'at-i Abdülaziz bin Abdüllâtif»*in hepsinin *«Gebrân»*dan olup *Kefe Sancakbeği Halil Beğ*(197) ile *Taman Kadısı Seyyid Muharrem*'in marifetleriyle, 25 Safer 946 (12 Temmuz 1539) tarihinde *maktû'-vergi*'ye bağlandığı; ayni tarihte «Kefe Mirlivâ»sı *Halil Beğ*'in, *«Ediçün* ادیجون *»Kalesi* yanındaki *Ediçün* köyünde oturan *«Cemâ'at-i Çal-Bekir»* ile, *Sığacık* köyündeki *«Cemâ'at-i Hatuguk»* adlı *«Gebrân»*ın da böylece vergiye tâbi tuttuğu anılarak, şöyle deniyor: «Mezkûrûn Tâifeler, ehl-i şer' üzere ta'şîr ve cizye vaz' olunmayup, bervech-i maktû' ithiyâr olunduğuna sebeb budur ki: *Tâife-i Çerâkise*, vahşî tâifeler olup şöyle ki vakt üzere (biraz hâli-vakti yerinde iken) tefahhus olunup, ta'şîr ve cizye alınmak kasdolunur ise, gerü *Çerkes-Vilâyeti*'ne gaybet etmek (savuşup kaçmak) ihtimâli karîb olmağın, bizzarûrî bervech-i maktû' vaz'-olunmak lâzımgelmeğin; *Mîr-i-Livâ Halil Beğ* ma'rifetile ve Mahrûsa-i *Taman Kaadîsi Mevlânâ Seyyid Muharrem* bin İbrâhîm ve *Kal'a-i-Taman Dizdârı* ve *Kethudâsı* ve *Azeb-Ağası* ve sâir merdümân-i Kal'a-i mezbûre mahzarlarında, vech-i meşrûh üzere, Defter-i Hakani'ye kaydolundu»(198).

---

(197) Yukarıda (s. 61-62) gördüğümüz, *I. Sâhib-Gerey Han*'ın Çerkes Seferi'nde adıgeçen Kefe Sancakbeği Halil Beğ'dir.

(198) 214 Sayılı Kefe Sancağı Tahrir Defteri, y. 117b-118b. Burada, bilerek-bilmiyerek Moskof propagandasına kapılan Türkiyeli birinci sınıftan aydınlardan birtakımın, nankörce ve gerçeğe aykırı düşüncelerine tipik bir örneği anacağız. 1918-1919 yılında Anadolu'dan giden Mehmetçikler'in Dağıstan ve Kuzey-Kafkasya'nın istiklâli uğrunda çarpışan kolunda Türk Kurmaybaşkanı olarak vazife gören, sonradan yıllarca Harp Okulumuzda «Ta'biye/Strateji-Hocalığı» yapan ve General emeklisi olduktan sonra da Sıvas Milletvekili seçilen General İsmail Hakkı BERKOK'un, «ömrü boyunca hazırladı»ğı *«Tarihte Kafkasya»* adlı, acayip bir kitabı vardır. Onun, Milletvekili iken ölümünden sonra 1958 de İstanbul'da bastırılıp, Maarif Vekâletince de bütün resmî kütüphanelere hattâ Okul Kitaplıklarına satın alınarak dağıtılmış bulunan bu kitapta, sinsi ve korkunç bir umumî Türk tarihi ve Osmanlı düşmanlığı, gözebatmaktadır. Buna karşılık, Çerkesler'in «beyaz ırktan/Hind-Avrupalılık ve Slav/Ruslar ile ırkdaşlık» görüşü müdafaa edilmektedir. Kitabın hemen her sahifesinde, bu gibi duygu ve düşünceler telkin edilmektedir. *Hunlar*'ın, *Avarlar*'ın, *Kazarlar*'ın, *Kıpçaklar*'ın, *Cengizliler*'in, *Temür*'ün

Özbekler'in: *Kazak*, *Özbek* ve *Mangıt/Nogay* gibi üç anakolundan olup, kuzeyde yaşayan *Mangıt/Nogaylar*, Gökorda/Altınorda çağında *«Yedi-Sarı»*dan (Şırın, Barın, Kıpçak, Argun, Alçın, Katay/Kürlevüt, Mangıt) bir güçlü boy olup, uruğ (kabile) adı olarak *«Mangıt»* ve Cengizliler'den 1299 da Bizans sınırında ölen *Şehzâde Kara-Nogay Han*'a bağlılıklarının hâtırası ile de *«Nogay/Noğay»* (hattâ «Novay») adıyla tanınıyorlardı(199). İlk olarak 1549 da İdil ırmağı batısına geçen Nogaylar, o zamanki *Astarkan Hanlığı* topraklarında yerleşmeyi denemişlerdi. 1557 de Astarkan Hanlığı, *Moskof Rus Çarlığı* eline geçince, H. 965 (1557-1558) yılındaki büyük kuraklık ve açlık (kıtlık) yüzünden büyük göç kolları halinde *İdil*'i geçen *Nogaylar*, Hazar denizi ile Azak denizi arasındaki Kırım topraklarından *Kıpçak-Eli*'ne yerleştiler; 1558-1559 kışında donan İdil'den daha kalabalık *Nogaylar* geçip, İdil'in solunda kalanlara (Ulu-Nogay'a) göre, *«Kiçi-Nogay»* diye anıldılar; ve (Şeyh-Mamay Bek, 1540-1548) Mamay-oğlu *Yakhşı-Sâ'at Mirzâ*'yı kendilerine *Beğ* seçerek, *Kırım Hanlığı*'na bağlı ve Osmanlılar'a tâbi oldular. Daha ilk *Nogay* koluyla 1549 da *İdil* sağına geçip, Osmanlı İmparatorluğu bölgesine giren Musa Bek oğlu *Yusuf Bek*'e (boybeğliği: 1548-1555), Kanunî Sultan Süleyman, *«Emîrülümerâlık»* gibi büyük bir unvanı vermişti(200). Tekerlekli «derme-ev»-

---

Kafkas-Elleri'ndeki hâkimiyetlerini, yalnızca *«sathî»* ve *«vuku'bulan temasların da bir mücadele şeklinde cereyan ettiği»* (s. 192) biçiminde gösteren ve yurdumuzda doğup büyüyerek okuyan bu şöven çerkesçi Paşa'ya göre: «1779 *senesine kadar, Osmanlı Devleti'nin ne birtek askeri Kafkasya'ya girmiş, ne bir Osmanlı memuru Kafkasya'nın idaresiyle temas etmiş ve ne de Osmanlı siyaseti Kafkasya ile alâkadar olmuştur. Osmanlı kültürü de, Kafkasya'nın hâl ve vaziyeti şöyle dursun, varlığı hakkında klâsik tek bir kelime kayit ve neşretmemiştir.* Ancak bazı *Kırım Kuvvetleri*, Kırım Hanı Devlet Giray zamanında —III. veya Kara-Devlet Giray, 1716-1717 mi?— dâmâdı *Nâdir Şâh*'ın tecavüzleri karşısında istimdad eden *Şirvan Hanı*'na yardım etmek için *Kafkasya stepleri*'nden geçerek *Şirvan*'a girmişlerdi. Keza, *Cenubî-Kafkasya'da bulunan Özdemir Osman Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri de, İstanbula avdet etmek üzere, Kafkasya'dan geçmişlerdir.* İşte *Osmanlı* ve *Kırımlılar*'ın Kafkasya ile muslihane temasları, bu şekillerde vuku'a gelmiş olan birkaç harekete inhisar etmiştir» (s. 321). İ. H. Berkok Paşa'nın 1918 de Türk ordusu ile Derbend/Demirkapı şehrine çıkışında, oradaki eşraf ve aydınlara: «Buradaki Çerkes köyleri'nin adlarını söyleyip yazdırınız; beni önce oraya götürünüz» dediğini hâtırlayan ve «Dağıstan'da Çerkes yoktur» cevabını verenlerden Şerafeddin Erel Beğ, *«Tarihte Kafkasya»* kitabındaki sakat görüşlere bir nevi reddiye mâhiyetinde olan *«Dağıstan ve Dağıstanlılar»* kitabını 1961 de bastırmıştır.

(199) A. Z. Velidi Togan, Bugünkü Türkili/Türkistan ve Yakın Tarihi, I. 34-35.

(200) Ayni eser, I. 138-139, 142 ve «Ek»indeki «Mangıt Nogay Mirzalarının Şeceresi.» *«Kiçi-Nogay»*lara, *«Kadı (Kazı)-Ulusu»* da deriyordu (Ayni eser, s. 142). *«Şimalî-Kafkasya*'da *Kazı-Ulusu*'nda, *Kazı* b. Orak'ın» oğulları meşhurdu (s. 156).

leriyle koyu bir göçebe/konar-göçer yaşayışı sürüp, hayvan sürüleriyle geçinen *Nogaylar*(201), kısa zamanda ekinciliğe de başlayıp, *Azak Sancağı*'ndan başka, *Kefe* ve *İstanbul*'u bile et, sadeyağ ve tahıl ile beslemeye başladılar. Atlı savaşçıları ile de, Kırım Hanlığı ordusunda ve Osmanlılar'ın Şirvan fethinde çok yararlık gösterdiler. Bu son hususu, IV. Bölümümüzde göreceğiz.

Birtakım açıkgöz mühtekirlerin *Kefe*'de 1561 yağ mevsiminde sadeyağları «der-mahzen etmek ile, *İstanbul*'da yağ bâbında muzâyaka» çekilmesi yüzünden, 16 Ağustos 1561 de *Kefe Beği*'ne ve *Kadısı*'na gönderilen hükümde, bu gibi «matrabazlar» ile mücadele edilmesi isteniyordu(202). *Noğaylar*'ın sonradan Kuban boyundaki *yağ-pazarı* yerinde kurulan kasabaya, çağatay türkçesiyle «*May-Köp*/*May-Kop*» denildiğini(203), görüyoruz. İstanbul'a gelen *Buhara Elçi* heyetini 1573 te geri gönderirken, *Nogay Beğleri*'nden «*Azak* câniblerinde olan Ümerâ'dan» «*Yakhşı-Sâ'at-Mîrzâ* ve *İslâm-Mîrzâ* ve *Kaazî-Mîrzâ*'-ya», *Kefe Sancakbeği* «haber ve âdem gönderüp», Elçi ile adamlarını «*Adıl-Suyu*'ndan sühûlet ile» geçirmesi tenbih ediliyordu(204). «*Semerkand*'dan ve *Bukhara*'dan ve *Mâverâünnehir*'den Hac niyyetine gelen fukarâdan, gümrük nâmına *Azak-İskelesi*'nde», koyduğu adamlarıyla «küllî akçaların alup, hayıf ve ta'addiden khâlî olma»yan «*Nogay Mîrzâları*'ndan *Yakhşı-Sâ'at-Mîrzâ* ve *gayri Mîrzâlar*»a, «tenbih» ederek bu yolsuzluktan vazgeçirmesi için «*Azak Beği*»ne yazılan hükümde, sözütutulmaz ise, *Kırım Hanı Devlet-Gerey Han* ile «müşâvere eyleyüp, husûs-i mezbûrun def' ü ref'i, ne vechile mümkin ü müyesser ise, def'eyleyüp, bu bâbda tekrâr şikâyet olunmalu etdür»memesi için 20 Nisan 1574 te tâlimat verilmişti(205). 1576 yazında *Azak Sancakbeği Mehmed Beğ*'in İstanbul'a gönderdiği arzda: «*Vilâyet-i Azak* emn ü amân üzere olup; *Nogay-Tatarı*, *Rus* ve *Çerâkise* ve *sâir Tavâif* ile sulh ü

(201) Ayni eser, I. 137.

(202) Ahmet Refik (Altınay), «On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591», s. 80-81 (4 Zilhicce 968 tarihli Hüküm). 1576 yazında Azak Sancakbeği, «*İstanbul zahîresiçün yağ*, gemilere tahmil olunup irsâl» edildiğini arzediyordu (Mühimme, XXVIII. 142, 7 Cumâdelûlâ 984/2 Ağustos 1576).

(203) Rusların «Kuban Eyaleti»nin yedi bölgesinden birisi olan «*Maykop*» kasabası ile çevresinin adı, «*May-Köp*»ten gelir ve türkçe «*yağı çok*» (yağ yeri/pazarı) mânâsındadır (R. Rahmeti Arat'ın imzasız olarak, «Kuban», İA. VI. 927 de Minorsky'nin makalesine ilâvesi).

(204) Mühimme, XXI. 716 (7 Muharrem 981). «Kefe Beği'ne Hüküm.»

(205) Mühimme, XXIV. 421 (28 Zilhicce 981).

salâh edüp; biribirine rehin içün Beğlerin ve Mîrzâların ve oğulların vermekle, re'âyâ tamâm refahiyyet üzere olup; *İstanbul zakhîresi-çün yağ*, gemilere tahmil olunup, irsâl olunduğunu» bildiriyordu(206).

Nogaylar'ın «*Ten-Rusu*» adlı *Kazaklar*'ı oradan uzaklaştırabileceği, ekincilik ve tahıl uğurunda da çok yarar ve istihsalli oldukları, 1576 Haziranında ayni *Azak Sancağı Beği* tarafından İstanbul'a şöyle arzedilmişti: «Mektûb gönderüp, Vilâyet (Sancak bölgesi) emn ü amân üzere olup; ve *Ten-Rus*'u (Don-Kazakları) muttasıl binihâye ağaç taşıyup, *Azak*'da oduna muzâyaka kalmayup. Ve *Tâife-i Nogay* dahı, *Azak* etrâfında ekin ekiip, ziyâde ganîmet olup. Ve *Azaklu* tereke (tahıl) husûsunda *Kefe*'ye muhtâc iken, binihâye tereke ekiip-biçüp; kudreti olmayanlar *Nogay Tâifesi* ile ortaklık ile ekerler. *Vilâyet-i Azağ*'ı zakhîreye ganî eyledüklerinden gayrı, bir-iki yıldır *Kefe* ve *Kırım* (Hanlığı) *Vilâyetleri*'n dahı ganî eylemişlerdir. Ve kışın *Ejderhan* kurbünde olan (Ulu-) *Nogay*, *Adıl-Suyu*'n buz üstünden geçüp, (Kiçi-) *Nogay*'a karib gelüp, *Azağ*'a üç dört günlük mahallerde kışlayup, gerü *Adıl-Suyu*'n buz üzerinden öte siyâha geçüp. Ve bu kış (1575-1576 da) *Nogay Tâifesi*, *Ten-Suyu* içinde (boyunda) kışlayup; ba'zı *Rus'un ıstaburlar*'ın yıkup ve çıkup, *Azağ*'a karib yerde *Ten-Rus*'u sığınacak yer komayup; bir-iki mahaller vardur: birer palanga (hisarcık) ta'mîr olunsa, *Tâife-i Nogay* istirâhat edüp, yaz ve kış *Ten-Suyu* içinde mekân edinüp; minba'de *Ten-Rusu*, *Azağ*'a gelmeyüp, *Ten-Suyu*'n terkeylemek mukarrerdür.» Ayrıca bu arzda, «Ve *Rus*'un *Ejderhan* semtinden *Bahr-i-Kolzum*'a (gemi ile Hazar denizi'ne, varup) andan *Terek-Su(yu)* üzerinde *Kal'a* ta'mîrine mübâşeret eyledüğün i'lâm» etmişti(207). *Azak Sancağı*'nda «ba'zı kimesnelerin *tulum ile yağı* olup, der-mahzen ihtikâr etdükleri» için, «*İstanbul*'da *sâdeyağ kıllet* üzere olup, kemâl mertebede ihtiyâc var iken; mezbûrların yağ saklama»sının önünegeçilmesi için, Sancakbeğine 8 Temmuz 1578 de hüküm gönderilmişti(208).

(206) Mühimme XXVIII. 142 (7 Cumâdelûlâ 984/2 Ağustos 1576).

(207) Mühimme, XXVII. 579 (12 Rebîülâhir 984/9 Temmuz 1576), «Azak Beği'ne Hüküm.» Sadâretten gelen cevapta, şöyle buyuruluyordu: «Dâimâ *Nogay Mîrzâları* ile hüsn-i ittifâk ve müdârâ eyleyüp; *Rus Tâifesi*, odun getürmek bahânesile *Ten-Suyu*'nda oturup, *Kal'a*'ya (Azağ'a) girmek ihtimâli olmaya.» *Evliya-Çelebi* (VII. 710), Nogay develerinin çift hörgüçlü ve sığırdan (öküzden) daha iyi çift (sapan) sürdüğünü de belirterek, şöyle diyor: «Cemî' *Nogay Kavmı*, çifti deve ile sürüp buğday ve arpa ve darı ekerler.»

(208) Mühimme, XXXV. 60 (3 Cumâdelûlâ 986).

Kanuni'nin son yılında, 20 Şubat 1566 da yazılan bir hükümle, *Taman* yarımadasındaki yerli Çerkes Beğleri'nin kendi halklarına «*emcek-bahâ*» (meme/süt bedeli) diye yaptığı bir vergi zulmü, *Kefe Sancakbeği* eliyle kaldırılmıştır(209). Eski lâtince haritalardan da faydalanarak, Safer 975 (Ağustos 1567) tarihinde bitirdiği deniz haritalarının I. sinde *Ali-Macar Reis*, *Kerş* karşısında *Taman* yadımadasının bulunduğunu belirtmiş; Azak denizindeki liman ve iskeleleri de, batı kuzeyden doğu güneye doğru gösterirken, *Koba* adıyla tanınan iki yeri de şöyle anmıştır: 1) *Kazandere*, 2) *Tatar-Kıyıları*, 3) *Yacürük*?, 4) *Barbaro*, 5) *San-Corci*, 6) *Nar-Koba*, 7) *Koba-Boğunu*, 8) *Dib* (taht/Matrega/Taman?)(210). 1578 de başlıyan İran Seferleri sırasında *Kefe*, Beğlerbeğilik merkezi yapılarak, «*Kefe Eyâleti*» şu altı Sancağa bölünüyordu: 1) *Kefe*, 2) (Taman ve Anapa ile birlikte) *Kerç*, 3) *Azak*, 4) *Akkerman*, 5) *Bender*, 6) *Kılburun*(211). 992 Şevvâlinde (Ekim 1584) *Demirkapı*'dan Özdemiroğlu *Osman Paşa* ve yanındaki emekli gazilerle birlikte yolaçıkıp, *Terek-Beştepe-Kuban* yoluyla kışın *Taman*'a gelmiş bulunan *Tırabuzonlu Mehmed Âşıkî*, *Çerkesler* arasında ve *Taman-Yarımadası*'nda gördüklerini, şöyle anlatıyor:

«*Nehr-i Terek*'i 'ubûr etdükden sonra, *Vezîr-i* müşârün-ileyh (Osman Paşa), bir-iki *gulâm-i Çerkes* iştirâ etmek içün, Ümerâ'dan Yâbiszâde *Ahmed-Çelebî Beğ* ile Râkımu'l-hurûfu (Müellifi), *Bilâd-i Çerkes*'e irsâl edüp; *Çerkes Beğleri*'nden asker-i *İslâm*'a (Osmanlılar'a) bu tarîkde zahîre ve me'kûlât getürmek maslâhatına gelenlerden (Mısır'da doğan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın baba tarafından akrabasından Kabartaylı) *Arslan Beğ* nâm bir *Çerkes Beği*(212), mûmâ-ileyh Ahmed Beğ ile Râkımu'l-hurûfa delîl-i râh olup, askerden mufârakat etdük. Ve *Bilâd-i Çerkes*'den *Kavak* (doğrusu: köy ve bir küçük oymak beğciğinin meskûn yeri mânasına «Kabak») ismiyle müsemmâ bir beldeye varduk.»

(209 Mühimme, V. 994 (30 Receb 973), «Kefe Beği'ne Hüküm ki, mektûb gönderüp: Livâ-i mezbûre tâbi' *Taman-Adası*'nda sâkin olan *Çerâkise Tâifesi*, âdet üzere rüsûm-i mîriyi verdükden sonra, içlerinden Çerâkise Beğleri ve Sipâhileri'nden ba'zı, zikrolunan re'âyânun davarların cebren çeküp, alup; ve re'âyâ istedükde, *Emcek-Bahâ* deyü nesnelerin alup, küllî ta'addî edüp. Âdem gönderilüp tenbîh olundukda, mütenebbih olmayup; re'âyâyı ziyâde rencîde ederler, deyü bildürmüşsün.» Böyle «zulüm ve ta'addî edenler kimler ise», tesbit edip, hakkından gelesin.

(210) «Topkapu Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Haritalar», s. 240, 244.

(211) Münşeâtisselâtin, II. 404.

(212) Şirvan Serdârı Müşir Özdemiroğlu Osman Paşa ile, maiyetindeki Şirvan Fâtihi askerler bu sırada Demirkapu'dan, İstanbul'a varmak üzere Kefe'ye gelirken

«*Çerkes Tâifesi*'nün âdâtı: bir karye halkı, bir karye halkının evlâdın sirka edüp, tüccâra bey'-etmekdür. Biz varduğumuz belde (köy)de, bizden evvel *rakîk-i Çerkes* (âzâd edilmez köle ve cariye Çerkes) iştirâsına muntazır bir niçe tüccâr dahı var idi. Ol eyyâmda (kış bastırmış ve her âile efradı evinde ve ocağı başında toplanmış bulunduğundan, yaz ayları gibi kırda-bayırda) *sirkat-i Çerkesiyye* (Çerkes hırsızlıkları) 'adîmü'l-vukuu' olup; mevcûd olan mesrûkalar *cevârî* (cariyeler) olup, gılmân olmayup; üç gün bu varduğumuz beldede intizâr etdük. Murâdca (umduğumuz gibi) gılmân elegirmeyüp ve askerden katı ba'îd olmak vehminden, dördüncü gün avdet edüp, beşinci gün orduya vâsıl olduk.»

«Bu varduğumuz beldenün vasatında, bir arsa-i azîme vardur; ve bu belde halkının dûr ü büyûtu (kapıları ile evleri) bu meydânun etrâfındadur; ve ebniyyesi, ahşâbdur(213). Ve *Arz-i Çerkes*, ekseri

Sevinç/Süyünç-Suyu'nda pusu kuran *Rus/Kazaklar*'ın baskısından, üç günlük savaştan sonra, kurtularak ilerliyordu. Bu sırada *Terek ırmağı* üzerinde köprü kurarak askerin kolaylıkla geçmesine hizmet eden *Kabartay-Beğleri* için, *Şecâ'atnâme*'de (y. 190a) şöyle deniyor:

«Cümleten geldi *Kabartay-Beğleri*   Ol gürûhun cins ü asl ü yeğleri.
Birinün adı idi *Arslan Beğ*,   Bebr idi rûz-i vegaa *Kaplan Beğ*.
Hem *Müşîr*'ün akrabâsiydi o şîr,   Uğruna çok eylemişdi dâr, gîr.
İstikaamet üzre *Şâhenşâh*'e hem,   Hidmet üzreydi, değildi müttehem.
Birinün hem nâmına *Gaazî* denür,   Yerlerinde ni'met ü nânı yenür.
Niçe Beğler, hem dahı Beğzâdeler,   Ol diyâr âdemleri, âzâdeler.
Pâdişâh uğruna verürlerdi baş,   Döne döne eylemişlerdi savaş.
Geldüler karşu *Müşîr*'e ol zamân,   Rakhş önünde yöğrüşürlerdi devân.
Bağlamışlar Nehre hem cisr-i 'azîm,   Geçmede asker anı, çekmeye bîm.
Emr-olunmadın anı 'akl-etdiler,   Hidmetin *Serdâr*'a hem nakl-etdiler...
Hoca(Bezirgân)dan milk-i *Haleb*'de sâbıkaa   Var idi *Yâbis* denür bir bedlikaa.
Hayli mâldâr idi, yâbis idi hem,   Zâtına nâmı mülâbis idi hem...»

(Burada anılan Bezirgân Yâbis, Tırabuzonlu Âşıkî'nin «Yâbiszâde» dediğidir).

(213) Sakarya (Adapazarı) İli'nin Ârifiye Öğretmen Okulunda 1957-1961 yıllarındaki Hocalığımız sırasında, çevrenin Çerkes köylerinden yaşlı kişilerden, 1858-1865 yıllarında toptan Türkiye'ye göçmelerinden önce atalarının *Çerkes-Eli*'ndeki hayatına âit hikâyeleri arasında, kaynakların andığı gibi, insan ve at hırsızlığı rivayetlerini dinledik. Bu eski «*Çerkeslik Hikâyeleri*»nden yaygın olan birisinde, şöyle deniyor: Karadeniz kıyısındaki *Şapsekhler*, dağ tarafında oturan *Ubukh* oymağına, İslâmlık ile okumayı öğretip medenileştirmeye yarayan ve kendilerini hırsızlıktan alıkoymaya çalışan bir ahşap Medreseyi yaktıkları için, «*Medrese-Yakanlar*» diye, bugün de sohbet sırasında takılmaktadırlar. *Ubukhlar* da, komşuları *Şapsekhler*'i, eskiden ceplerinde bilhassa taşıdıkları incekum veya acı-biber tozunu, dostlukla yanaştıkları yabancı veya yolcuların ansızın gözlerine serperek, o zavallıların göz-

neyistân (kamışlık/sazlık) ve bîşezâr (ormanlık)dur. Ve âb-i fîrâvânı
vardur. Ve *Arz-i Çerkes*'de gendüm (buğday) hâsıl olmaz; 'alef ve
erzeni (darı'sı) fîrâvândur. Ve me'kûlleri, *akdarı*'dur: âb ile âteşde
kaynadup, nân yerine ekl-ederler. Ve bu gûne tabkh-edilen erzene,
pasta derler. *Sâhib-i Nüzhetü'l-Kulûb* (son İlhanlı Maliye Veziri Kaz-
vinli Hamdullah Müstevfî) îrâd etdüğü üzere, ekser-i ma'âşları, devâb
(davar/yük ve binek hayvanları) iledür.»

«*Temrük*, Nehr-i *Kuban* ile Belde-i *Taman* beyninde bir kal'a-i
sağiredür(214). Ve (delta yeri olan bu topraklarda hiç bir taş bulun-
madığından) ahşâbdan mebnîdür. Ve bu *Kal'a*'nun hâricinde rabzı
ربض (varuşu, mahallesi) vardur ve halkı *Çerkes* ve *Abaza*'dur; ve
(ayrıca Türk) *Ehl-i-İslâm*'ı dahı vardur. Ve *Temrük* ile *Nehr-i Kuban*
beyni iki merhale-i kaviyyedür. Ve *Temrük*, *Nehr-i Kuban*'un cânib-i
garbîsinde (solunda)dür; ve *Taman*'un cânib-i şarkîsindedür.»

«*Taman*, bu semt (Çerkes) Bilâdı'ndandur; ve *Bahr-i Kırım* (Azak)'-
un âhirinde ve cânib-i şarkîsi üzeredür. *Karadeniz*'ün kumu (deltası)
vardur ve *Taman* ol kum üzredür. Ve *Memleketi- Berke*'nün (Altınor-
da-Ülkesi'nin) evvel haddidür. Ve *Memleket-i Berke* ol bilâddır ki,
(H. 721/1321 yılında) *Özbek* (Han) yani *Tatar* ol bilâda mâlik olmuş
idi... *Taman*, belde-i sağiredür; ve halkı *Ehl-i-İslâm* (Türk) ve *Küffâr-i*
Çerkes ve Abaza'dur. Ve *Taman*'un sûr-i muhtasarı vardur»(215).

Coğrafyây-i-Kebir Tercümesinde (ve Cihânnümâ'da)(216),
«*Memleket-i Çerkes*» şöyle anlatılıyor: «Bu vilâyet, *Taman-Boğazı*'ndan

lerini yaşartıp ovalanmaları sırasında, eşyasını veya çoluk-çocukla hayvanlarını ka-
pıp sürerek aşırma âdetlerinden dolayı, «*Göz-Yaşartanlar*» mânasına bir lakap takıl-
dığından, öyle anmaktadırlar. Bir «Çerkeslik inanışı»na göre de, «Yaratan Tanrı,
bütün atları Çerkesler için yaratmıştır. Bu yüzden, başkasından at çalan bir Çer-
kes, aslında kendisine âit olan bir malı sahiplenmiş gibi olur.» Bu sonki hikâyeyi,
1944 te Sarıkamış'ta ikinci askerliğimiz sırasında yazın teftişe gelen *Fahri Belen*
Paşa da, bir sohbette söylemiştir.

(214) «Çerkes Beyleri üzerinde daha sıkı bir kontrol temini maksadiyle 1519
da, Kuban nehrinin ağzında *Temrük Kalesi* inşa edilmişti» (A. N. Kurat, Türkiye
ve İdil Boyu, s. 54). Evliya-Çelebi (VII. 710-711) de, «*Temrük-Kermeni*», H. «925
de *Süleymân Han* yapdurmuş» olduğunu, rivayet eder.

(215) Menâzırül'avâlim, y. 297b-298a.

(216) Coğrafyây-i Kebir Tercümesi, y. 170a; Cihânnümâ, s. 402. Evliya-Çe-
lebi (VIII. 15-17), H. 1077 (1666) yazında tanık olduğu Gayrimüslim Çerkesler'-
den *Hatukay* ve *Küçük-Jana* boylarında Osmanlı Paşası'nın adamları ile birlikte Beğ-
lerinin konuğu oldukları halde: elbise, don, gömlek, hançer ve bıçaklarının çalın-

Karadeniz sâhiline karib mümteddir, çak *Dağıstân*'a müntehîdür. Bu
Çerkes, *onbir Kabak*'dur; ve Kabak'dan murâd *Beğ*(lik) demekdir.
Bunların ba'zısı *Müslim* ve ba'zısı *Kâfir*'dür. Ve bu tâifenün âyîn ü
erkânları başkadur. Lâkin ba'zı âyînleri, (eski metbuları Hazarlar
gibi) *Yahûd*'a muvâfıkdur. Hattâ derler: bunlar *Benî-İsrâil*'den üç
sıbt bu semte gelmişlerdür, bu semtde sâkin olmuşlardur. Ve *Çerkes*
ve *Abaza* (ve Kabartay) ol üç sıbtdan münteşir olmuşlar... Ve bu *Çer-
kes* (batıgüneyden doğukuzeye doğru) ibtidâ Kabakları'na *Taman*,
Temrük, *Cağake* (Aşağake/Aşağıki), (Kemürgüvey) bunlar *Harbî* (Hı-
ristiyân)dür. *Cana-i-Kebîr* (Ulu-Cana/Jana), *Cana-i-Sağîr*, *Bozuduk*
(Bızaduk), *Khatukay*, *Bolak-Khay*, *Besleney*, *Kabartay* (onbirincisi yok),
bunlar *Müslim*'dür. Ve bu tâife buğdayî benizlü, karakaşlu, khâldâr
ve hüsn-i cemâlle bedîdâr ve sâhib-i akl gılmândur. Ve bu tâife, bir-
birini çalup, bezirgâna satarlar. Anası ve babası, oğlanı satıldıkdan
sonra bâzirgânda görse; artık alamaz. Mâbeynlerinde âdet böyledür.
Ve senede Beğleri'ne dahı vergüleri, esirdir. Biribirini çalup, Beğleri'ne
verürler; ve dahı ol esirleri, esircilere satarlar.»

«Bu Tâifenün zâhidlerine (türkçe) *Dakuk* derler; bunlar, aslâ
tavuk yemezler. Ve bir ağaç ismine *Koduş* derler; o ağaca taparlar. Ve
bunlarda bir tâifeye *Akhokh* derler; *Akhokh*'da olurlar.»

Evliya-Çeleb-i, 1666 yılına kadar birkaç defa gördüğü *Çerkes-Eli*
ve *Azak* bölgesini güzelce anlatır. «*Çerkes Vilâyeti Beğleri, kaanûn üzere
Kefe'ye tâbi'lerdür, anları beyân eder*» başlığı altında, şu bilgileri verir:
«Evvelâ *Çerkes Beğleri*, *Cezîre-i Taman*'dan şark cânibine yetmiş konak
yer ta *Kûh-i-Alburuz*'a varınca cümle sâlyâne ile *kırk aded Çerkes Beğleri*
vardır. *Âl-i-Osmân*'un bir seferi olsa, bunlar *Kefe Paşası* ile sefer(e)
eşüp; sâlyâneleri yerine: 'abâ ve kebe ve yay ve tüfeng ve barud ve
kurşum (ve) asdar ve bez ve buğası alup, *Osmânlı* elialtlarındadır.
Azl ü nasbları, yine *Âl-i-Osmân* hükmündedir. Ve bir Beği ölse yeri,
oğluna yahud akrabâlarınun bir müstahıkkına ihsân olunur. Ammâ
(Sancakbeği gibi) tuğ ve sancak ve bayrak ve tabl ü 'alemleri yokdur.
Lâkin, tabl-bâzları (davul çalanları) vardır. Ta *Özdemiroğlu Osmân
Paşa*'dan beri, *Âl-i-Osmân*'a gaayet muti' ü münkaad idiler. Sene

dığından başka, atlarının ayaklarından nallarının söküldüğünü de andıktan sonra,
diyor ki: «Ta bu mertebe *Çerkes hırsızları* vardır. Ve bu diyârda, hırsızlık ayıb değil-
dir; yiğitlikdür deyü, hırsız olana kız verürler.» Sonra konakladığımız *Kemirgüvey*'e
komşu *Küçük-Jana*'da, artık atlarımızın ayaklarında bile nal bulunmadığından,
Çerkes hırsızları, (kuş tuzağı ve elek yapmak için) hayvanların yele ve kuyruk-
larını keserek, taya döndürdüler!..

1031 (1622) târihinde *Khotin*'e Âl-i-Osmân'ın (Genç) *Sultân Osmân Seferi*'nden berü mezkûr Çerkes Beğleri'ne, Kefe Defterdârları vazîfe-i mu'ayyene sâlyâneleri(ni) kat'edeliden berü, anlar da ne âsî ve ne de mutî; harbe ucuyla geçinüp, edây-i hidmete gelmeyüp; gâhice *Kırım Hanları*'na gidüp-gelüp, ba'zı şeylerde mürâca'at eder oldular» (217). 1666 da bile Kuban'ın Karadeniz'e karışan ağzına «*Adakhun-Boğazı*» derlerdi ve yarım mil eninde idi(218).

1740 tan az sonra *Temrük-Kalesi*'nin tahkimi işini inceliyen bir yetkilinin lâyihasında, şu bilgiler veriliyor: «*Temrük Kal'ası* ile *Taman Kal'ası* olduğu mahalle, *Ada-i-Şâhî* (Kırım'ın Han/Hanlık adası olmasına karşılık, buranın merkez/Pâdişâh'a bağlılığını göstermek için) derler. Ve (Kuban'ın iki ağız halinde Azak denizine döküldüğü deltadaki) *Acu Kal'ası* olduğu mahalle *Mıntana Adası* derler. *Temrük Kal'ası*, *Ada-i-Şâhî*'nün nihâyet bulduğu (Kuban'ın Azak denizi ile Karadeniz'e karışan çatal ağzı önünde) şark tarafındadır; *Taman*'dan sekiz saat mesâfededir. Azak denizi ile Kopan-Suyu beyninde vâkı' olup, iki tarafı bir sâ'at düz zemîndir. Ve bu kal'anun binâsı, Azak Kal'ası İslâm tasarrufunda iken, ancak *Ada-i-Şâhî*'nin karyelerin *Tatar* ve *Çerkes* eşkıyâsından hıfz-içündür.» Temrük ile Azak arasındaki yerlere, «*İştek-Geçidi*» denir ve sıra ile şu altı su vardır: «Nehr-i *Kopan* ve *Üzengilü* ve *Kertmelü* ve *Eşin* ve *Bey/Biy* ve *Gügümlük* nâm sular». Azak denizi sığ ve derinliği «birbuçuk kulaç» olduğundan, «giden sefâin, *Azağ*'a karib *Gügümlük* nâm mahalle karib *Akça-Kumlar* nâm mahalle yanaşur» Kuban ırmağı Azak denizine iki ağızla karışır. Bunlardan «*Kara-Kopan* dedükleri, su, *Temrük Kal'ası* kurbünde *Reşke-Limanı* dedükleri mahalden *Azak denizi*'ne karışur; ve *Kopan* dedükleri su, *Acu-Kal'ası* binâ olunan mahalde bu dahı, *Azak denizi*'ne karışur.» Kuban'ın Karadeniz'e karışan ağzı da, «*Kızıltaş-Gölü Boğazı*»ndadır. *Temrük*'ün, «üç yüzden ziyâde yelken lenger-endâz olmağa kaabil ve muhâlif rüzgârlardan masûn ve sâlim bir kebîr *Limanı* olup, *Reşke-Limanı* demekle meşhurdur»(219).

---

(217) Evliya-Çelebi, VII. 669-670.

(218) Evliya-Çelebi, VII. 707.

(219) Risâle-i Kırım ve Kuban, y. 34b-35a, 36b-37a, 41b-42b.

Apkaz-Eli'nin batı komşusu olan Karadeniz *Kıyı-Çerkesleri*'nden *Ubukh/Ubıkhlar* kendilerine «*Cikhi*» dedikleri için(220), Gürcüler bunlara *Cikh/Cik* ve yurtlarına *Ciket/Çiked*(221), Romalılar «*Zygue*» ve Bizanslar «*Zikhus*»(222) diyorlardı. Çerkesler yurtlarından göçmeden ve 1841 yılından önce, *Kızıltaş-Gölü ile Gagrı arasında*, şu altı Çerkes boyunun yaşamakta olduğu tesbit edilmiştir: 1) *Şeğaki* (türkçe: Aşağıra/Aşağaki'den), 2) Soğucuk çevresinde *Natukhac*, 3) Gelincik ile Vardan arasında *Şapsukh*, 4) Bunların doğusunda *Ubukh*, 5) Ubukhlar'ın doğusunda *Saşa* (Evliya Çelebi'de «Kıyı-Abazaları»ndan 9. sırada anılan ve «Soçi» limanına ad veren «Soçalar»?), 6) Bunların doğusunda ve Apkaz'a komşu *Ardon* adlı boy(223). 1666 da buraları gören *Evliya-Çelebi*, *Kızıltaş/Adakhun-Gölü*'nden *Anapa* doğusuna değin yalnız, Beği «üç bin yaya askere mâlik» bulunan ve *Kefe*'ye «öşür» veren «*Şeğake-Çerkezi*»nin yaşadığını bildirir ve şöyle tanıtır: bunlar, saz örtülü, çit örtülü ve ikişer kapılı evlerde otururlar; avluları bile çittendir. «Ne *Kafir* (Hıristiyan), ne *Müselmân*'dırlar; mezhebleri *Mecûsî* (putperest)dir. *Çârşû ve bâzâr ve akça olmaduğundan*, her metâ'ların biribiriyle *değiş-tokuş etmekle* irtibât buldurmuşlardır» Yalnız bu *Şeğake*ler değil, «*cemî' Çerkezistân*, böyledir»(224).

---

(220) İ. H. Berkok, Tarihte Kafkasya, s. 221-222.

(221) Allen, s.402, 410; Nusretnâme'de (y. 39a-40a), bir Elçi ile Serdar Lala-Mustafa Paşa'ya 1578 yazında hizmete hâzır olduğunu arzeden «*Güril-Melik*»in, deniz yoluyla gelerek Gürel/Güril kıyılarını yağmalıyanlardan şikâyet ettiği mektubunda: «Tâife-i *Çerâkise* ve *Al* (Alanlı/As) ve *Apkas* ve *Çiked* dedükleri düşmen-i dâll» diye anılanlardan «*Çiked*», bu *Sikha/Sikhus* ve *Çiket/Ciket* denilen Çerkesler'dir. Bunların, Kafkaslar kuzeyinde m.ö. bilinen: *Durdzuk*, *Kamak*, *Kuman*, *İlek*, *As* ve yer adlarında izleri görülen: *Urup*, *Zelençuk*, *Kazak*, *Şor* ve *Anı* gibi Türk boyları ile gelen *Çik(il)*'lerden olduğu, anlaşılıyor.

(222) Dukas, Bizans Tarihi, s. 37. «Anlaşılması güç» olup, Apkazcaya yakın bir dille konuşan *Ubukhlar*'a, «*Vubıkh*» da denilir (İ. H. Berkok, Tarihte Kafkasya, s. 219).

(223) F. Dubois de Monpéreux, Voyage du Caucase, Atlas-I. Harita. Çerkesler kendi aralarında bütün Karadeniz kıyısındaki soydaşlarına, «*Kıyılılar*» mânâsına «*Ufaus'lar*» diyorlardı (İ. H. Berkok, Tarihte Kafkasya, s. 141).

(224) Evliya-Çelebi, VII. 713-714, 728-729. H. 1195 (1781) de *Anapa Kalesi*'ni yeniden yaparak şenlendiren Soğucuklu Ferah Ali Paşa'nın Sır-Kâtibi M. Hâşim Efendi, Putatapıcı Çerkes ve Abazaların «*Kodup*» (Kodveş) *Ağacı*, «*Arpa-Tanrısı Tagalıng*» ve «*Avratlar-Tanrısı Kotsh Ağacı*» adlı putlara tapındıklarını anlatır (Ahvâl-i Abaza ve Çerâkise, y. 52a-59a).

II. BÖLÜM

ŞEHZÂDE VE PADİŞAH YAVUZ SELİM'İN FETİHLERİ (1508, 1514)

A) Canet/Batum çevresinin fethi ile Gürel/Gurya ve Açıkbaş/İmeret bölgelerinin itaat ettirilmesi (1508); Doğu-Gürcistan/Kartli'nin tâbiliği (1514).

Fâtih çağında, «Rûm» (Sıvas) Vilâyetinin Amasya Sancağında büyük oğlu (II.) *Bayezid*, bu vilâyete bağlı Tırabuzon Sancağında da, Bayezid'in büyük oğlu şehzâde *Abdullah*, «Sancakbeği» bulunuyordu. Tırabuzon İçkale Câmii şadırvanında Sancakbeği Sultan Abdullah'ın h. 875 (1470-1471) tarihli bir kitabesi kalmıştır(1). Tırabuzon'da Sancakbeğiliği eden ikinci ve son şehzâde, *Yavuz Selim*'dir. 875 (1470) yılında Amasya'da doğan Yavuz'un ,15 yaşını doldurunca 886 (1481) de Babası tarafından Tırabuzon'a Sancakbeği tayin edildiği anlaşılıyor ki, 915 güzünde (1510) buradan gemi ile Kefeye gidişine değin, otuz yıl kadar bu vazifede kalmıştır(2).

Şehzâde Selim'in, Tırabuzon'a gelişinin ilk yıllarında bile *«gazây-i Gürcistân»* ettiği, birtakım ipuçlarından anlaşılıyor. Akkoyunlu Sultan *Yakub* (1478-1490) ile birkaç defa mektuplaşmış ve yaptığı *«gazây-i Gürcistân»*dan bahsetmiştir(3). Son Akkoyunlu padişahlarından batıkuzey hükümdarı *Elvend Beğ* (1498-1504) ile de mektuplaşan

---

(1) TOEM, VIII. 332-333. II. Bayezid Amasya'da Sancakbeği iken ona lalalık eden ve 1479 da Kürtün ile Torul fethini yapan «Rakkaas» lakablı «Tâcüddin Sinân Beğ» de Tırabuzon Sancakbeği iken burada imar işleri yapmış ve 888 (1483) tarihli bir kitabe bırakmıştır (TOEM, VIII. 334-335).

(2) Tâcü't-Tevârîh, II. 68, 141, 397; TOEM, VIII. 340 Not 1.

(3) Münşe'âti's-Selâtin, II. 368-370.

Şehzâde Yavuz «Selim Şâh»(4), 1498 de Akkoyunlular iç kavgalarıyla ikiye ayrıldığı ve bundan faydalanan *Şâh İsmail*'in 1501 de başkent *Tebriz*'i işgal ederek Safîli devletini kurduğu sıralarda, Tırabuzon'dan Gürcistan'a, ilk akınlarından sonraki ilk fetih seferini yaptığını görüyoruz. Bu sıralarda, Erzincan ile Fırat'ın doğusundaki bütün bölgeler Akkoyunlular'ın elinde ve Karadeniz kıyıları dışındaki Gürcistan toprakları da, Tebriz'e harâc ödeyen tâbiler idi. Fırat'ın batısındaki Divriği, Malatya, Adıyaman, Antep ve Halep ise, başkendi Kahire olan *Kölemenler* devletinin elindeydi. Bu bakımdan, Akkoyunlular ve onlara vâris olan Safîliler ile Osmanlıların sınordaş olduğu bölge, «Rûm» (Sıvas) Vilâyetinin *Tırabuzon Sancağı* idi. Bu sancağın başındaki şehzâde Sultan Selim, dedesi Fâtih Mehmed'den sonra babası II. Bayezid'in çağında görülen fetih ve gazâ seferlerindeki durgunluğu, bu uçta giderip canlılığa çeviren çok güçlü ve hareketli bir şahsiyet olmuştur. Bir yandan *Şâh İsmail*'in, Erzincan'a gelerek buradan Anadolu içlerindeki Osmanlı topraklarına «Kızılbaş-Dedeleri»ni salarak Şiîlik propagandası yaptırmasına karşılık ,*Bayburt* ile *Erzincan*'a ılgar ettiği gibi; öbür taraftan da, 1501 Tebriz işgalinden sağ kurtulabilen Akkoyunlu Beğleri ve ahalisini de, mülteci olarak Tırabuzon Sancağına kabul etmiş ve Tırabuzon ile Rize arasına yerleştirmiştir(5). Ayrıca, Anadolu'dan gazâ dileyen gönüllüleri de yanına alıp, «*Gürcistân*»a akınlar yaparak, yağmalarla tutsaklar almış ve fetihlerde bulunmuştur.

Osmanlılarda şehzâdelerin «*Han*» unvanını kullanması yasak olduğu halde «*Selim Şâh*», Tırabuzon'da İmâret/Hatuniyye Mahallesindeki h. 906 (1500-1501) tarihli Seydî-Haci Mehmed Çeşmesi kitabesinde adını, «*Şemsü'z-Zamân ve mefhar-i Âl-i-Osmân Sultân Selîm Han*» diye yazdırmıştır(6). Bu sıralarda şehzâde Selim'in halini ve davranışlarını, babası Hasancân'dan duyduklarına göre Hoca Sa'düddin şöyle anlatıyor: «Makarr-i Saltanatdan dûr ve nazargâhdan mehcûr iken, bunca zamân ol aksây-i hudûddan ma'dûd olan kişverde ârâm edüp», yine de babasına saygı gösterirdi. Herkes onun tahta geçmesine heves ederdi. Pâdişah hasta ve gazâya çıkamaz olmuştu. Hele *Kızılbaşlar*'ın «Karaman (Konya)» sınırlarına kadarki akınlarına gözyumulması ve idarenin eğri-reyli Vezirlere bırakılması, göze batıyordu. Tırabuzon'daki *Şehzâde Selim* ise, «telâfî'-i taksîr-i Vüzerâ içün ceng ü peykâr ehlini, mu'attal ve bîkâr komayup; Der-i-Devlet'den behremend olmayan bikes ma'zûlları ve ihmâl-i Vüzerâ ile nâümid olanları, mahzûlları yazup; gâh *Gürcistân*'a akın salup, ikaamet-i resm-i cihâd ile def'-i melâl ve gâh *Kızılbaş*-i bed-ma'âş ile harb ü kıtâl ederler idi»(7).

Bayburt'tan başka, *İspir*, *Tortum*, *Livana* (Yusufeli ile Artvin), *Oltu* ve *Ardanuç* ile *Şavşat* gibi bütün Yukarı ve Orta-Çoruk boyları ile, Kür boyunun *Göle*, *Ardahan*, *Ahıska* ve *Ahkılkelek* ile *Azgur* kesimlerini içersine alan «*Atabek-Yurdu*» (görcüce: «Sa-Atabago») denilen bölgede,

---

(4) Münşe'âti's-Selâtîn, II. 370-373. I. Selim'in paralarında, toplarda ve resmî yazışmalarda kullandığı «*Şâh Selîm*» veya «*Selîm Şâh*» adındaki «*Şâh*» unvanını, 1514 Çaldıran Zaferinden sonra aldığını söyliyenler, yanılıyorlar. Tırabuzon'da «Kendinar Mahallesi» yolu üzerinde bulunan Yukarı-Hisar surunun üzerindeki onarmayı bildiren 897 (1492) tarihli kitabede «*Sultân* (silik: Selîm) *Şâh*» ibaresi vardır (TOEM, VIII. 336). Bilindiği gibi Yavuz, 3 Ağustos 1511 günü babası ile yaptığı Oğraş-Deresi Savaşı'nda bozularak, canını güçlükle kurtarıp Kırım'a savuşmuştu. 1512 Martından önce Kırım Hanı *Mengli Gerey*, bir aracı olarak II. Bayezid'e yazdığı bir «bitik»te: «Oğlum *Sultân Selîm Şâh*'a», «Tarabefzûn (Tırabuzon)» yerine, önceleri tayin buyurulduğu gibi, «Rumeli diyârı»ndaki sancaklardan birisine yeniden tayinini dilemekte idi (Belleten, I. 633, Levha 15). Babasına ve onun yanındaki Vezirlerine meydan okurcasına serbest davranarak Gürcistan Gazâlarında şöhreti yayılan Yavuz Selim'i, veliahd nâmzedi olan kardeşleri kıskanıyordu. 900 Saferinde (1494 Ekim) Tırabuzonda doğan Selim'in oğlu (Kanunî) *Sultan Süleymân* 15 yaşına girince, kanuna göre «sancağa çıkarıldı»ğı sırada 915 (1509) yılında «Anadolu» (Kütahya) Vilâyetinin Bolu Sancağına tayin edilmişti. Bu sırada Amasya'da Sancakbeği olan şehzâde Sultan Ahmed'in buna: «yolum üzerinde bulunmasun» diye itirazı üzerine, Süleyman hemen Kefe Sancağına Beğ olarak gönderilmişti (Müneccimbaşı, III. 475). Böylece, Sultan Selim ile oğlu Süleyman, İstanbul'dan uzak bulundurulmaya gayret ediliyordu.

(5) «Tırabuzon'un en büyük eşrâfından olan *Murad-Khan-zâdeler*» (Kars Tarihi, I. 480, Not 104), Akkoyunlu olup, Yavuz'un Sancakbeğliği sırasında Tırabuzon'a sığınıp yerleşmişlerdir. Bunlar gibi, çoğu kara-saçlı, değirmi-yüzlü Türkmen tipindeki Sürmene-Rize arasında, tıpkı Tebrizliler gibi «*ke*»yi «*çe*» ve «*ge*»yi «*ce*» biçiminde konuşan ahali de, 1501 Tebriz/Akkoyunlu Felâketinden kaçıp kurtulabilerek Tırabuzon Sancağına sığınan ve Sultan Selim tarafından buralara yerleştirilen Akkoyunlu uruğu kalıntılarıdır. Of güneyindeki «*Yorakar*» ve Sürmene'nin batı yanındaki «*Yorakar*» adlı köyler (Oğuz: Yurakır/Yüregir) ile, Sürmene'nin Dağbaşı bucağındaki «*Purnak*» (Akkoyunlu: Pornak) köyleri de, Safîlilerden kaçan ve Şehzâde Selim tarafından kabul ile iskân edilen Akkoyunlu'lardan birer boyun hâtırasını taşıyor. Bunlar gibi, *Maçka*'daki «*Eyyûbî*»ler (Soyadı Kanunundan beri «Eyuboğlu»lar) adlı âilelerin ataları da, 1507 de Mafarkın (Silvan) dan koçarak ve *Şehzâde Selim*'e sığınarak, buraya yerleştirilmişlerdir.

(6) TOEM, VIII. 338.

(7) Tâcü't-Tevârîh, II. 138-139.

1267 den beri Kıpçaklı Ortodoks Türkler'den «*Atabekler*» sülâlesi yarı-müstakil olarak hüküm sürüyordu. Mezheblerinden ve yazı dilleri yüzünden bunların ülkesi de «*Gürcistân*»dan sayılıyordu. Tırabuzon doğusunda «Kemer»den Çoruk ağzına varınca Karadeniz kıyıları ise, Gürcülerce «*Canet*/*Tsaneti*» ve yerlilerce «*Laz*» bölgesi sayılıyor ve Faş/Riyon ırmağı güneyindeki *Gürel*/*Gurya Beğliği*'ne bağlı bulunuyordu. «Atabek-Yurdu» ile «Gürel» bölgeleri, başkendi Kutayıs/Kutatıs olan *Açıkbaş*/*İmeret* ülkesi Bagratlı sülâlesinin baskısı altında idi.

Gürcü kroniklerinde, Atabekli *Bahadur*'un (1466-1475), ilk beğliği yılında yani 1466 da, Tırabuzondaki Türkler ile anlaşarak ve *Kalarcet* (Artvin-Ardanuç çevresi) ile *Canet* bölgelerini rakiplerinden alarak kendi yurduna kattığı ve *İmeret-Bagratlıları* baskınından kurtulduğu, anlatılıyor(8). Uzun-Hasan ile oğlu Sultan Yakub çağlarında Akkoyunlulara tâbi bulunan *Atabekliler* ile *Açıkbaş*/*İmeret-Bagradlıları*'nı, 1501 de Safîliler Tebriz'i işgal ile devlet kurunca, Tırabuzon'dan akına çıkan *Şehzâde Selim* Osmanlılara tâbi kılmıştır. Sultan Bayezid'in emri dışında, hattâ vazgeçilmesi yolundaki fermanlarına rağmen(9), şehzâde Selim'in kendi erlik ve fetih duygularını okşamak ve ileride tahta geçmesi için sevgi ve takdirler toplamak üzere giriştiği «*Gürcistân Gazâları*» ile «*Kızılbaş*»tan *Bayburt* ve *Erzincan*'ın zaptının tarihleri ve anlatması, Osmanlı kaynaklarında gereği gibi belirtilmemiştir.

Doğru takvim ile bazen dörder yıl ileri olan «Gürcü-Yılı»na göre yazılmış bulunan gürcüce «anonim kronik»ler, İstanbul Fethini «145 (1457) yılında» gösterdikleri gibi, Selim'in Tırabuzon'dan *İmeret*/*Kutayıs* üzerine yaptığı akını da «Gürcü-Yılı'nın 200 (1512)» tarihinde «*Tatarlar* (Osmanlılar) gelip *Kutatis* (Kutayıs) ile, (buranın 9-10 Km. doğugüneyinde kiliseleriyle meşhur ve Gürcü-Katolikosluğu makamı olan) *Gelat*'ı yaktılar», deniyor(9). Bu Gürcü kronikleri, Osmanlıların önce «*Canet*» (Laz-Eli/Gönye-Batum çevresi) ile «*Acar*» bölgelerini aldıklarını; sonra da, kendilerine her hususta itaat eden *Atabekli Mirzâ-Çabuk* (1502-1516) *Beğ*'in kılavuzluğunda *İmeret*'e akın yaptıklarını, şöyle bildiriyorlar:

(8) Allen, s. 138, 144.

(9) M. Brosset, Rapports, II. 188. «*Gelat Manastırı*, İmeretya'nın en değerli âbidelerinden olup, tarzı mimarisi pek güzeldir. Güzellikte pek ender bulunan bir mahalde kâindir. Bunun kilisesi, Bizans-Gürcü tarzı mimarisindedir. Dıvarları mozayıktır. *Hazreti Meryem*'in mozayık tasviri vardır, Bizans sanatkârları tarafından tezyin edilmiştir» (S. Anisimof, Kafkas Kılavuzu, s. 248).

Soyca Gürcü olmayan *Atabekler*(10), *Bagratlı* sülâlesinden gelen Gürcistan Kıralları ve Beğleri ile anlaşamadıklarından, bu mezhebdaşları üzerine her zaman Akkoyunlular ile Osmanlılar gibi Müslümanların ordularını getirmiş ve onlara kılavuz olarak, hasımlarını ezdirmişlerdir. «*Sa-Atabago*» (=Atabek-Yurdu)nun 12. Atabeki olan «*Mze--Çabuki*» (=Mirzâ-Çabuk)(11), (Ahıska'da) hükûmete baş-

(10) 1578 deki Tiflis Fethi sırasında, oradaki Gürcü papas ve aydınları ile görüşüp, Gürcistan melikleri üzerine bilgiler toplayan Ordu Münşisi Gelibolulu Mustafa Âlî Çelebi «*Hükkâm-ı Gürcistân*» faslını doğru yazabilmiştir. Bunda: eskiden bütün Gürcistan'a hâkim «*Tamar-Vakhtang*» (İmeret/Açıkbaş Meliki Bagratlı IV. Vakhtang Panaskertel, 1442-1447/«Chronique Géorgienne», s. 2, 104/) erkek vâris bırakmadan ölünce, yerine «*Tamar-Didopal*» (=Güzel-Tamar) adlı kızı hâkime olduğu; (geniş topraklı za'im demek olan) «Tavat»lardan «Mirahur»u «*Osi-Kama*» (Osi=Os/Asetli-Kama) adlı bir genç ve «hûb-rû pehlevân»dan doğan gayri-meşru çok güzel kızını, (Kür boyunda Ahıska-Ahılkelek arasında öteden beri «Van-Çukuru» denilen kışlağa adını vermiş bulunan) «Van Vilâyetinde vâkı' *Bekraşen* (şimdi: Pekreşen) demekle şâyi' karye ki, ol zamânda bir kasaba-i ma'mûre idi, anda sâkin olan ebnây-i mülûkdan *Bakraduvan* nâm Melikzâde'ye verdi»ği; bu evlenmeden doğan üç oğuldan «Büyüğü'ne *Kütatıs*» verildiğini ki «hâlâ *Başaçuk* (Açıkbaş)» adlı «serdâr-i Gürciyân'un» bundan törediği; «Ortanca oğluna dârü'l-melik *Tiflis*»in verildiği ve evlâdına da (Bagratlı I. Luvarsab/Lohrâsb, 1534-1558 den dolayı) «*Luvarsab-oğulları*» denildiği; «Küçük veledine (başkendi «*Zegem*» olan) *Kakhet* Vilâyeti»ni verdiği ve bunun yurduna (Bagratlı Lewan; 1512-1575 dan ötürü) «*Levend-Han Ülkesi*» denilmekte olduğu belirtiliyor. Ayrıca, Ahıska-Çoruk Atabekleri için de: «Ammâ ki, (Koblıyan/Altunkal'a'da hâkim iken 10 Ağustos 1578 günü Çıldır-Düzü'nde Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın ordugâhına gelerek itaatini arzeden Atabekli) *Menûcehr*'in soyu, ya'ni ki cedd-i-'alâsı olmağla neslinün yüzü-suyu, ol *Bakraduvan-oğlu*'nun *Atabek*'idür; *Kürd*ül-asl idüğü sâbit iken, hidmet-i hâssa ihtisâsı hasebile, kabilesinün yeğidür. Farazâ ki *Başaçuk* (İmeret-Bagratlıları) semend-i devlete süvâr olsa, rikâbını ol zümre (Atabekler) çeker. Ve fırka-i *Dadyan* (Megrel/Mingrel Hâkimleri) Vezîr'i nâmına olmağın, (Başaçuk'un tahta çıkışı sırasında) koltuğuna girmekle ol iftihâr eder. Nite ki, *Batum* serhaddindeki *Gürel*(Gurya-Eli Melikleri) cinsi ki başka bir zümredür (Bagratlılardan ayrıdır), cılavdarlığı hidmeti anlara değer», diyor («Künhü'l-Ahbâr» III. Murad çağı, X. Hâdise, yaparak 308b, 361b-362a). Peçevî (II. 44-45) «*Gürcistân Meliklerinün kendü mu'tekıdleri üzere nesilleri zikri*» bahsini Âlî'den almıştır. Evliya-Çelebi (II. 320-321) de böyle yapmıştır. Her iki basmada da adlar yanlış yazılıdır. Bu bahis, «Coğrafyây-i-Kebir»de (y. 335a) daha kısaltılmıştır. Peçevî'yi kaynak edinen Hammer (VII. 63), «Tavat» (zaim) sıfatını «Davit» ve «Tamar-Didopal»ı da büyük kıraliçe Tamar (1184-1212) sanarak, «*Büyük-Kıraliçe Tamar*'ın *zevci Davit Bagratiyon*» kılığına sokarak, büsbütün yanılmıştır.

(11) Gürcü halk iştikakına göre bu Atabek'e «*Mze-Çabuk*» yani «Taze-Güneş» («Chronique Géorgienne», s. 5) denilmesi, yanlıştır. Topkapusarayı Arşivinde 8309 Sayıda bulunan 17 X 35, santim boyundaki kâğıt ile (1514 sonunda) Yavuz «*Selim-Şâh Han*»a bu Atabek'in gönderdiği 10 satırlık farsça mektupta adı, «*Emîrzâ Çabuk* امیرزا جابوك » olarak yazılıdır.

layınca, «*Kartli* (Tiflis)-*Bagratlı* Kıralı» *III. Konstantin* (1469-1505) ile barıştığından, iki ülke arasında kurulan dostluk sürüp gitti. «Osmanlılar'ın, *Guryel* (Gürel) *Beği*'nden *Canet* ile *Acara*'yı aldığı»nı görünce, Atabek, ağır armağanlar sunarak kendi yurdunu akın ve istilâdan kurtardı. Bundan sonra Osmanlıların «Erzurum Seraskeri»(?) başbuğluğunda(12) büyük ordular ile «200 (1512) yılı»nda *Gürcistan*'a sefere çıkışları sırasında «*Sa-Atabago*»dan geçerken, kalelere koruyucularını yerleştiren *Mirzâ-Çabuk*, bu orduyu saygı ile karşıladı ve Türklere itaatini arzile, ağır armağanlar sundu. Böylece ülkesi yine yağma ve yıkımlardan kurtuldu. Atabek, *Osmanlılar*'a azıklar ve kılavuzlar vererek onları, *İmeret* (Açıkbaş) Kıralı Bagaratlı *III. Bagrat* (1512-1548) üzerine varmaya kışkırttı. Türkler de, Atabekli kılavuzlarının yardımı ile, *Kutayıs* ile *Gelat*'a vararak, birçok tutsaklar ve yağma doyumlukları ile geri döndüler. Bundan sonra da, *Atabek-Yurdu*'nda güven ve rahatlık sürüp gitti. *Mirzâ-Çabuk*'un, böylece çok akıllıca davranışları ve ülkesi ile ahalisini koruması yüzünden, halk kendisine «*Büyük*» (gürcüce: «Dede/Dedi») unvanını verdi. O, 1516 yılında ölünceye değin kendi ömrünü de hep barış ve hoşlukla geçirdi. Osmanlılar da, onun dostluğuna güveniyor ve şahsına karşı dikkatli davranıyorlardı(13).

Başka bir anonim gürcü kroniki, bir yıl erken olarak, «195 (1507) yılında *Tatarlar*'ın (Osmanlıların) *Kutayıs* ile *Gelat*'ı alıp yaktıkları»nı bildiriyor(14). Biz, şehzâde Selim'in Tırabuzon'dan kara

(12) Halbuki, Osmanlılar'ın «Erzurum Eyaleti», 1534 güzünde kurulmuştur. Bundan önce Erzurum yıkık ve ıssız olduğu gibi, «Erzurum Seraskeri» veya «Erzurum Paşası» da yoktu. Gürcü kroniki 1535 yılından sonra yazılmış olup, eski «Tırabuzon Sancakbeği» yerine, 1535 ten sonra Tırabuzonun da bağlı bulunduğu «Erzurum Vilâyeti Vâlisi»nin unvanını kullanmış olacak.

(13) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1, s. 137-138, 214; Aslanişvili, s. 120-121; Allen, s. 145.

(14) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II. Partie, s. 4. Anonim büyük Gürcü knorikinde ise, ayı ve günü de bildirilerek, Osmanlıların Kutatis akınının 1509 da yapıldığı şöyle anlatılıyor: «Gürcü Yılı'nın 197 (1509) Kasımının 23 üncü günü *Tatarlar*, *Kutatis*'e geldiler. *Gelath* (Gelat) ın ulu-manastırı ile *Kutatis*'i, kilisesini ve öteki birçok tapınakları içinden ve dışından yaktılar. (Kutatis'teki) *Kale*'ye hiç dokunmadılarsa da, birçok tutsaklar alıp, gittiler» (Chronique Géorgienne, s. 5). Buradaki «Kasım» ayını, Tırabuzon ve Kutayıs iklimi için de akın bakımından uygunsuz görmek gerektir. En doğrusu, Osmanlı geleneklerine de uyan, Kemâlpaşazâde'nin verdiği Mayıs-Haziran aylarını ve yıl olarak da 1508 tarihini kabul etmek, yerinde olur. Gürcü kroniklerinin verdiği 1512, 1507 ve 1509 tarihlerinin doğrusunu, çağdaş Kemâlpaşazâdenin 914 (1508) yılı «evâili» (Mayıs-Haziran) ile doğrultmak, gerektir.

yoluyla *İmeret*/*Kutayis* üzerine yaptığı seferin yılını doğru olarak *Kemâlpaşazâde*'den ve neticesini de, Dîvân'da uzun zaman çalışmış bulunan *Gelibolulu Âlî*'den öğrenebiliyoruz. Öteki Osmanlı kaynakları, yıl ile yeri belirtmeden Selim'in «*üç defa Gürcistân gazâsı*»na çıktığını anarlar. «İstanbul'daki Ok-Meydanı'nda mevcud nişântaşları gibi, hâlen Tırabuzon'da kâin *Kavak-Meydanı*'nda dikili ok-taşları yaptırmış» bulunan *Yavuz-Selim*'in *Gönye* (Batum bölgesi) fethi üzerine halk arasında yaşıyan hâtıraları olduğu gibi(15), Hopa'nın üstünde ve kuzeydoğusundaki (1441 m. yüksek) dağ da, onun adıyla öteden beri «*Sultanselim-Dağı*» diye anılagelmektedir. Bu da, Sultan Selim'in, bu tepede konakladığını gösterir.

Şimdiye kadar bu mevzua dokunulmadığından, müellif hattiyle olan Kemâlpaşazâde yazmasındaki bahsi naklediyoruz:

(15) «*Gönye Nâhiyesi*, bunun nâm-i digeri *Maraded* Nâhiyesidir. İşbu nâhiyede (Osmanlı yapısı) 'atîk ve metin bir kal'a olup, hattâ bir müddet *Lazistân* taraflarına, bu kal'anın nâmına nisbet olunarak, *Gönye Sancağı* denilmekde idi.»

«*Rize'den Batum'a kadar* olan yerler halkı *Laziki* cinsinden olarak, Gürcü âyîn (Ortodoks) ve meşrebinde bulundukları cihetle; zâten beyinlerinde hüsn-i i'tilâf kaabil olmadığı ve hattâ *Batum Hükûmeti*'nde (Gürel'de) bulunan *Tekfur*'un *Tırabuzon Kıralı* ile bu yüzden ötürü arasıra münâkaşa ve muhârebeleri eksilmediği, tarihlerde vardır.»

Yavuz Selim «Hazretlerinin», Lazistan ile Görele ve Tirebolu'daki «*Laz* ve *Çepni* tâifelerinden terkib etdiği eczây-i cünûdiyye ile *Gürcistân* taraflarına icrâ buyurdukları muhârebât-i azime, teslis-i fark-ı ahâlîyi hâsıl ederek; işte o zamândan beri *Çepni* ve *Laz* ve *Gürcü* kabileleri beyninde gavgasız geçen zamân, bir vakt-i bîfâide add ve farz ediliyordu» (Şâkir Şevket, Tırabuzon Tarihi, s. 105, 164-165).

«*Yavuz Sultan Selim*'in Tırabuzon Vâliliği esnasında *Rize*'yi (Laz-Eli demek istiyor) feth ve Osmanlı Memâlikine ilhak ettiği zaman, henüz *Batum* mevcud olmayıp», Batum'un güneybatı yanında ve Çoruk ağzı solundaki «*Gönye Kal'ası*'nın şöhretini işitip, mezkûr Kal'anın fethi maksadiyle, elyevm *Hopa*'nın üstündeki (haritalarda 1441 m. yükseklikte gösterilen) *Sultanselim-Dağı* tesmiye olunan dağa çıkarak, Kal'anın manzarasını temâşâ ve tarassud ederek, hücum ve zabtiçün istihzârât ve tertibât ile meşgul iken; *Kal'anın Beği* İslâmiyyeti kabul ve Kal'anın anahtarlarını *Sultan Selim*'e teslim etmiştir» (Muvahhid Zeki, Artivin Vilâyeti, s. 194-195). «Yeşil *Hopa* kasabası, Çoruh'un (Artvin'in) iskelesidir. Viçe, Arhavi Bucaklariyle, *dağında Yavuz Sultan Selim'in karargâh kurduğu Abıslah köyü*» de, bu kıyılardadır (Gönye Beğleri soyundan Abıslah köylü Öğretmen Salâhattin Çoruh, «Çoruh İli», Ülkü dergisi, Nisan 1947, I. 26). «*Lazistan*, Karadeniz'in kenarında ince ve dar bir havâlide Lazistan-Dağı'nın *Kemer*'den *Makrıyal*'a kadar imtidad eden kısmının garbı idi» (Ustaoğlu Mahmud Midhat, Batum ve Artivin Tarihi», s. 15).

«Zikr-i Gazây-i Gürcistân»

Hicretin 914 yılı «evâilinde (1508 Mayıs-Haziran'da) *Sultân Selîm Han*, gazâ niyyetüne sefere azimet etdi: *Tırabuzon* civârında olan *Küffâr*-i nekbet-fercâmun şevketin def' içün, ol iklime asker cem' etdi... Tırabuzon civârında olan Küffâr diyârına ki *Gürcistân* demekle iştihârı vardur. Kuş uçmaz, kulun yörümez» haldeki ormanlık ve dar yerlerden, «dem olmaz ki üstün duman bürümez,... bir yanı 'adem zindânı gibi 'amîk-ı sehîk dürlüdür ki içine cin, peri girmez; derinliğinden akl-i-dûr-bîn haber vermez. Yakın zamanda içine yağı ayağı basmamışdı. Eyyâm-i kadîmde girenler dahı hayr edememişler-idi. Hayli günc iklimdi. Her günc bir genc-i zer ü sîmdi. Yabandan gelen hayl-i cerrâr bir habbesin alup gidememişdi. BEYT:»

«At ile giren, yaya yol bulmağa,
Cân verür-idi kaçup, kurtulmağa.»

«*Azerbaycan Beğleri* ki, mezkûr ma'mûrenün bir kenârı dahı anlarun diyârınun civârıdur; ol vilâyeti gaaret etmeğe diş bilerleridi. Irakdan bakarlar, ağızları suyu akardı. Elleri erebildiğünce çeng-i ceng çengâl-i cidâlle ucdan, bucakdan çeker alurlar idi. Ammâ hayr etmezler idi; alduklarından, verdükleri çok olur idi. Bâzâr-i kâr-i zârda assılarından ziyânları artuk olurdu. Ol diyârun *Küffâr*-i bedkirdâr-i pürsitîzi, (Tamara çağında 1184-1212 yıllarında Yeni Kıpçak/Kumanlar'ın kurduğu ordularla) bir niçe def'a hiz etmişler idi; dârü'l-melik-i *Tebriz*'ün nevâhîsine ılgar edüp, çok vilâyet gaaret etmişler-idi. Erdükleri el ve boyu, nâr-i gaaret yakmış-idi; girdükleri şehirde ve köyde nehr-i hasâret akmış-idi. *Karakoyunlu*'nun ve *Akkoyunlu*'nun *Beğleri*, ol yurdun kurdları ile dâimâ mudârâ ederleridi: kendü örülerin koruyup, sürülerin kurtarmağa kaani' olup: "*sizün sizde, bizüm bizde*", derler-didi. Dâr-i müdârâyı yaparlardı, ceng kapusın kaparlardı.»

«Sonra, *Terâkime*'nün devri âhir oldu; mülkün bedeninde *Kızılbaş* zâhir oldu. Tetâvül elin uzatmaduk él ve boy, şehir ve köy komadı. Mezkûr civârında bir diyâr kalmadı ki, ol ana el sokamadı. Mezkûr bed-fi'âl çok ma'mûreyi çiğnetdi, pâymâl etdi; ammâ, *Gürcistân*'a el karup, ol himâyete ayak sokamadı. Bir niçe def'a ol bûma hücûm ağzın açdı, diş kıvuramadı; ol élde acın doyuramadı, ol uca hurûcın duyuramadı. Yaykarayla hasma tiri saldıram sandı, olmadı; yay

kurmadan tir kasdı nişâna uram sandı, urmadı. Hemîdûn gam çeküp, gam yemediler; it misün, âdem misün demediler. BEYT:»

«Demediler it misün, âdem misün?
Sel misün, yâ katra-i şebnem misün?»

«Mezkûr *Şehzâde*-i şîr-dil ü Erdeşîr, azm-i hayl-i seyl-cûş ve cüyûş-i pûlâd-pûşla ol él ve güne bir mehâbetle girdi ki,... hücûm-i sarsar -eseri ki atı ayağı, demürden katı dağı sarsardı... Yel gibi, âdem ayağı basmaduk dağlar başından aşdılar. Ol diyârun *Şehriyâr*'ı (İmeret Bagraltı III. Bagrat), mızmâr-i kârzârâ girmeyüp, gaar-i zâra girmeyüp; kâr-i-zârî oldu. Tiğ-ı bîmle kalb-ı sulb-i pür-dirîğı dü-nîm olup, cânına korku doldu. Ol yere (Kutayıs'a) şîr gibi askerler girdiğini ki gördü, fîrârî gitdi; dâmân-i sahrâyı elden komayup, giribân-i kûhsâra başın sokup, kendüyü pinhân etdi. Ol bed-sîret, sûrete gelmeyüp, Vilâyetinün himâyetine kaadir olamadı. Lâcerem hayl-i cerrâr seyl vâr ol él ve günün enine, uzununa yayıldı; gereği gibi doyum oldular. Ol bed-re'yler, akbah hezîmetle münhezîm oldu. Kaçanı kaçdı, öleni öldü. *On binden ziyâde* sâde-rû, mişk-bû *esîr*-i dil-pezîr elegirdi. Ol genc-i iklîme dinç akıncı girüp, diledüğü gibi gaaret ü hasâret edüp; alup, verdi.»

«*Şehzâde*-i kâmkâr, *Diyâr-i-Gürci*'ye girmekle, bed-kirdârı bâda vermekle, sıyt u sadây-i mehâbetin âfâk-ı âleme bırakdı. Mâl-i ganâyim dârü'l-melik *Tırabuzon*'a deryâ gibi akdı. *Hazret-i Pâdişâh*'a fetihnâmeler irsâl edüp, ahvâli i'lâm etdi. Ol şân-i âliye lâyık olan ihsân ü tahsîni... aldı»(16).

Keşfî, Şehzâde Sultan Selim'in: «*deryâdan ve karadan sipâhın düzüp*» hazırlanarak «*Gürcistân diyârına üç def'a varup, ol diyârı zebûn*» eylediğini, bildiriyor(17). Hoca-Sa'düddin Efendi, yılını ve yerini belirtmeden,

---

(16) Kemâlpaşazâde, Aliemîri Küt., y. 5a-5b; Fâtih Küt., VIII. Defter, y. 2b-3a.

(17) Keşfî, Selîmnâme, y. 3a-3b. Bunda, Sultan Selim'in «huddâm-i vâlâkirâm»ından «kendüye bir yakın düşmen» sorduğu; onların da, yerleri pek balkanlık olduğundan varılması çok güç «*Kasm-i Gürcistân*»ı salık verdikleri; vaktiyle «*Bayındıroğlu Sultan* (Uzun—) *Hasan*» ile «oğlu *Yakub*»un buraları basıp çiğnediğini anlattıkları sırada, Şehzâdenin: «Hoş, hâl ma'lûm oldu. İmdi, himmet-i *Osmâniyye*'ye dahı bir nazar salup, seyr-i sipâh-i *Selîm*'i de görsünler *Bayındır*'a benzer mi?» diyerek hazırlık gördüğü; «deryâdan ve karadan sipâh düzüp» de *Gürcistân*'a ilk seferinde galip dönerek birçok tutsak kızlar ile yağma malı getirdiği anlatıldıktan son-

«Tırabuzon Vilâyeti»nde Sancakbeği bulunan *Sultan Selim*'in: «cemi' ezmânda himmet-i 'aliyyeleri ol diyârda *Gürcistân Kâfiri* ile mukaatele ve cihâda masrûf» olduğunu söyliyerek, şu iki beyitle bu akınlarını anlatıyor:

«Komazdı kılıcın bir dem belinden,
Zebûn olmuşdu *Gürcistân* elinden,.
Ne *Gürcistân* ki tutdu şark u garbi,
Salâbetle sadây-i harb ü darbi»(18).

Celâlzâde: II. Bayazıd'ın son yıllarında, kula değer verilmediği ve Beğlere bakıp gözeten olmadığı için, Anadolu Türklerinin savaş ve itibar görmek için akın akın «*Kızılbaş*» tarafına geçtiğini; ancak, Şehzâde Sultan Selim'in Tırabuzon'dan yaptığı *Gürcü Seferi*'ne böylelerini çağırmakla, göçlere engel olunabildiğini belirtiyor; ayrıca, «Ozanlar»ın bu geleceği parlak Şehzade için türküler çıkarıp, şöyle dediklerini yazıyor: «*Yörü Sultan Selim, devran senündür*»(19).

Osmanlı kaynaklarından yalnız Gelibolulu Âlî Çelebi, Sultan Selim'in akın ile itaat ettirdiği «*Gürcistân*» ülkesinin neresi olduğunu ilk olarak bildirmektedir. Diyor ki: «Sâbıkaa Mısır Fâtihi merhûm *Sultân Selîm Han*, şehzâdeliği hâlinde, leşger çeküp *Kütatıs* (İmeret) dârü'l-melikine varmışdur. Kiniselerin yakup, çanlarına ot tıkup, mıkdârların bildürmekle; arz-i ubûdiyyetleri müyesser ve mukadder olmuşdur. Anlar, ol zamânda rıbka-i mutâba'ata gerden-nihâde olmağın, harâcları afvolunmuşdur. İle-l-ân (h. 1006/1596 yılında da) kendülere cizye teklif olunmamağa, ol zamanki taba'iyyetleri sebeb

---

ra, şöyle deniyor: «Ve ol günâgûn emti'a ve ganâyimün tühâfından ve esirden, lâyık-ı Dergâh, vâfir nesne ayırup ve mektûb yazup, *Dersa'âdet*'e göndürdü. Vâsıl oldukda, makbûl olup; *Şehzâde*'ye fâhir hil'atler ve vâfir in'âmlar döndürdü. El-kıssa, bu nizâm üzere *Gürcistân-Diyârı*'na (sıra ile: Canet/Batum, Acara ve Gürel ile Açıkbaş/İmeret'e) *üç def'a* varup; ol diyârı zebûn ve kûh ü hâmûnun mekân-i bûm etdi» (Ayni eser, y. 2b, 3a-3b).

(18) Tâcü't-Tevârîh, II. 134-135. Solakzâde (s. 324) bu haberi ve beyitleri tekrarlamış ve şu beyti de eklemiştir:

«Ne *Gürcistân* elinden kurtulurdu,
Ne nâhak kimseden birşey alurdu.»

(19) Celâzâde, Gazavât-i Selîm Hani, y. 48b-51a.

olmuşdur»(20). Âlî'den bu haberleri aktaran Peçevî de, «*Kütayıs*» (İmeret) ülkesi için bu yüzden, «şimdi el-ân (h. 1051/1641 yılında da) anlara harâc teklîf olunmaz», diyor(21).

Evliya-Çelebi, —öteden beri Kars, Ahıska ve Tiflis yerlisi Türklerin anageldiği gibi yani, Doğu/Tiflis ülkesi «Terekeme-Gürcistanı» ve Batı-Gürcistan/Kütayıs ülkesi de «Asıl-Gürcistan» sayıldığından— «Vilâyet-i *Asıl-Gürcistân Kal'a-i Kütatıs*»ın «*Açıkbaş Vilâyeti* tahtı» olduğunu da belirterek, buranın XVII. Yüzyıl ortalarındaki idare durumunu şöyle tanıtıyor: «Hilâfet-i *Selim Han*'da ocaklık olmuşdur; hâsı 606 000 dir. *Muti' Gürcistân* olmağ ile tımar ve ze'âmeti yokdur»(22).

Yukarıdaki haberlerin karşılaştırılması, h. 914 (1508) Mayıs-Haziran mevsiminden —herhalde yalnız ve Atabek Mirza-Çabuk'un adamları kılavuzluğunda— Şehzâde Sultan Selim'in Açıkbaş/Kütayıs üzerine yaptı-güçlü bir akın sırasında, buranın Meliki *Bagratlı III. Bagrat*'ı itaat altına alıp, «ocaklık» yoluyla İstanbula tâbi kıldığı; birçok tutsak ve yağma malı alınmakla birlikte, «*Gelat*»ın güzel mozayıklı ve sanatlı kilisesinin hiçbir zaman yakılmadığını —çünkü mozayıklar bugün bile sağlam durmaktadır— bize bildirmektedir. Gürcü kroniklerinin belirttiği gibi, Yavuz'un bu akınlarında: 1) *Atabek-Yurdu* ve başındaki *Mirzâ-Çabuk* Osmanlılara erkenden itaat ederek, Yavuz'a, 1514 Çaldıran dönüşünde yaptığı gibi, azık ve kılavuzlarla yardımcı olmuştur; 2) «*Canet*» (Laz-Eli/Gönye=Batum) doğruca fethedilerek, Tırabuzon Sancağı'na bağlanmış; 3) *Gürel* (Gurya) ile, 4) *Açıkbaş/İmeret* (Kütayis) ülkeleri, cizyeden muaf tutularak, tâbi kılınmıştır. «Asıl-Gürcistan/Açıkbaş» ülkesinin itaat ve mükellefliği için, Eliya-Çelebi'nin İstanbulda «Defter-i Hakanî»den aldığı anlaşılan şu haberleri doğru olsa gerektir:

«*Selim-Şâh-i Evvel* Tırabuzon hâkimi iken, *Açıkbaş-Beği* ile hüsn-i ülfet edüp, *Kütatıs Kal'ası*'nda niçe zamân 'ıyş ü işret edüp; babası Bâyezid Velî'den sonra *Selîm Han* müstakil Sultân oldukdan sonra, *Açıkbaş Ülkesi*'nün bâc ü harâcı ve tekâlif-i 'urfiyyesin Hatt-i Şerîf-i kavî hüccet ile mu'âf-i müsellem edüp, ilâ yevminâ hâzâ (H. 1057=

---

(20) Künhü'l-Ahbâr, y. 362a.

(21) Peçevî, II. 45. Evliya-Çelebi'de (II. 320-321) bu bahsin içindeki adlar yanlış okunup, dizilmiştir.

(22) Evliya-Çelebi, Süleymaniye-Beşirağa Kūt. y. 102b. Basmasında (II. 324) nâşir ifadeyi sadeleştirmiş ve son cümleyi almamıştır.

1647 de bile) mu'âfdurlar. Ancak, 'alâ tarıku'l-hedâyâ: ispiri-doğanlar ve sonkur ve tuygun bâzlar ve mümtâz-i gılmân şehbâzlar ve dûşîze-i dil-nüvâzları *Der-i-Devlet*'e göndermeleri beher sene *Kaanûn-i-Selîm Han* olur»(23).

* * *

Şehzâde Selim'in *1508 deki Gürcistan/Kütayıs Seferi*'nden dönüşünde, *Şâh İsmâil*, Tırabuzon'daki bu Şehzâde'den «şikâyet etmek ve Pâdişâh'a teminât-i dostânelerini tecdîd eylemek memuriyetiyle, *İstanbul*'a yine elçiler gönderdi. *Şehzâde Selim*, İran toprağına geçmiş ve *Erzincan* ve *Bayburd*'a kadarki yerleri hasâra uğratmış idi. Hattâ bu cevelânlarda, İsmâil'in kardeşi *İbrahim*'i esir etmiş idi»(24). Gerek şâh

(23) Evliya-Çelebi, Süleymaniye-Beşirağa Küt., y. 101b. Basmasında (II. 320-321) nâşir sadeleştirmesi ve «ispiri-doğan»ın «esir, doğan» oluşu gibi hatalar vardır.

(24) Künhü'l-Ahbâr ile İstanbuldaki Venedik Elçisi Scio'nun Raporuna göre Hammer (IV. 65-66, 280 Not 5). Mısır (Kahire) daki Hıdiviyye Kütüphanesinin Türkçe Kitaplar Kataloğunda (h. 1306/1889 basımı ve Ali Hilmi tertibi, s. 170, Sayı 50/8846) ki anonim «*Târîhü'ı-Sultân Selîm Han*»da, Şehzâde Selim'in h. 905 (1499) yılında Tırabuzon'dan (henüz tahta geçmemiş bulunan) *Safîli İsmail* üzerine yürüyerek, «*Bayburd*» ile «*Erzincan*» (yanlış olarak: Azerbaycan)a kadar ilerlediği ve onun kardeşi *İbrahim-Mirzâyı* esir aldığı, bildiriliyor (bak. Agâh Sırrı Levend, «Gazavâtnâmeler», s. 10, 32). Akkoyunluların çöküşü sırasında Yavuz'un, Şâh-İsmail'in çerisini *Erzincan* kesiminde vurması doğru olabilir. Rumlu Hasan Bek: h. 905 (1499) yılında Lahican'dan «Gökçedengiz» (Gökçegöl) bölgesine gelen Şeyhoğlu İsmail'in burada, «*Sultan Hüseyin Baranî*» gibi Karakoyunlu uruğundan Akkoyunlu devlet memurlarıyla anlaştığını; 906 (1500) yazında da *Erzincan*'a vararak: Ustaçalu, Şamlu, Rumlu (Sıvaslı), Tekelü (Antalyalı), Zulkadırlu (Maraşlı), Afşar, Kacar, Varsak (İçelli) ve Karacadağ (Tebriz-Aras arası Türkman) Sofularından 7000 kişilik bir çeri toplayıp dönerken, yolda (Atabekli Akboğa oğlu III. Kvarkvare, 1487-1500 den ibaret) «*Korkora*» üzerine de «gazâ» yaparak, kışlamak üzere «*Çukursa'ad*» (Revan)a geldiğini bildiriyor (Ahsenü't-Tevârîh, s. 25, 32, 41).

Kemâlpaşazâde (4b-5a y.): *Şâh-İsmâil*'in «Tahtgâh-i Azerbaycanı» (Tebriz'i) aldığı sırada (1501 de), Şehzâde *Sultan Selim*'in de (1502 de olacak) Tırabuzon'dan çerisiyle çıkarak «Kişver-i Türkman»dan «*İspir*'i ve (Gümüşhane-Suyu başlarındaki Koğans/Kovans diye bugün anılan bucaktan ibaret) *Kökez*'i» alıp, hisar-erlerini koyduktan sonra, «*Bayburd* ve *Kemakh*'ı» dahi (sünnî Akkoyunlu muhafızların gönüllü istekleriyle) elegeçirirken, «ol diyârda kadîmü'z-zamândan yurddaşları olan (Akkoyunlulardan) azîmü'ş-şân Beğler bir bir geldi, uydu; *Erzincan* Nâhiyesinden dahı bir niçe kerre *Kızılbaş*'la savaş etdi ve ref'etdi, ahâlisi refâh buldu. Ol Hümâ-Himmetün sâye-i inâyetinde *Erzenirrum*'a varınca var idi», diyor.

Keşfî (y. 3b) de, Sultan Selim'in «ceddim-şehri» dediği Erzincan'ı ele geçirmek için tarih hakkına dayandığını ve sonunda oğlu Süleyman ile birlikte buraya sefer edip zaptına geçirişini şöyle anlatıyor:

İsmail'in Elçisinin şikâyete gelişi, gerekse Tırabuzon'dan Gürcistan'a akınlar yaparak Açıkbaş'ın itaat ettirilmesi ve yanına derilen Akkoyunlu Beğleri ile sığıntı ahalisi ve Anadolu'dan «dirlik uman» kişilerin çokluğu; ve bütün bunların doğurduğu güçlü bir savaş kudreti ile yaygın şöhretini çekemiyen öteki şehzâdelere dayanan Dîvân-Vezirleri'nin telkini ile, yaşlı ve hastalıklı *Sultan Bayezid*'in, oğlu *Selim*'in davranışlarını hoşgörmemesine ve akınlarını artık yasak etmesine yolaçtı. Müneccimbaşı bu hususu, şu cümleleriyle çok güzel belirtiyor:

Şehzâdelerden «*Sultân Selîm*, Tırabuzon Eyâletine (doğrusu: Sancağına) mutasarrıflar olup, ekser-i evkaatda *Gürcistân*'ı gaaret ü tahrîb ve *Kızılbaşlar* ile ceng ü perhâşdan hâlî değil idi. Hattâ, *Erzincan* ve *Bayburd*'u anlarun elinden aldı... (Selim'i babasına yeren Vezirler) hattâ *Sultân Selîm Han*'ı itâ'atden hurûc ve da'vây-i istiklâl etmek töhmetile ithâm; ve bu da'vây-i kâzibeyi, müşârün-ileyhi bilâizn *Gürcistân*'a etdüğü seferler ve *Devlet-i-' Aliyye* ile musâlaha üzere olan *Kızılbaş* tâifesile etdüğü cengler ile istişhâd etdiler. (Hasta ve yaşlı II. Bayezid de, bütün bu söylenenlere çocuk gibi kanarak), *Sultân Selîm* tarafına müekked Emr-i-'Âlî ısdâr buyurdular ki: «*ancak Sancağunu muhâfazaya meşgul olup*, ziyâdeye tecâvüz eylemeye»(25).

Doğusu «*Lazlar*» ve (daha çok dağ bölgesinde yerleşip, koyunculuk ile geçinen ve eski Türkmenler'den gelen) «*Hemşenliler*» ile batısı

Baharda kullarıyla ava çıkan Şehzâde Selim ile adamları, bir çimenliğe konup, «kebâb ü şarâba daldılar». Bu sırada Şehzâde, Lalası ile hâs-kullarına: «*Şehr-i Erzincan* musîbeti yâdıma gelüp; ve az müddetde kaç kimesne tasarrufuna girdi? ana ta'accüb ederüm» diyerek, «evvelâ şehr-i mazlûm, *Ceddüm Yıldırım* (Bayezid) *Han* zamânunda (Temür'e tâbi Eretnalı Taharten elinden 1401 yazında) dâhil-i *Rûm* olup, ba'dehu *Zulkadriyye* Diyâruna mersûm oldu. Ve (h. 913/1507 yazında Şâh-İsmâilin Dulkadırlu Seferi sırasında) *Diyâr-i-Acem*'ün Vâlî-i şümü'l-hâli *İsmâil*-i pür-tadlîlün mürde-i Melâhidesi tasarrufuna mahkûm olduğuna ta'accüb edüp; *Ceddüm Şehri elden ele gezdiğüne tahassür çekerüm*», diye yakındı. Avdan Tırabuzon'a dönerek, hazırlık gördü. «Beş-on gün geçmeden bir mehâbetlü bölük düzüp, henüz düşmene haber ulaşmadan», yürüyerek ansızın bir «seher şehr-i *Erzincan*'ı» kuşattı. Selim, burayı kılıçla «*Kızılbaş*» elinden alarak, koruyucularını koyup, Tırabuzon'a döndü. Bunu duyan «*Erdebiloğlu Şâh-İsmâil*», Erzincanı kurtarmak üzere başbuğ ile çeri gönderdiyse de, oğlu *Süleyman* ile birlikte *Erzincan*'a gelen *Sultan Selim*, bu Kızılbaş çerisini geceleyin uykuda basarak, bozup kaçırdı. Ganimetleri de topladıktan sonra, Erzincan'a dönerek, buraya yeniden koruyucular koyup, düzen verdikten sonra, Tırabuzon'a döndü. Babasına olup biteni arz ile, oğlu «*Süleyman*'a Sancak diledi» (1509 yazında).

(25) Sahâyifü'l-Ahbâr, III. 432.

(Harşıt suyu sağındaki Görele'de Alevi Türkman) «*Çepniler*» ile çevrili bulunan(26) Komninoslar'dan alınan «Tırabuzon Hükûmeti» sınırları: «cihet-i şarkıyye-i sâhiliyyeden Atina (Pazar) kazâsı dâhilinde (Çayeli ile Pazar arasındaki) *Kemer* ve cihet-i garbiyyeden Giresun'a

---

(26) «Çepniler», 24 Oğuz Boyundan bir bölüktür. Tırabuzon'dan Erzincana gelen İspanyol Elçisi Klaviyo, 1404 baharında «*Çapaniler*» adıyla tanıdığı bu Türklerin, Tırabuzon yakınlarına varınca yayıldığını görmüştü (Guy le Strang, «Clavijo Embassy to Tamerlan», 1928 London, s. 120). Tırabuzon'un Erdoğdu Mahallesinde doğup büyümüş olan Mehmed Âşıkî, kendi zamanında (1596 yıllarında) *Lazlar* ile *Çepniler*'e nasıl bir gözle bakıldığını şöyle belirtiyor: «Tırabuzon'un cânib-i cenûbî-i şarkîsi *Cibâl-i Laz*'dır. Cins-i *Laz*'ın Müslim ve Kâfiri, dağ canavarından bed-terdir. Hayıf Tırabuzon gibi belde-i haseneye ki, kavm-i Laz'a makardır. Ve bir garîb dahı budur ki, Tırabuzon'un cânib-i şarkî ve cenûbîsi *Cibâl-i Laz* olduğu gibi, cânib-i garbî-i cenûbîsi *Cibâl-i Çepni*'dir ki, *Etrâk*»dan kaba yaratılışlı ve kötü ahlâklı (Alevî), «ve lügatleri türkî lügatinin agrebidir. Ve sûret-i Ehl-i-İslâmda bir alay Râfızî-i bidindir. Cehele-i 'avâmı, *Şâh-i-Revâfızı* (Safîli Kızılbaş Şâhlarını), hâşâ, Ulûhiyyetden dûn mertebe üzere i'tikaad etmez. Ve Belde-i Tırabuzon, bu iki taraf-i mezbele arasında cevher-i kıymet-vâr bir belde-i metîn-i üstüvârdur» (Menâzirü'l-'Avâlim, y. 298a-298b). Koyu Alevi-Kızılbaş olan «*Tırabuzon-Çepnileri*»ne Ardanuç ile Hınıs gibi Osmanlı-İran serhaddine yakın kalelerde bile askerlik vazifesi verilmemesine dikkat edildiğini, İstanbula gelen arzlardan öğreniyoruz (bak. meselâ, Mühimme XXV, 517, 14 Şevvâl 981 tarihli hüküm; Mühimme XXX, 514, 27 Safer 985 tarihli hüküm). Şâkir Şevket, «*Sürmene Kazâsı*'nın sağ (batı) taraflarında *Çepni* ta'bir olunur bölükbaşılar hâlâ mevcud» olduğu gibi, «yüz bin nüfus kadar Tırabuzon'un cihet-i garbiyyesinde vâki' *Tirebolu* ve *Görele* ve *Vakfıkebir* (Akçaabat) taraflarında iskân edilmiş»tir, diyor (Tırabuzon Tarihi, s. 95, 165).

«*İkinci Mehmed Han* Tırabzon tigresini ülkesine kattıktan sonra, ovadan yüzbin *Çepni Türkü* geldi, Tırabuzon tigresine yerleşti. ... *Çepniler*, ilkönce *Türkeli*'nden (Tüskistan'dan) *İran* toprağına göçmüş. Kızılbaşlığı öğrenmiş. Bunlar, İran'da tekdurmamış; uslu oturmamış. Bundan ötürü (İran) Hanları, bunları kendi élinde istememiş. Bunlar da, *Anadolu*'ya geçmiş.»

«Anadolu'ya geçen *Çepniler*'den yüzbin kişi— daha çoğu *Giresun*, *Tirebolu*, *Görele*, *Büyükliman*'da bulunmak üzere—, Tırabuzon tigresine yerleşmiş; birtakımı da batıya doğru yürümüş: *İzmit*, *Balıkesir*, *İzmir* yanlarına yayılmış. *İzmit*'tekiler yerli Türklere karışmış, Çepnilikten çıkmış! Ancak *Balıkesir*, *İzmir* tigresindeki Çepniler, Çepniliklerini korumuş.»

«*Tırabuzon* tigresinde, pek çok hoca yetişmiş; derebeğleri Sünnî olmuş da, bunları gitgide Sünnî yapmış, Kızılbaşlık kalmamış! Bu böyle. Ancak *Giresun*'un, *Tirebolu*'nun, *Görele*'nin *yüksek köylerinde*, *Kürtün*'de bugün bile Kızılbaşlık gözeçarparmış.»

«*Kürtün*'ün *Şeykhli* köylülerine ne türlü andverdirsen, korkmaz imiş! Ancak «*Akhıl-Baba*, *Pakhıl-Baba*, *Gövende-Şeykhı*, *Vazalak-Şeykh*, *Tır-Eri*, *Khoruz-Evliyası ocağına güm-güm dabanca sıksun mu?*» der isen; korkar, işin doğrusunu söyler imiş!

karîb (Görele'deki) *Batlama* ve taraf-i cenûbiden Gümüşhane'ye tâbi *Torul* kazâsile» çevrilmişti(27). Bu «*Kemer*»den doğuya Çoruk ağzına kadarki kesimleri, şehzâdeliğinde *Sultan Selim* fetheylemiştir. Yukarıda (s.4) gördüğümüz gürcü kronikinde «*Canet*» denilen bu Lazlık-Hemşen bölgesinin «*Guryel* (Gürel) *Beği*»nden alındığı haberini, Arşivimizdeki bir belge de doğrulamaktadır. Eldeki en eski Tırabuzon tahrir defteri olan h. 921 (1516) tarihli «Mufassal Dirlik» Defterinde: Arkhave, Borçkha ve Khopa'yı da içerisine alan 35 köylü «*Nâhiye-i Laz*» bölgesi köyleri ve vergi durumu tesbit edilmiştir. Buranın 25. sıradaki köyü «*Khıy* (veya: Kıy) nâm-i diger *Khopa*» için şu kayıt vardır:

«Tâbi'-i *Laz*, 'an ze'âmet-i *Laz-i-Meğal* (Ulu-Laz) 'an tahvîl-i Mehmed veled-i Bayrek (veya: Bârik) ve Mustafay-i-Lagar *Cemâ'at-i Müselmân-i-Kadîm* ki ra'iyyet şüdend. Bağaat-i Khâssı: salında *Takvur*'un (Gürel Takfuru'nun) hâssa milki imiş. *Khudâvendigâr* (Sultan Selim) Hazretleri *Tırabuzon*'a geldükden sonra, Hâssa-i-Hümâyûn içün zabtolunup, mezkûr şirenün bahâsı sâhib-i tımara Hizâne-i-'Âmireden teslîm olunageldüğü sebebden, vâkı'-i hâl üzere kaydolundu»(28). Yine bu defterde, Çoruk ağzı ile ona yakın yerlerdeki: «*Vilâyet-i* (*Ocaklık*) *Bagobit*», «*Nâhiye-i Konya*» (Gönye), ve «*Vilâyet-i İskele*» bölgelerinin, (yeni fethedildiklerinden) «hâric-i ez-defter» sayıldıkları ve buraların gelirlerinin, bu ucu bekliyen yerli «martolos»lara verildiği belirtilerek, şöyle deniyor:

«*Tırabuzon Vilâyeti* (Sancağı) tecdîd-i defter olup, müsellemler bozulup ra'iyyet emrolundukda; Uc vilâyetin *Gürcü* ve (denizden gelen korsan) *Abaza Kâfiri*'nden hıfzetmek maslahatı içün, Emr-i-Pâdişâhî mûcebince *yirmi üç nefer Kâfir*, harâcdan ve ispenceden afvolunmak üze-

---

İşte, Kızılbaşlık izleri» (Sakarya Savaşı'da Giresun'dan gelen Alay Kumandanı iken Polatlı'da şehid olan Tirebolulu (Hüseyin Avni) Alparslan, «*Tırabzon Eli Laz mı? Türk mü?*, «1339 Göçme-Yılı» (1337/1921) Giresun, s. 9). Bugün, Tırabuzon ve çevresinde «*Çebi*» soyadını taşıyan çok kalabalık âilelerin de, eski «Çepniler»den olduğu; bütün *köylü Çepniler*'in bile pek mâhir demirciler olup: en ince baskül, terazi, tabanca, kılıç ve kama-bıçak yaptıkları, biliniyor. Öyle ki, bunlara, eski «*Altaylı Demirci-Tarkanları*» soyundandırlar, denebilir.

(27) Şâkir Şevket, Tırabuzon Tarihi, s. 73-74. Komninos Hükûmetinin sınırları, «son senelerde Giresun ile Batum arasına inhisar etmişti ve güney hududu da Bayburt ile Gümüşhane'nin kuzeyinden geçip dağ silsilesiyle tahdid ediliyordu» (İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. 52).

(28) Tırabuzon Tahrir Defteri, Başvekâlet Arşivi-Tapu, Sayı 52, y. 259b-260a, 279b-280a.

re, hâric-i-defter olan yerlerden (martolosluk için) tımar ta'yîn olunup, Defter-i-Cedîd-i Sultânî'ye kaydolundu»(29).

Sultan Selim'den sonraki Tırabuzon Sancakbeğleri'nin uçtaki *Gönye*'de de arasıra oturarak, korsan ve çapulculardan buraları korumasını buyuran bir fermandan bahseden h. 963 (1556) tarihli mektupta da, «*Çoruk Suyu'ndan berüsü Tırabuzon Sancağı*» olduğu bildiriliyor(30).

Fâtih, Karadeniz kıyılarında fethedilmemiş veya İstanbul'a tâbi olmadık bir yer bırakmamıştı. Torunu Sultan Selim de, Tırabuzon Sancakbeğliği sırasında, 1508 yılına değin, 1479 «*Madzahalét*» (Maçakhel) fethi sırasında tâbi olduğu anlaşılan «*Canet*» (Laz Eli) bölgesini fethederek ve *Gürel*'in itaati yeniletip, *Açıkbaş/Kutayıs* ülkesini de tâbi kılarak, bütün *Batı-Gürcistan* bölgelerini Osmanlı ülkesine bağlamayı tamamlamış ve Safîlilerin —Akkoyunlulara vâris olarak—, buralara sokulmalarına engel olmuştur. Bundan başka, şehzâde Selim'in Osmanlılara tâbi kıldığı *Açıkbaş* (İmeret)-*Bagratlıları*'nın, Tırabuzon'dan silâh ve akıncı alarak, *Doğu-Gürcistan* (Kartli) zararına sınırlarını, soldan Kür'e karışan sular boyunda genişlettiğini ve her ne vâsıta ile olursa olsun, *Tiflis* (Kartli)-*Bagratlıları*'nın da Osmanlıları metbu tanıyıp, Safîliler'e yüzvermediklerini, birtakım belirtilerden anlıyoruz. Hattâ, *Kakhet-Bagratlıları* da Yavuz çağında (1512-1520) ve Kanunî'nin ilk yıllarında, Tebriz'e değil, İstanbul'a tâbi bulunuyordu.

Osmanlılara tâbi *İmeret* (Açıkbaş) *Meliki III. Bagrat* (1510-1548) «ihanet» ederek 1516 yılında: «*Aradet*-Suyu'nun, *Ali*'nin (Al kalesinin), *Suram*'ın ve *Akhaldaba*» gibi suları Kür'e karışan ve Kartli/Tiflis-Gürcistanına ait bulunan «topraklara hâkim oldu»(31). Kartli krallarından *VIII. Davit* (1505-1525) ile *IX. Giorgi* (1525-1534), Osmanlıların vasalı olarak tanınmışlardır(32). Bu yüzden, 1517 den önce ve 1517 de Şirvanşahlar'ın başkendi Şamakhı'ya varan Osmanlı casuslarına Tiflis'teki «*Davud Han*» (Bagratlı VIII. Davit) yardımcı olmuş ve bu casuslar ile oraların durumunu, Şâh-İsmail tarafının halini Sultan

(29) Ayni defter, y. 291b-293b.

(30) Mühimme, II, s. 161 (28 Zilka'de 963/4 Ekim 1556). Bunda şöyle deniyor:

«Tırabuzon Beği Mustafa Beğ mektûb gönderüp: *Feth-i Hakanî*'den berü *Çoruk-Suyu'ndan berüsü, Tırabuzon Sancağı*'dur. Şimdi *Gönye*'de oturanlar *Batum* (Sancağı) *Beği'dür...*»

(31) Chronique Géorgienne, s. 7.

(32) Allen, s. 139.

Selim'e arzeden farsça mektuplarında resmen «*Bende-i Dergâh ve kemîne-i Südde-i 'Azamet-penâh*» veya «*Bende-i kemterîn-i bendegân Davud*» sıfatlarını kullanmıştır(33).

Yavuz'un ölümüne değin Şâh-İsmâil, Gürcistan'a dokunmadı. Ancak, onun 8/9 Şevvâl 926 (21/22 Eylül 1520) tarihindeki ölmünün haberi Ekim sonlarında alınırmış olacak ki, kışlamak bahanesiyle *Karabağ*'a gelen Şâh, 1520-1521 kışında ordusunu burada topladı ve 927/1521 kışı çıkmadan, «Halifetü'l-Hulefâ» *Rumlu Dév Sultan*'ı, Şeki Hâkimi Hasan Beğ'i (Osmanlılara meylettirmek için) sıkıştıran yeni Kakhet kıralı «*Levend*» (II. Lewan) *Han* üzerine gönderdi. Ordusu ile «*Kanık/Ganık* (Alazan) ve *Kaburi/Gabri* (Yura)» sularını geçerek başkent «*Zegem* ile *Girem*» kasabalarını alan Dév Sultan, Levend Han'ı Tebriz'e itaate mecbur kılarak, geri dönüp, *Nahçıvan*'da kışlayan Şâh'ın yanına geldi(34). Böyle iken, Levend/Lewan Han, yine Osmanlılara bağlılığını elaltından devam ettirdi.

İmeret Meliki *III. Bagrat*, Atabek *IV. Korkore* (1516-1535) ile Kakhet Hâkimi *Lewan Han*, 1524 te metbuları *Kanunî Sultan Süleyman*'a müracatle, ülkelerindeki halkın, *Kudüs*'ü ziyaretle hacı olmalarına müsaade edilmesi dileğinde bulundular(35).

———o———

B) Çaldıran Seferi sırasında Nahçıvan ile Revan'ın vurulması ve Ahıska-Çoruk Atabekler'inin tâbilik hizmeti (1514).

Herhalde Şâh-İsmâil'in 1508 de İstanbul'a gönderdiği Elçi'nin ve Amasya'daki büyük şehzâde Sultan Ahmed'in tahta geçmesini

(33) Topkapusarayı Arşivi, 3147 ve 5822 sayılı belgeler. Bunlardan 24 satır tutan birincisinde: Kızılbaş ahvâlini öğrenmek üzere gönderilen *Cebrail* ile *Hüseyin* adlı Osmanlı casuslarının, «*Şamakhı Hâkimi Şeyh Şâh*»/Şirvanşahlı II. İbrahim (1502-1524) in Osmanlılarla işbirliğini sağlıyarak, «*Çukhur-Sa'ad*» (Revan) dolaylarına gittikleri; 17 satırlık ikinci arizede de: Osmanlı casusu *Ahmed*'in kendisine «Hükm-i 'uyûn getirdiği»ni ve Şirvan'a varmak için kılavuz istediğini; bunu duyan *Nahçıvan*daki *Şâh*'ın kendisine bir korucu/korçu yollayıp, casus Ahmed'in gönderilmesini talep ettiğini; (923/1517 de) Şirvanşah *Şeyh-Şâh*'ın, kızını Şâh'ın oğluna vererek aralarında sıkı dostluk kurulduğunu anlatıyor.

(34) Rumlu Hasan Bek, Ahsenü't-Tevârih, s. 170, 173; Müneccimbaşı, III. 186.

(35) Allen, s. 139.

dileyen Vezirlerin tesiriyle, II. Bayezid'in, takdir yerine Tırabuzon'daki oğlunun akın ve fetihlerini hoşgörmediği; bu yüzden, İstanbul-dan gönderdiği fermanlarla, «Kazılbaş»tan alınan *Erzincan* ile *Bayburd*'un *Kemakh*'ın ve Atabekler'den zaptedilen «*Kökez*» (Kökâns) ile *İspir*'in boşaltılarak geri verildiği, anlaşılıyor. Çünkü buraları, Çaldıran Seferi dönüşünde Yavuz yeniden ve son olarak fethedip, Anadolu-Birliğine katmıştır. Tırabuzon'dan, Safili Şâh-İsmail'in Osmanlı toprakları içerisine, «Karaman» (Konya) Vilâyeti ortalarına varınca nasıl kızılbaşlık propagandalarını yaydığını yakından izliyen Sultan Selim, babasının ve Vezirlerin gevşek tutumlarını beğenmemiş; ağabeğisi ile kardeşlerinin de bu tehlikeyi kavramadıklarını sezmiş; kendisi tahta geçerek, imparatorluğa dedesi Fâtih çağındaki dinamizm ve kudreti kazandırmaya ve «Erdebiloğlu» tehlikesini kaldırmaya karar vermişti.

Tırabuzon'dan 915 (1510) güzünde, oğlu Süleyman'ı görme bahanesiyle, gemi ile ayrılıp *Kefe*'ye varan Şehzâde Sultan Selim, Istanbul'a yaklaşarak, Çorlu yanındaki «Uğraşderesi»nde 3 Ağustos 1511 de babasının ordusuyla çaprışmada yenilip, Kefe'ye dönmüştü. Sonunda, Amasya, Tokat ve Niksar ile Koyluhisar çevrelerinde yerli Kızılbaşların ayaklanması ve Veliahd gibi tutulup itibar gören şehzâde Sultan Ahmed'in bunlar karşısında âciz kalışı, İstanbulda Topkapusarayı önünde toplanan yeniçerilerin, 6 Mart 1512 günü II. Beyazid'den, yiğitliğiyle ün salan *Sultan Selim*'in tahta geçirilmesini istemelerine yolaçtı. Babasının resmî davetnâmesiyle İstanbula gelip tahta geçen *Yavuz Sultan Selim*, kardeşlerini ve iç karışıklıkları ortadan kaldırdıktan sonra, doğudaki korkunç kızılbaşlık tehlikesini gidermek üzere, 1514 te sefere çıktı.

«*Çaldıran Seferi*» diye anılan Yavuz'un bu yürüyüşünde «Kafkasya»ya komşu Doğu-Anadolu topraklarından nerelerin fethedildiğini ve Aras kuzeyindeki *Nahçıvan* ile *Revan* bölgelerinde vurulan yerleri, günü gününe tutulmuş izahlı iki «ruznâme»den takip edebiliyoruz. Bunlar, «*Resmî Çaldıran Seferi Menzilnâmesi*» ile, Divân-Kâtibi Hayder-Çelebi'nin «*Çaldıran ve Mısır Seferleri Risalesi*»dir. Bunlardaki konaklardan anlaşıldığına göre, Yavuz'un Çaldıran'a gidiş yolu, tarihî kervan yolu olup, 1461 de Tırabuzon ve 1473 te Otlukbeli Seferlerinde Fâtih ve ilk Doğu Seferinde de Kanunî, hattâ Revan Seferinde IV. Murad da, ayni konaklardan geçmiştir.

Sultan Selim'e, son Akkoyunlu padişahı Sultan Murad'ın veziri olup 1501 Tebriz işgalinden sonra Şâh-İsmâil'in zulmünden kaçarak

Tırabuzon'a sığınmış olan Bayındurlu Korkmaz oğlu *Ferruhşâd Beğ* ile birlikte, *on iki Akkoyunlu Beği* de Çaldıran Seferinde kılavuzluk ve öncülük ediyordu(36). Eski Akkoyunlu ocağı Bayburd'un Pulur ile Sünür köyleri ve çevresinde «ze'âmet»i bulunan bu Akkoyunlu Beğler'inden birisi de, «*Tokarlu*» oymağından *Rüstem Beğ* idi ki, Yavuzun «önünce karavul giden asker-i zafer-peykere kulavuzluk edüp, *Diyâr-i-Şark*'un tamâm ehl-i vukuufu ve rüzgâr-dîdelerinden olup ve ol diyârları tâ *Kum* ve *Her(a)t*'ına varınca menzil-be-menzil künhile» biliyordu(37).

Bu sırada Kuzeydoğu-Anadolu'da, bir ucu «Kafkasya»da bulunan iki tampon Beğlik vardı. Yukarı-Kür boyunda *Ahılkelek/Akşehir, Ahıska, Altunkal'a, Çıldır, Ardahan, Göle* ve Çoruk boyundan *Şavşat, Artivin, Ardanuç, Oltu, Barduz, Narman, Tortum, Pertekrek* (Yusufeli) ve *İspir* bölgelerini içerisine alan «*Sa-Atabago*» (Atabek-Yurdu) Ortodoks Kıpçaklı Beğliğinin başında *Mirzâ-Çabuk* (1502-1516) vardı ve «irsen» Osmanlılara tâbi bulunuyordu(38). Doğuda *Elegez'den* batıda *Kopdağı*'na varınca yayılan ve Atabekler'in güneyden komşusu bulunan gö-

(36) Bayındurlu Kutlu(g) Beğ oğlu Osman oğlu Mehmed oğlu Korkmaz oğlu «*Ferruh-Şâd Beğ*, Kızılbaş-i bed-ma'âş hurûc etmezden mukaddem, zikrolan (Uzun-) Hasan Pâdişâh'un evlâdından *Sultân Murâd*'un Vezîri idi.» Şâh-İsmail «*Diyâr-i 'Acem'i*» Akkoyunlulardan alınca, «Ferruh-Şâd Beğ *Bayburd*'a gelüp», «*Gazî Sultân Selim* ol târihde *Tırabuzon*'da şehzâde olup; Ferruh-Şâd Beğ bir at-ile hâkpâyına varup, hidmet edüp; kaçan Sultân Selim tahta cülûs edüp Pâdişâh olduklarında, *Bayındur-zâde*'dür deyü mezbûr Ferruh-Şâd Beğ'e küllî iltifât edüp»; 920 (1514) tarihinde «Acem»e sefer ederken «*Kemakh*'ı alup, *Ümerâi Bayındur*'dan, Ferruh-Şâd Beğ'den gayrı, *on iki Beğ*, Sultân Selim'e hidmet ederlerdi; ammâ serdârları Ferruh-Şâd Beğ idi.» Bir zaman, «Ferruh-Şâd Beğ'ün üç karındaşı da var idi: birinün adı *Tâhir Beğ*, birinün adı *Gaybî Beğ*, birinün adı *Eslemez Beğ* derlerdi.» Öteki kardeşleri, Şâh-İsmâil Şiraz'ı alırken ölmüştü. Kâ'be'ye gidip Hâcı olarak dönen Ferruh-Şâd Beğ, Çaldıran Seferi sırasında, eskiden «*Tırabuzon*'da (Şehzâde Selim'in akın ve seferlerinde) hizmeti sebkat etmek ile *Pâdişâh*, önünce kılağuz edüp, *Erzincan*'a gelicek Sultân Selim Ferruh-Şâd Beğ'i çağırup:

«*'Acem* serhaddine geldük. Bu yerün ehl-i-vukuufundansın. Var, bana dil getür, görelüm *Kızılbaş* kandadur; gelüp bizümle uğraşur mu», deyü fermân edicek, Ferruh-Şâd Beğ bu tedârükde oldu» (Osman, Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân, s. 14,16).

(37) 30 Eylül 1520 de tahta çıkan Kanunî Sultan Süleyman'a 926 (1520) kışına girmeden ve ölümünden önce, genç Pâdişah'a yazdığı anlaşılan Mevlânâ Bitlisli İdris'in arizası (İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, II. Levha XXI, resim 34 fotokopi).

(38) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II. 134-138; Soso Aslanişvili, s. 121-123; Allen, s. 138,145.

çebe *Avşarlu-Türkman Beğliği* diyeceğimiz bu hükûmetin elindeki yerler. Yavuz'un, bunun başındaki (Avşarlu) «*Celâlüddevle Sevindük Han*»a yazdığı üçüncü mektupta: (Kars-Arpaçayı boyunda ve şimdiki Gümrü/Leninakan ile Kars'ın Arpaçay ilçesinin Kızılçakçak ile Başgedikler Bucaklarını içersine alan) «*Şüregel* ve (Pasınlar ortasındaki) *Çobanköprüsü* ve *Arzanrum* (Erzurum)» olarak gösterilip; Sevindük Han'ın da «irsen ve iktisâben» Osmanlılara bağlılığı belirtiliyor(39). Sultan Selim,

---

(39) Yavuz Sultan Selim'in 15 Eylül 1514 te Tebriz'den ayrılmadan bir iki gün önce *Sevindük Han*'a gönderdiği «*Hitâb-i Müstetâb*»ın Çaldıran Seferi sırasında üçüncü mektup olduğu, içinde belirtiliyor. Birincisi, 6 Receb 920 (28 Ağustos 1514) günü «Khoy» kasabası yanında her yana gönderilen Çaldıran Zaferine dair «*Beşâretnâme*» idi. Bunun «Zeyl-i Hümâyûnunda: bu yıl bu taraflarda kışlanmak hususu iş'âr olunup, asker-i zafer -rehbere, *taht-i tasarrufunda olan vilâyetden* zahîre tedârük olunmak emr olunmuş-idi. Bu ma'nâ emr-i mühimm olmağın, sonra bir Hükm-i-Şerîf dahı gönderilüp, bu bâbda ihtimâm etmenüz sifâriş olunmuş-idi», deniliyor. Bu defa «Belde-i *Tebriz*»den gönderilen üçüncü mektupta, yukarıdaki hususular anlatılarak, şöyle deniyor:

«Ammâ, gerekdür ki bu *Hitâb-i Müstetâb* sizlere vusûl bulıcak, *Bâb-i Sa'âdet-meâbuma irsen ve iktisâben olan husûsiyyet ve hulûs-i niyyetinüze binâen*, *Şüregel* ve *Çobanköprüsü* ve *Arzenrûm*'a yümn ü ıkbâl ile nüzûl ü iclâl vâkı' olıcak, (taht-ı tasarrufundaki) bu üç mevzi'de Cünûd-i İslâm'a kifâyet mıkdârı *koyun*'dan ve *un*'dan ve (atlar için) *arpa*'dan ve *sâir me'kûlâtdan* zahîre tedârük olunup, *sâhibleri ile gönderile ki*, bey' ü şirâ edeler. Anlara ticâret ve leşger halkına si'at-i ma'işet ola. Bu bâbda ne kadar gerekse hüsn-i ihtimâmınuz zuhûra gelüp, mûcib-i inâyet-i Şâhî ve müstevcib-i iltifât-i Pâdişâhî mülâhaza oluna. Bu Hitâb-i Müstetâb'un tebliği içün fahrü'l-emâsil ve'l-akrân kulum *Kaasım* zide izzehu irsâl olundu» (Münşeâti's-Selâtîn, I. 393-394. Yanlış olarak başlığına, «...Sevindük Han'a gönderilen Çaldıran Fetihnâmesidür» denilmiştir).

Bu türkçe mektuba Sevindük Han'ın kısaca yazdığı farsça cevapta:

«...Ulu Tanrı, geleceğin geçmişten ve bugünden daha iyi olmasını nasip eylesin. Ve Efendimizin bütün kötü düşünen düşmanlarını ortadan kaldırsın. Ayrıca, *zahîre için tenbih buyurdukları husus*, Hazreti Süleyman Peygamber'in bir karıncaya konuk oluşu gibidir, işte benim varlığım da Efendimiz Hazretlerinin yanında o karıncaya benzer; elimden geldiği kadar hizmette bulunacağım. Umudumuz budur ki, *harmanlar kalkmadan önce ve kış bastırmadan, düşmanın uzun elini bizim ekin bölgelerinden uzak tutalar*. Ve böylece, zafer-şiarlı çeriler azık için darlık çekmiyeler. İnşaallah, hilekâr düşmanın çabucak ortadan kaldırılacağına hiç şüphe yoktur. Buyruk Efendimizindir» (Münşeâti's-Selâtîn, I. 494) diye, kaçamaklı bir dil kullanılmıştır.

Osmanlı ordusu, Padişahın mektubunda anılan «*Şüregel*, *Çobanköprüsü* ve *Erzurum*»dan geçerken, buraların hâkimi, «irsen (atadan) ve iktisâben (kendisinin gayretiyle)» İstanbula tâbi bulunan *Sevindük Han*'ın göçebe ve tampon Beğliği'nden hiçbir azık alınamamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, buralardaki yolboylarını boşaltırıp, ekin ve sürüleri savuşturan Sevindük Han, çekindiği Şâh-İsmâil ile anlaşmış ve hemen onun tarafına geçmiştir. Şâh Tahmasp çağında baş-muhafızlık sayılan si-

Tebriz'den dönüşü için, bu her iki Beğlikten de ordusuna satılık dirlik istemiş; harmanların kalkmasını ve Şâhın uzanan elinin buralardan kesilmesini ilerisüren Türkman Beği, kaçamaklı davranıp, bu hizmeti yerine getirmemiş(40); Atabek Mirzâ-Çabuk ise, bu uğurda geciktiği için, ülkesinin çiğneneceğini görerek, elini çabuk tutmuş ve üstelik de, *İspir Kalesi*'ni teslim ederek, kendisini bağışlatmıştır(41).

---

lâh ve cephane nâzırı «*Korçubaşı*» olarak vezirler arasına geçmiş bulunan bu Türkman beğinin boyunun da, «*Afşar*» olduğunu biliyoruz («Sevindük Bek Afşar Korçu başı» veya, «Sevindük Bek Korçubaşı Afşar», Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 98, 132,161). Bu «*Sevindük Bek*», 927 (1521) de Horasandaki «Serahs Hâkimi» idi (Ahsenü't-Tevârîh, s. 171). 945 (1538) ten önce de «*Korçubaşı*»lığa geçmişti (ayni eser, s. 286). 1555 te Amasya Barışı yapılacağı sıralarda Osmanlı Sadriazamının cevap yazdığı «Şâh-Tahmasb'un Vükelâsı»ndan ilerigelen dört büyük zâttan biri de, bu «*Sevindük Korçubaşı*» idi (Münşeâti's-Selâtîn, I. 619). «Doksan yaşında bir pîr» iken 969 (1562) yazında öldüğüne (Müneccimbaşı, III. 194) göre, 1514 te Yavuzla mektuplaştığı sırada 40-42 yaşlarında idi. Oğlu da, 985 (1577) yılında, Horasan'daki Safîlî Beğleri arasında «*Sevindük Bek Afşar oğlu Hüseyin Bek*» diye (Ahsenü't-Tevârîh, s. 494) tanınıyordu.

(40) Münşeâtü's-Selâtîn, I 494.

(41) Çalkavur köyü konağında iken Sultan Selim'e gelen Atabekli mektubunda «*İsbihr Kal'ası*»nın da teslim edileceği arzediliyordu. Bu mektup şimdi, «İspir Kalesinin teslim olunacağına dair I. Selim'e ariza» adı ile Arşivimizdedir (Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu, 5846 Sayı). Tasnif yüzünden görülemedi. Yavuz çağı Divan-Kâtiplerinden olan Kemâlpaşazâde, Sultanın ordu ile Çalkavur'a gelişi üzerine diyor ki: «Ol kenâr ürkülük olup, halk hisârlara koyuldu (doluştu); dûr ü kusûr, âşûb ü şûr oldu; merc-i *Gürcistân*, herc ü merc oldu. Kimi ehlini alup, mâlını saçdı; kimi ürküben kûhsâra kaçdı. *Mirzâ-Çabuk*'un cân başına sıçradı: fi'l-hâl isti'câl ile *Resûl* irsâl eyledi: sipâriş olan umûr, ber-vech-i nâmûs bîkusûr *Çobanköprüsü*'nde Orduy-i Hümâyûn'a vusûl bulur, deyüp; *İspir Kalası*'nun —ki, kıla' içinde bâz esîridür— miftâhın bile irsâl eyledi. Ayıtdı:

Sultân-i Cihân'un bir bendesiyüz.
Kusûr-i hidmetde şermendesiyüz.
Ne denlü var ise bundaki kişver,
Şeh'ündür; biz kamu, mahkûm ü çâker.»

«Mezkûr *Elçi* gelicek, yine doğru yola dönülüp, birkaç gün geçince *Çobanköprüsü*'ne gelindi. İrsâl olunan zehâir ü zevâde, dedüğünden dahı ziyâde hâzır ve vâfir bulundu» (VIII. Defter, Fâtih Küt., 4221, y. 26a-26b).

Hammer (IV.143), *İspir*'in adını «*Destberd* دستبرد» biçiminde imlâ yanlışı ile anmış ve yerini araştırmamıştır. «Tâcü't-Tevârîh» basmasında (II.284) da, «Bayburd ehline olan دستبرد كيغى (oku: İspir ve Kigı) Kal'ası muhâfızlarına ibretnümâ olmağın, anlar dahı teslim eylediler» denildiğinden, buranın neresi olduğu ve kimlerden alındığı da belirtilmemiştir. Yavuz çağının «Selimnâme»leri ve öteki kaynakların hiçbiri henüz neşredilmediğinden, Hammer'den Mükrimin H. Yınanç'a (bak. 49.Notumuz) kadar, 1514 konakları ve fetihlerinin adları da, ne yazık ki, yanlış okunagelmektedir.

1514 Çaldıran Seferi başında Osmanlı-Safîli sınırı, Kelkit suyu boyundaki *Koylu/Koyulhisar* ile *Suşehri* arasından ve takriben 38° doğumeridyeni üzerinden geçiyordu. Suşehrinden yukarı Kelkit, ve Borçka'dan yukarı Çoruk boylarını Karadeniz akımından ayıran dağların doruk ve belleri de, Suşehri ile Bayburd'a hâkim *Safîli* ve İspir, Livana (Yusufeli-Artivin) bölgelerine sahip *Atabekliler* ile Osmanlıların sınırını ayırıyordu. Bunları, 1514 Seferinde Yavuz'un fetihleri ile, sonradan Kanunî çağında Atabekler'den alınan «Livana» bölgesinin kaleleri adından öğreniyoruz. Erzincan ile Dersim (Tunçeli) ve bütün Fırat'ın doğusu da 1514 başlarında *Safîliler* elinde olup, Fırat'ın batısındaki: Divrigi, Malatya, Gürün, Larende, Adıyaman, Antep ve Halep ise, *Mısır Kölemenleri*'ne aittti.

Kelkit boyundaki *Suşehri*'nden, Makû kuzeyindeki *Çaldıran*'a varınca h. 920 (1514) Seferinde Yavuz'un ordusuyla fethettiği ve konakladığı yerleri, resmî «Çaldıran Seferi Rûznâmesi»nden(42) şöyle takip edebiliyoruz:

«5 Cumâdelûlâ 920»/29 Haziran 1514 Perşembe günü «Sıvas-Kızılırmağı kurbünde *Hekimçayırı*»nda konaklandı ve beş gün oturak yapıldı. Konaklanışın ertesi (30 Haziran) Cuma günü, «Sinop (Sancak) Beği olan *Karaca Paşa*, beşyüz nefer Anadolu-Sipâhilerile *Erzincan*'a gönderildi.» Cumartesi (1 Temmuz) günü orduda yoklama yapılarak, «Cebelü ve Hidmetkâr zümresinden tahminen kırk bin nefer anda alıkonuldu» (Sıvas önünde bırakılan bu kuvvetle, «Rûm»/Sıvas Vilâyetindeki Osmanlı tebaası Kızılbaşların herhangi bir ayaklanma davranışına fırsat verilmemiş oldu). *Rahatköyü-Koçhisar* (Hafik)-*Kazköyü-Öşküncükayası*'nda birer gece konaklandı. 16 Cumadelûlâ (8 Temmuz) Pazartesi günü (Kelkit boyunda) *Koyluhisar* karşısındaki «*Şahnaçimeni*»ne varıldı. «Akşehir-Ovası»ndaki «*Güzellerçayırı*» ile «*Erendir*»de de birer gece konakladılar. 19 Cumâdelûlâ Perşembe günü, «*Kızılbaş*-i bed-ma'âş serhaddinün ibtidâsı *Suşehri-Çayırı* konağına» varıldı.

«20 (12 Temmuz) Cuma» günü, «*Kemakh* tevâbi'inden *Aktepe* mukaabelesinde *Gökseki* konağına» varılınca, burada, «(Safîlilerin) *Erzincan-Kethudâsı Gülegen* (کلکن) amân talebile itâ'at edüp, Ordu-y-i-Hümâyun cânibine zahîre getürmek üzere, afv buyuruldu»(43). Ertesi gün yine *Gökseki*'de «oturak olunup; Sancakbeğleri'nden *Fâik Beğ*, bazı topçular ve sipâhîlerle *Kemakh Kal'ası*'ın görmeğe gönderildi.» Ertesi (14 Temmuz) günü yola çıkılıp Aktepe yanındaki «*Böyükyurt*»ta, ertesi de «Erzincan tevâbi'inden Kurutepe-Yaylağı kurbünde (1230 da Harezmli-Selçuklu Savaşının geçtiği) Yassıçimen muzâfâtından *Hasanbeğ-Pınarı*», daha ertesi de Yassıçimen sonunda ve Kirmana-Çayırı yanındaki «*Tepebaşı*»nda konaklandı. 25 Cumâdelûlâ (19 Temmuz) Çarşamba günü «*Erzincan* kurbünde Fırat Nehri kenârı»na varılınca, «*Türkman* (Akkoyunlu)-*Beğleri*'nden *Ferruhşâd Beğ* pâbûs-i Hümâyûna ol gün gelüp; Kızılbaş-i bed-ma'âş Ümerâsından *Tercan-Beği Ahmed Beğ* dil tutulup», konuşturulduktan sonra, öldürüldü(44). Ertesi «Perşembe günü, Leşger-i-Muzaffer, *Kemakh* ve *Bayburd* etrâfına akın salup, ganîmet-i bîşümâr elegetürdüler.» Ertesi gün de ayni konakta «*Mısır-Sultânı*» (Kansu-Gavrî'nin) Elçisi geldi. Üçüncü günü (23 Temmuzda), ayni konaktan bir cevap mektubu verilen Mısır Elçisi, geri gönderildi.

---

(42) Münşeâtü's-Selâtîn, I. 399-401.

(43) 20 Cumâdelûlâ 920 (12 Temmuz 1514) günü, «*Çaysu* demekle ma'rûf suya gelindi ki, serhadd-i vilâyetdür. Yiğirmi birinci günde *Erzincan'un Kethudâsı* gelüp, itâ'at edüp, Şehri-çün amân taleb eyledi ki gaaret ü hasâret olunmaya, Orduy-i Hümâyûna galle ve zahîre getürüp satalar. Vech-i meşrûh üzere, müteselimâtı makbûl olunup; *Erzincan*'ı hıfz u hirâset etmek içün nevbetci ta'yin olundu» (Hayder-Çalebi Rûznâmesi, Münşeâtü's-Selâtîn, I. 460).

(44) Güzel türkçe şiirleri de olan *Bayındurlu Ferruh-Şâd Beğ*, «kendüye müte'allik üç yüz kadar bahadur atlu alup, *Erzincan*'dan binüp, *Geçüd-Deresi*'nden Khaçad'un خچادك Hanı'ndan geçüp, Büyük-Khay'un(?) önünden dere ile varup, *Zelhe* زلبه *Deresi*'nden pusuya girüp; gözcüler koyup *Tercan* yolun gözedüp, bir gün bir gece yatdılar. Ezîn cânib, *Şâh-İsmâil*, *Sultân Selim*'ün üzerine geldüğün işidüp; Veziri Mirze-Şâh-Hüseyin derlerdi anun oğlu *Ahmet Sultanî*'yi dil almağa göndermiş idi. *Tercan*'a gelüp, andan yüz kadar atlu ile Zelhe'ye aşup geldüğünü, gözcüler gelüp Ferruh-Şâd Beğ'e haber verdiler.» *Zelhe-Deresi* önünde pusudan çıkan Ferruh-Şâd kolu, «gaafil» gelen Kızılbaşla vuruştu. Ferruh-Şâd'ın Kethudası *Bayram Beğ*, «*Ahmet Sultân*'ı yetişüp atından yıkdı. Ferruh-Şâd Beğ üzerine havâle olup, bağladılar. Bayram Beğ'i on beş kimesne ile anda şehîd eylediler; elân Zelhe-Deresi'nün önünde medfûndur. Otuz nefer baş kesdiler. Mâbâkî Kızılbaş kaçdılar.» Erzincan'a getirilen bu «dil»i Pâdişâh konuşturunca, dedi ki: «*Şâh*, *Ucan-Yaylası*'ndadur. Senün geldüğün işidüp, beni dil-almağa gönderdi. Devlet Pâdişâh'un, beni dil tutdular. *Şâh*, senünle uğraşmak mukarrerdür.» *Ahmed Sultan* idam edildi. «*Ferruh-Şâd Beğ*'i dört yüz akça ile Müteferrika edüp, bin altun ve bir hil'at bahşiş çıkdı.» Ferruh-Şâd, (1514 ten önce) «bir def'a Kâ'be'ye gitmiş idi. Sonra *Sultân Süleymân* devrinde (Bayburd'un bucak merkezi) *Pulur*'da Câmi'-i'Şerîf-i yapup, yine Kâ'be'ye gidüp, *Medîne-i-Münevvere*'de vefât etdi» (Osman, Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân, s. 16,18).

«1 Cumâdelâhir 920 (24 Temmuz 1514) Salı» günü de oturak olup, ertesi «Fırat kenârında *Çubuk*», sonra da «*Tercan* tevâbi'inden *Dada* (*Ada*) *tepesi*»/Ortaviran, «*Cebce-Gedüğü*/*Zurun-Hanı*» ve Tercan'daki «*Kağızman*» ile «*Kötür-Kal'ası*» konaklarında da birer gece kalındı. «7 Pazartesi» (30 Temmuz) günü (Tuzlasuyu boyundaki) «*Mamakhatun-Kârvânsarayı*'ndan geçilüp, *Eskidere* nâm-i diger *Eşkinci* konağına» varıldı, «ki *Sultân Mehmed Han Gazî*, *Uzun-Hasanla* ol konakda (11 Ağustos 1473 günü «Otlukbeli»nde) ceng edüp, biinâyetullah, gaalib olmuş-idi. Ve Yanya-Beği *Mustafa Beğ* ve Tırabuzon-Beği *Mehmed Beğ* (Akkoyunlulardan Amıdlı Bıyıklu-Mehmed), elviye-i mezbûre sipâhîlerile *Bayburd Kal'ası* fethine gönderilüp, tâife-i 'Azebe yoklama oldu»(45).

«8 Cumâdelâhir» (31 Temmuz) Salı günü, «*Erzurum* tevâbi'inden *Benak* (Aşkale ilçesinin Tercan hududundaki köyü: Penek) geçilüp, (Aşkale doğugüneyindeki) *Cinis*»te konaklandı. Bundan sonra sıra ile: «*Alacalar*», «*Çermük* (Erzurum-Ilıcası)», «Nefs-i Erzurum kurbünde çayır-i *Kân*», «Erzurum'dan (yıkık ve ıssız olduğu için hemen) 'ubûr olunup, *Karaçingene* nâm-i diger *Karakonak*», «*Pasın-Sahrâsı*'nun ibtidâsı (Deveboynu sırtları doğusundaki «Tuy» köyünden geçen) *Tu(y)-Suyu* nehri kurbünde *Kındıgı* etrâfında karye-i *Mevlânâkaasım*», «*Ügümü*-Suyu *Sahrâsı*», «*Çobanköprüsü* geçilüp, (Pasınların merkezi) Avnik-Kal'ası'nun sağ tarafında *Şevsik*» ve «Pasın tevâbi'inden harâbe olan *Alagöz*» de, birer gece konaklandı. 17 (9 Ağustos) Perşembe günü, «Mezbûr (Pasın) tevâbi'inden *Sök(m)en* nâm harâbe karye konağına» varılınca, «*Gürcü-Beğleri*'nden (Atabekli) *Mirzâ-Çabuk*'un (Akkoyunlu Nizâm adlı) *Elçisi* gelüp: iki bin re's koyun ve bir mıkdâr rugan (ve) 'asel pişkeş getürüp ;ve (Dulkadırlu) Şehsüvâr oğlu *Ali Beğ*, Livâ-i Çirmen sipâhîlerile dil almaga varup; ve (Dulkadırlu) '*Alâüddevle*'nün karındaşı oğulları Mirzâ-Çabuk'un Elçisi ile, *Kızılbaş*'dan rûgerdân olup, Der-i-Devlet'e geldiler.» Ertesi Cuma günü, «Sarımsaklı-Yaylağı geçilüp, *Güllü* konağına» varılınca, «Küçük-Mirahur *Ahmed Beğ*, Mirzâ-Çabuk'un Elçisi ile Çabuk(a) hil'at alup, gitdi.» Cumartesi

(45) 1 Cumâdelâhir 920 (24 Temmuz 1514) günü «*Erzincan*'a gelinüp, Karaman (Konya) Vilâyeti'nün Beğlerbeğisi olan *Hemdem Paşa*», (ileri gönderilip, askeri şehir yağmasından men'edemediği için) idam olundu. Ayın 8 inde «*Mamahatun-Kârbânsarayı*'na gelinüp, merhûm *Sultân Mehmed*, *Uzun-Hasan*'la ceng eyledüğü yerde konulup; Tırabuzon Beği Mahmûd (doğrusu: Mehmed) Beğ ve Mustafâ Beğ, Sancağı'nun askerile ve ba'zı Rumeli ve Anadolu ma'zûllarile *Bayburd* üzerine gönderildi» (Hayder-Çelebi Rûznâmesi, Münşeâtü's-Selâtîn, I. 460).

«*Gölet*» harabesi, Pazar günü «*Eleşgerd-Sahrâsı*'nun ibtidâsı (Tahir-Gediği doğu yanındaki) *Aydınbeg* nâm harâbe karye»de konaklandı(46).

Bundan sonra, «*Eleşgerd*» adlı «*Toprak-Hisâr* (Eleşgert-Toprakkal'ası), *Derzioğlu*, *Dölbend* köyü, *Tuzla-Suyu*, *Kabasakal*, *Gayb-Aşağı* (veya: Eyub-Şeyh), *Kurasuyu*, *Sakallu*, *Üçkilise*, *Bezirgân-Suyu* (burada Eleşgert-Ovası bitti, Diyadın-Bayazıt Düzü başladı), «*Ağrıdağı* mukaabeleden görünüp, begaayet 'azim ve bülend kar-yatağı kûh-i pürşükûhdur, aslâ kar eksik olmaz», «*Danasazı*» (bu konakta güneş tutuldu), Ağrıdağı karşısında Karapınar yanındaki «*Karaköy*» de konak-

(46) Hayder-Çelebi, «rü'yet-i-hilâl» yanlışı da yapmadan, 18 Cumâdelâhirde konak ve Elçi gelişi için: «*Mirzâ-Çapuk'un Elçisi* gelüp, *Alâüddevle Beğ*'ün ba'zı evlâdı ki, (913/1507 de Şâh-İsmail'in Dulkadırlu Seferi sırasında) *Kızılbaş*'a gitmişlerdi, ba'dehu *Gürcü*'ye (Atabekler'e) kaçup gelmişlerdi, bile geldiler. İki bin koyun ve 'asel ve rugan getürdüler» diyor (Münşeâtü's-Selâtîn, I. 461). Keşfî (Selimnâme, y. 19a) Erzincan-Eleşgert arası konaklarını şöyle bildiriyor: Erzincan-Çubuk-Adatepesi-Karkınçayırı-Tercan-Üskülec (Eşküncü okunacak)-Hud هود -Cinis-Alacalar- Çermük - Erzurum - Karakangal - Matarkhaç - Mollakaasım - Ügümiçayırı - Çoban-köprüsü - Alagöz - Sök (m) en (şimdiki: Sekman) burada: «*Gürcistân Sultânı Mirzâ* (Çabuk) *Beğ*'den bu menzilde *iki Elçi* gelüp, hediyyesin takdîm etdi. Ve *Şâh*-i gümrâhdan kaçup Diyâr-i Gürcistân'a varmış *Alâüddevle ekaaribünden* iki civân-baht nevcivân yiğitler, Pâdişâh-i Âlem-penâhı penâh tutmağa Elçi'ye hemrâh olmuşlardı. Hâsılı, gelüp ma'an el öpüp, Pâdişâh'a kul oldular.» Bu konaktan sonra Güllüyurd'a konuldu. «Ol menzilde *Küçük-Mirahur*'u *Gürcistân Şâhı*'na (Atabek'e) ta'yîn edüp ve anun *Elçisi*'n (rehine gibi) yanında alıkodu. Andan kalkup *Güle*(-sor) nâm bir virân hisâr yanında konup», sonra Aydınbek-Eleşgerd «nâm Toprak-Hisâr yanı.»

Hoca Sa'düddin Efendi (Selimnâme, y. 46a; Tâcü't-Tevârih, II. 286). bu Elçi'nin Sünnî ve Akkoyunlular'dan olduğunu şöyle belirtiyor: Mirzâ-Çabuk'un «*Sökmen* konağı»na «sâbıkaa irsâl etdüğü *Nizâm* nâm *Elçisi*, ki a'yân-i A'câm'dan iken, Kızılbaş'dan kaçup, *Çabuk*'e iltica etmişidi.»

Atabek «Mirzâ-Çabuk»un adını Hammer (IV.133), hep «*Cânik* جانيك» yazmakla çok yanılmıştır. Bugün de yaşıyan seki Türk geleneğine göre, dokuz aydan önce doğan çocuklara halkımız, «*Eksik*/*Eksük*» veya «*Çapuk*/*Çepik*» dediği gibi (Araplar'daki «Khadic» ve «Khadicet» gibi), 9 ay 10 günü geçirmiş olarak geç doğanlara da, «*Artuk*/*Artık*» denilmektedir (Araplardaki «Fâdıl/Fâzıl/Fadlûn» gibi). Anadili Kıpçak/Çağatay türkçesi olan Ahıska-Çoruk Atabekleri de (bak. «Kars Tarihi», I. 373-379 ve 174. Not, 454-457), —6. ve 8. gibi çift ayda doğanların yaşamıyacağına inanıldığına göre— «yedi aylık»ken doğduğu anlaşılan bu Atabek'e de, «*Çabuk*» adını vermişlerdir. Yukarıda (Not 11) Yavuz'a mektubunda da «*Emirzâ-Çabuk*» imzasını kullandığını gördüğümüz bu 12. Atabek'in adını, gürcü halk iştikakına göre «*Mze*» (=Güneş/Gün) ve «*Çabuki*» (=Yeni/Taze/Genç) sanıp «*Mze-Cabuk*» (=Taze-Güneş/Yeni-Gün/Nev-Rûz) anlam ını verenler (Chronique Géorgienne, s. 5; Soso Aslanişvili, s. 121; İ. H. Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 1948 İstanbul, II.10), yanılmışlardır.

lanınca «*Bayezid-Kal'ası halkı*» temsilcileri gelerek itaatlerini arzeylediler. Sonra (Ovacık-Maku'daki) «*Çaldıran*»a varılıp, savaşıldı.

* * *

Tebriz'den, kışlamak üzere, Aras soluna geçip *Karabağ*'a giren Yavuz Sultan Selim ile ordusu'nun Aras'ı geçtikten *Bayburtd*'a varınca uğradıkları konakları ve olup bitenleri de, en doğru olarak günü gününe resmî «Çaldıran Rûznâmesi»nden öğreniyoruz. Bunda, şunlar anlatılıyor(47):

«29 Receb» (20 Eylül 1514) Çarşamba günü, «*Nehr-i Aras* geçilüp, Alınca-Kal'ası'nun yukaru cânibinde *Kesikkünbed*»e konuldu. 30 Perşembe «*Nahçıvan Şehri*'ne karib konulup», kızılbaşlıklarından dolayı, halkı yağma edildi. «1 Şa'bân» (22 Eylül) Cuma günü (Batı-Karabağ veya Nahçıvan-Karabağı da denilen) «*Karabağ* (şehri) kurbünde konuldu ki, harâbe idi». Ertesi gün Nahçıvan'ın «*Ahmedbeg-Zâviyesi*» (Tekyesi), ertesi «*Sederek*», ertesi 4 Şa'bânda «*Çukur-Sa'ad* (Revan) tevâbi'inden *Hacı-Lalalu*» yanından geçilerek, «*Böyük-Vedi*» ile «*Küçük-Vedi*» köyleri arasında konuldu. 5 Salı (26 Eylül) günü «Çukur-Sa'ad tevâbi'inden (Revan'dan gelen) *Zengi-Çayı* geçilüp, *Develü-Ömer Kendi* ve *Kiçi-Veli Yurdu* mürûr olunup, *İravan Şehri* kurbüne konuldu»; ertesi gün de bu konakta kalınıp, yarıgecede basılan «*İrevan*», yağmalandı. 7 Şa'bânda, «Çukur-Sa'ad tevâbi'inden *Üçkilise* (Ermeni-Gregoryen Patrikliği merkezi Eçmiyazin) geçilüp, *Heşt-menzil* konağına konuldu ki, *Ağrıdağı* gâh mukaabele ve gâh taraf-i yesâr ve gâh 'akabde vâki olurdu.» Ertesi gün «Çukur-Sa'ad nihâyetinde *Karye-i Aruç*»ta, ertesi «*Talın-Kal'ası*» karşısında «konulup, Ehl-i-Hisâr taşra çıkmayup itâ'at etmemekle, Yeniçeriler hücûm ile fetih ve gaaret ve bâğiler katlolundu.» Ayın 10. Pazar günü (5 Ekimde) de (Kars toprağındaki) «*Şüregel- Suyu* (Arpaçayı) ve *Kal'ası* (Arpaçayı sağında «Baş-Şüregel» denilen büyük köydeki kale) geçilüp, *Sarnus* ile *Gökçedağ* (Başgedikler Bucak merkezi doğusundaki Üçtepe) mâbeyninde konuldu.»

«11 Şa'bân» Pazartesi «*Kars Kal'ası* kurbüne konuldu ki, (1386 güzünde Temür ordusunun yıkımından beri) kadîmî harâbe 'azîm şehir imiş.» Ertesi gün de (Kars harabeleri önünde) «oturak olunup; (Atabekli) *Gürcü-Beği*'ne zahîre içün Ahkâm-i-Şerîfe gönderilüp, (azıktan pek darlık ve sıkıntı çekildiği halde) cevâbı gelmemeğin, 'ınân-i 'azîmet ol cânibe mun'atıf buyuruldu.» Ayın 13 ünde (8 Ekimde) (Kars-Erzurum yolu üzerindeki bugün «Kesikkümbet» adlı öreni Paşaçarı sınorunda bulunan) «*Sınık-Khaç*» konağına, ertesi de«*Gürcü-Vilâyeti*'nün (Atabek-Yurdu'nun) ibtidâsında (Kars'ın 10 Km. kuzeybatısında bulunup, Karsçayı-Kür sularını ayıran sıradağlara da adını veren ve kestirmeden Göle'ye varan yolun başındaki)*Çalkavur* nâm-i diger *Çalagavur* konağı»na varıldı. (Orduda gözhapsinde bulundurulan Mirzâ-Çabuk'un Elçisi Nizâm Beğ, haber üzerine haber uçurduğundan) ertesi gün de burada «oturak olunup, *Gürcü*'den haber gelüp; *Çobanköprüsü*'ne zahîre gönderildi, deyü haber verdükleri muhakkak olmağın, gerü, *Erzurum*'a teveccüh buyuruldu» (Göle yolundan, Pasın yoluna doğru dönüldü)(47a).

(47) Münşeâti's-Selâtîn, I. 459-461, 463-464.

(47a) Keşfî (Selimnâme, y. 15a) diyor ki: Kars'tan sonra «*Geçid-Başı*»na gelip konaklanınca, «Dergâh (Otağ-ı Hümâyun) kapusın sûb-i *Gürcistân*'a (kuzeye doğru) kurulduğun gördüklerinde, teveccühün ol semte idüğün bilüp, *Elçi*'nün cânı ağzına geldi. Mukaddemâ *Çabuk-Mirzâ*, asker-i Pâdişâhîye nüzûl yetişdirmesine ahid verüp ve *Elçi*'nün (Eleşgerd'deki Sökmen konağından beri) alıkonmasına sebeb o idi. Ve andan esbak *Elçi*, biribiri ardınca haber uçurmuşdu. Hâsılı Pâdişâh yörüyüp, *Çağlaguri*'ye (Çalkavur'a) gelüp bir gün oturak etdi. Andan kalkup *Düşkaya*'ya konup, andan (Hızar-Boğazı'ndan Soğanlı-Dağlarını aşarak) *Barduz-Hanı*'na sürdü. Uzak menzil olmağın, çok hayvân kalup ve askerin niçesi (ormanlıkta) yol azup, ziyâde ta'ab çekdiler. Pes bu menzilde (Yavuz'un hâtırasıyla öteden beri «Hünker-Düzü» denilen ve Bardız güneyindeki yüksek düzlükte «Padişah-Pungarı»nın yanında şimdi «Salah-Khoca Hanı» denilen «Han»da) *Gürcistân Pâdişâhı*'ndan pişkeşler ve vâfir zehâir geldi. Ol ecilden mağfûr olup, gerü yan verüp, *Taylacuk* nâm menzile kondu. *Un*'un kilesi bin dört yüz akçaya satıldı. Andan göçüp *Alacalar*'a, andan sürüp *Çobanköprüsü* yanına kondu.»

Azıkların «Barduz-Hanı»nda geldiği haberi, doğru olmasa gerek. Öteki bütün «Selîmnâme»lerle resmî rûznâme de, «Çobanköprüsü»nde geldi deniliyor. Esasen, (bizim atla dolaşarak gördüğümüz) balkanlık Bardız-Deresinden yüksekteki bu «Barduz-Hanı» düzlüğüne yük getirmek güçtür. Şükrî de (Selimnâme, y. 8a), «*Kal'a-i Kars*» ile «*Su-Geçidi*» (şimdiki Paşaçayır köyü) konaklarını anarak, buradan kuzeye Çalkavur'a ve oradan geriye ve batıya ana yola dönüşü, şöyle anlatıyor:

«'Ahd olunmuşdu ki *Şâh* ü askere
Mirzâ-Çabuk zahîre göndere.
Çabuk, ol ma'nâda te'khîr eyledi
Tûşe irgörmekde taksir eyledi.
Bundan akden anun *Elçi*'sin o *Şâh*
Saklayup, eylerdi Ağalar nigâh.
Çünki etdi *Gürcü*'ye 'atf-i 'ınân
Anı rehber eyledi *Şâh-i-Cihân*.
Gece habs-olurdu gece tâ seher
Gündüzün olurdu *Şâh*'a râber.

«16 Şa'bân»da «*Gürcü* tevâbi'inden (Selim ilçe merkezi kuzeyindeki) *Döşkaya-Üstü* konağı»na, ertesi (Selim'in «Ağcakala-Çukuru»nun eski merkezi «Başköy»den ibaret)«*Yedikilisa* konağı»na, ertesi de «Yedikilisa'dan beri bir vâdiye («Barduz-Hanı» da denilen şimdiki «Padişah-Pungarı»nın bulunduğu ve Yavuz'un sıfatına göre anılan «Hünker-Düzü»ne) konuldu.» 19 da «*Alacayurd*», 20 de (Pasın'daki» «Ardost» köyünden ibaret) «*Arıdost-Yurdu*», 22 de (17 Ekim) «*Çoban-köprüsü* kurbünde (Hasankalesi doğukuzeyindeki Badıcıvan'dan ibaret) *Vadıcıvan* yurduna konulup, *Gürcü*'den (Atabekli Mirzâ-Çabuk'-tan) sekiz bin re's ağnâm pişkeş gelüp, Orduy-i Hümâyûn'a vâsıl oldu»(48). 23 Şa'banda «*Mevlânâkaasım*» yanında, 24 te Erzurum

Bu tedârükle gidüp Dârây-i-Dîn
Geldi *Çalkavr*'a o dem pür-hışm ü kîn.
Döşkaya'ya geldi ol yerden hemân
Sonradan *Bardûz* ki oldu mekân.
Bu konak gaayetle sa'b ü dûrdur
Geç gelürse askeri ma'zûrdur.»

(48) Hayder-Çelebi, 14 Şa'bân 920 (4 Ekim 1514) için diyor ki: «Sâbıkaa *Gürcü-Beği*'ne ki Ahkâm irsâl olunup: zahîre ve zâd getürmek emrolunmuşidi; eseri zâhir olmayup, te'hir eyledüğiçün; bu menzilde *Divân-i-'Âlî* olup (Kars'ın Su-Geçidi'nde), doğru yoldan *Gürcü-Diyârı*'na sapılup, gaaret olunmak içün tasmîm ve 'azimet olundu. Onyedinci gününde (Çalkavur konağında) haber geldi ki: *Gürcü*'-nün esbâbı *Çobanköprüsü*'ne gelüp ulaşur. Yine dönülüp, doğru yola dönüldü. Yiğirmidördüncü gününde *Çobanköprüsü* civârında *Gürcü-Beği*'nden üç bin koyun geldi» (Münşeâtü's-Selâtîn, I.463-464).

Hoca Sa'düddin (Selimnâme, 44b-46a y.), «*Talın*»dan Çobanköprüsü'ne gelinceye değin, «rehgüzerlerde olan bilâd ü kurâ ashâbı» ile göçebelerin yurtaları boş bırakıp, «sa'ab dağlara çıkup, bîzâd ü zevâde memâlikden (Sevindük Han yurdundan)» geçen Osmanlı ordusunun «mühlikeye düşüp, çok felâket çekdi»ğini andıktan sonra, şöyle diyor: «Husûsâ *Mîrzâ-Çabuk* ile ihzâr-i zâd ü zevâde husûsunda mu'âhedât-i mu'adde sebkat eylemeğin, *Kars*'dan *Gürcistân* hudûduna girildikde, incâz-i mev'ûd sûret-i zuhûr bulmayıcak, askerün za'afı muzâ'af oldu: niçe merdüm ve sütûr hâk-i helâke düşüp, *berf ile mestûr* oldu. *Çabuk*'dan sûret-i taksîr ve zahîre irsâlinde te'hîr, hilâf-i ma'hûd iken, sünûh edicek; *Pâdişâh* gazaba gelüp, *Çabuk*'u istîsâl 'azmi ile ol cânibe 'atf-i 'inân eylediler. Sâbıkaa (Sökmen konağında) irsâl etdüğü *Nizâm*» adlı Elçisi'ni de «kılavuz» ederek, «*Çağalagazur* nâm menzile varınca, çok metâ'ib geldi.» Oradan: Döşkaya-(Barduz-Düzü'ndeki) Han-Yaylacuk-Alacalar'dan Çobanköprüsü'ne varıldı. «Bir gün ol köprüde ârâm eylediler» (topların gelişini beklediler).

Mîrzâ-Çabuk, suçunu bağışlatmak için, *İspir Kalesi*'nin anahtarlarını da Çalkavur'a göndermişti (Kemâlpaşazâde, VIII. Defter, y. 26b).

karşısında «*Yurd-i Kân*»da(49) konaklandı. 25 te «*Çermük* ve *Ilıca* geçilüp *Titkir* yurduna konuldu ki, *Bayburd Kal'ası* ile *Kega* (Kegı/Kiğı) *Kal'ası*'nun fethi haberi gelüp, *Pîr-Mehmed Paşa*'yı zahîre tedârükine *Amasya*'ya gönderdiler.»

«1 Ramazân (20 Ekim)» günü «*Çin-Ağılı*»nda, ertesi «*Yeniceköy*», ertesi de «*Bayburd*» karşısında konuldu (ki buraya «Üçkilise» deniyordu). 4 Ramazân Salı günü «*Bayburt* tevâbi'inden *Danişmend-Kendi* civârına konulup, (1507 de Safîlilerden kaçan Amıdlı Akkoyunlulardan) Başmîrahur *Bıyıklu-Mehmed Beğ*'e (Bayburt fethinde de erliğini gösterdiği için) *Tırabuzon'la Karahisâr-i-Şarkî* (Şibinkarahisar) *Sancakları* birikdirilüp verildi.» 5 Ramazân'da, (koca câmili ve kasabayı andıran, Akkoyunlu ocağı) «*Sinor*» köyüne varıldı. Ertesi gün de bu konakta kalan Yavuz Sultan Selim, «*Tırabuzon* ve *Karahisâr Beği Bıyıklı-Mehmed*'i, Vilâyet-i mezbûre muhâfazasına serdâr ta'yin» eyledi(50).

Böylece, 1514 teki Çaldıran Seferi sonunda Osmanlıların: *Nahçıvan* ile *Revan* ve çevresini vurduğu; Şüregel-Kars-Pasın-Erzurum çevresindeki Sevindik Han'ın *Türkman Beğliği* topraklarına dokunulmad ğı; *Atabekler*'den *İspir*'in, Safîliler'den *Erzincan, Bayburt* ve *Keğî*'nın fethedildiği görülüyor, ki Kelkit boyunda fethedilen *Suşehri* ve çevresi de «*Şarkî-Karahisâr Sancağı*» adıyla Tırabuzon'la «birikdirilmiş» oluyor. Osmanlılar doğuda *İspir, Bayburt, Tercan* ve *Keğî*'yı 1514 te top-

(49) Rahmetli Mükrimin H. Yinanç, Yavuz'un Çaldıran'a giderken «*Çayırgân*» ve dönerken de «*Burdegân*»da konakladığını andığı yerlerin adını, h. 1274 basımı Münşeâti's-Selâtîn'den aldığına işaret ederek, Erzurum'un 4 Km. kuzey yakınındaki «*Kân*» köyünün adını yanlış okumuştur («Erzurum», İA, IV. 352). Doğrusu: «Yurd-i-Kân» ve «Çayır-i-Kân»dır.

(50) Keşfî (Selimnâme, y. 21b-22a), Bayburt fethi ile Erzincan Eyaletinin kuruluşunu şöyle anlatıyor: «*Bıyıklu-Mehmed Ağa*»nın gayretiyle *Bayburd*'un alındığı haberi ve kalesinin anahtarları, Pâdişâh'a *Erzurum* (Kân köyü) konağında yetiştirildi. Pâdişâh'la ordu: Erzurum-Khon خون (?) -Titkir-Şıkav-Kârur-Derince-Çinoğlu-Yenice-Üçkilise (Hammer, IV.142 de, bu «Üçkilise»yi, Katolikosluk merkezi Revan'daki Üçkilise/Eçmiyazin ile bir tutarak, yanılmıştır) konaklarından sonra, «*Sinor* nâm köye girüp oturak etdi. Ve ol menzilde Emîrahurbaşı *Bıyıklu-Mehmed Ağa*'ya, *Bayburd*'u Sancak verdi, serhadd-i Kızılbaş hâkimi olmağa. *Tırabuzon* ve *Karahısın* (Şebinkarahisar) ve *Canik* (Canıçe=Gümüşhane) ve *Erzincan*'ı hemen ana ilhâk etdi. Andan *Terkli-Zâviyesi*»ne varıldı.

Hoca-Sa'düddin de şöyle diyor: 6 Ramazân 920 (26 Ekim 1514) günü, «*Sinor* nâm karye kurbünde nüzûl buyurdukda, *Erzincan Eyâleti*'n, Emîrahur olan *Bıyıklu-Mehmed Paşa*'ya inâyet buyurup; *Tırabuzon*'u ve *Karahisâr*'ı ve *Canik*'i dahı ana tefvîz ve a'dâ müdâfa'asına tahrîz buyurdular (Tâcü't-Tevârîh, II. 284).

raklarına katmış ve geri kalan *Kemakh*'ı da, Amasya kışlağından dönen Sultan Selim, 6 Rebi'-ülâhir 921 (20 Mayıs 1515) günü top gücüyle zaptettikten sonra, Kölemenler'in koruduğu Elbistan-Maraş'taki *Dulkadırlu Beğliği* üzerine gönderdiği bir ordu ile, 12 Haziran 1515 teki «Turnadağı Zaferi» ile, bu Beğliği de ortadan kaldırmış ve İstanbul'a dönmüştü.

Osmanlı casusu Mehmed'in 921 Recebinde (Ağustos 1515 te), «Gürcistan»dan (Tiflis/Kartli'den) Tebriz'e ve oradan Erdebil-Babaarıglı-Berdaa-Gökçe-Şüregel-Kars-Çobanköprüsü-Erzurum yoluyla Bayburd'a gelen Nizâmeddin'in kaynı «*Şâhrukh*»tan öğrendiklerini Sultan Selim'e yazdığı arzında, Safîliler elinde kalan Doğu-Anadolu'nun ıssız ve koruyucusuz hali şöyle anlatılıyor: Erdebil'den on yiğitle çıkıp, Şâhın amucası «Hoca-Hüseyin'in ondan ziyâde hâs yarar atların alup, kaçup» yola çıkan *Şâhrukh*'un görüp duyduklarına göre, «bu ortalıklar khâlî, aslâ kimse yok. Ammâ, *Aladağ*'un üstü yanında Tucıbâzârı *Erciş* nâm yerde (Ustaçalu) *Çayan Sultân* demekle meşhûr Sofracı-Mehmed, dört bin mıkdârı erle bu cânibleri gözedüp, durur. Var ve yoğ, eyü ve yavuz olanca cemi'iyyetleri dahı oldur. Dahı yerde hiç aslâ hareket eder kimse yok. (Kemakh fethi sırasında) *Devletlü Khunkâr*'un gelür âvâzesi ol memlekete dolup, ekser eğlendüğü (Dulkadırlu) '*Alâüddevle*'ye dolaşdı deyü haber varmağla, fethi (Dulkadırluların ortadan kaldırıldığını) işi(t)memişler. Ve hem ol diyârun tahılı, terekesi yetişmesine tevakkuf olunur ki asker zahmet çekmeye; yokhısa gelmesi mukarrerdür, deyü cemi'-i vilâyet ve ra'iyyet ıztırâb üzerinde bu cânibi gözedürler...»

«Ve (Pasınların merkezi) *Abnik-Kal'ası*'nda dahı *Alpağudlu Halil-Halife oğlu Ya'kub Beğ*, bin yüz mıkdârı âdem ile gözcülük edüp, oturur. Dahı kimse yokdur»(51).

Osmanlıların Çaldıran Zaferi, Hazar denizi doğusunda Sünnî *Özbekler*'in de işine çok yaramış ve *Horasan* ile *Herat*'a hücum etmelerine ve kolayca ilerlemelerine fırsat vermişti. Bu yüzden olacak ki, *Şâh-İsmâil*, «İran Sarayının en yüksek memurlarından» Seyyid «*Mîr-Abdülvahhâb*» başkanl ğ nda dört kişilik bir elçi hey'etini, barış dileği ile, Sultan Selim'e göndermişti. Padişah, Amasya kışlağına giderken «*Şabın-Karahisâr*»da konakladığı sırada, 11 Şevvâl 920 (29 Kasım 1514) Çarşamba günü gelen bu Elçi Hey'eti, ağır armağanlarını sunup,

(51) Topkapusarayı Arşivi, Sayı 5674, 1-20. satırlar.

dileklerini arzeyledikten sonra, 18 Şevvâl (6 Aralık) günü hapsedilip; sonra da ikisi İstanbulda Rumelihisarına, ikisi de Dimetoka zindanına gönderilmiştir(52).

1515 te de akınlarına devam eden Özbekler için, yukarıda anılan Casus Mehmedin arizasında şöyle deniyor: «Ve *Horasan* cânibinden dahı Bedi'üzzamân oğlu *Mehmed Zamân Mîrzâ* (Temürlü Hüseyin Baykara'nın torunu), *Kulzüm* (Hazar denizi) kenârında *Gereyli* nâm ulus içine düşmüşdü. Çıkup *Astarâbâd*'ı, *Asfarâyin* ve *Nişâbur*'u ve *Sebzevâr*'ı tamâm *Tamgan*'a dek alup, zabteyleyüp; Irak'la Horasan yolun kesmişdür. Kızılbaş'un Horasan'a haberi, Kirman yolundan Çöl'den gayrı yerden dahı kalmamışdır. Öte cânibden dahı *Ubeyd Sultân*, *Âb-i-Amu* suyun geçüp, *Heri*'yi (Herat'ı) alup, Beği *Zeynel Han*'ı ve *Kör-Emîr Beğ*'i çıkarup, *Merv*'i dahı hisâr etmiş durur»(53).

Şi'î Safîlilere «Kızılbaş» diyen Osmanlılar, Sünnî Özbekleri de «*Yeşilbaş*» adı ile anıyorlardı(54). Yavuzun Divan-Kâtiplerinden Hay-

(52) Hayder-Çelebi Rûznâmesi (Münşeâti's-Selâtîn, I. 464, 469); Hammer, IV. 144-145.

(53) Topkapusarayı Arşivi, Sayı 5674, 20-26. satırlar. Rumlu Hasan Bek de, 920 (1514) yılında Çaldıran Savaşından sonra ve Yavuz Tebriz şehrinde iken, «Bedi'üzzamân-Mîrzâ oğlu *Mehmed Zamân-Mîrzâ*'nın *Astarâbâd* a gelerek, buranın Hâkimi *Talışlu Pîr-i-Gayıb Beğ*'i yendiği»ni; «Esferayin Hâkimi *Tekelü Burun-Sultân* ile Bitikçi *Hoca-Muzaffer*'in işbirliği ederek», Yavuz'un Tebriz'den çekilmesi üzerine *Varsaklu Korçu Kara-Üveys*'in de merkezden gelmesi üzerine, hep birlikte *Curcan*'a varıp, Mehmed Zamân-Mîrzâ'yı bozarak, onu, «Garcistân Hâkimi *Emîr Orduşâh*'a gitmeye mecbur kıldıkları»nı, bildirilor (Ahsenü't-Tevârîh, s. 150). Temüroğullarından Hüseyin-Baykara'nın oğlu olan *Bedi'üzzaman-Mîrzâ*, Özbeklerin hücumundan Şâh-İsmâil'e sığınmış ve Kızılbaşlardan aldığı çeri ile *Astarâbâd*'a giderek *Şeybek-Hanlılar*'ı yenmiş ve Horasan'da iki yıl hizmet görmüştür. Sonra Şâh-İsmâil bunu, günde bin dinar harçlıkla Tebriz yanındaki *Şenb-i-Gazan* kasabasında oturmaya mahkûm etmişti. Yavuz Tebriz'e gelince, bu Temürlü prense iltifat ederek, alıp İstanbula götürmüştür (Ahsenü't-Tevârîh, s. 151-152). Bu bakımdan, bunun oğlunun *Astarâbâd*'ı basmasında, Osmanlılar'dan manevî kuvvet aldığı düşünülebilir.

(54) Resmî Irakayn Rûznâmesinde de, 27 Muharrem 941 (2 Ağustos 1534) günü *Kanunî Süleyman* Sıvas'a varınca, buraya «*Yaşılbaş*'dan *Elçi* geldi»ği bildiriliyor (Münşeâti's-Selâtîn, I. 585). 1508 de II. Bayezid'e gelen *Özbek Elçisi* dolayısiyle, İstanbul'daki Venedik Elçileri'nin raporlarında, resmen birer renk adıyla anılan dört millet için, şöyle deniliyor:

«*Özbek Elçisi, della testa verde* (Yeşil-Baş); *Şâh*'ın *Elçisi, della testa rossa* (Kızıl-Baş) tesmiye olunmuştur. *Osmanlılar* için *della testa bianca* (Ak-Baş) ve *Gürcistan* (İmeret/Açıkbaş veya Kartli) *Elçisi* için, *della testa negra* (Kara-Baş) deniliyor» (Hammer, IV. 66, Not 4).

der-Çelebi diyor ki: Özbek Hükümdarı *Ubeyd Han*'ın, «ekser-i *Horasan*'ı fetheyledüğin i'lâm içün» 29 Receb 921 (8 Eylül 1515) Cumartesi İstanbul'a gelmiş bulunan «*Ubeyd Han* ki *Yaşılbaş*'un karındaşıdur», 16 Zilhicce 921 (21 Ocak 1516) dîvânında, «cevâb yazmak emrolundu.» 19 Zilhiccedeki dîvânda da (Edirne'de) «*Ubeyd Han Elçisi*'ne icâzet verildi, Şâhinciler-Kâtibi bile koşuldu. (İstanbuldan Edirneye gitmekte olan Pâdişah'a 2 Şaban 921 günü Çatalca-Çayırı'nda yetişmiş bulunan) *Şirvanşâh* (II. İbrahim'in) *Elçisi*'ne dahı icâzet verildi, kulu ile *Bayburd*'a gönderildi; andan *Gürcistân* (Atabekli) *Beği* meşver etile Şirvan'a ulaşa. *Ubeyd Han Elçisi* dahı, *Tatar* (Kırım) *Hanı*'ndan gelen Elçi'ye koşulup, bile irsal olundu (geldiği yolla gönderildi)»(55).

Böylece, Yavuz çağında, Şi'î Safîliler'in Hazar denizinin iki kıyısındaki kuzey ve kuzeydoğu komşuları olan Sünnî *Şirvanlılar* ve Khorezm ile Buhara/Mâverâünnehir'de Çingizli-Şeybânlı *Özbekler* ile *Osmanlılar*'ın, yakın siyasî münasebetlerini ve Kızılbaşlar aleyhine anlaşmalarını görüyoruz. 1515 te Sultan Selim İstanbul'a döndükten sonra, geçen yıl Çoruk boyu ile Fırat başlarından fethedilen *Bayburt* ve *Erzincan* bölgelerine Safîlilerin saldıracağı haberleri ve Mirzâ-Çabuk'un ölümü ile *Atabekler-Yurdu*'nda da biri Safîlilere dayanmak suretiyle, öteki de Osmanlılara bağlı kalarak atabek olma yolunu tutan iki rakibin mücadele halinde olduğunu, ancak Dîvân-Kâtibi Hayder-Çelebi'nin rûznâmesinden öğreniyoruz. Gürcü kronikleri ile, Safîlilerden bahseden kaynaklarda bu haberler bulunmamaktadır. 1515 yılı sonuna kadarki bu bölgeler vukuatını, Hayder-Çelebi şöyle anlatıyor(56):

«12 Receb 921» (22 Ağustos 1515) günü dîvânında, (Başvezir) *Pîrî-Mehmed Paşa* «gerü gelüp, yerine oturup, kazâyâ görüp; el öpdü, berkarâr-i sâbık Vezir oldu. Ve *Diyâr-i-Şark* umûrın külliyyen tedbîr edüp, arzeyledi.» 16 ncı (26 Ağustos) günü toplanan dîvânda, *Hâdım* «*Sinân Paşa*, askerle *Diyâr-i-Şark* cânibine gönderilmek emrolundu.» 18 (28 Ağustos) dîvânında, «Erkân-i Devlet, 'ale't-tertîb buluşdular: *Sinân Paşa*, *Yukaru-Cânib'e*(57) gönderilüp, (Atabek-Yurdu) *Gürcistân*'a

(55) Münşeâti's-Selâtîn, I. 470-471.

(56) Hayder-Çelebi (Münşeâti's-Selâtîn, I. 468, 470-471, 476).

(57) Osmanlı kaynaklarında ve resmî yazışmalarında çok geçen bu «*Yukaru-Cânib*» adı ile, Fırat, Dicle, Aras ve Kür kaynakları ile yukarı kesimlerinin bulunduğu Doğu-Anadolu ve Azerbaycan bölgeleri anılmıştır. Bu da, Asurluların «*Urartu*», Aramlıların «*Armini*» (sonra Yunanlı ve Romalılarca —yerlilerin hiç kullanmadığı— «Armenya») coğrafya adları ile Yunus-Emre'nin ilâhilerinde geçen «*Yukaru-Eller*» deyimine uymaktadır. Tiflis'te Gürcüler Kür başlarına, Tırabuzon yerlileri Bayburt-Erzurum dolaylarına, Diyarbakır'da Süryanî ve Kürtler Murat-Fırat boylarına bugün de hep «*Yukarı*» demektedirler. Buna karşılık, Karslılar Iğdır ve doğusuna; Erzurumlular Malatya çevrelerine; Bingöllüler Diyarbakır ve Urfa yörelerine «*Aşağı*», «*Aşağı-Memleket*» demektedirler.

XVI. Yüzyıl Osmanlı belgelerinde, bütün Safîli/İran topraklarına da «*Yukaru-Cânib*» denildiği, görülmektedir. Bazen kısaca, «*Yukaru*» da deniliyor.

akın-segirtmeğe icâzet verildi(58) 16 Şa'bân 921 (25 Eylül 1515) günü Edirne'de bulunan Pâdişah'a, Kızılbaşın (on aydan beri) kuşattığı «*Kara-Hamıd* (Amıd/Diyarbekir Şehri)» yardımına, 19 Receb (29 Ağustos) günü gönderilen Hükme göre, «Rûm(Sıvas) Beğlerbeğisi *Şâdî Paşa*»nın Amasya'dan çıkarak yürüdüğü; ayrıca, on ay önce kurulan Erzincan Beğlerbeğiliği'ne tayin edilen (Kara-Hamıdlı) *Bıyıklu-Mehmed Beğ*'in de, «ol cânibe gitdüğü haberleri geldi. Ve Bolu Sancakbeği olan (İsfendiyarlı) *Kızılahmedoğlu Mîrzâ-Mehmed Beğ*, *Bayburd*'a varmak buyuruldu.» (50 bin nüfuslu) Kara-Hamıd şehri, Safîli Başbuğu *Kara Han* ordusuna 10 ay karşıkoyup dayandıktan sonra, (1 Şa'bân/10 Eylül Pazartesi, Osmanlı Müteferrikalarından Yiğid-Ahmed idaresindeki öncü gönüllülerin Rum/Urfa-Kapısından sabaha karşı şehre girmesiyle kurtulmuş), 10 Şa'banda da Bıyıklu Mehmed Beğ çerisi, şehre girmiştir.

«27 Ramazân 921» (4 Kasım 1515) dîvânında: «*Diyârbekir Beğlerbeğiliği* (Keğı-Çemişkezek'ten Urfa ve Sincar'a değin olan yerleri içerine alan Vilâyet), (Bıyıklu-) *Mehmed Beğ*'e verilüp, *Amıd* (Sancakbeğliği) mahlûl oldu ve Diyâbekir'den yiğirmi üç pâre Sancak verildi. Ve *İspihr* (اسپهر) (=İspir) Sancak oldu(59), *Bayraklu-oğlu*'na verildi

(58) 921 Recebi ortalarında (1515 Ağustos sonlarında) İstanbul-Kaymakamlığına ve öteki Sancakbeğlerine yazılan Hükümlerden birisinde şöyle deniyor: «Vezîr-i-A'zam Sinân Paşa»yı, «*Gürcistân* cânibüne akına varmak emreyleyüp, buyurdum ki: taht-i hükûmetüne müte'allik olan halka nidây-i 'âmm ile tenbîh etdüresin ki, atı yarar ve kendü yarar, darba ve harbe kaadir ve tüvânâ, kılıc-ile yoldaşlığa dirlik ve himmet ricâ eyliyen yiğitlerden müretteb ve mükemmel düşmen yarağ-ile hâzır ve müheyyâ olup. Dahı müşârün-ileyh Vezirüm mektûbunda ne mahalle gelüp ulaşmak ta'yîn ederse, ol mahalle erişüp, mülâkı olup; anun yanınca gereği gibi yoldaşlıklarda bulunalar. İnşâ'Allahü'l-A'azz, eyledükleri yoldaşlıkları mukaabelesinde, esnâf-i ri'âyât» ile taltîf edileceklerdir (Topkapusarayı Arşivi, Sayı 8277). Dîvânın kararına ve bu gibi hazırlık hükümlerine rağmen, *Atabekler-Yurdu*'na 1515 te bir akın yapılmasına lüzum kalmadığı, bu işin geri bırakılmasından anlaşılıyor.

(59) Sakaların bir kolunun yerleşmesine göre m.ö.V. yüzyıldan beri Çoruk'un İspir kesiminin adının «*Scythen*'ler» (Ksenofon, «Anabasis», IV. Kitap, vıı, 18; vııı. 1) ve «*Saspir*» ile «*Syspritide*» (Strabon, XI. Kitap, XIV, 12), eserin 392 de bitiren Bizanslı Faustus'ta (V, 44) «*Sber/Sper*» diye anıldığını biliyoruz. Daha II.

ki, Tırabuzon Alaybeği'dür. Ve *Bayburd* ve *Tırabuzon* ve (Kemakh ile Tercan'ı da içine alan) *Erzincan*, altı yüz elli bin akça ile *Kızılahmed oğlu Mîrzâ Beğ*'e verildi: Bolu Sancağı mahlûl oldu. Ve *Beğlerbeği Mehmed Beğ*'e on beş kerre yüzbin nakıd ve üç yüz envâ' *Mîrzâ Beğ*'e verildi, Bolu Sancağı mahlûl oldu»(60). 12 Zilka'de 921 (18 Aralık 1515) te Edirnede yapılan dîvânda: *Kızılbaş Beğleri*'nden (Rumlu Boyundan) *Dêv-Ali*(61), *Sa'ad-Çukuru*'na (Revan'a) geldüğü; ve Acem tüccârından hayli tâcirler geldüğü haberi geldi. Ve *Gürcistân-Diyârı* Şehriyârı *Gorgora* (Mirzâ-Çabuk'un kardeşi IV. Korkore) *Şâh-İsmâil*'e kaçup, *Menûcehr* (Osmanlılar'a bağlı kalarak) serâser *Gürcistân*'a müstakil pâdişâh oldu(62). Ve (Hasankeyf Beği Eyyublu) *Halil Beğ*, gü-

Bayezid çağında «Tırabuzon»u «*Tarab-Efzûn*» yapan okumuşlar, «İspir»i de farsça «sipihr»e yakıştırmak için «*Isbihr/Ispihr*» kılığına sokmuş oluyorlar. İspir'in imlâsı, Mirzâ-Çabuk tarafından 920 (1514) te Çalkavurda Yavuz'a gönderilen farsça arizada da «*Isbihr* اسبهر» diye yazılıdır «Topkapı Sarayı Arşivi Kılavuzu, 5846 Sayı).

(60) Burada basma metinde bir atlama veya bozukluk olsa gerektir.

(61) Ahsenü't-Tevârîh (meselâ, s. 154 te) ile Âlem-Ârây-i Abbâsî'de (s. 46-48, 159) bu Beğ için yalnız «*Dêv-Sultân Rumlu*» denilip, «*Ali*» adı anılmaz.

(62) Gürcü kroniklerinde, Mirzâ-Çabuk'tan sonra Atabek olan bu «*Menûcehr*»in adı anılmıyor. Çabuk Beğ'in oğlu olsa gerektir. Rumlu Hasan Bek, 922 ve 923 yılları vak'aları arasında, Atabekli Menûçehr ile rakibi Korkora üzerine şu bilgileri veriyor: 922 (1516) de *Şâh-İsmâil Nahçıvan* kışlağında iken, «*Gürcistân*'da *Korkora* قرقره ile *Menûçehr* arasında savaş oldu. *Korkora* kaçarak *Hakan* (Şâh) a gelip, *Gürcü-Eli*'nin istilâ ve münazaalarını arzeyledi. *Şâh* da, o uğursuzun ortadan kaldırılması için: *Rumlu Dêv-Sultân*, *Tekelü Çerken* (Çerkez) *Hasan*, *Kacarlu Nârin Beğ*, *Rumlu Kazak Beğ* ve *Çötelü Hasan Beğ*'e acele oraya yürümelerini buyurdu. Bu Beğler, *Şüregel* (Arpaçayı) yoluyla *Akşehir*'e (Akhal-Kalak/Ahıl-Kelek'e), gökten inme kazâ gibi ansızın yetiştiler ve bu şehri kuşattılar. Durumun kötü olduğunu gören *Menûçehr*, orada Aznavurlarını alarak *Dil* (doğrusu: Vel) köyüne savuştu.» Bu köyde *Dêv-Sultan* tarafından sıkıştırılan Menûçehr, *Osmanlı* tarafına kaçtı. Beğler, «*Menûçehr*'in vekili *Oruz-Batur*'un koruduğu *Tümük Kal'ası*»nı kuşattılar. Yanları dere olan bir tepenin üstündeki bu kale, on dört gün kuşatmaya dayandı. Sonunda *İslâmlar*, Kalenin su-deposu deliğinden girerek, *Kâfirleri* bunalttılar. «*Oruz-Batur* اروز باطر», yarar armağan ve peşkeşlerle Kaleden gelip *Dêv-Sultân*'a teslim oldu. «*Dêv-Sultân* da, *Gürcistân Hükûmeti*'ni (IV. Kvarkvare) *Korkora*'ya vererek, geri döndü (Ahsenü't-Tevârîh, s. 162-163). 923 (1517) yılında *Sultan Selim Mısır*'da iken, *Şâh-İsmâil* yine *Nahçıvan*'da kışlamış (1516-1517 kışını geçirmiş)tı. «Bu yıl *Menûçehr* Osmanlılar'dan (Bayburt Sancakbeği) *Kızılahmedoğlu* ile ittifak ederek, bütün Osmanlılar ile (Çoruk boyuna doğru) savaşa geldiler. Bu sırada *Dav-Eli* (doğrusu: Tao-Eli/Oltu ve Ardanuç çevresi)ni yağmalamakta olan *Dêv-Sultân*, geri dönüp *Çukhur-Sa'ad*'a geldi» (Ahsenü't-Tevârîh, s. 167).

Yine Yavuzun son yıllarında 924 (1518) de *Şâh-İsmâil* Tebriz'de kışladığı sırada: Şirvanşahlı *Şeyh-Şâh*, Reşt padişahı *Emîr-Debbâc*, Kârkiyâ Sultan *Ahmed Lâhi-*

nâhının afvolunmasın taleb edüp, bu cânibe gelmek istedüğü haberi gelüp; ve *Şâh* (-İsmâil) ve (Ustaçalu) *Çayan Sultân*, *Tebriz*'de imiş.»

Yine Hayder-Çelebi, serhad Erzincan Vilâyeti ve Atabek-Yurdu üzerine 1516 yılına ait, başka kaynaklarda bulunmayan, şu haberleri naklediyor(63):

«5 Muharrem 922» (9 Şubat 1516) dîvânında: «*Şâh*, *Diyârbekir*'e geldüğü takdirce, (Diyarbekir Beğlerbeğisi) Emîrahur (Bıyıklu-) *Mehmed Beğ*, *Kal'a-i Amıd*'a girüp; ve bâkî asker *Şâh*'un ensesünden (Bayburt-Erzurum üzerinden vurarak) *Sa'ad-Çukuru* memleketini harâb edüp, muzâyaka vermek emrolundu.» 10 Safer (15 Mart) günü «*Bayburd Beği*'nden ulak gelüp: (Safîlilere dönen ve Rumlu Dêv-Ali ile dört Beğ'den yardım gören) *Korkora*, *Gürcistân Beği* olan *Menûcehr* üzerine yörümüş; nısf-i Vilâyet (Yukarı-Kür Boyları Safîli Başbuğlarından Rumlu) *Dêv-Ali Beğ* nâm mel'ûna ıktidâ edüp ve nısf-i âharı (Çoruk Boyu) tarîk-i selâmet ihtiyâr edüp, (Bayburd Sancakbeği Merkezinde bulunan) *Kızılahmedlü Mîrzâ Beğ* yanına gelüp ittibâ' eylemişler.» 14 Safer (19 Mart) dîvânında: «*Diyâr-i-Şark* cânibüne (adı ile Mısır üzerine) sefer müte'ayyin oldu....*Rûm* (Sıvas) *Beğlerbeğisi*, Rûm (Vilâyeti) askerile ve nüzûllerile *Bayburd*'a çıkmak (Safîlilere karşı buraları korumak) emrolundu.» 15 Safer (20 Mart) dîvânına arzdan anlaşıldı ki, «*Bayburd* (Sancak) *Beği*'nden (Erzincan'da Vâli) *Kızılahmedlü Mîrzâ Beğ*'e ulaklar gelüp: hâliyâ Gürcistân Beği olan *Menûçehr* (Korkora'yı Atabek yapan ve Ahılkelek ile Tümük'ü alan Safîlilerden yüzçevirip Kaçarak, ölmüş bulunan Osmanlı tâbi'i Atabek Büyük-) *Mîrzâ-Çabuk* yerine Beğ olmak içün *Basata* (باساته) nâm Beğlerinden birini istimân içün *Hudâvendigâr-Eşiği*'ne göndermiş; gelüp istimân eyledi. Ol cânibe (Safîli istilâsına engel olmak üzere) zarûrî sefer lâzımgeldi.» (Bu bahane ile, gerçekte Kölemenler üzerine yürümek için) 7 Rebî'ülevvel 922 (10 Nisan 1516) günü *Sultan Selim*, «sefer niyyetile» *Edirne*'den yola çıktı.

cân, gelip itaatlerini sunmuşlardı. Bu sırada, «*Gürcistân* Hâkimi *Melik Korokra* (IV. Kvarkvare) da Tebriz'de Şâh Dergâhına geldi. Kendisine koşulan *Dêv-Sultân* ile *Gürcistan*'a gönderilip; *Loru Kal'ası* (Borçalı-Kazak Terekemelerinden) ve *Suram* (Kartli-Gürcülerinden alınarak) istilâ edildi» (Ahsenü't-Tevârîh, s. 168). Atabekler-Yurdu'nun doğusundan ve kuzeyinden komşu olan bu yerlerin, «*Melik-Korkora*»ya bırakılarak, onun Tebriz'e bağlılığının kuvvetlendirildiği, anlaşılıyor. «Atabek-Eli Tarihi»nde, 1520 yılında *IV. Kvarkvare* üzerine yürüyen *Osmanlı* kuvvetlerinin, onun ülkesinde «bir nesne bulamayıp *Tıryalet*'e ve oradan *Kartel* (Tiflis)» bölgesine giderek, sözde «kılıçtan geçirildikleri» anlatılıyor (M. Brosset, Histoire de la Géorgie II/1.214).

63) Münşeâtü's-Selâtîn, I. 481-482.

Divrigi'den Haleb'e değin Fırat sağındaki bütün toprakları ülkesine katan *Sultan Selim*, *Şam* şehrinde iken, 26 Şevvâl 922 (22 Kasım 1516) «gününde *Gürcistân Beği Menûcehr* ve sâir (Osmanlılara bağlı Dadyan, Açıkbaş/İmeret gibi Batı-) *Gürcistân*'un nâmdâr *Şehriyârları* ile gelüp, vusûl buldular. *Hudâvendigâr*, (Şam'ın en ulu câmii) *Benî-Ümeyye*'*ye* çıkup, Cum'a-Namazın kıldı.» 15 Zil'kade 922 (10 Aralık 1516) günü Şam'da divân oldu: «Ve *Gürcistân Beğleri*'nden *Menûcehr Beğ*'e (Atabek-Yurdu) *Gürcü-Beğliği* mukarrer kılınup, Sancağı ve Teşrif'i ulaşdırıldı. Ve (Dicle Yukarılarındaki) *Kürd Beğleri*'ne istimâletnâmelerle hil'atler gönderildi. Ve (Kızılahmedlü) *Mîrzâ Beğ*'e, *Bayburd* ve ol nevâhî *Beğlerbeğiliği* verildi, *Erzincan* ve *Tercan* bile.» Ayın 20 sinde (15 Aralık-ta) Şam'dan çıkan Sultan Selim, Mısır'a doğru yürüdü. 22 sinde «*Sa'sa'a*» konağına varılınca, «*Gürcü Beği Menûcehr*'ün Berâtı yazılup ve sâir mühimmâtı görülüp; (Kızılahmedlü) *Mîrzâ-Mehmed Beğ*'ün dahı görülüp, gerü gönderildi.»

Yine, Mühimme Defteri yerini tutan bu Hayder Çelebi Rûznâmesi'-nden 1517 ve 1518 yıllarındaki Erzincan Vilâyeti ve Atabek-Yurdu vak'alarını öğrenebiliyoruz(64). «11 Şa'bân 923» (29 Ağustos 1517) günü *Kahire*'de divân toplanınca, *Halep*'ten ulak geldi:« (Erzincan Beğlerbeğisi) *Mîrzâ Beğ*, (Padişah ile ordusunun bir yıldır Suriye ve Mısırda bulunmasından faydalanarak Safîlilerden yardım gören Atabekli IV. Kvarkvare) *Gorgora* ile ceng edüp, şehîd olduğu ve *İspir Beği*'-nün bile düşdüğü haberi getürüldü.» Pâdişah, Mısır'dan gelip *Şam*'da bulunduğu sırada, 26 Şevvâl (923 11 Kasım 1517) günü «Ulak gelüp: *Diyârbekir* havâlisinden («Fâtih-Paşa» da denilen Bıyıklu-Mehmed Paşa'dan, ki Fırat doğusunun Serdarı olarak Mercidâbık Savaşından sonra burada çerisiyle cepheyi bekliyordu) haber getürüp,.... Ve (Rumlu) *Dîv-Ali*, *Sa'ad-Çukuru* cânibünden *Bayburd* üzerine varmak fikrinde edüğün, *Diyârbekir Beğlerbeğisi* (Bıyıklu-) *Mehmed Beğ* mektûblarile böyle haber vermeğin, divân» oldu. 23 Zilhicce 923 (6 Ocak 1518) günü *Şam*'da «Divân olup: umûmen *Acem* (Osmanlılara geçen Akkoyunlu) *Beğleri*'ne ve *Gürcü Beğleri*'ne Ahkâm (yazılmak) emrolundu, makdem-i Hümâyûn (Mısır'dan fetihle dönüldüğünü) i'lâm içün. Yiğirmi yedinci (10 Ocak 1518) gününde divân oldu: (basmada adı unutulan bir yerin) *Beğliği*'in Sancak tarikile ki (ocaklık olarak Atabekli veya Gürel'e ait) *Gürcistân*'a tâbi'dür; gelüp arz-i ihlâs ve ihtisâs eden *Kürsene*/*Kersene* (کرس) nâm *Kâfir-Beği*'ne verildi; gelüp el öpdü, Berât verildi.»

(64) Münşeâti's-Selâtin, I. 491-494, 497.

«22 Safer 924» (2 Mart 1518) günü Halep-Mastabası (kervan sarayı) konağına varılmıştı. Bu konakta, 24 Safer (4 Mart) «gününde, *Bayburd Sancağı*, *Nasûh Beğ*'e; *Tırabuzon Sancağı*, Kastamonu Beği *İskender Beğ*'e ve *Kastamonu*, Emîrahur *İskender Ağa*'ya verildi.»

* * *

Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sırasında ve ertesi yıl Fırat ile Çoruk boylarından fethettiği: *Kemakh*, *Erzincan*, *Tercan* ve *Bayburt* ile *İspir* gibi eski Akkoyunlu toprakları, «*Erzincan Vilâyeti*» adıyla kurulan yeni bir uç Beğlerbeğiliğine bağlanmıştı. Burada, «Diyarbekir Vilâyeti»ndeki gibi, yerli halkın öteden beri alışkın olduğu, «bâc ü damga» vergileri, eskisi gibi *Akkoyunlu Uzun-Hasan*'dan kalma «*Hasan-Pâdişâh Yasaları*»na göre alınıyordu(65). Muharrem 922 (Şubat-Mart 1516) da tutulmuş olan ilk «*Defter-i Müfredât ve Mahsûlât-i Vilâyet-i Erzincan*»da(66), 924 (1518) de verilen dirlikler de işlenmiştir. Bu ilk Osmanlı tahrir defterinde: «Mahsûlât-i kurâ, ber-mûcib-i *Kaanûn-i Osmânî*; ve bâc ü damga, ber-mûcib-i *Hasan-Pâdişâh*» olarak anılıp(67), şu idâre bölümlerine ayrıldığı gösterilmiştir(68):

1) «*Vilâyet-i Erzincan*» (Merkez) Sancağı, 2) «*Vilâyet-i Kemakh*» Sancağı, 3) (Aşağı: Kötür, Mamahatun ve Tivnik çevresi ve Yukarı: Mans ile Karakulak tarafları diye ikiye ayrılan İki-Tercan) «*Tercaneyn*» Nâhiyesi «tâbi'-i Livâ-i Bayburd ve Erzincan», 4) «*Vilâyet-i Bayburd*» Sancağı. Buraya bağlı a) «*Kelkid*» Nâhiyesi (Kelkit suyu boyunda), b) «*Kökes*» (Kökez/Kogans/Kovans) Nâhiyesi (Gümüşhane/Haşrud/Harşıt suyu başlarında).

Bu defterdeki *İki-Tercan*/*Tercaneyn* ile *Bayburt* köylerinin adları harita üzerinde tesbit edilince, Osmanlı sınırlarının 1516-1518 de *Kop dağı* doğusuna ve Erzurum-Yaylasına aşmadığı, Çaldıran Seferi ruznâmelerinde anılan Tercan-Erzurum (Aşkale) arasındaki *Otlukbeli* (bugünkü: Mayram) dağlarını doğuya geçmediği; ancak, Aşağı-Tercan'dan sayılan *Tuzla-Suyu* boyunun Osmanlı sınırları içerisinde bulunduğu görülür(69). *İspir*'e gelince, 1514 te Sultan Selim Kars-Pasın arasında iken Atabek Mirzâ-Çabuk'un gönderdiği kalekapıları

(65) Ömer L. Barkan, «Kanunlar», I. 181-182, 184, 187-188.

(66) Başvekâlet Arşivi-Tapu, Sayı 60, s. 17.

(67) Başvekâlet Arşivi-Tapu, Sayı 60, s. 2.

(68) Ayni defter, sıra ile, s. 4-66, 69-126, 129-146, 149-201 (Kelkid Nahiyesi, s. 205-224; Kökes Nahiyesi, s. 227-240 «Son»).

(69) Ayni defter, s. 4.

anahtarları ile teslim alınan bu kasaba ve çevresi, 1515 Kasımında *«İspihr Sancağı»* yapılmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tırabuzon Alaybeği *Bayrakluoğlu*'ya verilmişti. 1517 Ağustosundaki baskınında Atabek IV. Kvarkvare/Gorgora'nın İspir ile Bayburd'un Sancakbeğlerini şehid etmesinden ve herhalde İspir'in işgalinden, buraların toprakları tahrir edilmemiştir. 1518 Martında tayin edilen yeni Bayburt Sancakbeği *Nasûh*'un, İspir'i de kurtarıp tahrir ettirdiğini tahmin ediyoruz. 922-924 (1516-1518) dirliklerini gösteren yukarıdaki ilk Erzincan Vilâyeti defterinde: «Hâshây-i *Nasûh Beğ* Mîrlivây-i Erzincan (ve Bayburt) der Vilâyet-i mezkûr» başlığı altında bütün dirlikleri anılmışsa da(69), «İspir»den bahsedilmemiştir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarında, *«Erzincan Vilâyeti»*nin kaldırılarak, sancaklarının 1523 Martından önceleri *«Rûm* (Sıvas) *Eyâleti»*ne bağlandığını ve *İspir*'in de bir *«Kazâ»* olarak Bayburt Sancağına eklendiğini, 929 (1523) tarihli tahrir defterinden öğreniyoruz. Yine bu defterden, ilk defa Osmanlılar'ın ıssız Erzurum (Aşkale-Deveboynu arası) Yaylasını da işgal edip, *«Şoğan Kazâsı»* adıyla Bayburd'a bağladıklarını tesbit ediyoruz(70).

(70) Başvekâlet Arşivi-Tapu, Sayı 387 «Fihrist-i Cild-i Defter-i Karaman ve Rûm», s. 2: «Livâ-i Bayburd, üç Kadılık yerdür.» Burası 6 Kazâya ayrılıyor: 1) Bayburd, 2) Kelkid, 3) Kökâns, 4) İspir, 5) Tercan, 6) Şoğan (Aşkale-Erzurum bölgesindeki ıssız 10 Nahiyeyi içerisine alır).

Bunda yeni ve Yavuz'dan sonra Osmanlı topraklarına katılan «Kazâ», *Şoğan*'dır (s. 972-974). Burası, bugün Aşkale'de *«Şovan-Deresi»* denilen yerde hâtırası yaşayan eski *«Şoğan»*dan adını alıyor. Bu kazâdaki çoğu ıssız on «Nâhiye» şunlardır: 1) *Şoğan*, 2) *Erzurum* (ikisi dışkale-kapısı ve onu «Zâviye»/Türbe/Tekye adıyla anılan 12 mahalleli ıssız ve ören şehir), 3) *Serçeme*, 4) *Cinis*, 5) *Musa* (veya: Meres-) *Kulu*, 6) *Erzurum-Âbâd* (Erzurum-Ovası), 7) *Kecik* كجيك (Dumlu), 8) *Tekman*, 9) *Çermelü*, 10) *Ovacık*.

Öteden beri Erzurum tarihinden bahseden araştırıcılarımız (A. Şerif Beygu, «Erzurum I.», 1936 İstanbul, s. 84-85; Mükrimin H. Yinanç, «Erzurum», İA, IV. 352), Erzurum'un Çaldıran Seferi sırasında Osmanlılara geçtiğini yazarlar. Bu yanlışlık, ilk defa «Kars Tarihi»nde (I. 514-516), yukarıda anılan Başvekâlet Arşivindeki 922 (1516) tarihli ve 60 sayılı «Vilâyet-i Erzincan» defterine göre düzeltmiştir. Biz, Yavuz çağında Bayburd'un *Kopdağı*'na ve Tercan'ın *Otlukbeli/Meyram dağları*'na değin uzayan yerleri içerisine aldığını; buralardan Deveboynu dağlarına değin olan yukarıdaki 10 Nahiyeli *«Şoğan Kazası»*nın da, Kanunînin ilk yıllarında ve 1520-1522 arasında Bayburt ile Tercan'dan aşan Osmanlı akıncıları tarafından, *Safîli Dîv-Ali Sultan*'ın Atabek-Yurdu'na yaptığı akınlar ile IV. Kvarkvare'nin Tebriz'e bağlanma ve himayesine karşılık, girişilen akınlarla elegeçirildiğini, anlıyoruz.

III. BÖLÜM

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN ÇAĞINDAKİ FETİHLER (1534-1555).

A) Aras boylarındaki ilk fetih ve işgaller (1534) ve Erzurum Eyaletinin kuruluşu(1535).

Tırabuzon'daki Sancakbeğliği sırasında Şi'î Safîlilerin, Akkoyunlu Sünnîlerin kökünü kurutmadaki zulümlerini ve Teke (Antalya)-Eli'ne varınca Anadolu içlerine «kızılbaşlık» yaymadaki gayretlerini gören ve güneydoğudan Çukurova (Adana) ve Dulkadırlu toprakları ile Malatya ve Divrigi'de Kölemenler'in ilerleme tehlikelerine üzülerek, devlet işlerini beceriksiz vezirlere bırakan, esrarçeken ve hasta olan babasına karşı ayaklanarak tahta geçen ve bu yüzden *«Yavuz»* =Yaman) lâkabıyla anılan *I. Sultan Selim*, sekiz yıl beş ay süren saltanatında çok büyük işler görmüş ve büyük fetihlerde bulunmuştu. Bu arada Anadolu'daki Osmanlı topraklarını: Çoruk boyunda *Pertekrek* (Yusufeli), Fırat başında *Erzurum* Aras başında *Karayazı*, Murat boyunda *Hınıs* ile *Muş*, Dicle boylarında *Pervari*, *Zakho* ve *Musul*'a varınca genişletmiştir(1). Bu çizginin batısındaki: *İspir*, *Tercan*, *Keğı*, *Çabakçur* (Bingöl), *Kulp*, (ocaklık), *Bitlis* (ocaklık), *Khızan/Hizan* (Ocaklık), *Siirt* (Hasankeyf'e bağlı ocaklık), *Cizre* (Şırnak dahil ocaklık) ve

(1) Hoca-Sa'düddin, 1514 Çaldıran Zaferi'nden sonra, Akkoyunlular çağından kalma şu küçük Kürt ulus ve kale beğlerinin de, Osmanlılara itaat ettiklerini yazar: *I. Selim Tebriz*'den dönerken, eski Akkoyunlu Devletinde Nişâncı («Müvakkı'») veziri olan *Bitlisli Mevlâna İdris*'i *Merend* den *«Urumi* (Ürmiye) ve *Uşnu* cânibüne revân etmişler idi ki, *Amıd* ve *Malatya*'ya varınca 'alâ hasbü't-tertîbü't-tedric 'akd-i bi'at ıktizâ eden mukaddemâtı tervic ede.» İdris de, bu uğurda gayretle çalıştı. Önce, *«Urumi ve Uşnu* Hâkimi ki *Ekrâd-ı Bıradost*'dan ma'dûd idi, mutî'-i Fermân-i Şehriyârî etdi.» Sonra da, *«Soranlu»* Kürtlerinden Şâh-Ali oğlu «Emîr-Seyyid» ile görüşüp, *«Erbil»*i; Emîr Seyfüddin oğlu Emîr Sultân Hüseyinle görüşüp *«İmâdiyye»*yi de itaat ettirdi. Başlangıçtan beri Kızılbaşlar'la uğraşan *«Bokhtî Beğleri»*ni, merkezleri *Cizre*'den *Musul*'a varınca Erdebillilerden kurtarmaya sevkeyledi. Bunların hepsi, minber ve mihrablarında *Sultan Selim* adını andılar.

Til-'Afer (Sincar'la birlikte Sancak) bölgeleri Osmanlı hudutları içerisine alınmıştı(2).

30 Eylül 1520 de babasının biricik vârisi olarak tahta geçen *I. Sultan Süleyman* (1520-1566), ilk günlerinden ölümüne değin pek âdilce davrandığından, «*Kanunî*» unvanıyla anıldı. I. Selim çağında, İranlılar ile barış yapılmadığı gibi, Çaldıran Seferi sonunda *Şâh-İsmail*'den gelen Elçilerin —yukarıda anıldığı gibi— hapsedilip zindana atılmasından sonra, yeni elçiler de gelmemişti. Bu yüzden, 26

Oradan Siirt-Bitlis kesimine gelen Mevlânâ İdris, hepsi 24'e varan sünnî Kürt Beğlerini Osmanlılara itaat ettirmiş oldu. Bunların başlıcaları: 1) (Şimdi Bitlis'in doğugüneyindeki ilçesinde) «*Khızan* Meliki Emîr Dâvûd», 2) (Bitlis'in batısında ve Siirdin ilçesi) «*Sason* Hâkimi Ali Beğ», 3) «*Bidlis* Meliki Emîr Şerefüddin (IV. Şeref)», 4) «*Hısnkeyf* Sâhibi Melik Halil Eyyubî ki Şâh-İsmâilin hemşiresile evli idi», 5) (Hakâri'deki) «*Nemrân* Hâkimi Abdal Beğ ve İzzüddin-Şîr oğlu Emîr-Melik Abbâsî», 6) (Diyarbekir'de şimdi Lice ilçesinde yıkık kalesi bulunan) «*Atak-Kal'ası*»ndan «Seyyid Ahmed Beğ Zırkî», 7) «*Egil-Kal'ası*'ndan Kaasım Beğ Mirdesî», 8) «*Palu-Kal'ası*'ndan Cemşîd Beğ Mirdesî», 9) «*Cezîre-i-'Umeriyye* (Cizre)'de Bokhtî Hâkimi (Şâh-Ali Beğ)», 10) «*Erbil*»de «Soran (Sohrân) Hâkimi Seyyid Beğ», 11) (Hakârililerden) «*Akhtamar*»a sahip olan Melik Beğ (Tâcü't-Tevârîn, II. 566, 300-304). 1515 baharında *I. Selim* Kemakh'ı fethettiği sırada, Bitlisli İdris ile birleşen *Bitlis*, *Khızan* (Van gölü güneyinde ve şimdi Siir'de bağlı) *Mükûs*, (Siird'in kuzeydoğusundaki ilçesi) *Şirvan* ve *Sason* Kürt Beğleri, Şâh-İsmâilin eski Bitlis ile Khızan Valisi «*Kürd Beğ*» ile Pazuki aşireti beği oğullarının idaresinde gönderdiği bir çeri kolunu, Erciş yanında «*Sarısu*» üstünde bozdular. Bozulanlar *Bargiri* ve *Abagay* (Aladağ) dağlarına sığındı. Bunların êl ve uluslarını, «Ekrâd-i gaaret-i'tiyâd» yağmalıyarak geri döndü (Tâc-ü't-Tevârîh, II. 307). 1515 yazında yeni kuvvetlerle Amıd üzerine gelen «*Kürd Beğ*», Osmanlılara itaat eden «*Çaba(k)cur*» kalesini kuşatmış ve almıştı. Bunu duyan Mevlânâ İdris'in davetiyle *Keğı*'da toplanan: *Egil Beği* Kaasım, *Palu Beği* Cemşîd ile *Çemişkezek* çerisi ve Erzincan Beğlerbeğisi *Bıyıklu-Mehmed Paşa*'nın kuvvetleri, 16 bini bulmuştu. Bunlar, «*Çaba(k)cur*»a baskın yapınca, «*Kürd Beğ*», buradan kaçarak, Erciş ile Adilcevaz yoluna savuştu (Tâcü't-Tevârîh, II, 309).

Böylece, 1515 güzü sonuna değin, *Sincar* ile *Tel'afer* ve *Musul* da alınarak, «*Urumi* ve *Uşnu* ve *Erbil* hudûdundan *Çemişkezek* ve *Arabkir* aksâsına varınca ki bir aylık yoldur, *tâbî'-i Kişver-i Osmânî* olup; Ümerâ ve Hükkâmı, bendegân-i halka-begûş ve çâkerân-i gaaşiye berdûş oldular» (Tâcü't-Tevârîh, II. 321). Bütün bu itaat ettirmelerde *Bitlisli İdris*'in ve Çemişkezek'ten Sincar'a varınca'ya değin olan fetihlerde de, *Bıyıklu-Mehmed Paşa*'nın büyük emekleri ve eşsiz erlikleri görüldü. Bütün bunlar, Edirne'de bulunan I. Selim'e arzedilince, oradan gelen 21 Şevvâl 921 (22 Kasım 1515) tarihli hükmün sonunda şöyle deniliyordu:

«Şimdiki hâlde *Erdebiloğlu İsmâil*-i pür-tadlîl, Südde-i-Sa'âdetüme *Hüseyin Beğ* nâm ve *Behrâm Ağa* nâm âdemlerin (1514 te Amasya kışlağına gidilirken gelen Seyyid-Abdülvehhâb reisliğindeki Elçi Hey'etinden sonra, ikinci olarak) *Risâlet* hidmetine gönderüp; takrîren ve tahrîren envâ'-ı ubûdiyyet ve tazarrû'lar arzedüp.

yaşındaki genç Osmanlı Pâdişahına, başsağlığı dileme ve tahta geçişini tebrik de bile İran Şâhı'nın geciktiğini görüyoruz. Ancak, Kanunî'nin 1521 de *Belgrad*'ı fethini de atlıyarak, 1522 sonunda ve 1523 ün ilk günlerinde tamamlanan *Rodos* ile çevresindeki adaların fethinden sonra *Şâh-İsmâil*, 929 (1523) sonbaharında, *Tâcüddin Hasan Halife*'yi Elçi olarak İstanbul'a gönderebildi. I. Selim'in ölümünden dolayı başsağlığı dileyen ve Rodos Fethini tebrik ile iki büyük Türk imparatorluğu arasında dostluk kurulmasına çalışan Şâh-İsmâil'in bu bilgin Elçisi ile *Kanunî*'nin dostça yazıp gönderdiği mektubunun tarihi, 14 Muharrem 930 (23 Kasım 1523)dur(3).

Yavuz Sultan Selim'in ölüm haberi Tebriz'e yetişince, kışı *Nahçıvan*'da (Karabâğ-Kışlağı'nda) geçirmeye gelen *Şâh-İsmâil*, *Şirvanşahlı Şeki Hâkimi Hasan Beğ*'in şikâyeti üzerine, *Kakhet* Bagratlı Meliki «*Levend Han*» (II. Lewan, 1520-1574) üzerine, bir ordu ile *Rumlu Dêv*-(Ali) *Sultan*'ı göndermişti. O da, *Kanak* (Alazan) ile *Kabur* (Yora) sularını geçerek, Kakhet başkendi *Zegem* ile *Girem* kasabalarını yağmalayıp, sıkıştırınca Levend Han, bağışlanmasını diliyerek, Safililere itaat etti(4). Fakat, bu *Kakhet Hanı*'nın ölünceye değin elaltından ve bazen açıktan Osmanlılara bağlılığını devam ettirdiğini görüyoruz(5).

Mâbeynde sulh ü salâh müyesser olursa, ol Cânibden ne murâd olunursa rizâ-i Şerîfüm üzere kabûl sûretin gösterüp, envâ'-ı temellûklar eylemiş. Ammâ, anun kelimâtına ve salâhına kat'an i'timâd câiz olmaduğu ecilden, mezkûr *Elçileri Dimetoka Hisârı*'nda ve sâir âdemlerini *Kilidü'l-Bahr Kal'ası*'nda habsetdirdüm» (Tâcü't-Tevârîh, II. 321-323).

Fakat, yukarıda anılan itaat etmiş yurtluk-ocaklık bölgelerinden Bingöl dağlarına dayanan *Bitlis Beğliği* ile Bohtan/Botan-Suyu boyundaki *Khızan* ve Cizredeki *Bokhtî* adlı Kürt Beğlikleri doğusundakilerin, 1516 da I. Selim'in Mısır Seferi sırasında ve ertesi yıl, yeniden *Şâh-İsmâil*'in kuvvetlerine boyuneğerek, *Tebriz*'e bağlanmış oldukları anlaşılıyor.

(2) Bu Osmanlı hudutlarını, yukarıda anılan 922 (1516) tarihli ve 60 sayılı «Vilâyet-i Erzincan Tahrir Defteri» ile, yine Başvekâlet Arşivi-Tapu 64 sayıdaki 924 (1518) tarihli ilk ve mufassal «Diyarbekir Eyaleti Tahrir Defteri»nden öğreniyoruz. Bu defterdeki «*Diyarbekir Eyâleti*», şu 12 Sancağı içerisine almış gösteriliyor: 1) *Amıd* (Merkez), 2) *Keğı* (Çabakçur dahil ve Hınıs'a komşu), 3) *Çemişkezek*, 4) *Arabkir*, 5) *Ergani* 6) *Kharburt* (Elâzız çevresi), 7) *Çermik*, 8) *Siverek*, 9) *Ruha* (Urfa), 10) *Birecik*, 11) *Mardin*, 12) *Sincar* (Hatuniyye ve Til-'Afer Nâhiyeleri dahil).

(3) Münşeâti-s-Selâtîn, I. 525-527.

(4) Ahsenü't-Tevârîh, s. 171, 173.

(5) Meselâ, Kanunî'nin Nahçıvan Seferinden on yıl sonra bile bu «Levend Beğ», kendi vezirlerinden «Defterdâr Abdüsselâm» ile İstanbula mektup yollayıp, Kızılbaş zulmünden kurtarılması için yardım dileğinde bulunmuştur (Münşeâti's-Selâtîn, II. 74-75).

Safîliler'in 927 (1521) yılındaki bu «*Gürcistan Seferi*» sırasında «*Kartli/Kartel*» (Tiflis)-*Gürcistanı*'nı da kendilerine itaat ettirdiklerini ve bu arada «*Borçalı-Ağca-kalası*» adlı Borçalı-Kazak göçebeleri kışlak kasabasındaki kaleyi de onarıp, tahkim eyledikleri görülüyor(6).

Böylece, Kanunî tahta çıktığı ve *Belgrad Seferi* ile meşgul olduğu yıllarda; *Şâh-İsmâil*, kız akrabalığı ile *Şirvanşah* II. İbrahim/Şeyh-Şâh (Şamakı/Şamakhı) ve Hüseyin Beğ'in (Şeki) *bölgelerini*; Rumlu Dév-Sultân seferleriyle de *Kakhet* ve *Kartli* gibi Doğu-Gürcistan ülkelerini Tebriz tâbii haline getirmiş; ve daha önce de Çoruk-Ahıska Atabekleri'nin «*Sa-Atabago*» (=Atabek-Yurdu) bölgesini himaye altına almıştı. *Gürel*, *Megrel/Dadyan*, *Açıkbaş/Başıaçuk/İmeret* gibi Batı-Gürcistan ülkeleri ile *Abaza* (Sokum) ve *Kıyı-Çerkes* bölgeleri de, bütün Karadeniz kıyıları gibi İstanbul'a tâbi bulunuyordu. *Dağıstan*, *Kabartay* ve *Kuban-Çerkeş* ülkeleri resmen ve fi'len Osmanlı tâbii *Kırım-Hanlığı*'na hukuk ile örfe göre bağlı bulunuyor, dolayısı ile Osmanlı Padişahlığını ve İstanbul Halifeliğini metbu tanıyorlardı(7).

Şâh-İsmâil, ömrünün son kışını *Tebriz*'de geçirince, 930 (1524) baharında batı Şirvan'ın merkezi *Şeki*'ye gitmiş ve buranın hâkimi *Hüseyin Beğ*, kendisini ağır armağanlarla karşılamıştı. Bu sırada hastalığı ağırlaşan *Şâh-İsmâil*, başkende dönerek 19 Receb 930 (23 Mayıs 1524) günü ölmüştü. Yerine tahta geçen oğlu *I. Tahmasb* (1524-1576), henüz on bir yaşında olduğundan, devlet idaresi Nâiblerin eline geçmişti(8), Bu arada yine istiklâl kazanan *Kakhetli Levend/Lewan Han*,

(6) V. Minorsky, «Tiflis», İE, IV. 797; Allen'in (s. 139) gürcü kroniklerinden aldığı «1522 yılı»nı, doğru olan İslâm kaynaklarındaki h. 927 (1521) tarihine göre düzeltmek gerektir.

(7) Kırım Hanları'nın doğuya ve Terek ağızlarına vardıkça gevşeyen ve sembolik olan Kuzey-Kafkasya'daki irsî hâkimiyetlerini belirten *I. Sâhib-Gerey*'in (1532-1551) *Kabartayları* ezip bölmesini, IV. Bölüm'de göreceğiz.

(8) Ahsenü't-Tevârih, s. 180-181, 184-185; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 44. Bir Türkman uruğundan gelen Erdebil-Şeyhleri ocağına mensup *Şâh-İsmâil*'in anadili türkçe olduğunu, «*Khatây*» mahlası ve akıcı bir türkçeyle yazdığı çok güzel *Dîvân*'ı ile, Anadolu Kızılbaş-Türkmanlarını da bugüne değin coşturan o enfes «*Nefes*»leri göstermektedir. Böyle iken, İran'a hâkim Selçuklular, Atabekler, İlhanlılar, Temürlüler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türk sülâlelerinin düştüğü erime kazanından, daha başlangıçta, Şâh-İsmâil de kurtulamadı: *Devletin resmî dili farsça* ve İran edebiyatı baştâcı edilmişti. Bu yüzden, Şâh-İsmâil'in de erkek ve kız çocuklarına «Şehnâme»den adlar koyarak, Anadolu-Selçuklularının son yıllarda yaptığını taklid ettiğini görüyoruz. Dört oğlundan üçünün. «*Tahmâsb*», «*Sâm*», «*Behrâm*»; beş kızından ikisinin: «*Mehîn-Bânû*» ve «*Ferengîs*» adları, «Şehnâme'den alınmadır.

ayni yılda (İsmail'in ölümünü fırsat bilerek), komşu *Şeki* üzerine ordusuyla yürümüş ve buranın hâkimi Şirvanşahlı *Hüseyin Beğ*'i şehid eylemişti(9).Şâh-İsmâil'den az önce ölen Safîlilerin Osmanlı cephesi başbuğu *Ustaçalu Çayan Sultânın* yerine, *Rumlu Dév*-(Ali) *Sultan* «*Emîrü'l-Ümerâ*» (Başkumandan) tayin edilmişti. Şâh Tahmasb tahta geçince, bu yiğit Türkmen başbuğu «*Çukhur-Sa'ad*» (Revan)da Osmanlılardan gelecek tehlikeye karşı bu cepheyi kollamakta idi(10).

Çocuk yaştaki *I. Tahmasb*'ın *Tebriz* tahtına geçmesi üzerine, doğudan *Özbekler*, *Amuderya*'yı geçerek *Horasan* ülkesine yayılmaya başlamış ve Safîlilerin *Herat* Eyaleti çerisi bunlara karşıkoyamaz olmuştu. Bu yüzden Tebriz'den *Ustaçalu Kepek-Sultân* ile ayrıca Hemedan (Irak), Şiraz ve başka yerlerin çerisi de Özbeklere karşı gönderilmişti. 931 (1525) yılına girilince de, *Özbek* tehlikesi İran'ı sarsıyordu(11).

On bir yaşındaki *I. Şâh-Tahmasb*'ın tahta geçişi, çağın en ulu ve komşu hükümdarı *Kanunî*'ye resmen duyurulmak üzere İstanbul'a elçi gönderilmemişti. Horasan'da Özbek akın ve yıkımlarının ilerlemesi, içeride göçebe güçlü Türkmen uruklarının başındaki Beğ ve Sultanların birbiriyle rekabeti ve çekişmeleri, *Tebriz*'in gizli sünnî kalan yerli Türk din bilginleri ile, başkendi *Reşt* olan sünnî *Gilân Hükümdarı*'nın gizlice Osmanlı Halife ve Padişahına mektuplar göndererek, İran üzerine sefere çıkmaları dileğinde bulunduklarını görüyoruz. Bu yüzden *Kanunî*, İran üzerine bilgi göndermesi için, 931 Ramazanı ortalarında (2-12 Temmuz 1525 te) yani Şâh-İsmâilin ölümünden daha bir yıl, iki ay geçmeden, «*Gilân Hâkimi*»ne mektup yollarken, *Şâh-Tahmasb*'a yazdığı bir «*Tehdîdnâme*»sinde de, şöyle diyordu(12):

Niçe niçe Hükümdarlar, «Pâdişâh-i Dârâ-âyîn ve Husrevân-i sâhib-temkîn, Südde-i gerdûn-nişân türâbına yüzsürüp Dergâh-i cihân-penâhuma izhâr-i 'ubûdiyet ü imtisâl kılmışdur.» Senin gibi, tarafımızdan yenilip ezilmiş bir Deletin Hâkimine, «inâyetimüze mazhar düşüp, kılıcımız altında cân-i hirâsânuna amân verildi. Niçün, Dergâh-i cihân-penâh ve Bârgâh-i felek-iştibâhımuza âdem gönderüp: 'arz-i 'ubûdiyyet ve cân-sipârî ve izhâr-i rıkkıyyet ü hâksârî etmedün?

(9) Ahsenü't-Tevârîh, s. 180-181.
(10) Ahsenü't-Tevârîh, s. 181,187.
(11) Ahsenü't-Tevârîh, s. 185-188.
(12) Münşeâti-s-Selâtîn, I. 541-543.

Bu noksan akılla tamâm gurûrun ve dâire-i dalâletden 'adem-i 'udûlün olmağın», inşâallah benim ordu ile Doğuya yönelmeme yolaçtı.

«Otağ-ı gerdûn-nıtâk, arâzî-i *Tebriz* ve *Azerbaycan*, belki *Memâliki İrân ve Turân* ve sâir *Vilâyet-i Semerkand ü Horâsân* sahrâlarında kurulmak mukarrer oldu.» Şimdiye değin, *Macar* ve *Firenkler*'den *Belgrad* ile *Rodos*'u fetih için uğraştım. Şimdi de duymuş olasın ki, artık senin üzerine varacağım. Ataların gibi Şeyhliğe dönüp de Şâhlığı bırakmazsan; karınca olup toprağa girsen ve kuş olup havaya uçsan bile, «seni komayup», Tanrının yardımı ile, yeryüzünü «vücûd-i habisünden tathîr ederüm. Fermân-i kadr-nifâzuma cevâb gönderüp; er isen, vaktuna hâzır olasun.»

Bu değerli mektup, babası Yavuz gibi Kızılbaş/Safîli tehlikesini kökünden kaldırmak isteyen ve Sünnî Türkistan'a varınca Türk âlemini de Osmanlı Bayrağı altında birleştirmek ülküsünü güden *Kanunî*'nin, bundan sonra üç Doğu-Seferi'ndeki niyyetini de samimî olarak belirtmektedir. 1534 te «Irakayn-Seferi»ne çıkarken söylediği bir hamâsî-gazelinde de bu dinî-millî ülküyü görmekteyiz(13).

Ayni (2-12 Temmuz 1525) tarihte *Diyarbekir Beğlerbeğisi*(14) *Husrev Paşa*'ya gönderilen Hükümde de, şöyle deniliyordu: Sünnî mezhebindeki «'*Ulemâ-i Tebriz* cânibinden dahı vârid olan (Safîlilerin

(13) Bu gazel için, 141. sahifeye bakınız

(14) Kanunî'nin ilk Doğu-Seferi'nden (1534 ten) önce bütün Anadolu'da şu 5 Beğlerbeğilik/Eyâlet vardı: 1) Hudavendigâr/Bursa, 2) Kocaeli/İzmit 3) Karası/-Balıkesir, 4) Biga (Çanakkale), 5) Saruhan Manisa, 6) Kütahya (Paşa-Sancağı), 7) Sultanönü (Eskişehir), 8) Ankara, 9) Bolu, 10) Kastamonu, 11) Aydın (İzmir doğusu dahil), 12) Teke-Eli/Antalya, 13) Menteşa/Muğla, 14) Hamid-Eli (Isparta-Burdur), 15) Karahisar-i-Sâhib/Afyon, 16) Kângırı/Çankırı, 17) Alâiyye (doğu-Antalya) adlı 17 Sancaklı «ANADOLU EYÂLETİ». 1) Konya, 2) Kayseri, 3) İçel, 4) Nigde, 5) Beğşehri, 6) Aksaray (Kızılırmak solu Nevşehir ile Tuzgölü güneyi Aksaray) Sancaklarına ayrılan «KARAMAN EYÂLETİ» (Paşa-Sancağı Konya). 1) Sıvas (Paşa-Sancağı), 2) Amasya, 3) Çorum, 4) Canik/Samsun, 4) Malatya, 6) Divriği ile Derende (Darende), 7) Gerger ile Kâkhta (Hudavendigâr'dan buraya kadarı, Celâlzâde, y. 12a-12b), 8) Tırabuzon, 9) Karahisar-i-Hasan-i-Dirâz/Karahisâr-i-Şarkî, 10) Kemakh (Erzincan dahil), 11) Bayburd (İspir, Tercan, Erzurum, Tekman dahil) Sancakları ile (Sıvas/eski:Danişmendli, Mengücüklü ve Salduklu Elinin yarısı, Komnenli Kırallığı bütünü demek olan) «RÛM (Sıvas) EYÂLETİ» (8-11. Sancaklar, 929/1523 tarihli ve 387 sayılı tahrir defterine göredir; 1534 güzünde buralar «Erzurum Eyâleti»ne bağlanıyor). 1) Maraş, 2) Bozok (Elbistan), 3) Antâp, 4) Üzeyir, 5) Tarsus Sancaklarına ayrılan «TÜRKMAN/ZÜLKADRİYYE EYÂLETİ». 1) Amıd (Paşa-Sancağı), 2) Kharburt (Harput/Elâzığ), 3) Ruha

hallerini gizlice bildiren) mektûbu ayni ile irsâl» eylemişsin. Benim seferim o yöne doğrudur. Sen de, bütün hazırlığını görerek, ben varmadan önce, *düşmana âit bulunan yerlerden bazısını «gözüne pekdirüp, fethеylemek müyesser ola;* mecâl vermeyüp, feth ü zabt etmek bâbında dahı mecd ü merdâne olasun. Ammâ, her husûsda ahsen tedbir üzere olup, bir nâmûs eksikliği olmakdan dahı, ziyâde ihtiyât eyliyesün»(15).

Kanunî'nin, I. Tahmasb'a duyurduğu ve Diyarbekir Beğlerbeğisi'ne de bildirdiği, 1525 yılında düşünülen Doğu-Seferi, 1526 baharında başlaması gerekirken, İmparator *V. Karlos*'un Macaristan'a saldırma hazırlığı ve daha 6 Aralık 1525 te İstanbula gelen ilk Fransız Elçisi'nin Almanya İmpartoru'na karşı yardım dileği yüzünden, geri kalmış ve ancak Avrupa cephesindeki işler düzene konduktan ve Macaristan Fethi tamamlanarak, 1532 «Alaman Seferi» ile de V. Karlos yıldırılıp, 22 Haziran 1533 İstanbul Muahedesiyle Avusturya «tâbi'» hale getirildikten sonra yapılabilmiştir.

Kanunî'nin I. Doğu-Seferi başlamadan önce, Çoruk boyunda *Atabekler* ve Aras boyunda *Safîliler* ile olan sınırları gösteren 936 (1530) tarihli «*Bayburt ve Kemakh Tahrîr Defteri*», elimizdedir(16). Bundaki kazâ ve nahiyeler de, 929 (1523) tarihli defterdekinin ayni olarak şöyle gösteriliyor: 1) «*Livâ-i Bayburd*»; a- *Bayburd*, b-*Kelkid* kazâları ile c-«*Nâhiye-i Kökans ve Yağmurderesi*», ç-«*Nâhiye-i Tercaneyn*», d-«*Nâhiye-i Şoğan*», e-*Nâhiye-i Erzurum-Âbâd*» (Erzurum-Ovası), ki :Merkez/Erzurum şehri harabeleri, Çermelü, Serçeme, Ovacık, Cinis, Meres/Musakulu Erzurum-Ovası ve Keçik gibi 8 ıssız nahiye birleştirilmiştir), f-«*Kazâ-i İspir*» gibi 6 bölgeyi içerisine alıyor. 2) «*Livâ-i Kemakh*»: a-«*Kazâ-i Kemakh*», b-«*Kazâ-i Erzincan*»dan ibarettir.

Kanunî'nin I. Doğu- Seferinden önce, *Bağdad* ile *Bitlis*'te olan hâdiseler de, bu seferin ilk fırsatta yapılmasını gerektiriyordu. Türkman-Musullu oymağ ndan Nohud Ali Sultân oğlu *Zülfikar Han*,

(Urfa), 4) Ergani, 5) Bire (Birecik), 6) Çermik, 7) Çemişkezek, 8) Keğı, 9) Çabakçur (şimidiki: Bingöl), 10) Palu, 11) Hizu (Khızan), 12) Cezire (Cizre), 13) Sincar, 14) 'İmâdiyye (ocaklık), 15) Sason, 16) Hısnikeyf, 17) Egil (Ocaklık) Sancakları bir arada «DİYÂRBEKİR EYÂLETİ» (Celâlzâde, y. 12b-13a). *Kanunî*, 1534-1554 arasında «*Erzurum*» ile «*Van*» Eyâletlerini de fethedip kurarak —şimdiki Ağrı İli ve Kars'ın Kağızman, Tuzluca, Iğdır, Arpaçay, Çıldır, Poskov ve Aralık gibi 7 ilçesi hariç— «Anadolu-Birliği»ni gerçekleştirmiştir.

(15) Bu mektup, Hayder-Çelebi kaleminden çıkmıştır (Münşeâtü's-Selâtîn, I. 543-544).

(16) Başvekâlet Arşivi-Tapu, 154 Sayı.

934 (1528) yılında Kelhur Hâkimi idi. Bu sırada Bağdad Beğlerbeğisi olan amucası *İbrahim Han*'ın, yanında asker bulundurmadan yaylağa çıkmasını fırsat bilerek, 10 Ramazan 934 (29 Mayıs 1528) günü bir baskınla onu öldüren Zülfikar Han; kırk gün kuşattığı *Bağdad* şehrini de bu amucasının oğulları elinden alarak, kendiliğinden «*Bağdad Beylerbeğiliği*»ne geçmişti. Tebrizin böyle bir oldu-bittiyi tanımıyacağını ve kendisini cezalandıracağını kestiren bu Türkman Beği, sünni şehir halkı ile de anlaşarak Bağdad'ın anahtarlarını İstanbul'da Kanuni'ye gönderip, onun adına hutbe okutturmaya ve böylece burasının Osmanlılara bağlılığını ilâna başlamıştı. Pâdişâh meşhur *Viyana Seferi* ile uğraştığından, Irak'a yardımcı gönderemedi. Sonradan *Şâh-Tahmasb*, bir ordu ile gelerek Bağdad'ı günlerce kuşatmış ve sonunda 3 Şevvâl 935 (10 Haziran 1529) günü, yine Muslu boyundan Ali Beğ'in, Zülfikar Han ile kardeşi Ahmed Beğ'i uyurken öldürmesi ile, Bağdad kalesini elegeçirmiş oldu(17). Böylece, Irak merkezinin Osmanlılara kendiliklerinden tâbi oluşlarına İstanbul'dan zamanında yardım gelememesi, Padişahı manevi bir borç altına sokmuş oldu.

Osmanlıların Teke (Antalya) Türkmanlarından iken kızılbaş olup, 1511 «Şâh-Kulu isyanı»na katılmışken, tenkil sırasında Şâh-İsmail'in yanına kaçarak mansıb alan *Ulama Beğ*, Tahmasb çağında «*Azerbaycan Beğlerbeğisi*» olarak Tekelü-Türkmanları çerisiyle *Tebriz*'de bulunuyordu. 937 (1530) te *Ulama Beğ*, yanında yedi bin atlı varken, yine Tekelü boyundan olan Şâh'ın Başveziri *Çuha-Sultân*'ın Isfahan'ın Kendiman-Yaylağında Şamlu Hüseyin Han tarafından öldürülmesini fırsat bilerek, kendisini Vezir tayin ettirmek istemişti. Bunun için (Sultaniye'nin 25 mil batısındaki) «Kaydar-Peygamber» adlı yerde bulunan Şâh'ın nezdine gitmek isterken, rakipleri, onu âsi göstererek gözden düşürdüler. Şamlu ve öteki Türkman Beğlerinden ve bu arada Tekelülerin ezilmesinden ürken *Ulama Han*, kendi Eyâletindeki Sancaklardan *Van*'a gelerek, buradan, Osmanlılar'ın hizmetine gireceğini, Diyarbekir Beğlerbeğisi aracılığı ile İstanbula duyurdu. İstanbuldan gelen buyrukta, Bitlis Ocaklı-Beği (IV.) *Şeref Beğ*'in «Ulama'nın âile

---

(17) Ahsenü't-Tevârih, s. 208-209, 223; Şerefnâme, II. 173-174, 176-177. Kanunî Viyana-Seferi'ne giderken ve Sava-Suyu boyundaki Dimitrofça Kalesi önünde iken, 23 Zilka'de 935 (29 Temmuz 1529) günü gelen ulağın getirdiği mektupta: «*Şâh-Tahmâsb*, Bağdad üzerine varup, *Zülfikaar*'un başını kesdüğünü *Diyârbekir Beğlerbeğisi* (Husrev Paşa), ilâm eylemişti» (Münşeâti's-Selâtin, I. 568; Celâlzâde, y. 194b-195a; Ahsenü't-Tevârih, s. 208-209, 222-224; Ferdî, y. 143a-143b.).

fertleriyle birlikte Pâdişâh-Dergâhına gönderilmesi»ne gayret etmesi bildirilmişti. Kendi çerisiyle Van'a varan Şeref Beğ, 200 adamı ile *Kharkhum/Kharköm* خرکوم köyüne gelen Ulama ile görüşmüşse de, onun Van-Kalesindeki kardeşi, Şâhın dayası (sütanası) olan karısını ve çocuklarını Osmanlıya geçmek üzere serbest bırakmadıklarından, çoluk çocukları Van'da kalan yanındaki adamlarla birlikte Ulama Han, Şeref Beğ'in çerisiyle gelerek Osmanlılara sığınmıştı.

İstanbul'a varan Tekelü Ulama Han, divânda Vezirlere, Şeref Beğ'in Şâh'a meyli olduğunu, hattâ bu yüzden kendisini öldürtmeye teşebbüs ettiğini ve İstanbul'a çağırılsa bile itaat edip de gelmiyeceğini söyledi. Bunun üzerine, 1515 ten beri Osmanlılara tâbi bulunan *Bitlis Ocaklı-Beğliği*, 937 (1531) baharında resmen kaldırılarak, orasını zaptetmek üzere *Ulama*, «Paşa» unvanıyla Bitlis Beğlerbeğiliğine tayin edilip, Diyarbekire gönderildi. Bunu duyan *Şeref Beğ* de, ocaklı beğliğindeki: *Bitlis*, *Akhtamar* (Van gölündeki adada), *Ahlat*, *Muş*, *Kifendur*, *Amurek*, *Kelhuk*, *Selem*, *Gülkhâr*, *Tatik* (Simek'te) ve *Suy* kalelerini Kürt «Rojekî Ağaları muhafazasına; çoluk çocuğu ile oğlu (III.) Şemseddin'i de *Fîrûz-Kalesi*'ne bırakarak, adamlarından birkaçını yanına alıp, *Tebriz*'de bulunan *Şâh-Tahmasb*'a sığınarak, yardım dileğinde bulundu»(18).

Dulkadır (Maraş) ve Diyarbekir Vilâyetleri askeri ve Diyarbekir Beğlerbeğisi *Fil-Yakup Paşa* ile birlikte *Ulama Paşa* 938 (1532) de gelip *Bitlis* kalesini kuşatarak, topla döğdüler. Sarp duvarları çöken ve «teshiri pek yaklaşmış» bulunduğu sırada Bitlis'in yardımına Tebriz'den *Şâh-Tahmasb*'ın geldiği haberi, Adilcevaz ile Ahlat'ta yayıldı. Safililerden aldığı kuvvetle *Şeref Beğ* kuşatılanlara yardıma gelirken, *Şâh* da Ahlat'a yaklaşıyordu. Bunu duyan Fil-Yakup ve Ulama Paşalar, kuşatmayı bırakıp Diyarbekir'e çekildiler. Bu arada iki büyük top da, mevzilerinde bırakılmıştı. Ahlat'ta Şâh'a ulu bir ziyafet çeken Şeref Beğ, ona ağır armağanlar sunarak, kendisi de murassa' kılıç-kemeri ve altın-sırmalı kaftanla taltif edilip, «*Şeref Han*» unvanını aldı. I. Tahmasb, 20 Safer 939 (21 Eylül 1532) tarihinde verdiği bir fermanla, yeni tâbii Şeref-Han'a «Eyâlet-penâh» diyerek «Tuvacı-Başı» rütbesiyle «*Kürdistan Beğlerbeğiliği*»ni verip, ülkesinin de, *Bitlis*'-

---

(18) Ahsenü't-Tevârih, s. 237, 239; Şerefnâme, I. 418-424. Rumlu Hasan Bek (Ahsenü't-Tevârih, s. 239), Fil-Yakub Paşa ile Ulama'nın Bitlis üzerine «elli bin süvâri» ile geldiğini yazmakla, çok mübalâğa etmiştir.

ten başka: «*Ahlat, Muş* ve *Khınus* (Hınıs) ile onun tasarrufunda bulunup şimdi memlekimizden sayılan öteki yerleri de» içerisine aldığını bildiriyordu(19).

Bu davranışı ile Tahmasb, Osmanlılara bağlı bir uç beğliğini kendi himayesine almış ve İrana savaş açılmasına sebep olmuş demektir. *Kanunî* ise, 1532 yılında «Alaman-Seferi»ne çıkmıştı. Bir rivayete göre, İran Şâhı, 938 (1532) baharında ve sefere çıkılmadan önce İstanbul'a elçi göndererek, (*Tekelü Ulama*'nın telkinleriyle Osmanlıların Doğuya seferlerine lüzum bırakmamak ve dostluk kurmak üzere) yeni bir barış teşebbüsünde bulunmuştur. Bu sırada «*Kızılbaş'dan Elçi*» gelince, «İnâyetle vilâyetine» gönderilmiş ve Pâdişah da (25 Nisan 1532 de) İstanbuldan çıkıp Edirne'ye doğru Alaman-Seferine yürümüştür(20).

Osmanlı Padişahı ve İslâm Halifesi adına hutbe okunan ve kale anahtarları da gönderilmiş bulunan *Bağdad*'ı «Kızılbaş zulmünden» kurtarmak ve Irak'ı fethetmek üzere divânda karar verilince, Anadolu'da yaylağa çıkan Pâdişa'ın buyruğuyla: toplar ile cebehane önceden yarar Beğlerle *Diyarbekir*'e gönderilip; Beğlerbeğiler ile Sancakbeğleri'ne sefer hazırlığı görmeleri için Hükümler yollandı; gereken «ümerâ ta'yin ve tebdil» olundu(21). Nisan 1529 dan beri resmen kendisine «Ser-asker-i-Sultânî» unvanı verilmiş olan *Başvezir Dâmâd/Makbul İbrahim Paşa, Halep*'te kışlayıp hazırlıkları tamamlamak üzere, 3000 tüfekçi Yeniçeri ile 2 Rebi'ülâhir 940/21 Ekim 1533 günü Üsküdar'dan hareket etti(22).

---

(19) Ahsenü't-Tevârîh, s. 239-240; Şerefnâme, I. 424-431; II. 179. Rumlu Hasan Bek (s. 240), Osmanlıların Bitlis kuşatmasından çekilişi haberini «*Rozeki Delü-Yâdigâr*»ın «*Karanku-Dere*»de Şâh'a yetiştirdiğini; ve Şâh'ın da bu konaktan dönüp *Tebriz*'e vardığını bildirir. Şerefnâme (I. 425-427) de: «*Dürek*» (=İkidamarlı) lakaplı «*Kara-Yâdigâr*»ın, Bitlis Kalesinden atını koştura koştura bu muştuluk haberini «*Ahlat*»taki *Şâh*'ın karargâhına ulaştırınca, çok iltifatlar görüp «beynelakrân i'zâz» edildiği; *Şeref Beğ*'in de, adamlarını salarak ülkesinin beştebir vergisini üç günde toplattırdıktan sonra, bununla *Ahlat*'ta *Tahmasb*'a «balıktan kuş-etine değin» her türlü nâz ü nimetin bulunduğu bir şölen çektiği anlatılıyor. Bitlis Beğliği'ne: Ahlat, Muş ve Hınıs bölgelerini, Nisan 1417 de Kara koyunlu *Kara-Yusuf* bir yarlığ ile «iktâ» etmişti (Şerefnâme, I. 376-377).

(20) Ferdî, y. 143b.

(21) Ferdî, y. 143b.

(22) Celâlzâde, y. 196a. Hammer (IV. 145), bu tarihte âsi Bitlis Beği'nin kesik başının Başvezir'e getirildiğini ve Bitlis'in de Şemseddin'e verildiğini yazmakla, yanılmıştır.

1532 Eylülünde Tahmasb'ın yardımı ile Beğliğine yeniden sahip olan *Rojekî/Roşekîli Şeref Beğ*, «oğlu *Şemseddin Beğ*'i *Akhtamar Kalesi*»nden alıp, Şâh'ın hizmetine verdi. Bu sırada *Özbekli Ubeyd Han*, bir yıldan beri Tahmasb'ın kardeşi *Behrâm-Mîrzâ*'yı *Herat*'ta kuşatmış ve Horasan'ın birçok şehir ve kasabalarını istilâ etmiş olduğundan, Şâh, 1533 baharında Horasan'a doğru yola çıktı. Tebriz'den Şemseddin Beğ'i babasının yanına Bitlis'e gönderen Şâh, ona: «Atana söyle, ben *Horasan*'dan dönünceye değin —ne olursa olsun— *Osmanlılar*'la iyi geçinmeye baksın; çünkü, *Tekelü Ulama* kendi-ine düşman olmuştur; Osmanlıları kışkırtacaktır», yollu öğütlerde bulunmuş; *Şeref Han*'a yazdığı «iltifâtnâme»de de: «Azerbaycan» (Tebriz)in Osmanlı cephesinin idaresini ona havale ettiğini, (Eleşgert'te) «*Arabkirlü Helhel-Sultân*», (Hınısta) «*Pazukilü Üveys-Sultân*», (Van'daki?) «*Kacarlu Ecel-Sultân*», (Başkale/Saray'daki) «*Mahmudilü Emîre Bek*» ile «*Tebriz* (Azerbaycan) *Hâkimi* (Musullu-Türkman) *Musâ-Sultân*» gibi «Kızılbaş Beğleri»ni de yardımcı olarak vazifelendirdiğini, bildirdi(23).

Fakat, «Şâh'ın öğüdünü tutmayan Şeref Han», Bitlis Kuşatmasında Fil-Yakup ve Ulama Paşalar'ın hizmetinde bulunan «Kürt Beğleri»nden öcalmaya kalkıştı. Önce «*Khızanlı Dâvûd Beğ*»in üzerine asker göndererek ocaklık-yurdunu yağmalattı ve kendisini de üç gün Khızan-Kalesi'nde kuşattırdı(24). 1533 yazında Doğu-Seferine karar verilip, Eyalet ve Sancaklara hazırlık emri gönderilirken, Diyarbekir'den de Beğlerbeği *Fil-Yakub Paşa* ile resmen Bitlis Beğlerbegisi tayin edilmiş bulunan *Tekelü Ulama Paşa*'nın yeniden *Bitlis*'e varıp zaptetmeleri buyurulmuştu. Diyarbekir'den alınan top ve çeri ile bunlar Bitlis'e ilerlediler.

«On bin yaya, mızraklı, okçu, tüfekçi ve atlı çeri» ile varan Osmanlılar, «*Khızan yolu ile Tatik Nâhiyesi*»ne doğru yürüdü(25). Böylece, önce Khızan Beği'ne yardıma varıldığı ve buradan güneydoğu yoluyla Bitlis üzerine gidildiği anlaşılıyor. «Şerefnâme» müellifi babasından duyduklarını anlatarak diyor ki: «*Ulama*'nın gelişi *Bitlis*'e yayılınca, (dedem) *Şeref Han* Khızan kuşatmasını bırakarak geriye döndü. Hayın Kürdistan Beğleri hep birlikte Şeref Han'dan ayrılarak *Ulama* ile birleştiler. Bunlardan: (asıl Bitlis Beğliğinin dayandığı) *Rojekî Ulusun*'dan *Kisanili Budak Beğ, Bilbaslı Şeyh-Emîr oğlu İbrahim*

---

(23) Ahsenü't-Tevârîh, s. 245; Şerefnâme, I. 430-431.

(24) Şerefnâme, I. 431.

(25) Şerefnâme, I. 430-431.

Ağa, Kelhuklu Mehmed Ağa oğlu Kalender Ağa, Kelleçirlü Derviş-Mahmud gibileri, Şeref Handan incinerek, Ulama'nın yanına vardılar»(26).

Safîlilerden «Çötelü Hasan Beğ, Pazukîli Kılıç Beğ ve sâir Kürdistan Beğleri» ile yardım gören âsi Şeref, toplıyabildiği kuvvetlerle Diyarbekir askerinin karşısına çıktı(27). 8 Rebî'ülevvel 940 (27 Eylül 1533) günü(28), «Tatik Kal'ası'nın güney yanında iki ordu karşılaştı.» Arkasını dağa veren Osmanlı kuvvetlerine çarpan Safîli ve Rojekîli askeri, vuruşmanın kızıştığı sırada, «sağ koldaki *Mahmudîli Emîre Beğ*»in bütün maiyetiyle Ulama tarafına geçmesi ve sol omuzundan tüfekle vurulan *Şeref Han*'ın ölmesiyle yenildi. Şeref-Han kolundan ölen yedi yüz kişiden beşyüzü Rojekîli idi(29). Ulama Paşa, Şeref-Han'ın kesilen başı ile Başvezir'e gönderdiği mektupta: *Âsî Kürtlerin* tevbe ederek, ölen Şeref'in (Sasonlu Ali Beğ'in kızından doğma) oğlu (III.) *Şemseddin Beğ*'in başına derildiklerini ve *Kethudaları* «*Bir* (Pîr?)-*Mehmed*»i elçi gönderip itaat eylediklerini arzetti. 16 Rebî'ülâhir 940 (5 Kasım 1533) günü Konya'ya varırken *Çınarlı* konağında *İbrahim Paşa*, gelen ulaklardan Bitlis fethi müjdesiyle kesik başı ve Ulama'nın mektubunu aldı(30). *Ulama Paşa*, Bitlis'e uğramadan, (Gölün güneyinden) *Van* ile *Vastan* üzerine yürüdü(31). Başvezir İbrahim Paşa, Bislis'i yine «Eyâlet» (ocaklık) yoluyla, Rojeki Ulusu Beğliğinin biricik vârisi olan *Şemseddin Beğ*'e vererek, durumu Pâdişah'a arzeyleyip; *Ulama Paşa*'ya da, yararlıklarının ilk fırsatta mükâfatlandırılacağını, bildirdi. Yeniçerilerle *Konya*'ya vardıktan sonra da, yoluna devam ederek, 10 Cumâdelâhir 940 (27 Aralık 1533) günü *Haleb*'e varınca, askeri kışlağa geçirdi(32).

(26) Şerefnâme, I. 431.

(27) Ahsenü't-Tevârîh, s. 246. Şerefnâme (I. 432) de, Şeref-Han'ın askerinin hepsi «beş bin yaya ve atlı» gösteriliyorsa da, savaş günü «Sağkol»da çarpışan «Mahmudîli Emîre Beğ»den de (I. 433) bahsetmesi, onun ve Pazukîli ile Çöteli'nin çerisiyle, bu sayının daha da arttığı anlaşılıyor.

(28) Celâlzâde, y. 196b.

(29) Şerefnâme, I. 432-434.

(30) Celâlzâde, y. 196b-197a. Şerefnâme (I. 438) de şöyle deniyor: «Şeref-Han *Tatik Savaşı*'nda ölünce, Rojekî Ulusu Beğleri, onun oğlu *Şemseddin*'i Akhtamar Adası'ndan getirerek, Bitlis'te kendilerine Beğ edindiler. Eyaletin işlerini de *Kelhukîli* Mehmed Ağa'nın oğlu *Hâcı-Şeref*'in eline bıraktılar.»

(31) Şerefnâme, I. 434.

(32) Celâlzâde y. 197a-197b. Şerefnâme (I. 438) de, «Emîr Şemsüddin»in hükûmetinden «bir yıl altı ay geçtikten» sonra, Başvezir İbrahim Paşa Diyarbekir'e gelince, Sultana vekâletle, «Bitlis Eyâleti menşûru»nu verdiği anlatılıyor; ve 941 yılından bahsediliyor. Bu da, 1 Muharrem 941 günü Tebriz'e varıldığından, orada «Menşûr»un yenilenmesinden ilerigelse gerektir.

Özbekli 'Ubeyd Han, Horasan'a yaptığı beşinci seferinde, ordusu ile gelip 29 Ramazân 938 (5 Mayıs 1532) de *Herat*'ı kuşatmıştı. Altı aydan çok süren kuşatma sırasında kalabalık olan bu şehirde, erkenden kıtlık ve açlık başladı. Halk ve asker açlıktan at ve eşek etinden başka, kedi ve köpeği de kesip imsâk ile yiyerek, destanî bir dayanma gösterip; Özbeklilere teslim olmadı. Bu sırada *Şâh-Tahmasb*, Bitlis üzerine varan *Tekelü Ulama Paşa*'nın Osmanlı kuvvetleriyle burayı almasına engel olmak için, *Şeref Beğ*'e yardımla uğraşıyordu. (20 Safer 939/21 Eylül 1532 de Tebriz'de Bitlis Beği'ne ferman verdikten sonra) ordusuyla Herat'ın yardımına varan *Şâh*'ın yaklaştığını duyan *Ubeyd Han*, 14 Rebî'ülevvel 939 (14 Ekim 1532) de kuşatmayı kaldırarak çekilmişti. 22 Cumâdelûlâ 939 (20 Aralık 1532) günü *Herat*'a gelerek şehrin bahçelerinde karargâh kuran *Şâh*, kışı burada geçirdi(33).

1532-1533 kışını *Herat*'ta geçiren *I. Tahmasb*, şehrin açlıktan ve kuşatılmadan çektiği acıları ve Horasan'da öteki bölgelerin de akın ve işgallerden gördüğü felâketleri biraz paylaştırmak için olacak ki, «bütün din yasaklarına tevbe» ederek çıkardığı bir fermanla, İran'da her türlü sarhoş edici içkiyi, bozayı, bengiyi (esrarı) hattâ çalgı çalmayı yasak etti; kumarhanelerle şarabevlerini kapattırdı. Herat kuşatılırken açlıktan at-eti ile günde bir kaşık pirinç yiyen kardeşi *Behrâm-Mîrzâ*'nın yerine, öteki kardeşi *Şâm-Mîrzâ*'yı Vâli tayin edip, onun *Lalası Şamlu Ağzıvar Han*'a buraların korunmasını havale ederek, *Balkh* üzerine yürüme niyyetiyle, 11 Zilhicce 939 (4 Temmuz 1533) da Herat'tan çıkarak *Öleng-Neşîn*'de kırk gün bekleyip, hazırlık gördü(34).

Başvezir Makbul-İbrahim Paşa Halep'te kışlarken, «*Pâdişâh*'dan her hususta me'zûn» olduğundan, kışı *Vastan* (Gevaş) taraflarında geçiren *Ulama Paşa* vâsıtasıyla birçok altınlar harcıyarak ve istimaletlerde bulunarak, *Van gölü çevresindeki* kalelerden: *Ahlat*, *Adilcevaz*, *Erciş* ile *Van*'ı Osmanlılara itaat ettirdi(35). Ağustos 1533 ortalarına değin Balkh'a yürüyüş adıyla sefer mevsimini geçiren *Şâh-Tahmasb*'ın, 1533-1534 kışını da Horasan'da geçirmesi ve 1533 güzünde Osmanlılar'ın *Bitlis*'i yeniden ülkelerine katmalarına ve Ulama Paşa'nın Van

(33) Ahsenü't-Tevârîh, s. 240-243, 245; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 59-60. Şâh'ın Herat'a varışını birincisi (s. 245) 22 «Cumâdelevvel», ikincisi (s. 61) «Cumâdissâniyye» gösteriyor. Birinci kaynaktaki doğru olsa gerek.

(34) Ahsenü't-Tevârîh, s. 246-247; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 61.

(35) Celâlzâde, y. 198a-199a.

gölü çevresindeki işgal ve itaat ettirmelerine karşı harekete geçmemesi, Osmanlı başkendinde onun «ya sabır, ya sefer» diyerek avlanma adına Horasanda kaldığı ve cenkten kaçtığı zannını uyandırmıştı(36). Fakat, *Öleng-Neşîn* konağındayken *Şâh*, Ulama Paşa'nın Osmanlı kuvvetleriyle yürüdüğünü haber alarak, Özbekler üzerine seferden vazgeçip, Osmanlılarla karşılaşmak için hazırlığa girişmişti(37). Bu hazırlık, 1514 te Çaldıran Seferi'nde babasının yaptığı gibi, pasif olup: yolboylarındaki ekin ve otlakları yakmak, köy ve kentleri ıssız bırakıp çekilerek insan için yiyecek ve hayvan için ot ve yem bırakmamak hususlarında görülüyordu. Çünkü, Otlukbeli'nde Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın yaman ordusunu yenen ve Çaldıran'da gizli şi'î taraflıları da Osmanlı ordusunda az olmıyan *Şâh-İsmâil*'in çerisini bozan, çağın ve dünyanın en üstün top ve topçularına karşı çıkarılacak silâhı ve gücü yoktu. Osmanlıların bu eşsiz üstünlüğü, Avrupa'da da Almanya İmparatorunu ve kardeşi Avusturya kıralını —1526 da Mohaç'ta Macar ordusunun başına gelenleri gözönünde tuttuklarından—, meydan cenginden sakınmaya mecbur bırakmıştı.

Cezayir Sultanı olan *Barbaros Hızır Reis* İstanbul'a gelip, ertesi 28 Aralık 1533 te, 18 Kaptanıyla birlikte Kanunî'nin huzuruna kabul edilirken, koca Cezayir Ülkesinin de anavatan Osmanlı topraklarına eklenmesini dileyerek, eşsiz bir millî-birlik ruhunu taşıdığını göstermişti. «*Hayrüddin*» unvanıyla anılan bu ulu Türk Kaptanı, «Ceyazir Beğlerbeğisi» sıfatıyla 6 Nisan 1534 günü *Derya-Kaptanlığı*'na tayin edilerek Vezirler arasına katılmış ve Akdeniz'in güveni kendisine ısmarlanmıştı. Bundan 35 gün sonra da *Kanunî*, ilk Doğu-Seferi'ne çıkmak üzere İstanbulda hazırlık görüyordu. *Şâh-Tahmasb* da, «İmâm-Rızâ»nın türbesi bulunan ve şi'ilerin bir çeşit Hac yeri olan «*Meşhed*» şehrine gelerek, Osmanlı Seferi tehlikesini atlatma plânlarını kuruyordu.

940 Nevruzunda (21 Mart 1534) *Halep*'ten şehir önündeki düzlükte ordugâha geçerek Anadolu Eyaletleri çerisinin *Amıd*'da toplanmalarını bildiren mektuplar gönderen Başvezir ve «Serasker-i Sultânî» *İbahim Paşa*, 1 Zilka'de 940 (14 Mayıs 1534) «*Kara-Amıd*»a geldi. İstanbuldan birlikte getirdiği *Altıbölük* (Atlı-Kapıkulu) ve *Yeniçeri* (tüfekçi ve topçu sınıfları)den başka Başvezirin yanında 1) *Anadolu*, (Kütahya), 2) *Karaman* (Konya), 3) *Rûm* (Sıvas), 4) *Dulkadır* (Maraş) ve 5) *Diyarbekir* Eyaletlerindeki bütün Beğlerbeğileri ve çerileri ile, *Halep* ve *Şam* Vilâyetleri Paşaları da kendi askerleriyle gelip katılmaya başlamışlardı(38). Bu sırada yeni ve genç Bitlis Ocaklıbeği *Şemseddin Beğ* de, ağır armağanlarla Diyarbekir'e gelerek hizmete girip, eyâletinin menşûrunu yeniletti ve «etbâ'ı ile» sefer vazifesi aldı(39). Ordunun toplanması için «*Amıd*'da kırk-elli gün karâr kılındı»ğı sırada öteki *Ocaklı-Kürt Beğ*leri de (İmadiye, Cizre, Siirt-Hasankeyf, Khızan, Sason, Şirvan, Palu, Egil, Çermik kalelerinden gelenler), kendi kuvvetleriyle gelip, hizmete girdiler(40). Bu sırada *Tekelü Ulama Paşa*'nın bütün Van gölü çevresindeki kale ve kasabalar ile, Kürt boy ve oymaklarını itaat ettirmiş olarak Tebriz yönünde beklediği anlaşılıyor.

(36) Celâlzâde, y. 198b.
(37) Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 61.

Geçen yıl İstanbuldan ayrılmadan önce verilen karara göre, Başvezir, *Musul* çevresini fetihten sonra *Bağdad*'a varacaktı. Rivayete göre, eski Azerbaycan (Tebriz) Beğlerbeğisi *Tekelü Ulama*'nın, *Şâh*'ın başkendi Tebriz'i bırakarak Azerbaycan'dan *Horasan*'a çekildiği ve pek de dönmeye cesareti olmadığını ilerisürerek, Azerbaycan'ın kolayca elegeçirileceğini duyurması ve buna çok istekli olması; ayrıca «*Serasker-Kethudâsı İskender-Çelebi*»nin de bu fikri destekleyip ve *İbrahim Paşa*'ya bu yolda öğütler vermesi üzerine, Diyarbekir'den Azerbaycan'ın fethine yürünmesi kararlaştırıldı. Buna itiraz edenlerin: «oralardan *Kızılbaş* çekilmiş, re'âyâ kalmışdur; üzerlerine varmak ayıbdur» diyenlerin sözünden, «Azerbaycan Fâtihi» olma arzusu daha çekici geldiğinden, *Tebriz*'e doğru yola çıkıldı(41).

Kara-Amıd'dan(42) kalkan Serasker ile ordu, «*Diyâr-i-'Acem hudûdu'nda vâkı*' olan Bingöl demekle ma'rûf yaylaka varup; ol mahal-

(38) Celâlzâde, y. 200a.
(39) Ferdi, y. 143b; Şerefnâme, I. 438.
(40) Ferdi, y. 143b.
(41) Celâlzâde, y. 199a-200a. Hammer (V. 146-147), Başvezir İbrahim Paşa ile onun servet ve kölelerinin çokluğu bakımından rakibi sayılan Kethudası İskender-Çelebi arasındaki biribirini yıkıcı davranışları, güzelce anlatır; ve Halep'ten Tebriz'e varmak için Diyarbekir'e gelişi, «Vezîria'zam'ın gurur ve ihtirâsı kendisini Defterdarın kurduğu tuzağa düşürdü» diye izah eder.
(42) Artuklular çağından XIII. Yüzyıldan beri bu şehre arapça «*Amidü-Sevdâ*» ve türkçe «*Kara-Amıd*» veya —söz başlarına bir H ekleyen Oğuz/Türkman ağzı ile— «*Kara-Hamıd*» denilmesi, burasının kışlak merkez olmasındandır. Uzak-doğudaki «Kara-Balgasın», «Kara-Korum» ve Aras kuzeyindeki «Kara-Bağ» adlarındaki «*Kara*» da, kışlık/kışlak sıfatından dolayı verilmiştir. Yoksa, «sûrlarının ve ekseri binalarının rengi ile alâkalı olarak Kara-Âmid» (Besim Darkot, «Diyarbekir», İA, III. 605) denildiğini sanmak, doğru değildir.

de: *Anadolu* ve *Diyâr-i-Karaman* ve *Rûm* ve *Memâlik-i-Arap* (Şâm ile Halep Eyaletleri) asâkiri külliyen Müşârün-ileyhün yanında cem' olup. Ol makaam-i nüzhet-ârâm, niçe günlük menzil-i serâperde-i hıyâm olmuşidi. Ve (Tebriz Beğlerbeğiliğine bağlı) *Azerbaycan Vilâyeti*'nden niçe memleketün *Ahâlîsi ki, Kızılbaş-i bed-kîşün zulmünden bîcân olmuşlardı*, zıll-i *adâlet-i Pâdişâhî*'ye iltica edüp, tâze hayât bulup; Hükûmet ve A'yânı kadem-i ittibâ'ile gelüp .Ol vilâyetde olan kılâ'un miftâhların getürüp, teslim edüp: (Pasınlar ve Kars'ın Yahnı-dağları batısındaki kesiminin merkezi) *Avnik* ve (Eleşgerd ile Doğu-Bayazıd/ şimdiki Ağrı ilinin merkezi) *Bayezid* ve *Erciş* ve *Adilcevaz* ve (Van gölü'ndeki en büyük ada üzerindeki) *Akhtamar Kal'aları* ve bunun emsâli niçe kılâ' dahı taht-i teshîre alınup, azîm fütûh oldu»(43).

Bu sırada daha Bingöl-Yaylaklarında iken, 22 Zilhicce 940 (4 Temmuz 1534) tarihinden az sonra yazıldığı anlaşılan Başvezir ve «Serasker» *İbrahim Paşa*'nın Kanunî'ye bu yeni fetihler üzerine gönderdiği arzda, şunlar belirtiliyor(44): «...Mukaddemâ Emr-i-Celîlü'l-kadr-i gitisitânî birle *Diyârbekir*'e gelinüp», o zamandan sonra, «*Kal'a-i-Bitlis* tevâbi' ve levâhıkı ile muzâfât-i Ekaalim-i-Mahmiye-i Pâdişâhî'den olduğu» arzedilmişti. «Diyâr-i Horasan»a varmış olan *Şâh*, hududumuza yakın sağlam kalelere, güvendiklerini koruyucu koymuşken, «*Diyâr-i-Şark* istihlâsına azîmet olundukda, *Azerbaycan* (Tebriz) *Eyâleti*, Beğlerbeğilik tarîkıle, Hazret-i Sâhib-Kırân-i âlem-penâhun kullarından birisine ihsân olunmak vecih ve münâsib görüldüğüne binâen, *Azerbaycan Beğlerbeğiliği Ulama Paşa* bendelerine tevcih olunup; umûmen *Umerâ-i Kürdistân* ile ve bir mıkdâr Bendegân-i-Dergâh-i feth-âşiyân ile *Tebriz* câniblerine irsâl olunup. Bu Kulları dahı, gerü ecnâd-i nusret-mu'tâd ile *Amıd*'dan çıkup, *Diyâr-i-Şark* ile *Memâlik-i-Mahmiye-i Hakanî* hudûduna karîb olan ba'zı hisârlarun», da Kızılbaştan kurtarılması için, daha *Haleb*'e varışımızdan beri «ahsen vecihle feth olunmaları bâbında envâ'-i tedârükler olunmuş» bulunduğundan, düşmen «ellerinde olan Kılâ'dan *Adilcevaz*», hücumla koruculları kaçırılarak ve «kadîmden Ehl-i-Sünnet ve Cemâ'at'den olan Ahâlî-i-Müslimîn ile Re'âyâ-i Nasârâ'sı *Atabe-i-'Ulyâ*'ya şeref-i itâ'at ü inkıyâd eyleyüp; Kal'a miftâhı Kulunuz'a gelüp vâsıl» oldu. (Ulama Paşa ile ilerliyen Osmanlı kolu burasını alarak, itaat ettirdi).

(43) Ferdî, y. 147a-147b.

(44) Belleten, XXI. 466-470. Burada yeni yazıya çevrilen metindeki: «Kitistânî» (Giti-sitânî), «Mülâhide» (Melâhide), «küruh» (gürûh) ve «*Arcan*» (Ucan) gibi yanlış okuyuşların doğrusu yazılarak ve çağın imlâsına uyularak, örnekler alındı.

«Ve ana tâbi' olan *Kal'a-i Bayezid* (Doğubayazıt) ve *Erciş* nâm Kal'alar fetholunup; cümle-i müzâfât ü mülhakaatı ve tevâbi' ü levâhıkı ile» elimize geçti. «Melâhide»nin fesadı yüzünden, «mu'attal ve hâlî olan cevâmi'ü mesâcidde Ehl-i-Sünnet ve Cemâ'at âyini üzere Ezân okunup, ikaamet-i Salât-i mefrûze ve mesnûne olunup; ve cevâmi'inde Cum'a günü», Pâdişahımızın adına Hutbe okunup, Çâryârın ve Ulu Sahâbenin adları anıldığında, oradaki (yerli) Sünniler Tanrıya şükürler ve Pâdişaha dualar eylediler. Bu kaleler de Osmanlı ülkesinden oldu. Asker, bu kalelerin içinde «şenlikler ve şâdîlikler eyleyüp; Nevbet-i Husrevânî (Ordu Mehteri) çalınup», bütün asker Pâdişaha duacı oldu.

«Mâh-i mübârek-i Zilhiccenün onbirinci (23 Haziran 1534) günü *Han-i-Süvarik* خان سواريك (45) demekle ma'rûf mahalle gelindikde, Tâ'ife-i Evbâş-i fitne-fâş zabtında olan mu'azzamât-i kılâ'-i semâ'-irtifâ'dan *Van Kal'ası* ki, meşâhîr-i husûn-i A'câm'dan olup», pek sarplığı ve sağlamlığı ile tanınmıştır. Buranın fetih ve kurtarılması için Kale Hâkimine «envâ-i mevâid ve istimâlât ile bu cânibden mektûblar gönderilüp, hüsn-i tedbîr olunmuşdu». Tanrının yardımı ile Osmanlılar «tarafına meyl-i küllî eyleyüp; Kal'a-i mezbûreyi ve ana tâbi' olan (Van Merkez İlçesinin kuzeyindeki Tımar Bucağında ve «Adır» koyu batısındaki yarımadada şimdi «Büyük-Amik» denilen) *Amuk* آموك nâm Kal'ayı 'Atabe-i-'Ulyâ'ya teslim eyleyüp, miftâhların (Bingöldeki Ordugâh'a) göndermiş; gelüp bu Kullarına vâsıl olup. Vech-i mefsûr üzere zikrolunan Kılâ'un ahvâli görülüp zabtolunmağ-içün, *Şam Beğlerbeğisi Husrev* (Paşa) bendeleri gönderilüp; Hâkim-i mezbûr (Safîli Sancakbeği) Kal'adan çıkup, Hazreti-Sâhib-Kırân-i âlem-penâhun kulları girüp zabteylediler.» Burada da, Sünnî usulünce beş vakit namazda Ezan okunup «ve câmi'inde Cum'a-Namâzı kılınup», Pâdişâh adına hutbe okunup, bu ulu fetih için Tanrıya şükranlar sunulmuştur. Ayın (Zilhiccenin) «on ikinci (24 Haziran) günü (Van Merkez İlçesinin Erçek Bucağında ve 2890 m. lik Kazan-Dağı kuzeyinde bugün de ayni adla anılan köydeki) *Siyavan* (şimdi resmen: «Ortanca») demekle meşhûr Hisâr-i seng-bünyân» ve Kızılbaş'ın sağlam kalelerinden iken, askerimizin hücumundan «mahsûr olan gürûh-i hezîmet-sükûn»u, «terk-i evtân ve mekân eyleyüp, perâ-

(45) Bu «Khan-i-Süvârik» خان سواريك in, Bingöl dağları güneybatı eteğinde ve Muş'un Varto İlçesinin Üstükran Bucağı'nın «*Civarik*» adlı köyü yerinde olduğunu sanıyoruz. Yeni köy adları arasında buradaki «Civarikler»e, «Kartaldere» denilmektedir.

kende olmuşlar. Kal'a Hâkimi olan *Emîr Beğ Mahmûdî*, hâk-i Âsitân-i-Sa'âdet-nişâna yüzsürmek ümidile Kal'ası'nun miftâhın getürüp, Hisâr-i mezbûr ile (şimdi Van'ın Gürpınar İlçesinin Hoşap Bucağı merkezi ve yeni adıyla «Güzelsu»daki) *Khoşâb* nâm ülke dahı», Osmanlılar elinegeçti. Bu kaleden başka, Kızılbaşın «husûn-i âliyesinden (şimdi Ağrı İlinin Eleşgert İlçesindeki eski «Eleşgert-Toprakkalası»ndan ibaret olup, 1664 depreminde yıkılan) *Toprak-Kal'a* nâm Hisâr ki, ol dahı meşhûr-i âfâk olan husûn-i mu'teberesinden idi; anda mutahassın olan gürûh-i şakaavet-şükûhu, ba'zı Asâkir-i-Müslimîn mahsûr etmişler idi.» Tanrının yardımı ile burası da alındı.

«Mâh-i mesfûrun (940 Zilhiccesinin) yiğirmi ikinci (4 Temmuz 1534) günü *Bingöl* nâm mevzi'de miftâhı gelüp, meftûh ü musahhar vâkı' oldu.» Bütün bunların herbirinin fethi, uzun zamana bağlı iken, Pâdişahın adı sâyesinde kolayca zaptedildi. «Ve bunlardan gayri, şimdiye değin Kızılbaş-i evbâşa mutâba'at eden *Kürdistân Kal'aları*'ndan: *Cerem* چرم, *Bidkâr* بيدكار ve *Rûşenî* روشنى ve *Hel* حل ve *Tanuza* تنوزه nâm kal'alarun sâhibi olan *Nur-i-Alî Beğ*(46)» de, Pâdişahın kulları arasına katıldı(47).

---

(46) Bu «*Nûr-i-Alî Beğ*»in adı Şerefnâmede geçmez. Adın doğrusunun «Tur-Ali» (Turalı) olması da muhtemeldir. Hammer (V. 148) de «Mahmudlu Türk aşiretinden Emîr Beğ» deniliyorsa da, Şerefnâme (I. 300-305): «Mahmûdî» lerin Kürmanç/Kürt kolundan olduğunu; adlarının, Karakoyunlu Kara-Yusuf (1389-1420) tarafından (1406 dan sonra) «*Aşut Kal'ası*»na Beğ tayin edilen «*Şeyh-Mahmûd*»dan geldiği; bunun oğlu *Hüseyin Beğ*'in Akkoyunlular çağında *Albak* (Van-Başkal'ası) bölgesini Hakârililerden alarak, «Ahmed-beğ-Çayı» da denilen «Khoşâb» Suyu boyunda hâkim olduğu; Dünbülî Boyu ile Mahmûdîler'in birbirine düşman olduğu; Hüseyin Beğin *Hâmid* adlı oğlundan kalan üç torunundan birisi olan «*Emîre Beğ*»in, Tekelü Ulama ile Bitlis Beği Şeref Han arasındaki (Tatik'te geçen) savaşta Ulama tarafına geçtiğini ve sonra da *Şâh-Tahmasb*'a intisab eylediğini bildiriyor.

(47) Kanunî'nin «Evâil-i Cumâdelâhire Sene 941» (8-17 Aralık 1534) de Kırım Hanı «Mengli-Gerey Han Cânibine yazılan Irakayn Fetihnâmesi»nde, Sadria'zam'ın *Bitlis*'in istirdadından sonra, şu 16 kaleyi elegeçirttiğini bildiriyor: 1) Van, 2) Vastân (Gevaş), 3) Adilcevaz, 4) Erciş, 5) Bayezid (basmada: Bayburd بايبرد), 6) Amuk اموق, 7) *Abnik* (Pasınlar merkezi: Avnik) ابنك, 8) Toprak-Kal'ası (Eleşgert), 9) Siyavan (basmada: Simavat سماوات), 10) Akhtamur (Akhtamar), 11) Cerem (basmada: Herem حرم), 12) Bidkâr, 13) Ruşeni (basmada: Ruseni روسنى), 14) Hel (basmada: Hele حله), 15) Tanuza (basmada Setuda ستوده), 16) نوان (Khoy'a tâbi Nivân «نوان Kal'ası» (Şerefnâme, I. 303, olacak) (Münşeâtü's-Selâtîn, II. 2-3).

O zaman Dîvânda bulunan Celâlzâde de (y. 200a-b), İbrahim Paşa arzına uygun ve tarihleriyle birlikte, yalnız Van gölü çevresinden zaptedilenler, şöyle anı-

«*Bingöl*'de yiğirmi gün» kadar Ordu konaklandıktan sonra, *Kürt Beğleri* de katılarak(48), *Tebriz*'e doğru ilerlendi. Serasker arizasında, yukarıda anılan kale ve bölgelerin elegeçirilmesi sırasında, Osmanlı askerinden «bir ferd telef olmayup», bütün bunların «herbirinün ahvâli tedârük olunmak içün, *Şam Beğlerbeğisi Husrev*» *Paşa*'nın buraların düzen ve dirliğine memur kılındığını ve buralara «Kethudâlar ve sâir muhâfızlar» konulduğunu(49), bildiriyor.

1533 te İstanbulda Doğu-Seferi kararlaştırılırken, yeni yılın baharında Rumeli ordusundan bir kısmını alarak Pâdişahın da İran üzerine varması görüşülmüş ve Kanunî bunu kabul etmişti. Bu yüzden, 22 Ramazan 940 (6 Nisan 1534) günü Haleb'den kalkıp Diyarbekir'e doğru yürürken Başvezir İbrahim Paşa'nın İstanbul'a yolladığı arzda, Pâdişahın «Zilka'de gurresinde (14 Mayıs 1534 te) *Anadolu cânibleri*'ne teveccüh-i Hümâyûn buyur»maları, uygun görülüyordu(50). Şehzâde *Sultan Mustafa*'yı *Defterdâr Mahmud Çelebi*'ye ısmarlıyarak başkentte «Kaaimmakaam» olarak bırakan *Kanunî*, Rumeli ordusunun bir kısmı ile yola çıkmak üzere 28 Zilka'de 940 (11

---

lıyor: 1) Van, 2) Amuk اموق, 3) Siyavan, 4) Khoşâb, 5) Cerem, 6) Bidkâr, 7) Ruşenî, 8) Hel, 9) Tanuza. Celâlzâdeyi kaynak edinen Âlî de (Künhü'l-Ahbâr, y. 43b), bu dokuz kaleyi aynî imlâ ile yazar. Hammer (V, 148) Peçevî, Celâlzâde ve Ferdî'den alarak bunların adlarını şöyle gösteriyor: 1) Harem 2) Bidkâr, 3) Ruseni, 4) Khul خول, 5) Tanuz تنوز, 6) Avnik, 7) Bayezid, 8) Vaytan (doğrusu: Vastan), 9) Ahtaman اهتمان (Akhtamar).

Van gölü çevresi dışındaki kalelerden *Bayezid* ile *Toprakkal'a*, İbrahim Paşa arzında bildirildiği halde; Ferdî ile Kanunî mektubunda geçen «*Avnik/Abnik*»in anılmaması, bunun yani Pasınlar halkının gönüllü olarak Osmanlılara katılmasının, başka bir «arz» ile Pâdişâh'a duyurulmuş olduğunu gösteriyor. *Avnik/Abnik*, Bingöllerden Kars-Aladağı güneyindeki «Kağızman-Derbendi/Kağızman-Demirkapısı» boğazına varınca Aras boyunu içerisine alan bütün «Pasın/Pasınlar»ın merkezidir. Bu bakımdan Osmanlı sınırları, 1534 Haziranındaki «Avnik/Abnik»in katılması ile, Erzurum'u Pasınlardan ayıran «Deveboynu-Dağları»ndan, Kars'ı Şüregel (Arpaçayı boyu) bölgesinden ayıran iki «Yahnı-Dağları»na değin ulaşmış demektir. Osmanlıların ilk Pasın Sancağı tahrir defterinde de bu hududu görmekteyiz.

Kanunî ile birlikte gelen orduda ve dîvânda bulunan Nasûh-i Matrakî (y. 4b), çağımızda bile Ermenilerin Kürtlere «kalabalık» ve «Oğuzân» anlamına «Khujân» demelerine uyan o zamanki Kürtlük veya «Kürdistân» yerine «*Khuzân*» tabirini kullanarak, fethedilen kalelerin adlarını harekeli olarak şöyle anıyor: Başvezir İbrahim Paşa, «*Azırbaycan* ve Arâzî-i *Tebriz* ve *Khuzân* Vilâyetine varup vusûl bulıcak», «Vilâyet-i mezkûre ve mestûre Kal'alarından: *Akhlat* ve '*Adlcevaz* ve *Akhtımar* ve *Vas'ân* ve *Van* ve '*Amik* ve *Erciş*»in anahtarlarını gönderdi.

(48) Ferdî, y. 147b.

(49) Belleten, XXI. 470-471.

(50) Belleten, XXI. 466.

Haziran 1534) Perşembe günü *Üsküdar*'a geçti(51). Önünce Çingizli soyundan «*Deşt-i-Kıpçak Vilâyeti*'ne Tâcdâr ve dest-i saltanat ile bahtiyâr olan *Sa'âdet Girey*» yürüyordu(52).

«Kızılbaş» İran üzerine ilk Doğu-Seferi'ni yapan *Kanunî Sultan Süleyman*»ın, yukarıda gördüğümüz(53) 1525 Temmuzunda *Şâh-Tahmasb*'a gönderdiği «tehdîdnâme»deki Safilileri çok hor görme ve «arsa-i cihânı» Şâh'ın «vücûd-i habîsünden tathîr» etme duyguları ile Sünnî İmâm ve din ulularının Şi'iler aleyhindeki ictihâdlarına(54) uyar düşünceler beslediği, bu sırada söylendiği anlaşılan şu hamâsî gazelinden iyice anlaşılıyor(55):

(51) Celâlzâde, y. 201a; Münşeâti's-Selâtîn, I. 584.

(52) Nasûh-i Matrakî, y. 3b-4a.

(53) Yukarıda s. 125-126 ya bakınız.

(54) «Zenbilli» Ali Efendi, 1503-1526 tarihleri arasında 23 yıl İstanbulda «Şeyhü'l-İslâm/Müfti'l-Enâm» olarak, en büyük din adamı idi. Bunun ölümüyle yerine, geçen, tarihçiliği de ünlü olan Kemalpaşazâde Şemsüddin Ahmed-Çelebi Efendi, 16 Nisan 1534 te ölünceye değin 8 yıl Şeyhü'l-İslâmlık etmişti. Kanunî ilk İran Seferi'ne çıkarken, 17 Nisan 1534 te tayin edilen (ve 21 Şubat 1539 da ölen) Sa'dullah Sa'dî-Çelebi Efendi Şeyhü'l-İslâmdı. Anılan her üç Osmanlı Şeyhü'l-İslâmının da, Sünnî İmâmların ictihadlarına uyarak, Şi'î-Kızılbaş Safîlîler aleyhine *fetvâ* verdikleri anlaşılıyor. Kanunî çağının son Şeyhü'l-İslâmı (1545-1574 arasında 29 yıl Meşihatte kalan) ünlü *Mehmed Ebûssu'ud Efendi*'nin de katıldığı bu fetvâların suretlerini, Âli-Çelebi bize bildiriyor (Nusretnâme, y. 9a-11b). Hepsi beşi bulan bu fetvâlardan dördüncüsünde: «Ol zâlimler *Kur'ân-i-'Azîm*'i ve *Şerî'at-i-Şerîfe*'yi istihfâf eylemekle; ve *Kütüb-i-Şer'iyye*'yi tahkîr edüp, oda yakmakla; ve *'Ulemâ-i-Dîn*'i, ilimleri içün ihânet edüp kırmak ile; ve Re'isleri olan fâciri (Şâh'ı) ma'bûd yerine koyup, ana secde eylemekle; ve dahi hurmeti (harâmlığı) Nusûs-i-Kat'iyye ile sâbit olan envâ'-i muharremât-i dîniyyeye istihlâl eylemekle; ve *Hazret-i Ebîbekr*'le *Hazret-i Ömer* radiy-Allahü 'anhâya la'n-eylemekle *kâfir* oldukdan sonra; *Hazret-i 'Aişe-i Sıddîka*'nun berâeti ve nezâheti hakkında bunca Âyât-i-'Azîme nâzil olmuşiken, anlara ıtâle-i-lisân eylemekle *Kur'ân-i-Kerîm*'i tekzîb edüp, *kâfir* ve *mürdet* oldukları» için; ayrıca *Hazreti Muhammed*'e de «şîn getürmekle sebb-i Nebî eylemiş» bulunmalarından, «*cümhûr-i 'Ulemâ-i a'sâr ü emsâr icmâ'ı ile, katilleri helâl olup*», bunların «küfürlerinde tereddüd eden, Müslim değildür», deniliyor (Nusretnâme, y. 10a-11a).

Nasûh-i Matrakî (y. 2b-3a), Irakayn-Seferinin asıl sebebinin, Osmanlı ordusuna şöyle duyurulduğunu bildiriyor: «Şimdiki hinde *Diyâr-i Şark*'da tebdîl-i âyîn-i Şerî'at-i Muhammediyye ve tağyîr-i Mezâhib-i Millet-i Hanefiyye ve izhâr-i şi'âr-i ibâhet-i İlhâdiyye ve iş'âr-i Mezheb-i Şî'a-i blasliyye ve buğz-i Khulefâ-i Râşidîn ve hasüde E'imme-i Mürşidîn ve şetm-i Sahâbe-i Güzîn eden *Re'îs-i Rü'ûsü'l-Ahmer Tahmâsb bin İsmâil bin Hayder* nâm Şâh-i Dâll ü mudıllün vücûdu, mâye-i fitne-i âlem ve mâdde-i ıztırâb-i benî-âdem» olduğundan, temizlenmesine karar verildi.

(55) II. Mahmud'un kızı Âdile-Sultân tarafından h. 1308 (1890) yılında İstanbulda bastırılan ve dört tertip türkçe dîvânından birisi olan 236 sahifelik «Dîvân-i Muhibbî», s. 120. Ayrıca, 171 sayılı dipnotunuzdaki «Muhammes»e de bakınız.

«Allah, Allah! diyelüm; Sancak-ı Şâhî çekelüm,
Yörüyüp her yanadan *Şark*'a sipâhî çekelüm.
İki yerden kuşanalum yine gayret-kuşağın,
Bulaşup toz ile toprağa, bu râhı çekelüm.
Pâyimâl eyliyelüm *Kişveri'ni Surkhser*'ün,
Gözüne, sürme deyü dûd-i siyâhı çekelüm.
Bize Farz olmuş-iken: olmamuz *İslâm*'a zahîr,
Nice bir oturalum, bunca günâhı çekelüm.
Umarum rehber ola bize *Ebûbekr* ü *Ömer*,
Ey MUHİBBÎ, yörüyüp *şark*'a sipâhı çekelüm.»

Pâdişah, Üsküdar-Bursa Yenişehri-Kütahya-Konya-Kayseri yoluyla *Sıvas*'a geldi. 30 Zilhicce 940 (12 Temmuz 1534) günü (Konya'daki) *Akşehir*'de konaklanınca(56), Başvezir «*Paşa* ile giden *Gurebâ-Ağası* gelüp: *Van* ve *Vastan* (Gevaş) ve niçe Kal'alar fethi haberin getürdü.» 8 Muharrem (20 Temmuz) günü *Konya*'ya varılınca da, Başvezir'den «ulak gelüp: (Aras, Murat boyları ile Van gölü çevresinde) fetholunan Kılâ'un miftâhların getürdü.» 27 Muharrem 941 (8 Ağustos (1534) de *Sıvas*'ta konaklanınca (Kırım üzerinden geldiği anlaşılan Özbek) «*Yaşılbaş'dan Elçi* geldi(57). Sıvas'tan Koçhisar (Hafik) yoluyla Kelkit boyunda *Koyluhisar* önüne varan *Kanunî*, vaktiyle Fâtih'in iki defa ve Yavuz'un da Çaldıran Seferi'nde yürüdüğü anayolu tutarak, doğuya doğru ilerledi.

10 Safer (20 Ağustos) de *Erzincan*'a gelince, «*Şirvan Beği* (Şirvanşâh II. Sultan Halil, 1524-1538) tarafından âdem geldi.» 26 Safer (5 Eylül) Cumartesi günü Ordu *Erzurum* önünde konakladı. «*Pâdişâh* Hazretleri devletle, *Erzenirrûm*'da medfûn olan 'Azîzler'i ziyârete» vardı(58). «Cânib-i şimâlîsi azîm sahrâ (Erzurum-Ovası/Erzurum-Âbâd) ve cânib-i cenûbîsi kûhistân (Palandöken-Dağları) olup, zamân-i kadîmde ulu şehir ve muhkem hisâr» iken, «hâliyâ *Kızılbaş* melâ'înün zulmünden harâb» kalan Erzurum, o gün «*nazar-i ilti-*

(56) Hammer (V. 349), bu konağı «Alaşehir» göstermekle yanılmıştır.

(57) Şi'î İranlılara «*Kızılbaş*» denilmesine karşılık, Sünnî Özbeklilere de resmen «*Yaşıl* (Yeşil) *baş*» denildiğini yukarıda (bak. s. 113, Not 54) anmıştık.

(58) Irakayn Menâzilnâmesi (Münşeâtü's-Selâtîn, I. 585-586).

fât-i Pâdişâhî ile manzûr olup, ta'mirine fermân olun»du(59). Böylece, 35 yıldan aşkın bir zamandan beri ıssız ve ören olarak kalan bu koca şehir, Kanunî'nin fermanıyla şenlenerek bir Osmanlı şehri halinde yeniden canlanıp, bölgenin merkezi olmaya başladı(60).

---

(59) Ferdî, y. 152a. Kanunî ile birlikte dolaşan ve dîvânda vazifeli olan Nasûh-i Matrakî, Irakayn-Seferi'nde uğranılan başlıca şehir, kasaba, kale, köy ve geçitlerin suluboya ile minyatürlerini yapmıştır. Bunlardan, bizim gördüğümüz Bitlis (y. 99a), Kara-Amıd (y. 107a) şehirlerinin resimlerini, oldukça benzetmiştir. Erzurum şehrinin resminin (y. 18b) de böyle olması gerektir. Fakat bunda, öteden beri şerefe bölümü zelzeleden doğan çatlama sırasında yıkılmış bulunan ünlü *Çifteminareler*'in sağlam halinde üç şerefeli gösterilmesi, XIII. Yüzyıldan kalma bu eşsiz anıtın gerçek durumuna uymasa gerektir.

(60) Akkoyunlu şehri Erzurum'un, XVI. Yüzyıl sonlarındaki hâtıralara göre, Kızılbaşlar tarafından yıkılıp ıssız kalması şöyle olmuştur: «Kavl-i râvî ile Erzurum sâbıkaa Ağcakoyunlu Beğleri zamânında *İskender Beğ* derlerdi, anun Beği idi. Kaçan kim Şeyh-Hayder oğlu *İsmâil*, Karahisâr'dan zuhûr edüp Erzurum'a vardukda, İskender Beğ'i tutup öldürüp, halkın kırup, Tebriz'e çıkup, Hasan-Pâdişâh Evlâdından Hicretün sekiz yüz seksan iki (1477) tarihinde (doğrusu Celâlî takvimi ile 882=1503 ve daha doğrusu h. 908=1502 yılında) Sultân Murâd'un elinden Diyâr-i-'Acem'i alıcak, Erzurum harâbe olup, sazlık oldu» (Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân, s. 54). Erzurum Çifteminareler-Medresi'nden ibaret «Medrese-i Khatuniyye»de yazılan (istinsah edilen) bir «Halebî Kitabı»nda h. 900 (1494-1495) tarihi bitim yılı olarak gösterildiğine (A. Şerif Beygu, Erzurum, I. 135) göre şehir bu zamana değin şen bulunuyordu. 1501-1502 yıllarındaki Safîli-Akkoyunlu ve Kızılbaş-Sünnî kanlı savaşları sırasında Sünnî halkı kırılıp kaçarak ıssız kaldığı anlaşılan Erzurum, 1534 Eylülünde Kanunî'nin fermanıyla yeniden ve bir *Osmanlı şehri* olarak canlanmaya başlamıştır. Şehrin eski ahalisinden hemen hiç kimsenin 1534 ten itibaren başlayan şenlenmeyi müteakıp gelip yerleşmediği veya hayatta olmadıkları, Erzurum'daki Ulucâmi, Hatuniye, Yakutiye, Ahmediye gibi sağlam kalan eski medrese ve câmilerin hiçbirinin eski vakfiyelerinin ve mütevellilerinin Osmanlı kayitlerine geçmemesinden de anlaşılıyor. Buna karşılık, Erzurum'un batı, kuzeybatı ve doğugüney bölgeleri köylü halkının «Kızılbaş» olarak «*Bayburdlu*», «*İspirlü*» ve «*Khınıslu*» adlı oymaklar halinde göçebe olarak, Safîli devletinin kuruluşunda ve ondan sonra da ordusunda çok yararlık gösterip, Azerbaycan'a yerleşmiş bulunduğunu görüyoruz.

Sultan Göde-Ahmed (1497-1498) öldürülünce Akkoyunlu imparatorluğu, şehzâdeler arasındaki saltanat kavgası yüzünden ikiye ayrılmıştı. Kardeş çocuklarından *Sultan Murad* (1498-1508) Irak, Fars ve Kirman gibi güneydoğu ülkelerine, *Elvend Han* (1498-1504) de Şirvan, Aran, Azerbaycan ve Diyarbekir (Doğu-Anadolu) vilâyetlerine ve başkent Tebriz'e sahip olmuştu. Bunlar arasındaki karışıklığı fırsat bilen Kızılbaşlar, daha 13 yaşındaki Şeyh-Hayder oğlu *İsmail*'i Gilan'daki Lâhican'dan alarak, h. 905 (1499) baharına doğru Tarum-Khalkhal-Erdebil yoluyla Ercuvan kışlağına getirdiler. Bu sırada Şamlu, Rumlu Türkman sofuları ile (Karabağ'daki İgirmidörtlü Ulusu'ndan) Tokaçlu oymağı İsmail'in yanına derilmişti. Nevruz (21 Mart)dan sonra Mugan-Karabağ yoluyla Gökçedeniz yayla-

Kanunî Erzurum önünde konaklamadan üç gün önce 2 Eylülde *Cinis*'te konaklarken, Tebriz'den *Başvezir İbrahim Paşa*'nın ulağı gelerek: Azerbaycan'ın fethedilerek elegeçirildiği için, Vilâyetlere «zafernâme»ler gönderilmesinin uygun olacağını ve Tebriz'de kışlamak güç olacağından, Pâdişah'ın *Diyarbekir*'e varmasının iyi olacağı; ve *Gilân* Şâhının da bir Elçi göndererek Başvezir'den iltifat gördüğünü belirten arzı getirdi. Bu yüzden, *Çermik/Ilıca*'ya gelinince, ordunun Diyarbekir'de kışlaması kararlaştırılmış ve bir gün oturak edildikten

---

ğına gelince, Karakoyunlulardan Baranlu (Cihanşâh torunlarından) Sultan Hüseyin takımı da İsmail yanındaki sofulara yardımcı oldu. Oradan *Çukur-Sa'ad* (Revan)a inen ve Dokuzölüm'de konaklayan İsmail'in etrafına derilen Kızılbaşlar'dan Rumlu sofulardan *Bayburtlu Karaca-İlyas* da, *Şüregel* (Arpaçayı boyu/Gümürü)den geldi. Çukur-Sa'ad'dan kalkan İsmail, artık bir hükümdar gücü ile, «*Kakızman*» yolu ile *Tercan*'a varıp, «*Sarukaya-Yaylak*»ında konakladı ve kış için *Erzincan*'a varıp orada sofularını çoğalttı (Ahsenü't-Tevârîh, s. 25-36). 906 (1500 Temmuz) yılına girilince *Erzincan*'daki *Şâh-İsmâil*'in yanında «*Ustaçalu, Şamlu, Rumlu* (Sıvas'tan göçme), *Tekelü* (Antalya'dan gelme), *Zulkadirlu* (Maraş'tan çıkma), *Afşarlu* (Ürmiye-Van gölleri arasından gelen), *Kacarlu* (Karabağ göçebelerinden) ve *Varsak* (İçel'den ayrılmış Karsaklu) ile (Aras-Tebriz arasındaki Karacağ'dan gelme) *Karacadağ-Sofuları*'ndan yedi bin» silâhlı müridi derilmişti (Ahsenü't-Tevârîh, s. 41). «Şerefnâme»ye (II. 134) göre, (o zaman Akkoyunluların, Erzurum'u da Sancak olarak içerisine alan Erzincan Vilâyetine dahil) «*Minğgöl*» (Aras kaynağındaki: Bingöl) bölgesine gelen Şâh-İsmail, burada «*Ustaçalu boyu* içerisine vararak *yedi bin atlıyı* topladı.» Rumlu Hasan Bek, anılan dokuz boy Türkman'dan yedi bin çerisi derilen İsmail'in, «*Khulefâ Beğ*»i, *Pasın* üzerinden (Atabek) Korkora'nın «*Gürcistân*» (Çoruk boyu) ülkesine ılgara gönderip yağmalattığını; onun dönüp kendisine katılmasından sonra da «Çukhur-Sa'ad»a doğru gidilirken (Kağızman'dan doğudaki) «*Menteş-Kal'ası*»nı (Khınıslu) *Aygut oğlu İlyâs Beğ*'in eliyle zaptettiğini; oradan ilerleyip «Koyunölümü»nden *Kür*'ü aşarak *Şirvanşah Ferruh-Yesâr*'ın 20 bin atlı ve 6 bin yaya çerisini bozduğunu ve onunla bütün Şirvan Beğlerini öldürdüğünü; o kışı «*Mahmudâbâd*»da geçiren İsmâil'in ordusundan «*Ustaçalu Mehmed Beğ* ile Khınıslu Aygut oğlu İlyâs Beğ»in, «*Bakû-Kal'ası*»nı kuşatarak aldıklarını naklediyor (Ahsenü't-Tevârîh, s. 41-47). İşte bu 905-906 (1499-1500) yıllarında dokuz Kızılbaş-Türkman uruğu ile Erzincan Vilâyeti'ne hâkim olduğu anlaşılan *Şâh-İsmâil*'in, buranın bir Sancak merkezi olan ve daha 1435 yıllarındaki Akkoyunlu-Karakoyunlu savaşlarında çoğu yıkılıp bozulmuş (Mükrimin H. Yınanç, «Erzurum», İA, IV. 351) ve eski ehemmiyeti azalmış bulunan *Erzurum*'u, Akkoyunlu Sancakbeği «*İskender Beğ*'i tutup öldürüp, halkın kırup» (Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân, s. 54), bu sırada ıssız bıraktığı, anlaşılıyor.

Daha Safîli Devleti kurulurken, 1499 da «*Bayburtlu*» ve «*Khınıslu*» oymakları ile, Erzincan Vilâyeti'den çıkma «*Ustaçalu*» boyunun «Kızılbaş» olarak Şâh-İsmail'in yanında toplanıp, Azerbaycan (Tebriz) ülkesinde yerleştikleri, yukarıdaki haberlerden anlaşılıyor. Daha 856 (1452) yıllarında Akkoyunlu-Eli'nin «*Pornak*» oymağının hâkim bulunduğu «İspir Kal'ası»nda «*İspirî*» (İspirlü) diye tanınan Türkman uruğunun da (Kitâb-i Diyârbekriyye, I. 260, 261, 281), Safîlilerin hizmetinde bu-

sonra, Erzurum önünde konulmuştu(61). Başvezir İbrahim Paşa'nın «Mustafa ve Mehmed» adlı iki kişi ile 10 Safer 941 (21 Ağustos 1534) günü yazıp Tebriz'den gönderdiği arzda, *«şimdiye dek vâkı' olan fütûhât»*ın İstanbul, Bursa, Edirne, Şam, Halep ve Mısır taraflarına duyurulması dileğiyle «fetihnâmeler yazılup» sunulduğu da belirtilerek, şöyle deniyordu(62):

«Diyâr-ı Horasan'ı makarr ve girizgâh edin»miş olan *Şâh*, başkendi *Tebriz*'e (Bayındurlu ulu beğlerinden kaynı Muslu/Musullu-Türkman) *Musa-Sultan*'ı «bir niçe bin» askerle muhafız koymuş. «Azerbaycan Beğlerbeğisi *Ulama Paşa* ile Dulkadırlu (Maraş) Beğlerbeğisi *Ahmed» Paşa*, önceden «karavul tarikile ilerü *Tebriz* câniblerine gönderilüp», arkadan da ben ordu ile vardım. Bu sırada Kızılbaş'ın «ba'zı Ümerâsı ve Beğleri gelüp, mütâba'at eyleyüp ve ba'zı Kal'aların dahı sâhibleri itâ'at eyleyüp», Osmanlı hizmetine girdiler. 25 Muharrem (13 Temmuz) «günü, cümle Asâkir-i zafer-meâsir ile mahmiyye-i *Tebriz*'e» girildi. Bu sırada Şâh'ın «Kaaimmakaam»ı sayılan *Musa Sultan*, Tebriz şehrinde Ulama Paşa kolu ile cenge giriştiyse de, bozulup kaçtı. «*Tebriz*, tevâbi' ve levâhıkı ve cümle muzâfât

lunduğunu ve bunlardan «Şikârî-Sultân»ın «Erdebil ile Serâb» (Serâv) da I. Abbâs çağında hâkim bulunduğunu biliyoruz (Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 1085). Azerbaycan'daki *«Bayburtlu»* oymağından Şâhverdi Beğ, 1583 te Hamze-Mîrzâ'nın «Sohbet-Yasavulu» ve Murad-Han Sultân da Karabağ'da «Arasbâr» Sancakbeği idi (Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 341, 573, 1086). Münşî İskender Bek (Âlem-Ârây-i Abbâsîs. 141), resmî Safîli arşivine göre, *«Khınıslu»* oymağını («Tâife-i Khınıslu»), Türkman urukları arasında ve «Tâife-i Ekrâd»dan ayrı gösteriyor. «Şerefnâme» de (I. 323, 324) «İran-Kürtleri» arasında (Kacar-Eli'nden) Karabağ'daki «İgirmidörtlü» ve (Şamlu Türkmanları ulusundan) «Arabgirlü»leri «Kürt» gösterdiği halde, «Khınıslu» oymağı ile Şâh-Tahmasb'ın Beğlerinden «Khınıslu Maksud Beğ»in, «Kürt» sayıldığından bahsetmez (I. 332). Biz, Yavuz çağında ve 1534 Eylülünde Kanunî'nin şenlenme buyruğu verinceye değin ıssız ve ören yatan Erzurum şehri halkının Sünnî ve Akkoyunluluğa çok bağlı kalışlarından, 1499-1500 yılında toptan kırıldığını; ve geri kalan Erzurum çevresi köylü halkının da *«Bayburtlu»*, *«Ispirlü»* ve *«Khınıslu»* adları ile konar-göçer hayata geçerek Kızılbaş olup, Safîliler Devletinin kuruluşunda yararlık gösterip, Azerbaycan'a çekildiğini kabul edebiliriz. Bu bakımdan, Osmanlıların ıssız ve ören bulduğu Erzurum şehri ve bölgesini yeniden şenlendirip ahali yerleştirirken, artık eski Sünnî halkından kimseleri bulamadıklarını anlıyoruz. Bunun için Kanunî çağında dağ köylerine, Dicle ve Murat boylarından «istimâletlü» olarak biraz «Kürt» göçebeleri getirilip yerleştirilirken, bir yandan da eski Akkoyunlu halkından Sünniliğe bağlı Tebriz şehir halkının Erzurum beldesine 1535 te getirtildiğini göreceğiz.

(61) Münşeâtü's-Selâtîn, I. 586-587.

(62) Belleten, XXI. 471-476.

ve mülhakaatile meftûh ü musahhar olup, zabtolundu.» 26 Muharrem Cuma günü, «yiğirmi-otuz yıldan berü Cum'a-Namâzı kılınmayup, mu'attal ve mesdûd olan câmi'ler açdırılup», bunlarda ve (Akkoyunlu) «Sultan-Hasan Câmii»nde Cuma-Namazı kılındı.

«Cibillet ve hilkatleri»nde Sünnîlik bulunan ve eskiden «mektûbları gelmiş» olan *«Gîlân* ve *Şirvan Padişahları»* da Şâh'tan yüzçevirip, Osmanlılara gönülden dost olup; bunlardan, Şâh ile «nev'an karâbeti» bulunan «Gîlân Pâdişâhı *Muzaffer Sultân*», Osmanlıların gelişini fırsat bilerek, «kendü semtlerinde *Irak-ı-'Acem*'den *Kazvin* ve *Sultâniyye* ve *Tarım* ve *Khalkhal* nâm bilâd ve mevâzi'i zabtedüp», Kızılbaşları oralardan temizlemiştir. Kendisine elçi gönderdiğimiz *Hayreddin Çavuş*'la, Osmanlılara itaatini ve Tebriz'de bizimle görüşmeye geleceğini arzeylemiş olup, bu hususta Elçilerini göndermiştir. «Biddefe'ât nâme-i ihlâs-âyât gönderüp» Osmanlılardan «istimdâd ve isti'ânet eylemiş» bulunan dostumuz (Özbekli) *«Ubeydullah Han»* da, «leşger-i Tatar ile», *Horasan*'da Şâh'ın karşısındadır. Gîlân Pâdişahının aldığı habere göre, bütün «Mâverâünnehr'e Han» olan bu «Ubeydullah Han Hazretleri», Amuderya üzerinde ordusunu toplayıp Kızılbaşlara hücum için, «bu cânibden sipâh-i İslâm'un 'azîmetine intizârda imişler.»

«Bu Kulları dahı *Medîne-i Tebriz*'e geldükden sonra, Vilâyet-i *Azerbaycan*'a müte'allik olan mevâzi'ün hıfz ü hirâseti içün, Dergâh-i-Mu'allâ cânibinden Sancakbeğleri konulmak lâzım ve mühim olduğuna binâen: *Nahçıvan Sancağı*, Fermân-i-Şerifleri muktezâsınca, yedi kerre yüz bin (akça yıllık hâs) ile müşârün-ileyh Ulama Paşa kullarınun karındaşı (Tekelü) *Velî* bendelerine»;

«Ve *Meraga Sancağı*», 600 000 ile, onunla gelen «*Velî-Cân*»a;

«Ve *Mişgin ve Serâv ve Erdebil Sancağı* (gibi Gîlân'a komşu yerler) dahı», 600 000 «ile *Şâh-'Alî*»ye;

«Ve Azerbaycan'a müte'allik (Pazukî aşiretinin bulunduğu Hınıs-Malazgert-Muş arasındaki) *Avukhkân* اوخکان ülkesi(63) dahı, sâbıkda Kızılbaş-i evbâşdan nefret eyleyüp, Âstâne-i-Sa'âdet-âşyâna izhâr-i

(63) Şerefnâme (I. 329, 435-436), «Nâhiye-i Avuçkân-i Muş اوچکان موش » ve «Muş bölgesinden Avukhkân اوخکان » olarak (iki yerde de), buranın Khınus'a yakın olduğunu belirtir.

ihlâs eden eski Adilcevaz Sancakbeği iken Osmanlılara kaçıp, Keğı'da oturan (Pazukili Çolak-Halid oğlu) *Üveys Beğ*(64) kullarına»;

«Ve (Diyarbekir'in Lice İlçesi bölgesindeki) *Mihrânî Sancağı*(65), *Zırıkî* زرق *Bahâüddin*»e;

«Ve *Vastân* (Gevaş) *Sancağı* (Hakârili) Zâhid Beğ oğlu *Seyyid-Mehmed Beğ*»e(66);

«Ve *Livâ-i Çölemer(ik)*, Kürdistân Beğleri'nden olup, Südde-i-Sa'âdet-bahş'a itâ'at eyleyen (Hakârili Zâhid Beğ'in oğlu) *Melik Beğ* bendelerine»(67);

«Ve (Urmiye gölü kuzeybatı yanındaki) *Medîne-i Salmas, Nûr-i-Alî (Turalı?) Beğ* kullarına»;

«Ve *Livâ-i Sa'îd* (Sahat)-*Çukuru* (Revan) dahı, on kerre yüz bin ile, Tâife-i Evbâş-i bed-ma'âşdan yüzdöndürüp Âstâne-i İslâm-penâha itâ'at eyleyen (Talışlu boyundan) *Hamze-Sultân*(68) kullarına»;

«Ve (Kars doğusundaki Arpaçayı/Şüregel bölgesi merkezi olup, Çarlık zamanında «Aleksandropol» ve şimdi 1924 ten beri Sovyetlerce «*Leninakan*» denilen şehrin yerindeki) *Gümrü/Gümürü* dahı *Şeyhî Beğ*(69) kullarına»;

(64) Şerefnâme (I. 330, 430) de «Pazuki Üveys-Sultân/Üveys bin Khâlid Beğ» olarak anılır.

(65) Şerefnâme (I. 250) de «*Nâhiye-i Mihrânî*»nin Atak (Lice İlçesi güney kesimindeki kale/şimdiki: Antak) ile Tercil (Hazro) arasında bulunduğunu ve Mihrânî'nin, Zırkî (Zırkan) Beğlerinin Tercil-Kolunun ocaklık-yurdu olduğu yazılı ise de, Bahâüddin Beğ'in adı anılmaz.

(66) Şerefnâme (I. 96-97) de, «Vastân Hâkimi olan Zâhid Beğ oğlu Seyyid Beğ»in, babasının merkezi «Bay-Kal'ası»nda oturan ağabeğisi Melik Beğ ile iyi geçinmediği, bildiriliyor.

(67) Şerefnâme (I. 95-96), «Melik Beğ»in Hakâri ulusbeği Zâhid'in oğlu olduğunu, anlatır.

(68) Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 141. Bu «Talışlu Hamze-Sultân», sonradan yine Şâh tarafına döndüğünden, II. İsmail çağına değin Kızılbaş Beğleri arasında vazife görmüştür (Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 193, 198).

(69) Âlem-Ârây-i Abbâsî (s. 54) de, h. 935 (1529) yılında Özbeklilerle yapılan savaşta Safîlilerin «Topçubaşı Üstâd Şeyhî Beğ»den bahsedilirse de, bu «Gümürü» (Şüregel) Sancakbeği, bir başkası olsa gerektir.

«Ve *Livâ-i Rumi(ye)* (şimdi resmen «Rizâiyye» denilen Urmiye) dahı, (Goranlı Kürt Bıradost aşireti beği Sultan-Ahmed oğlu) *Gaazî-Kıran Beğ* bendelerine»(70);

«Ve (Urmiye gölü güneyinde Savuçbulak/Mâhâbâd ile Sulduz çevresini içerisine alan) *Deryâs* درياس *Sancağı* dahı, (Kanunî'nin cülûsunda İstanbul'a tebrike varan Mokrî/Mukrî Kürt boyu beği Sârım bin Seyfüddin'den ibaret) Sârım oğlu *Kaasım Beğ* kullarına»(71);

«Ve (Ağrı'da Karaköse-Doğubayazıt arasındaki «Diyadin») *Diyadinlı Sancağı, Emi* امى *Beğ* kullarına»;

«Ve (Maku ile Khoy arasındaki) *Cors*(72) ve (merkezi Maku olan) *Çaldıran Sancağı* dahı, üç yüz bin ile (Dünbüllü/Dünbülî boyundan Sökmen-âbâd Beği Şeyh-Behlül Beğ oğlu) *Hâcı Beğ* kullarına(73)

(70) «Deynever ve Şehrizol»/Şehrizor'dan gelme Bıradostlar'ın Urmiye şehrine yakın «Khan-i-Almas»da yerleşen kolundan «Sultan-Ahmedin oğlu,» bir defasında Şâh-İsmâil'in gönderdiği çeriden «bin kişiyi bir savaşta öldürdüğü» için, onun sonradan Tebriz'e itaati üzerine, Şâh ona «*Gaazî-Kıran*» lakabını takmış ve Urmiye çevresinden «Terkür ile Somay Nâhiyeleri»ni bağışlamıştı (Şerefnâme, I. 296-297).

(71) Şerefnâme, I, 288-290. Burada, Mokriler ve bölgeleri için şöyle deniyor: Akkoyunluların son zamanlarında(ki karışıklıklar sırasında), Şehrizor'dan başına derdiği Kürt-Mokri boyu ile gelip *Deryas* bölgesini (Gilâlulardan) «Çabaklu» oymağından alan *Seyfeddin*, sonradan fırsat bularak «Dölbarik, Akhtacı, Êl-i Temür (Temür-Eli) ve Sulduz bölgeleri»ni de hükmü altına geçirdi. Bunun iki oğlundan büyüğü *Sârım Beğ*, Şâh-İsmâilin yolladığı bir çeri kolunu bozmuş ve 1514 te Yavuz Selim'e itaat eylemişti. Kanunî'nin cülûsunda da tebrik adıyla İstanbula varıp, kendi ülkesinin «temliknâme»sini alarak döndü; ve az sonra öldü. Bu Sârım Beğ'in: Kaasım, İbrahim ve Hâcı-Ömer adlarında üç oğlu kaldı.

(72) Metinde «Corşen جورشن» miş (Belleten, XXI. 474). Kitâb-i Diyârbekriyye'de (I. 138) «Alıncak Kal'ası»na varan bir yol üzerindeki «Kal'a-i Coşen جوشن» de, burası olsa gerektir. Âlem-Ârây-i Abbâsî (s. 669, 695, 721, 783, 1031) de burası «Çors/Çoris چورس» olarak anılıyor.

(73) Şerefnâme, I. 303, 304, 307, 311, 312. Sonradan yine Kızılbaşlar'a dönen Dünbüllü Hâcı Beğ'e Şâh-Tahmasb, Sökmen-Ovası'nı da katıp Khoy bölgesini ni vererek onu, «Hâci-Sultân» unvaniyle Sancakbeği yapmıştır. Bu «Dünbüllüler», «şenlik ile medeniyetten uzak» kişiler olduğundan, Khoy şehrinde bir helvacı dükkânına girip, doyasıya helva yedikten sonra dışarı çıkarken, dükkâncının para istemesi karşısında: «Şâh, bu şehri helvasiyle birlikte bize inayet etmiştir» dediklerinden, Türk halkı arasında «*Şeher bizüm, helvâ bizüm*» meselinin söylenmesine ve yayılmasına» yolaçmışlardı. Hâcı Beğ'in en küçük kardeşinin adı «Ca'fer»di. Bir gün Khoy'da ilk defa Cuma-Namazına giden Dünbüllüler, Hatib'in 12 İmamın adını sayarken, «İmâm-Ca'fer»i de anışını, Dünbüllü Ca'fer sanarak: «Bu ne biçim Hatibdir ki, Hâcı-Beğ'in adını ve kardeşlerini anmayıp, en küçüğü Ca'fer'i söyledi; bir daha biz Cuma-Namazı için hazır olmıyalım», dedikleri de meşhurdur (Şerefnâme, I. 311-312).

tevcih olunup, hıfz ü hirâset-i memleket içün, yerlü yerlerine gönderildi. El-ân zikr olunan Beğler, Sancaklarında olup; *Memleket-i Azerbaycan* (Avnik'ten Erdebil'e ve Gümürü'den Derbas'a değin), Hazret-i Sâhib-Kıran-i âlem-penâhun yümn-i himmet-i hemtâları ile emn ü emân üzere olup; nefs-i *Medîne-i Tebriz* ile, meftûh olan Kılâ',ki 'Atabe-i-'Ulyâ'ya arzolunmuşdu, Nevâhisile Hâssa-i- Hümâyûn içün zabtolundu.»

«Ve *Ulama Paşa* kullarına dahı *Azerbaycan* (Tebriz) *Beğlerbeğiliği*, altmış kerre yüz bin ile vecih görülüp, tevcih olundu.»

«Ve *Medîne-i Tebriz*'e karib olan Kal'alar'dan (Nahçıvan doğusunda soldan Aras'a karışan «Alınca-Çayı» üzerindeki pek sarp ve alınmazlığı ile tanınan) *Alınca Kal'ası*'nda ve (Urmiye gölü kıyısında iskele yeri olan çok sarp) *Gögercinlik* nâm Hisâr'da ba'zı müfsidler penâh edinüp, tahassun eylemişler idi. (Şâm Beğlerbeğisi) *Husrev Paşa* bendelerini bir mıkdâr asker ile *Alınca Kal'ası*'na gönderüp(74); ve (Urmiye Sancakbeği Bıradostlu) *Gaazî-Kıran Beğ* kulları dahı, bir mıkdâr asker ile *Gögercinlik Kal'ası* üzerindedir. İnşâ'allahü'l-A'azz 'ankarib, zikrolunan Kal'alar dahı feth ü tashîr olunur. Ve *Maraga Sancağı*'na tâbi' *Sarıkorgan*(75) nâm Kal'a ki, Azerbaycan'un husûn-i nâmdârındanȣdır. Eskiden Safîlî Şâhına da bu kale yıllarca karşıkoymuşken, burası «dahı ahsen vechile fetholunup, alındı. Hâliyâ miftâhı, 'Atabe-i- 'Ulyâ'ya gönderildi. Ve mukaddemâ Şâh-i gümrâh cânibinden *Vilâyet-i Azerbaycan*'da Kaaimmakaam olan Muslu-Türkman boyundan (kaynı) *Mûsâ-Sultân* ki, ahvâli zikrolunmuşdu, hâliyâ ol dahı 'Atabe-i- 'Ulyâ'ya itâ'at ü inkıyâd eyleyüp, âdemisi geldükde istimâletnâme gönderildi. *Hudûd-i Azerbaycan* bi'l-külliyye dâire-i zabta getirilüp; *Irak-ı- 'Acem* câniblerine dahı asker-i zafer-rehberden irsâl olunmak mühim ve lâzım olmağın, *Irak* (Hemedan) *Beğlerbeğiliği*, *Bayındurlu*'dan *Murâd Beğ* kullarına münâsib görülüp, tevcih olundu.»

(74) «Tebriz'e varan İbrahim Paşa, Ulama'yı Erdebil taraflarına yollayıp, Husrev Paşa'yı Alıncak-Kal'ası'nı teshire gönderdi» (Ahsenü't-Tevârih, s. 247).

(75) T. Gökbilgin bunu (SarıKazgan «صاری قزغان» (Belleten, XXI. 474) diye okumuşsa da, doğrusu, «Emîr Temür Küregen tarafından da sarplığı ve karşıkoyması yüzünden yıktırılan Maraga'ya bağlı *Sarukorgan*» (Şerefnâme, I. 294, 296) Kalesidir. «Korgan», Çağatay-Türkçesince: «hasîn, hisâr, kal'a» anlamına gelir (Buharalı Şeyh-Süleyman Efendi, «Lûgat-i Çağatay», s. 234). XVI. Yüzyıl tahrir defterlerinde, şimdi Sarıkamış'ın Bucak merkezi olan «Karaurgan»ın adı da, eski biçimiyle «Kara-Korgan» diye, bu anlamda geçer. *Van-Kalesi*'nin bir adı da, «*Saru-Kal'a*» idi.

Başvezir ve Serasker *İbrahim Paşa* ayni arzının sonunda, «*Irak-ı 'Acem*'e tâbi' olan» yerlerden: 1) *Hemedan* Sancağı 900 000 ile Uluğ Beğ'e, 2) *Kâşân* Sancağı 600 000 ile «Bayındurlu'dan diger Murâd Beğ'e», 3) *Kum* Sancağı 500 000 ile «Bayındurlu'dan Süleymân Beğ oğlu Ferruhzâd Beğ'e», 4) (Nihavend-Kum arasında ve yolboyundaki) *Şav* (Şahve) Sancağı, 500 000 ile Hâbil Beğ oğlu Kaabil Beğ'e, 5) *Rey* (Tahran) ve *Şehriyâr* sancağı, 500 000 ile «Dur-Ali Beğ oğlu Zeynel Beğ'e», «اسحاق» da «Dulkadıroğulları'dan ze'âmet tasarruf eden *Sonkur Beğ* kullarına verilüp; müşârün-ileyh *Murâd Paşa* bendeleri dahı, külliyen 'Atabe-i- 'Ulyâ'da dirlik tasarruf eden *Şarklu* (Akokyunlu) *Tâifesi*'le(76) *Irak*'a irsâl olundular», deniliyor. Yine bu arzın sonunda, «*Ulama Paşa* kulları dahı, *Erdebil Nevâhîsi*'nden ba'zı müfsidler bir dağa (Erdebil yaylağı 4810 m. yücelikteki Sabalan/Savalan-Dağı'na) tahassun eylemişler, anlar üzerine gönderilüp; inşâ'Allah, cem'iyyetleri perâkende oldukdan sonra, anlar dahı *Irak* cânibine varup, *Murâd Paşa* bendelerile bile ol cânibün feth ü teshîri husûsunda olurlar», deniliyor.

Artık «Hudûd-i Azerbaycan»ın Kızılbaşlardan «tathir olun»duğunu arzeden İbrahim Paşa, «*Tebriz'de Kal'a binâ* olunmasını fikredüp, ba'zı münâsib mahal (Şenb-i-Gazan'da) tedârük olunup, binâsına mübâşeret olundu» diyerek, *Pâdişah*'ın da, «yörüyüp *Azerbaycan*'a *müte'allik olan Erciş* nâm mahalle değin gelmek bâbında» himmet buyurmasını diliyerek, «sa'âdet ile kış, *Diyârbekir*'de kışlamak münâsibdür, ana göre tedârük buyurula», diyordu(77). Başvezir'in arzından, Aras solunda *Alınca*, Urmiye gölü kuzeybatısında *Gögerçinlik*, bu gölün güneydoğusunda *Sarukorgan* gibi üç sarp kale ile, *Erdebil*'de (Sabalan gibi) bir yüce dağdaki karşıkoymadan başka, Safîlîlerle ciddî ve toplu bir savaş yapılmadan, koca «*Azerbaycan*» ülkesinin kolaylıkla işgal edilerek, Sancakbeğlerinin de tayin edildiğini öğreniyoruz. Fakat, *Şâh Tahmasb*'ın doğudan gelişi ile iş değişecek ve Sünnî Osmanlılara itaat etmiş gibi davranan bütün bu bölgeler, 1534-1535

(76) Buradaki gibi, XVI. Yüzyıl Osmanlı kaynaklarında geçen «*Şarklu*» deyimi ile, *Akkoyunlular* anlatılıyordu. Dîvân edebiyatımızdaki «Şarkî/Şarkı» adı da, bundan gelse gerektir. Yoksa, rahmetli müzikolog Mahmud R. Gazimihal'ın ders ve makalelerinde ilerisürdüğü gibi, «Şarkı» sözü, türkçe «Çağırkı/Çağırgı»dan bozma olamaz. Öteden beri Klâsik ve Halk musikisi makamlarımızdaki «Türkmanî», «Türkistanî», «Çukurova», «Gereylî», «Varsağı», «Türkü», «Kürdîli» ve «Hüseynî» adları da, birer uruk ve bölge adından gelmektedir.

(77) Belleten, XXI. 476.

kışında Kızılbaşların eline yeniden ve daha kolaylıkla geçecektir (78).

Erzurum'dan ordusu ile 6 Eylül 1534 te *Hasankal'ası*'na varan *Kanunî*, Çobanköprüsü-Alagöz-(Tahirgediği) Boğaz-İmankayası konakları geçilerek, 1 Rebî'ülevvel 941 (10 Eylül 1534) Perşembe günü varılan Eleşgerd-Ovası başındaki «Aydın» (Beğ) köyünden, kestirme Tebriz yolunu bırakıp, *Erciş* yoluna girdi. Güçlükle geçen bir haftalık yolculuktan sonra, 16 Eylülde *Erciş*'e varan ve geriden topların gelmesini bekliyen Pâdişâh'a, Horasan'dan ordusu ile dönen *Şâh Tahmasb*'dan korkarak: «*Şâh'a Şâh gerekdür*» diyenlerin sözüne uyan *Başvezir İbrahim Paşa*'nın gönderdiği ulak geliyordu. 11 Rebî'ülevvel (20 Eylül)de Başvezirin Erciş'e koşturduğu «*Çavuş Ferhâd* ulağla gelüp: *Kızılbaş* içün "geliyor" deyü haber getürmeğin, *Tebriz* tarafına göçmek içün Otak gitdi. Ve *dîvân* olup, (Vezir) Paşalar varup içerü girüp, müşâvere olundu. Ba'ded-dîvân, Alaşehirlü *Çavuş Mehmed-Çelebi* ulağla gelüp: *Kızılbaş*'dan kaçup gelmiş *Arık-Halîl* nâm bir Korçuyu *Serasker* Hazretleri göndermiş, getürdü.» Ertesi 21 Eylülde *Erciş*'ten kalkan Pâdişâh, Bendimâhî-Hoy üzerinden çabucak aşarak, 16 Rebî' ülevvel (25 Eylül)de *Akhtakhanı* konağına varınca, «bugün dahı alay olup: *Serasker* Hazretlerinden ta'cil gelesüz deyü, ulak geldi(79)». Bunun üzerine üç konağı bir ederek daha çabuk ilerliyen *Kanunî*,

(78) Ahsenü't-Tevârîh, s. 248. Burada, Tebriz'deki Musa-Sultan'dan gelen haberlerden: Sultan Süleyman'ın Tebriz'e doğru geldiği ve İbrahim Paşa'nın da ilerliyerek Irak'a yürüyeceği, (Harat yaylağı) «Öleng-Neşin'de Şâh'ın kulağına eriştiği» yazılmakla; Bingöl'den Erdebil'e varınca Azerbaycan topraklarının alınmasını ve dört aydan beri sefer zamanını boş geçirmekteki Tahmasb'ın çekingenliği, mazur gösterilmek istenmiştir. Yine burada, öncü olan «İbrahim Paşa'nın 90 bin atlı ile» geldiğinde de çok mübâlağa vardır. Âlem-Âray-i Abbâsî (s. 67) de de Şâh, ayni şekilde mazur gösterilerek, «Öleng-Neşin»de hazırlığı görülen «*Mâverâünnehir yörüyüşü*»nün bırakıldığı ve İbrahim Paşa ordusunun 80 bin kişiyi bulduğu, anlatılıyor.

(79) Belleten, XXI. 478 de sureti bulunan ve 12 Rebî'ülevvel 941 (21 Eylül 1534) günü akşamı veya ertesi gün yazılan arz olacak. 25 Eylülde «Akhta-Khanı» konağında Padişahın aldığı anlaşılan bu mektupta Başvezir şöyle diyordu: «Bundan akdem Şah»ın «Horasan»dan berü gelüp çıkduğu, Dergâh-i-Mu'allâ Çavuşları'ndan (Alaşehirli) Mehmed Çavuş ve ba'dehu *Ferruh Çavuş* bendelerile 'Atabe-i-'Ulyâ'ya arzolundukdan sonra, makhûr-i mezkûrun Beğleri, kendüden mukaddem berüye karîb mahalle gelüp, kendüsü 'akablerince bile idügü ma'lûm olmağın», Tanrıya sığınarak, Tebriz yanındaki *Sa'adâbâd*'dan 11 Rebî'ülevvel (20 Eylül) Pazar günü göçülüp, «bir konak ilerü *Ucan* nâm mahalle», ertesi gün konulduğu sırada, «düşman tarafından dil alınup: 'adûy-i makhûrun ilerigelen Beğleri askerile Ucan'a karîb *Miyâne* (Miyanec) nâm mahalle geldükleri muhakkak olduğu ecilden, Asker-i mansûrdan on bin mıkdârı kimesne çıkarılup karavul tarîkile gönderilüp, bi'l-cümle a'dây-i makhûrla gereği gibi ulaşılmışdur»; «bunca zamândan berü kaçup uzak

19 Rebî'ülvevel 941 (28 Eylül 1534) Pazartesi günü *Tebriz* önünde konaklayınca, «*Tebriz halkı* cümleten çıkup, Pâdişâhı istikbâl edüp, (yoluna) binihâye kumâşlar, bezler döşediler.» İki gün sonra da, *Ucan*'da olan Başvezir ordusu ile Pâdişah ordusu birleşti. 26 Rebî'-ülevvel (5 Ekim)de ileri gidilirken, «*Şirvânşahoğlu Mehmed-Mîrzâ*'yı Ser'asker ta'yin edüp *Tebriz*'de kodular. Bayburd Beği *İdrîs Beğ* ve Kemakh Beği *Sinân Beğ* ve Karahisâr-i-Şarkî Beği (Diyârbekir Fâtihi iken 928/1522 de ölen) Bıyıklu-Mehmed Paşa oğlu *Mustafâ Beğ* ve Aydın Beği *İhtiyâr Beğ*, bu cümle Beğleri sipâhîlerile Tebriz Muhâfazası içün müşârün-ileyh *Mehmed-Mîrzâ* ile bile durmak emrolundu»(80).

Horasan'dan yirmi bir konakta Rey (Tahran) yanındaki «*Kebûd-Künbed*»e gelen *Şâh Tahmasb*, buradan ilerliyerek *Kazvin*'e varınca, kardeşleri *Behrâm-Mîrzâ* ile *Alkas-Mîrzâ*'yı *Şamlu Hüseyin Han*'ın Şamlu Türkmanları çerisiyle birlikte *Tebriz* üzerine gönderdi. Bu öncüler, Kızılözen boyunda *Karaağaç* önünde İbrahim Paşa kolu ile savaşırken Kûh-i-Gilûye Hâkimi *Afşarlu Elvend Han* da kalabalık askeriyle Behrâm-Mîrzâ koluna katıldıysa da; Kızılbaşlar, toplardan korktuklarından, dağa doğru çekilerek savuşup, oradan *Pâdişâh*'ın *Miyânec*'i geçip *Sultaniye*'ye geldiğini duyarak *Ebher*'deki Şâh'ın yanına döndüler(81). Avrupa'da Almanya İmparatoru *V. Karlos* ile kardeşi Avusturya Kıralı'nın meydan cenginde Kanunî'den korkup savaşa yanaşmamalarına, 1526 daki Mohaç Savaşında Macaristan Kıralının ordusuyla birlikte yokolması korkunç bir ibret teşkil ediyordu. Doğu'da da, 1514 te Çaldıran'da babası *Şâh-İsmail*'in Osmanlı topları ve üstün güç-

memleketlere gitmiş» olduğu halde, Tanrıya çok şükür ki, Pâdişahımızın uğuru ile, «kendü ayağı-ile gelmişdür.» Böylece düşman, «ziyâde karîb olmuşdur. 'Atabe-i-' Âlem-penâhun gubâr-i tayyibelerinden ümmidür ki, sa'âdet ü ıkbâl ile, *yörümekde isti'câl olunup, dört-beş gün içinde erişmek bâbında* 'ulûv-v-i inâyet-i Hazret-i Sâhib-Kırânî mebzûl ü ma'tûf buyurula. Ve hem (Pâdişahın yanındaki) *Rumeli Askeri* kullarına ilerü ta'cille erişmeğe icâzet-i âlî inâyet oluna. Bu husûs içün, Dergâh-i-Mu'allâ Çavuşları'ndan *Ahmed Çavuş* bendeleri irsâl olundu.»

Pâdişâh Tebriz'e yaklaşırken de Ucan'dan Başvezirin kendi elyazısıyla ve bozuk bir imlâ ile gönderdiği arz mektubunda: «Kızılbaş, ... bendenüz ki yörüdüm, haber almış dönmüş. Karavul gönderdüm ki: Şâh'dan gayrı kim var ise buluşsunlar, eğer Şâh kendi ise, bendenüz buluşurın ... hemân Sultânum, inâyet eylen, *Tebriz'e konman*; geçün bendenüz konağına konun, esili vardur. Ve hem *Tebrizâbâd* (Şenb-i-Gazan) *Hisârı* tamam oldu, Sultânımun himmetile...» (Belleten, XXI, vesika IX, fotokopi).

(80) Celâlzâde, y. 200b-201a; Münşeâtü's-Selâtîn, I. 586-588.

(81) Ahsenü't-Tevârîh, s. 238-239; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 67.

lü ordusu karşısında korkunç bir bozguna uğradığını gören Kızılbaş Beğlerinin öğüdüyle *Şâh-Tahmasb*, Kanunî ile meydan muharebesinden son derecede çekiniyor ve onun geçebileceği yerlerdeki azık ile yemleri yokederek, konakları ıssızlaştırmak yoluyla pasif bir karşıkoymayı tercih ediyordu. Kanuninin bundan sonraki seferlerinde de Tahmasb, ayni taktiği kullanacak ve hep kaçamaklı davranıp, Osmanlı ordusunun çekilişinden ve kıştan faydalanmaya bakacaktır.

5 Rebî'ülahir (13 Ekim) de Zengân/Zencan'dan sonra *Sultaniye* şehrine varan Pâdişâh'a: «*Şâh*'un kaçduğu haberi ve (Erdebil güneyinde, Gilân batısında ve Kızılözen'in kuzey dirseği boyundaki Tarum ile Khalkhal Vilâyeti Vâlisi) *Dulkadırlu Mehmed Beğ* (bin Kör-Şâhrukh) itâ'at edüp, *Kızılbaş*'dan kaçduğu haberi geldi.» Ertesi (14 Ekim 1534) günü, «*Beğlerbeği* olan *Dulkadıroğlu Mehmed Han*(82), bin mıkdâr yarar âdem ile» gelince, «Çavuşbaşı karşılayup getürdü, *Ser'asker Hazretleri'*-nün otağına karîb yerde çadırlar kurulup kondurdular. Ve *Ser'asker* dî-

(82) Ferdî (y. 155a) buna «Sultâniyye Beğlerbeğisi» demekle yanılmıştır. Menâzilnâme'de eski vazifesi belirtilmemiştir. O zaman orduda bulunan Nasûh-i Matrakî de (y. 32b): «Kendü (Şâhın) Ümerâ-i kalîle ve küberâ-i zelîlesinden mansûrü'l-ekâbir ü'l-a'yân Sıfahân Beğlerbeğisi Mehmed Han», Dergâh'a gelerek itaat etti, diyor. Celâlzâde (y. 205b) doğrusunu yazarak, gizlice Sünnîliğe bağlılığını bildirip, şöyle diyor: «Urug-i *Zulkadirlu*'dan Şâhrukh Beğ oğlu *Mehmed Han* ki, abâenceddin Âstâne-i Hilâfet-penâha ihtisâs eden erbâb-i 'izz ü câhdan zâtında kemâl-i sıdk u diyânet, vefûr şehâmet ü celâdet ile ma'rûfdur; evân-i şebâbda ba'zı ârıza ve inkılâb sebebi ile (galiba 1516 da Dulkadırlu Beğliğini Osmanlılar ortadan kaldırırken) 'Acem-Şâhı'na iltica eyleyüp, anda varup *Tarum ve Khalkhal Hanı* olmuş idi. Lâkin, tabi'ati İslâm ve diyânet ile mecbûl olmağla, dâimâ Dârü'l-İslâm'a hicret ârzûsunda olup, Leşger-i Dîn karîb olıcak, anlardan rûgerdân olup, 'Atabe-i-'Ulyâ'ya gelüp, itâ'at eyledi. Mahall-i mezbûrda (Sultâniyye'de) anlar içün bir gün oturulup, yarındası müşârün-ileyh Han, Hazret-i Pâdişâh-i Hümâ-câhun» tahtı ayağına «yüzsürüp, envâ-i merâhim-i cemîle-i Hakaniyye ile mer'î ve hoş-dil oldular.»

Kanunî, *Mengli-Gerey Han*'a gönderdiği fetihnâmede, kendisinin arkadan Rumeli ve Karaman (Konya) Beğlerbeğileriyle *Ebher*'e yetiştiğinde, Kızılbaşla savaş olduğunu; savaşı kazanıp Ebher'den beride olan «Savın (Sayın)-Kal'a» şehrine gelindikte, Kızılbaşlar çekilip, ağırlıklarını da bırakarak, «perâkende ve perişân olduklarında, a'yân-i memleketden Tarum ve Khalkhal Hanı olan Zulkadırluoğlu Cenâb-i Emât-meâb *Mehmed Han* dâmet-i me'âliyehu ki, cibilleti dîn ü diyânet (sünnîlik) ve hilkati sadâkat ü istikaamet üzere olmağın, ba'zı *Sultânlar* ile ol tâife-i dâlleden yüzdöndürüp ve müşârün-ileyh Ser'aker-i-Sultân'a gelüp», itaat eyledi (Münşeâti's-Selâtîn, II. 5). Şerefnâme (II. 183) de de, «Tarum ve Khalkhal Vâlisi *Zulkadıroğlu Mehmet-Sultân*», deniyor.

vân edüp: mezbûr *Mehmed Beğ* ve bile gelen (Dulkadırlu Kaya-Sultân ile Tekelü Burun-Sultân oğlu Hüseyin-Sultan/Han'dan ibaret) *iki Beğ*, dahı ba'zı Kızılbaşlar elöpdüler»(83).

En büyük dîvân şâirlerimizden *Ömer Nef'î*'nin dedesi *Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ*'in de bu sırada ağabeğisi *Mehmed Han* ile birlikte *Sultaniye* şehrinde Osmanlı hizmetine girdiği anlaşılıyor. 1535 güzünde Erzurum ile Pasınlar'a tayin edilen bu ağabeğ ve kardeşin, daha ilk günden Kanunî'den çok iltifat gördükleri, resmî «Irakayn Menâzilnâmesi»nde şöyle belirtiliyor: *Ebher* şehrinde konaklandığının ikinci günü olan 8 Rebî'ülâhir 941 (17 Ekim 1534) de, «*Kızılbaş*'dan gelen *Şâhrukh Beğ oğlu Mehmed Beğ*'e yüz bin nakıd akça (50 akça=1 altından 2000 altın) ve iki kaftan ve beş dülbend ve bir mücevveze (kavuk); ve kendüyle gelen *üç Beğ*'ün (Tekelü Hüseyin-Sultan ile Kaya-Sultan ve Dulkadırlu Mehmed'in kardeşi Mîrzâ-Ali Beğ'den) birisine yiğirmi bin akça ve bir çatma ve iki dülbend ve bir mücevveze ikisine on beş(er) bin nakıd ve birer kaftan ve ikişer dülbend ve birer mücevveze in'âm verildi.» Ertesi günde dîvân olup, Mehmed Beğ/Han ile, birlikte gelenler Pâdişâhın elini öptüler. Ebher'den sonraki «Köşk-i-Rübâblar» köyünde 12 Rebî'ülâhir (21 Ekim) de konaklanınca, «*Ulama Paşa*'ya ve *Zulkadırlu Mehmed Beğ*'e *Tebriz*'e varmağa icazet verilmeğin, yol üzerinde inüp ikisi de elöpdüler»(85). *Pâdişah* ordu ile *Bağdad*'a doğru giderken, bu sırada Dulkadırlu Mehmed Han'a da «Sancak ile» riayet edilerek, «andan sonra *Adilcevaz* cânibine irsâl olunup; ol cânibde vâkı' olan benderlerün hıfz ü hirâseti tedbîrinde ıkdâm edüp; ve *Ulama* (Paşa) *Tebriz* ile *Van* cânibine irsâl olunup, ol tarafun mesâlik-i pür-mehâlikün zabtı maslahatı içün durup», oralarını gözeterek koruma vazifesini aldı(86).

Kanunî daha *Sultaniye*'de iken keskin soğuklar başlamış ve kardan askerler ile binek ve yük hayvanlar ıbunalıp, telefata uğramıştı. Azık ve yem darlığı yüzünden, ordu ile bir ân önce Şehrizor yoluyla *Bağdad*'a

(83) Ahsenü't-Tevârîh (s. 249) «Kaya-Sultân ile Tekelü Burun-Sultân oğlu Hüseyin-Sultân»; Âlem-Ârây-i Abbâsî (s. 67), yalnız «Tekelü Burun-Sultân oğlu Hüseyin Han» diyor. Şerefnâme (II. 183), «Kaya-Sultan»ın da «Zulkadırlu»dan olduğunu bildirerek, Mehmed-Sultan ve Tekelü Hüseyin-Sultan ile sayısı üçü bulan bu itaate gelenler, «üç bin kadar Kızılbaş ile Sultan Süleyman ordusuna katıldılar», demektedir.

(84) Ferdî, y. 154a-155a; Münşeâti's-Selâtîn, I. 588.

(85) Münşeâti's-Selâtîn, I. 589.

(86) Nasûh-i Matrakî y. 33a.

varmaya uğraşıldı. Bu sırada Şâh tarafındaki Tekelü Beğlerinden Horasan Beğlerbeğisi *Gaazî Han* da Osmanlılar'a geçerek, Tebriz'e varıp, *Ulama Paşa* koluna katıldı(87). Osmanlı ordusunun bu seferde en doğuda vardığı *Karakan/Kharakan* yaylağı aşılırken, insan, hayvan ve topça zayiatı çok oldu ve Isfahan yakınındaki Deregezen/Derrecüzin-Hemedan yakınındaki Elvend dağı- Kasrişirin- Dokuzölüm suyu üzerinden Bağdad'a yaklaşıldı. *Bağdad Beğlerbeğisi Tekelü Mehmed Han*, Osmanlılara katılacağı haberini yollayıp oyaladıktan sonra, bütün Bağdad halkının itaat ederek kale anahtarlarının Padişah'a sunulması dileği karşısında, Şâh'tan aldığı emre uyarak hiçbir mukavemet gösteremeden, «bütün tevâbii ile şehirden gemilerle çıkıp, Basra ve Dizful yolu ile Şuster ve Fars'ın merkezi Şiraz»a savuştu. Tekelü Ulama ile Gaazi Han'ın tarafını tutarak Osmanlılara katılmak isteyen öteki Tekelü Beğleri ile Bağdad halkı, öncü olarak gelen Başvezir İbrahim Paşa'ya, 28 Kasım 1534 te şehrin kapılarını açtılar; bütün burçlara Osmanlı Bayrağı çekildi(88).

30 Kasımda Bagdad'a giren Kanunî, Hanefî Mezhebi'in kuran İmâm-i-A'zam Ebû-Hanife'nin kaybolan mezarını buldurup onartırırken, 1534-1535 kışında da bütün «*Irak-ı-Arab*», *Basra* ve *Muşa'şa'* ile *Katîf* ve *Bahreyn-Adaları* ile birlikte zaptedilip, (Fuzûlî'nin «Şikâyetnâme»sini gönderdiği) yeni Tuğracı ve Nişancı Tosyalı Celâlzâde Mustafa-Çelebi'nin nezaretinde tahrir edilerek, evkafı da yazıldı(89). Böylece, Kanunî'nin ilk Doğu-Seferi'nde gözetilen gayeye erişilmiş: Bitlis Beğliği yeniden elegeçirildikten sonra, Bingöl'den Erdebil'e değin «Azerbaycan» ülkesi de 1534 te işgal edilmiş ve merkez Bağdad ile bütün Arap-Irak'ı fethedilmiş oldu. Fakat, Safîli başkendinin bulunduğu ve Türkman uruklarının en verimli yurdu olan Azerbaycan ülkesi —merkezi Avnik/Abnik olan Pasınlar dışında— o kış yeniden *Şâh-Tahmasb*'ın eline geçmiş ve Ulama Paşa da Van Kalesinde kuşatılarak bunaltılmıştır.

Pâdişâh ile ordusunun Bağdad'a varışını fırsat bilen *Şâh-Tahmasb*, başkendi *Tebriz*'i kurtarmaya yürüdü. Bu sırada Osmanlılar'a geçen Horasan Beğlerbeğisi *Tekelü Gaazî Han* Şâh'la arasının açılmasından

(87) Ahsenü't-Tevârih, s. 250; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 68; Şerefnâme, I. 440, II. 183.

(88) Celâlzâde, y. 205b-207b; Ahsenü't-Tevârih, s. 250-252; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 68.

(89) Celâlzâde, y. 209a-219b.

korkarak, Tebriz'e varınca, boydaşı *Ulama Paşa*'ya *Şah*'ın üzerine gelmekte olduğunu söyledi. Ulama da, Dulkadırlu Mehmed Han ve öteki Osmanlı Beğleri ile Tebriz'den ve yeni yapılan Şenbi-Gazan Kalesinden çekilerek, müdafaaya çok elverişli olan *Van Kalesi*'ne gelip, burasını korumaya baktılar. Tebriz'i kolayca geri alan *Şâh-Tahmasb*, kardeşi Sâm-Mîrzâ ile kendi aleyhine aşırı dostluk kuran ve Osmanlılara geçmesi sezilen kızkardeşinin oğlu Şamlu Hüseyin Han'ı idam ederek, Ulama'dan yirmi gün sonra *Van* üzerine vardı. Burasını sıkı kuşattıysa da, alamayınca, kalenin eteğinde kışlayıp, bütün yollarını kestirdi ve kışı böylece Vanı kuşatmakla geçirdi(90). *Ulama Paşa*, Van'ı güzelce koruyarak, Kızılbaşları top ve tüfek menzili sınırından içeriye sokmadığından, onlar da, «taşradan Hisâra gelen yolları münsed kılup, mübârizin-i Kal'aya ta'cize kasdetdiler»(91).

23 Mart 1535 te *Kerbelâ*'da Hazreti Ali ve oğullarının türbelerini ziyaret ettiği sırada Ulama Paşa'dan gelen bir ulak, Pâdişâh'a Van'a yardım etmesi dileğini duyurdu. 28 Ramazan 941 (31 Mart 1535) günü Pâdişâh Bağdad'dan yola çıkarak, Tebriz üzerine yürüdü. 22 Şevvâl (26 Nisan) günü *Göktepe* konağına varılınca, Pâdişâh'ın Tebriz'e yürüyeceğini anlayan Kızılbaşlar'ın Van kuşatmasını kaldırarak, «kuskuna kuvvet firâr» ettikleri haberi geldi. Bu konakta, ordunun kışlaklardan dönen kısmının gelip yetişmesi için bir hafta oturuldu. 25 Mayısta *Kızıldere* konağına varılınca, Ulama Paşa'dan gelen bir ulak: Şâh'ın yeniden *Van* üzerine vardığı ve kardeşi *Sâm-Mîrzâ*'nın da Pâdişâh'a itaat etmek üzere yola çıktığı haberini getirdi. 20 Zilhicce (22 Haziran) günü *Sarıcakamış* konağında, Şâh'ın *Eşikağası* (Teşrifatçısı) *Tâçlu Han*, barış dileğinde bulunarak, anlaşmak için Elçiler tayinini istediyse de, «tecessüse geldüğü» anlaşılarak, geri gönderildi. Maraga ve Ucan üzerinden, 29 Zilhicce (30 Haziran) günü *Tebriz*'e varan *Kanunî*, ikinci defa bu başkende varıp *Sâ'dâbâd* düzünde konakladı ve 4 Muharrem 942 (5 Temmuz 1535) te şehre girip, Şâhın Sarayı'nı seyrederek, Akkoyunlu *Sultan Hasan Câmii*'ni temizletip minaresinde ezan okuttu. On beş gün Tebriz'de kalan *Kanunî*, Şâh'ın Isfahan'a çekilmişken, ordusunu toplayıp *Sultaniye*'ye gelmiş olduğunu duyunca, 20 Temmuzda buradan ordu ile Şâh'ı yakalamak üzere yürüdü. 3 Safer (3 Ağustos) ta, Ucan-Miyane-Kızılözen-Sultaniye-Kaydarnebi-Tahtisüleyman üzerinden aşılarak *Deregezin*'de konakla-

(90) Ahsenü't-Tevârih, s. 250-252; Âlem-Ârây-i Abbâsı, s. 68; Şerefnâme, II. 184.

(91) Celâlzâde, y. 210a-219b.

nırken, savaştan kaçan Şâh'ın, yeniden Elçiler gönderip, «ciddi» bir barış istediği anlaşılınca, artık boşuna ileri gitmekten vazgeçildi. Deregüzin'de dört gün daha oturulup, beşinci günü Tebriz'e doğru geri dönüldü(92).

Böylece, Osmanlı ordusuyla karşılaşmadan daima çekinen Şâh-Tahmasb, düşmanını, sefer yorgunluğu ve azık darlığı ile yıpratarak geri çekilmeye mecbur kılmış ve kendi ordusunu dinç ve bütün olarak elinde tutmuş oldu. 20 Ağustosta *Tebriz*'e gelen Pâdişâh, üçüncü defa uğradığı bu şehirde kalmadı; *Hıyâbân Bahçeleri*'nde konaklayıp altı gün kaldıktan sonra, yedinci günü Anadolu'ya dönmeye karar verdi. 27 Ağustosta *Tebriz*'den kalkılarak ve *Merend* yanından geçilerek, *Khoy* üzerinden 12 Rebî'ülevvel (10 Eylül) de *Erciş*'e varıldı(93). Bu sırada Tebriz'den ayrılan «Halife» ve en ulu İslâm Pâdişahı *Kanunî*'nin, bu eski Akkoyunlu başkendinde, daha 1525 te mektuplar aldığı Sünnî Ahaliden istiyenleri, bu defa 1535 Ağustosu sonuda «Rûm'a sür»mek üzere(94) ordu ile birlikte yola çıkarıp, geçen yıl türbelerini ziyaret ederken şenlenmesini buyurduğu ulu ve ıssız ören şehir *Erzurum*'a gönderip yerleştirerek, burasını şenlendirdiğini; çevresindeki kasabalardan ayrı olan Erzurum şehri halkının, tıpkı bugünkü Tebrizliler gibi «ke»yi *«çe»* ve «ge»yi *«ce»* biçiminde söyliyen bir Türkman ağzıyla konuşmalarından anlıyoruz(94a). Herhalde Kanunî, kendisini Safî-

(92) Celâlzâde, y. 220a-223b; Münşeâti's-Selâtin, I 595-596.

(93) Celâlzâde, y. 224a-224b; Münşeâti's-Selâtin, I. 596-597.

(94) Şâir Mehmed Za'îfî, «Kitâb-i Sergüzeşt-i Za'îfî», y. 156b (bu sırada Tebrizi gözen Müellif, Kanunî'nin, Diyarbekir Beğlerbeğisi Mehmed Paşa'ya Tebrizi idare ve «istimalet»le âdil davranmasını buyurduğunu belirterek, Paşa'nın 40 günde «Tebriz'e ra'iyet»i topladığını anarak, Padişahın buraya gelip, ordu ile Anadoluya dönerken: *«Revân Tebriz halkın Rûm'a sürdü»*ğünü de bildiriyor).

(94a) Bütün Anadolu'da, yalnız (Of dışında) Tırabuzon-Rize arasındaki halkımız ile, Erzurum şehri, Tebrizliler gibi «Ke»yi *«Çe»* ve «Ge»yi *«Ce»* biçiminde söylerler. Bunlardan birincileri, Sultan Selim, şehzâdeliği sırasında, Tebrizden kaçan Akkoyunlularla birlikte kendi sancağındaki bu kıyı bölgesine yerleştirmiştir. Erzurum halkını da 1535 te Kanunî'nin Tebriz'den «Rûm'a sürdü»ğü istekli Sünnî halktan getirttiği anlaşılıyor. Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun Türk Dil Kurumu'nca 1946 da İstanbulda bastırılan «Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar: Ordu, Giresun, Trabzon, Rize Yöresi Ağızları» kitabında (s. 148-153, 157-159, 183-184, 242-245) «Sürmene Ağzı» ve (s. 259-264, 267-268, 271, 276-281, 283-302) «Pazar (Atine)-Rize Ağzı» metin örneklerinde; daha önce de müzikolog Ahmet Adnan Saygun'un 1937 de İstanbulda basılan «Rize, Artvin ve Kars Havâlisi Türkü, Saz ve Oyunları Hakkında Bazı Malûmat» adlı kitabında da (s. 31) yerli ağzı ile tesbit edilen bir «Rize Türküsü»nde bu hususiyetleri görüyoruz. Sürmene-Rize ile Erzurum ve Tebriz halkının: *Cöz*/göz, *Türç*/Türk, *çörüç*/körük, *cavur*/gâvur,

liler aleyhine sefere çağıran dilek mektuplarını gönderen ve 1534 te gelişinde yoluna «kumâşlar ve bezler» döşeyerek gönülden ve sevinçle karşılayan Sünnî Tebriz Halkını, *Şâh-Tahmasb*'ın öcalmasına bırakmış olmasa gerektir.

10 Eylül 1535 te varılan *Erciş*'te konaklanıldığının üçüncü günü, eski Tarum ile Khalkhal Beğlerbeğisi ve yeni Sancakbeği olarak Adilcevaz'a tayin edilip, geçen yıl Van'ı koruyan *Mehmed Han* takımından olduğu anlaşılan «*Zulkadırlu*'dan on iki nefer kimesne», çavuşlar ile «*Adilcevaz Kal'ası*'na top alup gitmek buyuruldu.» 7 Rebî'ülâhir (5 Ekim) de *Bitlis*'e gelen *Pâdişâh*'a, kışın Van'ı kuşatan Tahmasb'a gizlice itaat ettiği için, Malatya Sacakbeğliğine tayin edilmişken, oraya gitmeyip Kızılbaşlar tarafına geçen Rojekili Ocaklı Sancakbeği *Şemsüddin*'in anası, Bitlis Kalesinin anahtarlarını teslim etti; burası da, çevresiyle birlikte Ulama Paşa'ya verildi. Bitlis'te iki gün konaklayıp oradan *Diyarbekir*'e dönen Pâdişâh, Bitlis konağında iken, *Kızılbaş*'dan gelen» Beğlerin yeniden tayinlerini buyurdu. Bu arada, *Dulkadırlu* «*Mehmed Han*'a (Erzurum ve yeni fethedilmiş bulunan Pasınlar'ı da içerisine alan) *Bayburd ve Kemakh Sancakları* ve *Azerbaycan Vilâyeti'nden fetholunan* (Bingöl'den aşağı Aras boyundaki Erzurum'a komşu Pasın gibi) bazı memleketler taklîd ü tefvîz olunup, herbiri envâ'-i eltâf-ı Pâdişâhiye mazhar oldular. Ve herbirine bin nefer yarar ve dilâver 'Ulûfeci (Yeniçeri) ta'yîn olunup; fetholunan memâlikün etrâfında Ye'cüc-i fitne içün», bunları «sedd-i sedîd kıldılar»(95).

cemi/gemi, *çitap*/kitap, ... diye konuşmaları, ancak, kök birliğinden ilerigelme olup, 1501 de Şâh-İsmailin işgal ve kırımına uğrayan Sünnî Akkoyunlu başkendi Tebriz'den, anılan sebeplerle kaçıp göçen halkın, Erzurum ve Karadenizin o kesiminde de eksi şivelerini muhafaza etmeleriyle izah edilebilir.

(95) Ferdî, y. 170a. Gelibolulu Mustafa Âlî-Çelebi, bu sırada Osmanlı hizmetine giren Dulkadırlu iki kardeş için şu bilgileri veriyor: «Sâbıkaa Şehsüvâr oğlu Ali Beğ'ün havfinden şâh cânibine kaçup; ol tarafda Hanlık verilüp ri'âyet olunan *Mehmed Han* bin Şâhrukh ve karındaşı (Mirzâ-) *Ali Beğ*», gelip Kanunî'ye itaat ederek riayetler gördükten sonra, «*Mehmed Han*'a Kars Sancağı (doğrusu, Kars'ı da içerisine alan Erzurum Eyaleti) ve birâderlerine Çemişkezek Sancağı (doğrusu: merkezi Avnik olan Pasın) verilüp bermurâd kılındılar. Ba'de zamân, *Ali Beğ*'e Kars Beğlerbeğiliği verildi; âkıbet Pasın Beği (doğrusu: Tiflis Beğlerbeği) iken fevt oldu. Ammâ *Mehmed Han*'a Erzurum Beğlerbeğiliği verilip, Gürcistân (Atabek-Yurdu) Küffârı'na niçe gazâlar edüp, kemâl-i huzûr ve miknetle geçinürken, *Şâh-Tahmasb* cânibinden tahrîk ve ıgvâ ihtimâli verildi. *Rumeli*'ne geçirilüp, ikişer Sancak bir uğurdan verilüp; elkaabında: CENÂB-İ EMÂRET-MEÂB yazılup, küllî iltifât ü ihtirâm kılındı. Âhir, 977 (1569-1570) hudûdunda vefât eyledi» (Fusûl-i Hall ü 'Akd, Nuri-Osmaniye Küt., Sayı 3399, y. 294a; basma «Künhü'l-Ahbâr», III. Rükn, 3. Cüz'; s. 44 te bu haberler, tekrarlanır.

Böylece, Dulkadırlu Mehmed Han'ın «*Bayburd ve Kemakh Sancakları ve Azerbaycan Vilâyeti'nden fetholunan ba'zı memleketler*»e tayin edildiği 5 veya 6 Ekim 1535 günü, «Erzurum Eyâleti» de kurulmuş oluyordu. Yukarıda anıldığı gibi, ıssız olan koca Erzurum şehrini şenlendirmek için Tebriz'den çıkan gönüllü Sünnî Muhacirlerin bu sırada Dulkadıroğlu Mehmed Han ile birlikte Erzurum'a vardığı anlaşılıyor. Henüz Erzurum'un kale ve evleri onarılıp yapılmakta olduğu için, bu ilk Erzurum Beğlerbeğisi Mehmed Han, sağlam ve şen olan Bayburt Kalesi'nde oturacak ve üçüncü yılda Erzurum'a taşınacaktır. Bunları, bundan sonra göreceğimiz tarih ve tahrir defterleri haberlerinden öğreniyoruz.

Osmanlı ordusunun geri çekilişini fırsat bilen *Şâh-Tahmasb*, Tebriz'den sonra *Merend* ile *Khoy*'a gelince, buradan kardeşi *Behrâm-Mîrzâ* başbuğluğunda *Rumlu Menteşe-Sultan*, *Rumlu Emîr-Sultan*, *Mühürdâr Şâhkulu-Halîfe*, *Sofraçı Türkman Mehmed Emîn Beğ*, *Kacarlu Budak-Han* ve *Ustaçalu Sadreddin-Han* çerileriyle Yasavul ve Kapucu askerlerini, artçı olarak giden Başvezir İbrahim Paşa kolu üzerine göndererek ta'ciz saldırışları yaptırttı; kendisi de *Karangudere*'ye varıp, balık avlıyarak, gelecek haberleri bekledi(96). Osmanlıların en artçısı *Dünbüllü Hâcı-Beğ*'e Behrâm-Mîrzâ kolu saldırırken, *Şâh* da *Van*'da bulunan Ulama Paşa üzerine yürüyüp, 20 Rebî'ülevvel 942 (18 Eylül 1535) de ordusu ile Van önünde konaklayınca, Ulama'nın Vastan'a çekilmiş olduğu öğrenildi. Diyarbekir Beğlerbeğisi *Mehmed Paşa*, Ulama'ya yardıma gönderildiyse de, Gevaş'ın *Kuşkunkıran* boğazındaki 24 Rebî'ülevvel (22 Eylül) muharebesinde bozularak, geri çekilip *Tatvan*'da Kanunî ile dönen orduya güçlükle kavuştu(97). Bu sırada *Van* ile *Erciş*'i Kızılbaşlar işgal ederek, geri aldılar. Van Muhafızlığını *Sofuoğlu Ahmed-Sultan*'a veren *Şâh*, Tebriz'e dönerek, orada kışladı(98).

---

(96) Şerefnâme, I. 185; Ahsenü't-Tevârîh, s. 259.

(97) Ahsenü't-Tevârîh, s. 257-259; Şerefnâme, II. 186-187; Âlem-Âray-i Abbâsî, s. 69.

(98) Ahsenü't-Tevârîh, s. 259-260; Şerefnâme, II. 187. «Müteakıp sahifesi eksik» bulunan *Başvezir İbrahim Paşa*'nın, (Rumlu) «*Menteş-Sultân*»a yazdığı mektupların suretlerinden elegeçen ikincisi, 1535 güzünde Van'ın düşmesinden sonraki günlere ait görünüyor. «Menteş-Sultân»ın, Pâdişahın, «Şâh Hazretleri ile mâbeynlerinde sulh ü salâh olunmasına müteferri' ba'zı ahvâl i'lâm eylemiş» bulunan mektubuna cevap olan bu belgede, *savaşın sebep ve mes'uliyeti ile Şâhın tutumu ve yakışıksız davranışları* şöyle hulâsa ediliyor:

1) «Re'âyânun 'adem-i huzûruna bâ'is olur bizden bir vaz' sâdr olmamışdur.»

Kanunî de, 20 Ekimde Amıd'a gelerek, oradan Halep-Antakya-Gülek Boğazı-Ulukışla yoluyla *Konya*'ya vardıktan sonra, geliş yolunu tutarak, 8 Ocak 1536 da İstanbul'a girdi.

———o———

---

2) «Şimdiye değin vâkı' olan ahvâl dahi, hakîkaten sizün nakz-ı ahdinüzi ile olmuşdur. Zîrâ, bundan evvel Sâhib-Kırân-i Âlem-penâh Hazretlerinün Âstâne-i-sa'âdet-bahşlerine, Şâh Hazretleri tarafından vârid olan *elçilerin takrîri ile* (konuşması ile), mâbeynde müvâlât ü musâfât olup, mu'âhede olunmuş iken, Şâhı, (Bitlisli) *Şeref Beğ*'ün bir mıkdâr mâline tama' etdürmek ve 'ahde muhâlif, asker çeküp *Bitlis* üzerinde olan İslâm (Osmanlı) askerine kasdeylemek, zâhir budur ki, Şâh Hazretlerine yakın olanların tahrîki ve ığvâsile olmuşdur. Pâdişâhlarun kendü tabî'atlerinde 'ahd bozmağa cevâz yoğ idüğü zâhirdür; mücerred, yanlarında olanlarun vâsıtasile olduğu rûşendür.»

3) «Bu takdîrce, re'âyânun bîhuzûr olduklarını, bu cânibe isnâd etmenün vechi yoğ idüğü zâhirdür.»

4) «Sâhib-Kırân»ın «*Diyâr-i Şark*'a teveccüh-i Hümâyûnlarına bâ'is-i küllî, *mahz-ı gayret-i dîn ve hamiyyet-i Ashâb-i-Güzîn*'dür. Zîrâ, ki Tâife-i Kızılbaş, bünyân-i Şer'-i-Nebevî'nün», «inhidâmına sa'y ü kasdeyleyüp; mahz-i dalâlet ü ta'assubundan, memleketinüzde olan *Teberrâ'iler:* Cevâmi' ve esvâkda 'aleniyyen Ashâb-i-Güzîn'e —hâşâ— lâ'n ü sebb-ider».

5) Hazreti Peygamberden bu yana dünyada «niçe zâlim ve âdil halifeler ve pâdişâhlar gelüp, *hiçbirisinün devrinde bu vechile şe'âyir-i İslâm* tebdil olmayup, mesâcid ü medâris tahrîb ve ta'tîl olunmamışdur.»

6) «Binâen 'alâ hâzâ, sene-i sâbıkda (1534 te) sa'âdet ü ıkbâl ile mahrûsa-i *Tebriz*'e gelinüp, ol esnâda *Şâh Hazretleri* dahı Diyâr-i Horasan'dan berüye gelüp çıkduklarında, mülâkaat olunmak içün *Irak-ı-'Acem* hudûduna değin varılup, eknâf ü etrâf-ı âlem gulgule-i hücûm-i Gaaziyân-i Zafer-rüsûm ile memlû olup, *mukaabeleye ıkdâm edemediler.*»

7) Pâdişah, Hz.'Alî ve Kerbelâ-Şehidleri ile İmâm-i-A'zam'ın türbesini ziyarete varmışken, «Şâh Hazretleri *Tebriz*'e gelüp; anda varmağla dahı kanâ'at etmeyüp», Pâdişahımızın kılıç gücüyle aldığı «*Van Kal'ası*»nın üzerine vararak, «envâ'-ı hîle ve hud'aya irtikâb edüp, Südde-i-Sa'âdet-bahşları ile *musâleha sûretinde* (Osmanlılarla barış yapılmışçasına) Kal'adan ba'zı âdem çıkarup *Kelâm-i-Kadîm*'e *yemîn-i Billâh etmişiken, ol Müselmânları nâhak yere katleyleyüp*, mezâlim ü mekhâyife bâdî ve bâ'is oldular. Mukaddemâ *Bitlis* husûsu içün vâkı' olan tahrîk, sehvile olduğuna hamlolunsa câiz idi; *bu def'a vâkı' olan hîle ve hud'a ki, Şâh Hazretleri bizzât Kelâm-i-Kadîm'e yemîn-i Billâh etdürdükden sonra, yemîn bozdurup nâhak yere kan etdürmek*, yakın olanların ilkaasile olduğunda iştibâh kalmamışdur.»

8) «*Mu'âhede ahvâli böyle ve yemîn husûsu dahî bu yüzden olıcak, mâdde-i i'timâd ne tarîkle müyesser olur?*» (Belleten, XXI. 479-481).

B) Osmanlıların İlk Erzurum Beğlerbeğisi'nin Atabek-Yurdu'ndan aldığı yerler ve Erzurum Eyaletinin kuzey ve doğu sınırları.

Atabek Mirzâ-Çabuk'un ölümünden(99) sonra, (oğlu veya kardeşi) *Menûçehr*'in Osmanlılar'a tâbi kalarak Atabek-Yurdu'na hâkim olmuşken, rakibi olan Mirzâ-Çabuk'un kardeşi *IV. Korkora*'nın (1516-1535) Safîlilerden yardım alarak ve Rumlu Dév-Sultân başbuğluğundaki ordunun «Akşehir» (Akhıl-Kelek/Akhal-Kalak) ve «Tümük» bölgelerini h. 922 (1516) yılında işgaliyle(100) Atabek-Yurdu'na sahiplenip, Tebriz'e bağlı kaldığını görmüştük. Osmanlı ve Safîliler'in «*Gorgora*» dediği bu Atabek, Yavuz Kahire'de iken, 1517 Temmuz sonları veya Ağustos başında Osmanlı topraklarına da saldırarak —tabiî Şâh-İsmâilin yardım ve teşvikleriyle—, İspir ile Bayburt Sancakbeğleri'ni şehid etmişti(101).

Kanunî'nin ilk yıllarında *İspir*'in kurtarıldığı ve 1523 te tahrir edilerek, buradaki eski «*Fîrûze*» madeninin de işletilmekte olduğunu biliyoruz(102). Yine Kanunî'nin ilk yıllarında Bayburt doğusundaki *Kop Dağı*'ndan Osmanlı sınırlarının Pasın sınırındaki *Deveboynu-Dağları* ile *Bingöller*'e dayanıp, *Erzurum-Ovası* ile *Tekman*'ı da içerisine aldığını ve buraların ıssız bulunduğunu da, 1523 tarihli tahrir defterine göre öğrenmiştik. 1534 Haziran'ında Bingöller'e ordu ile gelen *Baş-vezir İbrahim Paşa*'ya itaat eden Sünnî Ahali bölgelerinden «*Avnik/Abnik-Kal'ası*»nın Osmanlılara katılması ile sınırlar doğuda, Kars-Şüregel arasındaki *Yahnı-Dağları*'na varmış demekti. Buradan doğudaki «*Gümrü/Gümürü*»nün merkez bulunduğu *Şüregel* ile, Aras güneyindeki «*Toprak-Kal'a*» (Eleşgert) ve «*Bayezid*» (Doğu-Bayazıt) gibi şimdiki «Ağrı İli»ni teşkil eden Murat başında ve Sarısu boyundaki yerler'in, 1535 güzünde Kanunî Diyarbekir'e dönerken Şâh-Tahmasb'ın gönderdiği çerinin eline geçerek yine Kızılbaşlar'da kaldığı anlaşılı-

(99) Chronique Géorgienne (s. 6)de, "204 (Gürcü-) yılında (1516), Haziranın üçüncü günü Pâdişah ve Atabek olan Büyük-Mze Çabuk öldü», deniyor.

(100) Ahsenü't-Tevârîh, s. 162-163.

(101) Münşeâtü's-Selâtin, I. 491-492.

(102) «*Ma'den-i Fîrûze tâbi'-i İspir*»; «Hademe-i Ma'den-i Fîrûze: Khânei Gebr 22, Mücerred 9» (Tapu-387 Sayılı defter, s. 339). Bundan, 22 Hıristiyan âilesiyle, 9 u bekâr olmak üzere 31 kişinin, İspir Firuze Ocağında eskisi gibi çalıştırıldığı, an-anlaşılıyor. Sonradan bu maden bitmiş veya ocağı batmış olacak ki, bugünkü yaşlı yerli ve Dağıstandan gelme kuyumcularımız, Anadolunun hiçbir yerinde Firuze (turquoise) çıktığını duymadıklarını, bunun İran (Nişabur)dan yurdumuza kaçak gelmekte olduğunu söylüyorlar.

yor. Kars'ın doğu ve güneyindeki bu iki bölge, ancak 1578 de Osmanlıların zaptına geçecektir.

Osmanlıların *Anadolu sınırları*'nın, 1064 ve 1067 deki Alp-Arslan'ın Bizans'tan fethettiği Kars, Ahıska ve Çoruk boyu gibi bugün de «Anadolu-Türkçesi»yle görüşen yerleri içerisine alarak «Kafkasya»ya varmasını takip ederken, «Erzurum Beğlerbeğileri»nin «Atabek-Yordu» (Sa-Atabago) ülkesinden yaptığı fetihlerin ilki olan *Dulkadırlu Mehmed Han*'ın akın ve açmalarını da görmemiz gerekiyor.

«Irakayn-Seferi»nden sonra da, Yavuz çağındaki gibi, Safîlilerle barış yapılmamıştı. Bitlis'teki divânda 5 veya 6 Ekim 1535 (12 ve 13 Rebî'ülevvel 942) günü Kanunînin buyruğu ile kurulan «*Erzurum Eyâleti*»ne Beğlerbeği tayin edilen *Dulkadırlu Mehmed Han*(103), kardeşi *Mirzâ-Ali*, *Behrâm Beğler* ve yeğenleri *Şâh-Mehmed*'le ile birlikte, *Dulkadırlu uruğu*'ndan olan takımlarını ve Tebriz'den katılan Sünnî Ahaliyi de alarak, Erzurum'a varmışlardı. Kardeşleri, Pasın'ın merkezi *Avnik-Kal'ası*'nda ve kendisi, şenlenmesi 5 Eylül 1934 teki Kanunî'nin «Türbeler Ziyareti» sırasında buyurulan *Erzurum Şehri* henüz onarılmakta olduğundan, Tebriz'den gelen şehir halkını buraya yerleştirip, sağlam bulunan *Bayburt-Kal'ası*'nda oturuyordu. Böylece, Erzurum hem bir Osmanlı şehri olarak şenlenip canlanıyor, hem de Atabekler'den ve İran'dan fethedilecek yerler için Osmanlıların bir üssü işini görüyordu. 1536 baharında Mehmed Han'ın, Atabek IV. Korkora'nın üzerine ılgara hazırlandığı anlaşılıyor.

943 Muharreminin «onbeşinde (4 Temmuz 1536) eknâf-i Memâlik-i-Mahrûse'den *Bayburd Hâkimi Mehmed Han*, ki Emîr-i dilîr-i şîr-nazîrdür, hem-civâr olan (Atabekli) *Gürcistân İklîmleri*'ni leşger-i erbâb-i yakîn ile ol diyâra akın eylemiş; Küffâr-i füccâr ile şirân-i kâr-i-zâr buluşup, rûberû olmuşlar.» Osmanlı gazileri, karşılarına çıkanları yenip dağıtmış. «Ol ma'rekede bînihâye melâ'în-i *Gürc*», kılıçtan geçirilmiş. Yurtları bozularak, malları yağmalanmış. Birçok «Gürcü-Güzelleri»ni de elegeçirip, «hadden efzûn ve bîrûn doyumluklar eylemişler. Memâlik-i 'Usât'dan *Beş Nefer Gürcistân Beğleri*, Dergâh-i-Mu'allâ'ya itâ'at ü inkıyâd edüp, memleketleri ile mutî' ve munkaad olmuşlar»(104).

Erzurum Beğlerbeğisi'nin bu akını, Pasınla Erzurum ve İspir'e komşu Atabekli-Yurdu'ndan «beş nefer Gürcistân Beğleri» bölgecikle-

(103) Münşeâtü's-Selâtin, I. 597; Ferdî, y. 170a.

(104) Celâlzâde, y. 224a. Âlî (Künhü'l-Ahbâr, y. 50a) ile Peçevî (I. 191) de, Celâlzâdeden aktarmışlardır.

rini itaat altına alıp, birtakım toprakları da fethetmesi ile sonuçlandı ve Atabek IV. Korkora'nın yenilmesi, eski ocaklı düşmanları Açıkbaş/İmeret (Kütayıs) Bagratlıları'ndan *II. Bagrat* (1510-1548)ın, Atabekler'in Kür boyundaki topraklarına saldırmasına fırsat verdi. Bu yüzden, Osmanlı tâbii Açıkbaş Meliki'nin, Safîlilere bağlı Atabekleri ezmek için, Erzurum Beğlerbeği ile işbirliği ettiği anlaşılıyor. Gürcü kronikinde bu uğurda ancak şöyle deniyor:

«223 (Gürcü) yılında (1535 milâdî) 13 Ağustos Perşembe günü(105) *Kırallar-Kıralı Bagrat* ile *Atabek Kvarkvare* arasında *Akhalkalaki* (Ahılkelek/Akşehir)de bir savaş oldu. Pek çok kan döküldü. Sonunda Kıral kazandı ve Kvarkvare ile ordusunu tutsak eyledi. (Bagrat'ın kardeşi ve selefi II.) *Aleksandre'nin-oğlu* da, *Sa-Atabago*'yu itaat altına aldı»(106).

IV. Korkora çağındaki kroniklerin haberlerini nakleden XVIII. Yüzyıl müellifi Vakhuşt/Vakhuşti, bu Atabek'in 1535 (doğrusu: 1536) savaşında bozulduktan sonra tutsak olarak *İmeret*'e götürülüp, sonra orada öldüğünü; «*Otar Şalikaşvili*» (Şalıka-oğlu Otar)nin, IV. Korkora'nın oğlu *II. Keykhusrev* (Kaykhosro) ile *İstanbul*'a gittiğini ve ülkelerinin *İmeretliler*'den kurtarılması için *Padişah*'dan yardım alıncaya (1545 yılına) değin, «Sa-Atabago»yu, nâib olarak idare ettiğini anlatıyor(107). Gelibolulu Âlî-Çelebi, herhalde Dîvâna gelen arzlardan alarak, (1536 da) Atabeklerden Şenkaya-Penek bölgesinin fethedildiğini şöyle anlatıyor: «Eğerçi sâbıkaa, *Erzurum Beğlerbeğisi Mehmed Paşa* zîr-i destindeki ümerâ ile *Gürcistân*'a sefer edüp (Penek-Suyu sağındaki) *Barakân* nam Kal'aları'n ve *Penek* deyü meşhûr olan seng-pâre ki Kılâ'-i Gürcistân'da karînesi nâdir bir hısn-i hasîn-i ferzânedür, anı dahı fethedüp; mel'ûnlara küllî ihânet olunmuşidi»(108).

Yerli Erzurum kayıtlari ile rivayetlerini de anlatmış olan Erzurumlu İbrahim Mülhemî de, yılını belirtmeden, 1536 da Atabekliler'e yapılan sefer için şu bilgileri veriyor: «Erzurum Vâlîsi *Mehmed Paşay-i Zulkadır*, (bî)aded askerle *Gürciler*'e sefer edüp, *Mamruvan* (şimdiki: Narman İlçesi) önünde ekserin kılıçtan geçirüp, *Oltu* ve *Penek Kal'aları*'nı aldı»(109). Bu haberlerden, «*ılgar*»ın, Yukarı-Pasın üzerinden, Çoruk kollarından Oltu-Çayı boyuna yapıldığı, anlaşılıyorsa da, bu koldan, Avnik'te oturan Pasın Sancağıbeği *Mîrzâ-Ali Beğ* yürümüş olsa gerektir. Bunun ağabeğisi *Mehmed Han* da, Çoruk ana kolu boyundan ve İspir üzerinden ilerliyerek, «*Livana*» (şimdiki: Yusufeli ve Artivin) kesimini 1536 veya ertesi 1537 seferinde fetheylemiştir. 1536 akınına, şimdi göreceğimiz h. 944-945 (1538-1539) tahrir defterinde «*Narıman-Ilgarı*» denilmesi de(110), Âlî ve Mülhemî'yi doğrulamaktadır.

İlk Erzurum Beğlerbeğisi Dulkadırlu Mehmed Han'ın, 12 Cumâdelâhir 943-29 Şevvâl 944 (26 Eylül 1536 - 31 Mart 1538) tarihleri arasındaki dirlik «tevcîh»lerini gösteren «Defter-i Nevrûz-i Vilâyet-i Erzurum Tâbi'-i Mehmed Han» adlı defterde, «Vilâyet-i Erzurum Mîrmîrânı Hazret-i Mehmed Han»ın, İstanbula «tezkireleri arzolunan Sancaklar ve Ze'âmetler ve tımarlar ve Sipâhîzâdeler»e göre 501 kişiye «Berât» verildiği anılarak, bunların birer birer adları ve 943 (1536) yılı «*Gürcistân-Gazâsı*»nda şehid düşen dirlik sâhipleri de anılıyor. Bu arada, Beğlerbeği'nin kardeşi oğullarından «*Bebir*»in de, bir zeâmet sahibi kılındığı bildiriliyor(111). Yeni kurulmuş olan «Erzurum Eyâleti»ndeki Sancakları, 2 Zilka'de 944 - 27 Şa'bân 945 (2 Nisan 1538-18 Ocak 1539) tarihleri arasında işlenen ve yine «Defter-i Vilâyet-i Erzurum Tâbi'-i Mehmed Han» adıyla anılan icmal defterinde, şöyle gösterilmiştir(112):

1) «Livâ-i *Pasın-Âbâd* (Pasın-Ovası)», 2) «Livâ-i *Livana*» (İspir'den aşağı Çoruk boyundaki şimdinin: Yusufeli ve Artivin Merkez İlçeleri), 3) «Livâ-i *Tırabuzon*» (Çoruk ağzından Giresun'a değin kıyılar ve Harşıt-Çayı boyu dahil), 4) «Livâ-i *Karahisâr-i-Şarkî*», 5) «Livâ-i *İspir*», 6) «Livâ-i *Erzurum-Âbâd* (Erzurum-Ovası)», 7) «*Livâ-i Keğı*». 39 yaprak olan bu defterin sonu eksik bulunduğundan, Ş.-Karahir ile Keğı arasındaki *Kemakh* ile *Erzincan* Sancakları'nın, hattâ sonraki defterlerde görülen Batı-Tunçeli/Dersim kesimindeki *Çemişkezek*'in de, ilk «Erzurum Eyaleti»ne bağlı bulunduğu anlaşılıyor, ki

(105) Bu tarih, perşembeye değil, pazara rastlar.

(106) Chronique Géorgienne, s. 8. Dulkadırlu Mehmed Han ile «Başaçuk Meliki»nin bu sırada Atabekleri yenmesinden, Safîli tarihleri hiç bahsetmez.

(107) M. Brosset, (Vakhuşti'nin «Samiskhe Tarihi»nden tercüme) Histoire de la Géorgie, II/1. 215-217; Soso Aslanişvili, s. 121.

(108) Künhü'l-Ahbâr (46. Vâkı'a'da 958 Fetihleri anılırken), y. 70a.

(109) Murâdnâme, y. 136a.

(110) Tapu, Sayı 190, y. 6b.

(111) Tapu, Sayı 183, y. 1a-b.

(112) Tapu, Sayı 190; sıra ile yedi sancağın anıldığı sahifeler şunlardır: 1) y. 5b, 2) y. 6b-18b, 3) 20a-25a, 4) y. 26b-35b, 5) y. 35b-36a, 6) y. 37a, 7) y. 38b-39a.

bunlarla Sancak sayısı 10 a çıkıyor, demektir. Bu defterde, Atabekler'den fethedilen «*Livâ-i Livana der-Gürcistân*» ve sancakbeği için şöyle deniliyor(113).

«İşbu Sancak, *Gürcistân* (Sa-Atabago)dan yeni fetholunan yerlerden iki yüz bin akçalık üzere sene erba'a ve erba'în ve tis'amie Zilka'desinün sekizinci (8 Nisan 1538) günü Kullar-Ağası *Murâd Beğ*'e sadaka buyurulup»; 40 bin akçası Tırabuzon «mahlûl»ünden, 160 bin akçası da kendi sancağından verilmiştir. Okunabilen köy adlarından bugün de yaşayanlar şunlardır: (Yusufeli'deki) *Nıkhakh, Tünkes, Çilekhana, Peterek* (sonradan Livana merkezi: Pert-Ekrek, ki «ekrek/ekerek» eski Oğuzcada «mezre'a» demektir), *Dölcik, Dörtkilise, Ercik, Sitavuk;* (Batı-Tortumdaki köylerden:) *Ödük, Surbahan, Verenkeğ, İsködvis, Ağosos, Zağki, Vağaver, Devik*(114).

Yine bu defterde, «Necdüddevle» adlı bir za'imin dirliği anılırken de: «(Tırabuzun'a bağlı «Laz» bölgesindeki) *Potam Vilâyeti*'ne (doğudan) karîb (Artivin'deki) *Gürcistân Beğleri*'nden *Yason* یاسون *Beğ*'den alınup fethedilen yerlerden olup, 60 000 akçalık ze'âmet emrolunup», tezkiresi 17 Receb 945 (9 Aralık 1538) de sunuldu(115).

Dulkadırlu Mehmed Han'ın kardeşi Pasın Sancakbeği (Mîrzâ-) *Ali Beğin iki oğlu*'na da, Atabek ülkesinden fethedilen yerlerin zeâmet verildiği şöyle bildiriliyor: «Ze'âmet-i be-nâm-ı *Behrâm* veled-i Alî Beğ Mîrlivâ-i Pasın-Âbâd; mezkûr Behrâm bendelerine mezîd inâyet olup, yeni fetholunan yerlerden 60 000 akçalık ze'âmet emrolunup», bu kadarlık zeâmet, «karındaşum oğlu mezbûr *Behrâm* bendelerine, Livâ-i mezbûreye *Alaybeğilik* etmek üzere tevcîh olunup», tezkiresi 1 Şa'bân 945 (3 Ocak 1538) te «Der-i Devlet-nısâb'a arzolundu.» Ünlü *Şâir Ömer Nef'î*'nin babası(116) için de: «Ze'âmet-i be-nâm-i *Şâh-Mehmed* veled-i Alî Beğ, Mîrlivâ-i Pasın. Mezkûr *Şâh-Mehmed* bendelerine mezîd inâyet olup, yeni feth olunan yerlerden 60 000 akçalık emrolunup», bu kadarlık «ze'âmet, karındaşum oğlu mezbûr

(113) Tapu, Sayı 190, y. 6b.

(114) Tapu, Sayı 190, y. 6b-7a, 8b.

(115) Tapu, Sayı 190, y. 8b.

(116) Bak. Abdülkadir Karahan, «Âlî'nin bilinmeyen bir eseri», Mecma'u-l-Bahreyn», V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1960), s. 336: «Nef'î Ömer bin Mehmed bin Mîrzâ Ali Paşa»; Kırzıoğlu, «Şâir Ömer Nef'înin sekiz arka atası ve babası Şâh-Mehmed'in bir tarih şiiri», Türk Dili (Türk Dil Kurumu dergisi). Sayı 120, s. 919 ve devamı (Eylül 1961).

Şâh-Mehmed bendelerine tevcîh olunup», tezkiresi 1 Şa'bân 945 (3 Ocak 1538) te sunuldu(117). «Mîrmîrân-i Vilâyet-i Erzurum» Mehmed Han'ın Kapıcıbaşısı *Hasan*, «*Barduz-Kal'ası* muhâfazasına konulup, koyup gitmeğin», «*Korkhura*» köyündeki tımarı boşalmıştı(118). Bu son kayıttan, ayni defterde adı anılmamakla beraber, Bardız'dan aşağıdaki *Oltu*'nun da, Celâlzâde'nin andığı «beş Beğ»den bir yerli Beğin elinde tâbi ve ocaklık olarak bırakıldığını sanıyoruz.

Mehmed Han'ın, 1537 de yaptığı ikinci akının, «Sene erb'a ve erba'în ve Tis'a-mi'e Muharremi'nde (10 Haziran-9 Temmuz 1537) *Gürcistan Ilgarı*'nda şehid» olanlar arasında 1399 akça tımarlı sipahi «Bektaş»a ait kayitten(119) ve bu akında Safer 944 (4 Ağustos 1537 Cumartesi) tarihinde çok kanlı bir vuruşma olduğunu da, birçok sipahilerin bu gün şehid düşmüş gösterilmesinden(120) anlıyoruz. Mehmed Han'ın tutturduğu her iki Erzurum Vilâyeti Defteri'nde de, «Livâ-i Pasın-Âbârd»ın Sancakbeği, Dulkadırlu «*Ali Beğ bin Şâhrukh*» gösterilerek, Pasın Sancağı'nın şu beş «Nâhiye»ye ayrıldığı, çoğu ıssız olan köyleri de anılarak bildiriliyor: 1) «*Âbnîk*»(121) (Sancakbeği tahtı, şimdiki: Avnik), 2) «*Güney*»*-Pasın* (merkezi Hasankal'ası ve çevresi), 3) «*Kuzay*»*-Pasın* (Yukarı-Pasın'dan: Uzunahmed, Alvar, Bulamaç, Alasakal, Kızılcakal'a ve Tekman bölgeleri dahil), 4) «*Zivin*» (merkezi, şimdi Sarıkamış'a bağlı Zivin-Kal'ası; başlıca köyleri: Horasan, Kötek, Hopik, Arıdost, Mescidlü, Maslahat, Barduz, Karakorgan/Sarıkamış'ın Karaurgan Bucak merkezi), 5) «*Mıcıngerd*» (merkez Mıcıngerd-Kal'ası; başlıca köyleri: İslamsor, Kozlu, Altunbulak, Bağçacık, Yedikilise [şimdi: Yenigazi], Kars-Düzü'deki Döşkaya; buna göre Kars Merkez, Selim İlçeleri ile «Aşağı-Pasın» ve «Kağızman-Pasını» da denilen Sarıkamış'ın Karakurut Bucağı ile Merkez Bucağı ve «Kağızman-Demirkapısı»na kadarki Aras boyunu içerisine alan çok geniş ve ıssız «Nâhiye»). «*Nâhiye-i Mıcıngerd*»in anılan köylerine göre, Pasınların bu en doğu ucunun: kuzeyinde *Oltu ve Göle,*

(117) Tapu, Sayı 190, y. 9b.

(118) Tapu, Sayı 190, y. 18b.

(119) Tapu, Sayı 190, y. 36b.

(120) Tapu, Sayı 183, y. 10a-18b.

(121) H. 440 (1048) tarihli «Yağan Paşa Vakfiyesi» suretinde «Âbnîk» (=Güzel su) diye (A. Şerif Beygu, «Erzurum», s. 215-220) ve Dede-Korkut Kitabında (III Boy'da) «Abnik» ve «Avnik» olarak geçer. Gerçekten de bu kalenin içmesuyu çok güzel ve soğuktur. 387 yılındaki bölüşmede Sasanlı sınırları Pasın'ı içerisine alıp, Deveboynuna dayandığı için, adı farsça olarak bu biçimde yayılmıştır. 950 ve 1048 yıllarındaki Bizans kaynaklarında, «*Abnikon*» deniliyor.

doğusunda Yahnı-Dağları ötesinde *Şüregel* (merkezi: Gümürü) ile *Kağızman* ve güneyinde *Eleşgert* (merkezi: Toprakkale), batısında da Pasın'ın «*Zivin*» ve «*Âbnik*» Nahiyeleri bulunuyordu. Bu kadar geniş ve ıssız bulunan Bingöl-Palandöken-Deveboynu dağlarından gelen kollarıyla birlikte Kağızman-Demirkapısı'na kadarki bütün Aras boyu ile Bardız suyu ve Kars/Kaleboğazı'na kadar Kars-Çayı boyunu içerisine alan *Pasın Sancağı Beği* Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ'in yıllık geliri/dirliği, önce 300 000 akça iken, «Gürcistân Gazâsı»nda çok yararlığı görüldüğünden 600 000 e çıkarılmış, fakat ancak 270 000 akçasını kendi Sancağından alabiliyor, 330 bini de Rumeli'deki hâsından temin ediyordu(122).

Dulkadırlu Mehmed Han, «27 Şa'bân 945» (18 Ocak 1539) tarihine kadarki dirlik tezkirelerini doldurduğuna göre, 1538-1539 kışını da Erzurum Beğlerbeğisi olarak geçirmiş ve 1535 Ekiminden beri bu vazifede 3 yıl, dört ay kadar kaldıktan sonra, Rumaliye nakledilmiştir. Âlî, bu nakil işinin, Şâh Tahmasb tarafından «tahrik ve iğvâ ihtimâli verildi»ği için yapıldığını söylüyor(123). Mehmed Han'ın yerine gelen ikinci Erzurum Beğlerbeğisi *Ferhâd Paşa*, artık şenlenmesi ilerlemiş veya bitmiş bulunan Erzurum şehrinde oturmuş(124), 946 (1540) Martında tutulan Erzurum dirlik defteri de, bu zâtın adı ile İstanbul'a gönderilmişti(125). *Mîrzâ-Ali Beğ* ile oğullarının yine Pasınlarda kaldıklarını, sonraki haberlerden öğreniyoruz.

Şâh-Tahmâsb, 943 (1536) yılında Horasan'a sefer ederek, *Herat*'ı kuşatmış olan Özbekli *Ubeyd Han*'ı uzaklaştırmış ve ertesi yıl 944 (1537) kışı bastırmakta iken *Tebriz*'e dönmüştü(126). Ülkesinin bozulan düzenini ve eski tâbilerinin sarsılan bağlılıklarını yeniden yoluna koymada gerçekten büyük gayretler sarfederek başarmalar gösteren Şâh, mezheb birliği yüzünden Osmanlılara ve Halifelik Makamına pek bağlı bulunan Şirvan ülkesini istilâ plânları ile uğraştı. Safîlilerin kuruluşundan beri, bütün Aras boyu gibi, Kür ırmağı sağındaki:

---

(122) Tapu, Sayı 190, y. 5b.

(123) Yukarıdaki (s. 157) Not 95'e bak.

(124) Bu yüzden olacak ki, bütün «Erzurum Sâlnâmesi» sayılarında, Osmanlıların ilk Erzurum Vâlisi «Ferhâd Paşa» gösterilerek, 6 yıl, üç ay burada kalıp, «Erzurum'un i'mârına sa'y ü himmet eylemişlerdir», deniliyor (bak. meselâ, h. 1304/1887 sayısı, s. 217).

(125) Tapu, Sayısı, 197, y. 1b.

(126) Ahsenü't-Tevârîh, s. 275-280.

Gence, *Karabâğ*, *Nahçıvan* ve *Çukursahat* (Revan) gibi *Aran bölgeleri* Kızılbaşlığa bağlı kalmış ve Tebriz tahtının sağkolu işini görmüştür. Kür ırmağı solundaki *Şirvan* ile onun kuzey komşusu *Dağıstan* ise, koyu Sünnî kalmakta devam etmiş; Şirvanlılar daha çok Hanefî ve Dağıstanlılar da Şâfi'î mezhebinin bütün gereklerine uyuyorlardı. Kür'ün orta ve baş kollarındaki Gence-Tiflis-Ahıska arasında bulunan *Borçalı*, *Kazak*, *Cavak* adlı «*Terekeme*» (arapça: Terâkime=Türkmanlar) denilen «Kızılbaş olmayan papaklı (kalpaklı)» göçebe Türkler ise, gevşek-Sünnî olarak yaşıyor ve daha çok Şirvan ve başta Dağıstan tekyelerine bağlı bulunuyorlardı. Günümüzde bile, Aras ile Kafkaslar arasındaki Müslüman ahalinin mezhep durumu, bu biçimdedir(127).

Başkendi Şamakı olan Şirvanşâhlar'dan, Şâh-İsmâil'in kızı ile evli bulunan ve 1534 Ağustosunda Kanunî'yi metbû' tanımış olan *II. Sultân-Halîl* (1524-1535) ölünce, oğlu «Burhân-i Alî» çocuk olduğundan, amucası Ferrukh-Yesâr'ın oğlu *Şâhrukh* (1535-1538) tahta geçmişti. 944 (1537) yılında *Kalenderoğlu* adlı bir açıkgöz: «*Ben*, (Şirvanşâhlı) *Şeyh-Şâh* (1502-1524) *oğlu Sultân-Mehmed'im*» diyerek II. Sultan Halîl'in kardeşi ve gerçek taht varisi olduğunu ilerisürmüş; ve başına derdiği kimselerle *Salyan*'ı elegeçirmiş, başkent *Şamakı* üzerine yürüyerek Şâhrukh'u *Baykurd* بيقرد *Kal'ası*'na sığınmaya mecbur bırakarak, Şamakı'yı istilâ etmişti. Ordusunu toparlıyan *Şâhrukh Sultan*, Salyan üzerine vararak rakibi bu düzmece Şirvanşâh'ı öldürmüş ve takımını bozmuştu. Genç Şâhrukh, bu arada Şirvan halkını da haklı-haksız üzmüş olacak ki, kendisinden memnun olmayanları temsilen veya Safîlî ajanlarının sözcüsü olarak, Padarlu boyundan «*Korçubaşı Şeyh Padar*' Tebriz'e gelerek, Şâhrukh'un zulmünden Şirvan'ın kurtarılmasını diledi(128).

Şâh-Tahmasb, 944 (1538) baharında kardeşi «*Alkas-Mîrzâ* ile Ustaçalu Menteşe-Sultân, (Afşarlu) Korçubaşı Sevindük Beğ, Ustaçalu Bedir-Han, Kacarlu Yakub-Sultân, (Şamlular'dan) Arabgirlü Kara-Velî, Talışlu Mehmed Beğ ile Karabağ ve Mugan atlılarından 20 000 kişilik bir orduyu», Şirvan üzerine gönderdi; bunlara Korçubaşı Şeyh Padar kılavuzluk ediyordu. *Alkas-Mîrzâ* ordusu gemilerle Kür ağzından Şirvan'a geçerken, Şirvanşâh, olup bitenden habersizdi. Önce, Gilân yolundaki *Surkhâb* ve sonra *Kabala* alındıysa da, *Gülistân*

---

(127) Bu uğurdaki belgeleri, 1578-1590 seferlerinde göreceğiz.

(128) Ahsenü't-Tevârîh, s. 282, 285-286; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 79-80.

Kal'ası'nda *Ni'metullah Beğ* erlikle karşıkoydu. Şarhukh'un «Vekîl»i (Başveziri) *Hüseyin Beğ* de, Baykurd Kalesinden çıkarak Kızılbaşları karşıladıysa da, sonunda kalesine dönüp içeriden korunmaya baktı. Alkas-Mirzâ ve ordusu dört ay Şirvan'da, yağma ile gücü yettikleri yerleri vurmakla uğraştılar ve kuşatmalarına devam ettiler. Bu arada, Şirvanşâhlar kolundan *Şeki* (Nukha) *Hâkimi Mehmed Han*, Dağıstan çerisi ile Şâhrukh'a yardıma gelip, gece baskını yaptı. Bunun üzerine, Tebriz'den yeni kuvvetlerle gelen *Şâh-Tahmâsb*, Baykurd-Deresi'nde konaklıyarak, ancak aralarına ikilik düşürmek ve kaleyi içten fethetme yoluyla Baykurd'u, kuşatılışının yendici ayında ve 945 Cumâdelûlâsı başlarında (1538 Eylül sonunda) teslim alabildi. *Sultan Şahrukh* ile Vekili Hüseyin Beğ ve Mehmed Beğ, tutsak edilip, bağlandı. 3 Cumâdelûlâ 945 (27 Eylül 1538) Cuma günü, *Gülistân Kal'ası* Kûtval (Muhâfız)ı *Ni'metullah Beğ* de teslim oldu(129). Şâh, Baykurd'u ve Şirvanşâh ile adamlarını, «emân ile» teslim aldığı halde, Şirvan ilerigelenlerinden «bîn nefer mıkdârı bîgünâhı», dedesi Şeyh-Hayder'in öcünü alma adıyla öldürtmüş, «hattâ bir niçesini kendü elile katleylemiş»ti(130). Bu kırımın, 18 Cumâdelûlâ 945 (12 Ekim 1538) de Şirvanşâh Vekili «Hüseyin Beğ» katledildiği(131) sırada ve bütün Şirvan hazineleri elegeçirildikten sonra yapılmış olduğu anlaşılıyor.

Şirvanı, 1538 Ekiminde böylece bir Safîlî Vilâyeti halinde zapteden Şâh-Tahmasb, Şâhrukh'u *Tebriz*'e getirerek, Şirvan Beğlerbeğiliği'ni kendi kardeşi Alkas Mirzâ'ya verip, yanına da muhafızlar koydu(132). Şâhrukh Tebriz'de öldürülmüş ve Alkas-Mirzâ, sekiz yıl Şirvan'da hâkim olarak kalmıştır.

———o———

C) Doğu-Gürcistan ile Atabekler-Yurdu'nun Safîlilere tâbi oluşu ve Tahmasb'ın Atabekleri Erzurum'a saldırmaya kışkırtması; Kanunî'nin İkinci-Doğu Seferi sırasında Atabekler'den alınan yerler ve Gürcistan ile Şirvan'daki vak'alar (1543-1549).

Fırat başı Karasu boyundaki Erzurum-Ovası ile Kağızman-Demirkapısına varınca Aras boyunda ilerleyip Yahnı-Dağlarına değin

(129) Ahsenü't-Tevârîh, s. 286-289; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 80-81.
(130) Peçevi, I. 271-272; Şerefnâme, II. 191; Müneccimbaşı, III. 190-191.
(131) Ahsenü't-Tevârîh, s. 289.
(132) Ahsenü't-Tevârîh, s. 289-290; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 81.

«Pasın» sancağını sınırları içerisine alan Osmanlı İmparatorluğunun en büyük sıkıntısı, halkı kırılıp bitirildiği veya kızılbaşlığı benimseyip: *Khınıslu, İspirlü, Bayburtlu* oymakları olarak Azerbaycana çekilip, Safîlilere hizmette ve Osmanlılara düşman olduğundan, baştanbaşa ıssız ve ören bulunan bu serhadlerin Sünnî ve sâdık ahali ile şenlendirilmesi idi. Bugün Doğu-Anadoluyu görenler ve Kafkasya ile Güney-Azerbaycan gibi buraya komşu eski (Dede-Korkut Kitabında anılan) «Oğuz-Elleri»ni dolaşanlar, yabancı ve yolcuların, anayollar boyundaki korkulu dağbelleri, kuytu orman bucakları kesiminde bir bakıma sığınak ve güvenle barınak konakları işini gören «Vank» adlı manastır kalıntılarını görürler. Bunlar, Hıristiyanlık zamanında, «târik-i-dünyâ» keşişlerin barındığı ve birer «Aziz ve Evliya» adına yapılan, yolkesiciliği, soygun ve öldürmeyi daha da günah saydırıcı kutlu bucaklardı. Aleviler bunlara, «*Gedik-Bekçisi Erenler*» diyor.

Bu eski «Vank»ların yerini, ayni mâhiyette düşünülüp kurulmuş olarak, Müslümanların «Ocak» da denilen «Türbe», «Tekye» ve «Zâviye»leri alıyordu. Böyle bir «Ocak» (Evliya-âilesi) yerini, Erzurum-Tebriz kervanyolu boyunda ünlü ve korkulu «Tahar-Gediği» geçidine yakın «Veli-Baba» köyü gibi, Erzurum-Pasın-Kars-Anı-Revan-Tebriz anayolu üzerinde Sarıkamış'taki «Rum'da, 'Acem'de, Balkh u Bukharâ'da meşhûr-i âfâk bir bel» olarak tanınan «*Soğanlı-Beli* nâm derben-i-'azim»deki (133), şimdi «Sanamer» adlı komşu köye taşınmış bulunan «*Deliler-Kendi*» ocağını, 1404 Mayıs ayında İspanyol Elçisi *Klaviyo* görmüştü(134). Bugün de Rüfâ'i tarikatine

(133) Evliya-Çelebi, II. 340.

(134) «Kadisten Semerkanda Seyahat», I. 103-104. Anadolunun bilinen ilk İslâm-Türk dini folkloruna ait bu «Deliler-Kendi» ocağından bahseden Klaviyo, gördüklerini şöyle anlatıyor: 25 Mayıs 1404 Pazar günü «*Deliler-Köyü* namında bir yere vardık. Buraya *Deliler-Köyü* adının verilmesinin sebebi, bütün burada ikamet edenlerin, ruhaniyet hayatına girmiş, *dünyayı terketmiş Müslüman dervişler*'den olmalarıdır. Etrafındaki köylüler, burayı ziyaret ederek, dervişler ile görüşüyor; *hastalar* buraya naklolunuyor ve *dervişlerin nefesiyle şifa buluyorlar*. Burada bu dervişlere *Keşiş* denilmektedir. Bu dervişlerin *Reisi*, bütün bu dervişler tarafından derin bir hürmet görüyor ve *evliya* tanınıyor. *Temür* buradan geçerken, dervişlerin yanına gitmiş, *Reisleri*'nin yanında kalmıştı. Bütün bu havalide yerleşen kimseler, dervişlere *bol bol adaklar* veriyorlar. Dervişlerin Reisi (Dede), bu köyün hâkimidir.»

«Ahali, bütün bu dervişleri *evliya* tanıyorlar. Dervişler, sakallarını ve saçlarını tıraş ediyor (kabak-kafa dolaşıyor), yaz kış sırtlarında eski bir aba ile yollardan geçiyor, *ellerindeki sazları çalarak ilâhîler okuyorlar*. Bunlara ait *Tekye*'nin kapısında, bugün de bir *püskül ve ay şeklinde bir resim* görülüyor. Altlarında: geyik, keçi, koyun boynuzlarından bir sıra dizilmişti. Her dervişin kapısı üzerinde, böyle bir boynuz vardır.»

bağlı Soğanlı-Dağındaki «Sanamer-Ocağı», Kars-Erzurum halkının çok saydığı ve çevresinde kötülük yapmaktan çekindiği bir «evliyâ-yeri» olarak tanınıyor.

İkinci Erzurum Beğlerbeğisi *Ferhâd Paşa*'nın zamanındaki tahriri gösteren 947 (1540) tarihli «Fihrist-i Kazâ-i Kemakh ve Kazâ-i Erzincan ve Kazâ-i Bayburd ve Kazâ-i Tercan ve Kazâ-i Kökâs ve Kazâ-i İspir ve Kazâ-i Kelkid ve Nâhiye-i Şoğan (Aşkale) ve Nâhiye-i Erzurum» adlı mufassal dirlik defterinin *«Livâ-i Erzurum ve Pasın»* bölümünde, 1 Rebi'ülevvel 947 (6 Temmuz 1540) günü yazılan *«Defter-i Evkaaf-ı Medâris ü Mesâcid ve Zevâyâ»* bahsinde, Selçuklular çağından beri bulunduğu anlaşılan eski köy ve yolboyu tekyeleri ile ocakları ve öteden beriden gelerek buraları şenlendirmeye başlıyan ahali için, şöyle deniyor(135):

Birtakım korkulur geçit/boğaz («makhûf derbend») ve halkın uğrağı olan köylerde, «kadîmden *Zâviyeler* vaz'olunup; ahâlîsı Kızılbaş-Feterâtı'nda perâkende olup gitmek ile, kurâ ve zevâyâ hâlî ve harâb olup. Ele olsa, Vilâyet-i mezbûre müceddeden kitâbet olundukda, ol hâlî ve harâb olan kurânun ahâlîsinden ba'zı kayd-i-hayâtda olanları, Hazret-i Hudâvendgâr-i gerdûn-iktidârun eyyâm-i 'adâletinde Vilâyet emn ü emân üzere âsûde hâl olmağla; gelüp herbiri yerlü yerlerine mütemekkin olup, şenelüp. Ahâlî-i Vilâyet-i mezbûre (ile), zikrolan hâlî ve harâb Zâviyeler ihyâ olunması lâbüd ve lâzımdur. Memâlik-i-Mahrûse'ye dahı intifâ'ı vardur, deyü ricâ eyledikleri bâ'isden, vuku'u üzere Der-i-Delet-nısâba arzolundukda,....Ve sâbıku'z-zikrolan ba'zı evkaafun kurâları vâdîlerde vâkı'olup, *Kızılbaş-Fetreti* (1499-1501 yılları) zamânından berü *kırk-elli yıl mıkdârı hâlî ve harâb kalup;* hâliyâ, Vilâyet-i mezbûre Hudâvendgâr Hazretleri'nün eyyâm-i sa'âdetlerinde şenelmeğe yüztutup; etrâf ü cevânibde perâkende olan *ahâlîsi gerü gelüp,* cem' olup; evkaaf-i mezbûrun dîvânîleri Emr-i-Pâdişâhî ile şenelüp ma'mûr olmak şartile sipâhiye verilmek ile, mâlikânelerinün bizzarûrî ziyâde kitâbeti lâzım olup, hâliyâ henüz şenelmek üzere olmağın, mürtezıkasına şey'i-kalîl nesne hâsıl olup. Ammâ, devlet-i Pâdişâhîde birkaç zamân mürûr edüp, külliyyen Vilâyet şenelüp ma'mûr olıcak, vakıfları dahı, kitâbet olunduğu üzere, müsâ'ade eder.»

Yine Ferhad Paşa idaresinde tutulan 947 (1540) tarihli «Defter-i Mufassal-i Livâ-i Erzurum ve Livâ-i Pasın»da(136), her iki Sancağın

(135) Tapu, Sayı. 199, s. 7-8.

(136) Tapu, Sayı 205,

«Nâhiye»leri şöyle gösteriliyor: *Erzurum Sancağı*'nda 1) Erzurum, 2) Kara-Arz (Karasu boyundaki eski «Arzan» şehri örenleri yerinde), 3) كجك, 4) Cinis, 5) Dumlu, 6) Serçeme, 7) Şoğan (Aşkale), 8) Ovacık, 9) Tekman. *Pasın Sancağı*'nın 1) Güney-Pasın (Hasankalesi yönü), 2) Kuzay-Pasın (Tekman-Avnik arası). 3) Mıcıngerd (Sarıkamış-ın Aras boyu kesimi ve Kars-Takhtı), 4) Abnik, 5) Zivin (Sarıkamış'ın kuzey kesimi ve Barduz-Deresi dahil). Pasın'a komşu *«Oltu»*, hedhalde «Ocaklık-Hükûmet olduğu için, tahrire girmemiştir. Dulkadırlu Mehmed Han fethi *«Livana Sancağı»* da, *İspir* ile birlikte ayrı defterde yazılı olması gerektiğinden, bu deftere alınmamıştır.

Dulkadırlu *Mehmed Han* ile Açıkbaşlı/İmeretli Melik *II. Bagrat*'ın 1536 daki güneyden ve kuzeyden ılgar ve savaşları ile Atabek *IV. Korkora* yenilip, Ahılkelek'te tutsak alındıktan ve *İmeret*'e gönderildikten sonra, Atabekli nâibi *Otar Şalikaşvili*, çocuk yaştaki Atabek *II. Keyhusrev* ile ülkeyi kurtarmaya bakıyordu(137). İşte bu sırada, eski geniş «Sa-Atabago» (Atabek-Yurdu)nun Kür boylarının *«Mosuk»* مسق ve Çoruk boyunun da *«Dav-Eli»* داوايل adı ile ikiye ayrıldığı; bunlardan birincisinin Safîlilere tâbi olduğu, ikincisinin de Osmanlılara itaat ettiği anlaşılıyor. Bunu resmî Safîli tarihi Âlem-Ârây-i Abbâsî'de ve Osmanlı tarihlerindeki «Mosuk مسق» ile «Dav-Eli داوايل»nin ayrı ayrı gösterilmeye başlanmasından anlıyoruz. Bu iki bölge adından *«Mosk»* adı, Gürcülerce «Moskh/Moskhi» biçiminde de anılan Ahıska-Ahılkelek-Tumanıs çevresinin eski etnik isminden geliyor. *«Sami-Sıkhe»* biçiminde de söylenen ve halk ağzına göre olan bir adla anılınca, *«Üç-Kale»*; *«Sa-Moskhi»* denilince de-ki doğrusu budur- *«Moskhi-Yurdu»* anlamına gelir. Fakat halk deyimi, adın aslından daha yaygın olarak kullanılagelmiştir(138). *«Dav-Eli»* ise, M. Ö. 400 yılında Çoruk boylarında Ksenofon'un gördüğü savaşçı «Tavok» ve Ortaçağda *«Tav»* denilen Saka (İskit) boyunun yurdu anlamına, Atabekler'ce kullanılan türkçe bölge adı idi. Şenkaya-Narman-Olur-Oltu-Tortum ve Ardanuç ile Yusufeli-Artvin bölgelerini içine alırdı(139).

(137) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 217.

(138) Meselâ bak. Chronique Géorgienne, s. 9; Allen, s. 17, 26, 58 124, 135, 153.

(139) *Akkoyunlular,* (1458 de) ilk Çoruk Boyu akınında, pek taşlık *«Dav-Eli Deresi* داوايل دره»nde, çok güçlük çekmişti. 1466 da (Narman'daki) "*Samakar* صماقار *Kalesi*"ni alan *Uzun-Hasan Pâdişâh* (Yusufeli'deki) "*İşkhan-Kilisi*" ile "*Tav-Eli* طاوايل" çevrelerini de yağmalamıştı (Kitâb-i Diyârbekriyye, s. 237, 377, 379). Evliyâ-Çelebi (II. 347, 360), 1647 de, *Tortum Sancağı* Kuzey kesimindeki 66 köylü bir «Nâhiye»ye, "*Dav-Eli*" denildiğini bildirir. Ayrıca, aşağıdaki 223 ve 233. Notlarımıza bakınız.

Resmi Safili tarihinde, 947 (1540) yılında Şâh-Tahmâsb'ın ilk Gürcistan-Seferi'nden önce, siyâsi bakımdan «Gürcistan» ülkelerinin «*Yedi-Gürcistân*»a bölündüğü şöyle belirtiliyor: «Hutbe ile sikkeyi» Şâh-Tahmâsb adına işletip «cizye ile harâc» verenler: Vilâyet-i *Kâkhet* (merkezi Girem ve Zegem/Zagam) ile *Kârtel* (Kartli, merkezi Tiflis) ve *Mosuk* مسق (merkezi Akşehir/Akhılkelek)». Bunlardan, «Şirvan Vilâyeti ile Şeki»ye komşu bulunan Kakhet'te «*Levend Han*» (Bagratlı II. Lewan, 1520-1574), «Kartel'de Vâli *Luvarsâb* (adı, İran destani kahraman adlarından «Lohrâsb»dan bozma, Bagratlı I. Luvarsab, 1545-1558), Mosuk bölgesinde «Korkora oğlu (Atabekli) *Keykhusrev*» (II. Kaykhosro) İrana tâbi bulunuyordu. Fakat bunlardan «Kârtel Vâlisi *Luvarsâb* ile Başıaçuk ve Dadyan (Megrel/Mingrel) Vâlisi (II.) *Bagrat*», hem Şâh'a aykırı davranıyor, hem de Tahmâsb'ın itaatinde bulunan «*Keykhusrev'in ülkesi*»ne saldırıyorlardı. Bu yüzden Şâh, bunları uslandırmak üzere birkaç defa ordu gönderüp, «*Başıaçuk*) ile (Atabekler'den aldığı) *Dav-Eli*'nin Vâlisi»ne (II. Bagrat'a) haddini bildirip, *Luvarsâb*'ı da itaat altına aldı(140).

Yukarıda anılan sonki «Gürcistân»dan «*Başıaçuk*» (Açıkbaş/İmeret, merkezi Kütayıs) ile «*Dadyan*» (Megrel/Mingrel, merkezi «Odiş») ve «*Dav-Eli*» (Çoruk-Boyu'daki Atabek-Yurdu, başşehri Ardanuç ve Tortum-Akçakalası), ile, yukarıda anılmayan «*Güryel*» (Gurya, başlıca kasabası «Ozurget») gibi dört bölge, Osmanlılara bağlı bulunuyordu(141).

Şâh-Tahmâsb, «İlk-Gürcistân Seferi»ne çıkarken, 947 (1540) yazında *Tebriz*'den «gezinme ve av için *Karabağ*»a gelerek Bergüşat'ta konaklayıp, ordusunu burada toplayarak, asıl maksadını gizledi. Buradan ansızın ordusuyla ilerliyen Şâh, bir karanlık gecede *Tiflis*'i kuşatınca, buranın muhafızı «*Gürcü Kelbad*», kaleden dışarı çıkıp İslâm dinine girerek itaat etti ve Tiflis'i teslim eyledi. Gürcü Beğlerinden birtakımının sığındığı çok sarp ve yüce bir kale olan (Tiflis'in güneybatısında ve Alget-Suyu solundaki «Birtvisi»den ibaret) «*Birtis*»ı برتيس kuşatılıp emanla teslim alındı. Bu arada birtakım Hiristiyan ahali, İslâmlığı kabul etti. Bütün Kartli ülkesini tarayıp elegeçiren Şâh'ın

(140) Âlem-Ârây-i Abbâsi, s. 84.

(141) Âlem-Ârây-i Abbâsi'de (s. 87), 961 (1554) Osmanlı Barışı dolayısıyla yedinci Gürcistan bölgesinin adı «*Güryân* گوريان» olarak geçerse de, «Tırabuzon hududunda»ki bu yerin adı «Güryel گوريل» olduğvndan, istinsah hatası ile öyle yazıldığı, besbellidir.

çerisi, Bagratlı *Luvarsâb*'ı yakalıyamadılar. O «Alburuz-Dağı» yüceliğindeki *Did-Kür* ديدكور *Dağı*'na(142) sığınmışken, kovalanınca daha kuzeydeki erişilmez dağlara savuştu. Dönüp Tiflis'te toplanan Safili ordusu, oradan Tebriz'e geldi(143). Gürcü kronikleri, bu seferi anmamaktadır.

Ferhad Paşa'dan sonra üçüncü Osmanlı Beğlerbeğisi olarak *Musa Paşa*'nın Erzurum'da bulunduğu anlaşılıyor. Âlî bunun için, «Mûsâ Paşa, *Âl-i-İsfendiyâr*'dan (Kastamonu-Bolu Beğleri'nden) *Kızılahmedlü* nâmındaki Ümerây-i kibârdan iken, bir tarikle *Erzurum Beğlerbeğiliği* verilmiş. Ekser-i evkaatın sayd ü şikâra sarfetmeğin, *Küffâr-i Gürcistân* (Atabeklileri), kendüyü göze göstermemiş; ya'ni ki ba'zı Aznavurları *Diyâr-i-İslâm*'a ta'addiden hâli olmamış», diyerek, böyle bir serhadde elverişsiz olduğunu belirtiyor. «Sarhoş»luğu ile de tanınmış olan bu *Kızılahmedlü Musa Paşa*(144), 950 (1543) baharında Kanuni'nin buyruğu ile Sancakbeğleri'yle birlikte «*Dav-Eli*» (Atabekler'in Çoruk boyu) ülkesine akına vardı, «اولتى» *Kal'ası*'nı kuşatarak, on günde aldı. Bunu duyan «*Başaçuk Meliki Bagrat*», Dav-Eli'ye yardıma gelerek, Musa Paşa'nın kuşattığı «*Oltu Kal'ası*» önüne yetişince, hile ile armaganlarını sunarak, şu haberi gönderdi: «Ben kulunun ne haddine ki, Hazreti Khondgâr'ın çerisine karşıkoyayım; eğer Paşa Hazretleri geri dönerlerse, kalenin anahtarlarını nereye isterlerse gönderip, teslim ederim.» Bu sözlere kanan Paşa, Oltu'dan göçüp Erzurum üzerine dönünce, bütün Sancakbeğleri de, toplar da çek'lip Erzurum'a vardı. Arkasından Başaçuklu Bagrat, öteki Gürcü serdarlarının bu işe razı olmadıklarını Musa Paşa'ya bildirince, o da çerisinin çoğu dağılmış olduğu halde, dönüp üzerlerine varınca, başlıyan vu-

(142) Ahsenü't-Tevârih (s. 298) te «جبل ديدكور», varyantı «جبل و يدكور»; Âlem-Ârâ'da (s. 85) «كوه موسوم بيدكور» biçiminde anılıyor.

(143) Ahsenü't-Tevârih, s. 296-298; Âlem-Ârây-i Abbâsi, s. 84-85; Şerefnâme, II. 193.

(144) Peçevî (I. 280) de, «sipahi» anlamına gürcüce «aznavur» sözü «Arnabud» (Arnavut) kılığına sokularak, şöyle deniyor: «Bundan akdem Pâdişâh-i gerdûn-serir, Arnabûd-i 'anûd (Arnavutluk) teshîrine müteveccih olduklarında, Gürcü-Arnabudları'ndan bir niçe bin melâin, Erzurum Beğlerbeğisi *Mûsâ Paşa*'yı gafletle basup şehid ve niçe Guzâtı dahı sâlik-i Khuld-i sa'id etmişler idi.» Peçevi'deki bu «Arnabud» (aznavur'dan bozma) adı, Hammer'i (VI. 11) de çok yanılttığından, şöyle bir hataya düşmüştür: «Vezir Mehmed Paşa, Erzurum Beğlerbeğisi Mûsâ Paşa'nın üzerine hücum ile öldürmüş olan *Arnavutluk* âsilerini perişân ederek...»

ruşmada, kendisi şehid düşerek, başı kesildi, bozulan çeri kolu yağmalandı(145).

Bu felâketi anlatan Âlî diyor ki: *Musa Paşa,* saldırmadan geri durmayan «ba'zı Aznavurlar» üzerine varmış. «Esnây-i mukaabelede, inhizâmların mukarrer tasavvur etmiş *Gürciyân,* küllî tedârükle gelmişler. Mukaabil oldukları gibi, mezbûrla olan askeri sıyup, kendüye zafer bulmuşlar. Hattâ şehâdetine ergörüp, şâdmân olmuşlar.» Uzun zaman «Bodun Eyâleti»nde bulunmuş olan «Diyârbekir Beğlerbeğisi *Khâdim-Ali Paşa,* ber-vech-i isti'câl Erzurum serhaddine yetişdi; kemâl-i tehâcümle *Gürcistân*'a girüp kıtâl ü cidâle duruşdu. Egerçi *Küffâr,* bunu da Mûsâ Paşa'ya kıyâs eylediler, segân-i 'av-'av-gûnân gibi üstüne yörüdüler.» Fakat, düşmanları «kılıçdan geçirüp, Serdâr-i sâbıkın kelle-i büridesini ellerinden aldı. Ana kılıç uranlara, rüstemâne kılıç çaldı»(146).

Bu sırada Kanunî, «onuncu-Sefer»ini yaparak, Edirne kışlağından 23 Nisan 1543 te «Usturgon» üzerine Avusturya seferine çıkmış ve 16 Kasımda muzaffer olarak İstanbula dönmüştü. Gürcü tarihinde: 1541 de, «Atabek II. Keyhusrev'in nâibi ve başbuğu *Otar Şalikaşivili*»nin, Ülkesini, *Kıral Bafrat*'tan kurtarmak üzere *İstanbul*'a giderek yardım dileyince, bu işe «*Mustafa* (Musa) *Paşa*»nın bir ordu ve toplarla memur edildiği; *Kıral Bagrat* ve müttefiki *Güryel* ile yapılan savaşta *Osmanlı* ve *Atabek* kolunun bozulduğu, anlatılıyor(147) Anonim Gürcü Kronikinde ise: «231 (Gürcü-yıllında/ 1543) de *Khontkâr*'ın Paşaları 22 bin kişilik bir ordu ile geldiler ve büyük zulümler işlediler. Sonunda *Kıral Bagrat,* bunları bozarak, birçoğunu öldürdü», deniyor(148).

Osmanlı kaynaklarında, Musa Paşa'nın akını ve şehid oluşunun yılı bildirilmemiştir. Hattâ bu hâdiseden, 955 (1548) yılında Atabekliler'den, Ardanuç'a varınca Çoruk boyu kolları bölgesinin fethi dolayısıyla bahsedilmiştir(149). Rumlu Hasan Bek, 950 (1543) yılında, Atabekler üzerine yapılan üçüncü bir hareket için şöyle diyor: «*Gürcü-*

(145) Ahsenü't-Tevârîh, s. 306. Bunda, Musa Paşa'nın «*altmış* Sancakbeği» ile birlikte akına çıktığı yazılmıştır ki, bir istinsah yanlışı değilse, on katlı mübalağa edilmiş oluyor.

(146) Künhü'l-Ahbâr, y. 130a. «Musa Paşa'nın katledildiğini *Hamid* (Amid) de duyan *Khâdim-Ali Paşa,* Diyarbekir askeriyle Gürcistan'a ılgar ettiyse de, Gürcistan Beğleri bu sırada vilâyetlerine dönmüştü. Ali Paşa da o ülkede birtakım köyleri yaktı ve dönüp Hamid tarafına gitti» (Ahsenü't-Tevârîh, s. 306).

(147) M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 215.

(148) Chronique Géorgienne, s. 8.

(149) Celâlzâde, y. 326b; Âlî, Künhü'l-Ahbâr, y. 70a; Peçevî, I. 280.

ler'in istilâsı *Sultan Süleyman*'a duyurulunca, *Mütemerrid-Ali Paşa*'yı kalabalık askerle *Gürcistan*'a gönderdi.» Onlar da «*Kan(ğ)lu-Çimeni*» (Sarıkamış-Pasın yolunda ve Bardız güneyindeki «Kayınlu» köyü harabesi yanında) mevziinde «Gürcüler»le savaştı. Bu sırada bozulan Gürcülerin, malları yağmalandı. Osmanlılar da geri döndüler(150).

Anonim Gürcü Kronikindeki şu haber, Mütemerrid-Ali Paşa akınına ait olsa gerektir: «233 (Gürcü) yılında (1545 te) İmeret Kıralı *Bagrat* ve Kartli Kıralı *Luvarsab* ile (Osmanlılar ve) *Keykhusrev, Sakhoit* (Soğanlı) yanındaki *Basian* (Pasın)da savaştılar. Bu sırada bütün *Kartvelliler* (Gürcüler) ellerinde silâhları bulunduğu halde, orada idiler. İki *Paşa* vardı; Kırallar kolu, bozguna uğradı»(151).

1538 Ekiminde Şirvan'ın tüm olarak fethi üzerine, Şamakı'da Şirvan Hâkimliğine tayin edilen *Alkas-Mîrzâ,* istiklâl sevdasına düşerek, 953 (1546) yılında ağabeğisi *Şâh-Tahmâsb*'a itaatsizlik gösterdi; *Tebriz*'e vergi ve asker vermiyerek, müstakilmiş gibi davrandı. Bunun üzerine Şâh, *Ürgençoğlu* adlı bir adamını Şirvan'a gönderip işi tahkik ettirince, *Alkas-Mîrzâ,* anası *Khanbeği Hanum* ile oğlu *Sultan-Ahmed*'i Tebriz'e elçi gönderip: aradaki fesatçı kişilerin, işi yanlış duyurduklarını; kendisinin Şâh'a saygı ve bağlılığını devam ettirdiğini arzeyledi. Şâh da, onun suçundan geçti. Alkas'ın anası ile Şirvan'a gelen Şâh'ın, Kemûnelü Seyyid-Beğ Mehmed, Korçubaşı Afşarlu Sevindük Beğ, Mühürdâr Şâhkulu-Halife, Bedir Han, Erdebil (Safîli Türbeleri) Mütevellisi Safîli Ma'sûm Beğ gibi ulu beğleri Alkas-Mîrzâ ile anlaştılar: Şirvan'dan her yıl Tebriz'e «bin tebriz-tümeni hazine ile yasakçı bin atlı gönderilmesi» kararlaştırıldı. Bunun üzerine *Sehend* yaylağında ordusunu toplamış bulunan *Şâh,* Tebriz'e döndü. Bu sırada ulu Türk-

(150) Ahsenü't-Tevârîh, s. 307. Erzurum Sâlnâmelerinde tekrarlanan Vâliler cetvelinde (meselâ, h. 1304/1887 tarihlisi, s. 217, 218), 4 yıl kalan Musa Paşa'dan sonra, «*Temerrüd-Ali Paşa*»nın, birinci defasında 2 yıl Erzurum Vâliliğinde bulunduğu, 971 de ikinci defa Vâli olarak beş yıl kaldığı ve bu sırada «Hasankal'ası'nda câri çeşmeler» yaptırdığı, bildiriliyorsa da, yıl rakamları yanlıştır.

(151) Chronique Géorgienne, s. 8. "Sa-Atabago Tarihi"nde (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1.215), şu geniş bilgiler veriliyor: *1541 Yenilgisi* üzerine yine *İstanbul*'a giden *Atabek "Kaykhosre ve Şalıka-oğlu Otar"*'ı, *Sultan Süleyman, Erzurum ve Diyarbekir Paşaları*'nın ordusu ile birlikte gönderdi. "Bunun üzerine, İmeretli *Bagrat* ve Kartelli *Luvarsab,* ordularıyla gelip, "*Basian*'da *Sokhuasta* yakınında Osmanlı"larla savaşa tutuştular." (eski hâkimleri Atabekliler'e dönen Mosuklu) *Meskhler*'in ihanet ederek cenge katılmaması yüzünden, *Gürcü askerleri,* yenildiler; *Kırallar,* ülkelerine döndü. *Sa-Atabogo*'ya giren *Osmanlılar, Otar*'ın teşvikleriyle, bütün Kaleleri ve Müstahkem yerleri elegeçirdiler.»

man Beğlerinden *Afşarlular* ile *Dulkadırlular*'dan üçer beğ birbiriyle vuruşacakken, bunları da barıştırdılar(152).

Şâh-Tahmâsb, anlaşıldığına göre, kardeşi Alkas-Mîrzâ'yı bağışalmış görünerek, ordusuyla Gürcistan'a varmak ve ondan sonra orta Kür boyundan Şirvan'a girerek onu cezalandırmak istiyordu. Kış yaklaştığı halde, 953 (1546) son-güzünde Şâh, ordusu ile Tebriz'den çıkıp, *Süregel* (Arpaçayı) ve *Penbek* üzerinden «sayısız çerisi» ile «*Gürcistân*»a girerek (Mosk/Kür-Boyu Atabekli Yurdu merkezi) «*Akşehir*» (Akhılkelek) üzerine vardı. Askerler çevredeki koyun ve sığır sürülerini yağmaladı. Bu sırada kış ortasında güneş «cedi» burcuna girmiş (1547 Ocak ayı) idi; çok yağan karlar yolları kapamış, *Kür ırmağı* donmuştu. *Rumlu* ve *Çepni* korçuları da yağma ve tutsak toplamıştı. Şâh *Akşehir*'den göçüp «*Tebedi* تبدی » yoluna girince, Zegem ile Girem Hâkimi (Kakhet-Bagratlılarından) *Levend Han* ile «*Başaçuk Hâkimi*» (II. Bagrat) yolda yetişerek, itaatlerini yenilediler ve iltifat görüp, hil'at giydiler, harâc ve ağır armağanlarını sundular. Az sonra Melik Bagrat, izinle ülkesine döndü; Levend Han daha bir müddet, Şâh'ın hizmetinde kaldı ve *Gence*'ye varılınca o da müsaade alıp, yurduna döndü(153). Böylece, bütün Kür boyları ile, Mosuk, Kartli ve Kakhet'ten başka, *Osmanlılar*'a âsi Açıkbaş/İmeret Meliki Bagrat da, Tebriz'e itaatini göstererek, muhtemel bir istilâdan yurdunu kurtarmış oldu.

Gence'yi geçerek «*Yavlak*»ta 953 sonunda (1547 Ocak ayında) konaklayan Şâh, buradan: Dulkadırlu İbrahim-Han, Rumlu Hüseyin-Sultan, Kacarlu Gökçe-Sultan, (Gence/Karabağ Beğlerbeğisi Kacarlu) Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultan ile Hoca-Basan idaresinde beş bin atlıyı ılgar ile *Şamakı* üzerine *Alkas Mîrzâ*'yı ansızın yakalamaya gönderdi. Bunlar Kür'ü geçip ilerleyince, Alkas'ın başbuğu *Mehter-Devletyâr*, duyarak, Alkas'ı ve çoluk-çocuğunu, çok sarp olan *Gülistân Kal'ası*'na savuşturdu. Bozulan Alkas-Mîrzâ, Khınalık (dağı)da yenilerek ve sonra Samur-Suyu Savaşını da kaybederek. *Demirkapu/Derbend*'e doğru çekildi(154). Bu sırada Alkas'ın kaçış yolu üzerindeki bölgelerin hâkimlerine ajanlarını gönderdiği anlaşılan *Şâh-Tahmâsb*, «*Kıpçak-Deşti Türkleri* ve göçebeleri ile *Dağıstan Serdârları*'ndan *Kaytak Sultan-Ali Beğ* ile *Kara-Kubâd*»ın da gelip itaat etmelerini sağlamış ve hil'atlerle

(152) Ahsenü't-Tevârîh, s. 314-316.

(153) Ahsenü't-Tevârîh, s. 316-317; Şerefnâme, II. 198; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 85.

(154) Ahsenü't-Tevârîh, s. 317. Şerefnâme (II. 198) de, Gürcistan'dan «Aran-Karabağı»na gelen Şâh'ın, 11 Zilhicce 953 (2 Şubat 1547) günü Koyunölümü'nden Kür'ü geçerek Aliçoban mevkiine vardığı anılarak, ay gün tarihi de bildiriliyor.

değerli kemer ve kılıçlar, cins atlar bağışlamış(155); böylece, Sünnî olan bazı *Dağıstan Beğleri*'ni de, Kırım-Hanlığına resmen bağlı ve dolayısı ile İstanbula tâbi iken, Safîlilere dost ve muti kılmıştır.

954 başında (1547 Şubat sonu ve Mart başlarında) kışın soğuk günlerinde sadık adamları ve anası ile *Derbend*'e güçlükle varan *Alkas-Mîrzâ*'yı arkadan Şeki Hâkimi *Derviş-Mehmed Han* çerisi takip ediyordu. Şâh da Şirvan'a gelip, takipçiler göndermişti. *Samur-Suyu* boyundaki bir vuruşmadan sonra *Alkas-Mîrzâ* yanında kalabilen kırk adamı ile *Dağıstan Şamkhalı* «Kırım-Şamkhal»a sığınarak, onun yardımı ile *Azak* ve sonra *Kefe*'ye varıp, oradan gemi ile *İstanbul*'a gitti(156). Alkas-Mîrzâ'nın başbuğu Devletyâr'ın koruduğu *Gülistân Kal'ası* da üç aylık bir kuşatma sonunda zaptedilince, bütün Şirvan, yeniden Şâh'ın eline geçti. Gülistan, tahrip ettirildi. Mühürdâr Şâhkulu-Halife ile Rumlu Hüseyinhan-Sultan, *Derbend*'i aşarak *Kaytak* bölgesini yağmalayıp vurduktan sonra, Şirvan'da Şâh'ın yanına döndüler. Kalesi üç ay kuşatılıp, topla döğülen *Derbend* de, koruyucusu *Köhne-Şâhverdi* ile Alkas'ın anası elinden alındı. Bütün Şirvan'ı Şâh, kendi oğlu (II.) *İsmâil-Mîrzâ*'ya verip, *Kacarlu Gökçe-Sultan*'ı da ona atalık gibi hizmette bırakarak, dönüp, 26 Şa'bân 954 (10 Ekim 1547) günü *Tebriz*'e vardı(157).

Şâh-Tahmâsb'ın 1546 kışındaki İkinci-Gürcistân Seferine (17 yaşında iken) ve Şirvan'ı itaat altına almasına katılmış bulunan Rumlu Hasan Bek'in rivayetine göre, 954 (1547) yılında, «Sultan Süleyman'ın fermanı» ile Kürt Beğleri beş bin kişilik atlı ile *Ürmiye*'deki Dulkadırlu Veli-Sultan üzerine akın ederek, savaşıp bozuldukları gibi, *Pasın* Sancakbeği Düzdi/Derdi-Dâvûd Beğ de, *Aluşgerd* (Eleşgert) de Khınıslu Kayıtmas Beğ üzerine ılgar ederek, yüze yakın Alpavutlu erlerden katletmiş; fakat az sonra kendini toparlıyan Kayıtmas ile (Karakoyunlu boyu) *Sa'adlu Elvendkhan Beğ* giriştikleri cengi kazanarak, Osmanlılar kolundan yedi yüz kişiyi öldürüp, başlarını *Tebriz*'e yollamışlardır(158).

(155) Ahsenü't-Tevârîh, s. 318.

(156) Ahsenü't-Tevârîh, s. 319-321. Burada (s. 321), «bütün nüshalardaki قرم شمخال Kırım-Şamkhal» adı, nâşir C. N. SEDDON tarafından anlaşılamadığından, «Kavm-i Şamkhal قوم شمخال » diye, yanlış yazılmıştır.

(157) Ahsenü't-Tevârîh, s. 321.323.

(158) Ahsenü't-Tevârîh, s. 316, 322-324. Bu eserin farsça basmasında (s. 323) «Kayıtmas Khınıslu ki der Alusgerd bûd الوسكرد بود » ibaresindeki *Eleşgerd*'in adı, A yazmasında «Alusgerd الوسكرد » ve B yazmasında «Aluşgerd الوشكرد » yazılıdır. Böyle iken, Ahsenü't-Tevârîh'in ingilizce tercümesinde (s. 146), bu yer adı «Ulus-i Kürd» sanılarak, «Kürd Kayıtmas Khınıslu» denilmiştir. Biz, Şerefnâ-

Şâh-Tahmâsb 945 (1538) yılında Şirvan'ı zaptedip, Şirvanşâh *Şâhrukh* ile ilerigelenleri katlettiği sırada, bu son müstakil Şirvanşâh'ın amucası Şeyh-İbrâhim/Şeyh-Şâh'ın oğlu *II. Sultan Halil* ile Şâh-İsmâil'in kızından doğma çocuk yaştaki Sultan *Bürhân-i-Ali*'yi, sâdık adamları Dağıstan'a aşırarak Kaytak(159) Türkleri arasında saklamışlardı. Bürhân-i-Ali gençlik çağına girince, Şirvan'ı kurtarmak üzere birkaç defa *Alkas-Mîrzâ* ile (ki, dayısının oğlu sayılır) vuruşmuşsa da, her seferinde bozularak yine Dağıstan'a çekilmişti. Sonunda, Kırım/Kefe üzerinden *İstanbul*'a gelerek; Osmanlılar'dan aldığı yardım ile, yine Kırım yoluyla Dağısta'na gidip, oradan Şirvan sınırına varmışsa da, Alkas-Mîzâ'nın ordusunun çok olduğunu görerek, geri çekilmiş; önce Osmanlı kuvvetlerini yerlerine (her halde Azak veya Kefe'ye) göndermiş, arkasından kendisi yeniden İstanbula gelmişti. Kendisine, «sâlyâne ve arpalıklar ve mensûbâtına dahı vazîfe (dirlik)ler ta'yin olunup, müreffehü'l-bâl iken», 1547 güzünde eski düşmanı Alkas-Mîrzâ da, ayni Dağıstan-Taman-Kefe yoluyla gelerek İstanbul'a sığınmıştı. Böylece Safîli Şâh-İsmâil'in oğlu ile, kızından doğma torunu, Osmanlı Pâdişâhı Kanunî'den Şâh-Tahmâsb aleyhine yardım diliyerek, yurtlarının kurtarılıp İstanbul'a tâbi olarak yaşamasını sağlamak istediler. Doğu-Seferini kararlaştıran Kanunî de, Şirvan ve Dağıstan Beğleri ile halkına yazılan «Nâme-i Humâyûnlar» ile *Sultan Bürhân-i-Ali*'yi, gemi ile (herhalde Batum üzerinden) Gürcistan yoluyla Şirvan'ı kurtarmaya gönderdi. O da, ata yurduna yetişince, en büyük İslâm ve Türk Pâdişâhına güvenerek başına derilen Sünnî/Yerli Şirvanlı kuvvetleriyle *İsmâil-Mîrzâ*'yı kaçırtarak, ülkesine sahip oldu(160).

İran kaynakları, Alkas-Mîrzâ Kefe'ye kaçtığı sırada, 954 (1547) yılında Şirvanşâh torunlarından *Bürhân*, isyan ederek, *Kaytak*'tan çıkıp Şirvana gelince, bunu duyan şehzâde *İsmâil-Mîrzâ*'nın çokça

me ile Âlem-Ârây-i Abbâsî'ye dayanarak «Khınıslu» oymağının «Kürt» olmadığını yukarıda (s. 144, 60. Notta) görmüştük.

(159) Ahsenü't-Tevârîh (s. 326) te doğru olarak «Kaytak قيطاق» yazılan bu Dağıstan Türk élinin adı, « قيتاق » biçiminde de yazıldığından, böyle gösteren bir kaynağa dayanan Âlem-Ârây-i Abbâsî (s. 81) de, «Kaf»lardan başka harflerin noktaları konmadığından « قساق » yazılmış olacak ki, basmada bu kavım «Kasak قساق » biçiminde, yanlış bir adla anılmıştır.

(160) Celâlzâde, y. 312b; Peçevî, I. 271-272; Müneccimbaşı, III. 188. Ahsenü't-Tevârîh (s. 327) ile Âlem-Ârây-i Abbâsî (s. 81) de, İsmâil-Mîrzâ'nın Şirvan'ı boşaltarak çekilmesi, Kanunî'nin Alkas-Mîrzâ ile birlikte İran üzerine gelmesi yüzünden Şâh'ın oğlunun çerisini toplayıp babasının yanına gelip hizmete hazır bulunmasına, yorularak; Şirvanşah'ın onu kaçırtmış olmasından hiç bahsedilmiyor.

askerle üzerine varıp, (Şeki-Kuba arasında Şâhdağı denilen yerde çok sarp) *Filân*(161) mevziindeki ormanlığın kıyısında çeperler kuran Bürhân'ı sıkı bir savaş sonunda kaçırttığını; fakat o sırada (955/1548 baharında) *Sultan Süleyman* ile *Alkas-Mîrzâ*'nın birlikte *Tebriz* üzerine gelmekte olduğu haberini alınca, İsmâil-Mîrzâ'nın Şâh'ın yanına varması üzerine, *Dağıstan*'dan gelen «Mîrzâ-Bürhân»ın Şirvan'ı boş bularak, *Şamakhı*'ya yerleştiği ve ülkeye sahip olduğu bildiriliyor(162). Böylece, on yıl sonraki Osmanlıların fi'lî yardımı ile, Şirvan'da yeniden, eski hükümdarlar soyundan bir Şirvanşâh istiklâlini kazanıp, ülkesini kurtarmış oldu.

Kanunî'nin Avrupa'daki eşsiz üstünlüğü yüzünden, Almanya ile Avusturya haraca razı olmuş; ve 19 Haziran 1547 de İstanbulda imzalanan barış anlaşmasını 1 Ağustosta Almanya İmparatoru V. Karlos (Şarl-Ken) ve 8 Ekim 1547 de de Osmanlı Pâdişâhı tasdik etmiş bulunduğundan, «beş yıl» için batıda sağlam bir barış kurulmuştu. Avusturya'nın yıllık otuz bin altın haraç vermesi ve Almanya İmparatorunun «Kıral» sayılmasını belirten bu Osmanlı siyasî zaferi, «Almanya için» de «o kadar mucib-i şîn» sayılan bir «ahidnâme» idi(163). «Irakayn-Seferi» diye tanınan ilk Doğu-Seferi'nden sonra Kanunî'nin 12 yıl boyunca hep Avrupa ve Akdeniz hâkimiyeti ile uğraşması, Safîli *Şâh-Tahmâsb*'a: İran'da yeniden dirlik ve düzenliği kurması, Gürcistan ile Şirvan'a hâkim olması ve Hindistan'a yardım ile onlardan Kandehar'ı bir şükran belirtisi olarak alması, bilhassa Özbekler'i geri püskürtmesi için, geniş imkânlar sağlamıştı. Aran (Gence-Karabağ ve Revan-Nahçıvan) gibi, Azerbaycan (Tebriz) ülkesinde ve Acem-Irakı'nda da Şi'î/Kızılbaş mezhebini iyice kökleştiren Şâh-Tahmâsb, bu uğurda Şirvanlılara çok zulümler etmiş ve Anadolu'daki Osmanlı-Kızılbaş göçebeleri arasına da ajanlar ve mektuplar göndererek, onları eskisi gibi «*Erdebil-Ocağı*»na sıkı bağlı tutmaya çalışıyordu. 1534 te Sünnî yerlilerinin gönülden Osmanlılara katıldığı *Erciş*, *Van* ve *Vastan* ile *Bayazıt* bölgelerini de geri alan Şâh, buralardan Sünnîlerin kokusunu kesmişti. Şirvanşâh Bürhân-i-Ali'nin, ülkesi adına yardım dilemesi ve Alkas-Mîrzâ'nın da, ağabeğisi aleyhine İran'a hâkim olup

(161) Birçok yer adlarının yanlış yazıldığı bir nüshaya göre basılan Âlem-Ârây-i Abbâsî'de (s. 81) buranın adı da yanlış olarak «Kalhân قلهان » biçiminde gösteriliyor. X. Yüzyıl kaynaklarını iyice inceleyen V. Minorsky, «Filân»ın yerini, Şeki-Kuba-Akhtı arasındaki dağlık bölgede gösteriyor (Studies in Caucasian History, 1953 London, s. 78 Harita).

(163) Hammer VI. 3.

Osmanlıları metbu tanıma dileği, ulu Türk Pâdişâhı *Kanunuî*'nin İkinci-Doğu Seferi'ni çabuklaştırdı.

Şirvan'dan kaçıp İstanbul'a gelen *Safîli Alkas-Mîrzâ,* «Vezir» edindiği büyük Sünnî bilgini ve fâzıl bir zât olan «*Seyyid-Azîzullâh-i Şirvanî*» ve kendi «Mirzâları» ile birlikte Kanunî tarafından çok büyük ve gösterişli bir merasimle kabul edilmişti(164). Kanunî'nin İkinci-Doğu Seferi'nin sebepleri, o zaman sefere katılan aydınlarca şöyle gösteriliyor:

1) Şâh-Tahmâsb'ın «Sünnîlere tasallûtu» ile «Kütüb-i Şer'iyyeyi ihrâkı»; «Memâlik-i-İslâmiyye kurbünde râyiha-i Rafd teneffukh eyleme»si;

2) «Âsaf-i Devrân» (Dâmâd Rüstem Paşa)ın, «bundan akdem nakz-ı 'ahd edüp hiyânet eylemiş» bulunan «Tâife-i Gürcî»nin (Atabeklerin) «üzerlerine asker çeküp, dâr ü diyârların zîr ü zeber» kılınmasını «Sultân'a ilkaa et»mesi(165). Daha 1547-1548 kışında İstanbul-dan Vilâyet ve Sancaklara gönderilen fermanlarda, sefer için «evvel-bahâr»da hazırlık görülmesi bildirildi. Bosna Vâliliğinden alınan *Tekelü Ulama Paşa,* İranın «ahvâline ıttılâ' ve vukuufu vardur deyü», İstanbul'a getirilerek, «Vilâyet-i Erzurum Beğlerbeğiliği tefvîz ü taklîd olunup, *Alkas*'a Lala ta'yin olundu.»(166). İran tahtına geçirileceğini belirtmek üzere Alkâs-Mîrzâ'ya tuğ, bayrak ve davul da verilerek, atlı-ulûfecilerden Sağ ve Sol-Garipler Bölükleri de Altıbölük-Ağası ile birlikte Alkas'a katılıp, «Nevrûz» (21 Mart 1548) da *Üsküdar*'dan yola çıkarılıp, Doğu sınırına doğru gönderildi(167). Kanunî bu sıralarda, «Çavuş Ahmed» ile (Azak-Astarkan yolu ile) *Özbek* pâdişahı Coçı-Han soyundan Şıbanlı *Abdüllâtif Han*'a (1540-1551) da bir mektup gönderip: «Defe'âtile Südde-i-Sa'âdetimüz cânibüne vârid olan mekâtib-i ihlâs-merâtibinüzde: *Tâife-i Melâhide kal'ü kam'ına hücûm ve ıkdâm olunması işrâb olun*»duğundan; bu defaki Osmanlı seferi sırasında, Özbekler'in *Mâverâünnehir*'den Safîliler üzerine savaş açarak,

(164) Celâlzâde y. 306a-b.; Peçevi, I. 268-269.

(165) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 6b-8a. Celâlzâde (y. 311a), Pâdişâh, Şarkı, Kızılbaşlıktan temizlemek istiyordu; Alkas da bir bahâne oldu, diyor. Yıl «dokuz yüz elli beş olıcak *Alkas*, dahı anunla gelen evbâş-i bed-ma'âşlar tahrîk edüp dediler: hemân ki Rûm (Osmanlı)-Pâdişâhı serhadde vara, ekser 'Acem Beğleri ve sipâhîleri Tahmâs'ı dutup, Pâdişâh'un yüzüsuyuna Alkas'ı beklerler» (Lûtfi Paşa, s. 435).

(166) Celâlzâde, y. 311b-312a.

(167) Celâlzâde, y. 312a; Peçevi, I. 270; Müneccimbaşı, III. 289.

«*ittihâd-i tarafeyn ve ittifâk-ı cânibeyn* ile, mevâdd-i şürûr-i fesâd olan *Tâife-i Mülhidînün âsâr-i tuğyân ve inâdları bi'l-külliyye mahvolmuş ola*»cağını bildirmişti(168). Fakat, iç işleriyle uğraşan Özbekli Abdüllâtif Han, iki yıla yaklaşan Kanunî'nin bu İkinci-Doğu Seferi sırasında, İran üzerine hiçbir davranış gösteremedi. Bu da, Tahmasb'a yaradı.

Bundan önceleri elaltından Atabeklilere yardım eden Şâh'ın, Erzurum Beğlerbeğisi Kızılahmedlü *Musa Paşa*'nın şehid edilmesine sebep olduğu da uzak sayılmasa gerektir. Yukarıda, Rumlu Hasan Bek'ten aldığımız tafsilât, ancak böyle bir alâka ile Safîli tarihçisine malûm olabilir. Ayrıca Şâh-İsmâil'in bu kudretli vârisinin, Anadolu'daki Kızılbaşları da, gönderdiği risaleler ve ajanlar ile «Erdebil-Ocağı»na ve Tebriz tahtına bağlılıklarını devam ettirmeden geri durmadığı, sonraki belgelerde: Erzurum'un Tırabuzon Sancağı'ndaki *Çepniler* ile *Kürtünlüler*, Tercan'daki *Abdallular*, Rum/Sivas'ın *Çorum* ve *Divriği* halkı ile *Karaman/Konya* ve Diyarbekir'in *Siverek*'teki *Alevîlerin* «nezir» ve «sadaka» adı ile aralarından pek çok paralar toplayıp, İrandan gizlice gelen «Khalife» adlı Şâh temsilcileri eliyle yine gizlice *Erdebil-Tekyesi*'ne göndermeye devam etmelerinden(169), anlaşılıyor. Bu yüzden, Anadolu göçebelerinden başka, sıkıca gözaltında bulundurulan Osmanlı ordusundaki birtakım sipahiler bile, kaçarak, mezhebdaşları İranlılar tarafına geçiyorlardı.

(168) Kanunî'nin böyle bir mektubu gönderdiği, İkinci-Doğu Seferinden döndükten sonra İstanbuldan 14 Cumâdelûlâ 957 (31 Mayıs 1550) tarihinde «Semerkand Pâdişâhı Abdülâtif Han»a yazılan mektubunun, yukarıya alınan ibarelerinden anlaşılıyor. 1550 de gönderilen mektubunda Pâdişâh, Özbekli Hükümdarına şöyle sitem ediyordu: «Eğer ol taraflardan dahı fî'l-cümle cüyûş-i dîn-i heycâ-karîn ile tahrîk-i 'inan-i 'azm-i zafer-iktirân olunsa, Tâife-i Dalâlet-âmâl ü husrân-nevâlün vücûd-i mazarrat-âlûdları, sahâyif-i rûzgârdan ma'dûm ü nâbûd olması *muhakkak idi*»; «iki yıla karîb oldu ki», bizim ordumuz İran üzerine seferde idi. Fakat, o taraftan «eserinüz zâhir olma»dı (Münşeâtü's-Selâtîn, I. 606-608).

(169) 1534 Temmuzu başında Pasındaki Çobanköprüsü konağında iken bu yolda mektuplarla: Sivas, Tokat, Bozok (Yozgat) ve Amasya Kızılbaşlarını isyan ve savaşa çağıran İran casuslarından dördü yakalanıp, idam edilmişti (bak., III. Bölüm, s. 184-185). Ramazân 961 (Ağustos 1554) tarihinden önceki «Mühimme Defter»leri elegeçmediğinden, 1534 Seferinden önceki böyle tahriklere şimdilik belge gösteremiyoruz. Fakat, 1555 Amasya Barışı'na ve ettiği antlara rağmen Şâh-Tahmâsb'ın bu gibi alâkalanma ve fesatçılar sevketmekten geri durmadığı, birçok belgelerden anlaşılıyor. Meselâ: Amasya, Tokat ve Çorum levendlerinden kızılbaş olan 20 erin İran'a kaçarken yakalandığından, «hakkından gelinmesi» için Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm (Mühimme, III. 1422, 17 Zilka'de 967/9 Ağustos 1560); İran'a kaçan Kürtünlüler'den geri kalan Kızılbaşların da kaçmaması için, Tırabuzon Sancakbeği'ne Hüküm (Mühimme, V. 1401, 17 Ramazân 974/28 Mart 1567).

İran sınırındaki topraklarında sağlam kaleler ve topçu ile yeniçeriler bulundurmayı güzelce düşünüp uygunlaştıran Kanunî, 1534 te gördüğü ıssız ve koca Erzurum şehri ile kalesinin şenlenmesini buyurduğu gibi, bu ikinci Doğu-Seferi sırasında da *Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ*'i yeniden *Pasın Sancağı*'na tayin ederek, onu, Sancağı çerisi ile ve 5-6 bin işçi-ırgatla *Kars Kalesi*'ni şenlendirip onarmaya memur kılmıştı(170). Böylece Aras ile Kür başlarını kapayan ve Revan ile Tiflis yollarının kavuşağında bulunan, 1386 da şiddetle karşı koyduğu için Temür'ün yıktığı *Kars-Kal'ası*'nın onarılarak tahkim edilip şenlenmesinin stratejik değerini, ilk defa *Kanunî* takdir ediyordu.

Hazırlığını bitiren *Sultan Süleyman*, Manisa'daki oğlu (II.) *Selim*'i Edirne'de Rumeli muhafazasına göndermeyi düşünerek, İstanbul muhafızlığına Vezirlerden *İbrahim Paşa*'yı bırakıp, 18 Safer 955 (29 Mart 1548) Perşembe günü Beşiktaş'tan gemi ile *Üsküdar*'a geçti(171).

---

(170) Celâlzâde, y. 318b; Ahsenü't-Tevârîh, s. 331; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 72.

(171) Celâlzâde (y. 312a), 18 Safer'de Beşiktaş'tan Üsküdar'a geçti, diyor. Câmi'ül-Cevâhir (y. 23a) de rü'yet-i-hilâl hatasiyle, 19 Receb gösterilmişse de, günü «Pençşenbih» diye bildirildiğinden, doğrudur. Yine bu eserde (y. 31a-32a), Kanunî'-nin Üsküdar'a geçerken (1534 teki İlk Doğu/İran Seferine çıkınca söylediğini (s. 141 de) gördüğümüz hamâsî gazelinin, kendisi tarafından «tahmis» ile genişletilen), şu «Mukhammes»i söylediği bildiriliyor:

«Allâh, Allâh! diyelüm, Sancak-ı-Şâhî çekelüm,
Leşger-i saf-şiken ü ma'reke-khâhı çekelüm,
Topdan, sâ'ıka-i milk-i tebâhî çekelüm,
Nesne yokdur, bu kadar zahmeti gâhî çekelüm,
Yörüyüp her yanadan *Şark*'a sipâhî çekelüm.

Pâyimâl eyliyelüm *Kişveri'ni Surkhser*'ün,
Âlemi teng edelüm başına ol bed-güherün,
Kühl bilmezse gubâr-i rehini Gaaziler'ün,
Âteş-i kahre yakup milkini ol bed-nazarün,
Gözüne, sürme deyü, dûd-i siyâhı çekelüm.

İki yerden kuşanalum yine gayret-kemerin,
Açalum tîğ-ı gazâ birle *'Acem-perdelerin*,
Pâre pâre edelüm hasm-i le'îmün cigerin,
Gâazîlerle tutalum *Cânib-i Maşrık Seferi*'n,
Bulaşup toz ile toprağa, bu râhı çekelüm.

Bize Farz olmuş-iken: olmamuz *İslâm*'a zahîr,
Dahı elvermiş-iken saltanat ü tâc ü serîr,
Bende iken niçe İskender ü Dârây-i-Kebîr,
Emr ü nehyimüze başeğmiş-iken cem' ü kesîr,
Nice bir oturalum, bunca günâhı çekelüm.

Tarihî sefer yolu: İzmit-Yenişehir-Eskişehir-Akşehir-Konya-Niğde-Kayseri üzerinden ordu ile ilerliyen Pâdişâh, 16 Rebî'ülâhir (25 Mayıs) günü *Sıvas*'ta konaklayınca, en büyük şehzâde *Mustafa*, Amasya'da muhafazaya memur edildi. Şehzâde *Beyazid* de, Konya'da muhafazaya bırakılmıştı. Bu iki şehzâde, Anadoluda muhtemel bir *Kızılbaş ayaklanması*'na engel olacaklardı(172).

955 (1548) baharında *Tebriz*'de bulunan *Şâh-Tahmâsb*'ın serhad Beğlerinden: «*Kağızman Beği* (Khınıslu) *Kayıdmaz* ve *Sa'ad-Çukuru* (Revan) *Beği* (Rumlu) *Hüseyincân* ve *Bayezid Beği* (Çabuk-Türkman?) *Hayder* ve *Van Beği* (Çepnilü) *Şâh-Ali Sultân*», casuslarından edindikleri bilgileri Şâh'a ulaştırıp: «Karındaşun *Alkas-Mîrzâ*, bahr-ı fitne ve fesâdı kaynadup ve demir-dağlar gibi leşgerini yerinden oynadup», Osmanlı Pâdişâhı'nı üzerinmize getiriyor, diye haberler uçurmuşlardı(173). Bu haberleri duyan Tahmâsb, herhalde bütün saltanat hayatının en korkulu günlerini yaşadı. Osmanlıların Kızılbaş İran'a hâkim olmasından daha çok, kardeşi Alkas'ın Osmanlı yardımı ile Safîli tahtını elegeçirmesinden tasalanmış olsa gerektir. Tebriz'den *Şenb-i-Gazan*'a gelerek, burada «bir ay» konaklayıp bütün ordusunu eli altında toplayan Şâh'ın, yine bir meydan savaşında boyölçüşmeden çok çekinerek, Osmanlı ordusu uğrağında ve çevresindeki bütün yiyecek ve yemlikleri, hattâ içmesularını yoketmek; Anadolu içlerine Kızılbaş ajanlarını göndererek, oradaki mezhebdaşlarını ayaklandırmak ve Osmanlı kuvvetlerinin gerilerini korkulu kılarak, güçlerinden birtakımını kendi tebaaları ile uğraştırtmak; ve ilk fırsatta Pâdişâh, azık darlığından ordusu ile Osmanlı topraklarına geri dönünce de, koruyucuları zayıf bulunan Anadolu topraklarına yıkıcı akınlar yapmayı plânlaştırmış olduğunu, hâdiseler göstermektedir. Bu yüzden,

---

Çariyârî umaruz bize 'inâyet kılalar,
Gaaziler leşger-i hasm üzre zaferler bulalar,
Ehl-i-İlhâd'ı kovup, Milkin elinden alalar,
Derk-i Esfelde ebed *Kavm-ı-Revâfız* kalalar,
Ey MUHİBBÎ, yörüyüp *şark*'a sipâhı çekelüm.»

(172) Celâlzâde, y. 312b. Kanunî'nin bu İkinci-Doğu Seferi'nin «Menâzil-nâme»si, «Münşeâtü's-Selâtîn»in basmasına alınmamıştır (üç misli belgeyi içine alan yazma aslında bulunsa gerektir). Hammer (VI. 289-291), Levan Clue'nün «Türkiye Tarihi»nin III. Cildinden, yalnız 955 (1548) yılına ait ve Üsküdar-Tebriz-Halep kışlağı arasında Kanuninin uğradığı 140 konağın adlarını, tarihsiz olarak almıştır. Biz de, bundan faydalanacağız.

(173) Anonim Tevârîh-i-Âl-i Osmân, y. 91a.

ordusunu topluca elaltında bulundurmak isteğinden, Şirvan'dan çekilen oğlu İsmâil-Mîrzâ da Şenb-i-Gazan'da derilen orduya katılmış; *Bürhan-i-Ali*'nin üzerine yeniden çeri gönderilmemişti. Kızılbaşlığı İran'dan kaldırmaya azimle yürüyen Sultan Süleyman'ın gelişine karşı, resmî Safîli tarihinde, şu tedbirin alındığı bildiriliyor:

«İşten anlayan Yüce Şâh, *Tebriz'den Osmanlı sınırına değin düşmanların* yol başlarına adamlar göndererek, oralardaki bütün ekin ve otları yaktırdı ve bunlardan eser bıraktırmadı. *Tebrizliler* de bütün pınarları tıkayıp, kehrizleri kapadıklarından, içilmeye bile su kalmadı. Ulu beğlerden Ustaçalu Abdullah-Han, Ustaçalu Bedir-Han, Rumlu (Çukursahat Hâkimi) Hüseyincân-Sultân, (Gence Hâkimi Kacarlu) Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân ile Tekelü Ali-Sultân'ı *Merend*'e gönderip, kendisi (Aras sağında ve Karacadağ kesimindeki) *Eşkenber* اشكنبر yaylağı'na varıp, ordusuyla orada bekledi» (174). Böylece, Eleşgert-Erciş-Khoy-Tebriz ve Eleşgert-Bayazıt-Makû-Khoy yolları boyunca tarla ve çayırların bile yakılıp, köylerin ve halkın «yaylağa çıkma» adı ile, buralardan uzaklaştırıldığı, anlaşılıyor.

Sıvastan sonra, yine 1534 teki konakları üzerinden ilerliyen *Kanunî*, Koçhisar (Hafik)-Koyluhisar-Akşehir-Şuşehri-Kirmana köyü-Erzincan-Tercan'dan *Erzurum* önüne varınca, sekiz gün burada konakladı ve bütün Anadolu ordusu burada toplanmış olarak kendisine katıldı. Buradan *Şâh-Tahmâsb*'a bir mektup göndererek, onu erlikle cenge davet etti(175). Buradan sonra Alkas-Mîrzâ ile Ulama Paşa'yı öncü olarak ileri gönderen Pâdişâh, Temmuz başlarında Pasın ortasındaki *Çobanköprüsü*'ne gelince, «*Pasın Sancağı Beği* (Dulkadırlu Mîrdâ-) *Ali Beğ* ve *Oltu Sancağı Beği Sinân Beğ*, (Atabek-Yurdu'ndan itaat etmiş bulunan ocaklı) ba'zı *Gürcü Beğleri* ile istikbâle gelüp, destbûsî-i Pâdişâhî ile müstes'ad olduklarında, Fermân-i lâzımü'l-iz'ânı bunun üzerine oldu ki: *Kal'a-i Kars* ki bender-i Gürc ü Şirvan'dur, ta'mîr olunsun. Emr-i-'Âlişân birle ol hidmetün itmâmına Pasın Sancağı Beği *Ali Beğ* ve Erzurum (Yeniçerileri) Kethudâsı *Osmân Beğ* ve umûmen (Atabekli) *Gürcü Beğleri* ta'yin olunup, gönderildi»(176).

Yine bu Çobanköprüsü önünde konaklanırken, Safîlilerin gönderdiği Anadolu içlerine varacak olan casuslardan dördü yakalandı ve hapsedildi. Bunların «ellerinde bir niçe pâre mektûb bulundu ki,

(174) Ahsenü't-Tevârîh, s. 328; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 71.
(175) Konaklar, Hammer (VI. 290) den; Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 47a-50a.
(176) Anonim Tevârîh-i Âl-i-Osmân, y. 92b.

«*Ser-i-Mülhidîn*» (Şâh-Tahmâsb), «kendüsi ile fesâd ü ilhâdda müttehid ve fitne-i nifâkda müttefik olan» Halifeler ile Şeyhler adına, «*Amasya*'da ve *Bozok*'da (Yozgat'ta) ve *Tokat*'da ve *Sıvas*'da sâkin olan *Melâhide*'ye irsâl eylemiş. Mazmûn-i dalâlet-mefhûm bu ki: "Siz ki kadîmü'l-eyyâmdan Ashâb-i-Hanedân-i Surkhser ve erbâb-i ahzâb-i merdân-i Rafd-perversüz, *hâzır ve müheyyâ olasız: biz bu cânibden Âl-i-Osmân ile kâr ü zârda iken, gelüp yetişesüz*. Bâşed ki, sizün himmetinüz berekâtında bu beliyye-i 'azîme üstümüzden def'ola" Pes ol câsûslar envâ'-i 'ukuubetle ihlâk olundukdan sonra, (Amasya'da oturan) *Şehzâde Mustafâ*'ya, Hükm-i-Şerîf irsâl olundu ki: Melâhide-i merkuume her kanda ise, buldurulup, katlolunalar»(177).

Çobanköprüsü'nden sonra, 1534 teki yolu ile yürüyen *Kanunî*, Alagöz Derbendi-İmankayası- Bir boğaz (Tahirgediği) ağzı'ndan sonra İran sınırında *Eleşgerd* ovasında konakladı. Bundan sonra, Sırt düzü-Başsif-Karacakal'a-Çakırbeğ köyü-Âgehi köyü konaklarından *Erciş*'e varıldı(178). 1535 ten sonra Erçiş İranlılarda, Adilcevaz Osmalı elinde kalmış olduğundan, sınırın Sübhan-Dağı doğusundan geçtiği anlaşılıyor. «Husûn-i sâmiye-i Osmâniyye'den *Adilcevaz* kurbüne nüzul olundu»ktan(179) sonra, 3 Cumâdelâhire 955 (10 Temmuz 1548) günü Erzurum Beğlerbeğisi *Tekelü Ulama Paşa* ile Karaman (Konya) Beğlerbeğisi *Pîrî Paşa*, eyaleti askerleri ile *Van Kal'ası* üzerine gönderildi. Adilcevaz konağında *Şirvanşah Sultan Bürhan-i-Ali*'den gelen haberden: onun Pâdişahın mektupları ile vararak, çeri toplayıp, Şirvan ülkesini «kemâkân kabza-i teshîre getürmüş» olduğu öğrenildi(180).

Erciş'e varılınca, «Kızılbaş'dan nice Hanlar askerle karavula çıkdukları duyulup, *Alkas-Mîrzâ* ve *Diyarbekir* ve *Zulkadriyye* (Maraş) *Beğlerbeğileri*, Fermân-i Pâdişâh ile hücum edicek, *Kızılbaş* firâr» etmiş-

(177) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 56a-57a.
(178) Hammer, VI. 290. Ordu ile Pâdişâh, «Erciş'e vardı ki, Rûm (Osmanlı) Vilâyetinün serhaddi idi. Ümidleri bu idi kim: 'Acem Beğleri'nden ve sipâhilerinden kimesne gelüp, itâ'at ü inkıyâd ede idi. Ümid etdükleri gibi olmayup; andan göçüp Bendimâhî'ye varup, andan Karanğuluk-Deresi'ne, andan Khoy'a» (Lütfî Paşa, s. 437).
(179) Celâlzâde, y. 315b. Şerefnâme (II. 199) de, Adilcevaz'ın bu sırada Osmanlılar elinegeçtiğinin yazılması, yanlıştır.
(180) Celâlzâde, y. 315b; Peçevi, I. 272-273. Hammer'in (VI. 9), Kanunî'nin Adilcevaz'a gelirken «Şirvan'ın eski Hükümdarı Halil'in oğlu (Bürhân-i) Ali Sultan'ı huzûra kabul eyledi» demesi, yanlıştır.

ti(181). Safîlî tarihleri, «doğru yol ile *Bargiri* (şimdiki: Muradiye)ye gelen Hunkâr Süleyman»ın buradan Ulama'yı *Van* üzerine yollayıp kuşattırdığını, kendisinin *Tebriz*'e doğru yürüdüğünü; «*Khoy*'dan Ali Paşa, Mehmed Paşa ve Hayder Paşa ile Alkas-Mîrzâ'nın 40 bin atlı ile *Merend* çayırına yollandığını; burada da Ustaçalu Abdullah-Han, Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultan ve Tekelü Ali-Sultân»ın karavul koluyla yapılan çarpışmadan sonra, Kızılbaş karavullarının dağa çekilip, oradan da dönüp *Eşkenber* konağındaki Şâh ordusuna katıldıklarını bildiriyor(182).

Kanunî, Van üzerine varmak isterken, *Alkas-Mîrzâ*'nın dileği ve Şâh kaçtığından Tebriz halkının, Pâdişâh'a tarafdar olarak Osmanlılara katılacağını bildirmesi üzerine, ilerledi. 14 Cumâdelâhir (21 Temmuz)de *Khoy*'a vardı. 20 Cumâdelâhir (27 Temmuz) Cuma günü öğle üzeri *Tebriz*'e varıp, Şenb-i-Gazan'da ordugâh kuran Osmanlı Pâdişahı İslâm Halifesini, bu defa hiçbir Tebrizli karşılamadığı gibi, Alkas-Mîrzâ'nın maiyetindeki Kızılbaşlardan bile, Safîlîlere kaçanlar oluyordu!. Top ve çeri verilerek Alkas-Mîrzâ, Tebriz'de İran tahtına geçirildi. Pâdişâh, ordusuna çok sıkı emirler verdiğinden, şehirde hiçbir kimseye dokunulmamış, «halk da güvenle çarşıya pazara çıkıp alış -verişine bakmıştı»(183).

Kanunî, bu sırada dördüncü defa olarak girdiği Tebriz'de, ancak dört gün kaldı. Bu arada, Tahmâsb'ın «Heşt-Bihişt» adlı sarayını yağmalayıp yakan Alkas-Mîrzâ, hükümdarlığa yakışmadığını belirtti: Vaktiyle Şamakı'da Şirvanlılara yaptığı zulümleri, bu defa Tebriz'de de tekrar etmeye başladı; ağır vergiler koymaya ve koca şehir halkından bir çoğunu toptan kırmaya, hiç olmazsa san'atkârlar ile çarşı esnafını,

(181) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 57a-b.

(182) Ahsenü't-Tevârîh, s. 328-329; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 71. Karavulların Merend'de tutuştuğu savaşta, Osmanlıların çok «mâl»i kayboldu (Lûtfî Paşa, s. 437). Merend'deki çarpışma için Selmân, şunları ilâve ediyor; Kızılbaşlar Alkas-Mîrzâ'ya yazılan bir mektup ile bir fil yavrusunu, «bir filbân gulâm» ile bırakıp, geceleyin savuşarak Merend'e kaçmışlardı. Seher vakti bunlar bulununca, çok dedi-kodu oldu. «Ammâ, ne remz édüğü, tamâm sahîh olmadı.» Alkas-Mîrzâ da Şâh'a acı bir mektup yazarak: cenkten kaçma; böyle yapacağına, bir eşeğe binerek «çerçilik» eyle dedi (Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 57b-58a). Ulama Paşa, Khoy'dan «ifrâz» olunup, ilerlediler. 10 Cumâdelâhir (17 Temmuz 1548) (Se)şenbih (Salı günü) Merend'e yaklaşılınca Diyârbekir, Rûm (Sivas) ve Dulkadriye (Maraş) Beğleri cenge tutuştu. Düşman kaçtı; Ali-Sultân'ın sancağı alındı. Kızılbaşlar Erdebil'e değin kaçıp gitti (Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 61a-62b).

(183) Celâlzâde, y. 315b; Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 63a; Şerefnâme, II. 198-199.

Osmanlı topraklarına sürmeye kalkıştı. Bunun üzerine Kanunî, en ufak bir yağma ve zulüm olmasın diye, yalnız Yeniçeri, Bölük-Ağaları ve Çavuşlar ile çok disiplinli ve esirgeyici bir şekilde işgal ettirdiği Tebrizi ve Tebrizlileri çok korudu, dillere destan yüce adâletini gösterdi; Alkas-Mîrzâ'yı Tebriz tahtına uygun görmedi ve halkın bütün vergilerini kaldırdı. Şâh'ın cenge yanaşmadığını ve ele de geçirilemiyeceğini anlayan Kanunî, şiddetini arttıran yiyecek darlığı ve yemsizlikten doğan kırgından binlerce at ve katırın ölümü yüzünden, artık Tebriz'de kalma veya düşman topraklarında ilerlemenin felâket olacağını gördüğünden, 25 Cumâdelâhir (1 Ağustos) de *Tebriz*'den çıkarak, *Van* üzerine yürüdü(184).

Anayol boyunda hayvanlara yarar otlar bile yakılmış bulunduğundan Pâdişâh, dağ yolu üzerinden: Şebüster-Tasuç kasabası'nın Almalı ve Topraklı köyleri-Sazçınar-Salmas kasabası- Khanzor-Alabağ-«Dümlek denilen karataşlı sarp dağın»(185) dibi-Mahmudiye (Saray) Kırkpınar-Amük Kal'ası düzü konaklarından(186) 10 Receb 955 (15 Ağustos 1548) *Van* düzlüğüne geldi. Van'ı kuşatmakta olan Erzurum Beğlerbeğisi Tekelü Ulama ve Karaman Beğlerbeğisi Pîri Paşaların koluna *Başvezir Rüstem Paşa* yardıma gelerek, ağır toplarla Kal'a döğülmeye başlandı(187). Şâh, «*Azerbeycan'ın kilidi*» saydığı

(184) Celâlzâde, y. 315b-316a; Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 63a; Künhü'l-Ahbâr, y. 68a; Peçevî, I. 274. Pâdişâh 3-4 gün Tebriz'de oturduğu sırada, «Rûm (Osmanlı) leşgerine âfet-i semâvî yetişüp: *at kırgunu olup*, kimsede işe yarar at kalmayup; ve hem kızluk (kıtlık) olup, zâd u zevâde bulunmayup. Tebriz'den göçüp, geldükleri yola gitmeyüp», Urmiye gölü kuzeyinden yürüdü (Lûtfî Paşa, s. 438). Safîlî kaynaklarında da, bu at ve davar kırgını ile azık darlığı anılarak, şöyle deniyor: Osmanlı ordusu Tebriz'de Çerendâb'da kaldığı dört günde, açlıktan ağaç kabuklarını ve yapraklarını yiyen at, katır ve deveden beş bini öldü ve öyle bir boğanak/fırtına çıktı ki, güneş görünmez oldu; şimşek çakıp, yıldırımlar düştü. Sonunda, yiyecek sıkıntısından ve binek hayvanlarının kırılmasından, ayrıca çevreye azık aramaya çıkanlara Kızılbaşların saldırması yüzünden Osmanlılar, 24 Rebî'ülâhir Pazartesi günü Tebriz den ric'at ettiler. Arkalarından takip ve tacize koyulan Tebriz-aylakları ve serseri takımı, yağma ve katiller yaptılar. Ayrıca, İbrahim Han ile Türkman Mehemmedî Beğ de, Şebüster yanında Osmanlı artçılarından Şam, Diyarbekir ve Maraş Paşaları koluna çatarak, savaştılar (Ahsenü't-Tevârîh, s. 329-330; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 72).

(185) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 65a.

(186) Celâlzâde, y. 316a-317a; Hammer, VI. 290. «Salmas'dan Gögerçinlik nâm Kal'a yanından, bir sa'b dağ olmağın, andan dağı geçerken Rûmlu'nun başına-gelen 'akabeler, dille şerh-olunmaz» (Lûtfî Paşa, s. 438).

(187) Celâlzâde, y. 317a-b.

Van'ı çok tahkim ettirmiş, top ve mühimmatla donatmış, koruyucuların çoluk çocuğunu da buradan aldırıp, kendi hareminin bulunduğu yere götürmüş olduğundan, burasının «Oniki-İmâm»a bağlı kişiler elinde kaldıkça artık düşmiyeceğine inanmıştı(188). *Adilcevaz*'da döktürülen yedi «badlıç» (şâhî-top) ile altı top da getirilip kalenin burçları döğülünce, Kûtval (Muhâfız) *Çepnilü Şâh-Ali Sultân*, daha çok dayanamadı(189). Bir iki gün mühlet istiyerek, teslim olacağını bildirince, dileği kabul edildi. Fakat, koruyucuların dışarıdan su almakta oldukları ve yıkılan yerleri onarmaya koyuldukları görülünce, kuşatma sıkılaştırıldı(190). Bunun üzerine kaleden iple inip gelen koruyucuların elçileri, *Alkas-Mîrzâ*'nın eteğine yapışarak, emânla teslim alınmalarına aracı olmasını dilediler. Boyunlarında kefenleri ile gelen bu elçilerin dileğini kabul eden Sultan Süleyman, 19 Receb 955 (24 Ağustos 1548) kuşluk çağında («vakt-i-duhâ») koruyucuların selâmetle çekilip gitmelerine müsaade ederek, *Van Kal'ası*'nın emânla teslim alınmasını sağladı. İstanbul Defterdarı *Çerkes (Sarı-) İskender Beğ*, Van Beğlerbeğisi tayin edilerek, muhafazada bırakıldı; toplar ve yeniçerileri de yerleştirilerek, *Van Kal'ası* onarıldı(191). Müstakil Van Beğlerbeğiliğinin hâsı «on kerre yüzbin akça» olup, beş bin de gönüllü kaldı. Van alınırken, «civârındaki *Amük-Kal'ası*'nun» anahtarları da, Kızılbaş koruyucuları eliyle getirilip teslim edildi(192).

Osmanlı Pâdişâhı ile ordusunun ve Alkas-Mîrzâ'nın Tebriz'den, yiyecek darlığı ve hayvan açlığı ile kırgını yüzünden çekildiklerini «saldığı casuslar»dan öğrenen *Şâh-Tahmâsb*, *Eşkenber-Yaylağı*'ndaki ordusunu alarak ilerledi. Bu sırada *Khozistân*, *Fars*, *Kirman* ve *Irak-ı-Acem* élleri çerileri de, Beğlerbeğileriyle gelip kavuşmuşlardı. 6 Receb 955 (11 Ağustos 1548) Cumartesi günü Safîli ordusu öncülerinden İbrahim-Han *Khoy şehri*'ne geldi. 10 Receb (15 Ağustos) Çarşamba günü *Çaldıran* düzünde konaklıyan *Şâh-Tahmâsb*, «Sultan Süleymanın, Dulkadırlu Mehmed Han'ın kardeşi (Mîrzâ-) *Ali Beğ*'e Paşalık ve-

(188) Celâlzâde, y. 317b.

(189) Ahsenü't-Tevârîh, s. 330. Âlem-Ârây-i Abbâsî'de (s. 72) Şâh-Ali Sultân'ın mensup olduğu boyun «Çekenî چکنی» (bir Kürt boyu) gösterilmesi, yanlıştır. Şerefnâmede (II. 199) bile buna, «Şâh-Ali Sultân Çepni» deniliyor. İran hizmetindeki Oğuz boyundan *Çepniler*'in, 1498-1499 da Şâh-İsmâil Erzincan'da kışlarken, ona uyan Harşıt boyundaki Kürtün ve Tırabuzon'un «Kızılbaş-Çepnileri»nden oldukları anlaşılıyor.

(190) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 66b-67b.

(191) Celâlzâde, y. 317b-318b.

(192) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 72b-73a.

rerek, Çukursa'ad ile Erzurum arasında bulunan ve bir yanı *Mosuk-Gürcistânı* olan *Kars Kal'ası*'nı onarmak için Kullar-Ağası *Osman-Çelebi* ile birlikte dört-beş bin kişiyi göndermiş olduğu» haberini duydu. Büyük oğlu *İsmâil-Mîrzâ* ve (Şirvan'da ona Lala tayin ettiği) *Kacarlu Gökçe-Sultân* ile bir çeri kolunu, Kars üzerine akına gönderdi(193).

21 Receb (25 Ağustos) Cumartesi günü İsmâil-Mîrzâ kolu, Kars'a ansızın baskın yaptı. (Erzurum Yeniçeri-Kethudâsı) Osman-Çelebi, iki-üç bin atlı ile burayı korumakta olup; «*Amasya*, *Sivas*, *Tokat*, (Kelkit'teki) *Akşehir*, *Erzincan*, *Bayburt*, *Kemakh*, *Tercan* ve *Erzurum* ile çevresindeki sınırboylarından beş bine yakın ırgat ve yapı ustası, *Kars-Kal'ası*'nı onarmakta idi.» Yapılan savaşta koruyucu atlılar öldü, Kal'aya çekilen Osman-Çelebi, üç gün dayandı ise de, sonunda emanla gelip 600 adamı ile birlikte teslim oldu. Babasının 1535 te Van'daki Osmanlı koruyucularına yaptığı gibi, andını bozan İsmâil-Mîrzâ, emanla teslim olan Osman-Çelebi'nin, «Kacarlu Tuygun Beğ'in omuzuna mülâkat sırasında ansızın kılıç çaldığı» bahanesiyle suçlu gösterip, öteki teslim olanların da silâha davrandıklarını ilerisürerek, hepsini (27 Ağustosta) kılıçtan geçirtti; *Kars-Kal'ası*'nı da bozup yıktırarak, gelip Şâh'ın ordusuna katıldı(194).

Bu sırada Şâh'ın kardeşi Hemedan Vâlisi *Behrâm*-Mîrzâ da geldiğinden, *İsmâil-Mîrzâ* ile birlikte *Pasın*, *Erzurum* ve *Bayburt*'a akına gönderildi. Aras-Fırat ve Çoruk dirseğine yapılan kuzeydeki bu yıkıcı akın, yağma ve kırgın saldırışından başka; güneyden de, Van gölü kuzeyi ve Murat boyuna, *Afşarlu Şâhkulu-Sultân*, «uluslar»ı yağmalamak üzere gönderildi(195). Çünkü bu sırada, bütün *Bozulus* (Akkoyunlu) ve *Karaulus* (Kurmanç/Kürt) göçebeleri yaylaklarda, yılkı ve sürüleriyle toplu bulunuyorlardı.

(193) Ahsenü't-Tevârîh, s. 329, 330-331.

(194) Ahsenü't-Tevârîh, s. 331-332; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 72. Celâlzâde (y. 318b) ile Âlî'nin (Künhü'l-Ahbâr, y. 68b), ay-gün tarihi bildirmeden kısaca andıkları Kars Kal'ası'na İranlının baskın ve yıkımını, anonim gürcü kroniki, karıştırarak ve yedi yıl sonra 1555 te olmuş göstererek şöyle anlatıyor: «243 (Gürcü-) yılında (1555) Süleyman Khontkar Sultan, Kars'ı (Gürcüce: «Kari»=Kapu anlamına) yeniden yapmak üzere Kaan'a (Şâh'a) yaklaştı. Sonra geri dönerek Basian (Pasın)a gitti. Şâh Tahmas Kaan da, oradan Artan (Ardahan)a geldi; ve oğlu İsmâil-Mîrzâ da, Kars'ı bozup yıktı» (Chronique Géorgienne, s. 9-10). Burada, 1548 yılı Kars yıkımı ile, 1554 te Nahçıvan Seferi sırasında Kanunî'nin Karsa gelmesi ve Eleşgert üzerinden Pasına dönmesi; Tahmâsb'ın da Ardahana girip savuşması, birleştirilmişe benziyor.

(195) Ahsenü't-Tevârîh, s. 332; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 72.

Afşarlu Şâhkulu kolu *Ahlat*'ı yağmalıyarak, oralardan beş bin at ile yüz bin koyun ve elli bin sığır getirdi. *Şâh* da orta koldan yürüyerek (Aras-Murat suayrımları geçen ve öteden beri halkın «Şâhyolu» diye adlandırdığı sıradağlardan aşarak), *Khınıs* üzerine vararak yağmalayıp yaktıktan sonra, dönüp, *Pasın*'da *Behrâm* ve *İsmâil Mirzâlar* kolu ile birleşti(196).

Kanunî, daha Van Kal'ası önünde buraya düzen vermekle uğraşırken Kızılbaşlar'ın, erce meydan cenginden kaçtıkları, ordu ile döğüşe yanaşmadıkları ve karıncalar gibi inlere girdikleri halde, «mâr-i zehr-âsâr başkaldırup, asâkir-i kahr-âmâl ve zulm-nevâl» ile dereler ile dağlardan aşarak, «*Adilcevaz* ve *Kal'a-i Muş* havâlisinde»ki köy ve nahiyelere uğrayıp, mal ve davarları yağmalıyarak, şen yerleri ören ederek, silâhsız reâyânın evciğezlerini yaktıkları ve *Ahlat* kasabasındaki ahaliyi katliâm eyledikleri; «Fermân-i Hümâyûn ile Livâ-i Pasın Vâlisı urug-ı Zulkadırlu'dan Mîrzâ Ali»nin *Kars Kalesi* imarına çalıştığı sırada «bir mıkdâr bîimân Türkân-i din-terk ve (Türkman-i) bed-gümân, gaflet ile üzerlerine varup, ta'mir-i binâya meşgul olan», işçilerle yoksul ırgat ve rencberleri kılıçtangeçirdikleri haberleri alındı. Hemen ordusuyla *Adilcevaz*'a doğru yönelen Pâdişâh (197), Şâh'ı yakalamak üzere, Bendimâhi-Erciş-Çobantekyesi-Adilcevaz yanı-Bulanıkgöl yanında Kazgan-Malazgerd-(Hınıs ile Malazgert arasındaki dağa adını veren) Zernakh Kal'ası ve (Bingöl'den gelen) Göksu kıyısı yoluyla (Hınıs çayı üzerindeki) Karaköprüye çıkınca, Şâh, Bingöller'den Pasın'a savuştuğundan, at yetersizliği yüzünden geri dönerek, (Gümgüm/Varto'daki) Akgelin köyü- (Köşker/Varto çayının Murad'a karıştığı yerdeki) Üçbudak (Murat-Göksu ve Varto çayından ibaret üç suyun kavuşağı)-Murat üzerinde Sakavı köyü konaklarından geçip, *Muş*'a geldi(198).

(196) Ahsenü't-Tevârîh, s. 332; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 72.

(197) Celâlzâde, y. 319a.

(198) Hammer, VI. 290. «Sultân Süleymân Van'ı aldıkdan sonra feryâdcı gelüp, dediler: Kızılbaş gelüp, memleketi oda urup ve bulduğu kimesneleri kılıçdan geçirüp, öldürüp, deyicek; Sultân Süleymânı dahı Van yarağın gereği gibi gördürüp; ve kendüsü göçüp, üçüncü gün deyicek Tahmâsb'un yıkduğu memleketlere varup. Tahmâs(b), Sultân Süleymân'un geldüğün işidicek, *Karaköprü* nâm mevzi' tarafına éli ve günü yıka, yaka varup; Rûm Pâdişâhı dahı ardınca yörüyüp Karaköprü'ye varıcak; Tahmâs(b) dahı Kakaköprü'den kalkup *Bingöl* nâm mevzi'e geçüp, *Pasın*'a vardı ki, ol dahı Rûmlu'nun serhaddidür. Pâdişâh-i-İslâm dahı Karaköprü'ye varıcak, leşgerinün ekseri yayak olup, atları kırılup ve zâd u zevâde olduğu yerlerde dahı Tahmâs(b) yakdırup; leşger, zâd u zevâdesiz zebûn olup, nâçâr

Böylece, Van'dan Bingöller'e değin büyük ve uçuça ekli bir çifte dörteüç-dâire biçiminde dolaşan Osmanlı Padişahı, hiçbir yerde düşmanını bulamadı. Ancak, Kızılbaşlar'ın buralardan topladığı yağmalardan ağırlığı döküp, sürülere çoban olarak kaçırdıkları ve kaçıramadıklarını kılıçla doğrayıp, ordu (çadır) yerlerini lâşe kokusuyla doldurduklarından, köylüler arasında, «*Dana-Kıran* demekle iştihâr bulup, tahsîl-i nâm ü nişân eyle»dikleri görüldü. Kış yaklaşmakta olduğundan, Padişah, anayoldan Muş-Bitlis-Erzen (Garzan)-Pamuk çayı yoluyla *Kara-Amıd*'a 24 Şa'bân (28 Eylül) günü geldi(199). Muş'tan başka yollar ile Kara-Amıd önüne gelen öteki askerler ile bütün ordu, şehrin kuzeyinde ve Dicle sağındaki *Çevlik* düzünde konakladı. On beş gün burada oturulduğu sırada Ramazan'ın onunda, Şâh'ın *Tercan* ile *Erzincan* dolaylarına vararak, yağma ve halkını kırdıktan başka, Erzincanı da yaktığı haberi Kanunî'ye ulaştırıldı. Bunun üzerine, İkincivezir *Ahmed Paşa*, Yeniçeri ve Sipahilerle öncü olarak ileri gönderildi; Pâdişâh da bütün ordu ve erkân ile, «semt-i Erzincan'a» doğru yürüyüp, 20 Ramazan (23 Ekim) günü «*Kharburt*» (Harput) Kal'ası yanında konakladı ve sonra *Pertek*'e vardı(200).

Kara-Hamıd tarafına *Muş-Ova*(sı) nâm mevzi'i özleyüp gitdiler. Muş-Ova'da leşger azıklanup, atlara dermân edemediler» (Lûtfî Paşa, s. 439-440). Tahmasb'ın, 1548 yazında Azerbaycanı ve yaz ile güzde de Doğu-Anadolu'yu, ekin ve otlarına varınca yakıp insan ve davara yiyecek nesne bırakmayışı, koca 100 küsur binlik Osmanlı ordusunu nasıl felce uğrattığını, Lûtfî Paşa açık ve duru bir dille böylece belirtmiş oluyor.

(199) Hammer, VI. 290; Celâlzâde, y. 319a-b. Câmi'ü'l-Cevâhirde (y. 73b), Amıd'a varış günü 25 Şa'bânda gösteriliyor. Muş-Ovası'ndan da Pâdişâh ile ordu, «nâçâr atsuzlukdan ötürü, Diyârbekir'e dahı Kara-Hamıd'ı özleyüp gitdiler, tâ kim leşgeri atlanduralar. Dahı *Bitlis-Derbendi*'ne girüp, andan niçe günden sonra Hamıd'a varup, leşgeri atlandurmak üzere oldular» (Lûtfî Paşa, s. 440).

(200) Celâlzâde, y. 319b-320a. Hammer (VI. 290-291) de, Kanunî'nin Amıd'dan Pertek kalesine gidiş ve dönüş konakları şöyle anılıyor: Devegeçidi-Ma'den köyü altında Ergani-Kuşluca-Göl(cük) yanı-Sarıkamış suyu üzeri-Seyyidler köyü'nden ordu Murad'ı geçti-Pertek (Tunceli/Dersim'in Pertek İlçe merkezi güneyinde ve Murat sağındaki kale)-Kharput-Paskil'den sonra Göl(cük) yanı-Kuşluca-Ergani-Devegeçidi-Diyarbekir. Lûtfî Paşa (s. 440), azığı bol ve atları dinç İran ordusunun, Osmanlıların açlık ve at darlığı yüzünden Bingöl eteklerinden geri dönerken artlarınca varıp, yeni akın ve tahriplerini şöyle anıyor:

«Evet, Kızılbaş, Rûm Pâdişâhı *Karaköprü*'den leşgerile döndüğün ve Bitlis-Derbendi'nden gerü anda gitdüğün işidicek; ol dahı Karaköprü'ye çıkup, dahı *Muş-Ova*'yı yakup, yıkup, dahı gelüp *Bitlis*'in niçe niçe mahallelerin yakup; andan inüp Tercan'a ve Tercan'dan Erzincana ve Erzincan'da karâr edüp, éle ve güne salgun salup.»

Hınıs'ın yağma ve yakımından sonra *Pasın*'a gelen *Şâh-Tahmâsb*, oradan Behram ve İsmail Mirzâları *Bayburt* üzerine gönderip, kendisi «*Hamîs* ve *Mâsîs* خميس و ماسيس» (201) bölgelerini yağmaladıktan sonra, *Muş-Ovası*'nı ve *Bitlis* mahallelerini bile yağmalatıp od'a vurmuş; Osmanlıların öncüleri gelmekte olduğu haberini duyunca da, *Tercan* ve *Erzincan*'a varmıştı. Bu arada Dulkadırlu boyunun Tatıoğlu oymağından *Ali-Sultân* da *Ahlat*, *Güzeldere* ve *Adilcevaz*'ı yağmalayıp dönmüştü. Bayburt üzerine varan iki Şehzâde, orada *Tek(e)oğlu*(202) ile vuruştular, 27 (doğrusu 28) Receb (2 Eylül) Pazar günkü çarpışmayı kazandılar. Dulkadırlu Korçuları karavul yapan Şâh da, *Erzincan*'a ateş vererek yaktı. Erzincan önünde ordugâh kurarak, çevreyi yağmalatıp bozdurmaya devam etti(203).

Kanunî, Şâh'ın ilk yağma ve kırgın, bozma ve yakma ile biten akınlarını duyarak, Van'dan Bingöllere varıp Diyarbekir'e döndükten sonra; «*Şâh*, *Erzurum* cânibine varup Memâlik-i-Mahrûse'den ba'zı kasabât ve kurâya ta'arruz edüp, irtikâb-i ef'âl-i şenî'a ve işrâb-i

(201) Yalnız Âlem-Ârây-i Abbâsî'de (s. 72) görülen bu iki yerin Pasın (Aras başları) ile Van gölü arasında ve Osmanlı toprağında bulunduğu belli oluyorsa da, imlâları yanlıştır. «Hamîs»in Khınıs خميس = خنس ve Mâsis'in Malazgerd ماسيس = ملازكرد adının, yanlış istinsahından ortaya çıkmış olması mümkündür.

(202) Ahsenü't-Tevârîh (s. 333) te bu Erzurum Paşasının lakabı, «Tek-oğlu تك اوغلى», Âlem-Ârây-i Abbâsî'de (s. 73) «Mek-oğlu مك اوغلى» olarak geçer. Bu zât, 1554 Seferi'nde Şam Beğlerbeğisi olan «Tekezâde تكه زاده Mehmed Paşa» (Celâlzâde, y. 366 a) olabilir.

(203) Ahsenü't-Tevârîh, y. 332-333; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 72-73. Şerefnâme (II. 200) de: Şâh'ın Muş ile (Bitlis'in) Khuyut Nâhiyesini yaktığı, Kızılbaş ordusunun da Bitlis'te (Kalenin kuzeyindeki düzlükte bulunan) «*Gökmeydanı*»a değin gelip, birçok kötülükler yaptıktan sonra, *Van* üzerine varıp, Kal'asını kuşattıkları ilâve ediliyor.

Şâh-Tahmâsb, Erzincan'da konaklayıp çevresini vurup yaktırdığı sırada, Bayburd'un Pulur Bucağındaki Akkoyunlu ocağı *Sinor/Sünür* adlı kasaba kılıklı ulu köydeki câmi ve tekyeyi de yaktırmıştır. Çaldıran dönüşünde Yavuz'un 5 Ramazân 920 (24 Ekim 1514) günü konakladığı sırada, «Akkoyunlu Ümerâsından Hâcı (Fahrüddin Kutlug) Beg'ün ve (oğlu) Kara-Yülük Beg'ün Zâviyesi ve Gûrkhânesi olmağla haylî ma'mûr ve âbâdân karye ve zirâ'ati çok» diye tanınan «*Sinor*» köyü (Münşeâtü's-Selâtîn, I. 406), âbideleri bozulup yıkıldığından tamir edilmiştir. Bu köyde 957 (1550) de tamiri biten «Hâci Kutlug Beg Câmii»nin arapça kitabesinde: «Tahmâsb» ile gelen Kızılbaşların kötülükleri, «gizli yollarla gelip Erzenirrûm, Tercaneyn, Bayburd ve Erzincan'da hayvan sürülerini yağmalayıp, insanları ve hayvanları kırdıkları, evlerle konakları ve mescidleri yaktıkları», acı bir dille anılmıştır (A. Şerif Beygu, Erzurum I. 257-258, fotograf ve metin).

evzâ-i kabîha etdüğü haberi geldükde», *Alkas-Mîrzâ*'ya 100 bin filori (altın) ihsan ederek «Bağdâd askerinden niçe bin hünerver ve server ve gönüllü gaazîler»i de verdi. «Buyurdu ki: *Şiraz* ve *Hemedân* ve *Kum* (ve) *Kâşân* semtleri»ni yağmalayıp, vursun; fetih ve zaptı kaabil olmayanı tahrip eylesin. Hazırlığını gören *Alkas* da, 3 Ramazan 955 (6 Ekim 1548) günü Diyarbekir'den (Kara-Amıd'dan) çıkıp Hemedan'a yöneldi(204).

Üçüncüvezir Ahmed Paşa, öncü olarak Erzincan üzerine varırken, Malatya Sancakbeği *Osman Beğ*'i kılavuz ve keşifçi olaran önden gönderdi. 70 yiğit askerle keşifçi olarak ilerliyen Osman Beğ, Safîlilerin (Dulkadırlu) *Kara-Halife* adlı karavulbaşılarını vurmuş(205). Safîlilerin «Osman-Çelebi Rûmî» diye andığı(206) bu yiğit, *Kemakh*'tan

(204) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 73b-74b. Celâlzâde'de (y. 321a-b) Kharput dönüşünden ve Ramazân Bayramındaki «Şılan-i Şâhî»den sonra, ordu kışlağa çekilirken ve Sokollu Mehmed Paşa Bağdad kışlağına varacağı sırada, Alkas-Mîrzâ'nın Şâhın ülkesinden: İsfahan, Kâşân ve Kum çevrelerini vurup akın etmeğe izin dilediğinin bildirilmesi, zaman bakımından bir ay geç gösterilmiştir. Yine burada doğru olarak, Alkas'a asker takımından verilmeyip, «Ekrâd ve sâir çöl-ehlinden» (göçebeler) arzu edenler gidebilir diye emredildiği, anılıyor. Âlî de (Künhü'l-Ahbâr, y. 69a), bunun zamanını, Celâlzâde gibi yanlış gösterip, Alkas'ın: İsfahan, Kum ve Kâşân semtlerinde «Şâh'un Hazîne ve Bârkhânesi vardur» diye asker istediğini; fakat, Kürtler'den istiyenler gidebilir dendiğini, anlatıyor. Selmân'ın, bu işin Kharput'a gidilmeden önce yapıldığını bildirmesini, Lûtfî Paşa da (s. 440-441), şu sözleri ile doğrulamaktadır:

«Ve (Karaköprü-Muş-Bitlis dönüşünden sonra) Rûm Sultânı dahı Amıd'a varup; yayasın atlandırup ve ba'zısın dahı atlandurmak sadedinde iken, haber geldi kim: Tasmâs(b), asâkir-i şeyâtîn-rehber ile Tercan'a inüp, andan Erzincan'a varmış ve ol vilâyetlerde zulüm ve ta'addîler edüp, salgun (soygun) salmış deyü istimâ' edicek; Pâdişâh-i-İslâm dahı, *Alkas-Emîrze*'ye mübâlega hazîne verüp ve niçe bin asker koşup, dahı Tahmâs(b)-i bedbahtün memleketine gönderüp. Ve emredüp dedi kim: «gelüp Tahmâs(b) benüm taht-i hükûmetümde olan memleketden bir karye yakdı ise, sen dahı varup ana mukaabil her köyün başına, birer şehrin yak ve yık», dedi. Alkas dahı emrine imtisâl edüp ve ılgayup, Hemedan'a çıkup; Hemedan'a varıcak, Hemedan Şehri'n külliyyen yağma etdirüp...»;

«Ammâ, Pâdişâh-i-İslâm Sultân Süleymân, Alkas'ı göndericek, bir Vezîr'in (Ahmed Paşa'yı) niçe bin leşger ile (Ergani-Palu üzerinden) *Çabakçur-Derbendi*'ne gönderüp ve kendüsü dahı ardınca gelmek sadedinde olup. Tahmas(b) dahı Erzincan'da bu haberi işidicek, gerüsüne becid dönüp», Tercan-Erzurum-Pasın'dan geçerek, «andan Tebriz cânibine vardı.» Pâdişâh da, «gerü Amıd'a gelüp», sonra Halep kışlağına vardı.

(205) Câmi'ü-Cevâhir, y. 74b-75b.

(206) Ahsenü't-Tevârîh, s. 333.

bulduğu kazan ve bakırları ürkek at ve katırların kuyruğuna bağlatarak bir gece vakti Şâh'ın konakladığı yere baskın yapıp, korkunç ve anlaşılmaz gürültüler çıkarttırınca, Kızılbaş çerisi neye uğradığını kestiremeden «*Osmanlı bastı!*» yaygarasıyla birbirine girip, kaçışmaya ve sabaha aadar herbiri bir yana savuşmaya baktı(207). Böylece, Erzincan'ın bir deresinde Osmanlı karavullarının bastığı Şâh kolu, Pâdişah ordusu geldi sanarak dağıldı. Bu hadisenin, «10 Ramazan (2 Ekim) Çarşamba günü, *Tahmâsb*'ın *Erzincan* beldesinden geri döndüğü»(208), tarihine rastladığı, anlaşılıyor.

Erzincan bölgesindeki bu gece baskınında çadırlarını bile kaldıramadan bırakıp kaçan İranlıların ordugâhına ertesi gün Üçüncüvezir *Ahmed Paşa* ordusu ile yetişince, karşısında hiçbir düşman bulamadı, ve daha ilerilere de karavullar gönderince, artık yapılacak iş kalmadığını Pâdişâh'a arzedip, geri dönmüştür. Bunun üzerine, Murad'ı geçip *Pertek*'e değin varmış bulunan *Kanunî* de: Kharput-Paskil-Gölcük yanı-Kuşluca-Ergani konaklarına uğradıktan sonra, 25 Ramazan (17 Ekim) günü *Amıd*'a geldi. Bayram Namazı Kara-Amıd câmilerinde kılınarak, töresine göre bayramlaşma yapıldıktan sonra, ordunun kışlağa dönmesi emredildi. İkincivezir (Sokollu) Mehmed Paşa, 1 500 yeniçeri ile Bağdad'da; Rumeli Beğlerbeğisi, çerisiyle Mardin'de ve Anadolu Beğlerbeğisi ise, Ruha (Urfa)da kışlamak üzere emir aldılar. Pâdişâh da, kışlamak için Haleb'e vardı(209).

Osmanlılara göre, ordugâhını bırakmış olan Şâh ile çerisi savuşarak, «Cibâl-i Gürcistân (Çoruk ile Karasu ve Aras'ı ayıran dağlar) eteklerinden *Karabağ* câniblerine girîzân oldular»(210). Şevvâl başlarında (23 Ekim-1 Kasım 1548) «İrevan»daki «*Üçkilise*» (Eçmiyadzin)de konaklayan Şâh-Tahmâsb, oğlu *İsmâil-Mîrzâ*'yı Abdullah Han ve Kacarlu Gökçe-Sultân ile birlikte, Şirvan'ı geri almak üzere, bir ordu kolu ile oraya gönderdi. Bunlar *Kür* kıyısına varınca, ulu korçulardan *Afşarlu Korçubaşı Sevindük Beğ* ayrılarak, 2 500 korçu (tüfekli) ile *Şeki* üzerine yürüdü. Buranın hâkimi *Derviş Mehmed Han*,

(207) Celâlzâde, y. 320a-b; Künhü'l-Ahbâr, y. 68b-69a; Peçevî, I. 275.

(208) Ahsenü't-Tevârih, s. 334.

(209) Celâlzâde, y. 320b-321a; Hammer, VI. 291; Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 77b-79a. Bu sonkinde (y. 78b), kaçışan Kızılbaşlardan Erzincan ordugâhında kalan çadırlar ve mallar için, «ol diyârun Etrâki ve Ekrâdı, binihâye ganâim ile muğtenim oldular», deniyor.

(210) Celâlzâde, y. 320b.

çekindiğinden gidip *Kiş Kal'ası*'na sığındı. Bunlar böylece Şirvan'ı elegeçirmeye koyulurken, *Alkas-Mîrzâ*'nın *Irak*'a varıp (kardeşi) şehzâde *Behrâm-Mîrzâ*'nın göç-obasını yağmaladığı haberi yetiştiğinden, *Karabağ*'da kışlağa çekilen Şâh, Korçuları ile oğlu İsmâil'i yanına çağırtıp; Tarım ve Khalkhal yolu ile *Kazvin*'e gelerek, Alkas Mirza akıncılarına karşı Irak'ı kurtarmaya vardı(211).

1548 Temmuzunda Kanunî, Van ve Tebriz üzerine giderken, yeni *Erzurum Beğlerbeğisi* (Tekeoğlu) *Mehmed Paşa*'yı da *Atabekler-Yurdu* üzerine sefer edip, eyaletine komşu kaleleri fetheylemeğe memur kılmıştı. Böylece, Osmanlılardan dönüp Şâh-Tahmâsb'a itaat eden ve Kızılahmedlü Musa Paşa'yı şehid eyliyen bu Hıristiyan Kıpçaklı Beğliğinden öcalınmış olacaktı. «*Gazây-i Gürc*'e me'mûr» bulunan «Erzenirrum Beğlerbeğisi Mehmed Paşa», öteden beri «Oğuz ser-efrâzlarının gazâları meşhûr, Ozanlar dilinde (Dede-Korkut destanlarındaki) hikâyet ve kıssaları mezkûr» olan «Memâlik-i Gürcistân»a çerisiyle girerek, «Evâil-i Mâh-i Receb»de (16-15 Ağustos 1548) Küffâr»ın (Oltu'nun kuzeydoğusunda ve Penek-suyu sağındaki) «*Barakân*» برکان Kal'asını kuşattı. Dibi derin bir dere ve tepesi göklere ulaşmış bulunan bu kalenin sahibi, çerisiyle çıkıp vuruşunca, gün doğuşundan ikindiye değin top ve tüfekle yenilerek, alındı. Bundan sonra *Kömike* کومك (Komik) «demekle ma'rûf bir hısn-i hasîn» de, tüfek ve okla savaşılarak alındı. Yine «ol cevânib»de Küffâr-i dalâlet- 'avâkıbun ziyâretgâhı olan *Panâk* nâm *Kal'ası* (Oltu-Göle yolu üzerinde ve Penek-Suyu boyundaki Penek)(212) da, yüksek ve ulu hisar olduğu halde, «gözaçtı»rılmadan savaşla fethedildi. Bunlardan başka (Oltu-Çayı ile Penek-Suyu kavuşağının 3 Km. aşağısında ve Oltu-Çayı solundaki Pernek) «*Parnâk* (gürcülerce: «Pharnak») ve (galiba Narman'daki Kömik/Komik'ten ibaret) *Körmik* کورمك ve (Narman'da Karadağ'ın doğu eteğindeki) *Samagar* (213) ve (Samagar'ın 7-8 Km.

(211) Ahsenü't-Tevârih, s. 334; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 73.

(212) «Topkapusarayı-Oğuznâmesi»nde (44. satır), İç-Oğuzlar'dan ve Kazan-Han sülâlesinin «ınağı» olan «Bay-Bura(t) oğlu Beg-Barıyagan» (Beg-Bögrek)in «parlayup uç»tuğu bildirilen «*Ban-Hisârı*», burasıdır (Kırzıoğlu, Dede-Korkut Oğuznâmeleri, I. 76). Gürcücede, (Kür/Kur=Kura, Apkaz/Apkhaz=Apkaza, Eger/Acar= Acara, Padar=Patara, Tiflis=Tibilisi, Batum=Batumi, Kutayıs=Kütaisi gibi), sessizle biten adların sonuna bir «a» veya «i» ekleme âdetine uyularak bu *Ban*'a da, «Bana» denildiği görülüyor. «Banak/Panâk» (şimdi: Penek) denilmesi de, «Ban-lar» (Ulu-Beg'ler) anlamına geliyor.

(213) Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın 871 (1466) yılında Atabekli-Yurdu/«Gürcistân'dan» zaptettiği «Samagar nâm Kal'a» (Müneccimbaşı, III. 160) da, burası

güneybatısındaki «Narman-Akhası») *Akha* اخا nâm hisârları dahı alınmış olduğu ahbâr-i feth-âsârı(nı) Südde-i Sa'âdet'e (Van'daki Pâdişâh'a) i'lâm eylemişler. Cünûd-i İslâm, mesrûr ve şâd-kâm olurlar»(214).

23 Şevvâl 955 (25 Kasım 1548) günü kışlamak üzere *Haleb*'e gelen *Kanunî*, oğlu *Bayezid*'i de Karaman'dan yanına getirterek, birlikte avlanmak için 5 Zilka'de (6 Aralık 1548)de, (Asi ırmağı başlarında) Şeyzer ile Hamâ'ya vardılar(215). Beş bin atlı ile *Hemedan*'a varan *Alkas-Mîrzâ*, burada kardeşi *Behrâm-Mîrzâ* ile *Ustaçalu Çerağ-Sultân*'ı bozarak, çoluk-çocuklarını tutsak almış ve *Kum* ile *Kâşân* çevrelerini kendisine itaate mecbur kılmış; *Afşarlu Mehmed Beğ*'i de kaçırtarak *Kum*'u işgal edip, Şâh-Takıyüddin Mehmed'in koruduğu *İsfahan*'ı kuşatmaya koyulmuştu(216). Fars'ın merkezi *Şiraz*'a varınca uğradığı yerleri yağmalayıp, bozan Alkas-Mîrzâ, Veziri Şirvanlı *Seyyid-Azîzullah* ile kışlaktaki Osmanlı Padişahına, 'Acem-Irak'ındaki yağma mallarının en değerlilerinden: süslü ve güzel yazılı kitaplar, silâhlar, miskler, halılar, keçeler ve mücevheratı, bir mektubu ile sunuyordu(217).

Yine Halep kışlağında *Kanunî*'ye, *Şirvanşâh Bürhan*'dan gelen namede: «Karîb, ba'îd *bilâd ve nevâhî-i Surkhser*'i (Gence, Karabağ, Mugan ve Talış gibi Kür sağındaki yerleri) yıkup, yakup bîhadd gaaretler ve hasâretler ve dûstâne hareketler etdüğü»nü duyuruyordu(218). Böylece, Şâh-Tahmâsb'ın yiğitçe Kanunî'nin karşısına çıkıp vuruşmadan korkarak Doğu-Anadolu'yu yağma, kırgın ve yakıma uğratması, kendi kardeşi ve Şirvanşâh eliyle, kendi ülkesinin de bozulup yağmalanmasına sebep oldu. Her iki devletin topraklarında da, kırılıp ezilenler Türk olduğu için, sonuçları birer millî âfetti!..

idi. İlhanlı Abaka Han (1265-1282) çağında «Tatar» tümeninin başında bulunan «Samagar-Noyan» adlı «Küyin (=Kara)-Tatar»lı Türk Beğine göre anılan uruktan bu kalenin adlandığı anlaşılıyor (Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I. 463). 1914 ten az sonra ölen «Narmanlı Sümmânî» adlı çok ünlü halk şâirin köyü olan bu yere halk, «Samıgara», memurlarca ve resmen bugün, «Samikale» denilmektedir.

(214) Celâlzâde, y. 326a, 327b. Âlî (Künhü'l-Ahbâr, y. 70a-b) yalnız «Barakân» ile «Penek»in adlarını anar. Selmân, Mehmed Paşa'nın 955 teki fetihlerini hiç anmaz. Peçevî (I. 280-281), Mehmed Paşa'nın aldığı yedi kalenin adlarını şöyle nakleder: Bar(a)kân, Kömike کومکه, Banâk, Barnâk, Köçik کوچك, Samagar, صماغار, Akha. Cihânnümâ'da (s. 403), son ikisi 1549 fethine ait olan şu sekiz kale anılıyor: Barakân-Bârûsu, Körmik کورمك (Kömike), Penek, Barnâk, Samagar, Aga-Berd (Akha), Nıcakh (Nikhakh), İmrakhur.

(215) Celâlzâde, y. 322a-b.

(216) Ahsenü't-Tevârîh, s. 334-335; Şerefnâme, II. 200.

(217) Celâlzâde, y. 322b-323a. Lûtfî Paşa (s. 442), Alkas'ın akınlarının Tahmâsb'a pek dokunduğunu anarken, şunu da söylüyor: Kanunî'ye gelen armağanlar arasında, Şâh-İsmâil çağında dokunmuş olan çok değerli bir çadır da vardı. «Tahmâsb'ın büyük kasâveti, ol çadır oldu.»

Kışı Halep'te geçiren *Kanunî*, 10 Cumâdelûlâ 956 (6 Haziran 1549) günü buradan çıkıp Diyarbekir'e doğru gelirken, hasmı *Şâh-Tahmâsb* 'Acem-Irak'ından Bağdad'a kaçan kardeşi *Alkas-Mîrzâ* belâsını gidermeye çalışıyordu. Geçen yılın sonunda çıkan «tâ'ûn» (vebâ)dan *Tebriz*'de birçok kimseler ölmüştü(219). Birecik-Urfa üzerinden *Almalı* konağına 7 Cumâdelâhir (3 Temmuz) de varan *Kanunî*, sıtmadan rahatsızlığı arttığından, çok (bir ay) kaldı ve 10 Receb (4 Ağustos) de Diyarbekir'in ünlü yaylağı (1919 m.lik) *Karacadağ*'a otağını kurdurarak, havadeğişimi yaptıktan sonra, sıhhati düzelebildi(220).

Kışı *Kazvin*'de geçiren *Şâh-Tahmâsb*, Bağdad ile Kerbelâ'da kışlayan ve «yeniden şi'îliğe döndüğü» için Osmanlıların gözünden düşüp, Başvezir *Rüstem Paşa* ile de araları açılan *Alkas-Mîrzâ*'nın, Şehrizor Kürt Beğleri'ne sığınıp, kendisiyle barışmak ve bağışlanma dileğini öğrendi. Yanındaki yağmacı gönüllüler de Alkas'a düşman olmuşlardı. Sonunda Erdelan-Kürtleri'nden Sürkhâb Beğ'in *Merivan* Kal'asına sığınan Alkas'ın üzerine Şâh, öteki kardeşi *Behrâm-Mîrzâ* başbuğluğunda 20 bin atlı gönderip kuşatarak, 21 kişilik maiyetiyle birlikte tesaldırdı. Kazvin'in kuzeydoğusundaki *Alamut* (Kahkaha) Kal'asında birkaç gün zindanda kalan Alkas'ı, burçtan attırarak öldürttü(221).

Artık, hiçbir zaman meydan savaşına yanaşmıyan İran Şâhı üzerine yeniden varmak için Osmanlılarca bir sebep kalmamıştı. *Alkas-*

(218) Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 80a-b. Topkapusarayı «Arşiv Kılavuzu»nda bu belge, 11690 sayıda gösterilmişse de, «tasnif bitmediğinden», isteklilere gösterilemiyor.

(219) Ahsenü't-Tevârîh, s. 339.

(220) Celâlzâde, y. 329a. *Kanunî*'nin, eşsiz «*Sıhhat Gazeli*»ni, bu Karacadağ'da yazdığı, söyleniyor.

(221) Ahsenü't-Tevârîh, s. 339-340; Celâlzâde, y. 324a-326a; Şerefnâme, II. 201-202; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 74-75. Lûtfî Paşa (s. 443) diyor ki: Pâdişâh «Almalu-Yaylağı» (Karacadağ) konağında iken birtakım kıskanç kimseler, Alkas'un Kethudâsı'na hased edüp ve ba'zı nâma'kuul nesneler isnâd edüp ve Sultân Süleymân'a gamz edüp, çengâle urdular.» Bunları duyan Alkas da, korkusundan Osmanlıdan yüzçevirerek, Şehrizor Beği'ne sığındı. Şerefnâmede (I. 85-86), Erdelanlı Me'mûn oğlu Surkhâb Beğ'in, Alkas'ı Şâh'a teslim etmesine mükâfat olarak, ömrü boyunca yılda bin tümen (bir milyon) tahsisat aldığı yazılıdır.

Mirzâ belâsını 1549 da böylece atlatan *Tahmâsb*, Kanunî'nin ordusuyla İstanbula dönmesini bekliyerek, kendi çerisiyle yine tetikte durduğu anlaşılıyor. Çünkü, 1549 yılı boyunca Osmanlı topraklarına hiçbir ciddî Kızılbaş tecavüz veya akını olmamıştır. Ancak, *Van Beğlerbeğisi İskender Paşa*, güzün Eyâleti çerisi ve Beğleriyle «*Çukukhur-Sa'ad*» (Revan) Vilâyeti üzerine akın ederek, buranın hâkimi *Rumlu Hüseyincân* ile, Kağızman Beği (Khınıslu) *Kayıtmas Beğ* ve Nahçıvan Beği (Dünbüllü) *Nazar-Sultân* kolundaki çeriyi bozarak kaçırtmış; «*İravan-Çarşısı*»nı yakmış; buraları yağmalayıp dönmüştür. Hüseyincân-Sultân'ın vekili Tebbet Ağa, Tebriz'e varıp bu bozgun haberini yetiştirince, ordugâh kurup, Anadolu cephesini gözetlediği anlaşılan Şâh-Tahmâsb da, *Çerendâb-Sultân* adlı bir Şamlu-Türkman Beği'ni yardımcı vermiş ve Van'a dönen İskender Paşa'yı takip ettirmiştir. Yine bu sırada *Nahçıvan* Kal'asındaki *Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân* da, Osmanlıların *Bargiri Kal'ası*'nı basarak, bir gece vakti buranın hâkimi Kürt Süleyman Beği tutsak götürmüştür(222).

Kanunî'nin *İkinci-Doğu Seferi*'nin, *Van Eyâleti* fethinden sonra en mühim kazancı, Erzurum Vilâyeti'nin kuzeyindeki *Atabekli-Yurdu* topraklarından alınan *dört sancaklık yer* olmuştur. 1548 Ağustosunda Erzurum Beğlerbeğisi Mehmed Paşa'nın Atabeklerden aldığı Narman ile Penek bölgesindeki kalelerin, 25-28 Ağustos 1548 deki İsmâil-Mirzâ ordusunun Kars ılgarı ve yıkımından sonra Kızılbaşlar'ın *Behrâm-Mirzâ* kolunun Bayburd'a varıp Mehmed Paşa ile vuruştuğu ve Şâh'ın Erzincanı yakıp yıktığı sıralarda, *Atabek II. Keyhusrev* ile onun Başbuğu *Otar Şalikaşvili* tarafından yeniden elegeçirildiği hattâ, 1536-1537 yıllarında fethedilmiş olan Pertekrek/Livana Sancağı'nı da işgal edip, İspir hududuna dayandıkları, anlaşılıyor. Bunu, 1549 daki fetihler sırasında, Livana'daki ve geçen yıl zaptedilen kalelerin de yeniden alındığının bildirilmesinden öğreniyoruz. Bu uğurda Osmanlı tarihlerinde bir haber olmadığı gibi, Gürcü kronikinde de bir işaret yoktur. Ancak 1549 daki Osmanlı fetihleri için, yılı da yanlış anılarak, şöyle deniyor: «235 (Gürcü-) yılında (1547 karşılığıdır) *Rum* (Osmanlı)-*Tatarları Tao* (Çoruk boyu) ülkesini fethettiler»(223).

(222) Ahsenü't-Tevârih, s. 341-342; Münşeâtü's-Selâtin, I. 606.

(223) Chornique Géorgienne, s. 9. «Sa-Atabago Tarihi»nde, bunun için şöyle deniyor: «*Atabek* (II. Keyhusrev)in *Kaan* (I. Tahmasb) ile anlaştığını duyan *Büyük-Sultan* (Kanunî), 238/1550 de bir ordu göndererek, bütün *Tao*'yu elegeçirdi» (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 217). Bütün Çoruk boyuna Gürcülerce «Tao» ve Ermeni kaynaklarında «Tay'k» denilmesi, daha m.ö. 400 yılında Ksenofon'un buralarda gördüğü Saka (İskit) boyu «Taok»lardan geliyor

956 (1549) yılı vak'aları arasında Rumlu Hasan Bek de, şu kısa ve doğru bilgiyiyi veriyor:

Bu yıl Osmanlı Pâdişâhı *Sultan Süleyman*, Üçüncüvezir (Kara-) *Ahmed Paşa*'yı, dört bin atlı ve yaya ile *Gürcistân*'a gönderdi. Bunlar (IV.) Korkora (oğlu II. Keyhusrev'e) ya ait *Dav-Eli*'ni aldılar, ülkelerine döndüler»; Şâh da bu yıl, Kazvin kışlağında kaldı(224).

Kanunî *Karacadağ* yaylağında ordu ile konaklarken, Atabeklilerin yurdundaki «*Küfvâr-i Gürc-i* şakaavet-şi'ârun ol hudûdda tuğyânları» duyulduğundan, oraların «külliyyen tevâbı'-i Dârü'l-İslâm'dan olmak, vâcibât» haline geldi(225). Bu sırada Erzurum'a çok yakın olduğu halde, sarplığı ve sağlamlığından dolayı *Tortum Kal'ası*'nı— Ahıska ile Ahılkelek elinden çıktığı için— *II. Keyhusrev*, Atabeklerin merkezi yapmıştı(226). *Üçüncüvezir Ahmed Paşa* başbuğluğunda: Erzurum, Karaman, Dulkadırlu (Maraş) ve Rum (Sivas) Beğlerbeğileri ile Sancakbeğleri ve «bir mıkdâr tüfekçi Yeniçeri» kendi Kethudalarıyla, ayrıca Pâdişâhın otağına hizmet eden Garipler Bölüğü de Ağaları ile, bu sefere memur kılındı. 1 Şa'bân 956 (25 Ağustos 1549) günü Pâdişâh'ın elini öperek «tabl ü 'alem ihsân olunup» ayrılan Ahmed Paşa, 15 Şa'bân (8 Eylül) da *Erzurum Kal'ası* önünde konaklayıp, buyruğuna giren çerinin toplanmasını bekledi, hazırlığını gördü. Erzurum Kal'ası'ndan hisar yıkıcı beceluşkalar ile darbzenler alınarak, 17 Şa'bân «gü-

(Kırzıoğlu, Kars Tarihi, I. 89-91). 139. Notumuzda belirtildiği üzere, Kıpçaklı Atabekler'deki gibi Osmanlı ve Safîli kaynaklarında anılan «*Dav-Eli* داوایل» bölge adı da, bu «Tao»-Eli (Yurdu) deyiminden geliyor. Burası, 989 (h. 379) yılında arapça bir kaynakta (Antakyalı Yahyâ'da), «الطاي» *At-Tay*» adıyla anılıyordu.

(224) Ahsenü't-Tevârih, s. 342.

(225) Celâlzâde, y. 331a; Münşeâtü's-Selâtin, I. 605.

(226) «Kal'a-i Tortum ki, takhtgâh-i Keykhusrev-i kişver-penâh-i kâyinât-i cevdür» (Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 90a); Kanunî'nin Fıransa Kıralına yolladığı «Beşâretnâme»de: «Ol diyârun dârü'l-meliki» olan «Kal'a-i Tortum» (Münşeâtü's-Selâtin, I. 605). Kıpçaklı olan Atabeklerden «Yasacı/Kanuncu» diye tanınan VI. Atabek *Ak-Buğa* (1391-1451) çağında 1402 yazında, (Ankaraya, Yıldırımla savaşa gelen) *Temür* Erzurum önünde konaklayınca, ona: «yakında bir Kale vardır, adına *Tortum* derler. Bu kalenin hâkimi olan (Ak-) Bugay (tercümede: Togay) kaybolmuştur; yerine onun Nâibi olan *Gürc(i)* (Giorgi) -*Beg* adında biri vardır; iki yüze yakın *Gürcü*, o kaleye tahassun etmişlerdir, Müslümanlar bunlardan çok zahmet çekiyorlar, cizye vermiyorlar, diye» söylediklerinden, buraya üç beğ ile bir bölük çeri göndermişti. Onlar da beş günde güçlükle Tortum'u zaptedebilmişlerdi (Nizâmeddin Şâmî, Zafernâme, Ankara 1949, s. 298-299).

nü savb-i gazâya azimet eylediler. Dördüncü menzilde», pek sarp ve yüce olan «*Kal'a-i Tortum*» önüne varıldı(227).

18 Şa'bân 956 (11 Eylül 1549 Çarşamba) günü «ol Diyârun dârü'l-Melik'i» olan «*Tortum*» kuşatıldı. «Kal'ada mahsûr olan *Corci Ağa*» teslim teklifini reddile, savaşa girişti. Toplarla gece-gündüz döğülerek burcu yarılınca, hisarı yıkıldı. İçindeki koruyucular «zarûrî isti'mân etmekle», 20 Şa'bânda fetholundu. Tortum'a «Sancakbeği ve dizdâr ve müstahfızlar konulup zabtolundukdan sonra, ana karîb *Nıkhakh* (şimdi: Tortum-Nıkhağı) ve (*Emirakhur* demekle ma'rûf *Hisâr*(lar) dahı (savaşsız) alınup, tevâbı' ve levâhıkı ile muzâfât-i Dârü'l-İslâm'-dan oldukdan sonra»(228); 24 Şa'bân (17 Eylül) da (kuzeyde) Tortum'a yakın «Memâlik-i Gürcistân'un kıfl-i sedîdi ve muhkem kilîdi» sayılan (bugün Tortum'da Öngüzek köyündeki) «*Akçakal'a* demekle meşhûr Hisâr dahı», top ve tüfekler atılarak, «Gaazîler *Sukulesi*'ne hücûm edüp külüng» ile «Kal'a dîvârlarını delüp, içeriye dühûl» ederek, 29 Şa'bân'da güçlükle alındı. Karşıkoymada ayakdireyen «Sâhib-i Kal'a», bu kaleden atılaran öldürüldü(229). Akçakal'a alındığı gün, «*Eşkesor* (Tortum gölünün 5 Km. güneyinde ve Tortum çayının 3 Km. sağındaki «Eşkisor») nâm *Hisâr* ile, ana tâbi' (Tortum gölünün kuzeybatı yanındaki Zıkhik ile Khars/Kharsya'dan ibaret) iki pâre Kal'alarınun dahı miftâhları gelüp, Memâlik-i Mahmiyye-i İslâmiyye'den ma'dûd oldu»(230). Böylece, güneyde *Nıkhakh*'tan, kuzeyde *Zıkhik* kalesine varınca bütün *Tortum çayı boyu* fethedildi.

(227) Celâlzâde, y. 331a. *Tortum*, Aşağı-Tuna sağındaki Dobruca'da da adaşı bulunan bir *Kıpçak/Kuman* oymağının adını taşıyor.

(228) Kiskim/Yusufeli'deki adaşından ayırdedilmek için, «Tortum-Nıkhağı» da denilen bu kal'a, Eski-Tortum Kal'ası'nın 10 Km. güneydoğusunda bulunup, bugünkü Tortum İlçesinin merkezidir.

(229) Celâlzâde, y. 332a-b; (ay-gün tarihleri) Münşeâtü's-Selâtîn, I. 605. Tortum «civârında *Akçakal'a* demekle ma'rûf bir bülend ve dil-pesend kal'a ki, bünyân-i menî' bir seng»i 'azim üzere vâkı' olmuşdur»; toplarla döğülerek alınabildi (Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 90a). Erzurum'da Mahkeme-Kâtibi iken 988 (1590) Aralığında buraları gören Tırabuzonlu M. Âşık-Çelebi, şöyle diyor: «*Kasaba-i Tortum*'u teferrüc etdim. Bir dere içinde büleyde-i sağîredür ve bağıstânı vardur. Ve Tortum kurbünde güherçile ma'deni vardur. Ve Tortum mevkı'i olan derenün nehr-i cârîsi (Tortum-Çayı), *Akçakal'a Nâhiyesi*'ne nüzûl edüp, ba'dehu Gürcistân'a ve Gürcistân'dan Bahr-i-Esved (Karadeniz)e munsab olur.»

«Ve *Akçakal'a Nâhiyesi*, Tortum'un cânib-i şimâlindedür. Ve *Akçakal'a*, bir tell-i 'azim üzere bir kal'a-i muhtasardur ve hıfz ile mahfûzdur. Tortum'un sûru ve kal'ası yokdur; ve salât-i-cum'a ikaamet olunur mescid-câmi'i vardur» (Menâzirü'l-'Avâlim, y. 273b-274a).

(230) Celâlzâde, y. 332b.

2 Ramazân (24 Eylül) günü, Akçakal'a'dan kalkılarak, «altıncı menzilde», (Oltu'nun Kömürlü Bucağındaki) «*Kâmkhıs* کامخیس nâm *Kal'a*»nın önüne varıldı. 8 Ramazân'da burası ile «*Penesge rd* (Göle hududundadır) ve *Anzav* ve dîger *Ağcakal'a* demekle meşhûr» «üç pâre Kal'aları ile anlara tâbi (Örtülü, Kosor, Penek, Olur gibi Oltu çayı kolları üzerindeki dere boylarından) *on beş pâre Kal'alar*'un ashâbı» Osmanlı, çerisinin hücumundan korkarak «muztar olup, 'Atabe-i-'Ulyâ'dan istîmân etdiler»(231). Bu koldan da, Bardız ile Oltu'dan aşağıki bütün *Oltu çayı ve kolları boyu*, Göle ile Ardanuç sınırlarına değin fethedilmiş oldu ki, bugün buralar Erzurum'un *Olur*, *Şenkaya* (Örtülü) ve *Oltu İlçeleri*'ni teşkil etmektedir.

«Ramazân-i mübârekün dokuzuncu (1 Ekim) günü, Tortum'da Khakho köyünde «Rad-is Kalesi»ndeki) Gürcistân Ümerâsından *Rad* راد (türkçesi: Arad) demekle ma'rûf» Beğin «*Kal'ası*»na varılınca, savaşsız alındı; «içine hisâr-erenleri konulup zabtolundu.» Bu sırada havalar soğuyup, buraların kışı yaklaşıyordu. 11 Ramazân'da «Erzezenirrum hudûduna karîb gelindükde, Memâlik-i Gürc'den *Livana* (yazmada: ليوانه)-*Deresi* demekle ma'rûf (Kiskim/Yusufeli-Erkinis Bucağı bölgesindeki Çoruk boyu) ma'mûr vilâyete akıncı salınup, asker-i cerrâr ganâyim-i bîşümâra mâlik oldular. Küffâr-i dalâlet-âsâr-i *Gürc*(ün) mu'azzam *Kal'aları*'ndan (Yusufelinin eski Sancak merkezi ve bugün «Pet-Erek» denilen) *Pert-Ekrek* (=Merzea-Hisarı) Kal'aları ile ana tâbi' (Yusufeli'deki «Nıkhakh» ile «Arsus»/Ersis'ten ibaret) iki pâre Kal'alar'ından dahı cem'iyyet eyleyüp, Erbâb-i-İman ile harb ü kıtâle kasd ve âğaaz eyledikleri mesmû' olıcak», *Vezir Ahmed Paşa* ile çeriler, üzerlerine varıp «hücûm» ederek, 15 Ramazân (7 Ekim) günü «kahr ile feth» eylediler(232)

«*Memâlik-i* ma'mûre-i *Gürc'den Dav-Eli* داوايل *Vilâyeti* demekle meşhûr(233) memleket dahı Kılâ' u bukaa'ı ile müsahhar ve meftûh

(231) Celâlzâde, y. 332b.

(232) Celâlzâde, y. 332b-333a. Celâlzâde'de (y. 332b) geçen «Gürcistân Ümerâsı'ndan *Râd* (Arad) demekle ma'rûf bir lâ'în-i küfr-mevsûfun Kal'ası» ibaresi, Âlî'de (Künhü'l-Ahbâr, y. 70b): «Ümerâ-i Gürcî'den Râd Beg راد بك mel'ûnun Kal'ası» kılığına sokulduğundan, yazmalarda «Râd-Beğ»in «Râdîk راديك» olarak da yazıldığı ve okuyanı şaşırttığı görülür.

(233) Oltu ile Tortum, Yusufeli ve Ardanuç bölgelerini içine alan bu «*Dav-Eli*»-nin adı, Kitab-i Diyarbekriyye'de (s. 379) «طاوايل Tav-El», Ahsenü't-Tevârîh'te (s. 167, 406, 342, 357, 361, 378 de hep Dav-Eli داوايل, s. 433 te داداىل ve داول) ve Âlem-Ârây-i Abbâsî'de (s. 84) «Dad-Eli دادايل» imlâsıyla geçer. Yukarıda, (s. 171 de) 139 ve 223. Notumuza da bakınız.

oldu. On beş Kal'ası zabtolunup, bâkısı tahrib olundu. *Tortum* (Tortum-Çayı yukarısı) ve *Ağçakal'a* (Tortum-Çayı aşağısı Öngüzek Çevresi) ve *Kâmkhıs* (Şenkaya ve Olor/Olur İlçesi ile, Oltunun Kosor Bucakları kesimi) ve *Livana-Deresi* (İspir'in Khunut Bucağından aşağı ve Artvin'e değin Yusufeli ve Artvin ilçeleri gibi Çoruk boyu kesimi)ne Râyet-i sa'âdet-âyât ile *Sancakbeği* nasbolunup, (bu 4 Sancaklık yerdeki) sadây-i nâkuus ile me'nûs olan ıklîmler, himmet-i Hümâyûn-i Pâdişâh-i-İslâm-i sa'âdet-fercâm ile, Gülbâng-i-Ahmed (ve) zemzeme-i Penc-Nevbet-i-Muhammedî» ile şeref buldu. *Vezir Ahmed Paşa* da çerisiyle geri döndü. Karacadağ Yaylağından ordu ile 27 Şa'bân (20 Eylül)da *Amıd*'a gelip *Çevlik*'te(234) ordugâh kurarak beklemekte olan Pâdişâh'a, 2 Şevvâl (24 Ekim 1549) günü Ahmed Paşa kolu gelip kavuştu(235). «Havâda bürûdet gaalib olup, herkes vusûl-i evtâna

---

(234) Amıd/Diyarbekir şehri kuzeyinde ve Dicle'nin sağındaki düzlük, «*Çeşlik/Cevlik*» adıyla anılır. Dinar, Egil, Kırık-Han, Mersin, Tosya, Cihanbeğli, Fethiye, Karaisalı, Nazımiye (Tunçeli) de de, birer adaşı köy olarak bilinen (Türkiye-de Meskûn Yerler Kılavuzu, 1946 Ankara, I. 257-258) Diyarbekir-Çevlik'inde, IV. Murad da konaklamıştır. Bunu «*Cülek/Çülek*» okuyup yazmak (İsmail H. Danişmend, «İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, 1948 İstanbul, II. 262, 288), yanlıştır. Bu Çevliğin güneyindeki küçük «*Seyrân-Tepesi*», eskiden Serdar ve Pâdişâh «otağı»nın kurulduğu yerdi.

(235) Celâlzâde, y. 333a-335b. Celâlzâde'nin sayısını toplayınca, 45 gösterip: 1) Tortum, 2) Nıkhakh, 3) Emirakhur, 4) Akçakal'a, 5) Eşkesor, 6) Kâmkhıs, 7) Penesgerd, 8) Anzav, 9) başkaca Ağçakal'a, 10) Rad Beğ'in Kal'ası, 11) Pertekrek diye ancak on birinin adını andığı 1549 fethiyle Atabeklerden alınan kale ve kaleciklerin sayısı, Kanunî'nin «Fıransa Kıralı»na gönderdiği «Beşâretnâme-i Hümâyûn»da, Tortum, Nıkhak ve Akçakal'a gibi en büyüklerinden başka «*otuz beş kıt'a hisâr*» olarak bildirilmiştir. Bu fetihleri görmeyip, o sırada Kanunî ile birlikte kalan orduda bulunduğu anlaşılan Selmân, «efvâh-i Guzâtdan, râst ü kec, istimâ' etduğü mıkdârı» kısaca anlatırken, harekelenmiş olarak şu 39 kale ve hisarcığın adlarını anıyor (yazılış sırasına göre):

1) Tortum (Tortum Merkez Bucağındaki «Tortum-Kala(k)» köyünde) 2) Akçakal'a (Kiskha Bucağında Öngüzek köyünde), 3) Keskin (Yusufeli'nin eski merkezi: Kiskim) 4) Nıkhak (Yusufeli-Nıkhağı), 5) «ve anun civârında Berte(k)rek (1549 dan itibaren Livana Sancağı merkezi), 6) Baş-Kapan (Oltu'nun kuzeyindeki yeni Olur İlçesinin «Kaban» köyünde), 7) Görgeç (Yusufelli-Ersis'te Çörgenis) 8) Ödük (Tortum'un Kiskha Bucağındaki Aşağı- ve Yukarı-Ödük), 9) Khérısya (Yusufeli-Erkinis'teki Khérs), 10) Oruskun(?), 11) Pısteysor (Oltu Merkez Bucağı'ndaki «Pestasor»), 12) Eşkesor (Tortum'un Azort Bucağı'nda «Eşkisor»), 13) Zıkhik (Tortum'un Azort Bucağında «Zıkhik»), 14) Şekhicek (Oltu Merkez Bucağında «Şıkhçek»), 15) Kâmkhıs (Tavusker/Olur İlçesindeki «Kâm(a)khıs»), 16) Panisgérd (Olur İlçesindeki Aşağı-ve Yukarı-Penesgért), 17) Orcek (Oltu Merkez Bucağındaki «Orcuk»), 18) Anzav (Oltu'da ve kasabanın kuzeybatısındaki «Anzav»), 19) Panâk (Şenka-

tâlib ü râgıb oldu»ğundan ve artık İran için de yapılacak bir iş kalmadığından, Kanunî'nin «ahvâl-i asker»e «hüsn-i ıttılâ'ları» ile, 13 Şevvâl (4 Kasım) günü *Amıd*'dan çıkılıp, ertesi günü yola girildi. Birecik-Antep-Adana-Ulukışla-Konya üzerinden varılarak, Kanunî de 1 Zilhicce (21 Aralık 1549) de İstanbula girdi(835).

Böylece iki yılın sefer ve savaş mevsimleri boyunca süren Kanunî'in İkinci-Doğu/İran Seferinde, *Hakâri*'yi de içerisine alan *Van Eyâleti*(236) fethedilerek, keskince Anadolu-Birliği'ne bağlanmış ve Erzurum'un kuzeyindeki Atabekler-Yurdu'ndan Çoruk boyundaki dört Sancaklık yerler zaptedilerek, Erzurum Eyâleti'ne katılmış olduğu gibi; Sünnî *Şirvan* ülkesi de, Osmanlı yardımı ile kurtulup istiklâline yeniden kavuşmuş oluyordu. «*Muhteşem Sultan Süleyman*», Osmanlılara harâc veren Avusturya Kıralı ve Almanya İmparatoru

---

ya'nın Kosor Bucağındaki «Penek»), 20) Pernek (Oltu'daki «Pernek»), 21) Kötük (Oltu'nun «İslâm-Kotik» ve «İnçi/İnçé-Kotik» köyünde), 22) Samagar (Narman'ın Merkez Bucağı'ndaki «Samıgara/Samikale»), 23) Akha (Narman'ın Merkez Bucağında «Akha»), 24) İnç (Oltu'da Akdağın kuzeydoğu eteğindeki «İnci/İnçé»), 25) Şamkhı (Oltu'da kasabanın batıkuzeyindeki «Şamkhı»), 26) Erteskin (doğrusu: *Ersinek'in* olmalı; Şenkaya'nın Kosor Bucağındaki yaylak dağa da adını veren «Ersinek»), 27) Muşak (Şenkaya'nın Kosor Bucağında ve Göle yolu üzerindeki «Muşékh/Muşéq»), 28) Keçür-Köyü (Şenkaya'nın Kömürlü Bucağındaki «Keçü-Komu»?), 29) Keğvank (Şenkaya'da Kosor Bucağı'ndaki «Kevank» köyünde), 30) Çarçur (Kosor Bucağındaki «Çaksor» olmalı), 31) Soğmunruk (Şenkaya'nın Kömürlü Bucağında «Soğmun»), 32) Norpurt (Olur Merkez Bucağındaki «Norpet/Norpert»), 33) Nıkhakh (Tortum'un bugünkü İlçe Merkezi), 34) Ködük (Şenkaya Merkez Bucağındaki Kızıl-Kotik/Turnalı köyü), 35) başka *Akçakal'a* (Narman Merkez Bucağı'ndaki «Başkal'a»?), 36) Ersüz (Yusufeli'deki Bucak merkezi «Ersis»), 37) Taktakı (Şenkaya'nın Kosor Bucağındaki «Takhta» köyünde?), 38) Oruşnak اروشناق (Yusufeli Ersis Bucağındaki *Oşnak* köyü), 39) Çelviri(?). «Cümle dört Sancakluk Vilâyet olmuşdur» (Câmiü'l-Cevâhir, y. 90a-93a). Bu 4 Sancak: 1) Çoruk boyunda merkezi Pertekrek olan «*Livana-Deresi*», 2) Tortum-Çayı aşağısında «*Akçakal'a*», 3) Tortum-Çayı yukarısı ile Narman batısında «*Tortum*», 4) Oltu-Çayı aşağısı ile Penek ve Penesgert suları boyunda Göle ile Ardanuc'a komşu «*Kâmkhıs*» idi (Celâlzâde, y. 333a). Peçevî'deki (I. 284): «Tortum ve Telkhis (Kâmkhıs) ve Akçakal'a ve (L)ivana-Deresi bir(er) Sancaklık yer ta'yin olunup, Ümerâdan birine inâyet olundu» ibaresine yanılan İsmail H. Uzunçarşılı da, «bunlar bir sancak itibar edilerek ümeradan birisine verilmiş» (II. 348) demektedir. Yine basma Peçevî'deki istinsah yanlışlarını kontrol etmemiş olan Cavid Baysun, «İkinci vezir Ahmed Paşa»nın 1549 daki fetihlerinin nerede olduğunu da yanlış göstererek, Peçevî'deki 11 yer adından 6 sını daha da bozuklaştırarak şöyle anıyor: «Şarki Anadolu'da ve Gürcistan'da Tortum, Nacah (Nıkhakh), Mirahur, Akçekale, Bengerd, İstertud»u aldı (İA, I. 193).

(236) Şerefnâme, I. 99, 100, 101-102.

V. Karlos'un kardeşi *I. Ferdinand*'a (Viyana'ya) gönderdiği bir «Zafernâme»de: «otuz bir şehrin teshir, diğer on dördünün de tahrîb ve o zamana kadar müdafaasız bulunan yirmi sekiz mevkiin ihkâm olunduğu»nu da bildirerek (237), Atabekliler'den alınan yerleri anıyordu. Kanuni, V. Karlos'a karşı himaye etmekte olduğu «Fıransa Kıralı»na, «bu ahbâr-i meseret-âsârı etrâf ü cevânibe i'lâm ü îsâr edüp, *şehirleri zeyn-eyleyesüz*» diye, gönderdiği «*Beşâretnâme-i Hümâyûn*»da da, İkinci-İran Seferinin icmalini şöyle bildiriyordu:

1) Azerbaycan'ın en sağlam kal'alarından «*Van*», bütün çevresiyle fethedilip «Beğlerbeğilik» yapıldı.

2) Tahmâsb'ın «zabtında olan *Memâlik-i Şirvan* dahı, evliyâ-i kaahiremüz eline düşüp, ol diyâr», Kızılbaş'dan temizlendi.

3) Biz Halep kışlağında iken, «Van Beğlerbeğisi» varıp «*Khoy*»u basarak, İranlı Hâkimi «Dünbüllü Hâci»yle vuruşup, başını kesti.

4) Birtakım kuvvetlerle gönderilen *Alkas*, varıp «Diyâr-i Hemedan'dan Kum ve Kâşân ve İsfahan ve Kazvin câniblerinden segirdüp», Şâhın ve tâbi'lerinin mallarını yağmaladı ve oralarını bozdu.

5) «*Gürcistân*»dan Vezir Ahmed Paşa eliyle «*otuz beş kıt'a Hisâr* alınup; on dördünü yere berâber yıkup, harâb eyleyüp; bâkî kalan yiğirmi bir kıt'a kal'asın asâkir-i zafer-rehber ile memlû kılup, dizdâr ve müstahfızlar koyup; *bir Beğlerbeğilik memleket ile, dört Sancaklık yerler*, Cenâb-i Sa'âdet-me'âbuma meftûh ü müsahhar olmuşdur»(238).

6) «Van Beğlerbeğisi», Şâhın akrabasından «Hüseyincân» ve iki Beğini baskınla yenerek, «*Nahçıvan* ve *Sa'atçukuru* ve *İrevan* nâm mahaller»i «külliyyen talan ve ihrâk» ederek «doyumluklar eylemiş»tir(239).

---

(237) Hammer, VI. 12 ve Not 4.

(238) Münşeâtü's-Selâtin, I. 606. Kanuni'nin mektubundaki «*dört Sancaklık yerler*» sözü, apaçıktır. Selmân da, «*cümle dört sancaklık vilâyet olmuşdur*» (Câmi'ü'l-Cevâhir, y. 92a) deniyor. Künhü'l-Ahbâr (y. 71a) ile onu kaynak edinen Peçevî'de (I. 284), Celâlzâde'nin sözü yanlış anlaşılarak: «Tortum ve Kâmkhıs (yazma ve basmada: Telkhis) ve Ağcakal'a ve Livana (yazmada : Yıvana/Divâne)-Deresi bir(er) sancaklık yer ta'yîn olunup», denilmiştir. Künhü'l-Ahbâr'ın Üniversite Küt. TY. 2290 Sayıdaki yazmasında ise (y. 262b), doğru olarak «bir sancaklık» yerine «*birer sancaklık*» denildiğinden, ötekilerin istinsah yanlışından ileri geldiği anlaşılıyor. Bu uğurdaki en yeni hatayı İsmail H. Uzunçarşılı (II. 348) tekrarlıyarak, 1549 daki fetihler için, «bunlar bir sancak itibar edilerek, ümeradan birisine verilmiş» diyor.

(239) Münşeâtü's-Selâtin, I. 603-606.

Fakat, Osmanlı Padişahı Diyarbekir'den çekilip, İstanbula vardığı sırada, 956 «yılı sonlarında», *Şirvanşâh Bürhân*'ı ortadan kaldırmak ve ülkesini zaptetmek için *Şâh Tahmâsb*, «Ustaçalu Abdullah Hanı Şirvan üzerine gönderdi»(240). Rumlu Hasan Bek'e göre, bu sırada *Bürhân* eceliyle ölmüştü(241). Şeref Han ise, «Ustaçalu Abdullah Han (Salyan'dan veya Yavlak'tan) *Kür ırmağını* geçtiği sırada, görülmedik bir tesadüf eseri olarak Bürhan, tabiî bir hastalık sonunda ölmüştü(242). Herhalde «956 sonu/Zilhicce» (1549 Aralık 21-1550 Ocak 20) sinde kış bastırmışken Ustaçalu Abdullah Han ordusu geldiği sırada, Şirvanlılar *Mihrâb* adlı bir şahsı —ki Şirvanşahlardan olmalı— Bürhan'ın yerine geçirmişlerdi. Ansızın gelen Abdullah Han başbuğluğundaki orduya dayanamıyan Mihrâb ,Hazar denizindeki bir adaya kaçtı. Şirvanşâh Bürhan'ın saklanan gövdesini (doğrusu: kabrini olmalı) bulan Abdullah Han, onun başını kesti. Adadaki Şirvanlılara elçi gönderip teslim olmalarını bildirdiyse de, karşıkoyduklarından savaştı; ve sonunda *Şamakı*'ya gelip, bütün Şirvan'ı işgal etti(243). Böylece, 1544 (951) te ortaya çıkıp Şirvan'ı Alkas-Mîrzâ elinden ve sonra da İsmâil-Mîrzâ'dan kurtarmaya çalışan bu yiğit Şirvanşâh, bu millî ülküsüne ancak Kanuni'nin maddî ve manevî yardımı ile 1548 yazı başlarında kavuşmuş iken, 1550 nin ilk günlerinde eceliyle ölmesi ve Safîlilerin kalabalık bir ordu ile gelip savaşması yüzünden, *Şirvan*, yeniden düşmanları Kızılbaşların eline düşmüş oldu.

---o---

C) Atabekler'den Ardanuç ve Ardahan bölgesinin fethi; İranlıların Doğu-Anadolu'ya saldırmaları ve bunun üzerine Kanuni'nin Üçüncü-Doğu Seferine çıkışı; ilk Osmanlı-Safîli Barışı'na (1 Haziran 1555) göre Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti ve topraklarının sınırları.

1550 yılı başlarında *Şirvân*'ı yeniden elegeçirip bir Safîli Vilâyeti yapan *Şâh-Tahmâsb*, 957 (1550) Mayısında Özbek padişahı *Abdüllâtîf Han* ile şehzâde *Barak Han*'ın Amurderya'yı geçip Horasan'a akın ederek, Herat'ın çevresini yağmalamaları üzerine, Kazvin'den Sultaniye yaylaklarına varmış; hazırlık görmeye başlamıştı. 'Ubeyd Han

---

(240) Şerefnâme, II. 202.

(241) Ahsenü't-Tevârîh, s. 340.

(242) Şerefnâme, II. 202.

(243) Şerefnâme, II. 202; Ahsenü't-Tevârîh, s. 340-341.

oğlu Abdülaziz Han'ın ölüm haberini alan Özbek Hanları, onun ülkesi Buharayı elegeçirmek üzere geri döndüler(244). Bu yüzden Özbekler'den yana ferahlayan Şâh, Tebriz'e ve oradan kışlamak üzere Karabağ'a geldi(245). 958 (1551) yazında, «Şirvânşâhlar fürû'undan Hasan Beğ»in oğlu olup, *Şeki*'de Safîlilere bağlı kalarak hükûmet eden *Derviş-Mehmed Han*'ın üzerine yürüdü. Kür'ü geçip *Ereş* şehrine gelen Şâh'a, Kakhet Hâkimi Bagratlı *Levend/Lewan Han* da kendi çerisiyle gelip, hizmete girdi. Kızılbaşların gelişini duyan Derviş-Mehmed Han, çok müstahkem olan *Gelesengöresen* ve Şeki ülkesi ilerigelenlerinden birtakımı *Kiş* ile *Sıknak* (Kakhet kuzeyinde ve Alazan solundaki: Sığnak) kalelerine sığınıp, müdafaaya koyuldular. Tahmâsb, ordusunu üç kola ayırarak, Afşarlu Koçubaşı Sevindük ile Ustaçalılar'dan Bedir-Han ve Çukursa'ad Beğlerbeğisi Şâhkulu-Sultân kolunu, *Kiş Kal'ası*, Ustaçalu Abdullah-Han ile Kakhetli Levend Han kolunu *Gelesengöresen* ve Dulkadırlu Mühürdâr Şâhkulu Halife ile öteki Beğler kolunu da, *Sıknak* üzerine gönderdi. Bunlardan bilhassa Gelesengöresen Kal'ası, top ateşi sonunda ve güçlükle alındı. Gelesengöresen'den dört yüz adamıyla kaçan Derviş-Mehmed Han'a yetişen Kızılbaş çerisiyle yapılan savaşta, Şamlu Çerendâb-Sultân'ın adamlarından Köse Bayraklı (veya: Pîrkulu), hüviyetini bilemeden Derviş-Mehmed Han'ı katletti ve işin farkına varılınca, Han'ın başı kesilerek Şâh'a getirildi. Böylece Şeki ülkesini fetheden Tahmâsb, buraya *Kacarlu Tuygun Beğ*'i hâkim tayin etti(246).

1548 Ağustosunda fethedilen Van'a Beğlerbeği tayin olunan (Sarı) *Çerkes İskender Paşa*, hem çok yiğit ve işbilen bir zât, hem de imar ve hayır işlerini çok seven bir kimseydi(247). 1548-1549 kışında *Khoy* hâkimi Dünbüllü Hâci Sultân'ın üzerine, karlı bir havada akın yaparak onu öldürmüş ve adamlarını kırıp dağıtmıştı. Van'dan 956 (1549) yazında *Revan/Çukur-Sa'ad* vilâyeti üzerine de akın ederek, buranın Beğlerbeğisi Rumlu Hüseyincân-Sultânı kaçırtarak, bölgeyi yağmalamış ve Revan çarşısını yaktırmıştı(248). Van'dan Erzurum Beğler-

(244) Ahsenü't-Tevârîh, s. 343-344, 348.

(245) Şerefnâme, II. 203.

(246) Ahsenü't-Tevârîh, s. 348-351; Şerefnâme, II. 204; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 83.

(247) Van, Ardanuç ve Diyarbekir'de câmileri ve evkafı vardır. Diyarbekirdeki «İskenderpaşa-Câmii»nin evkafı ve tevliyeti evlâdlık olduğundan, bugün de torunları «İskenderoğlu» adıyla anılıyor ve vakıfnâmelerin gereğini yerine getiriyorlar.

(248) Ahsenü't-Tevârîh, s. 338, 341.

beğiliği'ne tayin edilen İskender Paşa, 958 (1551) bu Eyâletteki Sancakbeğleri ve çerileriyle Atabekler'in elinde kalan son Çoruk boyu topraklarına yürümüş ve (bir gün erken rü'yet-i-hilâl ile) kuşatmasının otuz üçüncü 8 Cumâdelâhir 958 (13 Mayıs 1551) Cuma günü *Ardanuç Kal'ası*'nı fethetmiştir. Oradan doğuya yürüyerek, Kür boyunda (Yalnızçam dağları doğusunda ve Ardahan'ın Yalnızçam Bucağında ayni adla anılan köydeki) *Kinzo-Damal* ile *Ardahan* bölgelerini de zapteylemiştir(249).

İskender Paşa'nın Ardanuç'u fethi ve Ardahan ile Şavşat'ı da Poskov-Acara sınırındaki *Arsıyan* (Er-Sıyan= Er-Kıran, 3164 m.) dağına değin elegeçirmesini, (yılı iki sene geç gösterilerek) Gürcüler de şöyle anlatıyor: «241 (Gürcü-) yılında (1553) *Urumlar* (Osmanlılar), bizim elimizden *Artanuç*'u aldılar; *Arsıyan*'a değin *Pharnak* ülkesini zabtettiler. *Artan* (Ardahan-Göle-Hanak ilçelerine ayrılan Üç-Ardahan)ı baştanbaşa bozup yıktılar ve *Pharnak*'ı yenibaştan onarıp yaptılar. Fakat, Atskur (Azgur)-Meryemi (heykeli)nin inayetiyle *Samçkhe*'ye (Ahıska-Ahılkelek/Akhalkalak çevresi'ne) gelemediler»(250). Bu hâdiseden on yıl önce azledilmiş olarak Dimetoka'da oturan eski Başvezir Lûtfî Paşa, duyduğu ağız haberlerine göre, bu fethi şöyle anar:

«Bu yılın (959) *Gürcistan Beğleri*, 'Acem Serdârı Tahmâs(b)a harâc-i binihâye cem'edüp; dahı Kızılbaş'dan dört-beş Sultânı gelüp ve Gürcüler'den niçe aznavur beğlerile hayli leşger cem'olup, harâcdan cem' olan mâl ü menâli alup gideyörürken, *Erzurum Beğlerbeğisi* bu husûsdan âgâh olup; niçe bin Rûm er(leri) varup, darb-i destile ol harâcı ellerinden alup ve Kızılbaş'dan ve Gürcü'den bihesâb âdem helâk olup ve niçe yarar beğlerin tutup; ol alınan harâcı ve beğleri

(249) Topkapusarayı Arşivinde (tarih yılı yazılmamış), 8417 Sayıda İskender Paşa'nın arizası.

(250) Chronique Géorgienne, s. 9. Öteki gürcüce kaynaklar (M. Brosset, Histoire de la Géorgie. II/1. 217; ve naklen Allen, s. 148) Yeniçerilerin 1550 de Ardanuç'u fethettiklerini yazarak, yılını bir yıl önce gösterirler; ve bütün «*Tao*» (Çoruk boyu) bölgesinin *Arsıyan* ile *Yalanuzçam*'a değin Osmanlılar eline geçtiğini anarlar. Halil Edhem'in, Kanunî adına 926 (cülûs yılı) tarihli «*Ardanuc mahall-i darbini hâvi bir gümüş akça*»yı anlatırken, burayı «961 (1554) tarihinde fetholunmuş» göstermesi de (Meskûkât-i Osmâniyye, I. 224), yanlıştır. Onun da istifade ile kaynak gösterdiği «Chronique Géorgienne» (s. 9) deki tarih yılları, bütün XV. ve XVI. Yüzyıllar için birer, ikişer yıl ileri veya geri olup, ancak İslâmî kaynakların takvimi ile düzeltilebilir.

Sultân Süleym(ân)a gönderdi»(251). İskender Paşa *Ardanuç*'ta (Akkoyunlulardan kalma) eski bir câmiin kalıntılarını onarttırak, buraya bir boyahane ile 61 dükkânı vakfeylemiş ve Sancak merkezi yapılan bu kasabanın çabucak İslâmlaşmasını sağlamıştır(252).

Safîli kaynaklarına göre, 958 (1551) yazında *Şâh-Tahmâsb* Şeki ülkesini alıp buraya düzen vermekte iken, (Atabekli) «Korkora oğlu (*II.*) *Keyhusrev* birkaç aznavurunu göndererek: *Gürcü* (Meskhli) *Vakhuş*(*t*) ile

(251) Lûtfi Paşa, s. 450. Âli-Çelebi, Ardanuç fethi sırasında Atabekten alınıp Osmanlı Hazinesine gönderilen bir kişilik kâse büyüklüğündeki çok ünlü bir *«lâ'l kadeh»* için, şunları anlatıyor: «Şol zaman ki Çerkesiyü'l-asl olan *İskender Paşa*, Erzurum Eyâleti'ne fermân-fermây-i kişver-güşâ idi; *Gürcistân Vilâyeti* teshirine gidüp; husûsâ *Ardanuç Kal'ası*'nı fethedüp, kendüsü hayli hurrem ü haşem ve hayli muğtenim oldukdan gayri; Kal'a-i mezbûrenün Hâkim-i mütemelliki olan (Atabek II.) *Keyhusrev*, ki tarîk-i itâ'ate çehre-sây oldu; *Paşa*'nun izz-i huzûruna bir lâ'l-kadeh getürdi ki, yek-merdî kâse denlü var-idi. Husûsâ, katı rengîn ve pür-envâr-idi. İnde'l-ba'zı dillerde mezkûr ve *Nûşirevân Hazînesi*'nden çıkmışdur deyü meşhûr olan kâse-i lâ'lîn idi ki, eyyâm-i Pîrûz ve Mihricân (gibi İran Bayramları'n)da sâhib-kırân-i asr olan Nûşirevân, ol kadehden nûş-i erguvân ederdi.» Şimdi «Khizâne-i Sultân»dadır (Künhü'l-Ahbâr, y. 361a).

(252) Bugün Diyarbakır'da İskenderpaşa-Câmii'nin mütevellisi ve Paşa'nılı onbirinci göbekten torunu olan Avukat Reşid İskenderoğlu'daki 973 (1565) tarihli arapça «Büyük Vakfiye»nin resmî ve tasdikli tercümesinde, *Ardanuç* için şu değerа bilgiler vardır: «Bundan evvel *Erzurum Vâlisi* olup, o zamanda Devlet-i Osmanniyye'nin itaatinden hâric bulunan *Gürcüler*'i evvelâ itaate davet ile ve sonra tedricen onları elde edip itaate getirmişler. Bilâhare kendilerinden *öşür* dahi almağa muvaffak olmuş. Ve *Gürcüler*'in nazarında o kadar muhterem olmuş ki, «küre-i-arz üzerinde böyle bir Vâlî-i âlî-şân gelmemiş», diye müşârün-ileyh Hazretlerinin adâlet ve icrâatile iftihar ederlermiş. Müşârün-ileyh Hazretlerinin bu hidmetleri fevka'l-'âde şâyân-i takdîr görüldüğünden, Âl-i-Osman tarihine dercedilmiş.»

«Bundan sonra *Ardanuc Kal'ası*'nı fethedüp, orada bulunan (Akkoyunlular'dan kalma) *Câmii*, *Gürcüler* tarafından tahrib edilmiş olduğundan, Câmi'-i mezkûru mükemmel suretde tamir ve termim etdikden sonra», eline geçen «ba'zı emlâki Câmi'-i mezkûra vakfetmiş... Sonra, *Ardanuc kasabası evvelkinden daha güzel bir Dâ-rü'l-İslâm olmuş.*» Bu vakfiyenin «Üçüncü Faslı»nda, *«Ardanuc kasabası'nda vâkı' mevkuufât»*ın beyanında, şunlar var:

«O kasabada *Meydan-Mescidi* civarında bir bâb *Boyahane*'nin tamamı»; Bu Boyahane'nin kuzeyinde *«Bozbayır»* vardır. *«Atbazarı»* yanındaki 55x14 «neccâr-arşını» ebadındaki arsada Paşa, vakıf olarak *«altmış bir dükkân»* yaptırmıştır ki, bunun yeri, «Erzurumlu Mehmed oğlu Abdülgafur»dan satın alınmıştı. Bu adamdan alınan «Terzi-Mustafa'nın evi» de vakıftır. 1966 Ağustosunda gördüğümüz bu câmi, 4 taş direğe oturmuş 4 ağaç direkli ve 13,80x14,50 m. boyunda olup, batı yanındaki kubbeli üç Türbede, «Şehidler» yatar deniyor. Kemerli ve kârgir vakıf dükkânlar arasındaki sokak, tam 5m. enindedir.

Ardanuç'taki «İskender-Paşa» vakfından, Avukat Reşid İskenderoğlu. 1953'te «evlâdiyelik hissesi»ni alabilmiştir.

Şer-Mazan ve (Kartel Kıralı) *Luvarsab*'ın, kendi ülkesinden birtakım yerleri aldıkları için, yardım dileğinde bulundu. Yine bu sırada *İskender Paşa*'nın *Ardanuç Kal'ası*'nı kuşattığı haberi yetişti. *Keyhusrev*, Şâh'ın harâcveren tâbi'lerinden olduğu için, *Şeki*'den ılgar ile onun yardımına koşuldu»(253). Gürcüler de, «Şâh Tahmaz Han'ın, (Şeki'den) cebri yürüyüş (ılgar) yaparak Keyhusrev Beğ'e» yardıma geldiğini anlatıyor(254). «Bilâd-i Şeki'den ılgar ile» gelen Şâh ile ordusu dağ yoluyla ilerleyip, *Malinköp* مالنكوب , *Arkaru* اركرو , *Derzabâd* درزباد ve buradaki çok süslü ve müstahkem *Kilise*'yi zapteyledi. *Tümük Kal'ası* da alındı. Artık tutarı ve sığınakları kalmayan Gürcü Beğlerinden: *Amvan* (Amaoan) *Beğ*, Şer-Mazan oğlu *Luvarsab* (Luvasab) ile *Vakhuş*(*t*), gelerek Tahmâsb'a itaatlerini arzeylediler. Bu sırada «*Korkora* oğlu *Keyhusrev* de, pek çok armaganlarla Şâh»ın huzuruna gelince, onun yurduna saldırmış olan «Gürcü-Vakhuş(t) ile Şer-Mazan oğlu idam edilerek; onların yurdu *Tümük Kal'ası* ile *Akşehir* (Ahılkelek) ve çevresi ona ihsan edildi.»(255). Böylece, Atabekli II. Keyhusrev'e Osmanlılar eline geçen Ardanuç ile Ardahan bölgelerine karşılık Şâh, eskiden de Atabeklilerin olup, anılan mütegallibelerin atalarının eline geçmiş bulunan Akşehir/Ahılkelek ve Tümük bölgelerini vererek, Atabeklilerin *Adigon* (Koblıyan), *Ahıska* ve *Azgur* bölgelerine eklemiş ve Safîlilere bağlılıklarının devamını sağlamış oluyordu.

Gürcü kronikinde, «241 (1553) yılında» geçmiş, diye iki sene sonra gösterilerek, şu mühim bilgiler veriliyor: «*Keyhusrev Beğ* geldi: (Çıldır gölü-Borcom boğazı ve Ahıska-Pervane gölü arasındaki yerlerden) *Varmiya*'yı, *Tmogvi*'yi (Tümük'ü), (Van-Çukuru'na adını veren) *Vanis-Kvabi*'yi (Van- Hisarı'nı), *Atskur* (Azgur)u, *Aspinca*'yı (Aspinza/Espence'yi) ve *Samçkhe*'nin bütün sağlam kalelerini zapteyledi. *Kaan* (Şâh-Tahmâsb), Emîr-Keyhusrev'e *Varmiya Meryem* (heykel-i) ile bütün bu müstahkem kaleleri verdikten sonra, *Somkhit*'e (Kür kolundan Khıram çayı başlarına) gidip, orayı tahrip etti ve *Vakhuşt Diyamidze* ile *Amaoan* (Amvan)ı tutsak etti. Bu vak'a, Meryem-Yortusu ayı (Ağustos) içinde oldu»(256).

(253) Ahsenü't-Tevârîh, s. 351-352; Âlem-Ârâ, s. 85-86.

(254) Chronique Géorgienne, s. 9.

(255) Ahsenü't-Tevârîh, s. 352-354. «Artık İskender Paşa'nın gelemiyeceğinden emin olunca» Keyhusrev, Şâhın yanına geldi (Âlem-Ârâ, s. 86). «Sa-Atabago Tarihi»nde ise, bunlar 240/1552 de olmuş gösterilerek, *Şeki*'den gelen *Şah*'ın *Vardzia*, *Tmogvi*, *Van-Mağaraları*, *Aspinca* ve *Varanta* ile *Samçkhe*'nin bütün kalelerini aldığı anlatılıyor (M.Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1.217).

(256) Chronique Géorgienne, s. 9.

Herhalde Erzurum çerisiyle İskender Paşa'nın karşısında büsbütün tutunamaz hale düşen Atabek II. Keyhusrev'in, kalan yurdunu kurtarmış ve verdiği yeni bölgelerle onu güçlendirip Osmanlıların karşısında tampon olarak yaşatmayı başarmış olan Tahmâsb, bundan sonra *Kartli/Kartel* ülkesine girdi. Bagratlı *I. Luvarsab Han*'ın tâbilerinden elegeçenler öldürülüp, *Barat-Eli* (Baratlu) bölgesi de vurularak, pek çok yağma ve tutsaklar alındıktan sonra, Şâh ile ordusu kışlamak üzere *Karabağ*'a döndü(257). Bu sırada «Kızılbaş ordusunda tâ'un (veba) salgını görüldüğünden, Şâh askerlerini dağıtarak, yalnız kendisi Karabağ'da kışladı»(258).

958 (1551) yılında *Portekiz Elçisi*, Hürmüz üzerinden gelerek İran Şâhına armağanlar sunmuş ve birkaç gün sonra izin alarak dönmüştü(259). Bu Elçinin Tahmasb'a, Osmanlılar aleyhine yeni tecavüzlere girişmek için, Avrupa ahvalini duyurarak destek verdiği düşünülebilir. Osmanlılar'ın Almanya ve Avusturya ile 1547 de imzaladığı «beş yıllık barış»ı Avusturyalılar bozarak, Erdel/Transilya işlerine karışmış ve burayı işgale ordu göndermişti. Bunun üzerine Kanûnî, Rumeli Beğlerbeğisi *Sokollu Mehmed Paşa*'yı «Macaristan Serdarı» yaparak, 80 bin kişilik bir ordu ile 1551 yazında Belgrad'a göndermişti. 21 Eylül 1551 de Beckerek'in alınmasıyla başlıyan Türk-Avusturya savaşı devam ediyordu. Sokollu'yu Serdarlıktan azleden Kanunî, 22 Nisan 1552 de İkinci-Vezir *Ahmed Paşa*'yı onun yerine tayin ederek, yeni bir ordu ile cepheye gönderdi. Böylece, 1552 yılında da Avrupada, Avusturyalılar ile onun tabiî müttefiki Alman ve İspanyol ordularıyla Osmanlıların savaşı devam ediyordu.

1552 de 58 yaşında bulunan ve 1520 de tahta çıkışından beri 11 «Sefer-i Hümâyûn» yaparak, Türk İmparatorluğunun genişlik ve kudretini arttıran *Sultan Süleyman*, 11. Seferi olan İkinci-İran Yürüyüşünde sıtmadan çok hasta düşmüştü. Bu yüzden, 1549 yazında Halep'ten Diyarbekir'e gelirken, Karacadağ'ın Almalı Yaylağı'nda «tebdil-i havâ» için istirahate ihtiyaç duyup, bir ay kalmıştı. İkinci-İran Seferinden Aralık 1549 da İstanbula gelmiş bulunan Kanunî, üç yıldan beri hiçbir sefere çıkmamakta ve İstanbul ile Edirne arasında dolaşıp, buralardaki avlaklarda avlanarak, istirahat eylemekte idi. 1552 baharında 59 yaşında olan Osmanlı Padişahının artık sefere çıkmayıp, Macaristan üzerine yine bir Vezirini göndermesi, İstanbul'dan casusları eksik olmıyan Şâh-Tahmâsb'ın tecavüz cesaretini arttırdığı anlaşılıyor. Rumlu İskender Beğ, Şâh'ın resmen İstanbul'a da bir Elçi gönderip, Osmanlı ahvalini öğrendiğini şöyle anlatıyor: Tahmâsb, «*Khondkâr*'a (Osmanlı-Pâdişâhı'na) dostça bir muktep yazarak, Tanrıkullarının refahını sağlamak için çalışmakta olduğunu bildirdi ve Şems-i-Felek-i Devvâr diye tanınmış olan *Velikhanlı Mîr* (Seyyid)-*Şems* ile gönderdi.» Bu mektubunda Tahmâsb, «müfsid ve fitneci bir kişi olan *İskender Paşa*'nın», önceleri Van hâkimi iken ansızın *Khoy*'da Dünbüllü Hâci Beği basıp öldürmesini; Erzurum (doğrusu: yine Van) Beğlerbeği olduğu yılda da «kendi şecaat ve celâdetini o serhadde yaymak için» *İrevan*'da Rumlu Hüseyincân-Sultân üzerine gelerek, Revan'ı bozup bütün halkını kırdığını; «beri taraftan halkın refahını bozmamak için ona birşey denilmeyip uslandırılmadığı»nı; fakat onun gurur ve kibri yüzünden, «(Kızılbaş'ın) serhad beğlerine edepsizce mektuplar yazarak, haddini aşan işlere giriştiği»ni, bu arada Şâh, «Gürcistân Gazâsı'nda Kacar Beğleri'nden birtakımını *Dadyan* (Atabek-Yurdu: Dav-Eli,Ardanuç ve Ardahan'a) gönderdiğinde, onun ağır ordu ile ılgar edip, Beğler yağmada iken basarak bütün Kacar Gazileri'ni kırdığını ve artık işin itidal haddini aştığı»nı bildiriyordu. Bu sırada (959/1552 de) Şâhın «Sultân Süleyman'a gönderdiği mektubun cevabı gelerek, *İskender Paşa*'nın tahrikiyle tehdidde bulunup, kendisinin *Acem Ülkesi*'ne geleceğini bildiriliyordu»(260).

Sözde, işte bu mektup üzerine, Tahmâsb'ın «cihanı yakan hışım ateşi alevlendi: bütün ordunun toplanmasını buyurdu. Az zamanda Kızılbaş bölükleri, Şâh ordusunun bulunduğu (Gökçegöl'ün güneyindeki 3570m. yüce ve yaylakları meşhur) *Akmangan-Yaylağı*'nda toplandılar. Şâh, Osmanlı ordularından önce harekete geçmek istiyordu»(261).

959 (1552) yazında, böylece toplanan sayısız ordusunu dört kola ayıran Şâh-Tahmâsb: 1) Safîli Ma'sûm Beğ, Ustaçalu Ayçekoğlu Allahkulu Beğ, Tekelü Ali-Sultân, (eski Bitlis ocaklıbeği) Rojekili Şemseddin-Han, Karadağlu Halife Ensâr, Talışlu Hamze Beğ, Sa'adlu Uluğ-Khan Beğ ile birtakım beğler, *Erciş ile Bargiri* (Muradiye) üzerine;

---

(257) Ahsenü't-Tevârih, s. 355; Âlem-Ârâ, s. 87.

(258) Şerefnâme, II. 204.

(259) Ahsenü't-Tevârih, s. 355; Şerefnâme, II. 204.

(260) Âlem-Ârâ, s. 75-76.

(261) Âlem-Ârâ, s. 76. Şerefnâme (II. 204-205) de: 959 Ramazanında (21 Ağustos - 19 Eylül 1552) «Şâh-Tahmâsb'ın, *Van*'ı zaptetmek» için yürüdüğü anılır.

2) Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân ile Rumlu Edhem Beğ kolu, *Pasın*'a; 3) Dulkadırlu İbrahim-Han,/Afşarlu Şâhkulu-Sultân ve Fârs'-taki Çerağ-Sultân, *Irak-ı-Arab*'ı yağmalamaya; 4) Kacarlu Bayram Beğ, Şeki hâkimi Kacarlu Tuykun Beğ ile «Gürcistân Vâlisi (Atabek II.) Keyhusrev, *Dav-Eli*'yi (Ardahan-Göle-Ardanuç-Livana-Oltu-Tortum bölgeleri gibi eski «Sa-Atabago»/Atabek-Yurdu kesimlerini) teshire» ve oraları vurmaya memur edildi. Her kol, Şâh'ın buyruğuna göre kendilerine ayrılan bölgeler üzerine, durmaksızın ilerledi(262).

En kalabalık olan *Birinci-Akın Kolu* da, (rü'yet-i-hilâl gecikmesiyle bir gün geç sayılan tarihle) 17 Şa'bân 959 (9 Ağustos 1552) Salı günü iki bin atlının başında Safîli Ma'sûm Beğ ile birlikte *Akmangan-Yaylağı*'ndan ayrıldıktan sonra, şu «dört bölüğe ayrıldı»: Safîli Ma'-sûm Beğ ile Tekelü Ali-Sultân, *Erciş*'e; Kürt-Rojekili Şemseddin-Han, eski ocaklık-yurdu olan Bitlis'in *Muş-Ovası ile Ahlat* gibi kuzey kesimlerine; Khınıslu Kayıtmas-Sultân ile Kacarlu Ayçekoğlu Allahkulu Beğ, bütün atlıları ile *Adilcevaz* üzerine; Talışlu Hamze Beğ ile Karadağlu Halife-Ensâr, *Bargir'i ile Bendimâhî*'ye vardılar(263). Bu sırada «Ramazân ayında Van'ı zaptekmek üzere (21 Ağustos-19 Eylül arasında) *Şâh-Tahmâsb*» da bu Birinci-Akın Kolu ile birlikte Van gölü bölgesine gelmiş ve «*Ahlat Kal'ası*'nı kuşatmış»tı(264). Tahmâsb'ın niyyeti, 1534-1551 arasında elinden çıktığını gördüğümüz kuzeyden güneye doğru şu dört bölgeyi Osmanlılardan geri almaktı: Kür başları ve Çoruk boyundan Dav-Eli'yi, Aras boyundan Kars ile Pasın'ı, Van gölü çevresinden Van ile Bitlis'i ve Dicle ile Fırat boylarından Arap-Irakı'nı. Fakat, kudretli Osmanlıların elinden artık buraları koparamıyacağını da kestirmiş olacak ki, uğradığı bu eski topraklarındaki Sünnî ahaliyi yine soyup yağmalıyarak kırdırmayı ve dayanak kal'aları yıktırmayı, marifet edindi!.

24 Şa'bân (28 Ağustos) Salı günü Akmangan'dan kalkan *Tahmasb*, *Aras* kıyısında konaklamış ve sonra *Eleşgerd*'e gelmişti. *Erciş*'e varan Safîli Ma'sûm Beğ bölüğü, buranın Osmanlı Sancakbeği Alkas, *Türkman* Ali Beğ'in oğlu *Bedî'üzzamân* ile muhafızı *Bokhtîli İbrahim Beğ* ve koruyucular karşıkoyduklarından, çevreyi yağmalıyarak, 27 Şabân (31 Ağustos) Cuma günü *Eleşgerd*'e varip Şâh'a durumu arzeylediler. Şemseddin-Han bölüğü de, *Ahlat*'a varıp, buralardaki

(262) Ahsenü't-Tevârîh, s. 357.

(263) Ahsenü't-Tevârîh, s. 357.

(264) Şerefnâme, II. 204.

yağmalardan 30 bine yakın koyun, 10 bin sığır ve manda ve 3 bin at aşırarak, ayni yerdeki Şâhın ordugâhına gelmişti. *Adilcevaz* üzerine varan bölük de, bir iş beceremeden, yağmalarla dönmüştü. *Pasın*'a ılgar eden Kacarlu ve Rumlu bölüğü, *Avnik*'te Osmanlı Sancakbeği Murad Beğ'in karşıkoymasıyla, uğraklarını yağmalayıp, yakarak, onlar da Eleşgerd'e gelmişlerdi(265).

Eleşgertten sonra Eylül (Ramazan) ayında, Pasın ile Van gölü kuzeyinden dönen kollarla birlikte *Ahlat* bölgesine gelen *Şâh*, 960 Rebî'ülâhirine (1553 Mart 17-Nisan 14) değin, Van gölü çevresini yakıp yıkmak ve *Erciş* ile *Bargiri* kal'alarını kuşatıp almakla uğraştı; bu sırada *Irak'a varan Akıncı Kolu*, dilegelir bir iş görememiş olacak ki, bunların varışının sonucundan bahsedilmiyor. Tahmâsb böylece *yedi ay Van gölü çevresi*'nde koca ordusuyla ancak *Ahlat*, *Adilcevaz*, *Erciş* ve *Bargiri* kal'alarını zaptedebilmiş; Osmanlı topları ve karşıkoymasının gücünü kıramıyacağından, *Bitlis* ile *Van*'ı bile kuşatmaya yanaşmamıştır. Bu arada, şehzâde İsmâil-Mîrzâ'yı *Erzurum* üzerine gönderip, güz soğukları arttığından, sancakbeğleriyle askerinin birtakımını kışlağa göndermiş bulunan Beğlerbeği *İskender Paşa*'yı, kale dışına çıkarttırıp pusuya düşürterek, bozguna uğrattırması, bir askerî muvaffakıyet olmuştur.

Tahmâsb Ahlat'ta bulunduğu sırada, «*Dav-Eli*»yi kurtarmaya varan akıncı kolundan: *Kacarlu Bayram Beğ* ile (Atabek) *Keyhusrev*'in birlikte yürüyerek, iki-üç kal'ayı aldıkları sırada, Erzurum'dan *İskender Paşa*'nın çokluk ordu ile gelip ansızın yetiştiği; Şeki Hâkimi Kacarlu *Tuykun Beğ* ve *Yüzbaşı Bedir Beğ*'in de bulunduğu Kızılbaş ordusuyla yapılan savaşı, Osmanlıların kazandığı ve üç yüze yakın ölü veren Kızılbaşlar ile Gürcülerin bozulup kaçtığı haberi geldi. Bunun üzerine Şâh, oğlu *İsmâil-Mîrzâ* başbuğluğunda: Gence-Karabağ Beğlerbeğisi Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân, Ustaçalu Bedir-Han, Revan Beğlerbeğisi Ustaçalu Şâhkulu-Sultân, Ustaçalu Emîr-Gayıp Beğ, Ustaçalu Ayçekoğlu Allahkulu Beğ., Türkman Muslu Oymağından Mehemmedî Beğ, Rumlu Edhem Beğ, Rumlu Konkur-Arslan, Talışlu Hamze Beğ, Karadağlu Halife-Ensâr, Sa'adlu Uluğ Beğ, Bayat (veya: Alpavut) lu İbrahim-Halife, (Eleşgert Beği) Pazukîli Zülfikar Beğ gibi 13 ulu kumandan, 1000 Tahran-Korçusu ve 600 Nahçıvan-Korçusu ile birlikte büyük bir orduyu, Erzurum'da *İskender Paşa*'nın

(265) Ahsenü't-Tevârîh, s. 357-358; Şerefnâme, II. 206 («Bedî'ü-z-Zamân»dan, yalnız bunda bahsediliyor).

üzerine gönderdi. Şehzâde de, ordusunu alıp, ılgarla yürüyerek, öncü olarak Kacarlu Ziyâdoğlu ile Türkman Mehemmedî ve Rumlu Edhem Beğler'i *Pasın*'a gönderdi(266).

«Şecâ'at ü şehâmetle meşhûr» olup, niçe «erlikleri» görülen Erzurum Beğlerbeğisi *İskender Paşa*(267), «eyyâm-i şitâ, hengâm-i sermâ» yaklaştığı ve Erzurum «Kal'ası ziyâde askere mütehammil olmayup», bu yüzden Paşa, «ba'zı Ümerâ ile bir mıkdâr sipâha destûr vermişler»di. Kızılbaşlar da «bu hâlden âgâh ve haberdâr olup, *Erzenirrûm* üzerine ılgar edüp; ilerü bir mıkdâr asker»leri gönderip, ana orduyu arkalarda gizlemişlerdi. İskender Paşa, düşmanının çokluğunu bilemeden, köyleri yakıp yıkarak gelen görünürdeki Kızılbaşlar üzerine Erzurum Kal'ası'ndan «askerî yoklamak bahânesile» dışarı çıktı ve karşılaştığı «segirdimciler» ile vuruştu. Onlar da, geri geri çekilerek, İskender Paşa'yı, pusudaki ordunun üzerine getirince, onbinlerce Kızılbaş, dört yandan hücuma geçti(268). Şehirden «yarım fersah dışarı» çıktığı(269) söylenen Erzurum çerisinin, 2,5 Km. doğudaki tepelerin ardında *İsmâil-Mîrzâ* ordusuyla cenge tutuştuğu, anlaşılıyor. İki tarafın sayıca nisbetsizliği, Osmanlı kolunun bozulmasına ve Sancakbeğleri'nden birçoğunun ölümüne sebep oldu. Böyle iken, İskender Paşa, yaralanarak, erlikte döğüşe döğüşe Kal'aya çekilebildiğinden dolayı Kanunî, ona gönderdiği geçmiş-olsun yollu mektubun-

(266) Ahsenü't-Tevârîh, s. 361-362; Âlem-Ârâ, s. 76.

(267) «*İskender Paşa* saruşın olmağla (ona) *Şâh* (Tahmâsb) *Saru-Yezîd* der-idi. (1555 Amasya Barışı üzerine) Şâh, İskender Paşa âsîbinden hâtırın cem'etdi. Zîrâ ki mezbûr İskender Paşa, Şâh'un oymagat-ile *kırk iki nevbet ceng ü kıtâl* ve memletine gaaret ü hasâret saldı; zafer İskender Paşa'nın idi. *Kırk-üçünde Şâh-İsmâil* (-Mîrzâ) *Tahmâsbzâde* (1551 baskınında) muzaffer oldu. Mâdâm ki Pâdişâh'la (Amasya Barışı üzerine) mâbeyni mu'âdât üzere idi, İskender Paşa'dan temkin-i râhat bulmuşdu. "*Âh Gaaziler*!: *Saru-Yezîd elüme girse*, yüzbin parça edüp ve *erlik tohumu içün erenlere yedürsem*", der-idi». (Subhî, y. 15b).

(268) Celâlzâde, y. 351b-352a.

(269) Ahsenü't-Tevârîh, s. 363. Bu savaşın, Kars Yolu başında ve *Deveboynu*'nda yapıldığı anlaşılıyor.

(270) Celâlzâde, y. 352a-352b; Lûtfî Paşa, s. 451. Ahsenü't-Tevârîh (s. 366-367): Osmanlılardan 2576 ölü düştüğünü; Maraş Hâkimi İsa, İskender Paşa'nın kardeşi Ramazan ve kaynı Ali, Çemikezek Beği Hüseyin, Malatya Beği Hayreddin, Tırabuzon Beği Mustafa, Pasın Beği Hayder, Kölemenler çağının Haleb Vâlisi Hayır-Beğ'in kardeşi Mahmud Beğler ile, Bayburd Kullar-Ağası Ali Ağa, Kapukulu Ağaları'ndan Mehmed Beğ ve Erzurum Kadısının tutsak alındığını; bu sırada Erzurum'a yardıma gelmekte olan Karaman (Konya) Beğlerbeğisi Osman Paşa ile Dulkadır (Maraş) Beğlerbeğisi Hızır Paşa'nın da, Erzincan'a gelmiş bulunduklarını, naklediyor. Belki de bu kuvvetin gelişini duyan İsmâil-Mirza kolu, artık ilerliyemeden döndü.

da, şöyle takdir ediyordu: «İki-cihânda yüzün ağ olsun; *Şâhoğlu* askerile senün küfüvün değül, ancak isbât-i vücûd etdün ve bahadırlıkda taksir etmedün. Nusrat ve hezimet, hod meşiyyet-i Huda'ya müte'allikdür. Hâtırın hoş dutasun»(271).

1552 Eylülünde Ahlat Kal'ası önüne gelen Tahmâsb, ordusundan bir kolu da, Beğlerinin çoğu ile *Van Kal'ası* çevresine göndermişti. Buradaki Osmanlı Beğlerbeğisi Ferhad Paşa ile Bokhtili Bedir Beğ ve iki ocaklı beğ, çeri ile dışarı çıkıp, çapulcularla döğüşmüştü. Harman çağı olduğundan, Kızılbaşlar *Van* çevresinde, «*Vastan*, *Amük*, *Gevaş Albak* (Başkale), *Hoşap*'»taki ekinleri ve tahılları yaktılar; Güzeldere ve Gevaş üzerinden Ahlat'taki Şâh'ın ordugâhına döndüler. Ağustosta *Pasın*'a akına giden Kacarlu-Ziyâdlu ve Rumlu Edhem kolunu Şah, *Bitlis Sancağı* üzerine saldırtmış; bunlar da *Muş Kal'ası* eteklerine değin, uğradıkları yerleri yakıp yıkarak, soymuşlardı. *Bitlis* üzerine varınca, Sancakbeği Mustafa Beğ ile, muhafazaya memur Zırkîli Nâsır ve Abdal Beğler, kal'adan çıkarak, bunları püskürtmüşlerdi. Bunlar da dönüp, Ahlat ordugâhına varınca, hep birlikte Şehzâde ile Erzurum akınına gönderilmişti(272).

Ahlat'ı kuşatan *Şâh*, bu küçük kal'anın altındaki yumuşak kayalığı lâğımcılarla deldirdi(273) ve düzmece mektuplar çıkararak hileye başvurdu: «Pâdişâhınuz ırakda, Paşalar ile askeri Küffâr ile cengde döğüşmekde yarakda; anlardan size meded» kapısı kapanmıştır. Selâmet isterseniz, «Hisârı Şâh'a verüp, emân ile çıkup, gidün» diye kandırmaya başlayıp, koruyucuların içine ikilik düşürdüler. İçeridekiler de bu söze kanarak, Ahlat Kal'acığını teslim edince, içeri girenler, hepsini toptan kırarak, «çoluk-çocuğunu kılıçdan geçürdüler»(274). Buradan, *Erciş*'i kuşatanlara yardıma giderken Şâh, Yularkısdı-Sinan Paşa'nın oğlu *Mustafa Beğ*'in koruduğu *Adilcevaz*'a da yeni kuşatıcılar ayırıp bıraktı. Korçubaşı Afşarlu Sevündük Beğ'in idare ettiği Kızılbaş topçularının ateşi, «üç ay boyunca» Erciş Kal'asına hiç tesir etmedi, kuşatanların hücumları da neticesiz kaldı. Erzurum'dan dönen *İsmâil-Mîrzâ* ordusu da gelip Erciş'te Şâh'a kavuşmuştu. Sonunda 960 (1553) yılı girdikten sonra, koruyucular arasına nifak düştü ve muhafızlardan Bokhtîli Görgillü *İbrahim Beğ*'i muarızları öldürdükten

(271) Peçevî, I. 299.

(272) Ahsenü't-Tevârîh, s. 359-361.

(273) Şerefnâme, II. 204-205.

(274) Celâlzâde, y. 350a-b.

sonra, kuşatılmanın dördüncü ayında bunalan *Erciş* koruyucuları, kal'ayı teslim ettiler(275). Dayanmada direnmek istiyenlerin derileri yüzüldü; Sancakbeği Bedi'üzzaman da öldürüldü(276). *Erciş Kal'ası* ise, temellerine varınca yıktırıldı(277).

Erciş'i alıp yıktırdıktan sonra Şâh, ordusu ile *Bargiri*'ye yürüdü. Buranın Muhafızı Zâkir oğlu Mehmed Beğ, kuşatanların hücum ve toplarına karşıkoyuyordu. Sonunda, bu da kal'ayı teslim ederek, Şah'ın ihsanını gördü. Bundan sonra Şâh, şehzâde İsmâil-Mîrzâ ile ordusunu, Kürtler'in üzerine ılgara gönderip yağmalattırdı; *Belilânlı Şâhkulu* ve (Saray/Özalp çevresindeki) *Mahmudîli Hasan Beğ*'in uruklarını vurdurdu. Bu sırada Afşarlu Korçubaşı Sevündük ve Türkman Mehemmedî Beğ ile öteki Beğler de, (Hakâri'nin doğu kesimindeki «Yüksekova») *Gevar* كور bölgesini yağmalarken, çok yağan kardan güçlük çektiler. Bu akıncı kolları da döndükten sonra, 960 Rebî'ülâhir'inde (17 Mart 17 Nisan 1553 arasında) Kızılbaşlar, toptan geri dönerek, *Nahçıvan* şehrine vardılar(278). Şâh'ın böylece sekiz ay süren korkunç akın, yıkım, yakım ve yağmalardan sonra Anadolu topraklarından ordusunu toplayıp 1553 baharında geri çekilmesi, Van Eyâletini ve Erzurum bölgesini kasıp kavurduğundan, 1553 yılı girmeden Osmanlıların yeni bir Doğu-Seferi'ne karar vermesi ve öncü olarak *Başvezir Rüstem Paşa*'nın *Anadolu*'da bu uğurda hazırlığa memur edilmesi yüzündendir.

Daha Şâh ordusunun, Erzurum akınından önce, Van gölü çevresine yaptığı tecavüzler üzerine, 1552 güzünde *Edirne*'den *İstanbul*'a dönen *Kanunî*, «muhâfaza-i serhadd içün *Erzenirrum*» üzerine başkentten birtakım yeniçeriler ile Anadolu'dan birkaç Sancakbeğini göndermiş ve *İskender Paşa*'yı bunlara başbuğ tayin eylemişti(279). Erzurum Bozgunu İstanbul'da duyulunca da, Macaristan'daki Eğri/Eğer Kal'asının kuşatılması kaldırtılarak, Rumeli ordusunun Gelibolu'dan Anadolu'ya geçmesi ve Anadolu Beğlerbeğilerinin de kış boyunca sefer tedariki görüp, ilkbahar için hazırlıklı bulunmalarına fermanlar gönderilmişti(280). Böylece hazırlanacak ordu, ilkbaharda *Sıvas*'ta toplanacaktı.

(275) Ahsenü't-Tevârîh, s. 367-370.

(276) Şerefnâme, II. 206.

(277) Celâlzâde, y. 251a.

(278) Ahsenü't-Tevârîh, s. 370-373.

(279) Celâlzâde, y. 351a-b.

(280) Celâlzâde, y. 352b-353a.

960 yılı girmekte iken (1552 Aralık 18 inden sonra), «öte yakada ihzâr olunan asâkire» bir başbuğ gerektir diye, *Başvezir Rüstem Paşa*, bütün Yeniçeri ve Sipahi-Oğlanları ve öteki Kapukulu çerisiyle birlikte İstanbul'dan Anadolu'ya gönderildi(281).

İkinci İran Seferi'nden 1549 ta dönüşünden beri hiçbir sefere çıkamıyan ve sıtmadan rahatsız olan *Sultan Süleyman*, Anadolu'daki üç oğluna da, İran Seferi için hazır olmalarını buyurmuştu. «Kapu-Halkı ile *Ankara*'ya çıkup ve anda bir niçe gün oturup», oradan Kayseri'ye varması gereken Başvezir Rüstem Paşa, *Konya-Aksarayi*'na gelince, yağan kardan çok sıkıntılar çekildi. Başvezir'in niyyeti, beş yıldır ordunun başına geçemiyen ve hasta bulunan Pâdişâh'ın, başlayan bu Üçüncü-İran Seferi'ne çıkmayışını dedi-kodu yaparak büyük şehzâde *Sultan-Mustafa*'yı veliahd görmek istemelerini fırsat bilip, bu çok muktedir ve atasına saygılı Şehzâdeyi, düzme mektup ve yaygaralar ile Kanunî'ye rakip ve âsî göstermek ve böylece, kendi kaynı Sultan-Bâyezid'i veliahd ettirmekti. İstanbul'dan ayrılırken de kaynanası Hurrem-Sultân ile bu hususu kurmuşlardı. Aksaray'dan Kanunî'ye bu yolda mektup yazan Rüstem Paşa, kışa rağmen, *İstanbul*'a çağrıldı(282).

Osmanlıların yeni bir sefere karar vererek üzerine geleceğini öğrenen *Şâh-Tahmâsb*, Erzurum'daki savaşta tutsak alınanlardan *Biga Sancakbeği* ve bilgin, san'atkâr bir zat olan *Mahmud Beğ*'i âzâd edeederek ve hil'atler de vererek, barış dileğini ve Elçi göndermek istediğini duyurmak üzere, İstanbul'a gönderdi. Şâh'tan bir mektup getiren Mahmud Beğ'in yanındaki İranlılarla, Şâh'a, Elçi gönderme ricasının kabul edildiği bildirildi(283). Bunun üzerine Şâh, Seyyidler'den «*Şemseddin Dilicânî*»yi, bir «'uzr-nâme» ile Elçi gönderdi(284). Bu Elçi, Pâdişah İstanbul'dan sefere çıkarken (18 Ramazan 960/28 Ağustos 1553 ten az önce) geldiğinden, isteği anlaşılınca, «hengâm-i ıztırâb-i seferdür, deyü cevâbı te'hir olunup; Sefer-i Hümâyûn üzre

(281) Celâlzâde, y. 353a.

(282) Celâlzâde, y. 353a; Lûtfî Paşa, s. 451-452; Hammer, VI. 37-38.

(283) Celâlzâde, y. 353b-354a.

(284) Celâlzâde, y. 354a; Ahsenü't-Tevârîh, s. 373. Bu sonkinde 960 ta varan Elçinin adı doğru olarak, «Emîr (=Seyyid) Şemseddin Dilicânî دیلجانی» diye yazılıdır. Âlem-Ârâ'da (s. 75, 115) iki yerde de bunun nisbeti, «Velîkhânî ولیخانی» diye yanlış geçer. *Dilican*, Gence Vilâyetinde Gökçegöl'ün kuzeybatısındaki dağlık bölgede bir kasabadır. Buranın suyu, «Kazak Çayı»nın başıdır.

görüle, deyü emrolundu.» Ramazan içinde (11 Ağustostan sonra), Pâdişâhın emriyle, ordu gemilerle «*Üsküdar*' yakasına geçüp, top-arabaları ve cebehâne-i ma'mûre ve hazâin-i mevfûre dahı ol semte nüzûl edüp», 18 Ramazan günü de Pâdişah Üsküdar'a geçti; 12 bin Yeniçeri merasimle karşıladı. *Şehzâde Bâyezid*, Rumeli Muhafızı olarak *Edirne*'ye gönderildiğinde, Bursa-Yenişehri'ne varılmış ve Bayram (1 Şevvâl,20 Eylül) olmuştu(285).

Kanunî, kendisine âsi rakip olacak diye tanıtılan büyük oğlu Amasya Sancakbeği *Sultân-Mustafa*'yı da sefere katılmak üzere yanına çağırtmıştı. 26 Şevvâl 960 (5 Ekim 1553) günü Konya-Ereğlisi'nden Aktepe'ye varıp konaklıyan babasına ertesi günü yetişen Sultan-Mustafâ, şâirlerin târih ibaresinde belirttikleri gibi «mekr-i Rüstem» (=960 yılı) yüzünden o gün Pâdişâh'ın emriyle çadırında boğduruldu ve cenazesi Bursa'ya gönderildi; Rüstem Paşa da Sadaretten azledilerek yerine, «*Kara*» lakablı (1549 Çoruk boyu fâtihi) İkincivezir *Ahmed Paşa* Başvezirliğe getirildi. 6 Ekimdeki bu hâdiseden sonra, Halep'te kışlamaya göçen Pâdişâh, (iki aydır orduda bulundurulan) İran Elçisi'ne hil'atler vererek dönüşüne müsaade etti. Şâh'ın «kendüsüne de Nâme-i Hümâyûn yazılup: Hudûd-i Mahrûse sükkânına ol cânibden vâkı' olan *mezâlim ü fecâyi*'ün mükâfâtı içün», sağlı-sollu fetih sancakları ile, «*Şark*-ı fitne-garb taraflarına 'azimet-i hayr-hâtimet kılınduğın inbâ etdiler.» Kış yaklaştığından, Rumeli çerisi Tokat'ta, Anadolu çerisi de Şehzâde Sarı-Selim'le Maraş'ta kışlağa gönderildi. Kapukulu ile Pâdişâh, Antep yoluyla Haleb'e yönelerek, 1 Zülhicce 960 (8 Kasım 1553) Çarşamba günü *Haleb*'e vardı. En küçük şehzâde *Sultân-Cihangir*, ağabeğisi Mustafa'nın boğdurularak idamına çok üzüldüğünden, Aktepe'de hastalanmış ve 20 Zilhicce (27 Kasım) günü ölmüştü. Bunun cenazesini de İstanbul'a gönderen Kanunî, iki oğlunun verdiği acıdan avunabilmek için, Halep ile Şam ve Kudüs'teki bozulan düzeni yerine getirmek ve evkafı geliştirmekle uğraşıp; *Şehzâde Selim*'i de Haleb'e yanına getirterek, birlikte avlanmaya çıktılar(286). Sonradan Şehzâde, yine Maraş'a döndü.

1553 baharında Van gölü bölgesinden *Nahçıvan*'a varan *Şâh-Tahmâsb*, buraya yakın ve Gökçegöl yanındaki *Bazarçayı-Yaylağı*'nda yine ordusunu toplu bulundurarak yazı geçirdikten sonra, Nahçıvan-Kışlağı'na döndü. 961 yılı başlarında (7 Aralık 1553-5 Ocak 1554

(285) Celâlzâde, y. 354a-355b.

(286) Celâlzâde, y. 356a-364a.

arasında) Osmanlılar'dan dönen Elçi *Seyyid-Şemseddin Dilicânî*, Şâh'ın ordugâhına gelip, Pâdişâh'ın mektubunu sundu. Bu sırada, Sultan Süleyman'ın fermanı ile Osman Paşa, (Kerkük ile Sinne/Senendic arasında ve Diyala-Çayı boyundaki Deynever=) *Şehrizor* üzerine yürümüş; buranın hâkimi Erdelân-Kürtlerinden *Surkhâb Beğ* de, çok sarp olan Zalam/Zalem Kal'ası'na sığınarak Şâh'a adam gönderip, yardımda bulunmasını dilemişti. Oraya İbrahim-Mîrzâ ile Bedir-Han ve Emir-Gayıb Beğ kumandasında bir çeri kolu gönderildiğinden, Osman Paşa da geri dönmüştü. (Aras sağında ve Iğdır'ın doğusundaki) *Aralık* mevkiinde bulunan Şâh, buradan iki akıncı kolunu Osmanlı topraklarına gönderip; yine yağma ve yıkmalar yaptırttı. Şehzâde *İsmâil-Mîrzâ* ile Safîli Ma'sûm Beğ ve Mühürdâr Şâhkulu-Halife kolu: *Van*, *Vastan* (Gevaş), *Erciş* ve *Adilcevaz*'ı yağmalayıp döndü; Şehzâde *Sultân Hüseyin-Mîrzâ*, Kacarlu (Gence Beğlerbeğisi) Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân kolu da *Hakâri ve Gevar* çevresini talayıp yakarak, geri geldi(287). Şâh'ın bu hazırlık ve Osmanlı ordusunun geleceği yollar boyundaki halkını geri kalanlarını da soyup, kırarak buralarda 1554 baharında da insan yiyeceği ve hayvan yemi bıraktırmaması, 1534 yılında ve bilhassa 1548 de yapılan pasif korunmanın bir tekrarı idi. Şâh'ın ordusu ile 1554 kışında bu işler için hazırlaması yüzünden, Halepte Pâdişâh'a, *Van Beğlerbeğisi*'nden gelen ulaklarla: «Şâh-Tahmâs(b) muhkem yarakdadur kim, sizün memleketinizün bir tarafına akın etmek ister», diye duyurulmuştu(288).

Halep'ten gönderilen ulaklarla bütün Anadolu Eyaletlerinin «Nevrûz-i pirûz»da bol erzakla yürüyerek, *Erzurum*' çevresinde toplanmaları duyurulmuştu. Tokat'ta kışlayan Rumeli Beğlerbeğisi Sokollu Mehmed Paşa ile Anadolu (Kütahya), Karaman (Konya), Rum (Sivas), Şam ve Dulkadırlu (Maraş) Beğlerbeğisi ile Adana Sancakbeği Ramazanoğlu Pîrî Beğ de, 1554 Seferine memur kılınmışlardı. Kahire ile Halep Beğlerbeğilerine yer değiştirtilerek, Mısır Muhafazasına Tokakinoğlu Mehmed Paşa ve İstanbul Muhafazasına da İkincivezir İbrahim Paşa tayin edilerek, Halep'ten yola çıkarıldı. Önceden gönderilen usta ve işçiler, Birecik önünde Fırat üzerine bir köprü kurmakta idiler. 6 Cumâdelûlâ 961 (9 Nisan 1554) günü Halepten çıkıp şehrin önündeki Gökmeydan'da ordugâha geçen Kapukulu çerisi ile ilerliyen *Kanunî*, 23 Cumâdelûlâ (26 Nisan) da yeni kurulan Birecik-

(287) Ahsenü't-Tevârîh, s. 376; Âlem-Ârâ, s. 77-78. Bu sonkinde yanlış olarak «Bâzâr-Çayı» hep, «Bâzâr-i Câhî بازارجاهی » biçiminde yazılıdır.

(288) Lûtfî Paşa, s. 453-454.

Köprüsü'nden geçerek, Urfa-Kızıltepe üzerinden (Karacadağ-Kızıltepesi, Mardin-Kızıltepesi değil) gelinerek, Amıd kıyısındaki *Çevlik*'te konaklandı. Ertesi 9 Cumâdelâhir (12 Mayıs) günü Şam Beğlerbeğisi Tekezâde Mehmed Paşa da gelip, Pâdişâh'a kavuştu(289).

Kanunî Sultan Süleyman, İkinci İran Seferinde yaptığı gibi, Türkistan'daki Sünnî *Özbekler*'i de Kızılbaş Safîliler üzerine bu defa daha ciddî ve topçu gücüyle hücum ettirmek için, 300 yeniçeri ile bir topçu takımını, Azak-Astarkan üzerinden Şıbanlı *Abdüllâtif* Han'a göndermişti(290). Fakat bu Osmanlı askeri ve topları Buhara'ya varınca Abdüllâtif Han ölmüş, birbirine hasım olan halefleri bu askeri ve silâhları bölüşerek, kendilerine karşı kullanmaya başlamışlardı(291).

Yine 1548 de yapıldığı gibi, Osmanlılar, Sünnî *Şirvanlılar*'ı da bu Üçüncü-Doğu Seferi sırasında kurtarıp istiklâllerine kavuşturmak için, *Şirvanşâhlar* soyundan geldiği anlaşılan *Kaasım-Mîrzâ*, «gönüllü yazılup bile koşulan Kullardan»(292) verilen Yeniçeriler ile, *Kefe* (Taman-Kabartay-Dağıstan) üzerinden(293) Kanunî'nin «Fermân-i cihân-mutâ'»ı, «*Şirvan*'a duhûl» ettirilmişti(294). Fakat, Rumlu Hasan Bek'in, «*Şirvanlı Kaasım Beğ*»in 961 (1554) yılında «ağır çeri ile Kefe yolundan Şirvana geldi» diye andığı bu zatın, Gülistân Kal'asında kuşattığı Ustaçalu Abdullah Han'la yaptığı savaşta-yerli Şirvanlı askeriyle birlikte- «on iki bin atlı ve yeniçeri»den ibaret kuvvetinden bahseylemesi(295), onun Kefe'den getirdiği Osmanlı kuvvetvetlerinin, öyle «leşger-i girân» olmadığını gösteriyor.

Kapukullarının ve bütün Anadolu çerisinin çok sevip takdir eylediği ve veliahd namzediği gördüğü büyük şehzâde *Mustafa*'yı, devlet

(289) Celâlzâde, y. 364b-366a; Künhü'l-Ahbâr, y. 78a-79b.

(290) Barak Han'ın Kanunî'ye gönderdiği mektup (Rebî'ulâhir 963/13 Şubat-12 Mart 1556 tarihli) ta, 300 yeniçeri ile top ve darbazan alındığı, bildiriliyor (Münşeâtü's-Selâtîn, II. 80); Seydî-Ali Reis, Mir'ât-i Memâlik s. 80.

(291) Buhara Hâkimi Seyyid-Bürhanüddin Barak'ın, 20 Cumâdelâhir 963 (1 Mayıs 1556) tarihli mektubu (Münşeâtü's-Selâtîn, II. 81-82; Zeki V. Togan, Bugünkü Türkili, I. 134-135).

(292) Mühimme, II. 1867, 1 Rebî'ülevvel 963 (14 Ocak 1556) Erzurum Beğbeğisinin arzı.

(293) Ahsenü't-Tevârîh, s. 382-383.

(294) Kanunî'nin, Dağıstan'da Kırım-Şamkhal yanında barınan Kaasım-Mîrzâ'nın mektubuna cevabı (Mühimme, VI. 1186, 26 Şevvâl 972/27 Mayıs 1565).

(295) Ahsenü't-Tevârîh, s. 382-383. Burada «on» sözü atlanmış olarak «iki bin», Âlem-Ârâ'da (s. 82) daha doğru olarak, «on iki bin» deniyor.

ve milletin selâmeti uğruna feda ederek orduyu ve kumandanları kırdığını sezen zeki ve büyük devlet adamı Kanunî, Diyarbekir'de *Çevlik* ordugâhındaki otağında yaptırdığı, o zamana değin bilinen Osmanlı âdeti dışındaki şöyle bir dîvân ile, hepsinin gönüllerini almış ve sadakatlerini sağlamıştır: 12 Cumâdelâhir 961 (15 Mayıs 1554) Salı günkü dîvânda, yalnız Vezirler değil: Kazasker, Defterdar, Nişâncı, Yeniçeri-Ağası, Yeniçeri-Kethudası, Ocak-Ağarı, Bölük-Ağaları, Odabaşılar, Vekiliharç gibi bütün Yeniçeri Zâbitleri hattâ yaşlı-yeniçeri sayılan Solaklar bile Pâdişâhın tahtının önüne gelerek elbağladılar. Herbirinin ayrı ayrı hâtırını soran Kanunî, Kızılbaşların Sünnî'lere ve Osmanlı topraklarına yapageldikleri kötülükleri anarak, onların üzerine savaşa varmanın dinî bir fariza olduğunu söyleyince, hepsinin gözleri yaşararak:

«—*Hind'e ve Sind'e gidersen, belki Kûh-i-Kaaf'a* (Kızılelma'ya) sefer edersen, yüzdöndürmezüz. Ve uğur-i Hümâyûnda baş terkin, *devlet-i dâreyn bilürüz. Her ne emredersen, fermân-berüz!*», diyerek candan sevgi ve bağlılıklarını arzeylediler. Bundan sonra parlak bir geçitresmi yapılarak, bütün erler ve kumandanlar heyecana getirildi(296).

Çevlik konağından Kapıkulu, Şam, Adana ordusu ile ilerliyen Kanunî, bir gün önceden Yeniçerileri öncü çıkarmış ve 16 Cumadelâhirde (19 Mayıs) de kendisi Çevlik'ten kalkıp, (Hani-Çeper Hanı-Zülkarneyn'den) dördüncü konakta *Çabakçur-Boğazı*'na varınca, güçlükler çekildi; «at arabalarının çifte bârgirleri, büyük-küçük tekerlekleri uçurumlardan aşağı uçup tekerlendikleri» oluyordu. Ayın 20 sinde (23 Mayıs) Ordu, sal-gemileri üzerine kurulan bir tahta-köprü ile (Genç yanından) *Murad-Suyu*'nu gece ve gündüz geçmeye başladı; ertesi gün de, Pâdişâh geçti. Ayın 23 ünde (26 Mayıs) خرخزيك (Murada sağdan karışan Göynük-suyu boyundaki: Hokhzik?) mevkiinde Yeniçeriler alay göstererek, Pâdişahı karşıladı; ve Diyarbekir Beğlerbeğisi *Çerkes İskender Paşa* da bugün, Eyâleti Beğleri ve çerisiyle orduya katılıp, *Hızır Paşa*, kendi eyaletini muhafaya, Ergani Sancakbeği *Hüseyin Beğ*, «Çabakçur-Derbendi'nün muhâfazasına», eski Basra Beğlerbeğisi Ramazanoğlu soyundan *Kubad Paşa*, «Erzenirrum muhâfazası hidmetine memûr oldular.» 24 Cumâdelâhir (27 Mayıs) günü (Karlıova'da ve Göynük-suyu başındaki köy) *Kargapazarı* konağında yükler açılarak askere cephane dağıtıldı ve «cevşen ülüşdürüldü», askere bahşışlar verildi. 3 Recebde (4 Haziran) *Toyla* طويله *-Çayırı*'-

(296) Celâlzâde, y. 366a-b; Peçevî, I. 308-309.

na, ertesi gün (Tekman'da ve Aras başında bulunan) *Suşehri*'ne varılınca, Tercan üzerinden gelen Rumeli Beğlerbeğisi Sokollu Mehmed Paşa da, çerisiyle yetişip orduya kavuştu(297).

Suşehri'nde Şehzâde Selim'in gelmesi için beklendi. 6 Receb (7 Haziran) de Şehzâde ile Anadolu Beğlerbeğisi Ahmed Paşa, Karaman Beğlerbeğisi—«Gürcistân-Gazâları»nda Atabeklileri yenen—(Müteınerrid) Ali Paşa ile Sıvas Beğlerbeğisi Ali Paşa, Dulkadırlu Beğlerbeğisi Haydar Paşa da, çerileriyle geldiler. Ordunun erzakının yetişmesini beklemek üzere, Pâdişâh ile ordu, yine *Suşehri* konağında kaldı. 8 Receb (9 Haziran) de Erzurum Beğlerbeğisi *Ayas Paşa*'nın Kapu-Kethudası Kaabil, «birkaç yüz merdân» ile ılgar ederek *Kağızman*'da uğradığı yerleri vurup yakarak döndüğünden, «yarar dillerin» (konuşturulacak düşman tutsaklarını) getirdi. 11 Receb (12 Haziran) günü *Pasın-Ovası*' (merkezi Avnik'e) na gelindi; erzak için 12 gün burada konaklandı. Ordu boş durmasın diye manevra, atış yarışı ve silahşorluk temsilleri yaptırıldı(298).

22 Receb (23 Haziran) da *Çobanköprüsü* yanında konuldu ve o gün kalındı. Dünyanın en güçlü ve ulu ordusu olan Osmanlı çerisinin giyim, kuşam, silâh ve heybeti, eşsizdi. Erzurum ile Diyarbekir çerisi öncü, Şehzâde Selim ile Anadolu ve Karaman ordusu sağ kolda, Rumeli ordusu sol kolda, Sıvas ile Maraş sipahileri artçı, Padişah ile Kapukulu da ortada yürüyordu. Çobanköprüsü geçilmeyip, *Nahçıvan*'a varılmak üzere ilerlendi. 28 Receb (29 Mayıs) de *Zivin Kal'ası*'na, 4 Şa'bân (5 Temmuz) Perşembe günü *Kars-Ovası*'na varılınca, *Şâh-Tahmâsb*'a çok ağır bir mektup gönderen *Kanunî*, onu mutlaka savaşa gelmeye davet ediyordu(299). «Mahbûs olmuş bir Kızılbaş» ile Kars önünden Şâh'a bu savaşa çağırış mektubu gönderilirken, Osmanlı ordusu arasında şunlar konuşuluyordu:

(297) Celâlzâde, y. 367a-369b.

(298) Celâlzâde, y. 370a-373a. Hunlar'da, Arşaklılar'da, Köktürkler'de ve Selçuklular ile Çingizliler'de de görülen, ünlü Türk binicilik ve atıcılığının devamı olan bu Pasın Manevralarındaki Osmanlı atlılarının hünerleri için, şöyle deniyor: Pâdişâh atlanarak, ordunun bir ucunda durdu. Yeniçeri «Ağaları'ndan ve Müteferrika tâifesinden ve (Altı-) Bölük halkından silâhşorluk ulûmuna vukuufu, cündilik ahvâline şu'ûru olan»lardan birtakımı ortaya çıktılar. «Sahrâya kumlar yığup, (hedef için) tablalar dikdiler.»

«At üzerinden segirdüp, sağdan ve soldan, at karnından ve üzengüden ve sinebendden ve at sağrısına yatup (hedef küçülterek), gerüsüne ve yanına envâ' ve esnâ-i evzâ'-i garibe ile oklar atup, nişâna râst getürdüler. Ve *at segirdürken, gerüde at ayağından rûy-i-zemîne düşen izi gözleyüp, na'l yerini ok-gezleyüp urdular* (bu iş, belden yukarı geriye dönüp «kanğrılarak» yapılır). Hezâr san'atlar gösterüp, dilâverlikler etdiler. Ve at segirdirken, sağ ve sola kalkanlar tebdil edüp, kılıçlar oynatdılar. Cebe ve cevşenleri, toğulkalarile, envâ'i silâhlar ile silâhşorluklar etdiler. Hopralar oynadılar, meydânda hasmâne sancışdılar, dürtüşdüler, lû'betler gösterdiler ki, akıl hayrân olup; görenler hezâr tahsin ü âferin ederlerdi» (Celâlzâde, y. 372b-373a).

«Kâffe-i enâm hakkında» Ulu-Tanrı'nın gönderdiği «Kur'ân-i-'Azîm»e «başka ma'nâ veren» Şi'îlerin «ehl-i-nâr olduğu, kavl-i Resûl ile sâbitdir.» Bu yolu tutmuş bulunan «*Şâh-i-'Acem* dahı», doğruyu görenlere müsaade etmedi. Bunlar, «zâhiren Kur'ân-i-Kadîm'e i'tikaad edüp, Ehl-i-İslâm'dan geçinürler.» Hazreti Muhammedin Ulu-Sahâbelerine söğüp, lâ'net ederler; beş vakit ezanları kaldırıp, Farz olan Salâtı terkeylediler. «Câmi'leri ibtâl ü harâb, mescidleri akhur-i devâb kıldılar. Dîn-i kavîmde Harâm olanı helâl, Helâlı harâm, bigayr-i-hakkın katl-i nüfûsu Mübâh eylediler.» Pâdişâh kaç defa onlara öğüt yollu «nâmeler gönderüp, onları tarik-i hakka irşâd (ile) fesâd âteşlerini söyündürmek istediler. Fakat, fayda vermedi.» Bu doğru sözlere razı olmadıklarından, çaresi kılıç oldu. «Def'alarca *Memâlik-i Azerbaycan ve Irak* (-ı'Acem)», Osmanlı ordusunun ayakları altında çiğnendikçe, *Şâh*, hep kaçma yolunu tuttu. Pâdişâhın «kuvvet ü iktidârları kemâl-i nihâyetinde olup», istenseydi, «*Şâhiler*'den (bir) ferde halâs ü necât yok-idi.» Belki «dâire-i dîne kadem koyup, şi'âr-i Müslimîn ile hoş-hâl olalar deyü», birtakım «memâlik ü mesâlikün feth ü güşâdı ile teselli bulup», geri dönülmüştü. Bu sefere, «Şâh-i mezâlim-şi'ârun mukaddemât-i evzâ'-ı fesâd ikaa'ı» sebep olmuşken, Azerbaycan toprağına Osmanlı bayraklarının gölgesi düştüğü halde, «hiçbir zamanda bir pâdişâhi cihân-penâha dahı nasib olmuş» bulunmayan (herhalde 150 binden çok) Osmanlı ordusundan korkarak, «üslûb-î kadîmleri üzere ceng ü âşûba ıkdâm etmeyüp», tepeler ardına savuşarak, saklandılar(300).

Kanunî, «*Nahçıvan-Seferi*» adı verilen bu Üçüncü-Doğu Seferinde, hemen bütün Rumeli ve Anadolu çerileriyle Şam sipahilerini de ordusunda toplayıp gelmişken, *Kars-Ovası*'nda beş gün beklemesi, *Şirvan*'a gönderilen *Kaasım-Mîrzâ*'dan gelmesi umulan haberleri öğrenmek ve gerekirse Şirvan üzerine varmak içindi. Bunu, on bir yıl sonra Dağıstan'da *Kırım-Şamkhal* (Kumuk Hâkimi) yanında bulunan

(299) Celâlzâde, y. 373a-b; Künhü'l-Ahbâr, y. 80a-b.

(300) Celâlzâde, y. 373a-375a.

Kaasım-Mîrzânın İstanbul'a gönderdiği mektupta, Pâdişâhın Fermanı ile «*Vilâyet-i Şirvan*'a dühûl olundukdan sonra, bu âna gelince vâkı' olan sergüzeşti»ni arzile, bundan sonraki «ahvâli»nin, «vech-i salâh ne ise, işâret olunmak husûsunu»n bildirilmesi dileğine Pâdişâh'ın verdiği cevapta, şöyle demesinden öğreniyoruz:

«Êle olsa, *Nahçıvan-Seferi*'ne 'azîmet-i Hümâyûnum oldukda, *Vilâyet-i Şirvan*'a asâkir-i nusret-resân bu cânibden mu'âvenet etmeleri-le, tarafeynden bir niçe eyyâm ü leyâlî, havâlî-i *Kars*'da karar kılınup habere muntazır iken, *Ahâlî-i Şirvan* ile ol tarafdan bir harekete mecâlinüz olmayup; Sefer-i mezbûr tamâm oldukdan sonra, *Kızılbaş* cânibi 'Atabe-i- 'Ulyâmızdan isti'mân edüp, kaa'ide-i sulhu taht-ı kâma getürüp ri'âyet ederken, şimdiki hâlde mâbeynde olan sulh ü salâha muhâlif bir vaz' olmak, münâsib değildür.»(301).

Safîliler, bu sırada Şirvanlıların «harekete mecâl»siz değil, epeyce uğraşıp, Kızılbaşları yurtlarından atmaya çalıştıklarını bildiriyor. 961 (1554) de «*Sultân Süleymân* Azerbaycan'a geldiği sırada (Ağustosta), *Şirvanlı Kaasım Beği*'de ağır çeri ile *Kefe* üzerinden Şirvana göndermişti. Bunlar *Derbend* (Demirkapı) üzerinden gelince, *Şirvanlılar* bölük bölük (Safîlilerin Şirvan Beğlerbeğisi Ustaçalu) *Abdullah Han*'dan yüzçevirerek, ona katıldılar.» Han da, onlarla çarpışmak üzere *Tengebedişan*'a geldiyse de, yapılan savaşta Kızılbaşlar bozularak, Vilâyet merkezi *Şamakhı*'ya çekildiler. *Baykurd Kal'ası*'na gelip 40 gün burada kalarak, hazırlıklarını bitiren *Kaasım Beğ*, Abdullah Han'ın sığındığı *Gülistân Kal'ası* üzerine yürüdü. Burada yapılan muharebede, Kaasım Beğ'in on iki bin atlı ve yeniçerisine Abdullah Han iki bin atlı ile karşıkoydu; kuşluktan ikindiye değin süren vuruşmayı Kızılbaşlar kazandı. Şâh'ın yardımcı gönderdiğini duyan ve 1080 ölü veren Şirvan mücahidleri, çekilerek *Teberserân*'a vardılar. Abdullah Han çerisi de, bunları takip etti ve ölenlerinin kellerinden minareler yaptı(302),

Bütün ordusunu yanında toplamış bulunan *Şâh-Tahmâsb*, Nahçıvan'dan Bazarçayı-Yaylağı'a geçerek, Osmanlı ordusunun geçeği yerleri yine çöle çevirmiş ve savaştan çekinerek, fırsatlar kollamaya başlamıştı. Kanunî'nin *Kars*'tan gönderdiği mektubu aldığı sırada, Şâh'ın ülkesine karşı *Özbekler*'den bir hareket olmamış; *Kasım-Mîrzâ Şirvan*'da Ustaçalu Abdullah Han ile savaşa başlamış; Bağdad Beğler-

(301) Mühimme, VII. 1186 (26 Şevvâl 972/27 Mayıs 1565).

(302) Ahsenü't-Tevârîh, s. 383; Âlem-Ârâ, s. 82.

beğisi *Osman Paşa*, *Şehrizor*'a gelerek Erdelân-Kürt Beği *Surkhâb*'ı yenerek ve *Deynever*'e kaçırtarak, bütün Şehrizor Vilâyetini zapta koyulmuştu(303). Yine bu sırada İmadiye Hâkimi *Sultân-Hüseyin Beğ* çerisiyle Urmiye gölü çevresine varıp, *Maraga* bölgesini vuruyordu; Van Beğlerbeğisi *Ferhad Paşa* da, kendi eyâletini koruyor ve dört bin askerle Murat başlarında *Eleşgerd* üzerine varıp, oradan *Aras* boyuna çıkmaya hazırlanıyordu(304). Böylece *Şirvan*, *Azerbaycan* ve *Erdelân* kesimleri, işgal ve tahribe uğruyordu.

Kars'tan ordu ile kalkıp Yahnı-Dağları belini geçen *Kanunî*, o gün 9 Şa'bân (10 Temmuz) da, Safîlilerin çok şenlikli olan *Şüregel* bölgesine girip konakladı. Ordu, buradan başlıyarak, Nahçıvan'dan dönünceye değin, uğradıkları boş köyleri ve kasabaları yakıp yıkıyordu. Mevsim yaz olduğundan, bütün yolboyundaki ahali, «yaylak» adıyla, hayvan sürüleriyle birlikte, dağlara çekilmişti.

Şâh, bu sırada (Karakoyunlu uruğundan) *Sa'adlu Elvendkhan Beğ*'i karavul olarak ileri göndermişti(305). 11 Şa'bânda *Şarabkhâne*'ye konulunca, «Ümerây-i serhadden» *Dulkadırlu Mîrzâ-Ali*, «ki şehâmet meydanının 'Alî'sidür», eskiden Kızılbaş hizmetinde iken (1534 te Sultaniye'de ağabeğisi Mehmed Han'la birlikte) Osmanlılara geçip, bu yüzden «Memâlik-i-İlhâdiyye ahvâline vâkıf, sâhib-i basîret olmağın, aşîreti (Dulkadırlular) ile, dilci ta'yin olunmuşdu. Kendü ile olan dilâverân-i zûr-âverân ile ilerü aşup; bu esnâda *Şâhîler* havf-i âşûbdan, bütûn-i cibâlî me'vâ edüp, tâ'ife-i Cin gibi gözden mestûr, nâm ü nişânları sahîfe-i vücûddan mahkûk ü metrûk ve mehcûr oldular.» Bu Beğ, Kızılbaşların karavullarıyla «rûberû olup savaş eylemiş», birkaçını kılıçla düşürüp, birkaçını da diri tutulmuş olarak, Şarabkhâne'de konaklayan Pâdişâh'a getirdi. Bu tutsaklardan, Şâh ile ordusunun kaçıp saklandığı öğrenildi. 15 Şa'bânda *Bel-i-Kavak*

(303) Ahsenü't-Tevârîh, s. 377, 383, 384. Şeref-Han, bu ülkeye ve uruğa verilen «Erdelân/Ardelân» (=Erdeller) adının, XIV. Yüzyılda yaşayan ve Sâsânlı Bâbek soyundan geldiği söylenen «*Baba-Erdelân*» lakaplı Fîrûz oğlu Kubâd'dan kaldığını; Osmanlılara itaat etmişken Şâh'a dönen ağabeğisi Surkhâb'dan şikâyetçi olan Me'mûn oğlu Mehmed Beğ'in kendisine düşen yerlerin kurtarılmasına yardım dileğiyle İstanbul'a vardığını; Pâdişâhın da, Rüstem Paşa ile Bağdad Beğlerbeğisi Osman Paşa'yı «Erdelân vilâyetini teshire memur» kıldığını; Erdelân'ın doğu kesimi sayılan: Sinne, Hasanâbâd, Kızılcakal'a, Karadağ, Mihrevan, Şehirbâzar'ın 988 (1580) de Osmanlıların eline geçtiğini, anlatır (Şerefnâme, I. 82-83, 84-85, 86, 88).

(304) Celâlzâde, y. 378b, 379a.

(305) Ahsenü't-Tevârîh, s. 377.

(Kavak-Beli) aşılırken, şimşek ve yıldırımla yağan yağmurdan, ordu çok sıkıntı çekti(306).

17 Şa'bân (18 Temmuz) da varılan «*Belde-i Revan* ki, hakikaten revân-i milk olup, ol diyârun cânı imiş. Etrâf bâğ u râğ olup, serv-âsâ bülend kavaklar ile müzeyyen bûstânlar, envâ'-i ravzalar, gülistânlar ile ma'mûr idi.» Burada «Şâh'un ve oğlunun ve ümerâsının mükellef bağları» ile «Bağ-ı-Sultâniyye demekle meşhûr yatağ ve durağı»-na ateş verilip, yakıldı. 20 Şa'bânda, *Aras* kıyısında konuldu; 23 te (24 Temmuz) (Revan-Nahçıvan arasındaki Doğu-) *Arpaçayı*'na varılınca, Diyarbekir Beğlerbeğisi İskender Paşa kolu, «Kızılbaşlar'dan bir fırkaya râst gelmişler»se de, vuruşup kaçırdılar; «diri diller tutup, o illeri de» yıkıp bozdular. 24 Şa'bânda Aras kıyısında *Karahisâr* (Sürmelü) konağında konulunca, dağ yönündeki insan karartıları üzerine, Karaman çerisinden ayrılan sübaşılar vardı. «Bağlar içine girüp» pusu kuran Kızılbaşlarla karşılarak vuruştular. «Cânibeynden hayli âdem düşüp ve ba'zı diriler alınup, gaaret ü hasâret»ler oldu. 25 Şa'bânda *Karabağ* şehri örenleri yanına konuldu. Buralarda, Kızılbaş'a tâbi «Uluslar, a'yân-i memleket ve ümerâ-i mesâlik»in, sarp dağlara çekilip sığınarak «beceneler (dal veya sazdan kulubeler) etdikleri şâyi' olmağın», Rumelinin akıncı beğlerinden Ömer Beğ oğlu *Turakhan* طورخان *Beğ* kendi kolu ile, bu «becenelerün feth ü teshîrine me'mûr oldu.»

«Cibâl künclerini, dağlar eteklerini, vâdî bucaklarını, mağaralar, inler delüklerini arayup; nisvân ve merdden bi'l-cümle nüfûs-i beşerden ferd bulmayup»; ancak «ba'zı mağaralarda *Şâh*'a mahsûs esbâb ü âlât bulunup, Guzât yağma; ve nakle kaabil olmayanları» baştan başa yaktılar. 27 Şa'bân (28 Temmuz 1554 Cumartesi) günü, *Nahçıvan* önüne konuldu. Bütün evleri, konakları ve bağları bomboş olan şeh in ıssızlığı, görenlere keder veriyordu. Hiçbir azık bulamıyan «at-oğlanları, cânlarından bizâr, şerâr-i nâr-i seferden derûnları pür-nâr idi. Hemân ol sâ'at Şehre koyulup: hânelerini hâk ile yeksân, Şâh-Saraylarını ve oğlunun ve Beğlerinün (kışlık) karârgâh ve mekânlarını» yıkıp yakmaya başladılar. Çeriler de, şehrin dört yönüne doğru açılarak, «dört-beş günlük yollara değin ne denlü ma'mûr kurâ ve bilâd var ise, cümlesin berbâd ve 'adem-âbâd kılup; vîrân ve harâb eylediler.» Uçta, bucakta elegeçen Kızılbaşlar öldürüldü. Yağma

(306) Celâlzâde, y. 376a-b. Bu karavul çarpışmasında Sa'adlu Elvend-Han Beğ, Osmanlılardan düşen 25 kişinin başını Şâh'a getirdi (Ahsenü't-Tevârîh, s. 377).

(307) Celâlzâde, y. 377a.

mallarıyla «ordu ve bâzâr Kızılbaş doyumluğu ile dopdolu oldu(308). Etfâl ve evlâd-i sağîr, giriftâr-i bend ü zincîr olup; bîhad esîr etdiler.» Kız ve kadınlar da elegeçti. «*Şâhîler*, (Erzurum doğusu ile Bitlis ve Van'da) Memâlik-i Mahrûse re'âyâsına etdükleri evzâr ü vebâlün az 'âfı, kendü memleketlerinde müşâhid ü mahsûs oldu. Memâlik-i İslâmiyye arâzisinde zer' etdükleri fitne ve fesâd mahsûlü erişdi, biçdiler.» *Nahçıvan*'da konaklanırken, «dört bin mıkdârı asker»iyle Van Beğlerbeğisi *Ferhâd Paşa* da, (Eleşgert-Makû yoluyla) gelip, orduya katıldı(309).

Nahçıvan ile çevresi yakılıp yağmalanırken, (30 Temmuz günü) «Ramazân erişüp, şehr-i sıyâm-ı vâcibü'l-ihtirâmun şeref-i iclâli ve ta'zîmi», bütün İslâmlara gerektiğinden, *Pâdişâh*'ın gönlündeki «kahr ü intikaam, mahz-ı şefkat ü âtıfete tebdîl» olundu. Bütün tarama ve yağmalar durduruldu. «*Şâh-i Şî'a*-penâhun ahvâli ma'lûm olup, (Nahçıvanla Gence arasında) اگرچه‌لر *Eğerçeler*(310) demekle ma'rûf bir cebel-i su'ûbet-mevsûfu hisâr edinüp», daracık yollarına güvenerek, Osmanlı ordusu elinden «halâs ü necât fikrin eylemiş.» Ardına düşerek yakalamak mümkinken, *Pâdişâh*, mübârek Ramazân ayı «hurmetine», kan dökmekten sakındığından, geri dönüldü(311).

(308) Celâlzâde, Nahçıvan'da elegeçen yağmaları anarken, hiç yiyecek nesneden bahsetmez. Âlem-Ârâ'da (s. 78): «Sultân Süleymân'ın azık darlığından Nahçıvan'da kalamadığından, şehri yakarak hemen göç-davulunu çaldırıp, Erzurum tarafına döndü»ğü anılıyor.

(309) Celâlzâde, y. 377b-378b.

(310) Ahsenü't-Tevârîh'te (s. 378) Şâh'ın, Osmanlılar Nahçıvan'a gelip dönerken, hep «Bâzârçayı» yaylağında bulunduğu; Âlem-Ârâ'da (s. 78) da, Şâh'ın bu sırada ayni konakta olduğu, bildiriliyor. Şerefnâme'de (II. 207) ise, yine doğru olarak, «karşıkoyamıyacağını kestiren Şâh, Nahçıvan Yaylağı'na çekildi», deniyor. Bâzârçayı, Nahçıvan'ın kuzeydoğusunda ve Zengezur bölgesindedir. «Eğerçeler»in de buraya yakın ve Gökçegöl doğusuna doğru olması muhtemeldir. Bayazıt'tan, Erzurum Beğlerbeğisi Ayas Paşa ağzından Şâhın Vezirlerine yazılan mektupta da, «*Kapan* köşeleri» ile «*Eğerçeler* derbendi» bir arada anılıp, birbirine yakın gösteriliyor. Halk arasında «çifte hörgüç» veya «eğer» biçiminde iki ucu kabarık duran tepeye «eğerçe»=eğer biçiminde) denilmektedir. Peçevîde (I. 314), buranın adı, anlamı karıştıracak bir cümlede şöylece bozuk yazılmıştır: «Şâh-i gümrâh ahvâlinden, ahzolunan Kızılbaş'dan ihtihbâr olundukda, اگرچه لور eğerçi Lûr nâm» dağlarına çekildiği. Bunu böyle sanan Hammer (VI. 45), «Şâh'ın Lûr dağlarına; ve İsmail H. Danişmend de (İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, II. 291), «Şâhın Lûristân dağları»na çekildiğini yazma hatasına düşmüşlerdir.

(311) Celâlzâde, y. 378b. Bu sırada Şâh'ın yanındaki ordunun içinde «kırk bin atlı» vardı (Âlem-Ârâ, s. 78). Osmanlı ordusu Nahçıvan'dan çekilince, Bazârçayı'ndan Şâh, (Karabağ/Gence Beğlerbeğisi) Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sul-

Nahçıvan'dan 29 Şa'bân (30 Temmuz) günü dönülürken, Kürt Beğlerinden Bahdinanlı âilesinden İmâdiye Hâkimi *Sultân-Hüseyin Beğ*'in, Pâdişâh'ın buyruğu ile ılgara vardığı *Tebriz Vilâyeti* çevresinden *Maraga* ile *Sehend*'i vurup yaktıktan ve İmâdiye'ye dönüşünden sonra, şu işleri yaptığı haberi geldi: *Bağdad* üzerine akına giden Kızılbaş Ulusları (göçebeleri) beğlerinden Khamîs-Sultân oğlu Hamze-Sultân, Bayat Beğleri'nden Seyif Beğ ve Ali-Sultân, Avşarlu Ebûlfeth-Sultân, Köklü(?) کوک Beği (Rumlu) Badılcân oğlu Hızır-Sultân ile İbrahimkulu-Sultân ve *Deger-Halîfe* denilen ünlülerin birkaç bin kişiyle «*Takht-i-Süleymân*»da konakladıkladığını duyarak, 21 Şa'bân (22 Temmuz)da üzerlerine varmış(312). Nahçıvan'dan kalkıldığı 29 Şa'bân (30 Temmuz) günü *Aras*'tan geçen *Sultan Süleyman* ile ordusu, 1 Ramazân (31 Temmuz) da *Kargalık* konağına indi. 7 Ramazân (6 Ağustos) günü «*Bâyezîd* (Doğubayazıt) nâm vîrâne hisâr kurbüne (kuzeyine) konulup; bu esnâda *Şâh*», Kanunî'nin Kars'tan gönderdiği o acı ve ağır mektuba, kendisi cevap veremediğinden, bir barış anlaşması kapısı açmak üzere, Vezirleri tarafından «*Vezîr-i- 'Azam Ahmed Paşa*»ya yazılan mektup geldi. Ellerine düşen bir Osmanlı «sipâhî hidmetkâr ile» gönderilen bu mektupta, kısaca şöyle deniyordu:

«Hazreti *Hilâfet-penâh* ile kendülerin mukaabeleye gelmeğe 'adem -i ıktidârları olup; sâbıkaa *Şâh-İsmâil* Çaldıran Muhârebesi'nde asâkir-i Osmâni-şi'âr ile gelüp mukaabele olduklarına, ol târîhden berü henûz nâdim ü peşîmân oldukların inbâ eyleyüp»; Osmanlı ordusu ile «*Diyâr-i-Şark'a on def'a dahı gelinür ise, mukaabeleye gelmek* (meydan cengine girmek) mümteni'âtdandur. deyü tasrîh eyleyüp; gâh sulh ü salâh umûrunu işrâb eyleyüp ve gâh, lâf ü güzâf ile *Memâlik-i-Mahrûse*'ye ta'arruz kasdetdiklerin iş'âr eylemişler»(313). Başvezir'in buna «bir mahbûs Kızılbaş» ile gönderdiği cevap mektubunda: Pâdişah'ın (Kars'tan) gönderdiği mektupta durum belirtilmiş olduğunu; Erzurum Beğlerbeğisi Ayas Paşa'nın barıştan bahsettiği sırada, Pâdişâh'ın bu defa savaşa gelmesinin «nakz-i hâl» olmadığını; geçen yıl Kızılbaşların Osmanlı topraklarında yaptıklarının buna sebep olduğunu bildiriyor ve şunları da ekliyordu:

tân'ı (Gökçegöl kuzeyi-Gümrü-Kars üzerinden?) bir akıncı kolu ile Pasın'ı vurmaya gönderdi. Osmanlılar'ın dönüş yolundaki bu bölgeyi Ziyâdoğlu, yağmalatıp yakarak geri döndü (Ahsenü't-Tevârîh, s. 378). Herhalde bu sırada Erzurum Eyaleti çerisi de, Pâdişâhla birlikte bulunduğundan, Osmanlı ordusunu Tebriz ve belki de Erdebil'e varınca ilerlemekten alıkoymak için Şâh'ın, Erzurum önüne değin yaptırdığı bu yıkıp yakıcı akın kolunun yaptıkları haber alınınca, Pâdişâh da Ramazan'ı güzel bir vesile sayarak, geri döndü. Gürcüler de, Pâdişâh Pasın'a çekilirken, Ardahan'a gelmiş bulunan Şâh'ın, oğlu İsmâil-Mîrzâ'yı göndererek, onarılmakta bulunan Kars'ı tahrip ettirdiğini anlatıyor (Chronique Géorgienne, s. 9-10; M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 218).

(312) Celâlzâde, y. 378b-379a.

(313) Celâlzâde, y. 380b.

«Eğer Şâh isenüz, meydâna gelüp, re'âyâya ettiğinüz cezânun cevâbını verinüz» ve yurdunuza girmişken bizimle erce döğüşünüz. Buna ıktidarınız yoksa, «kulluğu kabul edinüz»; kaç defadır *Şark*'a geldik, «bednâmlık edüp» karşımıza çıkmadınız. Eğer bu derece korkup kaçmanıza top ile tüfek sebep oluyorsa, onları bırakıp kılıç ve mızrakla vuruşmaya da hazır olduğumuza, Pâdişâhın nâmesinde işaret vardı. Karınca yuvalarına da girseniz, sizi bulmak için, «*hudûd-i Memâlik-i- Mahmiyye'de kışlamak niyyet olunmuşdur.*» Şimdi de bu ülkelerde Osmanlı bayrakları dalgalanıyor; eğer meydana gelirseniz, topla tüfeği bir yana bırakıp, kılıçla döğüşürüz(314).

Bu mektubun varışından sonra, yeniden Kızılbaşın «Khavâssı tarafından» Başvezire gelen mektupta da: Osmanlıların taarruzcu olduğunu ve «diyânete müte'allik kelimât» beyan ederek, «sulh ü salâh ahvâlini tezekkür eylemişler.» Bunun üzerine Vezirler adına gönderilen cevapta, Osmanlıların doğru dinde bulunup, yurtlarının «*Gaazîler ocağı*» olduğu ve haklarında Peygamberin duasının varlığı bildirilerek; eğer barış istiyorsanız, kendi ülkenizde oturunuz ve fitne ile fesada kalkışmayınız; beriye de aşağılık kişilerden değil, yarar kimselerden gönderiniz. Yoksa, «Serhadde kışlayup, re'âyânun vebâli boynunuza olur» denilerek, sonunda da, Kızılbaşları çok çok ürküten şu tehdidde bulunuldu: «Çünki, asâkir-i fevz-meâsir ile mukaabeleye ıkdâm etmeyüp, künc-i firârda münzevî olursuz; *Diyâr-i- 'Acem'de asıl menba'-i fesâd*, serçeşme-i ilhâd ü 'inâd olan (Safîli atalarının künbedleri ile dolu bulunan ve Kâ'be gibi ziyaret edilegelen) *Erdebil-i dalâlet-sebîlün takhrîbi*»ne niyyet edilmiştir(315).

Yine (Doğu-) *Bayazıd*'da konaklanırken, İranlılar, yukarıdaki «nâmeden ziyâde bîhuzûrlar olup, tekrâr Erzenirrûm Beğlerbeğisi *Ayas Paşa*'ya nâme göndermişler.» Bu zâtın ağzından yazılıp gönderilen cevapta da, şunlar bildiriliyordu: «*Takhrîb-i Tebriz ve Erdebil* ahbârının istimâ'ından tahsil olunan harâretün itfâsı ve teskini içün, sûret-i va'z ü nushda ba'zı kelimât tahrîr olunmuş.» Bu uğurdaki gayreti-

(314) Celâlzâde, y. 380b-381b.

(315) Celâlzâde, y. 381b-383a. Sureti, Münşeât'ta (II. 56-57) da vardır.

mizin ateşi, kolay kolay sönmez. Kaç defadır ki Pâdişâhımızın önünden kaçarsınız, sonradan da çıkıp erlik davası edersiniz. İyice bilmiş olunuz ki, «*Tebriz ve Erdebil şehirlerini*, (Nahçıvan doğusunda ve Burguşet/Bergüşad-çayı sağındaki araba işlemez ve çok balkanlık olan dağların bulunduğu) *Kapan* köşelerine, *Egerceler-Derbendi*'ne tahvil edüp kaçırmak mümkin ve kaabil değildür.» Sınırdaki topraklarımıza Hanlar ile Mirzâlar tayin ederek, zapteyliyeceğinizi yazmışsınız; keşki bunu yaparak karşımıza çıkabilseniz! Açlıktan bizim ordumuzun atları kırılıp, yaya kalacaklarından da bahsediyorsunuz. Halbuki, «niçe aylık zâd ü zevâde hâzırdur ki», *Khorâsân* ile *Semerkand*'a değin bize yeter. «'*Avak* عوك *Kal'ası* taraflarında olan yaylakda, sulh haberlerine intizârdayuz denilmiş. Bu intizâr neyedür?» Eğer Pâdişâh'ın sulh istiyeceğini umarsanız, o kapı kapalıdır. «Talebi-sulh, nâçâr ve zebûndandur.» Pâdişâh, bütün ordusu ile serhadde yakın yerde kışlanmasını buyurmuştur. İnşâallah ilkbahar gelince, *Erdebil ile Tebriz*'in hâli başka olur. Eğer barışı «niyâz edersenüz», Pâdişâh kabul eder(316).

Herhalde Ramazanın yedisinde başlayıp Bayazıt konağında üç gün sürdüğü anlaşılan iki Türk hükümdarı adına, vezirler arasında geçen bu mektupla münakaşalarda, Osmanlıların «*Erdebil ve Tebriz takhribi*» tehdidleri, Safilileri yeniden akın ve yıkımlardan vazgeçirip, barış dilemeğe yanaştırdığı; ve Amasya'da kışlanmasının da, 1514 ten beri 41 yıllık Osmanlı-İran savaşları ve düşmanlığına ilk defa sonverdiren 1555 Amasya Barışı'nı sağladığı, bir gerçektir. Böyle iken, Safili kaynaklarının, «Khundkâr tarafından barış imâ edildi»(317) veya «Khundkârı barışa terğîb eden Vezîr-i- 'Azam»ın, Kızılbaş karavullarına tutsak düşen «Sultan Süleymân'ın hâs yakınlarından (Oltu Sancakbeği) *Sinân Beğ*»in salıverilmesini de istiyerek, Kızılbaşın «serhad beğlerine yazdığı mektuplarda, barış izhâr ettiği» yolundaki iddiaları(318), yersizdir. Herhalde, artık 1534 de ilk İran Seferi'ndeki henüz Akkoyunlu çağından kalma Sünnîlikleri yüzünden Osmanlılara geçen Safili bayrağı altındaki yerlerin gönüllü halk temsilcileri ve sancaklı beğlerinin de, 1548 den önce Şâh-Tahmâsb tarafından köklerinin kesilmesi yüzünden, Tebriz başta olmak üzere, artık «Kızılbaşlığın» Azerbaycan (Aras güneyi)

(316) Celâlzâde, y. 382a-384a.
(317) Ahsenü't-Tevârîh, s. 379.
(318) Âlem-Ârâ, s. 78. Burada Başvezir Kara-Ahmed Paşa'nın adı bile, dört yerde yanlış olarak, hep «Mehmed» diye geçiyor.

da ve İran-Irak'ında yerleşmiş olmasından, mezheb yüzünden katılma ve benimsemelerle Osmanlıları tutan sınır bölgelerinin artık kalmamış olması da, bu Üçüncü-Doğu Seferi'nde *Kanunî Sultan Süleyman*'ı, Şâh Tahmasb'ın barış dileğini kabule yanaştırmıştır. Çünkü bu son seferde, eskiden Osmanlılara katılmış bulunan *Şehrizor/Erdelân* bölgesinden başka, hiçbir toprak kazancı elegeçmemiştir.

10 Ramazân (9 Ağustos)ta *Bayazıt*'tan kalkılarak (sağdan Murad'a karışan bir su üzerindeki) *Kutluca-Yurdu*'na konuldu. Artçı kumandanı olan Kırkkilise (Kırklareli) Sancakbeği, *Aras* kıyısının ötesinde gözüken Kızılbaş karavullarıyla vuruşup, birkaç dil ile kesik başları getirmiş; Rumeli akıncılarıyla *Turakhan Beğ* de, orduyu takip eden *Sa'adlu Elvend-Khan* kolu ile vuruşup, kestiği başları ve dilleri bugün Kutluca konağına yetiştirmişti(319). İki ordu karavulları arasındaki son çarpışmanın böylece, 9 Ramazân (8 Ağustos) da Bayazıt doğusunda geçtiği anlaşılıyor.

12 Ramazân (11 Ağustos)ta (Eleşgert'teki) *Dölbendi-Çayırı*'na konan Osmanlı ordusu, birçok çadırların tutuşması ile gece büyük bir yangın kazası atlattı: «Ol konak nihâyet mertebede (ıssız kaldığı ve sahipleri Kızılbaşlar dağlara kaçtığından) otlu yer olup, tâb-i âftâb ile giyâhı huşg olmuş imiş. Takdir-i Hakk ile, bir matbahdan ota âteş düşüp, şu'le-i nâr ile sahn-i zemin pür-dûd oldu.» Çadırların çoğu kurulmuştu. «Orduda bir kıyâmet kopup, ba'zı çadırlara hark erişüp», yer yer insanlar, atlar ve davarlar yandı; «gafletde olanlar, hâbdan uyandı. İnâyetullah ile, gerü sâkin olup, söyündü.» 16 Ramazân'da *Çobanköprüsü*'ne gelinip, 18 inde (17 Ağustos) *Hasankal'ası* önünde konuldu. Burada Van Beğlerbeğisi *Ferhâd Paşa* ve Diyarbekir Beğlerbeğisi ile çerisine, yerlerine dönmeleri için ruhsat verildi(320). Böylece, her iki eyaletin, muhtemel bir Kızılbaş ılgarına karşı, kendi askeriyle korunması, gözetilmiş oluyordu.

Kanunî ordusu Nahçıvan'da iken, Şâh'ın, Gence Beğlerbeğisi *Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân* ile bir çeri kolunu (Kars yoluyla)

(319) Celâlzâde, y. 384a. Revan ile Nahçıvan'da Kızılbaş artçısı olan Sa'adlu Elvend-Han kolu, Osmanlılar dönerken, öncü olup, «Khondkâr ordusunun arkasınca yürüyordu» (Ahsenü't-Tevârîh, s. 378).
(320) Celâlzâde, y. 384b-385a. Lûtfî Paşa (s. 55-456), Nahçıvan'dan Çoban köprüsü'ne dönüş için, şu kadarcığını yazar: «Andan Aras suyun geçüp ve Ağrıdağı'nı dolaşup, 'Alaşgerd' علشكرد tarafından Çobanköprüsü»ne 15 Ramazan 961 de gelüp, karâr etdiler.

Pasın'a gönderip, yağmalatarak yaktırdığına(321), yukarıda işaret etmiştik. Osmanlı ordusu Çobanköprüsü'ne gelmeden, «*Kızılbaş*'dan bir fırka ol cânibe gelüp, Memâlik-i-Mahrûse'den ba'zı kurâyı ihrâk etdükleri» işitilince, askerden bir kol, onların araştırılmasına gönderildiyse de, «kimesne bulımayup, firâr eylemişler.» Bu yüzden, *Hasankal'ası* konağında birkaç gün oturuldu. 29 Ramazân (28 Ağustos) günü, İmadiye Hâkimi *Sultân-Hüseyin Beğ*'in Taht-i Süleymandaki Türkman Ulus-Beğleri üzerine «ılgar edüp», 3 Ramazân (2 Ağustos)taki savaşta yendiği haberi, elegeçen sancak ve davulları ile birlikte Hasankal'ası'nda Pâdişâh'a geldi. Üç gün Ramazân Bayramı da Hasankal'asında geçirildikten sonra göçülerek, 5 Şevvâl (3 Eylül) günü Erzurum kuzeyinde (Tortum yolundaki) *Sazlık*'ta konaklandı(322).

Sultan Süleyman Nahçıvan'dan çekilirken, *Şâh-Tahmâsb* da *Pasın* üzerine bir akıncı kolu yolladığı sırada, *Mühürdâr* (Afşarlu) *Şâh* (*kulu*) *Halîfe*'yi de bir kolla «*Dav-Eli Vilâyeti*»ni yağmaya göndermişti. (Soğanlı dağlarındaki «Kanlu köyü» yanında) «*Kanlu-Çimeni*» mevkiinden bütün ünlü Kızılbaş Beğleri ile (Bardız üzerinden) *Oltu*'ya ilerliyen *Mühürdâr* başbuğluğundaki akıncı kolu, burada Sancakbeği *Sinan Beğ*'in çerisiyle vuruşarak, çoğunu kırıp, Sinan Beğ'i de tutsak alarak dönmüştü(323). Dönüşte bu akıncı kolunun, *Kâmkhıs Sancağı*'nı yağmalayıp vurarak, Göle üzerinden savuştuğu anlaşılıyor. *Dav-Eli* (Atabek-Yurdu) bölgesinin Oltu-Kâmkhıs-Göle/Ardahan bölgesine Kızılbaşlar'ın Ramazân (Ağustos) ortalarında akın yaptığını, bu sırada tutsak düşüp de «bir ay mıkdârı habs-olup» kurtulan bir tımarlı için, 15 Eylül 1554 te yazılan bir hükümden öğreniyoruz(324).

(321) Ahsenü't-Tevârîh, s. 378.

(322) Celâlzâde, y. 379b, 385a.

(323) Ahsenü't-Tevârîh, s. 378-379. Chronique Géorgienne (s. 9-10) de, bir yıl geç «243 (Gürcü-) yılında (1555) Süleyman Khontkar, Kars'ı yeniden onarıp yapmak suretiyle Kaan (Şâh)a yaklaştı (Nahçıvan'a vardı). Sonra geri dönerek Basian (Pasın)a gitti. Şâh-Tahmas Kaan, oradan Artan (Ardahan)a geldi ve onun oğlu İsmâil-Mîrzâ da Kars'ı bozup yıktı», diye anılan hadise, bu 1554 Ağustosuna aittir.

(324) «Erzurum Beğlerbeğisi'ne hüküm ki, (Kıpçaklı) *Pîltenoğlu* Südde-i-Sa'âdetüme gelüp: Oltu ve Kâmkhıs Sancakları'nda onbin akçalık tımara mutasarrıf iken, bu def'a *Kızılbaş* lâ'în gelüp; evin gaaret edüp ve kendüyü esîr eyleyüp, *bir ay mıkdârı habs olup*; âhirü'l-emr kendüsü Müselmân olmağla ıtlâk olunduğun arzedüp, (Ortodoksluktan dönüp) Müselmân olmağın, *Mehmed* deyü tesmiyye olunduğun bildürüp; ellerinden kaçup, halâs olup, Südde-i-Sa'âdetüme gelmeğin; tımarı mukarrer olmasın emredüp»,.. «Berâtı mûcebince tasarruf etdüresin» (Mühimme, I. 132, Oltu-Şevvâl 17 Sene 961).

Kanunî, Erzurum ovasında Şevvâlin 5 inde «*Gürcü* semtinde (Tortum yolundaki «Gürcü-Boğazı» yolunda) *Sazlık*»ta konaklayınca, «*Şâh-i* giriz-penâh tarafından ahbâr-i müterşah olup: «'Atabe-i-'Âlem-penâha mutı' olan (Başıaçuk/Açukbaş/İmeret gibi) *Gürcistân* etrâfına (Göri çevresine) ta'arruz kılup; ba'zı kılâ'-i metine üzerine düşüp, muhâsara eyledi» deyü şâyi' olmağın», Pâdişâh bu Sazlık konağında «kutub vâr birkaç gün karâr buyurup»; (1549 ta Çoruk boyundaki dört sancaklık yerleri Atabekler'den fethetmiş ve bölgeyi tanımış bulunan) Başvezir «*Ahmed Paşa* Ser'asker ta'yin olunup, üç-dört bin nefer tüfeng-endâz Yeniçeri Şehbâzları ile Segbânbaşı ve umûmen Rumeli koçakları ile Rumeli Beğlerbeğisi (Sokollu Mehmed Paşa) ve Karaman ve Şam Beğlerbeğileri ve Kapu-Halkı'ndan umûmen Sipâhîler (Altıbölük) ve Silâhdâr bölükleri ve sâir fırak-ı asâkir-i zafer-me'âsirden gürûh gürûh şükûh ile 'adûy-i bed-re'y üzerine irsâl eylediler»(325). Osmanlıların Gürcistan ile Şâh'a ait haberleri öğrenme uğurunda, Atabek-Yurdundaki anadili türkçe olan, hattâ *Dede-Korkut Oğuznâmeleri*'ndeki adları taşıyan Hıristiyan teba'adan birtakım tımar sahibi casuslar kullandığını bildiğimizden(326), bu yeni haberleri de onların getirdiği anlaşılıyor.

Başvezirin, kendisine verilen ordu ile Oltu'ya «ılgar» (acele) ile gidip dönüşü, 15 gün sürmüştür. 7 Şevvâl'de *Sazlık* yanından kal-

(325) Celâlzâde, y. 385a-b.

(326) 17 Şevvâl 961 (15 Eylül 1554) de Oltu'dan Erzurum Beğlerbeğisi'ne hüküm: «berât resmi afvolunmuş» bulunan «*Baban*», «*Şaraza* شرازا » ve «*Kanduralı* قندورالی » adlı «*zimmî*»ler, «*Şâh-i maqhûrun ordusundan haber getürmek içün gönderilüp, varup haber getürmeğin*; ibtidâdan üç bin akçalık tımar emrolup; buyurdum ki: mezbûra kaanûn üzere, düşenden üç bin akça bir tımar tedârük edüp, tevcîh ve ta'yin eyleyüp, tezkiresin veresin» (Mühimme, I. 132). «Dede-Korkut Oğuznâmeleri»nin Çoruk boyundaki Hıristiyan halk arasında da yaygın olduğunu gösteren bu «*Kanduralı*»nın, iki adaşını daha tesbit ediyoruz: 1) 946/1539 yılı Erzurum İcmâl Defteri'nde (Başvekâlet Arşivi-Tapu 197, y. 76b), *Zivin Nâhiyesi*'nin Maslahat köyü ile Bağçecik mezreasının «tımar-i *Kanturalı* veled-i *Batır-Arız* قنطورالی ولد باتراریز zimmî»ye; *Zivin*'deki Dibekviranı köyü de, «Tımar-i Aleksan veled-i Görgi zimmî ve Kubâd veled-i *Khan-Arız* خان اریز zimmî»ye (y. 76a) âid gösteriliyor; 2) Chronique Géorgienne'de (s. 12), 1576 da Kür yukarılarında (Ahıska-Ahılkelek çevresinde) ki «Gürcü» ilerigelenleri arasında bir «Ugubo-Dolenç oğlu *Kanduralı*»den bahsediliyor. 1554 güzünde Kars'ta «*Döşkaya*» (Selim İlçesi) ve Çoruk boyundan «*Bardız Sancağı Beği*», Hıristiyan iken Müslüman olan «*Kazan* قزان/قازان *Beğ*» idi (Mühimme, I. 389, 5 Zilka'de 961/2 Ekim 1554). Çağatay/Kıpçak ağzıyla konuşan Atabek-Yurdu Hıristiyan yerlilerinin Tahrir Defterleri'ndeki, «*verdi*» yerine (Tanrıberdi, Manguberdi ve Çalabberdi, gibi) «*berdi*» ile biten türkçe adları yanında, «*Korkud*» da vardır.

karak Pasın'a geçilmiş, 8 Şevvâl (6 Eylül) günü *Mar* (Hasankal'asının Tımar köyü?), 9 Şevvâlde (Narman'da) *Alakec* الاكج konaklarında kaldıktan sonra, 11 Şevvâl (9 Eylül) Pazar günü *Oltu*'ya varılarak, 18 Şevvâle değin bir hafta burada oturulmuştur. Dönüşte de, 19 Şevvâlde (Narman'ın) *Şekerlü* köyünde kalınmış, 20 de *Pasın*'a geçilmiş ve 22 Şevvâlde «ılgar'dan gelüp» *Erzurum-Ovası*'na yetişilmiş ve 23 (21 Eylül) Cuma günü, *Ilıca* konağında Pâdişâh'ın ordugâhına kavuşulmuştur(327). Dîvâna gelen «mühürlü defter»e göre Başvezir *Ahmed Paşa*, bu *Oltu Ilgarı* sırasında dirlik sahiplerine verilecek «terakki»ler için, bu ılgara katılmış bulunan Erzurum Beğlerbeğisi *Ayas Paşa*'ya hükümler yazmış ve *Kâmkhıs*, *Ardahan*, *Penesgerd*, *Oltu* bölgelerindeki za'îm ve tımarlıların dirliklerine düzen vermiştir(328).

Sazlık'tan, askerin de yıkanıp temizlenmesi için *Ilıca* konağına gelip oturan *Kanunî Sultan Süleyman*'a, 11 Şevvâlde «kılâ'-i âsümân--irtifâ'dan *Kal'a-i Oltu* üzerine varup, 'adûy-i fitne-khûy ahbârına ıttılâ'» eden Başvezir, şu haberleri ulaştırmıştı: «*Şâh-i- 'Acem*, kendüye tâbi' olan gürûh» ile birlikte kalkarak «ol cânibden (Gökçegöl doğusundan-Kazak üzerinden) yörüyüp, *Gürc* içine girüp; Takhtgâhı olan mahalde (Kazvin'de) ve sâir vilâyet ve memleketlerinde âbâdânlık kalmayup, ma'mûre-i diyârı pür-nâr olmağla (Revan, Nahçıvan ve Eleşgerd gibi Osmanlı ordusunun geçtiği yerlerdeki ahalinin) ma'âşında ıztırâb çekmeğin; tahsîl-i ma'işet içün, ol taraflara gelmiş. (Ahmed) *Paşay*-i Aristo-re'y ile mukaabele ve mukaateleye kasd ve meşveret etmiş (Ardahan ve Kâmkhıs bölgeleriyle Ardanuç'u alıp Keyhusrev'e vermeyi tasarlamış?); gürûh-i asker-i şeytanet-rehberinde masâffa (meydan cengine) kudret fehmetmeyüp, haşyet-i zilletinden ihtiyât, ârıza-i hezimet ü nekbetinden ictinâb eyleyüp الفرار مما لا يطاق من سنن المرسلين muktezâsınca, gerüsüne göçüp (Kür başlarındaki Ardahan'a girmeyip) *dört-beş konağı bir edüp*, sahrây-i girîzi penâh edindiler. Ol diyârlarda *Şâhîler*'den eser olmayup», görünürde bulunmadıkları «hakîkat-i

(327) Günlük divân kararları (Mühimme, I. s. 30-35).

(328) Dîvân'a gelen «mühürlü defter»e göre, yararlığı görülenlerin terakkileri için Oltu'dan yazılan hükümler: «*Kâmkhıs Kal'ası* Kethudâsı» Oruç için, «Kâmkhıs Kal'ası üzerinde *Melâhide* ile muhârebe edüp, yoldaşlık» ettiğinden (Mühimme, I. 127, 15 Şevvâl 961); Kâmkhıs Sancakbeği Mehmed ile birlikte «*Ardahan* sipâhîlerinden Moralu Ca'fer»in «*Melâhide* muhârebesinde hidmet ve yoldaşlıkda bulunmağın» (Mühimme, I. 128, ayni tarih); «*Penesgerd* Beği Kaplan»ın kardeşi «Ali içün, Kâmkhıs Kal'ası üzerine *Melâhide* uğradukda yoldaşlığı olduğun Kâmkhıs (Sancak) Beği Murâd» arzeylediğinden (Mühimme, I. 246, 26 Şevvâl 961).

hâl»ni Pâdişâha «arzedicek, anlar ile olan asker-i şîr-ferle Orduy-i Hümâyûn'a mülâkaat emrolundu.» Onlar da, Şevvâlin 19 unda *Oltu*'dan kalkarak 23 ünde, «'Atabe-i- 'Âlempenâha vusûl buldular»(329).

Yukarıda gördüğümüz gibi, Yavuz ile Kanunî'ye itaat etmiş bulunan *Kartli* (Tiflis) Bagratlı Meliki *VIII. Davit* (1505-1525) ile *IX. Giorgi*'den (1525-1534) sonra *Tiflis*'e hâkim olan VIII. Davit oğlu *I. Luvarsab* (Lohrâsb) (1534-1558), *Şâh-Tahmâsb*'a itaat etmemiştir. Şâh, Birinci Gürcistan Seferi sırasında 947 (1540) yazında, Kartli/Kartel/Kartvel başkendi *Tiflis*'i zaptederek, Alget ve Khram çayı başlarındaki merkezi Birtis/Birtvis olan *Baratlı/Barat-Eli* bölgesiyle birlikte, bir Safîlî Vilâyeti yapmış ve Gence/Karabağ Beğlerbeğliği'ne bağlamıştı. Bu sırada takip edilen I. Luvarsab da, kuzeydekier işilmez dağlara kaçarak, canını kurtarmıştı(330). Tahmâsb'ın 953 (1546-1547) sonundaki kışta ansızın Şüregel yoluyla *Akşehir* (Ahılkelek) üzerine akın ettiği zaman, Kakhetli Levend ve Açukbaşlı (İmeretli) II. Bagrat (1510-1548) gelip Safîlîlere itaatlerini arzettikleri sırada da, I. Luvarsab savuşmuş ve kendisinden bahsedilmez olmuştu(331). 958 (1551) de Şeki'yi fethederek bir Safîlî vilâyeti yapan Tahmâsb, Ardanuç ile Ardahan'ı Osmanlılara kaptıran *Atabek II. Keyhusrev*'in Safîlîlere bağlılığını sürdürmek için, Azgur altından Çıldır ve Pervane göllerine değin uzayan yerleri, iki Gürcü Beğ'inden alarak ona vermiş; sonra da *Kartel*'in Luvarsab elinde bulunan (batı) kesimine ordusu ile girip, yağmalatarak, birçok da tutsaklar alıp dönmüştü(332). 1554 te Osmanlıların Nahçıvan Seferi başlarken, *Arsıyan dağı* ile *Vel* köyünden *Borcom-Bağazı*'na kadarki Yukarı-Kür boyunun, Şâha bağlı *Atabek II. Keyhusrev* (1545-1573) elinde kaldığı (Kars'ın Poskov ve Çıldır İlçeleri dahil); *Borcom-Boğazı*'ndan *Ksan/Kasan çayı* kavuşağına kadarki Kür boyunun da, *Göri/Gori Kal'ası*'nı başkent edinen ve Osmanlılara meyli olup, Safîlîlere düşman bulunan *I. Luvarsab*'a ait bulunduğu anlaşılıyor; ki burası *Batı-Kartel* sayılır. Buradan aşağıki Kür ırmağı boyları ise, hep İranlıların elinde idi.

Nahçıvan Seferi sırasında, 1547 başlarında Şâh'a Akşehir'de itaatini arzeden ikiyüzlü Açıkbaş (İmeret) Meliki II. Bagrat ertesi yıl öldüğünden, halefi *II. Vakhtang* (1548-1568), Osmanlılara sadık kalmış ve

(329) Celâlzâde, y. 385b.

(330) Ahsenü't-Tevârîh, s. 296-298.

(331) Ahsenü't-Tevârîh, s. 316.

(332) Ahsenü't-Tevârîh, s. 351-354.

sonra da 1560 ta İstanbul'a varıp, yabancı elçilerce «Kolkhiyan Kıralı *Dadyan*» diye tanınmıştı(333). Biz, Kefe-Dağıstan yoluyla Şirvan'a Kaasım-Mîrzâ'yı yollayıp, orasını Kızılbaşlar elinden kurtarmaya yardım eden *Kanunî*'nin, Açukbaş (İmeret) üzerinden I. Luvarsab'a da, kendisinin eski başkendi *Tiflis*'i, geri alması için yardım ettiğini ve hiç olmazsa buna teşvik eylediğini, sanıyoruz. Sınırboylarındaki Kızılbaşlara düşman Erdelân-Kürtleri'yle Şirvanlılar, hattâ Amurderya ötesindeki Özbekler'i 1554 yılında harekete geçirmek istiyen ve bu uğurda asker, silâh ve para harcamada cömertlik gösterek Osmanlıların, bu sırada Kartli-Gürcü Meliki I. Luvarsab'ı ihmal etmemeleri gerekir.

Kanunî Erzurum'a geldiği sırada 961 (1554)de *Bâzâr-Çayı* yaylağından *Şâh-Tahmâsb*'ın «*Diyâr-i Rûm*» niyyetine ordusuyla yürüdüğü halde(334), yukarıda anılan *Başvezir Ahmed Paşa*'nın *Oltu*'ya doğru ilerlemesi üzerine, Celâlzâde'nin dediği gibi, Osmanlı ordusuna çatmaktan sakınarak, Kartli-Gürcistanı'na yürüdüğü anlaşılıyor. İran kaynakları, Şâh'ın bu sırada giriştiği «Dördüncü-Gürcistân Seferi»nin sebebini, Osmanlıların Nahçıvan'a değin ilerlediği sırada *I. Luvarsab*'ın da Doğu-Kartel/Tiflis Vilâyetine yürümesinde göstererek, şöyle diyorlar: «*Kartel Vâlisi Luvarsâb*, Kızılbaş erlerinin kılıcı korkusundan kaçarak, yüce dağlara sığınmıştı. Her zaman eline fırsat geçince de, ortaya çıkıp birçok taşkınlıklar yapıyor: *Tiflis Vilâyeti*'ne ve Kızılbaş çerisinin fetheylediği öteki bölgelere saldırıyor; bu yerlerin halkı da, onun milletinden ve mezhebinden olduğundan, kendisine tarafdarlık etmeye başlıyordu»(335).

Böylece, «Müslüman ülkelerine Kâfirlerin saldırdığını duyan *Şâh*», ordusuyla onların üzerine yürüdü ve *Gürcü-Kâfirleri*'nin ülkesini tahribe niyyetlendi. (Tiflis batısında ve Alget suyu başlarındaki) «*Barat-Eli* براتايل» (gürcücesi: Sa-Baratyano=Baratlar-Eli/Yurdu) denilen çok ormanlık ve balkanlık bölgeye geldi(336). Buraların halkı,

(333) Busbecq, Türk Mektupları, s. 163, 169-170.

(334) Ahsenü't-Tevârîh, s. 378.

(335) Âlem-Ârâ, s. 87.

(336) Ahsenü't-Tevârîh, s. 379-380, Âlem-Ârâ'da (s. 87) «Baratlu براتلو » yerine istinsah yanlışı ile «Türâblu ترابلو » deniyor. Osmanlılar 1136 (1723-1724) yılında burasını «*Baratlu* براطلو *Nâhiyesi*» adıyla bir idare bölgesi yapmışlardı (Anonim, «Vakaayi'-i Nefîs-i Ender-i Tiflis», Esadefendi Küt. 2435, s. 6). Akkoyunlu *Sultan Yakub Han*, 1486 da buradaki «*Baratlılar*» takımını ezmiş, «*Baratoğlu Sulkhan*»ı itaat ettirmişti (M. Brosset, Histoire de la Géorgie», II/1.14; Allen, s. 138).

sarp dağlara, yüce kal'alara ve sık ormanlıklar içine savuşmuştu. Kızılbaş akıncıları, buraları tarayarak yakaladıklarını öldürdü ve çoluk çocuklarını tutsak aldı; sayısız sığır ve koyun yağmaladılar. Bundan sonra, çok sık ormanlı yollarla «*Davud oğlu Luva(r)san*» (/Luvarsab)ın başkendi *Göri* üzerine varıldı. Buradaki çok sarp ve sağlam olan *Mozarot* مزروت (337) *Kal'ası* kuşatılıp, dört yanından şiddetle sıkıştırılınca, Muhâfızı *Parsatan* (Parsadan Beğ) emânla çıkarak, hisarı teslim eyledi. Bundan sonra, Luvarsab'ın aznavurlarının koruduğu yüce Êdén ايدين (Aten)-*Hisarı*(338) kuşatıldı. Burası da alınarak, içinde bulunan Luvarsab'ın anası (Kıraliçe Nestan-Cavar) ile birçok aznavurlar tutsak alındı. Bunlar alınırken, toplar kullanılıyordu. Bu tutsaklar Şâh'ın huzuruna getirildi. Bu sırada, bütün Gürcüler'in sığındığı haber alınan ve bu kaleye yakın olan bir hisar (Mukhran)(339) üzerine, Gence/Karabağ Beğlerbeğisi *Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi-Sultân* gönderildi. O da çerisiyle varıp, fethederek geri döndü. Bu Dördüncü-Gürcistan Seferi'nde Şâh, 30 binden çok tutsak ile pek çok yağma malı alarak, *Berda'a*'ya vardı. Buradan: Azerbaycan (Tebriz), Şirvân, Şeki, Irak (Hemedan), Fars (Şiraz), Kirman, Umman-Kıyıyıları ve Horasan (Herat) gibi İran eyaletlerine beşaretnâmeler gönderildi(340). Alınan Gürcü tutsaklarının kadın, kız, oğlan, beğ ve aznavurlardan beştebiri (6 bin kişisi) Şâh'a hâs olarak ayrılmış olup; Luvarsab'ın da nereye savuştuğu bilinemedi(341).

Yılını yanlış anarak, gürcü kroniki Tahmâsb'ın IV. Gürcistan Seferi için Kars ile Ardahan'ın da tahribe uğradığını doğru anlatarak, şöyle diyor: «243 (Gürcü-) yılında (1555) *Süleyman Khontkar*, *Kars*'ı yeniden imar ettirerek, *Kaan* (Şah)a yaklaştı (Nahçıvan'a vardı). Sonra geri dönerek *Basian* (Pasın)a gitti. *Şâh-Tahmas(b) Kaan* ise oradan *Ardahan*'a geldi ve oğlu *İsmâil-Mîrzâ* da varıp, *Kars*'ı yıkıp bozdu. Khontkar geri dönmüş olduğundan, *Kaan*, *Kartli* (Kartel)nin üzerine yürüdü ve orayı tahrip ederek, kal'alarını zaptetti. Bin türlü yıkımlar yaptı ve *Aten* (Êdén) *Kal'ası*'nı aldıktan sonra, *Kıral Luvar-*

(337) Âlem-Ârâ'da (s. 87) «*Kal'a-i Merdab'ut* (مردابعوت (مردانقوب»; Ahsenü't-Tevârîh'in ingilizce tercüme'sinde (s. 280) Brosset'deki (II.451,486) gürcü haberlerinden alınarak, «*Martkoph/Merdankub*» diye doğrultulmuştur.

(338) Âlem-Ârâ'da (s. 87) yanlış olarak «Kal'a-i Amdın «قلعه» امدين».

(339) Ahsenü't-Tevârîh'in (s. 382) basmaya temel tutulan üç yazmasında da, bu yerin adı boş bırakılmıştır; biz, Chronique Géorgienne'den (s. 10) bu adı aldık.

(340) Ahsenü't-Tevârîh, 380-382.

(341) Âlem-Ârâ, s. 88.

sab'ın anasını oradan kovdu. Bu Kıral da (İmeret'teki Faş/Riyon ırmağının en doğu kolu Zirula çayı boyundaki) *Likht-İmeret*'e çekilip orada konakladı. Anası olan *Kıraliçe Nestan-Cavar* (Cevher), yaya olarak kal'adan çıkarılıp, *Zeda-Veli* (=Yukarı-Yayla)ye değin geldi, ondan sonra da deve üzerinde *Erevan*'a kadar götürülüp, orada ağulandı. *Şâh Tahmas*, yeniden Kartli'ye gelince, *Arçil* ve *Aşotan* ile *Mukhran Beği*'nin oğlu *Vakhtang*, Atskur'a gittiler»(342).

Bu Gürcü haberlerinden ve Osmanlılar ile Safîlilerin kaynaklarından, Şâh Tahmâsb'ın, 1548 de yaptığı gibi, Gence Beğlerbeğisi Kacarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi Sultan'ı *Pasın* üzerine akına yollarken, oğlu İsmâil-Mîrzâ'yı da, Kanunî'nin buyruğu ile ikinci defa şenlendirilmekte olan *Kars Kal'ası*'nı tahribe gönderdiği; kendisi *Ardahan*'da (Göle dahil) bulunurken, bir akıncı kolunu da *Çoruk boyu*'na salarak (II. Keyhusrev ile birlikte) buraları vurdururken, Başvezir Ahmed Paşa ordusunun Oltu'ya ulaşlası ve ılgarı üzerine çarçabuk kaçtığı; sonra da Şâh'ın, *Ardahan* üzerinden (Ahılkelek/Akşehir-Zalga yoluyla) Tiflis batısındaki *Barat-Eli*'ye varıp, oradan *Göri* bölgesine girdiğini öğreniyoruz. 28 Şevvâl (26 Eylül)de Safîli Elçisi *Kacarlu* Korçu *Şâhkulu*, Erzurum önünde Ilıca konağında barış dileği ile Pâdişâh'a geldiği sırada *Şâh*'ın, 1551 den beri artık Osmanlı toprağı olan *Ardahan* bölgesinden çıkmış olup *Akşehir* (Ahılkelek)de konaklıyarak, işin sonucunu beklediğini; müsbet haber gelince de, *Kartli* üzerine vardığını, kuvvetle tahmin ediyoruz(343). Çünkü, ertesi günü İran Elçisi'nin dilekleri kabul olunarak, icazetle yolcu edilmiş ve Şâh, Ekim başında, bu ilk Osmanlı Barışı'nın şartlarını öğrenmiştir.

20 yıldan beri Kanunî ile Şâh-Tahmâsb arasındaki savaşlara son veren ve Ilıca'da imzalanan *ilk Osmanlı-İran Barış Mütarekesi* için, o zaman Dîvân erkânından Nişâncı olan Celâlzâde, şu bilgileri veriyor: Başvezir Ahmed Paşa *Oltu Ilgarı*'ndan dönüp geldikten sonra, «bu esnâda *Müdebbirân-i Şâh*'un re'y-i mesâlih-ârâları, Hazreti Pâdişâh-i cihângüşâ ile musâlaha husûsuna munsarif olup, akhass-i-khavâssından (Kacarlu aksakallılarından) *Şâhkulu Ağa* nâm Korçu'sunu Elçi ta'yin

(342) Chronique Géorgienne, s. 9-10. «Sa-Atabago Tarihi»nde (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 218), bu hadiseler, 1556 ve 1562 de olmuş gösteriliyor.

(343) Âlem-Ârâ'da (s. 87), Şâh'ın IV. Gürcistan Seferi'nin sebepleri başında: 961 (1554) yılında Tahmâsb ile Sultan Süleyman arasında «Barış Antlaşması yapılarak serhadler belli olup: iki tarafın ayağı altında ezilen Gürcistan'dan *Mosuk* ve *Kâkhet* ile *Kartel* adlı vilâyetler, bu tarafa (İrana) müte'allik oldu; *Açıkbaş* (İmeret) ile *Dadyan* (Megrel) ve *Güryân* (Güryel) tâ Tırabuzon ve *Tırabulus*'a varınca (Atabek-Yurdu) da, Osmanlı Pâdişâhı'na âid oldu», deniyor.

edüp: Hazreti Pâdişâh-i nasfet-penâh ile şimdiye değin mâbeynde vâkı' olan husûmet ü 'adâvete nedâmet eyleyüp. Tarafeynden asâkir-i deryâ-me'âsir ile *sükkân-i memlekete ıztırâb*, re'âyâ cânibine kemâl-i husrân ve inkılâb müteveccih olmuşdur, deyü nesâyih-âmîz nâme-i sulh-engîz yazup; Pâdişâh-i nasfet-penâhun Âstân»ından, «kendünün vâkı' olan günâh ü zelâdetinden isti'fâ eylemiş.»

28 Şevvâl «günü Elçisi, (Oltu Sancakbeği olup, Dav-Eli akınında Kızılbaşlara tutsak düşmüş olan Sinan Beğ ile birlikte) 'Atabe-i-'Ulyâ'ya vâsıl oldu. Selkh-i Şevvâl-i mübârekde (29 Şevvâl/27 Eylül Perşembe günü) dîvân-i Hümâyûn olup; taşra Paşalar meclisinde ziyâfet olunup; ba'dehu Pâye-i-Serîr-i- 'Alâ'ya girüp, elöpdü. Ahvâli ma'rûz-i Dergâh-i- 'Aliyye, mes'ûlü ma'lûm-i Südde-i-Seniyye olıcak; çehre-i merâm ü âmâli, âyine-i kabûlde müşâhede ve mahsûs محسوس olup; mes'ûlleri hüsn-i-kabûle karîn, murâdları mahall-i irtizâda şeref-i temkîn bulup. Kendüsüne *Nâme-i Hümâyûn* tahrîr olunup:

«Âstane-i- 'Aliyyemüz'e hüsn-i ilticâ edenlerün murâdâtı, hayyiz -i kabûlde vâkı' olmak şîme-i kerîme-i Şâhânemüzdendür. *Mâdâm ki ol cânibden* 'ahde muhâlif evzâ'-i fitne îkaa' olunmaya, asâkir-i zafer--m'âsirimüzden kimesne ol taraflara muta'arrız olmaz.»

«Deyü cevâb verilüp; *Elçi*, teşrîf-i hil'at-i Hümâyûn ile müşerref olup; hüsn-i icâzet-i Şehenşâhî birle, kendüye irsâl olundu»(344).

Çağının eşsiz imparatoru Kanunî, Avusturyalıların barış dileklerine de, bu uğurda; «Siz sözünüzde durup, barışa sadık kaldığınız müddetçe topraklarınıza dokunulmıyacaktır» yollu barış andlaşmalarını tebliğ ediyordu. Çaldıran Seferi'nden beriki 40 *yıllık Osmanlı-İran Savaşları ve kanlı çarpışmalarına son veren bu ilk yazılı anlaşmanın Ilıca'da imza edildiği gün* (29 Şevvâl 961/27 Eylül 1554), *Şehrizor* bölgesindeki, eskiden elden çıkan ve *Erdelân-Kürt Beği Surkhâb*'ın *İran*'a tâbi olarak elinde tuttuğu *Zalem/Zalam Kal'ası* ile *Havar*, *Nukud* نقود , *Baske* باسکه , *Şemşîrân* ve *Kızılcakal'a*'nın savaşla alındığı; *Bane* Beği Mîr-Mehmed Beğ'in *Heveng* ve *Siyâde Kal'ası* Beği Yusuf Beğ'in, *Boruca Kal'ası* Beği Budak ve *Awraman* Beği Mîr-Çihânşâh Beğ'in Osmanlılara itaat eyledikleri; bütün *Şehrizâr* ile *Akdağ* bölgesi ve *Balkas*'ın Osmanlı topraklarına katıldığı, Bağdad Beğlerbeğisi (Baltacı-) Mehmed Paşa'nın gönderdiği haberlerden anlaşıldı(345).

(344) Celâlzâde, y. 385b-386a.

(345) Celâlzâde, y. 386a-b.

Yine ayni günde, Osmanlı Beğlerine rütbeler verildi; askerlerden birtakımına bindeikiyüz, ötekilere bindeyüz akçalık terakkiler verildi. 1 Zilka'de (28 Eylül)de Erzurum bölgesinden *Amasya*'da kışlanmak üzere göçüldü. Ertesi gün Anadolu Eyaletleri çerileri kendi yerlerinde, Vezirliğe terfi eden Rumeli Beğlerbeğisi Sokollu Mehmed Paşa ordusunun Karaman (Konya)da kışlamasına ferman çıkarıldı. Kapı-Kulu askerleriyle de Pâdişâh, Sıvas-Tokat üzerinden 3 Zilhicce 961 (30 Ekim 1554) günü *Amasya*'ya vardı(346).

Babası *I. Sultan Selim*'in Çaldıran Zaferi'nden sonra Amasya'da kışlaması ve ertesi yıl Kemakh ile Tunçeli, Diyarbekir bölgelerinin fethini sağlaması gibi, ondan 40 yıl sonra da *Kanunî*, *Amasya*'da kışlamakla, *İran Şâhı*'na, Erzurum Barış Mütarekesine sadık kalmazsa, yeniden doğuya sefer ederek «*Tebriz ve Erdebil'i tahrib*» edeceğini duyurmak, ve 1534 ten beri kendi çağında Kızılbaşlar elinden alınarak fethedilen *Basra*, *Bağdad*, *Şehrizor*, *Van*, *Bitlis*, *Erzurum* ve *Kars* ile *Atabek-Yurdu* ülkelerinin, artık Osmanlı topraklarından ve dokunulmaz olduğunu, daha sağlamca kabul ettirmek istiyordu.

Osmanlı Pâdişâhının, Nahçıvan dönüşünde Bayazıt'ta Vezirler mektuplaşmaşındaki sözlerinde kararlı olduğunu ve bütün Kızılbaşların en ulu ziyaret yeri ve biricik ocakları sayılıp, «*Eğerçeler ile Kapan'a taşınması imkânsız*» olan Kızılbaş deyimiyle «*Dârü'-l-İrşâd*» sayılan «*Erdebil-Gûrkhâneleri*»nin bile, artık bozulup yıkılacağı korkusu, 1555 baharında Şâh-Tahmâsb ile Vezirlerini yolagetirdi(347). Şâh «hemsâyelik sayma, mülâyemet ve dostluk göstermek üzere, muhabbet üslûblu bir mektupla *Eşikakası* (Saraynâzırı) *Ferrukhzâd Beğ*'i», çok «gönülalıcı ve merguub Elçilik»le Sultan Süleyman'a gönderdi(348).

(346) Celâlzâde, y. 387b-389a.

(347) «Hazret-i Pâdişâh-i encüm-sipâhun hudûd-i Rûm'da (Amasya'da) ikaametleri, evkaat-i bahâr-i huceste-âsârda gerü '*Acem-Diyârları*'na sefer-i zafer-esere 'azîmetlerine delâleti olmağın, *Kızılbaşlar*'un kulûb-i mağlûblarına istilây-i hirâs» oldu. Bu defa da koca ordularla Pâdişâh gelüp, «âfâk-ı *Tebriz* ve *Şirvan* ve *Isfahan* pür-gulgule ve âşûb olursa», ne kendilerine kaçıp sığınacak bir yer, ne de memleket halkına oturacak mekân kalır; artık dağlara çekilmek gerekir. «Husûsâ, *tahrîb-i Erdebil ahbârı*», içlerine «kemâl-i ıztırâb» verdi. Düşünüp taşınarak «mizâc-i memleketlerine dârûy-i tedbîr-i ilâc eyleyüp, *âb-i-nâb-i sulh*'u salâh ile nevâyir-i âşûb ü belâ teskînine imtizâc verdiler. Belî: bir mülke aksa âb-i fitne* Tutulur sulh ile ebvâb-i fitne» (Celâlzâde, y. 396b-397a).

(348) Ahsenü't-Tevârîh, s. 384.

Erzurum Beğlerbeğisi Ayas Paşa'nın Amasya'ya gelen adamları, *Şâh* «taraflarından Südde-i-Sa'âdet'e *Elçi* vârid olup, hedâyây-i ihlâs-şi'âr ile serhadde (Şüregel ve Eleşgerd'in de bağlı bulunduğu Erzurum'a komşu Sa'ad-Çukuru/Revan a) vusûlünü i'lâm eyledi. Husûs-i mâcerâ, Pâye-i-Serîr-i- A'lâ'ya 'arzolunup; isticâze olundukda», «ruhsat ve kabûle ma'tûf ü mebzûl olup, *ricây-i Şâh*'a iltifât ü himâyet, *Resûl-i-Kisrâ*'ya mürüvvet ve hüsn-i icâzet erzânî buyuruldu.» Erzurum Beğlerbeğisi'ne de: «Vârid olan Elçileri, kemâl-i ri'âyet ü ikrâm» ile göndermesi ferman olundu(349). 10 Mayıs 1555 (18 Cumâdelâhire 962) günü *Amasya*'ya varan İran Elçisi (350) *Karadağlu Eşikağası Kemâlüddin Ferrukhzâd Beğ*(351), şehrin dışında bir Saray-Ağası ile birtakım vazifeli çavuşlar tarafından karşılandı; adamlarıyla birlikte kendilerine ayrılan konağa indirilip, ziyafetler verildi; atlar bağışlanıp ihsanlarla taltif olundu(352). Elçi, «beraberinde pek nefis ve muhteşem hediyeler getirmişti: gayet ince ve zarif halılar, iç tarafları rengârenk işlemelerle süslü çadırlar, pek güzel işlemeli at takımları, murassa şam-kılıçları, hayran kalacak kadar güzel kalkanlar..Fakat, bütün bunları, bir Kur'ân(-i-Kerim)yazması gölgede bırakıyordu»(353).

Elçiler, Osmanlı «Nâib ve Vüzerâ»sı ile buluşup, konuştular: Şâhları'nın istekleri belli oldu. Vaziyet, Pâdişâh'a arzedildi ve (bir günlük müzakerelerden sonra) 29 Cumâdelâhir (21 Mayıs) günü Dîvân-i-Hümâyûn oldu. «Elçiler, Divân-i-Hümâyûn'a gelüp», Vezirlerin karşısında iskemlelerde oturdular: «Şâhları tarafından 'arz-i ihlâs ü niyâz eyleyüp; 'adâvet eyyâmında vâkı' olan ahvâl ü umûrdan istiğfâr ile, 'Atabe-i- 'Âlem-penâhdan isti'fâ eylediler. Cânibeynden güftgû mümted olup, merâmât ü ârzûları her ne ise, perde-i ikhtifâdan derece-i zuhûr ü büzûra gelüp, ma'lûm oldu.»

«*Kızılbaş ile Rûmîler barışdı * Suyile cem' olup âteş, alışdı*»(354).

O dîvândan sonra, verilen şölenin arkasınca Elçiler, getirdikleri ağır armağanları sundular. Bundan sonra Pâdişâh, Dîvânhâne'ye

(349) Celâlzâde, y. 397a.

(350) Bu «10 Mayıs» tarihi, mütareke dileği ile 7 Nisan 1555 te Amasya'ya gelmiş bulunan Avusturya Elçisi Busbecq'te (Türk Mektupları, s. 84) geçer.

(351) Bu İran Elçisinin Türk (Kaçarlu kolunun) «*Karadağlu*» uruğundan olduğunu Âlem-Ârâ (s. 79, 120), «*Kemâleddin*» mahlâsını da Celâlzâde (y. 404b) bildiriyor.

(352) Celâlzâde, y. 397a-b.

(353) Busbecq, Türk Mektupları, s. 84.

(354) Celâlzâde, y. 397b. Tahmâsb'ın Amasya'ya gönderdiği Âyet-i-Kerime ve Hadîs-i-Şerifler ile donanmış çok süslü ve münşiyâne uzun farsça mektubu, Ce-

gelip, Elçiler de Vezirlerle birlikte huzura alındı; son derece san'atlı ve parlak sözlerle yazılan Şâh'ın mektubunu, Pâdişâh'a sundular. Divândan ayrılırken, Pâdişâh'ın buyruğu üzerine, İran Elçisine Başvezir, İkincivezir ve Üçüncüvezir ayrı ayrı günlerde ziyafetler verdiler; Elçi ile «tevâbi' ve levâhıklarına: celîlü'l-kadr, girân-behâ altunlu hil'atler, fâhir câmeler, şibler, firengiler geyürdüler.» Altın üzengili, gümüş gemli «bidevi-atlar ile yedekler, firâvân belekler ihsânlar eylediler. Mâh-i *Receb'ün onbirinci günü* (1 Haziran) Dîvân-i-Hümâyûn olup, *Elçi'ye icâzet buyuruldu.*» Pâdişâh tarafından da «boğça boğça firengiler, altun düğmeli şibler», hil'atler ve atlar armağan edildi. O gün, «ıslâh-i cânibeyn emrinde mes'ûlleri, kabûle karin olduğunu inbâ içün, Fermân-i Khusrev-i rûy-i-zemîn muktezâsınca, *Şâh*'a muhtasar *Nâme-i-Hümâyûn* ve hitâb-i 'anberin-mazmûn tesvîd oludu»(355). Ayni gün, Avusturya Elçisi de «sırmalı bir kumaşa sarılmış ve mühürlenmiş» halde «Sultan'dan» mektubu alarak, ertesi «*Haziran*'ın *ikisin-*

I lzâd: (y. 401-405a) ile Münşeâtü's-Selâtîn'de (I. 620-623) vardır. Peçuyi de (I. 329-333), bunlardan almıştır. 11 şiirle de süslenen bu mektubunda Tahmâsb, Kanunî Sultân Süleymân'ı metbû' tanırcasına bir dil kullanarak, sulh dileğinin kabulünü şöyle istiyordu: «*Günün Süleymânı ve adâletli sultânı*», «*karada ve denizde herkesin boyuneğdiği*», «gölgesinde dünyanın refah görmekte» olduğu, «cihanın hâkimi» Pâdişâh Hazretlerine «hürmetlerimi sunarım.» (Erzurum'dan 1554 Eylülünde) «*Korçu Şâhkulu Beğ* ile gönderilen mektubunuzu, en kutlu bir çağda» alırken, «*Süleymân Nebî*'den gelmişçesine, Tanrının adını anarak, ona elimi sundum ve gökten inen Kitaplar gibi saygı göstermeyi vâcib bildim.» Çünkü, uğurlu manasından, «*Müslümanlar ile bütün düşkün halka kurtuluş ve refah ışıkları saçılmaktadır.*» Bu mektubunuzda, «barış işinin, enine-boyuna görüşülmesi için, bir hey'etin gönderilmesi buyurulmuştu. *Bizim de ülkümüz, gerçek bir güvenlik içerisinde barışı kuvvetlendirerek, imzalamaktır.* Bu yüzden, Devletimizin ınağı *Eşişakası Kemâlüddin Ferrukhzâd Beğ*'i murahhas tayin ederek, dostluk temellerini kuvvetlendirmek üzere, Yüce-Kapı'nıza gönderdik ve her hususu saygı ile arzeylemek için, kendisine geniş talimat verdik... *Tanrının ulu ve küçük her kulunun dileğini dilime getirerek*, kutlu kulağınıza arzetmeme müsaade buyurulsun.» Dileklerim şunlardır:

1) «*Bundan sonra haberleşme kapısı, her zaman açık bulundurulsun* ki, iki tarafın ihtiyacı olan *barış gerçekleşsin*; zavallı halk arasında da iyi münasebetler kurulabilsin»;

2) «Yeni baştan güven kurulur da, dindarlık yüzünden *Ziyâret-i Beytü'l-Harâm* (Kâ'be) *ve Medîne-i-Müşerrefe* (Hz. Muhammed'in Türbesi) *ve Mükerreme ve sâir Meşâhid-i-Mukaddese* (Necef'de Hz. Ali, Kerbelâ'da İmâm-Hüseyin Türbeleri gibi) istiyenlere müsaade buyurulursa, bu lûtfunuza karşılık, o kutlu yerlerde herkes size dua ile uğraşır.»

(355) Celâlzâde, y. 398a-b, 405a. Avusturya Elçisi Busbecq, İran Elçisi'ne gösterilen bu aşırı alâka ve debdebeli şölenleri anlatırken, Osmanlıların yine Avrupa'ya yöneleceklerinden korkarak, diyor ki: Türkler, İranlılarla «gerçekten sulh akdedildiğine dâir bizde hiçbir şüphe bırakmıyorlardı» (Türk Mektupları, s. 85).

de», (bir dar dere içindeki) Amasya'dan, giriş ve çıkış için mevcut olan biricik yoldan, «İran Sefiri» ile «ayni günde ayrıldı»(356).

1 Haziran 1555 te Amasya'dan Kanuni'nin Şâh Tahmâsb'a yazdığı ve Osmanlı-Safîlî Barışı'nın belgesi ve tasdiki olan bu «*Muhtasar Nâme-i-Hümâyûn*» da, baştaki «elkaab»dan sonra, başlıca şunlar belirtiliyordu:

«Makhfî olmaya ki, mukaddemâ Dârü'l-Fütûh ve'n-Nasr *Erzenirrûm*»a «sizün tarafınuzdan *Korçu Kaçar* (Şâhkulu Beğ) vâsıtasile Nâme-i-Kirâmî vârid olup: Cenâb-i Celâdet-me'âbımuz ile min ba'-ade mâbeynde muvâlât ü musâfât olup, *sulh ü salâh-i umûr* ki mutazammın-ı âsâyiş-i halk, müstelzim-i intizâm-i ahvâl-i cümhûdur, ol tarîka sülûk olunmağı, *tavakkî ve istid'â eylemiş idinüz*. Ricânuz, mahall-i irtizâda vâkı' olup; ol zamân Kitâb-i Müstetâb ile müşârün-ileyh *Elçinüz* gerü savb-i savâb-efzânuza gönderilüp. Memâlik-i-Mahrûsa'-muz hudûdunda Hükkâma, Fermân-i cihân-mutâ'ımuz irsâl olunup: *Khârice dakhl ü ta'arruz olunmaya*, deyü tenbîh ü te'kîd olunmuş idi.»

Yine bu uygun yolu tutarak, Eşiğimize yolladığınız *Eşikağası Ferrukhzâd Beğ* ile gönderilen mektubunuz alındı; istenenler kabul olundu. «Nâme-i dürer-bârınız zımnında, *bu cânibe vefûr ikhlâsınız münfehim oldu*». Sonunda da, dostluk kurulup, şu 3 maddenin kabul edildiği, bildiriliyor:

---

(356) Burada, Hammer'de ve ona dayanarak bizdeki başlıca yeni eserlerde tekrar edilen bir yanlışa da, işaret edelim. Amasya Barışı müzakerelerine katılan ve dîvânın başlıca erkânından olan, hattâ Şâh'a yazılan nâmeleri de kaleme almış bulunan «Koca-Nişâncı» *Celâlzâde*'nin belirttiği gibi, İran Elçisi Ferrukhzâd Beğ, iki defa Dîvân-i-Humâyûn'a ve Huzûr'a alınmış; birincisi 29 *Cumâdelâhire* 962 (21 Mayıs 1555) de olup, bunda, İranla barış keskinleştirilmiş; *11 Receb* (1 Haziran)deki kabulde de, bu barışın tasdiki demek olan Kanunî'nin mektubunu alarak, işini bitirmiştir. Avusturya Elçisi de, 1 Haziran'da Huzûr'a kabul edilip, ertesi 2 Haziranda İran Elçisiyle birlikte Amasya'dan ayrılmıştır (Türk Mektupları, s. 87, 88) Böyle iken, Hammer (VI. 48), Amasya Barışının «*29 Mayıs 1555*/8 Receb 962 tarihinde, yani Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u teshir» yıldönümüne rastladığını yazarak, kaynağını da belirtmeden, «Sulh tasdiknâmesi 29 *Mayıs* 1555 de İstanbulda imza olundu» diyen *Mouradgea d'Ohsson*'un («Tableau générale de l'Empire Ottoman», 1824 Paris, VII. 482) kaydindeki yer adını düzelterek, bu «ahidnâme İstanbul'da değil, Amasya'da imza olunmuş» demektedir (Hammer, VI. 301, Zeyl Notu 48). Hep Hammer'e dayanan Türk tarihçilerinden Reşad Ekrem (Osmanlı Muahedeleri, 1934 İstanbul, s. 45), İsmail Hami Danişmend (İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, II. 294), İsmail H. Uzunçarşılı (Osmanlı Tarihi, II. 349-350) da, böylece yanılmışlardır.

1) Bizim arzumuzun özü, «*Ashâb-i-Güzîn ve Khulefây-i-Mehdîyîn* ki, dacî'-i Seyyidü'l-Mürselîndirler (Hazreti Muhammed'le birlikte oturup kalkmışlardır), anlarun *perde-i-nâmûsları mahfûz olmakdur*(357). Vârid olan *Elçinüz*' bu ma'nâyı işrâb edüp: *Teberrâiler* ol cânibde merfû' ü memnû' olmak melhûz-i hâtır-i 'âtırınız edüğün haber verirler. Fi'l-vâkı' ol husûs, gaayât-i amânî ve müntehây-i-âmâldur.»

2) «*Mâdâm ki ol cânibden musâfât ü muvâlâta mugaayır evzâ'-i fitne aslâ zuhûr ve sudûr etmeye*; eknâf-i Memâlik-i-Mahmiyye'müzde konulan zâbitân-i milk ü millet ve hârisân-i ekaalîm ü memleket taraflarından, *ol silsilenün hudûduna ebvâb-i ta'arruz mesdûd olup*; esbâb-i musâfâtun murâ'âtında, dakîka fevt-etmeyeler.»

3) «Muktezây-i sulh ü salâh ve müsted'ây-i fevz ü felâh üzre Nâme-i-Müstetâbımuzda iş'ret olunan, *Hüccâc-i Beytü'l-Harâm* ve Züvvâr-i Merkad-i-Mutahhar-i Seyyidü'l-Enâm»ın rahatlık ve güvenle gelip gitmelerine de, «icâzet-i 'aliyye-i Khakaniyye» mizle müsaade edilip, buraları, «tavâf ve ziyâret kasd-eden umûm Müslimîn»e engelsiz açıktır; «ferâğ-ı hâtır ve ıtmi'nân-i bâl ile, itmâm-i merâm eyliyeler»(358).

Elçi'nin işi bitip, yolcu edildikten sonra, Amasya'dan İran hududundaki şu 11 yerin, Osmanlı hâkim'lerine gönderilen hükümlerde, «Eknâf-i *Memleket-i-Khakaniyye* ile etrâf-i *Mesâlik-i-Şarkıyye* sükkânı mâbeynlerinde vâkı' olan muhâsama ve cidâl, hüsn-i ülfete mübeddel olup; minba'de âşûb ü kıtâl, salâh-i cânibeyn ve ıslâha mütehavvil ola» deniliyordu: 1) *Cezâyir* 2) *Bahreyn* (Hasâ/Lahsâ), 3) *Basra*, 4) *Semâvât*, 5) *Irakayn* (Bağdad ile Şehrizor), 6) *Lûristân*, 7) *Kürdistân* (İmadiye), 8) *Van*, 9) *Ermen* (Bitlis), 10) *Azerbaycan* (Kars-Erzurum), 11) *Gürcistân* (Başıaçuk, Dav-Eli) (359). 1 Şa'bân 962 (21 Haziran 1555) günü Amasya'dan ayrılan Sultan Süleyman, 12 Ramazânda Üsküdar'a vardı(360).

1554 *Erzurum Barış Mütarekesi* ve bunu tasdik ile kuvvetlendiren 1555 *Amasya Barışı*'nın müzakerelerini gösteren belgeler, «Mühimme Defteri» elimizde olduğu halde, bulunamıyor. Bu yüzden, bu *İlk Osmanlı-İran Barışı* ile devlet sınırlarının nerelerden geçtiğini ve Kafkasya ülkelerinin de bu arada her iki imparatorluğa bağlılık veya katılma

(357) Yani, İrandaki «Teberrâyî» denilen taşkın şi'ilerin, Dört-Ulu Halifeden ilk üçüne ve 'Âişe Hazretlerine söğüp, saymayı bir merasim haline getirmelerine sonverilmelidir.

(358) Celâlzâde, y. 405b-406a; Peçuyî, I. 337-340.

(359) Celâlzâde, y. 406b.

(360) Celâlzâde, y. 407a, 410a.

bakımından durumlarını, ancak 1 Haziran 1555 Amasya Barışı'ndan sonraki değişik Osmanlı belgelerinden öğrenebiliyoruz. Bu uğurda resmî Sefili tarihinde, 27 *Eylül* 1554 *Erzurum Muahedesi*'ne göre *Gürcistân bölgeleri*'nin paylaşılması için verilen bilgiyi görmüştük: 1) *Kakhet*, 2) *Mesuk* (Ahıska-Borçalı kesimleri) ve *Kartel/Kartli* (Göri ile Tiflis) Safîliler'de; 1) *Başıaçuk* (İmeret), 2) *Dadyan* (Megrel/Mingrel ve Swanet), 3) *Güriyân* (Güryel), 4) Tırabuzon Sınırına değin, «*Keykhusrev- Ölkesi*» de denilen Çoruk boyundaki *Dav-Eli*(Atabek Yurdu'nun Ardahan-Ardanuç-Oltu-Tortum kesimleri) Osmanlılar'da kalıyordu(361). Amasya'dan ayrılmadan önce Kanunî'nin İran'a komşu Osmanlı topraklarında, Basra-Körfezi'ndeki *Bahreyn*'den Karadeniz'deki *Gürcistân*'a varınca 11 Beğlerbeği ve Hâkime gönderdiği barışı duyuran ve artık İran sınırına dokunulmamasını bildiren fermanların vardığı bölgelerden de, nerelerinin Osmanlılarda kaldığını, kabataslak öğreniyoruz. Bunları 963 (1556) da biten eserinde bize nakleden Celâlzâde, 1555 Barışından sonraki İran sınırında bulunan Osmanlı Eyaletlerinin Sancakları'nı da bildiriyor. Biz bunlardan, yalnız konumuzu ilgilendiren Karadeniz-Ürmiye gölü arasındaki Erzurum ve Van Eyâletleri'nin sancaklarını anacağız:

«*Vilâyet-i Erzenirrûm ve Gürcistân*», 20 Sancaktır: 1) *Erzenirrûm Kal'ası*, 2) «*Tırabuzon Vilâyet-i ve* (tâbi'i: Güryel ve Megrel ile Başıaçuk/İmeret'ten ibaret) *Diyâr-i Gürcistân*», 3) *Karahisâr-i-Şarkî*, 4) «*Kamâkh ve Erzincan*», 5) *Çemişkezek* (Batı-Tunçeli), 6) *Pertek* (Güney-Tunçeli), 7) *Kozucan* (Pülümür/Doğukuzey-Tunçeli), 8) *Keğı* (Bingöl), 9) *Khınıs*, 10) «*Tekman ve Kal'a-i- 'Abdullah*» (Karayazı), 11) *Pasın* (Sancak merkezi: Avnik), 12) *Döşkaya* (Kars)(362), 13) *Kâmkhıs* كمخيص (Şenkaya ve Olur

(361) Âlem-Ârâ, s. 84, 87.

(362) «Takhı-Düzü» de denilen Kars-Ovası»nın kuzeyinde, kuzeyden güneye doğru uzayıp üç yanı yarlaşan 90-100 m. dikliğindeki pek gösterişli tabiî bir içkale/Erk/Akropol gibi duran yalçın kayalıktan bu «*Döş-Kaya*» (=Göğüs-Kaya) adı kalmıştır. Bugün Döşkaya adı buraya verilmektedir ve «döş»ünde (göğsünde) bir ulu köy öreni bulunmaktadır. Merkezin burası olduğu anlaşılıyor. Burası, Kars ile Sarıkamış arasında «Nâhiye» iken, 1954 te İlçe olan *Selim* bölgesindedir. 1386 da Temür ordusu Kars Kal'ası'nı yıkalıdan beri, Kars-Ovası köylerinin idare yeri, bu «Döşkaya» olmuştu. 839 (1435) yılı vak'aları arasında Akkoyunlular'ın «*serhadd-i Gürcistân*» (Atabek-Yurdu'n) da diye andıkları «*Döşkaya*» (Kitâb-i Diyârbekriyye, I. 111) da, burasıdır. Çaldıran Seferi dönüşünde, Kars-Sınık'khaç-Çalkavur konaklarından sonra, 17 Şa'bân 920 (7 Ekim 1514) günü I. Selim'in ordusuyla konakladığı «Gürcü (Atabekli) tevâbi'inden *Döşkaya üstü* (kuzeyi)» (Münşeâtü's-Selâtîn, I. 405-406) de, burası idi. 1554 Kızılbaş akınında, ikinci defa şenlenmekte

İlçeleri kesimi), 14) *Oltu*, 15) *Mamruvan* (Narman), 16) *Tortum*, 17) *Pertekrek* (Yusufeli ve Artivin/Livana), 18) *İspir*, 19) *Bayburd*, 20) *Batum* (Sancak merkezi: Göniye/Konıya olup, Güryel ile Açukbaş/İmeret ve Dadyan/Megrel'in haracı, Batum-Sancakbeği eliyle Erzurum hazinesine yatırılırdı; bunlardan 13-18. Sancaklar ve Batum, «Gürcistân»/Atabek-Yurdu'ndan alınanlardır).

«*Van Beğlerbeğiliği*», 15 Sancaktır: 1) *Van*, 2) *Adilcevaz* (Ahlat ile Malazgerd dahil), 3) *Bitlis* (Muş dahil), 4) *Şirevî* (Siird'in Şirvan ilçesi), 5) *Khızan* (Van gölü güneybatısındaki: Hızan), 6) *Espayırt*, 7) *Mükûs*, 8) *Akhtamar*, 9) *Vastan* (Gevaş), 10) *Hakâri*, 11) *Alpak* (Büyük-Zap baş'ndaki Başkal'a), 12) *Uşunu* (Urmiye gölü güneybatısında şimdiki: Oşnoviye), 13) *Salmas/Salamas* (Sancak merkezi Dilman olan Urmiye gölü batıkuzeyi), 14) *Dünbüllü-Mansûr* (Sancak merkezi Kotur olan ocaklık Kürt-Dünbüllü boyu bölgesi), 15) *Ağakıs/Ağangıs* (Erciş bölgesi, Erciş Kal'asını Şâh-Tahmâsb 1552 başında güçlükle alınca yıktırdığı için, Sancakbeği Ağanıs'ta otururdu; Bargiri/Muradiye de buraya bağlı)(363). Bu Van Sancaklarından: *Uşunu*, *Dünbüllü-Mansur* ile *Ağakıs/Agangıs*, Safîli sınırları boyunda idi.

1555 Amasya Barışı sırasında Osmanlılar, en çok Safîliler'in gözkoyduğu küçülen Atabek-Yurdu'nun, Ahıska bölgesindeki batı merkezi *Altunkal'a* (Koblıyan) gibi Şavşat'a komşu bölgesi ile, Revan Beğlerbeğiliğine çok yakın ve iki defa (1548 de ve 1554 te) Kanunî'nin şenlendirme buyruğu ile imar edilirken yıktıkları ve Osmanlı elinde şenlenince korkulur görünen *Kars ile Ardahan*'ın ellerinde kalması için, münakaşa ve muhabere etmişlerdir. Başvezir *Kara-Ahmed Paşa*, Amasya'dan dönen İran Elçisi'yle bu uğurda, «*Amasya'da Şâh-Tahmâsb*'ın *Vükelâsı*'na» bir «Cevâbnâme» göndermişti.» (Erdebil Mütevellisi ve Başvezir) *Ma'sûm Han Safavî* ve (Rumlu) *Şâhkulu-Halîfe* ve (Ustaçalu) *Bedir-Han* ve (eski Erzurum-Kars Türkman Beğliğinin hâkimi Afşarlu) *Sevündük Korçubaşı*» gibi 4 Vezire hitapla yazılan bu mektubunda Osmanlı Başveziri, şu barış maddelerini belirterek, sonunda da, *Altunkal'a*'nın teslimini istiyordu.

olan Kars Kal'ası ile birlikte burası da bozulup yıkıldığından, Kars-Ovasının idare merkezi, Döşkaya batısındaki «*Verişan*» kaleciği olmuştur. Celâlzâde 1556 da eserini bitirirken, Kars bölgesine «*Döşkaya Sancağı*» denildiğini, onun kaydinden öğreniyoruz. «Malazgird Sancağı» da (Mühimme, III. 1072/21 Şa'bân 967/7 Mayıs 1560), Erzurum Eyaletine bağlı ve İranın Eleşgerd sınırında idi.

(363) Celâlzâde, y. 12b, 13a.

1) Pâdişâhımız tarafından dostluğun ve barışın temelleri sağlamlaştırılarak, gelen Elçiniz «Ağa» ile bir «Nâme-i-Hümâyûn» gönderilmiştir. *Barışın bizim tarafımızdan bozulacağını, sanmayınız.* Pâdişâhımız, artık hazinelerini arttırmaktan ve ülkesini yeni fetihlerle genişletmekten «istiğnâ etdi.» Bütün isteği: *Müslümanlar*'ın *barışık yaşaması, ma'bedler ile mescidlerin ululanıp saygı görmesi ve ibadete bakılmasıdır. Sizden de bu hususların yerine getirilmekte olduğunu duyarak, sevindik.*

2) «*'Adâvet-i mâziyyenün bâ'isi*», o ülkede birtakım şerirlerin «*Ashâb-i-Kibâr'a 'adâvet*»*te ısrarları idi*; o da def' olundu. «Bu takdîrce, dostluğa mâni' ve hâil nesne kalmayup; esâs-i sulh ü salâh mü'eyyed ve kavâ'id-i fevz ü felâh mü'ekked ü müşeyyed olup, her vilâyetin *Evkaf-Mütevellileri*(364) *müstakil olup*», vakıfnâmelerin hükümlerini yerine getireceklerdir.

3) «*Hac*'de her kişinün hisse-i mu'ayyenesi ve vazîfe-i mukadderesi, (Mekke'deki Peygamberimiz soyundan) *Şerîf ve Hâkim* ma'rifetile sadakaat yedinden tevzî' olunur.»

4) «Ve (Atabek II. Keyhusrev'in başkent edindiği Adıgon=) *Altunkala*'nun, bu cânibe tesliminde ihmâl olunmaya, ve's-selâm»(365).

Acara ile Şavşat gibi Osmanlı topraklarına komşu bulunan Koblıyan bölgesinin merkezi bu *Altunkal'a/Adıgon*'dan başka, Batı-Kartel/Kartlı'dan olup, Borcom-Bağazı ile sağdan Kür'e katılan Zam/Zami suyu kavuşağına değin Kür boyundaki Başıaçuk/İmeret Meliki'nin elinden, 1554 teki IV. Gürcistan Seferi'nde *Şâh-Tahmâsb*'ın zapteyledi 4 kalenin de geriverilmesi için, İran Elçisi'nin Amasya'dan ayrıldığı haftada, Erzurum Beğlerbeğisi'nin teşebbüse geçmesi için hüküm yazıldı. Osmanlılara tâbi bulunan İmeret/Açıkbaş/Başıaçuk Meliki *II. Bagrat* (1510-1548), Kartli Meliki *VIII. Davit* (1505-1525) ölürken, 1525 baharında onun oğlu *I. Luvarsab*'a kızı Tamar'ı vererek damad edinmiş ve 25 Martta düğün yaptırmıştı. İşte bu vesile-

(364) Evkaf üzerine olan bu hükmün, barış anlaşmasına konması, çok mühimdir. Çünkü, eskiden bir bayrak altında bulunan İlhanlı, Karakoyunlu, Temürlü ve Akkoyunlu çağında Irak, Azerbaycan veya Doğu-Anadolu'da yapılan bir câmi, medrese, mektep veya benzeri hayratın evkafı, Osmanlı veya Safîli sınırları içinde kaldığından, geliri yerine harcanamaz olmuştu. Bizim, Diyarbakır Evkaf Dâiresindeki eski vakıfnâmeler suretinden tesbit ettiğimize göre, Akkoyunlular, çağında Kara-Amıd şehrinde yapılan birkaç câmi'in evkafı, Tebriz ile Merend'de de bulunuyordu.

(365) Münşeâtü's-Selâtîn, I. 619-620.

le ile İmeretli II. Bagrat, Batı-Kartli topraklarından «ihanet yoluyla *Aradet çayı*'nın, *Ali*'nin, *Suram*'ın ve *Akhaldaba*'nın ötesine (doğusuna) değin *Kartli* topraklarına hâkim olmuştu»(366). Böylece, 1525 ten beri İmeret/Açıkbaş ülkesine eklenen ve dolayısı ile Osmanlı hâkimiyetine giren Kür boyundaki bu eski Kartli topraklarını, 1554 güzünde *Şâh-Tahmâsb* istilâ ederek, Tiflis'e bağlamıştı.

Şâh'ın Göri Seferi'nde elegeçirdiği bu topraklar, İmeret Kıralı *II. Vakhtang*'ın Amasya'ya gönderdiği adamlarla gelen mektubu üzerine, Safili Elçisi 2 Haziran 1555 günü buradan ayrılıp gitmiş olduğu için, «evâhir-i Receb» 962 (3-9 Haziran 1555) tarihinde Erzurum Beğlerbeğisine Amasya'dan gönderilen bir hükümle: *Akhaldaba*, *Surum* (Suram), *Ali* ve *Kötemi*(?) kal'alarının, 1554 Erzurum Muahedesine göre, geri alınıp Açıkbaşa verilmesine çalışması isteniyordu(367).

Atabekler'in *Altunkal'ası*'nı Osmanlılar'a teslim etmeyen *Şâh-Tahmasb*, Ardahan ile Kars üzerine de, Ahılkelek/Akşehir ile Çıldır gölü çevresini mâlikâne edinen Atabek II. Keyhusrev'in Koruyucu-Nâibi *Otar-Şalikaşvili* (=Çalıkoğlu) oğlu *Waraza*'yı akına gönderterek ve İmeret'in doğusuna saldırtıp, birkaç kal'ayı aldırtarak, tecavüzler yaptırtmıştır. Bu yüzden *Kanunî*, «Kars Kal'ası'na müte'allik ba'zı husûsa dâir *Şâh-Tahmasb*'a gönderilen Nâme-i Hümâyûn»unda, şöyle diyordu:

«*Amasya*'da Elçinüz» ile barış antlaşması yapılmıştı. «*Hin-i sulhda* (1554 Erzurum Barışında) *hudûd-i memleket ve serhadd-i vilâyet ne keyfiyyet üzre ise, andan tecâvüz olunmayup, 'ale'l-hâlihi ibkaa oluna*» diye kararlaştırılmıştı. Böyle iken, birtakım beyinsiz şerirlerin, gönüllerinde iman olmıyanların, fitne ile fesadlarını arttırdıkları görülüyor. «Husûsâ, Tâife-i khâife-i *Gürci*'den (Şalikaşvili) *Varaza* ورزه nâm lâ'in ki, anun gibi bîdîn, dâimâ muharrik-i silsile-i fesâd ü ısyân ve âheng-i inâd ü tuğyândan hâlî olmayup; pîrâye-i fazl-i nâmütenâhî olan kullarumdan (*Açuk*)*baş* (İmeretli II. Vakhtang) *Melik'ün Vilâyeti*'nden niçe nâhiyyeleri nehb ü gaaret ve ahâlîsini katl ü khasâret eyleyüp, harâb ü vîrân etmişdür. Ve *Ardahan Vilâyeti*'ne teveccühle ta'addi eyledüğü, meşhûr ü mezkûrdur. Hâlâ *Kal'a-i Kars*'a dahı ba'zı âdemler gönderilüp, zabteylemek mülâhazası olunmuş.»

(366) Chronique Géorgienne, s. 7.

(367) *Bak. BELGE* IV.

«İmdi, *Kars Vilâyeti*, kable's-sulh defe'âtile khuddâm-i vâlâ-makaamımdan ba'zıya *Sancak* tarikile sadaka olunup; ve ana tâbi' niçe kurâ vü mezâri', dâkhil-i Defter-i Hümâyûn olmağın, sipâhî kullarım bervech-i tımar ve ze'âmet mutasarrıf olup; içinde evler ve damlar yapup karâr ü ârâm eylemişler iken, Serhadd-i Vilâyet'de olan ba'zı eşhâs-i muhtelifü'l-milelden, anlara khalel ü zelel erişmek, gaayetde bedi' va ba'îd ve khilâf-i re'y-i sedîd idi.»

«İmdi, 'ukuud-i 'uhûd», bu gibi ayaktakımlarının davranışları ile, bozulmaz. «Pes münâsib ve belki vâcibdür ki», sizin tarafınızdan da, «*Kars*'a gelen sıgaar ü kibârı ol mahalden kaldırmak bâbında, şân-i mekârim-nişâna lâyık u sezâvâr olan mesâ'î-i cemîle vuku'a gele»ki, bunun dostluğu arttıracağı şüphesizdir. «Eyyâm-i Saltanatumda, riyâz-ı milk ü millet»in, şirretli kişilerin eluzatmasından emin bulunması ve bütün şerlerin kaldırılması, Pâdişahlığın ülküsüdür. «Ammâ, bu vakaayi'-i şâyi'ün sıhhati khaberi, Serhadde olan Beğlerbeğileri ve Beğler kullarımun mücerred i'lâmları ile i'timâd olunmamışdur. Belki Sizün Beğlerinüzden (Çukursa'ad/Revan Beğlerbeğisi Ustaçalu) *Şâhkulu* ve (Khoy Beği Dünbüllü) *Mansûr* ve gayriden kendülere gelen mektûbları, ayni ile bile göndermeğin, haberin sıhhati ma'lûm olup, ol savb-i savâb kıbeline inhâ vü i'lâm olunmuşdur»(368).

———o———

(368) Münşeâtü's-Selâtîn, I. 625-626.

IV. BÖLÜM

III. SULTAN MURAD ÇAĞINDAKİ FETİHLER (1578-1590).

A) Osmanlılar'ın İran Barışını gözetmeleri; Dağıstan, Şirvan ve Gilân'daki Sünnî halkın ve Doğu-Gürcistan'daki Hıristiyanların, Osmanlılar'dan yardım dileği; Osmanlılar'ın, Hazar Denizi'ne hâkim olup, Türkistan Ticaret ve Hac-Yolu'nu açma isteği.

III. Murad çağında, İranlılar'ın sebebiyet vermesiyle barışın bozulması üzerine açılan ve 12 yıl süren savaşların, siyasî ve askerî yönlerini, şimdi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Yeniçağ Tarihi Doçenti ve Osmanlı Tarihi Mutahassısı olan Dr. Bekir S. Kütükoğlu, Fakültece bastırılan «Doktora Tezi»nde, çok güzel ve mükemmel olarak işleyip, belirtmiştir. Bu yüzden biz, bu bölümün askerî ve siyasî yönlerini çok kısa anarak, Kütükoğlu'nun mevzuu icabı dokunmadığı tarafları aydınlatmaya çalışacağız. Osmanlı tarihi üzerine bizdeki en mükemmel doktora tezi olan Kütükoğlu'nun kitabı (1), birkaç bibliyografya eksiği(2), Osmanlıların bu seferleri açmaktaki ger-

(1) Dr. Bekir (Sıdkı) Kütükoğlu, *«Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri I, 1578-1590»*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 888, İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası 1962, XII+232 s., 1 «Osmanlı-Safevî Hudud Bölgesi Haritası, Mıkyası 1:4 500 000». 1956 yılı sonlarında Edebiyat Fakültesi Doktora Tezi olarak bitirilmiş, «bilâhire basılması takarrur edince, cüz'î bazı tashih ve ilâvelerle son şekli verilmiştir.» Eserin II. Cildi, 1639 Kasrişirin Antlaşmasına kadarki Osmanlı-İran Münâsebetlerini tanıtacaktır.

(2) B. Kütükoğlu, çağdaş kaynaklardan şu eserleri görmemiştir: a. Mehmed 'Âşıki, *«Menâzırü'l-'Avâlim»*; b. Anonim *«Gürcü Kroniki»* (M. Brosset tercümesi); c. Ermeni rahibi *Tebrizli Arakel* ile zeyli (Gökçegöl'ün güneydoğundan) *Zarlı Ohanes'in Vakayi'nâmeleri*; ç. *Venedikli Minadoi*; d. Farsça manzum *Dizpûlî Vakayi'nâmesi* ile, 1578-1590 arasında Osmanlılar eline geçen yerleri çok mükemmel gösteren ve çoğu İstanbul'da «Başbakanlık Arşivi»nde, birtakımı da Ankara'da Tapu ve Ka-

çek sebeplerin belirtilememesi(3), 1555 Amasya Barışı'ndan sonra ve 1578 de savaşların başlamasından önceki Osmanlı-İran sınırlarının nerelerden geçtiğinin gösterilmemesi(4), bugünkü Ağrı İli'ni teşkil eden bölgeler ile Çaldıran ve Makû Sancaklarının fethini hiç yazmaması ve Nahçıvan'ın da ne zaman fethedildiğini bulamayışı(5), Osmanlılar'ın «Ardahan Donanması» adıyla Kür üzerinden gemilerle Tiflis'e varma teşebbüsü ve sonra bundan vazgeçtiklerine hiç dokunulmaması(6) gibi yanılma ve eksiklerin varlığı bir yana, çok güzel ve örnek bir metodlu çalışma eseridir.

---

dastr› Genel Müdürlüğü «Kuyûd-i Kadime Arşivi»nde bulunan: 1–*Kars*, 2–*Çıldır/Ahıska*, 3–*Lori*, 4–*Revan* (Çukursa'ad), 5-*Bayezid* (Ağrı İli), 6–*Gence-Karabağ* 7–*Van Eyalet* ve *Sancakları*'nın «*Tahrir Defteri*» denilen sayım ve dirlik kayitlerini görme ihtiyacını da duymaması, en büyük eksiktir (bizim «Bibliyografya»ya bak.).

(3) B. Kütükoğlu (s. VII), «Osmanlı hükûmetini 1578 harbine sürükleyen âmillerin en ehemmiyetlisi olarak, tarihî köklere dayanan *sünnî-şi'î ihtilâfının* husûsiyle Anadolu'nun siyâsî ve içtimaî tesanüd ve sükûnunu ihlâl eden husûsiyetine; Osmanlı devletinin İran'a karşı hasmâne vaz'iyet almasında bir *nefis müdâfaasının* da mevzuubahs olacağı», «Giriş»te (s. 1-29) belirtilmiştir. Fakat, «modern Fransız tarihçilerinden *Braudel* tarafından («La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II», Paris 1949, s. 1010) ortaya atılan ve husûsiyle *Hazer denizi kıyıları* ve Tebriz'e tevcih edilen seferlerin, *Asya içerlerinden gelen mühim ticaret* (aynî zamanda Hac) yollarının mahrec ve transit noktalarını elegeçirmek maksadını istihdaf ettiği yolundaki faraziyeyi ta'mik ve tahkik edecek imkâna maalesef sahib bulunmuyoruz» denilerek, (s. VII), üzerinde bu kadar neşriyat yapılıp, belgeler verilen «*Osmanlılar*'ın 1569 *Astarhan Seferi ve Don-Volga Kanalının açılması teşebbüsü*»ne (B. Kütükoğlu'nun eserinden önce basılan bu uğurdaki son tetkikler için bak. A. N. KURAT, «The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal», «The Slavonic and East European Review» Volume XL, Number 94,December 1961»den ayrı basım, s. 1-23) sebep olan Şi'î İran'ın, Türkistan ülkeleri ile Osmanlılar arasını kesmesi ve Hac ile ticaret yollarına engel olması; Ruslar'ın 1556 Astarkan Hanlığını işgal ile, Ortaasya Türklerinin Kırım/Karadeniz yolunu da kesmesi gibi belli hâdiselere Kütükoğlu, dikkatini toplamamıştır. İran mahkûmu Sünnilerin, en büyük İslâm devleti ve ağabeği Osmanlılardan yardım dileklerinin de, sebepler arasında sayılması gerekir.

(4) 1555-1578 yılları arasındaki Osmanlı-İran sınırlarını, III. Bölüm'ümüzde görmüştük. Sınırboylarındaki Eyâletlerin «tahrir defterleri» ile, Celâlzâdenin «Tabakaatü'l-Memâlik»inden de, kabataslak öğrenmek çok kolaydır.

(5) «Nusretnâme» ile, «Şerefnâme»de buraların fethi ve kaleleri gereği gibi gösterilmişse de, B. Kütükoğlu'nun gözünden kaçmıştır.

(6) İleride göreceğimiz gibi, gerek «TOEM»nda, gerekse İ. H. DANİŞMEND'in «İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi»nde (III. Cilt) anılan, Ardahan'da Kür ırmağında işleyip, Tiflis'e varmaya yarayacak *beş geminin yapılması* ve sonra vazgeçilmesi üzerine, «Mühimme»lerde kayitler vardır.

B. Kütükoğlu'nun ufak-tefek yanlışlarından biri de, coğrafya adlarının yerlerini bazen yanlış göstermesi ve bu gibi birkaç adı, yanlış okumasıdır. Meselâ, Çıl-

Kanunî Sultan Süleyman, ölümüne değin, 1555 Barışına çok dikkatle riayet etmiş ve İranla yeni bir savaşa yolaçacak hususlardan kaçınmıştır(7). Bu yüzden, 1559 yazında *Şehzâde Bâyezid*, yanındaki çerisiyle Pasın yoluyla Aras boyunca kaçıp, «*Kağızman-Derbendi*»nden (şimdiki: Kağızman-Demirkapısı'ndan) Saf.li sınırını aşınca, kendisini kovalayan Erzurum Beğlerbeğisi *Ayas Paşa* ordusu, onu yakalamak için hududu geçmediği gibi(8), 1562 Temmuzunda İran başkendi Kazvin'de bu şehzâde ile oğullarının, Osmanlı'dan gelen cellâdlar eliyle idamına müsaade edilmesine karşılık, «Alkas Mirzâ»ya bedel tutularak savaşa sebep olmasın diye, Şah Tahmasb'ın istediği 100 binlerce altından başka, (ağızdan Elçilerinin dileği ile) «iltimâs» olunan *Kars Kalesi*'nin bile verileceği vaadolunmuştu(9). Yine bu yüzden, yani barışın korunması için, Nahçıvan Seferi'nde Osmanlı himâyesine gi-

---

dır Gölü kuzeydoğu ucundaki «*Çıldır-Ağcakalası*»nı, «Borçalı-Ağcakalası» sanarak, bu «Akçakal'a»ya gürcüce «*Tetris-che*» denildiği; «*Ahılkelek*» kalesine «*Ahalkelek*»; Gümrü-Tiflis arasındaki «*Pembek*»i, Oltu kuzeyindeki «*Penek*» sayması; Şirvan'daki «*Müskür*» Sancağını hem «*Müskir*», hem «*Meskür*» biçiminde yazması; Karsın kuzeyindeki Sancaklardan «*Postkhov*»u, «*Posotkhov*» «Kûh-i Alburz»u, «Kûhü'l-büruz» ve «*Süregel*»i «*Şuregel*» yazması; Bitlis'teki «*Hazo*»ya, «*Hizo*»; Yukarı-Dicle boyları ve Van Gölü çevresindeki Kürt Ulusu «*Bokhti*»lerin adını «*Bahti*», «*Khumulu*» oymağını «*Hubuşlu*» okuması; Kakhet Gürcü Beğzadesi «*Eregla*» (Herakli) ismini «*Ergela*» göstermesi; birtakım türkçe adları farsça izafetle okuyarak: «*Çırağ-Halife*»ye «*Çırağ-i Halife*» ve Revan Ovası adı «*Çukur-Sa'ad*»ı «*Çukur-i Sa'ad*» yazması da, yanlıştır. B. Kütükoğlu'nun başka bir dikkatsizliği de, «Mühimme Defterleri»ndeki hükümlerin ay-gün tarihlerini, Başbakanlık Arşiv memurlarının çıkardığı izahlı cetvellerden alarak; ya yazılma veya gönderilme tarihlerini esas tutması, veya defterdeki asıl tarihin alınmamasıdır. Yeri geldikçe bunları, bu Bölümde belirteceğiz.

(7) Mülteci olarak İran başkenti Kazvin'de bulunan Şehzâde Sultan Bayezidin, Şâh Tahmasb tarafından Osmanlılar'a karşı bir koz olarak kullanılması, hattâ «Alkas Mirzâ'ya bedel» tutulmak istenmesi karşısında *Kanunî*, 968 Zilhiccesi sonlarında (1561 Eylülü başlarında) Hac'den dönen Badakhşânlı Derviş Mehmed ile, «*Özbek Pîr Mehmed Han*»a ve «*Lar* (Sind/Pakistân) *Hanı İbrahim Sultân*»a gönderdiği «Nâme-i Hümâyûn»larında: Kızılbaşın varlığını ortadan kaldırmaya niyet ettiğini; onların, kendi taraflarından İran'a hücum ederek yağmalamalarını tavsiye eylemiştir (Müneşâtü's-Selâtîn, II. 48-49).

(8) Peçuyî, I. 394. «'Asâkir-i zafer-meâsir, serhadd-i 'Acem olan *Kağızman-Derbendi*'ne (Kars-Aladağı güney eteğinde Aras üzerindeki «Kağızman-Demirkapısı»na) değin ta'kib edüp, *Bâyezid Han* varup Memâlik-i Şâhî'ye dühûl etmekle, bilâ izn-i Pâdişâhî, nakz-i ahdi revâ görmeyüp; rücû' etmişler idi» (Nuhbetü't-Tevârîh, Nuriosmaniye Kütüphanesi, 3444, II. 84b.).

(9) Münşeâtü's-Selâtîn, II. 43; Dr. Şerafettin Turan, «Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bayezid Vak'ası», 1961 Ankara, s. 148.

rerek Kefe' üzerinden top ve yeniçeri ile Şirvan'ı zapta gönderilen Şirvanşahlı «*Kaasım Mirzâ*»nın, Şi'î İranın, Sünnî Şirvanlılar'ı çok zulümlü idaresine karşı yeniden yardım dilemesine, 27 Mayıs 1565 te İstanbul'dan yazılan cevapta: «şimdiki hâlde, mâbeynde olan sulh ü salâha muhâlif bir vaz' olmak, münâsib değüldür», denildiği gibi; yurdunu bırakarak İstanbul'a gelmesinin de, Şirvan halkını büsbütün umutsuz ve başsız bırakmak olacağından, akrabâsından Dağıstan Hâkimi «*Kırım-Şamkhal*'la kemâl-i ittihâd ile», müdârâ eylemesi tavsiye olunmuştur(10).

Bunun gibi, Yavuz çağında Osmanlılar'a itaat etmişken sonradan Şah Tahmasb'ın istilâsı ile İran'a tâbi olan Şirvan'a komşu Doğu-Gürcistan'dan *Kakhet* ülkesi kıralı «Levend (Lewan) Beğ»in, Defter dârı «'Abdü'l-'Allâm» ile İstanbul'a gönderdiği yardım dileyen mektubuna da, Kanuni, menfi cevap vermişti. Bunda, Kakhet Kıralı'nın: İranlılar'ın, (Giorgi adlı) bir oğlunu öldürüp, İslâm dinine giren öteki oğlu İsa (Yese)yı da habsettiklerini anarak; «murâdları, Gürcistânı aradan götürüp; ba'dehu Memâlik-i İslâmiyye'ye (Osmanlı Ülkesine) dakhl ü ta'arruz etmekdür» diye yardım isteyip; Osmanlılar'a itaat eyliyeceğini arzetmesine karşılık; «*Nahçıvan Seferi*'nden berü on yıldan mütecavizdür ki, cânibeynde esâs-i 'ahd ü mîsâk mü'ekked» olduğundan, «hüsn-i müdârât» kılması tavsiye ediliyordu(11). 9-20 Ağustos 1564 te Erzurum Beğlerbeği'sine yazılan hükümde de, «Şehrizol Beğlerbeğisi»nin gelen mektubundan öğrenildiğine göre, «*Şâh Hazretleri*'ne (Doğu-Gürcistan'a) müte'allik olan Aznavurlarından birkaç neferi (Osmanlılar'a bağlı İmeret Kıralı) *Başaçuk-Melik*'e varup iltica edüp; anda sâkin olup; Müşârün-ileyh tarafından mezkûr Melikden talep olundukda, iltifât olunmaduğın mektûbu ile kendüye i'lâm et»miştir deniliyor. «Başaçuk Melik'e», güvenilir bir adamını mektupla gönderip, işi tahkik ettirmesi; «eğer sulh ü salâhdan mukaddem gelmişler ise, sulhdan evvel vâkı' olan ahvâl, iki cânibden bile süâl olunmamak üzere 'ahd ü peymân olunmuşdur. Ana göre sıhhati üzere haber alup, arzeyliyesin ki, cevâbları verile»; «rizây-i şerîfüme ve 'ahd ü peymâna muhâlif vaz'ın sudûrundan beri olalar» diye, sıkı emirler verilmişti(12). İran'a bağlı Gürcistan'dan «Görgil nâm kâfirün avratı», kaçarak «Başaçuk Melik'in yanına gelip», birkaç defa

(10) Mühimme, VI. 1186 (26 Şevvâl 972).

(11) Münşeâtü's-Selâtîn, II. 74-75.

(12) Mühimme, V. 147 (Evâili Muharrem 972).

geri istendiği halde niçin buldurulup gönderilmediği Erzurum Beğlerbeğisinden Aralık 1565 te yazılan bir hükümle sorulmuş; 1566 Martında ayni Paşa'ya gönderilen emirde de, bu kadının kızı «Güryel Melik aznavurlarından İmrakhor» ile evli bulunduğundan, bu aznavura «ze'âmet tevcih» ederek, kaynanasını, barış hükümlerine göre «*Yukaru Cânib*»e göndermesi bildiriliyordu(13).

Kanunî çağında, Basra'dan Erzurum Eyaleti'ne varınca, İran sınırındaki Beğlerbeğilere ve Sancakbeğleri ile Ocaklılara gönderilen hükümlerde de, «sulh ü salâha» ve aradaki «'ahd ü peymâna», son derecede dikkat edilmesi tenbih olunuyordu(14).

Şâh Tahmasb, II. Sultan Selim'in (1566-1574) tahta geçişini tebrik ile, 1555 Amasya Barışı'nı yenilemek üzere, ağır armağanlar ve bin kişiden çok kalabalık bir hey'etle Osmanlılar'a Elçi göndermişti. Ustaçalu/Ustançalu Türkman boyunun «Yegân» oymağından olan Çukursa'ad (Revan) Beğlerbeğisi *Şahkulu Han*, 1568 Şubatında Padişah'ın kışladığı Edirne'ye gelmiş ve Erzurum sınırından buraya varınca, yolboylarında ve konaklarda çok saygı ile ağırlanmıştı(15). Edirne'den Kazvin'e dönen Elçi Ustaçalu Şahkulu ile gönderilen cevabında II. Selim, Amasya Barışı'nı teyid ederek: Babam Sultan Süleyman, «sizünle geçen mâcerâyı ferâmûş edüp», kardeşim Şehzâde Sultan Bâyezid'e yaptığınız muameleden de memnun kalıp; size dost idi; ben de, dost kalacağım, diyordu(16). Bu yüzden II. Selim çağında, Safîlîler'le hep dostça geçinilmiş ve ufak sınır vak'aları bile olmamıştır.

Şâh Tahmasb, III. Sultan Murad'ın (1574-1595) tahta geçişini kutlamak ve yine eski barışı yeniletmek için, II. Selim'e gelen Elçi Şahkulu'nun oğlu Çukursa'ad Beğlerbeğisi ve «*Tokmak*» lâkablı *Muhammedî Sultan* ile, daha ağır armağanlarla kalabalık bir hey'eti, 1576 da İstanbul'a göndermişti. 13 Mayıs günü Padişah'ın huzuruna kabul edilen Elçi Tokmak Sultan'ın getirdiği armağanlar arasında altın

(13) Mühimme, V. 618 (21 Cumâdelûlâ 973).

(14) B. Kütükoğlu, s. 4, Not 11 de, 20 hükmün tarihini ve sayısını vermiş olup, ayrıca Osmanlılar'a tâbi Güryel ile Açıkbaş Melikleri'ne ve Osmanlılara gönülden bağlı Şirvan ile Dağıstan Hâkimlerine, İstanbul'dan yollanan hükümlere de işaret etmiştir.

(15) B. Kütükoğlu, s. 4-5, Not 12, 13, 14 ve 15 te, bu uğurda Mühimme defterlerindeki hükümlerin sayısı ile tarihlerini vermiştir; Selânikî, s. 90-92; Hammer, VI. 201, 205.

(16) Münşeâtü's-Selâtîn, II. 88.

direkli, murassa' ve 40 bölmeli bir ipek otağ(çadır), çok beğenilmişti(17). İran Elçisi Tokmak Muhammedî Sultan'a, İran ile aradaki «e âs-i 'ahd ü emân münhedim olmamağ içün, ri'âyet olunup; (21 Mayıs 1576 günü) şeref-i icâzet-i Hümâyûn» verilerek, İstanbul'dan dönmesine müsaade edilmişti(18).

24 Mayıs 1524 ten beri 52 yıl İran tahtında oturup, batıdan Osmanlı ve doğudan Özbek gibi Sünniler'in hücumuna ve birçok arazi kaybına rağmen, İran da birliği korumaya ve Şi'iliği yerleştirmeye muvaffak olan *Şâh Tahmasb*, 15 Mayıs 1576 günü Kazvin'de ölmüştü(18). Son yıllarında büyük Türkmen Beğleri'nin ayrı ayrı şehzâdeleri tutması yüzünden Tahmasb'ın, veliahd bile gösteremeden ölmesi (bir rivayette kullandığı «nûre»/hamam otuna, hekimi tarafından ağu katılarak öldürülmesi), İranda pek çok karışıklıklara yolaçtı. Şâh Tahmasb'ın dokuz oğlundan en büyüğü *Mehmed Khudâbende Mirzâ*, birkaç yıldan beri gözleri «berevi» denilen görmeme illetine tutulduğundan, tahta geçirilmesi düşünülmüyordu. Bunun anabir kardeşi olup, 1548 de Osmanlıların onardığı Kars Kalesini bir baskınla yıktığını ve 1552 güzünde de Erzurum Baskınını yaparak Beğlerbeğisi İskender Paşa kolunu bozduğunu gördüğümüz *İsmâil Mirzâ*, yaşça ikinci ve yiğit olduğu halde, Horasan Vâliliğinden sonra, Babası tarafından Alamut/Kahkaha Kalesi'ne habsettirilmiş ve yirmi yıldan beri orada bulunuyordu. Böyle iken, Kazvin'de anabir kızkardeşi *Perikhan Begüm* ile, Türkman, Afşarlu ve Rumlu Boybeğleri aralarında anlaşarak, İsmâil Mirzâ'yı tahta geçirmek istiyorlardı. Tahmasb'ın oğulları arasında yaşça üçüncü gelen ve «Gürcü» kızından doğma 22 yaşındaki *Hayder Mirzâ*'yı, dayıları sayılan Yotham'ın oğlu Alikhan Sultan ile iktidardaki Ustacalular, Şâhın öldüğü 15 Mayıs Salı akşamı, sarayda hemen tahta geçirerek, tâç giydirdiler. Fakat o gece Kazvin'de Avarlı Şamkhal Çerkes Sultan ile Rumlu, Tekelü ve Türkman Beğleri aralarında anlaşarak; yarıgecede Sarayı bastılar. 16 Mayıs sahaba karşı Hayder Mirzâ, bir çarşaf bürünerek kadınlar takımıyla Saraydan kaçarken tanınıp, Şamkhal'ın adamları tarafından öldürüldü(19).

(17) Zübdetü't-Tevârih, y. 91b; Selânikî, s. 142.

(18) Ahsenü't-Tevârîh, s. 463; Şerefnâme, II. 247; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 93-94; Anonim Gürcü Kroniki'nde de (s. 11), Tahmasb'ın ölümü, 15 Mayıs 1576 dır.

(19) Ahsenü't-Tevârîh, s. 463-366; Şerefnâme, II. 247-248; Âlem-Ârây-i Abbâsî, s. 91-93. 100-101, 136-146. Anonim Gürcü Kroniki'nde (s. 11), «Ustacalu» Türkman boyuna, farsça cemi' biçimiyle, «*Ustancaluvan*»; Avarlar Şamkhal'ı Çerkes'e

Bu sırada Hayder Mirzayı tutan Ustacalular ile Kazvin'deki Gürcü askeri de kırılıp, kalanı dağılmış; başta Perikhan Begüm, Kahkaha Kalesine uçurduğu haberle, tarafdarları, İsmâil Mirzâ'yı tahta geçirmek için harekete geçtiler. Tahmasbın ölümünden sonra bu Mirzâ'nın Alamut'tan çıkışı, Erdebil'de, uğur olsun diye, atalarının türbelerini ziyaretinden sonra Kazvin'e gelip *II. İsmâil* adıyla 22 Ağustos 1576 da tahta geçişi arasından, üç ay, bir hafta geçmiş oldu. II. İsmail'in tahta çıktığı gün, Kazvin'de bulunan «Firenk Pâdişahı Elçisi» ile Portekiz Elçisi, kendisini tebrik etti; *Kakhet* (Gürcistân) Hâkimi Levend (Lewan) oğlu İsa Han, *Kartli* Hâkimi Luvarsab oğlu Simavun (Simon) Beğ, «Kürdistân Hâkimi Şah-Rüstem», bağlılıklarının devamını arzettiler. Ertesi 23 Ağustos günü, İstanbul'dan *III. Sultan Murad*'ın Şah Tahmasb'a gönderdiği armağanları ve bir «Sultan Çavuşu»nun getirdiği mektubu, Ustaçalu *Tokmak Sultan*, yeni İran Şahı'na sundu(20).

II. Şah İsmail'in (1576-1577) bir yıl üç ay süren saltanatı sırasındaki davranışları, İran için kanlı olduğu kadar, Osmanlı barışını bozması ve savaşa sebebiyet vermesi bakımından da, memleketinin felâketine yolaçmıştır. Altı kardeşi ile kardeşi oğullarını ve 17 devlet adamını idam ettirmesi; kalan ulu beğleri küstürmesi; «bir kişi ile bir ay geçinemez halde oluşu»; anası «Sultanum-Hatun»dan utanarak yalnız, gözleri berevi/görmez ağabeğisi Mehmed Khudâbende ile, onun iki oğlundan başka Safîli sülâlesinden hiçbir erkek (şehzâde) bırakmaması, bilhassa aşırı Şi'ilere yüzvermeyip; Sünnilere itibar göstermesi, kısa zamanda kendi sevgi ve saygısını azaltmıştır. II. İsmail'in bu davranışlarını, 20 yıl kadar Kahkaha'da mahbusluğu sırasında kullanmaya başladığı «tiryâk» (afyon) macununu fazla alışına ve «her gün bir nevbet gelen kulunc-i 'azim» (büyük-kramp) gibi siyatik illetine bağlayanlar vardı(21). «Savaş meydanlarında çok cesur ve kıyıcılığı» şehzâdeliğindeki davranışlarından bilinen(22) II. İsmail'in tahta geçmesi üzerine, Osmanlılar, dikkatlerini İran'a ve doğu sınırlarına topladı. Daha 11 Haziran tarihinde (Şah Tahmasb'ın ölümünden

de «*Avar Şamkhal Cargazma*» deniyor. Bu kaynakta (s. 11-12) verilen haberler, Safîlilerin Tahmasb'ın ölümü ve Haydar-Mîrzâ'nın katli hakkındaki kaynak bilgilerine uymaktadır.

(20) Ahsenü't-Tevârîh, s. 636-638, 483.

(21) Ahsenü't-Tevârîh, s. 484, 689-691, 695; Şerefnâme, II. 869-854; Âlem-Ârâ, s. 141.

(22) Şerefnâme, II. 253.

bir ay geçmeden): Lahsâ, Basra, Bağdad, Şehrizol, Diyarbekir, Van ve Erzurum gibi bütün İran serhaddindeki Beğlerbeğilerine İstanbul'-dan gönderilen hükümlerde, İranlıların barışa riayetleri devam ederse, bu taraftan da «'Ahidnâme khilâfına» hiçbir davranış gösterilmemesi, sıkıca bildiriliyordu(23).

II. İsmâil'in artık Kazvin tahtına geçeceği İstanbul'da duyulup, iclâs haberi alındıktan sonra, 15 Eylül 1576 da: Erzurum, Van, Şehrizor ve Bağdad Beğlerbeğilerine gönderilen hükümde de, şu hususlar tenbih ediliyordu: «*Yukaru-Cânib* (İran) ahvâlin tecessüsden khâlî olmayup; mâdâm ki ol cânibden, mâbeynde olan sulh ü salâha mugaayir bir vaz' sâdır olmaya, berü cânibden Kul (Yeniçeri) Tâifesi ve sâir 'Asâkir-i Mansûre'yi (Tımarlı Sipahileri) onğat zabt-eyleyüp; sulh ü salâha mukhâlif iş etdürmiyesün»(24). Tahta geçişinin ilk aylarında II. İsmail'in, nüfuzlu İran Beğlerini idam ettirip, onların yakınlarını da korkutması, istenmediği halde, Osmanlı topraklarına sığınmalarına yolaçtı. Birçok Kızılbaş Beğleri, sıranın kendilerine de geleceğinden korkarak, Osmanlı sınırboyu Beğlerine adamlarını gönderip, iltica etmeleri için müsaade istiyorlardı. «*Kaçar Tâifesi*'nden *Mîrzâ-Ali Beğ*'i Şâh İsmâil katl-etmekle, *Mecnûn* nâm tebdil sûretiyle *Van*'a gelüp»; daha bunun gibi birtakım kaçıp sığınanlar ile sığınmak istiyenlere ve bunların İran tarafından geri istenmesine karşı nasıl davranılacağını soran *Van Beğlerbeğisi Köse-Husrev Paşa*'ya, 31 Ekim 1576 da gönderilen hükümdeki şu ifadeler, Osmanlılar'ın barış üzerindeki titizliğini gösterir: «*Yukaru-Cânib*'den kimesnenün gelmesine 'aleniyye tâlib olmayup; anun gibi, kendü ikhtiyarları ile gelenleri dakhı ol câniblerde komayup, münâsib olan âkhar yere gönderüp; *Yukaru-Cânib*'den taleb olunursa, mukaddemâ», belki bezirgân kılığında kervanlarla gelip savuşmuşlardır yollu, «verdüğün üzere cevâblar verüp; mâbenyde ikhtilâle bâis olur khusûsdan ictinâb eyliyesün»(25).

Devlet hazinesini arttırma ve sarf işlerinde çok titiz olan babası Tahmasb'ın son on dört yılda biriktirdiği—Azerbaycan, Aran ve Şirvanın beş-on yıllık biriken vergisi dışındaki— 380 bin tümen altın ile gümüşü ve öteki khazineleri kısa zamanda savururcasına harcayan

(23) Mühimme Zeyli, III., s. 190-191 (14 Rebî'ülevvel 984).

(24) Mühimme, XXVIII. 213 (11 Cumâdelâhir 984).

(25) Mühimme, XXVIII. 804 (8 Şa'bân 984).

II. İsmail(26): a-Bir Osmanlı kervanını Zengân (Zencan)da basarak, tâcirlerinin çoğunu öldürtme ve mallarını yağmadan başka; Erzurum'dan bu işin tahkikine gelen iki Çavuş'un hapsedilmesi ve bu Çavuşları sormaya gelen Van Paşa'sının adamlarını da tevkif ettirmesi(27); b- Hakâri'deki Kürmanç Pinyanış Boyunun Belilân (Behlülân) oymağından olup, Hakâri Ocaklı-Sancakbeği Zeynel Beğ'le olan âile husumetleri yüzünden(28), Van Beğlerince de menkûb tutulan Osmanlıların *Salmas Sancakbeği* Şahkuluoğulları'ndan Gaazi/Kazı Beğ'in gönderdiği adam ile cülûs tebriki mektubunu kabul ederek, ona, «Salmas ile Tasuç Beğliği»ni vermesi; Van ile Tebriz sınırları üzerindeki Şahkulu'nun öteki oğulları ile, yine Kürt Beğleri'nden *Gazikıranoğulları*'na da iltifat edip, rütbe ve yer vermek suretiyle Osmanlı sınırboylarına müdahele ve tevcavüzleri(29); c- I. Şah İsmail ve Tahmasb çağlarında yapılageldiği gibi, Osmanlıların belkemiği Anadolu'daki Kızılbaş-Alevî göçebe ve köyler halkı arasına, «*Erdebil Tekyesi*»ne ve Safilîlere bağlılığı propaganda eden «*Khalîfeler*»in gizlice gönderilmesi(30), II. İsmail'in, 1555 Amasya Barışı'nı açıkça bozarak, Osmanlılar'ın malına, toprağına ve tebaasına tecavüzünün başlıca belirtileri idi. Safilîler'in II. İsmail çağındaki kızışan «Kızılbaşlık» propagandaları yüzünden, (bu Şah'ın ölümünün ertesi günü) 25 Kasım 1577 de İstanbul'dan: *Anadolu* (Kütahya), *Rûm* (Sıvas), *Karaman* (Konya), *Zülkadriyye* (Maraş) Beğlerbeğilikleri ile *Teke* (Antalya) Sancakbeği gibi Fırat batısındaki bütün Anadolu kesimine gönderilen bir hükümde, buralardan türlü yollarla savuşup

(26) II. İsmailin tahta geçişi üzerine İran hazinelerini sayıma memur edilen Şeref Han'ın sözüne göre, «Cengiz Han'dan, belki de İslâmlık kurulalıdan beri, böyle bir servet birikmesi görülmemiştir» (Şerefnâme, II. 251).

(27) B. Kütükoğlu (s. 17-18, Not 64), Mühimme kayitlerinin sayı ve tarihlerini vermiştir.

(28) Şerefnâme, I. 100, 215, 334.

(29) Ahsenü't-Tevârîh, s. 503 («Kaazı Beg قاضی بیك» diyor); Âlem-Ârâ, s. 166. B. Kütükoğlu (s. 18-20), bu uğurdaki Mühimme kayitlerine (Not 65-7 3te) işaret etmiştir.

(30) B. Kütükoğlu (s. 7-13, Not 25-47), «*devri için bir nevi beşinci kol*» diye çok yerinde tanıttığı bu gibi Kızılbaşlık propagandaları için Mühimme kayitlerine işaret ettiği gibi, çok mühim olan ikisinin de aynen suretini (s. 199-200) vermiştir (10 ve 27 Ekim 1577 tarihli I. ve II. Belge). *Amasya*'dan *Musul*'a ve *Teke* (Antalya)den Tırabuzon'daki (Çepni yurdu) *Kürtün*'e değin Anadolu'yu saran bu gibi Safîli/Kızılbaş dostluğu propagandası; İran'a yapılan at, silâh ve mal kaçakçılığı ile Erdebil'e taşınan servetler, korkunç sayılardaydı.

«*Şâh'a giden*»lerin tehlikesinin önüne geçilmesi şöyle belirtiliyordu: «Ba'zı eşkıyâ ve levendâtın ba'zıları *Yukaru-Cânib*'e çekilüp; ve ba'zıları dahı gitmek tedârükünde oldukları, istimâ' olundu.» Gitmiş olanları ve gitmeye davrananları, «bizzât mukayyed» olarak, «khafiyyen tetebbû' ve tecessüs» ediniz; ve bunları, «'ale'l-esâmî defter edüp», arzediniz. «Ehemm-i umûrdan» olan bu husûsta, «ihmâl ve müsâheleden ziyâde hazer edüp, dâimâ basîret ve intibâh üzere» olunuz(31). Yukarıda sıralanan barışı bozucu üç türlü davranış, II. Şah İsmail üzerine Osmanlıların 1577 de sefer açma kararını vermesine sebep oldu. Kanunî çağ nda Osmanlılar'a tâbi olup, gönülden İstanbul'a bağlanmak isteyen Dağıstan, Şirvan ve Gilân gibi Sünnî ülkelerin ve Kartli ile Kakhet gibi Doğu-Gürcistan'ın Hıristiyan Beğlerinin samimî yardım dilekleri ile, 1556 dan beri Astarkan Hanlığı'nı yutarak Hazar Denizi'ne çıkıp, Harezm, Hive ve Özbek gibi kardeş Türk Ülkeleri Müslümanlarının Hac ve ticaret yolunu kapayan *Ruslar*'a karşı da, Hazar Denizi'ne hâkim olarak, İran'ı arkadın vurma ve Moskof yayılışını durdurma gayesi ile, III. Murad çağında İran üzerine yapılacak seferin yönü, Gürcistan-Şirvan olarak seçilmiştir. İleride göreceğimiz belgeler ve «*Baku Donanması*»nın Özbeklere silâh yardımı ile, yazışmalar, Elçilerin geliş-gidişi, bunu göstermektedir.

* * *

II. Selim çağında, oğlu Ebûbekir Mîrzâ ile İstanbul'a gelerek, ülkesini İranlılar'dan kurtarmak üzere yardım dileyen *Şirvanşâhlı Sultân Bürhâneddin*, «Şirvan fethinün zamânı ve nusrat ü zafer mühimmâtınun sâ'at ü zamânı vardur deyü te'khir buyurulup»; dirlik verilerek, Kırım Hanı yanına gönderilmişti(32). Böylece, Sünnî ve «'Ulemâ-Yatağı» olan Şirvan'ın meşru hükümdarı, resmen Osmanlıların misafiri olup, ilk fırsatta ülkesi kurtarılacağı vadiyle, Kırım Hanlığında konuk olarak bekletiliyordu.

Şirvanlılar, ağır bir «*Sünnî Vergisi*» de vererek, Şah Tahmasb'ın istilâsına katlanmışlardı. *II. Şah İsmail*'in davranışlarından doğan karışıklıkları fırsat bilen Şirvanlılar, «Kızılbaş mezâlimi»nden kurtulmak için, 1577 Nisan-Mayıs aylarında harekete geçtiler. İran kaynaklarında bu davranış, iki türlü anlatılıyor. Rumlu Hasan Beğ'e göre, 985 Rebi'-

(31) Mühimme, XXXIII. 190 (14 Ramazân 985).

(32) 22 Zilhicce 985/2 Mart 1578 de Kırım Hanı'na yazılan «*Nâme-i Hümâyûn*»un sureti (Nusretnâme, y. 16b).

ülevvelinden (19 Mayıs 1577) önce Sirvanlılar ayaklanarak, (Şirvanşahlı) Bürhân'ın kızkardeşioğlu *Kâvûs Mîrzâ*'yı Emârete geçirmeye çalıştılar, *Şaburan*'a yürüdüler. Safîlilerin Şirvan Vâlisi Rumlu Aras Han, 600 yiğitle gelerek, Şaburan'a iki fersah kala yetişip vuruşunca, Kâvûs kaçtıysa da, kırılan 400 adamının başları Kazvin'e gönderildi(33). İskender Beg ise, doğruya daha yakın olarak, şöyle anlatıyor: Bu sırada isyanı tasarlıyan Şirvanlılar, Kızılbaş korkusundan Dağıstan ile Çerkes arasına savuşarak, servetsiz ve serserice dolaşan «eski Şirvan Sultanları'ndan Bürhân oğlu *Ebûbekir Mîrzâ*, Şirvan askerleri kalıntısı soyundan *Lezgi* ve *Karabörk*(lü) (Karapapak) *Tâifesi*'nden iki-üç bin kişiyi başına dererek, o vilâyetin sınırlarına taarruz ettiler. Öte yandan *Osmanlı Khundkârı*'na da adam gönderip, yardım diliyerek; Osmanlılar'ın yardımıyle Şirvan Vilâyeti'ni elegeçirdikten sonra, Pâdişah'ın mülâzimleri arasına gireceğini anlattı. Bu arada, *birtakımı da, bütün Şirvan ahalisi adına İstanbul'a gidip*, mezheb birliğinden bahsile, Kızılbaş zulüm ve saldırışından yakınarak, dertyandılar. Bunun üzerine *Sultan Murad* da, atalarının sözverip andettiği barışı bozarak, Azerbaycan ile Şirvan'ı fethe karar verdi»(34).

Şirvanlılar'ın 1577 ilkbaharındaki ayaklanmaları, Kırım Hanlığı yoluyla İstanbul'da haber alınmış olduğundan, (Pasın Sancakbeği) *Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ*'den gelen bilgileri de tahkik için, 10 Haziran 1577 de Erzurum ve Van Beğlerbeğileri'ne gönderilen hükümde, bütün bu haberlerin, «sıhhati ve hakikati üzere tamâm ma'lûm edindikten sonra, mufassalen yazup arzey»lemesi buyuruluyordu(35). Şirvanlılar'ın 1577 ilkbaharındaki ayaklanmalarının, iki Safîli kaynağında gördüğümüz gibi olmayıp; Gilân ile Hazar Denizi doğusundaki *Yaka-Türkmenı* gibi Sünnî isyanında Demirkapı, Tabasaran, Kaytak ve Komuk gibi Dağıstan halkı ve Beğlerinin de Şirvanlı mezhebdaşlarıyla işbirliği edip; Aras Han'ın yenilmesinden sonra elden çıkan Şirvan'ı zabtetmek üzere Kazvin'den Avarlı Şamkhal başbuğluğunda gönderilen bir orduyu da, Mayıs 1577 ortalarından önce bozup, Kür suyu soluna hâkim oldukları, Şirvan'dan Kırım Hanı'na gelen adamlardan öğrenilmiştir. Ebûbekir Mîrzâ'nın kaynatası Kırım Hanı *Devlet Gerey Han*'dan alınan mektuba göre, bu haberler,

(33) Ahsenü't-Tevârîh, s. 490-491.

(34) Âlem-Ârâ, s. 167.

(35) Mühimme, XXX. 610 (Erzurum Beğlerbeğisi'ne), 611 (Van Beğlerbeğisi'ne), tarihi: 23 Rebi'ülevvel 985.

10 Haziran 1577 de Erzurum'a gönderilen hükümde, şöyle özetleniyordu:

«*Cenâb-i Emâret-meâb* (Devlet Gerey) *Khan* mektûb gönderüp, kendüye *Şirvan*'dan âdem gelüp: *Şâh* (II. İsmâil), karındaşları ile ceng ü cidâl üzere olup, ahvâlleri perişân olmağla; *ahâlî-i Gîlân* ve (Temür'ün Anadolu'nun Marmara ile Ege kıyılarından götürdüğü gemiciler olduğu için «Yaka-Türkmanı» denilen Horasan'ın Hazar denizi kıyılarındaki) *Türkman* ve bilcümle 'umûmen *Sünnîler* zuhûr etmekle; *Şirvan*'da vâli olan (Rumlu) *Aras Khan*, Şirvan'da Müselmânlar'dan ve sâir ahâlisinden khavf ü ihtirâz üzere olmağla, *Kür-Suyu* havâlisinde at-arkasında olup; oğlu *Dedekhan Mirzâ*'yı (doğrusu: Mirzâ Dedekhan'ı) (Vilâyet merkezi) *Şamakhı*'da yerine koyup gitdikde, ahâlî-i Şirvan, mezbûr Dedekhan'ı beş yüz mıkdârı tevâbi'i ile katl-eyledükleri (haberi), Aras Khan'a vâsıl oldukda, bir cânibe kaçup, nâbedîd olup;»

«*Şirvan*'da olan (asker) Kızılbaşlar tamâmen katl-olunup, sekiz-dokuz bin mıkdârı Melâhide'yi kılıçdan geçürdüklerinden sonra; (Aşağı ve Yukarı) *Tabasarân Ümerâsından Kaazı Beğ* ve (kardeşi) *Ma'sûm Beğ* ve Ebûbekir Mîrzâ'nun güyegüsü *İbrâhîm Beğ* ile, sâir ümerâ ve a'yânından cemm-i-kesîr; ve *Kaytakh Beğleri*'nden *Usumı Beg* ve *Komuk* (metin: قمق) Beğleri'nden *Yâr-Ahmed* ve etrâfında olan Ümera-i İslâm'dan kim var ise, cümlesi zuhûr edüp, 'asker ile Şirvan cânibine yörüyüp; Şirvan'a tâbi' *Kevanân* كوانان nâm mevzi'de cem' olup, anda olan Melâhide'yi dahı kırup; ve *Demirkapu*'nun (Derbend'-in) dahı ahâlîsi gulüvvedüp, (İranlı) hâkimi olan *Çırak Khalîfe*'yi tutup, katl-edüp; ehl ü 'ıyâlini hıfzeylemişler.»

«*Vilâyet-i Şirvan*'un bu (ve)chile haberi *Şâh*'a vâsıl oldukda, beş bin mıkdârı askerle (Hayder Mîrzâ'yı katleden Avarlı) *Şamkhal* nâm *Sultân*'ı (Sancakbeği'ni), Şirvan üzerine irsâl edüp; mezkûr Şamkhal, *Kür-Suyu*'nu geçdüğü gibi(36), Şirvan'da olan *Ümerâ-i İslâm* ve sâir

(36) Şirvanlı Seyyid Yahya'nın yaydığı Nakşbendiliğin Khalvetî tarikati, Şirvanşahlar Ülkesinde Sünnîliğin güç kazanıp; Şi'îliğin hiçbir zaman yerli halk tarafından benimsenmemesine tesir etmiştir. Bunun gibi, Khalvetîliği eski Akkoyunlu yurdu «Diyârbekir Vilâyeti»nde yayan Şeyh İbrahim Gülşenî'nin «Gülşenî» tarikatı da, I. Şah İsmâil'in zulüm ve istilâsına rağmen bu bölgede, (birkaç «Karakoyunlu Türkman» köyünden başka) tutunamamıştır. Şirvan ile Aran/Gence-Karabağ'ı ayıran «*Kür-Suyu*», öteden beri olduğu gibi, bugün de solunda Sünnîlik ile sağındaki Şi'îlik bölgelerini ayırmaktadır. Belgemizde, 1577 de de durumun böyle olduğu, belirtilmiş oluyor.

Sünnîler, Şamkhal'un ardından alup Kür-Suyu'n geçidin kat'edükleriden sonra, biinâyet(ullâh), Şamkhal ile gelen *Melâhide*'yi kılıçtan geçirüp; mezkûr Şamkhal, beş-altı nefer kimesne ile *Gürcü* (Kakhet) cânibine kaçup, khalâs olmuş.»

«Ba'dehu, (Şirvanşahların güveğisi) müşârün-ileyh *İbrâhîm Beg*, *Komuk* قومق Beğleri'nden *Yâr-Ahmed Beg'i* Demirkapu'ya nasbedüp; kendü, *Tabasarân* ahâlisi ve *Şirvan* halkı ile Kür-Suyu üzerinde, hıfz ü hirâset üzere olup; Melâhide ve Revâfızdan tamâmen Vilâyet-i Şirvan'ı pâk ve tathîr edüp, zabt-eyleyüp; ve mûmâ-ileyh *Devlet Gerey Han* dâmetü me'âliyehunun bilfi'il yanında olan (Şirvanşahlı II. Halilullah'ın oğlu olup, 1554 Nahçıvan Seferi'nde Kefe'den Yeniçeri ve toplarla Şirvan'ı kurtarmaya gönderilmiş iken, muvaffak olamadığını gördüğümüz) *Kaasım Beg*'(in) oğullarından *Ebûbekir Mîrzâ*'yı, ahâlî-i Şirvan, babası yerine hâkim olmasın taleb eyledüklerin bildürmüş»(37).

Sonradan, Şirvanlılar'ın resmen İstanbul'a Elçiler gönderip, yardım diledikleri de, resmî Safîlî tarihinden anlaşılıyor(38).

Gürcü kaynağı da, Şâh Tahmasb'ın sağlığında *Kartli* (Tiflis) *Ülkesi* krallığına tayin edilen Bagratlı mühtedi *Davud Han*'ın; Alamut (Kahkaha) Kalesinde mahbus bulunan ağabeğisi *Svimon* (Simayun)un, II. Şah İsmail tarafından çıkarttırılarak, 1576 da bütün Kartli Yurdu'na (Tiflis ve Göri'ye) Kıral tayin edilmesi üzerine, Tiflis'te oturan *Davud Han*'ın, ayni 1576 yılında Osmanlı Pâdişahı «*Khuant-kar*'a bir Elçi gönderüp, yardımını diledi»ğini(39), bildiriyor. II. Bölüm'ümüzde, *I. Sultan Selîm*'e itaatnâmelerini gönderen Doğu-Gürcistan/Kartli Kıralı ile, Atabekli Hâkimlerinin durumunu görmüştük. Amasya Barışı'nda, Doğu-Gürcistan'daki Osmanlı hukuku, Safîlîler lehine neticelenmişti. Fakat, Batı-Gürcistan (Dadyan, Megrel, Açıkbaş/İmeret) gibi, Göri-Tiflis/Kartli ile Kakhet (Zegem) Gürcü Beğlikleri de, Osmanlı hâkimiyetine girmeyi, İranınkine tercih ediyor ve her fırsatta İstanbuldan yardım diliyorlardı. 1578 yazında Erzurum'a gelen Çukursa'ad/Revan Beğlerbeğisi Tokmak Han Elçisi'nin, Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın koca bir ordu ile nereye yürümekte olduğunu sorması sırasında, Erzurum Beğlerbeğisi *Behrâm Paşa*

(37) Mühimme, XXX, 610 (23 Rebî'ülevvel 985). Erzurum Beğlerbeğisi'ne.
(38) Âlem-Ârâ, s. 167.
(39) Anonim Gürcü Kroniki, s. 11-12.

ağzından şöyle bir yazı ile cevap verilerek, *Doğu-Gürcistan'ın da öteden beri Osmanlılar'a bağlılığı* belirtiliyordu:

Serdar Lala Paşa, «*Vilâyet-i Gürcistân*'un feth ü teskhiri niyyetine bu cânibi teşrîf buyurup; 'akablerince, Sâhib-Kırân-i zamân» olan Pâdişâhımız «*Sultân Murâd* Hazretleri dahı bu niyyet-i sa'îdeye 'âzim ü câzim idükleri mukarrer bulup.» Böylece hedefin, «*kılâ'-i Gürcistân* olduğu *mâ-tekaddemden mülhakaat-i Memâlik-i Pâdişâh-i Cihân idügü*, Meliklerinün ellerindeki Berâtlarından ma'lûm; ve ol cânibe (İran'a) âşnâlıkları, mücerred müdârâ semti idügü mefhûmdur. Pes anların gibi dost-rû ve düşmen-khû, dini ayru mel'ûnlara müteveccih olan 'Asâkir-i İslâm» tarafına düşmanlığa ve bu gibi «Küffâr» takımına yardıma sakın yeltenmiyesiniz(40).

Babasının hazinelerini bol bol harcayıp ordular toplıyan Şah'ın, Osmanlı topraklarına saldıracağı haberi, 1576 Aralık başlarında İstanbul'a yetişmişti. Osmanlı Devleti ,bir İran saldırışına karşı ilk çare olarak, doğu sınırındaki Erzurum, Van, Şehrizor, Bağdad ve Basra Beğlerbeğilikleri gibi bütün Vilâyetlere ve hattâ Şam Beğlerbeğisine, 22 Aralık 1576 tarihinde gönderdiği hükümlerde, askerin silâh ve donatımı ile kalelerin tahkim gereklerinin ikmalini, hazırlıklı olmayı ve bir tecavüz karşısında İran içlerine girerek yağma ve yıkıma geçilmesi, şöyle bildiriliyordu: «*Âstân-i Sa'âdet-âşyânıma gelen câsûslar*: *Yukaru-Cânib*, nev'an hareket üzere oldu; muttasıl askerin cem' ve yat u yarağın hâzır ve müheyyâ etdirüp, *Memâlik-i Mahrûse*'mden bir mahalle, belki ekser-i ihtimâl *Bağdad*'a düşmek fikrinde oldukların haber vermeğin; a'dây-i bed-reyün mekr ü hîlelerinden gaflet olunmak câiz değüldür.» Bütün Eyâletinizdeki silâh, cephane ve askerleri, «yerlü yerinde hâzır ü müheyyâ etdirüp; ve Kul-Tâifesi'nden kimesneyi hâricde komayup, cümleten ta'yin olundukları Kal'aya getürdüp;... ve Kılâ'un divârların ta'mîr ve handak ve top yerlerin tathîr etdirüp», «bütün âlât-i harb ü kıtâl ve edevât ü ceng ü cidâl ile müheyyâ vü hâzır ve ol taraflara nâzır olasın ki»; eğer bir hareketleri olursa, hem «bir mahalle bir zarar erişdürmemek», hem de «*Yukaru-Cânib*'lere müte'allik yerlere segirdim (akın) salup; memleket ü vilâyetin, bir vechile gaaret ü hasâret eyliyesin ki, başı kayusuna düşüp; *Memâlik-i Mahrûse*'me ta'arruzuna mecâli kalmaya»(41).

(40) Nusretnâme, y. 55a-b.

(41) Mühimme, XXIX. 76 (1 Şevvâl 984). B. Kütükoğlu, bu çok mühim belgeyi, ne yazık ki görememiştir.

Bu sırada II. Şah İsmâil'in taarruzundan en çok, onun şehzâdeliği sırasında 1552 deki Erzurum'a saldırışı hâtırlanarak, buradaki kalenin ve tahkimatının yetersizliğinden kaygılanma başlamıştı. Bu yüzden, 22 Aralık 1576 tarihli Hüküm üzerine, Erzurum Kalesi'nin yeniden bir surla tahkimi ihtiyacı İstanbul'a arzedilmiş. Buna verilen cevaptan sonra, 12 Nisan 1577 de gelen emirde: «*Erzurum Varuşu*'nun etrâfına tapyalar binâ etdür»mek üzere İstanbul'dan «dört nefer üstâd gönderilmiş» olduğu; bunların, «Emr-i sâbık mûcebince, binâsı ferman olunan tapyalara istihdâm» edilmeleri(42) bildiriliyordu.

Yine Erzurum, Van, Diyarbekir, Şehrizor, Bağdad Beğlerbeğiliklerine 17 Nisan 1577 de İstanbul'dan gönderilen hükümde, İran'a yalnız gerçek bezirgânların gidip gelmesine müsaade edilerek, yasak hususlar şöyle bildiriliyordu: «*Beğlerbeğiliği*'ne müte'allik olan '*Asâkir* (tımarlı sipahi)» ile ve silâhlarla hâzır ve âmâde olup; *Yukaru-Cânib*'e âlet-i harb ve at ve gümüş ve kalay ve guruş ve bakır göndürmeyüp, onğat vechile hıfz-eyliyesin» diye yazılan eski Emir te'kid olunuyor; ve «sahîh bâzirgân olan kimesneden gayri, (Erdebil Tekye

(42) Mühimme, XXX. 51 (23 Muharrem 985). 7 Mayıs 1577 (18 Safer 985) de Erzurum Beğlerbeğisi'ne yazılan hükümde (Mühimme, XXX. 312), Erzurum'un tahkimi için geniş izahat vardır: «Bundan akdem *Erzurum Kal'ası*'nun etrâfında tabyalar binâ etdirüp ve handakı kazılup ve yüzleme kiremid olmak, Emrim olmuşdu. Elhâletü hâzihi, Südde-i-Sa'âdet'üme mektûb gönderüp: *Handakın cümlesi*, tahmin-i sahîh ile tahmîn etdürüldükde 7000 zirâ' mıkdârı handak, Varuş'u tamâm ihâta edüp; ve devri râst ve top olmayup, bir mıkdârı devreden taşra düşüp ve meterise kaabil etrâfına nesne konulmayup; etrâfdan gelecek Beğler ve zu'amâ ve sipâh tâifesi gelince, bizzât bir(er) koldan mübâşeret olunup, bervech-i isti'câl, kazdırılmak üzeredür... Ve Tabya'dan dahı birer kat yüzleme kiremid ile olmağa mübâşeret olursa, iki yıl mıkdârı zamâna değin kiremidin tahsîli mümkin olmayup; ammâ taş ile binâ olunmak mümkindür», denilerek, hendeğin eni, derinliği ve kireç ihtiyacı gibi hususlar da anlatılmıştır. 14 Haziran 1577 (27 Rebî'ülevvel 985) te gönderilen bir hükümde ise (Mühimme, XXX. 593), «*Erzurum Kal'ası'nın Varuşu binâsı*»nın «mu'accelen itmâma erişdir»ilmesinin «ehemm-i mühimmâtdan» olduğu, bildiriliyordu. 1 Temmuz 1577 (14 Rebî'ülâhir 985)'te yazılan hükümde de (Mühimme, XXX. 751), «*Erzurum Kal'asının Varuşu* etrâfına binâ olunacak *Hisâr* (Dışkale) içün cem' olan askere ve neccâr ve ırgada, etrâfda bulunan yerlerden zahîre tedârük olunup; ve kurâ halkından, her on hâneden bir hâne çıkarılup, *imeci tarîkile* benevbet», hem zahire satmak ve tedarik etmek, hem de «benevbet *Hisâr binâsında istihdâm* eyle»mesi Beğlerbeğine buyurulmuştu. Bütün bunlar, II. İsmâil'in, saldırışı ihtimaline karşı: Ardahan-Keğı, Hınıs-Şabınkarahisar ve Batum aralarındaki Sancakları içerisine alan İran sınırındaki *Erzurum Eyâleti*'nin merkezini korumak için, asker ve halkın elbirliği ile tahkimatta çalıştırılmasının nasıl gerekli görülüp, işin ciddî tutulduğunu gösterir.

ve Türbelerine «adak» adıyla mal ve para taşıyan) nüzûrcudan ve sâir *Yukaru-Cânib*'e 'alâka eder (Osmanlı teba'ası Kızılbaşlar gibi) kimesneler gitmesinden ihtiyât edüp; basiret üzere olasın.» Eğer, bu «zikrolunan husûslardan nesne gitdüğü mesmû'-i şerifüm ola, kimesnenün 'uzri makbûl olmaz»(43).

II. İsmail'in, İran sınırları içindeki Sünniler'in ayaklanmasına yolaçan davranışları; Osmanlıların sınırboylarındaki Kürt Beğleri'ni, «istimâlet»le kendisine çekerek, Kalelerini ve oymaklarını İran'a bağlamak üzere öteye geçme hâdiselerini çoğaltması; 1577 yazında Zengân'da bir Osmanlı bezirgân kervanının vurulması ve sahiplerinden çoğunun öldürülerek mallarının yağmasını sormaya gönderilen Erzurum Çavuşlarının hapsiyle, tahammül bardağını taşırdı. Ordu toplama hazırlığı hedefinin de, İstanbulca casuslardan öğrenildiğine, yukarıda işaret edildi. Osmanlı Ülkesindeki «Ekrâd'dan ve gayriden varup itâ'at edenlere (Şâh, çok) ri'âyet etmekle, (sınırboyundaki Gilân beği) *Çekenî* (Kürt aşiretinden) *Kaasım*, *Şâh*'a varup; ve sâireden dahı ol cânibe varanlara istimâlet etmekle, bâis-i fitne vü fesâd olduğu»(44), 2 Kasım 1577 de İstanbul'dan Sınırboyu Beğlerine bildiriliyordu. *İmâdiyye Sancakbeği* Kubâd'ın kardeşi *Behrâm Beğ*'in, 1577 güzünde 40 adamıyla kaçarak *Tebriz*'e varıp saygı ile karşılanması ve oradan *Kazvin*'de Şâh'a giderek apaçık bir riayet görmesi(45), Osmanlı sınırları güvenini bozduğundan, karşı tedbirler alınmasına sebep oldu. 2 ve 19 Kasım 1577 tarihlerinde: *Van*, *Şehrizol* ve *Bağdad Beğlerbeğileri* ile bunların sancaklarındaki Ocaklı-Beğlere gönderilen hükümlerde, İran'dan beriye geçmek istiyen Beğler'e ocaklık ve dirlikler verileceğinin kendilerine usulünce duyurulması ve gelmelerinin teşvik edilerek, yardımcı olunması buyuruluyordu. Bu arada, *Çaldıran*'dan, eski Bitlis ocaklı beğleri vârisi Roşekili Şeref oğlu *Şemseddin* (babası Nahçıvan Hanı idi) *Beğ*'e, ataları yurdu Bitlis'in verileceği; *Lûristân* Beğleri'nden *Rüstem* ile öteki Sünnî Beğler'e de, İrandan yüzçevirip, Osmanlılara geçmeleri teklifleri yollandı(46). Artık 1577 Kasım başlarında Osmanlılar, İran'la savaşa karar vermiş ve 1578 İlkbaharında İstanbul'dan bir Serdarla orduyu yürütme hazırlığnı düşünüyordu.

---

(43) Mühimme, XXX. 92 (28 Muharrem 985).

(44) Mühimme, XXXII. 67 (20 Şa'bân 985).

(45) Nusretnâme, y. 9a; B. Kütükoğlu (s. 19-20, Not 69-71 deki Mühimme kayitleri).

(46) Mühimme, XXXII. 69 (20 Şa'bân 985); 77 (8 Ramazân 985); XXXII. 659 (7 Ramazân 985).

B) Dünyanın en büyük İmparatorluğu Osmanlı Devleti'nin, Hazar denizine hâkim olmak isteği ile Safîli İran üzerine sefer hazırlığı, II. Şah İsmâil'in ölümü üzerine İran'da Saltanat Nâipliği, karşılıklı sınır akınları.

III. Murad tahta çıktığı sırada, Osmanlı Devleti dünyanın rakipsiz en büyük imparatorluğu idi. «Muhteşem» Kanunî Sultan Süleyman'dan sonra da yükselme çağı sürüp gelmişti. 1567-1569 de *Yemen*, 1570-1571 de *Kıbrıs*, 1574 te *Tunus* fethi tamamlanmıştı. Osmanlılar'ın «Hind Donanması», 1569 yazında (İndonezya'daki Sumatra) «*Açe Sultânlığı*»na yardım elini uzatmıştı. 1569 da Kefe Sancakbeği idaresinde yaptırılan ve türlü sebeplerle başarılamayan *Ten-İtil* (Don-Volga) *Kanalı*'nı açma teşebbüsü ile, Azak-Astarkan ticaret yolunun açılması uğruna girişilen «*Ejderhan Seferi*»nden sonra, Ortaasya ve Kazan Türkleri Hac ve ticaret yollarının Astarkan üzerinden Azak'a gelmesi için, *Moskoflar*'ı zorlamak isteğiyle, Kırım Hanı *I. Devlet Gerey*'e (1551-1577), Rus başkendine akın yapma izni verilmişti.

1571 yazında, 30 bin atlı ve 6 bin tüfekli yaya rusun koruduğu *Moskova*'yı ve *Kermel* (Kremlin) Sarayı ile hazinesini yakıp; sonra da, «*on sekiz gün* vilâyet tahrîb ve gaaret kılınup», yüzbin esirle dönülen Moskova «gazây-i garrâsı» ile(47), *I. Devlet Gerey Han*, haklı olarak «*Takht-Algan*» (Rusların Paytahtını alan) unvanıyla anılıyordu.

22 Aralık 1574 te 29 yaşında tahta çıkan *III. Sultan Murad* çağında da, hâkimiyet yolunda ilerleme bekleniyordu. Genç Pâdişah, dedesi Kanunî'nin son ve babası II. Selim'in sekiz yıllık saltanatı boyunca biricik Başveziri çok görgülü ve basiretli *Sokollu Uzun-Mehmed Paşa*'yı işbaşında bırakmıştı. Gerek II. İsmail'in Osmanlıların doğu sınırlarındaki Kürt Beğler'ni kendi tarafına çekmesi ve İran'daki Sünniler'in Osmanlılar'dan yardım dilemesi gibi artık kaçınılmaz görünen «*Doğu Seferleri*» için Osmanlıların, batıyı güven altına almak isteğini gözetmeleri, gerekse *Avusturya İmparatorluğu*'nun kendi dileği ve müracaati üzerine, 1 Ocak 1577 de Viyana ile sekiz

---

(47) Mühimme, XVI. 26 (17 Cumâdelûlâ 979/17 Ekim 1571), Kırım Hanı Devlet Gerey Han'ın Moskova Seferi/«Takht-Algan Zaferi»ni bildiren mektubuna karşılık, tebrik için yazılan «Nâme-i Hümâyûn»,

yıllık bir barış imzalanmış; müddeti biten sulh yenilenmişti. Rus, Avusturya, hattâ İsveç nâmzedlerine rağmen, İstanbul'a bağlı *Erdel/Transilvanya Beği İstefan Batory*, 30 Temmuz 1577 Osmanlı-Lehistan Barışı'na göre Polonya Kıralı seçtirilerek; hem Erdel-Lehistan birliği Osmanlıları metbu tanımış, yıllık harâca bağlanmış ve böylece Osmanlı nüfuzu Baltık denizine ulaşmıştı; hem de, Osmanlı tâbii bu yeni Lehistan Kıralı, *Moskof Çarlığı*'nın Polonya'dan kopardığı yerlerin çoğunu geri almaya girişerek, Ruslar'a darbeler indiriyordu. «Uzakbatı» daki *Fâs Sultanlığı* da, *Portekizliler*'in beli kırılarak ve Kıralları öldürülerek, 4 Ağustos 1578 «*Vâdiyüsseyl Zaferi*» ile İstanbul'a bağlanacaktır. Mısır, Habeşeli, Libya, Tunus, Cezayir ve Fâs ile artık güneyi Sudan ve Ulu-Çöl'e dayanan Afrika'da, Osmanlılar için fethedilecek yer kalmamış; tabiî sınırlara varılmıştır.

XVI. Yüzyıl dünyasında en büyük kudret, şevket ve eşsiz bir adâletle yükselmenin doruğuna varan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1577 yılında artık kuzeyinde, batısında ve güneyinde uğraşılacak bir düşmanı ve tamah edilerek alınması gereken bir toprak kalmamıştı. Böyle iken, bu koca ve ulu cihan imparatorluğunun doğu komşusu İran'da *II. Şah İsmail*'in gördüğümüz davranışları, artık 1555 Amasya Barışı'nı daha 1576 güzünde bozmaya başlamış, Anadolu'daki «Kızılbaş» vatandaşları da ifsad ederek; *Dağıstan, Şirvan* ve *Gilân* ile *Yaka-Türkmanı* gibi İran sınırları içindeki Sünnîlerin *İslâm Halifesi* ve cihanın en büyük ve âdil Pâdişah ndan yardım dilemelerine vesileler vermesi; ayrıca öteden beri Özbek ve Horezm Hanlıklarının ve daha doğularındaki Türklerin, Hazar Denizi-Karadeniz yolunun açılması için İstanbul'a sık sık müracaatlerinin iyi bir sonuca erdirilmesi gibi sebepler, Osmanlı Devletini, daha II. Şah İsmal'in bir süikadle ölümünden az önce, *İran'a savaş açma*'ya karar verdirdi.

Bir yıl, üç ay ve iki günlük kanlı ve düzensiz bir saltanattan sonra *II. Şah İsmail*'in, mâhiyeti gizli kalan bir süikasd sonunda, 24 Kasım 1577 de *Kazvin*'de Helvacıoğlu Hasan Beğ adlı bir dostunun konağında seher vakti ölmesi(48), 1577 ilkbaharından beri Erzurum, Şehrizor

(48) Ahsenü't-Tevârîh, s. 495. Rumlu Hasan Beg'e göre, Şâh'a «fil-beyni» yedirildiğinden öldüğü söylenirse de, Alamut'taki mahbusluğunda alıştığı «tiryâk»tan sıksık «kulunç» gelmesi yüzünden ölmüştür. Şerefnâme (II. 254) de işin daha gerçeği, şöyle belirtiliyor: II. İsmail, «hükûmet işlerinde tecrübesiz»di. «Atalarının tuttuğu yola aykırı giderek: *Hz. Ebûbekir, Ömer, Osman* ile '*Âişe-i Sıddıka* ve (Cennet muştulanan 10 Sahâbe) '*Aşere-i-Mübeşşere*'ye karşı, aşırı Kızılbaşların törenle

ve Bağdad'daki Osmanlı müdafaa hazırlığından(49) sonra, Kasım başlarındaki savaş kararının, «*Serhad Ümerâsı*»na duyurulmasına yolaçtı. 31 Aralık 1577 günü bu Beğlere gönderilen hükümde, ölen Şâh İsmail'in, atası çağında yapılan barışa riayet etmediği ve İstanbul'a Elçi göndermediği de anılarak; onun, «*rafzı ikhtiyâr*» ederek, Osmanlı'dan İran'a sığınan *Kürt Beğleri*'ne sancaklık ülkeler verdiği ve böylece barışı bozduğundan, ölmeden «tedârüki husûsu içün mukaddemâ serhadde» İstanbul'dan bir mıkdar Yeniçeri gönderildiği, öteki asker de gönderilecekken onun ölüm haberi alındığı belirtildikten sonra, şunlar buyuruluyor: "*Melâhide*, hükûmete kimesneyi nasbeylemeden ve ayaklanmadan», Beğlerbeğiliğindeki çeri ile, İran'dan alınabilecek yerleri zabtedip, alınamıyanların da tahribi ve Kızılbaşların kılıçtan geçirilerek mallarının yağması; fakat savaşa katılmayan «re'âyâ» takımına aslâ dokunulmaması(50). Ayrıca, 1555 Barışına göre Osmanlılar'ın Van Eyaleti'ne bağlı iken Şah İsmail'in, ifsad ile İran'a bağladığı *Salmas* ve *Urumi* (Ürmiye) Sancaklarının istirdadı için de, Hakârî Hâkimi Zeynel ve Bıradost Beği Hasan Beğler'e de, 31 Aralık 1577 de birer hüküm gönderildi(51). Artık böylece, 1578 yılına girilirken, Osmanlılar fi'len sınır akınları ile İran savaşına başlamış bulunuyordu.

Bu sırada *Kazvin*'de, Safîli saltanatının devamı ve İran birliğinin bozulmaması için büyük bir dikkat ve hazırlıkla, çalışılıyordu. II. İsmail'in ölümü üzerine, onun kızkardeşi *Perikhan Begüm*, (1577 ilkbaharında Şirvan'da bozulup Gürcü'ye kaşmışken Kazvin'e dönen) *Avarlı Şamkhal Çerkes Sultan*, Türkman'dan Musullu oymağından Tebriz Vâlisi *Emîr Han*, Ustaçalu'dan Erdebil Beğlerbeğisi *Peyre-*

söğüp saymalarını yasak ederek, Sünnî-Şi'î takımlarının çekişmelerini ve mücadelesini kaldırmak ve herkesi mezhebinde serbest bırakmak istemişti.» Fakat, Kızılbaşlar aşırı mutaassıp olduklarından, bu tutumdan dolayı Şâh İsmil'den yüzçevirmiş, «hattâ ilk fırsatta bir süikast yapmayı kurmuşlardı ki, hemşiresi *Perikhan Hanım* da, böyle düşünen Kızılbaşlarla el ve işbirliği yapmıştı.»

(49) Mühimme, XXX. 91. 321, 324 (18 Safer 985/8 Mayıs 1577). Bunlarda: 500 Silâhdar'ın, Ağaları Behram Ağa ile Bağdad'a; Sağ-Ulûfeciler Başı Rıdvân ile bütün «Bölük Efrâdı»nın da, Şehrizol muhafazasına gönderilmeleri bildirilmiştir.

(50) Mühimme, XXXII. 80, 81; 53 Sancakbeği'ne hüküm, Mühimme, XXXII. 84 (20 Şevvâl 985); XXXIII. 139 (2 Zilka'de 985/11 Ocak 1578). B. Kütükoğlu (s. 21), 20 Şevvâl 985 karşılığında «2 Ocak 1578» göstermekle (31 Aralık 1577 olacak), yanılmıştır.

(51) Mühimme, XXXII. 81, 82.

Mehmed Hın, Şamlu'dan *Hüseyin Hın*, Tekelü Şerefeddin oymağından *Müseyyib Han*, Avşarlu'dan *Korçubaşı Kulu Beğ*, Dulkadırlu'dan Yüce-Divân Mühürdârı *Şâhrukh Halife*, Rumlu'dan *Kör-Hüseyinkulu Halife*'-den kurulu 8 kişilik bir heyetin yardımıyla, «Nâibe» olarak, Kazvin'i ve ülkeyi ikibuçuk ay idare etti(52). «*Divânkhane Hey'eti*» denilen ve Nâibe Perikhan Begüm'le dokuz kişiyi bulan bu İran saltanat takımı, Şah Tahmasb'ın, sağ kalan biricik oğlu gözleri görmeyen ve Herat'da bulunan *Mehmed Khudâbende Mîrzâ*'yı tahta geçirmeye karar vermişti. 17 Ekim 1577 de Herat'tan Dulkadırlu Boyunun Köroğlu oymağından Vâli Husrev Sultan'ın üç bin atlı ile Kazvin'e doğru uğurladığı Şehzâde, 13 Şubat 1578 Perşembe günü Kazvin'de «*Altın-Takht*»a oturtularak bi'at edildi. Gözleri iyi seçmeyen Isfahanlı fars *Mîrzâ-Selmân Câbirî* de, yeniden Başvezirliğe tayin edildi(53).

Dördüncü Safîli Şâhı olan *Mehmed Khudâbende* (1578-1587), Tahmasb'ın en büyük oğlu olup, Türkman Boyunun *Muslu* oymağından İsa Beğ'in kızkardeşinden 1531 de doğmuştu ve tahta çıkarken 48 yaşında idi. Birkaç gün sonra, II. İsmail'in oğlu sultan Şücâ' ve Nâibe Perikhan Begüm ile, onun dayısı Avarlı Şamkhal Çerkes Sultan öldürüldü. Tahmasb hazinesinden artakalanı, ilerigelen Beğlere, geçmiş dirliklerinden başka, birer-ikişer yıllıkları da ihsan edilerek, eritildi. Bu sırada, Osmanlı sınırında en güçlü başbuğ olarak Azerbaycan (Tebriz) Beğlerbeğisi bulunan *Türkman Emîr Han* ile adamlarına, «yedi bin tümen altın» verilmişti(54). Öldürülen Şamkhal'dan sonra yedi kişi kalan idareci Türkman Beğleri, aralarında anlaşarak, İran Elleri idaresini ve korunmasını paylaştılar. *Şâh Khudâbende*'de ise, göstermelik gibi, bir Padişahlık adı kalmıştı(55).

Artık Şi'î İran'ı, içeriden ve dışarıdan Sünnî Türkler hücum ederek, yıkmaya koyulmuşlardı. Daha II. İsmail, kardeşlerini yakalatıp idam ederken, «*Ürgenc*» (Khive) *Hanı* Din-Mehmed Han oğlu *Celâl Han*, 6-7 bin Nayman-Özbeki çerisiyle *Nesa* ve *Ebyurd* kesimlerinden *Horasan*'a girerek, yağma ve yıkımlara girişmiş; Kızılbaşlardan kimse karşısına çıkamadığından, *Cam* ilini de yağmalayıp dönerken, Meşhed Beğlerbeğisi (Akkoyunlu boyundan) *Pornaklu Murtazâ-Kulu Han*. askeriyle *Aşkabâd* yanında yetişince, yapılan savaşta öldürülmüştü.

(52) Şerefnâme, II. 255-256; Âlem-Ârâ, s. 160.

(53) Ahsenü't-Tevârih, s. 497-498, 502.

(54) Âlem-Ârâ, s. 162.

(55) Şerefnâme, II. 255-256.

Meşhed Beğlerbeğisi'nin bu muvaffakıyetini çekemiyen *Herat* Beğlerbeğisi *Şamlu Ali-Kulu Han*, bir bahane ile onunla döğüşmeye başlayınca, İran'ın kuzeydoğusu da, karışıklık içerisinde kalmıştı(56).

Daha Kkudâbende tahta geçmeden, İstanbulda İran ahvâli üzerine, şu haberler eldeedilmiştir: «zehr-âlûd bir terkib yiyüp» ölen II. İsmail'ın tahtına «kızkarındaşı *Perikhan* cülûs edüp; Hanlar'ı ve Sultânlar'ı ve Mîrzâlar'ı ve sâir leşger-i hezîmet-eseri, iki fırka olup. Bir bölük, *Şiraz* cânibinde olan Mehmed Khudâbende'nün *Mîrzâ Hamze* (doğrusu: Hamze Mîrzâ) nâm oğluna teveccüh edüp; bir bölüğü dahı Vilâyet-i *Kandehar*'da olan *Bedî'üzzamân* tarafına 'azimet edüp, Mülhid-i mezbûrun yerine Şâh etmek tedârükünde olup, mâbeynlerinde tefrika düşüp. Ve askerün güzidesi olan *Tekelü Tâifesi*, *Ustaçalu kavmı* ile birbirin katledüp, küllî ikhtilâlde»dirler(57).

İstanbul'dan 26 Ocak 1578 de Kırım Han'ı *Mehmed Gerey Han*'a gönderilen «*Nâme-i Hümâyûn*»da, İran'a açılan savaşın sebepleri, şöyle özetleniyordu: II. Şah İsmâil, «babası etdüğü 'ahd ü misâk üzerine sâbit-kadem olmayup»; tahta çıkışında da İstanbul'a «mektûb ve âdem göndermeyüp, izhâr-i hulûs etmedüğü» gibi, «bu cânibe tâbi' olan *Ekrâd Beğleri*'nden ve *Beğzâdeleri*'nden» birtakımı Kızılbaş olup, «Mülhid-i mezbûra varup ilticâ etmekle, küllî ri'âyet edüp, belki ba'zı sancak tarikile ölkeler verüp, nakz-i 'ahd etmek»(58). 1578 Gürcistan ve Şirvan'ın ilk fetih ve işgali üzerine, 1579 başlarında *Safîli Başveziri Mîrzâ-Selmân Câbirî* ile dokuz Vezirin imzalarıyla gelen 1555 Amasya Barışının yine devam ettirilmesi dileğini bildiren mektuba, Osmanlı Sadria'zamı *Sokollu Mehmed Paşa* ağzından verilen cevapta da, barışın bozulması ve üzerlerine savaş açılması sebepleri arasında, Kırım Hanı'na yazılanlardan başka, şunlar da sıralanıyordu: Pâdişahın «Ümerâ kullarından niçesini ıdlâl ve yanına cem'-edüp» barışı bozan II. İsmail zamanında, «ebnây-i sebilden niçe *Hüccâc ve tüccâr gaaret* olunup»; bunları «istikhbâr içün Van ve Erzurum kullarından *Çavuşlar* irsâl olundukda, *habs-edüp*; nakz-i 'ahd ile fitne

(56) Âlem-Ârâ, s. 164-166.

(57) Mühimme, XXXII. 128 (17 Zilka'de 985/26 Ocak 1578), Kırım Hanı'na «Nâme-i Hümâyûn».

(58) Mühimme, XXXII. 128. Gelibolulu Âli'nin duyduklarına göre, Şâh İsmail, gururundan İstanbul'a «Elçi göndermeğe istiğnâ eyledi; ve hâlâ tahniyyet anlarun cânibünden lâzımdur, deyü, tesâvî semtinde niçe sözler söyledi» (Nusretnâme, y. 8b).

ve fesâda mübâşeret eyledüğü, hadd-i tevâtüre erişüp»; sizler gibi İran'ın devlet-erleri'nce «çünki dostluk ri'âyetine müsâra'at olunmayup, ihmâl ve müsâheleyi dahı revâ gördüğünüz ecilden», bu savaş başlamıştır(59).

Osmanlılar'ın, III. Murad çağında İran'a savaş açmalarındaki ana gayenin, Hazar Denizi'ne donanma ile hâkim olarak, Türkistan'dan gelen Hac ve ticaret yollarını açmak olduğu, *Sadri'azam Sokollu Mehmed Paşa*'nın, Şirvan Serdarı Özdemiroğlu Osman Paşa'ya 30 Haziran 1579 da gönderdiği cevapta, şöyle belirtilmiştir: «Ve kitâb-i mişkin-nikaabınızda (Özdemiroğlu'nun Demirkapı'dan Kefe yoluyla İstanbul'a gönderdiği mektup'ta), *Demirkapu* (Derbend) bir nâdirü'l-vukuu' kal'a olup; şöyle ki, yiğirmi kıt'a mıkdârı kadırga yapılup, levâzım ve mühimmâtı cânibden (İstanbul'dan) irsâl olunursa, *Bahr*-i-*Kolzum* (Hazar Denizi) ve ana dâhil olan enhâr kenârlarında niçe vilâyetler fetholunup, kabza-i teshîre gelürdü, deyü iş'âr olunmuş. Fi'l-vâkı', *Vilâyet-i Şirvan fetholunmakdan garez ve maksûd dahı, kifâyet mıkdârı sefâyin-i nusrat-karâyin tedârük olunup, etrâfında olan memâlik, feth ü teshîr olunmakdur»* denilerek; her gemiye 60-70 kantar çivi gideceğinden ve gemiler de ancak «pelid ağacı»ndan yapılabildiğine göre, «ol vilâyetlere Gemiler yapılmağa pelid ağaçları bulunur mu? ve dağlar tetebbû' olunsa, demür ma'deni olur mu?»(60) denilerek, bu hususların araştırılarak bildirilmesi isteniyordu. *Sokollu*'nun ayni yılda ölümünden sonra, Osmanlılar'ın Hazar Denizinde bir donanma ile, bir de «*Bahr-i Kolzum Kapudanlığı*» kurması da, bu gaye içindi.

31 Aralık 1577 tarihinde *Bağdad, Şehrizol, Van* ve *Erzurum* Beğlerbeğilikleriyle buralardaki Sancakbeğleri ve Ocaklı-Beğler'e gönderilen hükümde, «*elleri erdüğü yere değin*» İran topraklarından zaptedilmesi, zaptedilemiyenlerin yağmalanıp yıkılması bildirildiğinden(61), 1578

(59) Münşeâtü's-Selâtîn, II. 276-278. Bu mühim belge de, B. Kütükoğlu'nun gözünden kaçmıştır.

(60) Mühimme, XXXVIII. 380 (5 Cumâdelûlâ 987); Safvet, «Hazar Denizinde Osmanlı Sancağı», TOEM. III. 860-861 (sene 1328/1912). Bu mektupta Osmanlıların bu savaştaki gayeleri hakkında Sokollu'nun ifadeleri, B. Kütükoğlu'nun gözünden kaçtığından, Derbend'den Buhara (Özbek)ya top ve tüfek gönderildiğini de (Münşeâtü's-Selâtîn, II. 166) unuttuğundan, onun eserinde (s. VII), F. Braudel'in «faraziye»sini «ta'mîk ve tahkîk edecek imkâna maalesef sâhib bulunmuyoruz», demesi, haksızdır.

(61) Mühimme, XXXII. 84 (21 Şevvâl 985): Van Eyâletinde 22, Şehrizor'da 29, Bağdad'da 4 Ocaklı Beğe; 85, Erzurum Beğlerbeğisine.

yılı ve kışında, Osmanlı akınları başlamıştı. Biz bunlardan, konumuzu ilgilendiren Aras kuzeyinde ve Erzurum Eyâleti serhaddindeki ilk Osmanlı akınını göreceğiz. 1578 Şubat ayında, Kars ile Ardahan üzerinden şimdiki «Arpaçay» ilçesinden ibaret *Zarşad* ile *Şüregel* gibi «Çukursa'da/Revan Hanlığı»na bağlı komşu bölgeye Osmanlıların yaptığı ilk akını, bir Osmanlı belgesi ile bir Safîlî ve bir Gürcü kaynağı aydınlatmaktadır.

Erzurum Beğlerbeğisi Behram Paşa'ya 31 Mart 1578 de yazılıp, altı gün sonra gönderilen bir hükümde, bu akın için Erzurum'dan gelen 'arzın özeti şöyle anılıyor: «*Pasın Sancağı Beği* (Dulkadırlu) *Mîrzâ-Ali*»ye, «bir mıkdâr asker koşulup; varup *Melâhide* ile ceng adüp doksan mıkdârı baş kesilüp. *Sohrân Halife*'nün ve *Kulaksız Veli* ve *Almas Beğ*'in başları, Âstâne-i-Sa'âdet'üme irsâl olunup; bu bâbda her ne 'arz ve i'lâm olunmuş ise, ma'lûm-i şerîfüm olmuşdur»(62). Rumlu Hasan Beğ'in eserinin sonunda, 13 Şubat 1578 de Khudâbende'nin tahta çıkışını müteakıp Zilhicce (Şubat) ayında geçmiş bir vak'a olarak ve Osmanlı akıncılarını yenilmiş göstererek, yöşle deniyor: «*Gulâm-i-Ali oğlu Mîrzâ Beğ*» gibi çok sayılan ve gururlu bir Beği, «*Erzurum Paşası*», yığdığı askerle *Şüregel*'e gönderdi. Bu «Ali Paşa» da, Beğlerbeğinin gelmesini beklemeden kargılı *yedi bin atlı* ile Şüregel'i yağmaya geldi. Bu sırada *Bayburtlu* (oymağından) *Karakhan Beğ*, buranın yardımına koşarak *dört bin atlı* ile cenge girdi. 50 kadar zayiat vererek kendi köyüne kadar çekilen Karakhan'ın çadırı yandı. 300 e yakınını Kızılbaşlar'ın kırdığı Osmanlılar'dan 400 e yakını da kardan kırıldığından, «Mîrzâ- Ali Beğ», perişan bir halde Erzurum'a doğru çekildi(63).

Bu akının «26 Şubat 1578» de yapıldığını bildiren Gürcü kaynağında, Osmanlı sınırındaki İranlıların pek hazırlıklı olup, tâbi «Gürcü» Beğlerini de çerileriyle birlikte elleri altında bulundurdukları şöyle belirtiliyor: (Tiflis yanındaki) Mukhran Bagratlı Beği Arçıl oğlu *Erekle Beğ* ile, Ahıska (Altunkale) Beği *Atabek Manuçar* (II. Manûçehr), (Şüregel Sancağı Beği) *Karakhan*'ın «*Urum* (Osmanlı)*lar*»a karşı, sınırı korumak üzere yardıma çağırışına uydular. «Biz (Gürcüler), *Zguder*'e (Arpaçay ilçe merkezi Zarşad'ın doğusundaki «Cedere» köyü'ne) girdik. 26 *Şubat Çarşamba* günü, 8000 Osmanlı, Kara-

(62) Mühimme, XXXII. 208 (11 Muharrem 986). B. Kütükoğlu'nun (s. 42) bu belgedeki «doksan mıkdârı baş»ı, «900 baş» göstermesi, bir zühuldür.

(63) Ahsenü't-Tevârîh, s. 504-505.

khan (çerisi) üzerine atıldı. Urumlar, geri çekilip pusuya yattılar ve ve onun on kadar adamını öldürdükten sonra, *Gori*'ye (Zarşad'ın güneyindeki «Keloğlan Türbesi»ne?) doğru dönüp, orayı ateşe verdiler ve *Zarışat*'ta mevzi aldılar. Karakhan da, 600 kişilik bir müfreze ile geri gelip Urumlar'ın üzerine atıldı ve Tanrı adına onları kılıçtan geçirdi; tam bir zafer kazandı. Silâhlar ile değerli eşyadan mürekkep, fevkalâde bir yağma eldeetti. (Atabek) Manuçar Beğ de dönüp, *Açgur* (Azgur)a gitti»(64).

12 Şubat 1578 de Erzurum, Van, Şehrizor, Bağdad ve Diyarbekir Beğlerbeğileri'ne gönderilen emirde, «*Melâhide, hükûmete kimesneyi nasbetmeden ve ayaklanmadan* (toparlanmadan)», durmadan memleketini yağmalayıp bozasınız diye buyurulduğu gibi; onlar da bize saldırabilir, bu yüzden Serdar'ın gelişine değin akın edilmemesi de bildirildi(65).

———o———

C) Doğu-Gürcistan ile Şirvan'ın Fethi (1578-1583):

1. Lala-Paşa Serdarlığı'ndaki hazırlıklar ve Çıldır Cengi ile Ahıska Atabeklik bölgesinin ve Tiflis/Kartli Eli'nin fethi (1578).

İstanbul'da İran üzerine savaşa karar verildiği sırada, Kanunî'nin son, II. Selim'in biricik ve III. Murad'ın da ilk ve dört yıllık Sadria'zamı olan *Sokollu Mehmed Paşa,* 72 yaşında bulunuyordu. 1566 Sigetvar Seferi dönüşünden sonra, ömrünü hep başkent İstanbul ve bazen kışları Pâdişâh'la birlikte Edirne'de geçiren Sokollu, hiçbir sefere çıkmadığı gibi, kaynatası II. Selim ile kaynı III. Murad'ın da, sefere çıkmamasına sebep olmuş; ikinci ve bazen üçüncü derecedeki liyakatsiz kişileri «Serdar» tayin ederek, böylece başkalarının parlak zaferlerle şöhret kazanıp, Sadârete lâyık görülmesini önlemeye

(64) Anonim Gürcü Kroniki, s. 16.

(65) Mühimme, XXXII. 139, 140, 141 (4 Zilhicce 985). Van Beğlerbeğisi Köse-Husrev Paşa'nın, Ocaklı Kürt Beğleri eliyle *Urumi* ile *Salmas*'ı geri alıp, *Khoy* kasabasını da fethi haberi, Mart 1578 başında İstanbul'a yetişmişti. Yine bu Van Eyaleti askerleri, «*Ağrı-Dağı*»ndaki «*Ulus*» Türkmanlarını da vurup yağmalamıştı (B. Kütükoğlu, s. 41-42 de anılan Mühimmeler).

çalışmıştır. Ayrıca, devletin en büyük vâlilik ve mevkilerine kendi yakın ve akrabalarını yerleştirerek, gerçek kabiliyet ve değerlere pek az ehemmiyet vermiştir(66). Dîvân'da İran üzerine sefer açılması görüşülürken, *Sokollu*'nun buna tarafdar olmadığı ve Kıbrıs Fâtihi *Üçüncüvezir Lala-Mustafa Paşa* ile, Yemen Fâtihlerinden *Dördüncüvezir Koca-Sinan Paşa* ve Tunus Fâtihi sayılan *Kaptan Uluc-Ali Paşa*'nın reyleriyle bunun kararlaştırıldığı(67), anlaşılıyor: İkincivezir Semiz-Ahmed Paşa'nın fikrinden bahsedilmiyor. Serdar tayini işi de, Lala Paşa ile Sinan Paşa'nın uyuşmaz rekabetleri yüzünden, her ikisinin birden İran cephesine tayini ile halledilir hale kondu. 1 Ocak 1578 (21 Şevvâl 985) günü 69 yaşındaki *Lala-Mustafa Paşa, Erzurum* üzerinden yürüyecek orduya; 57 yaşlarındaki *Koca-Sinan Paşa* da, *Bağdad* yönünden ilerliyecek orduya ayrı ayrı «Serdâr» tayin edilerek, emirlerine verilecek Yeniçeri ve Eyalet askerleri de belirtilerek, emirler yazıldı(68). *Kırım Hanı*'na da, kendi atlıları ve Kefe ile Azak Sancakları çerisi ile Dağıstan üzerinden varıp *Şirvan* ile *Karabağ*'a (Gence'ye) akın etmesi için, hazırlık görmesi hususunda, 26 Ocak 1578 de «Nâme-i Hümâyûn» gönderildi(69).

Yine 1 Ocak tarihinde Erzurum Beğlerbeğisi'ne yazılan hükümde, Keğı'daki demir ocağında «vâfir na'l kesdir»mesi için(70); Kakhet Kıralı «*Levend*» (Lewan) *Beğ*»e de, damadı «Şavşad Beği (Lağveş-Ahmed) vâsıtası ile» Osmanlılar'a itaatinizi bildiren mektubunuz alınıp, «bir hidmet düşer ise, Fermân-i 'Âlî-şâna intizâr üzereyüz» dediğiniz öğrenilmiştir; «Serhadde olan Beğlerbeğiler»imiz, İran'dan «elleri erdüğü yere degin zabtı mümkin olan vilâyetleri zabteyle»meye koyuluyorlar; sen de, «Erzurum Beğlerbeğisi»nden gelecek adama ve mektuba göre, kendi tarafından «hidmetde ve yoldaşlıklarda

(66) Bütün bunları, İsmail Hâmi Danişmend, çok doğru belirtmiştir (İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, II. 428-429; III. 46-49.

(67) Künhülahbâr, y. 299b-300b; Peçuyi, II. 36-38.

(68) XXXII. s. 9-10 (sıra konmamış); XXXIII. başına yapıştırılan ilk yapraktaki her iki Serdar ile sefere çıkacak sipahilerin, eyâlet ve sancaklarının adları yazılıdır (4 Zilka'de 985/12 Şubat 1578).

(69) Mühimme, XXXII. 128 (17 Zilka'de 985). Bunda, *Kefe Sancağı Beği Kaasım Beğ*'in de, Han'ın emrinde olduğu belirtiliyor ve ne kadar «darbezen» (top) ile tüfek gerekirse, acele bildiriniz ki vaktiyle gönderelim, deniyordu.

(70) Mühimme, XXXII. 35 (21 Şevvâl 985).

buluna»sın diye hüküm(71) gönderildi. 12 Şubatta: Ardahan Sancağı Beği ile Kaadısına ve Erzurum Beğlerbeği'ne, (Kür-Suyu üzerinde Ardahan-Tiflis arasında işletilmesi düşünülen üç «şayka» için) *«binâ olunacak gemilere kereste»* kestirilmesi(72); 28 Şubatta ise, *«Batum Sancağı Beği»*'ne de, (Faş/Riyon ırmağında işletilmede ve bu yolla Tiflis'e gönderilecek erzakın karayolunu kısaltmada kullanılacak) *«Gönye*'de *olan kayıklar, âlât ü esbâbile* hâzır ve müheyyâ *olmak»* için hüküm(73) gönderildi.

İstanbul'da ikibuçuk ay «Serdâr» unvanıyla hazırlıklar gören *Koca-Sinan Paşa*'nın, Yeniçeri takımları ve Eyalet askerlerinden kendi koluna ayrılanlar için, «askerin seçkini Lala-Paşa'aya, düşkünü bana verildi» yollu itirazları yüzünden, Bağdad Cephesi Serdarlığı kaldırılarak, kendisi de bu vazifeden azledildi; 17 Mart 1578 de, önceden Sinan Paşa koluna ayrılan eyalet askerinden: *Van, Şehrizor, Bağdad* ve *Basra* Beğlerbeğileri'nin kendi eyâletleri askeri ile komşu İran sınırını aşarak savaşmaları; *Rumeli* ve *Anadolu* Eyâletlerinden altışar Sancak ile *Halep, Karaman* (Konya), *Rum* (Sıvas), *Zülkadriyye* (Maraş), *Diyarbekir* ve *Erzurum* gibi (Van, Şehrizor/Musul ile, Ege kıyıları ve Kıbrıs dışındaki) bütün Anadolu Eyâletleri çerilerinden kurulu (100 bini biraz aşan) ordu ile *Serdâr Lala-Mustafa*'nın buyruğunda (Doğu-) «Gürcistân ve Şirvan fethi»ne memur edildi(74). Geçen yıl kuraklıktan Anadolu'da ve Kırım Hanlığı toprağında ekin mahsulü çok az alındığından, sefer ordusu için: *Tırabuzon* ve *Batum* (Gönye) ile *Kefe* iskelelerine Eflak-Boğdan'dan, Fırat'ta *Birecik* iskelesine de Mısır ve Kıbrıs'tan tahıl ve un; mekâri için, Arabistan'dan deve; *Kiğı* Demir-Ocakları'nda nal ve çivi kesimi ile top dökümü; *Gümüşhane*'de tüfek-kurşunu («fındık») yapımı ve *Erzurum*'da toplar için taşgülle yontumu ile, bütün kalelerin eksik ve gediklerinin giderilmesi; kara ve deniz taşıt işlerinin yoluna konulması gibi maddî hazırlıkların görülmesi uğurunda gereken emirler, yerlerine ulaştırıldı(75).

(71) Mühimme, XXXII. 90 (21 Şevvâl 985).

(72) Mühimme, XXXII. 142, 143 (4 Zilhicce 985). Kütükoğlu, Ardahan'da ırmakta işletilmek için yaptırılmak istenen bu gemi hükümlerini de görmemiştir.

(73) Mühimme, XXXII. 147 (20 Zilhicce 985).

(74) Mühimme, 188, 189, 199 (8 Muharrem 986); Nusretnâme, y. 3b, 57b; Künhülahbâr y. 300a; Peçuyî, II. 62-63.

(75) B. Kütükoğlu (s. 30-37), bu uğurdaki hükümlere işaret etmiştir.

Zarlı Hovhannes (s. 557), 1578-1579 yıllarındaki korkunç kıtlık sırasında halkın, çarık kemirip, kemik-unu yediklerini yazar.

İran'ın Osmanlı sınırındaki Beğ'lerini beriye çekmek için girişilen siyasî teşebbüsler de, 1578 kışı çıkmadan tesirini gösterdi. *Kakhet* Kıralı «Levend» Beğ (II. Lewan, 1520-1575, üç yıl önce öldüğünden, oğlu II. Aleksanır/İskender Han, 1575-1605, bu sırada hâkimdi) den başka, II. İsmail çağında *Nahçıvan Beğlerbeğiliği*'ne tayin edilen Bitlis'ten gitme *Roşekî/Rojekî* Kürt Ulusbeği Şâfi'i mezhepli *Şeref Han*'ın da, Osmanlılar'a dönmesi için, Van Beğlerbeğisi kolundan teşebbüse gegeçilmişti. Bu uğurda Van Beğlerbeğisi Köse-Husrev Paşa'dan gelen arza, 17 Mart 1578 de verilen cevapta, Rojekîli Şeref Han'a, *«Bitlis Sancağı*, yurdluk ve ocaklık tarîkıle neslen ba'de-neslin inâyet olunup; ol bâbda müşârün-ileyhe dahı Hükm-i Hümâyûn yazılup, sana gönderildi» deniliyor; ve ayni gün «boz kise»ye konulan Bitlis'in «ocaklık

Seferin başında, Batum (Gönye) İskelesi'nden ve (Artivin) Ardanuç üzerinden Ardahan'a azık ve yem taşıyacak hayvan katarlarına yol yapımı ile, «davar» denilen mekâri hayvanları temini ve top-arabaları dingillerinin sevki işi, iyi yürütülmüştür (Mühimme, XXXII. 236/27 Muharrem 986; 345/25 Rebiülevvel 986: Ardanuç, Acara ve Livana Beğlerine hüküm). Bugün Posof'tan aşağı ve Ahıska'dan az yukarı, *Ude'den Tiflis'e işletilen sallar* gibi, Ardahan'da yaptırılmak istenen «şayka» adlı «dibi yassı» ırmak gemileri ile, Tiflis'e ve oradan da Şirvan'a Kür-Suyu boyunca erzak gönderilmesi düşünülmüş ve «Ardahan'da gemi» yapımı için teşebbüse geçilmişti (Mühimme, XXXII. 202/11 Muharrem 986; 246/27 Muharrem). Fakat, yazın Ardahan-Suyu (Kür başı)nın azalması ve Suram ile öteki dar boğazlarda Kızılbaş'a tâbi Gürcülerin kolayca «şayka»ları yüküyle elegeçirebilecekleri düşünülmüş olacak ki, 1 Haziran 1578 de Erzurum Beğlerbeğisi'ne yazılan hükümde (Mühimme, XXXII. 351/25 Rebiü'evvel), Ardahan'da gemi yapılmasından vazgeçildiği bildirilmiştir. Halbuki, 1579 da Şirvan'ın elden çıkmasının sebepleri anılırken, «Sene-i sâbıkda *Ardahan'da dört-beş kalite* yapılup, Kür-Suyu'na konulup, (Tiflis-Şirvan arasındaki) *Koyungeçidi*'ni beklemek içün bu cânibden üstâdlar ve kerestler gönderilüp, ba'zısı yonulmuş iken, ihmâl olunmağla, ol kaliteler yapılmayup, üstâdlar gerü bu cânibe avdet eyleyüp. A'dây-i bed-re'y geçidleri hâlî bulmağla, bu kadar hasârete cesâret eyledi» denilerek, bu defa Tiflis'te böyle gemilerin yaptırılarak, Hazar denizine ve oradan Demirkapu'ya «varması mümkindür» deniliyor (Mühimme, XXXVIII. 380/5 Cumâdelûlâ 987=30 Haziran 1579).

24 Mart 1586 da *«Başaçuk Melik»* ile *«Bana* (Megrel/Dadyan) *Melik»* ve *«Guryol* (Güryel) *Beg»*e yazılan hükümlerde de, sefere çıkacak Serdar Mustafa Paşa ordusu erzakını ve «âlât-i harb ü kıtâl» götürecek gemilerin, *«Faşa* (Riyon)*-Suyu* içinden varmak emrim olmağın», «cümle askerünle müretteb ve mükemmel yat u yarağınız ile» Serdara varınız ve donanma ile gidenlere de, «akça ile» çokça erzak tedarik ile yardımda bulunasınız, deniyordu (Mühimme, XXXIII. 219/15 Muharrem 985). Tiflis'e yardım için Faş ırmağından faydalanmak üzere Faş (Poti) Kalesinin 1579 da yapıldığını göreceğiz.

ve yurdluk» senedi, Van'ın «Kapu-Kethudâsı»na verilerek gönderilmiştir(76). 16 Nisanda Erzurum Beğlerbeğisi'ne gönderilen hükümde, şöyle deniyordu: «*Gürcistân tarafında Kızılbaş'a tâbi'* olan (Atabekli ve Çıldır'daki Varazaoğlu gibi) *Beğler* ve *Aznavurlar*'ın, kaabil-i hitâb olanlarile cevâblaşup, hil'atler göndermekle,... ol cânible Sefer-i Hümâyûn olursa, niçeleri mukaddem itâ'at ü inkıyâd edüp; ve *Kızılbaş Hanları*'ndan ba'zıların dahı cevâbı olduğun bildürmüşsün.» Böylelerine «istimâlet verüp», bunları «muttasıl tergîb eyliyesün.» Onlar, (Çıldır Gölü kuzeydoğu ucundaki) «*Akçakal'a*'yı bu cânibe teslim eyleyüp; bu cânibden *Oltu Kal'ası*, (1573 te ölen Atabekler'den) *Keyhusrev*'ün akrabâsına milkiyyet üzere verilmek husûsun dahı söyleşüp; cevâbları ne olursa, ana göre Südde-i-Sa'âdet'üme i'lâm eyliyesin»(77).

Lala-Mustafa Paşa, müstakil Serdar olunca, 17 Mart 1578 de, Osmanlı tâbi'iyetindeki Batı-Gürcistan Beğleri'nden «*Dadyan* (Megrel), *Başaçuk* (İmeret) ve *Güryel* (Gurya) *Melik*»e ayrı ayrı gönderilen hükümlerde, İran'a açılan sefere Serdar olan ve öncü gönderilen *Vezir Mustafa Paşa*'ya, «her vechile mu'âvenet ü müzâheret»in, Osmanlılara bağlılıktaki «hulûs-i niyyet ve safây-i taviyyetün mûcebince» gerektiği hâtırlatılıyor; ayrıca, «*Dadyan Melik*»e, «hayli zamândur senün cânibinden harâc gelmedi» denilerek, biriken yıllık verginin gönderilmesi isteniyordu(78).

Sadâret Divânı'ndan çıkan yukarıdaki hükümlerden başka, Serdar Lala-Mustafa Paşa da, 985 Zilhicce (1578 Şubat) ayında, «Mühimme-Kâtibi» olan «Ordu-Münşisi», ünlü tarihçi Gelibolulu şâir ve bilgin *Mustafa Âlî*'nin kaleminden çıkma mektupları, şu onbir şahsa göndererek, sefere çıktığı için kendilerine düşen hizmeti görme hazırlıklarını yapmalarını duyurdu: 1) *Kırım Hanı Mehmed Han*'a, (22 Şevval/1 Ocak günü Azerbaycan ve Şirvan üzerine Serdar tayin edildim. Muharrem sonlarında [Nisan başlarında] hareket edeceğim. Sizden ricam: a. Hazineden maaş almakta olan Dâmâdınız Mîrzâ Ebûbekir Han'ın dileği olan Şirvan fethi gerçekleşecektir. Ya Siz, bizzât, veya Kardeşlerinizden, yahut oğullarınızdan birisi ile, Mîrzâ Ebûbekir de, okçu çerinizle Şirvan'a gelsin; b. Şirvan kurtarılınca Pâdişâh, Dâmâdınıza riayet edeceğinden, sizce de emin olunması; c. Kızılbaşla eskiden beri düşmanlık güden ve «Ehl-i-Sünnet» kalan «*Yakâ-Türkmanları*»na, tarafınızdan bir adamla mektubunuzu gönderiniz. Böylece ben buradan, siz Şirvan'dan ve Yaka-Türkmanları da kendi taraflarından İran'a hücûm ederse, nusret kolaylaşır); 2) *Şirvanşah* «*Sultan Bürhân-Evlâdından Mîrzâ* (Ebû) *Bekir Han*»a; 3) *Dağıstan Hâkimleri*'nden» en ulusu «*Komuk ve Kaytak Hâkimi olan Emîr* (Çıtlav) *Şamkhal*»a; 4) "*Tabasaran Hâkimi Gaazî Sâlih*»e; 5) "*Avar Hâkimi Tuç-Alav* (Burhameddîn) *Beg*»e; 6) (Kaytak'ta sığıntı oturan) «*Şirvan(şah)oğlu Şâhrukh Mîrzâ*»ya, (bu dört Beğ'e «Mîrzâ-A'i Çavuş» ile gönderilen ayni mealdeki mektupta: Pâdişahımızın «dostuna dost ve düşmenine düşmen olup, dâimâ mutâba'at ü ikhlâs ve muvâfakat ü ikhtisâs üzere» olduğunuzdan, Kızılbaş İran'dan: «Gürcistân Melikleri'nden 'inâd ve mukhâlefet edenlerin haklarından gelinmeğe mu'âvenetde, gerekse Vilâyet-ı Azerbaycan semtinden Kûh-i-Alburz'a [Kafkaslara] yakın olan nevâhî sükkân ndan itâ'at ve inkıyâd etmeyenleri, bizimle bile gaaret ü khasâretde yekdil ve yekcihet olmağa sa'y ü ıkdâm edesiz.» Pâdişah da, «ölkelerinizde evvelkiden ziyâde devlet ü sa'âdet esbâbın» hazırlar. Tatar Hanı çerisi ile Çerkes askeri ve Mîrzâ Ebûbekir de, Şirvan fethine geliyor, deniyordu); 7) *Gürcistân Melikleri'nün görkü Melik-i Başaçuk Görgi* (Bagratlı II. Giorgi, 1575-1591 de hâkim olduğu belli)ye; 8) «*Güryel*»e; 9) «*Dadyan*»a (Megrel Melikine); (İran'a tâbi Gürcistandan) 10) «*Levend-oğlu*»na (Kakhet hâkimi Alesksandır/İskender'e), 11) «*Liba(ri)dyan*»a (Melik-i Başaçuk'a yazılanda: Şirvan-Gürcistan ve Azerbaycan'a Pâdişahın açtığı seferde, ben öncü geliyorum. Siz, Pâdişahın «sâdık kulu» olarak: a. «Gürcistân Meliklerinden (Çıldırdaki) Varaza-oğulları'nun ve (Kakhet'teki) Levend'ün, khusûsâ (Ahıska-Atabekleri'nden) (IV.) Gorgor oğlu (II.) Keykhusrev (oğulları) dedikleri şîr-i merdün, sa'âdetlü Pâdişâhımuz dergâhına inkıyâd ü itâ'at ve muvâfakat ü mutâba'at etmelerine sebeb olmanuz» gerekir; b. Bunları temin ederseniz, sizin itibar ve rağbetiniz çok artacaktır, deniyordu(79).

Yine Şubat 1578 de Erzurum'un *Şavşad Sancağı Ocaklı Beği Atabekli* mühtedi (Lağveş=lavaş gibi şişmanlığından yayvan) *Ahmed Beğ*'e Serdarın gönderdiği mektupta da, (kendisinin Erzurum Vâliliği sırasında) «şeref-i İslâmla müşerref» olup, Pâdişahdan Sancakbeğliği

(76) Mühimme, XXXII. 168, 185 (8 Muharrem 986).

(77) Nusretnâme, y. 4a, 14b-33a.

(78) Mühimme, XXXII. 195 (8 Muharrem 986).

(79) Nusretnâme, y. 14b-22b.

almanıza vesile olan ben dostunuza va'dedilen «kaynatanız *Aleksandır Khan* bin Elvend (Levend/Lewan) bahadır»ın ve «*Varaza-oğlu nâm Kâfir*'ün, Sa'âdetlü Pâdişâh'a tâbi' olmasiçün», kendilerine gönderdiğimiz «istimâletnâmelerimüz mazmûmuna muvâfık, sizün cânibinüzden dakhı mektûb ve âdem gönderil»mesı bildiriliyordu(80). Böylece maddî ve siyasî hazırlıklar görülürken, manevî hazırlanmaya da ehemmiyet verildi. 985 Ramazan (1577 Kasım) başında, üç gece devamla batıda görülerek dünyayı aydınlatan ve birbuçuk ay boyunca da ışığı azala azala beliren çok parlak bir «*kuyruklu-yıldız*»dan, Osmanlı müneccimleri ve okumuşları, mâna çıkararak:

«*Dediler: Milk-i- 'Acem bulmaz şe'âmetden necât*» yollu yorumlarla, İran'ın başına felâketler geleceğini ortalığa yaydılar ve *II. Şâh İsmâil*'in bu yıldızın görünmesinden uğursuzluk sezerek, çok korktuğunu ve 13 Ramazan'da ölümüyle de, müneccimlerin kehanetinin doğruluğunu, söylediler(81). Serdarlığına tayin edildiği İran Seferi'nin sonucu için *Kur'ân-i-Kerîm*'den falabakan Lala-Mustafa Paşa, satırbaşında: «*fe-ağraknâhüm ecma'în*» (=hepsi boğuldular) ibaresinin gelmesini pek uğurlu sayarak, düşmanın boğulacağının anlaşıldığını, çevreye ve asker arasına yaydığı gibi, 28 Nisan 1578 de Yeniçerilerle Üsküdar'dan yolaçıkışının 32. inci ve 29 Mayıs Perşembe günü, Konya'da Anadolu'nun ulu evliyası Mevlânâ'nın Türbesi'ni ziyaretinde «sadâyi nâyını istimâ'la, kesb-i neşât ve vecd ü hâlet etdüklerinden sonra, *Mesnevî*'den tefe'ül» olundukda, «*İskender-i-Zülkarneyn Kaafdağı'na varduğu ve cümle metâlib ü maksûdâtı, dâire-i kudret ü iktidârına musakhar olduğu*» bahsinden beyitlerin gelmesi de, pek uğurlu sayılarak, askerlere duyuruldu(82).

Osmanlı ordusunun maneviyatça hazırlanmasının en büyüğü, Türk ve İslâm olan bir ülkeye karşı savaşılırken, ölenlerin «şehîd», öldürmenin «sevâb» ve (Rumeli/Avrupa cephesinde Müslüman olmayan ülkelerdeki gibi) elegeçen tutsaklar ile mallarının «helâl» sayılıp sayılmıyacağı hakkındaki *Şeyhülislâm Fetvâsı*'nın alınması idi. 1574 Ağustosunda 84 yaşlarında ölünceye değin 29 yıl Şeyhülislâmlık yapmış olan büyük İslâm bilgini ve şâir *Mehmed Ebûssu'ûd Efendi*'nin Ka-

(80) Nusretnâme, y. 22b-24b.

(81) Nusretnâme, y. 4a; Âlem-Ârâ s. 156. "*Gürcü Kroniki*,,nde (s.15), bu «*kuyruklu-yıldız*» için, «şimdiye değin kimse, böyle bir yıldız görmemişti», deniyor.

(82) Nusretnâme, 11b-12a, 36b-37a.

nunî çağında verdiği fetvâlara dayanan beş maddelik bir Fetvâ sureti (yeni Şeyhülislâm Kaadızâde Ahmed Şemsüddin'den), 22 Şevvâl 985 (1 Ocak 1578) de Serdar tayin edilen Lala-Mustafa Paşa'ya verilmişti(83).

5 Nisanda Huzura kabulden sonra *Üsküdar*'a geçerek, 24 gün burada konaklayıp hazırlıkla uğraşan *Serdar Lala-Mustafa Paşa*, 28 Nisan 1578 günü Pâdişah'tan gelen ve savaşın sebebiyle düşman ülkesinde nasıl davranılacağını bildiren Fermanı, yanındaki beş bin Yeniçeri'ye duyurduktan sonra, İzmit'e doğru yola çıktı. Askere duyurulan bu Fermanda, şöyle deniyordu: «*Diyâr-i-Şark*'dan *Fırak-ı-Dâlle* cem' olup, altmış-yetmiş yıldan ziyâde zamândan berü», Hz. Peygamberimizin temiz haremlerinden «Fakhrü'n-Nisâ *Hazreti 'Âişe*»ye ve «*Çâr-i-Yâr-i-Güzîn*»e, «hâşâ, *sebb ü la'n ve şetm ü ta'n etdükleri* eclden; vücûd-i bisûdları her vechile nâbûd ve khâk-âlûd olmak lâzımgelmiş iken», bir bölük sapıkların yokedilmesi için, «re'âyâ vü berâyâdan niçe bin» âciz ve yoksulların ezilmemesini düşünen Atalarım, «bir mıkdâr zamân, mühlet ve emân vermişler iken», bunu devlet bilecek yerde, «*sulh ü salâha mukhâlif bir niçe def'a nâhemvâr evzâ' ü etvâr zuhûr etmeğin*; gayret-i Dîn-i-Mübîn ve Şeri'at-i-Seyyidü'l-Mürselîn muktazâsınca, ol gürûh-i mekrûhun, inâyet-i Hak Celle ve A'lâ ile def' ü ref'i ve kahr

(83) Nusretnâme, y. 9a-11b. Bu Fetvâ'daki beş, madde, şöyle özetlenebilir:
1 – *Kızılbaşlar*'ın şer'an katli «*helâl*» olup; onları katleden «*gaazi*» ve ellerinde ölen «*şehîd*» olur. «Gazây-i ekber ve şehâdet-i 'azîmedür.»

2 – Bunlar, hem *İslâm Pâdişâhı*'na '*âsî*, hem de türlü yollardan «*kâfir*» olduklarından, katilleri helâldir.

3 – *Safîlîler*'in, kendilerini, *Hz. Peygamber soyundan* (İmam Hüseyin neslinden) *saymaları, yalandır*. I. Şah İsmail, «*Bahr-i-Ensâb*»a bakanlara kılıç zoru ile bu işi yaptırmışdır. Doğru olsa bile, «*bîdîn olunca, sâyir Kefere'den farkı kalmaz*. Nasıl *Nuh*'un öz oğlu *Ken'ân*, Kâfirdi; Tufan'da boğuldu. Bütün insanların da *Âdem-Nebî*'den töreme Peygamber-Neslinden olmalarından, Kâfirler bile azâp görmez, denilemez.
4 – «*Şi'a*» geçinmelerine rağmen, *Kur'an-i-Kerîmi ve Şerî'ati istikhfâf etme*; *Şer'iat kitaplarını tahkîr ile od'a yakma*; *din âlimlerini ihanet ile kırma*; başları sayılan *Şâh'ı «ma'bûd» yerine koyup ona secde eylemekle*; *Hz. Ebîbekir ve Ömer'e lâ'net okuyup*, nezaheti hakkında bunca Âyet bulunan *Hz. 'Âişe'ye diluzatarak Kur'ân-i-Kerîm'e inanmayıp mürted olmalarından* başka, *Hz. Muhammed'in Zâtına da leke sürmekle*, *Peygambere de söğmüş sayılırlar*. Bütün eski İslâm âlimleri ve İmamları, böylelerinin *katillerini «helâl»* saymıştır. «*Küfürlerinde tereddüd eden, Müslim değildür*». Askerlerinden kırışa girenlere ve onlara yardımcılara, aslâ fırsat vermemeli; ancak, «*şehir'erde ve köylerde kendi hâlinde salâh üzerine» olanlara dokunulmamalı*. Hz. Ebîbekir'in Gayrimüslimleri bırakıp, Yalancı-Peygamberlerle savaşı, Hz. Ali'nin de Hâricileri kırması, böyle olmuştur.

5 – *Onların malları* da, *kendilerini kıran askere helâldir*.

ü kam'ı içün, Zât-i-Sa'âdet-simâtumdan mukaddem, 'Asâkir-i nusret-meâsirüme Siz, *Serdâr* ve Guzât-i zafer-âyâtuma Sipehsâlâr nasb ü ta'yin olunup.»

«*Ol Diyâr-i-Dalâlet-âyîne irsâl olunmadan müntehây-i âmâlüm*: mâl ü menâl olmayup; hemen *Mülhid*-i Dûzekh-mekin, bi'inâyet-i-l-Melikü'l-Kadir, *hedef-i tîr ve 'alef-i şemşîr olup; evlâd ü ezvâcı esîr* ve *memleket ü vilâyetleri feth ü teskhîr olmağın*», bu Fermanı, bütün askeri bir araya toplayıp, onlara «i'lâm ü i'lân edüp: *emvâl ü ganâyim ve esbâb ü bahâyimleri, Gaazî Kullarım'un olup; memleket ve vilâyetleri, Cenâb-i Celâdet-meâbımun olmak üzere istimâlet verüp;* her vechile gazâ ve cihâda tergîb ü irşâd eyliyesin.»

«Ammâ, mümkin oldukça, içlerinde *Ehl-i-Sünnet ve Cemâ'at* olanlar sıyânet ü himâyet olunup, mâllarına ve cânlarına zarar ve ziyân erişdürmemeğe sa'y ü ihtimâm eyliyesin. Ve re'âyâdan *harâc-güzâr Ermenî Tâifesi*'nün dahı, mâllarına ve cânlarına zarar ü gezend erişdürmiyesin»(84).

Serdar, İzmit'e gelince buradan Yeniçerileri, Bolu-Çorum-Sıvas yoluyla Erzurum'a doğru gönderip, kendisi ve maiyeti, Eskişehir-Afyon-Akşehir-Konya-Kayseri-Sıvas üzerinden Erzurum'a yönelerek Anadolu'daki hazırlıkları da yerinde görüp, yoluna koymuş oldu(85).

Gerek casus raporlarına, gerekse İstanbul'daki «Avusturya Elçisine bir dostu»nun verdiği bilgiye göre, 1578 de İran'ın 200 binlik ordusu, şöylece dört kola ayrılmıştı: Khudâbende'nin Haremi ile Başvezir Mirzâ Selman Câbirî idaresinde 40 bin kişi, *Azerbaycan* cephesinde; ikinci kol, Solak-Hüseyin idaresinde 40 bin kişi *Bağdad* cephesinde; 20 binlik üçüncü kol, *Revân* Beğlerbeğisi Tokmak Han idaresinde (Erzurum cephesinde); ve 100 binlik dördüncü kol da, Şâh'ın emrinde *Merkez* (Kazvin çevresinde)de ihtiyatta tutulup, *Horasan*'ı kolluyordu(86). Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın yanında: iki bin Altı-

(84) Mühimme, XXXII. 293 (20 Safer 986). B. Kütükoğlu, savaş beyannâmesi sayılan bu mühim belgeyi görmemiştir. Padişah'tan gelen bu Ferman, Dîvan'da Başvezire verildikten sonra, ayni gün «*Depesidelikoğlu Pîrî Çavuş* ile» Üsküdar'da Serdar'a gönderilmiştir.

(85) Nusretnâme. y. 36a-43b. Üsküdar'dan Ardahan'a değin varılan 65 konağın adları sıra ile, Nusretnâme'de (y. 133a-b), gösterilmiştir.

(86) Hammer, VII. 70, 260. Hüseyin (s. 55), 45 bin askerle Tokmak Han ve on iki Sultan, *Erzurum*; 20 bin askerle Solak-Hüseyin, *Bağdad*; 15 bin asker ile Emir Han, *Van* cephesini kolluyordu, diyor.

bölük ve beş bin Yeniçeri ile beş Eyalet Askerleri de katılınca ordusu, 100 bine varıyordu(87). Demirkapı yoluyla Şirvan'a 50 bin Kırım/Tatar Atlısı *Hanzâde Âdil Gerey Han* başbuğluğunda, *Azak* üzerinden onbeş konakta, ilerliyerek gidiyordu(88). *Karadeniz kıyısı*'ndaki «*Taman Adası*'nda dirlik tasarruf eden *Çerkeş Beğleri*», Kefe Sancağı'na ve Kuban boyundaki Hıristiyan ve Müslüman Çerkes Beğleri de Kırım Hanlığı'na tâbi olarak, en çok yüzü bulmayan küçük atlı birlikleri ile, veya Taman-Kabartay üzerinden gönderilecek haberci ve hazine götürenlere yardımcı oldukları(89) gibi, Ova (Hayhat-Çölü)da konup-göçen «*Asıl-Novay* (Noğay)dan serdâr ve beğleri olan *Rus* (Orus) *Mirzâ*» da, kendi atlıları ile, Kırım ordusuyla birlikte, Şirvana yürüyordu(90).

Serdar Lala-Mustafa Paşa 2 Temmuz 1578 de, Erzurum'un 17 Km. batıkuzeyindeki *Çermik* (Ilıca) konağına geldiği sırada, Yeniçeri ve Sipahi gibi İstanbul'dan çıkıp kestirme yoldan gelen «Kul»lardan başka: *Diyarbekir Beğlerbeğisi Derviş*, *Rum* (Sıvas) *Beğlerbeğisi Mahmud*, *Zülkadriyye* (Maraş) *Beğlerbeğisi Ahmed* ve *Erzurum Beğlerbeğisi Behram Paşalar*, eyaletleri çerisiyle kendisini törenle karşıladılar; bir önceki *Cinis* köyü konağında da, 600 hâs kulu ile gelen eski Diyarbekir Beğlerbeğisi ve Habeş ile Yemen'in gerçek fâtihi *Özdemiroğlu Osman Paşa*, eski dostu Serdar'a kavuşmuştu. 20 gün Çermik düzünde konaklanarak, Tırabuzon iskelesinden gelecek mühimmat ve toplar beklendi(91).

(87) Ebûbekir (y. 2a), 150 bin; Âlem-Ârâ (s. 167), 100 bin diyor. Hüseyin (s. 2, 3, 12, 32, 33, 44), 27 Muharrem 985 Çarşamba günü İstanbul'dan 6000 Yeniçeri'nin Üsküdar'a geçtiğini söyler ve Şirvan'a değin sık sık bu mıkdar «tüfenkli Yeniçeri»den bahseder (s. 54, 74, 75). 200 Top-Arabası ile 2000 Sipahi-Oğlanları, Ardahan'dan Çıldır'a yürüdü, der (s. 12, 13). *Özdemiroğlu*'nun da, «kendünün khâs altı yüz kulları» vardı (s. 18).

(88) Mühimme, XXXII. 404 (26 Cumâdelûlâ 986). «Serdâr Vezir Mustafâ Paşa»ya hüküm.

(89) Mühimme. XXXII. 313 (1 Rebî'ülevvel 986) ve üç yıl sonraki hükümlerdeki işaretler, Mühimme. XLII. 715 (15 Safer 989), 383 (6 Receb 989).

(90) Mühimme, XXXVIII. 93, 98 (4 Safer 987), «Azak (Sancak) Beği»ne ve «Novay Mirzâları'ndan Rus Mirzâ»ya hüküm: geçen (1578) yıl Şirvan'a varup gelen ve «Sancak» alarak, bu yıl da «on bin asker atlandurmağı 'uhdesine alduğu» bildirilen Rus Mirzâ'ya hil'at ve Beğleri'ne «Azak İskelesi (gümrük) mahsûlünden» sâlyâne verilmesi hakkında.

(91) Zafernâme, y. 11a-12b; Nusretnâme, y. 44a-44b; Künhülahbâr, y. 300b-301a. Halep Beğlerbeğisinin eyaleti çerisi ile. Anadolu'da ihtiyatta ve muhtemel bir Kızılbaş (Alevî) ayaklanmasına karşı vazifeli bırakıldığı anlaşılıyor. Anadolu

Safilîlere tâbi ve merkezi «*Yeni-Kal'a*» (Ahıska) olan eski Atabeklerin akrabası ve lalaları âilesi «*Temür-Kut(lu)*» hanedanından ve şah Mehmed Khudabende'nin dayısı *Varaza-oğlu Kokola*/mühtedi *Mahmud Han*, Ahıska-Ahılkelek ve Çıldır Gölü çevresinin hâkimi idi(92). 26 Şubat 1578 «Şüregel Akını»ndan dönen Ardahan çerisinin «*Kullar-Ağası Mehmed Ağa*» ile maiyetini, kardan yolu şaşırıp kaldıkları bir sırada *Khoçuvan*'da yakalayan *Mahmut Han*, bunları başkendine götürüp zındana attırmış ve hakaret olsun diye, «domuz eti»nden yahnı yedirtmişti. Yine bu sırada *Varazaoğlu*, bugün «Meşe-Ardahan» denilen Hanak ilçesinde 22 köyde oturan ve «*Maraş-Altı'ndan gelme*» olduklarını atalar bilgisi olarak söyliyen yaylacı-kışlacı «*Ardahan-Türkmanları*»ndan ibaret «*Ulus-Türkmanı*»nın koyun sürülerini vurdurup, götürtmüştü. Bunun öcünü almak için, yiğit ve yaşlı *Kars Sancakbeği Yusuf Beğ*, Temmuz başlarında, «*Kızılbaş-i evbâş* ölkesi'nden (Çıldır gölü kuzeyinde ve Karasu boyundaki) *Canbâz-Çukuru* nâm mahalle varup; hâkimleri olan (Varaza-oğlu) *Mahmud Han* ile mukaabil olup», erlikle savaşarak, «bin başdan ziyâde Gürcü esir çıkarup», Çermik Ovasında konaklayan Serdar'a getirerek(93), çok riayet gördü.

Serdar Çermik'te konakladığı sırada, Dağıstan'daki dört hâkimin en büyüğü *Komuk ve Kaytak Emiri* «El-Melikü'l-Müte'âl *Çıtlav Şamkhal*»dan Hüseyin Beğ adlı Elçi, Pâdişaha hitapla yazılan çağatay/komuk türkçesiyle kaleme alınmış mektubu ile geldi. Bunda şunlar belirtiliyordu:« '*Acem leşgeri*, perişândur. Ve *Şirvan Memleketi*'ne, Devletlü Pâdişâh'un Beğlerbeğisi olmasa, *Şirvan Pâdişâhları* Memâlik-i mezkûru tasarruf edebilmezler. Tamâmî-i *Dağıstân* ve *Gürcistân*, Emr-i A'lâya muntazırdurlar... Dağıstân Memâliki'nde bu muhibbün emrine muti' *otuz bin dilâver-i zirkh-pûş*», savaş günü, «herbirisi meydân içinde on *Râfızî*'ye karşu varup, meydânı (geçen yıl) özözüne fethedüp kayıdup gelende, şemşiründen lâle-gûn kanlar, meydânı gül-gûn eyleyüp; tu'ması az olan arslan kibi şikâr taleb eylerler.» Dağıstan'ın

(Kütahya) Beğlerbeğisi de, böyle bir düşünce ile yerinde bırakılmış olacak. Van Eyaleti i.e Şehrizol, kendi cephelerinde ve geri kalan beş eyalet askeri de, Serdar emrince savaşa memur edilmişti. O zaman bütün Anadolu (Halep ve Şehrizor dahil), böylece 8 Beğlerbeğilikti.

(92) Anonim Gürcü Kroniki, s. 12; M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 35; 2. 217 219, 356. Daha önce gördüğümüz *Şalıkaoğlu Otar Beğ*'in oğlu olan *Varaza*'yı, 1574 te II. Keyhusrev'in karısı *Dedis-İmed* öldürtmüştü. Bu yüzden Varaza oğlu Kokla'ya I. Tahmasb, 1574te, adıgeçen yerleri vermişti (ayni eser, II/1, 217-219).

(93) Nusretnâme, y. 45a, 59a; Künhülahbâr, y. 301b.

erkek-arslanları, *Sultan Murad* «Hazretleri'nün hizberlerile mülâkaat eyleyüp, *Kızılbaş*-i evbâşun başına şöyle 'âlemi dar eyleyay ki, yer altunda delük izlemeğe kaadir olmayalar.»(94). Elçi «Za'îm» Hüseyin Beğ, Serdar'a da Şamkhal'dan bir mektup getirmişti. Bunda da, (Kabartaylı bir Türk oymağına mensup) *Özdemiroğlu Osman Paşa*'nın, Kürtler'den bir çeri kolu ile Şirvan'a «Serleşger» gönderilmesi isteniyordu. Lala-Mustafa Paşa, Şamkhalın Elçisi ile: «*Ulu- Şamkhal*»a, «*Tabasarân Hâkimi* Gaazi Reşid-oğlu Gaazi Sâlih»e, «*Avar Zâbıtı* (Bürhân Meliküddin) Tuç-Alav Big»e ve «*Şâh-i-Şirvân Evlâdı*'ndan Mîrzâ Şâhrukh»a da, ayni mealde cevap mektupları göndererek, *Osman Paşa*'nın, «Şirvan fethine mübâşeretde» Serdar tayin edileceğini bildirmiştir(95).

Pasın'da oturmak üzere Erzurum Eyaletinin muhafazası, Dördüncüvezir Koca-Sinan Paşa'nın kardeşi Rûm (Sıvas) Beğlerbeğisi Mahmud Paşa'ya havale edilerek, 22 Temmuzda askere cephane dağıtıldı ve ertesi günü Çermik'ten Erzurum'a gelindi. 23 Temmuzda Deveboynu'nda *Şehidler/Söğütlü* konağına ordu ile varan Serdar'a, o gün *Revan Beğlerbeğisi Tokmak Han*'ın Erzurum Beğlerbeğisi Behram Paşa'ya hitapla gönderdiği mektubu sunuldu. «*Mihmândâr Murâd Ağa*» ile gönderilen bu mektupla, Osmanlı ordusu oyalanmak istenmiş; Kızılbaşlar'ın barışa riayetleri(96) anılarak, «*Canbâz-Çukuru*»na yapılan akının ve Serdar'ın gelişinin sebebi sorulmuştu. O gün «Behrâm Paşa lisânından» yazılan cevapta: bu akının «*Ulus Türkmanları*'-nun koyunlarına masrûf olan gaaret ü yağma» gibi olduğuna dokunularak, Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın, «*Vilâyet-i Gürcistân* feth ü teshiri niyyetine» buralara geldiği, arkasınca da *Pâdişâh*'ın «'âzım ü câzim idükleri»; çünkü, eskiden (Doğu-) *Gürcistan kalelerinin*, «*mülhakaat-i Memâlik-i Pâdişâh-i Cihân*» *olduğu*, «*Melikleri'nün ellerindeki Berâtlar'dan*

(94) Nusretnâme, y. 45b-48a.

(95) Nusretnâme, y. 48a-49a.

(96) Osmanlıların sefer hazırlığını casuslarından öğrenen İranlılar, bir yandan korunma ve savaş hazırlığını görürken, bir yandan da barış için İstanbul'a Elçi göndermişlerdi. Gilân yolunda Osmanlı ticaret kervanının basılıp soyulmasını soran Çavuşlar'ı Revan Hanı Tokmak, mihmandarı ile 1577 yazında Van ile Erzurum'a barış ricasiyle gönderdiği gibi; kendi kethudası *Ustacalu Kara-Veli Sultan*'ı da, Şâh'ın sulh arzusunu anlatan mektubu ile, İstanbul'a gönderilmek dileğiyle Van'a yollamıştı. Van'da mektubu alınıp İstanbul'a gönderilmiş ve Elçi 53 gün Van'da, bir yıl Bitlis ve 10 aydan çok da Diyarbekir Kalelerinde göz hapsinde tutulmuştu (B. Kütükoğlu, s. 43-44, Bitlis'te iken Kara-Veli'nin istinsah ettiği «*Lâtifi Tezkiresi*» sonundaki hâtıra notunu da bulmuştur, Not 67).

ma'lûm» bulunduğu; bu gibi ikiyüzlü ve «dînî ayrı mel'ûnlara», sizler yardım ederseniz, barışı bozmuş olacağınızdan, ordumuz «deryâ gibi üstünüze revân» olacağından, *Pâdişâh*'ın da hoşlanacağı, «khafî buyurulmaya» denildi(97).

24 Temmuzda, Pasınlar'ın yeni Sancak merkezi *Hasankalesi*'ne varılınca, Sıvas Eyaleti çerisi, Revan sınırını kollamak ve Erzurum'u muhafaza için burada bırakıldı. Ertesi gün karavulda Diyarbekir, sağda Karaman (Konya), solda Maraş ve artçı olarak da Erzurum Paşaları kendi askerleriyle yürüdüler. 25 Temmuzda Erzurum Beğlerbeğisi, toplarla Oltu üzerinden ve dağ yolu ile Ardahan'a doğru yürüdü(98). Serdar, Soğanlı dağı batısındaki «*Tumadamı/Basmalı*» konağında iken, «*Gürcistân Melikleri*'nden *Başaçuk* (İmeret Bagratlı Kıralı II. Giorgi)» tarafından yarar Beğleri ile Ketkhudası ve «bir-iki ulu kişi»si, «birkaç cenâh doğan hediyye» getirip, kulluğunu arzettiler. 2 Ağustosta *Allahüekber Dağı* konağından, *Başaçuk Görgi*'nin adamları yolcu edildi ve kendisine yazılan mektupta: Biz ordu ile *Ardahan*'a geliyoruz; «etbâ' ve ansâr ü a'vân»nla sen de buraya yönelerek, «mâbeynimüzde olan (Tiflis/Kartel Kıralı) *Dâvûd Han* ve (Altunkal'a Hâkimesi Atabekli) *Dedis-İmed* (=anasının umudu)», eğer Osmanlı'ya «itâ'at etmeyüp, inâd ü muhâlefet sûretin gösterürlerse; sen tevâbi'ünle ol semtden ve 'Asâkir-i Mansûre bu cânibden üzerlerine yörüyüp», çoklarına ibret olacak gibi, «ülkelerin seyl uğramış vâdiye döndür»meye ihtimam ediniz. Eğer itâat ederlerse, «kendüler hoşhâl ve ra'iyyetleri müreffehü'l-bâl olup»; onlar da beriye gelip, Pâdişahın hizmetine koşarlar, deniyordu(99).

Serdar ile ordu, 5 Ağustos 1578 de *Ardahan Kalesi* güneyindeki ovada kondu. Burada iki gün konaklanırken, yine Erzurum Beğlerbeğisi'ne yazılan Revan Vâlisi Tokmak Han'ın mektubu alınarak, yazılan cevapta, eskiden Osmanlılar'a tâbi iken, «rücû' ve muhâlefet edüp, dürlü dürlü belki niçe fitnecülük ile taraf-i âhere mütâba'at göster»miş olan *Gürcüler*'in ,«harbî Kâfirler» sayılacağından, kırılıp yağmalarında şeriatçe cevâz vardır; onlara yardımcı olanlar, İranlıların iddia ettikleri gibi, Peygamber soyundan bile olsalar, günâh-

(97) Nusretnâme, y. 54b-56a.

(98) Hüseyin, s. 11-12; Nusretnâme, y. 49b, 66a, 133b; Zafernâme, 12b-13a; Ebûbekir, y. 2a.

(99) Nusretnâme, y. 49b-50a.

(100) Nusretnâme, y. 56b-59b. Ordu Münşîsi Âlî'nin kaleminden çıkan bu mektuptaki, «*Nesl-i Pâk-i Osmâniyân'dan üç Sultânzâde-i âlî-şân*» diye anılanların, Osmanlı

kârdır(100), deniliyordu. Yine Ardahan-Ovası'nda konulmuşken, Van Beğlerbeğisi *Köse-Husrev Paşa*'dan, Tebriz (Azerbaycan) Beğlerbeğisi Türman Emir Han'ın 20 binlik çerisiyle vuruşulup galip gelindiğini anlatan mektubu ile, bu akında kesilen başlar ile alınan «dil»ler geldiğinden, Serdar ordusunca uğur sayılıp, askerlerin cesareti arttı(101).

Resmî İran kaynağına göre, bu sırada Kazvin'de yapılan kengeşlerde: Osmanlı Pâdişahı sefere çıkmadığından, *Kızılbaş Şâhı*'nın da ordunun başına geçmesinin yakışık almıyacağı; Veliahd *Hamze Mîrzâ*'nın, Irak, Fars ve Kirman çerileriyle birlikte Tebriz/Azerbaycan'a gelip, buradaki ordu ile birleşerek, gereğine göre davranılması kararlaştırıldı. Lala-Paşa ordusu yaklaşınca, Revan'daki *Ustacalu Tokmak Han*, Tebriz'deki *Türkman Emir Han* ile, Gence'de Beğlerbeği *Kaçarlu İmamkulu Han*'a haber gönderip, *Çukursa'ad* bölgesinde çerileriyle toplanmalarını diledi. Fakat, Türkman ve Ustacalu boyları arasındaki inatlaşma ve geçimsizlik yüzünden, *Türkman Emir Han*, Ustacalulardan birinin böyle yerinde bir fikir ilerisürmesini bile çekemiyerek, yola çıkmada gecikti ve aşırı ihmal gösterdi. *İmamkulu Han* ise, *Gence-Karabağ* ordusuyla gelerek, Tokmak Han çerisiyle *Çıldır* çevresinde birleşti(102).

Ardahan'da konaklanırken, 30 bin Kızılbaş'ın «Ardahan câniblerine gelüp katl ü gaaret-i re'âyâ yapacağı» casuslardan öğrenilince, Serdar ağzından Tokmak Han'a, «*Re'îsü'r-Revâfız ve'l-Mülhidîn*» diye hakaretle başlıyan bir mektup gönderilerek, barışı İranlıların bozduğunu; II. İsmâil'in «mezheb-i Şâfi'iyyeyi ihtiyârla» şeriate uymuş-

sülâlesinden kızlardan doğan (Dâmâd-i Şehriyârî oğlu) Beğlere işaret olduğu belli ise de; «*Hânedân-i İsma'îlî ve Dûdmân-i Erdebilî'den bir Mîrzây-i hidâyet-nişân* kendülere hem-rikâb ve hem-'inân olup», diye Serdar ile birlikte sefere çıkmış gösterilen İran/Safîli şehzâdesinin, kim olduğu anlaşılamadı (y. 58b). Belki de, Alkas-Mîrzâ soyundan böyle birisi vardır diye İranlılarda şüphe uyandırmak için, uydurulmuş bir tehdid ve hayal işidir.

(101) Nusretnâme, y. 66b-67b; Zafernâme, y. 13b.

(102) Âlem-Ârâ, s. 168. Bu resmî Safîli tarihinde ayni yerde, Lala-Mustafa Paşa'nın «*Kars Kalesi tamiri*» ile uğraşıp bu işi bitirdikten sonra, *Çıldır Cengi*'ni yaptığına işaret edilmesi, bir yıl sonraki çok meşhur bir vak'anın bir yıl öne alınarak karıştırılmasından doğan büyük bir yanlıştır. Âlînin Nusretnâme'sinde (y. 66b, 67a) «Tebriz Melikü'l-Ümerâsı»nın adının harekeli ve iki ye'li olarak *İmir Han* ايمير خان diye yazılması, istinsah hatası olsa gerektir. Zarlı Hovhannes (s. 553) te, Tebriz hâkimi «*Amir Khan*» ve «Ararat Eyâleti» (Çukursa'ad/Revan) Beğlerbeğisi «*Tokhmak Khan*» diye, bu adlar o çağdaki halk ağzına göre anılmıştır.

ken, onun «harem-sarayında katledildiğini; Müftîler Fetvâsı ile Kızılbaşların katline gelindiğini; eskiden yapı'an savaşlarla Osmanlılar'ın İrandan: Diyarbekir, Van, Bağdad, Erzurum, Şehrizol ve «Diyâ-i Ekrâd» bölgelerini aldığı hatırlatılarak, yine zaferi kazanacakları duyuruldu(103). 8 Ağustos Cuma günü Ardahan'dan kalkan ordu, sınırboyunda *Begrekhatun* köyündeki düzlükte konakladı. O gün, *Altunkale* hâkimesi *Atabekli* II. Keyhusrev'in dul karısı *Dedis-İmedi Hatun*'dan itaatnâme ile Elçisi gelip; büyük oğlu *Menuçehr*'i rehin vereceğini ve küçük oğlu *Gorgor*'a ile reayâsına istimaletle vergi ödeyeceğini arzeyledi; fakat, İranlılarla yapılacak savaşın sonunu bekleyip, «za'îf ve kavî ma'lûm oldukdan sonra, gaalib cânibine itâ'at»ı gözettiği anlaşıldı(104).

Ordu Ardahan'dan göçerken, *Ardahan Sancakbeği Abdurrahman* ile *Bayburt Alaybeği Bekir Beğ*, kendi çerileri ile (Ulgar dağını aşıp), «*Mahmud Han Ölkesi*»nden: o gün Poskhov merkezi *Mere* ve akşama doğru da Ahıska yolundaki *Vale* kelasini fethederek hisarerlerini yerleştirdiler. Ertesi 9 Ağustos günü de *Yenikale* (Ahıska), *Tümük, Khırtız 'Çıldır* (Kurtkale), ve *Akhılkelek* kalelerini kolaylıkla aldılar(105). Gürcü kaynağ nda, 1578 Meryemana Yortusu'nda (yani) 7 Ağustosta «*Lala-Paşa*»nın «*Mgel-Tzikhe*» (Çıldır'ın kuzey kesimindeki: Kurtkale) bölgesine ordu ile yaklaştığı ve (Ardahan-Bayburt askeri ile) Tzikhowani-Gogori oğlu *Royn* ile kardeşi *Beri Eruşneli* ve yeğeni *Zurab* (Zohrab)ın bir gün savaşarak: «*Kacis-Tzikhe, Weli* ve *Thettri-Tzikhe*» (=Akça-Kale) kalelerini elden çıkardığını ve buralar halkının kırıldığını bildirir(106). Bu sırada *Varaza-oğlu Mahmud Han*'ın (mühtedi Şalıkaoğlu Kokola), Tokmak Han ordusu ile birlikte Çıldır gölü kuzeybatısında pusuya girdiği anlaşılıyor.

9 Ağustos Cumartesi günü Begrekhatun'dan erkenden gelen Serdar, Karasu solunda bugün «*Çıldır-Rabatı*» ve «*Şeytankal'ası*» da denilen 70 m. yüksekte dik bir kayalık üzerindeki çok sarp kaleciği(107), batısındaki sırtlardan topla düşürmeye çalıştı. O gün öğleden sonra karavulda ilerliyen *Diyarbekir Beğlerbeğisi Derviş Paşa*, güneyden gelen Urta-Suyu ile doğudan gelen Karasu'yun kavuşağı içinde kalan bugünkü Çıldır İlçe merkezi *Zurzuna* kasabacığı yanındaki *Boğaz*'da, İranlıların pusudaki iki bin kadar öncüsüne çatarak, Serdara haber vermeden, cenge girdi; Revan Beğlerbeğisi ile Gence Beğlerbeğisinin on bin atlısı ile bundan çok yayası da, kuzeydeki *Yıldırım* (2258 m.) ve güneydoğudaki *Zinzal* (2144 m.) tepelerinde ve Karasu boyunda *Çıldır-Düzü*'ndeki tümsecikler arkasında pusuda idi(108). Osmanlı ordusunun yolunu sınıra yakın böyle bir darboğazda kesen Tokmak Han başbuğluğundaki İran ordusu, iyi bir taktik kullanmıştı. İki satten çok süren bu öncüler cenginde, Osmanlı karavulları çok kırılarak bunaldığı sırada, *Özdemiroğlu Osman Paşa* ve arkasından Maraş'tan mazul *Ahmed Paşa* ile gelen yardımcılarla, yağmur altında ikindiden akşamın karanlıklarına değin *Çıldır Cengi*, top ve tüfeksiz

(103) Nusretnâme, y. 60a-64a.

(104) Nusretnâme, y. 68a-69a.

(105) Nusretnâme, y. 68a, 69a, 71b, 75a-b.

(106) Anonim Gürcü Kroniki, s. 17. B. Kütükoğlu'nun (s. 51: «Vale» ve Not 107: «Vil») doğru olarak «*Vale*» yazmışken, sonradan (s. 227) bu adı «*Vele/Veli*» diye düzeltmesi, yanlıştır. Bugün de «*Vale*» denilen bu kaleli ve kasaba kılıklı büyük köyde «Firenk (Katolik)-Gürcüsü» oturmakta olup, bütün çevresi İslâm ve Türk köyleriyle çevrilidir. (Fakat, 1944 te *Sovyet Hükûmeti, Gürcüler'in millî isteğine uyarak*, Ahıska bölgesinden 250 000 Türkü toptan, *Ortaasyaya*'ya sürmüştür).

(107) 1948 yazında bu *Şeytankalesi*'ni görerek, içerisini araştırdık. Çıldır İlçesinin Merkez Bucağı köylerinden 1960 ta resmen adı «*Yıldırımtepe*»ye çevrilen *Rabat* köyünün kuzeydoğusunda ve Zurzuna'dan gelerek sağdan *Kür*'e karışan *Karasu*'yun sol kıyısındaki bitevi bir kayalık üzerindedir. İçerisindeki kaya merdivenlerinden Karasuyun tabanına bir yolu var. Ancak batısından insanların tırmanarak zor çıkabildiği Kale'de bir depo, birkaç ev yeri ile müdafaa duvarları ve bir kapı yeri vardır. Ancak, batısındaki güneyden kuzeye uzayan yar gibi sırtlardan topla dövülebilen ve eskiden tüfekle, okla korunan bu kaleye yaklaşmak imkânsız olduğundan, «*Şeytan-Kal'ası*» denildiği anlaşılıyor. Sardar'ın «Fetihnâmesi»nde: «*Yeni-Kal'a* nâm hısn-i-hasîn-i mürtefî'a ki, (Karasu doğusundaki 2258 m. Yıldırımtepesi ile bu derenin solundaki dik kaşlardan ibaret) iki dağun mâbeyninde mümtâz ve bir tell-i mukhattelün ferâzında kemâl-i istihkâmla serferâz olup, kifâyet mıkdârı Küffâr-i ceng-sâzı ve top ve tüfeng-endâzı her cihetle mükemmel ü müretteb» deniyor (Nusretnâme, y. 71b). Âlî (ayni eser, y. 69a), buraya «*Akça-Kal'a*» demekle yanılmış ve Çıldır Gölü kuzeydoğusundaki «Akçakal'a» ile karıştırmıştır. Zafernâme'de (y. 13b), «*Çıldır-Kal'ası*» deniyor. Ebûbekir (y. 2a), Çıldır'a gelinince, «meğer anda bir küçük Gürcü Kal'ası vardı; adına *İblîs-Hisârı* derler-imiş. Bir dere içinde gaayet taşlu ve sarp yerde vâkı' olmuşdur»; demekle çok doğru tanıtmıştır. Hüseyin (s. 14), Begrekhatun-Gediği'ne «*Tac-Kara Boğazı*» ve kaleciğe de, «*Tâc-Kal'ası*» diyor. 1593 te (Kıpçaklı) «*Temür-Kut*»lu soyundan «*Varazaoğlu Mahmud Han*»ın ülkesindeki kaleler anılırken burası için: «*Şeytân-Kal'ası* ki, *Yeni-Kal'a* dahi derler», deniyor (Mühimme, LXXII, 867, H. 1002).

Dizpulî (y. 22b-23a, 25a), Çıldır'a «*Çıldırân*» ve kaleye «*Şeytân-Kal'a*», «*Kal'a-i Şeytân*» diyor. Gürcü Kronikindeki (s. 17, 18) «*Kacis-Çkhe*» adı da, Şeytan-Kalesi anlamına geliyor.

(108) Gürcü Kroniki'nde (s. 17) açıkça, «*Dzurdzna ve Tsintsal arasındaki yörende*, vuruşulduğu belirtiliyor.

olarak ve yalnız kılıç ve kargı ile yapılarak, Zafer Osmanlılarda kaldı(109). Gecenin karanlığından faydalanan İran ordusu, 5000 den çok ölü ve 500 kadar da yaralı ile, develeri üzerinde 12 çift kös ve bazı ağırlığını bırakarak, perişan bir halde savuştu(110). 1514 *Çaldıran Cengi*'nden beri 64 yıldır, ilk defa Osmanlılar ile İranlılar, bir meydan cenginde karşılaşmış oluyordu; o da, İranlıların gönlünce o'du: çok korktukları «*Rûmî topları*» ve üstün tüfekler, 9 *Ağustos* 1578 *C martesi* günkü bu *Çıldır Meydan Savaşı*'nda kullanılamadı(111).

Zaferin ertesi 10 Ağustos Pazar günü, 5-6 bin çerisiyle *Atabek Menuçehr Beğ*. Serdar'ın otağına törenle gelerek, itaatini arzetti. Kendisine *Azgur Sancağı*, kardeşi *Gorgor*'a *Oltu Sancağı*, öteki kardeşlerine «ağır ze'âmetler» ve anası *Dedis-İmedi Debora Hatun*'a da, hâs olarak, üç köy verildiği gibi; bir sancak ile bir davul-boru ve Serdar armağanı olarak da bir altın işleme takımlı at, bir ipek çadır ve «lâtîf khil'atler» verilerek(112), anahtarlarını teslim ettiği *Altunkale* ile çevresindeki 32 kale, Osmanlı ülkesine katıldı: *Menuçehr*, bugünden başlıyarak, Tiflis ve Şirvan fetihlerinde kılavuz ve öncü olarak hizmet gördü(113). Ayni gün Serdar, «*Sa'âdet-meâb-i nâmdâr, Eyâlet-menâb-i âlî-tebâr... Khan-i Âlî-şân-i Muhammedî Sultân*» diye başlayan çok gözalıcı bir mektup göndererek, *Tokmak Han*'ı Osmanlı hizmetine girmeye rağbetlendirmek istendi. Bunda, «Allah'a, Resûl'a, Yâsîn'e, Tâhâ'ya, Elif-Lâm-Mîm Sûreleri»ne de andedilerek, «neslen ba'de neslin *Vilâyet-i Azerbaycan'ın eyâleti*»nin, «*Pâdişâhımızun size riâyet ve inâyeti muhakkak biline*» denilerek, İrandan Osmanlı'ya dönen ve hizmete giren Dulkadırlu Mehmed Han ile Tekelü Ulama Paşa'ya nasıl riayetler edildiği de, misal gösterildi(114). Fakat, koyu bir Kızılbaş olan Tokmak Han, bu teklife aldırmadı.

10 Ağustos 1578 *Serdar*, «*Yenikal'a* (Rabat) kurbünden» ordu ile göçerek, *Tiflis*'e doğru yürüdü. Ertesi gün, «*Mahmud Khan Ölkesi*» fethini bitiren *Abdurrahman Beğ*, Çıldır gölü kuzeydoğusundaki «*Ağcakal'a*»yı da alarak, buradan kesilen 60 başla, *Karsak/Kenarbel* gölü yanında Serdar'a geldi. Yeni alınan kalelere, gereken hisareri ve toplar gönderildi(115). Böylece, 4 gün içinde *Altunkale-Atabekliği* ile, *Mahmud-Han Ölkesi/Ahıska Beğliği* toprakları fethi tamamlanarak, tahririne başlanıp, 1578 güzünde «*Çıldır* (*Ahıska*) *Eyâleti*» kurulurken, Kür başlarında ve Çoruk boyundaki eski *Atabek-Yurdu* bölgeleri de, buraya bağlanacaktır(116).

Atabek Menuçehr ile Serdar, 17 Ağustosta *Tümük* (Thmogvi) ve sonra *Akhılkelek* (Akhal-Kalaki) yolundan geçtiler(117). Sonra (Bagratlı Bagrat oğlu olup, 1578-1581 de «Mukhran» Beği olan) «*Vakhtang*» ile «*İmlâkhor*» (Gori/Göri kalesinin bir konak doğusunda Kasan Eristavı Amilakhor Bardzim) adlı Gürcü «Melikler'ün vilâyetleri» de, «cizye-i şer'iyye ile 'arz-i 'ubûdiyyet» eylediler(118). Bu sırada, Şâh Tahmasb'ın kaynı olup, İslâmlığı benimseyen Kartli/Tiflis Hanı *Bagratlı Davud Han* (IX. David 1564-1578), korkusundan

(109) Nusretnâme, y. 70b-76b; Künhü'l-ahbâr, y. 305a-308b; Hüseyin, s. 14-22; Şecâ'atnâme, y. 15a-16b (y. 16a da, Çıldır Cengi minyatürü var); B. Kütükoğlu (s. 52-53, Not 111), Mühimme sayıları ile minyatür ve ordu şâiri Hayâlî'nin («Turnam gider isen bizim ellere + Vezir, Ardahan'dan göçtü diyesin. Karşu geldi Kızılbaş'ın Hanları+Çıldır'da da döğüş oldu diyesin» diye başlayan) tarihî destanına da işaret etmiştir. Dizpulî (y. 24a-27b), Çıldır'da yararlık gösteren 7 Kürt Beği'nin künyelerinden başka, İran Beğlerinin adlarını: *Kaçar Ansâr Han*, *Zohrâb Beğ*, *Emîr Han*, *Halil Han*, *Veli Han*, Kum Sultanı *Türkman Haydar Beğ*, Kâşân Beği *Türkman Mehmed Veli Han*, *Ustacalulu Peyre Han*, *Ali Han*, *İbrahim Han*, Isfahan Beği *Aslan Sultan*, *Gürcü Ferhad Beğ*, *Tokmak Han* damâdı *Veli Beğ*'in, *Kara Han* başbuğluğunda Revan'dan gelip Çıldır'da bozulduktan sonra, soluğu *Şarâbkhane* konağında aldıklarını, bildirir.

(110) Nusretnâme, y. 74a-b; Âlem-Ârâ (s. 168-169), Osmanlılar'ın 2-3000, İranlıların da 1000'e yakın ölü verdiğini söyliyerek, Safîlilerin bozgununu azcık örtbas etme yolunu tutmuştur. Hüseyin (s. 23), Osmanlılar, «tamâm beş bin baş ve dörd yüz diri Kızılbaş. sekiz çift tabl-kösleri ve başaşağa sancakları ile tabl (u) nakkaarelerin döğüp, (ertesi gün) çıkageldiler», diyor.

(111) Hüseyin, s. 20-21; Nusretnâme, y. 77b.

(112) Nusretnâme, y. 82a-83b; Gürcü Kronikinde (s. 18) de, Atabek «*Manuçar*» (Menuçehr) *Beğ*'in, 10 Ağustos 1578 Pazar günü, «*Kacis-Çkhe*» (Kör [Şeytan] Kalesi) yanında *Lala Paşa*'ya itaati belirtiliyor; ve kendisine (Tortum'daki ünlü süslü kilisenin bulunduğu Khakho'dan ibaret) «*Khakhuli*»nin Sancak verildiği, anlatılıyor.

(113) Nusretnâme, y. 83b.

(114) Nusretnâme, y. 76a-78b. B. Kütükoğlu, bu mühim belgeyi atlamıştır.

(115) Nusretnâme, 84b, 133a; Hüseyin, s. 27-28.

(116) 1592 ve 1595 yılından kalma Ahıska/Çıldır Eyâleti tahrir defterlerindeki Sancak ve Nâhiyeleri, az aşağıda göreceğiz.

(117) Anonim Gürcü Kroniki, s. 18; Nusretnâme'de (y. 133a), Ardahan-Tiflis arasındaki konaklar şöyle anılıyor: *Büyük-Ardahan*, Begrekhatun, Yenikal'a (İblis-Hisarı/Şeytankalesi), Kârzakh (Karsak)-Gölü, Rukâvel, *Akşehir* (Akhılkelek), Pervane-Gölü (şimdiki: Tvo-Paravan), Gölün öte başı, Zalga, Göl kenârı, Nazarbâzâr-Hanı, Elget, Kür-Suyu kıyısı, *Tiflis*.

(118) Zafernâme, y. 16a; izahlar ve adların doğrusu, Anonim Gürcü Kroniki (s. 18, 21, 106); M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 34, 35, 36.

Tiflis'i boşaltarak, kuzeydeki erişilmez dağlara savuşmuştu. Serdar, 1578 Şubatı sonlarında İstanbuldan gönderdiği bir mektupla, bu Davud Han'ı da itaate davet ederek; Osmanlı hizmetine girerse, çok riayet göreceğini, reayâsının da rahat edeceğini; yoksa, ordudan başka, oraya yürümekte olan *«Leşger-i Çerâkise ve Tatar»*ın, «cüz'î bahâne ile vilâyetini tarac ü gaaret ve ednâ işâretle memleketüni yağma ve hasâret etmeğe ne derecede tâlibler» olduğunu bilmez değilsin(119), diyordu.

İranlı hizmetinde kalmayı seçen Davud Han'ın boşalttığı *Tiflis* şehrine, *Özdemiroğlu Osman Paşa* öncülüğünde Osmanlı ordusu, 24 Ağustos 1578 Pazar günü, hiçbir kan dökmeden girdi. Kalesine top ve mühimmat yerleştirildi. 29 Ağustos Cuma günü, Pâdişâh adına iki kilise ve Kür'ün öte kıyısında da Serdar adına bir kilise Câmie çevrilmiş olarak, ordu ile Cuma-Namazı kılındı. Kalesiyle *Haleb*'e ve sıcak kablıcaları ile *Budin*'e benzeyen bu şehrin merkez olduğu *Tıflis Eyaleti* Beğlerbeğiliği'ne, Kastamonu Sancakbeği Solak-Ferhad oğlu *Mehmed Beğ*, «Paşa»lığa terfi ettirilerek tayin edildi. Tiflis eyaleti tahrir olunup, evkafının yazılmasına da başlandı. Serdar beş gün Tiflis'te kaldığı sırada, çevreye haberciler salıp, kaçışan şehir halkını türlü riayetlerle yerlerine getirtti ve ertesi 30 Ağustosta buradan doğuya doğru ilerledi(120).

Şirvan dönüşünde *Serdar*, yanındaki ordu ile 19 Ekim 1578 de *Tiflis* yanında konaklayıp, beş gün oturdu. Tiflis'in mühimmatı tamamlandı. 24 Ekimde başlayan korkunç yeller, üç gün eserek 5-10 bin çadırı yıktı ve kar yağınca hava açtığında yola çıkıldı. Ekim sonlarında *Goru/Göri* kalesi yanında iki gün konaklandı. Bu sırada *Başaçuk*

(119) Nusretnâme, y. 83b, 87a-88a; Âlem-Ârâ, s. 67.

(120) Nusretnâme, y. 83b-86a; Zafernâme, y. 16b-17b; Şecâ'atnâme, y. 15a-b; Hüseyin, s. 29-31. Bu sonuncuda, yanlış olarak Kür için hep, *«Aras ırmağı»* deniyor ve (s. 29), Tiflis'e önce 300 Yeniçeri ve bir-iki bin asker ile Özdemiroğlu Osman Paşa'nın girdiği ve Davud Han'ın kaçarken, ırmak üzerindeki köprüyü bozduğu, bu köprüyü yaptırdıktan sonra Serdar'ın şehre girdiği belirtiliyor. *Tiflis* adı, «ılıca/sıcak kaplıca» anlamına gürcüce *«tibilis/tbilisi»* sözünden geliyor. İmeret Hâkimi *Başaçık Görgi*, Erzurum'da Serdar'a gönderdiği mektupta, fethine yardımcı olacağı *Tiflis Vilâyeti*'nin kendi oğluna «Sancak» verilmesini dilemişti. 6-15 Temmuz 1578 günlerinde Serdar'ın yolladığı cevapta: bu uğurda çerisi ile yardım edip Tiflis Kalesi alınırsa, «Cizyesi Pâdişâh-i Âlem-penâha âid olmak üzere, rüsûm-i mahsûlâtile Sancağı, oğlunuza tevcîh olunur; ... hemân erlik demidür» (Nusretnâme, y. 88b-89b) dendiği halde, *Görgi*'den böyle bir gayret görülmedi. B. Kütükoğlu, bu hususu da, atlamıştır.

(İmeret) *Meliki* (Görgi)nin *kardeşi* ile *Güryel Meliki*'nin *Mamya* adlı kardeşi, hizmet için geldiler. *Göri Sancağı*'na *Hüseyin Beğ* tayin edilerek, kalesine 60 Yeniçeri ile, yeterince gönüllü ve tımareri yerleştirildi. *«Gürcü Beğleri*'nden muti' ü münkaad» olan: *«İmlakhor* (Kasan Eristavı Amilakhor Bardzim) ve (Kasan Beği) *Eristav* (Elisbar) ve (Mukhranlı Bagrat oğlu) *Vakhtang* ve *Sıkhapo* صحبو oğlu *Görgi* nâm dört nefer Aznavurlar», kendi adamlarıyla birer ay Göri Kalesinde nöbetçi kalarak, Sancakbeği'nin reyine göre, erzak tedarikine memur edildiler. Bu sırada Kakhet'in tâbi kıralı *Alesksandır Han*'a da, «Emin Ağa» adlı adamıyla bir mektup gönderen Serdar, «oğul» dediği Tiflis Beğlerbeğisi Mehmed Paşa ile oradaki muhafazada kalan Beğlere ve askere zahire tedariki ile, Davud Han'ın yakalanmasını ve çevredeki Hıristiyan ahalinin köylerine dönüp güvenle yerleşmeleri için yardımda bulunmasını, «ukhuvvetimize noksan yokdur» gibi okşayıcı sözlerle talep etti(121).

Eskiden *Göri*'nin merkez olduğu Batı-Kartli Kıralı iken 1569 da Tahmasb'ın yakalayıp hapsettiği *Simayun/Simon*, İslâm olarak *«Mahmud Han»* adını alıp, II. İsmail tarafından 1576 da *Tiflis*'e han tayin edildiğinden, kardeşi Davud Han, Osmanlılar'a elaltından itaat etmişti. Bu defa, Tiflis'in Osmanlılar eline geçmesi üzerine, Gence Beğlerbeğisi'nin yardımıyla emrine verilen Gürcü ve Kızılbaşlarla Lala-Paşa'nın yolunu kesmeğe ve orduyu kıyıdan bucaktan yağmaya koyulmuşken(122); *Göri*'nin «Sancak olarak» kendisine verilmesi takdirinde Osmanlı hizmetine gireceğini bir mektupla Serdar'a duyurdu. Serdar da, Göri'ye Sancakbeği ve muhafızlar konulduğundan bahisle, bu dileği reddetti(123). Türkçe ve farsça divan şiirleri olan ve türk musikisi san'atkârı sayılan bu *Simon Han*(124), yıllarca Göri çevre-

(121) Nusretnâme, y. 126a-128b. Gürcü Beğlerinin adları, Anonim Kronikten (s, 18, 21) ve M. Brosset, Histoire de la Géorgie (II/1. 34, 35, 36) den alındı. Ayrıca bak. Allen, s. 153, 157.

(122) Allen, s. 153, 155-156; Nusretnâme, y. 128b, 161a; Âlem-Ârâ, s. 170.

(123) Nusretnâme, y. 129a.

(124) Şâh Tahmasb, Luvarsab'ı öldürünce, onun büyük oğlu *Simon*'u hapsetmişti. O da «'Acem fuzalâsı» ile ahbab olup, Şehnâme, Khamse-i-Nizâmî ve farsça divanları okumuş; farsça şiirlerinde «*Mahmûd* takhallûs eder»di. Başvezir *Mirzâ Selmân* ile müşâeresi vardır. Çok afyonkeş ve keyfine düşkündür. «Khûb *şıdırgoçlar* ya'ni 'acem-kopuzu» ile, «*yatagan* ya'ni kanun çalar. Ammâ 'acîb tarzı vardır.» Elleri kınalı, on parmağı ikişer yüzüklü, kulağı küpeli; «sûretâ Kızılbaş, ammâ Nasrânîdür» (Subhi, s. 16b-18a). Burada, onun birkaç farsça gazelleri de verilmiştir.

sinde Osmanlılara baskın ve yağmalarla zarar verdi ve sonunda yakalanıp İstanbulda Yedikulede zındana kondu (124a).

Serdar ile ordu, çok güçlük ve azık darlığı çekerek *Sürem* (Suram)-*Boğazı*'nı üç günde aşarak, *Bedre Kalesi*'nden sonra *Azgur*'a geldi. Eskiden Atabek Keyhusrev'in oturduğu Azgur'da iki gün kalınınca, *Dedes-İmed* ile, çok şişman ve iriliğinden «câmûs hey'etinde» diye tanınan oğlu *Gorgora* (1573-1578 de Atabek olan büyük oğlu V. Kvarkvare) gelip, elöptüler. Sonra, Kasım 1578 ortalarında *Ahıska-Caksu* üzerinden *Ardahan*'a gelince, bol dirliğe kavuşuldu(125).

9 Ağustos 1578 Çıldır Cengi ile kazanılan *Ahıska/Atabek-Yurdu* ve *Kartli/Tiflis Vilâyeti*, birer Eyalet yapıldılar. 1551 de Erzurum Beğlerbeğisi İskender Paşa'nın Atabekler'den fetheylediği *Ardanuç*, *Göle/Küçük-Ardahan* ve *Düz-Ardahan/Büyük-Ardahan* Sancakları ile, 1578 Ağustosu başlarında fethedilen «*Mahmud-Han Ölkesi*» ve teslim alınan *Altunkal'a* bölgeleri gibi *Kür Boyu Atabek-Yurdu* kesimleri, merkezi *Ahıska* olan ve Lala-Paşa ordusunun zafer yeri adıyla «*Çıldır Eyâleti*» adı verilen bir Beğlerbeğilik yapıldı. H. 1000 (1592) tarihli «*Defter-i İcmâl-i Cedîd-i Elviye-i Eyâlet-i Çıldır*» adlı 149 sahifelik tahrir defterinde(126), Cafer *Paşa*'nın Beğlerbeği olduğu bu yeni Eyalette, şu Sancakların, 1578 fethinde alınanlar olduğu anlaşılıyor:

1 — *Ahıska Sancağı* (s. 14-48): 1. *Güney*, 2. *Kuzay*, 3. *Udê*, 4. *Azgur* Nâhiyeleriyle;

2 — *Altun-Kal'a Sancağı* (s. 47-50) Sancakbeği *Kaplan Beğ* (Koblıyan kesimi);

3 — *Osıkha* (Ahıska kuzeybatısındaki Otz-Khe = Yirmi-Ağaç) *Sancağı* (s. 51-55), Sancakbeği *Ahmed Beğ* (Abastuban kesiminde);

4 — *Çeçerek Sancağı* (s. 56-69), Sancakbeği *Osman Beğ* (Borcom ve Akhaldaba kesiminde);

5 — *Aspinze* (Espince) *Sancağı* (s. 70-82), Sancakbeği *Yusuf Beğ* (Kür üzerinde);

6 — *Khertus Sancağı* (s. 83-115), Sancakbeği *Pervane Beğ*: 1. *Khertus*, 2. *Meşe-Cavakhet*, 3. *Bozmaret* Nâhiyelerine ayrılıyor;

(124)a) 1599 da öldrülen bu *Simon-Khan*'ın *Yedikule*'de mahbus iken söylediği türkçe şiirlerden güzel bir dörtlük ve bunun cevabı için bak. Osman, «*Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân*», ATSIZ neşri, 1961 İstanbul, s. 50-52.

(125) Nusretnâme, y. 129a-131a.

(126) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 653.

7 — *Akhılkelek Sancağı* (s. 117-135), Sancakbeği *Mehmed Beğ*: 1. *Akşehir* (Merkez), 2. *Niyalaskur*, 3. *Tümük* adlı üç Nâhiyedir;

8 — *Postkhov Sancağı* (s. 138-147) (ve sonu kopuk) 9- *Çıldır Sancağı*.

«Evâil-i Cumâdelûlâ Sene 1003» (12-20 Ocak 1595) tarihli ve 180 yapraklı «*Defter-i Mufassal-i Akhıska*»da(127) ise, yukarıdaki 9 Sancak, 6 sancağa indirilmiş olarak, 1578 fetihlerindeki yerler, şöyle anılıyor:

1 — *Akhıska Sancağı* (y. 15b-94b): 1. *Güney*, 2. *Kuzay*, 3. *Udê*, 4. *Koblıyan*, 5. *Azgur*, 6. *Altunkal'a*, 7. *Osıkhe*, 8. *Aspinze*, 9. *Çeçerek* adlı «Nâhiyye»lere ayrılır;

2 — *Khertus Sancağı* (y. 94b-114b): 1. *Khertus*, 2. *Meşe-Cavakhed*, 3. *Bozmaret* adlı Nahiyelere ayrılır;

3 — *Akhılkelek Sancağı* (y. 116b-138a): 1. *Akşehir*, 2. *Tümük*, 3. *Niyalaskur* (şimdi yukarısı Kars'ın Çıldır İlçesinin «Kurtkale» Bucağında ve bizdedir) adlı üç Nahiyedir;

4 — *Çıldır Sancağı* (y. 140b-158b); 1. *Canbâz* (1578 Çıldır Cenginde adıgeçen «Kal'a-i-Cedîd» = Yenikale/Şeytankalesi/İblishisârı, «Ağca-Kal'a» ve bölgeye ad veren «Canbâz-i-Kûçek» ile «Canbâz-i-Büzürg» köyleri bu Nahiyededir), 2. *Kenârbel* («Zemîn-i Dedes-İmed» sayılan iki tarla ile bir çayır, merkez «Kenârbel» köyündedir), 3. *Kurd-Kal'ası* Nahiyelerine ayrılır;

5 — *Poskhov Sancağı* (y. 159a-172b); 1. *Güney* (Posof Çayı sağındaki köyler), 2. *Kuzay* diye iki Nahiyedir;

6 — *Bedre Sancağı* (y. 176b-180a): 1. *Bedre*, 2. *Kâşut* adlı iki Nahiyedir (Azgur'dan aşağı ve Göri'ye komşu sancak).

* * *

Göri ve *Tiflis* gibi *Batı-* ve *Doğu-Kartli* bölgelerini içerisine alan «*Tiflis Eyâleti*»nin tahrir defterlerinden III. Murad çağına ait olanlar, şimdiye değin arşivlerimizde bulunamamıştır. Ancak, 1578 fet-

(127) Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i-Kadîme, Sayı 130; S (ergey) Cikiya, (adını sahtekârlıkla «Gürcistân»a çevirerek) «Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Gürcistân», Birinci Kitab-Metin, 1947 Tbilisi (Tiflis), s. 19-339.

hinde buraların, İran idaresindeki gibi hangi sancaklara ayrıldığını, iki belgeden aşağı-yukarı öğrenebiliyoruz. 1588 de kendisini affettiren *Bagratlı Simon Han* tarafından mühürlenerek İstanbul'a gönderilen 106 köyün adları yazılı ve *«Ölke değil, cân ü baş dahı uğur-i Şehriyârîde dirîğ olunmaz; tuğyândur»* gibi bağışlanma dileyen cümlelerin bulunduğu iki yaprakta(128), 36 köy «Etrâf-i *Kal'a-i Göri*»den, 16 köy «Etrâf-i *Kal'a-i Tiflis*»ten, 34 köy «Etrâf-i *Kal'a-i Tumanıs*»dan ve 20 köy de «Etrâf-i *Kal'a-i Lori*»den yazılarak, bunların kendisi ile «Aznavurlar»ının *«vech-i ma'âşı içün sadaka»* olunması dilenmiştir. Bu belgeden, o zamanki Tiflis'in 4 Sancağının adını öğreniyoruz.

H. 1140 (1728) yılından kalma *«Eyâlet-i Tiflis»* defterlerinden(129), buranın o çağdaki mülkî idare bölümünü öğrenebiliyoruz:

1. *Tiflis Sancağı, Merkez Kazâsı*: 1. *Baratlı* (tarihî «Dumanıs», «Samşulde» ve «Mangalis» kale örenleri burada), 2. *Payındar/Paydar* (Borçalı'da Terekeme bölgesi), 3. *Demürcü-Hasanlu* (80 köyün hepsindeki halk Borçalı/Terekeme) Nahiyeleriyle;

2. *Somkhurut Sancağı*: 1. *Merkez*, 2. *Taşır*, 3. *Penbek* Nahiyeleriyle;

3. *Ağcakal'a* (Borçalı-Ağcakal'ası) *Sancağı*: 1. *Ağcakal'a*, 2. *İnce*, 3. *Çuvar*, 4. *Türk* Nahiyeleriyle;

4. *Göri* (Gori) *Sancağı*: 1. *Sisi*, 2. *Bedre* (Ahıska'dan alınma), 3. *İmlakhor* (Kasan) 4. (Daryal-Geçidine ve Kafkaslar kuzeyine doğru) *Karakalkan* (Temürnâmelerdeki «Karakalkanlık») ve *Şanşi* (Tuş adlı boyun yurdu «Duşet» burada), 5. *Mukhran* Nahiyeleri burada;

5. *Tıryaled Sancağı*: 1. *Tıryaled* (Tıryalet), 2. *Kumared* Nahiyeleriyle;

6. *Kaygulu Sancağı* (51 köylü ve Çıldır ile Şüregel'e komşu Terekeme bölgesi, bir ucu Çıldır-Bingöl dağı, Ağlağan ve Akbaba'da; bir ucu kuzeydeki Borçalı'da).

Yukarıdaki 6 Sancaktan 2. ve 6. ları, eski «Loru (Borçalı) Eyaleti»ne aittir; Kalanı Tiflis/Kartli Vilâyetindendir.

———o———

(128) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 527 deki H. 981 tarihli «Livâ-i Ardahan-i-Küçek (Göle) ve Kars Defteri» ile birlikte ciltlenmiştir, y. 10b-11a.

(129) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 897, 900.

2. Kakhet Beğliği'nin itaati; Koyungeçidi Cengi ile, Şirvan'ın alınması (1578).

Daha 30 Ağustos 1578 de Tiflis'ten göçmeden *Serdar Lala-Mustafa Paşa*'nın, Saruhan (Manisa) Sancakbeği Kaytas Beğ ile gönderdiği davet mektubuna, Kakhet Kıralı *Bagratlı Aleskandır/İskender Han*, *«Toram»* adlı kendi Vezirini yollıyarak Osmanlılar'a itaatini arzetzetmişti. Ordu, Tiflisten sonra üçüncü konakta *Kabur* (şimdiki: Yori/Yura) çayı kıyısına ve Kakhet sınırına varınca, 1 *Eylül* 1578 Pazartesi günü gelen Kakhet Kıralı, askerî törenle karşılandı ve beş bine yakın çerisiyle Serdar'ın hizmetine girip, ağır pişkeşler çekti(130). Kür'e soldan karışan *Kabur* (Yura) ile *Kanak* (Alazan) çayları arasında ve Kafkaslar eteğindeki yerlerin hâkimi olan Kakhet Kıralı Aleksandır, Şah Tahmasb'ın kaynı olduğu ve çok sıkıştırıldığı halde, dininden (Ortodoks-Gürcü mezhebinden) dönmemişti. Başkendi, Kanık çayı yukarısında *Zegem* (=Şaplıca) ile *Girem/Girim* kasabaları olup, öteki kasabaları *Sığnak* ve *Telav* idi. Serdar, Pâdişah adına, 5 Eylül 1578 günü Kakhet ile Şervan'ı ayıran *Kanık/Kanak çayı*'na yaklaşılınca, *«Zegem ve Girim Hâkimi Levend oğlu Aleksandır Han»* a, atasından kalan ülkesini, *«Beğlerbeğilik tarîkile»* temlik eden beratı vererek, «cizye»ye bağladı. O gün, Şirvan'ın «*Şeki* Nahiyyesi»ni fethetmek üzere, 200 Sipahi-Oğlanı tüfekçi, 200 Sol-Ulûfeci ile (Pasın Sancakbeği) *Mirzâ-Ali* ve (Şavşad Sancakbeği Atabekli Lağveş) *Ahmed Beğler*'in çerisi bile koşularak *Aleksandır Han*, kendisinin üç bin askerini de alıp Kanak çayını geçerek yürüdü(131). Serdar, 8 Eylülde *Ereş halkı*'na bir mektup gönderip, askere parası ile satılmak üzere, tahıl istedi(132).

(130) Nusretnâme, y. 86a-87a; Ebûbekir, y. 3a; Zafernâme, y. 17b; Hüseyin, s. 31-33. Bu sonkinde Kabur yerine, *«Gümüş-Irmağı»* ve Kakhet Hâkimine de *«Levend-Şâh oğlu İskender Şâh/Aleksandır Şâh»* denilip, bunun, orduya 40 kantar bal, 40 kantar yağ ve bin koyun peşkeş çekip, Yeniçerilere de 500 koyun kurban ettiği, anılıyor. Şecâ'atnâme'de (y. 19b), Aleksandır'ın, kürklü ve gök börklü bir minyatürü vardır.

(131) Serdar, Çermik'ten Temmuzda *Hüseyin Beğ* adlı Elçi'nin getirdiği itaatnâmeye verdiği cevapta: «teklîf-i İslâm olunmayup», eski dininizde kalacaksınız; Pâdişâhın «dostuna dost ve düşmenine düşmen olup, yıldan yıla vergünüz ve hedâyâ ile mu'temed» adamlarınızı İstanbul'a gönderip, itaatinizi yeniliyeceksiniz yollu sözünü tutmuş oldu (Nusretnâme, y. 87a, 93a, 95b-96b, 105a-b). Kronik'te (s. 19) ve Gürcistan Tarihinde (M. Brosset, II/2. 155), Aleksandır'ın *«Satis-Çala»* konağında Lala-Paşa'ya itaati anılıyor; Zafernâme, y. 18b. Minadoi'da (s. 93-94), Şirvan-Kakhet arasındaki çayın adı *Kanak* («Canac») ve ilk Şirvan şehri de *Ereş* olarak, doğru yazılmıştır.

(132) Nusretnâme, y. 97a-b.

Ordu, çukur ve derin bir yataktan akan Kanak çayı çok kabardığı için buradan geçemeyince, güneydoğuya Kür ırmağına doğru yürürken, çok çorak olan Şırak çölünde çekilen erzak darlığından insanlar, yem ve otsuzluktan da hayvanlardan ölenler oldu. Hattâ 9 Eylülde erkenden, «Sipâhî zümresinden şerirleri ve Erbâb-i-Tımar gabîleri, Serdar Otağı'na geldiler, *elbette döner gideriz... Ne Kanak-Suyu'ndan güzerân, ne feth-i Şirvan,* deyü edebden hâric» konuştularsa da, Serdar, bunları güçlükle yatıştırdı(133).

Çıldır'da Tokmak Han ordusunun bozulduğunu duyan Tebriz Beğlerbeğisi *Türkman Emîr Han*, çerisinden birtakımını yanına alarak Şâh'ın Cenk «Kaaimmakaamı» Başbuğ-Vezir sıfatı ile Gence/Karabağ Vilâyetine gelerek, İran ordusunu topladı. Gürcistan'dan Şirvan'a geçecek olan Osmanlı ordusuna, Kabur ile Kanak çayları arasında konakladığı sırada, Kür ırmağını geçerek bir gece baskını yapmek istedi(134). En az 20 bin kişi olan İran ordusunda *Emîr Han* başbuğluğunda: *Gence-Karabağ* Vâlisi Kaçarlu İmamkulu Sultân; Türkman Emîr Han'ın oğlu *Muğan* hâkimi Murad Sultan, (Aras sağındaki) *Karacadağ* hâkimi Karadağlu Ensâr Halife, *Nahçıvan* hâkimi ve Türkman Emir Han'ın kızkardeşiyle evli Rojekili Şeref Han, *Abagay ile Çaldıran* hâkimi Dünbüllü Hâcı Beğ, *Çukursa'ad* Muhâfızı Ustacalu Şâhverdi Beğ, *Eleşgerd* Muhâfızı Pazukî Niyaz Beğ, (Nahçıvan-Şuşa arasındaki) *Kapan* Beği Mîrzâ-Ali Beğ, (Tebriz Sancaklarından) *Dizmar* hâkimi Ahmed Beğ gibi başlıcaları, çerileriyle gelmişti. «*Koyungeçidi/Koyunköprüsü*» kesiminden Kür ırmağı soluna geçen İran ordusu, 9 *Eylül* 1578 Salı günü öğle üzeri, Kabur-Kanak sularının birleştiği kol ile Kür arasında ve Koyungeçidi kuzeyinde, Osmanlı atoğlanları ile develerini yağmalamaya başlayınca, Serdar'a haber yetişti(135).

Bunun üzerine *Serdar*, Diyarbekir Beğlerbeğisi *Derviş*, Özdemiroğlu *Osman* ve Haleb Beğlerbeğisi *Mehmed*, Maraş Beğlerbeğisi *Mustafa*, Karaman (Konya) Beğlerbeğisi *Mehmed*, ve Erzurum Beğlerbeğisi *Behram Paşalar*'ı, İran ordusu üzerine gönderdi; kendisi, Kapukulu/Yeniçeri ve toplarla ihtiyatta kaldı. Üç koldan hazırlıklı olarak saldıran ve «bir-iki sâ'at mıkdârı mukaabeleye kaadir» olamıyan *Emîr Han ordusu* bozularak, geçidi de bulamadıklarından, on bin kadarı Kür suyunda boğularak ve beş bin de telefat vererek, üçtebiri zor kurtuldu(136). Bu «*Koyungeçisi Cengi*», bütün Şirvan'ın kolayca Osmanlılar eline geçmesini sağladığı gibi, İranlılar'a da insan ve malzeme kaybı bakımından çok çok ağıra maloldu. Canlarını gece karanlığından faydalanarak kurtaranlar, Osmanlı korkusundan Nahçıvan'a, hattâ Azerbaycan/Tebriz ile Kazvin'e değin kaçarak dağıldılar. Başbuğ *Emîr Han*'ın da, böyle ağır zayiat ve bozgundan çok utanarak, aklını oynattığı haberi alındı(137).

Zaferin kazanıldığı gün, iki Osmanlı Sancakbeği ile Aleskandır Han tarafından *Şeki*'nin alındığı müjdesi Serdar'a geldi(138). İskender Beğ'e göre, «Aleksandır Han'ın kardeşi *Gürcü Ali Han*»(139), Âlî'ye göre «*Ahmed Beğ*»(140) adlı hâkimi, üzerine çeri geldiğini duyarak *Şeki*'den kaçmış; ve buranın Sünnî halkı, sevinç gözyaşları ile Tanrıya şükürler edip, «Zümre-i Revafızdan rehâ bulduk ve Ehl-i-Sünnet ve Cemâ'atle görüşüp âşnâ olduk» diyerek, sonsuz mutluluğa erdiklerini söylediler. Aleksandır Han'ın oğlu *Eregle Mîrzâ*, ilk Osmanlı Sancakbeği olarak Şeki'ye tayin edilip; bilginlerden de bir zât, Kaadı gönderildi(141). Fakat, Eylül sonlarında Serdar Ereş'te iken, «sâbıkaa *Şeki Ölkesi*'nün (Şirvanşahlar çağında) hâkimi olan şahsın *Mîrzâ Ömer* nâm oğlu dahı, piyâde ve süvâr birkaç yüz nefer dilirân-i ceng ü peykârla gelüp; milket-i kadîmeleri tevcih buyurulmak bâbında» dilekte bulununca, burası, ona «*Sancak* verildi»(142).

---

(133) Nusretnâme, y. 98b-100a; Zafernâme, y. 19a, Hüseyin, s. 34-35.

(134) Şerefnâme, II. 257; Âlem-Ârâ, s. 170.

(135) Nusretnâme, y. 100a-b; Zafernâme, y. 19a-20b; Ebûbekir, y. 3b; Dizpulî, y. 31a-32a; Şecâ'atnâme, y. 20a; Hüseyin, s. 35-36 (bunda, «Kanak» suyunun, katran gibi kara ve ok gibi aktığı, Kızılbaş'ın 60 bin kişi olduğu anılır).

(136) Nusretnâme, y. 100b-102a; Zafernâme, y. 20b, Hüseyin, s. 36-37. Âlem-Ârâ'da (s. 170), «*Kaburı-Suyu*» savaşında İranlılardan «birçok Emîrler ve üç bin kadar da asker öldü» denmesi, İran zâyiatını beştebirden de az gösterme gayretindendir.

(137) Nusretnâme, y. 104a-b.

(138) Nusretnâme, y. 105a. B. Kütükoğlu'nun (s. 57-58), Nusretnâme'yi kaynak gösterdiği halde, Şeki fethi haberinin, Cengin «ertesi günü 7 Receb»de geldini yazması, bir zühuldür. Evliya Çelebi (II. 289) Şeki Kalesinde «Lağveşoğlu Ahmed Beğ» ve çarşıda (Dulkadırlu) «Mirza-Ali Beğ» Câmilerini görmüş olup, meşhur olduğunu anar.

(139) Âlem-Âlâ, s. 169.

(140) Nusretnâme, y. 105b.

(141) Nusretnâme, y. 105b-106a.

(142) Nusretnâme, y. 119b-120a.

11 Eylülde Serdar, Yeniçeri ve Bölük-Halkından birtakımının itirazına rağmen, bütün Kapukulu'na terakkiler vererek, askeri ve hazineyi Kanak Çayından geçirtti ve ertesi günü artçılar da geçerken, *Ereş* şehrinden karşılayıcılar geldi. Bu sırada, İranın *Şirvan Beğlerbeğisi Rumlu Aras Han*, Kanak çayının doğusunda 12 binden çok askerle, Osmanlı ordusunun suyu geçişine engel olmak isterken, Şeki'den kaçan Kızılbaş koruyucularının ve Koyungeçidi Bozgununun haberlerinden başka, arkadan Sünnî Şirvan halkının da ayaklanma belirtilerinden korkarak, Kür ırmağını geçip Gence toprağına savuştu. Bu sırada, arkalarından Şirvanlılar, beriden de Kanak çayını geçen Osmanlı askeri öncüleri Aras Han ordusunun arkasına düşüp kovalayınca, *Kür-Köprüsü*'nden sıkışarak geçen İranlıların ağırlığından, ahşap olan bu köprü ortasından yıkılarak, zincirleri de kırılınca, üzerindekiler suya dökülüp boğuldu; kaçanların bir ucu, *Karacadağ*'a ulaştı(143).

15 Eylül 1578 Salı günü, *Ereş şehri* önünde *Gökmeydan*'da konaklayan Osmanlı ordusunu gören yerli halk, askerin atları ve ayakları altına kumaşlar sererek, görülmemiş kurtuluş bayramları ve şenlikleri ettiler(144). 18 Eylül günü Ulucâmi'de Cuma-Namazı kılınırken yaşlı Ereşliler, Edirneli şâir ve bilgin Mevlânâ Vâlihî'nin okuduğu hutbede, «elli yıldan berü» duyamadıkları «Çâr-Yâr»ın medihlerini işittikçe, «teberrâîler»den çektiklerini anarak, ağlaşıyor ve kurtuluş-

(143) Nusretnâme, y. 106a-109a.

(144) Nusretnâme, y. 107b, 109a; Zafernâme, y. 22b-23b; Ebûbekir, y. 4a. «*Şirvan-Zemîn*'de kadîmî sâkin olan Mezheb-i-Ehlisünnet ve'l-Cemâ'atden niçe bin Müselmân ki, Kızılbaş tâifesine *resm-i-Sünnî* deyü maktû' (vergi) verirler imiş; bîhadd ü kıyâs mükemmel ve müsellah asker gelüp, Asker-i-İslâm'ı (Osmanlı ordusunu) istikbâl ile ni'am-i firâvân getürüp; ve *Serdâr-i-Ekrem*'e peşkeş ü hedâyâ çeküp; hamd-i bîpâyân ile Hazret-i Pâdişâh-i-Âlem'e du'âlar eylediler» (Selânikî, s. 149). *Ereş* şehrinin genci, yaşlısı bayram şenliği ile yollara döküldü, Serdar'a: «Hayre makdem dediler, yüz urdular.» *Şehrin Ulucâmiine*: «Ehli-Sünnetden olanlar geldiler+Âh ü feryâd ile diller deldiler. Dediler, kırk-elli yıldır bu makaam+Kaldı khâlî, denmedi Hak'dan Kelâm... Hamdü-lillâh Asker-i-İslâm ile+Cum'alar kılındı subh ü şâm ile. Bu sa'âdet bize Hakdandur 'atâ+Etdiler İslâm içün cânlar fedâ» (Şecâ'atnâme, y. 23a, 24a-b). Ordu Şirvan'a ayak basınca, «*Ehl-i-Şirvan* serâpâ bürehne olup, *Paşa Hazretleri*'nün atı ayağına şükür yüzün yerlere sürdüler. *Dahı mezarlarına gelüp nidâ etdiler kim: E· bizüm atalarımuz ve dedelerimüz ve ehibbâ-yârânımuz, sizlere müjdeler olsun kim, 'Asâkir-i-İslâm ile her cânibimüz mâl-â-mâl olup, küfr-i dalâletden şeref-i İslâm ile Vilâyetimüz münevver kıldılar*, deyü nidâ ederlerdi. Andan, *Hazret-i Vezîr*'ün önüne düşüp, ta'zîmle *Ereş* şehrine getürdüler. Khayme, khargâh kurup, kondular» (Hüseyin, s. 37).

larına çok çok şükrediyorlardı(145). Bu sırada *Şamakı* çevresini taramaya giden bir Osmanlı kolu, oradaki yerlilerin yardımıyla, diptebucakta buldukları Kızılbaşları kılıçtan geçirdiler. Artık, Hazar denizine değin bütün *Şirvan Ülkesi*, 1578 Eylülü ortasında Osmanlılar eline geçmişti(146).

Serdar, bol ve nefis meyveleri ile erzakından ordusunu doyurduğu *Ereş*'te, bir haftalık dinlenmeden sonra, 24 Eylülde «*Şahbağı*» adlı yeri ayıklatarak, Diyarbekir Beğlerbeğisi Derviş Paşa başta olmak üzere, bütün Paşalar'a, 30 bin atlının dolaşabileceği genişlikte ağaç ile kerpiçten bir *Kale* yaptırdı; üç kapısı ve dört kuleli burcu olan *Ereş Kalesi*'nin kerpiç surları önünde açılan hendekler de, 1 Ekimde bitirilerek, kaleye top ve hisarerleri yerleştirildi. Bir haftada elbirliğiyle bitirilen bu kaleden sonra, *Ereş-Karşısı* denilen *Yerde*, Aras Han ordusunun kaçarken çökerttiği ağaç köprü yerine, Kür üzerinde, yeni bir ağaç köprü yapılarak, yanındaki ormana da sekiz top yerleştirildi(147).

Ereş'ten, yerli kılavuzlar ile giden Osmanlı Beğleri ve çerileri, başta, Şirvan'ın merkezi *Şamakı*'ya ve sonra *Kabala, Bakû, Şaburan, Mahmudâbâd* (İlhanlı Gazan Mahmud Han'ın şenlendirdiği ova), *Salyan ve Derbend/Demirkapu* kaleleriyle çevresini de işgal ederek, bütün Şirvanı Kızılbaşlar'dan kurtardılar(148). Daha 1577 Nisanındaki ayaklanmada *Demirkapu-Derbend* halkı, Safîlilerin *Çırak Halife* adlı hâkimini üç yüz adamıyla öldürerek çoluk-çocuğu hapsedip, Demir-

(145) Nusretnâme, y. 109b-110b; Ebûbekir, y. 4a; Şeyh Vâlihî'nin Hutbesini dinleyen *Ereşliler*, «hezâr girye vü enînî ile, Revâfız'la geçen ömürlerine te'essüf kılup; âyin-i İslâm ve kaa'ide-i mezheb-i Hazret-i-İmâm'a muhabbetleri az'af-i muzâ'af ziyâde» oldu (Zafernâme, y. 23a-b).

(146) Nusretnâme, y. 110b. «Sa'adetlü *Özdemiroğlu* ilen *Vezir Mustafâ Paşa*'nun fethetdükleri kal'alarun ve şehirlerün isimleridür: *Ereş, Aktaş, Şakî* شاکی (Şeki), *Kerdiman* گردمان, *Karabağ, Sa'deri* سعدری, *Layış* (Lâhiç), *Şamakhı, Kuşdurûd* قوش درود, *Şaburan, Demirkapu, Müşkür* (Müskür) موشکور, *Baki* باکی *Mahmudâ-(bâd), Salyan-Keşti* سالیان کشتی, *Sırnân?* سرنان, *Orbar?* اوربار, *Hadar* حدار, *Kazgatan?* قزغتان, *Hasanlı, Cevanşir, Acısumlu?* اجی صومل, *Zagam* (Kakhet merkezi: Zegem), *Şamkhal* (Dağıstan), *Gürzgistân* (Lezgistan) گورزگستان» (Hüseyin, s. 38); Selânikî, s. 149.

(147) Nusretnâme, y. 117a-118b; Zafernâme, y. 22b.

(148) Nusretnâme, y. 111a; Zafernâme, 23b; Hüseyin, s. 37.

kapu Kalesi ile çevresine hâkim olmuşlardı(149). Öteden beri «*Şirvanât*» denilen iki ülkeden «*Ulu-Şirvan*»ın merkezi Şamakı; ve Kafkas Dağları'nın en doğu ucundaki Babadağı sıradağları kuzeyindeki yerler de, «*Kiçi* (Küçük)-*Şirvan*» sayılarak, merkezi Demirkapu/Derbend müstahkem şehri idi(150). *Demirkapu halkından* yedi kişilik bir hey'et, iki bin atlı ve yaya ile sekiz gün yürüyerek, 5 ekim 1578 Pazar günü *Ereş*'de Serdar'a gelerek, elöptüler ve ülkelerine, Pâdişah adına bir hâkim tayinini dilediler. Serdar da, bunlara altın işlemeli hil'atler ve türlü armağanlar vererek, Osmanlı Kanunları ile hâkimlerinin verilmesi için, Şirvan Serdarı tayin edilmiş bulunan Özdemiroğlu *Osman Paşa*'ya havale etti(151).

Serdar ordu ile Ereş'te iken, Şirvan'a müstakil bir muhâfızın «Serdar» adıyla Beğlerbeği tayin edilmesinde, oldukça güçlük çekti. Önce Beğlerbeğileriyle yapılan «divân»da, bütün ordu ile Şirvan'da kışlanarak, buranın muhtemel İranlı saldırışlarından korunmasını teklif etti. Fakat, Erzurum Eyaletinde az çeri bırakıldığından, düşmanın buraya saldırarak çok ziyan verebileceği ilerisürülerek, Şirvan'da yeterince asker ile bir Beğlerbeği bırakılması uygun görüldü(152). Önce Diyarbekir Beğlerbeğisi (ve Sokollu'nun Amucasıoğlu) *Derviş Paşa*'ya Şirvan Beğlerbeğiliği taklif edildi; kabul etmeyince, «Vezâret» rütbesiyle Erzurum Beğlerbeğisi *Mehmed Paşa* «kaluram, dedi». Fakat, kalacak askerini ayır denilince, affını diledi. Bunun üzerine, «Harem-i Muhterem'den hâsıl olan (devşirme) Beğlerbeğiler»in hiçbiri, Şirvan'da koruyucu kalmayı kabul etmeyince, 1573-1576 arasında dört yıl Diyarbekir Beğlerbeğiliği yapmışken, Sokollu'nun kendi Amucasıoğlu Derviş Paşa'yı buraya tayini üzerine, birbuçuk yıl Karacadağ ile çevresinde mazul olarak kalan, bu sefer Çıldır ile Koyungeçidi cenklerinde en büyük yararlığı görülen *Özdemiroğlu Osman*

(149) Mühimme, XXXII. 610 (28 Rebî'ülevvel 985) Kırım Hanı mektubuna cevap Nâme-i-Hümâyûn. Şecâ'atnâme'de (y. 44b-45b), Serdar Osman Paşa'nın gönderdiği bir çeri kolu Demirkapu'ya yetişince, fırsat kollayan yerli halkın *Çerağ Halife*'yi yakalayıp, elleri bağlı olarak Serdar'a gönderdiğini ve Osman Paşa'ya «*Zerdâv*» menzilinde getirilince, mezhebinden dönmediği için başının kesildiğini, anlatır. Nusretnâme (y. 119a-b) de, bu sırada *Çırak Halife*'nin «nefs-i Derbend'de» yakalandığını anar.

(150) N. Şâmî, «Zafernâme», s. 199-200.

(151) Nusretnâme, y. 118b-119b.

(152) Ebûbekir, y. 4a; Şecâ'atnâme, y. 24b.

Paşa, gönüllü olarak Şirvan Beğlerbeğiliğini Vezaretle ve Serdar unvanıyle üzerine aldı. Erzurum'dan azledilen Mehmed Paşa'nın yerine, Saruhan (Manisa) Sancakbeği *Kaytas*'a Paşa'lık verilerek, Erzurum Beğlerbeğisi tayin edildi.(153).

Yirmi kerre 100 bin akça hâs ile *Şirvan Serdarı* tayin edilen *Vezir Osman Paşa*, (5 Ekimden önce) erkenden kendisine ayrılan askeri alarak, ayrı bir ordugâh kurdu. 66 darbzen (top), 180 sandık cephane, bin Yeniçeri (tüfekçi) ve Solulûfeciler ile Erzurum'un Sağ ve Sol Bölükleri, Erzurum Beğlerbeğisinin bütün tımarlıları; Şirvanlılar'dan yeni yazılan üç bin atlı, altışar aylık «mevâcibleri» ile *Şirvan Serdarı* emrine verildikten başka; 700 bin akça ile Ereş Sancağı da, 1 200 000 binle Şirvan Beğlerbeğisi olan Erzurum Beğlerbeğisi *Kaytas Paşa*'nın hâslarına eklendi. *Kabala* Sancağı, 400 bin hâsla Tekelü Ulama oğlu Bahâeddin'e, *Aktaş* Sancağı Veli Beğ oğlu Kaya'ya, *Şaburan* Sancağı, az sonra arpalık olarak Dağıstan Komuk-Kaytak Hâkimi Şamkhal, Çoban'a, *Zerdâv* (Zerdâb) Sancağı Rumeli Zaimlerinden Mustafa'ya, *Sâderu* Sancağı Zaimler'den Mustafa paşa oğlu Ömer Beğ'e *Bakû* Sancağı Oltu Alaybeğisi Ebûbekir'e, *Salyan* Sancağı Yemen ma'zûllerinden Yusuf'a, *Havz-i-Lâhic* (şimdiki: Layıç/Layış) Sancağı Ardahan Alaybeğisi Kerem-Ali'ye, *Karaulus* (Küre) Sancağı Miralay 'Atâ'ya, *Şeki* Sancağı buranın Şirvanşahlar çağındaki hâkimleri soyundan Mirzâ Ömer'e, *Akhtı ve Ikhır* Sancağı Emîr Şamkhal Çoban'ın kardeşioğlu Tuçalav Beğ'e, «*Livâ-i diğer*» (başka bir sancak) de Amıd Zaimlerinden aşiretbeği Muzaffer'e verildi. Şamakı'da *Şirvan Müftülüği*'ne, günde 50 akça ile, Edirneli şâir ve bilgin *Mevlânâ Vâlihî*, *Şirvan Defterdarlığı*'na 150 bin akça hâsla Dergâh-i-Mu'allâ Mukaata'aacılarından Gögüşzâde *Mustafa Çelebi*, *Şirvan Eyaletinin «tahrîr» işleriyle Serdar Osman Paşa'nın Tezkireciliği*'ne, «Dîvân-i Hümâyûn Kâtibleri'nden» olup «Âsafî» mahlâsıyla güçlü bir şâir olup «Âsafnâme»yi yazacak *Sirozlu Dal-Mehmed Çelebi*, 100 bin akça hâsla tayin olundu(154).

Ayrıca *Ruha* (Urfa), *Karahisarişarkî*, *Keğı*, *Sincar*, *Siverek*, *Çabakçur*, *Kharbert* (Harput) Sancakları Beğleri de, çerileriyle Şirvan muhafazasında kaldılar. Osman Paşa'nın yanında, genç ve yaşlı 10 bin asker kalmış oldu. 8 Ekim 1578 Çarşamba günü, Ereş'te vedalaşarak Serdar

(153) Nusretnâme, y. 110b-111a; Zafernâme, y. 24a-b; Ebûbekir, y. 4a; Şecâ'atnâme, y. 24b-29a.

(154) Nusretnâme, y. 113a-b, 120a-121b; Künhülahbâr, y. 112a-b, 314a-315b.

Lala-Mustafa Paşa ordusu, Özdemiroğlu Osman Paşa ordusundan ayrıldı(155). Merkez Ereş ile birlikte yukarıda anılan 13 *Sancaklı ilk Şirvan Eyaleti*, 1583 te son olarak Mayıs ayında kurtarılınca, Şirvan Serdarı Osman Paşa, bu ülkenin: 1. *Şamakhı*, 2. *Demirkapu*, 3. *Şeki* adıyla üç «Beğlerbeğilik» sayılarak, ona göre «birer Beğlerbeği nasb olunmak lâzım ve mühim olduğu»nu İstanbul'a arzetti ve 26 Haziran 1583 te verilen cevapta, bu hususun gözetileceği bildirildi(156). Fakat, *Şeki* yerine, *Ereş*'in Beğlerbeğilik merkezi olarak Büyük-Şirvan'ın batı kesimini ve *Şamakı*'nın da buranın doğu kesiminin merkezi olarak ayrı ayrı Vilâyet yapıldığını, Özdemiroğlu'nun İstanbul'a gelip Sadria'zam olmasından sonra, 17 Şubat 1585 te yazılan hükümlerden anlıyoruz. Bunda: «Vilâyet-i Şirvan'da vâki' *Şeki* ve *Kabala* ve *Aktaş* ve *Kadalı* قدال ve *Açın* اچين ve *Salık* صالق ve *Cevad Sancakları* minba'de *Ereş Beğlerbeğiliği'ne tâbi'* olup», gerekince Ereş Beğlerbeği ile sefere eşeceklerdir(157). 5 Mayıs 1584 te «*Şamakhı Beğlerbeğisi*»ne yazılan hükümde, «Kul (Yeniçeri) Tâifesi»nin, «reâyâ ve berâyâ»ya «zulüm ve ta'addileri» olduğundan, «zabtedilmesi» emrediliyordu(158). Ayni tarihte, Şeki-Demirkapu üzerinden Bakû'ya ve oradan Özbek Hanı'na gidecek mektup için vazifeli iki Kapucu'nun «ulağ-ile irsâli» üzerine yazılan hükümden, uğraktaki Şirvan Sancakbeğleri'nin adlarını öreniyoruz: «*Şeki Beği Şâhmîr Han*» komşusu «*Aktaş Sancağı Beği Şemseddin*»e, o «*Kabala Beği*»ne, o «*Şamakhı Beğlerbeğisi Mustafa Paşa*»ya, o «*Kuba'da Keyvân Beğ*»e, o «*Müskür Beği*»ne, o da «*Demürkapu*'da (Serdâr) *Ca'fer Paşa*»ya, oradan «*Bakû Beği*»ne ulaştıracak, deniyordu(159). 1587 Nisanında «*Ereş Beğlerbeğiliği*» vardı ve komşu Gence-Karabağ Vilâyeti'ndeki «Şemkür Kal'ası»nın yapılmasına yardımı isseniyordu(160). Bu sırada yazılan bir hükümde, «*Vilâyet-i Şirvan*'da olan ümerâ»nın oturduğu Sancaklardan onbirinin adları şöyle anılıyordu: 1. *Şeki*, 2. *Kuba*, 3. *Rustav*, رستاو, 4. *Çırağ*, 5. *Bermeki* (Hızır-Zinde ziyaretgâhı yanındaki «Barmakh-Kayası» burada), 6. حله, 7. *Aktaş*, 8. *Kanı?* قانى, 9. *Arudan?* اروذان, 10. *Salyan* Beği Bayam, 11. *Mahmudova* (Mahmudâbâd) Beği Şâhrukh(161).

(155) Şecâ'atnâme, y. 29a-31a, 32a.

(156) Mühimme, XLIX, 373 (5 Cumâdelâhire 991/26 Haziran 1583).

(157) Mühimme, LIII. 739 (16 Safer 993) «Demürkapu'da Vezîr Ca'fer Paşa'ya; 740 (Ereş Beğlerbeğisi Mustafa Paşa'ya), 741 (7 Sancakbeğlerine).

(158) Mühimme, LII. 1000 (24 Rebî'ülâhir 992), «sûreti, Demürkapu'da Serdâr Ca'fer Paşa'ya.»

(159) Mühimme, LII. 1015.

(160) Mühimme, LXII. 70 (23 Rebî'ülâhir 995/2 Nisan 1587).

Sonradan bütün Şirvan Ülkesinin, kuzeyde merkezi *Demirkapu/Derbend* olan «*Derbend Eyâleti*» ve güneyde *Şamakı* olan «*Şamakhı Eyâleti*» adıyla, eskisi gibi Küçük ve Büyük-Şirvan idarî bölgelerine ayrıldığını, 1597 de Âlî'nin bitirdiği «Künhülahbâr»dan anlıyoruz. 1590 İran Barışından sonra böyle olduduğu anlaşılan bu son iki Şirvan Eyaletinin Sancakları, şunlar olarak bildiriliyor(162):

«*Şamakhı Eyâleti*» *Sancakları*:

1. *Şamakhı* (Beğlerbeğilik merkezi),	9. *Havuz* حوض Sancağı,
2. *Lahıc* (Kuba) Sancağı,	10. *Sa'adr(û)* سعدر »
3. *Aktaş* »	11. *Siryân* سريان »
4. *Kabala* »	12. *Gassânî* غسانى »
5. *Salyan* »	13. *Khudâverd(i)* خداورد »
6. *Zerdâv* »	14. *Ereş* »
7. *Şeki* »	15. *Mahmudâbâd* ».
8. *Badkû* (Baku) »	

«Bir Eyâlet dahı *Derbend Vilâyeti* olup, yedi Sancak dahı anlara mukarrer oldu. Ya'nî ki *Beğlerbeği*, *Demir(kapu) Kal'ası*'nı makarr-i mukarrer edinüp:

1. «*Şaburan Sancağı*, evvelâ Dağıstan (Komuk ve Kaytak) Hâkimi Emir Şamkhal'un milk-i mevrûsuna, arpalık tarîkile ilhâk olundu»;

2. «*Akhtı Sancağı*, anun karındaşı (oğlu) Tuç-Alav Beg'e verildi. Ba'de zamân, dukhter-i sa'a l-akhteri Vezir Osman Payşa'ya tezvic olunup, Hükkâm-i Dağıstân-ile yekdil ve yekcihet olmaları münâsib görüldü»;

3. *Kuba Sancağı*,	5. *Küre* كوره Sancağı,
4. *Müskür Sancağı*,	6. *Çırak Sancağı*,
	7. *Rustav Sancağı*. رستاو

«Birer lâyıkına inâyet kılındı. Ve Milk-i vesî'-i *Dağıstan* ki, Hük-

(161) Mühimme, LXII. 74 (22 Rebî'ülâhir 995/1 Nisan 1587).

(162) Künhülahbâr, y. 314a-b.

kâmından *Komuk* ve *Kaytak* ve *Teberserân* (Tabasarân), rıbka-i itâ'ati gerden-nihâd olup, ri'âyetle serferâz buyuruldu.»(163).

* * *

Şirvan'dan dönmeden Serdar, Ereş şehrinde iken, Sünnî *Gilân* Hükümdarına gönderdiği mektupta: Gürcistan ile Şirvan'ın fethini, «Çâr-i-Yâr»ın intikamının Kızılbaşlar'dan alınarak, Şirvanda hutbe okunmakta olduğunu; babanız «*Khan Ahmed Pâdişâh* gibi nâmdâr ve Âl-i-Resûl idükleri» büyük ve küçüklerce bilinen bir ulu zâta, *Şah Tahmasb*'ın vaktiyle yaptığı hileleri; artık yakınındaki Osmanlı ülkesi Şirvan'da bulunan hâkimlerimize komşu bulunduğunuzdan, Pâdişah'a «arz-i muhabbet»inizin, Âyet ve Hadislere göre, «Vâcibât-dan» olduğu; itaatnâmeniz gelince, Şirvan Serdarı, Tiflis Vâlisi ve Aleksandır Han ile «kalan Gürcistân Melikleri»nin de yardıma koşacağı duyurularak, cevap göndermesini istedi(164). Lala-Mustafa Paşa, Ereş'den İranın *Nahçıvan Beğlerbeğisi Rojekîli Şeref Han*'a da gönderilen mektubunda: ata yurdunuz «*Bitlis Sancağı* tevcîh olunmak bâbında istid'ây-i 'âtıfet eylediğinüzde», aradaki barış yüzünden uygun cevap verilmemişti; hiç olmazsa Koyungeçidi'ndeki cenkte «fursat fevt eyledinüz» veya oradaki su ve topraktan nasibiniz kesilmemişti; «münâsib olan budur ki, '*ahd-i sâbık üzere*, 'an-karîb bu cânibi teşrîf» eyleyiniz ki, «matlûbunuz olan *Bitlis Sancağı*» size verilsin, diye bildirdi(165). Serdar'ın bu mektubu üzerine Şeref Han, kendisinden şüphelenen İranlıların vazifelendirdiği gözetleyicilerden çekindiğinden, Van Beğlerbeğisinden bir yardım kolu isteyip aldıktan sonra, *Nahçıvan*'dan savaşarak galip çıkıp 5 Ocak 1578 de ayrılarak, âilesi, emvali ve 300 adamı ile Osmanlı ülkesine geçerek, 10 Aralık'ta *Van* Kalesinde törenle karşılandı; âile ve eşyası Bitlis'e gönderilerek, kendisi Van çerisiyle birlikte İranla savaşmak üzere vazifelendirildi(166).

---

(163) A. Zeki Velidî (TOGAN), «Azerbaycan'ın Tarihî Coğrafyası» (Azerbaycan Yurtbilgisi, I. 36-48, 70-83, 123-129, 145) adlı incelemesinde: *Derbend, Şabran, Şamakhı, Kuba, Bakû, Ereş, Zerdâb* (Zerdâv), *Kabala, Şeki, Gaththâni* şehir ve kasabaları üzerine tarihî bilgileri ve tarifleri toplamıştır. B. Kütükoğlu, bu mühim tetkikten faydalanmışa benziyorsa da, bibliyografyasında anmamıştır!

(164) Nusretnâme, y. 114a-115b.

(165) Nusretnâme, y. 116a-117a.

(166) Şerefnâme, I. 454; Nusretnâme, y. 140a-141a.

8 Ekim 1578 de Serdar ordu ile *Ereş*'den ayrılarak: Çaylı-Kenarı, Dehine, Toprakkale, *Kanak* ırmağı'nda (Pasın Sancakbeği Mîrzâ Ali Beğ'in altı günde yaptığı) Ağaçköprü'nün iki başı, *Sultancuk* (Kakhet'te), Artavuzti, *Kabur-Suyu*, Satıs-Cala, *Kür* kıyısı, *Mukhran*, *İmlakhor* (Amilakhor)-Kal'ası, *Göri* (Gori)-Kal'ası, Mokhus, *Suram-Boğazı*, Zanav, *Bedre-Kal'ası*, Dukâr, *Azgur-Kal'ası*, *Akhıska*, Odorya, Arğıs-Sikhe, *Meşe-Ardahan* (Khanak), *Ardahan-Kal'ası*, (Göle'deki) Köprübaşı, Kheviskâr *Penek-Kal'ası*, *Oltu-Kal'ası*, (Narman merkezi) *İd* Köyü, (Pasın'daki) *Başköy* konaklarında kalarak, 21 Kasım 1578 Cuma günü *Erzurum*'a varınca, bu yılki sefer de sona erdi; askerler kışlağa dağıtıldı(167).

Böylece *Serdar Lala-Mustafa Paşa* emrindeki Osmanlı ordusu: 1. *Çıldır/Akhıska*, 2. *Tiflis/Kartlı*, 3. Ocaklı Beğlerbeğilik olarak *Kakhet*/«*Levendoğlu-ölkesi*» 4. ve 1583 ten sonra a- *Ereş*, b- *Şamakı*, c- *Demir-kapu/Derbend Beğlerbeğilikleri*'ne ayrılacak olan bütün Kür solundaki *Şirvan* gibi dört vilâyeti aldı.

———o———

Ç) Dağıstan işleri; Aras güneyinde ve kuzeyindeki fetihler; Kars imarı; Faş Kalesi'nin yapımı:

1. Dağıstan Beğleri'nin itaati ve burada Osmanlı Sancağı kurma teşebbüsleri (1578, 1579-1585)

Serdar Lala-Mustafa Paşa, daha 1577 ilkbaharı başlarında Şirvanlılarla işbirliği ederek Kızılbaş kuvvetlerini Şirvan'dan kovan Dağıstan'ın Şâfi'î hâkimlerinden *Komuk ve Kaytak* Türkleri hâkimi *Çıt-Alav Şamkhal*'a, *Tabasarân* beği *Gaazî-Sâlih*'e, *Avarlı Tuç-Alav Bürhânüddin*'e, İstanbul'dan 1 Mart 1578 de birer mektup göndermiş ve bunların cevabını, Erzurum'un Çermik ovasında iken Temmuzda alıp, Özdemiroğlu Osman Paşa gibi soyca Dağıstanlı (Kabartaylı) bir Osmanlı Paşası'nın Şirvan Serdarı tayin edilmesi isteklerine karşılık yazmıştı(168). Öteden beri komşu Sünnî Şirvanlılar ile kardeşçe geçinen ve *Şamkhal*'dan ayrı küçük hâkimleri *Şirvanşahlar*'a

---

(167) Nusretnâme, y. 121b, 132b, 133a-b.

(168) Nusretnâme, y. 19b-21b, 44b-49a.

bağlı bulunan Dağıstan, I. Bölümde de gördüğümüz gibi, Altınorda'nın vârisi *Kırım Hanlığı*'na bağlı ve dolayısıyla *Osmanlılar*'a 1474 ten beri hukukça tâbi bulunuyorlardı. Bu yüzden, daha II. Selim çağında, metbu'u «*Devlet Gerey Han*»a mektup gönderip, İstanbul'a gelmek isteyen «*Dağıstan Hâkimleri'nden Şamkhal Mîrzâ*'ya» 3 Mayıs 1574 te yazılan «Nâme-i Hümâyûn»da, Osmanlı Devletine «Babanuz merhûm gibi sadâkat ü ihlâs üzere 'arz-i 'ubûdiyyet ü ihtisâs eyleyüp», İstanbul'a gelmek «murâd edindüğünüz»ü, Han bize bildirdi denilerek, o «serhad»leri «koyup, bu cânibe gelmek münâsib görülmemişdür»(169), yollu cevap verilmişti.

Serdar, Ereş'ten dönüşte yedinci ve Kabur çayını geçtikten sonraki ilk konak yapılan *Sultancuk* mevkiine 15 Ekim 1578 Çarşamba günü gelip konaklayınca, «Dağıstan Hâkimleri'nden *Komuk ve Kaytak Hâkimi* (*Çoban-oğlu*) *Emîr* (*Çatalav*) *Şamkhal*»ın gelmekte olduğu haberi yetişti. Ertesi Perşembe (15 Şa'bân Berât gecesi) günü, Pâdişâh «Dergâhına abâ'an-ceddin vâkı' olan iştiyâkları» yüzünden, «yetmiş-seksenbin 'asâkire mâlik iken, 'arz-i tecerrüd ve izhâr-i sadâkat»te seçkin yer almak için, «Çerâkise cânibl erinde gazâ üzere iken» bırakıp, «otuz-kırk nefer âdemi ile» «*Alburuz*» (Kafkas) dağını aşarak, ılgar edip, Berat gecesi geldi. Yatsı namazından sonra, meş'aleler ışığında yapılan törenle karşılanıp, Serdarın kurdurduğu otağa alındı. Ertesi 17 Ekim günü erkenden Serdar ile görüşüp, elini öptü. Serdar, Şamkhal'a: hil'atler, murassa' kılıç ve takımı işlemeli bir yüğ ük at bağışladı. Ayrıca, ülkesine yakın bulunan *Şaburan Sancağı*, Şamkhal'a arpalık; kardeşioğlu Tuç-Alav (=Tuç/Tunç gibi sağlam) Bürhânüddin'e de *Akhtı ile Ikhır Sancağı* verilip, beratları yazılarak «altın sancaklar»ı ile gönderildi. Şamkhal da, Şirvan'ı koruma ve askere zahire yetiştirmeyi üzerine aldı(170). Çok şişman olduğundan atın taşıyamadığı ve bindiği araba ile de yolsuzluktan gelemiyen Hz. Hamze neslinden «*Kaytak*» *Beği* ile, yine bu soydan «Kaykta»ta «*Usumı*» (unvanlı) *Han* ile «*Kal'a-i Kureyş*»te oturan oğlu *Khan-Mehmed*, «*Zakhu* Hâkimi *Adıgörklü*», «*Tabasarân* Hâkimi *Gâazî-Sâlih*» gibi bütün Şâfi'î Dağıstan ahalisinin Beğleri de, bu sırada Osmanlı Pâdişahına «'arz-i

(169) Mühimme, XXIV. 510 (11 Muharrem 982).

(170) Nusretnâme, y. 121b-123a; Zafernâme, y. 26b-27a. İki müellif de, Şamkhal'ın, 70-80 bin çeri çıkaracağını anar. Zafernâme'de (y. 27a), «kırk-elli nefer mahremi» ile gelen Şamkhal'ın, bütün Beğlerbeğiler'le ordu tarafından, törenle karşılandığı anılır.

'ubûdiyyet eylediler»(171). Şamkhal'ın Osmanlılara hizmetini, sağlamlaştırmak için olacak, Serdar, «Osmân Paşa içün Şamkhal'un karındaşı kızın (Tuçalav'ın kızı Mihridil'i) menkûhalığa taleb edüp, aluverüp, nikâh» kıydırdı(172).

Osman Paşa ordusunda bulunup, 1578-1579 kışını Demirkapu'da geçiren Solak Ebûbekir, Demirkapu'ya yakın Dağıstan Beğlikleri bölgeleri hakkında, görüp işittiklerine göre şu bilgileri veriyor: «*Tebersarân* تبرسران, cümle kırk bin hânedür.» *Kaytaklar*'ın «*Usumı* demekle ma'rûf bir beğleri vardur. Begaayet böyük ve semiz kimesnedür; hattâ ata binmeğe kaadir değüldür; bir yerden bir yere araba ile varur. Ammâ yarar ve yiğit oğulları vardur. Yiğirmi bin askeri vardur. Ammâ Müselmânlardur. Dilleri âherdür; *Tatar* tabi'atlu (at eti yiyen) tâifedür. Ekseri bozaya (boza içmeye) mâillerdür. Kal'a-i Demürkapu'yu boza ile anlar ganî etmişlerdür. Mezkûrlar, Hazreti Hamze nesli geçinürler; ve *Kal'a-i Kureyş* andadur... Hamze, Kureyşî olmağ-ile, Kal'aya, Kureyşî derler... Bir dağ içinde begaayet sarp yerde vâkı' olmuşdur. Beğleri *Usumı*, anda sâkindür». Bu «Tebersaran ve Kaytak Vilâyetleri» halkı, misafiri için canını feda eder. «Şöyle *Oğuz tâife*'dür, kat'â hîle ve khurda (hud'a) bilmezler ve yalan söylemek bilmezler; ve elfâz-i fuhşiyyât mâbeynlerinde yokdur. Ve söyleyeni sevmezler. Sâdıku'l-kavl tâifedür. Ammâ, begaayet serd ve nâzik mizâc ve gönüllü (alıngan) ve bahadır tâifedür»(173).

Bugün, Hazar Denizi kıyısındaki *Boynak* ve *Derbend* arasında, *Gazi-Kumuk*'la *Küre*'nin doğusundaki sahada oturan *Khaytaklar*, Evliya Çelebi'nin kaydettiğine göre, türkçe konuşmaktadırlar. Türkçe konuşanlara bugün *Terekeme* («Terâkime» = Türkmanlar) denilmektedir... Başlıca şehirleri: *Otamış*, *Barşlı*, *Kara-Kureyş* ve *Mecalis*'tir. *Usumı* unvanı, 1819 da Ruslar tarafından kaldırılmıştır». «*Tabasaranlar, Khaydaklar'ın bir kolu* sayılır. *Derbend* havalisinde yaşamaktadırlar.... eskiden, kendilerine *Tabasaran-Şah* ve *Ma'sum*'lar denilen hâkimlerin idaresindeydiler. Daha sonra *Khaydak Usumıları*'na bağlı Kadılar tarafından idare olundular. Nüfusları, 20 000 kadar tahmin edilmek-

(171) Nusretnâme, y. 124b-125a.

(172) Ebûbekir, y. 12b. Osman Paşa İstanbul'a gelince, Komuk Şamkhalı'nın kızı olan bu haremi için başkendin sazendeleri, «*Dağıstan-Güzeli*» diye türküler koşmuştu. Bu yüzden, Nâmık Kemâl de «Cezmi» romanında, haklı olarak bu «Dağıstan-Güzeli»ni pek över (Ş. Erel, «Dağıstan ve Dağıstanlılar», s. 97).

(173) Ebûbekir, y. 10b-12a.

tedir... Gerek *Khaydaklar*, gerek *Tabasaranlar* çok verimli topraklarda yaşarlar. Ziraatte, meyve yetiştirmekte ve hayvan beslemekte son derece ileri gitmişlerdir. Dünyaca tanınan *Derbent halıları* ve diğer *el dokumaları*, bunlar tarafından meydana getirilmektedir(174).

Tabasaran ile Kaytak ahalisi, Osman Paşa ordusuna 1579 Ocak ay nda Derbend'e getirdikleri «azuk ve zakhîre»yi satarken, «akça ve altun gör müş değiller imiş. *Rûm'un* (Osmanlı'nın) *tengesi ya'nî akçası çokdur*, deyü azuğu ve zakhireyi» çok bol getirdiler(175); birtakımı da, «Esb-i tâzî istediler nân-bahâ* Sîm ü zer verdükçe ettiler ibâ. Dediler: Yenmez, giyilmez bu nedür* Görmedük biz bunu bu nâdidedür»(176).

«*Kumuklar*, Dağıstan'ın kuzeydoğusunda *Terek* ve *Sulak* nehirleri *Dargı* hududuna kadar uzayan (ve çoğu ovalık olan) topraklarda yaşarlar... Kumukların konuştuğu lehce, Türk dilinin *Kıpçak lehcesi*'dir... Kırım Türklerinin konuştukları lehceye yakındır... karargâhları *Tarku*, *Yakhsay* ve *İndirey*'de bulunan Altunordu uç beğlerine bağlıydılar... 1578 tarihinde *Şamhal Çoban*'ın ölümü üzerine *Kumuk Ülkesi*, Şamhal'ın çocukları aras nda *Tarku*, *Boynak*, *Gazaniş* ve *Çeriyurt* bölgelerine bölünmüştür... *Şamilkale/Mahaçkale*, *Timurhanşura/Boynakski*, *Kızlar*, *Yakhsay* ve *Hasavyurt* gibi şehirler, Kumukların meskûn bulundukları sahalar içerisindedir. Kumuklar'ın nüfusu 130 000 kadar tahmin edilmektedir»(177). Osmanlı belgelerinde «Komuk ve Kaytak Hâkimi ne «*Ulu-Şamkhal*» denilmesi, kendilerine «*Nusal*» unvanı

(174) (1891 Kazı-Kumuk doğumlu olup, iyi arapça bilen ve Dağıstan'da Muallim iken, Bolşevik istilâsı üzerine 1921 güzünde kaçıp İstanbul'a gelen, İslâmî meskûkât mutahassısı) Şerafeddin Erel, «Dağıstan ve Dağıstanlılar», s. 44-46.

(175) Ebûbekir, y. 10b.

(176) Şecâ'atnâme, y. 82b.

(177) Ş. Erel, «Dağıstan ve Dağıstanlılar», s. 48-49. Hazarlar'ın güneydeki başkendi *Semender*'in yerinde sonradan *Tarkı* veya *Tarkhu* şehri kurulmuş olup, *Şamkhallar* burada otururdu. Ruslar burada iskele şehri olarak *Petrovsk*'u kurmuşlardı. Çarlık yıkılınca 1917 de Dağıstanlılar buraya «*Şamil-Kale*» dediler ve Bolşevik istilâsı üzerine de 1921 den beri «*Mahaç-Kale*» denildi (Mirza BALA, «Dağıstan», İA. III. 452). Dağıstan'ın bütün ova ve düzlük kıyı bölgeleri, *Komuk/Kumuk Türkleri* yurdudur, ki Çarlık çağında, «Dağıstan Vâlisi»nin oturduğu «*Temürkhan-Şura*» şehrinin merkez olduğu Sancak bölgesidir. Dağıstanlı Alkadârî Mirzâ-Hasan Efendi'nin 1890 da yazıp, 1902 de Petersburg ve 1903 te Bakû («Bâdkûbe») şehrinde kaçak bastırdığı «*Âsâr-i Dağıstan*» kitabında, Komuk bölgesi ve türkçesi için şöyle deniyor: 10 «okrug» (askerî sancak) bölgesine ayrılan Dağıstan Vilâyetinin en

verilegelen(178) *Avar* hanlar na, Kazvin'de Tahmasb' n ölümünden sonra siyasî faaliyetini gördüğümüz «Avar Şamkhal Çerkes» gibilere «*Küçük-Şamkhal*» denilmesindendir. Safîlî kaynaklarında «*Karabörk*» denilerek Lezgi ve Şirvanlılar'dan ayrı gösterilen kavım(179), Azerbaycan ağz ile konuşan ve «*Dağıstan-Terekemesi*» de denilen «*Karapapak*»lardır, ki Sünnî *Kaytak ve Tabasaranlılar*'dan ibarettir. Bugün Kars ili köylerinde, bu «*Dağıstan-Karapapağı*»ndan Sünnî muhacirler vardır.

Arşiv belgelerinden, Dağ stan'da Hazar denizi kıyısında yukarıda an lan Beğler ile birlikte *Terek* ırm ğı orta ve başlarında, yalnız dördüne «*Cenâb*» denilerek, ötekilerinden üstünlüğü belirtilen 15 kadar Él ve Boy Beğleri'ne ferman gönderilip, Şirvan ile Demirkapu için Kefe ve Azak yollar ndan gelenler ile Osmanlı hazinesinin yerine ulaşması hususunda hizmetler istenmiştir. Bunları, *Kabartay*'dan başlıyarak doğuya şöyle sıralanm ş görmekteyiz:

1. «Cenâb-i-Emâret-meâb» hitâbiyle «*Kabartay* Mîrzâları'ndan Mehmed Mîrzâ»ya, 21 Ocak 1583 te «Tevâbi' ve levâhıkun ile 'arz-i ubûdiyyet edüp, itâ'at ve inkıyâdun i'lâm olundu»; İstanbul'a gelip,

büyüğü ve ilki, «Temürkhan-Şura Okrug'udur». Buraya: *Temürkhan-Şura* şehri ile, liman şehri *Petrofski* ve «Dağıstan Şamkhalları'nın evkaat-i akhîrede (Eski-Tarku yerine Petrofski kurulduktan sonra) dârülemâretleri olan *Tarkhu* karyesi» ile, *Buynak* ve «*Aşaka* ve *Yukarı-Kazanış* kendleri ve *Kâfir-Komuk* ve *Aşaka* ve *Yukarı-Cüngütay* (Temürkhanşura ile Dargı arasında) kendleri ve *Karabudağ* ve *Kebdân* ve *Hil* هيل ve *Peravul* kimi meşhûr kendler» dahildir. «Hemîn Okrug ahâlisinin ekseri *Çağatay-Türkî* lisâni ile tekellüm eyliyürler; ve ba'zı (dağlık bölgedeki) kendleri Darga (Büyük Derbend geçidinin kuzey yolu boyundakiler) ya'nî *Akuşa* lisânı ile tekellüm ederler.» Komuklar gibi «*Çağatay-Türkî* ile danışan Tâifeler Dağıstan'da, papak götürüp (çıkarıp), küçük böyüge günortadan (öğleden) ireli: «*tanğ yakhşı bolsun*» ve günortadan soğra: «*tüş yakhşı bolsun*» ve gece: «*keç yakhşı bolsun*» deyüp, ta'zîm eyliyürler» (Âsâr-i Dağıstan, s. 11-12, 22). Bugünkü Kumuk türkçesinden manzum örnekleri, Ş. Erel (s. 214-215, 221) vermiştir.

(178) Ş. Erel, «Dağıstan ve Dağıstanlılar», s. 34, 35.

(179) Âlem-Ârâ, s. 167, 171-172. Çarlık çağındaki «*Kaytak ve Tabasaran Okrugu*» içerisindeki yerler: «*Aşaka* ve *Yukharı-Kaytak* mahalları ve *Şimâlî-Tabasaran* mahalları» ile maden işçiliği merkezi «*Kübeçi*»dir. «Bu okrugun kendlerinde *Terekeme-Mahalı* ve *Şimâlî-Tabasaran* kendlerinde: *Mıhrağa* (1578 deki «Mahraka») ve *Mağartı* ve *Dırvak* ve *Khoçanı*, *Azerbaycan-Türkî* ile tekellüm eyliyürler.» Yine bu Sancaktaki «*Aşaka* ve *Yukharı-Kaytak*'ın ekseri, *Çağatay-Türkî* ile danışurlar» (Âsâr-ı Dağıstan, s. 12). «Küre Okrugu»ndaki «*Ulus-Mahalı*'nın dokuz kendi, *Azerbaycan-Türkî* ile danışurlar» (aynı eser, s. 13).

riayet göresin(180), deniliyordu. Yine bu sırada Kabartay Beğleri'nden ve Mısır'da doğmuş bulunan *Özdemiroğlu Osman Paşa'nın akrabası* sayılan *Kaplan Beğ* ile *Arslan Beğ* ve *Gaazî Beğ*, 1583 Kasımında, Osman Paşa ile Kefe'ye giden çeri için, Terek üzerinde bir köprü kurmuşlardı(181).

2. Kabartay'dan yukarı ve güneyde şimdiki *Karaçay-Balkar Türkleri*'nin yerinde «*Gaazî Mîrzâ Beğ*»(182) ile, «Gaazi Mîrzâları'ndan *Karaşay-Mîrzâ*» 1582 de, hizmetlerinden dolayı taltif ediliyorlardı(183).

3. Kabartay'ın doğu komşusu «*Tuman/Tümen/Çeçen Beği*» idi. 1578 de «*Tüki Beğ*»(184), 1583-1586 yıllarında da «*Sultanay/Sultân Beğ*»(185) burada hâkimdi.

4. Yine Çeçen bölgesinin doğu kesiminde «*Voynaklı Sancağı*» veya «*Voynak* (Boynak) *Beği*» bölgesi vardı. 1581-1584 arasında buranın hâkimi «*Mehmed Beğ*»e, hükümler(186) gönderiliyordu.

(180) Mühimme, XLVIII. 730 (26 Zilhicce 990).

(181) Şecâ'atnâme, y. 190a-191b.

(182) Mühimme, XLIV. 128 (18 Rebî'ülevvel 990/12 Nisan 1582). Bu hüküm, «Nogay Mîrzâları'ndan Yakhşısâ'at-Mîrzâ» ile birlikte 36 «Mîrzâ»ya gönderilmiş olup, 7. sırada «*Karaşay-Mîrzâ*», 26. «*Kası-Mîrzâ* قاسی میرزا» ve 27. sırada «diger *Kası-Mîrzâ*» anılıyor. B. Kütükoğlu (s. 145, Not 6, 208), Yakhşısaat adını, «*Bahşî sâat*» okumakla, yanılmıştır. Hoş bir saatte doğmuş mânâsınadır.

(183) Mühimme, XLIV. 190 (20 Ramazân 990/8 Ekim 1582) ve 218 (20 Zilhicce 990/15 Ocak 1583).

(184) Mühimme, XXXII. 312 (3 Rebîülevvel 986/10 Mayıs 1578) «Tuman Hâkimi Tüki تمان حاکمی تورکی», 456 (3 Ramazan 986/3 Kasım 1578), ayni imlâ ile.

(185) Mühimme, XLIV. 58 (Evâsıt-i Safer 989/7-16 Mart 1581) Taman-Adasından Demirkapu'ya kadarki 23 Beğ/Mîrzâ arasında, «*Çeçen-Beği*» denilirken, bir ay sonraki hükümde, Mühimme, XLIV. 87 (15 Rebî'ülevvel 989/19 Nisan 1581) de «*Tümen* تومن *Beği Sultanay Beğ*» deniyor; Mühimme, LI, 10 (7 Şa'bân 991/26 Ağustos 1583); Mühimme, LXI. 41 (4 Receb 994/21 Haziran 1586). «'Umdetüt-tevârih»te (s. 93, 94) «*Tümen*»in, «Otuzbin-*Konğrat*»ların adı olduğu belirtiliyor.

(186) Mühimme, XLIV. 58 (Evâsıt-i Safer 989/7-16 Mart 1581), 87 (15 Rebî'ül-evvel 989), 218 (20 Zilhicce 990/15 Ocak 1583) 18 Nogay, Kabartay ve Dağıstan Beği arasında «*Voynak Mehmed Beğ*», LI. 10 (7. Şa'bân 991) «*Voynak Beği Mehmed Beğ'e*». H. 1089 (1678) yılında Kırım Hanlığına geçen *Murad Gerey Han*, çocukluğunu «*Boynak* dedükleri halk içinde» geçirip, «neşv ü nemâ» bulmuştu ('Umdetüt-tevârih, s. 128).

5. Hep «Cenâb-i Emâret-meâb» hitabiyle «*Dağıstân Hâkimi Ulu-Şamkhal*»a veya «*Komuk Hâkimi Ulu-Şamkhal*»a 1578-1586 arasında çok hükümler gönderildiğini görüyoruz(187). Bunların merkezi, şimdiki Mahaçkala yerindeki *Tarku* şehri idi.

6. «*Şamkhaloğlu Sultân Mîrzâ*» veya «*Şamkhaloğlu Andıyan Beğ*» (Çeriyurt kesiminde)(188).

7. «Cenâb-i Emâret-meâb» hitabiyle, «*Kaytak Hâkimi Usumı Beğ*»e, 1578-1586 yıllarında hükümler geliyordu(189).

8. Demirkapu'ya yakın Boybeği Halil Beğ'e batıdan komşu «*Karabutak/Karabudak Beğ*» veya «*Komuk Beğleri'nden Karabudak Beğ*», ayni yıllarda anılıyordu(191).

9. Demirkapu'ya yakın bulunan «*Boybeğleri'nden Khalîl Beğ*»e 1581-1586 arasında hüküm suretleri gönderiliyordu(190).

10. «Cenâb-i Emâret-meâb» hitabiyle «*Tabasarân Beği/Hâkimi Ma'sûm*»a 1578-1582 arasında hükümler yazılmıştır(192).

11. «*Tabasarân* Hâkimi Ma'sum Beğ»in kardeşi «*Gaazî Beğ*»e, 1578 de(193).

12. «*Avar Hâkimi Nusal*»a, 1578 de(194).

(187) Meselâ, Mühimme, XXXII. 312 (3 Rebî'ülevvel 986/10 Mayıs 1578), 456 (23 Ramazân 986/23 Kasım 1578); XLIV. 122 (18 Rebî'ülevvel 990), 190 (20 Ramazân 990); LXI. 41 (4 Receb 994/21 Haziran 1586).

(188) Mühimme, XLIV. 58 (Evâsıt-i Safer 989), 182 (1 Şa'bân 990/21 Ağustos 1582) Çerkes ve Dağıstan Beğleri arasında «Şamkhal»a gönderilen «Nâme-i Hümâyûn»un «bir sûreti» de «*Şamkhal oğlu Sultân-Mîrzâ*'ya» gönderilmiştir. «Merkezi *Çeriyurt* olan yerlere, Şamal'ın oğlu *Sultan Buta* hâkim bulunuyordu» (Ş. Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, s. 49).

(189) Mühimme, XXXII. 312 (3 Rebî'ülevvel 986/10 Mayıs 1578), 456 (3 Ramazân 986/3 Kasım 1578), XLIX. 421 (17 Cumâdelâhire 991/9 Temmuz 1583) de, Dağıstan Hâkimlerinden: şu dördüne «Cenâb» hitabı ile yazılacağı bilhassa belirtilmiştir: 1. Şamkhal, 2. Kabartay-Mîrzâ, 3. «*Kaytak Hâkimi Usumı*», 4. Tabasarân Hâkimi Maksûd. LXI. 41 (4 Receb 994/21 Haziran 1586).

(190) Yukarıdaki notta geçen Hükümler.

(191) Mühimme, XLIX. 421 (17 Cumâdelâhire 991), LXI. (4 Receb 994).

(192) 189. Notta anılan Hükümler.

(193) Mühimme, XXXII. 312 (3 Rebî'ülevvel 986), 456 (3 Ramazân 986). 985 Zilhiccesinde (1578 Şubat sonunda) Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın Dağıstan'a yazdığı «istimâletnâme»ler arasında birisi de, «*Tabasarân Hâkimi Gaazî Sâlih'e*» gönderilmişti (Nusretnâme, y. 19b).

(194) 1578 Şubatında Âlî'nin «*Avar Hâkimi Tuçalav Bürhâneddin Beg*» diye andığı (Nusretnâme, y. 19b) Avar Hanı, Hükümlerde, «*Avar Hâkimi Nusal*» (Mühimme, XXXII. 312, 456) diye geçiyor.

13. Kabartay'a komşu «*Burgun* (Balkar?) *Hâkimi Tapmas Beğ*»e 1578 de(195).

14. Gazi-Kumuk/Lek, İtil bölgesi «*Toma*»(196) dan ibaret «*Tova Beği Til Ahmed Mîrzâ*'ya», Demirkapı'ya sığ nan Osman Paşa ile çerisine erzak ve adamı ile yardıma varması için, 1579 Ocak sonunda bir hil'at ile birlikte hüküm gönderilmişti(197).

Dağıstan Beğlerine gönderilen hükümlerin «herbiri kırmızı atlas kise içine konulup, gümüş kozalak ile bağlanup», Çavuşlara verilirdi(198). 6 Ağustos 1581 de, Kefe-Taman Adası yoluyla Demirkapu'da Şirvan Serdarı Osman Paşa'ya gönderilecek «Ma'denciler»i, kendi beğlik bölgelerinden rahat geçirip, komşudaki beğlik sınırına kılavuzlarla yollamaları için *Çerkeş Beğleri*'nden dördüne ve hepsi Müslüman olan *Dağıstan Beğleri*'nden beşine suretleri gönderilen hükümlerde şu sıra gözetiliyordu: 1. (Taman'da) «*Ada Beği* Mehmed», 2. «*Cana Beği* Mehmed», 3. «Milleti'l-Mesîhiyye»den Çerkes «*Kümürküy* Beği», 4. Bunun gibi Hıristiyan Çerkes «*Beslinay Beği*», bunun komşusu, 5. «Müselmân'dur Sancak elkaabı yazıla» kaydiyle «*Kabartay Beği*»ne, 6. «*Tümen* (Çeçen) *Beği* Sultanay Beği'ne», 7. «Cenâb-i Emâretneâb» hitâbiyle ve «*Nâme-i Hükâyûn*» olarak «*Komuk Hâkimi* Şamkhal», 8. «Bir mıkdâr riâyet ü ta'zîm ile» kaydi konarak «*Karabutak Beği*», 9. Demirkapu'ya en yakın olduğundan Madencileri oraya ulaştırması belirtilen «(Boybeği) *Khalîl Beğ*»(199).

Moskof Çarı'na kızını veren Ortodoks Hıristiyan Kabartay kesiminden ayrı, *Müslüman* olan *Kabartay* bölgesinde: «*Mehmed Mîrzâ*», «*Arslan Beğ*», «*Başıl* (Beşîr) *Beğ*», «*Solukh Beğ*» adlı Beğler de, bu Şirvan savaşları sırasında Osmanlı hizmetinde çalışıyorlardı(200). 21

(195) Mühimme, XXXII. 312 (3 Rebi'ülevvel 986), 456 (3 Ramazân 986).

(196) Dağıstan'da, «Doğudan Dargılar, batıdan ve kuzeyden Avarlar, güneyden de Küreliler'le hudutlandırılan sahada yaşayan *Gazi-Kumuklar*'a Avarlar *Gumik* ve *Toma*, Dargılar *Bulikân* ve *Kumuçan*, Gürcüler *Leki* derler. Gazi-Kumuklular da kendilerine *Lek* ve *Gumuçi* tabir ederler» (Ş. Erel, Dağıstan ve Dağıstanlılar, s. 38).

(197) Mühimme, XXXII. 551 (2 Zilhicce 986/30 Ocak 1579).

(198) Meselâ, «*Komuk Hâkimi Ulu-Şamkhal'a*» yazılan Hükümde (Mühimme, XXXII. 312/3 Rebi'ülevvel 986, 456/3 Ramazân 986).

(199) Mühimme, XLII. 382 (6 Receb 989/17 Ağustos 1581). Nuhbetü't-Tevârîh (s. 15'i) ile Kâtib-Çelebi «Cihânnümâ»sında (s. 404), Kefe-Demirkapu arasındaki konaklar ve kısmen Beğliklerin adları anılmıştır.

(200) Mühimme, XLII. 383 (6 Receb 989/6 Ağustos 1581) «Kabartay Beği'ne, Müselmândır, Sancak elkaabı yazıla»; XLIV. 58 (Evâsıt-ı Safer 989) (Büyük-)

Ocak 1583 te «*Kabartay Mîrzâları'ndan Mehmed Mîrzâ*»ya yazılan hükümde, İstanbul'a gelip çok riayetler görmesi bildiriliyordu(201). 1585 yılı sonlarında, Osmanlılar *Terek* ırmağı üzerinde bir kale yaparak, *Moskof Kazakları*'nın Dağıstan'a sokulmalarına engel olmak istedikleri gibi, *Dağıstan*'ı da bir «*Vilâyet*» yaparak Komuk Ulu-Şamkhalı'nı başına geçirip, sıkıca İstanbula bağlamak istediler.

Daha 1569 «Ejderhan Seferi»nin sebebini sorarak Osmanlı dostluğunu yeniden kazanmak için 1570 Ekiminde İstanbul'a gelen Rus Çarı IV. İvan'ın Elçisi *Novosiltsev* ile gönderilen cevapta Osmanlılar(202), şöyle diyerek, Ruslar'ın Terek boyunda Kabartay ülkesine sokulmasına itiraz ediyordu: «*Sultân* (II.) *Mehmed Han Gaazî*», «*Kefe Vilâyeti'ni fethedeliden berü Vilâyet-i Kırım Hanları ve Memâlik-i-Çerâkise Banları*», devletimize tâbidir; bugüne değin çoğuna «Sancak» verilerek düşman saldırışından korunmuş ve «Fermânımız sudûr etdiği umûrda, 'alâ-mâhüvel-me'mûr bezl-i makdûr eder Beğler ve kullarımuz olmuşlar iken; *Memâlik-i Mahrûsa*'*mıza dâhil Kabartay Vilâyeti*'nde kadîmî ülfet ü muhabbete mukhill *Kal'a ihdâs* olunduğu» belirtilerek, dostluk isteniyorsa: «*Hacitarkhan* (Astarkan) *yolunu* açup» ve eski dostluğu bozan «mâbeyndeki *Kabartay içinde hâdis Kal'a'yı ref'eyleyüp*», oralardan gelip-geçenlerin güvenle Ülkemize varması kolaylaşmalıdır(203).

1552 de Kazan Türk Hanlığı düşerken *Hıristiyan Çerkesler*'den iki Beğ, Çar IV. İvan'a giderek yardım ve himayesini dilemiş; 1555 te de, yine *Hırisyan Çeçenler*'den 150 kişilik bir heyet Moskova'ya vararak, himaye edilmelerini istemişti. 1556 da Astarkan Türk Hanlığı'nın da Ruslar eline geçmesi üzerine, birkaç *Çerkes Beği* ile *Kabartay'ın Çerkes kolun*'dan Hıristiyan *Temrük* ile *Tizrüt*'ün Elçileri de 1557 de varıp, «Moskova'ya tâbi olmak» istediler ve «*Tarkov* (Komuklar'ın

Kabartay Beğleri'nden Arslan Beğ, (Küçük-) Kabartay Beğleri'nden Solukh Beğ ve «Alp-Kaç الپ قاچ Beği». XLI. 11 (7 Şa'bân 991/26 Ağustos 1583) «Kapartay Beğleri: Solukh Beğ ve Başıl بشيل (Beşîr) Beğ ve Abak Beğ ve Bozuk Beğ ve Arslan Beğ ve gayri karındaşları».

(201) Mühimme, XLVIII. 730 (26 Zilhicce 990) «...'Atabe-i-'Âlî-menziletimize, tevâbi' vü levâhıkun ile 'arz-i'ubûdiyyet edüp, itâ'at ü inkıyâdun i'lâm olundu... Buyurdum ki, vusûl buldukda, mezbûr cibilliyetünde merkûz olan sadâkat ü ihlâs mûcebince, câdde-i itâ'at ü inkıyâdda sâbit-kadem olup; Südde-i-Sa'âdetüme gelüp mülâkî olasın ki, inşâ-Allâhü Te'âlâ, envâ'-i inâyet-i 'aliyye-i Şâhânemiz ile mer'î vü muhterem olmak, mukarrerdür...»

(202) H. İnalcık, «Osmanlı-Rus Rakabetinin Menşei», Belleten, XII. 386.

(203) Münşeâtüsselâtîn, II. 552-553.

merkezi Tarku) *Şamkhalı*'na karşı» kendilerine Astarkan'daki Rus çerisinin yardımcı gönderilmesini dilediler; ve böyle bir yardım gelirse, (Ortodoks) *Gürcistan*'ın Çar'ın himayesine gireceğini söylediler. Hattâ, Müslüman olan Terek boyundaki «*Tümen Beğliği Mîrzâsı*» bile amucasına karşı, Çar'dan yardım istiyordu. Bu yüzden «Rus kıtaları, *Terek Nehri*'ne kadar ilerliyerek, 1567 de *Kabarda(y) arazisinde bazı müstahkem karakollar* kurmağa başladılar»(204). *IV. İvan*, bu fırsatı kaçırmamak için, Kabartaylı «*Çerkes Temrük Beği*»n kızı «*Mari*» (Meryem) adını alan Küçeney *ile* 1561 *de evlenmişti*. Kırım Hanı *Devlet Gerey*, bu yüzden Temrük Beği üzerine yürüyerek 1570 te, onun iki oğlunu cenkte öldürmüştü. 1571 yılında da *Moskova*'ya sefer ederek, IV. İvan'ın korkudan bırakıp kaçtığı bu başkendi Mayıs sonlarında yakmış ve «*Takht-Algan*» unvanını almıştı. *Çar'ın Elçisi Andrey Kuzminski*, 1571 yazında İstanbul'a gelerek, ancak 15 Kasım 1571 de huzura kabul edilince Osmanlıların koştuğu şartları Çar'ın kabul ettiğini bildiren 14 Mart 1571 tarihli mektubu sundu. Bunda: *Terek üzerindeki kale*'nin *yıkılması; buradaki askerlerin Astarkan'a çekilmesi* ve *Astarkan yolunun açık tutulması* için emirler verildiği, duyuruluyordu(205).

Fakat, 1576 ilkbaharında Ruslar'ın Hazar denizi kıyılarında genişleme ve Terek üzerinde kale yapma teşebbüsleri görüldü. Bunları İstanbul'a duyuran «*Azak Sancağı Beği*»ne (Mehmed Beğ'e) 9 Temmuz 1576 da verilen cevapta şöyle deniyordu: «Ve *Rus*'un, *Ejderkhan* semtinden *Bahr-i-Kolzum*'a (Hazar Denizi'ne), andan *Terek-Suyu nâm böyük su üzerinde Kal'a ta'mîrine mübâşeret eyledüğün* i'lâm edüp», bildirmişsin(206). III. Murad'ın ilk yıllarında IV. İvan'ın emriyle Terek'te yeniden müstahkem mevkiler yapılarak, *Rus-Kazaklar*'ın buraya yerleştirilmesi, 1571 de verilen sözün tutulmadığını gösterir. Bu yüzden, Taman-Adası'ndan Demirkapı'ya ve buradan Taman'a varan Osmanlıların 1578 seferinden beri işlettiği hazine, malzeme ve çeri yolu da, tehlikeye düşüyordu.

1583 Ekimi sonlarında Kefe'den Demirkapu'ya Osmanlı hazinesinin gelmekte olduğunu haber alan *Rus tüfekli askerleri*, Terek'in sağ kolundan şimdiki Grozni (eski: Sevinç-Kal'a) yakınında «*Sunc* سونج

(204) A. N. Kurat, «Rusya Tarihi», s. 155-156; «Türkiye ve İdil Boyu» s. 57.

(205) H. İnalcık, «Osmanlı-Rus Rakabetinin Menşei», Belleten, XII. 388-389; Mühimme, XVI. 3 (17 Cumâdelûlâ 979/7 Ekim 1571); A. N. Kurat, «Türkiye ve İdil Boyu», s. 56, 151, 153.

(206) Mühimme, XXVIII. 579 (12 Rebî'ülâhir 984).

Suyu»ndan geçilecek boğazın yanındaki ormanda «İstubur» kurmuş (ağaçtan tahkimat yapmış), bekliyordu. 21 Ekim 1583 te Demirkapu'dan çıkarak İncesu, Şamkhal-Yurdu, Koyun/Koy-Suyu konaklarından sonra, 28 Ekimde Sunç/Sevinç-Suyu'nu geçen *Özdemiroğlu Osman Paşa* ile Şirvan fâtihi askerler, «niçe bin tüfeng-endâz» «*Kavm-ı Moskov*»dan *Ruslar*'ın ateşiyle karşılaştılar. Açıkta kaldıklarından siperdeki Rusların kurşunlarından çok şehid veren Türkler, ancak kestikleri ağaçlardan siperlerle üçüncü günü düşmanı kaçırtabildilerse de, mallarının çoğu yağmaya gitti(206a). İstanbula gelip 28 Temmuz 1584 29 Ekim 1585 arasında Sadrî'azam ve Serdar olarak Tebriz fethine varan bu Osman Paşa'nın telkiniyle olacak ki, onun seferde ölümünden sonra, 4 Aralık 1585 te İstanbul'dan «*Demürkapu Muhâfazasında olan Vezîr* (ve Şirvan Serdarı) *Ca'fer Paşa'ya*» yazılan hükümde, *Eski-Terek Kal'ası*'nın yaptırılması teklifine karşılık, şöyle deniyordu:

«Halâ Demürkapu (Dağıstan) câniblerinde beş günlük yerde *Terek* nâm *kadîmî kal'a* yeri olup, şöyle ki zikrolunan mahalde kal'a binâ olunur ise, *Bukhara*'dan ve *Şamkhal* tarafından ve *Hacıtarkan*'dan ve *Komuk-Dağıstanı*'ndan ve *Kazvin*'den ve sâir ol cevânibden bâzirgân ve tüccâr gelüp, niçe bey' ü iştirâ olunup, gümrük ve sâir metâ'dan gayri, Mîriye küllî nef' hâsıl olduğundan gayri; deryâ kurbu olmağla, küllî *balık mahsûlü* dahı hâsıl olur. Zikrolunan *kal'a binâsı*'na *Novay-Tatarı* cânibünden eger zahire ve sâir husûslarda mu'âvenet olunmak mukarrer olduğu; ve Demürkapu ile Kefe arasında olmağla, yolun emn ü emânına bâis olduğu i'lâm olunmağın; buyurdum ki», «bizzât mukayyed olup, bu ahvâli tetebbû' eyleyüp, göresin»; faydası var mıdır? «*Kızılbaş-i* bed-ma'âş ve *Rus*-i menhûsdan ve gayriden havf ihtimâli var mıdur, nicedür? Ta'mîri ne vechile müyesserdür», taşla mı, ağaçtan mı yapılmalıdır? «yazup, 'arzedesin»(206b).

2. Van Eyâleti Beğleri'nin Aras güneyindeki fetihleri: Ağrı İli'nin ve Makû, Ovacık, Khoy bölgelerinin alınışı (1578).

Bugünkü Türkiyenin bütünlüğünün son geri kalanları da, 1578 de *Ağrı İli* bölgesinin ve 1578 da Kars'ın Posof, Çıldır ve 1579 da Arpaçay, Digor, Kağızman, 1583 te Tuzluca, Iğdır ve Aralık ilçelerinin fethiyle III. Murad çağında tamamlanmıştır. 1555 Barışına göre,

206a) Şecâ'atnâme, y. 184b-188b; Künhülahbâr, y. 348b-350a.
(206b) Mühimme, LX. 271 (11 Zilhicce 993).

Ûrmiye gölü batı ve kuzeyindeki: *Uşnu*, *Urmiye* ve *Salmas* Osmanlılar'da kalmış ve Van Eyâletine bağlanmıştı(207). Bunlardan Urmiye ile Salmas, II. İsmail zamanında ayârtılan ocaklı beğlerin eliyle İran'a geçmişti. *Van Beğlerbeğisi Köse-Husrev Paşa*, İstanbul'dan gelen fermana göre, 1578 başlarında *Hoy*, *Salmas* ve «*Urumi*» (Urmiye) bölgelerini kendi Kethudası *Yusuf* başbuğluğunda *Şâhkuluoğulları*'ndan *Gazi* ve *Koçu Beğler*'in çerisini göndererek vurdurmuş; Hoy Sancakbeği ile 500 adamını Koçu Beğ öldürmüş; Husrev Paşa da *Merend*'den *Urmiye*'ye değin yakarak, Hoy ile Salmas'a uğramış ve Urmiye Sancakbeği ile iki oğlunun başını keserek, Hoy ile Salmas'ı elegeçirdiğini başkende arzetmişti. 14 Mart 1578 de Husrev Paşa'ya iki hil'atle bir altın kılıç ve Şâhkuluoğulları'na da birer hil'at ile, Koçu Beğ'e *Hoy Sancağı*'nın ve Gazi'ye de *Salmas Ülkesi*'nin «Sancak tarikile» verildiğinini bildiren hükümler gönderilmiştir(208).

1578 güzünde Van'dan *Makû Kal'ası* Beğine (Bayatlı-Beğleri'nden) gizlice adam gönderilerek «istimâlet vermekle», o da gelip bir mıkdar Osmanlı çerisini gece vaktı bu kaleye götürerek, «muhâfazada olan Kızılbaşlar'ı kılıçdan geçirüp», Makû'yu Osmanlılar'a kazandırmış; «Van Kal'ası Mustahfızları'ndan ve gayriden nevbetçi tarikile yüz nefer tüfekçi ve dizdâr ve Kal'a muhâfazası içün» gerekli silâh ve ve cephane yerleştirilmiş; «*Abakay* ve *Ovacık* ve *Çaldıran* ve *Bâyezid-Kal'ası* ve *Eleşgird* ve *Süleymân-Sarayı* ve *Çors* ve *Diyadın* Nâhiyyeleri ki, serhad beğleri tasarruf eder ölkelerdür», bunlardan kiminin beği itaat ederek, kiminin hâkimi de (Koyungeçidi'ndeki) Emir Han savaşında öldüğünden, kimi de kaçarak Aras kıyısında toplanan «Kızılbaş Ulusu içine varup ilticâ etmiş» olmakla, bütün buralar Van Beğlerbeğisinin gayret ve himmetiyle zaptedilmiştir. Bu yüzden 8 Aralık 1578 de «Van Beğlerbeğisi» Husrev Paşa'ya yazılan hükümde, yukarıdaki haberler hulâsa edilerek, «*Şarur* ve *Nahçıvan* ve sâir ol yerlerin ahâlisi»nin de «az zamânda ihtiyârlarile dâire-i itâ'ate» geleceği de belirtilip, Makû'nun iyi korunması emredilmiştir(209).

Lala-Paşa ile Erzurum'a gelen Ordu Münşisi Âlî de, Serdar'ın Şevvâl 986 (Aralık 1578) tarihinde buradan İstanbula yazdığı arzda, Kanunî çağında Van Beğlerbeğisi İskender Paşa'nın İran'a akınlarında öncülük eden, bu defa da, II. Şâh İsmâil hareminde katledildikten

(207) Tabakaatülmemâlik, y. 13a.

(208) Mühimme, XXXII. 175 (5 Muharrem 986/14 Mart 1578).

(209) Mühimme, XXXV. 992 (8 Şevvâl 986).

sonra, «*Khoy* ve *Makû* ve *Salmas* ve *Somay* (metin: Somatı) ve *Çors* ve *Urumi* ve *Ovacık* ve *Bâyezîd-Kal'ası* ve *Diyadın* ve *Çaldıran* nâm *on sancaklık yerler*'ün feth ü teshirine sebeb olduğu şüyû' bul»muş olan ve bu defa da Nahçıvan'dan *Şeref Han*'ın Van Kal'ası'na sağlamca gelmesini sağlayan (Kürt) *Mahmûdî* (boybeği) *Hasan Beğ*'in Van Beğlerbeğisi Husrev Paşa'ya da çok hizmet ettiğini bildirdiğini yazar(210).

Şimdiki *Ağrı İli*'ni teşkil eden ve 1578 de fethedilen yerlerin III. Murad çağındaki «tahrir» defterlerinden ikisi, bugün Ankara'dadır. Bunlardan 191 yapraklı «*Defter-i Mufassal-i Livâ-i Bâyezîd ve Tevâbi'-ihâ*»da(211) şu yedi sancak anılıyorsa da, son ikisi, Nahçıvan doğusunda ve Aras solundadır:

1. *Eleşgert Sancağı* (y. b-28b): 1- Gölet, 2- Dölbendlü, 3- Güney, 4- Kuzay Nâhiyeleriyle;

2. *Şelve* (Tutak ve Karaköse kesimi) *Sancağı* (y. 31b-62b): 1- Kumluca, 2- Şevşik, 3- Dölbendlü, 4- Yunus ve Karkın Nâhiyeleriyle;

3. *Diyadın Sancağı* (y. 65a-74b): 1- Diyadın Nâhiyesi (66 köylü);

4. *Ovacık Sancoğı* (y. 77b): 25 köylü;

5. *Bayazıt Kal'ası Sancağı* (y. 89b-106a) :Bayazıt Kazâsı'nda 1. Bayazıt, 2. Aruç Nâhiyeleri;

6. *Urut Sancağı* (Şuşa-Nahçıvan arasında) (y. 111b-128a): 1. Urut, 2. Kikı كيق 3. Muğancuk, 4. Zengezor Nâhiyeleriyle;

7. *İskender Kal'ası Sancağı* (y. 131b-191b sonu eksiktir): buranın *Kapan Kazâsı*'nda şu 13 Nâhiye var: 1. Kekeperd, 2. Kehrâm-Eğrinci, 3. Kehrâm-Saçlı, 4. Masırı, 5. Bağaberd, 6. Ma'den-i-Mis (sarıbakır), 7. Acnân اجنان, 8. Çavundur, 9. Emlâk-i-Khanâzir (=Domuzdamları), 10. Mincivan, 11. Berküşâd, 12. Kelaberd, 13. Kehpâre.

İkincisi, 103 yapraklı «*Defter-i İcmâl-i Livâ-i Bayezîd ve Tevâbi'-ihâ*» olup, asıl bugünkü Ağrı ilini içerisine alan 5 Sancağı gösterir; mufassalda, sonda yazılı iki Sancak bunda yoktur(212). 1. *Bayazıt Kal'ası* Sancağı Beği Bâyezid Beğ, 2. *Şelve* Sancakbeği Tâcüddin Beğ,

(210) Nusretnâme, y. 139-141a. B. Kütükoğlu, yukarıda anılan Hükümleri ve Âlî'nin bu kaydini gözden kaçırdığından, Aras güneyindeki bu yerlerin fethinden hiç bahsetmemiştir.

(211) Tapu ve Kadastro Kuyûd-i-Kadîme, Sayı 199.

(212) Tapu ve Kadastro Kuyûd-i-Kadîme, Sayı 265.

3. *Ovacık* Sancakbeği Kılıç Beğ, 4. *Eleşgerd* Sancakbeği Ürkmez Beğ, 5. *Diyadın* Sancağı.

3. Serdar Lala-Paşa ordusunun Aras kuzeyindeki fetihleri, Kars Kalesi'nin İmarı ve Eyâlet merkezi oluşu, Revan'a akın yapılması (1579).

Serdar Lala-Mustafa Paşa ordusunun 1579 da Aras kuzeyindeki fetih, imar ve akınlarını B. Kütükoğlu, oldukça doğru ve geniş yazmıştır(213). Biz burada, onun dokunmadığı hususları da ekliyerek, bu bahsi ikmale çalışacağız. Ardahan Sancakbeği Dulkadırlu Mirzâ-Ali Beğ, 1570 Haziranında gönderdiği arzında: «*Ardahan Sancağı, Kızılbaş* ve *Gürcü* ağzı olup, *Yukaru-Cânib*'ün serhadde olan beğlerinden (Zarşad'ı da içine alan şimdiki Arpaçay ilçesinden ibaret) *Şüregel Beği* (Bayburtlu oymağından) *Karakhan*, beşyüz nefer âdem ve Ekrâd Beğleri'nden (şimdiki Kağızman ilçesinden ibaret) *Keçivan ve Kızıldere Beği Pîr-Veli*, iki yüz nefer âdem ile; ve (Çıldır-Ahılkelek-Ahıska çevresindeki) *Varaza nâm kâfirun karındaşları ve oğulları*, iki yüzden ziyâde aznavur (sipahi) ve (Posof ile Altunkal'a/Koblıyan'daki Atabekli) *Keyhusrev nâm kâfirün avreti* (Dedis-İmed), beş yüz mıkdârı aznavur ile dâimâ hâzır olup; mâbeyn bir günlük yer ve ba'zı dahı karîb olduğun»u, kendi yanında ise (bu komşu Kızılbaş 700 ve Gürcü 700 askere karşılık), 150 sipahi ve 130 gönüllü bulunmasının yetmiyeceğini, bildiriyordu(214).

15 Ocak 1579 dîvânında verilen kararlara göre, serhaddeki İran Beğlerbeğileri ile Sancakbeğleri'ne çok çekici «istimâletnâme»ler yazılarak, şimdi hâkim bulundukları yerlerin, itaat ederlerse, «Öl-kelik tarikiyle» Beğlerbeğiler'e ve «Sancak tarikile» de Sancakbeğlerine ocaklık verileceği bildiriliyordu. Bağdad karşısındaki «*Pilâver Sultânı* Rüstem Sultân'a, *Deynâver Hâkimi* (Beğlerbeği) Solak-Hüseyin Han'a»; Van Eyâleti karşısında da: «*Tebriz Hâkimi* (Türkman Emir Han) ile (Revan Beğlerbeğisi Ustaçalu Tokmak Han'dan ibaret) *Sa'adçukuru Hâkimi* Mehmed Han'a, *Şarur Hâkimi* Dünbülü Sultân 'Ali'ye, *Kızıldere ve Keçivan-Kal'a* (Kağızman) *Hâkimi* Kelhûrî Şirvan Beğ'e, Sâhib-i 'Aşiret olan *Kölânî* (Iğdır'daki Karakoyunlu «Kölenli» şi'i) *Emin Beğ*'e, Sâhib-i- 'Aşiret olan *Kölânî Şâhverdi Beğ*'e» birer su-

(213) B. Kütükoğlu, s. 71-77.

(214) Mühimme, XVII. 418 (23 Safer 978) «Ardahan Beği'ne Hüküm».

retleri gönderilen ve öğücü başlıklarla yazılan bu «istimâletnâme»lerde, şöyle deniyordu: Devletimizin kapısı dost ve düşmana her zaman açıktır. «'Arz-i mukhâleset ü sadâkat eyleyenlere aslâ redd ü men' yokdur.» Öteden beri, bize itaat edenlerin «himâyet ve ri'âyet» görmesi, geleneğimizdendir. Siz de itaat ederseniz, hükûmetinizdeki yerler, «size ve evlâd ü ahfâdınuza neslen ba'de neslin» kıyâmete değin verilecektir. Mektubumuzu alınca, artık öteden alâkanızı keserek bize sadâkatle döndüğünüzü bildiren «mektûbunuz ile yarar âdemlerinüzü» acele İstanbul'a göndermelisiniz ki, ötekiler gibi hil'at ve sancağımızı verip, ülkenizi elinizde bırakalım. Eğer Kızılbaş üzerinize gelecek olursa, Erzurum ve Van Beğlerbeğileri ile o çevredeki Beğlerin, çerileriyle yardımınıza koşması için «fermânımuz sâdır olmuşdur»(215).

Karakoyunlular çağında *Pîrûz-Bakht* adlı hâkiminin idaresinde iken, 1386 sonbaharında şiddetle karşıkoyduğu ve savaştığı için *Temür* tarafından, «taş üstünde taş bırakılmamak üzere yıktırılan *Kars Kal'ası*», 193 yıl boyunca ıssız kaldı. 1548 de Pasın Sancakbeği Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ idaresinde Osmanlı çerisi tarafından imarına başlanıp şenlendirilmek istenirken de, Tahmasb'ın oğlu *İsmâil Mîrzâ* başbuğluğundaki bir akıncı kolu tarafından basılarak yıktırıldığını, III. Bölümümüzde (s. 189) görmüştük. Kür başları ile Aras yukarısını kapayan bu tarihî güçlü kale, 1555 Barışına göre İran'da kalan «*Şüregel Sancağı*» ile, «*Takht-Düzü*» de denilen *Kars-Ovası*'nı ayıran ve sınır çizgisi üzerinde bulunan iki *Yahnı-Dağları*'na 15-16 Km. yakın idi. Bu yüzden, ayni barış antlaşmasına göre, sınırboyundaki ıssız yerlerde kale yapılmıyacaktı(216). Yine bu barış hükmüne göre, 1534 Haziranında Osmanlılar eline geçen ve Yahnı dağları ile Aras boyunda Aladağ'a ve Kağızman-Demirkapısı'na dayanan *Pasın Sancağı*, gittikçe ıssız köyleri şenlenip geliri de arttığından yeni sancaklara bölünürken, Kars-Ovası da 1554 te, «*Döşkaya Sancağı*»(217) adıyla Erzurum'a bağlanmış ve Bardız yerlisinden mühtedi *Kazan Beğ* ile, Şâir Ömer Nef'î'nin babası *Dulkadırlu Şahmehmed* (1560-1571 arasında) «*Kars Sancakbeği*» olmuşlardı(218). Daha 1578 başlarında yerli ahalinin teklifiyle, «*Kars Beği Yûsuf Beğ* mektûb gönderüp: bundan akdem *Kazan* قزان

(215) Mühimme, XXXII. 507 (17 Zilka'de 986).

(216) Âlem-Ârâ, s. 168.

(217) Tabakaatülmemâlik, y. 12b.

(218) Daha 1554 te, «Bardız ve Döşkaya Sancağı» Beği olan yerli Beğlerden mühtedi *Kazan Beğ* (Mühimme, I. 389/5 Zilka'de 961=2 Ekim 1554), 1560 yazı son-

Beğ'e şenletmek şartile *Vilâyet-i Kars Sancağı* verilüp, (Kars-Ovası batısında ve Soğanlı-Dağı'nı doğuya aşan tarihî kervan yolundaki Hızar-Boğazı önünde bulunan) *Verişan* nâm karyede, Kâfir zamânından viran bir *Hisâr* olup, niçe zamân mezbûr *Kazan Beğ* ma'mûr edüp, hıfz-edüp; andan sonra (Şâhmehmed'in burayı bırakıp, müstahkem Mıcıngerd Kal'ası'nda oturması yüzünden) harâbe müteveccih olup; askerin, düşmenden hıfzetmeğe andan gayrı (Kars-Ovasında) yerleri dahı olmayup; ahâlî-i- vilâyet umûmen müşârün-ileyhe varup: 'mezbûr harâbeyi ağaçdan ve lâzım olan yerlerin kireç ile termîm edelüm, mâl i-vilâyet ve gayri muzâyaka çekmesünler', deyü icâzet ricâ etdükleri eelden», *Verişan Kal'ası*'nı «vilâyet halkı ile» Yusuf Beğ'in yapması için, Erzurum Beğlerbeğisi'ne emir gönderilmişti(219).

Kars ahalisinin yukarıdaki müracaati ve Erzurum ilerisinde İranlıları durduracak ve gelecekteki seferlere üssolacak çok sağlam ve büyük bir kalenin devlet eliyle yaptırılarak yeni bir eyâlete merkez kılınmak düşüncesiyle, Erzurum'da kışlağa çekilmiş bulunan *Serdar Lala Paşa*'ya, 30 Aralık 1578 de, Kars Kalesi ve şehrinin yapılarak şenlendirilmesi hazırlığı görülsün diye, bir hüküm gönderildi. Bunda şöyle deniliyordu: «Hâlâ *Erzurum serhaddinde harâbe olan Kars Kal'ası* yapılup, ma'mûr olmak mühimmâtdan olmağın, şimdiden lâzım olan taşı ve kireci ve sâir mühimmâtı tedârük olunup, inşâllâhü'l-a'azz, evvelbahâr-i hucaste-âsâr erişüp binâ zamânı oldukda, binâsına mübâşeret eylemek emredüp, buyurdum ki»,... «mümkin mertebe metânet ü hasânet üzere binâ etdürmeğe, envâ'-i sa'y ü ıkdâm eyliyesin»(220).

1579 Ocak başlarında sınırdaki İran Beğleri'ne «istimâletnâme»ler gönderildiğinden, Van ve Erzurum kollarından da artık 1579 kışında, hiçbir akın yapılmasına müsaade edilmemişti. İranlılar ise, *Büyük-Şirvan*'ı geri alarak Kırım Hanı'nın kardeşi '*Âdil Gerey*'i tutsak

larında ölünce, «mukaddemâ Pasın Sancağı Beği olan *Zulkadırluoğlu* (Mîrzâ-) *Alî Beğ*'in oğlu olup, Tırabuzon Sancağı'nda elli bin akça ze'âmeti olan (Şâir Ömer Nef'î'nin babası) *Şâhmehmed*»e Kars Sancağı'nın verilmesini, Erzurum Beğlerbeğisi inhâ etmişti (Mühimme, IV. 254/27 Zilhicce 967=18 Eylül 1560). On bir yıl burada Sancakbeği kalarak (Nef'î'ye baba olduktan sonra), 1571 yazında «Kars Beği iken vefât eden Şâhmehmed Beğ'in» adamlarına, yeniden tımar verilmişti (Mühimme, XV. 698/17 Rebî'ülevvel 979=9 Ağustos 1571).

(219) Mühimme, XXXIII. 635 (16 Muharrem 986/25 Mart 1578).

(220) Mühimme, XXXII. 477 (1 Zilka'de 986).

alıp Kazvin'e götürmüş; *Tiflis*'i kuşatmış ve *Ahıska/Çıldır Eyâleti*'ne de, akınlar yapmışlardı.

Kazvin'den Kırımlı Mîrzâ-Hüseyin eliyle *Âdil Gerey Han*'ın gönderdiği mektup, 27 Nisan 1579 da Erzurum'da Serdar'a ulaştı. Hüyin'le birlikte Şâh Mehmed Hudâbende'nin barış dileğiyle Pâdişah'a yazdığı mektup da gönderilmişti. Âdil Gerey, Lala Paşa'ya yazdığı mektupta diyordu ki: Şâh, Pâdişâh'a müracaat etti. Cevap gelmeden sakın harekete geçmeyiniz. Eğer hareket ederseniz, «*Tatar* (Kırım) *Vilâyeti'n Kızılbaş Tâifesi'ne siz vermeğe bâ'is olmuş olasız*»; bu Şâh mektubunu, muhakkak İstanbul'a göndertesiniz. Bunun üzerine Serdar, «Tatar Mîrzâ-Hüseyin» ile Şah'ın nâmesini İstanbula gönderdi ve Revan Beğlerbeğisi *Tokmak Han*'a şu yolda bir mektup yazdı: Âdil Gerey'in mektubu ile Mîrzâ-Hüseyin, İstanbul'a gönderildi. Siz mektubunuzda hep barış istediğiniz halde, gâh *Tiflis* üzerine asker, gâh *Tümük* kesimine 3-4 Sultan (Sancakbeği) gönderdiniz. O halde siz, «Şâh-i-Vâlâ-câh» isteğine aykırısınız. Halbuki biz, yağma ve akına izin vermedik. Eğer barış diliyorsanız, *Tiflis* ile *Göri* yanlarındaki askerinizi geri çeviriniz ve muhalefet dursun ki, düzelme cihetine gidilebilsin. Yoksa durumu, Şâh'a da yazmak gerekiyor. Tokmak Han cevabında, *Tiflis* ile *Göri* ve *Tümük* kesimlerine, İranlıların değil, atadan kalma «ölkelerimüzdür deyü», (Bagratlı) *Davud Han* ve (Varazaoğlu) *Mahmud Han*'ın saldırdıklarını bildirince; Serdar Erzurumdan, Mayıs 1579 da Tokmak Han'a yeniden cevap yazarak, neden siz bu gibilere kâr-edip, akınlarını durdurmuyorsunuz, diyordu(221).

Serdar, Kars Kalesi'nin yapılması için gereken imeci halkın, ustaların ve Sancakbeğleri'nin hazırlık görmesi hususunda mektuplar göndermiş ve İstanbuldan da hükümler yollanmıştı(222). 50 binden çok vazifeli halk, Kars Kalesinin taşlarını ayıklamak, Kayabaşı ve Dereiçi gibi yerlerde açıktaki taşocaklarından taş çıkartıp yontmak, kireç kuyularını doldurmak, iskele ve hatıl için gereken ağaçları kesip kereste hazırlamak gibi işlerle, Marttan beri uğraşıyordu. Erzurum'da «tâ'ûn» (veba) çıktığından, ırgad alınmayıp, yapı ve marangoz ustası; Kemah, Erzincan, Büyük-Ardahan, Küçük-Ardahan (Göle), Batum ve Tortum gibi Erzurum Sancaklarından, Ahıska'nın «kaabil olan yerlerinden ihrâc» ettirilen ırgatlarla, bu iş yaptırılıyordu(223).

(221) Nusretnâme, y. 180b-184a.

(222) B. Kütükoğlu (s. 71-72 ve Not 194 te), bütün bunları anmıştır.

(223) Mühimme, XXXVIII. 115 (10 Safer 987) «Serdâr'a Hüküm.»

8 Nisanda Serdar'a yazılan hükümde, 40-50 parça donanma ile *Kaptan Kılıç-Ali Paşa*'nın, Tiflis ile Şirvan'a yolaçılması için, *Faş-Suyu* (Riyon) üzerinde bir kale yapmakla vazifelendirildiği; bu Kaptan Paşa oraya gelince, kendisiyle «haberleşüp» gerekenlerin yapılması; *Kars Kal'ası* imarı bittikten sonra, «*Vilâyet-i Revan*'a varınca ol yerler ma'-mûr ve âbâdân» olması için, Diyarbekir ile başka yerlerden «Sâhib-i-'Aşiret»lere Sancak ve Zeâmetler verilerek, halkının köylere iskânının gerektiği; (1578 sonlarında Osmanlılar'a geçen) «*Keçivan Sancağı*'ndan ma'zûl» olan Diyarbekir «Sâhib-i-'Aşiretleri'nden *Mollazâde*» *Ebubekir*'e (Şüregel'deki) «*Anı Kal'ası*, Sancak tarikile (ocaklık) tevcih olunmuş iken, 'aşireti gelmeğe mâni' olduklarını 'arzeyledüğün ecelden», böylelerini sınırdaki boş yerlere yerleştirmeye bakınız, denili-yordu(224). Bundan, Kars'ın Aras solundaki *Keçivan Kalesi*'nin ve Arpaçayı sağındaki *Anı Kalesi*'nin, Revan Beğlerbeğiliği elinden alınıp, Osmanlılara bağlanmış bulunduğu; ve buraların eski hâkimlerinin, 1578 Aralık ayındaki «istimâletnâme»lere uymadıkları, anlaşılıyor.

Kırım Hanı *Mehmed Gerey Han*, 200 bin Tatar ile kardeşi Âdil Gerey'in öcünü almak ve Özdemiroğlu Osman Paşa ile Şirvan'ı kurtarmak üzere, yolaçıkmıştı. Geçen yıl Anadolu'da ihtiyat bırakılan «*Anadolu* (Kütahya)» Beğlerbeğisi Ca'fer Paşa, *Maraş* Beğlerbeğisi Mustafa, *Şam* Beğlerbeğisi Hasan, *Halep* Beğlerbeğisi Ahmed, *Diyarbekir* Beğlerbeğisi Behram, *Erzurum* Beğlerbeğisi Mehmed, *Rum* (Sıvas) Beğlerbeğisi Mahmud Paşalar ile 7 Eyâletin çerisi, *Basra*'dan ayrılan Rıdvan ve *Lahsâ*'dan mazul Ahmed Paşalar da kendi adamları ile, ayrıca 10 bin Yeniçeri Erzurum'da *Serdar Lala-Mustafa* emrinde, hep Kars'ın şenlenmesine memur edilmişti. *Van Beğlerbeğisi Husrev Paşa* da, eyaleti çerisiyle sınırı gözetip, Kars imarı sırasında İranlılar'ın herhangibir saldırışında, Tebriz yöresi ve Aras boylarını vuracaktı. *Serdar ordusu, 100 bin kişi* idi. Pâdişah'ın Hocası büyük bilgin ve tarihçi *Hoca Sa'düddin*'in kalemiyle Serdar yanındaki Beğlere hitapla yazılan Fermanda, Padişahın selâmından sonra, din imamları ve müctehid bilginlerin fetvâları üzere, din düşmanı sayılan Kızılbaşların savaşla ortadan kaldırılması için, «gayret kuşağını kuşanup», erlikler gösterilmesi isteniyordu. Bu mektubu alan *Serdar*, askere okuyup duyurduktan sonra, 5 Temmuz 1579 da *Erzurum*'dan çıkarak Deveboynu'nda *Şehidlik*-te konakladı. Burada, İstanbul'dan gönderilen ve Tırabuzon'dan gelecek yük hayvanlarını ve ustalar ile yapı âletlerini almak için, bir hafta

(224) Ayni Hüküm. (Mühimme, XXXVIII 115).

bekledi. 13 Temmuzda buradan hareketle, *Söğütlü-Hasankal'ası-Çobanköprüsü-Sanamer-Tumadamı-Döşkaya-Künbedlü* konaklarından sonra, *Serdarla ordu*, 26 Temmuz Pazar günü *Kars Kalesi* önünde kon-du(225).

O gün, Serdar ile Beğlerbeğiler, ikindiden önce Kaleyi dolaşarak, yapılacakları yedi kola ayırıp, her eyâlet çerisinin yapacağı yerleri belli ettiler. Ertesi 27 Temmuz Pazartesi günü erkenden kurbanlar kesilerek, yedi koldan yapım işine başlandı. Bugün de çok sağlam duran *İçkale*'yi, Anadolu Beğlerbeği Cafer Paşa, 5000 arşın tutan ve Kaleiçi Mahallesi'ni çeviren *Dışkale* surları ile altı koca burcu ise, öteki altı Eyalet Beğlerbeğileri, geceleri de meş'ale ışığında dinç takımlar çalıştırarak ve birbiriyle yarışarak, bitirmeye çalıştılar. 1153 te *Salduklular*'dan kalma temeller üzerinden, 28 günde *İçkale* ve 58 günde de *Dışkale* bitirildi. Ayrıca: bir hendek, bir ark, iki taşköprü, bir Beğlerbeği Sarayı (Hükûmet Konağı), bir ulu mektep-medrese, bin yeniçerinin rahatça barınacağı bir koğuş, şehir dışındaki hâkim tepeler üzerinde üç gözetleme-kulesi, bir kemerli gizli suyolu, bir sukulesi, bir hamam, mumyası bulunan «Şeyh Ebûlhasan Khurkaanî»ye bir türbe, biri Pâdişah ve biri de Serdar adına olmak üzere, kubbeli beş câmi, demirden üç kalekapısı, ayrıca vakıf olarak: dükkânlar, konak'ar, değirmenler ve çarşı yapılarak, üç ay içerisinde yepyeni bir eyâlet merkezi *Kars Şehri ile Kalesi*, bir Osmanlı imar hârikası olarak, 50 bin ahali ve 100 bin Anadolu çerinin alınteri ve emeği ile ortaya çıkarıldı(226). Bu sırada dört yüz top arabası ile beş bin Yeniçeri, Dışkale'nin güneyinde Serdar'ın otağını ortaya almış olarak çalışıyor ve çalışanları yakından koruyordu(227). Rumeli'den Okhri, Avlonya, Yengibolu (Nigbolu), İskenderiye (İşkodra) ve Anadolu'dan Urfa ile Pasın

(225) Nusretnâme, y. 186b-191b. Âlî'nin (y. 191a), «Cumâdelâhirin gurresi ve Yekşenbih (Pazar) günü»; Zafernâme'nin (y. 45a) «Cumâdelûlâ (âhire)»nin birinci gününü Cumartesi göstermesi, «rü'yet-i-hilâl»den ilerigeldiği gibi, Cumartesi ordunun öncülerinin, Pazar günü de anakolun gelip Kars önünde konaklaması da, arada bir günlük farkı göstermiş oluyor.

(226) Nusretnâme, y. 191b-199a; Künhülahbâr, y. 323a-324a; Zafernâme, y. 45a-47b; Ebûbekir, y. 15b. 1579 Osmanlı imarı sırasında Kars'ta çıkan *Salduklular'a âit h. 548 (1153) tarihli arapça üç kitabe*'nin ve bunlara yakıştırılarak h. 987 de yazılan bir arapça ve bir türkçe manzum yazıtın suretleri ile, 1579 Kars imarının plânı, «Kars Tarihi»nde (s. 389, 526-529, Kroki 9) verilmiştir. 1579 yapısı *İçkale* ile, *Dışkale*'nin iki büyük burcu, bugün de sağlamdır.

(227) Ebûbekir, y. 15b.

Sancakbeğleri de çerileriyle, Lahsâ'dan ayrılmış Ahmed Paşa idaresinde uzaktan, Kars Kalesini koruyorlardı(228).

Kars Kalesi imar edilirken, Pasın Sancakbeği Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ, Aras solundaki Aladağ (3135 m) kuzeyinde ve Kötek-Suyu başlarındaki çatal bir derede yarımada gibi bir kayalık üzerinde bulunan sarp ve yanaşılmaz *Keçivan Kalesi*'nin batıdaki biricik kapısını yaparak, şenlendirdi. Öteki Beğler de, Aras sağında *Kağızman* (doğuda ve Çarşı kesiminde, Zuvarderesi solundaki Taş-Kale), Arpaçayı sağındaki *Anı* ve Mağazbert-Suyu ile Arpaçayı kavuşağındaki yarımada gibi kayalıkta bulunan sarp *Mağazberd Kaleleri*'ni de, üç ay içinde imar ile şenlendirdiler(229). Böylece, 1386 Temür yıkımından beri ören ve ıssız iken, bir mevsim içinde devlet eliyle ve bütün Anadolu çerisinin alınteriyle gerçek bir imar hârikası olarak yapılıp şenlenen *Kars Kalesi*, yepyeni bir Osmanlı şehri ve Eyâlet merkezi oldu.

III. Murad çağındaki ilk Kars Eyâleti tahrir defteri, 1588 Mart başında tutulan ve bugün Ankara bulunan 137 yapraklı bir «mufassal» dirlik defteridir(230). Bunda, Sarıkamış (Soğanlıdağ)dan Çıldır Gölü güneyine değin uzayan bugünkü Sarıkamış/Merkez Bucağı, Selim, Kars/Merkez, Susuz ilçeleri ile Arpaçay/Merkez (Zarşat) Bucağı kesimlerini: 1. Verişan, 2. Döşkaya, 3. Kuru-Döşkaya, 4. Kars, 5. Berdik, 6. Arıdos (Ağadeveler çefti tepesi yanındaki Ardos), 7. Zaruşad (Susuz ilçesi ve Arpaçay/Merkez Bucağı) adıyla yedi nahiyeyi içerisine alan *Kars Sancağı*; 1. Güney, 2. Kuzay, 3. Germücük adlı üç Nahiyeye bölünen *Küçük-Ardahan* (Göle) *Sancağı*; Arpaçay ilçesinin Kızılçakçak ve Başgedikler gibi Şüregel kesimini ve şimdiki Digor ilçesini içerisine alan *Mağazberd Sancağı*; Aras kuzeyinde Aladağ çevresini ve bugünkü Kötek Bucağını içerisine alan *Keçivan Sancağı* ile, Aras güneyinde *Kağızman Sancağı* adıyla, 5 Sancağa ayrılıyor. Bunlardan son üçü ve *Zarşad* Nahiyesi, 1578 sonlarında İranlılar'dan alınmıştır.

Kars'ta bulunan *Serdar Lala-Paşa*'yı oyalamak için «Şâh cânibinden Vekîl» sayılan Revan Beğlerbeğisi *Tokmak Han*'dan, 1 Eylül 1579 da «Mihmândâr Hasan Ağa» ile barış dileyen bir mektup geldi. 3 Eylülde Serdar'ın yazdığı cevapta, on gün içinde güvenilir Elçileri

(228) Nusretnâme, 197b; Künhülahbâr, y. 325a.

(229) Nusretnâme, y. 197b, 238a.

(230) Tapu ve Kadastro Kuyûd-i-Kadîme, Sayı 112.

gelmezse, Kars imarını bitiren askerle Şirvan'daki «*Tatar Hanı*»na kavuşarak, taarruza geçeceğini bildirdi. Revan kuzeyinde ve Elegez Dağı doğsundaki *Abaran Nahiyesi*'nden, «üç binden ziyâde khâneye hâkim ve vâli» olan «*Çoban-Beği* demekme ma'rûf '*Ali Beğ*»in Sünnî «*Ulus-Türkmanları*» (Akkoyunlu boyu), Kars toprağına geçirilmeleri için, Serdardan yardım dilemişti. Serdar da, Erzurum Beğlerbeğisi Mehmed Paşa başbuğluğunda Erzurum çerisi ve Rumeli askerinin atları dinç olanlarını, Eylül sonlarında gönderdi. Bunlar, Revan Hanı'nın yakında bulunmasına rağmen, *Abaran*'a vararak, «'*Ali Beği ve üç bin khâneden ziyâde Sünnîleri*, pençe-i Revâfızdan», koyunları ve develeriyle birlikte kurtarıp, beşinci günü dönüp, orduya kavuştular. Ali Beğ'e, 400 bin akça hâsla *Tekman Sancağı* verilerek, gelen taallûkatiyle, orasını şenlendirmeye memur edildi. 4 Ekim 1579 Cumartesi günü de, Kars'taki ordunun atoğlanlarına uçtan bucaktan saldıran Revan Hanı askerlerinden öç almak ve yalancı barış teklifleriyle Serdarı oyalayanları sindirmek için, *Anadolu Beğlerbeğisi Cafer Paşa* başbuğluğunda, Anadolu (Kütahya), Diyarbekir, Sıvas ve Karaman (Konya) Eyaletleri ve birtakı gönüllü sipahilerle 40 bini aşan bir kol, Kars'tan *Revan üzerine akın*'a gönderildi. *Şüregel* üzerinden Arpaçayı'nı geçip *Şarabkhâne*'ye varan akıncı kolu, *Tokmak Han*'ın çerisiyle birlikte Revan'dan kaçtığını öğrendi. Ertesi gün erkenden Revan'a giren akıncılar, burayı iki günde yağmalayıp yakarak, ahaliden de 20 bin tutsak toplayıp dönerken, *Şüregel Sancakbeği Haydar* da, rastladığı bir Safîli Beği kolundaki çeriyi bozarak, kestiği 20 başı Serdar'a gönderdi. Bir haftaya (10 Ekimde) Kars'a dönen akıncıların getirdiği sürüler ve yağma ile, orduda görülmemiş bir ucuzluk ve doyum oldu(231).

20 Ekimde Serdar, Kars imarının bittiğini ve Revan'a yapılan akını, Sadarete bir arz ve Hoca Sadüddin ile öteki Vezirlere de mektuplar yazarak bildirdi. Bir yandan, 30 Ağustosta ve sonradan da iki defa yağan kar yüzünden, artık imar işi biten askerin Erzurum'a dönmede ısrarı; bir yandan da, Şirvan'ı kurtaran *Kırım Hanı*'ndan tafsilât alınamaması ve 16 Ekimde *Şâh*'tan barış dileğini bildiren mektubun gelmesi, *Serdar*'ın 22 Ekimde Ramazan'ın birinci günü *Kars*'tan ayrılıp, *Erzurum*'a yönelmesine sebep oldu. İstanbul'da Sadaret konağında bir deli tarafından 12 Ekimde öldürülen Başvezir Sokollu'nun karaha-

(231) Nusretnâme, y. 231a-232b; Zafernâme, y. 51a-52b; Ebûbekir, y. 16a. Zarlı Ohannes (s. 554), bu sırada «Ararat Eyâleti'nden» (Revan İlinden) 60 000 Ermeni ve Müslüman'ın tutsak götürüldüğünü yazmakla, mübalâğa eder.

berini Serdar, Erzurum yolunda iken 27 Ekim'de, *Pasın*'da aldı. Buradan, itaatsiz asker, Serdardan izinsiz olarak, kışlaklarına dağıtıldı(232).

4. Kaptan Kılıç-Ali Paşa'nın Riyon Ağzı'nda Faş Kalesi'ni yaptırması (1579).

15 Ocak 1579 ta, Kaptan-Paşa Eyaletindeki Sancakbeğlerine, ilkbaharda «*Karadeniz* taraflarına *Donanmay-i Hümâyûn*»un kararlaştırıldığı, hazırlık görülerek, «Sipâhilerin Alaybeği'ne koşulup, gemiye koyup, doğru İstanbul'a göndürmek emred»ilmişti(233). 8 Nisan 1579 da Serdar Lala-Paşa'ya yazılan hükümde, (Batı-) Gürcistan kıkıyılarının, kale yapılarak, güven altına alınması ve *Tiflis*'e buradan yol açılması için yaptığı teklife verilen cevapta, şöyle deniyordu:

«*Vilâyet-i Gürcistân*'dan *Güryel* (Gurya) ve *Dadyan* (Megrel) ve *Başıaçuk* (İmeretli) *Melik*'»ün memleketleri, ekseri Karadeniz yalılarından olup, iskelelerinde harâbe müteveccih olmuş *iki pare Kal'aları* olup; cüz'i zamânda ta'mire kaabildir. *Cezâyir* (Adalardenizi) *Beğlerbeğisi Kapudan*'ım (Kılıç-) *'Ali* dâme-ikbâlehu, *kırk-elli pâre donanma* ile gelüp, kal'alar ta'mir olunursa, inşâallah, *Gürcistân* (Tiflis ve Kakhet) ve *Vilâyet-i Şirvan* zabtolunduğundan mâ'ada, *Şirvan'a ve Tiflis'e yol açılup*, mâl-i mîrînün külli tahsîline bâ'is olur, deyü bildürmişsin. İmdi, hâlâ *Ağrıboz Sancağı Beği* Yarımkoz-Mustafâ dâme-izzehu dahı ehl-i vukuuf ve umûr-dîde yarar kulum olmağın, hidmet-i mezbûra müşârün-ileyh ta'yin olunup; *Karadeniz tarafları*'na Donanmay-i Hümâyûnumla varup, *Faş-Suyu*'na (Riyon'a) vâsıl olup; Faş-Suyu'ndan *Güryel* ve *Dadyan* ve *Başıaçuk Vilâyetleri*'ne (ad yeri açık bırakılmış) ile ol cânibe gönderilmişdir. Mûmâ-ileyh ile, ol taraflara vardukda, haberleşüp, vecih ve münâsib olan ne ise, i'lâm eyliyesin ki, ana göre 'amel edüp, kal'alar ta'mirine mübâşeret eyleye»(234).

«Karadeniz'e Fermân olunan Donanma ile gidecek Sancaklar»: 1. *Vize*, 2. *Çirmen*, 3. *Kocacık*-Yörükleri, *Selânik*-Yörükleri, *Tanrıdağı*-

(232) Nusretnâme, y. 217a-b, 238a-243b; Zafernâme, y. 53a; Ebûbekir, y. 16a.

(233) Mühimme, XXXII. 512 (17 Zilka'de 986) İnebahtı, Ağrıboz, Çirmen, Vize, Marmara Sancakbeğleri'ne Hüküm.

(234) Mühimme, XXXVIII. 115 (10 Safer 987).

Yörükleri, *Ofcabolu*-Yörükleri kendi Beğleri ile birlikte, 4. *Kırkkilisa* (Kırklareli), 5. *Ağrıboz*, 6. *Biga*, 7. *İnebakhtı*, 8. *Ankara*, 9. *Kastamonu*, 10. *Midillü*, 11. *Suğla*, 12. *Prezrin* idi(235). Sonradan bizzat *Kapudan-ı-Deryâ Kılıç-Ali Paşa* da gelerek, şimdiki *Poti* kasabası yerinde ve Faş/Riyon ağzında, (çevrede hiç taş bulunmadığından) ağaç ve çimden bir kale yapmıştır. Bu uğurda Âlî, Serdar'a gelen haberi şöyle bildiriyor: Ordu 1579 baharı sonlarında Erzurum'da toplanırken, «*Kapudan Kılıç-'Alî Paşa* dahı, *altmış pâre sefâin* ve donanmay-i hümâyûn-i nusretkarâinle, Karadeniz cânibünden *Faşa-Suyu*'na ve andan içerü Gürcü Beğleri'nden *Başaçuk Görgi* dedükleri la'înün sâhil-i sevâhil-i memâlikine dühûl edüp; Serdâr'ın» reyile, «*Faşa-Boğazı*'nda ya'ni ol vâdilerün bir memerr ü ma'beründe»de, deniz bölgesinden gelen Gazilerle, «bir kal'a binâsına el-urmuşlar idi. Ve mâh-i Cumâdelâhirin gurresine (26 Temmuz 1579) gelince, gaayet-pezir olduğunu 'arzeylemişler idi»(236). 23 Ağustos 1581 de «Batum Beğlerbeğisi»ne yazılan hükümde, «*Nehr-i Faş*'a ta'yin olunan Kapudan»ın elindeki iki kalite'den birisinin, kışın orada kalması ve muhâfazaya bakması; «*Faş Kal'ası*'-nun binâsı ağaçdan olmağla, (çok bol yağışlardan) çürüyüp her yıl meremmâta muhtâc olup; taşla yapılursa, Küffâr-i khâk-sâr tarafından dahı tama' olmazdı... ol etrâflarda taş bulunmayup, mesâfe-i ba'îdeden gemiler ile gelinmesi lâzım olmağın; şimdiden mübâşeret olunup, Tırabuzon'a varınca elli mıkdârı böyük gemiler İstanbul'a sefer edegelüp», bunlara birer defa taş yükletilerek oraya gönderilmesi ve ilkbaharda imara başlanmak üzere, öteki mühimmatının hazırlanması, emrediliyordu(237).

(235) Mühimme XXXII. s. 4-5 teki kayit (15-27 Zilhicce 986), Sancakbeği Okhri muhâfazasında kalarak Alaybeğisi Karadeniz'e gidecek bir Rumeli Sancağı adı, « مرنعه » gibi yazıldığından, okunamadı.

(236) Nusretnâme y. 187a. 990 Zilka'desinde Batum (Tırabuzon) Beğlerbeğisi Mustafa Paşa, «mühürlü defter gönderüp», «Batum serhaddinde *Faş Kal'ası* ta'mirinde hidmetde bulunmuş» olanları arzetmişti. Buna göre, Selânik Sancağı tımarlılarından Abdurrahmân'a 1500 akça terakki verilmesi için, Rumeli Beğlerbeğisine Hüküm.

(237) Mühimme, XLII. 392 (23 Receb 989).

D) Kür Boyları'ndaki Vak'alar, Revan Fethi, Yeni İmar ve Eyaletler (1578-1588).

1. Büyük-Şirvan'ın elden çıkması ve istirdadı, Karabağ/Gence ve Muğan akını (1578-1583).

B. Kütükoğlu bu bahsi, gereği gibi güzelce incelemiştir(238). Bu yüzden biz, özetini vererek, ufak eklemeler yapacağız. Ereş'te 8 Ekim 1578 günü 10 bin askerle kalıp Serdar Lala-Mustafa Paşa'dan ayrılan *Şirvan Serdarı Özdemiroğlu Osman Paşa*, askerlerinin, «ağzı kana bulaşup ve gözleri düşmene alışsun deyü», *Gence* bölgesinde «*Yigirmi-dörtlü-Ulusu*» adlı göçebe Türklerin *Şemkür*'deki beği *Partaloğlu Ahmed*'in üzerine bir akın yaptırmayı düşündü. *Ardahan Sancakbeği Abdurrahman*'a, *Kür* üzerinde üç günde bir köprü kurdurduktan sonra, *Ereş Beğlerbeğisi Kaytas Paşa* başbuğluğunda bir akıncı kolunu, buradan Kür sağına gönderdi. *Partaloğlu* kaçtığından, akıncılar yağma eyledikleri *Şemkür*'ü yakarak döndüler(239).

Bu «*Karabağ* (Gence) *akını*»ndan sonra birkaç gün Ereş'de kalan Osman Paşa, eski Şirvan Beğlerbeğisi *Rumlu Aras Han*'ın, 30 binlik bir çeri ile *Salyan* önünden Kür'ü geçerek gelmekte olduğu habereni aldı. Sol-Ulûfecibaşı Hurrem Ağa ile Kapukulundan iki-üç yüz kişiyi keşfe gönderdi. Bunlar, bir gece ansızın Aras Han çerisi öncüleriyle karşılaşıp, sabaha değin vuruştular. Bu gece baskınında Aras Han'ın *Erdoğdu* adlı oğlu yaralandı ve iki taraftan da, çok zayiat verildi. Sabahleyin Osmanlılardan sağ kalanlar, geri döndü(240). Osman Paşa,

(238) B. Kütükoğlu, s. 78-92, 98-103, 118-128.

(239) Zafernâme, y. 28a-b (müstensih hatası ile «Şemkür» شمكر yerine, «Şeki» شكى yazılıdır); Şecâ'atnâme, y. 38b-42a; Hüseyin s. 81; Osman Paşa'dan 16 Aralıkta Serdar'a gelen mektuba göre, Nusretnâme, y. 135b-136a. «Ereş kurbünde cârî olan *Âb-i-Kür*'ün üzerine varılup; zikrolan suya bir dâne cisr peydâ etdirüp. Ve cisr tamâm olup, üzerinden cümle asker geçüp; Kızılbaş vilâyetlerine akın edüp: *Gence* ve *Karabağ* ve *Halu* حلو memleketlerin yağma edüp, ziyâde azuk ve zakhire getürdüler. Aç tâife, bir mıkdâr tok oldular» (Ebûbekir, y. 4b). Şerefnâme (I. 323) de, *Yirmidörtlü Partaloğlu Ahmed Beğ*'in, Şah Tahmasb çağında, üç bin atlı ile sefer ve hazarda, «car ve yasak»a baktığı anılır.

(240) Zafernâme, y. 28b; Şecâ'atnâme, y. 43a-b; Ebûbekir, y. 46.

Kaytas Paşa'yı on topla *Ereş* muhafazasına koyarak, kendisi derhal *Şamakı*'ya doğru yürüdü; *Dağıstan Şamkhalı* ile birlikte buranın korunmasına baktı. Şehir halkı, Serdarı izzetle karşıladı. *Aras Han* çerisi Şamakı üzerine gelirken, *Gence Hâkimi İmamkulu Han*, Yigirmidörtlü *Partaloğlu*, Kazaklar beği *Dönmez Han*, onbeş bin askerle, Kasım 1578 başında *Ereş* üzerine vardılar. Erzurum Defterdarı Hızır'ın sözüyle, kalede müdafaayı bırakıp dışarı çıkan Kaytas Paşa'yı şehid ederek, *Ereş*'i işgal ettiler, Sünnî halkını kırıp, şehri yaktılar. Bu haberi Şamakı'daki çerisinden gizliyen Osman Paşa, Kırım atlıları ile «Kalgay» (Veliahd) *Âdil Gerey*'in yakında kendilerine kavuşacağını bildiği için, burada direnmeyi kararlaştırdı. 15 bin Tatar ve 5-6 bin Çerkes ve Nogay, *Azak Beği Mehmed Beğ* ile de 300 Yeniçeri ve 10 top geliyordu. *Şamkhal* ile «Oymakbeğleri» ve Kakhet Beğlerbeğisi *Aleksandır Han* da, *Şamakı*'da idi(241).

9 Kasım 1578 Pazar günü 20 binden çok askeriyle *Aras Han*, Şamakı'nın batı kesiminde karakollar ile vuruşup, mevzilendi. Gece de, meş'ale ışığında cenk yapıldı. Ertesi gün, iki taraf şiddetle savaştı. 11 Kasımda Şamakı'daki cengin üçüncü günü, koruyucular çok bunalmış ve vuruşma kızışmışken, ikindi vakti: *Kalgay Âdil-Gerey* ile kardeşleri *Gazi-Gerey* ve *Saadet-Gerey*, Mehmed Han'ın oğlu *Mübârek-Gerey* ve Vekili *Hacı-Mustafa Beğ*, Şirvanşahoğlu *Ebûbekir-Mirzâ* atlıları yetişti. «*Kızılbaş degân kaltaklar kaydadur, deyü sürdüler*»; ve «koyun tuza gider gibi», cenge seğirttiler. İran çerisinin arka verdiği dağı dört Gerey, dört koldan sarıp, kırdılar. *Aras Han* ile oğlu *Dede Han* tutsak alındı; İranlılardan on bin ölü ve bu kadar da yaralı telefat vardı. Zaferin ertesi gün Osman Paşa, Hanzâdelere at, murassa kılıç ve hil'atler vererek, üç gün şölen çekti(242). Böylece *Şirvan*, *Ereş*'in yıkılmasından sonra Kasım 1578 ortalarında, ilk Safîli işgalinden kurtuldu.

Osman Paşa, *Kırımlı* ve *Nogaylılar*'ın yağma için akın dileklerine engel olamayınca, *Salyan*'da Aras Han'ın evi ve malları üzerine varılmasına izin verdi. Yeni tayin edilen Ereş Beğlerbeğisi *Piyale Beğ* ile *Diyarbekir* gönüllülerinin de katıldığı akıncılar, *Kalgay Âdil Gerey* başbuğluğunda atlanarak, *Mahmudâbâd* üzerinden varıp, *Salyan* yanında

(241) Zafernâme, y. 29a-30a; Şecâ'atname, y. 47a-54a.

(242) Zafernâme, y. 30a-33b; Şecâ'atnâme, y. 55b-65a; Nusretnâme, y. 136a-137a; Ebûbekir, y. 4b-7b; Hüseyin, s. 39-43 (Kırım ağzıyla anılan cümle, bunda geçer).

Kür içindeki bir adada bulunan *Aras Han*'ın ev halkını ve mallarını yağmaladı, çevredeki kadın ve kızları da tutsak alıp, fiska daldılar. Ramazanda işlenen bu korkunç günahtan çıkan çoluk-çocuk âhı, «çarkha dokundu.» Karabağ/Gence bölgesinde çeri toplayan *Veliahd Hamze-Mirzâ* ile *Başvezir Mirzâ-Selmân Câbirî*, şimdiye değin toplanan en büyük kuvvet olan 80 bin kişilik ve belki de daha çok bir ordu ile, *Şamakı* üzerine varmak için, *Kür*'ü aştı. Bunu haber alan *Osman Paşa*, bir yandan korunma tedbirleri alırken, bir yandan da acele *Âdil Gerey*'e Şamakı'ya dönmesi için haberci uçurdu. Fakat, içki ve zevka dalan *Han*, zafer sarhoşluğu ile aldırış bile etmedi(243).

İran Başveziri, 26 veya 27 Kasım 1578 de *Şamakı*'yı kuşattı ve ilk günü, üst yandaki *Kale-Pazarı Mahallesi*'ni elegeçirdi. Koruyucular, mevzilenerek top ve tüfekle mukabele ettilerse de, Şehrin içmesuyu da kesildiğinden, sokak sokak vuruşarak şehrin yarısı, ikinci günü işgale uğradı; *Şamkhal* da, Dağıstanlıları alıp Demirkapu'ya dönmek isteyince, *Osman Paşa* tarafından hapsedildi. *Âdil-Gerey*'den gelen ve yarın yetişeceğini bildiren bir mektubu elegeçiren İranlılar, üçüncü günü az bir kuvveti Şamakı kuşatmasında bırakarak, hemen *Âdil-Gerey* kolu üzerine yürüdüler. «Beş-altı bin kişi»lik koruyucular biraz nefes aldılar. Sonunda, üç gün üç gecelik cenkten sonra, 29 veya 30 Kasımda öteki kuşatıcılar da çekildiler. Salyan'dan dönüp, «*Mollahasan-Irmağı*» çevresinde konan ve akıncılara çatan *Şâhoğlu Hamze-Mirzâ* ve *Başvezir* ordusu, dağınık ve içki ile meşgul olanları ansızın baskına uğrattılar; *Piyâle Paşa*'yı kolayca ve *Âdil Gerey*'i de vuruşa vuruşa tutsak aldılar. Yağmaları bırakan akıncılardan sağ kalanlar, güçlükle kaçtılar ve çoğu kırıldı. Ramazan Bayramı/1 Aralık günü, bozgun *Kırımlı* ve, *Nogaylılar, Demirkapu*'ya doğru kaçıştılar. Şâhoğlu, Âdil-Gerey'i *Kazvin*'e gönderdi. Kızılbaş'ın yeniden *Şamakı* üzerine geleceğinden korkan *Osman Paşa* yanındaki askerler de, çekilmek için ısrar edince, Şamakı'yı boşaltıp kışın ağır günlerinde Demirkapu'ya doğru perişan halde çekildiler. Şamakı'dan sonra dördüncü günü *Osman Paşa* ve dokuzuncu günü de artçılarla *Dal-Mehmed Çelebi* (9 Aralıkta), zayıf ve yaşlı asker de 12inci günde Demirkapu'ya vardılar(244). Böylece, *Büyük-Şirvan*, 1578 Aralık ayı başlarında yeniden Safîlilerin eline geçtiyse de, *Van Beğlerbeğisi Husrev Paşa*'nın *Tebriz*

(243) Zafernâme, y. 33b-34b; Ebûbekir, y. 7b; Şecâ'atnâme, y. 65a-69a.

(244) Zafernâme, y. 34b-39a; Şecâ'atnâme, y. 70a-82a; Ebûbekir, y. 7b-10b.

Eyâleti'ne yürüyüp birkaç kaleyi zaptetmesi üzerine, Şâh'ın emriyle *Şehzâde* ve *Başvezir*, çerisini alarak geri çekildi. Bunu duyan *Osman Paşa*, bir çeri kolu ile *Deli-Kaykı Beğ*'i gönderip *Şamakı*'da bırakılan top, kurşun ve barutu Demirkapu'ya getirtti; Ahmed Kethuda'yı *Şamakı*'ya, başka Sancakbeğilerini de de *Kabala*'ya, *Mahmudâbâd*'a *Ereş*'e, muhafız gönderdi. *Bakû, Şaburan* ve *Müskür*'deki Osmanlı Sancakbeğleri, yerlerinden oynamamışlardı. Bahara doğru (1579 Şubatı sonlarında), Safîlilerin Şirvan Beğlerbeğisi tayin ettikleri *Dulkadırlular*'ın *Hacılu* oymağından *Mehmed Halife*, Kür ırmağını geçerek Büyük-Şirvana girip, *Şamakı*'yı işgal etti; baharda *Demirkapu*'yu kuşatmak için Samur-Suyu'nu geçip *Çırak* kasabasında konaklayınca, *Osman Paşa*, Şaburan ve Müskür'deki Sancakbeğleriyle çerisini Demirkapu'ya getirtti. Dulkadırlu Mehmed'in 10 bin kişilik kuvveti üzerine, Osman Paşa, yarısı *Tabasaranlı* olan altı bin kişiyi *Şirvanşahlı Ebûbekir* başbuğluğunda, dört Şirvanlı Beğle birlikte savaşa gönderdi. *Darboğaz*'da yapılan savaşta, Şirvanlılar kolu bozularak Demirkapu'ya çekildi. Bu sırada *Kırım Hanı*'nın Osman Paşa'ya yardıma geldiğini haber alan Mehmed Halife, *Şamakı*'ya çekildi, Osman Paşa'nın tayin ettiği Sancakbeğleri de çerileriyle varıp, «zabt-i *Memâlik-i Şirvan*, bittûl-i vel'arz nasib» oldu(245).

Dağıstan üzerinden Osman Paşa'ya yardıma gelen *Kırım Hanı Mehmed-Gerey*'den evvel, öncü olarak *Azak Beği Mehmed Beğ*, 27 Ağustos 1579 da Demirkapu'ya geldi ve *Derbend Beğlerbeğiliği* ile *Hazar Denizi Kaptanlığı*'na tayin edildi. 80 bini aşan Kırım çerisiyle de Han gelince, 10 Ekimde törenle karşılandı. Şamakı'da 15 bin kişilik çeri ile bekliyen *Dulkadırlu Mehmed* üzerine gönderilen *Kaykı Beğ*, Savaşta onu bozarak tutsak aldı. Han ile Serdar, 23 Ekimde *Şamakı*'ya geldi. Şirvan'da Kızılbaşlar taranırken, *Bakû*'yu koruyan Han-Ali ile Maksud Sultan, tutsak alındılar. *Ereş*'e gelen Hanla Serdar Osman Paşa, *Lala-Mustafa Paşa*'nın Kars'tan Erzurum'a döndüğü haberini aldılar. Ereş önündeki köprüden *Gence,Karabağ Eyâletine* akına varan Kırım ordusu, *Aras*'ı bile aşarak *Muğan* ile *Kızılağaç* körfezine varınca yayılıp, yağma ve 20-30 bin tutsak topladılar; *Berde*'yi üssedinen akıncılar, hiçbir İran kuvvetiyle karşılaşmadan, *Şirvan*'a döndüler. Kasım ayı soğukları bastırınca, mektuplaşmaya göre, *Serdar Lala-Mustafa Paşa*'nın gelmesi ve birlikte *Kazvin* üzerine yürünmesi gerekirken, bunun olmayacağını

(245) Zafernâme, y. 40b-41a; Şecâ'atname, y. 89a-93b; Ebûbekir, y. 13b-14a; Nusretnâme, y. 166b, 171a-b; Şerefnâme, II. 260.

gören *Mehmed-Gerey Han*, kardeşi *Gazi* ve oğlu *Saâdet Gereyler* idaresinde 10 binden az kuvveti Osman Paşa'ya yardımcı bırakarak, çerisini toplayıp, Demirkapı üzerinden Kırım'a döndü. Osmanlı çerisinden birtakımı, geceleri Erzurum'a doğru yola düşüp kaçtığından, Osman Paşa'nın kuveti yine azaldı. Az sonra, *Saâdet-Gerey*'in de, babasının daveti ile Kırım'a dönmesi ve İran *Başvezîri*'nin ordu ile gelmekte olduğu haberi üzerine, Osman Paşa, Kasım 1579 sonlarında çerisini toplayıp *Demirkapu*'ya doğru çekildi. 3-4 bin Tatarla kalan *Gazi-Gerey*'e takviye veren Osman Paşa, onu isyan eden *Küre* kabilesini tedibe gönderdi. Evleri bozulup, çoluk-çocuğu tutsak alınan *Küreliler*, itaat edince, haraca bağlandılar(246).

Kırım Hanı ordusu Karabağ-Muğan akınını yaparken, *Şâh* ile *Veliahd*, Tebriz'de bulunuyordu. Bu sırada yapılın kengeşte: *Hamza-Mîrzâ*'nın Tebriz'de kışlayıp serhaddi koruması ve *Başvezir Mîrzâ-Selman*'ın da, seçkin çeri ile Şirvan'a varması kararlaştırıldı(247). Aralık 1579 da 30 binden çok çeri ile Şirvan'a giren İran Başveziri'nin zulmünden *Şirvanlılar*, dağlara sığındılar. *Şamakı* üzerine gelen bir İran kuvvetini *Dal-Mehmed Beğ* başbuğluğundaki Osmanlı kolu bozguna uğratınca, öteki İranlılar da, kıtlık ve kıştan çekinerek Kür'ü aşıp, *Tebriz*'e döndüler. *Serdar Osman Paşa*, *Bakû Kalesi*'ni 4-5 ayda tamir ettirerek, dağılan halkını yerlerine getirtti(248). Böylece, 1579-1580 kışını *Şirvanlılar*, evlerine dönmüş olarak geçirdiler.

Yeni *Serdar Başvezir Koca-Sinan Paşa*'nın 1580 de *Tiflis* üzerine gelmesi, o yaz Safîliler'in Şirvan'a karşı hareketlerini engelledi. İran'ın yeni Şirvan Vâlisi *Selman Han*, Karabağ'da asker toplamakla uğraşırken, *Şâh Mehmed Khudâbende* de güzün, Nahçıvan-Yaylağı'ndan kışlak için Karabağ'a iniyordu. Bu sırada Osman Paşa, *Gazi-Gerey* başbuğluğundaki Tatar ve Osmanlı çerisini *Karabağ*'a (Gence'ye) akına gönderdi. Gazi-Gerey kolu, bir gece ansızın karlı ve yağmurlu bir havada, *Selman Han*'ın ordusunu basarak, ağır bir bozguna uğrattı. Bir Han öldü, biri tutuldu; Selman Han da, yaralanarak zor kurtuldu. Kaçan Kızılbaşlar, soluğu *Kızılağaç*'ta aldılar. Akıncılar, kaçanların ağırlığını yağma ile geri döndüler.. Bu bozgunu duyan Şâh, *Başvezir Selmân Câbirî* başbuğluğunda, 20 bin kadar bir orduyu Şirvan'ı zapta gönderdi. *Şamakı* önünde çerisini toplayan *Serdar Osman Paşa*, kış bastırırken üzerine gelen Mîrzâ-Selmân ordusuyla ilk vuruşmadan sonra, *Demirkapu*'ya çekilmeye mecbur kaldı; Tatarlar Dağıstan'da kışlağa geçti. *Şaburan*'a kadar gelen Kızılbaşlar, geri dönerek *Bakû*'yu 18 gün kuşattılarsa da, denizden kuvvet alan bu kaleden umut keserek, geri döndüler. Bunun üzerine *Osman Paşa*, yeniden *Şirvan*'ı zaptettirdi(249). Fakat, Erzurum kışlağından Başvezir Sinan Paşa'nın, Aralık 1580 sonlarında, «Şirvan kimin tasarrufundadır?» diye tahkik için Ömer Ağa adlı adamını Şâh'a göndermesi, *İran Veliahdi* ile *Karabağ Beğlerbeğisi İmamkulu* ve *Kaçarlular* ile birlikte öteki boy ve oymak Beğlerinin Şirvan'ı işgaline ve böylece barış yapılırken, burayı kazanmaya hak iddialarına vesile verdi. *Kaçarlu Peyker Han*, Şirvan Vâlisi sıfatıyla *Şamakı*'yı öteki Hanlar da *Büyük-Şirvan*'ın kalelerini işgal ettiler. 7 Ocak 1581 de Erzurum'a Şâhkulu Sultan'la dönan Ömer Ağa, Sadriazam ve Serdar Sinan Paşa'ya: *Bakû* ile *Demirkapu*'dan başka öteki Şirvan kesimlerinin elinde olduğunu söyledi. Bu sırada Şaburan-Şamakı arasındaki bir cenkte, Ebûbekir Mîrzâ'nın ihaneti ve kaçması üzerine Osmanlı kolu bozulunca, kahraman *Gazi-Gerey* İranlılar'a tutsak düştü. 1581 yazında Şamakı güneybatısındaki *Aksu*'ya kadar sokulan İranlılar'a rağmen, «Havd-i-Lâhiç Dağlarından» *Kabala Kalesi*'ni zapt ile tamir etmekte olan *Dal-Mehmed Beğ*'i burada kuşatan *Yirmidörtlü Partaloğlu Mustafa*'nın kalabalık kuvvetleri, bir ay kuşatarak tutsak aldı. Gazi-Gereyle Dal-Mehmed, önce Şâh'a, sonra *Alamut Kalesi*'ne gönderildi. *Kuba*, *Şaburan* ve *Şamakı*'yı da alan Kızılbaşlar, *Halife-Ansâr*'ı *Şirvan Vâlisi* yaptılar. *Osman Paşa* da, yeniden Demirkapu'ya çekilerek, durumu İstanbul'a yazdı(250).

Sadriazam ve Serdar *Koca-Sinan Paşa*'nın, hiçbir fetih ve yarar bir askeri muvaffakıyet göstermeden, İranla barış yapılması yolundaki

(246) Ebûbekir, y. 16b-18a; Şecâ'atnâme, y. 94b-113a; Zafernâme, y. 41b-44a; Nusretnâme, y. 242a; Şerefnâme, II. 272. Zarlı Ohannes'in (s. 555-557) 1578 de yapıldığını andığı akın, bu olmuştur: «*Tatar*(lar,) *Kaytaklar*, Damurkapı'dan ve *Dağlı Lakziler*» ile birlikte ilerlediler, «Kur» üzerinden aşarak, «*Ganca* ve *Berda*»yı yağmaladılar. Ayni akıncılar: *Ganca*, *Berda*, *Caraberd*, *Khaçen* (Khaçın), *Varand*, *Dızak* ve *Çarek* ırmağına değin *Karabağ*'a yayıldılar, ta Aras'a vardılar. «*Amara Ülkeleri*'nden *Varand* ve *Dızak*» yağmalandı.

(247) Âlem-Ârâ, s. 183.

(248) Şecâ'atnâme, y. 113b-121a; Şerefnâme, II. 272; Âlem-Ârâ, s. 184.

(249) Şecâ'atnâme, y. 123b-130a; Zafernâme, y. 44a-b; Âlem-Ârâ, s. 191. 1580 güzündeki Karabağ Akını'nda yararlığı görülen Gazi-Gerey ile yeğenleri Safi ve Murad Gereyler'e, 50 şer bin akça terakki verilmiştir (TOEM. IV. 1428-1429).

(250) Şecâ'atnâme, y. 133a-157b; Zübdetü't-Tevârîh, y. 99a; Âlem-Ârâ, s. 190, 192, 197; Müneccimbaşı, III. 548.

teşebbüsleri yüzünden, 1581 yazında yapılacak sefer, «tehîr edilmişti. Serdar, 26 Temmuz 1581 de İstanbul'a dönmüştü. Eylülde İstanbula gelen haberlerden: *Şâh*'ın yaylaktan *Kazvin*'e gitmekte olduğu ve barış yapılması için büyük bir Elçi hey'etini, Ekim sonunda Erzurum'a varacak şekilde göndereceği, öğrenildi. Elçi tayin edilen *Kum Hâkimi Türman İbrahim Han*, kalabalık bir heyetle Ocak 1582 de, Erzurum sınırına varmış ve 29 Martta İstanbul'a gelmiş oldu(251). *Seferin gayesi olan Şirvan*'ı kazanmaya azimli bulunan devlet, *Demirkapu*'daki zayıf kuvveti arttırmaya karar verdiğinden, Anadolu ve Rumeliden yeniden ayrılan askerleri *Kefe* üzerinden Demirkapı'ya yetiştirmek için, hazırlık gördü. 7 Nisan 1582 de, Demirkapu'ya gidecek askere, oraya kadar Serdar tayin edilen *Kefe Beğlerbeğisi Cafer Paşa*, emrine verilen asker ve mühimmatın gelmesinden sonra, 27 Ağustosta hareket ederek, 80 konaktan sonra 24 Kasımda, Demirkapu'ya yetişti ve kışlaklara yerleşti. 9 Haziran 1582 de «*Şirvan Ahâlisi*»ne yazılan «İstimâletnâme-i Hümâyûn»da şunlar belirtiliyordu: «*Aktaş Sancağı Beği Şemseddin* ile *Ereşli Hâcı-Mehmed* nam *Şeyhzâde*'yi irsâl eyleyüp: sizün kemâl-i ihlâsla itâ'atınuz»u bildirdiğiniz malûm oldu. «Dört yıldan berü uğur-i din-i mübînde çalışup, tâ'at ü itâ'atde ne mertebe sâbit-kadem olduğunuz», cümlenin bildiğidir. *Şirvan, Devletimizin mülkü olmuştur* ve Kızılbaş'a oradan asla bir şey verilmiyecektir. Şimdi «Şâh-i dîn-tebâh», barış için İbrahim Han'ı göndermiş ve hazineme her yıl haraç verme karşılığında Şirvan'ı istemişse de, buna «şer'an» ruhsat yoktur. Bunun için yeniden ordu gönderiyorum. Elçileri gelen *Buhara Hanı*, *Yaka-Türkmanı Hanı* Hâcım-Han, *Semerkand Hâkimi* de, kendi cephelerinden İran'a hücum edeceklerdir. Sizler de, *Demirkapu*'da olan *Vezirim Osman Paşa* ile, «ittifâk ü ittihâd ile, dîn yolunda hidmete envâ-i rağbet ve himmet» eyleyiniz(252).

Demirkapı'da kışı hazırlıkla geçiren *Şirvan Serdarı Osman Paşa*, Nisan başlarında kışlaktaki askerleri topladı. Osmanlıların Kefe üzerinden gelen takviyesiyle gücü artan Osman Paşa'nın, *Şirvan*'ın kalan kesimini istirdad için yürüyeceğini düşünen Safîlîler, *Kaçarlu İmamkulu Han* serdarlığında üç bin korçu ve 40 binden çok bir orduyu, Şirvan'a gönderdiler. *Şamakı*'ya varan İmamkulu Han, Çıldır Cenginden beri Safîlîlerin gözünü yıldıran Osman Paşa ile savaşı çok arzu-

(251) Bu uğurdaki Hükümler için bak., B. Kütükoğlu, s. 110-113.

(252) Mühimme, XLVII. 128 (3 Kebi'ülevvel 990) Kefe Beğlerbeğisi'ne; 360 (17 Cumâdelûlâ 990).

luyordu. *Rüstem Han* idaresindeki 6 binden çok seçkin Safîli öncüleri, Şaburan yanındaki *Niyazova/Niyazâbâd*'da, 24 Nisan 1583 Pazar günü cenge tutuştu. Silistire Sancakbeği ile Alaybeği, Osman Paşadan izinsiz giriştikleri bu savaşa, Rumelinin iddialı askerlerini sokmanın cezasını, canlarıyla ödediler; *Rüstem Han* kolu, sonunda galip geldi. Kurtulan Osmanlı çerisi Demirkapı'ya vardı. Bölükbaşıların ricasıyla *Osman Paşa*, çok tedbirli olarak İran ordusuyla cenge yürüdü. Bu sırada Safîli Başbuğu *İmamkulu Han*'ın 50 bine yaklaşan ordusu yanında, Osmanlı'dan yüzçeviren Şirvanşahlı *Ebûbekir Mîrzâ* ile, Kakhet Beğlerbeğisi *Aleksandır Han*'ın dört beği ile iki binden çok askeri de, yardımcı olarak yer almıştı. *Samur-Özen*'i geçen Osman Paşa «*Vilâyet-Harkı*» yanındaki *Balasa/Palasa* adlı geniş düzlük ortasında bulunan *Baştepe*'ye konunca, ileri karavuldakiler, Kızılbaş öncülerinin yaklaştığı haberini getirdiler. Vaktiyle Temür ile Altınordalı Toktamış Han, burada savaşmıştı. Osman Paşa, tam bir meydan muharebesi düzenine göre ordusunu yerleştirdi. O gün 8 Mayıs 1583 Pazar, iki ordunun öncüleri çarpıştı. İmamkulu Han ordusu da üç kolla cenge hazırlanmıştı. Ertesi 9 Mayısta sabahtan akşama kadar çok kanlı savaş oldu; karanlık basınca da her iki taraf «meş'aleler» yakarak, yatsıya değin vuruştu. Bu yüzden buna, «*Meş'ale-Savaşı*» da denildi. Ertesi gün, iki taraf da mütareke yapmışçasına dinlendi. *Osman Paşa* ise, sahte olarak çekilme hazırlığı görür gibi, ağırlığı geriye aldırttı. Ertesi 11 *Mayıs* 1583 *Çarşamba* günü bütün gücüyle saldıran İran ordusu, Osmanlı ricatine engel olmak için yerlerinden oynayıp arkayı çevirince, şiddetli top ateşine uğrayarak bozuldu ve dağılmaya başladı. Böylece, 20 bini aşmayan *Osman Paşa* ordusu, 50 bine varan *İmamkulu Han* ordusunu o gün ağır bir bozguna uğratarak, *Şirvan*'ı artık Osmanlılar'da bıraktıran son zaferi kazandı. Düşman, kaçtığından, bütün ağırlığı elegeçirildi ve iki günde 7500 ölüsü sayıldığından, 10 binden çok zayiat verdirildiği anlaşıldı(253).

(253) Künhülahbâr, y. 345a-348b; Şecâ'atnâme, y. 161b-180a; Şerefnâme (II. 272) de, Baştepe yanındaki düzlüğe, «*Ali-Çoban Ovası*» deniyor. 989 Zilhiccesi sonlarında (1582 Ocak ayında) Tiflis üzerinden giderek Demirkapu şehrinde Osman Paşa'nın yanına varan Tırabuzonlu Mehmed 'Aşıki, 1583 Baştepe Savaşını ve Şirvan'ın kurtarılmasını açık bir dille, şöyle anlatır: Tiflis zahire ve hazinesi yağırasından gururlanan *İmamkulu Han*, «*Şamakhı*'dan bir merhale *Bâbülebvâb* tarafından *Kızılağaç* nâm mevzi'e gelüp oturak edüp; ve birkaç bin mağrûru ilerü gelüp», *Niyazâbâd*'da kışlayan Rumeli askeri ile vuruşunca, Silistre Sancakbeği Yakub Beğin şehid düştüğünü, «Dobruca nâm vilâyetün Revâfızından iki khabis», İmamkulu'ya vararak haber vermiş; ve başsız kalan askerin üzerine gelmeye teşvik etmiş.

Ordusuyla *Şaburan*'a gelen Osman Paşa, birkaç gün burada dinlendi. Buradan, *Kubalılar*'ın getirdiği ikisi «beğ» ve 30-40 ı «aznavur» Gürcü esirleri ile *Aleksandır Han*'a bir mektup gönderen Serdar, ona ikiyüzlülüğünü hatırlatıp, sitem etti. 3 Haziran 1583 günü, beşinci ve son defa Osmanlı askeri *Şamakı*'ya girdi. 5 Haziranda *Şamakı Kalesi*'ni taştan ve kireç kaynatma ile yaptırmaya başlayan Osman Paşa, 20 kuleli *İçkale*, 70 kuleli ve onbin arşın çevresinde, üç arşın enindeki *Dışkale*'yi, eski Şirvanşahlar Sarayı tamirini, 7 kapı, ve Dışkale'nin su ile doldurulan Hendeği'ni, 45 günde bitirtti. Böylece, bir Osmanlı kalesi olarak Şamakı, Osman Paşa'nın himmetiyle tahkim edilip, topları yerleştirildi. *Şamakı Eyaleti Beğlerbeğiliği*'ne, «Şâmî» mahlâslı bir şâir olan Amasya Sancakbeği *Mustafa Beğ*, yıllık on yük (bir milyon) akça hâs ile tayin edildi. Böylece, 1583 Haziran başlarında bütün Şirvan Osmanlılar tarafından kurtarılıp, Sancakları zaptedildiğinden, *Osman Paşa*, *Demirkapı*'ya gitmek üzere, 16 Eylülde Şamakı'dan ayrıldı. Neft kuyularını düzene koymak için *Bakû*'ya varan Serdar, burayı da onartıp, Demirkapı'ya geldi. Sıla yapacak askerle birlikte, Kefe'den İstanbul'a gitmek üzere, 21 Ekim 1583 te *Demirkapu*'dan ayrılan kahraman *Şirvan Fâtihi Serdar Osman Paşa*, «Kaaimmakaam» olarak, Kefe Beğlerbeğisi *Cafer Paşa*'yı tayin etti(254). Bu sırada *Serdar Ferhad Paşa*, Sadria'zam Siyavuş Paşa tarafından *Revan fethi*'ne memur edilmiş; 13 Nisan 1583 te Üsküdar'a geçen yeni Serdar, burada toplanan çeri ile Erzuruma gelip, ordusunun mevcudunu 100 bine çıkardıktan sonra, Kars üzerinden *Revan* bölgesine yürüyüp, Ağustos 21 inden itibaren Revan Kalesini yaparak 45 günde bitirmiş ve bütün Revan Eyaletini fethetmişti. Bu yüzden, Safîliler, bir daha Şirvan ve Revan üzerine yürüyemediler.

Bu yüzden, buradaki Rumeli çerisi bozuldu. *Serdar Osman Paşa*, Demirkapu'dan çıkışının beşinci günü, «*Vilâyet-Arkı* nâm mevzi' kurbünde *İmâmkulu* ile mukaabele ve mukaateleye» başladı; «üç gün, üç gece harb ü kıtâlden sonra, dördüncü gün ba'dezzuhr», zafer kazandı. Osmanlı ordusu, yağmayı çok aldığından, «eşek eşmez olmuş»tu. Osman Paşa, *Şamakhı* bölgesine gelince, «Arz-i Şirvan'da *Şeki Hâkimi Şâh-Mîr* (Şirvan yerlilerinden Osmanlı Sancakbeği Şâh-Emîr) ve ana benzer ba'zı da'vây-i taba'iyyet-i *Şâh Khudâbende* eden eşhâs», Serdar'a gelip bağışlanma dileğiyle itaat edince, affolundular ('Âşıkî, y. 270b, 272a).

(254) Âşıkî, y. 272a-b; Künhülahbâr, y. 348b-349a; Şecâ'atnâme, y. 180a-182b; Abdurrahmân Şeref, «Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Bir Mektubu», TOEM, VIII. 35-41.

2. Koca-Sinan Paşa'nın Serdarlığı sırasında Tiflis/Kartli ve Kakhet'teki vak'alar (1579-1582).

Tiflis Beğlerbeğisi Solak-Ferhad Paşa oğlu Mehmed Paşa, muhafazaya bırakılan askerlerin çoğu ve bütün Yeniçeriler kaçtığından, 1500 kadar Sipahi ile Azeb koruyucu ve altı ay bile yetmiyecek bir erzakla 24 Ekim 1578 de kalmış; Safîliler ile Bagratlı Davud Han'ın hücumları karşısında yalnız bırakılmıştı. Ancak, çok müstahkem olan Tiflis kalesi ve yiğit koruyucuların imanına güveniyordu. 1579 Ocak ayı ortalarına kadar Davud Han'ın 7-8 hücumu kırılmış; *Gence Beğlerbeğisi İmamkulu Han*, Mahmud/Simon ve Davud Han'ın kılavuzluğunda 10 bin Safîli çerisiyle gelerek 30 Martta *Tiflis* kalesini kuşatıp, sık sık hücumlarla bir avuç koruyucuları bunalmıştı. Bu kuşatma dört aydan çok sürmüş. Açlıktan bunalan yiğit koruyucular, önce deve, at, katır ve eşek gibi yük hayvanlarını, sonra da kedi, köpek, kaplumbağa, yılan, yengeç, kurbağa ve ot ile otköklerini bile yiyerek, destanî bir erlikle Tiflis'in düşmemesine himmet etmişlerdi. Erzurum'da Serdar Lala-Paşa'dan haber alamayan *Beğlerbeği Mehmed Paşa*, artık fedailerle haber bile uçuramaz olmuş; kendi servetinden 50 bin altınlık varını Tiflis koruyucularına dağıtarak, tesirli sözleriyle onları yüreklendirerek, Serdar'dan yakında yiyecek ve yardımcı gelecek umuduyla, direnmeyi sağlıyordu. *İmamkulu Han* ordusu, imsakle atılan top ve tüfek ateşi karşısında, 500 den çok ölü ve binden çok yaralı vermiş; emanla teslim alma teklifleri reddedilmişti. Ancak, *Serdar Lala-Mustafa Paşa*, 26 Temmuz 1578 de Kars'tan *Maraş Beğlerbeğisi Mustafa Paşa* ile 12 bin kişilik kuvvet ve erzakı, Tiflis için yola çıkardı. Bir haftada bu yardımcılar yetişip, 1 Ağustos'ta *Tiflis*'e girdiler. Osmanlı çerisinin yaklaştığını duyan İmamkulu Han ordusu, bir gün önce *Gence*'ye doğru çekilmiş ve Tiflis koruyucularından ancak 700 kişi, birer iskelet halinde kurtulmuştu(255).

Serdar Kars'ı imar ederken, Tiflis'te yeni koruyucu bırakmak ve oraya erzak ile hazine göndermekte, dar boğazlarda *Simon Han*'ın adamı Gürcülerin çok zayiata sebep olan baskınları yüzünden, güçlük çekildi. Sonunda, *Tiflis Beğlerbeğiliği*'ne tayin edilen *Hacıbeğzâde*

---

(255) Nusretnâme, y. 200a-207b; Künhülahbâr, y. 325a-326b; Ebûbekir, y. 15a. B. Kütükoğlu (s. 92-95), bu uğurda geniş bilgi toplamıştır.

Ahmed Paşa, Sokollu'nun oğlu Şam Beğlerbeğisi *Hasan Paşa* başbuğluğundaki kuvvetle ve yeni erzakla 18 Eylül 1579 da Kars'tan ayrılarak, bir hafta sonra *Tiflis*'e vardı. Bir gün dinlenen Sokolluoğlu Hasan Paşa, ertesi günü Tiflis'ten ayrılıp, bir hafta sonra Kars'a dönünce, Serdar tarafından bir kahraman gibi karşılanıp, riayetler gördü(256).

12 Ekim 1579 da *Sadria'zam Sokollu Mehmed Paşa*'nın İstanbul'da öldürülmesi, *Serdar Lala-Mustafa Paşa*'nın rakibi ve palavracı *Koca-Sinan Paşa*'nın, onun aleyhinde konuşmalarını arttırdı ve azline sebep oldu. 13 Ekimde İkincivezir *Ahmed Paşa* Sadârete tayin edilince, İkincivezir sayılan *Lala-Mustafa Paşa*'nın İstanbul'a çağrılması ve yerine Erzurum'da bir Serdar-Kaymakamı bırakması kararlaştırılmış; ve bu sırada Üçüncüvezir olan *Koca-Sinan Paşa*, *Şark Serdarı* tayin edilmiş(257); Lala-Mustafa Paşa, Erzurum'da 7 Ocak 1580 de İstanbula dönüş emrinini almış ve Van'dan mazul *Köse-Husrev Paşa*'yı *Serdar-Kaymakamı* bırakarak ayrılmıştır. Husrev Paşa, *Aleksandır Han*'a yolladığı mektupta Şirvan yolunu açık tutmamak ve Tiflis'e dirlik gönderrmemek gibi kusurlarını anarak, yeni Serdar'ın öcalacağını hatırlatmış; *Simon Han*'a da, Tiflis'teki koruyuculara yardım eder ve Osmanlı hizmetine girerse, eski ülkesinin «Sancak» yoluyla kendisine verilmesine çalışacağını duyurmuştur(258).

Serdar olunca, İran Şâhı'nın başını keseceğini söyliyerek koca koca lâflar eden *Koca-Sinan Paşa*, emrine verilen Şam, Diyarbekir, Halep Eyaletleriyle Rumeli Sancaklarına, ilkbaharda sefere hazır olmalarını bildiren hükümleri gönderttí; kendisi de hazırlığını bitirip, 25 Nisan 1580 de Üsküdar'a geçti ve doğuya yürüdü(259). 28 Nisanda *Sadria'zam Ahmed Paşa* ölünce, Başvezirliği ilga eden III. Murad, Sinan Paşa'nın rakibi *Lala-Mustafa Paşa*'yı «Sadâret-Kaaimmakamı» tayin edip, mühürsüz olarak Divân işlerine baktırdı ve «sefere rağbet içün Mühr-i-Hümâyûn», 31 Temmuz gecesi *Serdar Koca-Sinan Paşa*'ya gönderildi. Bu yüzden kahrolup inme-indiren «Vekilü's-Saltanat»

(256) Nusretnâme, y. 209a-224b; Zafernâme, y. 48b-51a.

(257) Künhülahbâr, 332a-333b; Mühimme, XXXVIII. 377 (22 Şa'bân 987/14 Ekim 1579) derkenâr: «Sinân Paşa Hazretleri Serdâr olmağın, ol târîkhden, âkhar beğlik sefer kaydi tutulmuşdur.»

(258) Nusretnâme, y. 250b, 256b-259b; Selâniki, s. 158.

(259) Mühimme kayitleri, B. Kütükoğlu, s. 104, Not 140-141; Zübdetüttevârîh, y. 95a.

Lala-Mustafa Paşa, 7 Ağustosta öldü(260). Daha Van Beğlerbeğisi'nin arzından, Martta İran Şahı'nın barış teşebbünde bulunmak için *Dulkadırlu Hâcı-Maksud Beğ*'i İstanbul'a Elçi gönderdereceğini öğrenmiş olan Sinan Paşa, Şâh'a gönderdiği bir mektupla, bir ordu ile Serdar olarak üzerine geldiğini bildirerek, onu savaş meydanına davet etti(261).

Temmuz 1580 başlarında Erzurum önünde *Çermik-Ovası*'nda ordunun toplanmasını bekliyen *Koca-Sinan Paşa*, *Hâcı-Maksud Beğ*'le gelen Elçi hey'etine, gösteriş olsun diye alaylar göstertti: *Anadolu* (Kütahya), *Karaman* (Konya), *Diyarbekir*, *Şam*, *Rum* (Sıvas), *Halep*, *Maraş* Eyaletleri Beğlerbeğileriyle çerileri ve Van'dan mazul *Köse-Husrev Paşa* ile 10 bin Yeniçeri, 3 binden çok Bölük-Halkı ile 100 bini aşan koca orduya, geçit resmî yaptırıldı; sonra da Elçi Hey'eti, İstanbul'a gönderildi(262). Erzurum ve Kars'a muhafızlar koyan *Sinan Paşa*, *Tiflis* üzerine yürüdü. Temmuz sonlarında *Tumanıs-Derbendi*'ne konuldu. Yağışlardan burada bir hafta oturulduktan sonra, Safíliler'e bağlı *Kazaklar Hanı Nazar-Beğ*'in azıkçılara sık sık hücumu ile rahatsız olan orduyla, *Tiflis*'e varıldı. Muhafızlarının şikâyeti üzerine *Hacibeğoğlu Ahmed Paşa* Beğlerbeğilikten azledilerek, Kartli Bagratlıları'ndan I. Simon Han'ın kardeşi mühtedi (*Görgi*) *Yusuf-Sinan Beğ*, Tiflis Beğlerbeği tayin edildi. Yeni muhafızlar ile zahiresi bir haftadan kısa zamanda konulan *Tiflis*'ten, *Aleksandır Han*'ın görüşmeye gelmemesi ve *Şâh*'ın kalabalık bir ordu ile gelmekte olduğu haberi üzerine, acele dönen Serdar Koca-Sinan Paşa, (Gürcülerin saldırışından zarar görerek 25 Ağustos 1580 de Tumanıs yanındaki *Çamurlukonak*'ta inmişken, Sadâret Mührü'nü alınca, top ve tüfek attırarak şenlikler yaptırdı(263). Serdar ordu ile, Eylül başlarında, *Zarşat* üzerinden *Kars*'a gelince, casuslardan *Şâh*'ın (Nahçıvan'daki Doğu-) Arpaçayı'-

(260) Selâniki, s. 159, 160; Zübdetüttevârîh, y. 95b; Künhülahbâr, y. 332b-344b; Peçuyi, II. 20.

(261) Mühimme, XXXIX. 580 (17 Safer 988/3 Nisan 1580) Van Beğlerbeğisine cevap; Münşeâtüsselâtin, II. 279-281.

(262) Künhülahbâr, y. 335a-336b; Ebûbekir, y. 19b; Zübdetüttevârîh, y. 95b. Yeni Serdârın ahvalini tecessüs eden Maksud Han, onun «leffâf» bir adam olduğunu anlamıştı (Müneccimbaşı, III. 547).

(263) Künhülahbâr, y. 333a-337a; Zübdetüttevârîh, y. 95b; Ebûbekir, y. 20a. Minadoi (s. 170, 173-174), «*Tumanıs Geçidi*»nden sonra Tiflis'e gidilirken, Safed Sancak beği'nin İranlılara tutsak düştüğünü ve öncülerden 2000 zayiat verildiğini, *Luvarsaboğlu Greguvar*'ın İranlılar'dan dönerek, islâmlığı benimseyip, olup «*Yusuf*» adını aldığını anar.

na değin gelmişken, Serdar'ın yaklaşması üzerine dönüp gittiğini öğrenerek, *Tebriz* üzerine yürümek için askere kırk günlük erzak tedarikini emrettiği sırada, *Haydar Ağa* adlı bir İran Elçisi Kars'ta Serdar'a gelip; yakında yarar bir Elçi'nin barış için armağanlarla gönderileceğini söyledi. Bunun üzerine, Kars'ın doğusunda Yahnılar adlı iki tepe yanında büyük bir savaş oyunu/manevra tertip ettiren Serdar, gerçek bir düşmanla karşılaşılmışçasına, *Haydar Ağa* ile yanındakilere gözdağı vermek için, top ve tüfek ateşi yaptırdı ve Tebriz'e yürümekten vazgeçip, 10 Ekimde Ramazan'ın girmesini de vesile ederek, *Kars Beğlerbeğiliği*'ne Silistre Sancakbeği *Deli-Hızır Beği* tayin ile, bir ay boşuna oturulan *Kars*'tan *Erzurum*'a doğru yolaçıktı(264).

Böylece, koca ordu ile bir sefer mevsimini boşuna geçiren ve Şirvan'da *Osman Paşa*'ya bile yardımcı gönderemiyen Serdar Sinan Paşa, *Hasankalesi*'nde de, belki bir Elçi gelir diye, 20 gün bekleyip Ramazan Bayramını da geçirdikten sonra yürüyüp, 13 Kasım 1580 günü *Erzurum*'a vardı. Askeri kışlaklarına gönderdi(265). Eski Kartli Kıralı *Simon Han* Erzurum'a gönderdiği mektup ve adamı ile: ataları yurdu *Tiflis Vilâyeti* kendisine verilirse, Kul mevacibini karşıladıktan başka, yılda 100 bin altın «harâc» vereceğini ve oğlunu (Avar Şamkhalı torunu Nestan-Darecan'dan doğan IX. Görgi'yi) rehine olarak göndereceğini, arzetti. Bu dileğine Serdar, oğlunun önceden gönderilmesi gerektiğini bildirerek, cevap verdi(266).

Yukarıda anıldığı gibi, Sinan Paşa'nın, Şirvan'da Osmanlı ve İran elinde bulunan yerleri öğrenmek üzere Şâh'a gönderdiği *Ömer Ağa, Dulkadırlu Tabutoğlu Şahkulu Sultan*'ın getirdiği ağır armağanlar ile birlikte, 7 Ocak 1581 günü Erzurum'a geldı. *Sadria'zam ve Serdar Sinan Paşa*, büyüklerden birisinin Elçi gönderilmesi halinde, barışa yardımcı olacağını bildiren mektubu ile, *Şahkulu Sultan*'ı geri gönderdi(267). Geçen yılki yedi Eyaletten başka, Rumeli'den de birçok Sancakbeğleri'nin çerileriyle 1581 ilkbaharında Erzurum'da toplanmaları için, hükümler gönderilmiş ve hazırlıklar yapılmışken, Sadri'azam Serdar'ın İranla barış yapılması niyyeti yüzünden, 14 Nisanda gönderilen hükümlerle *sefer'in «te'khîr»* edildiği ve yine de hazırlıklı durulması, bildirildi. Ayrıca, Maraş ile Halep Eyaleti *Van*'ı; Sıvas, Şam, Diyarbekir ve Batum Eyaletleri de *Erzurum* cephesini korumaya memur kılındığı bildirildi. İstanbul'a çağrılan *Sinan Paşa*, toplanan ganimetten 150 bin altınlık bir hazine ile yolaçıkıp, 26 Temmuz 1581 de Başkende girdi(268). 29 Mart 1582 de İstanbul'a bin kişilik kalabalık bir hey'etle gelen *İran Elçisi Türkman İbrahim Han*, getirdiği Şâh'ın nâmesinde ve görüşmelerde: *Şirvan*'ın Osmanlılar'a bırakılmayıp, haraç karşılığında, İran'da kalması istendiğinden; Sinan Paşa'nın yeniden Serdar olarak gönderileceği ve doğudan da *Özbekler*'in akın ettirileceği bildirilince Elçi, Horasan'daki *Şâh*'a durumu arzile, Osmanlıların elinegeçen yerlerden vazgeçilmesini dileyen mektubuna da menfi cevap gelip, Şirvan ile Doğu-Gürcistan'ı elegeçirmek için İranlıların faaliyetini bildiren arzlar da alınınca, *Elçi*, Kadırga'daki Sokollu Sarayı'nda mevkuf tutulup, sağlam olmayan barış esaslarına aldanan *Koca-Sinan Paşa* da, 6 Aralık 1582 de Sadâretten azledildiği gibi, az sonra da, «İstanbul zakhiresine sıklet vermemesi için», Malkara'ya sürüldü(269).

Safiliier, Kakhet Kıralı *Aleksandır Han* ile, eski Kartli Kıralı *Simon Han*'ı, Başvezir Mîrzâ-Selmân'ın 20 binlik ordu ile 1582 güzündeki yürüyüşü karşısında bunaltıp, bunların kızlarını *Veliahd Hamze-Mîrzâ*'ya nikâhla aldıkları gibi; bu Bagratlılar'ı «İncil ile Haç üzerine» andettirerek, İranlılara bağlamışlar; hattâ *Kakhet Kıralı*'na, biriken haracını da ödettirmişlerdi(270). Gence /Karabağ Beğlerbeğisi *İmam-*

(264) Künhülahbâr, y. 337b-339a; Ebûbekir 20a-21a. *Şâh*'ın, Ağustos'ta Nahçıvan'ın *Meydancuk-Yaylağı*'nda bulunmasından (Âlem-Ârâ, s. 198), bu haberler çıkmıştır.

(265) Ebûbekir, y. 21a; Künhülahbâr, y. 339b-340a. Müneccimbaşı (III. 548), haklı olarak, «sulh haberi gözünde uçardı» dediği beceriksiz ve lafçı Sinan Paşa'nın, «belki bir Elçi gelür deyü» 30 gün kadar Erzurum hududunda «ta'allül ü tevakkuf» eyleyip, gelmeyince, Erzurum'a döndüğünü nakleder.

(266) Künhülahbâr, y. 339b-340a. Şamkhal «*Kara-Musal*»ın, Kakhet Kıralı *Levan* (*Levend*) *Han*'la evlenen kızından doğan «*Nestan-Darecan*»ın Kartelli I. Simon'la evlenip, IX. Giorgi'nin anası olduğu biliniyor (Anonim Gürcü Kroniki, s. 102; Allen,s. 382).

(267) Âlem-Ârâ, s. 190, 192-193; Şerefnâme, II. 262; Zübdetüttevârîh, y. 96a.

(268) Hükümler için bak. B. Kütükoğlu, s. 110-111, Not 158-159 Sinan Paşa Telhisâtı, Esadefendi Küt., Sayı 2236, y. 32a. Âlî'nin, Koca-Sinan Paşa'nın emriyle onun Şark serdarlığı vak'aları için yazdığı «*Fursat-nâme*» adlı eseri, bugüne kadar bulunamamışsa da, Kâtip-Çelebi tarafından görülmüştür (İbnülemin Mahmud Kemal, «Menâkıb-ı Hünerverân», 1926 İstanbul, s. 57).

(269) Selânikî, s. 164-165, 169-170; Zübdetüttevârîh, y. 96a-97a; Künhülahbâr, y. 3a; Peçuyî, II. 74-76; Âlem-Ârâ, s. 213.

(270) Âlem-Ârâ, s. 197-198; Çıldır Beğlerbeğisi'nin, Levendoğlu (Kakhet) Ölkesinde Kızılbaş'ın toplandığı yolundaki arzına cevap, Mühimme, XLVI. 585 (29 Zilka'de 989/25 Aralık 1582).

kulu Han ile *Simon*, 1582 Haziranında *Tiflis*'e yaklaşıp, top dökümü ile uğraştıkları haber alınınca, *Çıldır Beğlerbeğisi* Atabekli Menuçehr Mustafa Paşa ile *Kars* ve *Erzurum Beğlerbeğileri*'nin aralarında anlaşarak, bir tecavüze karşıkoymaları bildirildi. *Serdar Kaymakamı* olan *Erzurum Beğlerbeğisi Mehmed Paşa* başbuğluğunda Diyarbekir Beğlerbeğisi *Mehmed* ve Çıldır (Ahıska) Beğlerbeğisi (Atabekli) *Menuçehr Mustafa Paşa* ile 20 bini aşan askerleri, Ahılkelek-Göri (Gori) yoluyla Eylül 1582 ortasında *Tiflis*'e hazine ve zahire götürdü. Yolda Göri Kalesi yanında bir korkulu geçide konulunca, *Simon Han*'ın Gürcü kuvvetleri ile, *İmamkulu Han*'ın gürcü kılığına soktuğu Kızılbaşların baskın yapmasıyla, *Kür* geçidini aşan Osmanlı ordusu, arkada kalan hazine ile erzakın çoğunu yağmaya verdi. Böylece, Tiflis'e varan Serdar-Kaymakamı, Tiflis'te hazine ve azığı azımsayan muhafızları güçlükle yatıştırdı ve Tiflis Beğlerbeğiliğinden (Bagratlı) *Yusuf Sinan Paşa*'yı azil ve yerine *Ömer Paşa*'yı tayin edip, yeni muhafızlar da bırakarak, Tiflis'ten döndü. *Tumanıs* yolunda iken, Göri-Baskınında kaynatası Simon Han ile elaltından anlaştığı iftirası ile, *Çıldır Beğlerbeğisi Menuçehr Mustafa Paşa*'yı yakalayıp, elibağlı İstanbula göndermek istiyen Kethuda'yı öldüren ve iki Beğlerbeği'yi de yaralayıp kurtulan *Menuçehr*, kaçarak, İstanbul'a, iftiraya uğradığını anlatan bir arz yazdı. Buna müsbet cevap alamayınca, sonradan Simon Han'la birleşti ve Ahıska'yı elegeçirmeye niyyetlendi. Bunun üzerine, Tiflis'ten azledilen (Bagratlı-Görgi) *Yusuf Sinan Paşa*, *Akhıska* (Çıldır) *Beğlerbeğiliği*'ne tayin edildi(271).

———o———

3. Ferhad Paşa'nın İlk Serdarlığı sırasında Revan Fethi ve İmarı (1583); Loru ile Tumanıs Kalelerinin İmarı, Loru (Borçalı) ve Tumanıs Eyaletlerinin kurulması (1584).

Eski Yeniçeri-Ağalarından Rumeli Beğlerbeği *Vezir Ferhad Paşa*, 29 Aralık 1582 de *Serdar* tayin edilerek, Revan Vilâyetini fethe memur kalındı; ve ertesi gün sefer hazırlığı görmesi emredildi. 1583 ilkba-

(271) Mühimme, XLIV, 174, 175 (25 Cumâdelâhire 990/17 Temmuz 1582) Erzurum, Kars ve Çıldır (Ahıska) Beğlerbeğilerine Hüküm; Zübdetüttevârih, y. 98a; Şerefnâme, II. 265; Selânikî, s. 171, 178.

harında Erzurum'da çerileriyle toplanmaları için: *Rumeli* (Sofya), *Anadolu* (Kütahya), *Konya*, *Diyarbekir*, *Maraş*, *Halep*, *Şam*, *Sıvas* ve *Erzurum* Beğlerbeğilerine hükümler gönderildi. *Mimarbaşı Koca-Sinan*'dan yapı ustası, dülger, demirci ve bıçkıcı ile, gereken yerlerden kırbacı (su-tulumu taşıyan), meş'aleci gibi gece-gündüz imar işlerine yarayacak kişiler ve âletler istendi. *Van* Beğlerbeğisi ile *Bağdad* Beğlerbeğisi'ne de, sefer mevsiminde kendi cephelerinden İran'a taarruzları için, hazırlanmaları emredildi(272).

13 Nisan 1583 Çarşamba günü İstanbuldan uğurlanarak *Üsküdar*'a geçen üçüncü *Şark Serdarı Ferhad Paşa*, 1 Mayısa kadar buradaki hazırlığını bitirip, o gün yolaçıktı. 29 Haziranda Sivas'tan Erzurum'a doğru hareket etti(273). *Erzurum*'da toplanan ordusu 100 bini aşmış olduğu halde, Ağustos başlarında *Kars*'a geldi. Bu sırada, 11 *Mayıs* 1583 *Baştepe*|*Meş'ale Savaşı* ile *Özdemiroğlu Osman Paşa* ordusunun bütün *Şirvan*'ı kurtararak, *Şamakı Kalesi*'ni yaptığını, yukarıda anmıştık. Böylece, 1583 yazında Osmanlılar *Şirvan*, *Revan* ve Van'dan *Azerbaycan*, Bağdad'dan da *İran-Irak*'ı üzerine olmak üzere, dört koldan hücum ediyorlardı. «*Çukursa'ad Beğlerbeğisi* (Ustacalu) *Tokmak Mehemmedî Han*» Ferhad Paşa'nın büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu bildirerek, Azerbaycan (Tebriz) Beğlerbeğisi *Türkman Emîr Han* ile, Karabağ (Gence) Beğlerbeğisi *Kaçarlu İmamkulu Han*'a adamlar göndererek, yardım dileğinde bulundu. *Baştepe Bozgunu*'ndan bitkin ve kaçmış olan Karabağ Beğlerbeğisi, kendi Eyaletini korumadan âcizdi. Revan ve Azerbaycan (Tebriz) ordusu ile, koca Osmanlı ordusuna karşı çıkılamazdı; «Irak-ordusundan da umut yoktu.» Bu yüzden, çoluk-çocuğunu *Nahçıvan*'a ve öteki Beğlerin evlerini de *Alıncak-Kalesi*'ne gönderip, ayak altında kalmaktan kurtaran *Tokmak Han*, ancak kendi çerisiyle Osmanlı ordusuna kıyıdan-bucaktan zarar vermeye baktı(274).

15 Ağustos 1583 Çarşamba günü *Kars*'tan ordu ile ilerliyen *Serdar Ferhad Paşa*, yolu üzerinde (Arpaçayı sağında bugün «Baş-Şüregel» denilen köyün batı yanındaki) *Şüregel* ve Elegez dağı güney eteğindeki *Talın* Kaleleri harabelerini, geceleri de «meş'aleler yakup, envâ'-i

(272) Selânikî, s. 171; Mühimme, XLIX. 598 (4 Zilhicce 990/30 Aralık 1582) Serdar Ferhad Paşa'ya Hüküm. Öteki Hükümlerin sayı ve tarihlerini, B. Kütükoğlu (s. 129-131, Not 217-219), göstermiştir.

(273) Zübdetüttevârih, y. 98b-99a.

(274) Âlem-Ârâ, s. 212-213.

ıkdâm ü ihtimâmla metânet ve hasânet üzere» yaparak, «içlerine *Sancakbeği* ve kifâyet m kdârı âdem koyup, zabt-olundukdan sonra, *Revan* üzerine var»dı(275). Rahîmîzâde, *Revan*'ı gerçek yönleriyle şöyle tanıtıyor: «*Âb-i-rûy-i Memâlik-i İrân ü Tûrân, bâb-i Nakhçıvan ü Şirvan, reşk-i Milk-i-Azerbaycân olan Revan Kal'ası*»(276). Bütün koruyucu ve İslâm halkı Ağrıdağı ve başka yaylaklara kaçan Revan ile köylerinde, yalnız Ermeni ahali kalmıştı. 21 Ağustos'ta Revan'ın *Alagez/Zengi-Suyu* doğu kıyısındaki *Şâhbağı*'nda *Tokmak Han*'ın *köşkü* ortaya alınarak, bir kale yapılmasına ve bütün Beğlerbeğilerin himmetiyle hendeği de çevrilmeğe başlandı(277).

Taş bulmada güçlük çekildiğinden, Beğler ve çeriler çevreye yayılıp, buldukları taşları ve eski, yeni yapıların kalıntılarını, Kale için, haftalarca taşıdılar(278). 45 gün içinde: sekiz kuleli *İçkale* ile, kırk üç kuleli *Dışkale* ve 4000 arşın tutan surları, bir kervansaray, bir câmi ile bir hamamla birlikte yapılarak bitirildi. 13 günde de *Hendekleri* bitirilerek, «*'Iyd-i-Ekber*» (1 Şevvâl 991/18 Ekim)de Revanın imarı tamamlandı. 50 şâhî-top ile muhafızları ve hazinesi ayrılarak, *Revan Beğlerbeğiliği*'ne, eski Kars Vâlisi *Deli-Khızır Paşa* tayin edildi; *Çığalaoğlu Yusuf Sinan Paşa* da, Vezaretle ve Diyarbekir Beğlerbeğiliği ile, «Revan Muhâfazası»na memur kılındı(279).

(275) Mühimme, XLI. 322 (25 Şa'bân 991/13 Eylül 1583) «Vezîr Ferhâd Paşa'ya Hüküm». B. Kütükoğlu (s. 131, Not 222), Arşiv fihristinden sayı ve tarihini aldığı bu Hükmü görmediği için, Serdar'ın 22 Receb (11 Ağustos) tarihinde Kars'tan ayrıldığını anmakla, yanılmıştır. Şüregel'deki «*Başköy*» (Baş-Şüregel)de bulunan «*Üçkilise*» kesimini, kale yaptılar. «Selâtîn-i Selâçıka» çağında da mamur bulunan «*Talın Kal'ası*»nı, «cüz'î meremmât ile âbâdan» edip, her ikisine de top, mühimmat ve çeri konuldu (Zübdetüttevârîh, y. 99b).

(276) Gencîne, y. la.

(277) Künhülahbâr, y. 359b-360a; Zübdetüttevârîh, y. 99b; Mühimme, LI. 322.

(278) Künhülahbâr, y. 359b. Bu sırada Tadeos'un Vekili Vartabed Arakyal, ipek karşılığında «Erku-Ereş (İki-Yüzlü)» adlı kiliseyi kurtarmış; ve 30 gün boyunca, katırlar ve atlarla çevreden taş taşıttırmıştır (Zarlı Ohannes, s. 557).

(279) Mühimme, LII. 82 (10 Ramazân 991), 193 (21 Ramazân 991), 392 (15 Zilka'de 991); Zübdetüttevârîh, y. 99b; Nusretnâme, y. 360a; Hasanbeğzâde, y. 283a-b; Şerefnâme, II. 270. Türklerin Revan'da yaptığı bu «tahkimattan bâki kalanlar, elyevm sağlamdır» (Kafkas Kılavuzu, s. 286). «*Revan, Çukursa'ad* dedükleri ölkenün takhtıdır. *Zengi-Suyu* derler bir çay, Hisârı yanında garbinden geçer. Kal'a düz yerde, nehr-i mezbûra müşrif, toprakdan binâ olunmuş kal'adır. Cenûb ve şimâle iki kapusu vardur. Cenûbîye *Dervâze-i-Tebriz* ve şimâlîye *Bâb-i-Şirvan* derler.

Revan Kalesi yapılırken, Tokmak Han'dan Elçi olarak gelen ve hapsedildikten sonra serbest bırakılan Divan-Kâtibi *Kara-Veli* ile *Kethuda*'sı, *Ağrı*'nın erişilmez mağaralarında tutunarak 500 atlısı ile Osmanlıların at-oğlanlarına sarkmasının cezasını gördü; Revan'dan Serdar göçmeden üç gün önce, *Diyarbekir*, *Karaman* ve *Şam* eyaleti askerlerinin akını ile yakalanıp, öldürüldü. *Tokmak Han*'ın da bu dağın sarp yerinde barındığı anlaşıldı. Yeni Osmanlı Eyaleti Revan'ın çevredeki kalelerine de, top ve hisarerleri konuldu: *Şüregel*'e 50, *Talın*'a 49 muhafız ve 70 azap, (Digor-Kağızman arasındaki Yağlıca-Dağı güney eteğinde, Dede-Korkut Kitabı'nda da Salvur-Kazan Han'ın yazlık başkendi «Ağca-Kala» diye anılan) *Akçakal'a*'ya 50, (Aras sağında bugün «Iğdır-Karakalası» denilen eski Kazan-Han kışlak paytahtı) *Sürmeli*'ye 49 kaleeri, (Revan kuzeyindeki) *Beceni-Kalesi*'ne 205 kul ve 100 mustahfız ile 100 azap olmak üzere, 673 er için, 18 yük (1 800 000) 52 036 akça masraf ayrıldı(280).

Revan'dan *Kars*'a ve buradan «*Kara-Ardahan*» (şimdiki Ardahan)a gelen *Serdar Ferhad Paşa*, Revan imarı sırasında, 15 binden çok atlı ile *Tiflise* hazine ve zahire götüren Şam Beğlerbeğisi Sokolluoğlu *Hasan Paşa*'nın dönmesini bekledi. Tiflis'e giderken *Tumanıs-Boğazı*'nda *Gürcüler* ile *Kızılbaşların* baskınını Hasan Paşa, ertesi gün de *Samkhud-Suyu* ile ormanlıkta pusu kuran *Kazaklu boyu* ile *İspirlü oymağı*'nın saldırışını da Bislis Sancakbeği Rojekili Şeref Han, püskürtmüştü. Hasan Paşa kolu, Tiflis'ten *Ardahan*'a gelince, Serdar ile birlikte *Erzurum*'a dönüldü. Asker, kışlağa dağıtıldı(281).

Serdar Ferhad Paşa'nın 1583 te fetheylediği *Revan Eyâleti*'nin, 1588 da son olarak alınan *Nahçıvan* ile birlikte yazılan mufassal bir «tahrir defteri», bugün elimizdedir. H. 999 Muharrem (1590 Kasım) sonlarında biten bu defterde, «Revan Kaanûnnâmesi» sonunda,

Etrâfı bağ ü bağçedir. Galle ve meyve yeridür. Hisâr-i mezbûrun içinde Sûku ve bir Câmii ve nehre müşrif Sarayı vardur» (Coğrafyâ-y-i Kâbîr Tercümesi, y. 168a-b).

(280) Zübdetüttevârîh, y. 99b; Künhülahbâr, y. 360a-b (burada, Revan imarında: 8 kule, 725 beden ve bir Câmi ile *İçkale*; 43 kule ve 1726 bedeniyle de *Dışkale* yapılıp; onarılan Tokmak Han Sarayı'nın, Beğlerbeği'ne ayrıldığı anılıyor).

(281) Künhülahbâr, y. 361a-b; Şerefnâme, II. 271. Minadoi (s. 224), Hasan Paşa'nın 1500 muhafızla Tiflis'e zahire ve hazine götürdüğü sırada, kendisine Elçi olarak gönderilen Çavuş ile Kapucu'yu öldüren «Manucchiar» Mustafa Paşa'nın barındığı «Altunchala» (Koblıyan merkezi) üzerine 6000 çeri ile Khızır Paşa'nın gönderildiğini, anar. Hammer'in (VII. 82, Not 4) belirttiği gibi, Osmanlı kaynakları, bundan bahsetmez.

«ve köylerde sâkin olan *Alpavud* ve *Terekeme* ترکه ve *Nöker Tâifesi* dahı, re'âyâ emsâli, resm-i 'arûsâne ve bâdihavâsının nısfı, oturdukları karyeye mahsûbdur; ve hâric müstakil kalem olmayup, her karyenün sipâhisi zabteder», deniyor(282). Şeref Han, buradaki Kızılbaş Türk boylarının, 1583 güzünde kış bastırmadan Beğlerini Erzurum'a göndererek Osmanlılara itaatini, şöyle anlatıyor: *Dünbülî* Sultan-Ali oğlu *Nazar Beğ*, «*Çukursa'ad*»da bulunan (ve ölkeye adını veren Karakoyunlu boyu) *Sa'adlu*, *Alpavut*, *Rumlu* (Ayrumlu) ve *Çemişkezek(lü)* gibi buranın eski yerlisi Kızılbaş Beğleri ile birlikte, Pâdişah'a itaatlerini arzetmek kasdiyle ve Revan Muhafızı *Çığalazâde Sinan Paşa*'nın aracılığı ile, *Erzurum*'da *Serdar Ferhad Paşa*'nın hizmetine koşup, şereflendiler. Bu sırada *Çaldıran*, *Süleymansaray* ve *Sökmenâbâd* ölkeleri, eski idare şekliyle, Nazar Beğ ile kardeşi Kılıç Beğ'e verildi»(283).

Adıgeçen 1590 Kasım tarihli Revan Eyaleti Mufassal Defteri'ndeki 7 Sancaktan *Şarur*, *Nakhçıvan* ve *Ordubad* gibi üçü, 1588 de fethedilen yerlere âit olup; şu dördü, asıl Revan/Çukursa'ad bölgesi kazâlarıdır:

1. *Revan Kazâsı* (Aras solunda ve Gökçegöl'e değin uzar): 1. Revan, 2. Kerpi, 3. Gârnı, 4. Vadi (Védi), 5. Abaran, 6. Şarabkhâne Nahiyelerine ayrılır;

2. *Aralık Kazâsı* (Aras sağ'nda şimdiki: Tuzluca, Iğdır ve Aralık ilçelerimiz bölgesi, Ağrıdağları'nın kuzay bakarını da içine alır): Nahiyesi gösterilmemiş (şimdi İran-Sovyet sınırındaki sınır karakolumuzun ve Dil Devlet Çiftliği'nin bulunduğu yer «Bor-Alan, Boralan-Bulakbaşı»/Aras'a sağdan karışan Karasu kaynağı, Ağrı göğsündeki «Akhurı», Iğdır'daki «Karakoyunlu», «Aratan» gibi köyler, buradadır). «Sürmelü» ve «İğdir» ile Merkez/«Aralık» Nâhiyelerine ayrılmış olsa gerektir (Defterde köyler bölümü kopuktur);

3. *Talın Kazâsı* (Revan'ın kuzeybatısında ve Elegez dağı güney yamaçlarında): 1. Armavı (eski: Armavir) ve 2. Eşnek adlı iki Nâhiyesi var;

4. *Ağcakal'a Kazâsı* (güneyde Aras'tan, kuzeyde Şüregel sınırındaki Alacadağ'a değin, şimdiki Kars'ın Digor İlçesi ile, Kağızman'ın Aras solundaki Arpaçayı'na yakın köylerini içerisine alıyor). Nahiyesi

---

(282) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 633, y. 6b.

(283) Şerefnâme, I. 315-316.

yok (Perkran, Pivik, Celâl, Mavrak, Nakhçıvancık, Zibni, Digör, Taşdik, Bazarcık gibi köyler ve Yağluca-Yaylağı, buradadır)(284).

Bu defterde geçmeyen Revan'ın, Gökçegöl kesimindeki 5. bir Sancağı, «ocaklık»tı. Eskiden «*Revan Kaadısı* olup» Osmanlılara itaat eden «*İsmâil*»in İstanbul'a giderek, 5 Nisan 1584 te «Revan tevâbi'inden *Gökçe Sancağı*»na tayin edilişinden iki-üç hafta geçmeden, «akrabâ ve ta'allûkaatı»nı da, Osmanlı hizmetine sokmuştur(285). Bu «*Gökçe Sancağı*», ocaklık verildiğinden, dirlik defterine geçirilmemiştir. Elegez dağı kuzeyi ve Arpaçayı solundaki *Doğu-Şüregel*'in (şimdiki Gümrü/Leninakan'ın merkez olduğu bölge), 1590 da Kars'a bağlı bulunduğu anlaşılıyor. 1723 te ikinci defa Osmanlılar eline geçen Revan Vilâyetinin H. 1141 Muharrem başında (1728 Ağustos 7) tutulan Mufassal Defterinde ise(286), Arpaçayının sağ'nda ve solundaki köylerin hepsi, «*Şüregel Sancağı*»na bağlı gösterilerek: «Hertik» (şimdiki «Novo-Kars» yerindeki Ertik), «Kıpçak», «Bayındurlu», «Karakilise», «Düzkend», «Gümrü» (78 vergi ödeyeni ile büyük İslâm köyü), «Kâftarlu», «Şarabkhâne», «Karataş/Kazan-Kışlağı», «Kârbânsaray», «Şiştepe» ve «Kazancı» gibi, bugün Gümrü çevresinde bulunan köylerle birlikte, Revan Eyaletinden sayılmıştır. Yine bu 1728 defterinde, 1590 Defterinde kopuk olan «*Aralık Kazâsı*»nın: 1. Aralık, 2. İgdir, 3. Sürmeli adıyla üç Nâhiyeye ayrıldığı belirtilmiştir. Ayrıca, 1590 defterinde olmayan «Revan Sancağı»na: 1. Kırkbulak, 2. De-

---

(284) Bu defterdeki köylerden çoğunun adları, Türkmen boy ve oymakları hâtırasıdır. Meselâ «*Revan Kazâsı*»ndaki şu köyler gibi: Ozanlar, İsalu, Pornak, Takçılu, Cebecilü, Palaslu, Gökçebeglü, Üveysbeglü, Demircilü, Kozanlu, Yasavullu, Alpavud, Lalabegi, Tercanlu, Dibeklü, Samagar (Mogol), Muganlu, Talışlu, Khoçkeri (Koçkiri), Yasaklu, Körpelü, Hacı-Karalu, İmanşalu, Koylahisârlu, Ağaceri, Yahyalu, Musa-Hacılu, Navruzlu (İlhanlı Gazan Han'ı İslâm dinine sokan Başvezir «Emir-Nevrûz»un adıyla), Gencelü, Develü, Zencirlü, Saçlu, Avşar, Tekerlü, Köseler, Karabörk, Ağzıkanlu, Cibinlü, Abaranoğlu, Kuşoğlu, Nazaroğlu. 1908 de Revan'da basılan rusça Vilâyet Yıllığında da, köy adlarının çoğunun türkçe ve il halkından çoğunun Türk olduğu belirtilmiştir (Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Guberniy na 1908 g., III. 2-117; Revan Sancağı'nın 242 köyünde: 65 149 Türk, 55 329 Ermeni vardı, s. 2-23).

(285) Mühimme, LII. 724 (21 Safer 992), 868 (21 Rebi'ülevvel 992) Vezir Ferhad Paşa'ya Hüküm.

(286) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 901, 299 yaprak. Bu defterdeki köy adlarından, bugünkü Sürmeliçukuru köy adlarından birtakımının doğrusunu anlayabiliyoruz: Akkoyunlu «Kulyusuf Künbeti»nin bulunduğu Amarat'ın doğru adı, «*'İmâret*»; ziyaretgâh olan Hakveyis/Hakhveyis'inki de, «*Akhı-Veys*» olması gibi.

re-Çiçek, 3. Sederek, 4. Makû gibi Nâhiyelerin de bağlı bulunduğu, bu son defterden anlaşılıyor.

* * *

İran Şâhı ile *Başvezir Mirzâ-Selman*, 1583 baharında *Herat*'ta Şehzâde *Abbas Mirzâ* ile onu tahta çıkarmak istiyen buranın Beğlerbeğisi *Şamlu Alikulu Han*'la savaşmış ve muvaffak olamamıştı. Bu yüzden birkaç Kızılbaş Beğini gizlice öldürterek zabt u rabt kurmak isteyen *Mirzâ-Selmân Câbirî*'yi, onun temizlemek istediği Beğler birleşerek öldürmek istediler ve yolunu kestiler. Bunu duyan Başvezir, yolunu değiştirip Şâh'ın yanına kaçınca, başta *Koşçubaşı Afşarlu Kulı Beğ* ve *Türkman/Muslu Yüzbaşı Tahmasbkulu* olmak üzere, atlı ve yayalar *Şâh* ile *Şehzâde Hamze-Mirzâ*'yı sarıp, zorla *Başvezir*'i teslim alarak, öldürdüler. Bundan sonra 40 gün daha *Herat* önünde bekleyen Şâh ile Veliahd Hamze-Mirzâ, çevreyi ve bağları bozarak, *Abbâs-Mirzâ* ve *Alikulu Han* ile gevşek bir anlaşma yaptıktan sonra, 3 Eylül 1583 te Harat kuşatmasını kaldırıp, başkende doğru geldiler. Yolda, *Sebzevâr* Hâkimi Korçubaşı Alikulu'nun kardeşi *Hüseyin*'in isyanını görüp, kalesini kuşatarak, ertesi günü bütün adamları ile onu öldürdüler; sonra *Kazvin*'e (1583 Kasımında) geldiler(287). Revan fethi sırasında, Kızılbaşlar içinde böyle karışıklık ve isyanlar olmuştur. Kışı Kazvin'de geçiren *Şâh Khudâbende*, 1584, *Tebriz*'e gelince, Muharrem (Mart) ayında, buranın Beğlerbeğisi *Türkman Emîr Han*'ı çekemiyen Ustacalu Beğleri'nin sözü ile, içki meclislerinde onu âsî sayan Hamze-Mirzâ yakalatarak *Alamut Kalesi*'ne sürdürdü ve sonra orada öldürttü. Bu yüzden, en güçlü Kızılbaş boylarından Veliahdi tutan *Şamlular ile Ustacalular* birleşip, *Türkmanlar ile Tekellüler* de anlaşıp birbiriyle 1584 yazı boyunca savaştılar. *Horasan*'da da, eski kafadarlardan *Ustacalu Mürşidkulu Han* ile *Şamlu Alikulu Han* savaştı; ikincisi bozuldu. Mart 1584 te *Azerbaycan* (Tebriz) *Beğlerbeğiliği*'ne, (Emîr Han'ı gammazlayan) *Ustacalu*'nun *Fethoğlu* oymağından *Alikulu Beğ*, Hanlıkla tayin edilmiş ve Osmanlılar'ın muhtemel bir seferine karşı hazırlıklı bulunuyordu(288). *Tokmak Han* ise, *Nahçıvan*'ı korumaya bakıyordu.

Serdar Ferhad Paşa'nın arzına 30 Kasım 1583 te verilen cevapta, gelecek yıl seferi için: *Şâh* eğer *Kazvin*'e gelip, «karâr etmek ikhtiyâr

(287) Şerefnâme, II. 267-270; Âlem-Ârâ, s. 207-213.

(288) Âlem-Ârâ, s. 216-222; Şerefnâme, II. 273.

ederse, *Kızılbaş Vilâyetleri*'ne mute'ârız olmayup; *Gürcistân Vilâyeti*'ne yapışılup, fursat elverdüğüne göre yüzaklıklarına sa'y ü tahsil etmek mi münasibdür? Yoksa gayri tedârük mi görmek evlâdur?» Eğer Şâh, Kazvin'e gelmezse, «*Tebriz*'e varup hisâr yapmağa mübâşeret etmek», daha uygundur; bu hususları, yanındaki Beğlerbeğileri ve Sancakbeğleri ile «müşâvere ve ittifâklarile hareket» edilmesi bildiriliyordu(289). 1584 Nisan başlarında *Ferhad Paşa*, *Nahçıvan* üzerine yürüyüp fethetmeyi uygun bulduğundan, buranın Safîliler hizmetinde iken Beğlerbeğisi olan ve 1578 de Osmanlılara geçip, geçen yıl Revan fethi ile buradaki vuruşmalarda ve Tiflis'e zahire götürmede çok yararlığı görülen Bitlis Ocaklı-Sancakbeği Şeref Han'ın oğluna, «*Nahçıvan*'ın fethi müyesser olup, *Beğlerbeği* ta'yin olunacak zamâne dek, yetmiş bin akça terakki-le» şimdiden verilmesini istediğinden, 11 Mayısta kendisine uygun cevap verilmişti(290). *Veliahd Hamze-Mirzâ*'nın 18 yaşına gelmiş olup, ordusu ile *Tebriz*'de bulunması(291) yüzünden, *Ferhad Paşa*'nın *Nahçıvan* üzerine yürümekten vazgeçtiği, anlaşılıyor. Emrine verilen eyalet çerilerinin Erzurum'da toplanmasını bekliyen ve mühimmat ile zahireyi de alan *Serdar*'ın, Kars üzerinden *Loru* ve *Tumanıs*'a varıp, kalelerini yaparak tahkim etmeği uygun gördüğü, beliriyor.

21 Haziran (12 Cumâdelâhir) günü Serdar, Erzurum'dan çıkarak, birkaç gün şehir altındaki ordugâhta kaldıktan sonra, «yanına varup cem' olan Beğlerbeğiler ve Ümerâ ve sâir asker ile», 12 Temmuz 1584 te *Erzurum* yanından kalkarak ilerledi(292). Serdar'ın yanında: yine *Anadolu* (Kütahya), *Karaman* (Konya), *Rum* (Sivas), *Dulkadriye* (Maraş, Adana), *Diyarbekir*, *Halep*, *Şam* gibi yedi eyaletin Beğlerbeğileri ile çerileri yürüyordu; *Erzurum* ve *Kars Eyaletleri* ile *Revan* ve *Van*

(289) Mühimme, LIII. 392 (15 Zilka'de 991).

(290) Mühimme, LIII. 5 ve 19 (1 Cumâdelûlâ 992); ayrıca «Bitlis Hâkimi Şeref Han'a», Mühimme, LIII. 1 (aynı tarih).

(291) Âlem-Ârâ, s. 217, 222. Sefer Kâtibi Subhî (y. 4a-5b) diyor ki: Erzurum'da toplanan Beğlerbeğiler ile dîvân olunup, nereye varılması görüşüldü. «Zâhir hâlde, belde-i fâkhire-i *Revan* takrîbi ile münâsib, *Nahcıvan* ve *Alınca*'nın alınmasıdur.» Revan elde iken, burası da elde demektir. *Şirvan* ile *Tiflis* ise, Osmanlı mülküdür. «Ve Memleket-i *Gürcistân* dahı vilâyet-i kesiretü'l-berekât» ve imâra yakındır diye, «râyet-i 'azîmeti, sûy-i *Gürcistân*'a revâne etmeğe tasmim-i niyyet» eylediler. Gencine (y. 14a-b)de de, bu yolda müzakereden bahsedilir.

(292) Mühimme, LIII. 298 (26 Receb 992/15 Ağustos 1584) Serdar Ferhad Paşa'ya Hüküm. B. Kütükoğlu (s. 197, Not 240), bu Hükmün sırasını yanlış olarak 293 diye göstermiştir.

Beğlerbeğileri, muhtemel bir İran saldırışına karşı, birbirlerine yardım etmek üzere, yerlerinde ve harekete hâzır bulunduruldukları anlaşılıyor(293). Serdar ordu ile, *Kars*'tan Arpaçayı başlarındaki *Akbaba* yoluyla, yedinci günde *Loru Kalesi*'ne varınca, sağanak yağmurdan çadırlarda durulamaz oldu. Ertesi (28 Temmuz) Cumartesi seherden *Loru*'nun, iki yanı uçurumlu dağ ve iki yanı Borçalı-Suyu ile çevrili çok sarp *Kalesi*'nin imarına başlandı ve «on iki günde tamâm olup», (8 Ağustos) Çarşamba günü bitirildi(249).

Bu sırada Erzurum Defterdarı olan Âli, Loru'ya konan koruyucuları, şöyle bildiriyor: 500 Sağ ve 500 Sol olarak 1000 Ulûfeci, 203 Hisareri, 203 rüesâ ve azab, 23 cebeci, 43 topçu; sonradan Erzurum Kullarından 471, Keçivan-Kalesi süvarisinden 104, Kars-Kalesindeki Kulkardeşlerinden 412, Mağazberd Kullarından 360 nefer «*Loru Kal'ası*'na ikhrâc olundu»(295). Eyâlet merkezi yapılan Loru, «Sigetvar serhaddinde» 87 kale ile 800 köyü fetheden Mora Sancakbeği Bosnalı *Potur Ali Beğ*'e, Paşalıkla verildi. Serdar, ordu ile ayni Cumartesi günü Loru'dan ayrılarak, *Tumanıs*'a yürüdü(296).

Eskiden *Daşır-Bagratlıları*'nın başkendi olan müstahkem ve sarp *Loru Kalesi*, Borçalı bölgesi ve Terekemeleri'nin merkezi idi. Tiflis-Revan-Tumanıs-Kars arasında bulunan ve 1584 yazında kurulan *Loru Beğlerbeğiliği*'nin, III. Murad'ın tuğrasını taşıyan ve 1590 dan sonra tutulduğu anlaşılan «*Vilâyet-i Loru Tımar ve Ze'âmet Defteri*»den, aşağıdaki 5 Sancağa ayrıldığını, öğreniyoruz(297).

Beğlerbeğisi, yerli Kazak/Kazaklu Türkleri'nden «*Kazak Khan/Nazar Paşa*» olan Loru Eyâleti, Nâhiyeleriyle bu defterde, şöyle gösteriliyor:

1. *Loru Sancağı* (y. 1b-6a): 1. Loru («Viran-Loru», «Celâloğlu», Büyük-«Ekrek» «Emregöz» gibi köyler buradadır), 2. Uzun («Lelver»

(293) Anılan yedi eyâletin sefere çıktığı hakkındaki Hükümlere, B. Kütükoğlu işaret etmiştir (s. 136, Not 239).

(294) Subhî (y. 7a-8a), ayın kaçı olduğunu belirtmeyip, gün adını vermiştir. Erzurum'dan çıkışa ve Kars'tan da yedi günde Loru'ya gelişe göre tesbit ettiğimiz, yay içindeki ay tarihleri, doğrudur.

(295) Künhülahbâr, y. 362b-363a.

(296) Subhî, y. 8a; Gencîne, y. 15a.

(297) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 769. 40 yaprak olan bu defter de, Revan ve Gence tahrir defterleri gibi,Türk boy ve oymaklarını tanıtma bakımından, çok değerlidir.

Dağı ile «Eğritaş» yaylaklarını, «kadimden Kazak Cemâ'ati yaylarlar imiş», Dede-Korkut Kirabında geçen, Karakhaçgedüğü-Penbek-Loru arasındaki «*Ağlagan*» Dağı ve «Cacur», buradadır), 3. Tasık تسق , 4. Gölegiren (bir Danişmendlü boyu adıdır) adlı dört Nâhiyesi vardır;

2. *Akhtala* (Ak-Tala) *Sancağı* (y. 8b-12a): 1. Akhtala, 2. Sanahin, 3. Khoşorni (veya: Khoşoreti) adalı üç Nâhiyeye ayrılır;

3. *Penbek Sancağı* (y. 14b-32a): 1. Güney, 2. Kuzay, 3. Hamza-Çimeni, 4. Kuzay-Ulapert Nâhiyeleriyle;

4. *Taşır Sancağı* (y. 36b-38a): Nâhiyeleri yoktur;

5. *Arpalı Sancağı* (y. 39b-40b): Çoğu «khâlîürre'âyâ» gösterilen bu sancak, Arpaçayı kaynakları ve Arpa-Gölü'nü içine alan Akbaba bölgesinden ibaret olup, köyleri de Nâhiyelere ayrılmamıştır. Buraların eski «Kızılbaş» halkının kaçtığı ve köylerinin ıssız olduğu görülüyor. Bu yüzden defterin sonu şu cümlelerle bitiyor: «Bu defter cümle görülüp, mevâdd-i mütekhâlife 'arz olundukda; "*yeni fetholunmuş vilâyetdür, ekserî harâbedür, tahrîr-i-sânîde ıslâh olunsun, hâlâ Tuğray-i-Hümâyûn çekilsün*" deyü fermân olunmağın, ber-mûcib-i Emr, Tuğrây-i-Hümâyûn çekilmişdür.»

* * *

Vakfiyelerinden Akkoyunlu Sultan Yakub'un «Atabegisi *Sofî-Khalil*» Beğ'in «mescid ve minâre yapup, tamâm ma'mûr etdüğü» anlaşılan *Eski-Tumanıs*, Şâh Tahmasb ve sonra da Simon Han tarafından bozulup yıkıldığından, olduğu gibi bırakıldı. Boğaz'a hâkim ve onun hizasındaki bir kayalıkta *Yeni-Tumanıs Kalesi*'nin yapılmasına karar verildi. Buradan atılacak toplar, derbendi döğebilirdi. Beğlerbeğileri yapacakları kolları bölüşerek, kırk gün içinde (Eylül sonlarında), taş ile kireçten sağlam bir kale yaptılar. Bu arada, Tumanıs Kalesi biraz yükselince, çalışanları şevka getirmek için Serdar'ın emriyle, *Safed Sancakbeği Balcı-Hasan Beğ* orduya yeni kavuşmuşken, «alay ve şenlik» göstermiş ve ölen Tiflis Beğlerbeğisi Dulkadırlu Mirzâ -Ali Paşa'nın yerine Beğlerbeği tayin edilmiştir. Tumanıs Kalesi bitince, *Anadolu Beğlerbeğisi Rıdvan Paşa* ile artçı olan *Bitlis Sancakbeği Şeref Han*' *Tiflis*'e hazine götürüp, döndüler. *Tumanıs* da, *Beğlerbeğilik* yapılarak, buraya *Semender Paşa* ve Muhafızlığına Erzurum Beğlerbeğisi tayin

edildi(298). *Tumanıs*'a da, her sınıftan, 1400 koruyucu bırakıldı. Loru ile buraya, 12 548 nefer yazılmışken, «mâ'adası ikhrâcdan götürülüp, yeniden yazılanları»ın, 8 651 nefer olduğu anlaşıldı(299).

Tumanıs imarı sırasında eski Çıldır Beğlerbeğisi *Menuçehr Mustafa Paşa*'nın «*Vakhuş(t)*» adlı adamı Serdar'a gelerek, bağışlanması yolunda dilekte bulunmuştu(300). Serdar, bu dileği kabul etmediğinden, *Ahıska*'ya gelip, buranın kalesini de tamir etmek isterdi. Askerin bunu istememesinden, Erzurum'a doğru dönüşte, *Menuçehr*, Serdar'ın karargâhına bir baskın yaparak, birçok eşya, hayvan ve erzaktan başka, Serdar'ın«sevgili câriyesi» ile murassa' kılıç ve kürklerini bile yağmaladı (301). Serdar'ın emriyle bu yıl, *Çıldır Eyaleti Sancakları*'ndaki şu kaleler de onarılıp, koruyucuları, şöylece konuldu(302): *Şavşad Sancağı*'nda (bugünkü ilçe merkezi batısında kalıntısı bulunan) *Satlel*, «*Livana*» (Artvin) Sancağı'ndaki *Şadbert* kalelerine 50 şer, «*Macakhêl Sancağı*'ndaki (şimdi bakır çıkarılan Kuvarskhan'dan ibaret) *Varsıkhan* (Kuvarskhan) nâm Hisâr'a otuz nefer», «Livana'daki *Artvin* nâm Hisâr'a kırk nefer verildi. 'Alelhusûs, *Maçakhêl Kal'ası* (Atabekli) *Lağveş-Ahmed Beğ* nâm 'âsinün elinde iken, (Atabekli) *Menûçehr*'e iltica etmeğin, virân etmişken, mahallinde lâzımü'l-hıfz kal'a olmağla, tekrâr ta'mîr olunup, ol mıkdâr nefer verilmişdür.» *Emirkhev*'e 24, Yukarı-Acara'da *Salınca*'ya 49 hisareri konuldu. «*Akşehir* demekle meşhûr ve *Akhılkelek* nâmı ile mezkûr Kal'a»nın, Lala-Paşa zamanında konulan hisarerleri az olduğundan, bu defa 484 Sağ ve 400 Sol Gılmanı, ağa ve kethudalarıyla konulup, mühimmatı görüldü. Ayrıca, «*Postkhov* nâm Kal'a ki bir ismi dahı (şimdi İlçe merkezi Duğur kasabasının 5 Km. güneydoğusunda ve Ardahan-Posof şosesinin batısındaki tepede içkalesi olup, yamaçlarında Sur örenleri kalan) *Mere*'dür»; buraya da Lala-Paşa tarafından konulan Hisaretleri, Menuçehr'in baskınları karşısında az geldiğinden, bu defa «yüz elli nefer kul dakhı yazıldı»(303).

---

(298) Subhî, y. 8a-9a, 11a-12a, 14b-15b; Şerefnâme, II. 271. *Akkoyunlu Yakub Han*, 1486 da *Azgur*'u, «*Dbanis*» (Tumanıs) ve çevresini almış, 1488 de Başbuğ *Khalil Beğ*'i *Borçalı-Ageakalan*'na göndermişti (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 14). «*Eski-Tumanıs*»ın adı, Dede-Korkut kitabında (IX. Boy) geçen «*Tuman'ın* (Tuman'lar) *Kal'ası*»dır. Adı, Dağıstan'dan gelip bu bölgeye yerleşen «*Tuman*» boyundan gelir.

(299) Künhülahbâr, y. 363a.

(300) Subhî, y. 11b.

(301) Şerefnâme, II. 301-302.

(302) Künhülahbâr, y. 361b-362b.

(303) B. Kütükoğlu (s. 136-137), Serdar'ın Erzurum'dan hareketinden sonra, «evvelâ» bu «kalelere muhafız kuvveti tayin ve Macahil Kalesi yeniden tamir edi-

Tumanıs Kalesi yapılırken, *Anadolu Beğlerbeğisi Rıdvan Paşa*, 40 bin çeri ile *Tiflis*'e hazine ve zahire götürüp, Kızılbaş'tan yüzçevirerek oğlunun kaynatası Aleksandır Han'a sığınan *Bagratlı Davud Han*'ın, önceden Serdar'dan Osmanlı hizmetine girmek için aldığı müsaade ile gelmesi üzerine, onunla Tiflis'te buluştu. Dönüp Tumanıs'a doğru gelirken, Tiflis'ten bir fersah beride, Karabağ Beğlerbeğisi *Kaçarlu İmamkulu Han*'ın 17 bin ve Bagratlı *Simon Han*'ın da bu sayıdaki (demire gömülü zırhlı) çerisinin baskınına uğradılar. İmamkulu Han, «*menşe'-i Kızılbaş olan Karabağ*'dan ve *Gence* ve *Berda*' havâlisinde»ki ahaliden başka, *Alburuz* (Kafkas) *dağı* eteklerinden «*Dehne-i Şirvanât* ve *Şarâbkhâne* ve *Çukursa'ad*'a ve *Karabağ* ve *Gökçedengiz*'e değin» yaylak ve kışlaklarda yaşayan «Oymakaat'dan *Şemseddinlü* (Şor-Şamşoldın'lu) ve *Karamanlu* ve *Talışlu* ve *Yigirmidörtlü* ve *Otuzikilü* ve *Hacılu* ve *Kazaklu*» denilen karaçadırlı «köçer-halkı ve yörük»leri de silâhlandırıp, ordusuna almıştı. Yolun üst yanında Simon, altında İmamkulu ve 4-5 derede de ötekiler pusu kurmuşken, *Rıdvan Paşa* çerisine çattılar. «*Böyüksu*» boyundaki bu savaşta, *Tumanıs*'tan gelen *Erzurum* ve *Maraş* askeri de yetiştiğinden, baskıncılar bozuldu. Tumanıs'ta *Serdar Ferhad Paşa* tarafından törenle karşılanan *Davud Han*, Kızılbaş börkünü çıkarıp «mücevveze» giydi; kendisine ve oğlu ile yanında gelen «*Gürcistân Beğzâdeleri*»ne, çok riayetler edildi; askere de terakkiler verildi(304).

Tumanıs'tan Ahılkelek-Ahıska-Ardahan yoluyla *Erzurum*'a gelen Serdar, «tavırları zebûn olup, defa'âtile sefer etmekle kharçlıkları dakhı kalma»yan emrindeki çerilerin, «dahı seferlemeğe aslâ bir vechile ıktidârları yokdur» yolundaki arzına, 1 Ekim 1584 te yazılan cevapta, «*Yukaru-Cânib* ile ahvâl bertaraf olmamağla, kış zamânında düşmen tarafından memleket ü vilâyete zarar ihtimâli olmağın; bu sene dakhı ol cânibde kışlamak emr-ed»ildi(305).

---

lip, sonra Lori ve Tomanıs»a varıldı demekle, yanılmıştır. Kars üzerinden Loru'ya varan Serdar'ın, Çoruk boyundaki bu kalelere uğraması, imkânsızdır. Biz, sarp ve ordu ile top yolu uğrağından sapa yerlerdeki bu kaleleri görmüş olduğumuzdan, adlarını, doğru yazdık.

(304) Subhî, y. 19a-b, 21a-32a. «*Tumanıs Eyaleti*»nin, H. 996 (1588) yılından sonra kaldırıldığı, Mühimmelerde anılmamasından anlaşılıyor.

(305) Mühimme, LIII. 530 (26 Ramazân 992) «Serdâr'a Hüküm».

4. Tebriz Fethi sırasında Nahçıvan, Ordubad, Kapan ve Zengezur bölgelerinin itaati (1586); Ferhad Paşa'nın İkinci Serdarlığında Akhıska ve Göri Kaleleri'nin yapılması, Göri Beğlerbeğiliği'nin kuruluşu (1587); Gence Kalesi'nin İmarı ve Gence/Karabağ Eyâleti'nin Fethi (1588); Revan Beğlerbeğisi Khıdır Paşa'nın, yerli halkının dileğiyle Nahçıvan'ı kurtarması (1588).

Özdemiroğlu Osman Paşa Demirkapu dönüşünde Kefe'ye gelince, Şirvan'a yeniden gitmediği için âsi sayılan *Kırım Hanı II. Mehmed-Gerey*'i, Pâdişahın buyruğuyla ve Han'ın kardeşi *Kalgay Alp-Gerey*'in eliyle 24 Nisan 1584 te ortadan kaldırtmış; Kefe'den gemi ile ayrılıp 28 Haziranda İstanbul'a varmış ve Huzûr'a kabulünden 20 gün sonra, 25 Temmuz 1584 te *Sadri'azam* tayin edilmişti. Bundan sonra, Kırım Hanzâdeleri'nden isyan edenleri bastırmak üzere, 15 Ekim 1584 te *Serdar* tayin edilerek İstanbul'dan çıkıp, Kastamonu'da konakladığı sırada, güzel tedbirleriyle bu işi de bitirerek, Kapıkulu ile birlikte kışı Kastamonu'da geçirmişti. Burada iken, 15 Mart 1585 günü *Serdar* olarak İran üzerine sefere memur kılındığını bildiren emri aldı. 1578-1583 arasında altı yıl boyunca gösterdiği eşsiz erlikler ve yüksek başbuğluk ve taktik vasıfları ile *Çıldır* ve *Koyungeçidi Cenklerini* kazanan ve *Şirvan*'ın *gerçek fâtihi, Hazar Donanmasının kurucusu* olan bu ulu kahramandan gözleri yılan Safîliler, onun, Çâryârdan sevmedikleri üçüncü-Halifenin adaşı olan adını anmamak için, kendisine *«Adı-Yaman»* lakabını takmışlardı. Sokollu, Lala-Paşa, Koca-Sinan Paşa ve Ferhad Paşa gibi «Enderûn'dan çıkma»ların çekemeyip parlamasını istemedikleri III. Murad çağının bu en büyük kahraman kumandanı, şimdi Başvezir olarak *Azerbaycan*'ın merkezi *Tebriz*'i fethe gidiyordu. Bu yüzden, Erzurum kışlağından İstanbula çağrılan eski Serdar *Ferhad Paşa*, *Tokat* konağında *Sadria'zam ve Serdar Osman Paşa* ile buluşunca, iltifat görmüştü.

100 bini aşan bir ordu ile: Erzurum-Pasın-Eleşgert-Çaldıran-Khoy-Merend-Sofiyan üzerinden yürüyen *Serdar Osman Paşa*, iki günlük savaş ve sokak muharebelerinden sonra, 22/23 Eylül 1585 Pazar/Pazartesi gecesi, koca eski başkent *Tebriz*'in bütününü teslim aldı ve 25 Eylülde törenle şehre girdi. Dört gün sonra, *Tebriz*'de bir *Kale* yapılmaya başlandı. 18 Ekimde hastalanan *Osman Paşa*, 29/30 Ekim 1585 gecesi *Şenb-i-Gazan* konağında öldü. *Serdar Kaymakamı* seçilen Van Beğlerbeğisi *Çığaloğlu Yusuf Sinan Paşa*, Tebriz'den dönen orduyu *Van*'a getirip, *Bitlis*'e varınca kışlaklarına gönderdi. Diyarbekir Beğlerbeğisi *Hâdim Cafer Paşa* idaresinde Tebriz'deki Osmanlı koruyucuları, *Veliahd Hamze-Mîrzâ* ve tarafdarlarınca çok sıkı kuşatılıp, onbir ayda 37 defa muharebe yaptılar ve Veliahd'i sevmiyen Türkman Beğleri'nin sığınma ve yardımlarını da gördüler; erlikle dayandılar(306). Tebriz koruyucularına yardım ve çevresinin zaptı için, *Üçüncüvezir Ferhad Paşa*, gönülsüz olduğu halde, 14 Ocak 1586 da yeniden *Serdar* tayin edildi ve hazine ile zahireyi de götürecek eyalet çerilerinin toplanması için, Hüküm'ler yazıldı. 8 Nisan 1586 da *Üsküdar*'a geçen Serdar: beş bin Yeniçeri ve Silâhdar ile biner Topçu, Cebeci ve Arabacı'dan kurulu 8 binlik Kapukulu ile *Erzurum*'a doğru yola çıktı. Geçen yılki Osman Paşa'nın konaklarına uğrayıp; Temmuz başlarında Diyarbekir ve Van çerisiyle zahire ve mühimmatı Tebriz'e önceden ulaştırdı. 20 Ağustos günlerinde, Tebriz'e üç konak yakındaki *Khamana Kalesi*'nde itaatten çıkanları cenkle yolagetirip, kaleyi onartan ve top ile koruyucular koyan *Ferhad Paşa*, 30 Ağustos 1586 da *Tebriz*'e vardı. Dört gün kadar *Tebriz Kalesi*'nin bozulan yerleri onarılıp, bol erzak ve mühimmatla yeniden altı bin koruyucu koyan *Serdar*, Eylülün ilk haftasında, *Erzurum*'da kışlamak üzere, ordu ile Tebriz'den ayrıldı. *Erdebil* batıgüneyinde *Serâb* kasabasına değin varıp, Kızılbaşları bozan ve *Tebriz Vilâyeti*'ni zabt ü rabt altına alan 13 aylık *Tebriz Muhafızı Hâdım Cafer Paşa*'ya, Diyarbekir Eyâleti üzerinde kalmak şartıyla, 1586 Aralık ortalarında *Van Beğlerbeğiliği* ile *Vezirlik* de tevcih edildi(307).

Ferhad Paşa'nın Erzurum'a dönüşünde yazdığı ve Ekim sonlarında İstanbul'a varan arzında: *Tebriz*'e varmadan on gün önce (20 Ağustos 1586 da), «mâbeyn sulh ü salâh olmak üzere, mekâtib varup gelmekle, leşker-i Kızılbaş kalkup, birkaç menzil alarga koyup, *Başbuğ Hamze-Mîrzâ* ile *Gence Beğlerbeğisi İmamkulu Han*'ın Tebriz'den uzaklaştığı; Tebriz kuşatması sırasında «Vezir-i-A'zam makamında *Cümletü'l-Mülk*» olan seçkin «Vekil-i Saltanatları olan (Dulkadırlu

(306) Konumuz dışında kalan bu mühim vak'aları, en sağlam olarak B. Kütükoğlu (s. 128, 141-168) anlatmıştır.

(307) Selânikî, s. 202-203, 204, 212-214, 215-216; Gencine, y. 117a-b; Şerefnâme, II. 284; Âlem-Ârâ, s. 252.

Mühürdâr) *Şâhrukh*» *Han* (yaralanarak) yakalanıp (Tebriz kalesi altına Safîliler lağım açmışken, Hamze-Mîrzâ'nın muhalifi Tekelü ve Türkman boyları tarafını tutuğundan Korçubaşılıktan azledildiğini öğrenip başını kurtarmak için, hem de lağım yerini haber vermek üzere) *Korçubaşı* (Afşarlu) *Mehmed* ve kardeşi oğlu *Cebbârkulu Beğ*'in «hüsn-i ihtiyâr» ile gelip Osmanlı hizmetine girdiklerini, «ve bunlar vâsıtasile eyü tedbîrler olup», zafer kazanıldığını bildirdi(308).

İşte böylece, Veliahd'e muhalefet ve Osmanlılar'ın Tebriz'de tutunmaları sırasında, 1586 yazında *Karadağlu* boyundan Karacadağ Sancakbeği Halife-Ansâr oğlu *Şâhverdi Han*, kendi oğlunu *Tebriz*'de *Cafer Paşa*'ya göndererek itaatini arzettiğinden, Kızılbaş tâcını (külâhını) çıkarıp, Osmanlı mücevvezesini giymiş ve *Karacadağ Sancağı* ile birlikte Tebriz'e bağlı son yerlerden *Merend, Dizmar, Zunuz* ve *Gerger* ile birlikte Aras kuzeyindeki *Ordubad* bölgesi(309), itaat yoluyla ve *Nahçıvan* ile *Kapan* ve *Urut-Kalesi* gibi yerler de Kızılbaş muhafızlarıyla vuruşan yerli halkının isteği ile, Osmanlılar'a katılmıştı(310). Babasının

---

(308) Selânikî, s. 212-213; Âlem-Ârâ, s. 233-234, 237.

(309) Âlem-Ârâ, s. 271 m. Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 668 daki 243 yapraklı ve «Evâil-i Receb 1009»/Ocak 1601 ortaları tarihli «Eyâlet-i Tebriz» İcmâl Defteri'nde, mülkî düzen, şöyle gösterilmiştir:

I. *Tebriz Sancağı* Nâhiyeleri: 1. Rûdekaat, 2. Ervank, 3. Anzab, 4. Şâhâ. 5. Merend, 6. Serd-Sahrâ, 7. Vîdher ویدهر, 8. Dihkharkaan, 9. Pîr-Çoban, 10. Dîrecrûd, 11. Khoy, 12. Mevâzi'-i-Khan, 13. Mihrânrûd ve ma'a Sa'îdâbâd, 14. Heştrûd, 15. Ucân.

II. *Dizmâr Sancağı* Nâhiyeleri: 1. Dizmâr (= Yılan-Kalesi), 2. Merdân'îmer مردانعمر, 3. Sindiyân, 4. Özmedel? اوزمدل, 5. Gerger, 6. Zenûz (y. 2a). Bugün merkezi Tebriz olan İran'ın «Azerbaycan Vilâyeti», şu Sancaklara ayrılmaktadır: 1. Tebriz, 2. Makû, 3. Merend, 4. Khoy, 5. Salmas, 6. Karacadağ, 7. Erdebil, 8. (merkezi Miyanç olan) Khalkhal, 9. Serâb ve Germrûd, 10. Heştrûd, 11. Maraga, 12. Afşar-Sayınkal'ası, 13. Savuçbulağ, 14. Urumiye (Mes'ûd Keyhân, «Coğrafyay-i Mufassal-i İran, Tahran 1311 Şemsî/1933, II. 150-178).

(310) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 633, Revan Eyaleti Tahrir Defteri, y. 57b, 62b, 70b. Buradan alınan metinler, 1588 de Nahçıvan'ın yeniden zabtı anılırken gösterilecektir. Tapu ve Kadastro Kuyûd-i-Kadîme, Sayı 199 daki III. Muradın tuğrası bulunan Bayazıd, Eleşgerd, Şelve (Karaköse-Tutak), Diyadın ve Ovacık Sancakları defteri sonuna ekli (y. 113b-191b) defterde, Nahçıvan doğusunda ve Aras solundaki yerler, şu idare bölümlerine ayrılmış gösteriliyor:

I. *Urut Sancağı* Nâhiyeleri: 1. Urut, 2. Kikı كيقى, 3. Mugancuk, 4. Zengezor.
II. *İskender Kal'ası Sancağı* Nâhiyeleri; *Kapan Kazâsı*'nda: 1. Kekeperd, 2. Kehrâmi-Eğrinci, 3. Kehrâmi-Saçlı, 4. Masırı, 5. Bağaberd, 6. Ma'den-i-Mis, 7. Gela-

ve öldürülen kardeşi Hamze-Mîzâ'nın barış isteklerini ve Azerbaycan'ı Osmanlılar'a bırakmalarını kabul etmiyen yeni Şâh *I. Abbâs*, 1587-1588 kışını Tebriz doğusunda ve Erdebil'de geçirirken, Aralık 1587 sonlarında *Dulkadırlu Beyt* (Bayat) *oğlu* oymağ ndan *Şâhkulu Sultan*'ı «al-tamga» ile Nahçıvan ve Revan Vâlisi tayin ederek, buraları zapt için bir ordu ile gönderdi. Önce *Kapan* ve *Ordubad Kaleleri* ile «*Culkha*» (Culfa)yı ve çevresini aldıktan sonra, *Revan* üzerine varan *Şâhkulu*, Ocak 1588 sonlarında Revan Kalesi önünde çok zayiat vermiş ve bozularak dönmüştür. Bu sırada *Nahçıvan* üzerine varan bir Kızılbaş kolu, burada da «yüzağartmayup, ancak» baskınla «*Sancakbeği*'ni şehîd edüp başın almışlar; ve birkaç neferi dakhı diri sürüp», bölgeyi alamadan, «karâr etmeyüp, yine Şâh Eşiği'nde bulunalum deyü çekilüp gitdükleri» haberi, *Serdar Ferhad Paşa*'nın arziyle Şubat sonlarında İstanbul'a ulaştı(311). Martta Şahkulu'nun, yeniden *Nahçıvan*'ı elegeçirdiği anlaşılıyor.

Serdar Ferhad Paşa, Safîliler'in barış istekleri üzerine, 1586 Eylül başında *Tebriz* önündeki ordugâhtan eski Tebriz Vâlisi Ustacalu *Fethoğlu* oymağından *Alikulu Han*'a ve Kızılbaş Beğleri'ne mektup göndererek: her iki taraftan da Şehâdet ve Tevhîd Kelimeleri'ni söyliyen İslâmların yokolmasına bir son verilmek isteniyorsa, «*Osmanlı Kanunlarına göre, elegeçirilen herhangi bir yerin bırakılmıyacağı*» töresinin gözönünde tutularak, inaddan vazgeçilip, barış için çalışılmasını; yoksa, *Erdebil* ile *Irak* (Hemedan-Nihavend) ülkelerinin de alınacağını, bildirdi. *Veliahd Hamze-Mîrzâ* da, *Tebriz/Azerbaycan*'ın geri verilmesi takdirinde, öteki yerlerin Osmanlılarda kalmasına rıza göstereceğini, yazdı. *Ferhad Paşa* ve, «*Şehzâdeler'den birinin Khunkâr Huzûruna*» rehine gönderilmesi halinde, buna imkân arayacağ nı bildirdi. Veliahd buna râzı olup, küçük oğlu *Hayder-Mîrzâ*'yı Lalası ile birlikte İstanbula göndereceğini Elçi ile duyurdu. Bunun üzerine Tebriz'den *Erzurum*'a dönen *Serdar, Çaşnigîrbaşı Veli Ağa*'yı, Şehzâdeyi getirmek üzere, *Gence*'de kışlağa çekilen Şâh ile Veliahde Elçi gönderdi(312). Böylece, barış esasları görüşülmekte ve bir *mütareke hali* devam etmekte iken,

---

berd, 8. Çavunder, 9. Emlâk-i-Khenâzur (=Domuz-Damları), 10. Mincivan, 11. Berküşâd, 12. Acnân اجنان, 13. Kehpâre.

(311) Selânikî, s. 238-239. Mühimme; LXIII. 53 (10 Rebî'ülâhir 996/9 Mart 1588) Serdar'a Hüküm.

(312) Âlem-Ârâ, s. 252-253.

Gence'den Irak'a doğru yola çıkan *Veliahd Hamze-Mîrzâ*, ilk konak *Birencird*'de sarhoşlukla tekbaşına harem çadırına giderken, 4/5 Aralık 1586 gecesi; kendi berberi eliyle öldürüldü(313). Zavallı gözleri görmez ve kukla olan *Şâh Khudâbende*, yanındaki Beğler'in i teğine uyarak ve *Şehzâde Ebûtâlib*'i *Velihad* ilân ederek, *Kazvin*'e geldi. *Horasan*'daki büyük oğlu *Abbâs-Mîrzâ* ile taraflıları, bu haksızlığa uymadılar: İran, iki Şehzâde'nin adları ile *Ebûtâlibliler* ve *Abbaslılar* diye iki kola ayrıldı. 1587 Şubatı ortasında *Herat*'ı zapteden *Özbekler*, Horasan üzerine yürüyünce, *Meşhed Beğlerbeğisi Ustacalu Mürşid Kulu Han*'ı Başvezir edinen *Abbâs-Mîrzâ*, «Ebûtâlibliler»i yenerek, *Kazvin*'e gelip 1578 Haziran ortalarında tahta çıktı; ve Osmanlılarla barış istiyenleri öldürttü.(314)

Serdar Ferhad Paşa, bunun üzerine, Şirvan yolunu güvenle açık bulunduracak kalelerin yapılması emrini alınca, hazırlık görüp, 30 Temmuz 1587 de *Erzurum*'dan ordu ile yolaçıktı. *Kars*'a gelince, *Çıldır Beğlerbeğisi Ahmed Paşa* başbuğluğunda *Ahıska Kalesi*'nin yapılması ve Menuçehr'in uslandırılması için, Kars Beğlerbeğısi *Deli-Hızır Paşa* ile, Karaman (Konya) çerisinden kalanlar ve Kürtlerin ocaklı erleri, Kapukulları'nın birtakımı, ayrılıp *Ahıska Kalesi*'ne gönderildi. Kars'ta konaklanmadan yürüyen Serdar, 24 Ağustos Pazartesi *Yeni-Tumanıs Kalesi* yanına kondu.(315) Serdar buradan Diyarbekir Beğlerbeğisi *Husrev*, Şam Beğlerbeğisi Sokolluoğlu *Hasan Paşaları* eyaletleri çerisi ile *Kazak Han*'ın üzerine gönderip, itaat etmezse, savaşılarak hakkından gelinsin emrini verdi. Bunu gören *Kazaklar*, «'afv-i amân sünnet-i Resûl-i-Âkhir-Zamândır» diyerek yolageldiklerinden, yağma ve yıkıma uğratılmadılar. *Kazak Han*'ı da «niçe dilâver ve nâmdâr âdemlerile yanlarına alup»; 23 Ramazan (27 Ağustos) Cuma günü orduya döndüler. *Kazak Han*, törenle karşılanıp, *Serdar*'ın elini öptü, af dileyip, tevbe etti. Kendisine murassa' kılıç, kemer, çifte hil'at ile at bağışlandığı gibi, atalarından kalma ülkesi de, «*eyâlet* (ocaklık) tarîkile gerü kendüye tevcih ve Amânnâme-i Hümâyûn ve Berât»ı verilip, tevâbii de uygun mansap ve dirlikler ile yüceltildi. *Kazak Han*, (Borçalı'daki) «*Akçakal'a* nâm vîrânesin ta'mir ü termîme müte'ahhid olup», ordu nereye giderse, önünce

(313) Âlem-Ârâ, s. 254-255; Şerefnâme, II. 283.

(314) Âlem-Ârâ, s. 270-273; Şerefnâme, II. 284, 287.

(315) Gencine, y. 22a-b.

konup göçerek, kılavuzluk etti. Serdar, Kazakları itaat ettiren Beğlerbeğilere de hil'at, kılıç ve atlar ihsan eyledi(316). Böylece, «*Paşa*»

(316) Gencine, y. 22b-24a. 7-8 yıldan beri, «*Tiflis etrâfın* harâb edüp, kurâ ve mezâri'in şen ve âbâdân olmağa komayup ve zahireye tama' edüp, vâkı' kal'alar mâbeyninde katl-i nüfûs ve gaaret-i emvâl eyleyen *Kızılbaşlar*'dan Tâife-i *Kazaklar* ve *Paydar* ve *İspirhilü* (Türkman boyundan İspirlü oymağı) ve *Demürci-Hasanlu* ve *Çekvanlu* ve *Nehri* oymakları»ndan en güçlüsü *Kazaklar*'a, 6 Rebî'ülevvel 993 (8 Mart 1585) gecesi, «*Akçakal'a* kurbünde *Paydar-Kışlası*» olan köyde *Tiflis* ve *Loru Beğlerbeğileri* bir baskın yapmıştı. Bu sırada, *Kazaklar*'ın «başları olan *Nazar-Beğ* nâm mülhid»le iki saat ceng edilerek, «sancak ve 'alemleri alınup», «Nazar-Beğ'ün oğulları ve ehl ü 'ıyâlleri elegirüp, esir» olmuştu. Sonradan toparlanıp *Loru* çerisini bozan Kazaklar, tedip edilmişti (Mühimme, LVIII. 293/18 Cumâdelûlâ 993). Bugün Gence-Tiflis arasındaki Akıstafa-Çayı boyuna «*Kazaklı*» adını verdiren bu yaylakçı-Kışlakçı, Türkler, 626 yılından önce Kür boyuna yayılan Hazarlar'ın kalıntılarıdır. Bugün *Kars İli*, *Revan* ve *Tiflis*'ten başka, Kuzey-Azerbaycan'ın *Kazaklı*, *Gence*, *Cavanşir*, *Cebrail*, *Kuba*, *Gökçay*, *Lengeran* ve *Ağdaş* bölgelerinde de kalabalık *Kazak-Terekemeler* yaşamaktadır (M. Hasan Velili, «Azerbaycan», 1921 Bakû, s. 52-53). «Bazı rivâyete göre *Kazak Mahalı*'nda evelce yurt ve bina salan iki kardaş oluplar. Onlardan birinün adı *Kazak* ve öbürüsünün adı *Karaman* yahut *Kahraman* imiş. O cihete, Kazak Mahalı'na *Kazak-Karaman* deyürler. Mahal'ın (Sancağ'ın) garb semtini dutan *Kazak*, cenubunu dutan *Karaman* (Gökçegöl'e doğru dağlık bölgede) olupdur» (Feridun Köçerli, «Azerbaycan Edebiyatı Materyalları», 1925 Bakû, I. 242).

H. 992 (1585) yılında Ferhad Paşa'nın sefer-kâtibi iken Kazak-Terekemeleri gören Subhî (y. 19b-20a), öteden beri Ahıska ve Kars yerlilerinin «*Terekeme-Gürcistanı/Sağ-Gürcistan*» diyerek, «*Asıl-Gürcistan/Sol-Gürcistan*»dan ayırdıkları *Loru/Borçalı*, *Tumanıs*, *Tiflis* ve *Karakalkan* (Daryal güneyi) bölgelerinin en kalabalık ve güçlü halkı olan bu *Kazaklar*'ın XVI. Yüzyılda ve Osmanlı fethinden önceki hallerini, şöyle anlatıyor: Yaylak ve kışlakları «*Dâmen-i Kûh-i-Alburuz* (Kafkaslar eteği) ve *Delne-i Şirvanât* ve (Kars-Revan arasındaki) *Şarâbkhâne* ve *Çukursa'ad*'a ve *Karabağ* ve *Gökçedeniz*'e (Gökçegöl'e) değin» yayılan karaçadırlı ve pek kalabalık: «Oymakaat'dan *Şemseddin ü* (Şemşedinlü) ve *Karamanlu* ve *Talışlu* ve *Yiğirmidörtlü* ve *Otuzikilü* ve *Hacılu* ve *Kazaklu* demekle» meşhur bu diyarların «köçer halkı ve yörük»lerinden, Gence Beğlerbeğisi *İmamkulu Han*, 17 bin çeri çıkarmıştı. «Bu dahı levâzım-i mümehhidât-i tevârihdendir ki, mesbûku'z-zikr olan oymakaatdan merkuum *Kazaklar Oymağı*'nun pâdişâhzâdeleri'ne *Nazar-Khan* derler. Begaayet Ehli-Sünnet ve pârsây-i pâkize-rûzgâr» olup, *Hanefî* olduğundan, cemâatle cumanamazını kılardı. «Farz ü kifâyet-i gazâ ve mevâcib-i cihâdı piş-nihâd-i himmet edüp, *Gürcü Keferesi*'ne akın salup, Aznavurlar'ın (sipahilerini) güdâşte-i şemşir-i tedmir ve ezvâc ü etfâllerin esir etmekle ma'âş eder bahâdır ve pehlevân tâife idi. Çün *Gürcü Keferesi*, *Kazaklar*'ın dest-i tetâvüllerinden dermânde ve nâşekib kalmak ile, *Şâh Tahmâsb*'a her sene onsekiz bin tuman (Osmanlı parasına çevirmek için bir satır boşluk) olur, her sâl irsâl eyliyeler; şol şartile ki, *Kazakları sürgün* eyleyüp emâkin-i ba'îdeye ilete. Şâh dahı, bu kavl ü karâr-dâd üzere, cebren Kazaklar'ı (1555 Amasya Barışından sonra) sürgün eyleyüp, *Horasân-Zemîn* havâlisinde ba'zı emâkin-i khâliyye var imiş, anda iskân etmek içün sürgün eyleyüp; *Nevâhî-i Kazvin*'e karîb

unvanı ile Loru Beğlerbeğisi olan *Kazak Han*, artık *Nazar Paşa* diye anılmaya başladı(317).

Ertesi 29 Ağustosta Serdar otağında yapılan dîvânda: İranlıların barış için İstanbula gönderdiği cevap henüz gelmeden, *Gence* ve *Karabağ* üzerine varmadansa, Şirvan Seferi'nden beri askerlere azap veren ve geçen yıl Tiflis'e gönderilen hazineye verdiği zarar ile yolkesiciliklerinin öcü alınmak üzere, Luvarsab oğlu *Simon*'un gücünü kırmak için sağlam kaleler yapılmasına karar verildi. 30 Ağustos'ta *Akçakal'a*'dan kalkıp, «*Bahadır ve Gülcük* بهادر و گلجك nâm nehr-i-'azim cem' olduğu mahalden (Khıram-Kür kavuşağı?) göçülüp», 3 Eylülde *Tiflis-Köprüsü*'nden geçilip, «*Nehr-i Göri*» (soldan Kür'e karışan Kasan Çayı) kıyısında konaklandı. Ertesi 4 Eylül Ramazan Bayramında, muti Kazak Han'ın eşdeşi olan *Varazaoğlu Mahmud Han* (Kokola), eski Loru Beğlerbeğisi *Potur-Ali Paşa* aracılığı ile Serdar'a gelerek, itaatini arzeyledi, hil'at verilip, «tevâbi'inden niçe vâcibü'r-ri'âye olanlarına mansablar ve dirlikler ihsân» olundu. 6 Eylülde buradan göçülüp, *Bagratlı Simon*'un «tevâbi'ile» kıble edindikleri atalarının çok süslü iki katlı (künbetli) «*Gorkhâneler*»i yanında konuldu. Ertesi gün, ona benzer «*Mîrakhur* (İmlakhor)-*Gorkhânesi*» denilen «ma'bedkhâne-i sânileri»ne yakın konulduğunda, *Simon* takımının malı ile çoluk-çocuğu ve «niçe dilâver âdemleri» elegeçiril-

---

varıldukda, *Kazaklar'un Hanı* ve Şehzâdeleri olan *Bedreddin Beğ* ki», pek yiğit ve sofu bir kişi idi. «*Lekzistân*'da *Şeyh-Emîr* nâm aziz (ki) yüzbin muhibb ü müride mâlik idi»; Bedreddin Han da, bu Şeyhin «halka-i irâdetinde muntazam olup», müridi idi. «Çün *Tahmâsb, Kazakları sürgün edüp*, alup gitdüğü *Hazreti Şeyh*'a 'ıyân oldu; Şâh'a iki satır bir mektûb yazup gönderdi. Ol şeb Şeyh, Şâh'un vâkı'asına girüp, seherî mektûb gelüp Şâh'a vâsıl olmağla, Şeyh'un âb-i-rûyuna afveyleyüp; gerü, *Kazaklar*'ı mevâtın-i asliyye ve emâkin-i vasliyyelerine ruhsat-i ric'at vermişdür. Ve *Gürüc*-ile mâbeynlerinde vücûd bulan âteş-i nekaarı, zülâl-i müvâfâtile muntafî eyleyüp, (biribirine) mukaarin ü mukaarib olurlardı. Çün mezbûr *Bedreddin Han*'un Sünnîliği» çok meşhur olduğundan, Şah Tahmasb, onu geri çevirtip, «zindân-i sarîhde mahbûs etmişdir.» Bugün de *Tiflis, Tumanıs, Loru* ve *Kars*'taki *Kazak/Borçalı-Terekemeler* Sünnî ve azı «*Mürüt*» (Mürid) denilen yarı-şaman ve kadınlı-erkekli davul/teneke çalıp içki içerek, pervane dönerek «ne Sünnî, ne de Şiye, khelis Müsürman» sayılırlar (Kars'ta bunlardan onüç köy Mürüt vardır; Amasya'da geçen asırda ölen Karabağlı Şâir ve Şeyh Mîr-Hamze Nigârî Hazretleri'nin türbesini, Kâbe yerine yaşlı kişileri her yıl ziyarete varır ve nezir toplayıp götürür).

(317) Künhülahbâr, y. 363a. Âlem-Ârâ (s. 271) da, «*Karabağ* (Gence Vilâyeti) *Beğleri*'nden *Nazar Sultan Kazaklar*, kendi eli (ulusu) ile Osmanlılar'a döndü ve onlardan Paşalık rütbesini aldı», deniliyor.

di(318). Bu sırada Şam Beğlerbeğisi *Hasan*, Sıvas Beğlerbeğisi *Mehmed* ve Karaman (Konya) Beğlerbeğisi *Mehmed Paşalar* eyalet çerileriyle, isteyen Kapukulu ve Ağalara da, Kale yapılırken Gürcülerle yardımcıları baskın yapmasın ve gözleri korksun diye, Göri'den ılgar için izin verildiğinden, «*Göri'den üç-dört menzil içerü Gürcistân*'a *akın* salmışlar»dı; Sokolluoğlu Hasan Paşa kolu, «beş binden ziyâde *Ulus* (Türkman) hânesi(ni Karakalkan-Yaylaklarından) sürüp getürüp, ol yerleri çalup», vurarak tutsaklar alınmıştı(319).

11 Eylül 1587 Cuma günü *Görü Kalesi* yanına konan Serdar, ertesi gün kalenin yapılacak yerlerini kollara ayırma ve keşifle uğraştı. 13 Eylül Pazar günü bütün Beğlerbeğilere ölçü ile kuleler, burçlar, hisarlar ve hendekler bölüştürülmüş olarak, gün doğarken «na'ra-i Tevhîd ü Tekbîrle» yapılmaya başlandı. Hepsinden önce işini bitiren Haleb Beğlerbeğisi *Hasan Paşa*'nın yaptığı Kalekapısına, «*Hasanâbâd*» adı verilerek, o gün toplarla şenlikler yapıldı. *Defterdar Hasan Efendi* eliyle Görü'deki «bir 'azim kilisa», Pâdişah adına câmie çevrilerek, 2 Ekim Cuma günü ilk namazı kılınıp, hutbesi okundu. *Görü Beğlerbeğiliği, Varazaoğlu Mahmud Han*'a verilip, Tırabuzon (Batum) Beğlerbeği (eski Sokum Beğlerbeği) *Çerkes Haydar Paşa* eyaleti çerisiyle muhafız tayin edildi. Kapukulu ve Tımarlı asker ile öteki sınıflardan bol dirlik ve maaş istiyenler yazılıp kaldılar. Sekiz milyon akça ve doksan bin kile arpa ve buğdayla anbarlar dolu bırakıldı. Top ve mühimmatı konulan *Görü*'den *Serdar* ile ordu, 7 Ekim Çerşamba günü *Erzurum*'a doğru yolaçıktı(320). İlk konakta o gün, *Akhıska*'daki Beğlerbeği-

---

(318) Gencîne, 26a-28a.

(319) Künhülahbâr, y. 363b; Peçuyî, II. 88.

(320) Gencîne, y. 28a-30b. Âlî (Künhülahbâr, y. 363b), Göri önüne varıldığı günden hesap ederek, kalenin (25 yerine) 27 günde bitirildiğini yazar. Serdarın arzından özet yapan Selânikî (s. 233) diyorki, Göri Kalesi, «şimdiye değin Memleket-i Gürcistân'da yapılan kılâ'un mecmû'undan metîn olmağla», Kakhet Hâkimi *Aleksandıra Han*'ın da her yıl devlete «onbin altunluk harîr-i a'lâ vermek üzere maktû'a bağlanup; ve vâkı' olan Hisârlara ihtiyâc çekdirmeyüp, müstavfî zakhirelerin yetişdirme»yi taahhüt ettiğini; eskiden Şâh «bendelerinden olup, dilâverlik ile nâmdâr *Çerkes* (Kıpçaklı) *Varazaoğlu Mahmud Khan* ve yanında olan me'mûr bahadırlar ile gelüp itâ'at edüp; ve fetholunan yerler kendüye Beğlerbeğilik tarikile inâyet olunur ise, lâmekân ü sergerdân olan *Simon Khan*'ı elegetürmeği 'uhdesine alup, Beğlerbeğilik tevcîh olunduğun 'arzetmiş» olduğu, «evâil-i Zilhiccede» (Kasım 1587 başlarında) İstanbula «Silâhdârı Dâvûd Ağa»nın getirdiği arz ve mektuplardan anlaşıldı. *Atabekler*'in başvezirleri hanedanı *Çalıkaşvili* de denilen *Şalıkaşvili* (Şalıkoğlu) *Otar* (Şah Tahmasbın kaynatası ve Khudabende'nin anadedesi)

ler'den müjdeci gelip, şu haberi getirdi: Serdar'ı ordu ile Gence-Karabağ'a gitti sanan *Menuçehr*, üzerine Kars'tan varan çeri için *Simon*'u yardımına çağırmış; Kars'tan gelen Paşalar ile çeri *Ahıska Kalesi*'ni yapmaya başlayınca, geceleri her ikisi de baskın yapmışlar. Bütün gücü ile Ahıska üzerine gelen Simon'a, *Görü*'deki *Osmanlı akını* haber verilince, delicesine koşup, çoluk-çocuğunun üzerine gelmiş; *Çıldır* ve *Kars Beğlerbeğileri* de, başladıkları «*bir 'azîm kal'a*»yı bitirerek, *Ahıska*'yı tahkim edip; Kapukulu, hazine ve zahiresini alıkoymuşlar(321). Göri'ye gelmeden Tiflis'te karşılandığı anlaşılan Elçisiyle Kakhet Hâkimi *Aleksandır Han*, yılda 10 yük (bir milyon) akça harâca bağlanmış, buna karşılık 30 yük ipek gönderip hazineye zaptedilmiş(322), köle, câriye ve doğankuşu armağanları sunularak, kalelere bol bol zahire yetiştirmeğe sözvermiş; eyaleti çerisi de, Tiflis'in onarılması gereken Kale ve bedenlerini tamir eylemişti(323).

Serdar'ın Eylülde gönderdiği bir arz ile: Göri ve Ahıska Kalelerinin yapılması ve Levendoğlu'nun harâca kesilmesiyle bu yılki seferin bitmesi üzerine, «*Erzurum*'da tâ'ûn olmağla *Diyârbekir*'de ve yahud *Amasya*'da kışlamak» isteğine, 14 Ekim'de yazılan cevapta, Amasya'nın serhadden uzak ve Diyarbekir'in de geçim bakımından dar yer olması hatırlatılarak, *Pasın-Ovası*'nın zahirece bolluğundan yine *Er-*

---

oğlu *Varaza*'nın, «*Mahmûd Khan*» adı ile İslâm dinine giren bu oğlu *Kokola*'dan (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II/1. 35; II/2. 218-219; Allen, s. 145, 147, 152-155, 381) başka, «*Turmış Han*» adlı bir oğlu da vardı. 1572 Haziranında Ardahan Sancakbeği *Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ*, «mektûb gönderüp, *Ardahan* kurbünde sâkin olan *Kefere*'den *Varazaoğlu Turmış Khan* و رضه اوغل طورميش (nâm) Kâfir'e tâbi' ba'zı Aznavurlar ile fesâda cür'et edüp, (Kurtkale-Ardahan arasında ve Kür boyundaki yarımadada) *Vêl* ويل nâm mahalde bir Kal'a bina eylemeğe mübâşeret edüp, fesâd eylemek ihtimâli»nden bahsetmişti (Mühimme, XIX. 462/10 Rebi'ülevvel 980 Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm). *Varazaoğulları*'nın Gürcü ve «Çerkes» soyundan olmayıp, *Kıpçaklılar*'dan geldiği, 1593 te onların ülkesindeki kaleler sayılırken, «*Temür-Kut*» (lu) neslinden «*Varazoğlu Mahmûd Khan*» (Mühimme, LXXII. 867) denilmesinden de anlaşılıyor.

1581 de Göri Kalesini gören 'Âşıkî (y. 273b), Osmanlı imarından önceki halini, şöyle anlatıyor: Tiflis'in batıgüneyinde üç konak mesafesindeki *Göri* «bir tell-i âlî üzere bir hısn-i hasîndir ve târîh-i mezkûrda (H. 989 da), bu hısn khâlî ve sükkândan ârî idi. Ve haytân-i hasînün ba'zı mevâzi'i rahnedâr idi. Ve bu hasînün cânib-i cenûbî ve cânib-i garbinden cârî iki nehr-i lâtîf gelüp, *Göri Kal'ası*'nun cânib-i şimâlîsinde müctemi' olur. Ve Göri'nün havâlîsinde bağistânı firâvândır».

(321) Gencine, y. 30b-31b.

(322) Mühimme, LXII. 277 (12 Zilka'de 995/14 Ekim 1587).

(323) Künhülahbâr, y. 363b; Selânikî, s. 233.

zurum'da kışlanması gerektiği; «çünkü bu denlü asker ile *Gürcistân*'a varıldı, *Simon*'un ve yâhûd *Karıoğlu*'nun (Atabek Menuçehr'in) hakkından gelinmek gerek idi», onlar elegelmezse ,«*Gürcistân* ahvâli murâd üzere bertaraf olmaz. Ana göre mukayyed olup,... dâimâ teyakkuz ve intibâh üzere olup; *Yukaru-Cânib* (İran) ahvâli neye müncer oldu? Müte'ahhid oldukları şerâyit-i sulh ü salâh ne vechile olup, ne mertebeye varmışdur ve gönderilecek *Mîrzâ* (Şehzâde) nice olmuşdur?» doğru olarak öğrenip, «mu'accelen yazup, arzeyliyesin»(323a), deniliyordu.

Serdar ile ordunun, *Loru* üzerinden *Kars*'a geldiği anlaşılıyor. «Mahall-i murâda yab yab teveccüh olundukda», kar yatağı olan (Dede-Korkut Kitabı'nda da anılan 2998m.) *Ağlagan* nâm *D.rbend-i* pürbende erişilüp», henüz kar eseri yoktu. Buradan «*Şâhpınarı*» (Akbaba'daki «Şahbulağı») konağına gelinince, Silâhdarbaşı ve Serdarın Kapucubaşısı ile, İstanbul'a «fetihnâmeler» gönderildi. (20 Ekime doğru) «Dârü'l-Fütûhât *Kal'a-i Kars*'a konuldukda», ertesi gün kar yağdığından, güçlük çekildi. Buradan *Erzurum*'a varıldı(324). Asker kışlaklarına dağıtıldı. *Serdar*, emre uyarak, burada kışladı.

* * *

Tebriz'in Osmanlılar eline geçmesi sırasında 1585 yazında, «*Gence Vilâyeti*'ne tâbi' *Yiğirmidört* pâre *Ulus*'un (Yirmidörtlü Ulusu'nun) Beği olan (Partaloğlu) *Mustafâ* dâme izzehu, *üç oğlu* ve ta'allûkaat ü akrabâsı ve *elliden ziyâde âdemleri* ile gelüp, mutâba'at edüp; ehl-i-beyti ile oğullarından birin *Demürkapu*'ya, ve iki oğlun dakhı

(323a) Mühimme, LXII. 277.

(324) Gencine, y. 32a-b; 27 Aralık 1587 de, bu yıl «Ferhâd Paşa» ile sefere varıp, «eger *Göri* ve eger *Akhıskha Kal'aları* ta'mîrinde ve eger sâir hidemât»ta «mesâ'î-i meşkûre zuhûra getürdü»klerinden «yüzün ağ olsun» diye tebrik yazılan ve ilkbaharda yine çerileriyle hazır olmaları bildirilen Beğlerbeğileri ile Ocaklı Sancakbeğleri şunlardı: 1. Anadolu (Kütahya), 2. Maraş, 3. Rûm (Sıvas), 4. Karaman (Konya), 5. Batum (Tırabuzon), 6. Haleb Beğlerbeğileri ve Diyarbekir Eyaletine bağlı Ocaklı Kürt Sancakbeğlerinden: 1. Khızan Hâkimi, 2. Sohrânî Süleyman Beğ, 3. İmâdiyye Hâkimi, Cezîre Hâkimi (Mühimme, LXII. 350, 26 Muharrem 996). Ordu ile «varup, *Vilâyet-i Gürcistân*'da lâzım olan mahallerde kal'alar binâ olunup, feth ü teshîri mühim olan yerleri kabza-i teshîre getürüp, ol bâbda vücûde gelen hidemât-i mebrûr»undan dolayı, Serdâr Ferhâd Paşa'ya da, 26 Ocak 1588 de yazılan Hükümle, iki hil'at ve bir murassa' kılıç gönderildi (Mühimme, LXII. 394/26 Safer 996 Salı).

Şamakhı Kal'ası'na getürüp teslim etdükden sonra, âdemleri ile kendüsü *Kabala Kal'ası* muhâfazasına varup», o zamandan beri hizmet etmiştir. Ayrıca, «bir niçe def'a 'Asker-i İslâm ile *Nehr-i Kür*'ü geçüp *Gence ve Berda'a* (gibi kendi ulusu'nun yerleri) etrâfında nehb ü gaaret edüp», yağma ile geri dönmüş ve Kızılbaşlar'dan «*Khanveli Sultân* ile *Kaya Sultân*'ın inhizâmına bâ'is olup ve *Çoban 'Alî* ile Ümerâ'dan (yazılmamış) nâm Mülhidlerün başları kesüldüğü, müşârün-ileyhün hüsn-i tedbîri ile müyesser olup», Osmanlılara doğru hizmette ciddî «ve merdâne olmağla, *Gence ve Berda'a Vilâyetleri*'n, müşârün-ileyhe *Beğlerbeğilik* tarikile tevcîh eyleyüp, makbûl-i Hümâyûn» olması için arz yazan Demirkapu Muhâfızı «*Vezîr Ca'fer Paşa*»ya, 24 Aralık 1585 te yazılan hükümde, buranın kazanılmasından Vezîr'e bir hil'at ile bir kılıç gönderilmiş; *Gence-Berde*, «*Beğlerbeğilik tarîki ile*» Partaloğlu Mustafa Beğ'e verilip kendisine, de «müstakil Emr-i-Şerif» yazılmıştı(325). Fakat, Veliahd Hayder Mîrzâ'nın ordu ile Tebriz'i on aydan çok kuşattığı sırada, Karabağ'a da dönüp, 1586 kışında veya baharında *Berde* ile *Gence*'yi Partaloğlu elinden geri aldığı, anlaşılıyor. Bu yüzden, Serdar Ferhad Paşa'nın yanına 1587 baharında ordu toplanması sırasında, buraların fethine yürüneceği, 1 Nisanda Demirkapu Muhâfızı Cafer Paşa'nın Kethudası ile Şirvan'a gönderilen hükümlerde bildiriliyordu. «*Serdâr olan Vezîr Ferhâd Paşa*»dan gelen mektupta, bu yıl, «*Gence ve Karabağ Vilâyetleri*'nün feth ü teshîri için, (Gence'nin batıkuzeyindeki) *Şemkür Kal'ası* binâ olunmak mühimdür deyü 'arz etmeğin; Vilâyet-i mezbûrenün ...kabza-i teskhîre getürülmesi, her ne vechile mümkin ise» tedarik görmesi için Ferhad Paşa'ya hüküm gönderildiği, «*Ereş Beğlerbeğisi*» ile *Vezir Cafer Paşa*'ya, Şamkhal'a, Şirvan (Şamakı) Vilâyetindeki 10 Sancakbeğine ve *Aleksandır Han*'a, aynı 1 Nisan 1587 de yazılmış ve yardımları istenmişti(326). 1587 Kasımı sonlarında Demirkapu Muhâfızı'na yazılan hükümde de, bu yıl 20 milyon akça tutan Şirvan gelirinin, «*Gence ve Karabağ* fetholunursa, sene-i âtiye dahı ziyâde» olacağı bildirilerek(327), daha bu sıralarda, buraların fethine karar verilmişti.

1587-1588 kışını *Tebriz* çevresinde geçiren *I. Şâh Abbâs*, «etrâf ü eknâfa akınlar salup», *Tebriz, Maraga, Merend, Salmas, Tasuç, Urumi*,

(325) Mühimme, LX. 318 (2 Muharrem 994). B. Kütükoğlu, bunu görmemiştir.

(326) Mühimme, LXII. 67, 70, 71, 72, 74, 75, 76 (22 Rebî'ulâhir 995).

(327) Mühimme, LXII. 332 (Evâhir-i Zilhicce 995).

Nahçıvan ve *Revan*'ı Osmanlılar'dan koparmak için, buraları Kızılbaş Beğlerine «eyâlet tarikile tevzi' edüp», kurtarmaya çalışmış. Birçok Hanları ve Sultanları öldürerek, kendi kardeşlerini ve yeğenlerini *Alamut Kalesi*'nde habsedip, babası Khudâbende'yi de Horasan muhâfazasına göndermeye hazırlanıyordu(328). Böylece, Osmanlılarla barışa yanaşmayan otuz yaşındaki genç ve mağrur yeni Şâhın davranışları, geçici mütareke anlaşmasının bozulmasına ve Erzurum'daki Serdar'ın yanına toplanacak ordu ile İran üzerine yürünme kararına sebep oldu. Önce başkent *Kazvin*'e yürünmesi düşünülmüşken, yolunun uzaklığı ve arada çölün oluşu ilerisürülerek, Karabağ'a varılması uygun görüldü(329). Yine *Anadolu, Sıvas, Maraş, Karaman, Erzurum, Diyarbekir, Halep* ve *Batum* (Tırabuzon) Eyaletleri çerisi, Erzurum'da toplandı(330). *Şah Abbâs*, 12 Mayısta Kazvin'den çıkarak, Özbekler üzerine *Horasan*'a yürüdü.

Yine yüzbine varan ordu ile *Serdar Ferhad Paşa*, 20 Temmuz 1588 Çarşamba günü Erzurum'dan çıktı, ertesi günü *Hasankelasi*'nde konuldu. Sonra, gelecek zahire ve katılacak çeri de yetişsin diye, on gün oturulan *Kars*'tan 10 Ağustosta çıkıldı(331). Akbaba yolu ile Loru/Borçalı'ya doğru gidildi. 23 Ağustosta *Borçalı-Akçakalesi* yanında Kür ırmağı kıyısında konulunca, *Göri* muhafızlarına hazine ile zahire götürmek üzere, *Erzurum Beğlerbeğisi* başbuğluğunda, *Halep Beğlerbeğisi* ve (Tiflis'e saldıran Simon'a daha yakın bulunduğundan, Loru yerine Paşa-tahtı yapılan kalenin adı ile) «*Akçakal'a Beğlerbeğisi Kazak Han*» (Nazar Paşa) ile Hazo Ocaklısancak Beği, birkaç Sancakbeği çerileriyle Serdarın Kethudası ve Kapukulu'ndan ayrılanlar, hareket ettiler. Yol uğrağ nda büyük hendekler ile bentler yapan *Simon*, bozguna uğratılıp, «*Gürcü-Kâfiri, handak doldurandur*» (meydan cengi yapamaz) meselinin doğruluğu görüldü! Hazine ve zahire, sağlamca yerine yetirildi. *Göri Beğlerbeğiliği*'ne eski Tebriz Kadısı Defterdar Mustafa, *Tırabuzon* (Batum) *Beğlerbeğiliği*'ne de, Özdemiroğlu Kethudası Ferhad Paşa tayin edilip, Muhafazaya memur kılındı;

(328) Mühimme, LXIII. 59 (23 Rebî'ülevvel 996/21 Şubat 1588), 63 (15 Safer 996/15 Ocak 1588) «Tebriz'de olan Ca'fer Paşa'ya Hüküm»; Selânikî, s. 238-239.

(329) Selânikî, s. 244-245.

(330) Mühimme, LXIII. 21 (15 Safer 996/15 Ocak 1588), anılan 8 Beğlerbeğiye Hüküm.

(331) Gencine, y. 33b-34a; Selânikî, s. 243-244.

eski Batum Beğlerbeğisi *Çerkes Hayder Paşa* ile *Kazak Han*'ın orduya katılmaları bildirildiğinden, bunlar, 1 Eylül 1588 Perşembe, yani *Gence*'ye girildiği gün, arkadan gelip yetiştiler(332).

Aras ile Kür ve Gökçedengiz/Gökçegöl arasındaki çok verimli bölgenin adı, *Karabağ* olup, eskiden «*Aran*» denilen bu ülkenin merkezi 944 yılına değin, «*Partav*» da denilen *Barda'a* idi. O yıl buranın yıkılmasından sonra, 951 yılından beri *Gence* şehridir(333). Suyu, havası, yemişi, ipeği ve bereketli toprağı, insanlarının güzelliği ile çok sevilen *Gence*'nin bağı, bahçesi, kervansaray, hamam ve çarşısının, askerler tarafından bozulmaması için, tertip alındı. Safîli Vâlisi *Kaçarlu Ziyadhanoğlu Mehmed Han*, bütün şehir halkı ile birlikte, çıkıp, Aras boyuna doğru savuşmuştu. İki gün Beğlerbeğiler ile, yapılacak kale ve surun keşfini yapan *Serdar*, 3 Eylül 1588 günü güneş doğarken, Tekbir ve Tehlîlle yapıya başlattı. İnşaat, her kolda geceli-gündüzlü devam etti. Gence imarını ve ordugâhı korumak üzere, çerisi ile 7 Eylül

---

(332) Gencîne, 34a-35a. 24 Ağustosta Ramazan Bayramını, «*Gürcistân Memleketi* içinde cârî bir nehr-i 'azîm» (Kür ırmağı) üstündeki «*Şaravul-Geçidi*» konağında kutlayan orduya, ulu şölen çekildi. «Etrâf ü eknâf, *Simon* lâ'in hükûmetine dâhil olmağın, 'Asâkir-i İslâm'a tazyîk içün zâd ü zevâde komayup, ihrâk etmeğin, 'azîm kıllet çekildi.» Burada askere terakkiler verildi. Sonra ordu «düşmen memleketine gitmekde olup, (Kazak-Gence arasında ve sağdan Kür ırmağına karışan) *Tavus-Suyu* nâm mevzi'de geceden münâdiler» bağırtırılıp, alaylardan önce ağırlıkların ilerlememesi tenbih edildi. Ertesi gün, «*Sarıkamış* dedükleri Karabağ toprağının meşhûr» Şâhlar avlağına konulup, uçardan ve kaçardan çok hayvan avlandı (7 Şevvâl/30 Ağustos). Ertesi konakta, dağlar başından, Osmanlı ordusunun çokluğunu görerek kendi oymaklarına haber uçuran Kızılbaşlar farkedildi. Ertesi (31 Ağustosta) «*Ümerâ-i Şirvan*'dan *Talışoğlu* demekle ma'rûf *Beğlerbeği*, Kaçar (Gence-Karabağ) leşgerinden kimse görünmez, dedüğünün haberin»i getirerek, Kaçarlu «*Ziyâdoğlu*» adlı Gence Beğlerbeğisinin, «*Gence* şehrinde ve kurâ vü nevâhîsinde olan re'âyây-i memleketi, cümle esbâb ü erzâk-ile ve devâb ü mevâşîsile göçürüp, nicesin kulel-i cibâle çıkarup, ekserin dahı kendi askerile *Âb-ı-Aras* kenârına sürüp, hıfz ü hirâset fikrinde olup; ve şehr-i *Gence'nün bağ ve bağçelerinde* zîrûh komayup, takhliyye» ettiğini bildirince, ertesi 9 Şevvâl (1 Eylül) günü *Gence Şehri*'ne varıldı (Selânikî, s. 246-247).

(333) A. N. Kurat, «Rusya Tarihi», s. 21-23; Mirza Bala, «Gence», İA, IV. 762. Kaşgarlı Mahmud'un (I. 76, 148) «*Akhur, at-tavlası*» anlamına geldiğini bildirdiği türkçe «*Aran*» sözü, Şeyh-Süleyman'ın Çağatay Lûgati'nde de (s. 7), «*ağıl, akhur; havası mu'tedil yer*» mânâsında geçer. Bugün Doğu-Anadolu ve Azerbaycan ile Tifliste de, «kışlak, havası mutedil yer» karşılığı *Aran* deyimi, çok kullanılır. «Elyevm *aran*, Gence vilâyeti'nde *dağ mukabili* (kışlak, ova, çukur yer) mânasına işlenür; Kür ile Aras arasında mal-kara kışlayan yerin adıdır» (Yusuf Beğ Vezirof, «Azerbaycan», 1338 İstanbul, s. 10).

günü gelen *Demirkapu Muhafızı ve Şirvan Serdarı Cafer Paşa*'yı, Beğlerbeğiler törenle karşılayınca, o da gelip Serdar Ferhad Paşa'nın elini öptü(334). Gence'nin toplu mahallelerini içine alacak biçimde 6000 arşından çok (4 kilometreden fazla) bir çevre: hendek, beden ve burçlarla yapıldı ve 40 günde tamamlandı(335). *İçhisar*'dan başka «*Hisâriçe*» denilen Dışkale'nin çevresi 3800 arşın, yüksekliği 10, eni de üç arşındı; 43 Kulesi ve 7 yerden demir kapısı vardı; (temel açılması da hesap edilince) hepsi, 43 günde bitirildi(336). Böylece, bir imar hârikası ve Osmanlı tekniğinin bir şâheseri olarak, 100 bin den çok Anadolu çerisi ve Kapukulunun alınteri, elemeği ile müstahkem *Gence Kalesi* yapılmış oldu.

Gence ve çevresinde *Kaçar, Türkman, Yirmidörtlü* ve öteki Uluslar, hayvanat ve eşyaları ile birlikte Aras boyunda «*Arasbâr*»da toplanmış(337); daha Osmanlı ordusu Gence'ye yetişmeden «beş-on gün mukaddem» çevredeki 40-50 bin haneden çok Ulusları, eski *Gence Hâkimi Kaçarlu Ziyadkhanoğlu Mehmed Han*, bütün mal, eşya ve çoluk-çocukları ile «önüne katup, yurd-yuvasın harâb etdirüp», *Aras kıyısı*'nda kondurmuştu. Kendisi de, *Ustacalular* ile anlaşıp, Karabağ'ın 10 binden çok yarar askeri ve Ustacalu *Tokmak Han*'ın da birkaç bin çerisi ile, pusuda fırsat kolluyordu. Ordu Gence'den dönünce, «Ulusat'dan dahı hâne başına birer âdem süvâr ve piyâde ihrâc edüp, *yüzbine karîb*» kuvvetle gelip burayı kuşatacağı haberi (herhalde Cafer Paşa ile, birlikte gelen Yirmidörtlü Ulusu Beğleri'nden Partaloğlu Mustafa Beğ'in gönderdiği adamlardan) alınınca, buna imkân vermemek için, dağıtılmaları kararlaştırıldı. Şirvan Muhafızı *Cafer Paşa* çerisiyle Kapukulu, iki Bölük-Ağası ve Yeniçeri Kethudası ile yaşlı ve gidemiyecekler, *Gence*'de koruyucu bırakıldı. Geri kalan seçme çerilerle *Serdar*, 30 Eylül Cuma günü cebrî yürüyüşle ikibuçuk günde, *Kaçarlu Mehmed Han* üzerine yetişti. Eskiden «Kızılbaş'dan gelen *İsmâil Khan*», bu sırada Kırşehir Sancakbeği olduğu halde, o geceden kaçarak, herşeyden habersiz bulunan Mehmed Han'a, «ne durursun? işte geldiler» diye haber verdiğinden, o da eşya ve ağırlığa bakmadan, çıplak at ve deve ile çoluk-çocuğunu ve «Ulusat'dan nakli mümkin olancasın önüne katup», acele ile *Aras*'ı geçerken üçtebirin-

---

(334) Gencîne, y. 35a-36b.

(335) Selânikî, s. 248.

(336) Gencîne, y. 36b-37a.

(337) Şerefnâme, II. 291-292.

den çoğu suda boğularak, kalanı kurtuldu. Kaçanların malını yağmaya dalan asker, *Serdar*'ın Sancakla atını yüzdürerek *Aras*'ı geçip ilerlediğini görünce, ardınca varırken, birazı boğuldu. Aras sağında yetiştikleri Kızılbaşları kırıp, dererek kovalarken; Osmanlı korkusundan yanına vardığı *Karacadağ* çerisi ile geçinemeyip geri dönen *Tokmak Han*'a uğrayıp, onun kolunu da sındırdılar. *Arasbâr* denilen bu bölgede Ferhad Paşa çerisi iki gün kalıp, enine, uzununa yağmaladıktan sonra, beşinci konakta *Gence*'ye yetişti. Toplar atılarak, şenlikler edildi. 2 Ekimde hastalığından ölen *Cafer Paşa*'nın yerine, Vezir payesiyle Anadolu Beğlerbeğisi *Khâdım-Hasan Paşa*'ya *Şirvan Eyâleti* verilerek, kendi çerisiyle (9-10 Ekimde), acele muhâfazaya gönderildi(338).

«*Salâtîn-i Sebüktekin*'den (Karahanlılar çağından?) kalmış» yıkık bir câmiin de bu arada tamiri yapılarak, 14 Ekim 1588 de Cumanamazı kılınınıp, Hutbe okunmuş; *Gence Eyaleti*'ne, Batum (Tırabuzon) Beğlerbeğiliği'nden Göri Muhafazasında iken yeni ayrılmış olan yaşlı *Çerkes Hayder Paşa*, Beğlerbeği tayin edilerek, 3500 den çok muhafızla, bol erzak ve hazine ile kalmıştır(339). Ayni günde, Beğlerbeğiler arasında değişiklik yapılırken, *Tumanıs*'tan azledilen *Semender* (339a) *Paşa*'ya, Şehrizol Eyaleti verilmişti. 14 Ekim Cuma Namazından sonra *Gence*'den kalkan ordu, geliş yoluyla batıkuzeye yürüyüp beşinci konakta *Sarıkamış*'a varınca, *Aleksandır Han*'ın vadettiği harâcın gelmesi geciktiğinden, buradan *Kür* ırmağı geçilerek onun ülkesi vurulmak istenirken, *Elçi*'si gelip özür diledi ve arkasından da harâcı geldiğinden, bağışlandı. Borçalı-Akçakalesi doğusunu iki ay önce ıssız ve zahiresiz bırakan Luvarsaboğlu *Simon Han*, artık Karabağ gibi kendisine arkaduran Kızılbaş eyaletinin de Osmanlılar elinegeçtiğini ve dayanaksız kaldığını görerek, *Elçi* ile harâcını gönderip, itaat etmesi üzerine, on yıldır verdiği zararlara gözyumularak, suçu bağışlandı. Yine bu *Sarıkamış* konağında, eski Karabağ Beğlerbeğisi Kaçarlu Mehmed Han'ın çok yakını olan (Kaçarlu) *İskender Han*, 8 500 asker ve «*oniki bin Ulusât*'ı ile mülâkı olup», eskiden tâbi olup, Gence ve Berde'ye akınlar yaparak Şirvan'da yerleşen ve bu defa Cafer Paşa merhum ile Gence şenlenirken muhafazaya gelen *Yirmidörtlü-Ulusu Beğleri*'nden «*Partaloğlu Mustafa Paşa* ta'allûkaatından *Berda'a Hâkimi Alî Sultân*, tiğ-zen ve tir-efgen güzide dilâverleri ve *Vilâyet-i Berda'a'nın Ulusâtı* (Yirmidörtlü Ulusu) ve re'âyâsı ile gelüp, 'arz-i 'ubûdiyyet edüp; ve *Gence ve Karabağ nevâhîsi re'âyâsı* külliyen Meliklerin (Ermeni ve Aranlı Hıristiyanlar kendi büyüklerini) gönderüp, 'arz-i 'ubûdiyyet edüp; herbirine mıkdârlarına göre khil'atler ve dirlikler ve ellerine Amân-nâme-i-Hümâyûn verilüp; Khanlar'a ve Sultânlar'a, (eskiden) mutasarrıf oldukları ölkeleri mukarrer kılınup», Padişah Fermanları verildi. Böylece, bütün *Gence/Karabağ Eyâleti*'nin fethi ve itaati tamamlandığından, herkes yerinde ve evinde güvenle oturmaya başladı. Artık dört yanda başkaldıran hiçbir kimse kalmadığından *Serdar* ile ordu, *Erzurum*'a doğru yürüdü(340).

Bagratlı Davud Han ile ağabeyisi Mahmud Simon Han gibi, 1583 te Tiflis'e zahire götürürken hiyanet isnadiyle tevkif edilmek istenince kaçan ve dört yıldır baskın yapan *Atabek Menuçehr Mustafa Paşa*'nın da, 1588 Gence Seferi başlarında Erzurum'a Elçi göndererek,

(338) Gencîne, y. 37b-40b; Selâniki, s. 248-250; Şerefnâme, II. 292. Âlem-Ârâ'da (s. 255, 270-271m), Osmanlılar'ın Gence fethi ve Arasbâr akını, şöyle anlatılıyor: On yıl boyunca büyük salâhiyetlerle Gence Beğlerbeğisi olan «*Yuva-Kaçarlu*» (24 Oğuz'dan «Yıva/Iwa» boyundan) *İmamkulu Han*, eceliyle *Gence*'de ölünce, Eyâleti, *Kaçarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi Sultan*'ın torunu (Halil Han oğlu) *Mehmed Han*'a verildi. (1588 ilkbaharında) Şâh ile ordusu *Horasan*'a yürüdüğü sırada, Erzurum'da bulunan *Serdar Ferhad Paşa*, sayısız ordularla gelerek, *Gence*'de sağlam bir kale yaptı. *Bağdad*'dan da *Cıkaloğlu Sinan Paşa*, *Hemedan*'a taarruz ederek, *Hâkimi Korkmaz Han*'ı yakalamıştı. Bu sırada «*Kaçar Eli* ile, *Karabağ*'da bulunan öteki ulus ve oymaklar, öylesine bozuldular ki, bir daha kendilerini toparlıyamadılar.» O koca Osmanlı ordusu karşısında duramıyacaklarından, bozgun halinde evlerini-barklarını bırakıp *Aras*'ı geçerek, *Arasbâr*'a geldilerse de, malları yağmalanıp götürüldü.

(339) Gencîne, y. 37a; Selâniki, s. 250-251. Şimdiki Gence (Elizabetpol/Kirovabad) yukarısındaki «*Eski-Gence*», halk hikâyelerimizde ve Kars-Erzurum halkı dilinde de, eşsiz güzellikler, bolluk ve nefis meyveleriyle anılır. Selâniki (s. 247), burasını şöyle öğer: «El-hak, *Vilâyet-i 'Acem'de Gence misillü nâzenîn ve mevzûn binâ, görülmemişdir*. Bağ ü râğı ve âb-i revânı (Genceçayı ile arkları) ve şehir kurbünde iki münâsib cisirleri ve nazara mergub cümle etvârı ve dirakht ü meyveleri ve şükûfe vü ezhârınun kesret ve let.'fetle ziyâdeliği, hiçbir diyâra benzemez. Keennehu Hak Sübhânehu ve Te'âlâ, lezzet-i envâi meyveyi, sâir diyâra andan bahşetmişdür. Âb-i hoşgüvârınun ta'm ü lezzetine nazîr olmaz. Ve lâkin, eyyâm-i hârrede havâsı, elbette Yaylak'a çıkmak ıktizâ etdüğü, şâyi'-i 'âlemdür.» Zeyneloğlu Cihangir diyor ki, «Şimdiki *Gence*, *Eski-Gence*'den (1804 Rus işgalinden sonraları) cenuba doğru yedi kilometre mesafede bina olunmuştur» (Muhtasar Azerbaycan Tarihi, 1924 İstanbul, s. 137).

(339a) Bu adın, farsça «*Semender*» (yunanca : «Salamandar») denilen hayvan ile ilgisi olmasa gerektir. Bunu, 645 ten beri arapça kaynaklarda (Kalı-Kala/Erzurum ve Dağıstan'da) *Khazarlar*'ın bir boyu ve başkendi «*Samandar*» ile alâkalı görüyoruz. Ötedenberi (Khazar kolu) *Karapapak* (Borçalu-Kazak) Türklerinde kullanıla gelen erkek kişi adı «*Semender/Samandar*»ın adaşı, *Kıpçaklı Ahıska* ve *Ardanuç* yerlilerinde «*Çemender/Cemender/Çamandar*» biçiminde kullanılır.

(340) Gencîne, y. 41a-41a.

kaynatası Simon'dan önce itaat ettiği anlaşılıyor(341). Böylece *Kür boyu*'nda gerçekten, hiçbir âsi kalmamış ve *Gence* fethiyle Kızılbaş ayağı da kesilmiş bulunuyordu. *Sarıkamış* konağından sonra, *Kakhet*'e varmaktan vazgeçip anayola giren ordu ile *Ferhad Paşa*, Loru Eyâleti güneyinden *Kars*'a, oradan da 8 Kasım 1588 Salı günü *Erzurum*'a varınca, bu yılki sefer sona erdi(342); askerler kışlağına dağıldı.

Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ndeki son büyük kazancı, 1588 de fethedilen koca *Gence Eyâleti*'dir. H. 1001 Nevruzunda (21 Mart 1593) biten 2+134 yapraklı «*İcmâl-i Vilâyet-i Gence Karabağ*», elimizdedir. Sonundaki 8 yaprak, «*Evkaaf-i Emlâk-i der Vilâyet-i Gence Karabağ*»a ait olup, buna eklenerek ciltlenmişti(343). Gence Mâliye Defterdarı İmamzâde Mehmed'in tuttuğu bu defterde, Gence'nin 7 Sancağı ve Nâhiyeleri, şöyle gösterilmiştir:

1. *Gence Sancağı*: 1. Gence, 2. Gence-Aranı, 3. Gence-Dağıstanı, 4. Şemkür-Aranı, 5. Sonkur-Dağıstanı, 6. Kürkbasan-Aranı (yani: Kürk adlı çayın taştığı sırada yayıldığı kışlak ova), 7. Şütür, 8. Dankı, 9. Zegem Aranı, 10. Yavlak, 11. Tavus, 12. (Tiflis'e yakın Kazak kesiminde) Temirhasan adlı Nâhiyeleri vardır (buradaki «*Dağıstan*», yaylak, yani Gökçegöl'e doğru olan dağlık yer; «*Aran*» da, kışlak ve Kür veya Aras ırmağı boyu demektir);

2. *Berda'* بردع *Sancağı*: 1. Berda', 2. Sir سير, 3. Peteklik, 4. İncerûd, 5. «Ulusât-i Yigirmidörtlü» (bu Sancak, Gence'nin doğusunu kaplar);

3. *Khaçın Sancağı*: 1. Khaçın, 2. Karaağaç, 3. «Tâife-i Ulusât-i Hâcılu», 4. Akçabedi, 5. Çalaberd-Dağıstanı, 6. Çalaberd, 7. «Tâife-i Ulusât-i Otuzikilü», 8. Gargar, 9. Mafâviz مفاوز (=Çöller) adlı (bu Sancak, doğugüneydedir), dokuz Nâhiyeli;

4. *Akhıstâbâd Sancağı*: 1. Akhıstâbâd veya Böyükçay, 2. Kuzay, 3. Güney, 4. İnce-Dağıstanı, 5. İnce Nâhiyeleriyle;

(341) 1 Eylül 1588 de Serdar'a yazılan Hükümde (Mühimme, LXIV. 266/9 Şevvâl 996), şöyle deniyor: «*Menuçehr*'ün hâliyâ Harem-i-Hümâyûn'umda olan *Mahmûd* nâm karındaşına, *Gürcistân*'dan *Vâlidesi* (Dedes-İmed), *Hüseyin* nâm kulu ile, yiğirmi batman ipek ve iki zerdeva kürk ve iki kılıç namlusu ve bir altun zincir ve bir yarar at ve bir şalvar ve bir dolama ve bir abası ile Aznavur'un, mezkûr *Menûçehr*'ün *Elçi* tarîkile gelen âdemlerile ma'an gönderüp,...»

(342) Gencîne, y. 42b.

(343) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 699.

5. *Dızakh Sancağı* (Semerkant kuzeyindeki şehrin adaşı): Arasbâr, 2. Dızakh-Dağıstanı, 3. Dızakh (Berküşad Nahıyesi yanındaki bu Sancak, güneyde ve Aras boyundadır) Nâhiyeleriyle;

6. *Hakârı Sancağı* (Aras'a soldan karışan «Akarı/Akara» çayı boyunda): 1. Küştâsb, 2. Hakârı, 3. Zarı, 4. Alapavut Nâhiyeleriyle;

7. *Varanda Sancağı*: 1. Varanda Nâhiyesi (ötekiler yazılmamış).

Nahçıvan batıkuzeyindeki «Zar» kasabasından olan «Dzar'lı Ohannes», 1578-1579 yılları vak'aları arasında, Tatar ve Dağıstanlıların yağmaladıkları yerler diye, yukarıdaki Sancak ve Nâhiyelerden şunları anar(344): «*Ganca*» (Gence), «*Berda*» (Berda'), «*Caraberd*» (Çalaberd), «*Khaçen*» (Khaçın), «*Varand*» (Varanda), «*Dizak*» (Dızakh); bu son ikisini, «Amara ülkelerinden Varand ve Dizak» diye anar.

Osmanlı ve İran resmî kaynaklarının anmadığı *Nahçıvan*'ın son olarak ne zaman alınıp fethedildiğini, Beğlerbeğiliği oğlu Ahmed Beğ'e vadedildiği için, yakın ilgisi bulunan İran'ın eski (1576-1578) Nahçıvan Hâkimi Şeref Han, şöyle anlatıyor(345):

(Erzurum'da 8 Kasım 1588 günü kışlağa geçen) «*Serdar Ferhad Paşa*, bu yıl (20 Kasım 1588 de başlayıp, 9 Kasım 1589 da biten H. 997 de), halkın yaptığı rica ve müracaatler üzerine, *Revan Beğlerbeğisi Hızır Paşa*'yı, *Nahçıvan*'ın zaptına memur kıldı. Hızır Paşa oraya varınca, bütün ahali itaat eyledi. *Balaban-Köşkü*'nde bir *Kale* yaptıran Hızır Paşa, bütün çevresini de zapteyledi.»

Böylece, Tebriz'in fethi üzerine 1586 yazında Karacadağ Hâkimi Şahverdi Han ile birlikte, Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'ya adam gönderip itaat eden *Ordubad*, *Gargar*, *Culfa*, *Kapan* bölgeleri Beğleri ile *Nahçıvan* Hâkimi de, ülkesini Osmanlılar'a katmışken, Şâh Abbas'ın «Nahçıvan Beğlerbeğisi» tayin ettiği *Dulkadırlu/Beytoğlu Şahkulu Sultan* tarafından 1587-1588 kışında, «*Nahçıvan-Beği*»ni basıp «şehid edüp» aldığı bu bölge, 9-10 ay sonra, Revan Beğlerbeğisinin eliyle yeniden zaptedilmiş oldu.

(344) Zarlı Ohannes, s. 556-557. Gregoryen mezhebinde yerli «*Aran/Alban*» hıristiyanları, «*Dağ-Karabağ*» denilen kesimdeki şu kalelerde, birer ocaklı beğlik halinde, 1720-1732 yıllarına değin yaşıyorlardı: *Gülistan/Talış*'ta «Begleryan», *Çaraperd*'de «İsraelyan», *Khaçın*'da «Hasan-Calalyan», *Varanda*'da «Şahnazaryan» ve *Dızak*'ta «Avanyan» (Allen, s. 185, Not 2).

(345) Şerefnâme, II. 292. B. Kütükoğlu, Şeref Han'ın bu haberlerini atlamış olduğundan, Nahçıvan'ın son olarak Osmanlılar'a geçişini de, bir türlü bulamamıştır.

Nahçıvan bölgesinin Revan Beğlerbeğiliğine bağlı Sancaklarını, H. 999 Muharrem (1590 Kasım) tarihli Revan Eyaleti defterinden öğrenebiliyoruz. Bu defterdeki şu kayıtlar, Nahçıvan'ın gönül isteği ile Osmanlılara bağlandığını gösteriyor:

«*Bitlis Hâkimi Şeref Han* dâme izzehu ile, *Makû Sancakbeği 'Ivaz* dâme izzehu, Dergâh-i-Mu'allâ'ya mektûblar gönderüp: *Nahçıvan a'yânından* (Selçuklu vezirlerinden ve Aras üzerinde kendi adı ile anılan çok güzel bir taşköprü yaptırmış olan) *Emîr Ziyâ'ülmülk Evlâdı*'ndan *Mevlânâ Mehmed* zîde kadrehu içün, bundan akdem (1586 da) cemî' tevâbi' vü levâhıkı ile Kızılbaş-i bed-ma'âşdan rûgerdân olup; gelüp *Urut-Kal'ası*'nda tahassun edüp, Kızılbaş ile niçe def'a muhârebe ve mukaatele eyledüğünden mâ'ada, Kızılbaş Ümerâsı'ndan *Kapan Hâkimi*, üzerine gelüp kal'a almak kasdine hücûm eyledüklerinde, mûmâ-ileyh hüsn-i tedârükle *Kal'a*'yı hıfzedüp, uğur-i Hümâyûnda envâ'-i hidmeti ve yoldaşlığı zuhûra gelmişdür, deyü elinde olan Selâtîn-i-Mâziyye temessükâtı mûcebince, ecdâdı evkaafından bercech-i tevliyyet tasarrufunda olan *Nahçıvan*'a tâbi' *Cahrık* ve *Kırvak* nâm karyelerüne ve *Türküt* nâm mezre'alarına, üslûb-i sâbık üzere mutasarrıf olup, âherden dahl-olunmamak bâbında Emr-i-Şerîf verilmek ricâsına 'arzedüp», *Mevlânâ Mehmed* de, elindeki vakıfnâmeler ve a'yân ile eşrâftan alınan mahzarlar ile *İstanbul*'a gidip; «inâyet ricâ etmeğin, *Vilâyet-i mezbûre tahrîr oluncaya değin*», bu ataları vakfından istifadesi hususunda, «*Revan ve Nahçıvan Beğlerbeğisi*'ne hitâben», 995 evâil-i Cumâdelûlâ (9-18 Nisan 1587) «târihli elinde Emr-i-Şerîf olup, *Vilâyet-i Nahçıvan* müceddeden tahrîr olundukda», buraya kaydedildi(346).

Yine bu defterde, yerli halkının isteğiyle *Nahçıvan*'ın 1588 sonlarında fethedildiğini ima eden, şu kayit vardır: «*Erzurum ve Revan Beğlerbeğisi Khızır ve Hasan* dâme ikbâlehümâ ve *Nahçıvan Kaadîsi Mevlânâ Cennetî* zîde fadlehu ile mektûblar gönderüp: *Nefs-i Nahçıvan ahâlîsi*, Kızılbaş'dan rûgerdân olup, Âstâne-i-Sa'âdete itâ'at ü inkıyâd etdüklerinden, *Nahçıvan Kal'ası* binâsında herbiri hidmet edüp ve ekseri evlerin yıkup Kal'a mühimmâtına sarf-etmeğin; hidmetleri mukaabelesinde, Vilâyet-i Nahçıvan tahrîr oluncaya değin, zirâ'atlerinden sümün(1/8) alınmak ferman olunup», ağır geldiğinden, «*Akkoyunlu Pâdişâhları* zamânlarından berü şehir halkının zirâ'atleründen 'uşr alınageldüğüne ellerinde temessükleri dahı olmağın», sekizdebir yerine

(346) Başbakanlık Arşivi-Tapu, Sayı 633, y. 62b, 70b mükerrer.

ondabir alınmak üzere, «Defter-i Cedîde kayd-eyliyesün deyü, *Serdâr Ferhâd Paşa*» tarafından evâil-i Receb 997 (16-25 Mayıs 1589) «târihli Emr-i-Şerîf-i 'Âlî-şân vârid olmağın», bu deftere yazıldı(347).

1590 yılı Revan Eyâleti Defterinde, buraya bağlı Nahçıvan bölgesi Kazâ ve Nâhiyeleri, şöyle gösterilmiştir:

1. *Nahçıvan Kazâsı* (y. 48b-78b): 1. Nahçıvan, 2. «Mevâzi'-i-Khatun», 3. Arslanlu-Mülkü, 4. Karabağ (Nahçıvan-Karabağı), 5. Dereşam (Dede-Korkut Kitabında da, geçen, eski «Dere-i Şanb») 6. Dereşâhbûz, 7. Bâzâr-Çayı Nâhiyelerine ayrılır;

2. *Şarur Kazâsı* (y. 71b-89b, 162b-183a): 1. Şarur (Şerür,Şeril de denir), 2. Zar, 3. Zibil, 4. Alınca (Dede-Korkut Kitabı'ndaki «Alınca-Kal'ası», eski «Erençak» ve «Alıncak»), 5. Sisyân Nâhiyeleri;

3. *Ordubad Kazâsı* (y. 184b-197b): 1. Ordubad, 2. Culha (54 mahalleli ve çok geniş bağlı-bahçeli), 3. Azâd-Ceyrân, 4. Şorlut, 5. Norküt Nâhiyeleriyle.

———o———

D) Şâh Abbâs'ın dileği ile, 12 yıllık savaşlara son verdiren 1590 İstanbul Barışı'nın imzalanması; Osmanlılar'ın 1451-1590 arasında Kafkası-Elleri Fetihlerine toplu bir bakış.

Ferhad Paşa'nın ikinci Serdarlığında 1586 yazında *Tebriz*'e yardımcı ve hazine ile zahire götürdüğü sırada, *Şâh Khudâbende* ve Veliahd *Hamze-Mîrzâ* ile başlayan mektuplaşma ve Elçiler gönderilmesi sırasında kararlaştırılan barış şartları arasında, Hamze-Mîrzâ'nın oğlu Hayder-Mîrzâ'nın, rehine olarak İstanbul'a gönderilmesi de vardı. Yiğitliğinden «*Koç-Kapan*» da denilen Veliahd *Hamze-Mîrzâ*'nın,4/5 Aralık 1586 da Gence önünde öldürülmesi üzerine çıkan karışıklıklardan faydalanan *I. Şâh-Abbas*, 1587 baharında yeni *Veliahd Ebûtâlib-Mîrzâ*'yı da bertaraf ederek(348), *Kazvin*'e gelip Haziranda (995 Receb Evâili/7-16 Haziran 1587) tahta geçince, barış taraflısı Beğleri öldür-

(347) Ayni defter, y. 57b. «*Nakcıvan:* ekseri binâları tuğladan, hâsılı galle ve penbe ve üzüm ve meyve; ve halkı sefîd-çehre olup, *Alıncak Kal'ası* ve *Ma'ber-i-Kapan* buna tâbi'dir» (Coğrafyay-i Kebîr Tercümesi, y. 168b). Halkı Şâfi'îdir ('Âşıki, y. 262b). Evliya Çelebi de (II. 237), Nahçıvan «halkı Şâfi'îlerdir», diyor.

(348) Âlem-Ârâ, s. 252-254; Gencîne, y. 20b-21b, 42b; Selâniki, s. 213, 225-226; Şerefnâme, II. 279-284.

meye başlamış ve barışı kabul etmemişti(349). Bunun üzerine, ertesi yıl 1588 *Gence/Karabağ Vilâyeti*'nin Osmanlılar tarafından, Serdar Ferhad Paşa ordusu ve *Nahçıvan* bölgesinin de, Revan Beğlerbeğisi Hızır Paşa çerisi eliyle fethedildiğini görmüştük.

Ferhad Paşa Gence üzerine yürümeden önce, *Herat*'ı kuşatmış olan *Özbek Pâdişahı Abdullah Han*, 9 ay 21 gün sonra 17 Mart 1588 de bu büyük merkezi zaptederek yağma ve kırgına uğrattıktan sonra, *Meşhed* şehri üzerine yürüyerek kuşatmış ve çevresini yıkıp yakarak yağmaya koyulmuştu. Bunun üzerine Irak ordusunu toplayan *I. Şâh Abbâs*, 12 Mayıs 1588 de *Kazvin*'den çıkarak *Horasan*'a doğru Özbekler'le savaşa gitmişti. Gerek Özbekler'in *Herat*'ta sağlamca yerleşmesi ve çerilerinin çokluğu, gerekse Osmanlılar'ın *Hemedan* ile *Karabağ*'a yürüdükleri haberinin kendi çerisi arasında yayılınca, evleri buralarda olanların çoluk-çocuklarının yanına dönmek istemeleri, 1588 yazı sonunda I. Abbâs'ın *Herta*'a gitmekten vazgeçip, Osmanlılarla anlaşmak üzere, *Kazvin*'e dönmesine sebep oldu. 1586 da Serdar Ferhad Paşa'nın Gence'ye gönderdiği *Çaşnigirbaşı Veli Ağa*, Şâh Khudâbende ile 1587 başlarında *Kazvin*'e gelmiş ve Şâh Abbâs'ın Başveziri *Ustacalu Mürşidkulu Han* ile barış şartlarını, Hayder-Mîrzâ'nın rehine götürülmesi hususlarını görüşmüştü(350). Bu sefer Horasan'dan geri dönüp 1588-1589 kışını Kazvin'de geçiren Şâh Abbâs, geçen yıl *Lûristan*, *Nihavend* ve *Hemeden* ile *Gence,Karabağ*, *Nahçıvan* bölgelerinin Osmanlılar tarafından alınarak, yeni yapılan kalelerine toplar ve Yeniçeriler yerleştirildiğini de görünce, karışıklıklar içindeki İran orduları ile, doğuda Özbek ve batıda Osmanlılar'ın aldığı yerleri kurtarmak şöyle dursun, yeni yeni ülkelerin de elden çıkmasına fırsat vermemek için, önce Osmanlılar ile barış yapılmasını öğütleyen Kızılbaş Beğlerinin sözünü tutmaya mecbur kaldı. Nisan 1589 sonlarında Özbekler *Abdülmümin Han* başbuğluğunda *Meşhed* şehrini yeniden kuşatmış, ve dört ay sonra elegeçirerek, bütün halkını kırmışlardı(351).

Bu sırada *Yezd*, *Şiraz* ve *Kûhigîlûye* gibi içerilerdeki İran ülkeleri Hâkimlerinin, başlarınabuyruk davranışları ve başkent *Kazvin*'i tanı-

(349) Şerefnâme, II. 286-287; Selâniki, s. 236 (Şâh Abbas, Osmanlı eşkiya ve Kızılbaşları'ndan bile adam toplayıp, «ikaaz-i fiten etmek üzere cem'iyyetdedür» diye haber alındığı da bildiriliyor); Âlem-Ârâ, s. 245-247, 249-255m. B. Kütükoğlu (s. 185-186, 189-190, Not 138-139, 142, 158, 160), bu uğurdaki Mühimme kayitlerinin sayı ve tarihlerini anmıştır.

(350) Şerefnâme, II. 287-291; Âlem-Ârâ, s. 256-270m.

(351) Âlem-Ârâ, s. 271-273m; Şerefnâme, II. 292.

mamaları devam ediyordu. I. Tahmasb'ın ölümünden beri onbeş yıldır, bunlar, «istiklâl bayrağını kaldırıp, kimseyi tanımak istemiyorlardı»(352). 1587 sonlarında *Kahkaha* (Alamut) *Hâkimi Mehmed Sultan* da Osmanlılar'a sığınmış ve kendisine, «*Erdebil Beğlerbeğiliği*» verilip, Serdar *Ferhad Paşa* Gence'ye yürüyeceği sırada, *Tebriz Muhâfızı Cafer Paşa* ile işbirliği edip, «rehnümâ olup», *Erdebil Vilâyeti*'nin fethine yardımcı olması, 21 Şubat 1588 de yazılan hükümle bildirildiği gibi; «oğluna ve karındaşına Sancak ve iki nefer yarar âdemlerine, hidmetleri mukaabelesinde, birer Sancak ve *Temür*'e (Erdebil) *Defterdârlığı* ve *Hoca-'Attâr*'a Defterdârlık; bunlardan mâ'ada», Mehmed Sultan'ın gönderdiği «defterde mestûr olduğu üzere, Müteferrika ve Çavuşluk ve Ze'âmet ve Gedük tevcih olunup», Cafer Paşa ile birlikte davranması için kendisine, 1 murassa' kılıç ile 1 hil'at de gönderilmişti(353). Böylece, sınırdakilerden başka, içerideki Kızılbaş Beğlerinin de Osmanlı hizmetine girmeleri, Şah Abbâs'ın, bir ân önce barış şartlarına uyarak, *Erzurum*'da bekliyen *Serdar Ferhad Paşa* ordusunun 1589 sefer mevsiminde İran'ın geri kalan kesimlerine ve Kazvin'e yürümemelerini temine çalışmasına sebep oldu. Hamze-Mîrza'nın Veziri *Şirazlı Mîrzâ-Lûtfullâh*, «Vezîr-i-A'zam ve İ'timâdü'd-Devle» tayin edildi(353a).

İkı yıldır Kazvin'de bekleyen Serdar Ferhad Paşa'nın Elçisi *Veli Ağa* ile Şâh Abbâs'ın vezirleri arasında, barış şartları görüşüldü. Sonunda: Şâh'ın ölen kardeşi *Koç-Kapan Hamze-Mîrzâ*'nın dokuz yaşlarındaki oğlu *Hayder-Mîrzâ*'nın, 1586 da kararlaştırıldığı gibi, barış rehinesi olarak *İstanbul*'a gönderilmesi; Şehzâdeyi götürecek Elçi hey'etinin reisliğine, Ustacalu boyunun Çavuşlu oymağından *Erdebil Hâkimi Mehdikulu Han* ve çocuğun «Atabeği yerinde olan *Şâhkulu/Şahımkulu Khalife*», *Alikulu Alican Sultan* ve başka *Mehdikulu Sultan*, Şehzâde'nin Hekimi *Tabib Ebûtâlib* ile 600 Korçu (Silâhdâr) «ve yarar âdemleri ile», *Kazvin*'den yolaçıkarılmak üzere, hazırlık görüldü(354). Bu arada

(352) Âlem-Ârâ, s. 273m; Şerefnâme, II. 293.

(353) Mühimme, LXIII. 60 (23 Rebi'ülevvel 996) «Kahkaha Hâkimi olup, *Erdebil Beğlerbeğiliği* 'inâyet olunan Mehmed Sultan»a hüküm. B. Kütükoğlu, bu Hukmü görmemiştir.

(353a) Âlem-Ârâ, s. 273 m, 765.

(354) Gencine, y. 46a-47b; Münşeâtüsselâtin, II. 251; Âlem-Ârâ, s. 273m. Türkman İskender Beğ (Âlem-Ârâ, s. 273m) ile Şeref Han'ın (II. 293), Şehzâde ile Elçi'nin Kazvin'den gönderilmesini, H. 988 (1589 Kasım 10 da başlar) yılında göstermeleri, yanlıştır. En geç, 997 Eylülü başlarındadır. 23 Kasım 1588 de Rumelideki Budun, Bosna ve Temeşvar Beğlerbeğileri'ne yazılan ve kalelerde şenlik-

Şâh Abbas, Elçi heyetiyle Şehzâde İstanbul'a varmadan, *Hemedan* ile *Gence/Karabağ*'ı geri alarak, 1588 de Tebriz fethinden sonra Osmanlılar ile Hamze-Mîrzâ'nın kararlaştırdığı toprakların dışındaki yeni alınan yerleri olsun, İran'da bırakmayı gözetti. Şâh, «*Hemedan Vilâyeti Hâkimliği*»ni *Ereşlü* oymağından *Tahmasbkulu Sultan*'a vererek, *Bayat* boybeğleri ile birtakım çeriyi, «Hemedan'ı kurtarmağa » ve Bağdad Beğlerbeğisi Çığaloğlu Yusuf Sinan Paşa'nın, yeni yaptırıp top koydurduğu *Nihavend Kalesi*'ni yıkmaya gönderdiyse de; Bağdad Paşası bunları bozarak, Nihavend'i daha çok tahkim etti(355). Bunun gibi, eski *Karabağ Beğlerbeğisi Kaçarlu Ziyâdoğlu Mehmed Han*, «*Karabağ Terekemeleri ve Oymakları*» (Otuzikilü) *Kaçar* Uluslar ile *Kazaklar*, *Şemseddinlü* (Şemşedinlü) ve *Karamanlu* boyları ile, *Gence Kalesi*'ni yıkmaya ve Karabağ Ülkesini geri almaya gönderildi. *Arasbâr*'dan Aras'ı aşıp Karabağ'a giren *Ziyâdoğlu* çerisi *Gence* üzerine varıp, istihkâm yaptıkları sırada, işi duyan Tebriz Muhafızı *Cafer Paşa*'nın Şâh'a Elçi gönderip, «barış görüşmeleri yapıldığı zamanda» böyle bir yolsuzluğa girişilmesinin, barışın temellerini sarsacağını bildirmesi üzerine, Şâh, Ziyadkhanoğlu'na ve Kaçar Beğleri ile öteki Gence kuşatıcılarına, fermanlar göndererek, geri çekilmelerini bildirdi(356).

Bu sırada, İran Elçi Hey'eti ile rehinesi, Kazvin'den *Erdebil*'eg elmiş olup, Çaşnigir Veli Ağa ile giden *Bayram Çavuş*, «Şâh Abbâs'ın Eşikağası *Alikhan Beğ*» ile, Şehzâde ve barış heyetinin gelmekte olduğunu bildirmek üzere, önceden *Erzurum*'a gönderilmiştir. Hey'etin gelmesi beklenirken, Osmanlı hizmetine giren eski Kızılbaşlardan Gence

ler yapılmasını buyuran Hükümde, şöyle deniyordu: «*Vilâyet-i 'Acem*'ün feth ü teskhîri husûsuna» varan Osmanlı çerileri: *Tiflis*, *Tumanıs*, *Loru*, *Revan*, *Tebriz* ile *Gence* ve başkaca kaleler ile çevrelerini almış ve buralarda azim kaleler yaparak yerleşmiştir. Bu yıl, *Ferhad Paşa* serdarlığındaki ordumuz, «*Aras-Suyu* demekle ma'rûf su üzerine erişüp», *Kızılbaşları* ağır bozguna uğratmıştır. Ferhad Paşa, bu cenkten sonra *Gence Kalesi* «üzerine geldükde, *Şâh*-i gümrâh âgâh olup, şimdiye değin etdükleri ta'allül ü ta'annüdde nedâmet çeküp, Âstâne-i Devlet-âşiyânuma itâ'at ü inkıyâda mâni' olan *Vezîr-i-A'zam*'ı *Mürşidkulu* nâm lâ'îni katl-eyleyüp; dahı minba'de Dûdmân-i-Devlet-i Kaahire'müze 'ubûdiyyeti, sernâme-i devlet ve pîrâye-i 'izzet etmeğin, *Karındaşı-oğlu*'nu rehin tarîkile Dergâh-i-'Azamet-penâhuma gönderüp itâ'atde sâbit-kadem ve inkıyâdda râsıkh-dem olmak üzere mektûbları gelüp; Vezîr-i müşârün-ileyh (Ferhâd Paşa) dakhı asker-i Hümâyûnumla serhadde gelüp çıkduğu, khaberi geldi... (Kalelerde şenlikler yapılsın)» (Mühimme, LXIV. 490/4 Muharrem 997).

(355) Âlem-Ârâ, s. 273-274m. B. Kütükoğlu, Safîlilerin bu Nihavend'i kurtarma teşebbüsü haberlerini atlamıştır.

(356) Âlem-Ârâ, s. 278-279.

Beğlerbeğiliği'ne tayin edilen *Khelbi'ali Han*, «Ulusât'dan cem'»ettiği çeri ile, Loru Beğlerbeğisi *Kazak Nazar Paşa*'yı ansızın basarak tutsak alıp, Şâh'a götürdüğü ve Şâh'ın da «*Gence ve Berda'* üstüne» geldiği haberini alan *Serdar Ferhad Paşa*, Erzurum'dan *Hasankalesi*'ne vardı ve Erzurum'a yakın Beğlerbeğileri, acele çerileriyle yetişmeleri için çağırdı. Az sonra *Hasankalesi*'nde birçok asker toplandığı sırada, Şâh'ın Karabağ'a gelmediği ve Gence'yi kuşatanların da dağıldığı haberi alınınca, *Erzurum Beğlerbeğisi Hasan Paşa* başbuğluğunda bir çeri kolu, *Gence*'ye gönderilmiş iken, *Şehzâde Hayder*'in *Kağızman*'a gelip konakladığı haberi alınarak, karşılama hazırlığı görüldü. 14 Ekim 1589 Cumartesi günü *Şehzâde*, *Hasankalesi*'nde törenle karşılandı (357).

Durumu acele İstanbul'a arzeden *Ferhad Paşa*'ya, «vakt-i şiddet-i şitâ ve zamân-i germiyyet-i sermâ demeyüp, mu'accelen» İstanbul'a gelesin diye, 10 Kasım 1589 da ayni ulakla hüküm gönderilince, Elçi Hey'eti ve Şehzâde ile hemen yolaçıktı. 15 Ocak 1590 Pazartesi günü Serdar, Başvezirden başka, bütün Vezirler ve erkân tarafından İstanbul'da karşılandı (358). 28 Ocak günü Pendik'ten törenle karşılanıp *Üsküdar*'a getirilen barış rehinesi İran Şehzâdesi, o gün seyre çıkan halkın kalabalığından, ancak yatsı vakti, Pertevpaşa Sarayına kondurulabildi (359). Ertesi 29 Ocak 1590 Pazartesi günü III. Sultan Murad, Şehzâde ve Elçi Hey'eti'ni Huzura kabul edince, *Elçi Mehdikulu Khan*, Şâh'ın barış dileğinde bulunan nâmesini sunduktan sonra, «ağız cevâbı» olarak da: «Şâh Abbâs mukhlisleri,... ricâ ederler ki, kuvvet-i kaahire-i Khusrevânelerile *bu âna dek zabt ü kabz etdükleri milk-i mevrûsumuz ki dâkhil-i Dârü'l-Khilâfet-i Kübrâ olmuşdur, Hak-Sübhânehu ve Te'âlâ Hazreti mübârek eyleye*», deyince (360), Osmanlıların «*atları ayağı basduğu yerlerden aslâ bir vechile ferâgat etmek kaaidemiz değildir*» (361), yolundaki şartlarına uyulduğu için, barış müzakeresine devam edilmesine izin verildi. Sonunda, Elçi «Hâkim-i Erdebil *Mehdîkulu Khan*», «*Şâhımkulu Khalîfe*», «*Mehdîkulu Sultân*», «*'Alicân*» (Alikulu) ve «*Tabîb Ebûtâlib*»in, «ittifâk-ı tav'ı ile khatem etdükleri vesîka» ile, Osmanlı Ülkesine katılan «hudûd, 'arzen ve tûlen her mahalle ki dilîrân-i Rûm (Osmanlı) vaz'-i

(357) Gencine, y. 47b-48b; Selâniki, s. 259-260.

(358) Gencine, y. 50b-51b; Selâniki, s. 261-262.

(359) Selâniki, s. 262.

(360) Selâniki, s. 262-263; Gencine, y. 52b.

(361) Mesela, Mühimme, LIII. 717 (1 Safer 993/2 Şubat 1585) «Vilâyet-i Şirvan A'yânı'na ve Ahâlsi'ne Hüküm.»

yed-i-tûlâ etmişler», oraların İran tarafından Osmanlılar'a bırakılması kabul edildi. Bunun üzerine, Pâdişah Hocası Hoca-Sa'düddin Efendi «inşâsı» ile, III. Murad adına 21 Mart 1590 Çarşamba Nevruz günü Şâh Abbâs'a hitapla yazılıp, İran Elçisi'ne verilen ve 12 yıllık Osmanlı-Safîlî savaşlarını sona erdiren *Barış Antlaşması*'nda, başlıca şu hükümler vardı (362):

1) «*Ashâb-i Güzîn ve Eimme-i Müctehidîn*» ile, Müminler-Anası «*Sıddîka-i-Kübrâ*» Hz. 'Âişe'ye «haklarında şetm ü lâ'n ve kazf ü ta'n olunmayup», dedeniz «*Şâh Tahmâsb* (1555 Amasya Barışı'nda) takabbül ve ta'ahhüd etdüğü üzere, *teberrâ resmi* (törenle Hz. Ebûbekir, Ömer ve Osmân'a sövme) *meslûb;* ve teberrâîlerin», açıkça sövmelerinin önüne geçilip, ağızlarının tutularak, hiç kimseye «teklîf-i nefrîn ve anda (İran'da) bulunan *Ehl-i-Sünnet ve Cemâ'at*'e, sebb-i kabîh telkîn olunmaya»;

2) *H.* 998 «*Nevrûz-i fîrûzu* (21 Mart 1590) *târîhine dek*» *Osmanlı Devleti'nin tasarrufuna geçen* ve ahâlisi intıyâd ve itâat edip, Kızılbaş elinden alınarak, «*Memâlik-i-Mahrûsa'mızda olan hudûd*, 'arzen ve tûlen her mahalle ki» Osmanlı yiğitleri elkoymuşlardır, adları anılan beş kişilik Elçinin ittifakla uyarak mühürledikleri «vesika vefkınca: gerek *Tebriz ve Karacadağ ve Nevâhîsi*, ve gerek *Gence ve Karabağ ve Havâlîsi* ve gerek *Şirvan ve Levâhıkı* ve gerek *Gürcistân ve Murâfıkı* ve gerek *Nihâvend ve Mülhakaatı* ve gerek *Lûristân ve Müzâfâtı*», *Osmanlıların «tasarruflarında bâkî* ve sâir 'adâlet sermâyemiz olan emâkin dahı tasaddî vü ta'addîden amân-i vâfî üzere ola.» Kısacası, çeri gücü ile veya ahâlisi inkıyâd ederek zabtolunup, «*Kızılbaş'dan alınan mevâzi'-i karîbe ve ba'îdeye* bir cânibden» eluzatma, saldırma, yağma ve «zâbıta-i sulh ü salâh tegaafül mu'âmelesile te'âmül olunmaya»;

(362) Münşeâtüsselâtîn, II. 249-252. Bu «Nâme-i Hümâyûn»un başında, barışın bozulması ile savaş mes'uliyetinin, İran'a âit olduğu, şöyle belirtiliyordu: «Dörtyüz yıla karîbdür ki, imdâd-i İlâhî ile», *Osmanlılar* düşmanlara galibdir. Atalarımız, Tanrının lûtfuna nâil olduklarından, hepsi Gazidirler. Hilâfet sırası, bana gelmiş ve Kâfir üzerine savaşa niyet etmişken, «'Amminüz *Şâh İsmâ'îl*» tahta geçince, kötülere uyarak, barışı bozdu, halkın vebâlini üzerine aldı ve çok yaşamadı. Babanız *Khudabende*, 'Acem tahtına geçince, yeniden dostluk yollarını aradı. «Lâkin, 'asâkir-i mukhtelife ve 'aşâyir-i gayr-i mü'telifesi», anlaşma vâsıtalarını bozup kaldırdılar ve aykırılık gösterdiler. Babanız'da, bunlara engel olmaya kudreti «ve zabt ü rabtlarına cür'eti olmaduğu cihetden, izhâr-i temerrüd eden Oymaklara uymak lâzımgelüp», oturdukları yerler ülkemize katıldığından; fethedilen yurtlarını savaşla geri almaya kudretleri yokken ve çekilip giderek ıraktan bakarken, *Siz* tahta geçtiniz ve sulh yapısını kurmaya niyetlendiniz. «Ve '*Amm* ü *Peder*'inüzden sudûr eden ahvâle hüsn-i i'tizâr içün», pek güzel bir mektûb ile *Hayder-Mîrzâ* «terbiye-i müstahsenemüz ile serbülend olmağ-içün gönderilüp, edây-i resm-i risâlet içün», adları anılan dört kişiyi gönderdiniz. Mektubunuzda, «cümle-i enâma celb-i râhat ve cezb-i refâhiyyet sebebile müsâlemet sü'âli idi. Cevâbı hüsn-i-kabûl» olundu, «şol şartla ki», denilip, maddeleri sayılır.

3) Barışın yapılmasından sonra başkaldırma, ayaklanma ve düşmanlık yüzünden kaçarak «ilticâ edenlere», sığınak ve kurtuluş yeri verilmeye; «ve khabâset ile hâris olanlara, sıyânet olunmaya»;

4) «*Bu üslûb-i meslûbü'n-nakz üzere*» *sınırları kesmek için*, Osmanlılar tarafından Revan Beğlerbeğisi *Khızır Paşa* ve Dergâh-i-'Âlî Müteferrikalarından *Hüseyin* tayin olunup, İran Elçileri de, Pâdişâh'ın in'âmları ile, izin alıp döndüler.

Böylece, 1555 Amasya Barışı'ndan sonra 1576 yılında II. Şah İsmail tarafından bozulan Osmanlı-İran Sulhu, 1578 de Lala-Mustafa Paşa'nın Serdarlığı ile başlayıp, 1590 Ocak ayında Serdar Ferhad Paşa'nın İstanbul'a getirdiği sulh rehinesi Safîlî Şehzâdesinin rehine alınmasıyla, 12 yıllık savaşlar, tam bir Osmanlı galibiyetiyle sonuçlanmış ve III. Murad'ın isteğine göre dikte ettirilen yukarıdaki şartlarla yapılan 21 Mart 1590 Muahedesiyle, şimdiki bütün *Kafkas-Elleri* de, hiçbir sınır ihtilâfı olmadan, Osmanlılar'da kalmıştır (363).

1590 *İstanbul Barışı* arkasından, *Özbekler*'in İran'dan aldığı yerlerin de, Osmanlılar ile birlikte davranış gösteren bu Sünnîler elinde kalmasının ayrıca kabul ettirildiği; ve buna karşılık, Özbekler'in artık İran'a dokunmaktan vazgeçirildiği, anlaşılıyor. H. 999 başlarında (1590 sonbaharında) *Özbekli Abdullah Han*, Semnân-Kirman çizgisi doğusunda kalan: *Sistân, Kara, Hezâre, Gilekî, Nişabur, Sebzevar, Esferayin, Muhavvelât, Tun, Cunâbâd, Kayın* ve *Tabes* gibi bugünkü Afganistan batısında ve İran-Horasanı kesimindeki yerleri fetheylemiş; *Şâh Abbas* ise, ancak *Yezd*'e kadar gelip geri dönmüş ve Erdebil ziyaretinden sonra Kazvin'e gelmişti (364). 1591 yazında *Bastam* ile *Damgan*'ı da alan Özbeklerin İstanbul'a gelen Elçisi ile gönderildiği anlaşılan, «*Özbek Khanı tarafına Serdar Ferhâd Paşa* (1 Ağustos 1591 - 4 Nisan

(363) Her iki taraftan esirlerin serbest bırakılması ile, *Tebriz* ve *Nihavend*'de sınır kesilmesi hakkındaki hüküm ve haberlere, B. Kütükoğlu (s. 196-198), işaret etmiştir.

(364) Şerefnâme, II. 294-295; Âlem-Ârâ, s. 277-278, 298-303.

1592 arasındaki ilk Sadâreti sırasında) *tarafından yazılan mektûb*»da, artık İran'a dokunulmaması gereği, şöyle bildiriliyordu (365):

«Khakan-ı Mu'azzam ve Khan-ı A'zam *Abdullâh Khan*», Elçiniz *Hâfız Khatayî*'nin getirdiği Mektubunuzu, Pâdişah aldı. Önceleri Pâdişah'ın gönderdiği mektuba göre, «Ehl-i-Fesâd ve Zümre-i Rafz ü İlhâd'un» kökünü kesmeye koyuldunuz. *Herat* şehri ile, «Vilâyet-i *Bastâm* ve *Damgan* nâm kasabalar dahı fetholunup, taa *Kazvin*'e nüzûlleri mukarrer» olduğunu bildirdi. Beriden ise, İran'dan çok yerler alınıp, yağmalandı. Fakat, *Şâh Abbâs*, «'âkıbet-endîşlik edüp, izhâr-i 'ubûdiyyetle, Karındaşıoğlu *Hayder-Mîrzâ*'yı» İstanbul'a gönderdi. «Re'âyâ vü berâyâ râhatı içün, 'ahd ü amân» verilmiştir. «Mâdâm ki ol cânib, cådde-i itâ'atden 'udûl ü inhirâf göstermeye, Sa'âdetlü Pâdişâh-i Cihân-penâh Hazretleri cânibünden dahı, şerâyit-i 'ahd ü amâna ri'âyet olunur.»

«Ve cânib-i Sa'âdet-Meâbınuz savbına dahı bir nâşâyeste vaz' u hareket zâhir olmayup, kuvvet-i kaahire ve savlet-i bâhire ile *feth-etdiğünüz vilâyetler, kemâkân elinüzde durmak üzere*; Cenâb-i Sa'âdet-Nısâbınuzdan, *sâyir yerlerine tacâvüz olunmayup, kanâ'at oluna*. Eger alınan vilâyetlerine gerü dakhl ü tecâvüz edüp, üzerlerine asker gönderürse, Sa'âdetlü Pâdişâh-i rub'-i meskûn ile mün'akıd olan müvâlât ü musâfâtınuz, Sedd-i-Sedîd-i-İskender gibi sâbit ü üstüvâr olduğu, mahall-i iştibâh değüldür. *Size mukhâlefet eden, bu cânibe dakhı 'adem-i itâ'at etmiş olur.*»

* * *

Bugünkü *Kafkas-Elleri bölgesi*'nde, 1451-1590 arasındaki Osmanlı fetihleri özetini, yıl ve bölge üzerine, şöyle sıralayabiliriz:

I. 1451 ve 1454 te zaptedilen *Apkaz-Eli* ve merkezi *Sokum*, verimsiz toprağı ve az sayıdaki vahşî ahalisi yüzünden, 125 yıl idarî düzen kurulmadan, boybeğleri elinde bırakılmış; Abaza korsanları'nın Faş ve Çoruk ağızlarına değin arasıra kıyıları yağmalarına karşılık, 1578 de kurulan *Sokum Beğlerbeğliği* ile burası, sıkı bir itaat altına alınmış; sonradan, geliri az olduğundan mülkî idaresi kaldırılarak, eskisi gibi bir köle ve karavaş(câriye) bölgesi olarak, kendi haline bırakılmıştır.

(365) Münşeâtüsselâtîn, II. 239-24.

II. Apkaz-Eli ile birlikte 1454 te fethedilen *Dadyan/Megrel* (Mingrel) *Gürcü bölgesi* de, sıtmalık ve verimsiz olduğundan, «*Dadyan*» denilen kendi Ortodoks Melikleri idaresinde bırakılıp, harâca bağlanmıştı. 1579 da yapılan *Faş Kalesi* ve o yıl kurulan *Faş-Kaptanlığı* ile, bütün Megrel ve Apkaz kıyıları sıkı inzibat altına alınarak, Karadeniz'in doğugüney kıyıları ve Faş (Riyon) ırmağı boyları kontrol edilmiştir.

III. Kırım Hanlığı'nın 1475 te İstanbul'a bağlanması ile, eski Altınordanın vârisi sayılıp, «*Altı-Su Boyu*» arasından sayılan Kafkas sıradağları kuzeyindeki *Terek* ile *Kuban* ırmakları boylarının da hâkimi olarak: a) *Çerkes urukları*, b) hepsi İslâm olan *Dağıstan Beğleri* ve c) *Nogay Ulusu*'nun metbuu olan Kırım Hanları dolayısı ile, anılan *Kafkaslar kuzeyindeki her üç bölge* de, 1475 ten beri Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş sayılırdı. Bu yüzden, *Çerkesler, Dağıstanlılar* ve *Nogaylar*, 1578-1583 arasında altı yıl boyunca, kendi atlıları ile Kırım ordusu yanında veya Osmanlı Serdarı emrinde, Şirvan savaşlarına, Karabağ akınlarına katılmışlardır. 1475 te Cevizliler'den fethedilen *Azak şehri* ile Azak Denizi doğusundaki küçük iskeleler ise, önce «*Kazâ*» ve sonra «*Sancak*» halinde Kırım'daki Kefe'ye bağlanıp, bol gümrük geliri ve İstanbul'u besliyen Novay/Nogay sadeyağları, ve etlik sürüleri ile, çok zengin bir bölge olmuştur.

IV. Fâtih'in son yıllarında 1479 da *Anapa, Taman* ve *Koba* iskeleleri de feth edilerek, buralardaki *Karadeniz-Çerkesleri*, önce Kazâ ve sonra Sancak yapılan *Taman*'a bağlanmıştır. «Tatar'la leyl ü nehâr 'adâvet» eden bu yarı vahşî *Kıyı-Çerkesleri*'ni Osmanlı zaptına sokan «Kocaeli (İzmit) Beği» *Cezerli Kasım Paşa*'nın, «*Daman*'da bir Mescid ve *Tarkhan* (Temrük) yanında bir Cum'a-Mescidi» yaptırmasıyla, İslâm dini de bölgeye yayılmaya başlamış oldu. Herbiri kendi boy veya oymağına hükmeden yoksulca Çerkes Beğleri, birer «dirlik» sahibi olarak, Taman Sancakbeğleri'nin emriyle, Osmanlılar'ın Şirvan Seferlerine de hizmet etmişlerdir.

V. Ayni 1479 yılında, Akkoyunlular'dan yüzçevirip Osmanlılar'a itaat eden bir Kıpçaklı Ortodoks Atabekli idaresindeki *Borçka ve Aşağı-Acara* kesimini içerisine alan *Madzahalêt* bölgesi, önce Tırabuzon Sancağı'nda ve sonra Erzurum Beğlerbeğisi'ne tâbi Ocaklı-Beğleri'nin idaresinde kalmış; Atabekli Lağveş-Ahmed Beğ'in âsi iken bozması üzerine, 1584 te kalesi yapılıp, XVI. Yüzyıl sonlarında «*Maçakhêl Sancağı*» adıyla, Çıldır (Ahıska) Eyaleti'ne bağlanmıştır.

VI. Tırabuzon Sancakbeği *Şehzâde Yavuz Selim*, 1501 de, Akkoyunlular'ın yerine geçen Safîler'e kaptırmamak için Erzincan ile Bayburt bölgelerini alırken, Çoruk-Yukarı Kür boylarındaki *Atabekli Mirzâ-Çabuk Beğ*'i kendisine tâbi kılıp, 1509 da onun kılavuzluğu ile: a) Çoruk-Faş suları ağzı arasındaki *Güryel* (Gurya) Ülkesi ile, «*Başaçuk/Açıkbaş*» denilen ve merkezi *Kutayıs* olan Bagratlılar'ın *İmeret Kırallığı*'nı da, büyük bir sefer sonunda itaat ettirip, harâca bağlamıştır. 26 yıl Tırabuzon Sancağı'na ve 1535 ten sonra da Erzurum Beğlerbeğiliği'ne yıllık haracını ödeyen *Güryel-Melik* ile *Başaçuk-Melik* unvanlı Ortodoks Gürcü kıralları idaresindeki bu iki ülke, 1555 Amasya Barışı'ndan sonra da Osmanlılara bağlı kalmıştır. b) «*Doğu-Gürcistan*» sayılan *Tiflis/Kartli* ve *Kakhet Bagratlı Kırallıkları* da, 1514 Çaldıran Zaferi üzerine Yavuz tarafından Osmanlılara tâbi kılınmışken, onun ölümünden sonra 1521 de Safîliler'e bağlanmıştır. c) I. Selim 1514 Tebriz dönüşünde Eylülde, *Nahçıvan* ve *Revan*'ı yağmalatmış ve *Talın*'ı kırdırmıştı.

VII. Kanunî Sultan Süleyman çağında: a) 1534 teki ilk İran-Seferi sırasında *Şirvanşah II. Sultan Halil* (1524-1535) Osmanlılar'a tâbi olmuş; b) Serdar Makbul İbrahim Paşa Tebriz'i işgal ettiği sırada (Temmuz 1534) *Nahçıvan Sancağı* itaat edip, Tekelü Veli Beğ'e, c) *Çukur-Sa'ad* (Revan), Talışlu Hamze Sultan'a ve *Gümrü Sancağı Şeyhî Beğ'e*, *Alınca-Kal'ası* başka birisine verilmişken ve 1534 kışına girilirken, Tebriz'in boşaltılması üzerine bu üç yer elden çıktı. Yalnız, *Kars* ve Pasın merkezi *Avnik* Osmanlılar'da kaldı. ç) Osmanlı tâbii *Başaçuk/İmeret Kıralı Bagratlı II. Bagrat* (1510-1565), Şah Tahmasb'a tâbi olan Yukrı Kür-Çoruk boyu'ndaki *Atabek-Yurdu*'nu 1535 te işgal ederek, onbir yıl hâkim olmuş; 1546 kışına girilirken Şah Tahmasb, «Akşehir» (Ahılkelek)e gelip, Ocak 1547 de dönünce, «*Başaçuk*» *Melik* (II. Bagrat) de ona itaat ederek, ülkesini istilâdan kurtarmıştı. d) 1538 de *Şirvan*'ı işgal ederek Şirvanşah Şahrukh'u öldüren Şah Tahmasb, kardeşi Alkas-Mirzâ'yı buraya Vâli tayin etmiş; sonra onun isyanı üzerine, 1547 de Şirvan'ı yeniden işgal ederken, Dağıstan'da «*Kaytak Sultan'ali Beğ* ile *Kubâd*»ı itaat ettirip, böylece Kırım/Osmanlı tâbi'lerine de, bu yönde hâkimiyetini tanıtmıştı. Çocukken Kaytaklar içine kaçarak saklanan ve delikanlı olunca, Dağıstan'dan birkaç defa *Şirvan* üzerine varıp Alkas-Mirzâ ile vuruşarak bozulup geri dönen II. Sultan Halil oğlu *Burhan'ali Sultan*, Dağıstan-Kefe yoluyla İstanbul'a gelip, 1544'te Kanunî'den aldığı yardımla Kefe-Dağıstan yolu ile Şirvan'a girerek, bir daha Alkas-Mirzâ ile vuruşmaya

güvenemeden geri dönmüş olup, «sâlyâne ve arpalıklar» alarak Osmanlı hizmetinde fırsat kolluyordu. Kanunî, 1548 de İkinci-İran Seferi başlarken Şirvan ile Dağıstan Beğleri ve halkına yazdığı mektuplar ile, Burhanali Sultan'ı Şirvan'ı kurtarmaya gönderdi. O da, Gürcistan (İmeret) ve Kaytak üzerinden vararak, Halife'nin Nâmesi'yle başına derilen Şirvanlı Mücahidler ile, 1548 yazında *Safîli Şehzâde İsmail-Mirzâ*'yı kaçırtarak Şirvan'a hâkim oldu. *Şamakı*'ya yerleşti. 1550 yılına eceliyle ölmesine değin, böyle kaldı. e) Van Beğlerbeğisi *İskender Paşa*, 1549 güzünde, Çukur-Sa'ad Eyaleti çerisini bozarak, *Revan*'ı işgal ile yağmalayıp, «İravan-Çarşısı»nı yaktı. f) Tahmasb'a tâbi Kıpçaklı *Atabekler*'den 1549 Eylülünde Çoruk boyunda *Tortum*, *Ağçakal'a*, *Livana-Deresi* (Artvin) ve *Kâmkhıs* (Şenkaya ilçesi ve Oltu kuzeyindeki Kosor, Olur Bucakları) gibi dört sancaklık yer, son olarak *Üçüncüvezir Karaca-Ahmed Paşa* eliyle alınıp, Erzurum Eyaletine bağlandı. f) Erzurum Beğlerbeğisi *İskender Paşa*, 1551 Mayısında Atabekler'in Çoruk boyundaki son bölgesi *Ardanuç* ve *Şavşad* ile Kür başlarındaki *Göle* ve *Ardahan* bölgelerini de fetheyleyip, Erzurum'a bağladı. Atabek *II. Keyhusrev* (1545-1573), Osmanlılar'a kaptırdığı bu yerlerine karşılık, o yıl Şah Tahmasb'ın yardımıyla, eski ataları yurdundan: *Tümük*, *Akşehir/Akhılkelek*, *Aspınza*, *Akhıska* ve *Azgur*'u, mütegallibelerden kurtarıp sahiplendi. 1552 de Şah Tahmasb, Doğu-Anadolu'ya akınlar yaparken, *Atabek Keyhusrev* de, Kaçarlu Bayram Beğ ile birlikte «*Dav-Eli*»ni (Çoruk boyunu) «teskhir»e gönderildiyse de, İskender Paşa, birkaç kaleyi almış olan bu akıncı kolunu bozarak, kaçırttı. g) 1554 Nahçıvan Seferi sırasında Kanunî, Şirvanşahlar'dan *Kaasım-Mîrzâ*'yı Kefe üzerinden Dağıstan yoluyla ve bir çeri koluyla *Şirvan*'ı kurtarmaya göndermişti. *Derbend* üzerinden yürüyüp Şirvanlılar'ı başına deren Kaasım-Mîrzâ, Safîli Vâlisi *Ustacalu Abdullah Han*'ı *Tengebedişan*'da bozup, *Şamakı*'ya kaçırttı ve 40 gün *Baykurd Kalesi*'nde hazırlık gördükten sonra, *Gülistan Kalesi*'nde binden çok ölü verip bozularak, *Tabasaran*'a çekildi. ğ) Kars'tan ilerliyen Kanunî ile Osmanlı ordusu: 1554 Temmuzunda *Şüregel*, *Şarabkhane*, *Revan*, *Nahçıvan* kasaba ve şehirlerini yağmalayıp yaktı. Şah Tahmasb da bu sırada, Osmanlı ilerleyişini durdurmak için, *Gence Beğlerbeğisi Kaçarlu Şahverdi* ile bir akıncı kolunu, *Pasın*'a yağma ve tahribe göndermiş ve *Rumlu Mühürdar Şahkulu Halife*, *Oltu*'yu basarak, Sancakbeğisi *Sinan Beğ*'i tutsak götürmüş ve *Göle* ile *Ardahan*'ı da vurarak, dönmüştü. h) Oltu-Ardahan akınından dönen *Şah Tahmasb*, 1554 güzünde «*Başaçuk* (Bagratlı II. Vakhtang) *Melik*»e ait olup, Kür'e soldan karışan dereler üzerinde bulunan Doğu-Gürcistan'dan Göri/Gori topraklarından

sayılan ve 1525 ten beri İmeret'e tâbi bulunan: *Aradet-Çayı, Ali, Suram* ve *Akhaldaba* gibi dört bucağı da zaptedip, tâbii Bagratlı Göri Kıralı *I. Luvarsab*'a (1534-1558) bağışlamıştı. 1 Haziran 1555 te Amasya Barışı imzalanırken unutulan ve «*Açıkbaş Melik*»in Elçisi'nin getirdiği arzdan öğrenilen bu husus için, 3-9 Haziran 1555 te Erzurum Beğlerbeğisi Ayas Paşa'ya Hüküm yazılarak, oradan geçecek İran Elçisi'nden «*Akhaldaba, Suram, Ali* ve *Kötemi*» kalelerinin Açıkbaş'a tesliminin sağlanması bildirilmişti, ki bu iş sonradan sağlandı. Atabekli II. Keyhusrev'in dul karısı *Dedis-İmedi Debora*'nın emriyle, Atabekli Başvezir ve Nâibler âilesinden Şalıkaoğlu Otar'ın oğlu ve Şah Tasmasb'ın kaynı *Varaza Beg*, 1574 te öldürülmüştü. Bunu duyan *Şah Tahmasb*, o yıl son Kakhet Seferi'nden dönüşünde, ordusuyla gelerek, Dedis-İmedi ve oğulları elinden aldığı: *Akhılkelek, Tümük, Khırtıs, Çıldır, Akhıska, Posof* bölgelerini, ölen kaynı Varaza'nın, İslâm olan oğlu *Mahmud* (Kokola) *Khan*'a verdi.

VIII. Serdar *Lala-Mustafa Paşa* ordusunun, 9 Ağustos 1578 *Çıldır Zaferi* ile: *Posof, Akhıska, Khırtıs, Tümük, Çıldır, Akhılkelek* gibi «*Varazaoğlu Mahmud Khan Ölkesi*» ve *Koblıyan/Altunkale* ile *Azgur* gibi son Atabek-Yurdu fethedilerek, «*Çıldır* (Akhıska) *Eyaleti*» kurulmuştur.

IX. Çıldır Zaferi üzerine, 18-22 Ağustos 1578 günlerinde *Göri* (Gori) ve *Mukhran* kesmlerindeki Gürcü Beğleri itaat ederek ve 24 Ağustosta ıssız bırakılan *Tiflis* şehri Osmanlılarca fetholunarak, 1578 güzünde bütün *Kartli/Kartel Ülkesi*, «*Tiflis Eyaleti*» yapılmış. *Ferhad Paşa*'nın ikinci Serdarlığı sırasında, 1587 Eylül-Ekiminde *Göri Kalesi*'nin yapılması üzerine, Batı-Kartli bölgesi Tiflis'ten ayrılarak, «*Göri Beğlerbeğiliği*» sayılmış; böylece Kartli, iki Eyâlet olmuştur.

X. 1578 Ağustosunda fethedilen *Tiflis Eyaleti*'ne bağlı olup, «*Mosuk*» bölgesinden sayılan eski *Şamşolde* ve *Tumanıs* gibi Khıram-Çayı yukarıları, Bagratlı Simon ve ona bağlı aznavurlar ile yardımcı Borçalı-Kazaklar tarafından işgal edilmiş; «*Tumanıs-Boğazı*»ndan Tiflis'e gidip gelen Osmanlı çeri kolu, dar geçitlerde çok zarar görmüştür. Bu durum, *Ferhad Paşa*'nın ilk Serdarlığında ve 1584 yazında, boğaza hâkim yerde *Yeni-Tumanıs Kalesi*'nin yapılmasıyla sona ermiş; 1584 Ağustosunda kurulan «*Tumanıs Beğlerbeğiliği*»ne ilk defa, Semender Paşa tayin edilmiştir.

XI. Serdar Lala-Mustafa Paşa ordugâhına 1 Eylül 1578 günü, Kabur (Yura)-Çayı kıyısında gelip itaat eden Bagratlı Levend (Lewan) oğlu *Aleksandır Han* (1574-1605), ataları yurdu *Kakhet* bölgesini, 5 Eylül 1578 beratiyle «*Beğlerbeğilik* tarikile» ocaklık halinde alarak, cizyeye bağlanmıştı. 1580-1581 kışında Safîliler Şirvan'ı işgal edince, ikiyüzü davranıp, üç yıllık haracını da *Kazvin*'e ödemeğe ve kızını Veliahd Hamze-Mirzâ'ya vermeğe mecbur kalan «Levendkhan-Ölkesi» (Kakhet) Kıralı bu Aleksandır Han, Osmanlılar'ın, 1583 *Mayıs*'ındaki *Baştepe Zaferi* ile, artık Şirvan'a yerleşmesi üzerine yine, İstanbul'a tâbi olmuş; ve 1588 Gence Fethi ile de, İranlılar'dan büsbütün kurtulup, haraç ödeme ve Tiflis ile Şirvan yolunda hizmet etmede, kusur işlememiştir. III. Murad çağı fetihlerinde, Ortodoksluğa bağlı kalarak yaşayan biricik Ocaklı-Beğlerbeğilik, bu Kakhet olmuştu.

XII. Serdar Lala-Mustafa Paşa ordusunun, 9 Eylül 1578 de Kür üzerindeki *Koyungeçidi Zaferi* ile, bir gün önce alınan *Şeki*'den başlıyarak, bütün *Şirvan Ülkesi*, Sünnî yerli halkının içten gelen sevinçle Osmanlı Bayrağı altına koşmaları ve yardımcı olmaları yüzünden, kolayca fethedildi. Ekim 1578 başında yapılması biten *Ereş Kalesi, Büyük-Şirvan*'ın merkezi olarak bölgesi, «*Ereş Beğlerbeğiliği*» sayıldı; kuzeydeki *Küçük-Şirvan*'ın merkezi de Demirkapu şehri olup, «*Derbend Eyâleti*» kuruldu. 1583 *Baştepe Zaferi* ile artık İranlılar'dan kurtulan Şirvan'da, *Şamakı Kalesi* de Özdemiroğlu *Osman Paşa* eliyle yaptırılarak, tahkim edildi. Bundan sonra *Büyük-Şirvan*, batıgüneyde *Ereş Eyaleti* ve doğuda *Şamakı Eyaleti* adıyla iki Beğlerbeğiliğe ayrıldı. 1580 de Osman Paşa'nın kurduğu «*Bahr-i-Kolzum Kapudanlığı*» ile, Bakû limanı şenlenip, buradan kalkan Osmanlı Donanması, Hazar Denizi doğusundaki *Yaka-Türkmanı* ve *Özbekli* gibi Osmanlı müttefiklerine, İran aleyhinde kullanılmak üzere, top ve Yeniçeri ile mühimmat yardımı götürmüş; Türkistan/Ortaasya ticaret ve Hac yolunu böylece kestirmeden ve güvenle Hazar denizi ortasından Osmanlı ülkesine sağlamca bağlamıştır. Böylece: Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz ve Umman/Hind denizinden sonra, *Beşinci Osmanlı Donanması* da, Hazar denizinde kurulmuştur.

XIII. Serdar Lala-Mustafa Paşa, Ereş'ten Tiflis'e doğru ordu ile geri dönerken, Kabur-Çayı'ndan bir konak batıdaki *Sultancık*'ta, 15 Ekim 1578 de gelen Dağıstan'ın en büyük hükümdarı «*Komuk ve Kaytak Hâkimi Emîr Şamkhal*» başta olmak üzere, *Tabasaran* ve *Avar Beğleri* de, 1475 te Kırım Hanlığı'nın İstanbula bağlanmasından beri Osmanlı tâbileri olarak hizmete girmiş; ve «Sancak»lar, «Arpalık»lar verilmek veya başkaca «ri'âyetler» yapılmak suretiyle, taltif edilmiş-

lerdir. Böylece, 1547 de Şâh Tahmasb'ın zorla Kazvin'e tâbi kıldığı Kaytak ve Tabasaran Beğleri, gerçek metbularına dönmüş; Şirvan korunmasında, Demirkapı'da kışlağa geçen Osmanlı ordusuna zahire ve kışlak yerler ile öteberi verme hususunda, çok emekleri geçmiştir (bu yüzden, 1611 ve 1618 Barış Antlaşmalarında bile, Sünnî Dağıstan'ın Osmanlılar'a bağlılığı, ısrarla Şah Abbas'a kabul ettirilmiştir).

XIV. Ferhad Paşa'nın ilk Serdarlığı'nda, «*Çukur-Sa'ad Eyaleti*», 21 Ağustos 1583 te *Revan Kalesi*'nin devlet eliyle yapılmaya başlaması ile, fethedilmiştir. 1586 da gönül isteğiyle yerli halkının Osmanlılar'a bağlanması üzerine *Nahçıvan* bölgesi, *Revan Beğlerbeğiliği*'ne katılmışsa da, Şâh Abbâs'ın gönderdiği *Dulkadırlu Şahkulu Han* tarafından 1587-1588 kışında geri alınmışken, 1588 güzünde yine yerli halkının dileği ile, *Revan Beğlerbeğisi Hızır Paşa* eliyle kurtarılıp, *Nahçıvan Kalesi* de halkının yardımıyla yapılarak, İranlıların ayağı buradan kesilmiştir. Nahçıvan bölgesi: *Ordubad, Nahçıvan, Şarur* adıyla üç Sancak halinde «*Revan Eyaleti*»ne bağlanmıştır.

XV. Serdar Ferhad Paşa ordusu, *Borçalı-Kazak Terekemeleri Yurdu*'nun yukarı merkezi *Loru Kalesi*'ni, 28 Temmuz 1584 te imara başlamakla, *Borçalı-Çayı* boylarını İranlılar'dan almış; 8 Ağustos 1584 te biten *Loru Kalesi*, burada yeni kurulan «*Loru Beğlerbeğiliği*»nin ilk merkezi olmuş ve ilk Beğlerbeği Mora Sancakbeği *Bosnalı Potur-Ali Beğ* tayin edilmiştir. Ferhad Paşa ikinci Serdarlığı'nda *Tumanıs* konağında iken, «*Kazaklar Ulusu Beği*» olan «*Kazak Nazar-Beğ*», Sünnîliğe dönüp, 27 Ağustos 1587 de gelerek itaat edince, Aşağı-Borçalı merkezi *Akçakale*'yi imar etmek şartıyle, kendisine Loru Beğlerbeğiliği verildi. Böylece, eskisi gibi Hanefîliğe dönen bu yerli Türk halkı, hem bugüne değin bu mezhepte kalmaya başladı; hem de eski Ulusbeğlerini «*Nazar Paşa*» adıyla başlarında görerek, Kızılbaşlıktan gerçekten yüzçevirip, 1587 kışına değin *Akçakale*'yi imarla şenlendirip, «*Loru Eyaleti*»nin ikinci merkezi yaptılar.

XVI. Serdar Ferhad Paşa eliyle Osmanlılar'ın *Kafkas-Elleri*'nden fetheylediği son vilâyet, 1 Eylül 1588 de ordu ile ıssız iken işgal edilen *Gence*'dir. 43 günde yapılan ve topları yerleştirilen *Gence Kalesi*, eski «*Karabağ Vilâyeti*»nin merkezi olarak, «*Gence-Karabağ Eyaleti*»ne adını verdi. Gence'den ordu ile Erzurum'a dönen Serdar Ferhad Paşa, 19 Ekim 1588 de Kür sağındaki *Sarıkamış* konağına varınca, *Gence/Karabağ (Aran) Ülkesi*'nin gerçek fethi tamamlandı: 8 500 çeri ve 12 000 «Ulusat»ı ile *Kaçarlular*, ayrıca *Berde*'de kalan *Yirmidörtlü Ulusu*'nun

kolları da, Beğleri ile gelip itaat ettiler. Böylece, güneyde Aras boyuna ve doğuda Aras-Kür kavuşağına değin yayılan bütün Gence/Karabağ bölgesi, 50 gün içinde fethedilmiş oldu. İlk *Gence Beğlerbeğiliği*'ne, *Sokumlu Çerkez (Apkaz) Hayder Paşa* tayin edilmişti.

Gence'den Erzurum kışlağına dönmekte olan Serdar Ferhad Paşa'ya, *Nahçıvan halkının ilerigelenleri* dilekte bulununca, gönderilen *Revan Beğlerbeğisi Deli-Hızır Paşa* çerisi, 1588 Ekim-Kasım aylarında: *Şarur, Nahçıvan* ve *Ordubad Sancakları*'na ayrılan Nahçıvan bölgesini, yerli halkının istek ve yardımı ile kolayca işgal edip, *Nahçıvan Kalesi*'ni yaparak, Aras kuzeyindeki bu toprakları da, son olarak fetheylemiş oldu ve Revan'a bağladı.

21 *Mart* 1590 günü *III. Murad*'ın İstanbul'dan *I. Şah Abbâs*'a yazdığı Barış Mektubu'nda: Aras güneyindeki *Karacadağ, Tebriz, Şehrizor, Lûristân*, ve *Nihavend*'den başka, Osmanlılar, Aras kuzeyinde 1578 den beri İran'dan alınan topraklarda, şu mülkî düzeni kurmuşlardır: 1) Atabek-Yurdu'nda: «*Çıldır/Akhıska*»; Kartli'de: 2. «Göri», 3. «*Tiflis*», 4. «*Tumanıs*»; Aran'da: 5. «*Loru*», 6. «*Revan*», 7. «*Gence*»; Şirvan'da: 8. «*Ereş*», 9. «*Şamakı*», 10. «*Derbend*» Eyaletleri; 11. Kakhet'te: «*Levendoğlu-Ülkesi*» Ocaklı-Beğlerbeğiliği/Tâbi Kırallığı.

———o———

KAYNAKLAR ve BİBLİYOGRAFYA

I — *KAYNAKLAR :*

A) ARŞİV BELGELERİ'NDEN BASILMAYANLAR :

1. *Başbakanlık Arşivi (İstanbul) :*

a — Mühimme Defterleri (1554 Ağustosundan başlar) :

I., II., III., IV., V., VI., VII., (8., 10., 11., 13. Kıbrıs Seferine âittir) XII., XIV., XV., XVI., XVII., XIX., (20. kayıptır) XXI., XXIV., XXV., XXVI., XXVIII., XXIX., XXX., XXXII., XXXIII., XXXXIV., XXXV., XXXVII., XXXVIII., XXXIX., XLI., XLII., XLIV., XLVI., XLVII., XLVIII., XLIX., L., LI., LII., LIII., LIVIII., LX., LXI., LXII., LXIII., LXIV.; LXXII.; Mühimme-Zeyli, III. (H. 984 ve muhtelif yıllar).

b — Tahrir Defterleri (hepsi, «Tapu» bölümündedir) :

1)	Sayı	52,	H. Yıl	921	(1515)	Tırabuzon Sancağı Mufassal,
2)	»	60,	» »	922	(1516)	Vilâyet-i Erzincan,
3)	»	64,	» »	924	(1518)	Vilâyet-i Diyârbekir Mufassal,
4)	»	387,	» »	929	(1523)	Karaman ve Rûm (Sivas) (Tırabuzon ve Erzurum dahil),
5)	»	370,	» »	935	(1529)	Rumeli Vilâyeti (Kefe Sancağı dahil),
6)	»	154,	» »	936	(1530)	Vilâyet-i Erzincan (Bayburt, Erzurum dahil),
7)	»	183,	» »	945-946	(1537-1539)	Nevrûz-i Vilâyet-i Erzurum,
8)	»	190,	» »	945-946	(1538-1539)	Vilâyet-i Erzurum (Kars dahil),
9)	»	197,	» »	946	(1539)	Erzurum Dirlik İcmâli,
10)	»	214,	» »	946-949	(1539-1542)	Kefe Sancağı (Taman ve Azak dahil),
11)	»	205,	» »	947	(1540)	Vilâyet-i Erzurum,
12)	»	199,	» »	947	(1540)	Erzurum (Erzincan, İspir dahil),
13)	»	527,	» »	981	(1574)	Ardahan-i-Küçük ve Kars Sancakları,
14)	»	633,	» »	999	(1591)	Vilâyet-i Revan Mufassal,

15) Sayı 653, H. yıl 1000 (1592) Eyâlet-i Çıldır (Ahıska),
16) » 699, » » 1001 (1593) Vilâyet-i Gence-Karabağ,
17) » 681, » » 1004 (1595) Vilâyet-i Gence-Karabağ İcmâli,
18) » 769 » » III. Murad çağı (1595 ten önce) Vilâyet-i Loru,
19) » 668 » » 1009 Receb (1601) Vilâyet-i Tebriz,
20) » 900, » » 1140 (1728) Tiflis (Göri, İmlakhor, Karakalkan dahil),
21) » 901, » » 1140 (1728) Vilâyet-i Revan,
22) » 897, » » 1140 (1728) Vilâyet-i Tiflis.

c — Öteki Belgeler :

1) *Cezerizâde Koca-Kaasım Paşa*'nın Kefe ve Taman'daki Câmileri *Vakfiyesi* Sureti, 6 Rebî'ülevvel 889 (3 Nisan 1483), yukarıda anılan 214 Sayılı «Kefe Sancağı Tahrîr Defteri»nde, y. 136a-137b;

2) *Azerbaycan* (Tebriz) *Vâlisi Rüstem Han*'ın, 2 Rebî'ülâhir (941) Pazar (11 Ekim 1534) günü Serasker olarak bir Osmanlı ordusunu bozduğunu bildiren «*Dadyan Vâlisi* (Kakhet Kıralı Bagratlı) *Levend Han*»a (1512-1574) gönderdiği farsça *nâmenin* (elaltından Osmanlıları metbu tanıyan bu Han tarafından, Kanunî'ye gönderilmesinden sonra) *tercümesi*, «Fekete Tasnifi-Müteferrika», Sayı 111;

3) 1 Haziran 1555'te Kanunî, Amasya'dan Şâh Tahmasb'a Barışı kabul ettiğini bildiren tarihî mektubu yazıp, İran Elçileri buradan ayrıldıktan sonra, «Başaçuk-Melik»in (İmeret/Kütayıs Kıralı II. Bagrat, 1510-1565) Elçisinin Amasya'ya getirdiği mektuba göre, İranlılar'ın «Başaçuk» toprağından işgal ettikleri: *Suram, Ali, Kötemi* ve *Akhaldaba Kaleleri*'nin geri verilmesini temin için, 962 Recebi Sonlarında (11-21 Haziran 1555 te) *Erzurum Beğlerbeğisi Ayas Paşa*'ya *Hüküm*, «Fetekete Tasnifi-Müteferrika», Sayı 427;

5) (Kartli/Tiflis Kıralı Bagratlı) «*Luvarsâb* (Luhrâsb) *Melik ile Başaçuk-Melik'ün* (İmeret Kıralı'nın) *Elçileri ve Dadyan* (Megrel'li) - *Melik ile Güryel-Melik'ün âdemleri ve hardcı geldüğünü 'arz*» eden Erzurum Beğlerbeğisi *Ayas Paşa*'ya, Amasya'dan 962 Ramazan Ortalarında (1-9 Ağustos 1555) gönderilen *Hüküm*, «Fekete Tasnifi-Müteferrika», Sayı 428;

6) (Eski Kartli/Tiflis Kıralı Bagratlı) «*Simon* (Mahmud) *Han*»ın, Osmanlılara itaat ettikten sonra, «*Tiflis, Göri, Tumanis ve Loru*»dan vergi gelirini istediği 106 köyün adları ile, Osmanlılara sadâkat yeminini bildiren *mühürlü 'arzı* (H. 998/1589), yukarıda anılan 527 Sayılı defterin başında (s. 10.11) ekli (boyu: 14,5x35,5).

2. *Topkapısarayı Arşivi (İstanbul) :*

1) 920 Şa'bân ortası (5 Ekim 1520) de (Kars batıkuzeyindeki) Çalkavur köyünde *Kıpçak Atabekli Mirzâ-Çabuk Beğ*'in I. Sultan Selim'e gönderdiği «*İsbihr*» (İspir)in *teslim edileceğini bildiren 'arzı*, Sayı 5846;

2) 920 (1514) sonlarında *Kıpçak Atabekli* «*Emirzâ-Çabuk*»un I. Selim'e gönderdiği *mühürlü farsça nâmesi*, Sayı E. 8309;

3) Osmanlı tâbii (Kartli/Tiflis Kıralı Bagratlı VIII. Davit, 1505-1525) «*Davud Han*»ın, 921 (1516) de, *İran ahvâli üzerine I. Sultan Selim'e 'arîzası*, Sayı 3147 ve 5823;

4) *Osmanlı Câsusu Mehmed*'in, Azerbaycan ve Doğu-Anadolu üzerine 921 Recebinde (1515 Ağustos) I. Selim'e arzedilen *mektubu*, Sayı 5674;

5) 921 Receb (1515 Ağustos) Başvezir Sinân Paşa'nın «Gürcistân'a akına» çıkacağını bildiren, *İstanbul Kaimmakamlığı ile Sancakbeğlerine yazılan Hüküm*, Sayı 8277;

6) *Cebrail ve Hüseyin adlı iki Osmanlı Câsusunun*, Azerbaycan ve I. Şâh İsmailin durumu üzerine gördüklerini arzeden, 923 (1517) tarihli *mektupları*, Sayı 3147 ve 5822;

7) *Erzurum Beğlerbeğisi İskender Paşa*'nın, 2 top ve 4 darbuzan ile 32 günlük kuşatmadan sonra, 8 Cumâdelâhir 958 (13 Haziran 1555) de *Ardanuç Kalesi*'ni (Atabekli) «Beke» (Baka) Beğ'den aldığını ve *Ardahan fethini bildiren 'arîzası* (yanlış olarak tasnifte arkasına, «Osmân» Paşa adı yazılmıştır), Sayı 8417.

3. *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi (Ankara) :*

1) Sayı 130, H. Cumâdelûlâ 1003 (Ocak 1595) «*Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Ahıska* (Çıldır)» (bunun, Eyalet merkezi Ahıska'da kalan sureti, 1828 Rus istilâsında elegeçerek, şimdi Tiflis Müzesinde 478 Sayıda bulunmaktadır. 1945 Aralık ayında Tiflis'te «İki Gürcü Profesörü» ağzıyla Kars-Ardahan-Artvin bölgelerini Türkiyeden koparmak isteyen Sovyetlerin iddiasına, sözde delil olarak, S(ergey) Cikiya bu defteri eski türk harfleri ile 516 sahife halinde Tiflis/Tbilisi de 1947 de bastırmış ve adını da, bir sahtekârlıkla, «Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i *Gürcistân*»a çevirmiştir! «B) Arşiv Belgeleri'nden Basılanlar» bölümüne bakınız;

2) Sayı 122, III. Murad Çağı, *Batum Mufassal* (Gönye ve Tırabuzon);

3) Sayı 175, H. 1004 (1596) *Vilâyet-i Kars Mufassal*;

4) Sayı 199, III. Murad çağı, «*Bayazıd, Eleşgerd, Şalva* (Karaköse-Tutak), *Diyadın, Ovacık*» Defteri, *Mufassal* (sonunda y. 103-186b de «Urut, Zengezor, Keki, Muğancuk, Kapan» ve «İskender-Kal'ası» Sancağı gibi Nahçıvan doğusunda ve Aras solundaki Aran/Karabağ bölgeleri tahriri eklidir);

5) Sayı 265, III. Murad çağı «*Bayazıd, Şalva, Diyadın, Ovacık, Eleşgerd*» Sancakları *İcmâl* (Dirlik) Defteri.

4. *Eşraf Âilelerindeki Belgeler (Diyarbakır ve Şavşat'ta) :*

1) 1551 de Atabekler'den Ardanuç ve Ardahan bölgelerini fetheden *Erzurum Beğlerbeğisi İskender Paşa*'nın, «Ardanuç, Van, Amıd/Diyarbekir»deki Câmıleri ile öteki hayratına âit H. 973 (1565) tarihli «*Büyük Vakfiye*»si ve resmî tercümesi, bu üç câmiin «evlâdiyelik» Mütevellisi Diyarbakırlı Avukat Reşid İskenderoğlu'da (BMM. Üyelerinden «Alpiskender» ve «İskenderoğlu» Soyadını taşıyan Diyarbakırlılar da, bu İskender Paşa soyundandır);

2) (1479 da Fâtih çağında Osmanlılar'a itaat eden) «Mazahalét» bölgesinden ibaret *«Maçakhél, İmerkhev» Sancakları Ocaklı-Beğleri*'nden *Atabekli «Şavşad Sancağı Beği» Mahmud*'a, 300 000 akçalık hâslarını karşılamak üzere, 4 Şa'bân 972 (7 Mart 1565) de *«Küçük-Ardahan (Göle) Sancağı»nın da verildiğini gösteren Berât*, eski Ocaklı-Atabekler soyundan Şavşat'ta tâcir *Musa Atabek*'teki 8 ferman/berat'tan en eskisi;

3) H. 998 (1589-1590) yılından önce bir ara «Macakhél ve Şavşad ve Livana (Artvin-Yusufeli) Sancakları»nı da içine alan, «'Ahdnâme-i Hümâyûn mûcebince mutasarrıf oldukları Ocaklık» yerlerden kurulan *«Acara*(nın) *Beğlerbeğisi olan* (Atabekli Lağveş–) *Ahmed Beğ»* ile, «akrabâsından» *Şavşad Sancağı Ocaklı Beği «Khusrev»in «ifrâz dirlik»lerinin* nasıl olacağını bildiren *Hüküm*, Şavşat'ta *Musa Atabek* elinde.

5. *Ankara Etnografya Müzesi'nde:*

1) 1 Sayılı *Akhıska Şer'iyye Mahkemesi Sicilli*, H. 1183-1241 (1769-1825) yılları Kadı İ'lâmları suretleri, y. 9-97a (eski Posof Nüfus Memuru —Cevdet Tarihi'nde anılan Hırtuslu «Ağzıaçık-Mehmed Ağa»nın torunlarından— Khırtıslı Binali Uğur Beğ'den Müzeye aldırttığımız bu defterdeki H. «1238» (1822-1823) tarihli «Kazâ» (Kadılık) Mühürleri tatbik sahifesinden, şuraların, *eski Atabekler-Yurdu* ve ona komşu yerler olarak *Ahıska/Çıldır Mahkemesine bağlı* bulunduğu anlaşılıyor: *Kiskim* (Yusufeli'de), *Livana* (Artvin), *Ardanuç, Penek ma'a Mamruvan* (Narman), *Oltu, Tavusker ma'a Peterek* (Pert-Ekrek/Yusufelide), *Göle, Ardahan, Çıldır, Macakhél, Acara-i-Macka, Yukarı-Acara, Khalîfe*(?), *Mirkhev* (İmirkher), *Şavşad* (Satlel), *Koblıyan, Poskhov, Akhıska, Azgur, Badre, Khırtuskelek, Ceverek, Akhılkelek* (bu 23 Kazâ, Eski Atabek-Yurdu'ndandır); *Carcur* (eski Loru Eyaleti'nin Arpalu/Kaygulu Sancağı'ndan, Çıldır'ın doğu-güneyindeki Arpaçayı başlarında Akbaba'daki «Cacur»), *Bağdadcık, Suskhat, Şehribân* (Gürcülerce: Şaropan), *Kütatis* (son 5 Kazâ, Atabek-Yurdu/Çıldır Eyâleti'ne komşudur). Bu defterde, (Fâtih ve Kanunî çağı fetihlerindeki «'Ahdnâme»lere uyularak) *Acara, Macakhél, Mirkhev, Satlel* (Şavşad), *Ardanuç, Livana* (Artvin), *Tavuskâr, Kiskim, Peterek* (Pertekrek) Kazâlarında, eski *Atabekler*'in *soyundan gelenlerin «Ocaklık»* yoluyla *Beğliği* anılıyor.

B) ARŞİV BELGELERİ'NDEN BASILANLAR:

1) Kurat, Akdes Nimet, «Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait *Yarlık ve Bitikler*», İstanbul 1940;

2) Arat, R. Rahmeti, *«Fâtih Sultan Mehmed'in Yarlığı»* (15 Rebi'ülâhir 878/30 Ağustos 1471 tarihli, uygur ve arap harfleriyle 201 satır) Türkiyat Mecmuası (İstanbul 1939), VI. 285-322;

3) Kurtoğlu, Fevzi, *«İlk Kırım Hanlarının mektupları»* (Menğli-Gerey'in Fâtih ile II. Bayezide Bitikleri), Belleten (Ankara 1937), I. 641-655, Levha X, XII-XV;

4) (Taymas), Abdullah Battal, «Kazan Yurdunda bulunmuş tarihî bir vesika: *Sahib-Gerey Han Yarlığı*» (13 Safer 929/1 Ocak 1523 tarihli), Türkiyat Mecmuası (İstanbul 1926), II. 75-101;

5) Barkan, Ömer Lûtfi, «XV ve XVI ıncı asırlarda *Osmanlı İmparatorluğunda* Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları-Birinci Cilt *Kanunlar*», İstanbul 1945

(s. 63-72 de Erzurum H. 947/1540 Kanunnâmesi; s. 195-197, H. 1140/1728 Gence Kanunnâmesi'nde «Aran» deyimi ve sınırları ile halkı ve Levha 30-31);

6) Gökbilgin, M. Tayyib, «Arz ve Raporlarına Göre *İbrahim Paşa'nın Ikakayn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı*» (Başbakanlık Arşivi-Fekete Tasnif'i Sayı 121, 129; Topkapusarayı Arşivi Sayı 11997, 4080/1-2, 6550, 5878, 6317, 3012 deki belgelerin I-V, VII-XI trankripsiyonu; VI, IX, XII-XIII Fotokopi), Belleten (Ankara 1957 Temmuz), XXI. 446-481, Fotokopi s. 10-30;

7) (Altınay) Ahmet Refik, *«On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı»* (1553-1591) (Mühimme defterlerinden belgeler sureti), İkinci Basım, İstanbul 1935.

8) Cikiya, S(ergey), *«Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Gürcistân»*, Birinci Kitab-Metin, «Gürcistan S. S. Cumhuriyeti Ulûm Akademisi Neşriyatevi», Tbilisi (Tiflis), 1947 XX (fotokopi) +17 (gürcüce önsöz) +516 (eski türkçe metin) s., 9 plânş. II. Cilt, *«Tercüme/perevod»* (gürcüce), Tbilisi 1941, XV+503 s. III. Cilt, *«Tetkik: Metnin coğrafyası ve yer adları hakkında notlar»*, Tbilisi 1958. 661+/1/+2 s. 1 Harita (1953 tarihli). Sonunda rus harfleriyle yer adlarının alfabeli sırası ve Hammer ile bazı seyyahlarda geçen yer adlarının, almanca yazılışlı cetveli ve Kâtip Çelebi «Cihânnümâ»sına göre eski türkçe yer adları dizisi («Türkçe metni tercüme, tetkik ve tahşiye eden S. S. Cikiya» 1930-1934 yıllarında İstanbul'da Orhan Şaik GÖKYAY'dan, eski metinlerimizi okumak üzere, hususî dersler almıştır. Yukarıda (s. III.) andığımız «Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i-Kadîme Arşivi» Sayı 130 daki defterin, Tiflis Müzesi'nde (Sayı 478) bulunan Vilâyet nüshasını neşreden Cikiya, bir açık sahtekârlık yaparak, *«Akhıska»* adını, *«Gürcistan»*a çevirmiştir!.. Halbuki gerek «Mühimme Defterleri»ndeki Hüküm suretleri gönderilen Beğlerbeğiliklerde, gerekse öteki belgelerde, III. Murad ve III. Mehmed çağlarında *«Gürcistân Vilâyeti»* diye bir Eyalet yoktur. O kadar emek ve para ile Gürcistan İlimler Akademisi'nin bastırdığı bu kitaptaki *«Hıristiyan köylü vergi mükellefleri»* adlarından, bunların Kıpçak/Kuman Türklerinden Ortodoksluğu devam ettiren ve 1124 te gelme *«Eski-Kıpçaklar»* ile 1195 te gelen *«Yeni-Kıpcaklar»*ın torunları olduğu, kendiliğinden belirmekte olup, *«Gürcü Profesörleri»*nin Aralık 1945 teki *«İddiaları»*nı, kökünden çürütmektedir).

II — KAYNAK ESERLER (Tarih, Kronik, Coğrafya, Seyahat, Destan):

1. *Osmanlı Fethi Başlamadan* (1451 den) *Önce Yazılanlar:*

1) Ksenofon, *«Anabasis»* (m. ö. 401-400 yılında «Onbinler Ordusu»nun Musul'dan kuzeye çekilerek Tırabuzon üzerinden Yunanistana dönüşü), Hayrullah Örs tercümesi, İstanbul 1944 (İkinci Basım);

2) Strabon, *«Coğrafya»*, eski yunancadan fransızcaya çeviren ve izah eden Amedée Tardieu, (3 cilt metin, 4. cilt fihrist ve tahliller), Paris 1890-1909;

3) Bizanslı Faustus, *«Tarihî Kütüphane»* (330-392 yılları Küçük-Arşaklı kronikidir; yunanca aslından V. Yüzyılda ermeniceye çevrilmiştir) ermeniceden fransızcaya çeviren: Jean-Babtiste Emine, V. Langlois, «Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie», I. Cilt, Paris 1867, s. 209-310;

4) Kaşgarlı Mahmûd, «*Divânü Lûgaati't-Türk*», Besim Atalay tercümesi, 1939-1941 Ankara;

5) «*Kitâb-i Dede-Korkud*», Dresden yazması faksimilesi, Dr. Muharrem Ergin, «Dede Korkut I.», İstanbul 1958, (sonunda), s. 1-154;

6) «*Topkapusarayı Oğuznâmesi*», Revanköşkü Küt., 1390 Sayıdaki «Selçuknâme» başına ekli 65 satır; Orhan Ş. Gökyay, Dede Korkut», İstanbul 1938, s. 121-124 (bozuk transkripsiyon);

7) Şâmi, Nizameddin, «*Zafernâme*» (resmî Temür tarihi), farsçadan çeviren, Necati Lugal, Ankara 1949;

8) Klavikho/Clavijo, Ruy Conzalez de, «*Claviyo Embassy to Tamerlan*», ingilizceye çeviren, Guy le Strang, London 1928; ingilizcesinden «*Kadisten Semerkanda*» adıyla türkçeye çeviren, Ömer Riza Doğrul, İstanbul (1943);

9) «*Danişmendnâme*», XV. Yüzyılda yeniden yazılan nüsha, DTCFD, VIII. 141;

2. *Osmanlı Fetihleri* (1451-1590) *Sırasında Yazılanlar:*

1) «*Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusq'au XIX. èm siècle*», anonim resmî veya müellifi belli destanî/efsanevî tarihlerden 1829 Rus istilâsına kadarki gürcüce eserleri sıraya koyup fransızcaya çeviren, M. Brosset, I. Cilt (başlangıçtan 1469 yılına kadar), St.-Pétersbourg 1849; II. Cilt, 1. «Livraison» (Cüz), 1856, II. Cilt 2. Cüz, 1857 (hepsi, Petersburg İlimler Akademisi Yayımı);

2) Anonim, «*Chronique géorgienne*», gürcüceden çeviren, M. Brosset, Paris 1831 («Société Asiatique» yayımı);

3) Kritovulos, «*Târîkh-i Sultan Mehmed Khan-i Sânî*» (Fâtih'in buyruğu ile, son Bizans müelliflerinden bu kişiye, rumca yazdırılmıştır), rumcadan çeviren (İzmir Mebusu) Karolidi, İstanbul 1328;

4) Dukas, (Mihail), «*Bizans Tarihi*» (1400-1470 yılları vak'aları, Bekker'in 1833 Bonn yayımı «Historia Byzantina» adlı rumca aslından) çeviren, Vl(adi) Mirmiroğlu, İstanbul 1956;

5) Kıvâmî, «*Fetihnâme-i Sultân Mehmed*», neşre hazırlayan Franz Babinger, İstanbul 1955 (Mf. V. Yayımı);

6) Tıhrânî, Kadı ve Münşî Ebûbekir, «*Kitâb-i Diyârbekriyye*» (Uzun-Hasan'ın buyruğu ile yazılıp, H. 875/1470 yılında biten resmî Akkoyunlu tarihi), farsça metni yayıma hazırlıyanlar, Necati Lugal- Faruk Sümer, Ankara 1962,1963.

6a) Kabûlî, «*Külliyât-i Dîvân-i Kabûlî*», İsmail H. Ertaylan neşri, İstanbul 1948;

7) Nişânî, Karamanlı Mehmed Paşa, «*Osmanlı Sultanları Tarihi*» (1464-1477 arasında «Nişâncı» ve 1477-1481 de Fâtih'in son Başveziri olan müellif, II. Bayazıd'ın tahta geçişi sırasındaki karışıklıkta 1481 de öldürülmüştür. Müellif yazması Ayasofya Küt. 3204 teki arapça aslından) türkçeye çeviren, İbrahim Hakkı Kon-

yalı, Türkiye Yayınevi «Osmanlı Tarihleri I. Cilt», s. 343-362; Mükrimin Halil (Yınanç) tarafından «Millî Tarihimize Dair Eski bir Vesika» adı ile kısaca tercümesi, TTEM, 2/79, s. 86-94; 3/80 Sayı, s. 142-156 (1340/1924 İstanbul);

8) Neşri, Mehmed Efendi (öl. 1520), «*Kitâb-i Cihânnümâ*» (adlı umumî tarihin 6. Bölümüdür; 1485 te II. Bayazıd'a sunulmuştur) neşre hazırlıyanlar: Faik Reşit Unat-Dr. Mehmed A. Köymen, II. Cilt, Ankara 1957;

9) Dursun (Tûr-i-Sînâ) Beğ, «*Târîkh-i Ebü'l-Feth*» (H. 848-893/1444-1488 yıllarını anlatır. Müellif, Münşî ve II. Bayazıd Çağı Defterdarlarındandır), İstanbul 1330;

10) Oruç Beğ, «*Tevârîkh-i Âl-i Osmân*» (Edirneli olan Müellif, 1493 te eserini bitirmiştir), Franz Babinger yayımı, Hannover 1925;

11) Âşıkpaşâzâde Derviş Ahmed Âşıkî, «*Tevârîkh-i Âl-i Osmân*» (eser, 1478 de biter ve Müellifin öldüğü 1481 den H. 908/1502 yılına kadarki bölümü «Zeyil»dir, İstanbul 1332; Çiftçioğlu Nihal Atsız tarafından mukayeseli neşri, «Âşıkpaşaoğlu» adı ile, Türkiye Yayınevi'nin «Osmanlı Tarihleri I.», İstanbul 1949, s. 91-294;

12) Bitlisî, İdris, «*Heft-Bihişt*» (Akkoyunlu Münşilerinden olan müellif, Tebriz'in I. Şâh İsmâil'in eline geçmesi üzerine H. 907/1501 yılında Osmanlılar'a sığınarak, İstanbul'da yerleşmiş; 1502 de II. Bayazıd'ın buyruğu ile, ilk sekiz Osmanlı Padişahı çağının tarihini fars diliyle yazarak, 30 ay sonra, 1504 te bitirmiştir; sonra Kadıasker olmuştur), eski ve coğrafya adları doğru yazma, VII. Kitap (Fâtih çağı), Millet-Aliemiri Küt. FY. Sayı 806; I-VIII. Ciltler bir arada. Topkapusarayı-Hazineodası Küt. Sayı 1655; I. Sultan Mahmud'un buyruğu üzerine VII-VIII. Ciltlerin tercümesi (H. 1151/1738), Topkapusarayı-Bağdadköşkü Küt. Sayı 196;

13) Kemâlpaşazâde Şemsüddin Ahmed (1468-1534), «*Tevârîkh-i Âl-i Osmân*» (II. Bayazıd'ın buyruğu ile, «Heşt-Bihişt»e karşılık türkçe olarak süslü bir inşa ile, her Pâdişah çağına bir «Defter»/Kitap olmak üzere, 1505 te yazmaya başlamıştır), *VII. Defter* (Fâtih çağı), Millet-Aliemiri Küt. Tarih, Sayı 31; Dr. Şerafettin Turan neşri, Ankara 1957; *VIII* (II. Bayazıd ve oğulları, y. 1-22b)-*IX.* (I. Selim çağı, y. 23b-67b) Defter bir arada, Fâtih Küt. Sayı 4221; Müellif yazısı ile, Millet-Aliemîri Küt., Tarih, Sayı 29 (basmada adı, «İbn-Kemal»dir);

14) Gelibolulu Hayder-Çelebi (I. Sultan Selim'in «Divan-Kâtib»lerindendir) «*Çaldıran ve Mısır Seferleri, Ruznâmesi*» A. Feridun Beğ'in «Münşeâtüsselâtin»inde, İstanbul 1275, II. 458-500;

15) Bitlisli Molla Emîr Şükrî, «*Selimnâme-i Şükrî*» (Selim'in, Tırabuzon Sancakbeğliği'nden ölümüne kadarki tarih, 1491-1520), Süleymaniye-Esadefendi Küt., Sayı 2146; Millet-Aliemîri Küt., Manzum-Âsâr, Sayı 1310;

16) (Amasyalı) Keşfî, Mehmed-Çelebi, «*Selîmnâme: Bağ-i Firdevs-i Guzât ve Ravza-i Ehl-i-Cihâd*» (Bitlisli Şükrî'nin «Selimnâmesi»ni biraz yeni bilgilerle yeniden nazma çekmiştir), Süleymaniye-Esadefendi Küt., Sayı 2147;

17) Celâlzâde Koca-Nişâncı Mustafa-Çelebi, «*Gazavât-i Sultân Selîm Khanî*» (Osmanlıların klâsik inşa tarzının piri olan müellif, 1516 da I. Selim'in «Divan-

Kâtibi» idi; 1525-1534 arasında «Reisülküttâb», 1534-1557 arasında «Nişâncı» ve birçok Kanunların müellifidir), I. Selim'in Tırabuzon Sancakbeğliği'nden ölümüne kadar anlatır; onun, babasını tahtından indirişini kabul etmez; oğlu Mahmud'un elyazısı ile (3 Safer 998), İstanbul Arkeoloji Müzesi Küt. Yazmalar, Sayı 362 (Revanköşkü Sayı 1274 ve Hazine 1415 te de, birer nüshası vardır);

18) Feridun Beğ, Ahmed (Paşa, öl. 1583), «*Münşeatüsselâtîn*» («Selânikî»nin (s. 137) tanık olarak bildirdiğine göre, Müellif, dışarıdan Osmanlılara gelen ve Osmanlıların dışarı ile, bağlı ülkelere ve eyaletlere yazdığı Nâmeler ile Sefer Konaklarından 1880 parça İnşânın suretini, 250 cüz' halinde ve koca bir cilt içinde 9 Şevvâl 982/12 Ocak 1575 te, III. Sultan Murad'a sunmuştur. İlk ve son basımına, 1583 ten sonra ve XVII. Yüzyıl belgeleri ile Eyalet-Sancak listeleri de eklendiği halde, 2. Basımında ancak 600 parça mektup ve menzilnâme/rûznâme vardır), 2. Basım, İstanbul I. Cilt 1274; II. Cilt 1275;

19) Rumlu (boyundan) Hasan Beğ, «*Ahsenüttevârîh*», I. Cilt (H. 900-985/1495-1578 Şubat arasındaki Safîliler tarihi), farsça metni ile ingilizce tercümesini neşreden C. N. Seddon, Baroda (Hindistan) 1931;

20) Hoca-Sa'düddin Efendi, «*Menâkıb-i Sultân Selîm: Selîmnâme*» (1536-1599 arasında yaşayan Müellif, I. Selim'in Nedimi olan babası Hasancan'dan duyduklarını da katarak, bunu yazmıştır), Nuruosmaniye Küt., Sayı 3941;

21) Hoca-Sa'düddin Efendi, «Tâcüttevârîkh» (1574-1597 arasında «Re'îsül'-'ulemâ», 1597 den 1599 da ölümüne kadar «Şeyhülislâm» olan Müellif, başlangıçtan 1520 ye kadarki resmî Osmanlı tarihini yazmış; Fâtih çağını «Heşt-Bihişt»ten almıştır), I. Cilt (baştan II. Bayazıd'a kadar), İstanbul 1279; II. Cilt (Bayazıd ve Yavuz Selim çağları), İstanbul 1280;

22) Muhibbî (mahlâs), Kanunî Sultan Süleyman, «*Dîvân-i Muhibbî*» (II. Sultan Mahmud'un kızı Âdile Sultan neşri), İstanbul 1308;

23) Ferdî, «*Gazavât-i Sultân Süleymân Han*» (H. 926-942/1520-1535 yılları vak'aları), Ayasofya Küt., Sayı 3317 («Süleymnâme» adlı harekeli bir nüshası da, Ankarada TTK. Kütüphanesindedir);

24) Za'îfî, Pîr-Mehmed, «*Kitâb-i Sergüzeşt-i Za'îfî*» (Karatovalı Müderris olan Müellif, Kanunî'nin 1535 te ikinci defa Tebriz'e gelişinde, Diyarbekir Beğlerbeğisi'nin adamı olarak oraya gitmiş ve Sünnî Tebriz halkının «Rûm'a sür»üldüğünü görmüştür, ki bunlar, ıssız Erzurum'a gelip şenlendirmiştir) Müellif yazısıyla, «Külliyâti Za'îfî», Topkapusarayı-Revanköşkü Küt., Sayı 822, y. 132b-158b (7 Safer 962/1 Ocak 1555 te bitmiştir); Robert Anheger neşri, İstanbul Ü. Edebiyat Fakültesi «Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi», IV. 135-166 Istanbul, (30 Kasım 1950);

25) Anonim, «*Tevârîkh-i Âl-i-Osmân*» (H. 933-958/1526-1551 yılları vak'alarını genişçe anlatır), İstanbul Arkeoloji Müzesi Küt. Yazmalar, Sayı 379;

26) Lûtfî Paşa, «*Tevârîkh-i Âl-i-Osmân*» (Kanunî'nin 1539-1541 yıllarındaki Başveziri; başlangıçtan H. 961/1554 yılına kadar), İstanbul 1341;

27) Selmân, «*Câmi'ü'l-Cevâhir*» (H. 955-956/1548-1549 Kanunî'nin İkinci-İran Seferi vak'alarını, «efvâh-i Guzât»tan duyduklarına göre ve Çoruk Boyunda

fethedilen 35 ten çok Kalenin adlarını harekeli olarak yazar), Millet-Reşidefendi Küt., Sayı 655 (İstanbul Üniversite Küt., TY., Sayı 3769 daki nüsha, «Süleymânnâme» adıyladır);

27a) Seydi-'Ali Reis, «*Mir'âtü'l-Memâlik*», İstanbul 1313;

28) Matrakî, Nasûhi's-Silâhî, «*Beyân-i Menâzil-i Sefer-i Irakayn-i Sultân Süleymân*» (harekeli olup, Doğu-Anadolu, Irak ve Azerbaycan'a âit çok değerli suluboya resim/minyatürleri vardır), İst. Üniversite Küt., TY, 5969;

29) Celâlzâde (Tosyalı) Koca-Nişâncı Mustafa-Çelebi (Öl. 1567), «*Tabakaat-ü'l-Memâlik fî Derecâti'l-Mesâlik*» (Kanunî çağının en salâhiyetli ve geniş tarihidir, H. 964/1557 de bitmiştir), Fâtih Küt., Sayı 4423 (farsça Muhtasarından türkçeye çeviren Em. Binbaşı Sadettin Toktemir'in 1937 de Askerî Matbaada neşrettiğinde, yer adları çok yanlıştır);

30) Busbeck, von Baron, «*Türk Mektupları*» (1555 te İstanbul, Ankara ve Amasya'ya gelen Avusturya Elçisi'nin 3 cilt tutan «Mektuplar»ından birtakımını, fransızca tercümesinden) türkçeye çeviren Hüseyin Cahid (Yalçın), İstanbul 1939;

31) Gelibolulu Mustafa Âlî-Çelebi (1541-1599), «*Fusûl-i Hall ü 'Akd*» (Müellif, güçlü bir şâir ve münşî olup, İslâm milletleri ve Osmanlı tarihini en iyi yazanlardandır; «Divan-Kâtibi», Münşî ve Defterdarlık'tan sonra, Beğlerbeği iken ölmüştür), Nuriosmaniye Küt., Sayı 3399;

32) Ayni Müellif, «*Künhü'l-Akhbâr*», III. Rükn, 3. Cüz', İstanbul 1277;

33) Ayni Müellif, «*Künhü'l-Akhbâr*», IV. Rükn (hep Osmanlı Tarihidir, «Nısf-i Evvel»i, başlangıçtan I. Selim'in ölümüne kadar) «*Nısf-i Akhîr*»i (H. 926-1006/1520-1597 yıllarının en geniş Osmanlı tarihi ve teracümüdür), Nuriosmaniye Küt., Sayı 3409 (ayni küt., 3406 ile de, isimler karşılaştırıldı);

34) Ayni Müellif, «*Nusretnâme*» (1578-1579 Çıldır, Gürcistan, Şirvan Seferi ve Kars Kalesi İmarında Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın «Münşî»si olarak bütün resmî evrakı yazan ve gören Müellif'in bu eseri, eşsiz ve resmîdir), Nuriosmaniye Küt., Sayı 4350;

35) Solak Ebûbekir bin Abdullah, «*Şark Seferi'nde Sürkhser ile Vâki' Olan Ahvâlleri ve Şirvan'da Osmân Paşa ile Sürkhser'ün Muhârebelerin Beyân Eder*» (solak/atlı askeri olarak Kapıkulu ile sefere katılan müellif, Çıldır, Tiflis, Şirvan ve Demirkapı'yı görmüş; 1579 Kasımındaki Gence Akını'nda İranlılar'a tutsak düşerek Tebriz ile Kazvine götürülmüş; bir yıl sonra kılık değiştirip kaçarak Kars'a gelmiş ve 1582 de Serdar Sinan Paşa ile İstanbula dönmüştür. Gördüklerini, asker/halk ağzı ile yazmış ve 992 Recebi başlarında/Temmuz 1584 bitirmiştir), Millet-Aliemirî Küt., Tarih, Sayı 366;

36) Hüseyin bin Mehmed, «*Gazavât-i Özdemiroğlu Osmân Paşa*» (1578 Sefer ordusu ile Çıldır, Tiflis, Kartel, Şirvan fethini görmüş, 27 Kasım 1578 den biraz öncesine kadarki vak'aları, asker/halk ağzı ile ve mübalâgalı olarak anlatmıştır), İst. Belediye Küt. Yazmalar, Sayı 0.118/2. s. 43-87 (yeniden sahifelenmiştir, s. 1-44);

37) Rahîmîzâde, İbrahim Harîmî Çavuş (Şâir), «*Zafernâme-i Sultân Murâd Khan*» (1578 de Kütahya'da, baba-dostu Serdar Lala-Mustafa Paşa tarafından or-

duya katılarak: Çıldır, Tiflis, Kakhet ve Şirvan fetihleri ile 1579 Kars İmarını görmüş ve bunları yazmaya memur edilmiştir. «Dergâh-i-Mu'allâ Çavuşu» olarak da, Demirkapu-Kıpçak Düzü-Kefe yoluyla İstanbul'a resmî mektupları götürüp, Hükümleri getirmiştir), İst. Üniversite Küt. TY, Sayı 2372, y. 1b-53b;

38) Ayni Müellif, *«Kitâb-i Gencine-i Feth-i Gence»* (Serdar Ferhad Paşa'nın ikinci Serdarlığını ve Gence Fethi'ni, görmüş olarak anlatır), İst. Üniversite Küt., TY., Sayı 2372, y. 54a-97b (yeniden rakamlanan y. 1a-44b);

39) Şemsî, Kızılahmedli Ahmed Paşa, *«Şehnâme-i Sultân Murâdî»* (Kanunî, II. Selim ve III. Murad'ın «Musâhib»i idi. III. Murad çağını, Başvezir Sokullu'nun 12 Ekim 1579 da öldürülmesine kadar anlatır; mesnevî biçiminde manzumdur), Paris Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc 1144 ten fotokopi, Süleymaniye Küt., y. 86b-99a;

40) Za'îm Mîr-Mehmed Kâtib, *«Câmi'üttevârîkh»* (İstanbula gelen arzlara ve Elçilere göre, III. Murad çağını anlatır), Topkapusarayı-Revanköşkü Küt., Sayı 1382;

41) Dizpûlî, Cemâl bin Hasan, *«Şehnâme Güşây-i Benâm-i Vezîr-i-Mu'azzam Osman Paşa bin Özdemür»* (Farsça manzum olan bu eser, Rebî'ülevvel 993/Mart 1585 te bitmiştir. Osman Paşa'nın 1578-1583 arasındaki savaşlarını, Demirkapu'dan Terek-Kuban-Kefe yoluyla İstanbula gelişini, İrandaki bilgilerine ve Osman Paşa'nın yakınlarından duyduklarına göre, isimler bakımından değişik, anlatır), Ankara TTK. Kitaplığı, Yazmalar Sayı 91, 76 yaprak;

42) Koca-Sinân Paşa, *«Telkhisât»* (Başvezirliğinde III. Murad'a arzları), Süleymaniye-Esadefendi Küt., Sayı 2236;

43) Âsafî, Dal-Mehmed-Çelebi, *«Şecâ'atnâme»* («Âsafî Paşa» diye de anılan Müellif, 1578-1581 savaşlarını, Osman Paşa yanında ve Şirvan Defterdarı iken, tanık olarak anlatır; 1581 de İranlılara tutsak düşmüş ve dört yıl sonra kurtularak 1585 te Erzurum'da Serdar Osman Paşa'ya kavuşup, Tebriz Fethini de görmüştür. Şevvâl 994/Eylül 1586 da bitmiştir), İst. Üniversite Küt., TY 6043 (minyatürlü ve asıl nüshadır; Topkapısarayı-Revanköşkü 1301 deki, kopyadır);

44) Ta'likîzâde Subhî Mehmed (öl. 1599), *«Tarikhçe»* («Târîkh-i Gazavât-i Özdemir Paşa» adıyla yanlış olarak kayda geçmiştir. Serdar Ferhad Paşa'nın H. 992/1584 Loru/Borçalı, Tumanıs ve Göri Kalelerini imarını, «Sefer-Kâtibi» olarak anlatır. Birkaç güzel minyatürü vardır), Topkapısarayı-Revanköşkü Küt., Sayı 1300;

45) Lokmân, Seyyid bin Hüseynü'l-'Âşûrîü'l-Ürmevî (Ürmiyeli), *«Zübdetüttevârîkh»* (III. Muradın Şehnâmeci ve Sır-Kâtibi idi. Gelen arzlara göre, çok sağlam bilgiler toplayıp, yazmıştır), İst. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Küt. Sayı 1973;

46) Selânikî, Mustafa Efendi (öl. 1599), *«Târîkh-i Selânikî»* («Sipahiler-Kâtibi» olarak 1588 Gence Fethini görmüştür. H. 971-1000/1563-1591 yıllarını anlatan) I. Cildi basılmış (1001-1008/1592-1599 yılları bölümü II. Cilt olup, yazmadır, İst. Üniversitesi Küt. Ty. 6027), İstanbul 1281;

47) 'Âşıkî, Tırabuzonlu Mehmed-Çelebi (1555-1599?), *«Menâzırül'avâlim»* (ilk Osmanlı coğrafyacısı ve seyyahı sayılan Müellif, 1581 de Erzurum-Ardahan-Ahılkelek-Göri yoluyla Tiflis'e zahire götüren ordu ile yürümüş; 1582 kışına girilirken Kakhet-Şeki üzerinden güçlükle, Demirkapu'ya varmış, 1583 Meş'ale/Vilâyet-Arkı Savaşı'nı görmüş; 1584 te Osman Paşa ile Terek-Kuban-Temrük-Taman yolu ile Kefe'ye gitmiş ve gördüklerini sağlamca anlatmıştır. Eseri, Ramazân 1006/Nisan 1598 de bitmiştir), Nuriosmaniye Küt., 3032;

48) Osman, (Bayburt çevresinden yetişme), *«Tevârîkh-i Cedîd-i Mir'ât-i Cihân»* (III. Murad çağındaki vak'aları da son olarak anan Müellifin, 384 sahife tutan yazma eserinden III. Bölümdeki Türklere âit 235-259. sahifelerini Nihal Atsız aynen istinsah etmiş ve eser, 1939 dan önce satış için Berlin'e götürülmüşse de, sonu bilinmiyor. Kopya edilen bölümü) neşreden Nihal Atsız, İstanbul 1961;

49) Şeref Han, *«Şerefnâme»* (Bitlis'ten kaçan Ocaklı-Sancakbeği'nin oğlu olarak 1544 Şubatında İran'ın Kum bölgesinde doğan Müellif, 1556-1558 arasında Salyan-Mahmudâbâd Sancakbeği, 1574-1576 da Kazvin'de Saray-Müşâviri, 1576-1578 de İran'ın Nahçıvan Beğlerbeğisi olmuş ve 1578 sonlarında Osmanlı hizmetine girerek, ataları yurdunda Bitlis Sancakbeğliğine Ocaklık yoluyla tayin edilmiş; Osmanlıların Revan, Gence Fetihleri ile Tiflis'e erzak götürülmesinde emekleri geçmiştir. Kürt Boy ve Kale Beğlerini I. Ciltte, Osmanlı ve İran Tarihleri Kronolojisini de II. Ciltte farsça olarak sağlamca yazmış, eserini 1597 yazında III. Mehmed'e ithaf etmiştir, biri müellif tashihinden geçen dört nüshaya göre) Velyaminof-Zernof neşri, 2 cilt, Petersburg 1860, 1862;

50) Türkman, Münşî İskender Beg, *«Târîkh-i Âlem-Ârây-i Abbâsî»* (1616 yılına kadarki resmî Safîliler tarihidir; 13 yıllık bir «Zeyl»ini de, Müellif yazmıştır), Tahran 1314 (taşbasması); II. Baskısı, Tahran 1955-1956;

51) Minadoi, T. da Rugio, *«Historia Della Gverra Fra Tvrchi et Persiani»* (Kazvin'de İranlıları yakından gören Müellif, eserini 1586 da İstanbulda tamamlamıştır), Venedic 1588 (Türkiye'de resmî Kütüphanelerde tek nüshası, İst. Üniversite Küt.ndedir);

52) Zar (Dzar)lı Râhib Hovannes, «*Ağvan* (Aran/Karabağ) *Tarihi*» (Gökçedeniz/Gökçegöl'ün güneydoğusundaki Zar/Car kasabasından yetişen Gregoryen Râhibi Müellif, Ermeni-takviminin 1021-1044 (1571-1595) yılları vak'alarını kısaca anlatır. Yazması, Tebrizli Ermeni Râhibi Arakel'in 1602-1661 yılları kronikinin sonuna ekli bir «Bölüm» olarak bulunmuştur), ermeniceden fransızcaya çeviren, M. Brosset, «Collection d'Historiens Arméniens», I. Tome, St. - Pétersbourg 1874, pp. 553-561.

3. *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi'nden Sonra Yazılanlar:*

1) Hasanbeğzâde Ahmed Beğ (Paşa), *«Târîkh-i Hasanbeğzâde»* («Reisülküttâb» olan Müellif, 1626 da ölmüştür. Başı, «Tâcüttevârîkh» kısaltması olup, 1520-1623 yılları arası teliftir), Ragıppaşa Küt., Sayı 987;

2) Solakzâde Mehmed Hemdemî (öl. 1657), «*Târîkh-i Solakzâde*», İstanbul 1298;

3) Peçuyî, İbrahim Efendi (öl. 1650), «*Târîkh-i Peçuyî*», İstanbul 1283;

4) Kâtib-Çelebi, Haci-Khalife (1608-1657), «*Cihânnümâ*», İstanbul 1145;

5) Osmân bin Abdülmennân, «*Atlas Tercümesi: Risâletü'l-Coğrafiyye*» (Belgrad «İkinci-Tercümânı» olan mühtedi Müellif, Holandalı Bernhard Varennius'un 1664 te yazdığı lâtince «Fizikî Coğrafya»yı almancadan çevirmiştir (*). Başvezir Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa çevirttirmiştir), Süleymaniye-Esadefendi Küt., Sayı 2041;

6) Evliya-Çelebi (öl. 1678), «*Seyâhatnâme*», II., III. (İstanbul 1314), VII. (İstanbul 1928), VIII. (İstanbul 1935) Ciltler; (II. Cilt yazması, Süleymaniye-Beşirağa Küt., Sayı 448; Millet-Pertevpaşa Küt., Sayı 458);

7) Müneccimbaşı, Derviş Ahmed Dede Efendi (öl. 1702), «*Sahâyifülahbâr*» (Arapça aslından Şâir Ahmed Nedim reisliğindeki Hey'etin özetle tercümesi), İstanbul 1285, 3 Cilt;

8) Dımışkî, Kadı Ebûbekir bin Behrâm, «*Coğrafyây-i-Kebîr Tercümesi*» (Baba-oğul Wilhelm ile Jean Blae'nin 1662 de Amsterdam'da basılan lâtince «Atlas Major»unun, IV. Sultan Mehmed'in buyruğu ile yapılan ve 1685 te biten tercümesi olup, Asya'daki Osmanlı toprakları bölümüne, birçok bilgiler eklemiştir. Bu eklemeler, sonradan İbrahim Müteferrika tarafından Kâtib-Çelebi'nin «Cihânnümâ»sına da aktarılmıştır (**). En güzel yazması, Nuriosmaniye Küt., Sayı 2996;

9) Anonim, «*Vakaayi'-i Nefîs Ender-i Tiflis*» (İkincivezir Serdar Receb Paşa'nın H. 1136-1137/1723-1725 yıllarındaki Tiflis Muhafızlığı vak'alarını gören birisinin, eseridir), Süleymaniye-Esadefendi Küt., Sayı 2435;

10) Kefeli İbrahim bin Ali, «*Tevârîkh-i Tatar-Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i-Kıpçak Ölkeleri'nindir*» (1737 yıllarında yazılmış olup, 1933 ten sonra eski harflerle) Pazarcık (Romanya, yeri ve yılı gösterilmeden basılmıştır);

11) Khalife, Mehmed, «*Târîkh-i Gılmânî*», İstanbul 1340;

12) Edirneli Hâci-Mehmed Efendi, «*Nukhbetü't-Tevârîkh ve'l-Akhbâr*»; I. Cildi İstanbul 1276; II. Cildi yazma, Nuriosmaniye Küt., Sayı 3444;

13) Müteferrika, İbrahim, «*Tezyîlü't-Tâbi'*» Kâtib-Çelebi «Cihânnümâ»sı basmasına Ekler (yukarıda anılan «Çoğrafyây-i-Kebîr Tercümesi» ve daha başkaca kaynaklardan bu kitabın basımında, ilgili bahislerin sonlarına, «*Tezyîl*» veya «*Lâhika*» adıyla yapılan eklemelerdir), «Cihânnümâ», İstanbul 1145;

13a) Wakhuşt, *Gürcistan Coğrafyası*, 1745 te biten bu eseri gürcüceden fransızcaya çeviren M. Bısset, «*Description Géographique de la Géorgie*», 1842 S. Pétersbourg;

14) Anonim, «*Risâle-i fî Ahvâl-i Kırım ve Kuban*» (1740 tan az sonra yazılmış olup, Azak'ın Ruslar'a bırakılmasından sonra, Özü ve Temrük Kaleler'nin tahkimine lüzum gösteren çok değerli bir rapordur), Âtıfefendi Küt., Sayı 1886;

---

*) Abdülhak Adnan Adıvar, «Osmanlı Türklerinde İlim», İstanbul 1943, s. 167.

**) Abdülhak Adnan Adıvar, «Osmanlı Türklerinde İlim», s. 134-135.

15) Kırımlı El-Hâc Abdülgaffâr, «*'Umdetü't-Tevârîkh*» (Müellif Soğucuk Kalesinde sürgünken, H. 1157-1160/1744-1747 arasında, Kırım Hanlığı tarihi olarak yazmıştır. Müellif yazmasından basılmıştır), İstanbul 1343;

15a) Osmân, Belgrad İkinci Tercümanı, 1750 de lâtinceden çevrilen «*Atlas-Risâle-i Coğrafya*», Esadefendi Küt., sayı 2041;

16) Hâşim Mehmed Efendi, «*Ahvâl-i Abaza ve Çerâkise*» (Anapa'yı tahkim ile şenlendiren Soğucuklu Ferah Ali Paşa'nın Kâtibi olarak, yerindeki araştırmalara göre, H. 1195/1781 de yazılmıştır), Topkapusarayı-Hazine Küt., Sayı 1564.

III — ARAŞTIRMALAR ve UMUMÎ ESERLER :

1. *Araştırmalar:*

1) Akbulut, Ömer, «*Trabzon Kitabeleri*», İstanbul, 1954;

2) Altındağ, Dr. Prof. Şinasi, «*Osmanlı İdaresi ve Gürcüler*», «IV. Türk Tarih Kongresi-Tebliğler», Ankara 1952, s. 317-325;

3) Ârif, Mehmed, «*Öztemüroğlu Osman Paşa Makalesine Zeyl*», TOEM, (İstanbul 1330), V. 110-117 («Şecâ'atnâme»yi tanıtır);

4) Bala, Mirza, «*Dağıstan*», İA, III. 452;

5) Ayni Müellif, «*Gence*», İA, IV. 762;

5a) Ayni Müellif, «*Gürcistân*», İA, IV. 810;

6) Barthold, W., «*Abazalar*», İA, I. 6-7;

7) Ayni Müellif, «*Derbend*», İA, III. 532-539;

8) Baysun, Cavid, «*Ahmed Paşa*» (Karaca), İA, I. 193;

9) Brosset, M., «*Raports sur un Voyage Archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en* 1847-1848», I., II. Livraison; St.-Pétersbourg 1849, 1851;

10) Darkot, Besim, «*Diyarbekir*», İA, III. 605;

11) Edhem, Halil, «*Tırabuzon'da Osmanlı Kitabeleri*», TOEM (1 Şubat 1334), VIII. 311-322;

12) Heyd, W., «*Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Âge*», II. Cilt, Leipzig 1936;

13) Hinz, Walther, «*Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*», almancadan çeviren: Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1948;

14) İnalcık, Halil, «Yeni vesikalara göre *Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi*», Belleten (Nisan 1944), Ankara, VIII. 204-205;

15) Ayni Müellif, «*Kırım Hanlığının Osmanlı himayesi altına girmesi meselesi*», «III. Türk Tarih Kongresi-Tebliğler», Ankara 1948, s. 478-489;

16) Ayni Müellif, «*Osmanlı-Rus rekabetinin menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü, 1569*», Belleten (Nisan 1948), XII. 349-402 (13 belgeli);

17) Ayni Müellif, «*Giray*», İA, IV. 787;

18) Ayni Müellif, «*Kırım Hanlığı*», İA, VII. 746-756;

19) Ayni Müellif, «*Mehmed II.*», İA, VIII. 509-510;

20) Ayni Müellif, «*Murad II.*», İA, IX. 598-615;

21) Karahan, Abdülkadir, «*Âlî'nin bilinmiyen bir eseri: Mecma'ü'l-Bahreyn*» «V. Türk Tarih Kongresi-Tebliğler», Ankara 1960, s. 336;

22) (Ortekin), Kırımlı Abdullah oğlu Hasan, «*Ceneviz Menbalarına göre XV. Asır Kırım Hanlığı*», «Azerbaycan Yurt Bilgisi» dergisi, İstanbul 1932, I. 372

23) Ayni Müellif, «*Kırım-Kafkasya münasebatına dair bir yarlığ*», «Azerbaycan Yurt Bilgisi» dergisi, İstanbul 1934, III. 400;

24) Kırzıoğlu M. Fahrettin, «*Dede-Korkut Oğuznâmeleri - I. Kitap*», İstanbul 1952;

25) Ayni Müellif, «*Kars Tarihi - I. Cilt*», 1953 İstanbul;

25) Ayni Müellif, «*Şâir Ömer Nef'î'nin sekiz arka atası ve babası Şâh-Mehmed'in bir târih şiiri*», «Türk Dili» dergisi, Ankara (1961 Eylül), Sayı 120, s. 918-919;

26) Kurat, A. Nimet, «*The Turkish Expedition to Astrakhan in 1569 and the Problem of the Don-Volga Canal*», «The Slavonic and East European Review», Volume XL, Number 94, December 1961, ayrıbasım s. 7-23;

27) Ayni Müellif, «*Türkiye ve İdil Boyu*» (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri), Ankara 1966;

28) Kütükoğlu, Bekir S(ıtkı), «*Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri I., 1578-1590*» (Doktora Tezi), İstanbul 1962;

29) Minorsky, V., «*Kuban*», İA, VI. 927-929;

30) Ayni Müellif, «*Tiflis*», EI, IV. 797;

31) Ayni Müellif, «*Studies in Caucasian History*», London 1953;

32) Montpéreux, Frédéric Dubois de, «*Voyage au Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhases en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*», Neuchatel (Suisse) 1843, «Atlas»;

33) Safvet, «*Khazar Denizinde Osmanlı Sancağı*», TOEM, (1 Haziran 1328), III. 857-861 (Mühimme XXXVIII den, 1 ve XLIV den, 2 belge sureti var);

34) Silbeschmidt, Max, «*Venedik Menbalarına nazaran Şark Meselesi*», almancadan çeviren Köprülüzâde Ahmed Cemal, İstanbul 1930;

35) Şeref, Abdurrahman, «*Öztemüroğlu Osman Paşa*», TOEM (1329-1330), IV. 1289-1303, 1353-1369, 1417-1443, 1481-1516; V. 1-12;

36) Şeref, Abdurrahman, «*Öztemüroğlu Osman Paşa'nın Bir Mektubu*» (Viyana İmparatorluk Küt. 1018 Sayılı risaleden, H. 991 Baştepe Savaşı ve Şamakhı imarı hakkında bir belge), TOEM (1333), VIII. 35-41;

37) Tekindağ, Şehabeddin, «*Trabzon-Rum İmparatorluğu'nun Fethi*», «Bilgi» dergisi, İstanbul 1959 Mayıs, Sayı 145, s. 4-6;

38) (Togan) A. Zeki Velidi, «*Azerbaycan'ın Tarihî Coğrafyası*», «Azerbaycan Yurt Bilgisi» dergisi, İstanbul 1932, I. 35-48, 69-83, 123-132, 145-156;

39) Ayni Müellif, «*Azerbaycan*», İA, II. 96;

40) Ayni Müellif, «*Khazarlar*», İA, V. 397-408;

41) Turan, Osman, «*Bayburt*», İA, II. 365;

42) Turan, Şerafettin, «*Kanunî'nin Oğlu Şehzâde Bâyezid Vak'ası*», Ankara 1961;

43) Yınanç, Mükrimin Halil, «*Erzurum*», İA, IV. 352;

2. *Umumî Eserler:*

1) «*Abaıg, Abask*», İnönü (Türk) Ansiklopedisi, I. 14

2) «*Abaza*», İnönü (Türk) Ansiklopedisi, I. 13-15;

3) «*Abkhazistan*», İnönü (Türk) Ansiklopedisi, I. 75;

4) Adıvar, Dr. Abdülhak Adnan, «*Osmanlı Türklerinde İlim*», İstanbul 1943;

5) Alkadârî, Dağıstanlı Mîrzâ-Hasan, «*Kitâb-i Âsâr-i Dağıstân*», Petersburg 1902/Bâdkûbe (Bakû) 1903 (Rus sansüründen kaçak basılmıştır);

6) Allen, W.E.D., «*A History of the Georgian People*», London 1932;

7) Anisimof, Sergey, «*Kafkas Kılavuzu*», rusçadan çeviren Binbaşı Sâdık, İstanbul-Askerî Matbaa 1926;

8) Aslanişvili, Soso (Arslanoğlu Yusuf), «*Dzveli Sa-Kartvelo, Sam-Tskhe, Sa-Atabago*» (Eski Kartli-Yurdu, Üç-Kale/*Ahıska-Azgur-Ozurkhe*/, Atabek-Yurdu), gürcüce «Medeniyet» dergisinden ayrıbasım, Kutaisi (Kütayıs) 1914;

9) Baharlı, Mehmed Hasan Velili, «*Azerbaycan—Coğrafî, Tabiî, Etnografik ve İktisadî Mülâhazat*», Bakû 1921 (rusça aslından, imsasız Mirza Bala çevirmesi);

10) Babinger, Franz, «*Fâtih Sultan Mehmed ve İtalya*», almancadan çeviren Bekir Sıdkı Baykal, Belleten (1953, sayı 65), XVII. 41-82.

11) Berkok, General İsmail Hakkı, «*Tarihte Kafkasya*», İstanbul 1958;

12) Beygu, A. Şerif, «*Erzurum I.*», İstanbul 1936;

13) Bukharî, Şeyh Süleymân, «*Lûgat-i Çagatay ve Türkî-i-Osmânî*», İstanbul 1294;

14) Caferoğlu, Ahmet, «Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından: *Ordu, Giresun, Trabzon, Rize Yöresi Ağızları*», İstanbul 1946;

15) Çamiçyan, Mikâel, «*Hay* (Ermeni) *Tarihi*» (başlangıçtan 1784 yılına değin), Venedik 1784-1786, 3 Cilt, ermenice aslından 636-1606 Yılları Vak'alarını türkçeye çeviren: Hrand D. Andreasyan, İst. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Küt., Daktilolu nüsha (1475 Kefe Fethi haberleri alındı);

16) Çırpanlı Ömer Efendi Oğlu Muvahhid Zeki, «*Artvin Vilâyeti*», İstanbul 1927;

17) Çoruh, Salâhattin, «*Çoruh* (Artvin) *İli*», «Ülkü» dergisi, Ankara, Nisan 1947, I. 26;

18) Danişmend, İsmail Hâmi, «*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*», II., III. Ciltler, İstanbul 1948, 1951;

19) Edhem, Halil, «*Meskûkât-i Osmâniyye*», Cilt I., İstanbul 1334;

20) Erel, Şerafeddin, «*Dağıstan ve Dağıstanlılar*», İstanbul 1961;

21) Fallmerayer, Jacob Philipp (1790-1860), «*Tırabuzon İmparatorluğunun Tarihi*», München 1828 de basılan almancasından tercüme eden: Dr. Ahmet Cevat Eren, daktilolu nüsha, TTK. Kitaplığı, Sayı 40/86 (Yazmalar);

23) Grousset, René, «*Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*», Paris 1947;

24) Hammer-Purgstall, Joseph von-, «*Devlet-i Osmaniyye Tarihi*» fransızcasından türkçeye çeviren: Mehmed 'Atâ, II.-VII. Ciltler, İstanbul 1329-1332;

25) Alparslan (Hüseyin Avni), Tirebolulu, «*Tırabuzon Eli Laz mı? Türk mü?*», Giresun 1339 (1921);

26) İbnülemin Mahmud Kemal, «Menâkıb-i Hünerverân» üzerine «*Tedkiknâme*», İstanbul 1926, s. 3-131;

27) Keyhan, Mes'ûd, «*Coğrafyây-i Mufassal-i İrân*», II. Cilt, Tahran 1311 (Şemsî yıl)/1933;

28) (Konyalı) İbrahim Hakkı, «*Topkapı Sarayında: Deri üzerine yapılmış eski haritalar*», İstanbul 1936;

29) Köçerli, Feridun Beğ, «*Azerbaycan Edebiyatı Materyalları*», I. Cilt, Bakû 1925;

30) Köprülü, Mehmet Fuat, «*XVI ıncı asır sonuna kadar Türk Saz Şâirleri*», İstanbul 1930;

31) Kurat, A. Nimet, «*Rusya Tarihi*», Ankara 1948;

32) Levend, Âgâh Sırrı, «*Gazavatnâmeler*», Ankara 1956;

33) Lynch, H.B.F., «*Armenia*», I. Cilt, London 1901;

34) Mirmiroğlu, Vl(ad), «*Fâtihin Donanması*», İstanbul 1946;

35) «*Pamyatnaya Knijka Erivanskoy Guberniy na 1908 god.*», Erivan (Revan) 1908, III. 2-117;

36) Râsonyi, L., «*Dünya Tarihinde Türklük*», macarcadan çeviren: İbrahim Kafesoğlu, Ankara 1942;

37) «*Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum*», X. Def'a, Erzurum H. 1304 (1887);

38) Şevket, Şâkir, «*Tırabuzon Târihi*», İstanbul 1294 (bugünkü dile göre sadeleştirilerek 1954 te Ankarada yeni harflerle basılanda, birtakım yer adları iyi okunamamış ve başkaca yanlışlıklar yapılmıştır);

39) Tansel, Dr. Selâhaddin, «Osmanlı kaynaklarına göre: *Fâtih Sultan Mehmedin Siyâsî ve Askerî Faaliyeti*», Ankara 1953;

40) «*Tırabuzon Vilâyeti* 1320 (1902) *Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Sâlnâme*», XX. Def'a, Tırabuzon 1320 (resimli, haritalı);

41) Togan, A. Zeki Velidi, «*Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*» I. Cild, İstanbul 1942-1946;

42) «*Topkapu Sarayı Arşiv Kılavuzu*», I., II., İstanbul 1938, 1940;

43) Vezirof, Yusuf Beg, «*Azerbaycan*», İstanbul 1338 (1923);

44) Ustaoğlu Mahmud Midhat, «*Batum ve Artvin Tarihi*», Tırabuzon 1339;

45) Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, «Osmanlı Tarihi», I., II. Ciltler, Ankara 1949;

46) Zeyneloğlu Cihangir, «*Muhtasar Azerbaycan Tarihi*», İstanbul 1924.

———o———

BELGELER

I.

Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm ki,

Hâliyâ mektûb gönderüp : *Tırabuzon Tersanesi*'nde, (1461 deki) *Feth-i Khakanî*'den berü hıfz u hirâset-i memleket içün, mîrî kayıklar hâzır ve müheyyâ durup, *Abaza Tâifesi*'nden ve gayriden memlekete zarar kasd-edenler, elegetürilür idi. Bu sebeb ile Serhadler, mahfûz olurdu. Üç-dört yıldır ki, kayıklar çürüyüp, 'amel-mânde olmağla, Ramazân (26 Mayıs - 24 Haziran 1560) da, *Abaza Tâifesi*'nden onbeş pâre بلاتن balanık donanması gelüp, *Gönye-Kal 'ası*'na kasd-edüp, khaylî ceng-edüp, niçe kimesneler şehîd eyleyüp, gerü gitdüklerin (bildürmişsin).

Serhad hıfzı, mühimmâtdandır. Gerü, on pâre kayık yapdırılup, olıgeldügi üzere, (yıllık dirlik akçaya göre) üçbinden aşağa tımarlu-sipâhî ta'yîn olunmak, khusûsın bildürmişsin.

İmdi; zikr-olunan memleket hıfz ü hirâseti içün, beş pâre gemi yaptırılmak içün ve Kal'a-i mezbûreden ikhrâc olunan neferler khusûsu içün Mâliye tarafından Hükm-i-Şerîfüm gönderilüp; ve 'arz-etdügin kimesneye Kapudanlık tevcîh olunmuşdur.

Buyurdum ki : Emrüm üzere gemiler tedârük ve ihzâr olunup; ve sâir levâzım ü mühimmâtı bîkusûr görülüp; 'arz-etdügin üzere, Livâ-i mezbûr sipâhîlerinden, tımarı üçbinden aşağı olanları, Kapudan ta'yîn olunan kimesneyi Serdâr edüp; hıfz ü hirâseti lâzım olan mahallere, olıgeldügi üzere, ta'yîn eyleyüp memleketin hıfz ü hirâsetinde, dakîka fevt-eylemiyesin. Gaflet ile, memleket ü vilâyete ve re'âyâ vü berâyâ ve nevâhî vü kurâya zarar ü gezend erişdirmekden, hazer edesin.

«*Erzurum Çavuşbaşısı Sefer*'e verildi, fi 24 Zilhicce sene 967»/ 15 Eylül 1560 (Mühimme, III, 1516) —

II.

Batum Sancağıbeği Mehmed dâme izzehuya Hüküm ki,

Südde-i-Sa'âdetüme mektûb gönderüp : *Gürcistân Serhaddi*'nde *Megrel Dadyan*-i mel'ûn cânibüne ticâret tarîkile deryâdan ve *Kefe* tarafından, geçen yıldan beri dokuzbin görde (kısa-kılıç) ve bir mıkdâr yat ü yarak geçüp; kendüye tâbi' olan *Abazalar*'a, bir - iki def'a Memâlik-i-Mahrûse'yi gaaret etdürdüginden gayri; dokuz pâre kayık yapdırup; top ve darbazan ve sâir yarak komağla, hareketleri olmağın. Sen dakhı, hâzır olan kayıkları donadup; deryâdan ol cânibe teveccüh edüp; *Küffâr*'a khavf ü khaşyet vâkı' olmağın; perâkende olmuşlardır.

İcâzet-i Hümâyûnum olup, bin nefer âdem verilür ise, inşâ - Allâhu Te'âlâ, deryâ mevsimi geldükde, *Sokhum Vilâyeti*'nden berüde olan memleketleri, gaaret olunmak mukarrerdür, deyü bildürmişsin.

İmdi; *Venedik* mel'ûnun ahvâli bertaraf oluncaya değin, 'askerin müteferrik olması münâsib degüldür. Buyurdum ki, vardukda: Sancağunğ Sipâhileri ile dâyimâ müheyyâ vü hâzır ve a'dâ taraflarına nâzır olup; anunğ (gibi) a'dâ tarafından bir hareket olup, Memâlik-i-Mahrûsa'dan ba'zı yerleri gaaret ü khasâret kasdına gelürler ise, hüsn-i tedbîr ve tedârük üzere, Sancağunğ Sipâhileri ile ve Hirâr-Erleri ve Él-Eri ile, def'-i mazarratları bâbında, sa'y ü ıkdâm eyliyesin.

Ve bilcümle, dâyimâ basîret ü intibâh üzere olup; a'dây-i bedre'y tarafından, bir mahalle zarar ü gezend erişdürmemek bâbında, dakîka fevt-eylemiyesin. Ve deryâdan ve *Kefe* tarafından (karadan), a'dâya yarak alup gidenleri elegetürüp bulunan yarakların alup, mîrî içün girift edüp; kendülerin habs-edüp; ahvâllerin, Südde-i-Sa'âtüme 'arz-eyliyesin. Ammâ, bu bahâne ile, Tüccâr'dan celb ü akhz olunup, rencîde olunmakdan hazer edesin. Ve dâyimâ, ol cânibün ahvâlini yazup, i'lâmdan khâli olmıyasın.

—4 Zilka'de, sene 979 (19 Mart 1572) Mühimme, XII, 1077, s. 564)—

III.

Kefe Beği'ne Hüküm ki,

Mektûb gönderüp : bundan akdem *Vilâyet-i Sokhum*'a gemiler gidüp, ağ-ipliği getürmekle, *Azak* ve *Koba* mukaata'alarının, mahsûlâta küllî nef'i olup; birkaç yıldır ki, gemiler gitmeğe yasak olup, (bu yüzden balıkçı) Sayyâdlar ferâgat etmekle, zikr-olunan mukaata'aya küllî zarar müterettib olup, ağ-ipliğine muzâyaka olmağla, Mukaata'ât-i mezbûr Mültezimleri, bu kullarına gelüp, şöyle ki:

Bu sene *Vilâyet-i Sokhum*'dan ağ-ipliği gelmeye, mukaata'ât mahsûlüne zarar gelür, dedüklerin; ve bir gemiye rukhsat lâzım olduğun 'arz-eyledügin ecldden, buyurdum ki :

Vusûl buldukda, Vilâyet-i mezbûreye ağ-ipliği getürmeğe, bir gemiye rukhsat veresin. Ammâ, bu bahâne ile, yarak ve sâir memnû' olan metâ'ı alup gitmekden, hazer eyliyeler.

— 26 Rebî'ülevvel sene 981 (26 Temmuz 1573). Ketkhudâsı'na verildi, 25 Rebî'ülevvel (Mühimme, XXII, 325)—

IV.

(Kanunî Süleymân'ın Tuğrası ile, 17 satırlı dîvânî hatla)

1) Emîrü'l - Ümerâü'l - Kirâm, Kebîrü'l - Küberâü'l Fikhâm, Zû'l-Kadr ve'l-İhtirâm, Sâhibü'l - 'İzz ve 'l-İhtişâm, El-Mukhtas (kopuk ve yıpranmış),

2) *Erzurum Beğberbeğisi* Ayas dâme ikbâlehu, Tevk'-i Refî'i Hümâyûn vâsıl olıcak, ma'lûm ola ki :

3) Hâliyâ *Gürcistân Beğleri*'nden *Başaçuk* (İmeret Kıralı, Bagratlı II. Bagrat, 1510-1565) *Melik 1)*, Südde-i Sa'âdet-me'âbuma âdemisin gönderüp : *Kal'a-i Suram* سورام ve *Kal'a-i 'Âli* عالی ve

4) ve *Kala'-i Kötemi* کوتمی ve *Akhaldaba* اخلدبا demekle ma'rûf Kal'alar, kadîmü'l-eyyâmdan, kendününğ tasarrufunda

---

(1) A. GUGUSHVILI, «*The Chronological.Genealogical Table of the Kings of Georgia*», GEORGICA, Vol. I, Nos. 2-3, 1936 London, s. 137, büna «veya *III. Bagrat*» diyor.

5) iken, Cenâb-i Saltanat-Me'âb, Devlet-İntisâb, Sa'âdet-İktisâb *Tahmasb Şâh*, edâm-Allâhu zılâlu hakkı letehu,

6) *Şâhkulu Beg* nâm Elçilerin, 'Atabe-i-'Ulyâmuza gönderüp; sulh ü salâh khusûsu, mukarrer oldu.

7) Ol mahallere geldüklerinde, alınduğın 'arz-eylediler. İmdi, Müşârün-ileyh, 'Atabe-i-'Ulyâma iltica edüp,

8) İtâ'at eyleyen kullarımdandır. Buyurdum ki, Hükm-i-Şerîfüm varıcak, te'khîr etmeyüp,

9) hâliyâ Müşârün-ileyh taraflarından Südde-i-Sa'âdetümde vârid olan Elçileri *Ferrukhzâd Beg*, zîde-mecdehununğ

10) 'akabince âdem gönderüp; bu khusûsu hüsn-i edâ ile söyleşüp, görüp, mâbeynde olan,

11) mu'âhede mûcebince, *Kal'alar*'ı gerü mezbûra teslîm olunmasına ıkdâm eyliyesin ki,

12) sulh ü 'akde mugaayır khusûsları etmiyeler ki, mâbeynde olan silsile-i vidâd,

13) dâyimâ müstahkem olup; sulh ü salâh ahvâli, tarafeynden mer'î dutulmasına sa'y edüp,

14) ve ne vechile cevâb verilür ise, 'arz-eyliyesin. Şöyle bilesin,

15) 'Alâmet-i-Şerîfe i'timâd kılasın. Tahrîren, Avâkhir-i.

16) Şehr-i Recebü'l-Mürecceb, sene isnâ ve sittîn ve tis'a-mi'e (11-20 Haziran 1555).

17) Bi-Medîne-i *Amasya* (İstanbul - Başbakanlık Arşivi, FEKETE Tasnifi - Müteferrika, sayı 427).

V.

(Kanunî Süleymân'ın Tuğrası ile, 8 satırlı dîvânî hatla)

1) Emîrü'l-Ümerâü'l-Kirâm, Kebîrü'l-Küberâü'l-Fikhâm, Zi'l-Kadr ve'l-İhtirâm, Sâhibu'l-İzz ve'l-İhtişâm, El-Mukhtasü bi-Mezidi 'İnâyeti'l-Melikü'l - Mennân,

2) *Erzurum Beğlerbeğisi Ayas*, dâme ikbâlehu. Tevkî'-i Refî'-i Hümâyûn vâsıl olıcak, ma'lûm ola ki:

3) Hâliyâ ol cânibe (Kartel Hanı Bagratlı VIII. David oğlu I.)

Luvarsab (1526-1557) *Melik* ile *Başaçuk* (İmeret/Kutayıs ülkesi Bagratlıları'ndan II. Bagrat) *Melik*'ünğ Elçileri ve *Dadyan* (Megrel Beği),

4) *Melik* ile *Gürel Melik*'ünğ âdemleri ve kharâcı geldügini 'arz-etdügin eclden, buyurdum ki :

5) zikr-olunan Elçiler ile mezkûrunğ âdemlerin getürdükleri kharâcı, yarar âdemlerünğe,

6) koşup, Südde-i-Sa'âdetüme gönderesin. Şöyle bilesin, 'Alâmet-i-Şerîfe i'timâd

7) kılasın, Tahrîren, fî Avâsıt-ı Ramazânü'l Mübârek, sene isnâ ve sittîn ve tis'a-mi'e (30 Temmuz - 8 Ağustos 1555).

8) Bi-Medîne-i *Amasya* (Başbakanlık Arşivi, FEKETE Tasnifi - Müteferrika, sayı 428).

VI.

(H. 997/1589 yılında «Kakhet»in Ocaklı-Hanlığı kaldırılarak «Beğlerbeğilik» yapıldığını ve bir Türk'ün idaresine verildiğini gösteren kayıt, yarısı kopuk bir yapraktaki Gence-Karabağ muhâfazasına gidecekler için Dîvân-i-Hümâyûn kayitleri arasındadır).

*) *Tiflis*'ün Yerlü-Kulu Zâbitleri'ne, neferâtları ile me'mûriyetleri içün.

*) *Tiflis*'ün Kapukulu (Yeniçerileri).

*) *Çıldır* (Akhıska) *Eyâleti*'nin Elviye بعضى (?) Beğileri, neferâtları ile.

*) Ve *Eyâlet-i Çıldır*'unğ Elviye Mutasarrıfları'na.

*) Ve *Kâkhet Beğlerbeğisi* olup, (Kakhet'in eski merkezi «Sığnak»ın güneydoğusunda ve «Kızık» da denilen Şırak-Çölü'nün kuzeybatı ucunda bulunup, İlkhanlı Rakip-Kkanlardan : Mehmed, Süleymân ve Anuşirvan ile, Calayırlı Büyük-Şeykh Hasan'ın ve Altınordalı/Çoçı-Ulusu'ndan Canı-Bek ile Berdi-Bek'in gümüş paralar kestirdiği) *Top-Karaağaç* 2) muhâfazasında olan *Samed-Kulu Paşa*

(2) Bu sikkeler üzerine araştırma bilgileri ve resimleri için, bakınız: David M. LANG, «*Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcau-*

dakhı, Kapusu - Khalkı (Yeniçeriler) ve yanında mevcûd olan Tavad ve Aznavurları ile.

*) *Revan Mütesellimi İbrâhîm Ketkhudâ,* masârifleri Revan muhâfızı tarafından görülmek üzere, beşyüz nefer güzide süvârî 'asker techîz; ve üzerlerine bir Başbuğ nasb ve *Gence Muhâfızı* yanına gönderilmek üzere (Başvekâlet Arşivi, FEKETE Tasnifi - Müteferrika, sayı 1072. Bu belgenin üzerine tasnif sırasında yazılan, «Sene 990 takhmînen» tarihi yanlıştır, «997» olması gerekir).

VII.

Tırabuzon Beği Mustafa Paşa (ya Hüküm ki),

Mektûb gönderüp : *Feth-i Khakanî*'den (1461 Tırabuzon Fethi'nden) berü, *Çoruk-Suyu*'ndan berüsü, *Tırabuzon Sancağı*'dır. Şimdi *Gönye*'de oturanlar, *Batum* (Sancağı) *Beği*'dür. Mukaddemâ, *Gönye*'de oturasın deyü bu bendeye Hükm-i-Şerîf sadaka buyurulmuşdur. ... bedeli *Gönye* sadaka buyurulur ise, etrâfında olan *Gürcistân Beğleri*'nünğ itâ'ati ve Kıla'unğ feth-olunması, âsândur. Sâbıkaa, *Gönye Kal'ası*'nı yapturduğumuzda, *Dadyan* (Megrel) ve *Gürel Vilâyetleri,* (yıllık) onbinğ altun kharâca kesilmişdi. Bu bendeye salt (Şam Sancaklarından) A'clûn sadaka olunup, gitmegin, tamâm alınmayup, kharâcdan altmışbinğ altun kalmışdur, deyü, *Gönye*'de oturmasını murâd edinmegin.

---

casia», 1955 New York, s. 2, 67, 71-77 ve Plate IX). *Şeki-Tiflis* arasında ve *Kür* solundaki *Kakhet*'in, Selçuklu fetihlerinden önceki bölge ve merkezinin adı, burada yerleşmiş bir *Kıpçak* boyuna göre, «*Sıkhnak*» idi. *Şeddâdlı Emîri Şâvûr*'un (1020-1067) *Gence*'deki sarayında yıllarca kalan Gurgan Beği KEYKÂVUS, «*Kabusnâme*»sinde, «*Sıkhnaklı* yani *Gürcü*» diyor (Mercimek AHMED tercümesi, Orhan Ş. GÖKAY neşri ,II. baskı, 1966 İstanbul, s. 58, 148-149. Nâşir yanlış olarak, «*Sıkhnaklı*» adını, «*Sıhtaklı*» okumuştur). *Aşağı-Sırderya* boyundaki Kıpçak-Oğuz sınırı üzerinde bulunan «*Sıgnak/Sugnak*» şehriyle de adaş olan *Alazan* sağındaki bu yer, *I. Şah Tahmasb*'ın 1551 *Seferi*'nde «*Sıknak*» (Âlem Ârâ, I. 83), bugün «*Sıgnakh*» ve gürcücede «*Signaki*» diye anılıyor. Bir *Sıgnak* kasabası da, *Karabağ*'da, *Aras* solundadır (M. BROSSET, *Histoire de la Géeorgie*, II. 145, 148). *Sığnak/Kakhet*'teki «*Kara-Ağaç/Top-Karaağaç*» adı da, etnik bir anlam taşır (bak. KAŞGARLI, I. 119 : «Uğrak/Iğrak=Kara-Yığaç» adlı Türk boyu). «*Karaağaç*»ın Merkez olduğu kışlağa «*Kızık*» (M. BROSSET, «Description Géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht», 1842 s. Pétersbourg, s. 309-311) denilmesi de, bu addaki Boz-Oklu Oğuz Boyu'nun hâtırası yüzündendir.

Tırabuzon Beği Konye (Gönye)de oturmayup, sen de, *Batum Beği* vâr, *Şebin-Karahisâr*'da ve isterse (n) *Tırabuzon*'da otur, (deyü) buyuruldu. Âkher Sancak verilmiyecekdir (Mühimme, II. s. 161, 28 Zîlka'de sene 963/3 Ağustos 1556).

VIII.

Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm ki,

Mektûb gönderüp : ol cânibünğ Zu'amâ ve Erbâb-i Tımarı ve Çavuş ve Tüccârı, (Osmanlılar'a bağlı Batı-) *Gürcistân Vilâyeti*'ne varup, itâ'at üzere olan *Gürcü Tâ'ifesi*'n (köle ve karavaş olarak) alup-satmağa mu'tâd olup; sulh ü salâha mukhâlif vaz'-edenler, men'-olunmak lâzım edügin bildürdügin eclden.

Buyurdum ki, (bu Hüküm,) vusûl buldukda, anunğ gibi itâ'at üzere olan kharâc-güzâr re'âyâyı esîr edenleri, her kimler ise, 'ale'l-esâmî defter edüp, Südde-i-Sa'âdetüme 'arz-eyliyesin, ki dirlikleri olanlarunğ (yıllık gelirleri ellerinden geri) alınup; olmıyanlarunğ haklarından geline.

Ve, ol asıl itâ'at üzere olup, kharâc-güzâr olan re'âyâyı, herkimde bulunursa, ıtlâk edüp; yerlü yerlerine gönderesin.

—(Mühimme, XXI, 657, 23 Zîlhicce sene 980; Ketkhudâsı'na verildi, 22 Zîlhicce/25 Nisan 1573)—

IX.

(Kırım'daki I. Devlet-Gerey) *Khan Hazretleri*'ne, Nâme-i-Hümâyûn yazıla ki,

Vilâyet-i Çerâkise'den *Bekeş* ve *Kalem* ve *Cantemür* kabâili, 'Atabe-i-'Ulyâmda olan *Yenğiçeri-Ağası Mustafâ* dâme izzehununğ tevâbi'inden olduğın, Ağay-i müşârün-ileyh, 'arz-edüp, zikr-olunan kabâil itâ'at üzeredür deyü, minba'de gaaret ü esîr olunmamak ve esîrleri var ise, ıtlâk olunmak bâbından inâyet ricâ etmegin.

Gerekdir ki, Nâme-i-Hümâyûnum vusûl buldukda, sevâlif-i eyyâm ve sevâbık-ı a'vâmdan 'Atabe-i-'Ulyâmıza olan vefûr mukhâleset ü muvâlât ve kemâl-i musâdakat u musâfâtunğ muktazâsınca, bu bâbda mukayyed olup: zikr-olunan kabâil, 'arz-olunduğu üzere, Südde-i-Sa'âdetümüze ve ol tarafa itâ'at üzere olup; cânib-i-İslâm'a

zarar ü gezendleri olmayup, kendü hâllerinde ise; minba'ade mezbûrları gaaret ü khasâret etdürmeyüp ve esîrlerin aldırmayup, men' ü def' eylemek bâbında, envâ'-i ihtimâmınğuz vücûda getüresiz (Mühimme, XXIII, 255, 15 Receb 981/10 Kasım 1573).

X.

Batum Beği Kaasım Beğ'e Hüküm ki,

Gürel Melik'üng *Sancağı*'nda vâfir kendir bulunduğu i'lâm olunmağın, vâfir ve müstavfî kendir tedârük edüp, irsâl eylemek içün Emrüm olmuşdur. Buyurdum ki, vusûl buldukda, bu bâdba mukayyed olup, anun, gibi, Tersane-i-'Âmirem içün vâfir kendir tedârük edüp, irsâl eyledükde, kirâ ile *Tırabuzon*'a îsâl eylemek bâbında, envâ'-ı sa'y ü ıkdâm eyliyesin.

Ve, koşup gönderdügin âdemlere muhkem tenbîh eyliyesin ki, onğat hıfz-eyleyüp, bâb-ı ihtimâmda, dakîka fevt-eylemiyesin (Mühimme, XXIII, 699, 15 Zilka'de 981/8 Mart 1574).

XI.

Batum Sancağı Beği'ne Hüküm ki,

Mektûb gönderüp : *Abaza* ve *Çerkes* ve *Megrel* câniblerine sekiz pâre gemi çıkup; esbâb ve libâs ve tüfenk ve şakaloz ve barut ve görde verüp (köle, karavaş ve avcı kuşlar ile bal alıp), a'dây-i bedre'ye takviyet ederler, deyü bildürdüğin ecilden.

Buyurdum ki, vardukda, minba'de Emr-i-Şerîfüm olmadan, ol câniblere gemi çıkartmayup. Anunğ gibi, Südde-i-Sa'âdetümden icâzet verilüp, ellerinde Ahkâm-i-Şerîfe olan Rü'esânunğ dakhı gemilerin bizzât yoklayup; memnû' olan metâ' ve esbâbdan ve yarakdan ve barutdan bir nesne geçürtmeyüp; Emr-i-Şerîfüme mukhâlif iş olmakdan, ziyâde hazer edesin.

Ammâ, bu bahâne ile, ellerinde Emr-i-Şerîfüm olup; gemilerinde, memnû' olan esbâb ve metâ'dan ve yarakdan nesne bulunmayanları, mücerred celb ü akhz içün, rencîde etmekden ihtiyât eyliyesin (Mühimme, XXIII, 757, 3 Safer 982/25 Mayıs 1574).

XII.

(Megrel'den) *Melik David*, mektûb gönderüp : Karındaşum *Altun Melik, Dadyan (Megrel) Vilâyeti*'nünğ Beğligin, iştirâk üzere mutasarrıf olup; *Abaza* (dan) memleketi hıfz u hirâset üzere olup; mezbûr mürd-oldukda, oğlu *Görgi Dadyan*, kendü üzerinde Berât ile âkher Sancak var iken, bırağup; bilâ-Emr-i-Şerîf, *Megrel Vilâyeti*'n beglenüp; mukaddemâ *Gürel Meliki Sancağı*'nda iştirâkden aldığı altı yılunğ kharâcı ki, her sene beşyüz altundan üçbinğ altundur, *Görgi Gürel*'den alup, Südde-i-Sa'âdet'e irsâl eylemeyüp; şimdi (de) *Abaza* ve *Çerkes* ile ittifâk edüp; *Gürel'ünğ Sancağunğ* gaaret edüp; ve *Karadeniz*'den gelen gemicilerünğ gemilerin ve mâllerin alup; muttasıl, Ehl-i-İslâm'a zarar etmek üzeredür. Şöyle ki, ihmâl oluna, yakında *Batum Serhaddi*'ne eluzatmak mukarrerdür.

Megrel Vilâyeti, karındaşum *Altun Dadyan* tasarruf eyledügi üzere, Sancak ile bu kullarına 'inâyet olunursa, Serhadleri *Abaza* tarafından hıfzettügimden mâ'adâ, sâlbesâl ikişerbinğ altun vermeğe müte'ahhid olduğın bildürmegin;

Şartı üzere, *Melik David*'e Berât-i şerîf verilmek buyruldu.

—(Mühimme, XXV, 210, 9 Ramazân sene 981/2 Ocak 1574. Bu Defter, aslında çift sütunlu olup, «İkindi-Dîvânı»/Sadâret Dîvânı'ndan verilen terakkî «Buyruldu»larını göstermektedir. Bu yüzden, *«Hüküm»* adı da geçmez.—

XIII.

Gürel ve Megrel Sancağı'na mutasarrıf olan *David* nâm beğlerinünğ Berât-Resmine verecek, âdemlerinde akçaları olmaduğın, âdemleri bildürüp 3), *'Azablar-Ağası Balı*, (bu) resimlerin getürmeğe müte'ahhid ve zâmın olmağın, mezbûr *Balı Ağa*'dan taleb olunmak üzere, hâlen Berâtları verilmek, buyuruldu (Mühimme, XXV, 522, 14 Şevvâl sene 981/5 Şubat 1574).

---

(3) Bütün kaynaklar Megrel-Abaza ve Çerkes ülkeleri ahalisinin, *«para/sikke»*yi bilmediklerini, alış-verişlerini *«değiştirme»* usûlü ile yaptıklarını belirtmektedir. Bak., meselâ BUSBECQ, *«Türk Mektupları»*, Hüseyin Câhid YALÇIN tercümesi, 1939 Istanbul, «III. Mektup, 1 Haziran 1560», s. 163-169.

Bu yüzden, Istanbul'a gelmiş bulunan *Megrel Meliki David*'in adamları yanında da, *«akçaları olmadığı»* görülüvor.

XIV.

Azak Sancağı Beği'ne Hüküm ki,

Mektûb gönderüp : Vilâyet, emn ü amân üzere olup; ve *Ten* (Don-Irmağı) *Rus*'u (Kazaklar), muttasıl bînihâye ağaç taşıyup, *Azak*'da oduna muzâyaka kalmayup. Ve, *Târife-i Nogay* dakhı, *Azak* etrafında ekin eküp, ziyâde ganîmet olup. Ve, *Azaklu*, tereke (tahıl) khusûsunda *Kefe*'ye muhtâc iken, bînihâye tereke eküp-biçüp, kudreti olmayanlar, *Nogay Tâifesi* ile ortaklık ile ekerler. *Vilâyet-i Azağ*'ı, zakhîreye ganî eylediklerinden gayri, bir-iki yıldır *Kefe ve Kırım Vilâyetleri*'n dakhi ganî eylemişlerdir

Ve kışın, اژدرهان *Ejderhan* (Astarkan) kurbünde olan (Ulu-) *Nogay*, عادل *'Âdıl* (Edil/Volga)-Suyu'n buz üzerinden geçüp, (Kiçi-) *Nogay*'a karîb gelüp; *Azağ*'a üç-dört günlük mahallelerde kışlayup; gerü, *'Âdıl - Suyu*'n buz üzerinden öte siyâha geçüp. Ve bu kış, *Nogay Tâifesi, Ten-Suyu* içinde (boyunda) kışlayup; ba'zı *Rus*'unğ (Don-Kazakları'nın) ustuburların yıkup; ve çıkup, *Azağ*'a karîb yerde *Ten-Rusu sığınacak* yer komayup. Bir-iki mahaller vardur, birer palanga ta'mîr olunsa, *Tâife-i Nogay* istirâhat edüp; yaz ve kış *Ten-Suyu* içinde mekân edinüp; minba'de *Ten-Rusu, Azağ*'a gelmeyüp,*Ten-Suyu*'n terkeylemek mukarrerdür.

Ve *Azak Kal'ası* ta'mîri içün gönderilen Çavuş, eğlenüp (geçikip), vakit dakhı muzâyaka üzere olmağın; lâzım olan yerler, Çavuş gelmezden evvel ta'mîr olunup; geldüginde ba'zı yerleri ta'mîr etmek üzere olup; ve kireç yakılup, taş dakhı getürdülmek üzere olup. Lâkin, mukaddemâ i'lâm olunduğu üzere, bu sene ta'mîr müyesser olmayup; ancak, lâzım olan mertebeler olup. İnşâ-Allâh bu kış, lâzım olan kereste, kışa karîn ihzâr olunup; evvel-bahârda tâ'mîri lâzım olup; (sâ)yirler itmâm olunur, deyü bildürüp.

Ve, *Rus* (Moskof)un, *Ejderhan* semtinden *Bahr-i Kulzüm*'e (Khazar Denizi'ne) (varup) andan *Terek-Suyu* nâm böyük su üzerinde Kal'a tâ'mîrine mübâşeret eyledügin i'lâm edüp; ve sâir ne demiş isenğ, mufassalen 'arz-olunup, ma'lûm-i şerîfüm olmuşdur.

Buyurdum ki, vardukda, minba'de dakhı, Vilâyetünğ zabt ü hirâsetinde ve *Azak Kal'ası*'nun, ta'mîrinde gereği gibi mukayyed olup; ve dâimâ *Nogay Mîrzâları* ile, hüsn-i ittifâk ve müdârâ eyleyüp. *Rus Tâifesi*, odun getürmek bahânesile, *Ten-Suyu*'nda oturup, *Kal'a*'ya girmek ihtimâli olmaya. Anğa göre, tamâm ihtimâm üzere

olup, 'arz-etdüğin üzere, tedârüklerin görüp; *Azağ*'a yakın yerde *Rus* (Kazak) komayup; vilâyet emn ü amân üzere olmak bâbında, hüsn-i tedârükden khâlî olmıyasın.

Ve minba'de, eger düşmen tarafından ve eger vilâyet ü memâlike müte'allik olan khusûslardan, vâkıf olduğın akhbâr-i sahîhayi i'lâmdan, khâlî olmıyasın.

—Mühimme, XXVIII, 579, (Azak Sancakbeği Mehmed) «*Beğünğ Ketkhudâsı Nasûh*'a verildi, fî 9 Recep, sene 984»/2 Ekim 1576.—

XV.

Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm ki,

Batum Sancağı Beği Kaasım, mektûb gönderüp : bundan akdem *Batum Beği* olan *Süleymân, Gürel Sancağı*'nda vâkı' olan *Sıkıdzur* (Batum-Kobuleti arasında ve deniz kıyısında ören, «Tsikhisdzir») *Kal'ası*'nunğ ta'mîri lâzımdur deyü 'arz-etdükde; ne mıkdâr akça ile olur ve nef'i var mıdur deyü fermân olunmağın. Mukhamminler ve ehl-i-vukufla üzerine varıldukda; ta'mîrine dört yük (4 00 000) akça gider; ammâ, murâd üzere kal'a olur. Ve her yıl khazîneye altı yük akça hâsıl olduğundan gayri, sipâhî ile iki sancak olmağa kaabil yerler feth-olunup; *Nehr-i Çoruk*'dan *Nehr-i Faş*'a (Riyon'a) varınca zabt-olunur. Ve *Şirvan* yolu dakhı tamâm feth-olunur. Ve etrâfda olan *Küffâr Beğleri*, zimmetlerine kharâc kabûl edüp, itâ'at ederler. Ve *Abaza* khavfinden re'âyâ khalâs olup, huzûr ederler. Ve zikr-olunan nehirlerünğ balığı mahsûlünden yüzbinğ akça, ve iskele bâcından yüzbinğ akça ve gümrük metâ'ından yüzbinğ akça, ve kharâcdan yüzbinğ akça, ve pençik mahsûlünden yüzyirmibinğ akça, ve *Şirvan ve Başaçuk* (Kutayıs/İmeret) ve *Luvarsab* (Tiflis/Kartel) memleketlerinden gelen *harîr* resminden altmışbinğ akça (olarak), cem'an altı kerre yüzbinğ akça olur, deyü bildürmegin.

Buyurdum ki, vusûl buldukda, bu khusûsu dikkat ve ihtimâmla görüp; 'arz-olunduğu mıkdârı mahsûlü (geliri) var mıdur, ve iki sancağa mütehammil midür? Neticeyi tamâm ma'lûm edinüp; vukuu'u üzere mufassalen yazup, 'arz-eyliyesin.

Ve üstâd mukhamminler ma'rifetile *Kal'a* khusûsunğ dakh görüp; ne mıkdâr akça ile ta'mîr ve ta'mîr olunduktan sonra, her

takdîrce, mâle ve memlekete nef'i var mıdur. Anı dakhı i'lâm eyliyesin.

—(Mühimme, XXVIII, 810, «Çakırcıbaşı Ketkhudâsı Süleymân'a verildi, fî 9 Şa'bân sene 984»/1 Kasım 1576)—

XVI.

Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm ki,

Başaçuk (İmeret) ve *Gürel Meliki* âdem gönderüp, (ölkelerinde) olan *Gürcü Tâifesi*, itâ'at üzere iken, ba'zı kimesneler, evlâd ve 'ıyâllerin oğurlayup, âkhere satup, küllî zulm-ederler, deyü (bildürüp), İtâ'at üzere olan *Gürcü Tâifesi'nden* anunğ gibi, oğurlanup esîr ve bey '-olunanlar, bulundukları yerlerden alınup; ve minba'de bey'-olunmamak içün Hükm-i-Hümâyûnum taleb eyledikleri ecelden.

Buyurdum ki, vardukda, bu bâbda gereği gibi mukayyed olup, zikr-olunan *Melikler*'üng ölkelerinde olup, itâ'at üzere olan *Gürcü Tâifesi*'nden, minba'de kimesne esîr olmayup. Ve şimdiye dek esîr olanlar dakhı bulundukları yerlerden alınıp, *Melikler*'ine teslîm olunup. İtâ'at üzere olan *Gürcü Tâifesi*'nünğ hakkında, Hükm-i Hümâyûnum mazmûnile 'amel edüp. Anğa göre, Beğlerbeğiliğinde (Şebinkarahisar'dan Kars'a ve Malazgird'den Batum'a değin yayılmış bulunan Erzurum Eyâleti'nde) Kudât'a dakhı tenbîh ve nidâ etdüsin (dellâl çağırttırasın) ki, dâimâ anunğ, ile 'âmil olup, khilâfına cevâz göstermiyeler (Mühimme, XXIX, 522, 14 Zilhicce 984/4 Mart 1577).

XVII.

Kuds-i-Şerîf (Jerusalem) Kaadîsı'na ve *Kuds-i-Şerîf Sancağı Beği*'ne Hüküm ki,

Hâlen *Melik-i Başaçuk* (İmeret/Kutayıs Bagratlı Kıralı II. Bagrat oğlu I. Görgi, 1565-1585) ve (Gürel Beği) *Melik Görgi* âdem gönderüp : *Gürcü Tâifesi*'nünğ *Kuds-i-Şerîf*'de, kadîmden birer ziyâretgâhları var-iken, abâ'an ceddin *Gürcü Tâifesi* varup, ziyâret edegelmişler iken; şimdiki hâlde *Fireng* (Katolik) ve *Ermenî* (Gregoryen) *Tâifesi*, mezbûrlarunğ ziyâretgâhların, tâife-i mezbûre keşişlerinden alup, ta'addî eylediklerin bildürdükleri ecelden.

Buyurdum ki, (bu Hüküm size) vardukda, vilâyet-i mezbûrenünğ ehl-i vukuuf ve ikhtiyâr ve a'yânların getürdüp; khusûs-i mezbûru tefakhkhus edüp; göresin : kadîmden bu zamâne gelince, nizâ' olunan mahal, *Gürcü Tâifesi*'nünğ müdür, yokhsa, anğları ziyâret edegelmişlerdir? Mâtakaddemden müntakil tâlibesininğ ziyâretgâhise, yine anğlara ziyâret etdürüp; mâ'adasın, men'-eyliyesin. Muhtâci 'arz ise, yazup, bildüresin. Şöyle bilesin (Mühimme, XXX, 63, 25 Muharrem, sene 985/14 Nisan 1577 («Görgi Melik'ünğ Âdemisi'ne verildi»).

XVIII.

Abaza ve Çerkes Vilâyetleri'ne varınca, yol üzerinde vâki olan *Kaadîler*'e Hüküm ki,

Hâlen, zikr-olunan vilâyetlerden şâhin satun alup getürmek içün, *Khâssa Şâhincileri*'nden *Dâvûd* ve *Pervâne* nâm kimesneler irsâl olunup.

Buyurdum ki, mezbûrlar, zikr-olunan vilâyetlerden aldıkları şâhînler ile gelürken, her kangınğuzunğ taht-i kazâsına dâkhil olursa, yollarda ve iskelelerde, Ümerâ'dan ve Alaybeğleri'nden ve gayriden, kimesneye dakhl - etdürmeyesin (Mühimme, XXX, 226 «Çakırcılar Kâtibi Mustafâ'ya verildi, fî 10 Safer, sene 985»/29 Nisan 1577).

XIX.

Tırabuzon Beği'ne ve *Kaadîsi*'ne ve *Tırabuzon İskelesi Emîni*'ne Hüküm ki,

Ba'zı kimesneler, ticâret tarîkile, *Karadeniz* semtlerine varup; taht-i hükûmetinğüzde olan iskelelerden, meşin ve yarak ve tuz (ve bez) alup, «*Kefe'ye bey'-ederüz*» deyü nâm edüp; dakhı 'ısyân üzere olan *Abaza* ve *Megrel Vilâyetleri*'ne alup, gidüp; *Küffâr*'a yarak ve zakhîre birle takviyyet verdükleri istimâ' olunmağın. Anunğ gibi, taht-i hükûmetinğüzde olan iskelelerden ve gayri gemi yanaşmağa kaabil olan yerlerden, minba'de, tüccâra ve gayre, *Kefe Beği* olan *Kaasım* dâme 'izzehunung, sahîh *Kefe* mühimmâtı içün : «bu kadar meşin ve tuz ve yarak (ve bez) ve gayri libâs ve zakhâyir (lâzımdur» deyü temessükü gelmedikçe), vermeyüp, men'eylemek emr-edüp.

Buyurdum ki, vusûl buldukda, bu bâbda herbiringüz bizzât mukayyed olup; Emrüm üzere, sahîh *Kefe* mühimmâtı içün: «bu kadar yarak ve meşin ve tuz ve sâiyir zekhâyir lâzımdur» deyü, «*Kefe*'ye alup gideceklerine», yarar kefiller verdüklerine, müşârün-ileyh *Kefe Beği Kaasım* (Beğ'üng) mühürlü temessükleri olmayınca; bir ferde aslâ: yarak ve meşin ve tuz ve gayri zekhâyir ve metâ' verdirmeyüp, men' ve def' eyliyesin.

Memnû' olmayup; 'ısyân üzere olan *Abaza* ve *Megrel* câniblerine alup, gitmek kasdine gemilerine bilâemr ü temessük: yarak ve meşin ve tuz ve sâir zekhâyir alup, gidenler kimler ise, yazup 'arz-eylisin ki, esbâb ve metâ'ları girift oluna.

Çerkes Pervâne Çavuş'a verildi, fî 22 Rebî'ülevvel, sene 985 (9 Haziran 1577). Bir sûreti, *Canik* (Samsun) *Beği*'ne ve *Samsun Kaadîsi*'ne ve *Samsun İskele Emîni*'ne yazıldı. Bir sûreti, *Kastamonu Beği*'ne ve *Sinop Kaadîsi*'ne ve *Sinop İskelesi Emîni*'ne yazıldı (Kastamonu Beği) Ketkhudâsı'na verildi. Bir Sûreti, *Batum Beği*'ne ve *Batum Kaadîsi*'ne ve *Batum İskelesi Emîni*'ne yazıldı. Birer sûreti, *Karadeniz Yalıları*'nda olan *Kaadîler*'e ve *Emînler*'e yazıldı (Mühimme, XXX, 386, 5 Safer 985/24 Nisan 1577).

XX.

Kefe Beği'ne ve *Kaadîsi*'ne Hüküm ki,

Cenâb-i Emâret-me'âb (I. Devlet-Gerey) *Khan* dâmeti me'âliyehu, *Abaza Vilâyeti*'nden şâhin getürmek içün, kendü gemisine: meşin ve tuz ve bez tahmîl edüp, *Behrâm Re'îs* ile vilâyet-i mezbûreye göndermek bâbında, Emr-i-Hümâyûnum taleb etmeğin.

Buyurdum ki, vusûl buldukda; *Abaza Vilâyeti*'nden şâhin getürmeleri içün mezkûr Re'is'e icâzet veresin ki, varup, müşârün-ileyhe şâhîn getüre. Ammâ, yarak ve sâir memnû' olan metâ', *Abaza Vilâyeti*'ne gitmekden, ziyâde hazer eyliyesin (Mühimme, XXX, 445, 5 Rebî'ülevvel 985/23 Mayıs 1577). «Khan Hazretlerinüng Çavuşu'na verildi, fî 7 Rebî'ülevvel sene 985.»

XXI.

Erzurum Beğlerbeğisi'ne Hüküm ki,

(Kırım'dan) Cenâb-i Emâret-me'âb (I. Devlet-Gerey) *Khan*, mektûb gönderüp : kendüye *Şirvan*'dan âdem gelüp;

Şâh (II. İsmâil), karındaşları ile ceng ü cidâl üzere olup, ahvâlleri perişân olmağla, *Ahâlî-i Gilân* ve *Tâife-i Türkman* ve bilcümle umûmen *Sünnîler* zuhûr etmekle. *Şirvan*'da *Vâlî* olan *Aras Khan*, *Şirvan'da (Sünnî) Müselmânlar*'dan ve sâir ahâlisinden khavf ü ihtirâz üzere olmağla, *Kür-Suyu* havâlisinde at-arkasında olup; oğlu *Dede-Khan Mîrzâ*'yı (*Şirvan*'ın merkezi) *Şamakhı*'da yerine koyup, gitdükde; *Ahâlî-i Şirvan*, mezbûr *Dede-Hhan*'ı beşyüz mıkdârı tevâbi'i ile katl-eyledükleri (khaberi) *Aras Khan*'a vâsıl oldukda, bir cânibe kaçup, nâbedîd olup.

Şirvan'da olan *Kızılbaşlar*, tamâmen katl-olunup, sekiz-dokuz binğ mıkdârı *Melâhide*, kılıçdan geçürdüklerinden sonra; *Tabasaran Ümerâsı'ndan Kazı-Bek* قاضی بك ve *Ma'sûm Beg* ve (Şirvanşahlar'dan) *Ebûbekir Mîrzâ*'nunğ güyegüsi *İbrâhîm Beğ* ile, sâir Ümerâ ve A'yânından cem'-i kesîr.

Ve Kaytak Beğleri'nden *Üsümi* (unvanlı) *Beg*, ve *Komuk Beğleri'nden Yâr-Ahmed Beg* ve etrâfda olan *Ümerâ-i İslâm*'dan kim var ise, cümlesi zuhûr edüp; 'asker ile *Şirvan* cânibine yörüyüp; *Şirvan*'a tâbi' *Küvanan* کوانان nâm mevzi'de cem'-olup, anda olan *Melâhide*'yi dakhı kırup.

Ve *Demürkapu*'nunğ dakhı *Ahâlîsi*, gulüvv-edüp, *Hâkimi* olan *Çırak Khalîfe*'yi tutup, katl-edüp; ehl ü 'ıyâlini, hıfz-eylemişler.

Vilâyet-i Şirvan'unğ bu vechile khaberi *Şah*'a vâsıl oldukda, beşbinğ mıkdârı 'askerle, (Şah I. Tahmasb'ın Kaynı ve Avar Khanları'ndan) *Şamkhal* (unvanlı) nâm *Sultân*'ı, *Şirvan* üzerine irsâl edüp. Mezkûr *Şamkhal*, *Kür-Suyu*'nu geçdügi gibi, *Şirvan*'da olan *Ümerâ-i İslâm* (Sünnî Beğleri) ve sâir *Sünnîler*, *Şamkhal*'ın ardın alup, *Kür-Suyu*'nun Geçid'ünğ kat' -etdüklerinden sonra, bi'inâyet (-Ullâh), *Şamkhal* ile gelen *Melâhide*'yi dakhı kılıçdan geçürüp; mezbûr *Şamkhal*, beş-altı nefer kimesne ile, *Gürcü* cânibine kaçup, khalâs olmuş.

Ba'dehu, müşârün-ileyh *İbrâhîm Beğ, Komuk Beğleri*'nden Yaı-*Ahmed Beğ*'i *Demürkapu*'ya *(Muhâfız)* nasb-edüp; kendü, *Tabasaran Ahâlîsi* ve *Şirvan Khalkı* ile, *Kür-Suyu* üzerinde hıfz ü hirâset üzere olup; *Melâhide* ve *Revâfız*'dan tamâmen *Vilâyet-i Şirvan*'ı pâk ü tathîr edüp, zabt-eyleyüp.

Ve mûmâ-ileyh *Devlet-Gerey Khan*, dâmeti me'âliyehunung bil-fi'il yanunda olan («Derbendiyye» dahi denilen III. Şirvanlı sülâlesinden) *Kaasimbeğoğulları*'ndan (1551 de eceliyle ölen Burhân-i 'Alî, 951-958/1544-1551 oğlu) *Ebûbekir Mîrzâ*'yı, *Ahâlî'-i Şirvan*, babası yerine Hâkim olmasun taleb eyledüklerin, bildürmiş.

İmdi: bundan akdem (Pasın Sancakbeği Dulkadırlu) *Mîrzâ-'Alî Beg*, dâme 'izzehu dakhı, Südde-i-Sa'âdetüme mektûb gönderüp, «*Şâh, Şamkhal*(ı) kulsun deyü satup, kıymetin almış» deyü i'lâm etmişdi. Hâlâ *Şirvan* üzerine gönderdügi *Şamkhal*, o *Şamkhal* 4) mıdur? Yokhsa, âkher midür? (Kars ve Ardahan Sancakları gibi) *Serhadd-i Erzurum*, sâir yerlerinden ne mıkdâr *Şirvan*'a karîbdür? Şimdiye dek, *Şirvan* ahvâli ve akhbârı *Erzurum*'a gelüp, vâsıl olup sen khaberdâr olmuş musundur? Ve bilcümle sıhhati üzere, khusûs-i mezbûr ma'lûm olmak, lâzım olmağın.

Buyurdum ki, vardukda, eger şimdiye degin bu akhbâr *Erzurum*'a gelüp vâsıl olup, sıhhati ile ma'lûmunğ olmuş ise; vâkıf olduğun üzere, Şirvan'a ve *Yukaru-Cânib*'e (Kür-Aras boyları ve Azerbaycan'a 5) müte'allik olan akhbâr-i sahîhayı, 'ale't-tafsîl yazup,

---

(4) «*Şamkal/Şamkhal*», Temür Sefernâmelerinde (Nizâmeddin ŞÂMÎ «*Zafernâme*», N. LUGAL tercümesi, 1949 Ankara, s. 200) «*Şavkal* شوقل » ve *Dede-Korkut Kitabı*'nda «*Şavkalı-Melik*» denilen *Dağıstan/Komuk* (Kıpçak) *Khanı* unvanıdır. Fakat burada, *Safaviler* hizmetindeki «*Şamkhal*», *Komuklu* değil, «*Avarlı*» olup, Safavi kaynaklarında, *I. Şâh Tahmasb*'ın kaynı ve onun oğlu *Süleymân-Mîrzâ* ile, kızı *Perikhan Begüm*'ün dayıları gösterilerek, «*Çerkes*» deniyor («Ahsenü't-Tevârikh», s. 465, 500-502; Âlem-Ârâ, II. Baskı, s. 90, 133, 192, 195, 205-206, 223-226). «*Gürcü Anonim Kroniki*»nde (s. 11) ve «*Kartlis-Çkhovreba*» da (M. BROSSET, Histoire de la Géorgie, II/1. 356) 1576 da «*Kazmin*» (Kazvin) de saraya hâkim olanlar arasında, «*Avşar* (oku: Avar) *lar Şamkhal*'ı *Cargazma*» diye anılıyor. Her iki Gürcü/Kartel kaynağında geçen bu «*Cargazma*»nın soyunu, M. EROSSET, «*Awhar*» (Avar) yerine «*Awchar*» okumakla, yanılmıştır.

(5) Eski «*Urartu*» ve «*Armenya*», hattâ M.Ö. 401-400 yıllarında Musul bölgesinden Trabuzon'a varmış olan KSENOFON'daki «*Anabasis*» (=Yukarı Ülke'de) deyimlerinin türkçe karşılığı olup, Yunus Emre'de «*Yukarı-Eller*» denilen ülke, *Kızılırmak başları* ile *Şirvan* arasındaki yerlerdir, ki suları: *Karadeniz, Hazar Denizi* ve *Basra Körfezi*'ne akar. Osmanlı kaynaklarında

'arz-eyliyesin. Eger şimdiye degin *Şirvan*'a müte'allik *Erzurum*'a khaber vâsıl olmuş ise, bu khusûs her ne vech ile mümkün ise, tetebbu' ve istifsâr edüp, tafsîl olunan ahvâl vâkı' mıdur, nicedür? Sıhhati ve hakikati üzere, tamâm ma'lûm edindikden sonra, mu fassalen yazup, 'arz-eyliyesin (Mühimme, XXX, 610, [Tırabzon'a ulaştırıp, oradan Erzurum'a gönderilmek üzere], «*Çerkes Pervâne Çavuş*'a verildi, 23 Rebî'ülevvel, sene 985»/10 Haziran 1577).

XXII.

«Bu dakhı (ayni tarihte)

Van Beğlerbeğisi'ne, Hüküm ki,

(Kırım'dan) Cenâb-i Emâret-me'âb *Devlet-Gerey Khan*, dâmet-i me'âliyehu, mektûb gönderüp: ilâkh(irihu/yani, yukarıdaki belgenin, «*kendüye Şirvan'dan âdem gelüp*» cümlesinden, «*Ebûbekir-Mîrzâ'yı, Ahâlî-i Şirvan*» cümlesi dahil) babası yerine Hâkim olmasın taleb etdüklerin bildürmiş.

İmdi: bundan akdem, (Pasın Sancakbeği Dulkadırlu) *Mîrzâ-'Alî*, dâme 'izzehu, mektûb gönderüp: «*Şâh, Şamkhal*(ı, kulsun deyü satup, kıymetin almış deyü i'lâm etmişidi. Hâlâ Şirvan üzerine göndérdügi Şamkhal,) ol *Şamkhal* mıdur? Yokhsa, âkher midür. Ve tafsîl olunan khusûs, vâki' mıdur? Nicedür? Sıhhati ile ma'lûm olmak, lâzım olmağın.

Buyurdum ki, vardukda, eger şimdiye değin tafsîl olunan ahvâl ve akhbâr, sıhhati üzere ma'lûmunğ olmuş ise, mu'accelen yazup, i'lâm eyliyesin. Eger henûz vâkıf ve muttali' olmadunğ ise; te'khîr etmeyüp, *Yukarı-Cânib*'e, yarar ve mu'temedün-'aleyh câsûslar gönderüp: eger *Şirvan* ve eger Şamkhal ahvâlidür veyâ sâir *Yukaru-Cânib*'e müte'allik evzâ' ü etvâr ve akhbâr ü âsârdır, her neye vâkıf u muttali' olursa, mufassal yazup, 'arz-eyliyesin (Mühimme, XXX, 611).

XXIII.

Tatar-Khanı Mehmed-Gerey Khan Hazretleri'ne yazılan Nâme-i-Hümâyûn'unğ sûretidür. Kırmızı atlas-kîse içine konulup, gümüş-kozalak ile bağlanup, (Çavuş'u ile gönderildi).

---

buna, hep, «*Yukarı-Cânib*» denildiği görülüyor. Bizanslılar'ın (KRİTOVULOS, s. 149), *Kızılırmak doğusu*'na verdiği «*Yukarı Asya*» deyimi de, ayni anlama gelir.

Bundan akdem, *Vilâyet-i 'Acem Vâlîsi* olan *Şâh Tahmasb* 6), merhûm ve mağfûrün-leh *Ceddüm Sultân Süleymân ve Babam Sultân Selîm Khan,* nevver-Allâhu merkademhümâ zamânlarında; ve Cenâb-i Celâdet-me'âbuma sa'âdet-i Takht-i Şehenşâhî(ye) cülûs-i nusret-me'nûs müyesser oldukda, izhâr-i musâfât ü müvâdât edüp, Elçi'sin göndermekle, mâbeynde 'ahd ü amân mün'akıd olmuş-idi.

Müşârün-ileyh vefât etdükden sonra, oğlu (II.) *Şâh İsmâ'îl* yerine Vâlî oldukda, babası etdügi 'ahd ü misâk üzerine sâbit-kadem olmayup, 'Atabe-i-'Aliyye-i Vâlâ-Makaamımız cânibüne mektûb ve âdem göndermeyüp, izhâr-i khulûs etmedükden ma'ada; bu cânibe tâbi' olan *Ekrâd Beğleri*'nden ve *Begzâdeleri*'nden ba'zı kimesne, tarîk-i hakdan 'udûl edüp, hâşâ, rafz ü ilhâd ikhtiyâr edüp, Mülhid-i mezbûra varup ilticâ etmekle, küllî ri'âyet edüp; belki, ba'zîye Sancak tarîkile ölkeler verüp, nakz-ı-'ahd-etmegin, tedârükü khusûsu, bi-hasbü'ş-Şer'i'ş-Şerîf, emr-i mühimm olmağla.

Serhadler'e, Dergâh-i-Felek-mıkdârımuz kullarından birer mıkdâr 'asker gönderilüp; sâir 'asâkir-i mansûre dakhı, hâzır ü müheyyâ üzere idiler.

El-hâleti hâzihi, *Diyâr-i 'Acem Serhaddi*'nde olan (Karadeniz'den Basra Körfezine değin: Erzurum, Van Şehrizol/Kerkük, Bağdad ve Basra'daki) *Beğlerbeğileri*'müzden, Südde-i-Seniyye-i Sa'âdet-medâr ve 'Atabe-i 'Aliyye-i Gerdûn-iktidârımuza müte'addid mektûblar vârid olup.

Mülhid-i mezbûr, işbu sâl-i mübârek-fâlde Şehr-i Ramazân-i-Şerîfüñ evâilinde (24 Kasım 1577 de), zehr-âlûd terkîb yiyüp, fevt-olmağla; takht-i bîbakhtına, Kızkarındaşı *Perîkhan* cülûs edüp; Khanları ve (Sancakbeği) Sultânları ve Mîrzâları ve sâir leşger-i hezîmet-eseri, iki fırka olup; bir bölük, *Şîrâz* cânibünde olan *Mehmed-Khudâbende*'nüñ *Mîrzâ -Hamze* nâm oğluna teveccüh edüp; bir bölüğü dakhı, *Vilâyet-i Kandahar*'da olan *Behrâm Mîrzâ oğlu Bedî'ü'z-Zamân* tarafına 'azîmet edüp, Mülhid-i mezbûruñ yerine Şâh etmek tedârükünde olup; mâbeynlerine tefrîka düşüp.

(6) Istanbul Fethinden beri *Osmanlı Sultanları*, bilhassa *Kanunî Sultan Süleymân*, kendilerini, dünyanın en büyük Hükümdarı/İmparatoru saydıklarından ve Fermanları için, «Cihân-Mutâ'» deyimini kullandıklarından, İran-Şâhları'na Avusturya ve Fransa Kıralları'na, Rus Çarlarına bile, resmen *«Vâlî»* diye hitap ederlerdi. Bu geleneği, burada da görüyoruz.

Ve 'askerinüñ güzîdesi olan *Tekelü Tâifesi, Ustacalu Kavmi* ile birbirin katl-edüp, küllî ikhtilâlde olduklarını bildürdükleri ecl-den.

Hakk Sübhânehu ve Te'âlâ celle-celâlehu Hazretlerinüñ 'uluvv-i 'inâyetine tevekkül ü i'timâd, ve Server-i-Kâinât 'aleyhi afdalü's-salâtü ve's-selâmüñ mu'cizât-i kesîrü'l-berekâtına tevessül ve istinâd, ve Enbiyâ-i-'İzâmuñ, salavât-Ullâhı 'aleyhi ve's-selâm, ve Cehâr-i-Yâr-ı Kirâmuñ, rıdvân-Ullâhi 'aleyhim ecma'în, ervâh-i büzürgvârlarından istimdâd olunup, inşâ-Allâhü'l-'Azîzü'l-Fettâh, evvelbahâr-i khuceste-âsârda, *Diyâr-i-Şark*'a teveccüh-i Hümâyûn-i 'âlî-tuhmetüm musammen olmuşdur.

(Benden önce, ünlü Vezirlerimden ikisini : *Lala-Mustafa Paşa ile Koca - Sinan Paşaları* «Serdâr» tayin ederek, gönderiyorum. *Diyarbekir Eylâleti* ve oraya tâbi Hükûmet/Ocaklı Beğleri askelreri, *Erzurum, Karaman*/Konya, *Rûm*/Sıvas Eyâletlerinin hepsi; *Rumeli*'den : *Silistire, Tırkhala, Köstendil: Anadolu*/Kütahya *Eyaleti*'nden : *Kastamonu, Saruḫan*/Manısa, *Hamideli*/Isparta-Burdur Sancağı askerleri, Sipahî-Oğlanları'ndan 1 500 er, ve bütün *Sol-'Ulûfeciler*'im, bütün *Bölükleri Khalkı ve Ağaları* ile 3000 nefer *Yeniçeri* kullarım ve 100 top ile Lala-Mustafa Paşa, *Erzurum Cebhesi*'nden) *Vilâyet-i Şirvan*'uñ feth ü teskhîrine. *(Dulkadırlu*/Maraş-Adana, *Haleb, Şehrizol*/Kerkük, *Bağdad Beğlerbeğileri* de bütün askerleriyle ve *Rumeli Sancakları*'ndan : *Okhri, Avlonya, Yanya; Anadolu Eyaleti Sancaklarından : Khudâvendigâr*/Bursa, *Tekeeli*/Antalya, *Bolu* ve (Şam Eyâleti'nden) *Humus Sancağı*, ayrıca, 200 nefer *Yeniçerisi* ve bir *Yayabaşısı* ile önceden Serhadlere gönderilen 1 500 *Silâhdâr* ile bütün *Sağ-'Ulûfecilerim Ağaları* ile, 100 top ve 2000 *Yeniçeri*, bütün silâhları ile, Koca-) *Sinân Paşa*'ya koşulup, *Bağdâd* ve *Şehrizol cânibleri*'nden hücûm (ve yağma ile kırmaya emrim olmuştur).

Éle olsa, Nâme-i Hümâyûnum (size) vusûl buldukda, gerekdür ki, *Tâife-i Tatar*-i sabâ-reftâr ile, (o cânibden bizzât yömn ü ikbâl ile siz mi) teveccüh etmek, yoksa, Karındaşınğuz *İslâm-Gerey*'i mi göndermek evlâdır. Ol bâbdaki re'yingüze göre tedârük olunup, (hâzırlık görüle ki, ilkbaharda), *«Demürkapu* tarafından çıkup, dakhı *Şirvan* havâlisinde olan memleketlere ve *Karabağ* tarafından akın eyleyüp; Mülhid-i mezbûruñ vilâyetlerinden zabt-olunmağa kaabil olanları zabt-edüp; zabtı mümkin olmayanları, mahal ıktızâ edüp maslahat elverdügüne göre, mesken ü me'vâların khâkile yek-

sân kılup, a'dây-i khâsirîne züll-i nekbet; ve *Eşkıyây-i Mülhidîn*'e kesr ü khacâlete bâ'is olan khusûslarda, envâ'-i ıkdâmınğuz ola. (Geçen yıllarda ettikleri cesaretlerin cezâsı verilip, ol vilâyetten rafz ü ilhâdı temizliyelim; Şeri'atin hükümlerini cāri kılalım. *Kefe Beği Kaasım Beğ* ve *Azak Beği Mehmed Beğ* de, reyinize göre, sizin ordunuzla birlikte gelecektir. Ne kadar top ve tüfek gerekirse, acele bildiresiniz ki, vaktinde gönderile) (Mühimme, XXXII, 128, «fî 17 Zilka'de, sene»/26 Ocak 1578).

XXIV.

Gürcistân Melikleri'nden (Megrel'deki) *Dadyan-Melik*'e, Hüküm ki,

Hâlen, 'inâyet-i Hakk celle ve 'alâ ile, *Diyâr-ı-Şark*'a *Sefer-i Hümâyûn*'a teveccüh-i 'âlî tuhmetüm musammem olup; lâkin, Zât-i-Şerîfümden mukaddem, Düstûr-i Mükerrem Vezîrüm (Lala-) *Mustafa Paşa*, edâm-Allâhu Te'âlâ iclâlehü, ba'zı 'asâkir-i nusret-me'âsirüme Serdâr ta'yîn olunup, irsâl olunmuşdur. Senünğ dakhı, Südde-i-Sa'âdetüme kadîmden olan khulûs-i niyyet ve safây-i taviyyetünğ mûcebince, bu bâbda her vechile mu'âvenet ü müzâharetünğ lâzımdır.

Buyurdum ki, varıcak, aslâ te'khîr etmeyüp; şimdiden müretteb ve mükemmel âlât ü harb ü kıtâl ve edevât-i ceng ü cidâlünği tedârük eyleyüp; hâzır ü müheyyâ olup, Müşârün-ileyh cânibüne nâzır olasın ki, inşâ-Allâh, Mûmâ-ileyh Vezîrüm, ol cânibe karîb vardukda, sen dakhı münâsib olan mahalde Mûmâ-ileyhe mülâkî olup; dakhı vech ü münâsib gördüğü üzere, khidmetde ve yoldaşlıkda bulunasın. Bu Sefer khusûsunda, senden küllî khidmet me'mûldür. İhmâl ve müsâhele etmeyüp, onğat mukayyed olasın. (üzeri çizilen satırlar : «Ve khaylî zamândur senünğ cânibünğden kharâc gelmedi. Sebeb nedür ki, bu zamâna dek, te'khîr oluna? Ol bâbda dakhı mukayyed olup, lâzım olan kharâcunğı tedârük eyliyesin») *İnşâ-Allâhu* Te'âlâ, vücûde gelen khidemâtunğ mukaabili, sen de envâ'-i 'inâyât-i 'aliyye-i Khurevâneme mazhar olursun.

Bu dakhı, bir sûreti *Gürel Meliki*'ne (Mamya'ya).

Bu dakhı, bir sûreti *Başaçuk Melik*'e (Kutayıs/İmeret Kıralına).

Serdâr Mustafâ Paşa Hazretleri'nünğ *Selâm-Çavuşu Hasan Çavuş*'a verildi, fî 8 Muharrem, sene 986 (17 Mart 1578) (Mühimme, XXXII, 195).

XXV.

Batum Sancağı Beği Hayder dâme 'izzehuya, Hüküm ki,

Südde-i-Sa'âdetüme mektûb gönderüp : *Batum*'da vüs'at üzere gemi kışlayacak liman olmayup. Ve (Batum'un) *Ardanuç*'dan *Ardahan*'a çıkan bir yolu vardur. Eger ta'mîri fermân olunursa, at ve katır ve deve beş-altı günde *Ardahan*'dan *Batum*'a varur, deyü bildürdügin eclden; zikr-olunan yolun ta'mîr ü tathîri sanğa emr-olunup; bu bâbda sanğa mu'âvenet içün, *Erzurum Beğlerbeğisi*'ne dakhı Emr-i-Şerîfüm gönderilmişdir.

Buyurdum ki, vardukda, te'khîr etmeyüp, 'arz-eyledügin üzere, *Ardahan*'a doğru giden yolu, vech ü münâsib gördüğün üzere, ta'mîr ü tathîr eyleyüp. Ve irsâl olunan barutu, âteşden zarar erişmiyecek bir münâsib mahfûz mahalde, hıfz ü hirâset etdüresin. Ve Sefer-i Hümâyûn mühimmâtiçün, irsâl olunan top-arabaları ve dingilleri ve sâir âlât ü eşyâyı, kira davarları ile mahall-i me'mûrâ irsâl ü îsâl edesin (Mühimme, XXXII, 236, 27 Muharrem 986/5 Nisan 1578).

XXVI.

Erzurum Beğlerbeği'ne Hüküm ki,

Batum Sancağı Beği Hayder, dâme 'izzehüya, yol ayırtlamak emr-olunmuşdur.

Buyurdum ki, vusûl buldukda, Müşârün-ileyhe kifâyet mıkdârı âdem gönderüp, fermân olunan yolun ta'mîr ü tathîrine, gereği gibi mu'âvenet etdüresin (Mühimme, XXXII, 237, «bu dakhı»/aynı tarihte).

XXVII.

Erzurum Beğlerbeği'ne ve *Erzurum'da Mâl-Defterdârı* olan *Ahmed*'e, Hüküm ki,

Sen ki Defterdâr'sın, mektûb gönderüp: Köprü içün şayka-gemileri işledilmesi fermân olunmağın, müşâvere olundukda; gemiye ve köprüye muhtâc gemiler (doğrusu: nehirler) yokdur, denüldügin, bildürmişsin. İmdi. (11 Muharrem 986 tarihinde «Erzurum Beğlerbegi'ne» yazılan Hükümde belirtilen, «Ardahan'dan kat' olunan gemi-kerestelerin çekmek içün susığırı lâzım olup» denildiğinden [Mühimme, XXXII, 202], Ardahan'da yapılması istenen) gemi, köprü içün değildir; eger, bi-'inâyetullâhi Te'âlâ, *Şirvan Fethi* müyesyer olursa, *Kür-Suyu*'ndan mürûr olunmak içün, dibi yassı şaykalar lâzımdır.

Buyurdum ki, vardukda te'khîr etmeyüp, mezbûr nehirden mürûr olunmak içün, üç pâre dibi yassı şaykalar işletdürüp, âlât ü esbâb ile hâzır ü müheyyâ eyliyesin (Mühimme, XXXII, 246, 27 Muharrem 986/5 Nisan 1578).

XXVIII.

(Müslüman yedi Dağıstan Hâkimi'ne birer «sevb khil'at» ile birlikte gönderilen ve «herbiri kırmızı atlas-kise içine konulup, gümüş-kozalak ile bağlanup, Akkermanlı 'Abdî Çavuş'a verildi»ği belirtilen Nâme-i Hümâyûnlar'ın sureti).

Cenâb-i Emâret-Me'âb, Eyâlet-Nisâb, Devlet-İntisâb, 'İzzet-İktisâb, Melikiü'l-Fi'âl, Melekîü'l-Khisâl, El-Makhfûf-i bisunûf-i 'Avâtıfü El-Melikü'l-Müte'âl, *Komuk Hâkimi Ulu-Şamkhal*, dâmeti me'âliyehu, Tevkî'-i Refî'-i Hümâyûn ilâkh(iri).

Niçe sâlden berü *Diyâr-ı Şark*'da, fırak-ı dâlle cem'-olup, *Çâr-i-Yâr-i* 'Âlî-Derecâta, hâşâ niçe ناروا (?) kelimât edüp, vücûd-i bisûdları, her vechile nâbûd ve khâk-âlûd olmak lâzımgelmiş iken; bir bölük *Melâhide*-i *maqhûrenüng* izâlesiçün, re'âyâ ü berâyâdan niçe bing 'aceze ve zu'afâ ve mesâkin ü me'vâ pâyimâl olmak ihtimâlinden, Âbâ-i Kirâm ve Ecdâd-i 'İzâmımuz enâr-Allâhu merakıdehüm,ol bağy ü dâll üzere olan kavm-i serî'ü'z-zevâle, kendü hâllerinde olmak üzere, bir mıkdâr zamân mühlet ü amân vermişler iken; bu hâleti kendülere devlet ü rif'at ve huzûr ü râhet bilmeyüp; bâ'is-i fevz ü felâh olan sulh ü salâha mukhâlif bir niçe def'a nâhemvâr evzâ' u etvâr zuhûr etmegin; gayret-i Dîn-i Mübîn ve Şerî'at-i Seyyîdü'l-Mürselîn muktezâsınca, ol gürûh-i mekrûhung, 'inâyet-i Hakku celle ve 'alâ ile kahr ü tedmîri ve memleket ü vilâyetlerinüng

feth ü teskhîri içün, Vüzerâ-i 'Âlî-mıkdârımuzdan Düstûr-i Mükerrem ilâkh. (Lala-) *Mustafâ Paşa*, edâm-Allâhu Te'âlâ iclâlhu ve tesserehu bilkhayren mâlêhu, 'asâkir-i nusret-me'âsirimize Serdâr ve guzât-ı zafer-âyâtımuza Sipehsâlâr nasb ü ta'yîn olunup. Zât-i Sa'âdet-simâtımuzdan mukaddem, ol Diyâr-i Dalâlet-şi'âra irsâl olunmuşdur.

Mûmâ-ileyhden mâ'adâ, Cenâb-i Emâret-me'âb ilakh. *Mehmed-Gerey Khan* dâmeti me'âliyehu dakhı, irsâl olunan Nâme-i Ferkhunde-fâl ve Misâl-i Bîmisâlimüze imtisâlen, 'asâkir-i *Tatar*-i sabâreftâra, İkhvân-i Zîşânından Khalefü'l-Ümerâ'ü'l-'İzâm *'Âdil-Gerey* dâme 'ulüvvühuyı Serdâr eyleyüp; ve birkaç Karındaşları ile Evlâd-i Emcâdından oğlu *Murâd-Gerey*'i bile koşup; ve 'Atebe-i-'Ulyâmuzdan beşyüz tüfeng-endâz Yeniçeri; ve Memâlik-i Mahrûsemizden darb ü harbe kaadir niçe yarar ve tüvânâ yiğitler, İftikhârü'l-Ümerâü'l-Kirâm *Azak Sancağı Beği Mehmed* dâme 'ulüvvühüye koşulup; ve kifâyet mıkdârı top ve tüfeng ve sâir âlât-i ceng dakhı verilüp; bu cümlesi, Sefer-i Nusret-esere müteveccih olup.

Siz dakhı, kadîmü'l-eyyâmdan ilâ yevminâ hâzihi 'Atabe-i-'Ulyâmuza sadâkat ü ikhlâs ile intisâb ü ikhtisâs etmiş kadîmî dostumuz olduğunğuz eclden, hakkınğuzda mezîd 'avâtıf-i 'aliyye-i Şâhâne ve meziyet-i 'avârif-i Seniyye-i Pâdişâhâmiz zuhûra getürülüp; khila'-i fâkhiremüzden bir sevb khil'at-i khusrevânî, erzânî kılınmışdır.

Gerekdir ki, vüsûl buldukda, irsâl ve 'inâyet olunan Khil'at-i mûris-ü'l-behcetimizi geyüp. Dakhı, kadîmü'l-eyyâmdan Âsitân-i mukhalledü'l-erkânımıza olan vefûr ikhlâs ve sadâkat u iktihtisanınğuz mûcebince, size tâbi' olan Ümerâ ve Mîrzâlar ve sâir ecnâd-i şecâ'at-nihâdınğuz ile, bu gazâ ve cihâda hâzır ü âmâde olup; Müşârün-ileyh *'Âdil-Gerey* dâme 'ulüvvühu ile ma'an mi varılur, yokhsa siz dakhı müstakıllen bir cânibden mi teveccüh etmek vech (ü) münâsibdür?

Mûmâ-ileyh (Serdâr Lala-) *Mustafâ Paşa* edâm-Allâhu Te'âlâ iclâlihû ve *'Âdil-Gerey* dâme 'ulüvvühu ile khaberleşüp, dakhı vech ü münâsib görüldüğü üzere, 'inâyet-i Hayy ü Müste'ân ile, *Vilâyet-i Şirvan, ol Kavm-i Dalâlet*-bünyânung ellerinden alınup, her vechile feth ü teskhîri ve *Melâhide*'nüng kahr ü tedmîri bâbında, envâ'-i mesâ'î-i cemîlenğüz vücûda getürüle.

Şöyle ki, bu Sefer-i Zafer-rehberde sadâkatle khidmet olunup, yüzaklıklarına sa'y oluna, inşâ-Allâhu Te'âlâ, khidemât-i mebrû-

nğüz zâyi' olmayup, 'inâyet-i mevfûremüze mazhar olasız. Fi 3 Rebiülevvel, sene 986 (10 Mayıs 1578).

Bir sûreti, *Avar Hâkimi Nusal* (unvanlı Beğ) dâmeti me'âliyehuya.

Bir sûreti, *Kaytak Hâkimi Üsümi* (unvanlı Beğ) dâmeti me'âliyehuya.

Bir sûreti, *Tuman* (Çeçenistan) *Hâkimi Tüki* dâmeti me'âliyehuya.

Bir sûreti, *Burgun* (Balkar?) *Hâkimi Tapmas* dâmeti me'âliyehuya.

Bir sûreti, (Büyük-) *Tabasaran Hâkimi Ma'sûm* (unvanlı Beğ) dâmeti me'âliyehuya.

Bir sûreti, (onun kardeşi, Küçük-) *Tabasaran Hâkimi Gaazî* dâmeti me'âliyehuya 7) (Mühimme, XXXII, 312, 3 Rebî'ülevvel 986/10 Mayıs 1578).

XXIX.

Mefâkhir-i Ümerâü'l-Milletü'l-Mesîhiyye, Merâci'-i Küberâü't-Tâifetü'n-Nasrâniyye, *Taman Adası*'nda *Sancak Tasarruf* eden *Çerâkise Beğleri* 8), khutimetü 'avâkıbehüm, ilâkh. Tevkî'-i Refî'...

Hâlâ, 'İnâyet-i Hakku Celle ve 'Alâya tevekkülen, *Şirvan Fethi*'ne mübâşeret olunup, Cenâb-i Emâret-me'âb *Mehmed-Gerey Khan*, dâmeti me'âliyehununğ Karındaşı Khalefü'l-Ümerâü'l-'İzâm *'Âdil-Gerey Sultân*, dâme 'ulüvvühu, Sefer-i mezbûra teveccüh eden 'asâkir-i *Tatar*-i sabâ-reftâra Serdâr ta'yin olunup; siz dakhı, Âsitâne-i Sa'âdet-Âşiyânımuza intisâb ü ikhtisâs edüp, dâimâ sadâkat ü ikhlâs üzere olduğunğuz eclden.

(7) 3 Ramazan 986 Pazartesi/3 Kasım 1578 de, «Müsveddeleri beyâz olup, Pâye-i-Serîr-i A'lâya 'arz-olunduktan sonra, yedi kıt'ası bile kırmızı atlas -kîse (ye konup) ve gümüş-kozalaklar ile bağlanup, Alkas Muslu Mustafa Çavuş'a verildi» denen *Nâme-i Hümâyûnlar* da, sıra ile: 1. *«Komuk Hâkimi Ulu-Şemkhal»*a; 2. *«Avar Hâkimi Nusal»*a; 3) *«Kaytak Hâkimi Üsümi»*ye 4) *«Tuman Hâkimi Tüki»*ye; 5) *«Burgun Hâkimi Tapmas»*a; 6) *«Tabasaran Hakimi Ma'sûm»a*; 7) *«Tabasaran Hâkimi Gaazi»*ye yazılmıştı (Mühimme XXXII, 456). Burada, *Şirvan*'a girmiş bulunan orduya yardımcı olunması ve «zakhîre tedârükünde ve eger sâir lâzım olan khusûslarda, vech ü münâsib olduğu üzere, mü'âvenet ü müzâharet» etmeleri, isteniyor.

(8) Bu *Hıristiyan Çerkas Begleri*'nin adları için, XXXVI. Belgeye ve 11. dipnotundaki belge haberlerine bakınız. Bunlar, az nüfuslu ve küçük Beg olduklarından, ancak birkaç yüz kadar asker verebiliyorlardı.

Buyurdum ki, (bu mektup) vusûl buldukda, kadîmü'l-eyyâmdan ilâyevminâ hâzâ 'Atebe-i-'Ulyâma olan vefûr sadâkat ü 'ubûdiyyetinğüz muktezâsınca, bu Sefer-i Hümâyûna, mürettebü mükemmel düşman yarağı ile ve tevâbi'inğüzden darb ü harbe kaadir yarar ve tüvâna yigitler ile hâzır ü âmâde olup; Müşârün-ileyhe eşüp (uyup koşularak), vech ü münâsib gördügi üzere, khidmet ve yoldaşlıkda bulunasız.

İnşâ-Allâhu Te'âlâ, khidmetinğüz zâyi' olmayup, uğur-i Hümâyûn-i nusrat-makrûnumda bezl-i makdûr eyleyenler, istihkaaklarına göre, ri'âyet olunmak mukarrerdür. Anğa göre dikkat ü ihtimâmda, dakîka fevt-etmeyüp, yüzaklıkların bezl-eyliyesiz.

Akkermanlı 'Abdî Çavuş'a verildi, fî gurre-i rebî'ülevel, sene 986 (8 Mayıs 1578) Mühimme, XXXII, 313).

XXX.

Çıldır (Akhıska) *Beğlerbegisi*'ne (Kıpçaklı Atabekler soyun-
dan, eski Altunkal'a/Koblıyan Hâkimi II. Manûçahr/Manuçar Mus-
tafa Paşa'ya), Hüküm ki,

Düstûr-i Mükerrem *Vezîrüm* (Serdâr Lala-) *Mustafa Paşa*,
edâm-Allâhu Te'âlâ, Südde-i-Sa'âdetüme mektûb gönderüp: bun-
dan akdem Müşârün-ileyh Vezîrüm ol cânibe vardukda, sen ve Ka-
rındaşunğ (ağabeğisi V. Gorgore, Çıldır Cengi'nin ertesi, 10 Ağustos
1578 günü, 5-6 bin çeri ile), Müşârün-ileyhe varup, izhâr-i 'ubûdiy-
yet etdüginğüz eclden; ahvâlinğüz(i) tashîh eyleyüp, elinğize
Hükm-i Hümâyûn verilmişken, Südde-i-Sa'âdetüme gelüp, (1579 te
Istanbul'daki At Meydanda yapılan Sünnet-Düğüniinde) Şeref-i İs-
lâmla müşerref olduğunda, (atalarınınğ ülkesi sanğa) *Çıldır* nâmile
Beğlerbeğilik verilüp; ve i'lâm etdügin üzere, ba'zı mahalleri Be-
râtunğa kayd-etdürmekle, Memâlik-i Mahrûsemden kuvve-i kaahire
ile feth-olunan yerlerden ba'zı yere dakhl-etdügin bildürmegin, Be-
râtunğ tashîh olunmak lâzım olmağla, ol bâbda Müşârün-ileyhe ve
Karahisâr-i Şarkî Beği olup *Vilâyet-i Erzurum Muharriri* olan
'Ömer dâme 'izzehuya ve *Erzurum Defterdârı*'na, Hükm-i-Şerîfüm
gönderilmişdür.

Buyurdum ki, vusûl buldukda, Fermân-i-Şerîfüm mûcebince,
te'khîr etmeyüp, Dergâh-i-Mu'allâmdan verilen berâtunğı, Mûmâ-

ileyh Vezîrüme gönderesin ki, mukaddemâ kendüce münâsib görüp verdügi Hükm-i-Hümâyûnum mûcebince, Berâtunğ tashîh olunup, tekrâr Südde-i-Sa'âdetüme göndere ki, anğa göre müceddeden Berât-i-Şerîfüm verile.

Bilcümle Müşârün-ileyh Vezîrimünğ gönderdügi Defterde, mukaddemâ (Temür-Kut oğlu Mahmud Khan ölkesi'nden iken) feth-olunan: *Livâ-i Çıldır* ve *Livâ-i Tümük* ve *Livâ-i Khertüs* ve *Liva-i Aspınza* ve *Liva-i Azgur* nâm beş pâre *Kal'a*'ya ve tevâbi'ine dakhl ü nizâ' etmeyüp; itâ'at ü inkıyâd etdügin zamânda elünğde bulunan (Altunkal'a ve çevresindeki) onyedi pâre Kal'a ile yüzkırkbir 'aded kurâdan mâ'adâ, Kal'alara ve kurâya dakhl ü nizâ' etmiyesin (Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın adamlarından) «*Khandân Ağa*'ya verildi» (*Mühimme*, XXXIX, 48, 19 Şevvâl 987/9 Aralık 1579).

XXXI.

Şirvan Muhâfazası'nda olan (Özdemir oğlu) *'Osmân Paşa*'ya, *Mektûb-i Şerîf* (Sadria'zam Sokullu Mehmed Paşa'nın Mektubu),

Südde-i Vâlâ ve 'Atabe-i 'Ulyâya vârid olan Mektûb-i merguubunğuzda: *Kızılbaş*-i bed-ma'âş ile bi'd-defa'ât vâkı' olan ceng ü savaşunğ herbirinde, 'inâyet-i Bârî yârî ve 'inâyet-i Perverdigârî olmağla; bir mıkdâr 'asker-i *İslâm* ile, niçe binğ *Melâhide* tu'ma-i esyâf ü sihâm olup. *Vilâyet-i Şirvan*'unğ *Zâbıtı* olan *Aras Khan*, diri elegetürülüp, envâ'-i yüzaklıkları müyesser olmuş-iken; 'asâkir-i *Tatar*, bîhadd ü şümâr gaanim olmağ-ile, girân-bâr olup; *'Âdil-Gerey Khan*'unğ ve (eski Kharput Sancakbeği ve yeni Ereş Beğlerbeğisi) *Piyâle Beğ*'ünğ, ne vechile giriftâr oldukları, i'lâm ü iş'âr olunmuş.

Mektûb-i meserret-mashûbunğuz, 'aynî ile, Pâye-i Serîr-i Sa'âdet-Mesîrlerine irsâl olunup; nazar-i Hümâyûnları müte'allik buyuruldukdan sonra; tekrâr, 'ale't-tafsîl 'arz ü takrîr olundukda, cemî'an ol *Khâinler*'ünğ ve 'asâkir-i *İslâm*'unğ ahvâlleri, ma'lûm-i Şerîfleri olup; evvelbahârda sâdır olan Fermân-i-'Âlîleri üzere, Hükm-i-Şerîf-i cihân-muta' ve Emr-i-Münîf-i vâcibü'l-ittibâ'ları ile, anda olan Kul Mevâcibi (Yeniçeri aylıkları) içün, ellibinğ filori (altın) irsâl olunmuşdur.

Éle olsa, 'ilm-i şerîfe khafî ve nihân olmaya ki, bu cânibde dîn ü devlete müte'allik ve Sefer-i nusret-esere müteferri' levâzım ü mühimmâtunğ tedârük ü ihzârı bâbında, aslâ taksirât olunmayup, envâ'-i sa'y ü ıkdâm ve az'af-i cehd ü ihtimâm olunmuşdur. Gerekdir ki, irsâl buyurulan Emr-i-Hümâyûnları muktezâsınca 'amel olunup, yanunğda olan *Ümerâ-i güzîn* ve sâir *Cünûd-i Muvahhidîn*'e istimâlet verilüp, gazâ vü cihâda tergîb ü irşâd oluna. İnşâ-Allâhu Te'âlâ, khidmetleri zâyi' olmayup; itmâm-i maslahat oldukda, istihkaaklarına göre, maslahat olunur. Anğa göre tesliyet oluna.

Ve kitâb-i müşkîn-nikaabınğuzda: *Demürkapu*, bir nâdirü'l-vukuu' *Kal'a* olup, şöyle ki yiğirmi kıt'a mıkdârı kadırgalar yapılup, levâzım ü mühimmâtı bu cânibden irsâl olunursa, *Bahr-i-Kulzüm* (Hazar-Denizi) ve anğa dâkhil olan enhâr kenârlarında, niçe vilâyetler feth-olunup, kabza-i teskhîre gelürdi, deyü iş'âr olunmuş. Fi'l-vâkı', *Vilâyet-i Şirvan* feth-olunmakdan garaz ve maksûd dakhı: kifâyet mıkdârı sefâin-i nusret-karâyîn tedârük olunup, etrâfında olan memâlik, feth ü teskhîr olunmakdur.

Lâkin, şimdiki hâlde, *Demürkapu*'da ve *Tiflis*'de olan 'asâkir-i mansûreye, yollar mesdûd ve mesâfeten ba'îd olmağla, zakhîre gönderilmekde envâ'i 'usret var-iken, kadırgalar binâsı-çün lâzım olan mühimmât, bu cânibden niçe irsâl olunabilür? Khusûsâ, her gemiye altmış-yetmiş kantar yalnız mismâr tahmîl olunup, henûz *Vilâyet-i Şirvan*'unğ yolları emn üzere değil iken, bu makuule bâr-i-girânunğ irsâli, nice mutasavverdür?

Ba'zı mühimmât gönderüldügi takdîrce; gemi, her ağaçdan yapılmaz. Ol vilâyetlerde gemiler yapılmağa münâsib pelid ağaçları bulunur mu? ve dağlar tetebbü' olunsa, demür ma'deni olur mu? Bu khusûslar mübhem kalup, tafsîl ü beyân olunmamış.

Sene-i sâbıkada *Ardahan*'da dört-beş pâre kalite yapılup, *Kür-Suyu*'na konulup, (Kakhet-Şirvan arasındaki) *Koyun-Geçidi*'n beklemek içün, bu cânibden ustalar ve keresteler gönderilüp; ba'zısı yonulmuş iken, (Serdar Lala-Mustafa Paşa tarafından) ihmâl olunmağla, ol kaliteler yapılmayup; üstâdlar gerü, bu cânibe 'avdet eyleyüp; a'dây-i bed-re'y, geçidleri khâlî bulmağla, bu kadar khasârete cesâret eyledi. Gerü, *Tiflis* önünde, ol keresteden gemiler yapılup, bir mıkdârı geçidi hifz-edüp, bir mıkdârı dakhı *Kür-Suyu* ile *Bahr-i Kulzüm*'e (Hazar *Denizi*'ne) varup, andan *Demürkapu*'ya varması mümkin midür?

Ve bilcümle bu khusûslar ve sâir ol semtlerünğ ahvâli ve etrâfı, sizünğ re'y-i isâbet-ârânğuza tefvîz olunmuşdur. Bu bâbda, ehl-i-vukuuf ile müşâvere olunup; dakhı, dîn ü devlete nâfi' olan ne ise

anunğ-ile ʿamel olunup, muhtâc-i ʿarz-olanlar, muʿaccelen iʿlâm oluna.

Ve *Khan* (Mehmed-Gerey) Hazretleri dakhı, bizzât *Demürkapu*ʿya, andan *Vilâyet-i Şark*ʿa akın eylemek fermân olunup, inşâ-Allâhu Teʿâlâ, ol niyyet-i khayr-emniyyet üzere, varmaları mukarrer olmuşdur. Ahsen-i evkaatda varup, vusûl bulduklarında, cibilliyyetinğüzde merkûz olan gayret-i dilnevâzî her ne ise, hayyiz-i bürûza getürüle (Mühimme, XXXVII, 380, Perşembe 5 Cumâdelevvel 987/1 Temmuz 1579) 9).

XXXII.

*Kefe Nâzırı Süleymân Çavuş*ʿa, Hüküm ki,

Cenâb-i Emâret-meʿâb *Mehmed-Gerey Khan*, dâmeti meʿâliyehu mühimmi içün, *Eflak* cânibinden onbinğ kile un ve onbinğ kile arpa ve onbinğ kile darı tedârük olunup, *Bırayıl-İskelesi*ʿne gelüp; andan gemilere tahmîl olunup, *Kefe-İskelesi*ʿne irsâl olunup; sanğa teslîm olunmak içün, *Pırayıl-İskelesi*ʿnde sâkin *Hamze Çavuş*ʿa Hükm-i Şerîfüm gönderilmişdür.

Buyurdum ki, anunğ gibi, İskele-i mezbûreden zikr-olunan zakhîre sanğa geldükde, alup bir mahfuz yerde hıfz-edüp; Müşârün-ileyh *Khan* dâmeti meʿâliyehu tarafından âdem gelüp, taleb etdükde, defteri ile teslîm eyliyesin (Mühimme, XXXVIII, 97,5 Safer 987/3 Nisan 1579).

XXXIII.

Vezîr (Serdâr Lala-) *Mustafâ Paşa*ʿya, Hüküm ki,

Mektûb gönderüp: binâsı fermân olunan *Kars Kalʿası* mühimmi içün, bennâ ve ırgad lâzım olup; *Rûm* (Sıvas) ve *Zülkadriye* (Maraş) ve *Diyârbekir Beğlerbeğileri*ʿne Hükm-i-Şerîfüm gönderilüp; ve *Erzurum*ʿda ziyâde tâʿûn (vebâ) olup; ve reʿâyâ muttasıl (Erzurum'da kışlayan) ʿasâkir-i mansûreye zakhîre getürüp, khidmet etmekle, şimdiki hâlde bennâ ve ırgad teklîf olunmadı, deyü bildürmişsünğ. Bu bâbda, her ne ki ʿarz ve iʿlâm etmiş isenğ, ʿaleʾt-tafsîl, Pâye-i-Serîr-i Saʿâdet-Masîr-i Pâdişâhâneme ʿarz ü takrîr olunup; cümlesi, maʿlûm-i şerîfüm olmuşdur.

İmdi, zikr-olunan Beğlerbeğiler, mesâfe-i baʿîdde olmağın, ırgad ikhrâc olunmak münâsib görülmeyüp; lâkin, bennâ ve neccâr ikhrâcı içün, Südde-i-Saʿâdetümden dakhı müekkid Ahkâm-i-Şerîfe gönderilmişdür.

Buyurdum ki, vusûl buldukda, *Kalʿa*-i mezbûre (Kars) binâsiçün, *Kâmâkh*ʿdan ve *Erzincân*ʿdan ve *Böyük-Ardahan* ve *Küçük-Ardahan* (Göle-Khoçuvan) ve *Batum* ve *Tortum* câniblerinden ve (Megrel-Gürel-Açıkbaş/İmeret gibi Batı-) *Gürcistân*ʿunğ kaabil olan yerlerinden ırgad ikhâc etdürüp; Kalʿa-i mezbûre binâsına istikhdâm etdüresin.

Ve *Vilâyet-i Gürcistân*ʿdan *Gürel* ve *Dadyan* (Megrel) ve *Başıaçuk* (İmeret/Kutayıs Bagratlı) *Melik*ʿünğ memleketleri, ekser *Karadeniz Yalıları*ʿnda olup; iskelelerinde, kharâbe müteveccih olmuş (Faş/Poti ve Anakliya gibi) iki pâre kalʿaları olup; cüzʾî zamânda, taʿmîre kaabildir. *Cezâyir* (Adalar-Denizi) *Kapudanum* (Kılıç-) *ʿAlî* (Paşa) dâme ikbâlehu, kırk-elli pâre donanma ile gelüp; (bu) Kalʿalar taʿmîr olunursa, inşâ-Allâh (Doğu-Gürcistan/Göri, Tumanıs, Tiflis'in bütünü) *Gürcistân* ve *Vilâyet-i Şirvan* zabt-olunduğundan mâʿadâ; *Şirvan*ʿa ve *Tiflis*ʿe yol açılup, mâl-i-mîrînünğ (vergilerin), kullî tahsîline bâʿis olur, deyü bildürmişsin.

İmdi, hâlâ *Ağrıboz Sancağı Beği Yarımkoz-Mustafâ* dâme ʿizzehu dakhı, ehl-i vukuuf ve umûr-dîde yarar kulum olmağın, khidmet-i mezbûre, Müşârün-ileyhe taʿyin olunup; *Karadeniz* taraflarına *Donanmay-i-Hümâyûn*ʿumla varup, *Faş* (Riyon) *Suyu*ʿna vâsıl olup; *Faş-Suyu*ʿndan *Gürel* ve *Dadyan* (Megrel) ve *Başıaçuk* (İmeret) *Vilâyetleri*ʿne (ad yeri boş bırakılmış) ile, ol cânibe gönderilmişdür. Mûmâ-ileyh, ol taraflara vardukda khaberleşüp, vech ü münâsib olan ne ise, iʿlâm eyliyesin ki, anğa göre ʿamel edüp, Kalʿalar taʿmîrine mübâşeret eyliye.

Ve *Kars Kalʿası*, biʿinâyet-Ullâhi Teʿâlâ, itmâmâ erüşdükde, *Vilâyet-i Revan*ʿa varınca (Kağızman, Keçivan, Anı, Mağazberd Kaleleri gibi serhaddeki) ol yerler maʿmûr ü âbâdân olmak, lâzımdır. Hâlâ *Diyârbekir*ʿden ve sâir yerlerden («Kürmaç/Kurmanç» da denilen Dicle- Kürtleri, «Sünnî» oldukları için, ilk defa Yukarı-Mu-

(9) Bu belgede gün adı, «(yev)mü'l-khamîs» olarak belirtildiğinden ve iki günlük «rüʾyet-i-hilâl khatâsı» ile gecikme olduğundan, tarihi, 1 Temmuzdur. Bunu, merhum SAFVET Beğ, *«Khazar Denizinde Osmanlı Sancağı»* makalesinde (TOEM, sene 1328/1910, III. 860-861) neşretmişse de, bir yanlış ve iki de atlama yapmıştır.

rad [Ağrı İli] ve Aras boylarına [Tekman, Pasın, Kars ve sonra Maku, Revan ve Nakhçıvan bölgelerine] getirtilerek; buralardan kaçmış bulunan Kızılbaş-Türkmenlerden ve Oyrat/Uygurlu halkından boşalan köylere ve kasabalara konmak üzere) ba'zı *Sâhib-i-'Aşîret* gelüp : — *«Sancak ve Ze'âmet tarîkı ile bir yer verilürise, 'aşîretimüz ile varup, âbâdân edelüm»*, deyü 'uhdelerine alup; 'Aşîretlerile şenletmek şartile Sancak ve Ze'âmet verildügi takdirce, ol sâhib-i'Aşîretüñ Karındışı veya Akrabâsından biri, 'Aşîretlerin alup, getürmeğe mâni' olurlar, deyü ol bâbda Ahkâm-i-Şerîfe verilmek lâzım olduğun, i'lâm eyledügin eclden.

Anunğ gibi, (Zilanlı; Milanlı, Kaskanlı, Celâlî, Camadanlı gibi boy ve oymaklara mensup) *Sâhib-i-'Aşîret* olanlar, *Kars* etrâfına varup temekkün etmek istedüklerinde, Karındaşlarından ve Akrabâlarından mâni' olanları men' ü def' edesin, deyü *Diyârbekir* ve *Van Beğlerbeğileri*'ne mü'ekkid Ahkâm-i-Şerîfe yazılup, sanğa irsâl olunmuşdur. Müşârün-ileyhüm *Beğlerbeğiler*'e gönderesin ki, Emr-i-Celîlü'l-kadrim mûcebince 'amel eyliyeler 10).

Ve *Diyârbekir*'de olan *Sâhib-i-'Aşîretler*'den *Mollazâde* demekle ma'rûf *Ebûbekir* dâme izzehu içün, *Kars* semtlerinde, (şimdiki: Sarıkamış/Merkez, Kötek ve Karakurut bölgelerini içine alan) *Keçivan Sancağı*'ndan ma'zûl olup, mukaddemâ (geçen yıl Tiflis ve Şirvan'a yapılan) *Sefer-i-Hümâyûn*'a 'azîmet olundukda, Mûmâ-ileyhe 'Aşîreti ile gerü, *Kars* cânibilerinden bir Sancak verilmek Fermân olunmağın; 'Aşîreti ile şeneltmek şartile, *Anı Kal'ası*, Sancak tarîkı ile tevcîh olunmuş iken, 'Aşîreti, gelmeğe mâni' oldukların 'arz-eyledügin eclden; mâni' olanları men'-edesin deyü, *Diyârbekir Beğlerbeğisi*'ne yazılan Hükm-i Şerîfde, Fermân (olundu).

Lâkin, eger Müşârün-ileyh *Mollâzâde*'ye ve sâir *'Aşîret-Sâhibleri*'ne, *Kars* etrâfında Sancak ve Ze'âmet tevcîh eyledüginde, şeneldüp ihyâ eyleyüp; 'aşîretile anda kalup, (Serhadd'in gerilerindeki) İç-Eller'de olmamak şartile, tevcîh edesin ki, varanlar 'ale'd-devâm 'aşîretleri ile anda temekkün edüp; memleket ve vilâyeti ma'mûr

(10) *1514 Çaldıran Seferi*'nden beri, *Sünni* (Şâfi'î ve *Hanefî) Dicle-Kürtleri/Kürmaçlar*'ın çoğu, *Şi'î-Kızılbaş* Safililerden yüzçevirip, *Osmanlılar*'a itâatle ve sadık hizmetleriyle, güven kazanmışlardı. Bu yüzden *Osmanlılar, Sünni Kürmaç/Kurmançlar*'ı, XVI. Yüzyılda *Akhıska* ve *Batum* kuzeylerine (Kakhaber'e) bile iskân etmişlerdi. *Stalin*, 1944'te, Batum/Acara S. S. Muhtar Cumhürriyeti içindeki son türkçe konuşan ahali arasında, *«Kakhaber-Kürtleri»*ni de, Akhıska -Akhılkelek bölgesindeki 250 bin Türk ile birlikte, *Kazakıstan* ve *Sibir*'e sürdürdü.

eyleyüp; mücerred Sancağa ve âkher menâsıba vesîle olmağ-içün tevcîh eylemiyesin. Ve bilcümle, dîn ü devlete nâfi' olan ne ise, anunğla 'amel eyliyesin (Mühimme, XXXVIII, 115, «Müşârün-ileyhün [Lala-Mustafa Paşa'nın] akrabâsından olup, Dîvân Kâtibi olan Hasan Beğ'e verildi, fî 15 Safer, sene 987»/13 Nisan 1579).

XXXIV.

Tatar Khanı'na (II. Mehmed-Gerey'e), Nâme-i Hümayûn ki,

Âdemlerinğüzden *Ramazân* nâm kimesne, Südde-i-Sa'âdetüme 'arzihâl sunup: (Çerkes Boybeğleri'nden Hıristiyan) *Temürgüy-Oğlanları*'ndan *Vilâyet-i Khaniyye*'de mütemekkin olan *Kazuk* ve *Çoksuk* ve *Satuk* ve *Kayatuk* ve gayri, ittifâk edüp; iki karındaşın ve babasın katl-edüp; demlerin (kan diyetini) taleb eyledükde, mu'terif olup; Beğleri yanında, 'âdet-i *Çerâkise* üzere diyetlerine râzî olmuşlar iken, hâlâ ta'allül eyledüklerin i'lâm etmegin.

Gerekdir ki, vusûl buldukda, mezbûrunğ da'vâcıları her kanda ise, Şer'-ile buldurulması lâzım olanları buldurup, zuhûra getürdüp; dakhı mezbûr ile Meclis-i-Şer'de (Kadı Huzurunda) müvâcehe etdürüp, icrây-i hakk olunmak bâbında, mesâ'î-i cemîlenğüz zuhûra getürüle (Mühimme, XL, 578, 13 Ramazân 987/4 Kasım 1579).

XXXV.

Khızâne-i-'Âmirem Defterdârı olup *Ma'âdin Teftîşi*'ne *Me'mûr* olan *Mehmed* dâme 'ulüvvühuya Hüküm ki,

Düstûr-i Mükerrem Vezîrüm (Şirvan Serdârı Özdemir oğlu) *'Osmân Paşa*, edâm-Allâhu Te'âlâ iclâlehu, bundan akdem Südde-i-Sa'âdetüme mektûb gönderüp : *Vilâyet-i Şirvan*'da gümüş ma'deni olmağla, Ma'denci lâzımdur deyü bildürüp. *Dergâh-i-Mu'allâm Çavuşları*'ndan *kıdvetül'l-emâsil ve'l-akrân Sinân Çavuş* zîde kadrehu, ehl-i-vukuuf olmağın, khidmet-i mezbûre, Müşârün-ileyhe ta'yîn olunup; (Rumeli'deki) her Ma'den (Ocağı yerin)den, *Şirvan*'a gitmek mek üzere, ikişer ve üçer ma'denci alınmağ içün, Mâliye tarafından Emr-i-Hümâyûnum verilmegin.

Buyurdum ki, vusûl buldukda, te'khîr etmeyüp, her Ma'den'den, Mâliye tarafından verilen Emr-i-Şerîfüm mûcebince, yarar üstâd

Ma'denciler ta'yîn edüp; Müşârün-ileyh Çavuş'umla, *Şirvan*'a irsâl eyliyesin. Khusûs-i mezbûr, ehemm-i umûrdandır; ihmâl ve müsâhaleden ziyâde hazer ve ihtiyât eyliyesin (Mühimme, XLII, 367, 6 Receb 989/6 Ağustos 1581. Ahmed Refik [ALTUNAY], *«Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri»*, 1931 İstanbul, s. 19-20 de, bunun metnini verip, tarihini, yanlış olarak, *«9 Safer 992»* göstermiştir. Ayrıca, s. 20 deki 2. notunda da, *«Sinan Çavuş*'un maiyetine adamlar koşulup serian gönderilmesi için, *Adana* beğine de hüküm yazılmıştır» diyerek, *Taman-Adası*'ndan ibaret *«Ada»*yı da, *«Adana»* okuyarak, daha büyük bir yanılma yapmıştır).

XXXVI.

(Sinan Çavuş ile giden madenciler ve hazinenin Taman'dan Demirkapu'ya değin sağlam varmaları için, yolboylarındaki Çerkes ve Dağıstan Beğlerine yazılan 9 suretli Hükmün, kimlere gönderildiği).

(I.) *Ada (Taman/Ada-i-Khanî/Ada-i-Şâhî* Çerkes) Beği *Mehmed*'e Hüküm ki,

Vilâyet-i Şirvan'da gümüş ma'deni olduğu, mukaddemâ 'ârz ü i'lâm olunmağın; *Rumeli*'den *Ma'denciler* ikhrâc olunup, *Dergâh-i-Mu'allâm Çavuşları'ndan* kıdvetü'l-emâsil ve'l-akrân *Sinân Çavuş* zîde kadrehu ile, *Demürkapu*'ya irsâl olunmuşdur.

Buyurdum ki, vusûl buldukda; Südde-i-Sa'âdetüme olan vefûr sadâkat ü ikhlâs ve safvet-i taviyyet ile ikhtisâsuñ muktezâsınca, aslâ te'khîr ü terâkhî ve bir dürlü dakhl-etmeyüp; Müşârün-ileyh *Çavuş*'uma yarar âdemler koşup, makhûf ve mukhâtara olan yerlerden geçirüp, (Çerkes boyu Jana) *Cana Beği Mehmed* dâme 'izzehu-ya, emîn ve sâlim ulaşdırasın.

Bir sûreti, mezbûra verildi : (II.) *Cana Beği.* Mezbûr dakhı, mezkûru, (III.) *Kemürgüy* (adlı Çerkes Boy) *Beği*'ne, emîn ve sâlim ulaşdırasın. Bu dakhı, elkâb: Kıdvetü'l-Ümerâü'l-Milletü'l-Mesîhiyye, 'Umdetü'l-Küberâü't-Tâifetü'n-Nasrâniyye *Kemürgüy Beği* khutimetü 'avâkıbehu bi'l-khayr. *Kâfir Kemürgüy Beği*'ne. (O da, *IV.) Besliney Beği*'ne. Bu dakhı, bir sûreti : Kıdvetü'l-Ümerâü'l-Milletü'l-Mesîhiyye ilâkh, *Besliney* بسلنی *Beği*'ne, (O da, *V.) Kabartay Beği*'ne ulaşdırasın. Bu dakhı, *Müselmân*'dur. Sancak elkaabı yazıla: bir sûreti *Kabartay Beği*'ne (Kaplan Beğ'e), *Tümen* (Çeçen) *Beği*

Sultanay Beğ'ine (ulaşdırasın). Bu dakhı, bir sûreti *(VI.) Tümen Beği Sultanay Beği*'ne, *Komuk Hâkimi* Cenâb-i Emâret-me'âb *Şamkhal* dâmeti ma'âliyehu (ya ulaşdırasın). Bu dakhı, bir sûreti Sâhib-i Sa'âdet'e (Sadria'zam'a) gönderildi, *Nâme-i Hümâyûn* yazıldı, (VII.) *Komuk Hâkimi (Ulu-) Şamkhal*'a, *Karabudak Beği*'ne (ulaşdırasın). Bu dakhı, bir sûreti : bir mıkdâr ri'âyet ve ta'zîm ile yazıla, *(VIII.) Karabudak Beği*'ne, *Khalîl Beğ*'e (ulaşdırasın). Bir sûreti, (Boybeği *(IX.) Khalîl Beğ*'e, *Demürkapu*'ya ulaşdıra(sın) (Mühimme, XLII, 383, 6 Receb 989/6 Ağustos 1581, «mezbûra [Sinân Çavuş'a] verildi») 11).

---

(11) *Çerkes, Nogay* ve *Dağıstan Beğleri*'nin h. 989-990 (1581-1582) yıllarında kimler olduğunu bildiren, öteki Mühimme kayitleri, bilgimizi bütünlemektedir. «evâsıt-i Safer, sene 989» (16-25 Mart 1581) da yazılan Hükümler (Mühimme XLIV, 58), şu 24 kişiye gönderilmiştir : 1) *Ada* (Taman) *Beği Mehmed,* 2) (Güney-Komuk) *Karabudak Beği,* 3) Şamkhal oğlu *Andıyan* اندیان *Beğ,* 4) *Bızaduk Beği Elbulad Beğ,* 5) (Kuzey) *Komuk Beği İsmâ'il* ve *Keykhusrev* ve *Çırak,* 6) *Boynaklı Sancağı Beği Mehmed,* 7) (Aşağı—) *Tabasaran Beği Ma'sum,* 8) *Boybeği İbrâhim,* 9) *Kabartay Beğleri'nden Arslan,* 10) (Hıristiyan Çerkes) *Kemürgüy Beği Kansu,* 11) *Kabartay Beğleri*'nden *Solukh,* 12) *Alp-Kaç Beği,* 13) (Güney-Karakaytak) *Boybeğleri*'nden *Khalil,* 14) Vezir Osmân Paşa, 15) *Çeçen Beği,* 16) *Şamkhal Beğ,* 17) *Boybeğleri*'nden *Alpav(ut),* 18) *Nogay Mirzâaları*'ndan *Sultan-Kaasım Mirzâ,* 19) *Sultanay Beği,* 20) *Kaytak Beği Üsümi Beğ,* 21) *Tabasaran Beği Ma'sûm,* 22) *Nogay Mirzâları'ndan Murâd-Mirzâ,* 23) *İsmâ'il Beğ,* atlas-kise ile verildi, 24) (Nogay Mirzâları'ndan) *Yakhşı-Sâ'at Beğ.*

Taman'dan *Demürkapu'ya «ulak»* için Hüküm yazılan yerli Beğler arasında (Mühimme, XLIV, 182, 190, Şa'bân-Ramazân 900). Şu yeni adlar var: 1) *Cansuk Beğ,* 2) Nogay Mirzâları'ndan : *Dur-Mehmed, Togay, Aka-Kula Hâci,* 3) *Sümek Beği Sultân-Mirzâ,* 4) *Gaazi-Mirzâ,* 5) (Balkar-Karaçaylı) *Karaşey/Karaşay-Mirzâ.*

17 Cumâdelâkhire 991 (8 Temmuz 1583) tarihli kayıtta (Mühimme, XLIX, 421), *«Dağıstan Hâkimi Şamkhal*'a» yazılan *«Nâme-i Hümâyûn»*un üzerinde ve altındaki «sûret»lerde verilen izahlar, şöyledir : *Şamkhal,* (Şirvanşahlar'dan) *Ebûbekir-Mirza, Tabasaran Hâkimi* (Ma'sûm-Khan), *Maksûd, Kaytak Hâkimi Üsümi* ve *«Kabartay Hâkimi Mirzâ* (Mehmed-Mirzâ)» adları verildikten sonra, «Bunlardan gayrilere, *Cenâb* (-i Emâret-me'âb, Eyâlet-Nisâb, Sa'âdet-İktisâb) yazılmaz; bunlardan mâ'adâsına *İftikhâr* (ü'l-Ümerâ) yazılmışdır. *«Cenâb»* yazılanlara *«Nâme-i-Hümâyûn»* yazılıp, *«Nişân-i-Şerif* (Tuğra), *altun ile çekilmişdür»* ve *«Kırmızı-Atlas kiseye konulup,* (gümüş-kozalak bağlanup) *gönderilmişdür. «İftikhâr»* yazılanlara ise, *«Hüküm»* gönderilip, *«miskaalî-kiselere konulup,* gönderilmişdür», ki şunlardır : 1) *Khalil Beğ,* 2) *Karabudak Beği,* 3) *İsmâ'il Beğ,* 4) *Voynak Beği,* 5) *Cansuk Beğ,* 6) *Yakşı-Sâ'at Beğ,* 7) *Murâd Beğ,* 8) *Tokay-Mirzâ,* 9) (öteki) *Tokay-Mirzâ,* 10) *Sultanay Beğ,* 11) *«Gaazî-Mirzâları*'ndan *Karaşay-Mirzâ»,* 12) *Dur-Mehmed Mirzâ.*

XXXVII.

Mi'mârbaşı (Koca-) *Sinân Ağa*'ya, Hüküm ki,

Hâlâ *Diyâr-i-Şark*'a fermân olunan *Sefer-i Hümâyûn*'um içün, dörtyüz nefer üstâd-i neccâr lâzım olmağın, *Serdâr* tarafından sâbıkan *Suyolu Nâzırı* olan *Dergâh-i-Mu'allâm Çavuşları*'ndan *Dâvûd* zîde kadrehu ma'rifetile, zikr olunan mıkdârı neccâr yazılup, defter olunmasın emr-edüp.

Buyurdum ki, vüsûl buldukda, Fermân-i-Şerifüm üzere, Müşârün-ileyh ma'rifetile, yarar üstâd neccârlardan dörtyüz nefer kimesneyi, san'atlarına lâzım olan âlât ü esbâbları ile (hâzır edüp), inşâ-Allâhü Te'âlâ *Serdâr*'um (Ferhâd Paşa) teveccüh etdükde, anlar dakhı ma'an gidüp; vech ü münâsib gördüğü üzere, khidmetde bulunalar. Khusûs-i mezbûr, mühimmât-i umûrdandır. Oñğat mukayyed olup, ihmâl ü müsâhaleden hazer edesin (Mühimme, XLİV, 277, «23 Muharrem, sene 991, merkuum *Dâvûd Çavuş*'a verildi» /3 Şubat 1583; bu ustalar Revan, Loru ve Tumanıs Kalelerinin imarında çalışmışlardır).

XXXVIII.

Vilâyet-i Şirvan A'yânı'na ve Sâir *Ahâlisi*'ne, Hüküm ki,

Vilâyet-i mezbûre, bi'nâyet-Ullâhu Te'âlâ, Sâir *Memâlik-i Mahrûsem* a'dâdından ma'dûd olmağla, re'âyâ vü berâyâsı dakhı, *Memâlik-i Mahrûsem* re'âyâsından olup; eyyâm-i 'adâlet ve ketf-i himâyetümde, dâimâ âsûde-hâl olmaları ile, devâm-ı Devletüm ad'iy-

4 Safer 987 (2 Nisan 1579) tarihinde «*Asıl-Novay* (Nogay) *Serdâr ve Beğleri olan*» ve hepsi atlı *Kırım Ordusu* yanında *Şirvan Seferi*'ne «*onbinğ 'asker atlandurmağı* 'uhdesine alduğı» bilinen *Orus/Rus Mirzâ*'ya «bir khil'at» ile gönderilen Nâme'de de, *Dağıstan*'da «*Komuk Hâkimi*'ne (Şamkhal'a) yazılan gibi, *Cenâb* yazılmışdur. Kırmızı-Atlas Kise ve Gümüş-Kozalak ile» gönderilmiştir (Mühimme, XXXVIII, 93 ve 98).

7 Şa'bân 991 (26 Ağustos 1583) tarihli kayitte de, bütün büyük *Çerkes Beğleri*'ne yazılan yazıların başlıkları, şöyledir: (Kabartay Sancakbeği) «*Abak Beğ*», a) «*Taman Köşe Beğleri: Mogatuk-oğlu* Mehmed Beğ, diğer Mehmed Beğ, *Buzaduk-oğlu* 'Alem Beğ; *b) Sogus* سوغوص *Beğleri:* Kâstuk Beğ, كغترتوق Gagtartuk (?) Beğ, c) *Burzaduk* Beği Küreken Beğ; ç) *Cana Beğleri:* Ahmed Beğ, Davud Beğ, e) *Besleney* Beği *Mehmed nâm-i diğer Zor Beğ*, f) *Kemürgüvi* Beği Kanşuk; g) *Kapartay Beğleri: Solukh* صولوخ Beği, Başıl (Beşir) Beğ, Abak Beğ, Bozuk Beğ, Arslan Beğ, (Kaptan Beğ) ve gayri karındaşları, ğ) *Ada* (Taman) Beği Mehmed Beğ, (Mühimme, L, 11).

yesine meşguul olmaları khusûsu, nihâyet-i âmâlüm olmağın; *Demürkapu*'da olan *Vezîrüm Ca'fer Paşa* ve *Şamakhı Beğlerbeğisi*'ne ve sâir ol Serhadde olan *Beğlerbeğiler'e* ve *Sancakbeğleri*'ne ve *Kul-Tâifesi*'ne (Yeniçeriler'e), Fermân-i-Hümâyûnum gönderilüp: aslâ bir ferde, khilâf-i Şer' tecâvüz olunduğuna, Rizây-i-Hümâyûnum yokdur. Anunğ gibi, Fermân-i-Şerîfüme mugaayir ta'addî edenlerünğ haklarından gelesin, deyü Emrüm olmuşdur. Dâimâ enzâr-i ferkhunde-âsârum, ol cânibünğ nazm ü intizâmı ve re'âyâ vü berâyâsınunğ istirâhat-i ahvâline munsarifdür.

Gerekdür ki, siz dakhı, evvelden olageldüği üzere, eger kâr ü kisbinğüzdür ve eger zirâ'at ü harâsetinğüzdür, kemâkân mukayyed olup, izdiyâd-i 'izzet ü rif'atüm du'âsına iştigal üzere olasız.

Anunğ gibi, ol tarafda olan 'asker khalkından Şer'a mugaayir ta'addî ederler ise, hâkimlerine varup i'lâm eyleyesiz ki, vâki' olan ta'addîlerin def'-eyliyeler. Anlar def'-etmeyüp, Şer'-i-Şerîfe mukhâlif ziyâde ta'addî ederler ise, Südde-i Sa'âdetüme bildüresiz ki, herkim ise, aslâ mecâl vermeyüp, bir vechi ile haklarından geldürem ki, sâirlerine mûcib-i 'ibret ola.

Hemân, herbirinğüz itâ'at ü inkıyâdda sâbit-kadem olup, ol *Tâife-i-Dâllinünğ* (Kızılbaşlar'ın) fikr-i hîle vü khud'asına aldanup, dîn ü âkhiretinğüz kharâb etmiyesiz. 'Asâkir-i Nusret-me'âsirimünğ, atları ayağı basduğu yerlerden, aslâ bir vechile ferâgat etmek, kaaide-i Pâdişâhânem değüldür. 'İnâyet-i Hakku celle ve 'âlâ ile, zabt ü teskhîr olunur.

Siz dakhı, anğa göre mukayyed olup, Vilâyetünğüzü, minba'de sâir Memleketümden mahsûb bilüp; *Beğlerbeğileri*'ne mutâba'at ü inkıyâdda ihmâl etmeyüp; Şer'-i-Mutahhar üzere, mutî' vü munkaad olasız (Mühimme, LIII, 717, 1 Safer 993/2 Şubat 1585).

XXXIX

Demürkapu'da olan (Şirvan Serdârı) *Vezîr Ca'fer Paşa*'ya, Hüküm ki,

Hâliyâ mektûb gönderüp: şimdiki hâlde *Vilâyet-i Şirvan*, emn ü amân üzere olup; *Dağıstan ve Gürcistân* ve *Vilâyet-i Kızılbaş*(a)

firâr edüp, perâkende olan re'âyâdan iki-üç binğ khâneler yerlerine gelüp, vatanların ma'mûr etmekle; a'dâdan Serhadde bir ahad tecâvüz etmemekle; mâl-i Pâdişâhî cem'-olunup, mukaata'at dakhı izdiyâd üzere olmağın; sene-i sâbıkada Der-i-Devlet'e (İstanbul'a) seksenyedi yük (8 700 000) akça hesâbı üzere gönderilen muhâsebeden, bu yıl *Şirvan*'da cârî olan akça hesâbı üzere, ikiyüz yük (20 milyon) akça husûle gelmek, umud olunur. Perâkende re'âyânunğ, nihâyeti yokdur. Cümle yerine gelüp.

Ve *Gence-Karabağ* feth-olunursa, sene-i âtiye dakhı ziyâde olup, küllî mâl hâsıl olmak, muhakkakdır.

Ve *Vilâyet-i Şirvan*'da olan Kul-Tâifesi'ne (Yeniçeri aylıklarına) ve sâir mesârife bu yıl, seksen yük akça masraf olup, harîrden mâ'adâ, Khazîne-i-'Âmirede otuz yük şirvanî-akça, yedek kalur.

Ve dörtbinğ batman harîr dakhı, Khazînede hıfzolunup, inşâ'-Allâh, vakti ile Der-i-Devlet'e irsâl olunur. Zikr-olunan otuz yük akça-i sâfî-i'osmânî üzere, onüç yük akça eder. Ol dakhı, harîre tebdîl olunup, irsâl olunur. Bu diyâr akçasınunğ, gayri memâlikde revâcı yokdur. Harîre tebdîl olunup, gönderilmek enfa'dur deyü, bildürmişsin.

Ve mektûb ile gelen âdemünğ dakhı, bu yıl 'inâyet-i Hakla *Şirvan*'unğ cümle mahsûlü, zabt ü kabz olunup; ancak, çeltük mahsûlü kalup; ol dakhı kabz-olunmak üzeredür, deyü bildürdi. İki cihânda yüzünğ ağ olsun. Vâkı'a senden dakhı umulan bu makuule khidmet idi (ki,) vücûda getürmüşsin.

Dîn yoluna khidmetünğ, hemân dünya içün olmasun; dakhı Âkhiret içün olsun. Şimdiye değin dîn-i mübîn-i Seyyîdü'l-Mürselîn üzere etdügin khidmetünğ, 'Atabe-i-'Ulyâmda, kemâl mertebe, pesendîde vâkı' olmuşdur (Mühimme, LXII, 332, «bâ-müsvedde-i Hazret-i [Hoca-Sa'düddîn] Efendî, Müşârün-ileyh Ca'fer Paşa'nun, Ketkhudâsına verildi», evâil-i Muharrem 996/2-11 Aralık 1587).

XL.

(*Kartel/Tiflis Bagratlıları*'ndan 1557-1569 arasında *Tiflis*'te Khan iken, *I. Tahmasb* tarafından on yıl *Alamut Kalesi*'nde hapsedilen ve 1576 da *II. İsmâil*'in emriyle, «*Şah-Navaz*» adı ile *Göri* ve *Tiflis* çevresine Vâli tayin olunup, baskınlarıyla *Osmanlıları* çok

uğraştıran *I. Luvarsab oğlu Simon/Svimon/Simayun-Khan*'ın, Eylül 1588 de *Gence-Karabağ*'ın fethinden sonra, 1588 sonlarında, artık *Safavîler*'den umudunu kesip, *Osmanlılar*'a itaati üzerine kendisine, Beğlerbeğilik umarken, dört Kale çevresindeki şen/meskûn 106 köyün adlarını ve yeminli sadâkat yazısını gösteren belge: Başvekâlet Arşivi-Tapu, sayı 527 deki h. 981/1573 yılından kalma «*Livâ-i Ardahan-i-Kûçek ve Kars Defteri*»ne konup, 10-11. yaprak olarak yanlışlıkla ciltlenen 145 X 355 mm. boyundaki iki yaprakta, açık nesih-kırması, bazen harekeli, dîvânî ve ta'lik hatlarıyla yazılı, mühürlü belge).

y. 10b: (nesih kırması ile) *Etrâf-ı Kal'a-i Göri* :

Karye-i *Urbnis, Revis* nâm-i diger *Uzunköy, Sasiret, Sakaşet, Tuvalat-Uban,*

Varyan, Akhaltaba-i-'Ulyâ, Akhaltaba-i-Süflâ, Araşende, Akhalşen,

Dinskıt, Cegreşen, Bedayet, Şolnet, Dir-Bük,

Rıka, Kerecuvar, Kiralet, Tordıza, Kılet-Uban.

Zem-Subis, Kvemo-Subis, Şaşup, Nazaret, Nedirbazu,

Avazan, Sa-Badura, Delüklütaş, Zekerda, Kirakâl,

Kôkhrel, Agara, Khidis-Tav, Kûh-i-Şav, Cokhes, Kôrisa.

Yekûn-i Kurâ, 'aded *36.*

Etrâf-ı Kal'a-ı Tiflis :

Karye-i *Sabur-Tala, Gürci-Manastır, İzkmet, Vécis, Zokis,*

Diyağ-Melik, Tilet-i-'Ulyâ, Tilet-i-Süflâ, Gümiş Khâsse-i Khan, *Kûrzans,*

Şendis, Doğam Khâsse-i Khan, *Lebis, Tıkhluna, Ziduret, Ubet.*

Yekûn-i Kurâ, 'aded *16.*

Etrâf-i Kal'a-i Tumanıs :

Karye-i *Kızılkaya, Bev, Koriskhevil, Tavdidiyan, Baliç,*

Şâhmîrân, Ögüngörüm, Kirküvan, Mirobda, Şövekân,

Vane, Görincek, Kikeryan, Vardis-Uban, Çinokhor.

Altuncu-Kendi, Böyük-Tumanıs, Ermenis, Medavis, Leklekeşen,

Tangut-i-'Ulyâ, Tangut-i-Süflâ, Varzakaret, Engirevan Semaküre,

Kalemşah, Mica, Tikned, Eski-Tumanıs, Bosilet,

Akhalşen, Kobevan, Dilamaşen, Kaldav. Yekûn-i Kurâ, 34.

y.lla: *Etrâf-i Kal'a-i Loru :*

Karye-i Lecan, Dermatve, Ekerek, Oşkvang, Yakdang, Ohanes,

Kokıs-i-'Ulyâ, Ağaki, Cegreşen, Ekerek (diger), *Yassı-Kendi,*

Varta-Plor, Kedat, Vahagni-i-'Ulyâ, Vahagni-i-Süflâ, Kamış-Küd, Zorkékh, Gerger.

Yekûn-i Kurâ, 20. *Cem'an,* 106.

(Dîvânî hatla) Rikâb-i Hümâyûn'a khafî buyurulmaya ki, zikr-olunan Kal'alarunğ etrâfında olan (şen) Karyeler bunlardur ki, zikrolunur. Gayri, yokdur. Bu bendeleri, ol Âsitâne-i Ma'delet-Penâhunğ khâlis ü mukhlis kulu olmağla, müfredâtile defter olunup, Pâye-i-Serîr-i A'lâya gönderilmişdür. Ölke değil, cân ü baş dakhı, uğur-i Şehriyârî'de diriğ olunmaz; tuğyândur. Ammâ, kurâ-i mezbûreden bu kurallarınunğ ve Aznavurlarım bendelerinünğ vech-i ma'âşı içün, ne mıkdâr sadaka olunup ve Kal'alara ne alıkonulur ise, Rizây-i Pâdişâhî'ye havâle olundu. Bâki Fermân, Der-i 'Adlündür.

Bende
Sîmon

(Ta'likle) Vallâhi ve billâhi ve tâ seri ve yekserhâ ki cemî'-i tevâbi'imüz ile Sa'âdetlü ve Mürüvvetli Pâdişâh-i 'Âlem-Penâh Hazretlerinünğ cân ü dilden khâlis ü muklis ve bîriyâ kulları ve bendeleri olmuşuzdur. Ölmegümüz var; ve ol Âsitâne-i-Sa'âdet-Nişâneden, dönmegümüz yokdur. Ve her ne khidmet ki buyuralar, makdûrumuz olunca (ve) hayâtımuz olunca, cân ü başa taksîr etmeyüp, edâsına kûşiş ederüz. Meger, 'ıyâzu billâh, dest-i reddile bu bendelerin, ol Dergâh-i-'Âlem-Penâhdan dûr ü mahrûm buyuralar. Ümidimüz budur ki, rizâ-i Hakk-içün ve sa'âdetlü ve 'azîz ve şerîf başlar içün ki, bu kullarını, ol Âsitâne-i Sa'âdet-Nişândan mahrûm buyurmayup;

sâhib-i garazların beyhûde akvâllerine 'amel buyurmasunlar. Bâkî, emr ü fermân, Sa'âdetlü ve Merhametlü Pâdişâhımunğdur.

y.llb :

Bende
Sîmon

(arkasında, iki yerde beyzî biçimindeki mühür yazısı:)

العبد سيمون
«El-'Abd Sîmon».

—oOo—

İNDEKSLER

(*İtalik* dizilenler, millet-uruğ-ulus-boy-oymak adlarıdır. **Siyahlar**, yer adıdır.)

— A —

Abagay - 122, 288, 298.
Abakay (bak. Abagay) - 318.
Abak Beğ (Kabartay Beğlerinden) - 315, 442.
Abaran (Elegez-Gökçegöl arasında) - 327, 348.
Abaranoğlu (Revan'da köy) - 349.
Abastuban - 294.
Abaza - 1-5, 7-20, 65, 69, 78, 79, 124 382, 416-417, 419, 421, 422.
Abaza-Eli - 4, 7. 11, 16, 19, 20.
Abaza Kâfiri - 97.
Abazâ Tâifesi - 409.
Abazalar - 11, 14, 18, 19, 410.
'Abbâs (I. Şâh-) - 144, 359.
'Abbâsî - 178, 179.
'Abbâslılar - 360.
'Abbâs-Mirzâ - 350, 360.
Abdal Beğ (Hakâri-Nemrân Hâkimi) - 122.
Abdallular (Tercan'da) - 181.
'Abdi Çavuş (Akkermanlı) - 429, 433.
'Abdülgaffâr Hoca (Kırımlı, tarihçi) - 61.
'Abdülgafur (Erzurumlu Mehmed oğlu) - 208.
'Abdullah (II. Bayazıd'ın oğlu, Şehzâde) - 83.
'Abdullah Han (Ustacalu) - 184, 186, 205, 220, 224.
'Abdullah Han (Özbek Hükümdarı) - 376, 382.
'Abdullah oğlu Hasan (Kırımlı) - 10, 61.
'Abdurrahmân (Ardahan Sancakbeği) - 288, 291, 330.
Abdurrahmân (Selânik Tımarlısı) - 329.
'Abdurrahmân Şeref (Son Osmanlı Vak'anüvisi) - 338.
'Abdü'l-'Allâm (Kakhet Defterdârı) - 254.
'Abdülaziz bin 'Abdüllâtif (Temrük Kalesi yanında «Tatar-Köş»ünde «Cemâ'at») - 72.
'Abdülazîz Han (Bukhara Hanı) - 206.
'Abdüllâtif Han (Özbek Padişahı, Şıbanlı) - 180, 181, 205, 220.
Abıslah (Khopa'da köy), 89.
Abkhaz - 33.
Abkhazistan - 10.
Abkhazya - 4.
Âb-ı Amu (Amuderya) - 113.
Âb-ı Kür (Kür ırmağı) - 330.
Abkazlar - 71.
Abnik (Yukarı-Pasın'ın merkezi eski Abnikon) - 138, 139, 165, 166, 171 (bak. Avnik).

Abnik-Kal'ası - 160.
Acar (Acara) - 40, 195.
Acara - 12, 21, 40, 43, 44, 45, 88, 195, 207, 247, 277, 438.
Acaralılar - 43, 44, 86.
Acara-Suyu - 21, 46.
'Acem - 116, 207, 253, 280, 293, 370.
'Acem-Diyârları - 240.
'Acem-'Irakı - 179, 197.
'Acemioğlanlar - 32.
'Acem Leşgeri - 284.
'Acem Ülkesi - 211.
Acısumlu? (Şirvan'da bölge) - 301.
'Aclûn (Suriye'de Sancak) - 414.
Acnân (Hakhçıvan'da Nâhiye) - 319, 359.
Acu-Kal'ası (Kuban deltası'nda) - 80.
Aça Sultanlığı (İndonezya'da) - 267.
Açgur (bak. Azgur) - 274.
Açıkbaş (bak. Açukbaş/Başaçuk/Başıaçuk/İmeret) - 5, 10, 36, 37, 69, 70, 83, 86-88, 92, 93, 95, 98, 118, 124, 162, 172, 176, 233, 235, 236, 247, 248, 263, 384, 437.
Açıkbaşlı (İmaretli) - 171, 235.
Açıkbaş Melikleri - 255, 386.
Açın (Khaçın/Haçın, Karabağ güney-doğusunda Sancak) - 304.
Açoba (Abaza-Eli'nde liman) - 7.
Açukbaş (bak. Açıkbaş/Başıaçuk) İmeret) - 246, 248.
Ada (Kuban ağzında Taman Adası) - 440-442.
Ada Beği Mehmed - 314.
Ada-i Khani (Taman Adası) - 440.
Ada-i Şâhi (Taman Adası) - 61, 80, 440.
Adakhun-Boğazı (Kuban ağzında) - 80.
Adakhun-Gölü (Kuban'ın Güney-Ağzı'nda) - 81.
Adalar Denizi (Ege denizi) - 37, 437.
Ada-Mezre'ası (Gümüşhane'de köy) - 41.
Adana - 203, 219, 221, 351, 427, 440.
Adapazarı - 16, 44, 77.
Adatepesi (Erzincan-Tercan arasında) - 107.
Âdem-Nebi - 281.
Adıgon (Koblıyan Sancağı merkezi) - 209, 247.
Adıgörklü (Dağıstan'da Zakhu[r] Hâkimi) - 308.
Adil-Suyu (Edil/Etil/Volga ırmağı) - 74, 75, 418.
Adıyaman (eski: Hısn-ı-Mansûr) - 84, 104.
'Âdilcevaz - 122, 129-133, 136, 139, 146, 153 ,157, 185, 188, 190, 212, 213, 215, 219, 246.
'Âdile-Sultan (II. Sultân Mahmud'un kızı) - 140.
'Âdil-Gerey Han (Kırım Hanı) - 18, 322-324, 331, 332, 430, 432, 434.
Adriya denizi - 24.
Afgan - 50.
Afganistan - 381.
Afrika - 268.
Afşar - 94, 109.
Afşarlu - 143, 167, 175, 176, 189, 190, 194, 196, 206, 212, 215, 216, 232, 246, 256.
Afşarlu Mehmed - 358.
Afşar-Sayınkal'ası (Güney-Azerbaycan'da) - 358.
Afyon - 282.
Agara (Göri köylerinden) - 445.
Âgehi (Erciş'te köy) - 185.
Ağaçeri - 349.
Ağadeveler (Kars'ta köy) - 326.
Ağakıs/Ağangıs (Erciş'te) - 246.
Ağaki (Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
Aganıs (bak. Ağakıs).
Ağcakal'a (Tortum kuzeyinde) - 201 - 204, 385.
Ağcakal'a (Çıldır gölü kıyısında) - 291-295.
Ağcakal'a (Aşağı-Borçalı'da) - 296, 361.
Ağcakal'a (Dede-Korkut Kitabı'ndaki: "Ağva-Kala[k]" adlı başkent yerinde, Kars-Arpaçayı sağında, Sancak) - 347, 348.
Ağcakala-Çukuru (Kars/Selim İlçesinde) - 110.
Ağcakoyunlu - 142.
Ağdaş (Şirvan'da Sancak) - 361.
Ağlagan/Ağlaban-Dağı (Borçalı-Akbaba/Kaygulu arasında köy ve dağ, Dede-Korkut Kitabı'nda da geçer) - 296, 353.
Ağrıboz (Sancak) - 328, 329, 437.
Ağrıdağı (Ararat) - 107, 136, 138, 160, 231, 252, 274, 317, 319, 347, 348.
Ağrı İli - 438.
Ağosos (Tortum'da köy) - 164.
Ağzıkanlu (Revan'da köy) - 349.
Ahâli-i Gilân - 262, 423.
Ahâli-i Şirvan - 262, 263, 425.
Ahmed (Erzurum Mâl Defterdârı) - 429.
Ahmed (II. Bayazıd'ın oğlu, Şehzâde Sultân) - 99.
Ahmed Âşıki (Tırabuzonlu) - 55. (bak. Âşıki).
Ahmed Beğ (bak. Lağveş/Lağveş-oğlu, Şavşat Atabekleri'nden) - 47, 297, 299.
Ahmed Beğ (Safavi Beğlerinden) - 128.
Ahmed Beğ (Çerkes Cana boybeği) - 442.
Ahmed Beğ (Çıldır/Ahıska Eyâleti'nde Osıkha Sancakbeği) - 294.
Ahmed Beğ (Güney-Azerbaycan'da Dizmâr-Kal'ası Hâkimi) - 298.
Ahmed Beğ (Roşekili Şeref-Han oğlu) - 373.
Ahmed beğ-Çayı (Van'daki Khoşab-Suyu) - 138.
Ahmedbeğ-Zaviyesi (Nakhçıvan'da) - 108.
Ahmed Çavuş (Divân Çavuşlarından) - 151.
Ahmed-Çelebi Beğ (Yâbiszâde) - 76.
Ahmediye (Erzurum'da Medrese) - 142.
Ahmed Paşa (Gedik) - 56.
Ahmed Paşa (Kanunî çağı Vezirlerinden, «Karaca») - 191, 199, 203, 210, 233, 234.
Ahmed Paşa (III. Murad Vezirlerinden) - 340.
Ahmed Paşa (Anadolu/Kütahya Beğlerbeğisi) - 222.
Ahmed Paşa (Çıldır-Akhıska Beğlerbeğisi) - 360.
Ahmed Paşa (Haleb Beğlerbeğisi) - 324.
Ahmed Paşa (Lâhsâ'dan ma'zûl) - 326.
Ahmed (Paşa) (Zulkadır/Maraş Beğlerbeğisi) - 83, 289.
Ahmed Sultânî (I. Şâh Abbâs'ın Başveziri (Mirzâ-Şâhhüseyin'in oğlu) - 105.
Ahmed Refik (bak. Altınay) - 74.
Akha (Erzurum-Narman'da köy) - 196, 203.
Akhaldaba (Kartel batısında kale) - 248, 294, 386, 411.
Akhal-Kalak (Akhılkelek/Akşehir, Çıldır/Akhıska Eyâletinde Sancak) - 116, 160, 207.
Akhalkalaki (Akhal-Kalak'ın gürcüce adı) - 162, 291.
Akhalşen (Yenice anlamına, Göri köylerinden) - 445.
Akhalşen (Tumanıs köylerinden) - 446.
Akhaltaba-i Süflâ (Göri köylerinden) - 445.
Arkhaltaba-i 'Ulyâ (Göri köylerinden) - 445.
Akhçapsı (Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Akhıl-Baba (Tırabuzon Alevi-Çepnileri'nde ulu ve üzerine and-edilen Veli/adı, «kızıl, yaşıl» gibi «akıl»/ak renkli deyimiyle ilgili olabilir) - 96.
Akhılkelek (bak. Akhal-Kalak) - 44, 45, 85, 101, 116, 117, 160, 162, 172, 176, 199, 207, 209, 233, 235,

238, 248, 253, 284, 288, 291, 295, 320, 344, 354, 355, 385, 386, 438.
Akhıskha (bak. Akhıska/Ahıska, Çıldır Eyâleti merkezi) - 37, 294, 295, 307, 344, 356, 385, 386, 389.
Ahıska - 5, 26, 33, 43, 44, 85, 87, 93, 99, 101, 107, 161, 167, 199, 207, 209, 233, 245, 246, 252, 273, 274, 277, 288, 291, 294, 296, 320, 323, 344, 354, 355, 361, 363, 371, 383, 438.
Ahıska Atabekleri - 279.
Ahıska Kalesi - 360, 364, 365 (Dede-Korkut Kitabı'nda «Ak-Sıka Kal'ası» diye anılır).
Akhıstâbâd (Gence-Karabağ Eyâleti'nde Sancak, öteki adı: «Böyükçay») - 372.
Akhı-Veys (Kars-Iğdır İlçesi'nde en büyük ziyaret yeri «Hak-Veyis»in eski adı) - 349.
Ahlat/Akhlat - 129, 130, 133, 139, 190, 192, 212, 213, 215, 246.
Akhokh (bu addaki yerde oturan Çerkes oymağı) - 79.
Akhtacı (Urmiye gölü güneyinde bölge) - 147.
Akhtakhanı (Khoy-Tebriz arasında) - 150.
Akhtala (Ak-Tala, Loru/Borçalı'da Sancak) - 353.
Akhtu (Küçük-Şirvan'da Sancak) - 179, 303, 305, 308.
Akhtamar (Van gölü güneyinde adada) - 129, 139, 246.
Akhtamar Adası - 132.
Akhtamar Kalesi - 131, 136.
Akhurı (Ağrıdağı kuzey eteğinde köy, eski «Arkuru») - 348.
'Âişe (Hz.) - 244, 281.
'Âişe-i Sıddika (Hz.) 268.
Aka-Kula Hâci (Nogay Mirzâları'ndan) - 441.
Akara-Akarı (Hakârı, Karabağ'da çay) - 373.
Akbaba (Kars-Arpaçayı başları ve Çıldır gölü doğusundaki eski «Kaygulu» ve Selçukluların fethinden önceki «Kargar'k/Gangarni» = Kangar'lar bölgesi) - 296, 352, 353, 367.
(Ak-) Bugay (Temür çağında Tortum'da Kıpçaklı Beği) - 199.
Ak-Buğa (bak. Ak-Bugay, VI. Atabek) - 199.
Akçaâbâd (Tırabuzon'da Polatane, «Akça-Ova» anlamında) - 21.
Akça-Kal'a (Gümüşhane-Torul'un öteki adı) - 41.
Akça-Kal'a (Tortum kuzeyinde) - 200-202.
Akçakal'a (Çıldır'da, gürcüce tercümesi: Thetri-Tzikhe) - 278, 288, 289.
Akçakal'a (Erzurum-Narman İlçesinde) - 203.
Akça-Kal'a (Kars-Arpaçayı sağında) - 347.
Akçakal'a (Aşağı-Borçalı'da) - 360, 361.
Akdağ (Oltu batısında) - 203.
Akdağ (Şehrizor/Kerkük bölgesinde) - 239.
Akdeniz - 4, 37, 134, 179, 387.
Akgelin (Muş-Varto'da köy) - 190.
Rkıstafa-Çayı (Kür'e sağdan karışan Kazak-Suyu) - 361.
Akkerman - 6, 76, 430, 433.
Akkoyunlu - 8, 10, 22, 24-33, 35-40, 49, 53, 54, 83-87, 90, 94, 95, 98, 100, 101, 107, 111, 118, 119, 124, 134, 142-145, 147-149, 155, 157, 171, 189, 192-195, 208, 230, 236, 247, 262, 270, 327, 349, 353, 354, 374, 383, 384.
Akkoyunlular - 245.
Akkoyunlu Sünniler - 121.
Akmangan-Yaylağı (Gökçegöl batısında) - 212,213.
Akpınar (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Akrıya (Artivin-Maçakhel Bucağında köy) - 45.
Akrıyas-Çayı (Maçakhêl'de) - 44.
Aksaray (Konya'da) - 126, 217.
Akşehir (Akhal-Kalak/Akhılkelek) - 101, 116, 160, 162, 172, 176, 209, 235, 238, 248, 291, 295, 354, 384, 385.
Akşehir (Konya'da) - 141, 183, 282.
Akşehir (şimdi: Akşar, Koyluhisar-Suşehri arasında) - 184, 189.
Akşehir-Ovası (Kelkit boyunda) - 104.
Aktaş (bak. Ağdaş, Şirvan'da Sancak) - 301, 303, 304, 305, 336.
Aktepe (Erzincan batısında) - 105.
Aktepe (Kanunî'nin oğlu Şehzâde Cihângir'in öldüğü konak) - 218.
Aksu (Şirvan'da) - 335.
Akuşa (Dağıstan'da boy) - 311 (bak. Darga).
Al (Alan/As, Dağıstan'da Terek başlarında ve Tiflis kuzeyinde Oset ahalisi) - 18.
Alabağ (Güney-Azerbaycan'da kervan yolu üzerinde) - 187.
Alacadağ (Kars'ta) - 348.
Alacalar (Erzurum'da köy) - 107, 109.
Alacayurt (Pasın-Bardız arasında köy) - 110 .
Aladağ (Ağrı İli'nde) - 112.
Aladağ (Kars'ta, Aras solunda) - 321, 326.
Alagez/Zengi-Suyu (Revan'dan geçen Hurazdan) - 346.
Alagöz (Erzurum-Pasın'da köy) - 106, 107, 150, 185.
'Alâiyye (şimdi: Alanya) - 126.
'Alâiyye Kalesi - 5
Alakeç (Erzurum-Narman'da köy) - 234
Alakrış (Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Alaman (Almanya) - 127, 130.
Alamut (Kahkaha) **Kal'ası** (İranda ünlü sarp kale, eski Bâtınîler yuvası) - 197, 256, 257, 263, 268, 335, 350, 367, 377, 444.
Alan (As) - 7, 71.
Alangoza (Alansa/Alanza, Gümüşhane-Kelkit İlçesinde köy) - 34.
Alanlar (Aslar) - 26.
Alansa/Alanza (bak. Alangoza) - 36.
Alasakal (Erzurum-Pasın'da köy) - 165.
Alaşehirli Çavuş-Mehmed Çelebi 150.
Alaşgerd (Ağrı-Eleşgerd) - 231.
'Alâüddevle (Dulkadurlu Beği) - 107, 112.
Alayontlu (Gümüşhane-Kürtün'de köy) - 41.
Alazan (Şirvan-Kakhet arasında çay, bak. Kanak) - 99, 206, 414.
Albak (Van-Başkale, «Alpak» da denir) - 138, 215.
Alban (eskiden Şirvan'ın, sonra Gence-Karabağ/Aran'ın adı) - 373.
Alburuz (Kafkas sıradağları ve en yüksek dağı/«Yalbuz» = Mengü-Tav) - 4, 7, 20, 21, 61, 173, 308, 355.
Alçın (Altın-Orda'nın «Yedi-San» uruğundan bir boy) - 73.
Aleksander (Bizanslı Mangup/Menküp Kalesi Beği) - 56, 57.
Aleksander (Meso-Khaldiya/Torul - Gümüşhane'nin Ortodoks Kabasitanlı/Pansebastos sülâlesinden Derebeği) - 24.
Aleksandır (İskender) Khan (II., Kakhet Bagratlı Meliki) - 17, 47, 162, 277, 279, 280, 293, 297, 299, 306, 331, 337, 338, 340, 341, 343, 355, 363, 364, 366, 371, 387.
Aleksandropol (1830-1924 arasında Gümrü/şimdi Leninakan şehrinin ruslarca adı) - 146.

Aleksis Komninos (I., Tırabuzon Takfuru) - 22, 33.
Aleksis (II., Tırabuzon Takfuru) - 34.
'Alem Beğ (Çerkes Beği Buzaduk-oğlu) - 442.
'Aleviler - 169, 181, 259, 283.
'Alevî Türkman - 96.
Alget-Suyu (Orta-Kür'e sağdan karışan çay) - 172, 235, 236.
Alınca/Alınca-Kal'ası (Alıncak, Selçuklulardan önceki «Erincak», Nakhçıvan'da ünlü sarp kayalıktaki kale, Dede-Korkut Kitabı'nda da anılır) - 108, 148, 149, 351, 375, 384.
Alınca-Çayı (Nahçıvan'da) - 148.
Alıncak/Alıncak-Kal'ası (bak. Alınca) - 147, 148, 345, 375.
'Âli (Gelibolulu Mustafâ, şâir, tarihçi) - 93, 139, 140, 161, 162, 163, 166, 173, 174, 189, 193, 201, 281, 286, 287, 289, 299, 305, 313, 318, 319, 325, 329, 343, 352, 363.
Ali (Al Kalesi, Kartel batında) - 98, 248, 386, 411.
'Ali (Hazreti, bak. «Hz. Ali») - 242, 281.
'Ali (Erzurum Vâlisi İskender Paşa'nın şehid düşen kaynı) - 214.
'Ali (Erzurum-Penesgerd Beği Kaplan'ın kardeşi) - 234.
'Ali Ağa (Bayburt Kullar-Ağası) - 214.
'Ali Beğ (Sasun Hâkimi) - 122.
'Ali Beğ (Akkoyunlu Muslu oymağından) - 128.
'Ali Beğ/Çobanbeği (Revan-Abaran Nâhiyesi'nde Sünnî Boybeği) - 327.
'Ali Beğ (Dulkadırlu Şâhrukh oğlu, bak. «Mirzâ-Ali Beğ, Şâir Ömer Nef'î'nin dedesi) - 165.
'Ali-Çoban Ovası (Şirvan'da) - 176, 337.
'Ali Han (1578 Çıldır-Cengi'ne katılan Safavî Beğlerinden) - 290.
'Alikhan Beğ (I. Şâh Abbâs'ın Eşik-Ağası) - 378.
'Alikhan Sultân (Yotham oğlu, Kazvin Sarayında) - 256.
'Ali-Macar Reis (Kaptan ve müellif) - 21, 76.
'Ali Paşa (Diyarbekir Beğlerbeğisi, Hadım) - 174.
'Ali Paşa (Diyarbekir Beğlerbeğisi, Mütemerrid) - 222.
'Ali Paşa (1548 de Khoy üzerinden akın yapan Osmanlı başbuğu) - 186.
'Ali Paşa (1548 de Sıvas Beğlerbeğisi) - 222.
'Ali Paşa (1820 lerde Çıldır/Akhıska Vâlisi) - 5.
'Alikulu 'Alican Sultan (Safavî rehinesi Hayder-Mirzâ ile İstanbula gelenlerden) - 377, 379.
'Ali Sultan (Tekelü boyundan) - 184, 186, 212.
'Ali Sultan (Yiğirmidörtlü-Ulusu'ndan, Berda'a Sancağı Beği) - 371.
'Ali Emirî (şâir ve müellif) - 40.
'Ali Hilmî (Kahire Kütüphane kataloğunu tertib eden) - 94.
'Alikulu Han (Şamlu boyundan) - 350, 359.
Alkadari Mirzâ Hasan Efendi (Dağıstanlı bilgin) - 310.
Al Kalesi (bak. Ali).
Alkas/Alkas-Mirzâ (I. Şâh Tahmasb'ın kardeşi) - 151, 167, 168, 175-180, 183-188, 193, 195-197, 204, 205, 212, 253, 287, 384.
Alkas Muslu Mustafa Çavuş - 432.
Allâhüekber Dağı (Kars'ta, Türkistan'daki «Khan-Tengri-Tağ» ve Horasan'daki «Allâhüekber Dağı»nın adaşı, Karadeniz-Khazar denizi su ayırımındadır) - 286.

Allen, W. E. (İngiliz müellifi) - 86, 124, 293, 373.
Almalı (İran'da Tasuç köylerinden) - 187.
Almalı (Urfa'da, Kanunî'nin sıtmadan hastalandığı yer) - 197.
Almalu-Yaylağı (bak. «Almalı», Urfa'da Karacadağ eteğinde, Kanûnî, sıhhat üzerine «gibi» redifli ünlü gazelini, buradaki tebdil-i havâ sırasında yazmıştır) - 197, 210.
Alman (bak. Alaman) - 31, 210.
Almanya - 127, 134, 151, 179, 203, 210.
Almas Beğ (Osmanlıların 1578 Martındaki Kars-Şüregel Baskınında ölen Safavî beği) - 273.
Alpağutlu Halil Halife (1514 te Safavilerin Pasın/Avnik Kalesi Muhâfızı Ya'kub Beğ'in babası) -
Alpak (bak. Albak) - 246.
Alparslan (Tirebolulu Hüseyin Avni, müellif, Şehid Albay) - 97.
Alp-Arslan (Selçuklu Sultanı) - 161.
Alpavut (Alpağut) - 213, 348, 349, 373.
Alpav(ut) (Dağıstan Boybeğleri'nden) - 441.
Alpavutlu - 177.
Alp-Kaç Beği (Kabartay'da Boybeği) - 315, 441.
Altaylı Demirci Tarkanları - 97.
Altınorda - 4, 10, 52, 60, 73, 308, 383.
Altınordalılar - 50, 51, 78, 337.
Altınordulu - 413.
Altı-Su (Boyu) (Yayık/Ural-Edil/Volga - Terek - Kuban - Ten/Don - Özü/Dnepr ırmakları boyları, eski «Deşt-i-Kıpçak» ülkesi) - 52.
Altundağ, Şinasi (Tarih Profesörü) - 5.
Altunkal'a (Akhıska batısında Koblıyan merzi ve 1578'e değin son Kıpçaklı-Atabekler başkendi) - 87, 101, 246-248, 272, 286, 288, 290, 294, 295, 320, 347, 386, 433, 434.
Altunay, Ahmed Refik (Tarihçi) - 440.
Altunbulak (Kars-Sarıkamış İlçesi Karaurgan Bucağı'nda köy) - 165.
Altuncu-Kendi (Tumanıs köylerinden) - 446.
Altınordu (bak. Altınorda) - 310.
Altun-Melik (Altun-Dadyan, Megrel/Mingrel Meliklerinden) - 417.
Alucra - 35.
Aluşgerd (bak. Eleşgerd) - 177.
Alvar (Erzurum-Pasın köylerinden) - 165.
Amara Ülkeleri (Karabağ'da eski Alban/Aran Gregoryen Beğleri yurtları) - 334, 373.
Amasra - 28.
Amasya (Sancak merkezi) - 23, 24, 38, 40, 82-84, 99, 100, 103, 111, 112, 115, 122, 181, 183, 183, 185, 189, 209, 218, 230, 240, 241, 243-248, 252, 255, 259, 263, 268, 271, 338, 362, 364, 380, 381, 384, 386, 412, 413.
Amıd (Diyarbekir Eli'nin merkez şehri, bak. «Kara-Amıd»; Dede-Korkut Kitabı'nda, Oğuz-Ağzı'na göre başına «H» eklenerek «Hamıd» diye anılır) - 24-26, 106, 121, 123, 135, 159, 193, 194, 202, 203, 220, 303.
Amıdlı - 111.
Amik/'Amik (bak. Amuk, Van'da bölge) - 139.
Amir Khan (Türkman boyundan, Tebriz/Azerbaycan Beğlerbeğisi, bak. Emîr/İmir-Khan) - 287.
Amuderya (Ceyhun) - 125, 145, 205, 236.

Amuk (bak. Amik) - 138, 139.
Amurek (Bitlis bölgesinde kale) - 129.
Amük (Van'da, bak. «Amik/Amuk») - 215.
Amül-Kal'ası (Van'da) - 187, 188.
Amvan/Amaoan (Somkhit Gürcü Beğlerinden) - 209.
Anaba (Anapa) - 67.
Anabasis (Yukarı-Ülke'de) - 424.
Anadolu (merkezi Kütahya olan E-yalet) - 9, 11, 13, 14, 23, 27, 28, 30, 42, 44, 45, 72, 85, 92, 100, 104, 121, 124, 126, 130, 134, 136, 139, 156, 160, 169, 179, 181, 183, 184, 194, 203, 216-220, 222, 223, 240, 252, 253, 262, 268, 276, 280, 282-284, 324, 325, 327, 336, 341, 345, 351, 353, 355, 365, 367, 369, 370, 427.
Anadolu-Hisârı (İstanbul Boğazı'n-da) - 5.
Anakliya (Batı-Gürcistan'da İske-le) - 437.
Anapa - 7, 8, 65, 66, 68, 70, 71, 81, 82, 383.
Anç-Abadze (Anç-Aba-oğlu) - 3.
Ançabadzeli (Apkaz-Eli'de Türk soy-lu hükümdar sülâlesi) - 3.
Andıyan (Dağıstan Şamkhalı oğlu) - 440.
Andreasyan, Hrand D. (Istanbullu ermeni mütercim - müellif) - 58.
Anı/Anı Kal'ası (Kars'ın doğu ke-siminde eski başkent şehir, Os-manlı Sancağı) - 3, 324, 326, 437.
Anisimof, S. (Sovyet Rus müellifi) - 2, 7, 86.
Ankara - 5, 26 ,27, 45, 126, 199, 202, 217, 251, 253, 319, 326, 329.
Ansâr Khan (Kaçarlı) - 290.
Antakya - 158.
Antakyalı Yahya (müellif) - 199.
Antalya (Tekeeli merkezi) - 126, 427.
Antâp (Gaziantep) - 126.
Antep (Gaziantep) - 23, 84, 104, 203.
Anuşirvan (Sasanlı I. Khosrov) - 26.
Anuşirvan Khan (İlkhanlı) - 413.
Anzab (Tebriz Sancağı Nâhiyelerin-den) - 358.
Anzav (Erzurum-Oltu kuzeybatısın-da kale) - 201, 202.
Apkas (Abkaz/Abaza-Eli) - 18.
Apkasyalı - 33.
Apkaz - 4, 6, 9, 11, 16, 22, 26, 33, 40, 58, 69, 81, 195, 382, 383.
Apkaza - 40, 195.
Apkaz-Eli - 1-3, 7, 9, 10, 81, 382, 383.
Apkaz-et (Apkaz-Eli'nin gürcüce a-dı) - 43.
Apkazlar (Abazalar) - 3, 6, 10.
Arabgirlü (Alevi Türkman oymağı) - 144.
Arabistân - 276.
Arabkirlü Helhel-Sultan (Safaviler'-in 1532 de Eleşgerd hâkimi) - 131.
Arad (1549 da Erzurum-Tortum'da Kıpçaklı Ortodoks Beği, bak. «Rad») - 201.
Aradet-Çayı (Kartel batısında Kür kolu) - 248.
Aradet-Suyu (Aradet-Çayı) - 98, 386.
Aragonya - 37.
Arakel (Tebrizli ermeni râhibi, kro-nikçi) - 251.
Arakuel (Sürmene doğusunda A-raklı) - 23.
Aralık (Kars-Sürmelüçukuru doğu kesiminde eski Nâhiye, bugün İlçe) - 219, 317, 348, 349.
Aramlılar (Ârâmiler) - 114.
Aran (eski: Alban/Ağvan ülkesi, Gence-Karadağ) - 22, 142, 179, 258, 262, 368, 372, 373, 388, 389.
Aran-Karabağı (bak. Aran) - 176.
Aranlı (eski «Albanlı/Ağvanlı», Ka-rabağ'ın Gregoryen Yerlisi —Er-meni değil—) - 371.
'Arap- 'Irakı (Merkezi Bağdad olan ülke) - 212.
Arapkir (Sancak) - 122.
'Araplar - 3.
Ararat (Ağrıdağı ve Yukarı-Aras boylarını içine alan eski Arşaklı Eyâleti) - 287, 327.
Aras (Irmak) - 100, 108, 114, 135, 139, 141, 143, 148, 149, 157, 165, 166, 182, 184, 189, 190, 192, 194, 212, 219, 222, 225, 226, 228, 230, 231, 253, 273, 298, 307, 317-321, 324, 326, 333, 334, 347, 348, 358, 368-370, 372-374, 378, 389, 414, 438.
Arasbâr (Karabağ'da Aras solunda Sancak) - 144, 369, 370, 373, 378.
Aras Khan (Safaviler'in Şirvan Vâ-lisi Rumlu Türkman boyun-dan) - 330-332, 423, 434.
Aras ırmağı - 292, 378.
Arat, Reşid Rahmeti (Türk Dili Profesörü) - 74.
Araşende (Göri köylerinden) - 445.
Aratan (Kars-Iğdır'da köy) - 348.
Arçıl (Kartel Beğlerinden) - 238.
Arçıl oğlu Erekle Beğ (Tiflis ba-tısında Mukhran Bagratlı Be-ği) - 273.
Ardahan - 3, 33, 46, 85, 101, 205, 207, 209, 211, 212, 228, 232, 234, 235, 237, 238, 245, 246, 248, 252, 265, 273, 276, 277, 282, 283, 286, 288, 290, 291, 294, 303, 320, 330, 347, 354, 355, 364, 385, 424, 429, 430, 435, 437.
Ardahan Çerisi - 284.
Ardahan-i Kûçek (Küçük-Ardahan/ Göle) - 296, 445.
Ardahan Kalesi - 286, 307.
Ardahan-Ovası - 287.
Ardahan Türkmanları (şimdi, Kars-Hanak İlçesinde, «Maraşaltı»n-dan gelme) - 284.
Ardanuç (Çoruk boyunun en sarp kalesi ve eski Bagratlı merke-zi) - 45, 85, 86, 101, 116, 171, 174, 201, 203, 205-208, 211, 212, 234, 235, 245, 277, 294, 371, 429.
Ardanuç Kal'ası - 209.
Ardasa (Gümüşhane-Torul'un mer-kezi) - 41.
Ardelân (Irak sınırında İran ülke-si) - 225.
Ardon (Apkaz'a komşu Kafkaslar kuzeyinde bir boy, adı Terek baş kollarından birinde yaşar) - 81.
Ardost (bak «Arıdost-Yurdu», Pa-sın köyü) - 110.
Argun (Altınorda'nın «Yedi-San» uruğundan bir boy, Kaşgarlı Mahmud'daki «Argu»lardan) - 73.
Argıs-Sikhe (Akhıska-Ardahan ara-sında konak) - 307.
Arhava (Arkhavi) - 13.
Arhavi - 12, 48, 89.
Arıdos (Ardos, Kars-Düzü'nde köy) - 326.
Arıdost (Sarıkamış-Karaurgan Bu-cağında köy) - 165.
Arıdost-Yurdu (bak. Ardost) - 110.
Arık-Halil (1534 te Safaviler'den Os-manlılar hizmetine geçen «Kor-çu») - 150.
Arıklar (Abaza oymağı) - 8.
Arıklu (Abaza oymağı ve yurdu) - 7.
Arlan (Kıyı-Abazaları oymağı) - 8.
Ârifiye Öğretmen Okulu (Sakar-ya'da) - 77.
Arkhava (yanlışlıkla, «Arkhal») - 13, 48.
Arkhave (Arhavi) - 12, 13, 97.

Arkaru (Orta-Kür sağındaki dağlıkta köy) - 209.
Armavı (Revan-Talın güneyinde Nâhiye) - 348.
Armenya - 58, 424 (bak. «Yukarı-Cânib»).
Armini (ârâmice: Yukarı-Ülke/Armenya) - 114.
Arnabud (gürcüce «aznavur» adından bozma olarak Peçevî/Peçuyi'de geçer) - 173.
Arnavut - 71.
Arnavutluk - 24, 173.
Arpaçay (1927 de birleştirilen Kars kazâlarından Şüregel/Kızılçakçak ve Zarşad'ın, merkezi Zarşad/Zaruşat olan 96 köylü İlçe) - 273, 317, 320, 326.
Arpaçayı (Kars/Batı-Arpaçayı) - 102, 116, 139, 143, 146, 176, 324, 327, 341, 345, 348, 349, 352, 353.
Arpaçayı (Nakhçıvan/Doğu-Arpaçayı) - 226, 341.
Arpa-Gölü (Kars-Arpaçayı başlarında) - 353.
Arpalı (Arpalu, Batı-Türkistan'da/Izık-Köl kıyısındaki «Arpa-Suyu»na da adını veren «Arpalu» adlı Türk oymağının, Nahçıvan ve Kars'taki «Arpaçayı» ile «Arpa - Gölü çevresindeki eski «Kaygulu» ve Selçuklulardan önceki «Kankar'k/Kangar'ni = Kangar'lar Sancağı'na adını veren boyun yeri, Osmanlı Sancağı) - 353.
Arsıyan (Şavşat-Posof arasındaki dağ, «Er-Sıyan» yani Er-Kıran anlamına söylenir) - 207, 235.
Arsinga (1404 te Klavikho'da anılır) - 34.
Arslan Beğ (Büyük-Kabartay Beğleri'nden ve «Kaplan Beğ»in kardeşi, Osmanlı Serdarı Mısır doğumlu Özdemiroğlu Osman Paşa'nın akrâbâsı'ndan) - 76, 312, 314, 315, 442.
Arslanlu-Mülkü (Nakhçıvan Nâhiyesi) - 375.
Arsus (Artvin-Yusufeli'de «Ersis» kalesi) - 201.
Arşaklılar (Horasanlı Saka-Parn boyundan çıkma Arsakid/Partlılar devletini kuranlar) - 222.
Artan (gürcü kaynaklarında «Ardahan»ın adı) - 189, 207.
Artasa (Gümüşhane'de Torul merkezi, bak. «Ardasa») - 41.
Artavuztl (Kakhet'te Kabur/Yori-Suyu solunda köy) - 307.
Artivin (Artvin/türk adı «Artun»dan bozma) - 37, 44, 45, 101, 202, 246, 277.
Artuklu - 135.
Artvin (bak. «Artivin») - 3, 21, 44, 45, 48, 49, 85, 86, 104, 163, 354, 385.
Aruç (Doğubayazıt'ta 1590 larda Nâhiye) - 319.
Arudan? (Şirvan Sancaklarından) - 305.
Arzan (Kara-Arz, Erzurum'a adını veren Karasu sağındaki eski şehir) - 171.
Arzanrum (1514 te Yavuz Selim'in mektubunda anılan Erzurum) - 102.
As (Alan/Os) - 7, 8, 71.
Âsafî (Dal-Mehmed Çelebi, şâir ve Defterdâr) - 303.
Asfarâyin (İran-Horasanı'nda şehir) - 113.
Asferidun Beğ (Kıpçaklı-Atabekler'den) - 47.
Asıl-Gürcistân (Batı-Gürcistan) - 93, 361.
Asıl-Novay (Nogay) - 442.
Asi ırmağı (Hatay İli'nde) - 196

Aslan Sultân (Safavilerin Isfahan Beği) - 290.
Aspinca / Aspınza / Aspinze / Enpince (Çıldır / Akhıska Eyâletinde Sancak) - 209, 294, 295, 385, 434.
Astarâbâd (İran-Horasanı'nda şehir) - 113.
Astarkan (Astragan) - 50, 180, 220, 253, 260, 267, 316 (bak, Ejderhan).
Astarkan Hanlığı - 73.
Asurlular - 114.
Asya - 52, 60, 252.
Aş (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Aşağı-Acara - 48, 383.
Aşağılı (Kıyılı anlamına Abaza oymağı adı) - 8.
Aşağıra (Kuban/Kıyı - *Çerkesleri*) - 61.
Aşağı-Maçakhel (Artvin-Acara arasında) - 44.
Aşağı/Aşağı-Memleket (Bingöllüler'in, Diyârbekir-Urfa çevresine verdiği ad) - 115.
Aşağı-Müd (Gümüşhane - Torul'da köy, Hüseyin Nihâl Atsız'ın ataları yeri) - 41.
Aşağı-Pasın (Erzurum'un «Horasan» ilçesi ve Kars-Sarıkamış'ın «Karaurgan» ve «Karakurut/yanlış resmî adı: Karakurt» Bucakları kesimi, eski merkezi Mıcıngerd) - 165.
Aşağı-Sırderya - 414.
(Aşağı-) Tabasaran (Dağıstan'da) - 441.
Aşağı-Tuna - 200.
Aşaka (Aşağı) - **Cüngütay** (Dağıstan'da) - 311.
Aşaka (Aşağı) - **Kaytak** (Dağıstan'da) - 311.
Aşaka (Aşağı) - **Kazanış** (Dağıstanda) - 311.
Âşıkî (Tırabuzonlu Mehmed, coğrafyacı-gezgin) - 55, 338, 364, 375.
Âşıkpaşaoğlu (Âşıkpaşazâde, Osmanlı tarihçisi) - 28, 29, 31, 37, 69.
'Aşiret-i Macar (Kabartay-Balkar'a komşu Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Aşkâbâd - 270.
Aşkale (Erzurum'da İlçe, bak. «Soğan/Şoğayn») - 32, 106, 119, 120, 170, 171.
Aşotan (Kartel Beğlerinden) - 238.
Aşut-Kal'ası (Hakâri yöresinde) - 138.
Atabek (Yukarı Kür-Çoruk boylarında Ortodoks Kıpçaklı/Kuman Türkleri'nden) - 37, 88, 93, 99, 103, 210, 213.
Atabekli II. Keykhusrev - 294, 386.
Atabek Kvarkvare (Korkor) - 162.
Atabekler - 8, 33, 44, 46, 47, 86, 87, 100, 101, 104, 111, 124, 127, 162, 164, 168, 172, 180, 198, 199, 205, 207, 233, 248, 278, 284, 363.
Atabekler Hükûmeti (1267-1578 arasında) - 33, 111.
Atabekli/Atabekliler - 104, 106, 108, 110, 114, 118, 172, 176, 181, 184, 199, 208, 209, 222, 245, 263, 278, 279, 286, 288, 320, 344, 354, 384, 386.
Atabekli Bahadur - 86.
Atabekli Lağveş (Ahmed Beğ) - 287, 383.
Atabekli Mirzâ-Çabuk Beğ - 86.
Atabek Mahuçar (Manuçahr) - 273, 274, 357.
Atabek Menuçehr Beğ (Çıldır Beğlerbeğisi Mustafa Paşa) - 290, 291, 365, 371.
Atabek-Yurdu (gürcüce: «Sa-Atabago», Azgur'dan Yusufeli'ye ve Acara'dan Çıldır-Bingöl Dağına değin, başkentleri, sırasıyla: A-

khıska, Ardanuç, Tortum-Akça-kal'ası, Altunkal'a) - 37, 85, 86, 88, 93, 101, 109, 114, 115, 117, 118, 120, 124, 160, 161, 168, 171, 184, 195, 198, 203, 211, 212, 232, 233, 238, 240, 245, 246, 291, 294, 384, 386, 389.
Atak (Diyarbakır-Lice İlçesinde ö-ren «Antak» ve eski «Hatak» kalesi) - 146.
Aten-Hisarı/Kal'ası (Ededen, Kartel'-de Göri yanında) - 237.
Atina/Atine (Rize-Pazar İlçesi'nin eski adı) - 13, 32, 48, 96.
Atma (Kıyı/Karadeniz - Abazaları oymağı) - 8.
Atsız (Hüseyin Nihal Çiftçioğlu, şâ-ir, edip) - 41, 69, 294.
Atskur (Çıldır/Akhıska Eyâleti San-cağı'nın gürcüceye uydurulmuş söylenişi, aslı, Oğuz/Türkman Yazgur/Azgur boyundan kalma «Azgur»dur) - 207, 209, 238.
Avak Kal'ası (Nakhçıvan bölgesin-de) - 230.
Avanyan (Karabağ'ın Dağ kesimin-de Dızak'taki Aran/Alban so-yundan ocaklı beğler) - 373.
Avar (Dağıstan'da uruğ, İmâm-Şe-mûil/Şamil'in mensup olduğu soy) - 64, 72, 279, 285, 311, 313, 387, 424, 432.
Avar Khanları - 423.
Avarlar (Dağıstanlı) - 314.
Avarlı - 256, 260.
Avarlı Şamkhal - 261.
Avar Şamkhal Çerkes Sultan - 269, 270, 311.
Avazan (Göri köylerinden) - 445.
Avcılu (Gümüşhane-Kürtün'de oy-maktan adını alan köy) - 41.
Avkhetci Kal'ası (Maçakhél Sancağı merkezi) - 43.
Avlonya (Rumeli Sancaklarından) - 325, 427.
Avni, Hüseyin (bak. Alpaslan, Tire-bolulu) - 97.
Avnik (bak. Abnik) - 37, 136, 138, 139, 147, 154, 160, 163, 165, 213, 222, 245, 384.
Avnik Kal'ası (Dede-Korkut Kita-bı'nda da anılır) - 161, 406.
Avrupa - 9, 26, 50, 64, 151, 179, 210, 242, 280.
Avrupalı - 72.
Avşar - 349, 424.
Avşarlu - 102, 228, 270.
Avukhkân (veya: «Avuçkân», Ma-lazgert-Muş arasında Nâhiye) - 145.
Avusturya - 9, 134, 151, 179, 203, 210, 241, 243, 267, 268, 282, 426.
Avusturyalı - 210.
Awhar (Dağıstan'da Avar) - 424.
Awchar (Avşar, doğusu: Avar) - 424.
Avraman (İran'ın Kuzey-Irak'a kom-şu bölgesinde «Ulus», Hawra-man) - 239.
Awşar Şamkhal Cargazma (bak. «Avar Şamkhal Çerkes Sul-tan») - 257.
Ayas Paşa (Erzurum Beğlerbeğisi) - 222, 227, 228, 234, 241, 253, 386, 411, 412.
Ayrumlu (Rumlu Türkman, «El-i-Rumlu»dan bozma bu addaki güçlü oymak, Gerce ve Kars-Tuzluca İlçesi köylerindedir) - 348.
Ayçek oğlu Allâhkulu Beğ (Ustaça-lu boyundan, 1552 de Osmanlı-ların Bargiri-Erciş bölgesine a-kına gelenlerden) - 211, 212, 213.
Aydın (Sancak) - 126, 151.
Aygut oğlu İlyâs Beğ (Khınıslu Türkman oymağından, Kağız-man doğusundaki Menteş ve sonra Baku'yu 1499 da Safavî Şâh İsmâil için alan) - 143.

Azâd-Ceyran (Ordubad Kazâsı Nâ-hiyesi) - 375.
Azak - 15, 50, 51, 52, 56, 60, 62, 70, 71, 74-76, 78-80, 177, 178, 180, 220, 267, 275, 283, 311, 316, 331, 333, 383, 411, 418, 419, 428, 430.
Azak Denizi - 383.
Azak Diyârı - 68.
Azak İskelesi - 283.
Azak Kal'ası - 418.
Azaklu - 418.
Azak-Suyu (Ten/Don ırmağı) - 68.
Azerbaycanlar (dar anlamda «Teb-riz Vilâyeti», tam olarak: Kızıl-özel Dağıstan arasında olup, A-ras ile Güney ve Kuzey bölüm-lerine ayrılan Türk ülkesi) - 3, 42, 61, 90, 94, 114, 126, 128, 131, 135, 136, 142-145, 148, 149, 157, 158, 169, 179, 187, 204, 223, 225, 230, 237, 244, 247, 258, 261, 270, 278, 279, 282, 287, 299, 306, 311, 345, 346, 350, 356, 358, 359, 368, 370, 424.
Azgur (bak. «Atskur») - 10, 85, 207, 209, 235, 274, 290, 294, 295, 385, 386, 434.
Azgur-Kal'ası - 307.
Aznavur (gürcüce atlı çeri/sipahi) - 116, 296, 361, 372, 446 (Dede-Korkut Kitabı'nda da anılır).
Aznavurlar - 254, 278, 293, 296, 361, 364.
Azort Bucağı (Erzurum-Tortum'da) - 202.

— B —

Babaarıglı (Erdebil-Berda'a ara-sında) - 112.
Babadağı (Kafkaslar'ın en doğu u-cunda) - 302.
Baba-Erdelân (Firûz oğlu Kubâd, «Ardelân/Erdelân» ülkesi ve u-lusuna ad veren) - 225.
Bâb-ı Şirvan (Revan'da Dışkale ka-pılarından kuzeye açılan) - 346.
Bâbülebvâb (Dağıstan'da Demirka-pu/Derbend) - 337.
Badakhşanlı Derviş Mehmed (Ka-nuni'nin Özbek ve Lar ülkele-rine Nâme gönderdiği Hâci) - 253.
Badıcıvan (Erzurum-Pasin köyü) - 110.
Badkû (Baku şehri) - 305.
Bâdkûbe (Baku şehri) - 310.
Bagarat (III. ,Kalarçet-Apkaz-Kartel kıralı, Ardanuç - Bagratlıları'n-dan) - 3.
Bagrat (I., Açıkbaş/İmeret Beği) - 10.
Bagrat (II. veya III., Açıkbaş/İme-ret Meliki) - 88, 91, 93, 98, 99, 161, 171-176, 235, 247, 248, 384, 411, 413, 420.
Bagratlı (Kıral-Melik-Han sülâlesi). a) Kakhet'te - 44, 123, 172; b) Kartel'de - 26, 88, 173, 210, 235, 322, 339, 344; c) Başaçuk/İme-ret'te - 86, 87, 98, 384.
Bagratlı Bagrat (Mukhran Beği) - 291.
Bagratlılar (Gürcistan sülâlesi) - 3, 4, 5, 7, 10, 341, 343, 384.
Bagratlı Aleksandır/İskender Han (Kakhet'te) - 287.
Bagratlı Davud Han (Tiflis Vâlisi) - 291, 355.
Bagratlı Görgi/Giorgi (II., «Başa-çuk-Görgi») - 17, 279, 344.
Bagratlı Levend (Lewan) Han (Kakhet'te) - 386.
Bagratlı Simon Han - 296, 355, 362, 386 (bak. Simon Han).
Bagratlı Kıraliçe Tamara - 22.
Bagratlı Vakhtang (II., İmeret'te) - 385.
Bagres (Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Bağaberd (Doğubayazıt doğusunda Nâhiye) - 319, 358.

Bağçacık (Kars-Mıcıngerd Sancağı köyü) - 165.
Bağdad - 33, 127, 128, 130, 135, 153-155, 193, 194, 225, 228, 240, 244, 258, 264-266, 269, 272, 275,276, 282, 288, 320, 345, 370, 378, 426, 427.
Bağdad-Köşkü - 68.
Bargiri Kal'ası - 198.
Bahadır (Loru/Borçalu'da köy) - 362.
Bahâüddin (Diyârbekir-Lice bölgesi Mihrâni Sancakbeği, Zırki/Zırkanlı) - 146.
Bahdinanlı (İmâdiye Beğleri âilesi) - 228.
Bahreyn - 244, 245.
Bahreyn-Adaları - 154.
Bahr-i-Esved (Karadeniz) - 200.
Bahr-i-Hazar - 64.
Bahr-i-Kırım (Azak denizi) - 78.
Bahr-i Kolzum / Kulzüm (Hazar denizi) - 75, 272, 316, 418, 435.
Bahr-i-Siyâh (Karadeniz) - 64.
Bahriyûn-Memlûkleri - 33.
Bahtî (doğrusu: Bokhti, Kümanç kolu) - 253.
Baki (bak. Baku şehri).
Bakraduvan (Akhıska - Akhılkelek arasındaki «Van-Çukuru» Beğleri) - 87.
Bakret (Artvin-Borçka kesiminde Martolos tımarı köylerden) - 49.
Baku (Bakû/Baki/Badkûbe) - 260, 301, 303-306, 310, 335, 338, 361, 387.
Bakû Kal'ası - 143.
Balaban-Köşkü (Nakhçıvan'da kale) - 373.
Bala, Mirza (Bakulu ve Azerbaycanın istiklâli ülkücülerinden, yazar) - 310.
Balasa/Palasa (Dağıstan güneyinde «Vilâyet-Harkı» yanında düzlük, savaş yeri) - 337.
Balcı-Hasan Beğ (Safed Sancakbeği) - 353.
Balı-Ağa ('Azablar-Ağası) - 417.
Balıkesir - 96, 126.
Balıklava (Kırım'da liman) - 51.
Baliç (Tumanıs köylerinden) - 445.
Balkan (Dağıstan'da Balkar) - 4.
Balkar (Dağıstan'da Kıpçak boyu) - 4, 8, 432, 441 (bak. «Burgan»).
Baltacı-Mehmed Paşa - 239.
Baltık Denizi - 268.
Banâk/Banak (Erzurum - Oltu'da kutlu kale, «Topkapısarayı - Oğuznâmesi»ndeki «Ban-Hisârı», şimdiki Penek) - 195, 196.
Bana Melik (Megrel-Dadyan Beği) - 18, 277.
Banat (Macaristan'da Temeşvar bölgesi) - 17.
Bad-Hisârı (bak. Banâk/Banak) - 195.
Bane Beği Mir Mehmed Beğ (Kuzey-Iraka komşu İran Bölgesinde oymakbeği) - 239.
Barakan Bârûsu (Oltu/Taveli'de Penek-Suyu sağında hisâr) - 162, 196.
Barak Han (Bukhara Hâkimi Seyyid Burhâeddin) - 205, 220.
Barat-Eli (Tiflis güneyinde bölge, Orbelli/Kaplanoğlu yurdu) - 210, 235.
Baratlar-Eli/Baratlı (Barat-Eli) - 236, 296.
Baratlu (Baratlı) - 210, 236.
Barbaro (Azak denizi doğu kıyısında iskele) - 76.
Barbaros Hızır Reis (Ünlü Kapdan-Paşa), 134.
Bardız/Barduz (Erzurum-Şenkaya'da Bucak) - 101, 110, 165, 166, 171, 175, 201, 232, 233, 321.
Bardız-Deresi - 109.
Barduz-Düzü (1514 te Yavuz Selim'in konaklaması hâtırasıyla «Hünker-Düzü») - 110.
Barduz-Hanı (Kars-Erzurum kervan yolu üzerinde en yüksekteki Soğanlı-Dağı düzlüğünde, «Padişan-Pungarı» yanında) - 109, 110.
Barduz Kal'ası - 165
Bargiri (bak. Muradiye) - 122, 186, 211-213, 216, 246.
Barın (Kıpçak-ağzıyla «Bar'lar» anlamına, Altınorda çağındaki «Yedi-San» Mangıt/Nogaylardan bir boy) - 73.
Barkar (Bulgar dağı, Bayburt kuzeyinde «Kemer» dağı) - 29, 30.
Barmakh-Kayası (Şirvan'da «Bermeki» de denilen ve Khızır-Zinde ziyâreti yanında) - 304.
Barnâk/Barnak (Taveli'de kale) - 196.
Barşlı (Dağıstan'da) - 309.
Barthold, W .(ünlü müsteşrik) - 2, 3.
Basar-Aba (Kıpçaklı, «Basarabya»-ya adını veren) - 6.
Basarabya - 6.
Basata (Atabekli Manuçahr'ın Yavuz Selim'e gelen elçisi) - 117.
Baslan (Erzurum-Pasın'ın gürcü kaynaklarındaki adı) - 175.
Basra - 154, 240, 244, 255, 258, 264, 276, 324, 426.
Basra Körfezi - 245, 424, 426.
Bastâm (Horasan'da) - 381, 382.
Başaçuk (Başıaçık/Başıaçuk/Açıkbaş/İmeret) - 87, 162, 286, 411, 413, 419, 420, 428, 437.
Başaçuk-Görgi (II., Bagratlı) - 17, 286, 292, 329.
Başaçuk-Melik (İmeret/Kutayıs Beği) - 254, 277, 278, 292, 328, 384, 385.
Başgedikler (Kars-Şüregel / şimdi Arpaçay'da Nâhiye) - 102, 108, 326.
Başıaçuk (Başaçuk/Açıkbaş/İmeret-124, 172, 173, 233, 244, 245, 247, 384, 437.
Başıl-Beğ (Beşir, Küçük-Kabartay'ın Müslüman Beği ve oymağı) - 62, 314, 315, 442.
Başılbeğli (Küçük-Kabartay oymağı) - 62.
Başkal'a/Başkale (bak. Alpak/Albak) - 131, 215, 246.
Baş-Kapan (Erzurum-Olur ilçesinde) - 202.
Başköy (Kars-Selim İlçesinde) - 110.
Başköy (Erzurum-Pasın'da) - 307.
Başköy (Kars-Şüregel'de) - 346.
Başsif (Eleşgerd-Erciş arasında) - 185.
Baş-Şüregel (Kars-Arpaçayı sağında, Dede-Korkut Kitabı'ndaki «Şırokavan», eski: «Şırakavan») - 108, 345, 346.
Baştepe (Dağıstan güneyinde savaş yeri) - 337, 345, 387.
Batır-Arız (Kars-Sarıkamış Karaurgan Bucağında 1539 da iki köyün tımarlısı Hıristiyan/Kıpçaklı/ «Kanturalı»nın babası) - 233.
Batı-Gürcistân - 5, 7, 10, 15, 69, 93, 98, 263, 328, 437.
Batı-Kafkaslar - 2, 16.
Batı-Karabağ - 108.
Batı-Kartel (Kartli) - 235, 248, 293, 386.
Batı-Tunçeli - 163, 245.
Batlama (Görele'de) - 32, 97.
Batum - 13-16, 19-21, 44, 48, 83, 86, 87, 89, 92, 93, 97, 98, 195, 246, 265, 276, 277, 323, 329, 343, 363, 365, 367, 368, 370, 410, 414-417, 419, 420, 422, 429, 437, 438.
Batumi (gürcücede Batum'un adı) - 195.
Bayam (Şirvan'da Osmanlılar'ın Salyan Sancakbeği) - 305.

Bayat Boybeğleri (Safaviler'in Hemedan ve Nihâvend'i kurtarmaya gönderdiği koldan) - 378.
Bayatlı-Beğleri (Maku'da) - 318.
Bâyezîd (II., Sultan) - 66, 69, 82-92, 95, 100, 113, 116.
Bâyezid (Kanunî'nin oğlu, Şehzâde) - 196, 253.
Bayazıt/Bâyezîd (Doğubayazıt) - 138, 139, 179, 183, 184, 227, 228, 230, 231, 240, 252, 319, 358.
Bâyezîd Beğ (Doğubayazıt Sancakbeği) - 319.
Bâyezîd Han (Kanunî'nin oğlu) - 253.
Bayazıt Kal'ası (Doğubayazıt) - 108, 318, 319.
Bayazıt Kazâsı - 319.
Bayazıt-Düzü - 107.
Bay-Bura(t) oğlu Beg-Barıyagan (Topkapısarayı.Oğuznâmesi»nde «Ban - Hisârı»/Peçenek-Kal'ası'ndan «parlayıp uç»tuğu anlatılan) - 195.
Bayburd/Bayburt - 28, 29, 32, 34-36, 39, 84, 86, 94, 95, 100, 101, 104-106, 108, 111, 112, 114-120, 127, 138, 151, 158, 160, 170, 189, 192, 214, 288.
Bayburd Kal'ası - 111, 161.
Bayburdlu/Bayburtlu (Anadolu ve İran'a yayılmış oymak) - 142, 144, 169, 273, 320.
Bayındur (Akkoyunlu boyu) - 36, 101.
Bayındurlu (Akkoyunlu sülâlesi boyu, devleti) - 8, 9, 26, 27, 35, 36, 101, 105, 144, 148, 149, 349.
Baykal, Bekir Sıtkı (Prof.) - 31.
Bay Kal'ası (Hakâri'de) - 146.
Baykara, Hüseyin - 113.
Baykurd/Baykurd Kal'ası (Şirvan'da köy) - 167, 168, 224, 285.
Bazarcık (Kars-Digor'da köy) - 349.
Bayrakluoğlu (Tırabuzon Alaybeği, İspir Sancakbeği) - 115, 120.
Bayram Beğ (Bayburt Akkoyunlularından Ferruhşâd Beğ'in Kethudâsı) - 105.
Bayram Beğ (Kaçarlu, Safavî hizmetinde) - 212.
Bayram Çavuş (İran'a giden Elçi Heyetinden) - 378.
Baysun, M. Câvid (Prof.) - 203.
Bâzâr-ı-Câhî (Bâzâr-Çayı adının yanlış yazılmışı) - 219.
Bâzâr Çayı (Nakhçıyan-Gence arasında yaylak) - 219, 227, 375.
Bazarçayı-Yaylağı/Yaylası - 218, 224.
Bebir (Erzurum Beğlerbeğisi Dulkadırlu Mehmed Han'ın kardeşi oğlu, za'îm) - 163
Beceni Kalesi (Revan kuzeyinde, V. Yüzyıldan beri bilinir) - 347.
Beckerek (Avusturya cephesinde) - 210.
Bedayet (Göri köylerinden) - 445.
Bedir-Han (Ustaçalu boyundan) - 167, 184, 206, 213, 219, 246.
Bediüzzamân (Türkman 'Ali Beğ oğlu, Erciş Sancakbeği) - 212, 216.
Bediüzzamân-Mîrzâ (Temürlü Hüseyin Baykara oğlu) - 113.
Bediüzzamân (Safavî I. Tahmasb'ın torunu, Behrâm-Mîrzâ oğlu) - 271, 426.
Bedre (Çıldır/Akhıska Eyâletinde Sancak) - 295, 296.
Bedre Kalesi - 294, 307.
Beg-Barıyagan (Beg-Bögrek) - 195.
Begleryan (Dağ-Karabağ'da Gregoryen Alban/Aranlı ocaklı beğler hanedanı) - 373.
Begrehatun (Ardahan-Çıldır arasında köy) - 288, 291.
Begrekhatun-Gediği - 289.
Beğşehri - 216.
Behrâm Ağa (I. Şah İsmâil'in Yavuz Selim'e gönderdiği Elçilerden) - 122.
Behrâm Beğ (Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Büyük-Kabartay'daki akrabâsından, Çerkes) - 59.
Behrâm Beğ (Dulkadırlu Mîrzâ-Ali Beğ'in oğlu, Pasın Alaybeği) - 161, 164.
Behrâm Beğ (İmâdiye Sancakbeğinin kardeşi) - 266.
Behrâm-Mîrzâ (I. Şâh İsmâil'in oğlu) - 124, 131, 133, 151, 158, 189-190, 192, 195-198, 426.
Behrâm Paşa (Erzurum, sonra Diyârbekir Beğlerbeğisi) - 263, 273, 283, 285, 298, 324.
Behrâm Reis (1577 de Abaza'dan şâhin getirmeye giden) - 17, 422.
Bekeş (Çerkes oymağı) - 415.
Bekir Beğ (1578 de Bayburt Alaybeği) - 288.
Bekraşen (Çıldır gölü batı kıyısında köy, Pekreşen, şimdi Gülyüzü) - 87.
Belbasdırma (belki: «Bel-i-Basdırma», Batum kuzeyinde liman) - 21.
Belde-i-Revan (şimdi: Erevan) - 226.
Belde-i-Taman (Kuban Ağzı'nda) - 78.
Belgrad - 9, 24, 123, 124, 126.
Belilân (Hakâri'de Pınyanış boyu oymağı, «Behlülân»dan bozma adla) - 259.
Belilânlı Şâhkulu - 216.
Benak (bak. Banâk/Panak) - 106.
Bender - 76.
Bendian (Megrel/Dadyan Beği) - 6, 26.
Bendimâhi (Van'da) - 150, 190, 212.
Beni-İsrâil - 79.
Benî-Ümeyye - 118.
Bercemte-Beği (Karadeniz Çerkes limanı beği, Soğuksu/Soçi-Kagrı arasında) - 7.
Bede'a/Berde (Karabağ'da eski «Partav» şehri yerinde Osmanlı Sancağı, Dede-Korkut Kitabı'nda «Berde »diye geçer) - 3, 112, 237, 333, 334, 355, 366, 368, 371-373, 379, 388.
Berdi-Bek (Altınorda Hanı) - 413.
Berdik (1588 de Kars Sancağı'nda Nâhiye, şimdi Susuz İlçesinde «Alçılı» köyü merkezi) - 326.
Beri Eruşneli (1578 de Osmanlılara karşı Çıldır Şeytankalesi'ni koruyanlardan) - 288.
Bergüşad/Bergüşat (Karabağ'da Akara/Hakârı-Suyu boyunda şehir) - 172, 230, 373.
Berkok, İsmail Hakkı Paşa - 73, 81.
Berküşad (Bergüşad) - 319, 359.
Bermekl (Şirvan'da, bak. «Barmaklı-Kayası») - 304.
Besleb (Dağ-Abazaları oymaklarından) - 8.
Besleney / Beslîney / Beslinay (Çerkes boyu) - 79, 314, 440, 442.
Beşiktaş (İstanbul'da) - 182.
Beşir (Küçük - Kabartay Beği, bak. «Başıl») - 62.
Beşkilise (Gümüşhane-Torul köyü) - 41.
Beştav (Dağıstan kuzeybatısında, rusça tercümesiyle şimdiki adı, «Piyati-Gorsk») - 60.
Beştepe (Dağıstan'daki «Beştav») - 18, 59, 62, 76.
Bev (Tumanıs köylerinden) - 445.
Beytoğlu (Dulkadırlu oymağı) - 359.
Beygu, Abdurrahim Şerif (Erzurumlu, Karslı Kapılarağası Kâmil Ağa oğlu) - 36, 120, 142, 165.
Bezirgân-Suyu (Eleşgerd-Ovası doğusunda) - 107.
Bıradost (Kürmanç boyu ve bölgesi, Hakâri-Urmiye gölü arasında) - 147, 148, 269.
Bırayıl/Pırayıl (Tuna-Ağzı'nda iskele, İbrail) - 436.

Bıyıklı/Bıyıklu-Mehmed Ağa/Beğ, Paşa (Akkoyunlulardan Osmanlı hizmetinde, Bayburt ve «Diyârbekir»i Safavîlerden alan, Diyarbakırdaki câmiinin adı, «Fâtih-Paşa»)- 106, 111, 115, 117 118, 122, 151 (kabri, adı geçen câmiin haziresindedir).
Bızaduk (Çerkes boyu, bak. Bozaduk, Buzaduk) - 79, 441.
Bidkâr (Van gölü çevresinde kale) - 138, 139.
Bidlis (Bitlis) - 122, 129, 130, 138, 142, 159, 191-193.
Biga (Çanakkale Sancağı) - 126, 329.
Bilâd-i Çerkes - 76.
Bilbaslı Şeyh-Emîr oğlu İbrahim - 131.
Bingöl (merkezi, Çabakçur olan İl ve yaylak bölge) - 127, 135, 138, 139, 157, 160, 190, 245.
Bingöl Dağı (Aras kaynaklarında) - 137.
Bingöl Dağı (Kars-Çıldır gölü doğusunda, Temür'un ordusuyla yaylağı, «Minğköl») - 296.
Bire/Birecik (Urfa'da) - 123, 126, 193, 203, 219, 276.
Birecik-Köprüsü (Fırat üzerinde) - 219.
Birencird (Gence'ye bir konak doğu güneyde) - 360
Birlis/Birtvis (Tiflis güneyinde, Khıram çayı başlarında «Barat-Eli/Baratlu» bölgesi merkezi) - 235.
Bitikçi Hoca-Muzaffer (Horasan'da Safavî hizmetinde ve Asfarâyin Hâkimiyle Özbekler aleyhine işbirliği eden) - 113.
Bitlis (bak. Bidlis) - 127-129, 131, 135, 211-213, 240, 244, 246, 253, 277, 285, 306, 347, 353, 357, 374.
Bitlis (Ocaklık) - 121, 129, 132, 157, 172, 191, 347.
Bitlis Kalesi - 130.
Bitlisli (Mevlânâ) İdris (Akkoyunlu Vezirlerinden, Osmanlı tarihçisi ve Sünni-Kürt Beğlerinin Osmanlılar'a tâbiliğinde hizmeti geçen ulu bilgin, şâir) - 39, 68, 101, 121.
Bitzunda (Bicunda/Bucanda/Pitsunda, Gagrı güneydoğusunda liman) - 21.
Bizans - 22, 25, 28, 31, 33, 34, 54, 56, 65, 73, 115, 161, 165.
Bizanslı/Bizanslılar - 3, 4, 32, 50, 51, 81.
Boğaz/Boğazlar (Istanbul ve Çanakkale'de) - 5, 6.
Boğaz (Ardahan'dan Çıldır'a geçerken aşılan Beğrekhatun köyü doğusunda) - 289.
Boğdan - 53, 56, 276.
Boğdanlı - 57.
Bohtan (Doğu-Dicle boyu) - 123.
Bohtan-Suyu - 123.
Bokhtiler (Dicle-Kürtleri/Kürmançlar'ın «Bogduz» ve «Beçene» adlı iki anakolundan, doğukuzeydeki birincisi) - 253.
Bokhtili Bedir Beğ - 215.
Bokhtili Görgillü İbrahim Beğ - 212, 215.
Bolak-Khay (Bulak - Kay, Müslüman Çerkes boyu) - 79.
Bolşevik (Kızıl-Rus idaresi) - 310.
Bolu - 27, 84, 115, 116, 126, 173, 282.
Bor-Alan (Kars-Aralık İlçesinde köy) - 348.
Borcom (Ahıska kuzeyinde) - 209. 294.
Borcom-Boğazı (Azgur-Boğazı'nın gürcüce adı) - 10, 235, 247.
Borç (Çoruk-Ağzı sağında, Hıristiyan Martolos tımarlı köylerinden) - 12.
Borçalı (Khazar Kağanlarına kız veren en itibarlı Kıpçak boyu, Karapapak uruğu yurdu, Loru Vilâyeti) - 245, 296, 344, 352, 360, 367, 371, 388.
Borçalı-Ağcakalası (Borçalı-Çayı ağzında, kışlak) - 124, 253, 296, 354.
Borçalı-Kazak (ikiz Khazar/Kıpçak uruğu, Karapapak Türkleri/Terekemeler'in ikiz boyu) - 117, 388.
Borçalı-Kazaklar - 386.
Borçalı-Suyu (Debeda/Tebedi, Orta Kür'ün sağ kolu) - 352, 388.
Borçalı-Terekeme (Sünni koyuncular) - 296, 388.
Borçalu - 41, 124, 167, 371.
Borçkha/Borçka (Artivin-Batum arasında) - 38, 45, 48, 49, 97, 104.
Bosilet (Tumanıs köylerinden) - 446.
Bosna - 180, 377.
Bosnalı (Boşnak) - 352.
Bosnalı Potur-'Ali Beğ (ilk Loru Beğlerbeği) - 388.
Boybeği/Boybeğleri (Dağıstan'da) 441.
Boynak/Boynaklı (Dağıstan'da Sancak, bak. «Voynak») - 309, 310, 312, 441.
Boynakski (Boynak'ın rusça adı) - 310.
Boynuyoğun (Gümüşhane - Kürtünde oymaktan kalma köy adı) - 41.
Bozmaret (Buzmaret, Çıldır/Akhıska Eyâleti Khertus Sancağı'nda Nâhiye) - 294, 295.
Bozok (Taş-Oğuzlar kolu adından, merkezi Yozgat olan Sancak) - 181, 185.
Boz-Oklu Oğuz Boyu Kızık (Doğu - Gürcistan'da Kakhet'te, gürcü metinlerinde, Qiziqi) - 414.
Bozadug (Çerkes boyu, bak. Buzaduk) - 62.
Bozoduk (Bozadug) - 8.
Bozok (Elbistan) **Sancağı** - 126.
Bozuduk (Çerkes boyu) - 79.
Bozuk Beğ (Kabartay Beğlerinden) - 315, 442.
Böyük-Ardahan (Osmanlı tahrirlerinde, «Ardahan-i Buzurg», Ardahan/Düz - Ardahan) - 437.
Böyükçay (bak. Akhıstabad, Gence-Karabağ'da Sancak) - 372.
Böyüksu (Tiflis'ten bir fersah güneyde savaş yeri) - 355.
Böyük-Tumanıs (Tumanıs köylerinden, «Eski-Tumanıs» da denir, buradaki kale, Dağıstan'dan gelen Kıpçaklı «Tuman» boyunun adıyla anılmıştır: Tumanıs, gürcüce Tuman'lı demektir; Dede-Korkut Kitabı'nda Salvur-Kazan Khan'ın avlakta uyurken tutsak götürüldüğü «Tumanın»/Tumanlar/-Kal'ası, buradadır, «Yengi-Tumanıs»ı, Osmanlılar 1584 yılında yeniden yapmışlardır) - 446.
Böyükyurt (Erzincan batısında yaylak) - 105.
Brosset, M. F. (Fransız müsteşriki, gürcüce ve ermenice kaynakları fransızcaya çevirip, izahlarıyla neşreden) 1-4, 10, 37, 86, 88, 101, 117, 162, 171, 174, 175, 198, 209, 228, 236-238, 251, 284, 291, 293, 297, 354, 364.
Braudel, F. (Fransız tarihçisi) - 252, 272.
Bucanda (bak. Bitzunda) - 21.
Buçundalar (Apkaz-Eli'de patriklik yeri Bitzunda) - 7.
Budak (Osmanlı Faş/Riyon-Suyu Kaptanı) - 21.
Budin/Budun (Macar başkendi) - 292, 377.
Buğalu (Gümüşhane-Kürtün köylerinden) - 41.

Buhara/Bukhara - 74. 114, 220, 272, 317, 336.
Bulakbaşı (Kars-Aralık İlçesi köyü) - 348.
Bulamaç (Erzurum - **Yukarı Pasın**'da köy) - 165.
Bulanıkgöl (Van-Adilcevz'da köy) - 190.
Bulgar (Türk uruğu) - 17.
Bulgar - Kazan Türkleri - 56.
Bulgar/Bulgar-Dağı (Bayburt kuzeyinde, bak. **Burkar/Barkar**)-28-31.
Bulikân (Dağıstan'da Gazi-Kumuklar'a, komşu Dargı boyunun verdiği ad) - 314.
Burdur - 126, 427.
Burgababa Dağı (Gümüşhane-Şiran kuzeyinde) - 30.
Burgondiya - 26.
Burgun (Dağıstan'da, **Balkar?**) - 314, 432.
Burguşet (Karabağ güneyinde Bergüşad'dan geçerek Aras'a soldan karışan çay) - 230.
Burhân-i 'Ali (Şirvanşâh Kaasımbeğoğulları'ndan) 178, 179, 185, 205, 261, 384, 385, 424.
Burkar (Bayburt kuzeyinde dağ, Barkar) - 28-30.
Bursa - 27, 126, 141, 144, 218, 427.
Burun Sultan (Tekelü Türkman boyundan) - 113, 153.
Busbecq (Avusturya Elçisi, ümanist) - 9, 236, 241, 242, 417.
Buynak (bak. Boynak) - 311.
Buzaduk (Çerkes boyu, bak. Bızaduk) - 442.
Büveyhiler - 33.
Büyük-Amik (Van'da Tımar Bucağı'nda, Amuk) - 137.
Büyük-Ardahan (Böyük-Ardahan) - 291, 294, 323.
Büyük-Çandalar (Kıyı-Abazaları oymağı) - 8.
Büyük-Çit (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Büyük-Derbend (Dağıstan'da, Demirkapı) **Geçidi** - 311.
Büyük-Ekrek (Loru/Borçalı Merkez Sancağında köy) - 352.
Büyük-Khay (Erzincan-Tercan arasında) - 105.
(Büyük) Kabartay - 314.
Büyük-Liman (Tırabuzon-Giresun arasında) - 96.
Büyük-Mze (Mirzâ) Çabuk (Atabekli) - 160.
Büyük-Sultân (Kanunî Süleymân) - 198.
Büyük Şeyh-Hasan (Calayırlı Sultanı) - 413 .
Büyük-Şirvan (Ulu-Şirvan, Güney-Şirvan) - 304, 305, 322, 330, 332, 333, 335, 387.
(Büyük-) Tabasaran (Dağıstan'da) - 432.
Büyük-Zap (ırmak) - 246.

— C —

Cabasica (Kabasika) (1479 dan önceleri Gümüşhane-Torul Ortodoks hânedanı) - 34.
Cabbârkulu Beğ (Afşarlu, Osmanlı hizmetine giren) - 358.
Cacur (Loru/Borçalu Sancağı'nda köy) - 353.
Caferoğlu Ahmed (Genceli, Türk Dili Tarihi Profesörü) - 156.
Cafer Paşa (Beğlerbeği, Vezir, Serdâr) - 294, 304, 317, 324, 325, 327, 336, 358, 369, 370, 371, 373, 377, 378, 443, 444.
Cağake (türkçe: Kıyılı anlamına «Aşağake/Aşağıki»den bozma adla, Putperest Çerkes boyu), bak. Şeğake/Şığake/Aşağıra) - 79.

Cahrık (Nakhçıvan'da köy) - 374.
Caksu (Kars-Posof'ta, iki çay kavşağındaki kasaba, «Çaksu» da denir, Kıpçaklı-Atabekler'in ilk ocağı olduğundan, onların sülâlesine verilen «Cakeli» adı buradan gelir ve «Cak'lı» demektir) - 294.
Calayırlı - 413.
Calixt (Kalıksı, III., Papa) - 25.
Cam (Horasan'da şehir ve bölge) - 270.
Camadanlı (Kürmanç oymağı, «Camaldinli»/Cemâleddinli'den bozma/de denir) - 438.
Câmili (Artvin-Borçka İlçesi Maçakhêl Bucağı köyü) - 45.
Can (Lazlar'ın ikiz boyundan birisi, «Çan» da denir ve bundan «Çanar» adı çıkmıştır) - 43.
Cana (Doğu-Karadeniz kıyısında Çerkes-Abaza iskelesi) - 21.
Cana (Azak denizi doğu kıyısında Çerkes boyu, bak Jana) - 61.
Cana Beği Mehmed (Çerkes) - 314.
Cana Beği/Beğleri - 440, 442.
Canac (Kanak, Şirvan-Kakhet arasındaki Alazan çayının öteki adının italyanca yazılışı) - 287.
Cana-i-Kebir (Çerkes boyu kolu) - 79.
Cana-i-Sağir - 79.
Canbâz (Kars-Çıldır'da eski Nâhiye) - 295.
Canbaz-Çukuru (Çıldır gölü kuzeyinde) - 284, 285.
Canbâz-i Büzürg (Çıldır'da köy) -
Canbâz-i Küçek (Çıldır'da köy) - 295.
Canca (Gümüşhane'nin, Osmanlı sikkelerinde de yazılan eski adı, bak. Canıca/Çanıça) - 40, 42.
Candarlı Halil Paşa (Osmanlı Veziri) - 5.
Canekhah (İbn-Kemâl'de Gümüşhane'nin eski adının yanlış imlâsı) - 40.
Canet (Batum-Atine/Pazar arasındaki kıyıda Lazlık bölgesinin gürcü kaynaklarındaki adı, bak «Can/Çan, Çanet) - 32, 43, 48, 86, 88, 92, 93, 97, 98.
Canı-Bek Khan (Altunordalı) - 413.
Canıca (Canca, Gümüşhane'nin eski adı) - 40, 42, 43, 111.
Canik (Samsun bölgesi, Sancak) - 23, 29, 111.
Cansuk Beğ (Çerkes) - 441.
Cantemür (Çerkes oymağı) - 415.
Caraberd (Gence-Karabağ'da Sancak, bak. Çaraberd) - 334, 373.
Cargazma (Safavîler hizmetinde Avar Şamkhalı Çerkez) - 424.
Casus Mehmed (Yavuz Selim'in 1515'te Aras başlarındaki casusu) - 112, 113.
Cavakhet (Çıldır-Akhılkelek çevresi) - 45.
Cavak Terekeme (Cavakhet bölgesinde) - 167.
Cavo Buxo (Apkaz-Eli'de Pitsunda yanındaki iskelenin italyanca yazılışı: Kavo Bukso) - 3.
Cebce-Gedüğü (Erzincan'da) - 106.
Cebecilü (Revan Kazâsı'nda köy) -
Cebrâil (Karabağ'da Aras boyunda) - 361.
Cebrâil (Yavuz Selim'in Aras boyundaki casuslarından) - 99.
Cedere (Kars-Zaruşat/Arpaçay köyü) - 273.
Cegreşen (Göri köylerinden) - 445.
Cegreşen (Loru/Borçalu köylerinden) - 446.

Celâl (Kars-Digor/eski Ağcakal'a köylerinden) - 349.
Celâl Han (Ürgenç/Khive Hanı) - 270.
Celâli (Kürmanç/Kürt boyu) - 438.
Celâloğlu (Borçalu'da köy) - 352.
Celâlüddevle Sevindük Han (Erzurum-Kars-Şüregel Afşarlu Türkmen Beği) - 102.
Celâlzâde (Nişancı Mustafa Çelebi) - 92, 126, 128, 130-135, 138-140, 151, 152, 154-156, 161, 165, 178, 180, 182, 185-191, 193, 194, 196, 197, 199-204, 214-218, 220-223, 225-233, 239-246, 252.
Cemâ'at-i Çal-Bekir (Ediçün Kal'ası yakınındaki köylü Gayrimüslim Çerkes oymağı) - 72.
Cemâ'at-i Hatuguk (aynı yerdeki Gayrimüslim Çerkes oymağı) - 72.
Cemâ'at-i Nökerân (Gümüşhane-Kürtün'de) - 41.
Cemâ'at-i Rus (Kızıl-Rus /Ukraynalı) - 70.
Cembe (Kıyı-Abazaları oymağı) - 8.
Cemşid Beğ Mirdesî (1515 te Osmanlılar'a itâ'at eden Palu Ocaklıbeği) - 122.
Ceneviz(li) - 2, 3, 4, 6, 7, 11, 22, 24, 28, 50-58, 65, 70, 71, 383.
Ceneviz-Kal'ası (Azak şehrinde) - 71.
Cengiz Han - 259.
Cengizli/Cengizliler - 22, 59, 72, 73.
Cengizoğulları - 6.
Cenova - 53, 65.
Cerem (Van bölgesinde kale) - 138, 139 (yayınlardaki yanlış yazılışı: Harem).
Cerze (bak. «Cezre») - 40.
Cevad (Kür-Aras kavuşağında Sancak) - 304.
Cevanşir (Şirvan'ın Gence-Karabağ sınırı üzerindeki kalesi) - 301.
Cevlik (bak. «Çevlik») - 202.
Ceyhun - 8.
Cezâvir (Kuzey-Afrika ülkesi) - 134, 268.
Cezâyir (adalar anlamında, Basra körfezinde 1555 ten önce İran-dan alınan adalar) - 244.
Cezâyir (Adalar Denizi/Ege adaları) - 328, 437.
Cezâyirler (Karadeniz ve Kırım çevresindeki adalar) - 55.
Cezerlioğlu (bak. «Cezerizâde») - 69, 383.
Cezerizâde Kaasım Beğ («Koca», şâir Sâfî) - 68, 69.
Cezire (şimdiki: Cizre) - 127, 365.
Cezire-i Taman - 79 (bak. «Ada-i Şâhi»).
Cezire-i 'Umeriyye (Cizre) - 122.
Cezre (Gümüşhane-Kürtün'ün kalesi) - 32, 39.
Chalcocondyles (Bizanslı kronikçi) - 25.
Cıkaloğlu Sinan Paşa (Çagaloğlu) - 370.
Cibâl-i Gürcistân - 194.
Cibinlü («Sinekli» anlamında, Revan köylerinden) - 349.
Cihanbeğli - 202.
Cihânşâh (Karakoyunlu) - 24.
Cikh/Cik (Abazalar'ın kuzeybatı komşusu Ubukhlar'ın millî adı; Köktürk yazıtlarınraki «Çik»ler ve İslâm kaynaklarında güzellikleriyle ünlü «Çikil/Çik-El» adlı büyük Türk uruğu kolu) - 10, 81.
Ciket (gürcüce: Cik-Ülkesi/Ubuk-Eli) - 10, 52, 81.
Cikiya (Sergey/Serj, Sovyet Gürcistan merkezi Tiflis'te Türkoloji Enstitüsü Müdürü ve Akhısha Tahrir Defterini bastıran) - 295.

Cinis (Erzurum'da eski Nâhiye ve şimdi köy) - 106, 107, 120, 127, 283.
Civarik (Muş-Varto ilçesinde köy) - 137.
Cizre (Dicle üzerinde, bak. «Cezire») - 121, 135.
Coçı-Han (Cengizli) - 180.
Cokhes (Göri köylerinden) - 445.
Corci Ağa (1549 da Tortum kalesini koruyan Kıpçaklı) - 200.
Corokhi (Çoruk'un gürcüce adı) - 40.
Cors (bak. «Çors») - 147.
Culfa (Aras sağında şehir) - 373 (bak. «Culha»).
Culha - 375.
Cunâbâd (İran'da kasaba) - 381.

— Ç —

Çabakçur (Bingöl İli merkezi, «Bulanıksu» anlamınadır) - 121, 123, 127, 193, 303.
Çabakçur-Boğazı - 221.
Çabaklu (Gilâlu oymağı) - 147.
Çabanlı (bak. «Çabaniler») - 22, 35.
Çabuk/Çabuki/Çapuk (bak. «Mirzâ-Çabuk») - 106, 107.
Çaçlar (Kıyı-Abazaları oymağı) - 8.
Çağalagavur/Çağlaguri (bak. «Çalkavur») - 109, 110.
Çağatay - 233, 311, 368.
Çaka (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Çakırbeğ (Erciş kuzeyinde konak köy) - 185.
Çaksor (Erzurum-Şenkaya İlçesi Kosor Bucağında; bak. «Çarçur») - 203.
Çalabberdi (Atabek-Yurdu Ortodoks Kıpçak Köylülerinden) - 233.
Çalaberd (bak. «Çaraberd») - 372, 373.
Çalaberd-Dağıstanı - 372.
Çaldıran (1514 Savaş yeri, Doğubayazıt doğusunda ve Maku bölgesinde) - 99-101, 104, 108, 111-113, 119-122, 134, 141, 147, 151, 188, 192, 228, 239, 240, 245, 252, 266, 298, 318, 318, 348, 356, 384.
Çaldıran Cengi - 290.
Çaldıran Seferi - 438.
Çalıkoğlu (bak. «Otar Şalikaşvili») - 248.
Çalkavur (Kars'ın 5 km. batıkuzeyinde köy) - 103, 109, 110, 116, 245.
Çamurlu-Konak (Tumanıs yanında) - 341.
Çanakçılu (Gümüşhane-Kürtün köylerinden) - 41.
Çanekhah (bak. «Çanıça») - 39.
Çanet (Lazlık bölgesi) - 32, 43.
Çanıça (bak. «Canıca»; Gümüşhane Kalesi) - 21, 32, 33, 39, 40.
Çandalar (Abaza oymaklarından, bak. «Büyük-Çandalar», «Dağ-Çandaları») - 8.
Çapanlıer (Turabuzon çevresindeki Çepniler'in 1404 te Klavijo'daki adı) - 96.
Çaraperd (Çar-Hisarı anlamında, Gökçegöl çevresinde) - 334, 373.
Çarçur - 203.
Çarek ırmağı (Karabağ'da) - 334.
Çarşı (Kağızman'da mahalle) - 326.
Çarşamba (Karadeniz kıyısında Anadolu kasabası) - 22.
Çat (Çoruk-Murgulsuyu kavşağındaki köy) - 12, 49.
Çatalca-Çayırı (İstanbul İli'nde) - 114.
Çavunder/Çavundur (Nakhçıvan doğusunda Kapan Kazâsı Nâhiyelerinden) - 319, 359.
Çavuş Ahmed (Kanunî'den Özbek Hanı'na mektup götüren Elçi) 180.

Çavuş Ferhâd (1534 te **Başvezir İbrahim** Paşa'nın Erciş'te Kanunî'ye gönderdiği ulak) - 150.
Çaysu (Temmuz 1514 te Kemakh batısında Osmanlı-Safavî sınırındaki «Gökseki» yanında) - 105.
Çayan Sultân (Safavî Beğlerinden Ustacalu boyundan, «Sofracı-Mehmed») - 112, 117, 125.
Çayeli (Rize'de) - 96.
batısındaki ilk konak) - 307.
Çaylı-Kenârı (Şirvan'da Ereş şehri batısındaki ilk konak) - 307.
Çeçen (Dağıstan'da en kalabalık uruk, bak. «Tümen/Tuman»).
Çeçen Beği - 441.
Çeçenistan (bak. «Tümen/Tuman») - 332.
Çeçenler - 315.
Çeçerek (Çeç-Ekrek, Çıldır/Akhıska Eyâleti'nde Merkez Sancağı'nda Nâhiye, sonra Kazâ) 294, 295.
Çeh (Islavlar'dan Çek) - 68.
Çekeni («Çekanlı» da denen Kürmanç oymağı) - 188, 226.
Çekvanlu (Orta Kür sağında Borçalıda kışlayan oymaklardan) - 361.
Çelviri (1549 da Dav-Eli/Yusufeli-Şenkaya bölgesinde Kıpçaklı Atabekler'den alınan kalelerden) - 203.
Çemender / Cemender / **Çamandar** (eskiden Dağıstandaki Kazar başkendine de adını veren Kıpçak boyundan gelme erkek adı «Semender'in aslı) - 371.
Çemişkezek - 28, 115, 122, 123, 127, 157, 163, 214, 245.
Çemişkezeklü («Kızılbaş» olarak Çemişkezek'ten İran'a göçmüş Türkmen oymağı) - 348.
Çença-Lazet (Çoruk Ağzı'ndaki «İskele»de Ortodoks Martoloslar'ın tımarlı köylerinden) - 12, 49.
Çepni/Çepniler (Giresun-Turabuzon çevresindeki Alevi-Türkmen boyu) - 21, 22, 31, 35, 96, 97, 176, 181, 183, 188, 259.
Çerağ Halife (bak. «Çırak Khalife») - 302.
Çerağ Sultân - 196, 212
Çerâkise (arapçaya uydurulan «Çerkesler» adı) - 18, 65, 76, 81, 292, 308, 315, 415, 432.
Çerendâb (Tebriz semtlerinden) - 187.
Çerendâb-Sultân - 198, 206.
Çeriyurt (Dağıstan'da kasaba) - 310, 313.
Çerkaç (Kırım Hanları yarlığları'nda geçen «Çerkes» adı) - 61.
Çerkes (kavim ve ülke) - 2, 7, 9, 17, 20, 51, 56, 57, 59-62, 65-67, 70-72, 76-81, 124, 188, 256, 261, 279, 283, 313-316, 331, 363, 364, 383, 416, 417, 421, 424, 440, 441, 442.
Çerkes-Eli - 66, 79.
Çerkes Hayder Beğ (bak. «Çerkes Hayder Paşa») - 19, 363.
Çerkes Hayder Paşa (Sokum Beğlerbeğisi) - 368, 370.
Çerkes İskender Paşa - 206, 221.
Çerkes Urukları - 383.
Çerkes Vilâyeti - 72, 421.
Çermelü (Erzurum merkez nâhiyelerinden) - 120, 127.
Çermük/Çermik (Erzurum'un batı yanında «Ilıca») - 106, 107, 111, 143, 283, 285, 297.
Çermik (Diyarbekir Sancağı) - 123, 127, 135.
Çermik-Ovası (Erzurum batı yanında) - 284, 307, 341.
Çeşnigirbaşı Veli Ağa - 376.
Çevlik (bak. «Cevlik/Cevlük», Diyarbekir şehri kuzeyinde «Sultan-Tepesi» ve çevresi) - 202, 220, 221.
Çıldır (Kars'ın Çıldır ilçesi ve 1578-1828 arasında Akhıska şehrinin merkez olduğu Osmanlı Eyâletinin, 1829-1878 arasında Oltu'nun merkez olduğu Osmanlı Sancağı'nın adı) - 43, 45, 101,127, 209, 235, 248, 252, 274, 278, 279, 283, 287-291, 295-298, 307, 317, 320, 323, 336, 343, 344, 354, 356, 360, 364, 383, 386, 389, 433, 434.
Çıldır-Ağcakalası (Çıldırgölü kuzeydoğu ucunda adada ve kıyıda çifte kaleli) - 253.
Çıldırîn (Dizpûli'de, göl kıyılarındaki Çıldır'a verilen ad; aslı, Kıpçak oymağından, 1124 te göl çevresinde yerleşen «Çıldır»ların adındandır ki, «Yıldır/Yıldırım» anlamına gelir) - 289.
Çıldır-Bingöl Dağı (Temür'ün XIV. Yüzyıl sonlarında iki yaz ordusuyla yayladığı ünlü «Ming-Köl») - 296.
Çıldır Cengi (9 Ağustos 1578, Safaviler'in, 1514 Çaldıran Cengi'nden sonra ikinci defa Osmanlılar ile yaptığı meydan muharebesi) - 287-290, 294, 295, 302, 433
Çıldır-Düzü (Çıldırgölü kuzeyinde) - 87, 289.
Çıldır (Akhıska) **Eyâleti** - 413, 433.
Çıldır Gölü - 278, 284, 288, 289, 291, 326.
Çıldır-Kal'ası (Çıldır-Rabatı/Yeni-Kal'a/Şeytân-Kal'ası/İblis-Hisarı) - 289.
Çıldır-Rabatı - 288.
Çığalaoğlu Yusuf Sinân Paşa/Çığalazâde Sinân Paşa (bak. «Cıkaloğlu Sinan Paşa») - 346, 348, 357, 378.
Çımakors (Abaza oymağı) - 8.
Çırağ/Çırak (Şirvan Sancağı) - 304, 305, 333.
Çırak (Dağıstan'da Kuzey-Komuk Beğleri'nden) - 441.
Çırak Khalife (Safaviler'in Derbend Hâkimi, bak. «Çerağ Halife) - 262 ,301, 302, 423.
Çıtlav Şamkhal (Dağıstan Hâkimi) - 284, 307.
Çifteminareler (Khatuniye) - Medresesi (Erzurum'da) - 142.
Çiked (bak. «Ciked/Ciket») - 18.
Çiked - 81.
Çikhori (Kutayıs-Şaropan arasında 1462 deki savaş alanı köy) - 10.
Çilekhana (Dav-Eli'nin Pertekrek/Yusufeli kesiminde köy) - 164.
Çin-Ağılı (Bayburt köylerinden, bak. Çinoğlu) - 111.
Çingizli - 114, 140.
Çingizliler - 222.
Çin-Hindi - 50.
Çinoğlu (bak. «Çin-Ağılı») - 111.
Çinokhor (Tumanıs köylerinden) -
Çirmen (Rumeli'de Sancak) - 328.
Çis-Kari (Kür boyunda Borcom-Boğazı'nın gürcüce adı) - 10.
Çoban 'Ali (Gence-Karabağ'ın Yiğirmidörtlü Ulusu Beği Partaloğlu Mustafa'nın 1585 Karabağ akınında öldürdüğü Beğlerden) - 366.
(Çobanoğlu) Emîr (Çatalav) Şamkhal (Dağıstanda Komuk-Kaytak Hâkimi) - 308. (bak. Şamhal-Mirzâ).
Çobanköprüsü (Erzurum/Pasın'da Aras üzerinde yedi gözlü İlhanlı çağı XIII. Yüzyıl yapısı ve konak) - 102, 103, 106, 107, 109, 110, 112, 150, 181, 184, 185, 222, 231, 232, 325.
Çobantekyesi (Âdilcevaz-Erciş arasında) - 190.
Çoban Sultan (Dağıstan Hâkimi Şamkhal-Mîrzâ) - 63.
Çocu-Ulusu (Altın-Ordalı) - 413.
Çoksuk (Hıristiyan Çerkes boyu Temürgüy boyundan kaatil dört kişiden biri) - 439.

Çorlu - 100.

Çors (Güney-Azerbaycan'da kale ve Sancak) - 318, 319.

Çoruh, Salâhaddin (Gönye Beğleri soyundan Abıslah köylü Öğretmen ve Müellif) - 89.

Çoruk (ırmak) - 2, 3, 12, 18, 21, 25, 26, 28, 29, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 43, 44, 46, 47, 49, 85-87, 97, 99, 101, 107, 115-117, 119, 121, 124, 127, 161, 163, 171-174, 189, 194, 198, 201-203, 207, 212, 238, 245, 291, 355, 382-385.

Çoruk-Ağzı - 21, 97.

Çoruk-Suyu - 32, 98, 414, 419.

Çorum - 181, 282.

Çörek Hanı (Bayburt-Tırabuzon yolu üzerinde) - 30.

Çötelü Hasan Beğ (Safili Beğlerinden) - 116, 132.

Çubuk (Erzincan-Tercan yolunda konak) - 106, 107.

Çuha Sultan (Tekelü boyundan, Şâh Tahmasb'ın Başveziri) - 128.

Çukurova (Adana'da) - 121, 149, 189.

Çukur-Sa'ad / Çukur-i-Sa'ad (Aras solunda Revan ovası'nın kaynaklarda, halk hikâyelerinde ve dilindeki adı; Karakoyunlular'ın güçlü «Sa'adlu»/Sahatlu Boyu'nun kışlağı olmasından böyle anılır.V. Yüzyıldan beri ermenice kaynaklardaki «alın» anlamında olduğu bildirilen «Şagat» Sancağı da Arşaklı başkendinin bulunduğu bu bölgedeydi) - 99, 108, 116, 143, 198, 206, 249, 252, 253, 255, 263, 273, 287, 298, 345, 346, 348, 355, 361, 384, 385, 388.

Çukursahat (bak. «Çukur-Sa'ad») - 167.

Çulkha/Çulfa (Aras sağında şehir) - 359.

Çulkha Kobılu (1512 de Torul'da Osmanlılar'a sâdık yerli Hıristiyanlardan tımar verilen kimse) - 41.

Çuvar (Borçalu-Ağcakalası Sancağı Nâhiyelerinden) - 296.

Çülek/Cülek Diyarbekir'deki «Çevlik/Cevlik» adının yanlış okunup yazılışı) - 202.

— D —

Dada (Ada) - Tepesi (Tercan'da) - 106.

Dad-Eli («Dav-Eli» bölgesi adının yanlış yazılmış biçimi) - 201.

Dadyan (Batı-Gürcistan'da Megrel/Mingrel'in Türk kaynaklarındaki adı ;Dede-Korkut Kitabında «Tatyan» diye geçer; Megrel ve Suvanet Beğleri'nin unvanı olup, bundan, «Dadyanlık» deyimi de çıkmıştır) - 1, 4-17, 21, 26, 69, 70, 87, 118, 124, 172, 211, 236, 238, 245, 246, 263, 277-279, 328, 383, 414, 417, 437.

Dadyan Libarit (1462 de **Dadyan/** Megrel ve Odiş Hâkimi) - 10.

Dadyan-Melik (Megrel Hâkimi) - 278, 437.

Dadyan Salamon (Osmanlı tâbii son Megrel/Dadyan Hâkimi olup, Tırabuzon'a sığınarak, Moskof istilâsına karşı Dadyan Ortodoks ahalisi, onun ağzından Ahıska Paşası'ndan yardım dilemiştir) - 5.

Dağ-Çandaları (Abaza oymağı) - 8.

Dağ-Karabağ (Kuzey-Azerbaycan'da Gökçegöl doğu ve doğugüneyi) 378 (buraya, «Dağıstân-i Gence» de denildiğinden, Amasya'da yatan son Azerbaycanlı Mutasavvıf-Şâir Mîr Hamze NİGÂRÎ'ye, bu yüzden «Dağıstanî» de denmiştir) - 373.

Dağıstan - 59, 61, 63, 64, 72, 73, 79, 124, 160, 167, 168, 177-179, 220, 251, 254, 255, 260, 261, 268, 275, 279, 284, 301, 303, 305, 307-315, 317, 331, 333, 335, 354, 371, 372, 383-385, 387, 388, 424, 430, 440-443.

Dağıstan Karapapağı (Kars'a da göçmüş bulunan Kıpçak uruğu) - 311.

Dağıstan-Terekemesi - 311.

Dağıstanlı (Kıpçaklı Türk kolundan) - 307, 309-311, 313, 314, 332, 373, 383.

Dakuk (Çerkeslerin tavuk yemeyen zâhidi) - 79.

Dal-Mehmed Beğ/Çelebi (bak. «Â-safi» - 332.

Damad Rüstem Paşa - 180.

Daman (Taman Adası ve Sancağı) - 69, 383.

Damgan/Damegan (İran-Horasanı'nda) - 381, 382.

Danasazı (Doğubayazıt-Ağrıdağı e-teği arasında ve Sarısu'yun Şıkhlı-Batağı/Sazının eski adı; Dede-Korkut Kitabı'ndaki «Tana-Sazı» da, burasıdır) - 106.

Danişmend, İsmail Hâmi (Türk dilci ve tarihçisi bilgin), 38, 107, 202, 204, 227, 243, 252, 275.

Danişmend-Eli (Danişmendli Hükûmetini kuran 12 Sağkol, 12 Solkol Boylarına ayrılan Anadolu Türkmen «El»i) - 31.

Danismend-Kendi (Bayburt Sancağı'nda köy) - 111.

Danişmendli (Sıvas Eli) - 126.

Danişmendlü İsmailbeğlü (Kürtün'de Türkmen oymağından adını alan köy) - 41.

(Danişmendlü) **Gölegiren** (Borçalı/Loru Vilâyeti'nde Türkmen boyundan adını alan 1590 da Osmanlı Nâhiyesi) - 353.

Dankı (Gence Sancağı'ndaki Nâhiyelerden) - 372.

Darboğaz (1579 başlarında Şirvanda yapılan savaşın yeri) - 333.

Darga/Dargı (Dağıstan'da «Akuşa» da denilen yerli boyun yeri) - 310, 311.

Dargılar - 314.

Darkot, Besim (Coğrafya Ord. Prof.) - 135.

Daryal - 361.

Daryal-Geçidi - 296.

Daşir (Loru) - Bagratlıları - 352.

Dav (Tav) - Eli (Erzurum'un bugünkü: Şenkaya, Olur, Oltu, Narman, Tortum ile, Artvin'in Yusufeli ilçelerini içine alan eski Tay'k/Tao bölgesinin Akkoyunlu, Safavi ve Osmanlı kaynaklarındaki yerli adı) - 45, 116, 171-173, 199, 201, 211-213, 232, 244, 245, 385.

David (Dadyan) (Megrel Beği) - 417.

David/Davit (Kartel Hanı, VIII.) - 98, 235, 247, 291, 412.

David Komninos (Son Tırabuzon Tekfuru) - 25-27, 30, 32.

Davud (Osmanlı Hâssa Şâhincilerinden) - 17, 421.

Dâvûd (Dergâh-i Mu'allâ Çavuşlarından) - 441, 442.

Dâvûd Ağa (Kakhet Hanı Aleksandra'nın Silâhdârı) - 363.

Dâvûd Beğ (Çerkes Cana boyu beğlerinden) - 442.

Davud Han (Kartel Hanı David/Davit, VIII. veya IX.) 98, 177, 263, 286, 292, 293, 323, 339, 371.

Dbanis (Tumanıs Kalesi'nin gürcüce yazılışlarından) - 354.

Dede-Han Mîrzâ (Safaviler'in Şirvan Vâlivekili) - 262, 331, 423.

Dede-Korkut Kitabı/Oğuznameleri - 43, 165, 169, 195, 233, 347, 353, 354, 375, 424.

Dedis-İmed/İmedi Debora Hatun (Kıpçak Atabekleri Altunkale Melikesi) - 284, 286, 288, 290, 320, 372, 386.
Defterdâr Abdüsselâm (Kakhet Hanı Levend/II. Levan'ın İstanbul'a Elçi gelen Vezirlerinden) - 123.
Defterdâr Hasan Efendi (Görü'de 1587 de bir ulu kiliseyi III. Murad adına câmie çeviren zât) - 363.
Defterdâr Mahmûd Çelebi (Kanuni'nin Defterdarı) - 139.
Değer (Döger?) Halife (1554 te Bağdad'a akına giden Safili Türkmen Beğlerinden) - 228.
Değirmenderesi (Tırabuzon'da) - 29.
Dehine (Şirvan'da Ereş'in batısında konak) - 307.
Deli-Khızır Beğ/Paşa (342, 346, 389.
Deli-Kaykı Beğ - 333.
Deliler - Kendi/Köyü (1404 te Klavikho/Clavio'nun gördüğü Pasın'da dervişler yatağı) - 169.
Delü-Yâdigâr - 130.
Delüklütaş (Göri köylerinden; eskiden Türklerce akar-bakar'a göre resmî sınırları belirtmek için kayadan veya dikme büyük delikli taş) - 445.
Demirkapı/Demirkapu (Derbend, Dağıstan-Şirvan arasında ünlü geçit şehri) - 59, 63, 64, 73, 76, 176, 261-263, 272, 277, 283, 301, 302, 304, 305, 307, 309, 311, 312-314, 316, 317, 332-338, 356, 365, 366, 369, 387, 388, 423, 424, 427, 435, 436, 440, 441, 443.
Demirkapu Kalesi (Derbend) - 301, 305.
Demir-Kaya Beğ (1454 te Sebastopolis/Sokum'u fetheden Osmanlı kaptanı) - 6.
Demirci-Tarkanlar (Altaylı) - 97.
Demürcü-Hasanlu (Borçalu/Karapapak boyu) - 296, 361.
Demircilü (Revan köylerinden) - 349.
Depesidelikoğlu Pirî Çavuş - 282.
Derbas (Kars-Arpaçayı yukarıları doğusunda kale) - 148.
Derbend (bak. «Demirkapı/Demirkapu) - 18, 73, 176, 177, 185, 193, 224, 262, 272, 301, 305-308, 310, 333, 385, 387, 389.
Derbendiyye (Şirvan'da sülâle) - 424.
Derdi/Düzdi Dâvûd Beğ (Pasın Sancakbeği) - 177.
Dere-Çiçek (1590 yılında Osmanlı Revan Sancağı Nâhiyelerinden; Gökçegöl-Elegez dağı arasında olup, merkezi Beçeni Kalesiydi; Dede-Korkut Kitabı'nda anlatılan «Bay-Beçen kızı Banı/Bânû-i/-Çiçek» adlı «Khan-Kızı», buranın adını taşır) - 349-50.
Deregezen/Deregezin/Derecüzin (İsfahan yakınında) - 154-156.
Dereiçi (Kars'ta, «Kaleengsesi» de denir) - 323.
Dereşam (Nakhçıvan'da Aras sağında bölge ve su, eski «Tara-Şanb»; Dede-Korkut Kitabı'nda da geçer) - 375.
Derince (Erzurum-Bayburt yolunda konak yeri köy) - 111
Dermatve (Loru/Borçalu köylerinden) - 446.
Derrecüzin (bak. «Deregezen») - 154.
Dersim (Tunceli, XVI. yüzyıldan beri bilinen «Desimlü/Desimân» adlı Guran boyuna göre anılmıştır) - 103, 163, 191.
Dervâze-i Tebriz (1583 te Osmanlıların imar ettiği Revan/Erevan Kalesi'ndeki iki dışkapıdan güneye açılanı) - 346.
Derviş Paşa (Diyarbekir Beğlerbeğisi) - 283, 289, 298, 301, 302.

Derviş Gilekî (Akkoyunlu başbuğlarından Doğu ve Batı-Gürcistan'a akın edenlerden) - 37.
Derviş-Mehmed Han (1548 de Şeki Hâkimi) - 177, 194, 206.
Deryas (Derbas?) **Sancağı** (Savuçbulak-Sulduz çevresini içine alan bölge) - 147.
Derzabâd (Tiflis İli güneyinde hisar) - 209.
Derzioğlu (Eleşgerd-Ovası doğusunda köy) - 107.
Despine-Khatun (Tırabuzon Tekfuru'nun Uzun-Hasan'la evlenen kızı kirya Katerina) - 25-27.
Deşt/Deşt-i-Kıpçak - 1, 52, 60, 140.
Dév/Dév-Ali Sultan (Rumlu Türkmen Beği ve I. Şah İsmail'in başbuğlarından) - 116, 117, 120, 123-125, 160
Deveboynu (Erzurum'un doğusunda ve Pasın-Ovası ile Erzurum'u ayıran sırtlar) - 106, 139, 160, 165, 166, 214, 285, 324.
Devegeçidi (Ergani-Diyarbekir arasında) - 191.
Develü/Develü-Ömer Kendi (Revanda köy) - 108, 349.
Devik (Tortum köylerinden) - 164.
Devlet-Gerey/Girey Khan (I.) - 15, 60, 63, 73, 74, 261, 262, 263, 267, 308, 316, 415, 422, 424, 425.
Devletyâr (Şirvan'da Gülistan Kalesini koruyan Safavî başbuğu) - 177.
Deynâver/Deynever - 147, 219, 225, 320.
Dırvak (Dağıstan'da hisarlı köy) - 311.
Dış-Oğuzlu (Osmanlılar) - 26.
Dızakh/Dızak (Dağ-Karabağ'da Sancak) - 334, 373.
Dib (merkez anlamına Taman Kalesi?) - 76.
Dibeklü (Revan köylerinden) - 349.
Dibeklüviranı (Kars-Sarıkamış Karaurgan bucağı/eski Zivin köylerinden) - 233.
Dicle - 114, 121, 144, 202, 212.
Dicle-Köprüsü (Diyarbakır şehri güneyinde) - 25.
Diçle-Kütleri (Kürmançlar) - 437, 438.
Did-Kür Dağı (Kafkaslar'da) - 173.
Digor/Digör (Kars-Arpaçayı sağında ilçe; adını, 72 yılı göçleriyle Kafkaslar kuzeyinden gelen Şorak/Şırak uruğu oymağından almıştır) - 317, 326, 347-349.
Dih(-i-)Kharkaan (1601 yılındaki Tebriz Eyâleti Nâhiyelerinden; halk dilinde «Tufarkan») - 358.
Dilamaşen (Tumanıs köylerinden) - 446.
Dilican (Gökçegöl batıkuzeyinde kasabe ve bölge) - 217.
Dilman (Ürmiye batıkuzeyindeki Salmas'ın merkezi) - 246.
Dil Devlet Çiftliği (Kars-Aralık İlçesinde ve İran-Sovyet sınırı üzerinde) - 348.
Dimetoka - 113, 123, 207.
Dimitri (III., Gürcistan Bagratlı Kıralı) - 4.
Dimitrofça Kalesi (Tuna kolu Savasuyu boyunda) - 128.
Din-Mehmed Han (Ürgenç/Gürgenç/Khive Hanı) - 270.
Dinar (ilçe) - 202.
Dinskıt (Göri köylerinden) - 445.
Dioscurias/Diyorkuri (Sokum Kal'ası'nın ilk adı) - 2.
Dir-Bük(ü) (Göri köylerinden) - 445.
Direcrûd (1601 Tebriz Sancağı Nahiyelerinden) - 358.
Divrigi - 84, 104, 118, 121, 126, 181.
Diyadın (Doğubayazıt-Eleşgerd arasında ilçe; adını burada kale

yaptıran Selçuklu Veziri Ziyâeddinden almıştır) - 107, 318, 320, 348.
Diyağ-Melik (Tiflis köylerinden) - 445.
Diyala Çayı - 219.
Diyâr-i 'Acem (İran) - 95, 101, 135, 142, 229, 426.
Diyâr-i Ekrâd (Şehrizor/Kerkük doğusunda) - 288.
Diyâr-i Gürci (Başaçuk/İmeret) - 91.
Diyâr-i Gürcistân (1435 ye Akkoyunlular'ca Atabek Yurdu) - 245.
Diyâr-i Hemedân - 204.
Diyâr-i Horasân - 136, 159.
Diyâr-i Karaman (Konya İli) - 136.
Diyâr-i Rûm (Anadolu) - 236.
Diyâr-i Şark (İran) - 136, 140, 159, 427, 428, 442.
Diyarbakır (ilin ve merkezi şehrin, 1937 Ekim ayı ortasından beri değişen adı) - 25, 247.
Diyârbekir - 8, 36, 115, 117-119, 123, 126-131, 134-136, 139, 142, 143, 146, 149, 151, 156, 157, 158, 174, 175, 181, 185-187, 193, 197, 202, 205, 206, 210, 221, 222, 226, 231, 240, 258, 265, 274, 276, 283, 286, 288, 289, 298, 301, 302, 324, 327, 331, 340, 341, 343-347, 351, 357, 360, 367, 427, 436, 437, 438.
Diyârbekir Kalesi - 285.
Diyârbekir Vilâyeti - 262.
Dizmar (Diz-i Mâr = Yılan-Kalesi anlamına; Tebriz Sancaklarından) - 298, 358.
Dizpûlî, Cemâl bin Hasan (kronikçi), 283, 290, 298, 400.
Dobruca - 200, 337.
Doğu-Anadolu - 100, 112, 169, 197, 205, 247, 388, 385.
Doğubayazıd (1934 den beri, Istanbul-Bayazıt ile postada karışıklık olmasın diye resmen eski «Bayazıd»ın adı) - 136, 137, 160, 229.
Doğu-Gürcistan (Öteden beri Türk halkınca: «Terekeme-Gürcistanı») - 10, 83, 98, 124, 168, 251, 254, 260, 263, 264, 274, 276, 285, 343, 384, 385, 437.
Doğu-Karadeniz - 5, 21.
Doğu-Kartel (Tiflis doğusu) - 236, 295.
Doğu-Şüregel (Kars-Arpaçayı doğusu, merkezi Gümrü/Aleksandropol/Leninakan şehri) - 349.
Doğukuzey-Tunceli - 245.
Dokuzölüm (Revan/Çukursahat'ta) - 143.
Dokuzölüm-Suyu (Kasrişirin-Bağdad arasında) - 154.
Don (türkçe «Ten/Ten-Suyu») - 50, 52, 60, 252, 267.
Don-Kazakları (Ukraynalı) - 75.
Dorila (Gümüşhane-Torul'un eski adı) - 34, 40, 55.
Döger (Torul-Kürtün'de köy) - 41.
Dölbarik (Urmiye gölü güneyinde) -
Dölbend/Dölbendi - Çayırı/Dölbendlü (Eleşgerd'in anayol boyundaki köylerinden) - 107, 231, 319.
Dölcik (Pert-ekrek/Kiskim/Yusufeli köylerinden) - 164.
Dönmez Han (Karakapak/Kazaklar Beği) - 331.
Dörtkilise (Pert - Ekrek/Yusufeli köylerinden) - 164.
Dört-Su Boyları (Terek, Kuban, Ten/Don, Özü/Dnyeper; bak. «Altı-Su») - 52.
Döşkaya (Temür'ün 1386 güzünde Kars Kalesi'ni yıktırmasından sonra, bölgenin idare merkezi olan ve şimdi Selim ilçesinde bu addaki görkemli dik kayalığın dibinde örenleri bulunan hisarın Akkoyunlu ve Osmanlı kaynaklarındaki adı) - 109, 110, 165, 233, 245, 246, 321, 325, 326.
Duğur (Kars-Posof İlçesinin yeni merkezindeki iki mahalleden, Beğlik yapılar ile çarşının bulunduğu yer, öteki mahalle «Rabat» tır) - 354.
Dukâr (1578 de Şirvan'dan dönen Osmanlı ordusunun Azgur-Boğazı doğusundaki konak yeri) - 307.
Dukas, Mikhail (Bizans kronikçisi) - 2, 81.
Dulkadır/Dulkadırlı (Maraş-Elbistan bölgesi ve hâkim Türkmen Bozoklu sülâlesi, Medreselilerce bozuk imlâsı: «Zülkadriyye») - 23, 95, 106, 107, 112, 121, 129, 134, 144, 153, 157, 158, 162-166, 171, 176, 177, 182, 184, 188, 192-194, 206, 214, 222, 225, 270, 273, 299, 333, 357, 359, 427.
Dulkadırlı Hâci Maksûd Beğ - 341.
Dulkadırlu İbrahim Han - 212.
Dulkadırlu/Zulkadırlu Mehmed Beğ/Khan (Güney-Azerbaycan'da Tarum-Khalkhal Vâlisi iken, Sünniliği üstün gelerek 14 Ekim 1534 te Kanunî'ye onbin evli «Dulkadırlu» göçmenlerle itaat edip, ertesi yıl «Erzurum Beğlerbeğisi» olarak Erzurum ile Pasın köylerini şenlendiren ve Çoruk boylarını fethe başlayan kahraman) - 152, 153, 155, 157, 161-163, 165, 166, 291, 333.
Dulkadırlu Mirzâ-Ali Beğ (yukarıda anılan Mehmed Khan'ın kardeşi ve şâir Ömer Nef'î'nin dedesi) - 157, 161, 163-165, 261, 320, 321, 326, 353, 364.
Dulkadırlu Şâh - Mehmed/Şâh-Beg (Şâir Ömer Nef'î'nin babası; Hasankalesi Büyük-Çermik kapısında manzum kitabesi vardır) - 321, 322.
Dulkadırlu Beytoğlu (boyundan) Şâhkulu Sultan/Han (İran/Safîliler hizmetinde kalan ve «Kızılbaş» olan Dulkadırlular'dan) - 342, 373, 388.
Dulkadıroğlu - 149.
Dulkadriye (Maraş Eyâleti) - 186, 283, 351.
Dumanıs (Tumanıs) - 296.
Dumlu (Erzurum'da köy) - 171.
Dur-Mehmed Beğ (Nogay Mirzâlarından) - 441.
Durabuzan/Durabuzon (Osmanlı kaynaklarında Tırabuzon) - 22, 27, 29.
Durdzuk (Dağıstan'da m. ö. yerleşen Kıpçak kolu) - 81.
Durna (Gümüşhane köylerinden) - 41.
Duşet (Daryal güneyinde «Tuş» boyu yurdu) - 296.
Dümlek (Salmas-Van arasında sarp dağ) - 187.
Dünbülî/Dünbüllü Boyu (Khoy çevresinde Türkmen) - 138, 147, 198, 249.
Dünbüllü Hâcî Beğ - 147, 158, 204, 206, 211, 298.
Dünbüllü Mansûr - 246.
Dünbüllü Sultâ 'Ali - 320, 348.
Dürek («İki-damarlı»/ikiyüzlü anlamına, Bitlis'te yiğit) - 130.
Düzenli/Zedvâka (Artvin-Maçakhél-de köy) - 45.
Düzdi/Derdi-Dâvûd Beğ - 177.
Düz-Ardahan - 294.
Düzkend (Doğu-Şüregel/Gümrü bölgesinde) - 349.
Dzurdzna/Zurzuna (Kars-Çıldır ilçe merkezi) - 289.

— E —

Ebher - 153.
Ebûbekir (Hz.) - 268, 281, 380.
Ebûbekir, Mollâzâde (Diyârbekir Aşiret Ağalarından) - 438.
Ebûbekir-Mîrzâ (Şirvanşahlı) - 260-263, 335, 423-425.

Ebülfeth Sultan - 228.
Ebû-Hanife (İmâm-i-A'zam - 154.
Ebûtâlib (Safili Veliahdi, Şehzâde) - 360, 375.
Ebûtâlibiler - 360.
Ebyurd - 270.
Eçmiyadzin/Eçmiyazin (1444 ten beri Gregoryen-Ermeni Mezhebi Katolikosluk yeri; Revan'ın güneybatı yanındaki bu yere, öteden beri Türkler «Üçkilise/Revan-Üçkilisesi» derler) - 108, 111, 194.
Edhem Beğ (Rumlu Türkmenlerinden) - 213-215.
Edhem, Halil (Müzeci ve meskûkât mutahassısı) - 207.
Ediçün Kal'ası (Kefe Sancağına bağlı Kale ve köy) - 72.
Edirne - 1, 2, 4, 7, 25, 27, 114-117, 130, 144, 174, 182, 210, 216, 218, 255, 274.
Eflak - 1, 53, 57, 276.
Efrat (Artvin-Maçakhél'de köy) - 45.
Efeler (Maçakhél'de köy) - 45.
Ege (türkçe «Adalardenizi»nin 1935 ten sonraki resmî adı) - 262, 276.
Eger (Acar/Acara'nın eski adı) - 195.
Egerceler (Egriceler) - **Derbendi** (Nahçıvan - Karabağ arasında) - 230.
Egil/Egil Kal'ası - 122, 127, 135, 202.
Eğer/Eğri (Macaristan'da Erlav) - 216.
Eğritaş Yaylağı (Loru/Borçalu'da) - 353.
Ehl-i Sünnet - 279, 282, 299, 300.
Ejderhan (Astarkan) - 62, 75, 267, 315, 316, 418.
Ekerek (Loru'da iki ayrı köy; bu ad, türkçe «Mezre'a» anlamınadır) - 446.
Ekrâd (arapça, «Kürtler» anlamına) - 271, 320.
Ekrâd Beğleri - 426.
Ekrâd-i Bıradost (Hakâri doğusunda) - 121.
El-i Temür (Temür-Eli; Urmiye gölü güneyinde oymaklar birliği ve yerleri) 147.
Elâziz/Elâzığ - 123, 126.
Elbistan - 112.
Elegez/Elegez Dağı (eski «Arakas»; Revan'ın kuzeyinde 4095 m., yanlış olarak haritalarda, «Alagöz» yazılı) - 101, 327, 345, 348, 349.
Eleşgerd (eski, «Valarş-a-gerd») - 107, 109, 131, 136, 138, 150, 166, 177, 184, 185, 189, 212, 213, 225, 227, 231, 234, 241, 246, 298, 318, 319, 320, 356.
Elget (Tiflis güneyinde sağdan Kür'e karışan çaya adını veren yer; Alget) - 291.
Elizabetpol/Kirovabad (ilki Çarlık ve sonraki Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan'da Gence şehrine resmen verip kullandıkları ad) - 370.
Elvend (Levend/Lewan; Kakhet Hanı) - 280.
Elvend Beğ/Khan(Son Akkoyunlu Hükümdarlarından) - 83, 142.
Elvend Han (Afşarlu; Kûh-i-Gilûye Hâkimi) - 151.
Elvend Dağı (eski, «Arvand»; Hemedan yaylağı) - 154.
Emin Ağa - 293.
Eminek - 55, 57.
Emirahur İskender Ağa - 119.
Emîrakhur (Tortum'da Atabekli Hisarı) - 200, 202.
Emir Beğ (Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın Veziri) - 54.
Emir Beğ Mahmudî - 137.
Emir Dâvûd (I. Selim'e itaat edenlerden Khızan Meliki) - 122.
Emîr Debbâc (Reşt Padişahı) - 116.
Emîr-Gayıb Beğ - 219.
Emirkhev («Mirkhev» de denir; Şavşat batısında kale ve Sancak) - 354.
Emîrkhan (Türkman boyundan, Tebriz Beğlerbeğisi ve Şirvan-da Osmanlılar ile Koyungeçidi'nde savaşan başbuğ) - 269, 282, 290, 299, 318, 350.
Emîr Keykhusrev (Atabekli II) - 209.
Emîr Melik 'Abbâs - 122.
Emîr-Nevruz (İlhanlı Gazan Khan Başveziri) - 349.
Emîr Orduşah - 113.
Emîr Seyyid - 121.
Emîr Sultân (Rumlu) - 158.
Emîr (Çıtlav) Şamkhal (bak. Çıtlav Şamkhal) - 279, 305, 387.
Emîr Şemseddin (III., Bitlis Roşekili Hanı) - 132.
Emîr Şerefüddîn (IV., Bitlis Roşekili Beği) - 122.
Emîr Ziyâ'ülmülk (Nahçıvan'da Aras üzerinde şâheser bir köprü yaptıran Selçuklu Veziri) - 374.
Emîre Beğ (Mahmudî Kürtleri Beği) - 138.
Emîrzâ-Çabuk (Atabekli Mîrzâ-Çabuk'un kendi mühründeki adı) - 87, 107.
Emlâk-i-Khanâzîr (Domuz-Damları anlamına) - 319, 359.
Emregöz (Loru/Borçalu merkez köylerinden) - 352.
Engirevan (Tumanıs köylerinden) - 446.
Engürülü (Ankaralı) Mahmûd - 52.
Erçek Bucağı (Van'da) - 137.
Ercik (Pert-Ekrek/Yusufeli köylerinden) - 164.
Erciş - 122, 133, 136, 138, 139, 149, 150, 156-158, 179, 184, 185, 190, 211-213, 215, 216, 219, 246.
Ercuvan Kışlağı (Erdebil'de) - 142.
Erdalan/Erdelan - 225, 231.
Erdebil - 23, 24, 112, 142, 144, 145, 148, 149, 152, 175, 179, 181, 186, 230, 240, 246, 257, 259, 265, 269, 357, 358, 377, 378, 379, 381.
Erdebiloğlu (Erdebilioğlu) İsmâil (Safilî, I. Şâh) - 100, 122.
Erdel (Transilvanya) - 210, 268.
Erdelan-Kürtleri - 197.
Erdelanlı Me'mûn oğlu Surkhâb Beğ - 197, 225.
Erdoğdu (Rumlu Aras Khan oğlu) - 330.
Ergela/Eregla (Heraklı, Kakhet Beği oğlu) - 253, 299.
Erek (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Erel, Şerâfeddin Beğ (Dağıstanlı, İstanbul'da meskûkât mutahassısı ve müellif) - 73, 309-311, 313, 314.
Erençak (Nakhçıvan'daki Alıncak Kalesinin eski adı) - 375.
Erendir (doğrusu, «Andırın/Endirin», yani Suşehrinin öteki adı) - 104.
Ereş (Batı Şirvan'da Osmanlı Kalesi ve Eyâleti) - 19, 21, 206, 297, 299-308, 330, 331, 333, 346, 387, 389, 434.
Ereşliler - 300, 301, 336, 378.
Eretnalı Taharten Beğ - 95.
Erevan (Revan'ın bugünkü resmî adı) - 238.
Ergani - 123, 127, 191, 193, 194, 221.
Erginis/Erkinis (Pertekrek/Yusufeli'de köy) - 30, 201.
Eristav (Elisbar) - 293.
Eristavlar - 7.

Erku-Ereş (ermenice, «İki-Yüzlü» kilise) - 346.
Ermen (Arkhlat-Bitlis kesimi) - 244.
Ermeni («Gregoryen» de denen «Düz-Ermeni» mezhebindeki, çoğunun anadili türkçe Hıristiyan ahali) - 57, 58, 108, 139, 251, 282, 327, 346, 349, 371, 420.
Ermenis (Tumanıs köylerinden) - 446.
Er-Sıyan Dağı (Posof-Acara-Şavşat sınırını ayıran yaylak, «Ar-Sıyan» da denir) - 203.
Ersinek (Şenkaya-Kosor Bucağı'nda) - 203.
Ersis/Ersüz (Yusufeli'de köy) - 203.
Ertik (eski «Hertik»; Gümrü/Leninakan güneyinde «Artik» ve şimdi «Novo-Kars»/Yeni-Kars da denilen büyük köy) - 349.
Erzen (Siirt'te eski Arzan, şimdi Garzan denilen çaya adını veren şehir, haraptır) - 191.
Erzeni'r-Rûm/Erzenirûm (Anadolu Erzeni anlamına Erzurum'un Selçuklular'dan Osmanlı Fethine değin bilinen adı) - 37, 141, 192, 214, 216, 221, 229, 243, 245.
Erzincan - 8, 22, 28, 34, 35, 36, 39, 41, 84, 86, 94-96, 100, 104-107, 111, 115-120, 122, 126, 141, 143, 163, 170, 189, 192-194, 214, 245, 323, 383, 437.
Erzurum - 13, 14, 16, 22, 29, 32, 36, 42-44, 46, 47, 69, 88, 102, 106-112, 115, 117, 119-121, 126, 141-144, 150, 153, 156-158, 160-163, 165, 166, 168-171, 173-175, 181, 182, 184, 185, 189, 192, 193, 198, 199, 201, 203, 206-208, 210, 211, 213-215, 219, 222, 227-229, 232-234, 236, 240-242, 244-248, 253-256, 258, 259, 261-266, 268, 271-279, 282, 283, 285, 286, 288, 292, 294, 298, 302, 303, 307, 318, 321-324, 327-329, 331, 333-336, 338, 340-345, 347, 348, 351-360, 363-365, 367, 370-374, 377, 378, 384, 386, 388, 389, 409-412, 415, 419, 423-427, 430, 433, 436.
Erzurumı-Âbâd (Erzurum-Ovası anlamına) - 120, 141.
Erzurum Cebhesi - 427.
Erzurum Kalesi - 265.
Erzurum-Ovası - 127, 141, 160.
Erzurum Varuşu - 265.
Esferayin (İran Horasanı'nda) - 113, 381.
Eskidere/Eşkinci Konağı (Tercan kuzeyinde) - 106.
Eski-Gence - 370.
Eskişehir - 183, 282.
Eski-Tarku (Dağıstan'da) - 311.
Eski-Terek Kal'ası - 317.
Eski-Tumanıs - 353, 446.
Esklavon (köle, esir anlamında Ortaçağda «Slav»lara verilen ad) - 71.
Eslemez Beğ - 101.
Espayırt (Van gölü güneyinde, eski Van Sancağı ve kale, şimdi, «Espirti »adlı Kürt oymağı, buradan adını almıştır, kışlaktı) - 246.
Espence (Akhıska'da «Aspinza» da denilen kale) - 209.
Eşkenber-Yaylağı - 188.
Eşkesor/Eşkisor (Tortum'da köy) - 200, 202.
Eşkinci (bak. «Eskidere»).
Eşnek (Revan-Talın Kazâsı'nda Nâhiye) - 348.
Evliya-Çelebi - 8, 9, 16, 19, 43, 45, 69, 75, 78, 79, 80, 81, 87, 93, 94, 169, 299, 309, 375.
Evrank (1601 de Tebriz Sancağı Nâhiyelerinden) - 358.
Eyub-Şeykh (veya: Gayb-Aşağı; Eleşgerd doğusunda konak yeri köy) - 107.
Eyyûbiler/Eyuboğlular (Tırabuzon-Maçka İlçesine 1502 den sonra Mafarkın/Silvan'dan Şâh İsmail zulmünden kaçıp yerleşen kalabalık âileler) - 85.
Eyyûblular (Hasankeyf'teki Sülâle) - 26 116.

— F —

Fahrüddin Kutlug/Hâci-Beğ (Akkoyunlu) - 192.
Fâik Beğ (Yusufeli Atabekleri'nden) - 105.
Fallmerayer (alman bizantinisti) - 31, 33-35.
Fars - 142, 188, 287.
Fas - 268.
Faş/Faşa (Riyon ırmağı) - 8, 10-12, 18, 20-22, 33, 276, 277, 283, 284, 324, 328, 329, 382, 383, 384, 419, 437.
Faş-Boğazı - 329.
Faş (Poti) Kal'ası - 20, 33, 277, 307, 328, 329, 383, 437.
Faş Kal'aları - 12.
Fâtih (II .Sultan Mehmed) - 1, 2, 6, 8, 17, 21, 24, 25, 27-30, 32, 33, 37, 38, 52-55, 66, 69, 70, 76, 83, 84, 98, 100, 118, 135, 141, 243, 383.
Faustus (İstanbullu, Küçük Arşaklı Kronikçisi) - 115.
Ferah-Ali Paşa - 12, 81.
Ferdi - 139 ,142, 152, 153, 157.
Ferdinand (I., Avusturya Kıralı) - 204.
Ferengis (Safîlî I. Şâh İsmâil'in kızı) - 124.
Ferhâd Paşa - 45, 166, 170, 173, 215, 225, 227, 231, 338, 344-351, 355-361, 365-367, 369, 370, 372, 373, 375-379, 381, 386, 388, 389, 442.
Ferrukh Çavuş - 150.
Ferrukhşâd Beğ (Bayındurlu, Korkmaz Beğ oğlu) - 101, 105.
Ferrukh-Yesâr (Şirvanşâhlı) - 167.
Ferrukhzâd Beğ (Bayındurlu, Süleymân Beğ oğlu) - 149.
Ferrukhzâd Beğ (Karadağlu boyundan, Kemâlüddin; I. Tahmâsb'ın Eşikağası ve Osmanlı'ya gönderdiği Elçi) - 240-243, 412.
Feth-Gerey (II.) - 64.
Fethiye (Antalya'da) - 202.
Fırat - 8, 28, 36, 37, 84, 104-106, 114, 118, 119, 121, 212, 219, 259, 276.
Filân (Şeki-Kuba arasındaki Şâhdağı'nda, 1548 de savaş yeri) - 179.
Filip (Burgondia Dükü) - 26.
Fil-Yakub Paşa - 129, 131.
Fin - 56.
Finlay - 31.
Fin - Ogurlu - 8.
Fireng (Kudüs'te Katolik-Avrupalı) - 420.
Firenk (Katolik Cenevizli) - 68.
Firenk (Katolik Gürcü) - 288.
Firuze-Ocağı (Erzurum-İspir'de) - 160.
Firûz Kalesi (Bitlis'te) - 129.
Firûz oğlu Kubâd («Baba-Erdelân» lakablı Kürt Beği) - 225.
Floransa - 54.
Fransa - 26, 199, 202, 426.
Fransız - 127, 252.
Fransisken - 25.
Fuzûli - 154.

— G —

Gaazi (Küçük-Tabasaran Hâkimi) - 313, 432.
Gaazi Beğ (Serdar Özdemiroğlu Osman Paşa'nın akrabâsından, Kabartaylı) - 312.

Gaazi/Kaazi-Kıran Beğ (Goranlı Bıradost Beğleri'nden) - 147, 148, 259.
Gaazikıranoğulları - 259.
Gaazi-Mîrzâ Beğ (Batı-Dağıstan'da Karaçay - Balkar Hâkimi)|- 312, 441.
Gaazi-Reşîd (Tabasaran Hâkimi) 285.
Gaazi-Sâlih (Tabasaran Hâkimi) - 279, 285, 307, 308, 313.
Gabri (Kabur/Kaburi/Yuri/Yori; Kür'ün sol kollarından) - 99.
Gagri - 11, 21, 69.
Gagtartuk? (Sogus Çerkes Beğlerinden) - 442.
Ganca (Gence şehrinin ermenice imlâsı) - 334.
Ganık (Kanık/Alazan çayı) - 99.
Garcistân - 113.
Gargar (Karabağ'da bölge) - 372.
Gargar (Aras sağında Tebriz Eli'nde) - 373.
Gârni (Gerni, Revan'da bölge ve su) - 348.
Gassânî (Şamakı Sancaklarından) - 305, 306.
Gayb-Aşağı (Eleşgerd'de köy) - 107.
Gaybî Beğ - 101.
Gazarie/Khazarie (Kırım'a son Khazarlar için verilen ad) - 50.
Gazanîş (Dağıstan'da başkent) - 310.
Gazan-Khan - 349.
Gazi Beğ (Şahkuluoğullarından) - 318.
Gazi-Gerey - 331, 334, 335.
Gazi/Kazı-Kumuk - 309, 314.
Gazi-Kumuklar - 314.
Gazimihal, Mahmud Râgıp (Türk Müzikologu) - 148.
Gazi Sultân Selim (Yavuz I.,) - 101.
Gebrân (Gayrimüslim ve putperest anlamlarında) - 72.
Geçid-Başı/Su-Geçidi (Kars'ta, şimdiki Paşaçayırı Mahallesi önünde Karsçayı üzerinde) - 109.
Geçüd-Deresi (Eski-Erzincan'ın doğusunda) - 105.
Gedik-Ahmed Paşa - 28, 54, 55, 57, 58.
Gelaberd (Nakhçıvan-Karabağı/Zengezor'da Nâhiye) - 358.
Gelat (Kutayıs'ta) - 88, 93.
Gelesengöresen (Şirvan'da kale) - 206.
Gelibolu - 28, 87, 157.
Gelibolulu (Mustafâ) Âli-Çelebi - 89, 92, 271, 278.
Gelincik (Çerkes-Elinde liman) - 21, 81.
Gelovan (Suvan/Suwanlar Eristavı) - 10.
Gence (Kuzey-Azerbaydan'da büyük şehir, Karabağ'ın idare merkezi; Dede-Korkut Kitabı'nda «Berde» ile birlikte Oğuzlar'ın kuzey ucunda diye anılır) - 167, 176, 179, 196, 213, 217, 227, 235, 237, 252, 262, 275, 287, 289, 293, 298, 300, 304, 330, 331, 332-334, 339, 343, 345, 352, 355-357, 359-366 369-376, 378-380, 385, 387-389, 414.
Gence-Aranı (Kür boyunda kışlak) - 372.
Genceçayı - 370.
Gence-Dağıstanı (Gökçegöl dağları doğusunda, yaylaklar; buradaki «Dağ»/Yaylak, «Aran»/Kışlak zıddıdır) - 372.
Gence Kalesi - 369, 378, 388.
Gence-Karabağ - 413, 444, 445.
Gencelü - 349.
General İsmail Hakkı Berkok (Türkiye Paşası) - 72, 73.
Georgi/Giorgi (VIII., Gürcistan/Kartel Kıralı) - 26.

Georgianea (Çoruk-Akhıska Atabek-Yurdu) - 26.
Georgius (Kartel Kıralı VIII. Georgi'nin lâtince adı) - 26.
Gereyler (Kırım Hanları soyu) - 59.
Gereyli (Khazar denizi doğusunda Kıpçak boyu; bunların Kafkaslar kuzeyindeki kolu içindeki Kıpçak Beğleri evinde sütanasında beslendiklerinden, Kırım Khanları, hep «Gerey/Girey» lakabını almışlardır. Azerbaycan ve İran-Türklerinin «Gereyli, adlı bağlama/kopuz havaları adı da, Horasan Gereylileri «Ulusu»ndan gelmektedir) - 113.
Gerger (Fırat sağında, Kâkhta yanında) - 126.
Gerger (Azerbaycan/Tebriz Eyâleti'nde, bak, s. 373 «Gargar») - 358.
Gerger (Loru/Borçalu köylerinden; bütün «Gargar/Gerger» coğrafya adarı, Kıpçaklar'ın bu addaki boyundan gelmektedir) - 446.
Germrûd (Güney-Azerbaycan'da Serâb/Serâv yanında idare merkezi) - 358.
Germücük (Eski Göle Nâhiyelerinden) - 326.
Gevar - 216.
Gevaş - 133, 141, 158, 215, 219, 246.
Gherardo Pinelli (1454 Türk Fethi'nde Sebastopolis/Sokum'da tutsak alınan Ceneviz Konsolosu) - 6.
Gilâlular (Ürmiye gölü güneyinde oymak) - 147.
Gilân - 125, 143, 145, 167, 251, 260, 261, 266, 268, 285, 306.
Gileki (Gilân yerlisi ve bunlardan Horasan'a yerleşen kolun yeri) - 381.
Giorgi (Kakhet Hâkimi Levend/Lewan'ın oğlu) - 254.
Giorgi (Başıaçuk/İmeret Meliki, II) - 17, 18.
Giorgi (Kartel/Tiflis Kıralı, VIII.) - 10, 26, 37, 98.
Girem/Girim (Kakhet'in çifte başkendinden) - 99, 123, 172, 176, **297**.
Giresun - 21, 32, 34, 96, 97, 156, 163.
Gogori, Tzikhovani (1578 de Osmanlılar'a karşı Çıldır hisarlarını koruyan iki KıpçakBeğinin babası) - 288.
Gorgora/Kvarkvare (Atabekli, II.) - 26.
Gorgor/Gorgora/Kvarkvare (Kıpçaklı-Atabekli IV) - 116, 117, 118 ,120, 160, 278, 279, 294.
Gorgore (Atabekli, V., Oltu Osmanlı Sancakbeği) - 288, 433.
Gori (Kartel batısının merkezi, bak. «Görü/Göri) - 10, 36, 37, 274, 296, 385, 386.
Gori/Goru Kal'ası - 235, 291, 292, 307.
Gotlar (sözde Kırım'da XV. Yüzyılda vardı) - 26.
Gögercinlik/Gögerçinlik Kal'ası - 148, 149, 187.
Gögüşzâde Mustafa Çelebi - 303.
Göğüs-Kaya (Kars-Döşkaya'nın anlamı) - 245.
Gökçay (Şirvan'da Sancak) - 361.
Gökçe (Gökçegöl çevresi) - 112, 349.
Gökçebeglü (Revan köylerinden) - 349.
Gökçedağ/Üçtepe (Kars-Şüregel doğusunda) - 108.
Gökçedengiz (Revan kuzeydoğusundaki Gökçegöl; Dede-Korkut Kitabı'nda da geçer; buna Ermeniler son asırda, batısındaki bir ada manastırı adıyla, «kara-manastır» anlamına «Sew-Vang» gölü ve rusça yayınlarda bundan bozma «Tsevanga» denildiğin-

den, 1928 den beri resmî türkçe haritalarımızda da, korkunç bir taklid ve yakıştırma ile «Çoban gölü, Gökçe Çoban gölü» uydurma adı kullanılagelmektedir) - 142, 355, 361, 368.
Gökçegöl (Gökçedengiz, bu son ve eski ad, Temür Sefernâmeleri ile Nâdir Şâh tarihinde de geçer) - 211, 217, 218, 227, 228, 251, 348, 349, 361, 368, 372.
Gökmeydan (Bitlis Kalesi kuzeyinde) - 192.
Gökmeydan (Halep şehri önünde) - 219.
Gökmeydan (Şirvan-Ereş şehri önünde) - 300.
Gökseki (Erzincan-Kemakh'ta) - 104, 105.
Göksu (Bingöl İlinde) - 190.
Göktaş (Artvin-Murgul Bucağı) - 45.
Gökdepe (Bağdad-Tebriz yolu üzerinde) - 155.
Göktürk/Göktürkler - 17, 50, 222.
Gölcük (Kharput'ta) - 191, 194.
Göle (bak. «Küçük-Ardahan») - 85, 101, 109, 165, 195, 201, 203, 207, 212, 232, 294, 296, 307, 323, 326, 385.
Göle-Khoçuvan (Küçük-Göle) - 437.
Gölegiren (Loru/Borçalu'da) - 353
Gölet (Eleşgerd-Pasın arasında) - 107, 319.
Göniye/Gönye (bak. «Konya»; Batum Sancak merkezi) - 11-16, 19 48, 49, 86, 89, 93, 97, 98, 246, 276, 277, 409, 414, 415.
Görc(i/Giorgi) Beg (1402 de Kıpçaklı-Atabek Ak-Bugay Nâibi, Tortum Beği) - 199.
Görele - 32, 41, 96, 97.
Görgeç (Yusufeli'de Görgenis köyü) - 202.
Görgi (Kartel - Bagratlılarından 20, 293, 420, 421.
Görgi (Kartel - Gagradlılarından mühtedi Yusuf-Sinân Beğ) - 341.
Görgi (IX., Kartel-Bagratlılarından Simon Khan'ın oğlu) - 342.
Görgi-Dadyan (Megrel Beği oğlu) - 417.
Görgi Gürel (Gürel/Gurya Meliki) - 417, 420.
Görgil (Kartel Beğlerinden) - 254.
Göri (bak. «Gori») - 235, 237, 245, 248, 263, 293, 295, 296, 323, 344, 356, 362, 363, 365, 367, 385, 386, 388, 437, 444.
Göri Kalesi (Osmanlı yapısı) - 293, 307, 344, 356, 364, 386.
Görincek (Tumanıs köylerinden) - 446.
Görü (Göri) - 291, 363, 364.
Gövende-Şeykhi (Tırabuzon Alevî Çepnileri «Ocak» yatırlarından) - 96.
Göynük-Suyu (Bingöl-Karlıova'da) - 221.
Gregoryen Patrikliği - 108.
Grozni (rusça IV. Zâlim/Korkunç İvan'ın lakabı) - 63, 316.
Gugushvili, A. (Gürcü tarihçisi) - 411.
Gulâm-i-'Alioğlu Mîrzâ Beğ - 273.
Gumik (Avarlar'ın Gazi-Kumuklar'a verdiği ad) - 314.
Gumuçi (Gazi-Kumuklar'ın kendilerine verdiği iki addan birisi; öteki, «Lek») - 314.
Gurgan (Cürcan) - 414.
Gurya/Guryel/Gürel (Batum-Acara kuzeyindeki Batı-Gürcistan bölgesi) - 10, 83, 86-88, 93, 97, 172, 277, 328, 384.
Gürel/Güryol-Melik (Gürel Hâkimi unvanı) - 18, 277.
Gülbâng-i Ahmed - 202.
Gülcük (Borçalu-Akçakalası yanında) - 362.
Güle(sor) (Eleşgerd batısında Hisar) - 107.

Gülek-Boğazı - 159.
Güllistân/Talış (Karabağ'da) - 373.
Güllistan Kal'ası (Şirvan'da) - 167, 168, 177, 220, 224, 385.
Gülkhâr (Btilis'te Kale) - 129.
Güllüyurd (Erzurum'da köy) - 107.
Gülşenî Tarikatı (Amıdlı Şeykh İbrahim Gülşenî'nin kurduğu ve eski «Diyârbekir» ülkesini Erdebil-Şi'iliğine karşı koruyan büyük tesirli tarikat) - 262.
Gümgüm (Varto'nun merkezi) - 190.
Gümiş (Tiflis köylerinden) - 445.
Gümrü/Gümürü (Çarlık çağında Aleksandropol, 1924 ten beri Leninakan) - 102, 143, 146, 148, 160, 166, 228, 253, 349, 384.
Gümüşkhane - 29, 30, 32, 35, 36, 38, 41, 42, 49, 97, 111, 119, 276.
Gümüşkhane-Suyu (Khaş-Rûd/Kharşıt) - 94.
Gümüş-Irmağı (Kür'ün sol kollarından Kabur çayı) - 297.
Güney (Akhıska'da Nâhiye) - 294, 295.
Güney (Eleşgerd'de Nâhiye) - 319.
Güney (Kars-Göle'de Nâhiye) - 326.
Güney (Borçalu/Loru - Penbek Sancağı'nda Nâhiye) - 353.
Güney (Karabağ/Gence'de Akhıstâbâd Sancağı'nda Nâhiye) - 372.
Güney-Azerbaycan - 169.
Güney - Karakaytak (Dağıstan'da) -
Güney-Komuk (Dağıstan'da) - 441.
Güney-Pasın (Aras kuzeyi, Hasankalesi çevresi) - 171.
Güney-Tunceli - 245.
Gürcü-Manastır(ı) (Tiflis köylerinden) - 445.
Gürcistân (Dede-Korkut Oğuznâmelerinde, «Tokuz-Tümen Gürcistân» diye, m.ö. III. yüzyıldan beri bilinen bölümlerine işaret edilir) - 1, 3, 4, 8-11, 17, 19-22, 26-33, 36-41, 45, 84-95, 98, 99, 107, 109, 112-114, 116-118, 124, 143, 161, 162, 165, 166, 168, 172, 174-189, 195, 199, 201-204, 207, 211, 233, 236, 238, 244-247, 254, 257, 260, 264, 271, 278, 279, 284, 286, 295, 297, 298, 306, 316, 328, 351, 355, 363, 365, 368, 372, 380, 385, 411, 414, 415, 437, 443.
Gürcistân Gazâsı - 163, 222.
Gürcistân Kâfiri - 92.
Gürcistan Melikleri - 428.
Gürcistan Serhaddi - 410.
Gürcü (Ortodoks-Hıristiyan Gürcistan ahâlisi, kendileri bu adı bilmezler ve «Kartli, Megrel, Suvan, İmer, Gürel,...» adları ile anılırlar; Kıpçaklı-Atabekler ülkesi ahâlisi bile, mezhebdaşlık yüzünden İslâm-Türk kaynaklarında «Gürcü sayılmıştır) - 2, 3, 5, 7, 8, 10-12, 20, 22, 25, 33, 36, 45, 57, 71, 86-88, 92, 97, 106-110, 114-118, 160, 162, 173, 175, 184, 198, 199, 207-209, 213, 233, 235, 245, 248, 251, 253, 256, 257, 263, 269, 273, 277, 280, 284, 288-293, 297, 329, 238, 339, 342, 344, 361, 364, 383, 384, 386, 420, 421, 423, 424.
Gürcü (1050 den önceleri Kıpçak kolu'nun Kakhet'teki merkezine göre «Sıkhnakh»/Sıgnaklı boyunun adı) - 414 .
Gürcü 'Ali Han - 299.
Gürcü Ferhad Beğ - 290.
Gürcü Kâfiri - 367.
Gürcüler - 5, 40, 81, 171, 286, 314, 320, 341, 347, 363.
Gürel/Güril/Güryân (bak. «Gurya/Guryel») - 2, 9-11, 13, 14, 15, 17, 18, 38, 69, 70, 81, 83-86, 92, 93, 97, 98, 118, 124, 245, 413, 414, 417, 419, 420, 428, 437.
Gürleyen-Suyu (Faş/Riyon kolunun türkçe adı, Temür Zafernâmele-

ri ve halk ağzında da böyledir, Kürle deyiminden gürcüce «Kvirila» adı çıkmıştır) - 10.
Gürpınar (Van'da ilçe) - 138.
Gürün - 104.
Güryân/Gürlyân (bak. Gürel/Guryel) - 172, 238, 245.
Güryel - 245, 246, 255, 277, 278, 388, 384.
Güryel-Melik - 278, 293, 384.
Güzeller-Çayırı (Kelkit boyunda Akşehir/Akşar-Ovası'nda) - 104.
Güzeldere (Bitlis'te) - 192.
Güzel-Liman (Kalo-Limoni/Gelincik) - 21.
Güzelsu (Khoşâb) - 138.
Güzgistân (Lezgistân) - 301.

— H —

Habeş/Habeş-Eli - 268, 283.
Hâbil Beğ oğlu Kaabil Beğ (Bayındurlu'dan) - 149.
Hacı-Karalu (Revan köylerinden) - 349.
Hacılu (Dulkadırlu oymağı) - 333.
Hacılu (Karabağ «Ulus»larından) - 355, 361, 372.
Hâcım-Han (Yaka-Türkman hanı) - 336.
Hacı/Hâci-Tarkhan (Astarkan) - 315, 317.
Hâci-Beğ/Sultan (Dünbüllü) - 147.
Hâcibeğzâde Ahmed Paşa (Tiflis Beğlerbeğisi) - 339-340, 341.
Hâci Fahreddin Kutlug/Kutluk Beğ/Bek (Bayındurlu) - 36.
Hâci-Gerey Khan (İlk Kırım Hanı) - 6, 10, 52, 56, 60, 66.
Hâci-Mehmed (Ereşli, Şeyhzâde) - 336.
Hâci-Maksûd Beğ (Dulkadırlı, Elçi) - 341.
Hâcı-Mustafâ Beğ (Kırım Hanı II. Mehmed'in Vekili) - 331.
Hâcı-Ömer (Çabaklu oymağı Beği oğlu) - 147.
Hâci.Şeref Beğ (IV., Bitlis Roşeki Beği) - 129, 131, 132.
Hadar (Şirvan kasabası) - 301.
Hafik (Sivas-Koçhisarı) - 104, 141, 184.
Hâfız Khatâyi (Özbekli Abdullah Han'ın Elçisi) - 382.
Hakâri - 146, 203, 219, 246, 258, 269, 373.
Hakâriliter - 138.
Hakyevis/Hakhveyis (Akhı-Veys; Kars-Iğdır'da köy) - 349.
Haleb - 12, 23, 77, 84, 104, 118, 132-136, 139, 144, 159, 183, 193-197, 204, 210, 214, 218, 276, 283, 284, 292, 298, 324, 340, 341, 343, 345, 351, 365, 367, 427.
Halep-Mastabası - 119.
Halu (Karabağ'da) - 330.
Hamâ - 196.
Hâmid (Hakâri-Aşut Kalesi Beği torunu) - 138.
Hamid (Amid/Diyarbakır şehri) - 174.
Hamid-Eli (Isparta-Burdur kesimleri) - 126, 427.
Hammer - 56, 66, 103, 107, 111, 113, 130, 135, 138, 139, 141, 173, 179, 183, 184, 185, 190, 191, 194, 204, 227, 243, 255, 282.
Hamze Beğ (Talışlu boyundan) - 211-213.
Hamze Çavuş (İbrail İskelesinde) - 436.
Hamza-Çimeni (Loru/Borçalu Penbek Sancağı Nâhiyesi) - 353.
Habze-Mirzâ (Safili) - 144, 271, 287, 332, 343, 350, 351, 357-360, 375, 377, 378, 387.
Hamze-Sultân (Talışlu boyundan, Osmanlı hizmetinde Revan Sancakbeği) - 146.

Hamze-Sultân (Ulusbeğlerinden Khamis-Sultân oğlu) - 228.
Hanefi - 9, 361, 388.
Harbi (Kâfir) - 79.
Harem (bak. «Cerem») - 139.
Hasâ/Lahsâ (Bahreyn) - 244.
Hasan Paşa (Sokollu oğlu, Şam Beğlerbeğisi) - 324, 340, 347, 363.
Hasan Paşa (Erzurum Beğlerbeğisi) - 374, 379.
Hasan Paşa (Halep Beğlerbeğisi) - 363.
Hasanâbâd (Erdelân'da) - 225.
Hasanâbâd (Göri/Görü'de Osmanlı Kalelerinden) - 363.
Hasan Beğ (Bıradost Beği) - 269.
Hasan Beğ (Divân Kâtibi) - 438.
Hasanbeğ-Pınarı (Erzincan'da) - 105.
Hasanbeğzâde (Osmanlı Tarihçisi) - 346.
Hasan Bek (Türkman-Rumlu, Safili Tarihçisi) - 39, 99, 116, 129, 130, 143, 177, 181, 206, 220.
Hasan-Calalyan (Karabağ'da Khaçın Kalesi Aran/Alban ocaklı beğleri hanedanı) - 373.
Hasancân (Tarihçi Hoca-Sa'düddin-in babası) - 85.
Hasan Çavuş (Serdâr Lala-Mustafa Paşa'nın Selâm-Çavuşu) - 429.
Hasankale/Hasankal'ası (Erzurum-Yukarı-Pasın Sancağı merkezi) - 110,150, 165, 175, 231, 232, 234, 286, 325, 342, 367, 379.
Hasankeyf - 24, 116.
Hasan-Pâdişâh (Akkoyunlu Uzun-Hasan) - 142.
Hâşim Efendi (Mehmed) - 65, 81.
Havâr (Erdelân'da kale) - 239.
Havd-i Lâhic (Şirvan'da) - 303, 305, 335.
Haydar (Kars-Şüregel Sancakbeği) - 327.
Haydar Ağa (İran Elçisi) - 342.
Hayder-Çelebi (Yavuz'un Dîvân kâtiplerinden) - 106, 107, 110, 113, 114, 117, 118, 127.
Hayder Beğ/Paşa (Batum Sancakbeği/Sokum Beğlerbeği) - 19, 20, 429.
Hayder-Mirzâ (Koçkapan, Safili) - 256, 257, 262, 366, 375, 376, 377, 380, 382.
Hayder Paşa (Dulkadır/Maraş Beğlerbeğisi) - 186, 222.
Hasanlı (Şirvan'da kasaba) - 301.
Hazret'i- 'Aişe - 140.
Hazret-i 'Ali - 155, 159.
Hazret-i Ebibekr - 140.
Hazret-i Hamze nesli (sözde, Dağıstan'daki Kaytak Boyu ocaklı beğleri «Üsümi» lerin indiği soy) - 308, 309.
Hazret-i Khondkâr (Osmanlı Padişahı sıfatlarından) - 173.
Hazret-i Khudâvendigâr (Osmanlı Padişahı sıfatlarından) - 170.
Hazret-i Meryem (Ana) - 86.
Hazret-i Muhammed ('aleyhisselâm) - 140.
Hazret-i Ömer - 140.
Hazret-i Pâdişâh (Osmanlı Pâdişâhı sıfatlarından) - 91.
Hazret-i Peygamber (Muhammed Mustafâ) - 159.
Hazret-i Süleymân Peygamber - 102.
Heçabalar (Abazalar'ın, altı düz büyük korsan kayıkları) - 12.
Hekimçayırı (Sıvas'ta, Kızılırmak kıyısında) - 104.
Hekim Yahyâ (Ankaralı Mahmud oğlu) - 52.
Hel (bak. Khul, Bitlis yakınındaki kalelerden) - 138, 139.
Helvacıoğlu Hasan Beğ (Safavi II. İsmail'in evinde zehirlendiği «mahbûb»u) - 268.

Hemedan - 148, 149, 154, 189, 193, 196, 237, 359, 370, 376, 378.
Hemdem Paşa (Karaman Beğlerbeğisi) - 106.
Hemşen (Rize doğusunda nâhiye) -
Hemşenliler - 31, 32, 95.
Herakliyus (Bizans Kayseri) - 32.
Herat - 101, 112, 113, 131, 133, 166, 205, 237, 270, 271, 350, 360, 376, 382.
Hertik (Gümrü'de köy) - 349.
Heştmenzil (Revan/Çukursahat ovasında) - 108.
Heştrûd - 358.
Heveng (Batı İran'da Bane bölgesinde kale) - 239.
Heyd, W. (müellif) - 3, 6, 7, 50-57, 65, 71.
Hezâre (Horasan'da) - 381.
Hısnlkeyf (bak. Hasankeyf) - 24, 127.
Hil - 311.
Hind-Avrupalılık - 72.
Hint - 50, 221, 267.
Hint Denizi - 387.
Hindistân - 179.
Hinz, W. (müellif) - 1, 9, 36-38.
Hopik (Erzurum-Pasın'da köy) - 165.
Hud (Tercan-Erzurum arasında köy) - 107.
Humus Sancağı - 427.
Hunlar - 72, 222.
Hünker-Düzü (Kars-Sarıkamış Allâhüekber Dağı belinde, Yavuz Selim'in hâtırasıyla anılan konak) - 109, 110.
Hürmüz (İran'da liman) - 210.
Hüseyin (I. Selim'in, Aras boyundaki casusu) - 99.
Hüseyin Beğ (Afşarlı Sevindik'in oğlu, Horasan Hâkimi) - 103.
Hüseyin Beğ (I. Şah İsmailin I. Selim'e gelen İkinci Elçi Hey'etinden) - 122.
Hüseyin Beğ (Şirvanşahlı, Şeki Hâkimi) - 124, 125.
Hüseyin Beğ (Mahmudili, Van-Hoşab bölgesi hâkimi) - 138.
Hüseyin Beğ (Şarvanşahlı Şahrukh'un Başveziri)- 168.
Hüseyin Beğ (Çemişkezek Sancakbeği) - 214.
Hüseyin Beğ (Dağıstan Hâkimi Şamkhal'ın Elçisi) - 284.
Hüseyin Beğ (Göri Sancakbeği) 293.
Hüseyin Beğ (Şamlu Türkmanı'ndan) - 350.
Hüseyin Beğ (Kıpçak Atabekli Melikesi Dedis-İmedi Hatun'un Elçileriyle gelen adamı) - 372.
Hüseyin Beğ (Dergâh-i-'Âlî Müteferrikaları'ndan, 1590 İran sınırlarını kesmeye memur) - 381.
Hüseyincân Sultân (Rumlu Türkmanı'ndan, Revan/Çukursa'ad Beği) - 183, 198, 204 ,206, 211.
Hüseyin Han (Şamlu Türkmanı'ndan) - 128, 270.
Hüseyin-Han (Rumlu Türkmanı'ndan, «Sultân») - 177.
Hüseyin Sultân (1534 te Osmanlılar hizmetine giren Tekelü'den) - 153.

— Kh —

Khaçad'un Hanı (Erzincan'da) - 105.
Khaçen/Khaçın (Karabağ'da kale) - 334, 372, 373.
Khaçlılar - 3, 26.
Khâdim 'Ali Paşa - 174.
Khâdim Ca'fer Paşa - 357.
Khâdim Hasan Paşa - 370.
Khâdim Sinan Paşa - 114.
Khadice-Begüm (Uzun-Hasan Pâdişâh'ın kızkardeşi ve Erdebilli Şeyh-Cüneyd'in karısı) - 24.
Khakho (eski, Khakhul, Erzurum-Tortum'da büyük köy) - 290.
Khald'lar (eski Khaldi/Urartulular'ın Ülke adı hâtırasıyla Lazlar ve Oflular'ın Tırabuzon, Gümüşhane ve Bayburtlu Türkler'e verdiği ad) - 32.
Khaldca/Khaldiya (merkezi Tırabuzon olan eski Bizans Thema'sı) - 32, 33, 35.
Khaldizen (Tırabuzon-Of'ta dere) - 32.
Khalkhal (Güney-Azerbaycan'da bölge) - 142, 152, 157, 195, 358.
Khalife Ensâr (Safavi Beğlerinden) - 211, 213, 335, 358.
Khalil (Şirvanşahlı) - 185.
Khalil Beğ (Kefe Sancakbeği) - 61, 62, 72.
Khalil Bey (Eyyublu, Hasankeyf beği) - 116.
Khalil Beğ (Dağıstan'da Karabudak boybeği) - 313, 314, 354, 441.
Khalil Khan (Kaçarlu) - 290, 370.
Khalil Sultân (Akkoyunlu Pâdişâhı) - 37.
Khaltoyariç (Erzurum'da Khaldi/Urartulular'ın hâtırasıyla anılan Kâğdariç Kaleciğinin eski adı) 32.
Khalveti (tarikat) - 262.
Khamana Kalesi - 357.
Khamis Sultan (Safavi ulusbeğlerinden) - 228.
Khan Ahmed Pâdişâh (Gilânlı) - 306.
Khanak (Kars'ta Ardahan-Posof arasında eski «Meşe-Ardahan» bölgesinin merkezi) - 207, 284, 307.
Khanbeği Khanım - 175.
Khandân Ağa (Serdar Lala-Mustafa Paşa'nın adamlarından) - 434.
Khan-ı **Almas** - 147.
Khan-ı Çeper (Diyarbekir'de) - 221.
Khan-i Süvarik (Van'da) - 137.
Khanveli Sultân - 366.
Khan-i Zülkarneyn (Diyarbekir'de) 221.
Khan Mehmed - 308.
Khanzâde 'Âdil Gerey Khan (Kırımlı) - 283.
Khanzâde Nur-Devlet Khan (Kırımlı) - 10.
Khanzor (Van-Salmas arasında) - 187.
Kharakan - 154.
Kharburt/Kharbert (bak. Kharput) - 123, 126, 191, 303.
Kharezm (Kharizm) - 50, 360.
Kharezmli - 105.
Kharhum/Kharköm (Van'da köy) - 129.
Kharput (bak. Kharburt, Elâziz'in 1867 den önceki merkezi) - 126, 191, 193, 194, 434.
Khars (Erzurum-Tortum'da köy) - 200.
Kharsya (Erzurum-Tortum'da köy) -
Kharşan (Gümüşhane-Torul'da köy) 41.
Kharşıt (bak. Khaşrûd) - 21, 24, 29, 32, 33, 37, 38, 41, 49, 96, 163, 188.
Khart-Düzü (Bayburt'ta) - 28, 29.
Khasavyurt (Dağıstan'da kasaba) 310.
Khasköy (Gümüşhane-Torul'da) - 41.
Khatukay (Çerkes boyu) - 78-79.
Khatuniye (Erzurum'da medrese)
Khatuniye (Musul batısında nâhiye) - 123.
Khatuniye (İmâret) Mahallesi (Tırabuzon'da) - 85.
Khayâlî (şâir) - 290.
Khaydak Usumıları (Üsümi, Dağıstan'da sülâle) - 309.

Khayır Beğ (Halep Vâlisi) - 214.
Khayreddin (Malatya Sancakbeği) 214.
Khayreddin Çavuş - 145.
Khayrüddîn (Kaptani-Deryâ Khızır Reis, Barbaros) - 134.
Khaytaklar (Dağıstan'da Türk boyu) 309, 310.
Khazar Denizi (bak. Bahr-i Kulzüm) - 19, 50, 64, 65, 112, 113, 114, 118, 205, 251, 252, 260-262, 267, 268, 272, 277, 301, 309, 311, 316, 333, 387, 418, 424, 435.
Khazarlar - 65, 79, 310, 361, 371.
Khazarie/Hazarya (Kırım yarımadasının Khazarlar'ın hâtırasıyla adı) - 50, 51.
Khazo - 253, 367.
Khertus/Khertvis/Khırtız (Çıldır/Ahıska Eyâleti Sancaklarından) - 45, 288, 294, 295, 386.
Kheviskâr (Kars-Göle'de köy) - 307.
Khıdır Paşa (bak. Khıdır Paşa) - 365.
Khınıs (Erzurum'da Sancak) - 121, 130, 131, 145, 190, 192, 245, 265.
Khınıslu (Kızılbaş Türkmen oymağı) - 142-144, 169, 177, 178, 183, 198, 212, 253.
Khıristiyan Çerkes Beğleri - 432.
Khıram Çayı (Kür'ün en büyük sağ kolu) - 235, 262, 386.
Khırvat - 71.
Khıy (Hopa) - 97.
Khızan (adını, Dağıstan'da da bir kolu bilinen Türkmen oymağından alan Bitlis'te kale) - 121, 122, 131, 135, 139, 246, 365.
Khızanlı-Dâvûd Beğ - 131.
Khızar-Boğazı (Kars-Ovası batısında) - 109, 322.
Khızır - 331, 374.
Khızır Beğ/Ağa (Amasya Sancakbeği) - 24, 25.
Khızır Paşa (bak. Khızır Paşa) - 30, 214, 221, 347, 360, 373, 376, 381, 388.
Khızır Sultân (Rumlu, Badılcanoğlu) - 228.
Khidis-Tav (Göri köylerinden) - 445.
Khive (Özbek-Eli) - 260, 270.
Khize/Khizu - 127, 253.
Khoca-'Ali (Erdebil Şeyhi) - 23.
Khocabeğ (Odesa'nın eski adı) - 31.
Khoca-Hüseyin (I. Şah İsmâil'in amucası) - 112.
Khoca-Sa'düddin (Osmanlı tarihçisi) - 55, 68, 85, 91, 107, 110, 111, 121, 324, 327, 380, 444.
Khoçanı - 311.
Khoçkeri (Sıvas'taki Koçkiri) - 349.
Khoçuvan (Ardahan doğugüneyinde) - 284.
Khopa - 12, 32, 48, 49, 89, 97.
Khorasan - 37, 103, 112-114, 126, 131, 133-135, 150, 151, 165, 166, 205, 230, 237, 256, 262, 270, 282, 343, 350, 360, 367, 370, 376.
Khorasan-Zemîn - 361.
Khorezm - 114, 268.
Khoruz-Evliyâsı (Tırabuzon-Kürtün Alevî Çepnileri'nde) - 96.
Khoşâb (Van'da kale) - 138, 139, 215.
Khoşornî (Hoşoreti?) - 353.
Khotin - 80.
Khoy (Güney-Azerbaycan'da) - 102, 138, 147, 156, 158, 184-186, 204, 211, 249, 274, 317-319, 356, 358.
Khozistân - 188.
Khubuşlu (Khınıslu) - 253.
Khudâbende - (Kör-Mehmed, Safavî Şâhı) - 271, 273, 282, 363, 367, 380.
Khudâvendigâr (Bursa Sancağı) - 126, 427.
Khul (bak. Hel) - 139.
Khula (Kula, Yukarı-Acara Sancağı merkezi) - 44, 45.
Khulefâ Beğ (I. Şâh İsmâil'i tahta geçiren Türkmen boybeğlerinden) - 143.
Khunkâr Süleyman (Pâdişâh, Kanunî) - 186, 230.
Khunut (Erzurum-İspir'de nâhiye) - 202.
Khurrem Ağa - 330.
Khurrem Sultân (Kanunî Süleyman-ın haremi) - 217.
Khurşid Beğ (Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın amucasıoğlu) - 28.
Khusrev (Şavşat-İmerhev Kıpçaklı Atabekler'den) - 46, 47, 360.
Khusrevliler (İranlı Sasanlılar soyundan İber/Kartel/Gürcistan Kıralları sülâlesi) - 3.
Khusrev Paşa - 126, 128, 137, 139, 148, 319, 324, 332.
Khusrev Sultân - 270.
Khuyut (Khoyut, Muş'ta nâhiye) - 192.

— I —

Iğdır (Kars'ın Sürmeliçukuru'nda) - 317, 320, 348.
Iğdır-Karakal'ası (Eski «Surmari/Sürmelü-Hisârı») - 347.
Ikhır (Dağıstan'da Sancak) - 303, 308.
Ilıca (Erzurum'da) - 111, 143, 234, 238, 239.
Irak - 42, 113, 128, 142, 148-150, 195, 213, 231, 237, 247, 287, 359, 360, 376.
Irakayn (İki-Irak : Arap ve Acem-Irakları) - 126, 138, 140-142, 153, 179, 244.
Irak-ı 'Acem - 145, 148, 149, 159, 223.
Irak-ı 'Arab - 154, 212.
Isfahân - 128, 154, 155, 196, 204, 240, 270, 290.
Islav - 56, 71.
Isparta - 126, 427.
Istanbul - 1-8, 13, 14, 17, 19-22, 25, 27, 31-33, 42, 43, 45, 47, 50-54, 57-59, 61-63, 65, 66, 68, 72-76, 84, 86, 89, 93, 94, 98-100, 102, 112-115, 123-125, 127-130, 134, 135, 139, 140, 147, 160, 162, 163, 166, 175, 177-182, 205, 210, 211, 216-219, 224, 236, 243, 251, 254-261, 263-266, 268, 269, 271, 272, 274, 276, 282, 283, 285, 292, 294, 296, 297, 304, 307-311, 315-318, 321, 323, 324, 327-329, 335, 336, 340, 341, 343-345, 349, 356, 357, 359, 362, 363, 365, 368, 370, 374, 375, 377-379, 381-384, 387, 389, 417, 426, 444.
Ivaz - 374.

— İ —

İber (Doğu-Gürcistan/Tiflis Eli/Kartel'in eski adı) - 3.
İblis-Hisârı (bak. Şeytân-Kalesi, Kars-Çıldır'da Karasu boyunda) - 289,291, 295.
İbn-Ayâs (tarihçi) - 71.
İbn-Kemâl (Kemâlpaşazâde) - 28, 39, 41, 56, 57, 67.
İbnü'l-Emin Mahmud Kemâl - 343.
İbrâhim (Safavî I. İsmâil'in kardeşi) - 94.
İbrâhim (Çabaklu oymağından) - 147.
İbrâhim (Şirvanşahlı, II.) - 99, 114, 124.
İbrâhim Beğ (Bokhtili-Görgillü) - 215.
İbrâhim Beğ (Şirvanşahlı Ebûbekir-Mirza'nın güveğisi) - 262, 263, 423, 424.
İbrâhim Efendi (II. Feth-Gerey'in divân kâtibi) - 64.
İbrâhim Khalife (Bayatlı veya Alpavutlu) - 213.
İbrâhîm Khan (Türkman) - 187, 290, 336.
İbrâhim Ketkhudâ (Osmanlılar'ın Revan Muhâfızı) - 414.

İbrâhim-Mirzâ (Safavî I. İsmâil'in kardeşi) - 94.
İbrâhim-Mirzâ (I. Tahmâsb'ın oğlu) - 219.
İbrâhim Müteferrika - 11.
İbrâhim Paşa (Başvezir, Makbûl) - 132, 134, 136, 138, 150, 154, 158, 160.
İbrâhim Paşa(1548 de İstanbul Muhâfızı) - 182.
İç-Bulgar (Dağıstan'da Karaçay-Balkarlar'ın Ortaçağ'daki adı) - 29.
İçel - 126.
İç-Eller (Sınorboyu'ndan uzak ve ülke ortasındaki yerler) - 438.
İçelli (Varsaklu) - 23.
İç-Oğuzlar (Üç-Oklar) - 195.
İç-Oğuzlu (Üçoklu) - 26.
İç-Oğuzlular - 9.
İd (Kıpçak oğmağı adından kalma, Erzurum-Narman bölgesi merkezi kale) - 307.
İdil (Etil/Edil/Volga) - 29, 60, 63, 65, 73, 78, 316.
İdris Beğ (İspir Sancakbeği) - 151.
İgirmidörtlü (Karabağ-Gence Eli'nde 24 oymaklu «Ulus») - 142, 144.
İğdir/İgdir (Kars-Iğdır) - 348, 349.
İkhtiyâr Beğ - 151.
İkinci-Vezir Ahmed Paşa - 210, 218.
İkinci-Vezir İbrâhim Paşa - 219.
İkinci-Vezir (Sokollu) Mehmed Paşa - 194.
İlek (Dağıstan'da Lekezi/Lezgi bölgesi) - 81.
İlkhanlı - 247, 349.
İlkhanlı Albaka Han - 196.
İlkhanlılar - 124.
İlkhanlı Gazan Mahmud Khan - 301.
İlyas Beğ (Hınuslu oymağı beği Aygut oğlu) - 143.
'İmâdiye - 127, 135, 232, 244, 266, 365.
İmâm Ca'fer (Sâdık) - 147.
İmâm-ı A'zam (Ebû-Hanife) - 154.
İmam Hüseyin (bin 'Alî) - 242, 281.
İmâmkulu - 335, 338.
İmamkulu Khan - 331, 336, 337, 339, 343, 344, 355, 357, 361, 370.
İmâm-Rizâ - 134.
İmâmzâde Mehmed - 372.
İmânkayası - 150.
İman-Şalu (Revan köylerinden, oymak adından) - 349.
'İmâret (Tırabuzon'da mahalle) - 85.
'İmâret (Kars-Iğdır'da künbetli köy, şimdiki «Amarat») - 349.
İmeret (Başıaçuk/Açıkbaş/Batı-Gürcistan'da merkezi Kütayıs olan ülke) - 3, 5, 9, 10, 20, 36, 37, 45, 69, 70, 81, 86-90, 92, 93, 98, 113, 118, 124, 162, 172, 175, 176, 233, 236, 238, 245-248, 254, 263, 278, 292, 384-386, 411, 413, 419, 428, 437.
İmeret Bagratlı Kıralı II. Giorgi 286.
İmeretli - 171, 175, 235, 248, 328.
İmeretya (İmeret) - 86.
İmerkhev/İmirkhev (Şavşat batısında Sancak) - 44-48.
İmir Khan - 287.
İmlakhor (Amilakhor) **Kal'ası** (Tiflis'te) - 255, 291, 293, 296.
İmrakhur (Dav-Eli'de köy) - 196.
İnalcık, Halil - 4, 5, 53, 55, 59, 60, 315, 316.
İnce (Çay, Gence'de, bak. İnce-Rûd) - 296, 372.
İnce-Dağıstanı (Gence batısında) - 372.
İnce-Rûd - 372.
İnçi (Oltu'da köy) - 203.
İnçi-Kotik (Oltu'da köy) - 203.
İndirey (Endirey, Dağıstan'da şehir) - 310

İndonezya - 267.
İnebahtı - 328, 329.
İngiliz - 3, 31.
İngur (Apkaz-Megrel arasında çay) - 2, 14.
İran - 42, 47, 50, 59, 76, 94, 96, 112, 115, 123-126, 130, 133, 139, 140, 144, 160, 178-183, 185, 203, 205, 210, 218,220, 230, 231, 238, 239, 241-247, 251-258, 264-280, 282, 287-291, 296, 298, 300, 302, 305, 306, 318, 320, 321, 331-337, 340-343, 345, 346, 348, 350, 352, 356, 358, 360, 365, 367, 373, 376-382, 384-389.
İran-Khorasanı - 381.
İran-Irakı - 345.
İran Şahı/Şahları - 130, 426.
İranlı - 3, 7, 122, 194, 204, 217, 229, 235, 251, 254, 258, 260, 262, 273, 285-287, 289, 290, 292, 299, 306, 322-326, 331, 334, 335, 341, 343, 362, 387, 388.
İravan (Revan/Erevan) - 108, 198.
İremet (Artvin-Maçakhel'de Mindiyet/Muratlı köyü mahallesi) - 45.
İrevan (İravan) - 194, 204, 211, 385.
İsa (Beğ, Maraş Sancakbeği) - 214.
İsa/Yese (Gürcistan Bagratlılarından) - 254.
İsa Beğ (Türkman Muslu oymağından) - 270.
İsa Khan - 257.
İsalu - 349.
İsbihr (İspir) - 116.
İsfahan (Isfahan) - 193.
İsfendiyârlılar/İsfendiyâroğulları - 27, 115.
İskele - Abazaları - 8.
İskender (Batum/Gönye Sancakbeği) - 13.
İskender Beğ Akkoyunlular'ın son Erzurum Valisi) - 142, 143.
İskender (Makedonyalı) - 182.
İskender Beğ (Kastamonu Sancakbeği) - 119.
İskender Beğ (Sarı-, İstanbul Defterdarı, bak. «İskender Paşa») - 188.
İskender Beğ (Safavî Tarihçisi, Münşi) - 261.
İskender Çelebi (1534 te Osmanlı Ser'asker-Kethudası) - 135.
İskender Han (II. Aleksandır) - 277.
İskender Kal'ası (Bayazıt-Nahçıvan arasında) - 319, 358.
İskenderoğlu (Avukat Reşid) - 206.
İskender Paşa (Sarı-) - 198, 207-211, 214, 216, 226, 256, 294, 318, 385.
İskenderiye - 50, 68, 71, 325.
İskender-i Zülkarneyn - 280.
İskenderun - 23.
İsködvis - 164.
İslâm-Gerey - 427.
İslâm-Kotik (Oltu'da köy) - 203.
İslâmsor (köy) - 165.
İsmâil (Safavî, I. Şah-) - 94, 99, 100, 105, 116, 125, 142, 143, 349.
İsmâil Beğ (Dağıstan'da Komuk Beği) - 441.
İsmâilbeğlü (Gümüşhane - Kürtün'de, Danişmedlü oymağı) - 41.
İsmâil (Safavî, II., bak. «İsmâil-Mirzâ») - 146, 214, 257-259, 262, 265-271, 277, 287, 293, 318, 423, 444.
İsmâil Khan - 369.
İsmâil-Mirzâ (bak. «İsmâil») - 177-179, 184, 189, 190, 192, 194, 198, 205, 213-216, 219, 228, 232, 237, 238, 256, 257, 321, 385.
İspanyol - 22, 35, 96, 210.
İspihr (bak. «İsbihr») - 115.
İspir (Erzurum'da Sancak) - 22, 37, 94, 100, 101, 104, 111, 115, 116, 118-121, 160, 161, 163, 171, 202, 246.

İspir Kalesi - 103, 110, 111, 143.
İspirlü (Kızılbaş Türkmen oymağı) - 142, 144, 169, 347, 361.
İsraelyan (Karabağ'da gregoryen hanedanı) - 373.
İstefan Batory - 268.
İsveç - 268.
İşkodra - 325.
İtalyan - 3, 37, 50, 51.
İtil (Etil/Volga) - 267 314.
İvan (Rus knezi III.) - 54.
İvan (Rus çarı IV.) - 60, 62, 315, 316.
İyonya - 2, 50.
İzkınet (Tiflis köylerinden) - 445.
İzmir - 96, 126.
İzmit - 68, 96, 126, 182, 281, 282.
İzzüddin-Şir (Hakâri-Nemran Hâkimi) - 122.

— J —

Jana (Çerkes boyu) - 61, 62, 440.
Jerusalem (Kudüs) - 420.
Justinianus (Bizans Kayzeri) - 2.

— K —

Kaabil Beğ - 149, 222.
Kaadizâde Ahmed Şemsüddin - 281.
Kafdağı - 280.
Kaasım Beğ - 147, 220, 224, 263, 266, 275.
Kaasım Beğ (Batum Sancakbeği) - 416, 419, 421, 422, 428.
Kaasımbeğoğulları (Şirvanşâhlı) - 424.
Kaasım Beğ Mirdesî (Egil Kalesi ocaklı beği) - 122.
Kaasım-Mirzâ - 220, 223, 224, 236, 254, 385.
Kaasımpaşa-Câmii (Taman'da) - 69.
Kaazı Beğ - 259, 269.
Kabala (Şirvan'da, eski Albanya merkezi «Kabalak») - 167, 301, 303-306, 333.
Kabâil-i Çerâkise-i Sâhil - 12.
Kabak (çerkeslerde köy anlamına) - 76, 79.
Kabala Kalesi (Şirvan'da) - 335, 366.
Kaban (Erzurum-Olur ilçesinde, eski «Kapan/Baş-Kapan») - 202.
Kabartay (Yukarı-Kuban boyunda) - 8, 59, 62-64, 79, 124, 220, 311-316, 440, 442.
Kabartay Mirzâ - 313.
Kabartaylar - 61, 62, 77, 124.
Kabartaylı - 76, 285, 307, 316.
Kabasika/Cabasica (Gümüşhane - Torul beği) - 33-36.
Kabasitan / Kabasites / Kabasitliler (Gümüşhane-Torul Ortodoks-Hıristiyan hanedanı) - 21, 22, 24, 33-34, 38, 40, 41, 49.
Kâ'be - 242, 362.
Kâbil - 56.
Kabuli (şâir) - 56.
Kabur (Kaburi/Gabri/Yura, Kür'ün sol kollarından «Küçük-Alazan») - 99, 297, 298, 307, 308, 386, 387.
Kacar (bak. Kaçar) - 94.
Kacar-Eli - 144.
Kacarlu - 184, 189, 198, 206, 212-215, 219, 227, 231, 237, 238, 241, 335, 388.
Kacarlu Budak Khan - 158.
Kacarlu Ecel Sultân - 131.
Kacarlu Gökçe Sultân - 177, 189, 194.
Kacarlu Narin Beğ - 116.
Kacar Ulusları (Aras solunda) - 378.
Kacis-Çkhe (Kars-Çıldır'da Şeytan-kalesi) - 288-290.
Kaçar (bak. «Kacar», Khazarlar'ın kalıntısı büyük göçebe Türk ulusu) - 209, 368-370.
Kaçar Ansâr Khan - 290.

Kaçar Tâifesi - 258.
Kaçarlu Bayram Beğ - 385.
Kaçarlu İmâmkulu Khan - 287, 288, 336, 345, 355.
Kaçarlu İskender Khan - 369, 371.
Kaçarlu Şâhverdi - 385.
Kaçarlu Ziyâdkhanoğlu Mehmed Khan (Gence-Karabağ ocaklı hanedanından) - 368, 369, 378.
Kaçarlu Ziyâdoğlu Şâhverdi Sultân - 370.
Kadaka (Tırabuzon-Torul yolunda hisar) - 34.
Kadalı (Şirvan'da Sancak) - 304.
Kadı/Kazı-Ulusu (Azak denizi - Hazar denizi arasında «Kiçi - Nogay kolu) - 73.
Kadırga (İstanbul'da semt) - 343.
Kadis (İspanya'da şehir) - 169.
Kadzan (Dede-Korkut Destanları'nda Beğlerbeği, Salvurlu boyundan) - 43.
Kadzılık (-Tağı, Dede-Korkut Destanlarında geçen) - 43.
Kafa (Kırım'daki Kefe) - 50.
Kâfir Kemürgür Beği (Çerkes) - 440.
Kâfir-Komuk (Dağıstan'da) - 311.
Kâfirler - 68, 69, 79, 81, 116.
Kafkas - 7, 8, 60, 62, 64, 279, 296, 297, 355, 372, 375, 383.
Kafkas Dağları - 302, 308.
Kafkas-Elleri (İlleri) - 70, 73, 381, 382, 388.
Kafkaslar - 11, 81, 361.
Kafkasya - 3, 6, 7, 19, 21, 42, 61, 72, 73, 100, 101, 161, 169, 205, 244.
Kâftaret (Artvin'de köy) - 45.
Kâftarlu (Doğu-Şüregel'de) - 349.
Kagrı - 21, 69, 70.
Kagrı-Derbendi - 7.
Kağızman (Erzincan-Tercan'da köy) - 106.
Kağızman (Kars'ta Sancak) - 166, 183, 198, 222, 317, 320, 326, 347, 348, 379, 437.
Kağızman-Demirkapısı (Derbendi) - 139, 165, 166, 253, 321.
Kağızman-Derbendi - 139, 253.
Kâğdarıç (Erzurum'da kalecik) - 32.
Kahire - 33, 36, 84, 94, 118, 160, 219.
Kahkaha (İran'da Alamut Kalesi) - 257, 263, 377.
Kakhaber (Batum kuzeyinde Gürelde) - 438.
Kakhaber - Kürtleri - 438.
Kakhet (Kakhetya, Doğu-Gürcistan-da) - 17, 44, 47, 87, 99, 123, 124, 172, 176, 206, 238, 245, 254, 257, 260, 263, 275, 277, 279, 293, 297, 301, 307, 328, 331, 337, 339, 342, 343, 363, 364, 372, 384, 386, 387, 389, 413, 414, 435.
Kakhet Bagratlıları - 98, 176.
Kakhetli Levend (Levan) Khan - 124, 206, 235.
Kâkhta (Malatya'da) - 126.
Kakızman (bak. Kağızman) - 143.
Kal'a-i 'Abdullah (Erzurum'un güney Sancaklarından) - 245.
Kal'a-i Amıd (Diyarbekir Kalesi) - 117.
Kal'a-i Bayezid (Doğubayazıt) - 137.
Kal'a-i Ceneviz (Azak'ta) - 51.
Kal'a-i Coşen - 147.
Kal'a-i Demirkapu (Dağıstan'daki Derbend) - 309.
Kal'a-i Girsun - 49.
Kal'a-i Göri (bak. «Göri») - 296, 445.
Kal'a-i Kars - 109, 184, 248.
Kal'a-i Khâk (Toprakkale, Azak'ta Müslümanlar'ın semti) - 51, 70.
Kal'a-i Kureyş (Dağıstan'da) - 308, 309.
Kalo-Limoni (Doğu - **Karadeniz'de** Gelincik?) - 21.
Kal'a-i Lorı (Loru, Borçalı merkezi) - 296, 446.

Kal'a-i Merdab'ut (Kartel'deki Martkoph/Merdankub) - 237.
Kal'a-i Muş - 190.
Kal'a-i Oltu - 234.
Kal'a-i Tiflis - 296, 445.
Kal'a-i Tortum - 199, 200.
Kal'a-i Tumanıs - 296, 445.
Kal'a-i Venedik (Azak'ta) - 51.
Kalarcet (Ardanuç-Artvin kesimi) - 45.
Kaldav (Tumanıs köylerinden) - 446.
Kaleboğazı (Kars'ta) - 166.
Kalem (Çerkes oymağı) - 415.
Kalemşâh (Tumanıs köylerinden) - 446.
Kalenderoğlu - 167.
Kale-Pazarı (Şamakı'da Mahalle) - 332.
Kalgay (Kırım Hanlarında veliahd) - 331.
Kalgay Alp-Gerey - 356.
Kalmuklar - 60.
Kâmah (Erzincan'da Sancak) - 245, 437.
Kamış (Abaza oymağı) - 7, 8.
Kamış-Küd (Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
Kâmkhıs (Kâmakhıs, Oltu Sancağı'nda) - 201-204, 232, 234, 245, 385.
Kanak/Kanık (Alazan çayı) - 99, 297, 298, 300, 307.
Kandehar - 179.
Kanduralı (Oltu'da, 1554 te Osmanlılar'a casusluk eden Hıristiyan) - 233.
Kanduralı (1576 da Akhılkelek bölgesinde Ortodoks-Kıpçaklı Dolenç-oğlu) - 233.
Kan(ğ)lu/Kanlu-Çimeni (Kars-Soğanlı dağları batısında) - 175, 232.
Kanlu köyü - 232
Kansuk Beğ (Çerkes) - 61, 62.
Kansu-Gavri (Kölemen Sultanı) - 105.
Kanşuk (Çerkes boyu Kemürgüvi Beği) - 442.
Kanturalı (1539 da Doğu-Pasın'da Zivin Hıristiyan Sipahilerinden, Arız-Batır oğlu) - 233.
Kanûnî (I. Sultan Süleymân) - 12, 44-47, 73, 76, 98-101, 104, 113, 120-128, 130, 134, 136, 138-143, 147, 150, 152-156, 158-161, 167, 173, 174, 178-187, 190-192, 194-199, 202-205, 207, 210, 214, 216-225, 228, 231-235, 236, 238-243, 245-248, 253-255, 260, 267, 274, 280, 318, 384, 385, 411, 412, 426.
Kapadokya (Sıvas-Eli) - 25.
Kapan (Nahçıvan'da) - 230, 298, 319, 356, 358, 373, 374.
Kapan Kalesi - 359.
Kapçagay (Kuzey-Kafkas kesiminde) - 4.
Kaplan Beğ (Kabartay Beğlerinden) - 77, 234, 294, 312, 440.
Kaptan Uluç-'Ali Paşa - 275.
Kara (Horasan'da) - 381.
Kara-Ağaç (bak. «Top-Karaağaç», Kakhet'te Kızık bölgesinin merkezi ve eskiden darphanesi bulunan şehir) - 372, 414.
Kara-Amıd (Diyarbekir şehri) - 8, 37, 134, 135, 142, 191, 193, 194, 247.
Kara-Ardahan (Büyük-Ardahan) - 347.
Kara-Arz (Erzurum-Ovası'nın eski merkezi yerinde köy) - 171.
Kara-Musal (Şamkhal) - 342.
Karabağ (Aran) - 99, 108, 123, 142, 144, 167, 179, 194-196, 206, 210, 213, 226, 227, 235, 237, 252, 262, 275, 287, 298, 301, 304, 330, 332-335, 343, 345, 355, 356, 361, 362, 364, 366-372, 375, 376, 378-380, 381, 427.

Karabağlı - 362.
Karabağ Terekemeleri (Terâkime) - 378.
Karabörk (Gümüşhane - Torul'da köy) - 41.
Karabörk(lü) - 261, 311, 349.
Karabudağ/Karabudak (Dağıstan'da) - 64, 311, 313, 314, 441.
Karaca-Ahmed Paşa (Vezir) - 385.
Karaca-İlyas - 143.
Karaca-Paşa-104.
Karacadağ (Aras sağında bölge) - 94, 184, 197, 199, 202, 210, 298, 300, 302, 358, 370, 373, 380, 389.
Karacadağ-Kızıltepesi (Urfa'da) - 220.
Karacadağ-Sofuları - 143.
Karaçay - Balkar(lar) - Dağıstan batı kesiminde) - 29, 312.
Karadağ (Batı-İran'da Erdelan doğusunda) - 225.
Karadağlu - 211-213, 241, 358.
Karadağlu Ensâr Khalife - 298.
Karadeniz - Çerkesleri - 383.
Karadeniz Kıyısı - 283.
Karadeniz-Yalıları - 437.
Karadere (Tırabuzon'da) - 30.
Kara-Devlet Gerey - 73.
Kara-Khalife - 193.
Kara-Hamıd (Amıd/Diyarbekir şehri, Dede-Korkut Kitabı'nda da «Hamıd»dır) - 19, 115.
Kara-Hadımlı (Akkoyunlu) - 115.
Kara-Khan - 115, 290.
Kara-Veli - 167, 347.
Karahan (Prof. Abdülkadir) - 164.
Karakhanlılar - 370.
Karahisâr (Şarki/Şebin) - 111, 142.
Karahisâr (Kars-Iğdır Ovasında, eski Sürmelü) - 226.
Karahisâr-ı-Şarki (Şebin-) - 111, 151, 245, 303, 433.
Karakalkan (Tiflis kuzeyinde ve Daryal güneyinde bölge) - 296, 361, 363.
Karakan (İran'da) - 154.
Karakangal - 107.
Karakhaç-Gedüğü - 353.
Karakhan - 320.
Karakhan Beğ - 273, 274.
Kara-İlük Osmân Beğ (Akkoyunlu) - 36.
Karaisalı (Adana'da) - 202.
Kara Kilise (Gümrü'de) - 349.
Karakonak (Karaçingene, Erzurum'da) - 106.
Kara-Kopan (Kuban/Koban ırmağının Azak denizine karışan kuzey ağzı) - 80.
Karakorgan (Kars'ta köy) - 148, 165.
Kara-Korum (Çingiz Khan'ın başkendi) - 135.
Karakoyunlu - 8, 22-26, 36, 37, 90, 124, 130, 138, 143, 177, 225, 247, 320, 321, 348.
Karakoyunlu Türkman - 262.
Karaköprü (Hınıs çayı üzerinde) - 190, 191, 193.
Karaköse (Ağrı ili merkezi) - 319, 358.
Karaköy (Doğubayazıt'ta) - 107.
Karakulak (Erzincan'da) - 119.
Kara-Kureyş (Dağıstan'da) - 309.
Karakurut (lu, Kars-Sarıkamış'ta, yanlış yazılışı «Karakurt») - 165, 438.
Karaman (Konya-Eli) - 5, 21, 38, 54, 85, 100, 106, 120, 134, 152, 181, 185, 187, 196, 197, 214, 219, 222, 233, 240, 259, 276, 286, 298, 327, 341, 347, 351, 360, 361, 363, 365, 367, 427.
Karamanlı/lu - 23, 66, 355, 361, 378.
Karamanlı Nişâncı Mehmed Paşa - 66.

Karamanoğlu İbrahim Beğ - 5.
Karamanoğulları - 23, 54.
Karangu-Dere - 158.
Karanğuluk-Deresi (Khoy-Van arasında) - 185.
Karanku-Dere - 130.
Kara-Nogay Khan (Çingizli) - 73.
Karapapak (Borçalı - Kazak ulusu) - 41, 311, 371.
Karapınar (Doğubayazıt'ta köy) -
Karası (Balıkesir) - 126.
Karasu - 28, 171, 194, 284, 288, 289, 348.
Karaşay-Mirzâ (Dağıstan'da Balkar-Karaçaylı Beğlerinden) - 312 441.
Karataş (Kazan-Kışlağı, Gümrüde) - 349.
Karaulus (Kürmanç-Kürt göçebeleri) - 189.
Karaulus (Dağıstan-Şirvan arasında Küre ahalisi) - 303.
Karuargan (Kars-Sarıkamış'ta bucak) - 148, 165.
Karayazı (Erzurum'da, Aras sağında ova) - 121, 245.
Kara Yusuf (Karakoyunlu Padişahı) - 130, 138.
Kara-Yülük Beğ (bak. «Kara-İlük Osmân Beğ») - 192.
Karay-Mirzâ (Kırım Hanlığının Kefe Tudunu) - 54.
Kargalık (Nakhçıvan batısında) - 228.
Karıoğlu (Kıpçaklı Atabek Manuçahr/Menuçehr ve kardeşleri, anaları Dedis-İmedi Hatun'un hükûmetinden, böyle anılmışlardır) - 365.
Karkın (Ağrı İli'nde eski Nâhiye) - 319.
Karkın-Çayırı (Erzincan'da) - 107.
Kârkiyâ (Kuzey - İran'da hanedan) - 116.
Karlos (V. Şarl) - 127, 151, 179, 204.
Kars - 29, 85, 93, 102, 108-112, 120, 127, 136, 139, 146, 156, 157, 160, 161, 165, 166, 170, 189, 196, 198, 199, 212, 214, 223-225, 228, 231, 232, 237, 240, 244-249, 252, 253, 273, 295, 296, 307, 311, 317, 322, 324-327, 333, 339-349, 351, 352, 355, 360, 361, 364, 365, 367, 370, 372, 384, 385, 420, 424, 437, 438, 445.
Kars-Aladağı (Aras solunda) - 139, 253.
Karsçayı - 109, 166.
Kars Kalesi - 182, 189, 190, 238, 245, 246, 248, 253 ,256, 287, 320-326, 352, 436, 437.
Kars-Ovası - 223, 245, 246, 321, 322.
Karsak/Kenarbel Gölü (Kars-Çıldır'da, Devlet sınırı üzerinde) - 291.
Karsaklu - 143.
Kartaldere (Muş-Varto'da) - 137.
Kartel/Kartli (eski «İber», merkezi Tiflis olan Doğu-Gürcistan/Terekeme-Gürcistanı) - 3, 8, 10, 19, 22, 26, 36, 37, 45, 83, 88, 98, 112, 113, 117, 124, 172, 176, 209, 210, 235-238, 245, 247, 248, 257, 260, 263, 274, 286, 291, 294, 296, 307, 339, 341-343, 384, 386, 389, 419, 424, 444.
Kartelli - 175.
Kârur (Erzurum'da köy) - 111.
Karye-i Aruç (Revan'da) - 108.
Karzakh/Karsak Gölü (bak. Karsak) - 291.
Kasan (Tiflis batıkuzeyinde) - 293, 296.
Kasan-Çayı - 235, 362.
Kasan Eristavı Amilakhor Bardzim - 291, 293.
Kasım Beğ (Gelibolu Sancakbeği, Kaptanideryâ) - 28.
Kasım-Mirzâ (Şirvanşâhlı) - 224, 312.
Kaskanlı (Kars'ta Kürmanç oymağı) - 438.

Kasrişirin - 154, 251.
Kastamonu - 27, 119, 126, 173, 292, 329, 356, 427.
Kastilya - 35.
Kaşgarlı Mahmud - 368.
Kaşka (Kuzey-Dağıstan'da) - 62.
Katakhor (Tırabuzon Sancağı'nda Nâhiye) - 48.
Katay/Kürlevüt (Altınordu halkını kuran «Yedi-San»dan birisi) - 73.
Katerina (Kirya, Akkoyunlu Uzun Hasan'la evlenen Tırabuzon Komninoslu prensesi) - 25.
Katolik - 4, 26, 288.
Kavak-Beli (Revan'da) - 226.
Kavak (Kabak) - **Meydanı** (Tırabuzon'da) - 89.
Kavaka (Tırabuzon-Torul arasında kale) - 35.
Kavm-i Moskov - 317.
Kân-Çatağı (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Kângırı (Çankırı) - 126.
Kân köyü (Erzurum'da, şimdi «Dadaş») - 111.
Kârbânsaray (Gümrü'de) - 349.
Kâstuk Beğ (Taman-Köşe Beğleri'nden) - 442.
Kâşân - 149, 193, 196, 204, 290.
Kâşut - 295.
Kâtib-Çelebi - 7, 314, 343.
Katif - 154.
Kâvbay Tâifesi (Sokum'da) - 7.
Kâvus-Mirzâ (Şirvanlı) - 261.
Kayabaşı (Kars'ta) - 323.
Kaya-Subaşıları (Abkazeli'nde) - 7.
Kaya-Sultân - 153, 366.
Kayalar (Artvin-Maçakhel'de köy) - 45.
Kayatuk (Temürgüy Çerkeslerinden) - 439.
Kaydarnebi/Kaydarpeygamber (Güney-Azerbaycan'da kasaba) - 128, 155.
Kayıdmaz/Kayıtmas Beğ - 177, 183, 198, 212.
Kayılı Fâtih (II. Mehmed - 9.
Kayılu - 26.
Kayın - 381.
Kayınlu - (Kars-Sarıkamış'ta) - 175.
Kaygulu (Kars-Arpaçayı başları/Akbaba) - 296.
Kaykhosro (II., Atabekli) - 172.
Kaykı Beğ - 333.
Karye-i Eski-Camıca (Gümüşhane) - 41.
Kayseri - 27, 54, 126, 141, 183, 217, 282.
Kaytak (Dağıstan'da Türk boyu) - 63, 177, 178, 261, 262, 279, 284, 303, 305, 306, 308-311, 313, 385, 387, 388, 423.
Kaytak Sultân-'Ali Beğ - 384.
Kaytak Türkleri - 307.
Kaytaklar - 309, 334, 384.
Kaytas Beğ/Paşa - 297, 303, 331.
Kaz-Köyü (Sıvas-Hafik/Koçhisar doğusunda) - 104.
Kazâ-i Kemakh - 127.
Kazâ-i İspir - 127.
Kazâ-i Kemakh - 127.
Kazalkh - 361.
Kazak - 59, 60, 73, 75, 77, 81, 124, 167, 234, 331, 341, 352, 353, 361, 368, 371, 372, 378, 379, 388.
Kazak Beğ (sonraki, Nazar Paşa) - 116.
Kazak-Çayı (Kür'ün sağ kolu) - 214.
Kazak Khan - 352, 360, 362, 367, 368.
Kazak Nazar Beğ (Paşa) - 388.
Kazak-Terekemeleri - 361, 388.
Kazakıstan - 438.
Kazaklu - 347, 352, 355.

Kazan - 29, 315, 321, 349.
Kazan Beğ (1554 te Kars-Bardız Sancakbeği, mühtedi) - 233, 321, 322.
Kazan-Dağı - 137.
Kazan Türkleri - 56, 267.
Kazancı (Gümrü'de köy) - 349.
Kazar (Khazar) - 72.
Kazar Türkleri - 3.
Kazarlar - 50.
Kazgan (Malazgert - Bulanık arasında) - 190.
Kazgatan - 301.
Kazı-Komuk (Dağıstan'da şehir) - 310.
Kazmin (Kavzin) - 424.
Kazuk (Çerkes Beğlerinden) - 438.
Kazvin - 145, 151, 195, 197, 199, 204, 234, 253, 255-258, 261, 266, 268-270, 282, 287, 289, 311, 317, 323, 332, 333, 336, 350, 351, 360, 361, 367, 375-378, 381, 382, 387, 388, 424.
Kebdân - 311.
Kebûd-Künbed - 151.
Kecik (Erzurum'da Dumlu) - 120.
Keçiler (Abaza oymağı) - 7, 8.
Keçivan (Kars-Eli'nde Sancak) - 320, 324, 326, 437, 438, 452.
Keçü-Komu (Erzurum-Şenkaya'da) - 203.
Keçür-Köyü (Erzurum-Şenkaya'da) - 203.
Kedat (Loru/Borçalı'da köy) - 446.
Kefe (Kırım'da Sancak) - 6, 7, 11, 15, 17, 18, 50-59, 61-65, 68-76, 79-81, 84, 100, 177, 178, 220, 224, 236, 254, 263, 267, 272, 275, 276, 283, 311, 312, 314, 317, 336, 338, 356, 383-385, 410, 411, 418, 421, 422, 428, 435, 436.
Kefeli İbrahim Efendi (müellif) - 53, 64.
Kega/Keğı/Kigı Kal'ası - 111, 121, 123, 146, 245, 265, 275, 276, 303.
Keğvank - 203.
Kehpâre - 319, 359.
Kehram-Eğrinci - 319, 358.
Kehram-Saçlı - 319, 358.
Kekeperd - 319, 358.
Kelâberd - 319.
Kelb-i 'Ali Khan - 379.
Kelhuk (Bitlis'te kale) - 130.
Kelhukili - 132.
Kelhuklu Mehmed Ağa - 132.
Kelhurî Şirvan Beğ - 320.
Kelkit - 27, 28, 36, 104, 111, 119, 120, 141, 189.
Keloğlan Türbesi (Kars-Arpaçay'da) - 273.
Kemakh (Erzincan'da Sancak) - 28, 100, 101, 105, 112, 116, 119, 122, 126, 127, 151, 157, 158, 163, 170, 189, 193, 240, 323.
Kemalpaşa (Nif) - 13, 49.
Kemâlpaşazâde (İbn-Kemâl, tarihçi) - 39, 40, 55, 56, 66, 67, 88, 89, 91, 94, 103, 140.
Kemâlüddin Ferrukhzâd Beğ - 241, 242.
Kemer (Rize'nin Çayeli-Pazar ilçeleri arasında, Lazlığın batı sınırında) - 32, 86, 89, 96, 97.
Kemer-Dağı (Bayburt-Tırabuzon arasındaki Barkar/Bulgar-Dağı) - 28-30.
Kemûnelü - 175.
Kemürgüvey (Temürgüvey, Çerkes boyu) - 79, 440-442.
Ken'ân - 281.
Kenarbel (Kars-Çıldır'da) - 295.
Kendiman-Yaylağı - 128, 301.
Kendinar Mahallesi (Tırabuzon'da) - 84.
Kerasunta (Giresun'un eski adı) - 32.
Kerbelâ - 155, 197, 242.
Kerç - 52, 61, 76.

Kerecuvar (Göri köylerinden) - 445.
Kerem(i)- 'Ali - 303.
Kerkük (Şehrizor/Şehrizol) - 219, 426, 427.
Kermel (Kremlin) **Sarayı** (Moskova'da) - 267.
Kerpi (Revan'da) - 348.
Kersene (Çoruk-Atabekli Yurdundan) - 118.
Kerson (Kırım'da) - 50.
Kerş (bak. «Kerç») - 70, 71, 76.
Kesci-Beği (Abaza Beğleri'nden) - 7.
Kesikkünbed (Kars'ın batı yanında, ören köy kilisesi, Uçukkilise) - 108, 109.
Keskin (Ankara'da) - 202.
Keşiş Köyü (Tırabuzon-Bayburt yolu'nda) - 30.
Kevanân - 262.
Kevank (Keğvang, Erzurum-Şenkaya'da) - 203.
Keykhusrev (bak. Kaykhosro, Atabekli II.) - 162, 171, 172, 174, 198, 199, 208-210, 212, 213, 234, 235, 238, 247, 248, 287, 279, 284, 320, 385.
Keykhusrev (Kuzey-Komuk Beği) 441.
Keykhusrev Ölkesi (Atabek - Yurdu) 245.
Keykâvus (Gurgan Emîri, «Kâbusnâme»yi yazan) - 414.
Keyvân Beğ - 304.
Kıbcak (Deşt-i-Kıpçak) - 52.
Kıbrıs - 267, 275, 276.
Kıdımıt Dağı (Kuban boyunda) - 61, 62.
Kıfçağ (Deşt-i-Kıpçak) - 1.
Kılburun (Kefe Eyâleti Sancaklarından) - 76.
Kılet-Uban (Göri köylerinden) - 445
Kılıç-'Ali Paşa (bak. Kaptan Uluç-'Ali Paşa) - 20, 324, 328, 329, 437.
Kılıç Beğ - 320, 348.
Kındığı (Erzurum-Pasın'da köy) - 106.
Kıpçak - 45, 50, 51, 71-73, 90, 199, 200, 232, 233, 310, 349.
Kıpçak (Kakhet'te, Selçuklu Fethinden önce «Sığnak»a adını veren kol) - 414, 424.
Kıpçak-Oğuz Sınırı (Sırderya aşağısında) - 414.
Kıpçaklı (Yukarı-Kür ve Çoruk boyları'nda) - 101, 195, 289, 363, 371, 383, 385.
Kıpçak-Eli (Deşt-i-Kıpçak) - 73.
Kıpçak-Deşti - 11.
Kıpçaklı Atabek II. Manuçahr-432.
Kıpçaklı Ortodoks Türkler - 86.
Kıral Luvarsab (Lohrasb) - 237.
Kıraliçe Nestan-Cavar (Cevahir) - 237.
Kırallar-Kıralı Bagrat - 162.
Kırık-Han (Hatay'da) - 202.
Kırım - 6, 7, 9-11, 15-18, 20, 26, 50-64, 66, 70, 73-75, 80, 84, 114, 124, 138, 177, 178, 220, 252, 260, 261, 267, 271, 275, 276, 278, 283, 302, 308, 310, 312, 316, 322-324, 327, 331, 333, 334, 356, 383, 384, 387, 415, 423, 442.
Kırımlı - 10, 61, 67, 73, 323, 331, 332.
Kırım-Şamhal (Dağıstanda Komuk Hâkimi) - 223, 254.
Kırkbulak - 349.
Kırkkilise (Kırklareli) - 231, 329.
Kırkpınar (Van'da) - 187.
Kırkyer (Kırk-Er, Kırım'da) - 52, 57.
Kırvak - 374.
Kırzıoğlu (M. Fahrettin) - 164, 195, 196, 199.
Kıvâmî (şâir) - 1.
Kıy (Hopa) - 97.
Kıyı-Çerkesleri - 10, 11, 16, 65, 124, 383.

Kızık (Orta-Kür solunda merkezi Karaağaç/Top-Karaağaç şehri olan Türkmen bölgesi) - 413, 414.
Kızılağaç (Kür-Aras Ağzı'nda liman) - 333, 335, 337.
Kızılahmetlü (İsfendiyârlı) - 27, 117, 118, 173, 181, 195.
Kızılahmedoğlu - 116.
Kızılahmedoğlu Mirzâ Beğ - 115, 116.
Kızılbaş (Erdebil - Şi'îliğini benimseyenler) - 42, 85, 90, 92, 94-97, 99-101, 104, 105, 107, 111, 113-116, 121, 126, 128, 130, 131, 135, 135-138, 140, 142-146, 149, 150, 152, 153, 155, 157-159, 167, 168, 170, 179, 181, 183-186, 188, 190-194, 197, 198, 204-207, 210, 211, 213, 214, 216, 220, 223-232, 236-241, 245, 253, 258-262, 266, 268-271, 273, 277-279, 281, 283-285, 287, 288, 290, 291, 293, 298, 300, 301, 306, 307, 317, 318, 320, 321, 323, 324, 330-333, 335-337, 343, 344, 347, 348, 350, 351, 353, 355, 357-359, 361, 366-372, 374, 376, 377, 378, 380, 381, 388, 423, 434, 443.
Kızılbaş Çepniler (Tırabzon'da) - 41.
Kızılbaş-Dedeleri - 84.
Kızılbaş-i Evbâş Ölkesi (İran) - 284
Kızılbaş Safiliter - 220.
Kızılbaş-Türkmenler - 438.
Kızılbaş Ulusu - 318.
Kızıtlda-Kal'a (İran-Erdelan'da) - 225, 239.
Kazılcalu - 41.
Kızılçakçak (Kars'ta köy) - 102, 326.
Kızıldeniz - 387.
Kızıldere (Kars-Kağızman Deresi) - 155, 320.
Kızılelma (Kafdağı/Kafkaslar kuzeyinde) - 221.
Kızılırmak - 104, 424, 425.
Kızılkaya (Tumanısta köy) - 445.
Kızılözen (Güney-Azerbaycan'da ırmak) - 151, 152, 155.
Kızıl-Kotik (Erzurum-Oltu'da köy) -
Kızıltaş-Gölü (Adakhun-Gölü, Çerkes-Eli'nde) - 81.
Kızıltaş-Gölü Boğazı - 80.
Kızlar (Dağıstan'da kasaba) - 64, 310.
Kiçi - Nogay (bak. «Kadî/Kazı - Ulusu») - 73, 75, 418.
Kiçi-Şirvan - 302.
Kiçi-Veli Yurdu (Revan'da) - 108.
Kiçike (bak. «Kaşka, Kolkuçın») - 62.
Kifendur (Bitlis'te) - 129.
Kiğı - 103.
Kikeryan (Tumanıs'ta köy) - 446.
Kirakâl (Göri köylerinden) - 445.
Kiralet (Göri köylerinden) - 445.
Kikı (Kigı, Nakhçıvan'da) - 319, 358.
Kiril-Kabasika (Gümüşhane-Torul Beği) - 35.
Kirküvan (Tumanıs köylerinden) - 445.
Kirman - 113, 142, 184, 188, 237, 287, 381.
Kirmana-Çayırı (Erzincan'da) - 105.
Kisanili Budak Beğ - 131.
Kiskim (Yusufeli'nin eski merkezi) - 201, 202.
Kiş Kal'ası (Şirvan'da) - 195, 206.
Kişver-i Çerkes - 67.
Klaviyo (Klavikho, İspanyol Elçisi) - 22, 34-36, 41, 169.
Koba (Çerkes-Elinde) - 11, 15, 51, 52, 60, 61, 65-68, 70, 76, 383, 411.
Koba-Buğunu (Çerkes-Elinde) - 76.
Kobevan (Tumanıs'ta köy) - 446.
Koblıyan (Ahıska batısında, merkezi Altunkal'a olan bölge) - 87, 246, 247, 294, 295, 320, 347, 386, 432.
Kobuleti (Gürel'de kasaba) - 419.
Koca-Sinan (Mimarbaşı) - 442.
Koca-Sinan Paşa - 275, 276, 285, 334, 339-341, 343, 345, 356, 427.
Kocacık - Yörükleri - 328.
Kocaeli (İzmit) - 68, 69, 126, 383.
Koçhisâr (Hafik/Havik) - 141, 184.
Koçkapan (Safavî Şehzâdesi Hamze-Mîrzâ'nın, atını koştururken yerden bir koç kaparak eğerinin üzerine alışından, aldığı lakap) - 375, 377 .
Koçu, Reşâd Ekrem (tarihçi, müellif) - 243.
Koçu Beğ - 318.
Kodor (Apkazeli'nde çay ve geçit) - 7.
Koğans (Kovans/Köganıs/Kökans/Köke/n/z/Kökes / Kökez Gümüşhane - Bayburt yolundaki Kale) - 41, 49, 94, 100, 119, 120.
Kôhrel (Göri köylerinden) - 445.
Kokıs-i 'Ulyâ (Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
Kokola (Çıldır-Ahılkelek hâkimi Varaza-oğlu Mahmûd Han'ın, ihtidâdan önceki adı) - 362, 364.
Kolat Dağları (Gümüşhane-Tırabuzon arasında) - 30.
Kolkhis (eski «Kolkid/Kolkida») - 33, 34.
Kolkhian (Megrel'li) - 236.
Kolkuçın (Dağıstan'da) - 62.
Komado (Akkazeli'nde) - 21.
Koman (Kuman/Kıpçak) - 50.
Komnenli/Komninoslu (Tırabuzon'u merkez edinen Bizans hanedanı) - 22, 23, 25-28, 30-34, 48, 50, 57, 96, 97, 126.
Komuk/Kumuk (Dağıstan'ın ovalarında yaşayan Kıpçak uruğu) - 63, 64, 261, 262, 263, 279, 284, 303, 305, 306, 308, 310, 311, 313-315, 387, 423, 424, 442.
Komuk-Dağıstanı - 317.
Komuk Hâkimi Ulu-Şamkhal - 430, 432, 441.
Komuk Şamkhalı - 309.
Komuk Türkleri - 307, 310.
Komuklar - 311, 315.
Komuklu - 424.
Kontanikh (Acara köylerinden) - 12.
Konıya (Bak, «Göniye/Gönye»), Batum'un eski Sancakbeği merkezi kale) - 11, 49, 50, 246, 286.
Konkur-Arslan (Rumlu Türkman Beği) - 213.
Konstantin (son Bizans kayseri) - 54.
Konstantin (III., Kartli/Tiflis Bagratlı kıralı) - 88.
Konya (Karaman-Eli merkezi) - 21-23, 38, 54, 100, 106, 126, 132, 134, 141, 152, 159, 181, 183, 185, 203, 217-219, 240, 259, 276, 280, 282, 298, 327, 341, 345, 351, 360, 365, 427.
Konyalı, İbrahim Hakkı - 4, 21, 30, 38, 43, 66.
Konye (bak. «Konıya») - 415.
Kopa (bak. «Koba») - 31, 51, 65.
Kopa (bak. «Koba») - 31, 51, 65.
Kopa-Havyarı - 51.
Kopais (bak. «Kopa») - 51.
Kopais gölü - 65.
Kopan-Suyu (Koban) - 80.
Kop-Dağı (Bayburt-Erzurum arasında) - 101, 120, 160.
Kopil-Hisârı (Koba/Kopa yerinde) - 51.
Kopuz (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Korçubaşı, Afşarlı Sevindik Khan/Beğ - 102, 103, 167, 206, 215, 216.
Korçubaşı Avşarlı Kulu Beğ - 270, 350.
Korçubaşı Şeyh Padar - 167.
Korçu Kara - Üveys - 113.

Korçular - 192, 195, 377.
Korçu Kacar - 243.
Korçu Şâhkulu - 242.
Koriskhevli (Tumanıs'ta köy) - 445.
Kôrisa (Göri köylerinden) - 445.
Korkhura - 165.
Korkmaz Khan - 370.
Korkmaz oğlu Ferrukhşâd Beğ (Bayındurlu/Akkoyunlu) - 101.
Korkore (II., Atabekli) - 37.
Korkora (IV., Atabekli) - 99, 116, 117, 143, 160-162, 171, 172, 208, 209.
Korkud (Atabekler-Yurdu'nda vergi mükellefi Ortodoks-Kıpçak) - 233.
Korum (Gümüşhane-Torul'da madenli köy) - 41.
Kosor (Erzurum-Şenkaya'da bucak) - 201-203, 385.
Kostanıkh (Borçka-Batum arasında) - 49.
Koşa (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Kotası (Abaza oynaklarından) - 8, 9.
Kotur (eski Van bucağı) - 246.
Koyla (Koylu-) hisârlu - 349.
Koylu-Hisâr - 27, 28, 100, 104, 141, 184.
Koyungeçidi (Şirvan batısında, Kür boyunda) - 277, 297, 299, 300, 302, 306, 318, 356, 387, 435.
Koyungeçidi-Köprüsü - 298.
Koyun-Ölümü - 143, 176.
Koyun/Koy-Suyu (Dağıstan'da) - 317.
Kozanlu - 349.
Kozminski, Andrey (Rus Elçisi) - 63, 316.
Koz-oğlu (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Kozucan (Pülümür) - 245.
Koçerli, Feridun (Azerbaycanlı) - 361.
Köçik - 196.
Ködük (Erzurum-Şenkaya'da) - 203.
Köhne-Şâhverdi - 177.
Köklü - 288.
Köktürkler - 222.
Kölâni Emin Beğ - 320.
Kölâni Şâhverdi Beğ - 320.
Kölemen (Memlûk) - 71, 214.
Kölemenler - 23, 84, 112, 117, 121.
Kömesi-Suyu (Dağıstan kuzeyinde) - 62.
Kömike (Komik) - 195, 196.
Kömürlü - 201, 203.
Kör-Emîr Beğ - 113.
KörHüseyinkulu Khalife - 270.
Körpelü - 349.
Kör-Şâhrukh (Dulkadırlu) - 152.
Kör (Şeytân) **Kalesi** (Çıldır'da) - 290.
Köroğlu - 270.
Köse Beyraklı - 206.
Köse-Khusrev Paşa (Van Beğlerbeğisi) - 258, 274, 277, 287, 318, 340, 341.
Köseler - 349.
Kösten (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Köstendil (Rumeli'de Sancak) - 427.
Köşker (Varto'da) - 190.
Köşk-i Rübâblar - 153.
Köşkler Semti (Diyarbekir'de) - 25.
Kötek (Kars-Kağızman'da) - 326, 438.
Kötek-Suyu - 326
Kötemi (Kartel batısında kale) - 248, 386, 411.
Kötük (Erzurum-Oltu'da) - 203.
KötürKal'ası (Erzincan-Tercan'da) - 106.
Köymen, Dr. Mehmet Altay - 30.
Kritovulos - 425.
Ksan (bak. «Kasan») - 235.
Ksenofon (Eski-Yunan müellifi) - 115, 171, 198.

Kuba (Şirvan'da) - 179, 304-306, 335, 361.
Kubâd - 266, 384.
Kubalılar - 338.
Kuban (bak. «Kopan») - 2, 4, 18, 52, 59-62, 65, 66, 71, 74, 76, 80, 124, 283, 383.
Kuburı-Suyu (bak. «Kabur») - 299.
Kudüs - 26, 99, 218, 420.
Kûh-i Alburz (Kafkas-Dağları) - 253, 279.
Kûh-i Gilûye - 376.
Kûh-i-Şav (Karadağ, Göri köylerinden) - 445.
Kulaksız Veli - 273.
Kullarağası Mehmed Ağa - 284.
Kullarağası Osmân Çelebi - 189.
Kulp (Tuzluca, Kars'ta) - 121.
Kulyusuf (Kars-Iğdır'da Amarat/'İmâret köyü Akkoyunlu künbedini yaptıran) - 349.
Kulzüm (Khazar denizi) - 113.
Kum (İran'da şehir) - 101, 149, 193, 196, 204, 290, 336.
Kuma (Dağıstan kuzeyinde ırmak) - 60, 62.
Kuman (bak. «Koman») - 66, 90, 200.
Kumared - 296.
Kumı (Kuma) **ırmağı** - 60, 62.
Kumluca (Ağrı'da) - 319.
Kumuçan (Dağıstan'da) - 314.
Kumuklar (bak. «Komuk») - 310.
Kumuk-Ülkesi - 310.
Kur/Kura (Kür ırmağı) - 40, 107, 195.
Kurat, Akdes Nimet (tarihçi) - 53, 54, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 78, 252, 316, 368.
Kureyşi - 309.
Kurmanç/Kürmaç (Dicle-Kürtleri) - 138, 189, 437, 438.
Kurtkale (Kars-Çıldır'da bucak) 288, 295, 364.
Kuru-Döşkaya (Kars'ta) - 326.
Kurutepe-Yaylağı (Erzincan'da) - 105.
Kûrzans (Tiflis köylerinden) - 445.
Kuskunkıran (Van-Gevaş'ta bel) - 158.
Kuşdurûd - 301.
Kuşluca - 191, 194.
Kuşoğlu - 349.
Kutatıs (bak. Kutayıs/Kütayıs) - 45, 86, 92.
Kutayıs - 195, 384, 413, 419, 428, 437.
Kutluca-Yurdu (Ağrı'da) - 231.
Kutlu(g) Beğ (Bayındurlu) - 101.
Kuvabis-Tavi - 45.
Kuvarskhan (Artvin'de bakır yeri) - 354.
Kuzey-Azerbaycan - 361.
Kuzeydoğu-Anadolu - 101.
Kuzey-Kafkas(ya) - 50, 52, 72, 124.
Kuzey-Komuk - 441.
Kuzey-Pasın - 171.
Kübeçi (Dağıstan'da en büyük demirci ve maden işçiliği kasabası) - 311.
Küçeney (Kabartay kızı) - 316.
Küçük-Ardahan (Göle) - 294, 323, 326.
Küçük-Çit - 41.
Küçük-Istanbul (Kefe Ceneviz kolonisi) - 53.
Küçük-Jana (Çerkes boyu - 78, 79.
Küçük-Kabartay - 62, 315.
Küçük-Şalva - 41.
Küçük-Şamkhal - 311.
Küçük-Şirvan (Dağıstan güneyinde Derbend çevresi) - 305, 387.
Küçük-Vedi (Revan'da) - 108.
Kümürküy (Kemürgüvi/Temürgüvi, Çerkes boyu) - 314.
Kümbedlü (Kars'ta) - 325.

Kür - 35, 40, 85, 87, 109, 114, 143, 167, 176, 182, 194-196, 205, 206, 212, 233-235, 247, 248, 252, 289, 291, 292, 294, 297, 298, 300, 301, 307, 321, 330, 332, 333, 344, 361, 362, 364, 366-368, 372, 385, 387, 389, 414, 423, 424, 429.
Kür-Aras boyları - 424.
Kürd - 118, 132, 135, 139, 147, 177, 189, 197, 198, 216, 219, 225, 226, 236, 253, 259, 266, 267, 269, 274, 277, 285, 290, 360, 365.
Kürdistân - 129, 132, 138, 139, 146, 244, 257.
Kürkbasan-Aramı (Gence-Eli'nde) - 372.
Küre (Dağıstan güneyinde) - 305, 309, 311, 334.
Küreliler - 314, 334.
Kür-Köprüsü - 300.
Kürlevüt - 73.
Kürmanç Pınyanış (Hakâri'de) - 259.
Kürsene - 118.
Kür-Suyu (Kür) - 261-263, 276, 277, 291, 299, 368 ,371.
Kürt (bak. Kürd) - 115, 121, 122, 138, 139, 144, 178, 188, 193.
Kürt-Dünbüllü (Khoy'da) - 246.
Kürt - Roşekîli (Bitlis'te) - 129, 212.
Kürtün (Gümüşhane'de) - 21, 32, 33, 35, 37, 41, 50, 83, 259.
Küştâsb (Karabağ'da) - 373.
Kürtünlü (Danişmend - Eli boyu) - 181.
Kütahya (Anadolu Eyâleti merkezi) - 84, 126, 134 ,141, 219, 259, 284, 327, 341, 345, 351, 365, 427.
Kütaisi (bak. Kutayıs) - 195.
Kütatıs (bak. Kutayıs) - 87.
Kütayıs (bak. Kutayıs) - 5, 10, 36, 86, 88, 89, 91, 93, 94, 98, 162, 172.
Kütükoğlu, Dr. Bekir Sıtkı (tarihçi) 251-253 ,255, 259, 264, 266, 269, 272-274, 276, 282, 285, 288, 290-292, 299, 306, 312, 319, 320, 323, 330, 336, 339, 340, 343, 345, 346, 351, 352, 354, 357, 366, 373, 376-378, 381.
Küvanan (Şirvan'da) - 423.
Küyin (Kara) - Tatar - 196.
Kvarkvare (Korkora, III., Atabekli) - 94.
Kvarkvare (Korkora, IV., Atabekli) - 116-118, 120.
Kvarkvare (Korkora, V. Atabekli) - 294.
Kvemo-Subis (Göri köylerinden) - 445.
Kvrila (Gürleyen-Suyu, Faş/Riyon kolu) - 10 (Temürnâmelerde, «Kürle»).
Kyr-Leo (Kapasitan hanedanından) - 43.

— L —

Lağveş (= Şişman) - Ahmed Beğ (Kıpçaklı Atabekler'den) - 44, 46, 47, 275, 279, 299, 354.
Lahıc (bak. Layış, Şirvan'da) - 305.
Lahican (Gilân'da) - 94, 142.
Lahsâ - 258, 324, 326.
Lakziler (yanlışlıkla «Lazlar») - 334.
Lalabegi (Revan'da) - 349.
Lala Paşa/Lala Mustafa Paşa - 17, 19, 21, 42-44, 46, 47, 87, 263, 264, 274, 276, 278, 280-283, 285, 287, 288, 290, 293, 294, 297, 304, 306, 307, 313, 318, 320, 322-324, 328, 330, 333, 339-341, 354, 356, 381, 386, 427, 428, 431, 433-436, 439.
Lalapaşa-Câmii (Erzurum'da) - 44.
Lang, D.M. (Kafkasolog) - 413.
Lar (Sind/Pakistan) Khanı İbrahim Sultan - 253.
Lâtifî (Şu'arâ tezkiresi yazan) - 285.
Lâtin - 1, 3, 51, 57.
Layış (bak. lahic/Kuba) - 301, 303.
Laz - 48, 86, 89, 97.
Laz-Eli (Batum batısındaki Sarp köyünden, Atine/Pazar-Çayeli arasındaki Kemer'e değin Karadeniz kıyısı) - 93, 98.
Laz-i Meğal (Ulu-Laz/Hopa-Arhavi kesimi) - 97.
Lazistân (Çayeli doğusundaki kıyı) - 89.
Lazistân Sancağı (1878 den önce merkezi Batum olan sancak) - 44.
Lazlar - 31, 32, 95.
Lazlık (Laz-Eli) - 32, 48, 97.
Lebis (Tiflis köylerinden) - 445.
Lecan (Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
Leh (Polonez) - 68.
Lehistân (Polonya) - 268.
Lek (Lekezi/Lezgi, Dağıstan'da) - 314.
Lekleşen (Tumanıs köylerinden) - 446.
Lengeran (Lenkoran) - 361.
Leninakan (Gümrü, 1830-1924 arasında rusça adı Aleksandropol) 102, 146, 349.
Leon (Apkaz Eristavı II. Levan) - 3
Levend (Kakhret Bagratlı kıralı) - 235, 254, 257, 275, 279, 297.
Levend, Âgâh Sırrı (müellif) - 94.
Levend Beğ (Levan, Bagratlı) - 277.
Levend Khan (Kakhret kıralı) - 87, 99, 123, 172, 176, 206.
Levendkhan-Ölkesi (Kakhet) - 307, 343, 387, 389.
Levend-Oğlu (Aleksandır / İskender Han, Kakhret kıralı) - 17, 279.
Levan (III., Apkazeli Eristavı) - 3, 7.
Levan/Lewan (Kakhet kıralı Levend Khan) - 99, 123, 124, 172, 254, 257, 275, 277.
Lezgi (bak. «Lek») - 261, 311.
Liba(ri)dyan - 17, 279.
Libya (Trablus-i-Garb) - 268.
Lice - 146.
Livâ-i Aspınza (Çıldır/Ahıska Eyâleti'nde) - 434.
Livâ-i Azgur (Çıldır/Ahıska Eyâleti'nde) - 434.
Livâ-i Bayburd - 127.
Livâ-i Çıldır - 434.
Livâ-i Çölemerik (Hakâri) - 146.
Livâ-i Erzurum - 170.
Livâ-i Erzurum-Âbâd - 163.
Livâ-i İspir - 163.
Livâ-i Karahisâr-i Şarkî - 163.
Livâ-i Keğı (Kığı) - 163.
Livâ-i Kemakh - 127.
Livâ-i Khertüs (Çıldır/Ahıska Eyâleti'nde) - 434.
Livâ-i Livana (Yusufeli-Artvin bölgesi) - 163, 164.
Livâ-i Pasın - 170.
Livâ-i Pasın-Âbâd - 163.
Livâ-i Rûmî(ye) (Rizâiye) - 147.
Livâ-i Sa'îd (Sahat) **çukuru** (Revan) - 146.
Livâ-i Tırabuzon - 163.
Livâ-i Tümük (Çıldır/Ahıska Eyâleti'nde) - 434.
Livana (Yusufeli-Artvin bölgesi) - 43, 45, 48, 86, 104, 163, 198, 201-204, 212, 246, 277, 354.
Livana-Deresi - 202, 385.
Lodovice da Bologna (Papalık ajanı rahip) - 25, 26.
Lohrâsb (Luvarsab) - 87, 172.
London (Londra) - 179.
Loru (Lori, Borçalı kesiminin merkezi) - 37, 253, 296, 344, 351-355, 362, 365, 367, 372, 378, 379, 388, 389.
Loru Kalesi - 117, 344, 352, 388, 441.
Luvarsâb (Lohrâsb, Kartel khanı, I.) - 87, 172, 173, 175, 209, 210, 235, 236, 247, 257, 293, 362, 386, 413, 444.
Luvarsâboğlu Greguvar - 341.

Luvarsâb Memleketi (Kartel/Karth-li) - 419.
Lûtfi Paşa (Başvezir, sonra tarihçi) - 180, 185-187, 191, 193, 196, 197, 207, 208, 214, 219, 231.
Lûristân - 244, 266, 376, 380, 389.

— M —

Macakhél/Macahil (bak. Maçakhal, Artvin-Acara'da) - 43, 46, 47, 98, 354.
Macar ((Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Macar - 17, 126, 134.
Macaristân - 17, 53, 127, 211, 216.
Macarlar - 24,26.
Macuka/Maçka (Tırabuzon'da) - 29, 48, 85.
Macukalı Androniko (Gümüşhane-Torul'da Ortodoks Tımarlı sipahi) - 41.
Maçakhal/Maçakhel (bak. Madzahalet, Macahél) - 21, 43-46, 383.
Maden köyü (Ergani-Maden) - 191.
Ma'den-i-Mis (Sarıbakır) - 319, 358.
Madzakhal/Madzahalét / Madzakhél (bak. Maçakhal) - 21, 38, 43-45, 47, 98, 383.
Mafarkın (Diyarbakır'da Silvan kalesi) - 85.
Mafâviz (= Çöller) - 372.
Mağartı - 311.
Mağazberd (eski, «Malkas-Berd», Kars'ta Arpaçayı sağında kale) - 326, 352, 437.
Mağazbert-Suyu - 326.
Mâhâbâd - 147.
Mahalle-i Mescid-i Kaasımpaşa (Kırım-Kefe şehrinde) - 69.
Mahmûd (Şavşat-İmerkhev Atabekleri'nden) - 46, 47.
Mahmûd (Halep Vâlisi Khayır Beğ'in kardeşi) - 214.
Mahmûd (Bagratlı I. Simon'un mahlâsı) - 293, 339.
Mahmûd (Atabekli) - 372.
Mahmûd (Sultân II.) - 140.
Mahmûdâbâd (Şirvan'da) - 143, 301, 305, 331, 333.
Mahmûd Beğ (Biga Sancakbeği) - 217.
Mahmûd Khan (bak. «Kokola») - 284, 364, 386.
Mahmûd Han Ölkesi (Çıldır-Ahılkelek çevresi) - 288, 291, 294, 434.
Mahmûdova (Mahmûdâbâd) - 305.
Mahmûd Paşa (Fâtih'in Vezirlerinden) - 27, 28, 30.
Mahmûd Paşa (Sıvas Beğlerbeğisi) - 283, 285, 324.
Mahmûdî Hasan Beğ - 319.
Mahmûdili (Kürmanç boyu) - 138, 216.
Mahmûdili Emire Beğ - 131, 132.
Mahmûdlu - 138.
Mahmûd Sinân Khan - 371.
Mahraka (Dağıstan'da) - 311.
Makbûl İbrâhim Paşa (Başvezir) - 130, 133, 384.
Makret (Acara-Maçahel'de Martolos köylerinden) - 12.
Makriyal/Makri-Yalu (= Ulu-Yalı, şimdi Hopa'da Kemalpaşa) - 13 48, 89.
Maku/Makû (Güney-Azerbaycan'da kale) - 104,147, 184, 227, 252, 317-319, 334, 350, 350, 374, 438.
Maksûd (Tabasaranlı) - 313.
Maksûd Beğ (Khınuslu oymağından) - 144.
Maksûd Khan (bak. Hâci-Maksûd Beğ) - 341.
Maksûd Sultân - 333.
Malatya - 84, 104, 115, 121, 193, 214.
Malazgerd - 145, 190, 192, 246, 420.
Malkar (Balkar, Dağıstan'da) - 29.
Malinköp (Doğu-Gürcistan'da) - 209.
Malluca (= Zengin) - **Kilisâ** (Apkazeli'nde Soğucuk'ta) - 7.
Malkara - 343 .
Mamak Beğ (Kırım'da Şırın boybeğì) - 54.
Mamakhatun - 106, 119.
Mamay (Abkaz beğleri hanedanından) - 7.
Mamay Bek (Kiçi-Nogaylı) - 73.
Mamruvan (bak. Narman, Erzurum'da ilçe) - 162, 246.
Mamya (Gürel/Güryel Meliki) - 293, 428.
Mangalis (Kartel/Doğu-Gürcistan'da) - 296.
Mangıt (Kıpçak-Eli'indeki Yedisan'dan bir urug, Nogay) - 73.
Mangıt - Nogay Mirzâları - 73.
Manguberdi (Atabek-Yurdu Ortodoks-Türk vergi mükelleflerinden) - 233.
Manısa - 126, 182, 427.
Mangup/Mankup/Mengüp (Kırım'da) - 53, 56, 57.
Mans (Erzincan'da Çayırlı) - 119.
Mansûr (Khoy'da Dünbüllü Beği) 249.
Mantua (Mantova, Kuzey-İtalya'da) - 26.
Manuçahr /Manûçehr/Manuçar (II., Atabekli Mustafa Paşa'nın asıl adı) - 273, 344, 347, 354, 433.
Manuel (Komninoslu III.) - 34.
Mapa/Maparium (Cenevizlilerce Anapa) - 65.
Mapavri (Rize'de, Çayeli) - 48.
Mar (Pasın/Hasankal'ası'nın «Tımar» köyü?) - 234.
Maradét (Artvin-Borçka'da bucak, Muratlı) - 45, 89.
Maraga (Güney - Azerbaycan'da) - 148, 228, 358, 366.
Maral (Artvin-Maçakhél'de köy) -45.
Maraş (Kahramanmaraş) - 21, 23, 112, 126, 134,144, 185, 187, 199, 214, 219, 222, 259, 276, 283, 286, 289, 298, 324, 339, 345, 351, 355, 365, 367, 427, 436.
Maraş-Altı (Ardahan-Türkmanları'nın geldiği yer) - 284.
Mardin - 123, 194.
Mardin-Kızıltepesi - 220.
Mari (bak. Küçeney/Meryem) - 316.
Marmara - 262, 328.
Marolaka (Çerkez-Eli limanlarından) - 21.
Marquart, J. (müsteşrik) - 32.
Martkoph/Merdankub (Kartel'de) - 237.
Marsalu (Marsallu?, Gümüşhane-Torul'da) - 41.
Martolos (Hopa-Batum kesimindekiler) - 12, 49.
Masırı (Nakhçıvan'da) - 319, 358.
Maslahat (Pasın'da köy) - 165, 233.
Ma'sûm Beğ (Safîli) - 175, 211, 212, 219.
Ma'sûm Beğ (Dağıstan'da Büyük Tabasaran ocaklı beğlerinin unvanı) - 262, 313, 423, 432, 441.
Ma'sûm Khan Safavi - 246.
Matarkhaç (Pasın'da köy) - 107.
Matrakî (müellif) - 142.
Matrega (Taman kalesi) - 65, 76.
Mavrak (Kars-Şüregel/Başgedikler Bucağı'nda) - 349.
Mâverâünnehir - 74, 114, 145, 180.
Maykop/May-Köp (= Yağı-Çok) - 74.
Mayram (Otlukbeli, Tercan'da) - 119.
Mazahalét (bak. Maçakhalét») - 66.
Mecnûn - 258.
Medîne-i Müşerrefe - 242.
Medîne-i Salmas - 146.
Mecâlis (Dağıstan'da) - 309.
Medavis (Tumanıs kölelerinden) -
Medyalılar - 32.
Mogatuk oğlu Mehmed Beğ (Çerkes «Taman-Köşe Beğleri»nden) - 442.
Megrel (Mingrel) - 1-12, 14-18, 21, 26, 69, 87, 124, 172, 245, 263, 277-279, 328, 383, 410, 413, 416, 417, 421, 428, 437.
Megrel-Gürcü - 12.

Mehdikulu Khan - 377, 379.
Mehemmedi-Beğ (Türkman) - 187, 213, 214, 216.
Mehîn-Bânû (Safavî I. Şâh İsmâ-il'in kızı) - 124.
Mehmed (Sofracı, Ustacalu Çayan Sultân) - 112.
Mehmed (Başvezir Makbûl İbrahim Paşanın güvenilir adamı) - 144.
Mehmed (Oltu'da Kâmhıs Sancakbeği) - 234.
Mehmed (Hızâne-i Âmire Defterdârı) - 439.
Mehmed (Sultan I.) - 4.
Mehmed (Fâtih Sultân II.) - 4, 5, 17, 52, 55, 96, 106.
Mehmed Ağa (Kelhuklu) - 132.
Mehmed 'Âşıkî (Tırabuzonlu, coğrafyacı) - 251.
Mehmed Beğ (Şavşat-İmerhev Atabekleri'nden) - 46, 47.
Mehmed Beğ (Azak Sancakbeği) - 74, 331, 339, 419, 428, 431.
Mehmed Beğ (Diyarbekirli, Bıyıklu-) - 115, 116.
Mehmed Beğ - 143, 152, 153, 168, 171, 196, 214, 292, 295, 312, 316, 331, 333.
Mehmed Beğ (Batum Sancakbeği) 410.
Mehmed Beğ (Çerkes Beği) - 440.
Mehmed Beğ (Çerkes Cana/Jana boybeği) - 440.
Mehmed Ebûssu'ûd Efendi (Şeyhülislâm) - 140, 280.
Mehmed Halife (Dulkadırlu) - 333.
Mehmed-Gerey Han (II.) - 20, 59, 63, 271, 324, 333, 356, 431, 436, 439.
Mehmed Han (Dulkadırlu, Erzurum Beğlerbeğisi) - 152, 153, 157, 158, 163-166, 188, 225.
Mehmed Han (Şeki Hâkimi) - 168.
Mehmed (Han İlhanlı Rakib Hanlardan) - 413.
Mehmed Hudâbende (Safavî Şâhı) - 256 257, 270, 271, 284, 334, 426.
Mehmed-Mîrzâ - 151, 311, 314, 315.
Mehmed Paşa (Fâtih'in Veziri) - 27.
Mehmed Paşa (Torul Fâtihi Sinân) - 39.
Mehmed Paşa (Hızır Paşa oğlu) - 40.
Mehmed Paşa - 158, 162, 173, 186, 192, 194-196, 198, 293, 298, 302, 303, 324, 327, 339, 344, 363.
Mehmed Sultân - 377.
Mehmed veled-i Bayrek - 97.
Mehmed Zamân-Mîrzâ - 113.
Mehter-Devletyâr - 176.
Mekke - 247.
Mekliye (Dağ-Abaza oymaklarından) - 8.
Mek-oğlu - 192 .
Melâhide (Kızılbaşlar'a Osmanlılar'ın verdiği sıfat) - 185, 234, 262, 263, 269, 273, 274.
Melik Beğ (Hakârili) - 146.
Melik-i Başaçuk (İmeretli) Görgi - 279.
Melik David (Megrel Meliki) - 417.
Melik Halil Eyyûbî (Hısnıkeyf/Hasankeyf Hâkimi) - 122.
Melik (IV.) Korkora (Kvarkvare) 117.
Memâlik-i 'Arab - 136.
Memâlik-i Çerâkise (Çerkes-Eli) 17, 63.
Memâlik-i Mahmiye-i Khakanî (Osmanlı Ülkeleri/Türkiye) - 136.
Memleket-i Çerkes (Çerkeseli ve Dağıstan) - 64.
Me'mûn oğlu Surkhâb Beğ (Erdelanlı) - 197.
Menğli-Gerey Khan - 10, 52-55, 57, 58, 138, 152.
Mengücüklü - 126.
Mengütav (Kafkaslar'ın en yüce dağı Alburz'un türkçe adı) - 20.
Menteş-Kal'ası (Kars-Kağızman doğusunda) - 143.
Menteş Sultân - 158, 167.
Menteşa (Muğla) - 126.
Menûcehr/Menûçehr (bak. Manuçahr) - 87, 116-118, 160, 288, 360, 364, 372.
Mercidâbık - 118.
Merdân'imer - 358.
Merdankub (Kartel'de) - 237.
Mere (Posof Sancağı merkezi kale) - 288, 354.
Merend (Güney - Azerbaycan'da) - 155, 158, 184, 186, 247, 318, 356, 358, 366.
Meres/Musakulu (Erzurum'da) - 120, 127.
Merivan Kal'ası (Erdelan'da) - 197.
Mersin - 202.
Merv - 113.
Mescidlü - 165.
Meskhler (Kartel güneyindeki yerlerin eski halkı) - 175.
Meskhli - 208.
Meso-Khaldiya (= Orta-Khaldiya/Gümüşhane - Torul) - 24, 32-34, 37, 38, 41.
Meso - Khaldiyalılar - 33, 34.
Meso-Khaldion - 35.
Meskûr (Şirvan'da Müskür) - 253.
Meşe-Ardahan (Kars-Khanak ilçesinin eski adı) - 284, 307.
Meşe-Cavakhet (Ahılkelek'te) - 294, 295 .
Meşhed (Horasan'da) - 134, 270, 271, 360, 376.
Mevâzi'i-Khatun (Revan Eyâleti'nde Nâhiye) - 358, 375.
Mevlânâ (Celâleddin) - 280.
Mevlânâ İdris (Bitlisli, bilgin, tarihçi) - 122.
Mevlânâkaasım (Erzurum-Pasın'da köy) - 106, 110.
Mevlânâ Mehmed (Nakhçıvanlı) - 374.
Mevlânâ Vâlihî (Edirneli, Kurtzâde) - 300, 303.
Meydancık (Artvin-İmirhev Bucağı) - 45.
Meydancık - 342.
Meyram Dağları (Otlukbeli, Tercan'da) - 120.
Mezre (Mezre'a) Hanı (Bayburt-Tırabuzon yolunda) - 30.
Mgel-Tzikhe (Kars-Çıldır'daki «Kurt kale» nin gürcüce tercümesi) - 288 .
Mıcıngerd (Aşağı-Pasın Sancağı merkezi, şimdi Sarıkamış-Karaurgan Bucağı'nda kalesi ören) - 165, 171, 322.
Mıhrağa (bak. Mahraka) - 311.
Mıntana Adası (Kuban ırmağı deltasında) - 80.
Mısır - 50, 71, 92, 94, 104, 105, 117, 118, 144, 219, 268, 276, 312.
Mısır Kölemenleri - 104.
Mica (Tumanıs köylerinden) - 446.
Midilli - 329.
Mihmândâr-Hasan Ağa - 326.
Mihmândâr Murâd Ağa - 285.
Mihrâb (Şirvanşâhlı?) - 205.
Mihrânî (Diyarbekir'de) - 146.
Mihrânrûd (Tebriz'de) - 358.
Mihrevan (Erdelan doğu kesiminde) - 225.
Mihridil (Dağıstanlı) - 309.
Mikhrâil Panaretos (Tırabuzon Komninoslu kronikçisi) - 31.
Mikâel Çamiçyan (Ermeni tarihçisi) - 58.
Milanlı (Kürmanç boyu) - 438.
Milet/Miletos (İyonya şehri) - 2, 50.
Minadoi (İtalyalı seyyah) - 251.
Mincivan - 319, 359.
Mindiyet (Artvin-Maçakhél'de köy) 45.
Mingrel (Megrel) - 172.

Mingreller (Karadeniz - Gürcüleri) - 71, 87.
Minorsky, V. (Rus müsteşriki, eski diplomat) - 74, 124, 179.
Mirabda (Tumanıs köylerinden) - 445.
Mir-'Abdülvahhâb (Seyyid, İran Saray Memurlarından) - 112.
Mirakhur (Oltu-Tortum'da) - 203.
Miralay 'Atâ - 303.
Mir-Cihânşâh Beğ - 239.
Mir-Hamze Nigârî (Amasya'da yatan Karabağlı mutasavvıf-şâir) - 362.
Mirmiroğlu - 31.
Mirzâ (Terek boyunda Çeçen Beği) - 64.
Mirzâ-'Ali Beğ (sonra Paşa, Dulkadırlu hanedanından) - 153, 161, 163, 164, 166, 182, 184, 188, 190, 225, 257, 273, 297, 298, 307.
Mirzâ-'Ali Çavuş - 279.
Mirzâ 'Ali Paşa (Dulkadırlu, Şâir Ömer Nef'î'nin dedesi) - 164.
Mirzâ Bala (Bakulu, Azerbaycan milliyetçi muharriri) - 22, 45, 368.
Mirzâ Beğ (Kızılahmedli, Erzincan Beğlerbeğisi) - 116-118.
Mirzâ-Bürhân (-i 'Ali, Şirvanşâhlı) - 178, 179.
Mirzâ-Çabuk (Atabekli) - 87, 88, 93, 101, 103, 106, 107, 109, 110, 114, 116, 119, 160, 166, 384.
Mirzâ Dedekhan - 262.
Mirzâ Ebûbekir Khan - 278, 279.
Mirzâ Hamze (Safavî Şehzâdesi, bak. «Koçkapan») - 271, 426.
Mirzâ Hüseyin - 323.
Mirzâ Ömer - 299, 303.
Mirzâ Selmân Câbiri (İran Başveziri) - 270, 271, 282, 293, 334, 335, 343, 350.
Mirzâ Şâhrukh - 225.
Mirzâ Şâhhüseyin (Safavî I. Şâh İsmâ'il'in Vezîri) - 105.
Misopotamya (Laz Nâhiyesi köylerinden) - 48.
Mişgin (Erdebil'de) - 145.
Miyânc/Miyâne/Miyânec (Batı İran-da) - 150, 155, 358.
Mogol - 349.
Mohaç (Macaristan'da) - 134, 151.
Mohaçkale (Dağıstan liman şehri Ahçı Kale/Petrovski/Şâmil - Kale) - 310, 313.
Mokhus (Göri'de) - 307.
Mokri/Mukri (Kürt boyu) - 147.
Mokrîler - 147.
Moldavya (Boğdan, Romanya'da) -
Mollahasan-Irmağı (arkı, Şirvan-da) - 332.
Mollakaasım (bak. «Mevlânâkaasım», Pasın'da köy) - 107.
Mollâzâde Ebûbekir («Sâhib-i 'Aşîret», eski Keçivan Sancakbeği) 324, 438.
Monkastro (Akkerman, Basarabya-da) - 6.
Mondereux, F. Dubois de (müsteşrik-seyyâh) - 81.
Mora - 10, 54, 352, 388.
Morkon (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Moskh/Moskhi/Mosk (bak. Meskhler») - 171, 172, 176, 189, 238, 245, 386.
Moskof/Moskov - 5, 9, 17, 60, 63, 64, 72, 73, 260, 267, 314, 418.
Moskof Çarlığı - 268.
Moskof Kazakları - 315.
Moskova - 44, 54, 60, 62, 267, 315, 316.
Mosuklu (bak. «Meskhler/Meskhli») 175.
Mozarot Kal'ası (Göri'de) - 237.
Mudanya - 27.
Mugan/Muğan (Azerbaycan'da çöl) - 196, 288, 330, 333, 334.
Mugancuk (Nakhçıvan'da) - 319, 358.
Mugan-Karabağ - 142.
Muğanlu - 349.
Muğla - 126.

Muhammed (Hazreti Peygamber) - 242, 244, 281.
Muhammedî Sultan (Tokmak) - 255, 291.
Mukhran (Tiflis-Eli'nde bölge) - 237. 238, 291, 296, 307, 386.
Mukhran Bagratlı (hanedanı) - 273.
Mukhranlı Bagrat - 293.
Munzur Suyu (Tunceli'de) - 28, 36.
Murâd Beğ (Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın yeğeni ve Istanbul'a gönderdiği Elçisi) - 27.
Murâd (Sultân II.) - 4.
Murâd (Sultân III.)) - 19, 20, 42, 59, 87, 260, 267, 272, 274, 295, 316, 317, 319, 326, 340, 352, 356, 358, 379-381, 387, 389.
Murâd (Sultân IV.) - 100, 202.
Murâd Beğ (Bayındurlu) - 148, 149.
Murâd Beğ (Avnik Sancakbeği) - 213.
Murâd-Gerey Khan - 312, 335, 431.
Muradiye (Van'da eski Bargiri) - 186, 211, 246.
Murâd-Mîrzâ (Nogaylı) - 441.
Murâd Sultân (Mugan hâkimi) - 298.
Murâd Khan (Azerbaycan'da Karadağda Arasbâr Sancakbeği) - 144.
Murâdkhanzâdeler (Tırabuzon'un en büyük eşrâfından, Akkoyunlu) - 85.
Murat (ırmak) - 115, 121, 141, 144, 160, 189, 190, 191, 194, 220, 225, 230.
Muratlı (Artvin-Maçakhél'de köy/Maradet) - 45.
Murgul (Artvin'de, Göktaş) - 45, 49.
Musa Atabek (Şavşat eşrâfından) - 47.
Musa Bek oğlu Yusuf Bek (Nogay boybeği) - 73.
Musa-Hacılu - 349.
Musa Sultan (Tebriz Muhâfızı) - 144.
Musa/Meres-Kulu (Erzurum'da köy) - 120, 127.
Musa Paşa - 173, 175, 181, 195.
Musa Sultân - 131, 144, 148, 150.
Muslu (Akkoyunlu boyu) - 128, 144, 148, 213, 270, 350.
Mustafa (Çakırcılar Kâtibi) - 17, 421.
Mustafa (Başvezir Makbûl-İbrâhim Paşa'nın adamı) - 144.
Mustafa - 303, 324, 367.
Mustafa (Yeniçeri Ağası) - 415.
Mustafa Âlî Çelebi (Gelibolulu, tarihçi, şâir) - 87, 157.
Mustafa Beğ (Yanya Sancakbeği) - 106.
Mustafa Beğ (Tırabuzon Sancakbeği) - 214, 414.
Mustaaf Beğ (Bitlis Sancakbeği) - 215.
Mustafa Beğ (Amasya Sancakbeği) - 338.
Mustafa-Çelebi (Celâlzâde, Nişancı) - 154.
Mustafa Paşa (Tırabuzon Sancakbeği) - 32.
Mustafa Paşa - 277, 298, 304, 329, 339.
Mustafa Paşa oğlu Ömer Beğ - 303.
Mustafây-i Lâgar (= Arık-Mustafa, Tırabuzon Sancakbeği Laz Nâhiyesi Zaimlerinden) - 97.
Musul - 121, 135, 259, 276, 424.
Musullu/Muslu (Akkoyunlu boyu) - 127, 131, 144, 269.
Muş - 121, 129, 130, 137, 145, 190-193, 246.
Muşak (Erzurum-Şenkaya köylerinden) - 203.
Muş Kal'ası 215.
Muş-Ovası - 191, 192.
Muşa'şa' (Irak'ta) - 154.
Mutî-Gürcistan - 93.
Muzaffer - 303.
Muzaffer Sultan - 145.
Mübârek-Gerey - 331.
Mühürdâr Şâhkulu Khalife 158, 175, 177, 206, 219, 232.
Müküs - 122, 246.
Mülhemî (kronikçi) - 163.
Müneccimbaşı (Ahmed-Dede Efendi, büyük tarihçi) - 9, 37, 38, 68, 84, 95, 168, 178, 180, 195.

Münşî İskender Bek (Türkman, Safavî tarihçisi) - 144.
Mürşidkulu Sultân - 350.
Müselmân - 48, 262, 300, 309, 314.
Müseyyib Khan (Tekelü'den) - 270.
Müskir/Müskür (bak. «Meskûr») - 253, 301, 304, 305, 333.
Müslim/Müslümân - 9, 48, 51, 57, 70, 72 ,79, 87, 199, 260, 280, 281, 283, 314, 316, 327.
Mütemerrid-'Ali Paşa - 175.
Mze-Çabuki (bak. «Mirzâ-Çabuk») - 87.

— N —

Nâdir Şâh (Afşarlı) - 73.
Nâhiye-i Erzurum-Âbâd - 127, 170.
Nâhiye-i Konya (Gönye) - 97.
Nâhiye-i Laz - 49, 97.
Nâhiye-i Mihrânî - 146.
Nâhiye-i Şoğan (Erzurum'da) - 127.
Nâhiye-i Tercaneyn (Aşağı ve Yukarı-Tercan) - 127.
Nakhçıvan - 99, 100, 108, 116, 123, 145, 149, 167, 179, 189, 198, 204, 216, 218, 226-228, 230, 234, 240, 252-254, 266, 277, 298, 299, 306, 318, 319, 334, 341, 342, 345-348, 350, 351, 356, 358, 359, 369, 373-376, 384, 385, 388, 389, 438.
Nakhçıvan-Karabağı - 108, 111.
Nakhçıvancık (Kars-Digor'da) - 349.
Nakhçıvan Seferi - 223, 224, 235, 263
Nakşibendilik - 262.
Nâmık Kemâl (Şâir) - 309.
Napa (Anapa) - 65.
Napoli - 37.
Narıman (bak. Narman/Mamruvan) - 163, 171.
Nar Koba (Çerkes-Eli'nde) - 76.
Narman (bak. Mamruvan/Narıman) - 101, 162, 171, 195, 198, 203, 234, 245, 307.
Narman-Akhası (Erzurum-Narman-da köy) - 196.
Narmanlı Sümmânî (saz şâiri) - 196.
Nasûh (Azak Sancakbeği) - 418.
Nasûh Beğ - 118, 120.
Nasûh-i Matrakî - 140, 152, 153.
Natuhaç (Çerkes boyu) - 81.
Navruzlu - 349.
Nayman-Özbeki - 270.
Nazar Beğ/Paşa/Sultân - 198, 341, 348, 361, 362, 367, 379, 388.
Nazarbâzâr Khanı - 291.
Nazaroğlu - 349.
Nazaret (Göri köylerinden) - 445.
Nâzımiye (Tunceli'de) - 202.
Necef - 242.
Nedirbazu (Göri köylerinden) - 445.
Nef'î, Ömer Beğ (Dulkadırlı, en büyük kaside şâirimiz) - 153, 164, 321, 322.
Neft (Baku'da) - 338.
Nehrî - 361.
Nehr-i Baksan (Dağıstan'da) - 62.
Nehr-i Kuban - 78.
Nehr-i Maksan (Terek ırmağının yukarı kollarından, Baksan) - 61.
Nehr-i Terek - 76.
Nesa (Horasan'da şehir) - 270.
Nestan - Cavar - 337, 338.
Nestan Darecan - 342.
Neşrî (ilk Osmanlı tarihçilerinden) - 31.
Nıkhakh (Tortum'da köy) - 36, 164, 196, 201, 203.
Niğde - 126, 183.
Nihâvend - 359, 376, 378, 380, 381, 389.
Niksar - 100.
Ni'metullâh Beğ - 168.
Nişâbur - 113, 381.
Nişâncı Mehmed Paşa - 38, 43, 66.

Nivân Kalesi (Khoy'da) - 138.
Niyalaskur (Kars-Çıldır'da) - 295.
Niyâzova/Niyâzâbâd (Şirvan'da) - 337.
Nizâm Beğ (Atabekli Elçisi) - 109.
Nizâmeddin - 112.
Nogay/Nogaylar - 60, 73-75, 312, 331, 332, 383, 418.
Nogay Beğleri - 441.
Nogay Mirzâları - 418, 441.
Nolkhud-'Ali Sultân - 127.
Norküt (Nakhçıvan'da) - 375.
Norpet/Norpert/Norpurt (= Yeni-Hisâr) - 203.
Nova-Kars (Ertik, Gümrü/Doğu-Şüregel'de) - 349.
Novay/Nogay - 317, 383.
Novosiltsev (Rus Elçisi) - 315.
Nöker - 348.
Nûh (Nebî) - 281.
Nukud (Erdelan'da) - 239
Nûr-i 'Ali Beğ - 138, 146.
Nûr-Devlet Khan - 52, 53, 55, 58.
Nusal (Dağıstan'da Avar Hâkimleri unvanı) - 313, 432.

— O —

Oberto Squarciafico (Kefe Ceneviz Başkonsolosu) - 56.
Odesa (Hocabeğ) - 31.
Odiş (Batı-Gürcistan'da) - 10, 14, 172.
Odorya - 307.
Of - 32, 48, 156.
Ofcabolu - Yörükleri - 329.
Oflu - 32.
Oğraş-Deresi - 84.
Oğuz - 41, 135, 188, 308, 370.
Oğuz-Elleri (Dede-Korkut Kitâbı'nda) - 169.
Ohanes - 251.
Ohanes (Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
d'Ohsson, Mouradgea - 243.
Okhri - 325, 329, 427.
Olor/Olur (Erzurum'da ilçe, eski Tavusker) - 171, 202, 203, 245.
Oltu (Erzurum'da) - 45, 85, 101, 116, 163, 165, 171, 173, 195, 201-203, 212, 230, 232, 234, 236, 238, 239, 245, 246, 253, 278, 286, 290, 303, 307, 385.
Orbelli (Gürcistan'da Türk soyundan büyük hanedan) - 17.
Orcek - 202.
Ordu - 156.
Orduâbâd/Ordubad (Nahçıvan'da) - 348, 356, 358, 359, 373, 375, 388, 389.
Ortaasya - 50, 51, 252, 267, 288, 387.
Ortadoğu - 50.
Ortakal'a (Taman şehrinde) - 69.
Ortaviran - 106.
Ortodoks - 2, 5, 7, 25, 101, 297, 314, 316, 383, 384.
Oruç Beğ (tarihçi) - 31.
Oruçbeğlü - 41.
Orus/Rus - Mirzâ (Nogaylı) - 442.
Oruskun - 202.
Oruşnak (Artvin-Yusufeli'de kale, bak. «Oşnak») - 203.
Oruz-Batır (Pasın'da Hıristiyan Sipâhi) - 116.
Os (Dağıstan'da As/Alan) - 8.
Oset (Os-Yurdu) - 26, 43.
Osıkha/Osıkhe (Ahıska batısında) 294, 295.
Osi-Kama (Os'lu-Kama) - 87.
Osmân (Belgrad İkinci-Tercümânı) - 9.
Osmân (Bayındurlu Kara-Yülük) - 101.
Osmân (Bayburtlu, müellif) - 105.
Osmân (Hazret-i, Çâryâr'dan) - 268, 380.
Osmân Beğ (Erzurum Yeniçerileri Kethudâsı) - 184.
Osmân Beğ (Malatya Sancakbeği) 193.

Osmân Beğ (Çıldır'da Sancakbeği) - 294.
Osmân-Çelebi Rûmî - 193.
Osmân Paşa (Karaman/Konya Beğlerbeğisi) - 214.
Osmân Paşa (Bağdad Beğlerbeğisi) - 219, 225.
Osmân Paşa (Özdemir oğlu) - 59, 302-304, 309, 310, 312, 314, 317, 330-338, 342, 356, 357, 387, 434, 439, 441.
Osmânlı - 1-12, 16, 17, 19, 21-26, 28, 30-33, 36-41, 43-45, 47-74, 76, 78, 84-89, 92, 93, 98-104, 111-115, 117, 118, 120-125, 129, 130, 132-134, 136, 138, 139, 142, 145, 146, 149, 151-156, 158-162, 166, 171-181, 183-188, 191, 192, 194, 195, 197-199, 201, 203, 205, 207-213, 215, 216, 219-221, 223, 229-232, 234, 235, 238, 240-248, 251-261, 263-273, 275, 277, 278, 280, 285-294, 297-302, 306-311, 314-316, 318, 321, 324-326, 330, 333-338, 340, 342-345, 347-351, 355, 357-362, 364-389, 424, 438, 440, 444, 445.
Osmânlı İmparatorluğu - 5, 169.
Osmânlı Sultânları - 426.
Osoviş (Abaza oymağı) - 8.
Oşkvang (Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
Oşnak (bak. «Oruşnak») - 203.
Oşnoviye - 246.
Otamış (Dağıstan'da) - 309.
Otar (Şalıkaşvili, Ortodoks-Kıpçaklı) - 162, 198, 248, 363.
Otlukbeli (Erzincan-Tercan'da) - 37, 54, 100, 106, 119, 120, 134.
Otuzikili (Ulus, 8 Kuman/Kıpçak + 24 Kaçar = 32 boy birliği, Karabağ'da) - 356, 361, 372.
Ova (Hayhat-Çölü, Azak denizi-Hazar denizi arasında) - 283.
Ovacık (Erzurum'da) - 28, 120, 171, 317-320, 358.
Ovacık-Maku (Doğubayazıt doğusunda) - 108.
Oyrat (Uygurlu) - (Ağrı İli'nde) - 438.
Ozanlar (Revan'da köy) - 349.
Ozurget (Batı-Gürcistan'da) - 172.

— Ö —

Ödük (Erzurum-Tortum köylerinden) - 164.
Öleng-Neşin (Herat'ta) - 133, 134.
Ögüngörüm (Tumanıs'ta köy) - 445.
Ömer (Hazreti, Çâryâr'dan) - 268, 281, 380.
Ömer Ağa - 335, 342.
Ömer Beğ oğlu Turakhan Beğ (Rumeli Akıncılarından) - 226.
Ömer Beğ (Karahisâr-i-Şarkî Sancakbeği) - 433.
Ömer Paşa - 344.
Önasya - 8, 26.
Öngüzek (Erzurum-Tortum'da) - 200, 201.
Örtülü (Erzurum-Şenkaya'nın merkezi) - 201.
Öşküncükayası (Koçhisâr/Hafik yakınında) - 104.
Özalp (Van'da, eski Saray) - 216.
Özbek/Özbekler - 73, 112-114, 133, 134, 141, 179, 180, 205, 224, 236, 260, 268, 272, 303, 343, 360, 367, 376, 381.
Özbek Khan - 50, 78, 206.
Özbekli - 145, 166, 181, 256, 387.
Özbekli 'Abdullah Khan - 381.
Özbekli 'Ubeyd Khan - 131, 133.
Özbek Pir Mehmed Khan - 253.
Özdemiroğlu Osmân Paşa (bak. «Osman Paşa, Özdemiroğlu) - 76, 79, 272, 283, 285, 289, 292, 298, 301, 302, 304, 307, 312, 317, 324, 330, 338, 345, 356, 367, 387, 434.
Özder, M(ustafa) Âdil (Yusufelili Öğretmen-müellif) - 44.

— P —

Padar/Patara (bak. Paydar) - 195.
Padişah-Pungarı (Kars-Sarıkamış'ta, Yavuz'un 1514 te konakladığı yer) - 109, 110.
Pakhıl-Baba (Tırabuzon-Çepnileri velisi) - 96.
Palandöken Dağları (Erzurum'da) - 141, 166.
Palaslu - 349.
Paleologoslu (Bizans'ın son Kayser sülâlesi) - 54.
Palu - 122, 127, 135, 193.
Panak (Erzurum-Oltu'da Penek) - 195, 202.
Panisgerd (bak. «Penesgerd», Erzurum-Şenkaya'da kale) - 202.
Pansebastos Aleksander (Kabasitanlı, Gümüşhane-Torul beği) - 24, 33.
Papa/Papalık - 54.
Paris - 243, 252.
Parkhar (Balkar) - Dağı (Çoruk solundaki sıradağlar) - 29.
Parnak (Pornak) köyü (Tırabuzon-Sürmene'de Dağbaşı Bucağı'nda) - 85.
Parnak (bk. «Pharnak», Ardanuç-Şavşat arasında bölge) - 195.
Parsadan/Parsatan Beğ (Göri'deki Mozarot Kalesi Muhâfızı) - 237.
Partaloğlu Ahmed Beğ (Gence-Karabağ'da «İgirmidörtlü-Ulusu» Beğlerinden) - 330.
Partaloğlu Mustafa Beğ (İgirmidörtlü Ulusu Beğlerinden) - 366, 369, 371.
Partav (eski Aran başkendi Berda'a /Berde) - 368.
Pasın/Pasınlar (Erzurum doğusundaki Deveboynu Sırtları'ndan Kars'taki Soğanlı Dağları ve Aladağ'e değin Yukarı-Aras boyları: Yukarı-Pasın/Avnik, Aşağı-Pasın/Mıcıngerd kesimlerine ayrılırdı) - 8, 102, 109-112, 136, 138, 139, 153, 154, 163, 165, 166, 169, 175, 177, 181, 189, 190, 192, 193, 212-214, 222, 228, 232, 234, 245, 253, 261, 273, 285, 286, 297, 307, 321, 322, 325, 326, 328, 356, 384, 385, 424, 438.
Pasın-Âbâd (Pasın-Ovası anlamına) - 163, 164.
Pasın-Ovası - 163.
Paskil (Baskil, Elâziz'de) - 191, 194.
Paşaçayır Köyü (Kars'ın batı mahallesi) - 109.
Patara (bak. Padar) - 195.
Paul (II., Papa) - 37.
Paydar (Baydar) - **Kışlası** (Orta-Kür boyunda) - 361.
Payındar/Paydar - 296, 361.
Pazar (Rize'de eski «Atine») - 13, 32, 48, 96.
Pazukî (Şi'î Kürt oymağı) - 122, 132, 145, 146.
Pazukî Niyâz Beğ - 298.
Pazukîli Çolak-Halil - 146.
Pazukîli Kılıç Beğ - 132.
Pazukîli Zülfikâr Beğ - 213.
Pazukîli Üveys Sultân - 131.
Peçevî/Peçuyî (Osmanlı tarihçisi) - 93, 139, 169, 173, 174, 180, 196, 203, 204, 215, 221, 227, 242, 244, 253, 275, 276, 341, 343.
Pekin (Çin başkendi) - 50.
Pembek/Penbek (Borçalı çayı başları) - 176, 253, 296, 353.
Pendik (İstanbul'da) - 379.
Penek (bak. «Panak», Topkapısarayı-Oğuznâmesindeki «Ban-Hisârı»/gürcücede Bana) - 106, 162, 163, 196, 198, 201, 203, 253, 307.
Penek-Suyu (Oltu-Çayı'nın sağkolu) - 195.
Penesgerd (bak. «Panisgerd») - 202, 203, 234.

Pera (Istanbul'un Beyoğlu kesimi) -
Peravul - 311.
Perikhan Begüm (Safavî I. Tahmâsb'ın kızı) - 256, 257, 269, 270, 271, 424, 426.
Perkran (Kars'ta Pekran) - 349.
Pernek (bak. «Parnak/Pharnak») - 195, 203.
Pers kıralı Georgius (Kartel/Doğu-Gürcistan Bagratlılarından VIII. Giorgi'nin lâtince soyu ve adı) - 26.
Pertek (Tunceli'de) - 191, 194, 245.
Pertekrek (Berd-Ekrek, Yusufelide hisâr, eski Livana Sancağı merkezi) - 33, 43, 101, 121, 164, 198, 202, 203, 246.
Pertev Paşa - 379.
Pervâne (Hâssa Şâhincileri'nden) - 17, 421, 422, 425.
Pervâne Beğ - 294.
Pervane Gölü (Ahılkelek Sancağı'nda) - 209, 291.
Pervari (Siirt'te Bohtan çayı boyunda) - 121.
Peteklik (Gence-Berda'a'da) - 372.
Petersburg (şimdiki «Leningrad») 310.
Petrovsk/Petrofski (Dağıstan'da Ançıkale/Mohackale/Şâmilkale limanı) - 310, 311.
Peyker Khan (Safavîler'in Şirvan Vâlisi, Ziyâdoğlu) - 335.
Pevre Mehmed Han - 269.
Pharnak (bak. Parnak/Pernek) - 195, 207.
Phasis (Batı-Gürcistan'daki Faş/Rivon ırmağının eski adı) - 22.
Philippe (II.) - 252.
Phranzes - 32.
Pırayıl-İskelesi (İbrail, Romanya'da Aşağı-Tuna üzerinde iskele) 435.
Pilâver - 322.
Piltenoğlu (Oltu-Kâmkhıs Ortodoks-Kıpçaklı sipahilerinden) - 232.
Pir-Çoban - 358.
Pir-i-Gayb Beğ (Talışlu, Astarâbâd Hâkimi) - 113.
Piri-Mehmed Paşa (Yavuz Selim'in Başveziri) - 111, 114.
Piri Paşa (Karaman/Konya Beğlerbeğisi) - 185, 187.
Pirkulu/Köse-Bayraklı (Şeki Hâkimini öldüren) - 206.
Pir-Veli - 320.
Pirhacabea/Pir-Hoca Beğ (İspir Hâkimi) - 22.
Pirûz-Baht (1386 da Karakoyunlular'ın Kars hâkimi) - 321.
Pisteysor (Oltu-Tortum kesiminde) - 202.
Pitsunda/Pitzund (Apkazeli'nde Patriklik merkezi köy) - 3, 7, 10, 11
Pius (II., Papa) - 26.
Pivik (Kars, Aras solunda köy) - 349.
Piyâle Beğ/Paşa (eski Harput Sancakbeği, sonra Batı-Şirvan/Ereş Beğlerbeğisi) - 331, 332, 434.
Polad (1395 te Temür'e karşı Dağıstanda Kabçagay-Hisârı'nı koruyan) - 4.
Polatlı (Ankara'da) - 97.
Polonez (Lehli) - 57.
Polonya (Lehistân) - 268.
Polonyalılar - 60.
Pornak (Akkoyunlu boylarından) - 85, 349.
Pornaklu Murtazâkulu Khan - 270.
Portekiz - 257.
Portekizliler - 268.
Poskhov / Poskov / Posotkhov/Postkhov/Posof (Kars'ın en kuzey ilçesi; adını, Ortaçağ başlarında Dağıstan'dan gelen Kıpçak oymağı «Posukh»lardan almıştır) - 46, 127, 253, 277, 288, 295, 317, 320, 354, 386.
Posof-Acara - 207.
Posof-Çayı - 295.
Potanı-Vilâyeti (Lazlık'ta bölgecik) -
Poti (eski Faş/Faşa kalesi yerinde) - 21, 329, 437.
Potur 'Ali Beğ - 352, 362.
Prens Vakhuşti (Gürcü müellifi) - 4.
Prezrin (Prizren, Yugoslavya'da) - 329.
Pulur (Bayburt'ta) - 101, 105, 192.
Pusarkhı (Dağ-Abazaları oymaklarından) - 8.
Pülümür (bak. Kozucan, Tunceli'de) - 245.

— Q —

Quiri-Leo-Arbosit (Kabasitanlı, Meso-Khaldiya beği Kyr-Leo) - 34.

— R —

Rabat (Kars-Çıldır'da kaleli köy) - 289, 291.
Rabia (Apkazeli/Sukum hâkimi) - 26.
Rad (Arad/Arat)/Rad Beğ'in Kal'ası (Tortum'da) - 201, 202.
Râfızî (bak. «Revâfız», Şi'î-İranlı sıfatı) - 284.
Rahat köyü (Sıvas-Hafik/Koçhisâr arasında) - 104.
Rakkaas Sinân Beğ (Kürtün-Torul-Çamça/Gümüşhâne fâtihi) - 39
Ramazân (Erzurum Vâlisi Çerkes İskender Paşa'nın kardeşi) - 214.
Ramazân (II. Mehmed-Gerey Han'ın adamı) - 439.
Ramazanoğlu Kubad Paşa (Basra Beğlerbeğisi) - 221.
Re'is-i Rü'üsü'l-Ahmer Tahmâsb bin İsmâ'il bin Hayder (Kanunî'nin Irakayn Seferi sırasında Osmanlı ordusuna, I. Tahmasb'ı tanıttığı sıfatlardan) - 140.
Reşid İskenderoğlu (Diyarbakırlı Avukat) - 208.
Reşke-Limanı (Çerkes-Eli'nde Temrük'te) - 80.
Reşt - 116, 125.
Revan (bak. İrevan) - 99, 100, 111, 116, 125, 156, 167, 169, 179, 182, 183, 198, 206, 211, 226, 231, 234, 241, 246, 249, 252, 255, 263, 273, 282, 285-287, 289, 290, 320, 323, 326, 327, 330, 338, 344-352, 359, 361, 367, 373-375, 378, 381, 384, 385, 388, 389, 414, 438.
Revan Kalesi - 338, 346, 347, 356, 359, 388.
Revan Ovası (bak. «Çukur-Sa'ad»/Sahat-Çukuru) - 253.
Revâfız - 263, 299, 301.
Revis/Uzunköy (Göri'de köy) - 445.
Rey (Tahran yanında) - 151.
Rıdvân - 324.
Rıdvân Paşa - 353, 355.
Rıka (Göri'de köy) - 445.
Riyon (bak. «Faş/Faşa) - 10-12, 22, 33, 328.
Rizâiyye (eski Rumiye) - 147.
Rize - 11, 12, 14, 21-23, 29, 48, 89, 156.
Rize Dağları (Balkar Sıradağları'nın doğu kesimi) - 29.
Rodos - 123, 126.
Roma - 26.
Romalılar - 2, 81, 114.
Rojeki/Rojekili (Bitlis'te 24 oymaklı Kürmanç/Kürt boyu) - 131, 132, 157.
Rojekili Şemseddin Khan - 211.
Rojekili Şeref Khan - 277, 298, 306, 347.
Roşeki/Rojeki - 277.
Roşekili Şeref Beğ - 131.
Roşekili Şeref oğlu Şemseddin Beğ - 266.
Royn - 288.
Rozeki (bak. «Rojeki/Roşeki») - 130, 131.

Rûdekaat - 358.
Ruhâ (Urfa) - 123, 194, 303.
Rukâvel - 291.
Rûm (Sıvas Vilâyeti) - 21, 24, 32, 40, 48, 69, 83, 84, 104, 115, 117, 120, 134, 136, 156, 181, 186, 193, 199, 219, 240, 259, 276, 283, 285, 365, 427, 436.
Rum (Grek) - 50, 51, 57, 65, 70, 71, 329.
Rumeli - 27, 28, 30, 58, 70, 84, 106, 166, 194, 210, 218, 222, 223, 231, 240, 276, 280, 325, 327, 336, 337, 340, 343, 345, 377, 427, 439, 440.
Rumeli-Hisârı (Istanbul Boğazı'nda) - 5, 113.
Rûmîler (Osmânlılar) - 241, 290.
Rûmiyye-i-Suğrâ (Amasya Sancağı) - 39.
Rum Kayserliği - 25.
Rumlar - 34, 54, 57, 310.
Rumlu (Sıvas-Kayseri kesiminden Azerbaycan ve İran'a giderek Kızılbaş/Şi'î olan Türkmen boyu) - 23, 99, 116, 117, 123-125, 129, 130, 142, 143, 176, 177, 180, 183, 184, 206, 211-214, 220, 228, 246, 256, 262, 270, 330, 348, 385.
Rumlu Aras Khan - 261, 300.
Rumlu Hasan Bek («Ahsenü't-Tevârih» müellifi) - 199, 205, 260, 268, 273.
Rumlu Hüseyincân - 198.
Rus - 5, 7, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 71, 72-75, 315-317, 370.
Rus (Don-Kazağı) - 418, 419.
Rus Çarları - 426.
Ruslar - 54, 252, 260, 267, 268, 309, 310, 317.
Rus-Eli - 68.
Rus - Kazaklar - 316.
Rus (Orus) - Mîrzâ (Nogaylı) - 283.
Rustav (= Pınarbaşı, Tiflis bölgesinde) - 304, 305.
Rusya - 316, 368.
Ruşenî (kale) - 138, 139.
Rüstem (Luristan Beğlerinden) - 266.
Rüstem Beğ (Bayburt'ta za'îm Akkoyunlulardan, Tokarlu oymağından) - 101.
Rüstem Han - 337.
Rüstem Paşa (Vezir) - 187, 197, 216, 217, 225.
Rüstem Sultân - 320.

— S —

Sa'ad Çukuru (bak. Çukur-Sa'ad/Çukur-i Sa'ad, halk dilinde bugünkü Sahat-çukuru/Revan-Serdârâbâd Ovası) - 116, 117, 183, 204, 241, 320.
Sa'deri/Sa'adr(û) (Şirvan'da Sancak) - 301, 303, 305.
Sa'âdet-Gerey - 140, 331, 334.
Sa'adlu (Sahatlu, Karakoyunlu boyu, adını kışladıkları Aras solundaki Serdârâbâd-Revan Ovası'na/Sahatçukuru'na vermiştir) - 348.
Sa'adlu Elvendkhan Beğ - 225, 226, 231.
Sa-Atabago (kartelli dilinde/edebi gürcüce «Atabag/Atabek - Yurdu»: Kür boyunda Azgur/Borcum-Boğazı'ndan Erzurum'da «Gürcü-Boğazı» na ve Kars-Arpaçayı başlarından İspir-Altı'na değin bütün Yukarı-Kür ve Çoruk boylarını içine alırdı. Başkendi Ahıska, sonra Ardanuç idi. 1267 de kurulan Kıpçaklı Ortodoks - Hıristiyan Atabekler'in ülkesidir) - 8, 45, 87, 88, 101, 124, 162, 175, 209, 238.
Sa-Badura (Kartelli dilinde «Badur/Bahadur - Yurdu» anlamında, Göri köylerinden) - 445.
Sabalan/Savalan (Güney-Azerbaycan'da Erdebil yaylağı dağ) - 149.
Sabur-Tala (Tiflis köylerinden) - 445.
Saçlu - 349.
Sadaşa (Kıyı-Abazaları oymaklarından) - 8.
Sa'di (Bitlisli İdris'in «Heşt-Bihişt» ini türkçeye çeviren) - 68.
Sadreddin Khan - 158.
Sa'dullah-Sa'di Çelebi Efendi (Şeyhulislâm) - 140.
Safavi/Safevi - 251, 424, 445.
Safed - 341, 353.
Safi-Gerey - 335.
Safiliier (bak. Safavi) - 17, 23, 41, 44, 49, 84, 86, 96, 98, 100, 103, 104, 111, 112-115, 117, 118, 120, 123-127, 129, 132, 142-144, 148, 154-156, 160-162, 166-169, 171-173, 177, 179, 181, 183, 184, 186, 187, 193, 205, 208, 209, 219-225, 229, 230, 235, 238, 243, 246-248, 253, 255, 257, 259, 261, 263, 267, 269, 271, 273, 281, 284, 287, 290, 301, 311, 327, 331-334, 336-339, 341, 343, 351, 356, 358, 359, 368, 381, 384, 385, 387.
Safvet Beğ (TOEM muharrirlerinden) - 272, 436.
Sâhib-Gerey Khan (I). - 61, 62, 72, 124.
Sa'idâbâd - 358.
Saka (İskit) - 171, 198.
Sakalar (İskitler) - 115.
Sakallu (Eleşgerd-Ovası'nda köy) -
Sakarya - 16, 77, 97.
Sakaşet (Göri köylerinden) - 445.
Sakavı köyü (Muş kuzeyinde ve Murat ırmağı boyunda) - 190.
Sakhe (Çerkes-Eli doğusunda Çig/Çik/Zikhus/Cikhi adlı Kıpçak uruğunun Apkazlar'a komşu doğu kolu) - 10.
Salah-Hoca Khanı (Kars-Pasın yolunda ve Soğanlı dağları üzerindeki Hünker-Düzü'nde kona) - 109.
Salduklu-Eli (merkezi Erzurum olan eski Türkmen Beğliği bölgesi) - 126.
Saldukîular - 325.
Salık - 304.
Salınca - 354.
Salmas/Salamas - 187, 246, 259, 269, 274, 318, 319, 358, 366.
Salvur-Kazan (Dede-Korkut Oğuznâmeleri baş kahramanlarından, Salgur boyundan) - 347.
Salyan (Aras-Kür birleşik kolunda ve Mahmudâbâd güneyinde) - 205, 301, 303, 305, 331, 332.
Salyan-Deşti - 301.
Sâm (Safavî I. Şâh İsmâil'in oğlu) - 124.
Samagar (bak. «Samıgara/Samikale», Erzurum-Narman'da kale, ünlü Mogol oymağının adıyla) - 195, 196, 203, 349.
Samagar-Noyan - 196.
Samakar Kalesi (bak. «Samagar») - 171.
Samçkhe (Ahıska'nın merkez olduğu Yukarı-Kür boyları) - 45, 209.
Samed-Kulu Paşa (Osmanlılar'ın Kakhet merkezi idâreye bağlanınca Top-Karaağaç şehrinde oturan Vâlisi) - 413.
Samıgara/Samikale (bak. «Samagar») - 196, 203.
Samiskhe (bak. Samçkhe). Bunun için iki iştikak yapılmıştır: Samoskhe = Moskh/Mosuk-Yurdu ve Sami-Çıkhe = Üç-Kale-Ahıska-Ahılkelek-Azgur Kakheleleri bölgesi) - 162.
Samkhud Suyu - 347.
Samkirç (Khazarlar çağında Taman Tarkan/Taman-Adası çevresinin merkezi şehir) - 65.
Sâm-Mirzâ (Şehzâde, I. İsmailin oğlu) - 133, 155.
Samsun (Canik Sancağı merkezi) - 24, 126, 422.

Samur-Suyu/Özen (Dağıstan güneyinde) - 176, 177, 337.
Sa-Murzakan (gürcüce, «Murzakan-Yurdu» demektir, İngur-Suyu sağındaki en güney Apkaz/Abaza bölgesi) - 14.
Sanahin (Borçalı'da) - 353.
San-Corci (Azak denizi doğu kıyısında iskeler) - 76.
Sârâ/Saray-Hatun Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın Anası) - 28, 31, 36.
Saray (Özalp, Van'da) - 216.
Sarıkamış (Kars'ta) - 78, 147, 148, 165, 169, 175, 245, 326, 438.
Sarıkamış (Gence'de) - 368, 371, 372, 388.
Sarıkamış Suyu (Harput/Elâziz Sancağı'nda) - 191.
Sarıkorgan-Sarukorgan (Van Kalesi) - 148, 149.
Sârım Beğ (Seyfüddinoğlu) - 147.
Sarımsaklı-Yaylası (Pasın-Eleşgerd arasında) - 106.
Sarısu (Van-Erciş yanında) - 122.
Sarısu (Doğubayazıt'ta, Aras'ın sağ kollarından) - 160.
Sarnus (Kars-Şüregel/Başgedikler Bucağı'nda köy) - 108.
Sartak/Sertak Beğ (Kırım Hanı Menğli-Gerey'in Kefe Tudunu) - 54.
Sarukhan (merkezi Manisa olan Sancak) - 126, 297, 303, 427.
Saru Kal'a (Van Kalesi) - 148.
Sarukaya-Yaylakı (Erzincan-Tercan-da) - 143.
Saru-Yatı (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Saru-Yezid (Erzurum Beğlerbeğisi çok yiğit İskender Paşa'ya İran şâhı I. Tahmasb'ın -onun Sünniliği'ne taşatarak- verdiği lakap) - 214.
Sasıret (Göri köylerinden) - 445.
Satis-Çala - 297, 307.
Sarucakamış - 155.
Sâsânlı - 165.
Sâsânlı Bâbek soyu (sözde, Batı İran'daki Ardelan/Erdelan ocaklı beğleri atası «Baba-Erdelan» ın indiği soy) - 225.
Sason (Siirt'te) - 122, 127, 135.
Sasonlu 'Ali Beğ - 131.
Saspir (Scythen'ler/Syspritide ile, Erzurum-İspir bölgesine ad veren ve 2700 yıl önce gelen Saka boyu) - 115.
Satlel (Artvin-Şavşat bölgesinin merkezi) - 354.
Satuk (Çerkes boyu Kemürgüy beğlerinden) - 439.
Sava Suyu (Yugoslavya'da Tuna'nın sağ kolu - 128.
Savuçbulak (Savukbulak, Urmiye gölü güneyinde) - 147, 358.
Sava Yıvanidi (Rum müellifi) - 31.
Sazçınar (Salmas doğusunda) - 187.
Sazlık (Erzurum kuzeyinde, Karasu boyundaki bataklık, şimdi kurutulmuştur) - 233, 234.
Scythe (İskit) - 50.
Scythene (Erzurum-İspir ve Bayburt bölgesinin m.ö. ki adı) - 115.
Sebastopolis (Sokum'un eski adı) - 2-4, 6, 51.
Sebzevâr (Horasan'da şehir) - 113, 350, 381.
Sederek (Revan-Ovası/Çukursahat'-ta köy) - 108,350.
Seddon, C. N. (müsteşrik) - 177.
Sefer (Erzurum Çavuşbaşı) - 410.
Sehend (Güney-Azerbaycan'da) - 228.
Selânik - 329.
Selânik-Yörükleri - 328.
Selâniki (Mustafa, Osmanlı tarihçisi) - 255, 256, 300, 301, 341, 343-345, 357-359, 364, 367, 369, 370, 375, 376, 379.
Selâtin-i Sebüktekin (Gazneliler) - 370.
Selâtin-i Selâçıka (Selçuklu Sultanları) - 346.
Selçuklu - 22, 29, 33, 50, 105, 374, 414.
Selçuklular - 124, 222.
Selem (Bitlis-Eli kalelerinden) 129.
Selim (Yavuz I.) - 12, 84, 89, 93, 95, 103, 121-123, 165, 232, 245, 260, 326.
Selim (Sarı, II.) - 14, 62, 182, 255, 267, 274, 308.
Selim (Kars'ta ilçe) - 110.
Selim Şâh (Yavuz I. Selim) - 85.
Selmân («Mâmi'ü'l-Cevâhir» müellifi) - 193, 196, 202, 204.
Selmân-i Câbiri/Selmân Khan (İran Başvekili) - 335.
Semâküre (Tumanıs köylerinden) - 446.
Semavat - 244.
Semende Paşa - 310, 353, 371, 386.
Semerkand - 74, 126, 169, 181, 230, 336.
Sen-Jorj Bankası (Kefe Ceneviz Kolonisinde) - 6.
Semnân - 381.
Semiz-Ahmed Paşa - 275.
Serâb (Serav) - 144, 145, 357, 358.
Serakhs (Horasan'da şehir) - 103.
Serasker Kethudâsı İskender-Çelebi - 135.
Serçeme (Erzurum'da) - 120, 127.
Serd-Sahrâ - 358.
Serhadd-i Gürcistân - 245.
Sertak (bak. «Sartak») - 54.
Sevastepoli (Apkaz-Eli merkezi Sokum) - 21.
Sevinç-Suyu (Dağıstan'da, Terek'in sağkolu, «Sünç/Süyünç-Özen») - 63, 77.
Sevinç-Kal'a (Sevinç-Suyu üzerinde olup, adını, XII. Yüzyılda Kıpçaklı Sevinç-Han'dan almıştır) - 316.
Sevindik/Sevindük Khan (Afşarlı, Korçubaşı) - 102, 103, 110, 111, 201, 215, 246.
Seydi-'Ali Re'is (müellif) - 220.
Seydi-Hâci Mehmed Çeşmesi (Trabuzon'da) - 85.
Seyif Beğ (1554 te Bağdad'a akına varan İran ordusunda, Bayatlı) - 228.
Seyfeddin - 147.
Seyrân-Tepesi (Amıd/Diyarbakır şehri kuzey yanında, Dicle sağında ordu konağı) - 202.
Seyyid-Mir 'Abdülvahhâb (İran Sarayı yüksek memurlarından) - 112, 122.
Seyyid-'Azizullâh-i Şirvani - 180, 196.
Seyyid Beğ - 146, 175.
Seyyid-Bürhâneddin Barak (Buhara Hâkimi) - 220.
Seyyid-Mehmed Beğ - 146.
Seyyid-Muharrem (Taman Kaadîsi) - 72.
Seyyid-Şemseddin Dilicânî (1553-1554 te Osmanlılar'a gelen Safavî Elçisi) - 217, 219.
Seyyidler köyü (Pertek karşısında, Murat solunda) - 191.
Sıfahân (bak. Isfahan») - 152.
Sığacık köyü (Çerkes-Eli'nde Ediçün Kalesi yakınında, «Gebrân» dan «Cemâ'at-i Hatuguk» yeri) - 72.
Sıgnak (bak. «Sıknak/Signaki Sıkhnak», Doğu-Gürcistan'da kakhret'te, Selçuklu Fethinden önceki Kıpçaklar'dan kalma bölge ve kasabanın adı) - 297, 413, 414.
Sıgnak (Karabağ'da Kıpçak boyu adıyla anılan kasaba) 414.
Sıgnak/Suğnak (Aşağı-Sırderya boyunda Kıpçak şehri) - 414.
Sıkhapol (Aznavur) - 293.
Sıkhnakhlı (1946 yılından önceleri, Kıpçak boyundan kalma, Gence-Eli karşısında ve Kür solundaki Kakhet Hıristiyan ahâlisinin adı) - 414.

Sıkha (bak. «Cikh/Cik/Ciket/Çiket/ Zikhus», Apkazlar'a komşu U-bukh bölgesi ve kalkının, Çik/ Çikil adlı Kıpçak boyundan kalma adı) - 10, 52, 58, 81.
Sıkhalı (Sıkha/Çiket ahalisi) - 71.
Sıkıdzur Kal'ası (Batum kuzeyinde Tsihisdzir) - 419.
Sıknak (Kakhet'teki kasaba/Sıgnak) - 206.
Sırp - 71.
Sırtdüzü (Eleşgert güneyinde) - 185.
Sırtlanlı (Artvin-Maçahel'de eski Kâftarlı mahallesi) - 45.
Sıvas (bak. «Rûm») - 23, 27, 32, 54, 69, 104, 113, 115, 134, 143, 144, 181, 183, 185, 189, 199, 216, 240, 282, 286, 324, 327, 341, 343, 345, 351, 363, 367, 427.
Sibir - 50, 51, 438.
Sigetvar - 352.
Signaki - Kakhet'in eski merkezi Sıgnak'ın, gürcüceye uydurulmuş adı) - 414.
Siird/Siirt - 121, 135, 246.
Siirt-Bitlis kesimi - 122.
Silberschmit, Max (müellif) - 50, 51.
Silistire - 337, 342, 427.
Silvan (eski Mafarkın/Meyyâfârıkın) - 85.
Simavun/Simayun (Kartelli Simon) Beğ - 257, 293.
Simon (bak. «Svimon/Şah-Navaz», Kartel/Tiflis Bagratlılarından I. Luvarsab oğlu) - 65, 293, 294, 339-344, 353, 362-365, 367, 368, 371, 372, 445-447.
Sinân Beğ (Kefe Sancakbeği) - 59.
Sinân Beğ (Rakkaas Tâcüddin, Gümüşhane Fâtihi) - 83.
Sinân Beğ - 151, 184.
Sinân Beğ (Oltu Sancakbeği ve tutsaklığından sonra İran'dan gelen Elçi) - 230, 232, 239.
Sinân Çavuş - 439-441.
Sinân Paşa («Koca», Serdâr) - 20, 335, 341-343.
Sinab (Sinop) - 27.
Sincar - 115, 122, 123, 127, 303.
Sindiyân - 358.
Sınık-Khaç (Kars şehrinin batıgüney yanında, eski Erzurum-Yolu üzerinde köy) - 109, 245.
Sinne (Senendiç) - 219, 225.
Sinop - 28, 50, 51, 104, 222.
Sinor/Sünür (Baybur'ta eski Akkoyunlu merkezi kasaba kılıklı büyük köy) - 36, 111, 192.
Sirozlu Dal-Mehmed Çelebi (bak. Âsafi») - 303.
Siryân - 305.
Sisi - 296.
Sistân (Siistân/Secistân) - 381.
Sisyân (Nakhçıvan-Karabağı'nda) - 375.
Sitavuk (Erzurum köylerinden) - 164.
Siverek - 182, 303.
Siyavan (Van Eyâleti'nde) - 138, 139.
Siyavuş Paşa - 338.
Skolarlılar (Bizans'ın Saray-Askerleri ve bunların Partisi) - 33.
Slav - 72.
Smirnof (müellif) - 7.
Soçalar (Soçi iskelesinde adı yaşayan Kıyı-Abazaları oymağı) - 8.
Soçe/Soçi (Apkazeli'nde iskele şehri) - 3, 7, 8, 81.
Sofi-Halil Beğ (Akkoyunlu Veziri) 353.
Sofiyan (Güney-Azerbaycan'da) - 356.
Sofracı Türkman Mehmed Emin Beğ (Safavî Beğlerinden) - 112, 158.
Sofuoğlu Ahmed Sultân - 158.
Sofya (Zoya, Mora Despotu Paleologoslu Thomas'ın, Moskova büyük-knezi III. İvan ile evlendirilen kızı) - 54.
Sofya (Bulgaristan'da) - 345.

Soğanlı Dağları (Kars Eli batı kesiminde) - 29, 109, 170, 175, 232, 286, 322, 326.
Soğdak (Kırım şehri) - 51, 55, 57, 58, 60 ,70.
Soğmun (Soğmunruk, Erzurum-Şenkaya ilçesinde kaleli köy) - 203.
Soğmunruk (Soğmun) - 203.
Soğucuklu Ferah-'Ali Paşa - 12, 81.
Sogus Beğleri (Çerkes «Taman-Köşe Beğleri'nden) - 442.
Sohbet-Yasavulu (Safavîler'de) - 144.
Sohrân Halife - 273.
Sohrâni Süleyman Beğ - 365.
Sokhum/Sokhum-Kal'a/Sokum (İlkçağın Diyoskuri, sonra Sebastopolis) - 1-4, 6, 7, 11, 13-15, 19-21, 26, 51, 62, 69, 124, 363, 382, 410, 411.
Sokollu (Tavil = Uzun) Mehmed Paşa - 14 ,19, 193, 210, 219, 222, 233, 240, 267, 271, 272, 274, 275, 302, 327, 340, 356, 434.
Sokollu oğlu Hasan Paşa - 347, 360, 363.
Sokollu Sarayı (Istanbul'da) - 343.
Sokumlu Çerkes (Apkaz) Hayder Paşa - 389.
Sol-Gürcistan (Batı-Gürcistan) - 361.
Solak Ebûbekir (müellif) - 309.
Solak-Ferhâd - 292, 339.
Solak-Hüseyin - 282, 320.
Solakzâde (Osmanlı tarihçisi) - 39, 66, 68.
Soldaja (Kırım'daki Soğdak şehri) - 51, 55, 57.
Solukh Beğ (Çerkes Kabartay Beğlerinden) - 314, 315, 441, 442.
Somay - 147, 319.
Somkhet (Loru/Borçalı çevresi) - 37, 209.
Somkhurut (Loru'da) - 296.
Sonkur Beğ - 149.
Sonkur-Dağıstanı (Gence/Karabağ'ın batı kesiminde) - 372.
Soran (Sohrân /Sorhân - =Kızıllar anlamına Kuzey-Irak Kürtleri kolu) - 122.
Sovuksu (Kıyı-Abazaları oymağı) - 8.
Sovyet (Sosyalist/Bolşevik Rusya) 43, 288, 348.
Söğütlü - 325.
Sökmen Konağı (Eleşgerd'de, şimdi Sekman) - 107, 109.
Sökmen-Âbâd/Sökmen-Ovası (Khoy batıkuzeyinde) - 147, 348.
Stalin (Sovyet Rusya diktatörü) 438.
Stepan (Boğdan/Moldavya voyvodası) - 56.
Strabon (Coğrafyacı) - 115.
Subhi (Ta'likizâde, müellif) - 351, 352, 354, 355, 361.
Sudan - 268.
Su-Geçidi (Kars'ın batı yanında) - 109.
Suğla - 329.
Sukulesi (Tortum-Akçakalesi'nde) -
Sulak (Dağıstan'da çay) -310.
Sulduz (Urmiye gölü güneyinde bölge) - 147.
Sultanay Beğ (Dağıstan'da Tümen/ Çeçen Beği) - 312, 314, 441.
Sultân Ahmed (II. Bâyezid'in oğlu Amasya Sancakbeği) - 84, 99, 100, 147, 175.
Sultân Ahmed Lâhican (Kârkiyâdan) - 116.
Sultân Bâyezid (II.) - 39, 86, 95.
Sultân Bâyezid (Kanunî'nin oğlu Şehzâde) - 217.
Sultân Bürhân-i 'Ali/Bürhâneddin (Şirvanşahlı) - 178, 260, 279.
Bultân Buta - 313.
Sultan Cihângir - 218.
Sultancuk (Orta-Kür boyunda) - 307, 308, 387.
Sultân Göde-Ahmed (Akkoyunlu) - 142.

Sultân Halîl (II., Şirvanşahlı) - 141, 167, 178, 179, 384.
Sultân-Hasan Câmii (Akkoyunlu Uzun-Hasan'ın Tebriz'deki hayratı) - 145, 155.
Sultân Hüseyin (Baranlu, Karakoyonlu Cihânşâh'ın torunlarından) - 94, 143.
Sultân Hüseyin Beğ (İmâdiye Hâkimi) - 225, 228, 232.
Sultân Hüseyin-Mîrzâ (I. Tahmâsb'ın oğlu) - 219.
Sultâniye (Güney-Azerbaycan'da Zencan çayı başlarında) - 128, 145, 152, 153, 155, 205, 225.
Sultân Kaasım Mîrzâ (Nogaylı) - 441.
Sultân Mahmûd (I.) - 68.
Sultân Mehmed Han (II., Fâtih) - 63, 106, 315 .
Sultân-Mîrzâ (Kuban boyunda Sümek Beği) - 441.
Sultân Murâd (Akkoyunlu Pâdişâhı) - 100, 101, 142.
Sultân Murâd (III.) - 251, 255, 257, 261, 264, 267, 285.
Sultân Mustafâ (Kanunî'nin oğlu Şehzâde) - 139, 217, 218.
Sultanönü (Eskişehir) - 126.
Sultân Osmân (II., «Genç») - 80.
Sultân Selîm (I., Yavuz) - 48, 85, 89-92, 95, 97, 98, 100, 102, 105, 112, 114, 116-119, 121, 240.
Sultân Selîm (II., Sarı) - 255, 263, 426.
Sultanselim Dağı (Hopa'da, Yavuz'un hâtırasıyla anılıyor) - 89.
Sultân Süleyman (Kanunî) - 8, 47, 84, 105, 122, 153, 175, 182, 184, 188, 197, 199, 203, 208, 210, 211, 217, 219, 227, 228, 230, 232, 238, 240, 244, 255, 426.
Sultân Şahrukh - 168.
Suatân Şücâ' - 270.
Sultân Ya'kub (Akkoyunlu) - 83, 86, 236.
Sumatra - 267.
Sunç Suyu (bak. Sevinç-Suyu») - 316, 317.
Suram (Batı-Kartel'de kale) - 117, 248, 277, 386, 411.
Suram-Boğazı - 307.
Surbahan (Surp-Ohan) - 164.
Surkhâb (Erdelan Beğleri'nden) - 167, 197, 219, 225.
Suriye - 118.
Susuz (Kars'ta ilçe) - 326.
Suvan (Batı-Gürcistan'da Faş/Riyon ırmağı başlarında dili ayrı kavim) 10.
Suşehri - 104, 111, 222.
Suşehri-Çayırı - 104.
Suvanet (Suvan-Yurdu) - 21.
Suy (Bitlis'te kale) - 129.
Sübhan Dağı - 185.
Süleymân (Batum Sancakbeği) - 419.
Süleymân (Çakırcıbaşı-Kethudâsı) - 419.
Süleymân Beğ - 149, 198.
Süleymân Çavuş (Kefe Nâzırı) - 436.
Süleymân Khan (Kanunî) - 78.
Süleyman Khan (İlhanlı Rakıp-Hanlar'dan) - 413.
Süleymân Khontkar (Kanunî) - 189, 232, 237.
Süleymân-Mîrzâ (I. Tahmâsb'ın kaynı oğlu) - 424.
Süleymân Nebî (Dâvûd oğlu) - 242.
Süleymân-Sarayı - 318, 348.
Sünç (Sevinç) - **Suyu** (Dağıstan'da) - 63.
Sünnî - 107, 142, 152, 177-179, 220, 251, 252, 256, 257, 261-263, 267-270, 299, 300, 307, 311, 327, 331, 362, 388.
Sünnî-Müslümân - 7.
Sünnî Özbekler - 141.
Sünnî Şirvanşahlılar - 220.
Sünnî Türkistân - 126.
Sünür (bak. «Sinor») - 101, 192.
Sürem Bağazı (bak. «Suram») - 294.
Sürkhâb Beği - 197.

Sürmeli (Kars-Iğdır'da Karakala yerinde) - 347, 348.
Sürmeliçukuru (Kars Eli'nde Tuzluca-Iğdır-Aralık ilçeleri bölgesi) - 349.
Sürmene (Tırabuzon'da) - 23, 30, 48, 85, 96, 156.
Sürmene Suyu - 28.
Süryanî - 47, 117.
Süyünç (Sünç) - **Suyu** (bak. «Sevinç-Suyu») - 77.
Svimon (bak. Simavun/Simâyun/Simon) - 263.
Swanet (bak. «Suvanet») - 245.
Swanlar (bak. «Suvan») - 10.

— Ş —

Şabın-Karahisâr (bak. «Şebin-Karahisâr/Karahisâr-i-Şarkî) - 112, 265.
Şabran/Şaburan (Şirvan'da Sancak) - 261, 301, 303, 305, 306, 308, 333, 335, 337, 338.
Şâdî Paşa (Rûm/Sıvas Beğlerbeğisi) - 115.
Şadberd Kalesi (Artvin'de) - 354.
Şâfi'î (mezheb) - 277, 287, 307, 308, 375.
Şâh 'Abbâs (I., Safavî) - 366, 367, 373, 375-382, 388, 389.
Şâh-'Ali (Soranlı Kürtleri Beği) - 121.
Şâh-'Ali Sultân (Çepnili) - 183, 188.
Şâh-Dağı/Şâhdağı (Şeki-Kuba arasında) - 179.
Şâh İsmâil (I., Safavî) - 84, 94, 98-101, 105, 107, 113, 116, 117, 122-125, 128, 134, 143, 147, 157, 160, 167, 178, 181, 196, 214, 228.
Şâh İsmâil (II., Safavî) - 257-263, 265, 267-269, 271, 280, 281, 318, 380, 381, 426, 444.
Şâh-Kulu Teke/Antalya-Türkmanlarından 1511 de isyân eden Kızılbaş) - 128.
Şâh-Kulu Halîfe (Afşarlu, Mühürdâr) - 219, 232.
Şâh-Kulu Beğ - 243.
Şâh-Kulu - 246, 249, 255, 259.
Şâh-Kulu Halîfe - 318, 377, 379, 385.
Şâh-Kulu Beğ (I. Tahmâsb'ın Elçisi) - 412.
Şâh-Kulu Sultân (Ustacalu) - 189, 212, 335.
Şâh Mehmed Khudâbende (Kör, Safavî) - 323, 338, 350, 360 375.
Şâh-Mehmed - 161, 164, 165, 322.
Şâh-Mîr (Şâh-Emîr) - 304, 338.
Şâhmîrân (Tumanıs köylerinden) - 445.
Şah-Navaz (Bagratlı I. Simon'un mühtedi adı) - 444.
Şahnazaryan - 373.
Şahpınarı - 365.
Şah Rüstem - 257.
Şâh Tahmâsb (I., Safavî) - 63, 102, 103, 124, 125, 128, 129, 133, 134, 138, 140, 144, 149-152, 154-158, 160, 166-168, 172, 175-180, 183-185, 188, 192, 194, 195, 197, 198, 205, 208, 209, 211, 212, 214, 217, 218, 223, 224, 230-232, 235, 236, 238, 240, 243, 246-248, 253-257, 260, 263, 270, 291, 293, 297, 306, 330, 353, 363, 380, 384-386, 388, 414, 424, 425.
Şâh-Takıyüddin Mehmed (Isfahan Muhâfızı) - 196.
Şahbağı (Revan'da) - 301, 346.
Şahbulağı - 365.
Şâh-i-Şirvan Evlâdı - 285.
Şahin-Geray Khan - 61.
Şahverdi Beğ (Bayburtlu oymağı'ndan, Şehzâde Hamze-Mîrzâ'nın «Sohbet-Yasavulu») - 144.
Şahverdi Sultân (Kacarlu, Ziyâdoğlu) - 186, 198, 212, 213, 219, 237, 238.
Şahverdi Khan - 358, 373.
Şahrukh (1515 te Osmanlı casusuna bilgi veren) - 112.
Şâhrukh (Şirvanşah) - 168, 178.

Şahrukh Beğ - 152, 153.
Şahrukh Halife - 167, 270.
Şahrukh Khan - 305, 358.
Şahyolu-Dağları (Aras-Murat ve Karasu/Fırat-Murat ırmakları su ayrımındakı sıradağlar) - 190.
Şâir Mehmed Za'îfî - 156
Şakı (bak. «Şeki») - 301.
Şalıkaoğlu Kokola (bak. «Mahmûd Khan) - 288.
Şalıkaoğlu Otar Beğ (Atabet-Yurdu Kıpçak-Ortodoks Beğlerinden) - 284, 363, 386.
Şam - 118, 135, 136, 139, 144, 148, 187, 218, 221, 233, 264, 324, 340, 341, 343, 345, 347, 351, 360, 363, 414, 427.
Şamakhı/Şamakı (Ulu-Şirvan'ın merkezi) - 98, 124, 167, 179, 186, 205, 224, 262, 301, 302, 304-307, 331-338, 345, 366, 385, 387, 389, 443.
Şamakhı Hâkimi Şeyh-Şâh (Şirvanşahlı II. İbrâhîm) - 99.
Şâmî, Nizâmeddin (Temür tarihçisi) - 4, 50, 199, 302, 424.
Şamilkale (Dağıstan iskele şehri Ançıkale/Mohaçkale, Çarlık çağında Petrovsk) - 310.
Şamkhal (bak. «Şavkal», Dağıstan ve bütün Kafkaslar kuzeyinde en büyük hükümdar, Komuk Hâkimi) - 64, 220, 262, 263, 285, 307-309, 314, 317, 331, 332, 342, 366, 424, 425, 441, 442.
Şamkhal Beğ - 441.
Şamkhal Cargazma (bak. «Şamkhal Çerkes Sultân) - 424.
Şamkhal Çerkes Sultân (Avarlı) - 256.
Şamkhal Çoban - 303, 310.
Şamkhal Mîrzâ (Çoban Sultan) - 63.
Şamkhal Sultân (Avar Hanları'ndan) - 423.
Şamkhaloğlu Andıyan Beğ - 313.
Şamkhaloğlu Sultân Mîrzâ - 313.
Şamkhal-Yurdu - 317.
308.
Şamkhal (Oltu'da eski kale) - 203.
Şamlu (Halep - Antep - Malatya'dan Azerbaycan ülkesine Temür'ün götürdüğü Türkman boyu, eski yerleri, Kölemenler'in Şam Valiliğine bağlı olduğundan, böyle anılmışlardır) - 23, 128, 142, 143, 167, 198, 270, 350.
Şamlu Ağzıvar Khan (I. Tahmasb'ın kardeşi Sâm-Mîrzâ'nın Lalası) - 133.
Şamlu 'Ali-Kulu Khan - 271.
Şamlu Hüseyin Khan - 151, 155.
Şamlu Türkmanlar - 144.
Şamşulde (Tiflis batıgüneyinde, Khıramçayı boyunda sarp kale, «Üç-Ok» anlamına gelen bu adın aslı «Şam-Şolga/Şolde» dir; bak. Şemşeddinlü) - 296, 386.
Şanşi (Tiflis'in kuzey Nâhiyelerinden) - 296.
Şaplıca - 287.
Şamsekh/Şapsukh (Kıyı-Çerkesleri boyu) - 71, 81.
Şaravul - 368.
Şarâbhâne (Revan'da büyük köy) - 225, 290, 327, 348, 349, 355, 361, 385.
Şarkî-Anadolu - 203.
Şarkî-Karahisâr (bak. Şebin-Karahisâr») - 27, 111.
Şarklı/Şarklu, (Akkoyunlu, dilimizdeki «Şarkî» deyimi, bu addan çıkmadır) - 149.
Şarl-Ken (Almanya İmparatoru V. Karlos) - 179.
Şaropan (Osmanlı kaynaklarında «Şehribân», İmeret'te kasaba) - 10.
Şarvaşidze/Şervaşidze (= Şirvanşâhoğlu, 1124 te Kars doğusundaki Anı-Şeddâdhları hanedanından tutsak alınanların sürgün edildiği Apkaz-Eli'nde Ortodoks-Hıristiyanlığa dönen soyundan, Apkaz-Çiket/Ubuh kıralları hanedanı) - 3, 4, 7, 10, 17.
Şaşup (Göri köylerinden) - 445.
Şarur (Nahçıvan'da Revan yolunda kasaba, I. Şah İsmâil'in Akkoyunlu Elvend Khan'ı yendiği yer, yerlileri «Şeril» diyor) - 318, 320, 348, 375, 388, 389.
Şav (Şahve) - 149.
Şavkal (bak. «Şamkhal») - 424.
Şavkalı-Melik (Dede-Korkut Kitâbı'nda, «Oğuz-Elleri»ne akın ve yağmalar yapan Dağıstan-Kıpçak-Melik'i) - 424.
Şavşad/Şavşat (Atabek-Yurdu'ndan, Artvin'de) - 43-47, 85, 101, 246, 247, 275, 279, 297, 354, 385.
Şavşadistan (Şavşat bölgesi) - 46.
Şavşét (Şavşad'ın bugün halk dilindeki söylenişi) - 45, 46.
Şâvûr (Ebû'l-Esvâr, Gence ve Divin Emîri Şeddâdlı) - 414.
Şebin-Karahisâr (bak. «Karahisâr-i-Şarkî / Şabın-Karahisâr») - 8, 415.
Şebkhâne (Gümüşhane-Yağmurderesi Bucağında köy) - 41.
Şebüster - 187.
Şebüster-Tasuç - 187.
Şeddâdlı (951-1200 yılları arasında Aran/Gence-Karabağ, Divin ve Kars'taki Anı'da hâkim Emirlik sülâlesi) - 3, 414.
Şeğake/Şegaki-Çerkesi (Aşağı-Kubandaki Kıyı-Çerkesleri) - 81.
Şehidler/Söğütlü (Erzurum'da Deveboynu'da ziyaretgâh) - 285, 324.
Şehirbâzâr (Erdelan'da) - 225.
Şehriyâr ('Acem-Irakı'nda Sancak) - 149.
Şehrizol/Şehrizor (Kerkük) - 147, 153, 197, 225, 231, 240, 244, 254, 258, 264-266, 268, 269, 272, 274-276, 284, 288, 371, 389, 426, 427.
Şehsüvâr oğlu 'Ali Beğ (Dulkadırlu) - 106.
Şehzâde Bâyezîd (Sofu, II.) - 39, 40.
Şehzâde Bâyezîd (Kanunî'nin oğlu) - 218, 253, 255.
Şehzade Hayder (Safavî) - 379.
Şehzâde Mustafa (Kanunî'nin oğlu) - 183, 185, 221.
Şehzâde Selim/Sarı-Selim (Kanunî'nin oğlu) - 218, 222.
Şehzâde Selim (Yavuz, Kanunî'nin babası) - 69, 84-86, 93, 94, 100, 384.
Şekhicek (Erzurum-Oltu'da bugünkü Şıkhçek köyü) - 202.
Şekerlü (Erzurum-Narman'da köy) - 234.
Şeki (bak. «Şakı», Şirvan'da şehir, şimdiki «Nukha») - 124, 125, 168, 172, 179, 194, 213, 237, 297, 299-301, 303-306, 330, 338, 387, 414.
Şeki Hâkimi Hasan Beğ - 99, 123.
Şeki Kalesi - 299.
Şeki Ölkesi - 299.
Şelve (Ağrı İli merkezi Karaköse yakınında Nâhiye) - 319, 358.
Şemkür (Gence'nin batısında Sancak, şimdiki adı «Şamkhor») - 330.
Şemkür-Aranı (Şemkür-Kışlağı anlamında) - 372.
Şemkür Kal'ası - 304, 366.
Şemseddin (Bitlis Hâkimi Roşekîlî IV. Şeref oğlu III.) - 129-132, 135 212.
Şemseddin Beğ - 304, 336.
Şemsüddin - 157.
Şemşedinlü (Dede-Korkut Kitâbı'ndaki İç-Oğuz Elbeğleri'nden «Şor-Şamşoldın»ın mensup olduğu boy, Gence-Kazak arasında yerleşmiş; bak. Şamşulde) - 355, 361.
Şemşirân (Şehrizor bölgesinde kale) - 239.
Şenb-i Gazan (Tebriz'de) - 113, 155, 183, 186, 357.
Şendis (Tiflis köylerinden) - 445.

Şenkaya (1946 Martında, Oltu'nun doğu kesimi/Kosor ve Örtülü Bucaklarında, Sarıkamış'tan ayrılan Bardız Bucağı ile kurulan ve merkezi Örtülü olan Erzurum İlçesi) - 171, 201-203, 245, 385.
Şeref Beğ (Bitlis Ocaklıbeğî IV.) - 128-130, 132, 159, «Khan» unvanıyla: 131-133.
Şeref-Khan (Roşekîlî, «Şerefnâme» müellifi) - 205, 225, 259, 277, 319, 348, 351, 353, 373, 374, 377.
Şerifbeğzâde Fâik Beğ (Artvin-Yusufeli eski merkezi Peterek/Pertekrek'teki Kıpçaklı-Atabekler kolundan, Fâtih'in 1461 Tırabuzon Fethi'nde bunlara gönderdiği Fermân'ın bulunduğu kimse) - 33.
Şeril/Şerür (bak. «Şarur») - 375.
Şervaşidze (bak. «Şarvaşidze») - 3, 4, 7, 17.
Şevket, Şâkir («Tırabuzon Tarihi» müellifi) - 12, 31, 96, 97.
Şevşik (Erzurum-Pasın Sancağı'nda kale) - 106, 319.
Şeybanlı (Özbekler'e hâkim Çingizli kolu) - 114.
Şeyh-Behlül - 147.
Şeyh-Cüneyd (Erdebil Şeyhi, Safîli) - 23, 24, 33.
Şeyh-Ebûl-Hasan-i Khırkanî (Kars'ta yatan en ulu velî, Kaleiçi Mahallesindeki Üçüncü-Murad Câmii'ne, bunun adıyla «Evliyâ-Camii» denilmektedir) - 325.
Şeyh-Hasan (Çemişkezek Kürt Beği/«Şerefnâme» ye göre Erzurum-Türkmen Saldukluları'nın son kolundan inme) - 28.
Şeyh-Hayder (Safîlî, I. Şah İsmâil'in babası) - 142, 168.
Şeyh-İbrâhim (son müstakil Şirvanşah Şahrukh'un amucası «Şeyh-Şâh») - 178.
Şeyh-İbrâhim-i Gülşenî (Akkoyunlular'ın ve bütün geniş «Diyârbekir Ülkesi» nin Hanefî-Sünnî kalarak, Erdebil-Şi'alığına karşı koymasına yardım eden «Gülşenî Tarikatı» nın kurucusu büyük Türkmen-Velîsi) - 262.
Şeyh-Mamay Bek (Kiçi-Nogay Beği) - 73.
Şeyh-Süleyman Efendi - 148, 368.
Şeyh-Şâh (bak. «Şeyh-İbrâhim», Şirvanşahlı) - 99, 116, 124, 167.
Şeyh-Vâlihî (Edirneli Kurdzâde, Vâız ve Şâir) - 301.
Şeyhî Beğ - 146, 384.
Şeytân-Kal'ası (bak. «İblis-Hisârı») 288, 289, 291, 295.
Şeyzer (Suriye'de Hama'ya yakın) - 196.
Şıbanlı (Şeybânlı) 'Abdüllâtif Khan (Özbekli) - 220.
Şıkhandoru (Artvin'de Borçka ile Batum arasında eski «İskele Nâhiyesi» köylerinden) - 49.
Şıkhand (Batum'da Martolos tımarı köylerden) - 12.
Şıkhçek (bak. «Şekhicek») - 202.
Şıkav (Erzurum-Bayburt yolunda köy) - 111.
Şırak Çölü (bak. «Kızık», Kakhet'in güneydoğu kesimi, Kür ile Sıgnak arasında) - 298, 413.
Şırın (Kırım Hanlığı ülkesindeki «Yedisan» denilen yedi büyük boydan birisi ve en itibarlısı) - 54, 73.
Şırınlı Babay Beğ (Kırım Hanlığında, Hanlar'dan sonra gelen «Baş-Bek») - 61.
Şırınlı Eminek Beğ (Kırım'da «Başbek» ve Kefe Tudunu) - 54, 55, 57.
Şırınlı Mamak Bek (Kırım'da «Başbek», Kefe Tudunu ve Eminek'in ağabeğisi) - 54.
Şi'a - 281.
Şi'î İranlılar - 142
Şi'iler - 223, 244, 252, 254, 256, 257, 262, 269, 270.
Şi'î (Kızılbaş) - Safîliler (Safavîler) - 114, 121, 438.
Şikârî Sultân (Erzurum-İspir'den göçme Kızılbaş-Türkman oymağı «İspirlü» den, Erdebil-Serâb Hâkimi) - 144.
Şimâli-Tabasaran (Dağıstan'da) - 311.
Şiran (Gümüşhane İlçesi) - 30.
Şirâz - 101, 193, 196, 238, 271, 376, 426.
Şirazlı Mirzâ Lûtfullâh - 377.
Şirevî (Kürmanç oymağı) - 246.
Şirvan (Kuzey-Azerbaycan'ın Kür-Dağıstan arasındaki bölgesi, yerlileri Hanefî-Sünnî olduklarından, Osmanlılar'a gönülden bağlı kalıp, her tehlike karşısında Türkiye'ye göçmüş veya başvurmuşlardır; bu yüzden Amasya'daki göçmenlerine de «Şirvanlılar» denilegelmektedir) - 3, 17-20, 47, 59, 63, 64, 73, 74, 76, 99, 114, 122, 124, 135, 143, 145, 166-168, 172, 175-180, 184, 185, 189, 195, 203, 205, 223, 225, 231, 237, 240, 246, 251, 253-255, 258, 260-263, 268, 269, 271, 272, 274-279, 283-285, 290, 292, 297-306, 308, 311, 314, 317, 324, 327, 328, 330, 331, 333-338, 340, 342, 345, 346, 351, 356, 360, 362, 366, 368-371, 380, 383, 385, 387, 388, 419, 423-425, 427, 429, 435, 438, 442-444.
Şirvan Serdârı Özdemiroğlu Osmân Paşa (bak. «Osmân Paşa, Özdemiroğlu») - 439.
Şirvan Ülkesi - 301, 387.
Şirvan-Zemin - 300.
Şirvanât (merkezi Şamakı olan güneydeki «Ulu-Şirvan» ile, merkezi Demirkapu/Derbend olan kuzeydeki «Kiçi-Şirvan» için söylenen ad) - 302, 355, 361.
Şirvanlı (Şirvan'ın Sünnî Türkleri) - 220, 224, 254, 260, 261, 263, 300, 303, 307, 311, 334, 385.
Şirvanlı Sülâlesi ((Üçüncü/Derbendiyye) - 424.
Şirvanlı Seyyid-Yahyâ - 262.
Şirvanşâh (Şirvan hükümdarlarının unvanı) - 114, 124, 168, 178, 197, 205, 220, 279 .
Şirvanşâh (Sultân) Bürhân-i 'Ali - 185, 196, 205.
Şirvanşâh Ferrukh - Yesâr - 143.
Şirvanşâh II .Sultân Halil - 263, 384.
Şirvanşâhlı - 99, 116, 123, 254, 260 - 263, 333.
Şirvanşâhoğlu Ebûbekir-Mîrzâ - 331, 337.
Şirvanşâhoğlu Mehmed-Mîrzâ - 151.
Şivan (şâh) oğlu Şahrukh-Mîrzâ - 279, 384.
Şiştepe (Revan'da köy) - 349.
Şoğan/Şoğayn (Erzurum-Aşkale kesiminde) - 120, 170, 171.
Şolnet (Göri köylerinden) - 445.
Şor (Kıpçak boyları'ndan, Altaylar'da ve Kafkaslar bölgesinde) - 81.
Şorlut - 375.
Şövekân (Tumanıs köylerinden) -
Şuragel (Kars-Arpaçayı boyu, eski «Şor/Şorak» boyunun adıyla «Şırak» ve halk dilinde «Şöreg-El/Şüreg-El», Dede-Korkut Kitâbı'ndaki «Şırok-avan Ucu», buradadır) - 253.
Şuşa (Karabağ'ın merkezi) - 298, 319.
Şükrî («Selîmnâme» müellifi) - 109.
Şüregel (bak. «Şuragel») - 102, 111, 112, 116, 139, 143, 146, 160, 166, 176, 225, 235, 241. 253, 273, 296, 321, 324, 326, 327, 345-349, 385.
Şüregel Akını - 284.
Şüregel-Suyu (Kars-Arpaçayı) - 108.
Şütür (Gence'de) - 372.

— T —

Tabasaran (Dağıstan'da bölge) - 64, 261-263, 279, 285, 306-308, 310-313, 385, 387, 388, 423, 424, 432.
Tabasaranlar (Aşağı-Tabasaran ile Yukarı-Tabasaran) - 309-311, 333.
Tabes (Horasan'da şehir) - 381.
Tabîb Ebûtâlib - 377, 379.
Tâc-Kal'ası - 289.
Tac-Kara Boğazı (Çıldır-Ardahan yolunda) - 289.
Tâcüddin Beğ - 319.
Tâcüddin Hasan Halîfe (I. Şâh İsmâil'in 1523 te Istanbul'a gelen Elçisi) - 123.
Tâçlu Han (I. Şâh Tahmasb'ın Eşikağası) - 155
Tadeos - 346.
Tagalıng (Abaza ve Çerkesler'in, Müslüman olmadan önceki «Arpa-Tanrısı») - 81.
Togay (Nogay Mirzalarından) - 441.
Tağ-Ara (Kırım Hanları'nca, Çerkesler'in yaşadığı Batı-Kafkaslar) - 60.
Taharten (Uygurlu Eretnalılar'dan, Erzincan Vâlisi) - 36.
Tâhir Beğ (Bayburt Bayındırlu/Akkoyunlu Beğleri'nden Ferrukh-Şâd Beğ'in oğlu) - 101.
Tahir-Gediği (halk dilince «Tahar-Gediği», Pasın-Eleşgert arasında ve tarihî Tebriz-Tırabuzon kervan-yolu üzerinde) - 107, 150, 185.
Tahmâsb (I., Safavîler'in ikinci şâhı) - 124-127 ,129-131, 133, 172, 181, 186-194, 196, 198, 204, 206, 209-213, 215, 235, 237, 238, 241, 242, 256-259, 270, 284, 311, 321, 374, 377, 385, 412, 423, 444.
Tahmâsbkulu (Sultân) - 350, 378.
Tahran - 149, 358.
Tâife-i Çerâkise (Çerkesler Tâifesi) - 18,72.
Tâife-i Nogay (Mangıtlar'dan) - 75.
Tâife-i Tatar (Kırım Türkleri) - 427.
Tâife-i Türkman (İran'da) - 423.
Tâife-i Voynuk (Fâtih II. Mehme'in ordusunda yol açma ve beğlik atların tımar işleriyle uğraşan Tuna-Bulgarları'ndan alınma geri hizmetli/silâhsız kimseler) - 29.
Takht-Düzü (doğuda Yahnı-Dağları'ndan, batıda Soğanlı Dağları'na değin yayılan Kars-Ovası) - 245, 321.
Takhti-Kırım (Kırım Hanları başkendi/Kırk-Yer) - 60.
Takhtisüleymân (Batı-İran'da yaylak) - 155, 228.
Takhta (bak. «Taktakı», Erzurum-Şenkaya'da köy) - 203.
Takçılu - 349.
Taktakı (bak. «Takhta») - 203.
Talın (Revan'da Elegez güney eteğinde kale) - 108, 345-348.
Talış (Güney-Azerbaycan'da kasaba) - 196.
Talışlu - 113, 146, 211-213, 349, 355, 361.
Talışlu Hamze Sultan - 146, 384.
Talışlu Pîr-i-Gayb Beğ (Astarâbâd vâlisi) - 113.
Talışoğlu - 368.
Taman (Kuban ırmağı ağzında kasaba ve ada) - 18, 21, 52, 59-62, 65, 66, 68-72, 76, 79, 220, 314, 316, 383.
Taman Adası (bak. «Ada-i Şâhî», yani Kırım Hanlığı'na değil, Osmânlı Pâdişâhı'na âit) - 283, 312, 314, 316, 432, 440.
Taman-Kabartay (Çerkeslik bölgeleri) - 283.
Taman Kal'ası - 80.
Taman-Köşe Beğleri (Çerkesler'inden) - 442.
Taman-Ma'beri (Azak-Karadeniz arasında şimdi Kerç-Boğazı denilen boğaz) - 61.

Tamar/Tamar Didopal (= Güzel Tamar, Gürcistan-Apkaz Bagratlı Kıraliçesi) - 22, 87, 90, 247.
Tama-Tarkan (Hazarlar'ın «Taman-Tarkan» eli/vilâyeti Taman) 65.
Tamgan (Damegan, Horasan'da şehir) - 113.
Tana (Azak şehrinin eski adı) - 50, 51, 71.
Tangut-i-Süflâ, Tangut-i-'Ulyâ (Tumanıs köylerinden) - 446.
Tanrıberdi (Atabek-Yurdu Ortodoks-Kıpçak erkek adlarından) 233.
Tanrıdağı - Yörükleri (Rumeli'de) - 328.
Tansel, Dr. Selâhattin (Tarihçi) - 66.
Tanuz/Tanuza (Osmanlılar'ın 1534 yazında fethettiği Van-Pasın arasındaki kalelerden) - 138, 139.
Tao (bak. «Dav/Tav-Eli») - 45, 198.
Tao-Eli (bak. «Dav/Tav-Eli») - 116, 199.
Taok (m.ö. 400 yılında Ksenofon'un geçtiği Oltu-Yusufeli kesiminde tanıdığı çok savaşçı ve İran'a bağlı olmayan, müstakil Saka/İskit uruğu adı ve yurdu, bak. «Dav-Eli») - 198.
Tapan (Taman kasabasının Azerbaycanlı tâcirlerce bilinen adı, «Kuman/Koman»/Kıpçak Türklerinden adını alan büyük ırmağa da «Kuban/Koban» denilmesi, türkçedeki «M-B» değişiminden geliyor) - 65.
Tapmas Beğ (Burgun/Balkar? Hâkimi) - 314, 432.
Tarab-Efzûn (Tırabuzon'a Osmanlı inşâsında verilen sıfatlardan) - 116.
Tarkhan (Aşağı-Kuban boyundaki Temrük Kalesinin eski adı) - 69.
Tarkhu/Tarkı/Tarku (Dağıstan'da Şamkal merkezi, eski Hazar «Çamandar/Semender» şehri/Ançıkale/Mohaçkale/Şamilkale ve Çarlığın Petrovsk limanı yerinde) - 310, 311, 313, 316.
Tarkov (bak. «Tarkhu») - 315.
Tarmuk-Yaylası (Erzincan batısında, Fırat kuzeyinde) - 36.
Tarsus - 126.
Tarım/Tarum (Erdebil güneyinde ve Kızılözen kuzey dirseği kesiminde) - 142, 145, 152, 157, 195.
Tasık (Borçalu/Loru'da Nâhiye) - 353.
Tasuç (Tebriz batısında kasaba) - 187, 259, 366.
Taşdik (Kars-Digor'da) - 349.
Taşır (Loru'nun merkez olduğu ova) - 296, 353.
Taşkale (Kars-Kağızman'da) - 326
Taşköprü (eski Tırabuzon-Bayburt dağyolu üzerinde) - 30.
Taşoğuzlar (Osmanlılar'ın Kayı boyunun bağlı bulunduğu Oğuz kolu) - 9.
Tat (Kırım'da «Tat-Eli» de denen İranlı Soğdak kasabası ahalisi) - 60.
Tatar (Kırım-Türkleri) - 1, 4, 18, 51, 57, 60, 65, 67, 71, 78, 80, 88, 114, 145, 196, 198, 279, 283, 292, 309, 323, 324, 327, 331, 334, 335, 373, 383, 431, 432, 434.
Tatarân (= Tatarlar) - 72.
Tatar Khan (Kırım Hanları unvanı) - 425, 439.
Tatar-Köşü (Temrük Kalesi yanında, kışlak) - 72.
Tat-Eli (bak. «Tat», Kefe Sancağının Soğdak Kazâsı) - 60, 70.
Tatıoğlu (Dulkadırlu boyunda oymak) - 192.
Tatik Nâhiyesi (Bitlis'te Simek) - 129, 131, 132, 138.
Tatus Dağları (Çoruk solundaki Balkar sıradağlarının Rize gü-

neyindeki kesimine Coğrafyacılarımızın uydurduğu ad) - 29.
Tatvan (Van gölü kıyısında) - 158.
Tatyan (Batı-Gürcistan'da Suvanet ile Megrel/Mingrel ülkesi, bak. «Dadyan») - 21.
Tav (Kırım Hanları Yarlıklarında, Dağıstan'ın adı) - 60.
Tavgaç (Kırım Hanları Yarlıklarında, Kuma ırmağı boyundaki Kalmuklar'ın adı) - 60.
Tavok (bak. «Dav-Eli/Taok») - 171.
Tavdidiyan (Tumanıs köylerinden) - 445.
Tavus (Gökçegöl kuzeyinde, Kür sağında kale) - 372.
Tavusker (Erzurum-Olur ilçesinin eski adı) - 202.
Tazık (Gümüşhane-Torul köylerinden) - 41.
Tbilisi (Tiflis'in gürcüce adı) - 295.
Tebbet Ağa (Çukursa'ad/Revan Vâlisi Rumlu Hüseyincâ'nın Vekili) - 198.
Tebedi (Borçalı çayının eski adı) - 172.
Teberrâî/Teberrâyî (Dört Büyük-Halife'den ilk ikisine törenle söğmeyi âdet edinen koyu İran-Şi'ileri takımı) - 159, 244.
Teberserân (Dağıstan'daki Türk Tabasaranlılar'ın far'sçaya yakıştırılan adları ve ülkeleri. Halbuki 480 de ölen Ermeni kronikçisi Vardabet Eğiş/Elise, Dağıstan'daki Hun boyları arasında bunlardan «Tavasbaran» diye bahseder) - 224, 306, 309.
Tebriz - 24, 37, 38, 53, 84-86, 90, 94, 98, 100, 103, 108, 112, 113, 117, 120, 123-125, 128, 129, 131, 135, 136, 139, 142-145, 147, 148, 150, 151, 153-161, 166-168, 172, 173, 175-177, 179, 181, 183, 184, 186-188, 195, 197, 198, 206, 228-230, 237, 240, 247, 252, 259, 266, 269, 270, 287, 298, 299, 317, 320, 324, 332, 334, 342, 345, 350, 351, 356-359, 365-367, 373, 377, 378, 380, 381, 384, 389.
Tebrizâbâd-Hisârı (Şenb-i-Gazan) - 151.
Tebriz Kalesi - 357, 358.
Tebrizli - 184, 187, 251.
Teke-Eli (Antalya Vilâyeti) - 121, 126, 128, 259, 427.
Tekelü (Temür'ün Antalya/Teke-Eli bölgesinden Azerbaycan'a götürüp, «Erdebil-Tekyesi» ne bağışlayarak bıraktığı, sonradan Kızılbaş olan Türkmen boyu) - 23, 94, 113, 128, 129, 138, 143, 145, 153, 154, 184, 186, 212,256, 271, 350, 358.
Tekelü Çerkes Hasan (1516 da Atabek Mirza-Çabuk Beğ'in üzerine varan ordu kumandanlarından) - 116.
Tekelü Mehmed Han - 154.
Tekelü Şerefeddin - 270.
Tekelü Tâifesi - 427.
Tekelü Ulama Paşa (İran'dan kaçıp Osmanlı hizmetine giren) - 131, 133, 135, 180, 185, 187, 291.
Tekelü Ulama oğlu Bahâeddin - 303.
Tekelü Velî Beğ - 384.
Tekerlü - 349.
Tekeoğlu/Tekezâde Mehmed Paşa 192, 220.
Tekindağ, Dr. Şehâbeddin (Tarihçi) - 31.
Tekman (Erzurum'da İlçe) - 120, 160, 170, 222, 245, 327, 438.
Tel-'Afer/Til-'Afer (Musul batısında kasaba) - 122, 123.
Telav (Kakhet'te kasaba) - 297.
Telkhis (Erzurum-Olur İlçesindeki «Kâmhıs» kalesi adının Celâlzâde yazması ve Peçuyî/Peçevî basmasındaki yanlış yazılmışı) 203, 204.
Temerrüd-'Ali Paşa (Diyârbekir Beğlerbeğisi) - 175.
Temeşvar - 17, 377.
Temirhasan - 372.
Temrük (bak. «Tarkhan») - 69, 78, 79, 315, 316, 383.
Temrük Kalesi - 72, 78, 80.
Temrük-Kermen (Temrük-Kalesi) - 78.
Temür (-Leng) - 4, 22, 23, 35-37, 50, 51, 62, 72, 95, 108, 169, 182, 245, 262, 321, 326, 337, 377, 424.
Temürkhan/Timürkhan Şura (Dağıstan'da Şura-Özen/Şura-Çayı üzerinde şehir) - 310, 311.
Temür-Kut(lu) (Kıpçaklı Atabekler'in Çıldır-Ahılkelek kesimine hâkim olan Şalıkaoğullarının mensup olduğu Kıpçak oymağı) - 284, 289, 364, 433.
Temürgüy-Oğlanları (Çerkes Kemürgüvey boyundan) - 113, 439.
Temürküvey (Çerkes boyu) - 61.
Temürlüler - 124, 247.
Ten (Azak denizine akan Don/Tana ırmağının, türkçe kaynaklardaki adı) - 50, 60, 267.
Tengebedişân (Şirvân'da) - 224.
Ten-Özü (Ten-Irmağı anlamında) - *Ten-Rusu* (Don-Kazağı) - 75, 418.
Ten-Suyu (bak. «Ten-Özü») - 75, 418.
Tepebaşı (Erzincan'da Yassıçimen düzü yanında) - 105.
Terâkime (arapça «Türkmenler» anlamında, bugünkü «Terekeme» adı bundan bozmadır) - 90, 167, 309.
Tercan (Erzincan-Erzurum arasında merkezi Mamakhatun kasabasıdır) - 105-107, 111, 116, 118-120, 143 170, 181, 184, 189, 191-193, 222.
Tercaneyn (Aşağı-Tercan ile Yukarı-Tercan için Osmanlı belgelerinde arapça «İki-Tercan» anlamında geçen ad) - 119, 192
Tercanlu - 349.
Tercil (Hazro, Diyarbekir'de) - 146.
Terek (Dağıstan'ın en büyük ırmağı, sık ormanlardan geçtiği için adı, Kıpçak türkçesinde «ağaç» anlamındaki sözden gelir) - 18, 52, 59, 60, 62-64, 75, 77, 124, 310-312, 315-317, 383, 418.
Terek-Boyu - 59.
Terekeme (bak. «Terâkime», Azerbaycanda yaylacı-kışlacı köylülerin, Kars Eli ve çevresinde Borçalı-Kazak ikiz boyundan gelen Karapatakların adı olarak kullanılır) - 93, 117, 167, 296, 309, 348, 352, 361, 362.
Terekeme-Gürcistanı / Sağ - Gürcistan (Tiflis'in merkez olduğu Doğu-Gürcistan'da 1800 yılına değin Terekeme / Karapapak Türkleri çok kalabalık ve hâkim olduğundan, Kars-Revan-Gence'de birinci deyim ve eski Türk töresine göre de «Doğu» anlamına «Sağ» sıfatı kullanılır) - 361.
Terekeme Mahalı - 311.
Terkil-Zâviyesi (Bayburd'un batı kesiminde köy) - 111.
Terkür (Ürmiye/Rizâiye çevresinde) - 147.
Terme (eski Thermodon, Samsun-da) - 22.
Terzi Mustafa (1551 deki Osmanlı Fethi'nden önce Ardanuç'ta evi bulunan Müslüman) - 208.
Tevdos (II., bak. «Teodos») - 3.
Tetri-Tzikhe (gürcüce «Akçe-Kale anlamında) - 288.
Teodos (bak. «Tevdos, II.», Apkazeli kıralı, Ançabadze/Anç-Abaoğlu sülâlesinden) - 3.
Theodori (Kırım'da Mangup/Mengüp kalesi hâkimi, Bizanslı soyundan) - 56, 57.
Teodosya (Kefe'nin bilinen ilk adı) - 50.

Thomas (Mora Despotu Paleologos) - 54.
Thukhumi (Sohum/Sokum'un gürcüce adı) - 2, 4, 7.
Tıkhluna (Tiflis köylerinden) - 445
Tımar (Van'da Bucak) - 137.
Tırabulus (Şam/Suriye'de) - 238.
Tırabuzon - 2, 8, 9, 12-14, 18, 20-25, 27-36, 38, 41, 42, 44, 48, 49, 51, 54, 57, 69, 81, 83-86, 88-98, 100, 101, 106, 111, 114, 116, 119-121, 126, 156, 164, 172, 181, 214, 238, 259, 276, 283, 322, 324, 329, 363, 365, 367, 370, 383, 384, 414-416, 421, 424, 425.
Tırabuzon Tersanesi - 409.
Tırabuzonlu Mehmed Âşıkî Çelebi (gezgin ve coğrafyacı müellif) - 76, 77, 200, 337.
Tırkhala (şimdi Yunanistan'da Tesalya'da) - 427.
Tıryaled/Tıryalet (bak. «Triyalet», Tiflis-Ahıska arasında ve Khıram çayı başlarında bölge) - 117, 296.
Tibilisi (bak. «Tbilisi», Tiflis'in gürcüce adı) - 195.
Tiflis - 3, 8, 10, 19, 22, 26, 36, 37, 40, 45, 87, 88, 93, 98, 112, 114, 117, 124, 167, 172, 173, 182, 195, 235, 236-238, 245, 248, 252, 253, 263, 273, 274, 276, 277, 286, 290-293, 295-297, 306, 307, 323, 324, 328, 334, 337, 339-342, 344, 347, 351, 352, 355, 361, 362, 364, 367, 368 371, 372, 378, 384, 386, 387, 389, 413, 414, 435, 438, 444.
Tiflis Bagratlıları (kıral sülâlesi) 444.
Tiflis Vilâyeti - 294.
Tikned (Tumanıs köylerinden) - 446.
Til Ahmed Mirzâ - 314.
Tilet-i-Süflâ, Tilet-i-'Ulyâ (Tiflis köylerinden) - 445.
Tirebolu - 96, 97.
Titkir (Erzurum'da köy) - 111.
Tivnik (Erzincan-Tercan'da köy) - 119.
Tizrüt (Hıristiyan Kabartaylı) - 315.
Tmogvi (bak. «Tümük» ün gürcüce adı) - 209, 291.
Tmokregan (Taman - Tarkan'dan bozma ad) - 65.
Togan, A(hmed) Zeki Velidi («Umumi Türk Tarihi» Kürsü Profesörü) - 65, 73, 306.
Togay (Nogay Mirzâları'ndan) - 199, 441.
Toğrul (Gümüşhane'deki Torul Kalesinin, Osmanlı kaynaklarındaki adı) - 40, 41.
Toğrul-Beğ (İlk Selçuklu Pâdişâhı) 29.
Toğrul-Hisârı/Hisâr-ı Toğrul (bak. «Toğrul», Torul Kalesi) - 40.
Tokaçılu (Gence-Karabağ'daki «İgirmidörtlü - Ulusu» oymaklarından) - 142.
Tokad (Tokat şehri) - 42, 181.
Tokakinoğlu (düzelt. «Tukakinoğlu») Mehmed Paşa (1554 Nahçıvan Seferi'nde Mısır Muhâfızı) - 219.
Tokarlu (Akkoyunlu oymaklarından) - 101.
Tokat (bak. «Tokad») - 28, 54, 100, 185, 189, 218, 219, 240, 356.
Tokay-Mirzâ (Nogay Mirzâlarından iki kişi) - 441.
Tokmak Muhammedî Khan (Ustaçalı Şâh-Kulu oğlu, İran'ın İstanbul Elçisi, Çukursa'ad/Revan Beğlerbeğisi ve Aras-Kür yukarıları cephe Başbuğu) - 255-257, 263, 282, 285-291, 298, 320, 323, 326, 327, 345-347, 350, 370.
Toktamış (Türkiye türkçemizle «Durmuş» anlamında) Khan (Altınorda Pâdişâhı) - 4, 51, 337.
Toma (Dağıstan'da Gazi Kumuklar'ın avarca adı) - 314.
Toman (Âşıkpaşazâde Tarihi'nde harekesi yanlış konan Taman şehrinin adı) - 69.

Tonya (Tırabuzon'da) - 49.
Top-Karaağaç (bak. «Kara-Ağaç», İlhanlılar çağında darphanesinde para kesilen ve Osmanlılar'ın Vâlilik merkezi olan Kakhet'in en büyük şehri) - 413.
Topçubaşı Üstâd Şeykhî Beğ - 146.
Topkapı-Sarayı (İstanbul'da) - 4, 21, 68, 76, 99, 100, 112, 113, 116, 195, 197, 207.
Toprak-Hisâr (Ağrı'da Eleşgerd'in 1855 ten önceki merkezi «Toprakkale», şimdi küçülmüş köy olup, Eleşgert merkezi Zedikan köyü'nden büyüme kasabadır) - 107.
Toprak-Kal'a/Kale (Azak şehrinde «Kal'a-i Khâk» da denilen kerpiç kale) - 51, 70, 72.
Toprak-Kal'a (Eleşgert'te, bak. «Toprak-Hisâr») - 138, 139, 160, 166.
Toprak-Kal'a (Batı Şirvan'da) - 307.
Topraklı (Güney-Azerbaycan'da Salmas'ta köy) - 187.
Tordıza (Göri köylerinden) - 445.
Toronsos (Bayburt-Ovası kuzeyinde eski kervan-yolu uğrağı köy) - 30.
Toroslar'daki Bulgar-Dağı (Mersin/İçel kuzeyinde 3240 m., yeni harflerle yazılan haritalarımızda yokyere, «Bolkar Dağı» denilen) - 29.
Tortum (Erzurum'da İlçe, eski merkezi Tortum-Kala, şimdiki Nıkhakh'tır; Tortum adı Kıpçak uruğundan kalma olup, adaşı da Bulgaristan'da kalan Dobruca'dadır) - 36, 45, 85, 101, 199, 200, 202-204, 212, 232, 233, 245, 246, 290, 323, 385, 437.
Tortum-Çayı - 202, 203.
Tortum-Kal'ası (dörtköşe ve aktaştan kuşakları vardır, bugün ıssızdır) - 199.
Torul (bak. «Toğrul», Gümüşhane-Tırabuzon yolu üzerinde, bugün merkezi Ardasa olan ilçe) - 21, 32, 33, 37-42, 48, 83, 97.
Torul-Kalesi (Gümüşhane-Torul'un eski ve bugün ıssız dağ kaleciği, Komninoslular çağında «Dorika») - 66.
Tosya (Kastamonu'da) - 202.
Tova (bak. «Toma») - 314.
Toyla-Çayırı (Erzurum-Tekman İlçesi güneyinde ve Aras'ın başkolu boyunda) - 221.
Trabzon (dilimize ve eski yazılı edebiyat ve belgelerimize aykırı olarak, 1928 Harf Değişiminden beri Tırabuzon'umuzun resmî imlâsı; halbuki, türkçede çift sessizle başlayan sözler söylenemediğinden, bu imlâ yanlıştır) - 31, 245.
«Trabzon Turizm ve Tanıtma Derneği» - 31.
Transilvanya (Erdel, Romanya'da Macar ülkesi) - 210, 268.
Triyalet (bak. «Tıryaled/Tıryalet») 43.
Tsaneti (Çaneti, Kartel/Gürcistan kaynaklarında Lazlık bölgesine: Batum-Çayeli arasındaki kıyılara «Çan/Laz-Yurdu» anlamına verilen ad. Dağıstan ve Şirvan batısındaki Saka/İskit boylarından «Çanar-Alaz» ikizinden gelen Laz/Alaz adının, öteki boya göre bu anılışı, Kartel belgelerinde ve halk dilinde görülmektedir) - 86.
Tsintsal (Çinçal, Kars-Çıldır ilçesinde eski «Zinzal» ve şimdiki «Güvenocak» köyü) - 289.
Tucıbâzârı (Van-Erciş kuzeyindeki Aladağ üzerinde) - 112.
Tuç-Alav (Bürhâneddin) Beğ (Dağıstan Şamkhalları'ndan, Serdâr Özdemiroğlu Osman Paşa'yı kı-

zı «Râbi'a Mihridil Hanım» ile evlendirmiş; başkent Istanbula gelince, «Dağıstan-Güzeli» diye anılan bu Kıpçaklı gelinin şöhreti, şâirler ve şarkıcılar arasında yıllarca dile getirilmişti. N. Kemâl de «Cezmi» romanında, bu güzelden bahseder) - 279, 285, 303, 305, 307-309, 313.
Tudun (Hazarlar ve Kıpçaklar gibi, altınorda ve Kırım Hanlığı'nda gümrük baclarını toplayan büyük-memur) - 54.
Tufan (Nûh-Tufânı) - 281.
Tumadamı (Kars batısındaki Soğanlı Dağları üzerinde, kervan-yolunda köy) - 286, 325.
Tuman (bak. «Tümen», Dağıstan'da Çeçenler'in, eski İslâm kaynaklarında ve ve Osmanlı belgelerindeki adı) - 312, 354, 432.
Tumanıs (Çıldır gölü ile Tiflis arasında ve Khıram'ın sağ kolu üzerinde eski kale, onun karşısında «Yeni-Tumanıs»ı Osmanlı ordusu 1584 te yapınca, Vilâyetmerkezi olmuştur. Dede-Korkut Kitâbı'nda, Salvur-Kazan Khan'ın tutsak kaldığı «Tumanın-Kal'ası», bu «Eski-Tumanıs»tır. Adını, İslâm Fethinden önce Dağıstan'dan Tuman/Tümen = Çeçen bölgesinden gelen Kıpçak boyu verdiğinden, «Tuman-ın = Tuman'lar» adı, ermenice kaynaklarda «Dıman'ik» = Dıman'lar diye anılmıştır. Abbaslı Başbuğu Türk Büyük-Boğa'nın 854'te Daryal kuzeyinden getirip yerleştirdiği üçbin As/Os âilesi yüzünden bugün Tumanıs çevresi ahalisi, onların diliyle konuşuyor) 341, 344, 351-355, 361, 371, 378, 386, 388, 437, 442.
Tumanıs-Boğazı - 341, 347, 386.
Tumanıs Kalesi - 344, 353, 355.
Tun (Horasan'da şehir) - 381.
Tunçeli (1937 den önceki adı «Dersim») - 104, 191, 240.
Tunus - 267, 268.
Tur 'Ali Beğ (Bayındurlu/Akkoyunlu Hâci-Kutluğ Beğ'in babası) - 36.
Tur-Eri (Tirebolu-Kürtün Alevî Çepnileri - Türkmanlarınca, üzerine andiçilen ulu-velîlerden) - 96.
Turakhan Beğ (Rumeli Akıncı Beğlerinden) - 226, 231.
Turân (Türkistân) - 126, 346.
Turan, Dr. Osman (Tarihçi) - 29.
Turan, Dr. Şerafettin (Tarihçi) - 253.
Turnadağı (Elbistan-Göksun bölgesinde, Dulkadırlıların 1515 te yenildiği savaş yeri) - 112.
Turnalı (Erzurum-Şenkaya ilçesindeki eski Ködük/Kızıl-Kotik köyünün, 1960 tan beriki yeni adı) - 203.
Tursun Beğ (Fâtih çağı tarihçisi) - 28, 29, 31, 37.
Tuş (Tiflis-Kakhet arasındaki dağlık bölgenin Ortodoks-Gürcü kilisesine bağlı yerli ahâlisi) - 296.
Tutak (Ağrı İli'nde, eski «Entep/Antâb» kazâsının yeni adı) - 319, 358.
Tuvalat-Uban (Tuval'lar boyu-mahallesi anlamında, Göri köylerinden) - 445.
Tuy (Tukarı-Pasın'da Büyük ve Küçük sıfatlı iki köy) - 106.
Tuy-Suyu - 106.
Tuykun Beğ (Safavîler'in Şeki Hâkimi, Kaçarlu) - 212, 213.
Tuzla-Suyu (Palandöken dağı güneyinden çıkıp, Çat ve Tercan İlçelerinden geçerek, soldan Karasu'ya karışan çay) - 106, 107, 119.
Tuzgölü (Orta-Anadolu'da) - 126.

Tuzluca (Kars-Sürmeliçukuru batı kesimindeki eski Kulp kasabası, Diyarbekir'deki adaşından ayırt edilmek için, 1934 ten beri, kayatuzu dağları yüzünden böyle anılmaktadır) - 127, 317, 347.
Tüki Beğ (Dağıstan'da Tuman/Tümen = Çeçenistan hâkimi) - 312, 432.
Tümen (bak. «Tuman», Çeçenler bölgesi) - 312, 314, 316, 440.
Tümük (bak. «Tmogvi», Çavaket/Ahılkelek bölgesinde kale) - 117, 160, 209, 288, 291, 295, 323, 385, 386.
Tümük Kal'ası - 116.
Tünkes (Artvin-Yusufeli'de köy) - 164.
Türk - 1, 3, 5, 7, 9, 11, 22, 29, 30, 32, 34, 36, 50, 51, 56, 57, 72, 73, 78, 96, 97, 123, 126, 134, 138, 144, 169, 180, 197, 210, 222, 230, 241, 243, 260, 280, 285, 288, 293, 296, 310, 315, 348, 349, 352, 388, 438.
Türk Çik (-il) (bak. «Cik/Çiket/sikha) - 10.
Türk-et (gürcücede «Türk-Eli/Türkiye» anlamında deyim) - 43.
Türkeli (Türkistân) - 96.
Türkili/Türkistan - 73.
Türkistân - 50, 73, 149, 222, 251, 252, 387.
Türkiye - 43, 50, 60, 63, 65, 72, 183, 316, 317.
Türkler - 4, 35, 65, 86, 88, 93, 178, 242, 252, 268, 317, 330, 346, 361.
Türkman - 23, 102, 103, 105, 125-128, 131, 135, 142-144, 154, 156, 167, 187, 190, 198, 212-214, 216, 255, 256, 262, 269, 270, 287, 309, 350, 357, 358, 361, 369.
Türkman Beğliği (Erzurum-Karakoyunluları kolu) - 111, 246.
Türkman Emir Khan - 270, 287, 298, 320, 345, 350.
Türkman Hayder Beğ - 290.
Türkman İbrâhim Khan - 336, 343.
Türkman Mehmed Veli Khan - 290.
Türkmen - 21, 23, 24, 35, 41, 95, 105, 256, 349.
Türküt (Nakçıvan'da, belki «Nor-küt») - 374.
Tvo-Paravan (bak. «Pervane Gölü») - 291.
Tzikhlovani-Gogori oğlu Royn (Çıldır'ı 1578 de koruyanlardan) - 288.
Tzkhom (Apkazeli merkezi Sokum'un Kartel/Gürcistan belgelerindeki adı) - 2, 4.

— U —

Ubet (Tiflis köylerinden) - 445.
'Ubeyd/'Ubeydullâh / Khan / Sultân (Özbek/Yaşılbaş Pâdişâhı) - 113, 114, 133, 145, 166, 205.
Ubıklı/Ubukh (bak. «Cik/Çiket») - 3, 10, 52, 58, 71, 77, 81.
Ucam (Tebriz'de yaylak) - 151, 155, 358.
Ude (Ahıska batısında) - 277, 294, 295.
Ugubo-Dolenç oğlu Kanduralı (1576 da Çıldır-Ahılkelek bölgesi Kıpçak-Ortodoks Beğleri'nden) - 233
Uğrak/İğrak (Türkistan'da XI. Yüzyılda «Kara-Yığaç»/Ağaç denilen Türk uruğu) - 414.
Uğraşderesi (Tekirdağ-Çorlu'da Yavuz Selim ile babası II. Bâyezid'in uğraştığı yer) - 100.
Uğur (Artvin-Borçka'da Akrıya köyünün 1925 ten beriki adı) - 45.
Ukraynalı - 60.
Ulaklı (Eflaklı) - 53, 57.
Ulama Beğ (Tekelü) - 128, 129, 132, 134, 138, 144, 145, 148, 149, 153-155, 157, 158, 184, 185.
Ulgar Dağı (Ardahan-Posof arasında) - 288.
Ulucâmi (Erzurum'da) - 142.
Ulu-Çöl (Sahrâ, Afrika'da) - 268.

Uluğ-Kkan/Uluğ-Pâdişâh (1475 ten önce müstakil iken Kırım Khanları'nın unvanları) - 60.
Uluğ-Khan Beğ (Sa'adlu boyundan Bargiri ve Erciş'e akın edenlerden) - 211, 213.
Uluğ-Orda ve Uluğ-Yurt (Kırım Khanları'nın 1475 ten önce yarlıklarında andıkları Altın-Orta ülkesi) - 60.
Ulu-Kal'a (Gümüşhane Kelkit arasında) - 35.
Ulukışla (Niğde güneyinde) - 159, 203.
Uluköy (Gümüşıane-Torul köylerinden) - 41.
Ulu-Nogay (Mangıtlar'ın Edil/Volga solunda kalan, sonra Kırım Khanlığı toprağına geçen kolu) - 73, 75, 418.
Ulus Mahalı (Dağıstan'da Küre bölgesinde; bak «Kara-Ulus») - 311.
Ulus-Türkmanları (Ardahan'da) - 274 - 285, 327, 363.
Ulu-Şamkhal (Dağıstan Komuk-Kaytak hâkimi unvanı) - 285, 310, 313-315.
Ulu-Şirvan (merkezi Şamakı olan Böyük-Şirvan, bak. «Şirvanât») - 302.
Ulu-Yalı (Hopa'da Makriyalı/Kemalpaşa Bucağı) - 13.
'Ummân Denizi - 8, 387.
Unat, Fâik Reşit (müellif) - 30.
Uragir (adını Oğuz/Türkmen boyu Urakır/Yüregir'den alan Gümüşhane-Torul köyü) - 41.
Urartu/Urartulular (bak. «Khaldlar») - 32, 114, 424.
Urbnist (Göri köylerinden) - 445.
Urfa (Ruha) - 126, 194, 197, 220, 325.
Urfa-Kapısı (Kara-Amıd/Hamıd/Diyirbakır Dışkalekapıları'ndan «Rum - Kapısı»/Anadolu - Kapısı da denilen batıya çıkan yolun kapısı) - 115.
Urfa-Kızıltepesi - 220.
Urmiye/Urumî (Güney-Azerbaycanda; şimdi, İran Şâhı'nın babası adıyla resmen «Rizâiyye») - 146, 149, 269, 274, 318, 319, 358, 366.
Urmiye Gölü - 187.
Urumlar (Osmanlılar'ın «Rûm/Rûmî» sıfatından çıkma Kartel/Gürcistan kronoklerindeki adı) - 207, 273, 274.
Urup (Batı-Sibir'de Ob ırmağı sağkollarından Çulım'a soldan karışan «Urup» ile, Kafkaslar kuzeyinde Kuban'ın sağkolu «Urup»ta adı yaşayan Kıpçak boyu) - 81.
Urup-Suyu (Kuban yukarısında Kabartaylar ülkesinde çay) - 62.
Uruset (gürcüce «Rus-Eli/Rusya» anlamında deyim, Kuzey Azerbaycan ile Tebriz'de ve Kars-Artvin halkınca bile kullanılır) - 43.
Urut (Nakhçıvan'da kale ve Sancak) - 319, 358, 374.
Urta-Suyu (Kars/Çıldır'da) - 289.
Ustacalu/Ustaçalu (Erzincan çevresinden Azerbaycan'a göçerek Erdebil-Şi'îliğini benimseyen Türkmen boyu) - 23, 94, 112, 116, 125, 143, 158, 167, 184, 186, 196, 205 211, 213, 220, 224, 249, 255, 257, 269, 271, 320, 350.
Ustacalu Kavmi - 427.
Ustacalular - 256, 287, 350, 369.
Ustacalu 'Abdullah Khan - 385.
Ustacalu Fethoğlu - 359.
Ustacalu Kara-Veli - 285.
Ustacalu Mürşid-Kulu Khan - 360, 376.
Ustacalu Peyre Khan - 290.
Ustacalu Şah-Kulu - 255.
Ustacalu Şahverdi Beğ - 298.
Ustacalu Tokmak Khan - 345, 369.
Ustancalu (Ustacalu adının, gürcüce kronikteki imlâsı) - 255, 256.
Usumı Beğ (bak. «Üsümi», Dağıstan'da Kaytak Türkleri ocaklı beğlerinin unvanı) - 262, 309, 313.

Usumı Khan - 308.
Uşgan (Apkaz Beğ âilelerinden) - 7.
Ustaoğlu Mahmud Midhat («Batum ve Artvin Tarihi» risalesini yazan) - 37, 89.
Uşnu/Uşunu (Güney-Azerbaycan'da Urmiye güneyinde kale) - 122, 246, 318.
Uzakdoğu - 50.
Uzunahmed (Erzurumda köy) - 165.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (Tarihçi) - 22, 37, 66, 71, 97, 101, 203, 243.
Uzun-Hasan (Bayındurlu Akkoyunlu Pâdişâhı) - 1, 5, 8, 9, 10, 24-28, 33, 36-39, 54, 86, 91, 101, 106, 119, 134, 195.
Uzunköy (Göri köylerinden) - 445.
Uzun/Lelver Dağı (Borçalu/Loru'da) - 352.

— Ü —

Üçbudak (Murat-Göksu-Varto çayının kavuşağı) - 190.
Üçkale (bak. «Samiçikhe») - 171.
Üçkilise (Gümüşhane-Torul'da köy) - 41.
Üçkilise (Ağrı-Karaköse/Merkez İlçesinde köy) - 107.
Üçkilise (Revan batıgüneyinde, Ermeni Gregoryen Katolikosluğu merkezi Eçmiyadzin kasabası) - 108,194.
Üçkilise (Bayburt'ta köy) - 111.
Üçtepe (Kars-Arpaçay İlçesi Başgedikler Bucağında) - 108.
Ügümiçayırı (Erzurum-Pasın'da) - 107.
Ügümü-Suyu - 106.
Ünye - 22.
Ürgenç (Harizm merkezi «Gürgenç») - 50, 270.
Ürkmez Beğ - 320.
Ürmiye (bak. «Urmiye») - 147, 177, 225, 245, 246.
Ürmiye Gölü - 318.
Üsküdar - 130, 140, 141, 180, 182, 183, 244, 280-283, 338, 340, 345, 379.
Üstükran (Muş-Varto'da bucak, hece ve sesin öne-sona kaymasıyla böyle olmuştur; aslı «Sütürkî» oymağının cemi biçimi «Sütürkân» dır) - 137.
Üsümi (bak. «Usumı», Dağıstan'da Kaytak ve Kara-Kaytak uruğu ocaklı beğleri unvânı) - 423, 432, 441.
Üveys Beğ (Pazukîli) - 146.
Üveysbeğlü (Pazukî oymağı) - 349.
Üveys Sultân - 131, 146.
Üzeyir (Türkman/Dulkadırlu Sancaklarından) - 126.

— V —

Vadıcıvan (Erzurum-Pasın'da Badıcıvan köyü, 1960 tan beriki yeni adı «Esendere») - 110.
Vadi (Nakhçıvan'dan yukarı Aras'ın sol kolu «Védi» çayı) -
Vâdiyüsseyl (Fas'ta Atalas Okyanusu kıyılarında ve Tanca limanı güneyinde, 4 Ağustos 1578 günü Portekizliler'in çok ağır bozguna uğratıldığı savaş yeri) 268.
Vağaver (Erzurum-Tortum'da köy) - 164.
Vahagn-İ-Süflâ ve **Vahang-İ'Ulyâ** (Loru/Borçalu köylerinden) - 446.
Vakfikebir (Tırabuzon'da) - 21, 49, 96.
Vakhtang (IV., «Panaskertel», Bagratlı, son Doğu ve Batı-Gürcistan Kıralı) - 4, 87.
Vakhtang (II., İmeret/Açıkbaş Meliki, Bagratlı sülâlesinden) - 235, 248, 291, 293.
Vakhtang (Mukhran Beği oğlu) - 238
Vakhuşt (II., Dadyan, 1555 te İstan-

bul'a giden İmeret/Açıkbaş-Megrel Meliki) - 9.
Vakhuş/Vakhuşt (Meskh'li Diyamidze âilesinden, Tümük ve Akşehir/Ahılkelek bölgelerini Atabekler'den gasbeden mütegallibeden) - 208, 209.
Vakhuşt (Atabekli Manuçahr Mustafa Paşa'nın adamı) 354.
Vakura (Batum-Borçka'da martolos tımarı köylerden) - 12.
Vale (Ahıska-Posof yolu üzerinde büyük kaleli Katolik-Gürcü köyü) - 288.
Van - 32, 128, 129, 131-133, 137-139, 141, 143, 153, 155, 157, 158, 179, 186-188 ,190, 191, 195, 196, 198, 203, 204, 206, 209, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 227, 240, 244-246, 252, 258, 259, 261, 264-266, 269, 271, 272, 274, 276-278, 282, 284, 285, 287, 288, 306, 317-322, 324, 332, 340, 341, 343, 345, 351, 357, 385, 425, 426, 438.
Van-Çukuru (bak. «Van-Vilâyeti», Ahıska-Çıldır arasında) - 87.
Vane (Tumanıs köylerinden) - 446.
Van Gölü - 122, 133, 136, 138, 141, 192, 253.
Van-Hisârı (bak. «Van-Çukuru»/Vanis-kvabi = Van Kayası) - 209.
Van Kal'ası/Kalesi - 137, 148, 154, 155, 159, 185, 306, 318, 319.
Van-Mağaraları (bak. «Van-Hisârı») - 209.
Varand/Varanda (Dağ - Karabağda) - 334, 373.
Varanta (Ahıska'da kale) - 209.
Varaza (Kıpçaklı «Temür-Kut» lu âlesinden Çıldır-Ahılkelek çevresi hâkimi) - 284, 320, 364, 386
Varazaoğlu (Varaza Beğ'in oğulları) - 44, 278, 280.
Varaza oğlu Kokola (mühtedi «Mahmûd Khan») - 284.
Varaza-oğlu Mahmûd Khan (Kokola) - 288, 289, 323, 362-364.
Varazaoğlu Turmuş Khan - 364.
Varazaoğlu Mahmûd Han Ölkesi (Atabekler'den koparılan Çıldır-Ahılkelek çevresi) - 386.
Vardan (Çerkes-Eli kıyısında iskele) - 81.
Vardane (Çerkes1Eli doğu-güney kesiminde Çik/Sakh Sikha adlı eski Kıpçak boyunun batı kolu) - 10.
Vardanoğlu Kakhaber (Batı-Gürcistan'da Gürel/Gurya Eristavı) - 10.
Vardis-Uban (Tumanıs köylerinden) - 446.
Vardzia (Ahılkelek Sancağı'nda tabii ve yapma mağaralarıyla ünlü kale) - 209.
Varmıya (Ahıska'da «Meryemana Heykeli» yle ünlü kilisesi olan kale) - 209.
Varsak/Varsaklu (İçel/Mersin çevresinden Temür'ün Azerbaycan'a götürdüşü Kıpçak kolundan Karsak boyundan, Erdebil -Şi'alığını benimseyen oymak) - 23, 94, 113, 143.
Varsıkhan (Artvin'de bakır madenli Kuvarshan köyü) - 354.
Varta-Plor (ermenice «Gül/Güllü-Tepe» demektir, Loru/Borçalı köylerinden) - 446.
Vartabed Arakyal - 346.
Varto (Muş kuzeyinde, şimdi merkezi Gümgüm köyü olan bölge, adını eski «Ararat/Urartu» kavminden almıştır) - 137, 190.
Varyan (Göri köylerinden) - 445.
Varza-Khanı (Bayburt kuzeyindeki Khart-Düzü ortasında, eski Tırabuzon kervan-yolu üzerindeki Varza köyünün yolcu khanı) - 30.
Varzakarét (Tumanıs köylerinden) - 446.
Vastan (Van gölü güney kıyısında eski başkent; adını farsça «Âstâne» den alır, şimdi merkezi

Gevaş) - 132, 133, 138, 139, 141, 146, 155, 179, 215, 219, 246.
Vaypıga (Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Vazalak-Şaykh (Tırabuzon-Kürtün Alevî Çepnileri'nin, üzerine anddettikleri ulu-velîlerinden) - 96.
Vécis (Tiflis köylerinden) - 445.
Veli Ağa (Çaşnigirbaşı) - 359, 377, 378.
Veli-Baba (Erzurum-Pasın köyü) - 169.
Veli Beğ/Khan - 290.
Veli Beğ oğlu Kaya (Sancak beği) - 303.
Veli Sultân (Dulkadırlu, Urmiye koruyucusu) - 177.
Velikhanlı Mir/Seyyid Şems (I. Tahmasb'ın İstanbul'a gönderdiği Elçi) - 211.
Velili-Baharlı M(ehmed) Hasan («Azerbaycan» adlı umumî bilgi kitabı müellifi) - 361.
Venedik - 31, 37, 51, 54, 58, 70, 113, 410.
Venedikli - 10, 11, 22, 27, 50, 51, 53, 65, 71, 251.
Venedik-Kal'ası (bk. «Kal'a-i Venedik», Azak şehrinde) - 71.
Verenkeğ (Erzurum-Tortum'da köy) - 164.
Vérişan/Vérişan-Kal'ası (Kars-Ovası/Takht-Düzü batısında, 1579 da Kars Kalesi ve şehri yeniden imar edilinceye değin Osmanlılar'ın Kars Sancağı merkezi, şimdi Selim İlçesinin «Gürbüzler» köyü üstünde) - 246, 322, 326.
Vezir Ahmed Paşa (Üçüncü-Vezir Karaca, 1549 da Dav-Eli/Oltu-Şenkaya-Olur-Tortum Fâtihi) - 199, 201, 204.
Vezir-i-A'zam Ahmed Paşa (Karaca-) - 228.
Vezir-i-A'zam Sinân Paşa (Yavuz Selim'in Başveziri) - 115.
Vezir Ca'fer Paşa - 366.
Vezir (Lala) Mustafa Paşa - 278, 283, 301.
Vezir Osman Paşa (Özdemiroğlu) - 303, 305.
Viçe (Rize'nin en doğusundaki ilçesi, şimdi Fındıklı) - 49, 89.
Vidher - 358.
Vilâyet-i 'Acem (İran ülkesi) - 426.
Vilâyet-i Azerbaycan (Güney-Azerbaycan/Tebriz) - 148, 279, 291.
Vilâyet-i Bagobit (Lazlık'ta Hopa-Makriyalı/Kemalpaşa arasında «ocaklık» yer) - 49.
Vilâyet-i Bayburd (1514-1523 arasında Erzincan Beğlerbeğiliği'ne bağlı Sancak) - 119.
Vilâyet-i Çepni (Tırabuzon güneybatısında ve Giresun çevresinde) - 41, 49.
Vilâyet-i Erzenirrûm (Erzurum) - 245.
Vilâyet-i Erzincan (dört sancaklı) 119.
Vilâyet-i Erzurum - 163.
Vilâyet-i Gürcistân (1578 den önce, Atabek-Yurdu'nun Çoruk boyu kesimi; m.ö. VIII. Yüzyılda Van/Urartu çivi yazılı belgelerinde Çorukh boyundaki «Kulki» ve sonraki Eski-Yunan kaynaklarının andığı «Kolk/Kolkid» adından çıkma olarak «Gorg/Gorgi» adından ve Çoruk boyundan, bu coğrafya deyimi, Ardanuç'tan çıkma Bagratlılar'ın İmeret ve Kartel/Tiflis ülkelerine de hâkim olmasıyla oralar için de kullanılmıştır. Asıl Kartel ve İmeret Hıristiyan ahalileri «Gürcî/Gürcü» ve «Gürcistân» deyimini bilmez ve benimsemezler) - 264, 285, 295, 437.
Vilâyet-Harkı (Şirvan'da) - 337.
Vilâyet-i Khaniyye (Kırım Khanlığı na, Osmanlı tâbi'liğinden sonra da bağlı bulunan «Sancak» yerleri dışındaki Çerkeslik bölgesi) - 439.

Vilâyet-i İskele (Hopa-Batum arasında) - 12, 97.
Vilâyet-i Kakhet - 172.
Vilâyet-i Kandahar - 271, 426.
Vilâyet-i Kemakh (1514-1523 te Erzincan'a bağlı Sancak) - 119.
Vilâyet-i Kırım - 315.
Vilâyet-i Kızılbaş (Safavi-İran ülkesi) - 443.
Vilâyet-i Kürtün (Torul'dan Tirebolu'ya değin Kharşıt-Suyu boyları) - 41.
Vilâyet-i Revan - 437.
Vilâyet-i Şark (Safavi-İran elindeki Şirvan ve Azerbaycan bölgeleri) - 436.
Vilâyet-i Şirvan - 224, 262, 263, 272, 304, 429, 431, 434, 437, 439, 440, 442-444.
Vilâyet-i Torul (Tırabuzon Sancağı'na bağlı Gümüşhane-Torul'da 71 köylü «Nâhiye») - 41, 49.
Viyana - 128, 209, 267.
Vize (Kırklareli'de) - 328.
Volga (Adıl/Etil/İdil ırmağı) - 252, 267.
Voynak (bak. «Boynak», Dağıstan-da Sancak, Hazar denizi kıyısında Kara-Kaytak ile, kuzey-batıdaki Kara-Budak arasında «Boynak» ve «Yengi-Boynak» kasabaları çevresinde) - 312, 441.
Voynaklı (Dağıstan-Boynak'taki Kıpçak oymağı) - 312.
Voynak/Boynak Mehmed Beğ - 312, 441.
Vubkh (adları başına «V» sesi ekle-nerek Çerkes ağzınca söylenen «Ubukh/Çik» boyu. Çerkesler, «Rus/Urus» adını da, «Voros» biçiminde söylerler) - 81.

— W —

Waraza (gürcüce kroniklerde, Varaza) - 288.
Well (bak. «Vale», gürcü kroniklerinde) - 248.

— Y —

Yâbis/Yâbiszâde (Kabartay-Çerkesler'den esir satın alan Halebli bezirgân) - 77.
Yabu (Yapu) - **Kermen** (Kırım'da hisâr) - 56.
Yacürük (Azak denizi iskelelerinden) - 76.
Yağan Paşa (Erzurum - Pasınlar'ın Çobandede Bucağındaki «Yağan» köyünde yatan Selçuklu ulularından) - 165.
Yağlıca-Dağı/Yaylağı (Kars'ta Digor-Kağızman ilçe sınırında iki dağ) - 347,349.
Yağlu-Dere (Yavuz Selim çağında Tırabuzon Sancağına bağlı ve Vakfikebir ile Tonya bölgelerini içine alan «Nâhiye») - 49.
Yağmurderesi (1523 Bayburt Sancağı «Nâhiye» lerinden, şimdiki «Yağmurdere») - 41, 127.
Yahm-Dağı/Dağları (Kars-Ovası doğusunda ve eski «Şüregel Sancağı» batısında iki tepe) - 136, 139, 160, 166, 225, 321, 342.
Yahyalu (Revan'da) - 349.
Yahudi - 3, 57.
Yakhsay (Dağıstan'da) - 310.
Yakhşı/Yakşı-Sâ'at Mirzâ (Nogay Mirzâlarındanğ Şeykh - Mamay Bek oğlu) - 73, 74, 312, 441.
Yaka-Türkmanı (Anadolu'dan gitme ve Hazar denizi kıyısındaki Astarâbâd-Gurgan kesiminde yerleşmiş) - 262, 268, 270, 336, 387.
Yakdang (Loru/Borçalu köylerinden) - 446.
Yakovid (Lazlık'ta «Nâhiye»/düzeltiniz: «Bakobid») - 48.
Ya'kub (bak. «Zağarcı-», Fâtih çağı kaptanlarından) - 52, 53.
Ya'kub Beğ (1514 te Safaviler'in Pasın merkezi Avnik Kalesi Muhâfızı, Alpağut oymağı'ndan) - 112.
Ya'kub Beğ (Silistre Sancakbeği) - 337.
Ya'kub Khan/Sultân (Akkoyunlu Pâdişâhı) - 37, 39, 167, 353, 354.
Yakutiye Medresesi (Erzurum'da) 142.
Yalanuzçam/Yalınızçam (Kars-Artvin arasındaki sıradağlar) - 207.
Yanos (II. Selim çağı Saray Dilsizlerinden «Ar'ar» ın Kefe ile Sokhum'da ticaret yapan gemisinin kaptanı) - 15.
Yanya - 106, 427.
Yâr-Ahmed Beğ (Dağıstan'da Komuk Beğleri'nden) - 262, 263, 423, 424.
Yarımkoz-Mustafa Beğ (Ağrıboz Sancakbeği) - 328, 437.
Yasaklu (Revan'da) - 349.
Yason Beğ (Artvin Ortodoks Beğleri'nden) - 164.
Yasavullu (Revan'da) - 349.
Yassıçimen-Yaylağı (Erzincan batısında, Kelkit-Karasu/Fırat suları ayrımında) - 28, 37, 105.
Yassı-Kendi (Loru/Borçalu köylerinden) - 446.
Yaşılbaş (bak. «Yeşilbaş», Sünni Özbekler için, «Kızılbaş» - İranlılar'ın tersine aldıkları ad, başlarına yeşil-sarık sarmalarından böyle anılırlardı. Osmanlılar, «Ak - Sarık»larından «Akbaş», Gürcüler ise, kara-başlıkları yüzünden «Karabaş» diye tanınıyordu) - 113, 114, 141.
Yavlak (Gence doğusunda, Kür sağında geçit yerinde kasaba) 205, 372.
Yavuz Sultan I. Selim - 41, 45, 49, 71, 83-85, 89, 100-104, 108, 111, 113, 114, 116, 120, 121, 126, 141, 144, 160, 161, 192, 235, 254, 384.
Yaykharş (Dağ-Abazaları oymağı) - 8.
Yaylacuk (Kars-Pasınlar arasındaki Soğanlı Dağları üzerinde) - 109.
Yedikilisa (Kars'ta Selim İlçesinin «Ağcakala - Çukuru» merkezi Başköy'ün eski adı) - 110.
Yedikilise (Kars - Sarıkamış'ta Yenigazi köyü'nün eski adı) - 165.
Yedikule (İstanbul'da) - 294.
Yegân (Türkman Ustacalu boyu oymaklarından) - 255.
Yemen - 267, 275, 283, 303.
Yengibolu (Rumeli'deki Niğbolu) - 325.
Yeni-Kal'a (bak. «İblis/Şeytân-Kalesi», Çıldır'da) - 289, 291, 295.
Yeni-Kal'a (Ahıska) - 284, 288.
Yenice/Yeniceköy (Bayburt'ta) - 111.
Yenigazi (Kars-Sarıkamış'ta köy, 1920 den önceki Yedikilise ve Ortaçağdaki Ultmus/Yotmus kasabası yerinde) - 165.
Yeni-Kharman (Gümüşhane - Torul köylerinden) - 41.
Yenişehir (Bursa'da) - 141, 183, 218.
Yeni-Tumanıs Kalesi (1584 Osmanlı yapısı) - 353, 360, 386.
Yeşilbaş (bak. «Yaşılbaş», Özbekli) - 113, 141.
Yeşilırmak - 28.
Yezd (İran'da şehir) - 376, 381.
Yıldırım (Sultân I. Bâyezîd) - 27, 95, 199.
Yıldırım-Tepesi (Kars-Çıldır ilçe merkezi Zurzuna'nın kuzeydoğu yanında) - 289.
Yınanç, Mükrimin Halil (Tarihçi) - 38, 66, 103, 120, 143.
Yigirmidörtlü Partaloğlu Mustafa Beğ (Gence-Karabağ Boybeği) - 331, 335, 365.
Yigirmidörtlü-Ulusu (Gence - Karabağ'da, 12 Sağkol + 12 Solkol boylarına ayrılan göçebe Türk-

ler) 330, 355, 361, 365, 369, 371, 372, 388.
Yiğid-Ahmed (Kara-Hamıd/Diyarbakırlı Akkoyunlulardan Osmanlı Müteferrikası; şehirde, kendi adıyle anılan mahallede Mescidi vardır) - 115.
Yoannis (IV.) Kaloyani (Tırabuzon Komninoslu Tekfuru) - 23-25.
Yomra (Tırabuzon'da) - 48.
Yorakar (Tırabuzon Of İlçesi'nde Oğuz Yurakır/Yüregir boyunun adıyla köy) - 85.
Yorakar (Tırabuzon - Sürmene'de köy) 85.
Yoram (Kakhetli Vezir) - 297.
Yorgi Amiruki (Tırabuzonlu Rum Bilgini) - 30.
Yori/Yura (bak. «Kabur», Kür'ün solkollarından) - 297.
Yotham (Şah Tahmasb'ın Gürcü kaynatası) - 256.
Yozgat - 181, 185.
Yukarı-Acara (Acara-i-'Ulyâ, merkezi Khula/Kule kasabasıdır) 45, 354.
Yukarı-Asya (Bizanslılar'ca Kızılırmak doğusu, Doğu-Anadolu/Yukaru-Eller) - 425.
Yukaru-Cânib (bak. «Yukarı-Asya», Osmanlı belgelerinde, Kızılırmak ve Fırat doğusu ile Azerbaycan için kullanılan deyim, Dede-Korkut Kitâbı'ndaki «Oğuz-Elleri», Yunus-Emre'nin andığı «Yukaru-Eller») - 42, 114, 424, 425.
Yukarı-Cüngütay/Cungutay (Dağıstan'da Kıpçak kolundan Komuk Türkleri'nin eski Temür-khan-Şura ve Bolşevik adıyla yeni Boynakski şehri güneyindeki yaylaklar) - 311.
Yukarı-Dicle - 253.
Yukarı-Eller (bak. «Yukaru-Cânib») - 424.
Yukarı-Kaytak (Dağıstan'da) - 311.
Yukarı-Kazanış (Dağıstan'da, Yukarı-Cungutay kuzeyinde) - 311.
Yukarı-Kırzı (Bayburt'ta Khart-Düzü'nde eski kervanyolu üzerindeki iki köyün yukarı kesimi. Bu iki köy, Erzurum'daki 1310 te yapılan Yakutiyye-Medresesi içindeki mermer vakıf kitabesinde «Kırzu» biçiminde anılır, ki aslı, doğuştan bir tutam saçı kır olarak doğan kimsenin adından gelir) - 30.
Yukarı-Kür (Bedre/Borcum/Azgur-Boğazı ile Kars'ta Allhâhüekber Dağları arasındaki kesim) - 37, 101, 117, 384.
Yukarı-Macakhel (Artvin-Borçka'da) 44.
Yukarı-Murat - 437-438.
Yukarulu (Abazaların Kıyıboyu oymaklarından) - 8.
Yularkısdı-Sinân Paşa (Osmanlılar'ın Âdilcevaz Sancakbeği Mustafa'nın babası) - 215.
Yunanlı - 114.
Yunus - 319.
Yunus-Emre - 114, 424.
Yura (bak. «Yori») - 99, 297.
Yurakır/Yüregir (Oğuz/Türkmenler'in İçoğuz/Üçoklar kolundan boy, şimdi «Yüregil» de denir) - 85.
Yurd-i-Kân (Erzurum şehri yanında, bugün «Dadaş» köyü) - 111.
Yusuf-Bek (1549 da İdil'den batıya geçen Mangıt/Nogaylı Osmanlı «Emîrülümerâ» sı) - 73.
Yusuf Beğ (1578 de Kars Sancakbeği, sonra «Paşa»; şehirde «Yusufpaşa Mahallesi» ndeki Câmii ilk yaptıran) - 284, 294, 321, 322.
Yusuf Beğ (Vezirof, Müstakil Azerbaycan'ın Istanbul Elçisi, müellif) - 368.

Yusuf Sinân Beğ/Paşa - 341, 344.
Yusufeli (Artvin İlçesi, eski Pertekrek/Livana Sancağı, sonraki Kiskim Kazası, 1926 da Erzurum dan alınıp, yeni kurulan Artvin Vilâyeti'ne bağlanmıştır. Ankara'nın «Keskin» Kazâsı ile posta-telgraftaki karıştırma yüzünden, Kiskim Kazâsı adı, 1912 de Veliahd Yusuf İzzeddin Efendi'nin adıyla resmen «Yusufeli'ye çevrilmiştir) - 29, 33, 43, 45, 85, 101, 104, 163, 171, 201-203, 246.
Yuva-Kaçarlu - 370.
Yüregir (bak. «Yurakır») - 85.

— Z —

Zaccaria (Zakariya, Cenevizli Ghizolfi/Guizulfi âilesinden, Matrega/Taman İskelesi Ceneviz Kolonisi başı) - 65.
Zagam (bak. «Zegem», Kakhet'te kasaba) - 172, 301.
Zağarcı-Yakub Beğ (bak. Ya'kub») - Fâtih çağı Kaptanlarından) - 52, 57, 58.
Zağki (Erzurum-Tortum'da köy) 164.
Zâhid Beğ (Hakârili) - 146.
Za'im Hüseyin Beğ - 285.
Zakho/Zakhu (Cizre-İmâdiye arasında, Khabur Suyu üzerinde kale) - 121, 308.
Zalam/Zalem (Erdelan'da sarp kale) - 219, 239.
Zalga (Ahılkelek'te) - 238, 291.
Zam/Zami-Suyu (Kür kollarından) - 247.
Zanav (Kartel'de) - 307.
Zani (Azak denizi doğusundaki Cana/Jana Çerkes boyunun değişik anılışı) - 71.
Zar/Zarı (Nakhçıvan) - 373, 375.
Zarlı Hovhannes/Ohannes (ermenice kronik yazan) - 251, 276, 287, 327, 334, 346, 373.
Zarşad/Zarşat/Zaruşad (Kars'ta eski Sancak, 1927 de birleştirilen Zarşat ve Şüregel Kazâları «Arpaçay» adını almış ve merkezi, Çıldır Gölü ayağı ile sağdan birleşen Zarşat-Suyu üzerindeki «Zarşat» kasabasına da, bu ilçenin adı verilmiştir) - 273, 274, 320, 326, 341.
Zeda-Veli (gürcüce «Yukarı-Yayla», Kartel batısındaki dağda) - 238.
Zedvaka (Artvin-Borçka'da, şimdi «Düzenli» köyü) - 45.
Zegan (bak. «Zıkan», Gümüşhane-Tırabuzon arasındaki Zıgana dağlarına adını veren, bu dağlardaki kale) - 22, 35.
Zegem (Kakhet'te XVI. Yüzyılda Bagratlı Meliklerine merkez olan kale, Gence batısında da kale ve çayın adı) - 89, 99, 123, 172, 176, 263, 297, 301.
Zegem-Aranı (Gence batısında ve Kür'ün sağında göçebeler kışlağı) - 372.
Zguder (Kars-Zarşat/Arpaçay'da köy) - 273.
Zekerda (Göri köylerinden) - 445.
Zeki, Çırpanlı Ömer Efendi oğlu Muvahhid (Artvin Maarif Müdürü iken «Artvin Vilâyeti» kitabını yazan) - 45, 89.
Zelençuk (Selenğçuk adlı Kıpçak oymağı olup, Kuban baş kollarından Urup suyu kuzeyindeki Zelençuk-Suyunda hâtırası yaşar) - 81.
Zelhe-Deresi (Erzincan'da) - 105.
Zem-Subls (Göri köylerinden) - 445.
Zemin-i Dedis-İmed (Khatun) (Ahıska'da Atabekli II. Keyhosro'nun dul karısına verilen arâziden) - 295.
Zenbilli Ali Efendi (Şeyhülislâm) - 140.
Zencan/Zengân (Güney-Azerbaycan-da şehir) - 152, 259, 266.

Zencirlü (Revan'da) - 349.
Zengezor/Zengizur (= Karadere anlamında, Nakhçıvan - Karabağ'ında) - 227, 319, 356, 358.
Zengi-Çayı (Gökçegölden çıkıp, Revandan geçerek, soldan Aras'a karışan çay, şimdi Hurazdan deniyor. Dede-Korkut Kitabı'nda, bu çayın türçe adı «Karadere» biçiminde geçer) - 108.
Zerdâb/Zerdâv (farsça «Sarısu» anlamında, Şirvan'da kasaba) - 302, 303, 305, 306.
Zernakh Kal'ası (Erzurum-Hınıs İlçesinde, Hınıs-Malazgert sınırında adını verdiği dağın eteğinde) - 190.
Zenûz/Zunuz (Tebriz'de Nâhiye) - 358.
Zeynel Beğ (Hakârili Ocaklı) - 149, 259, 269.
Zeynel Khan (İran'ın Herat Vâlisi) 113.
Zıgana-Geçidi - 30.
Zıkan köyü (bak. «Zegan») - 41.
Zıkhık (Tortum Gölü kuzeybatı yanında) - 200.
Zırkî/Zırkî (Diyarbekir - Lice ve Atak/Hatak çevresi Zaza boyu - 146.
Zırkîli Nâsır - 215.
Zibil (Nakhçıvan'da) - 375.
Zibni (Kars-Digor İlçesinde köy) 349.
Zichien (Zikhiler, bak. «Çik/Sikha/Ubukh», XIV. Yüzyılda Mısır-İskenderiye limanına Venedik ve Cenevizli gemilerinin taşıdığı köleleri satan Çerkes-Eli kabilesinden) - 71.
Ziduret (Tiflis köylerinden) - 445.
Zigana (bak. «Zegan/Zıkan») - 34.
Zikhus (bak. «Cik/Çiket») - 10, 81.
Zilanlı (Kürmanç - Kürt boyu) - 438.
Zinzal tepesi (Kars-Çıldır'da, gölün kuzeyinde) - 289.
Zirula çayı (İmeret'te Faş/Riyon ırmağının en doğu kolu) - 238.
Zivin (Kars-Sarıkamış'ın Soğanlı dağları batısında ve bugünkü «Karaurgan»/Kara-Korgan Bucağı) - 165, 166, 171, 233.
Zivin Kal'ası (şimdi, Kars-Erzurum eski şosesi kuzey yanında, dağ tepesinde) - 223.
Ziyâd/Ziyâd Khan oğlu (Gence-Karabağ ocaklı beğleri hanedanı, Kaçarlu) - 215, 228, 369, 370, 378.
Ziyâdoğlu Şâhverdi Sultân - 227, 231.
Zohrâb Beğ - 290.
Zokis (Tiflis köylerinden) - 445.
Zorkékh (Loru/Borçalu köylerinden) - 446.
Zoya (bak. «Sofya Paleologos») - 54.
Zulkadır (Türkmen boyu Dulkadır'dan arapçaya uydurulmuş ad, Maraş Vilâyeti) - 162.
Zulkadırlu (Maraş-Elbistanlı Dulkadırlu Türkmen boyu) - 94, 143, 152, 153, 157, 162, 190.
Zulkadırlu Mehmed Beğ - 153.
Zulkadırlu Mirzâ-Ali (bak. «Mirzâ-Ali Beğ/Paşa», Şâir Ömer Nef'î nin dedesi) - 322.
Zulkadriye / Zülkadriyye (Vilâyet-i Türkman da denilen Maraş Eyâleti) - 21, 95, 126, 185, 259, 276, 283, 436.
Zurab (gürcüce «Zohrâb» yerine) 288.
Zurun-Hanı (Erzincan'da) - 106.
Zurzuna (Kars-Çıldır İlçesinin merkezi) - 289.
Zuvar-Deresi (Kars - Kağızman'da mahalle) - 326.
Zülfikar Khan - 127, 128.
Zygue (Romalılar'ın Karadeniz doğusundaki Çik/Çiket (Ubukh) kavmine verdikleri ad; Bizanslılar'ın da «Zikhus» demesi, her iki dilde yani lâtince ve rumcada «Ç» sesinin olmaması ve bunun yerine «Z»nin kullanılmasındandır) - 81.

Merhum *Prof. Dr. Akdes Nimet KURAT*'ın son fotoğraflarından : *Atatürk Üniversitesi*'nin davetlisi olarak *25 Mayıs 1970* günü *Edebiyat Fakültesi*'nde ilk seminerini yaptıktan sonra, *Dr. Kırzıoğlu* ile birlikte.

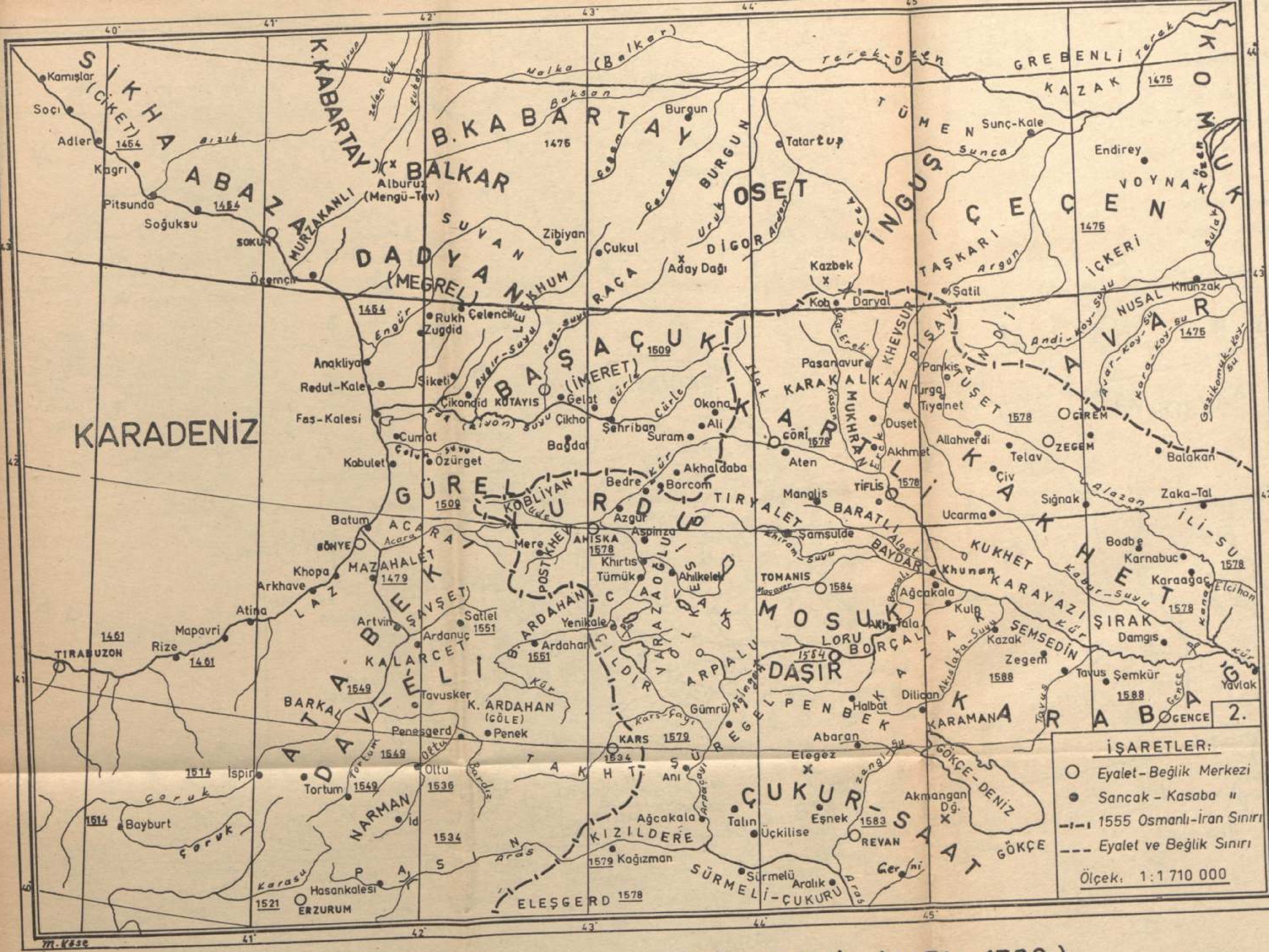

OSMANLILAR`IN KAFKAS-ELLERİNİ FETHİ (1451–1590)

KIRZIOĞLU

OSMANLILAR'IN KAFKAS-ELLERİNİ FETHİ (1451-1590)

KIRZIOĞLU

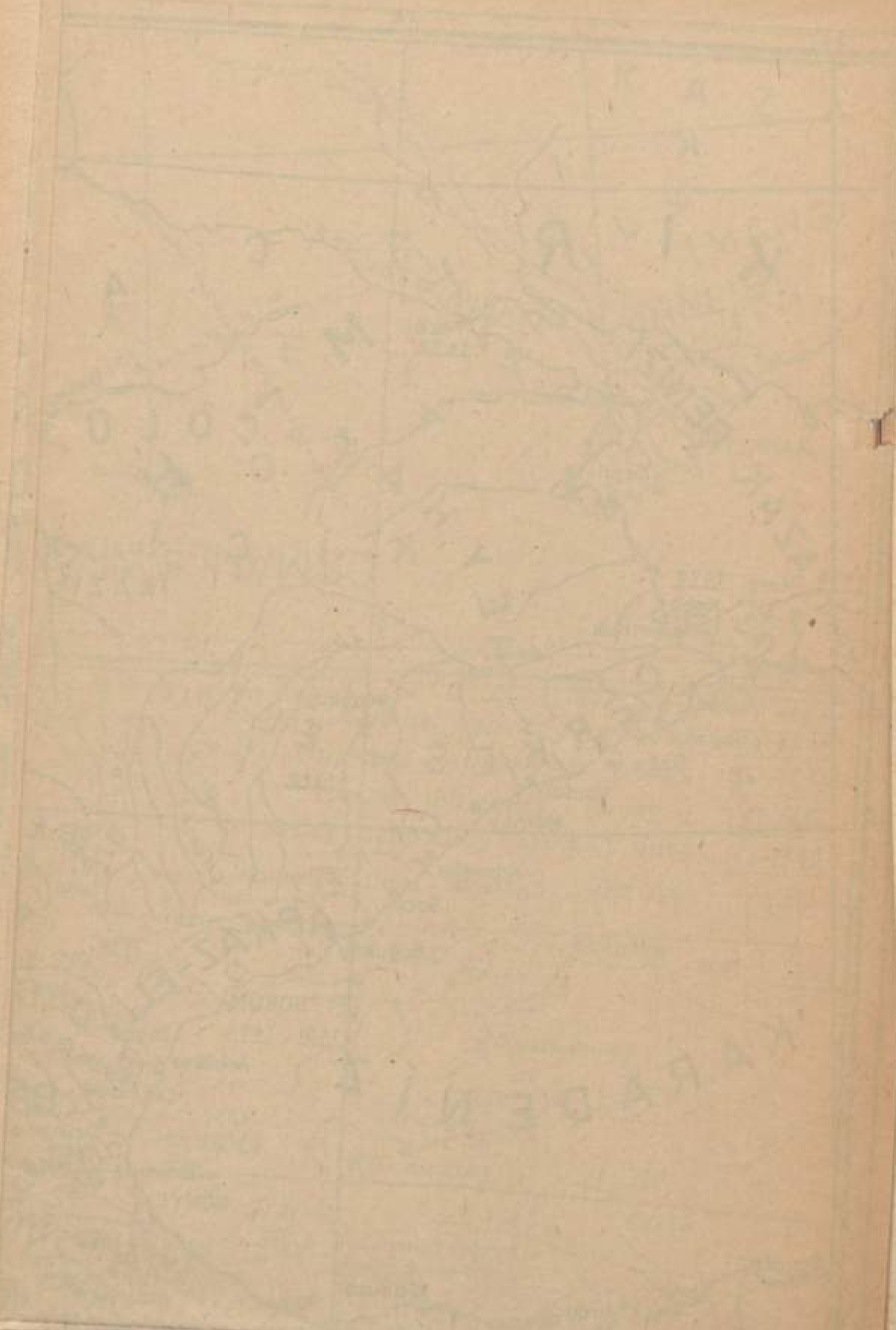

— Başı, kapak dışında —

13) *Kür-Aras/Aran-Kürtleri* (Şeddâdlı, Eyyublu, Hıristiyan Koluuzunoğlu/Mekhar-gerdzeli-dze sülâleleri, Karabağ'daki Yiğirmidörtlü - Ulusu üzerine, 23 Ekim 1961 de «VI. Türk Tarih Kurumu Kongresi»ne sunulan «Tebliğ»den ayrıbasım), 1966 Ankara (tükendi).

14) *Kürtler'in Türklüğü* (tarih, dil, antropoloji, etnografya, etnoloji, milli-destanlar, gelenekler ve folklor bakımlarından incelemeler, Erzurum - Atatürk Üniversitesi'nde 16 Aralık 1967 de verilen Konferans'ın genişletilmişi, 2 haritalı). 1968 Ankara (tükendi).

15) *Karapapaklar* (Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 yılına bir bakış), 1972 Erzurum («Erzurum Türkocağı» yayını).

16) *Kanada Karsı'na Armağan* (Kanada'da 1855 ten beri «Kars» adını taşıyan Ottawa güneyindeki kasabaya, Türkiye- Karsı'nı tanıtan armağan), 1972 Erzurum (türkçe-ingilizce).

17) *Lazlar/Çanarlar* (Eylül 1970 te «VII. Türk Tarih Kongresi»ne sunulan «Tebliğ» in ayrıbasımı), 1972 Ankara (tükendi).

18) *Dede - Korkut Oğuznâmeleri - II. Kitap* («Bahrü'l-Ensâb» ve «Topkapısarayı-Oğuznâmesi»nin metin ve izahları, 1 haritalı; Kars «Dede-Korkut Enstitüsü» Yayınları - 1. Sayı), 1976 Erzurum.

B — İzahlı Sadeleştirmeler :

1) Bayatlı Mahmud oğlu HASAN, *Câm-i Cem-Âyîn* (Türkiye Yayınevi, «Osmanlı Tarihleri - I. Cilt» sonunda, s. 371-403), 1949 İstanbul.

2) (Şebinkarahisarlı Şâir ABDİ'nin manzum) *«Lehce-i Erzurum» Yazmasındaki Halk Sözleri* (T.D.K. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1962 den ayrıbasım, s. 195-244), 1963 Ankara (tükendi).

3) *Kars İli ve Çevresi'nde Ermeni Mezâlimi, 1918-1920* (Erzincan - Erzurum-Kars-Revan ve Ahılkelek ile Borçalı'daki Ermeni vahşetleri ve mezâlimi üzerine, 1918-1921 yıllarında basılmış türkçe ve fransızca 7 risalenin izahlı metinleri, ayrıca 7 fotokopi, 3 «Ekleme» ve Sonsöz), 1970 Ankara (bu ve yukarıda 6, 10, ve 16. sıradaki eserler, «Kars Turizm ve Tanıtma Derneği - KARS» adresinden temin edilebilir).

KIRZIOĞLU'NUN ESERLERİ

A — Araştırma ve Derlemeler :

1) *Kars* (Coğrafya, tarihçe, Karslı Büyükler, Kars üzerine söylenip - yazılanlar), Halkevleri Bürosu Yayını, 1943 Istanbul («Fahrettin Çelik» imzalı) (tükendi).
2) *Kars Yaylası* (resimli, 1 haritalı), 1946 Istanbul (tükendi).
3) *Kars'ın Kurtuluşu Hâtırası - I.* (25 Nisan 1918/İlk Kurtuluş üzerine), 1950 Kars (tükendi).
4) *Dede-Korkut Oğuznâmeleri-I. Kitap* (84 yer adının tesbiti, «Oğuz - Elleri»nin ilk yapılan «Haritası» ile), 1952 Istanbul (tükendi).
5) *Kars Tarihi I. Cilt* (Başlangıç'tan 1534 Osmanlı Fethi'ne değin; Ekleme: 1535-1921 Kronolojisi, 124 resim, 10 harita-plân), 1953 Istanbul (II. Cildi, 1535-1801 yıllarına âit olup, basılacak).
6) *1855 Kars Zaferi* (1 plân, . tablo, 13 resim), 1955 Istanbul.
7) *Kara-Amid/Diyarbekir Tarihçesi ve Âbideleri'nin Küçük Kılavuzu* (1 plân ile), 1956 Diyarbakır (tükendi).
8) *Ziyagökalp Müzesi ve Ziya Gökalp* (1 plân, 1 soykütüğü, 35 resimli albümle), 1956 Istanbul (tükendi).
9) *Edebiyatımızda Kars - II. Kitap* (1877-1921 arasında nazım, nesir, belge metinleri ve izahları, 1 harita ve 7 resimle), 1958 Istanbul (I. Kitap: Dede-Korkut Oğuznâmeleri'nden 1876 ya değin yazılanlar ve söylenenler olup, basılacak).
10) *Millî Mücadelede Kars - I. Kitap : Belgeler* (5 Kasım 1918-23 Temmuz 1919 arasındaki 72 Belgenin izahlı sureleri, 2 resim, 1 harita), 1960 Istanbul.
11) *Kürtler'in Kökü - I. Bölüm* («Türk Kültürü» dergisinin Nisan 1963 tarihli 6. sayısında, s. 29-53 te çıkan makalenin, biraz genişletilmişi), 1963 Ankara (tükendi).
12) *Her Bakımdan Türk Olan Kürtler - I. Bölüm* (Yenisey, Horasan, Dağıstan-Tunaboyu, Kür-Aras ve Dicleboyu gibi beş bölgedeki *«Kürtler»*in, bir kökten geldiklerini gösteren kaynak bilgileri, 2 haritalı), 1964 Ankara (tükendi).

—Arkası, kapak içinde—

Fiyatı : 60 TL.